श्रीशिवछत्रपति

संकल्पित शिवचरित्राची प्रस्तावना, आराखडा व साधनें

• • •

त्र्यंबक शंकर शेजवलकर

• • •

मराठा मंदिर प्रकाशन १
मराठा मंदिर
डॉ. आनंदराव नायर रोड
मुंबई ८

Scanned by CamScanner

मराठा मंदिर प्रकाशन १

मराठा मंदिर, डॉ. आनंदराव नायर रोड, मुं. ८

© **मराठा मंदिर लिमिटेड**

पहिली आवृत्ति, १५ ऑक्टोबर १९६४

प्रकाशक : **गं. गो. गावडे**, सरचिटणीस, मराठा मंदिर
डॉ. आनंदराव नायर रोड, मुंबई ८

मुद्रक : **वि. पु. भागवत**, मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४

सजावट : **स्टूडिओ, डी. जी. जी.**
११, अजय निवास, वडाळा, मुंबई ३१

एकमेव विक्रेते : **बॉम्बे बुक डेपो**, गिरगांव, मुंबई ४
पॉप्युलर बुक डेपो, लॅमिंग्टन रोड, मुंबई ७

MARATHA MAN
BOMBAY-400 008

प्रस्तावना (अपूर्ण) १–९८

कांहीं प्रकरणें ९९–२०६

सतराव्या शतकांतील हिंदुस्थान १०१
शिवाजी–इंग्रज संबंध १०५
बसरूरची स्वारी ११०
आग्र्याच्या सुटकेनंतर १२३
परमानंदकृत 'अनुपुराण' काव्याचें परीक्षण १३१
शिवाजी-संभाजी संबंध १४२
दक्षिण-दिग्विजय १६०

कांहीं टिपणें २०७–२६१

१६५० ते १६६४ पर्यंतच्या शाहजीच्या हालचाली २०९
दुसऱ्या अली आदिलशहाच्या बंकापुरावर स्वाऱ्या किती झाल्या ? २१४
शिवभारताचें परीक्षण २१६
शिवाजीचा मुलूख २१९

शिवाजीमहाराजांच्या आयुष्याचा
कालपट ठरविण्यास आधारभूत असे
ऐतिहासिक साधनांतील उल्लेख २२९
शिवाजीमहाराजांच्या आयुष्याचा कालपट २४८

शिवचरित्राचा आराखडा २६५

शिवाजीचा काल २७६

ऐतिहासिक महत्त्वाच्या नोंदी २८३-५३१

स्थलानुक्रमें ऐतिहासिक घटना २८५
व्यक्तिनामानुक्रमें ऐतिहासिक घटना ३५३
मुसलमान सरदार ४२४
शाहजी आणि त्याचा काल ४३४
शिवाजीची कौटुंबिक माहिती ४४४
शिवाजीचें व्यक्तिमत्त्व ४५१
कालानुक्रमें घटनांचें वर्णन ४५६
संकीर्ण ४९०
राज्यकारभार ५२१

परिशिष्टें ५३३-६४०

पूर्वी प्रसिद्ध झालेले लेख :
शिवाजीमहाराजांच्या राज्यपद्धतीचा उगम ५३५
शिवाजीच्या राज्यघटनेचें आद्यसूत्र ५४३
विजयनगराच्या साम्राज्याचे
मराठेशाहीवरील परिणाम ५४७
शिवाजीचा मार्ग ५६०
शिवशाहीचें अधिष्ठान काय होतें ? ५६५
Geographic Factor in the
History of Mahārāṣṭrā ५६९
Is the Ajna-patra of
Ramchandrapant Amatya
Spurious ? ५८२
Shivaji and Bombay ५९१
आधारभूत ग्रंथांची यादी ५९५
सूचि ६२०

Scanned by CamScanner

श्री शिवछत्रपति

3 जानेवारी ८५
साहित्य संमेलन अहमदनगर.

Scanned by CamScanner

अप्राप्यं नाम नेहास्ति धीरस्य व्यवसायिनाम् ।

मंदिराचें निवेदन

इतिहासाचा ईश्वर श्रीशिवछत्रपती बोला।
स्वयें मराठा मंदिर स्थापुनि चिरंजीव झाला ॥

मराठा मंदिराच्या गीताला प्रारंभ होतो तो वरील दोन ओळींनीं. सतराव्या शतकापूर्वी कित्येक शतकें मराठ्यांचें भारतांतील अस्तित्व शून्यवत् झालें होतें. त्या शून्यांतून मराठ्यांचें विश्व निर्माण करणारे शिवाजीमहाराज हेच एक मराठ्यांचे व महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे ईश्वर! श्रीशिवछत्रपतींनीं एक तेजस्वी इतिहास घडविला. त्यांच्या उदंड खटाटोपानें परकीय यावनी सत्तेला प्रचंड हादरे बसले; हिंदवी स्वराज्य साकार झालें; रणनीति आणि राजनीतीचा नवा आदर्श निर्माण झाला; काळाच्या ओघांत नामशेष झालेला मराठा अभिमान मान ताठ करून जगापुढें वावरूं लागला आणि मानाचे मुजरे घेऊं लागला—शिवाजीमहाराजांच्या असामान्य व्यक्तिमत्त्वाबद्दल आमची अढळ श्रद्धा आहे ती अशी आणि या श्रद्धेंतून शिव-चरित्र-प्रकाशनाच्या कल्पनेनें मूर्त स्वरूप धारण केलें.

शिवाजीमहाराजांचीं छोटीं-मोठीं अनेक चरित्रें उपलब्ध असतांना नवीन चरित्राची आवश्यकता काय, अशी पृच्छा होणें स्वाभाविक आहे. सध्यां जीं चरित्रें अस्तित्वांत आहेत त्यांचे दोन विभाग कल्पितां येतील. मराठी इतिहासकारांनीं लिहिलेलीं आणि परप्रांतीय व परदेशीय लेखकांनीं लिहिलेलीं. या दोन्ही प्रकारच्या चरित्रांत कांहीं दोष अभावितपणें निर्माण झाल्याचें प्रत्ययास येतें.

मराठी लेखकांना आपल्या पूर्वजांच्या उज्ज्वल इतिहासाबद्दल आणि कर्तबगारीबद्दल अभिमान वाटावा यांत अस्वाभाविक असें कांहीं नाहीं. परंतु वृथा प्रांताभिमान, जात्यभिमान व व्यक्तिप्रेम यांच्या आहारीं जाऊन अनेक मराठी लेखकांनीं सत्याचा अपलाप केलेला दिसून येतो. त्यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासांत आणि शिवचरित्रांत त्याच वृथा अभिमानाच्या जोषांत अनेक कपोलकल्पित घटनांना स्थान दिलें व वस्तुस्थितीचा विपर्यास केला. वास्तविक पाहतां मराठ्यांचा इतिहास मुळांत इतका ओजस्वी आहे कीं अशा साधनांचा आधार घेऊन तो भडक व अतिरंजित करण्याची मुळींच आवश्यकता नव्हती.

मराठेतर लेखकांनीं भारतीय भाषांत, विशेषतः इंग्रजी भाषेमध्यें जीं चरित्रें लिहिलीं त्यांत वेगळ्याच प्रकारचे दोष शिरले आहेत. मराठेतर लेखक परप्रांतीय व परदेशीय असल्यामुळें त्यांचें मराठीचें ज्ञान अगदींच तोकडें. कांहींना तर मराठी भाषा मुळींच अवगत नव्हती. त्यामुळें जुन्या मराठींत असलेले कागदपत्र, ताम्रपट, शिलालेख व इतर साहित्य यांचें परिशीलन त्यांना करतांच आलें नाहीं. त्यांना महाराष्ट्रांतील त्या काळच्या सामाजिक परिस्थितीचा व विकासाचा गाभाच कधीं सांपडला नाहीं. त्यांना जीं अपुरीं इतिहाससाधनें मिळालीं त्यांच्या आधारें त्यांना महाराष्ट्राच्या भूतकालांत आपल्या प्रतिभेनें अवगाहन करणें अशक्य झालें. यामुळें त्यांच्या हातून झालेलें चरित्र-लेखन साहजिकच अव्याप्तीच्या दोषामुळें डागळलें गेलें.

अलिकडे शिवाजीमहाराजांच्या जीवनाविषयीं व शिवकालीन सामाजिक परिस्थितीविषयीं अनेक कागदपत्र, पत्रें, बखरी, दप्तरें, शिलालेख इत्यादि साहित्य पुढें आलें आहे. त्या नव्या साहित्यामुळें शिवकालावर नवा प्रकाश पडतो व त्या कालखंडाला एक नवा आशय प्राप्त होतो. नव्या साहित्याच्या प्रकाशांत शिवचरित्राला वेगळाच उजाळा मिळतो. तें पूर्वीपेक्षां अधिक विलोभनीय रूप धारण करतें. अशा परिस्थितींत शिवाजीमहाराजांचें अधिक विस्तृत व विश्वसनीय चरित्र उपलब्ध होण्याची आवश्यकता भासल्यावांचून राहत नाहीं. मराठा मंदिरानें शिवचरित्राच्या लेखनाला चालना दिली ती अशा विविध कारणांमुळें होय.

नव्या साधनसामुग्रीच्या आधारें सत्यान्वेषी शिवचरित्र लिहिणारा लेखक व्यासंगी इतिहास-संशोधक असला पाहिजे, एवढेंच नव्हे, तर त्याला आपल्या कुशाग्र बुद्धीनें ऐतिहासिक घटनांचें व्यवच्छेदक स्वरूप जाणतां आलें पाहिजे. शिवछत्रपतींचें माहात्म्य ज्या कपोलकल्पित गोष्टींवर आधारलेलें असेल त्यांचें पुराव्यासकट खंडन करण्याइतकें मनोधैर्य त्याला असलें पाहिजे. छत्रपति महाराजांच्या असामान्य जीवनांत त्यांच्या यशाचे सहभागी म्हणून ज्या व्यक्तींचा निर्देश केला जातो त्यांचें इतिहासांत वास्तव स्थान काय हें प्रतिपादणारी न्यायनिष्ठुरता त्याच्या अंगीं असणें आवश्यक आहे. अशा समर्थ इतिहासकाराची नियुक्ति व्हावी अशी मंदिराची प्रथमपासून इच्छा होती. मंदिरानें एक शिवचरित्र प्रकाशन समिति नेमली आणि तिच्याकडे हें काम सोंपविलें. सुप्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ डॉ. पंढरीनाथ ह. प्रभू, एम्. ए., पीएच्. डी. हे या समितीचे अध्यक्ष होते. शिवचरित्र समितीनें मराठींतील मातबर इतिहाससंशोधक, इतिहास-संशोधन–संस्था यांच्याशीं दीर्घ विचारविनिमय केल्यानंतर कै. प्रा. त्र्यंबक शंकर शेजवलकर यांचें लेखनकार्यासाठीं नांव सुचविलें आणि मंदिरानें त्यांचा स्वीकार केला. कै. शेजवलकरांचा लेखनप्रपंच निश्चितच मौलिक आणि प्रभावी आहे. इतिहासकाराला आवश्यक असणारा निर्भीड ऐतिहासिक दृष्टिकोन, प्रदीर्घ व्यासंग, साक्षेपी वृत्ति आणि स्वतंत्र प्रज्ञा हे सर्व गुण गुणविशेष कै. शेजवलकरांच्या अंगीं वास करीत होते, ते प्रकांडपंडित व प्रतिभाशाली लेखक होते, याबद्दल दुमत होण्याचें कारण नाहीं. अशा धुरंधर लेखकांकडे मंदिरानें शिवचरित्राचें काम सोंपविल्याबद्दल महाराष्ट्रांतील जाणकारांनीं समाधान व्यक्त केलें आणि मंदिराच्या ह्या अंगीकृत कार्याला सुयश चिंतिलें.

कै. शेजवलकरांनीं चरित्रलेखनाचें कार्य स्वीकारलें तेंहि मोठ्या हौसेनें. आपल्या हातून शिवभारत लिहिलें जावें अशी त्यांची कित्येक वर्षांपासून मनीषा होती. परंतु या कार्यासाठीं भरीव आर्थिक साहाय्य व तदंगभूत स्वास्थ्य यांची त्यांना आवश्यकता भासत होती. या दोनहि गोष्टी मंदिरानें उपलब्ध करून देतांच त्यांचा उत्साह द्विगुणित झाला आणि ते हिरीरीनें कामास लागले.

आपली प्रकृति नादुरुस्त असतांहि त्यांनीं ही जबाबदारी तत्परतेनें स्वीकारली, याचें प्रमुख कारण असें कीं, **शिवचरित्राचें लेखन हें राष्ट्रीय स्वरूपाचें कार्य आहे अशी त्यांची धारणा होती.** आमच्याशीं त्यांचा जो पत्रव्यवहार झाला यांत त्यांनीं उपरोक्त भावनेचा उच्चार केला आहे. ते म्हणतात :

> "माझी प्रकृति अगदीं सुमार असते. सतत औषधपाणी करीत उभी ठेवावी लागेल. मी तरुण असतों तर हें काम एक वर्षांत करूं शकलों असतों. आतां दोन वर्षें लागतील असें मला वाटतें. प्रस्तुत ग्रंथ माझी इतकी शक्ति खाईल कीं तदनंतर मला कांहीं करण्याचें सामर्थ्य राहील कीं नाहीं अशी भीति वाटते. त्यामुळें माझे हातीं असलेलें काम बंद ठेवावें लागणार. पण शिवाजीचें चरित्र आपल्या मनासारखें झालें तर तें एक मोठें राष्ट्रीय कार्य ठरेल. एवढ्यासाठींच मी हें अंगावर घेईन म्हणतों."

(दिनांक १८-७-१९५८ चें पत्र)

ते दुसऱ्या एका पत्रांत म्हणतात :

> "माझ्या हातून चरित्र लिहून झाल्यास तेणेंकरून माझ्या आयुष्याला निश्चित उजळा येणार आहे. व ती आयुष्याची व माझ्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अभ्यासाची खरी सार्थकता होईल असें मी समजत आहें."

(दिनांक २९-९-१९५८ चें पत्र)

हें राष्ट्रीय कार्य सिद्धीस नेण्यासाठीं आपल्या हयातीची अखेर कारणीं लावायची अशी ईर्षा मनाशीं बाळगून कै. शेजवलकरांनीं ता. १ मे १९५९ रोजीं संशोधनास प्रारंभ केला. त्यानंतर वाचन व लेखन सुरू झालें. मध्येंच त्यांच्या आजारानें डोकें वर केलें म्हणून त्यांनीं कांहीं काळ काम स्थगित केलें. प्रकृति कांहींशी सुधारतांच त्यांनीं कामाला पुन्हां हात घातला. परंतु सुमार प्रकृतिमुळें त्यांत वारंवार खंड पडत गेला. अशा रीतीनें दिनांक १ मे १९५९ पासून अर्धांग-वायूच्या स्वरूपांत मृत्यूची चाहूल लागेपर्यंत, खंडितपणें का होईना, त्यांचें संशोधन, वाचन व लेखन सुमारें साडेतीन वर्षें सतत चालू होतें. त्यांना या काळांत जर अधिक प्रकृतिस्वास्थ्य मिळालें असतें, तर वरील अवधींत त्यांच्या हातून शिवचरित्राचें लेखन पुरें झालें असतें आणि त्यांच्या जीवितकार्याची सार्थकता झाली असती. आमच्या मतें त्यांना आणखी एकदोन वर्षें आयुष्य लाभलें असतें तर संकल्पित लेखन पूर्ण होऊन मराठी भाषेंत एका अत्यंत मौलिक ग्रंथाची भर पडली असती. परंतु दुर्दैवानें काळानें त्यांच्यावर २८ नोव्हेंबर, १९६३ रोजीं झडप घातली आणि त्यांचें व मंदिराचें अंगीकृत कार्य अपुरें राहिलें. एक राष्ट्रीय स्वरूपाचें कार्य अपुरें राहिल्याबद्दल आम्हांला दुःख होत आहे तसेंच तें कै. शेजवलकरांच्या आत्म्याला होत असलें पाहिजे.

परंतु कै. शेजवलकरांनीं जें मागें ठेवलें आहे तें कांहीं कमी महत्त्वाचें नाहीं. त्यांनीं लिहिलेली प्रदीर्घ प्रस्तावना त्यांनीं आजन्म केलेल्या शिवकालीन इतिहासाच्या सखोल अभ्यासाची व संशोधनाची साक्ष देईल. त्यांनी मिळविलेली ऐतिहासिक साधनसामुग्री निःसंशय बहुमोल स्वरूपाची आहे. ती भावी इतिहासकारांना व शिवचरित्रलेखकांना अत्यंत उपयुक्त व मार्गदर्शक वाटेल असा आम्हांला भरंवसा वाटतो. हा सर्व लेखनसंभार आम्ही 'शिवचरित्र-साधन-ग्रंथ' म्हणून प्रकाशित करीत आहोंत. ६५० पानांच्या या ग्रंथासाठीं आम्हीं सुमारें रु. ६०,००० खर्च केले आहेत.

कै. शेजवलकरांची त्यांच्या सबंध आयुष्यांत उपेक्षाच झाली असें आम्हांला वाटतें. ज्या विद्वदावली इतरांना अल्प प्रयत्नांनीं लाभल्या त्यांचें साधें दर्शनहि कै. शेजवलकरांना त्यांच्या हयातींत झालें नाहीं. आम्हीं त्यांच्या मृत्यूनंतर का होईना त्यांचा यथोचित गौरव करीत आहोंत. सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. नी. म. केळकर यांच्याकडून करवून घेतलेलें त्यांचें तैलचित्र आम्ही मंदिराच्या श्री. जिवाजीराव महाराज शिंदे हॉलमध्यें मराठ्यांच्या मानकऱ्यांच्या मालिकेंत लावलें आहे.

‘श्रीशिवछत्रपति’ हें मंदिराचें पहिलें प्रकाशन होय. अशाच स्वरूपाचीं मौलिक प्रकाशनें करण्याचा मंदिराचा मानस आहे. त्यांत शास्त्र, वाङ्मय, कला इत्यादि सर्व विषयांवरील ग्रंथांचा अंतर्भाव केला जाईल.

प्रस्तुत ग्रंथ ज्या स्वरूपांत प्रसिद्ध होत आहे त्याचें श्रेय अनेक व्यक्तींना द्यावें लागेल. कै. शेजवलकरांच्या हाताखालीं साहाय्यक म्हणून मराठा मंदिरानें नियुक्त केलेले श्री. माधवराव रामचंद्र कंटक, एम्. ए. यांनीं निष्ठापूर्वक आपली कामगिरी बजावली आणि कै. शेजवलकरांच्या मृत्यूनंतर या ग्रंथाचें व्यवस्थित संकलन करण्याच्या बाबतींत आपली जबाबदारी प्रकाशनाच्या टप्प्यापर्यंत संभाळली. ग्रंथांची सूचि व आधारभूत ग्रंथांची यादी डेक्कन कॉलेजचे क्युरेटर श्री. प्र. ल. सासवडकर यांनीं तपासून पाहिली आणि वेळोवेळीं बहुमोल सूचना केल्या. त्याचप्रमाणें डेक्कन कॉलेजचे श्री. कत्रे व ग्रंथपाल श्री. बेलसरे यांनीं कॉलेजमधील ग्रंथांचा व अभ्यासिकेचा उपयोग करूं दिला. कै. शेजवलकरांनीं शिवचरित्राच्या संदर्भांत केलेलें लेखन व जमविलेलें साधनसाहित्य शेजवलकरांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे पुतणे श्री. शशिकांत शेजवलकर यांच्या ताब्यांत होतें तें त्यांनी तत्परतेनें मंदिराचे सभासद कर्नल वि. भा. जाधव व हितचिंतक श्री. वि. द. घाटे यांच्या स्वाधीन केलें. या कामीं कर्नल जाधव व श्री. घाटे यांनीं दर्शविलेली जागरूकता फार मोलाची ठरली. कै. शेजवलकरांचे स्नेही श्री. हरि विष्णु मोटे यांनीं या ग्रंथाच्या प्रकाशनाची सर्वांगीण बाजू पूर्णपणें निरपेक्ष वृत्तीनें उचलली या गोष्टीचा आम्ही येथें आवर्जून निर्देश करतों. श्री. मोटे यांनीं या कामीं निरलस प्रयत्न करून कै. शेजवलकरांचें मित्रऋण फेडलें असेंच म्हटलें पाहिजे. ग्रंथाचें जें आकर्षक स्वरूप दिसतें त्याचें श्रेय सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. गोडसे यांच्या कुशल सजावटीला आहे. ते स्वतः इतिहासाचे अभ्यासू असून त्यांना कै. शेजवलकरांबद्दल इतिहासकार म्हणून अत्यादर आहे. मौज प्रिंटिंग प्रेसचे मालक श्री. भागवत यांनीं या ग्रंथाचें मुद्रण सुबक व मोहक करण्यासाठीं दक्षता घेऊन आत्मीयता दर्शविली आहे. प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियमकडून शिवाजीमहाराजांचें जें विश्वसनीय चित्र मिळालें त्यामुळें या पुस्तकाच्या शोभेंत विशेष भर पडली आहे. उपरोक्त सर्व व्यक्तींचे आणि संबंधितांचे आम्ही ऋणी आहोंत. त्यांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतों.

ह्या प्रकाशनास श्रीशिवचरित्रविषयक लेखनांत व मराठ्यांच्या इतिहासग्रंथांत यथायोग्य स्थान लाभो एवढीच प्रार्थना.

सरचिटणीस, मराठा मंदिर

श्री-शिवचरित्र-साधनग्रंथाच्या संकलनाची दिशा

प्रस्तुत शिवचरित्रसाधनग्रंथाचे मुख्य पांच भाग केलेले आहेत. पहिला शंभर पृष्ठांचा शेजवलकरांनीं शिवचरित्राला लिहिलेल्या प्रस्तावनेचा आहे. त्यांच्या मनांतून ही प्रस्तावना सुमारें अडीचशें पृष्ठांची लिहावयाचें असून, तींत ते जगाच्या इतिहासांतील महत्त्वाच्या घटनांच्या अनुषंगानें शिवपूर्वकालीन एका शतकांतील महाराष्ट्राच्या व हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक स्थित्यंतरांचा आढावा घेणार होते. शिवचरित्राचें मर्म जाणून घ्यावयास लागणाऱ्या मूलभूत ऐतिहासिक घटकांचें व समग्र ग्रंथांत आपण हाताळणार असलेल्या विविध समस्यांच्या स्वरूपाचें ओझरतें दर्शन त्यांनीं प्रस्तावनेंत घडविलें असल्यानें, ती अपूर्ण असूनहि शिवचरित्राचें साररूप झाली आहे. लेखकाचें शिवाजीमहाराजांसंबंधींचें हृद्गतच तींत व्यक्त झालें असून, ती वाचल्यावर शिवचरित्राची विशाल व भव्य पार्श्वभूमि डोळ्यांसमोर उभी राहते.

ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत लेखकाचीं शिवचरित्रावरील सात प्रकरणें आलीं आहेत. त्यांतील 'वसरूरची स्वारी', 'अनुपुराण काव्याचें परीक्षण', 'शिवाजी-संभाजी संबंध' व 'दक्षिणदिग्विजय' हीं चार पूर्ण असून बाकीचीं तीन अगदींच लहान व अपूर्ण आहेत. 'दक्षिणदिग्विजय' प्रकरणांत कै. शां. वि. आवळसकर यांनीं संपादिलेल्या शिवाजीच्या व्यंकोजीला लिहिलेल्या एका पत्राद्वारें कर्नाटकस्वारीच्या एकंदर बनावासंबंधीं नवीन गोष्टी उजेडांत आणून कांहीं जुन्या रूढ कल्पनांचें निराकारण केलें आहे.

तिसऱ्या भागांत लेखकानें शिवचरित्र लिहिण्यासाठीं तयार केलेलीं महत्त्वाचीं पांच टिपणें दिलीं आहेत. त्यावरून त्याच्या इतिहास-संशोधन पद्धतीचें स्वरूप कांहींसें कळण्यास मदत होईल. ऐतिहासिक गणिती पद्धति (Mathematical Approach to History) हा त्याच्या संशोधनपद्धतीचा एक विशेष होता. या पद्धतीमुळें इतिहासशास्त्रांतील अनुमानें व सिद्धान्त अचूक ठरण्यास पुष्कळ मदत होते अशी त्याची श्रद्धा होती. 'शहाजी-शिवाजी भेट', 'अली आदिलशहाच्या वंकापुरावरील स्वाऱ्या', 'शिवाजीच्या आयुष्याचा कालपट' हीं गणिती संशोधनपद्धतीचीं नमुनेदार उदाहरणें आहेत.

टिपणें संपल्यावर शेजवलकरांच्या संकल्पित शिवचरित्राचा आराखडा दिला आहे. त्यावरून त्यांना शिवचरित्र कसें सजवावयाचें होतें याची वाचकांस चांगली कल्पना येईल.

Scanned by CamScanner

ग्रंथाचा चवथा व सर्वांत मोठा भाग, शेजवलकरांनीं शिवचरित्र लिहिण्यासाठीं अनेक साधना ग्रंथांतून जीं टिपणें काढलीं होतीं, त्यांतील माहितीनें भरलेला आहे. हीं टिपणें सुमारें २००० ते २५०० लहान आकाराच्या कार्डांवर काढलेलीं आहेत. या कार्डांचे निरनिराळ्या शीर्षकांखालीं नऊ वर्ग पाडून त्यांतील मजकूर एकत्र ग्रथित केला असल्यानें तो वाचणें सोयीचें जाईल. शेजवलकर एखाद्या ऐतिहासिक घटनेची सरणी लावतांना अंतिम निर्णय घेत तो त्या घटनेशीं निगडित असलेल्या ऐतिहासिक स्थळांना भेट देऊन त्यांचें सूक्ष्म अवलोकन केल्यावरच. शिवचरित्र लिहीत असतां प्रकृतिअस्वास्थ्यामुळें त्यांना तसें करणें न जमल्यानें फारच थोड्या कार्डांत त्यांचे शिवचरित्रप्रसंगांवरील अंतिम निर्णय वा मतें दिलेलीं आढळतील. कार्डांतील मजकूर केवळ संकलन व संदर्भदृष्ट्या उपयोगीं पडण्याच्या दृष्टीनेंच छापला आहे.

पांचवा भाग एका स्वतंत्र परिशिष्टाचा असून त्यांत शेजवलकरांनीं शिवाजीमहाराजांसंबंधीं निरनिराळ्या मासिकांतून व ग्रंथांतून लिहिलेल्या लेखांपैकीं कांहीं निवडक लेख दिले आहेत. ज्या लेखांतील त्यांचे महाराजांसंबंधीचे विचार आयुष्यांच्या अखेरीसहि कायम होते तेच लेख निवडण्याची काळजी घेतली आहे. प्रस्तुत ग्रंथांतील शिवचरित्रासंबंधींचा अपूर्ण भाग व हे लेख यांवरून, लेखकानें आपल्या मनांत महाराजांची जी व्यक्तिरेखा उभी केली होती तिचें व त्यांच्या कालाचें स्वरूप बरेंचसें सुस्पष्ट होईल.

ग्रंथाच्या शेवटीं संदर्भासाठीं वापरलेल्या पुस्तकांची लांबलचक यादी, भावी शिवचरित्र-कारांना ती उपयुक्त व्हावी या हेतूनें दिली आहे. म्हणूनच तींत प्रा. शेजवलकरांच्या निधनानंतर प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांचाहि समावेश केला आहे.

कै. शेजवलकर जुन्या शुद्धलेखनपद्धतीचे कट्टे पुरस्कर्ते असल्यानें ग्रंथांत तिचाच वापर केला आहे.

—मा. रा. कंटक

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८	११	प्रवासपट्टण	प्रभासपट्टण
९	खालून दुसरी	मषाथरब	मषायख
५५	२७	‘महाराष्ट्र’	‘म्हराष्ट्र’
६५	१७	नरडव्याच्या	नर्डव्याच्या
७८	६	रायगडच्या	राजगडच्या
,,	६, ७	जिजाबाई बाहेर ओटीवर पुरुषांशीं सोंगट्या खेळत बसे.	जिजाबाई जवळ असतां बाहेर ओटीवर पुरुष सोंगट्या खेळत बसत.
८९	३	निकालाय कॉंती	निकोलाय कॉंती
९१	शेवटची	अंगसुधारणेच्या	अंग सुधारणेच्या
११२	१५	मिरा डोंगर	मिऱ्या डोंगर
११५	२	वैमनस्य	वैमत्य
१३५	२२, २३	व कवीलाहि ते तसेच वाटतात—	व—कवीलाहि ते तसेच वाटतात—
१४५	२९	(परमानंदकाव्यम् पृ. १०, श्लोक ६५–६८)	(परमानंदकाव्यम् पृ. १०, श्लोक ६५–६८)]
१८५	२२	वालदोरे	वालदौर
१८८	८	याच वेळीं सुरतेचे इंग्रज	सन १६७६ त मुंबईकर इंग्रज
२०४	खालून पांचवी	१०९. सुरतकर इंग्रजांचें पत्र	१०९. E.R.S. Vol. II L. 196
२१०	६	१६६१–६४	१६६३
२११	३०	मधील अनुक्रमें आहेत	मधील पृष्ठांचे अनुक्रमें आहेत
२१२	१२	राधामाधवविलासचंपूः पृ. ९८–९	राधामाधवविलासचंपूः प्रस्तावना, पृ. ९८–९९
२१४	खालून दुसरी	लढण्यासाठीं मदत म्हणून	लढण्यासाठीं मदत करण्यावद्दलचें
२३०	२४	१६६९ (९ डिसें.)	१६५९ (९ डिसें.)
२३८, २५५, ४७६	१७; १४; १२ व १३ (डावीकडील)	आब्राहाम लेपेफर, आब्राहाम लेपेकर	आब्राहाम लेफेबेर
२४१	खालून १०	१७६५	१६७५
,,	,, ५	अकोल्यास	अंकोल्यास

Scanned by CamScanner

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२४२	१७	जिल्हे २९	जिल्हेज २९
२९४, २९७, ३०७, ३०८, ३१९, ३२४, ३४९		डॅ.	डॅनव्हर्स
३०८	२४ (उजवीकडील)	१८ फेब्रु. १९६१	१८ फेब्रु. १६६१
३१६	१५ (डावीकडील)	राजगादी	राजगढी
३२१	११ (,,)	११६०-१	१६६०-६१
,,	३ (उजवीकडील)	FRS.	ERS.
३२४	९ (डावीकडील)	प. सा. सं. ९२९-९२३	प. सा. सं. ९२९=९२३ अ
३३९	१, ३ (,,)	वर्धनगड	श्रीवर्धनगड
३४३	खालून ६ (डावीकडील)	१६७०-१६७४	१६७० व १६७४
३४५	९ (,,)	एप्रिल १६७३ त	एप्रिल १६७६ त
३५६	१० (,,)	पहा	अनाजीसंबंधींचे उल्लेख पहा
३७४	५ (,,)	खळेकर	रवळेकर
३९५	१२ (उजवीकडील)	वाडेकर	वाडकर
४०१	२५ (,,)	जनताजनार्दनपंताचा	जनार्दनपंताचा
४०९	१८ (,,)	१२ जानेवारी १६७६	५ मार्च १६७६
४१२	७ (डावीकडील)	Dorleans	D'orleans
४५६	१ (,,)	१६२७-१६३०	१६३०-१६३६
४८८	६ (उजवीकडील)	वाकसरांनीं	वाकसकरांनीं
४९६	खालून ८ (डावीकडील)	अनंद शेणव्याचें	अनंत शेणव्याचें
५०२	खालून २ (उजवीकडील)	वैष्णव असल्याचें	वैष्णव नसल्याचें
५३०	२० (,,)	मोगलांचे सुभेदार	मोगलांचे दक्षिणेंतील सुभेदार
५९७	२१	मराठे आणि मोगल	मोगल आणि मराठे
,,	२२	मराठे व अवरंगजेब	अवरंगजेब व मराठे
६०७	१०	Maasir-vi-Umara	Maasir-ul-Umara

प्रस्तावना

Scanned by CamScanner

श्रीशिवछत्रपतींचें चरित्र

प्र स्ता व ना

जगाच्या इतिहासांतील चिरकाल परिणाम करणाऱ्या मोठ्या घडामोडी केव्हांहि आकस्मिक नसतात. त्यांचीं बीजें मागील इतिहासांत रुजून वाढत आलेलीं असतात. अनेक शतकांतून केव्हांतरी होऊन जाणारी मोठी गोष्ट एकाच व्यक्तीची कर्तबगारी म्हणणें सयुक्तिक ठरणार नाहीं. तरीहि एकाच महान् व्यक्तीच्या नांवानें ती घडामोड ओळखिली जाते. भारतीय युद्धाच्या आरंभीं सर्वस्वीं हातपाय गाळून आपलें अमोघ गांडीव धनुष्य खालीं ठेवलेल्या अर्जुनास भगवान् श्रीकृष्णांनीं केवळ निमित्तमात्र होण्यास सांगितलें, यांत व्यासमुखानें एक ऐतिहासिक सिद्धांतच वदविला असें म्हणावयास अडचण नाहीं. अखिल मानवेतिहास एकाच व्यक्तीकडून एकच सुसूत्र योजना आंखून एकहातीं घडविला जात नसतो. अनेक परस्परविसंगत हेतूंनीं प्रेरित होऊन परस्परविरोधी घडामोडी करून त्यांतून बरावाईट इतिहास सतत बाहेर पडत असतो. तरीहि विशिष्ट व्यक्ति ठरलेल्या वेळीं एका निश्चित पण अकल्पित प्रदेशांतच कां निर्माण होते, याला स्पष्ट कारणें असतात व तीं इतिहास धुंडाळल्यास सांपडणें शक्य असतें. तीं समजून घेणें हीच इतिहासाची बोधवस्तु व फलश्रुति.

शिवछत्रपतींचें चरित्र समजण्यास किती मागें गेलें पाहिजे? अकबरानें अहमदनगर जिंकून दक्षिणेंत मोगल साम्राज्य प्रस्थापित केलें तेव्हांपासून, कीं दक्षिणेंतील अखिल हिंदूंचें अखेरचें आश्रयस्थान जें विजयनगर तें १५६५ त तालिकोटच्या लढाईनें मोडलें तेव्हांपासून? कीं त्याच्याहि मागें जाऊन यादवांचें राज्य मोडून देवगिरीस इस्लामी सत्ता प्रस्थापित झाली तेव्हांपासून? भारतवर्षांतील या ऐतिहासिक टप्प्यांप्रमाणें जागतिक इतिहासांतील घडामोडीहि लक्षांत घ्याव्या लागतील. अरब साम्राज्याचा अखेरचा अवशेष जो ग्रानादा तो स्पॅनिश लोकांनीं १४९२ सालीं जिंकून मुसल्मानांना पश्चिम यूरोपांतून साडेसातशें वर्षांनंतर हांकून दिलें. या गोष्टीच्या मागें स्वातंत्र्यलालसेचा व खिस्तीधर्मप्रसाराचा एवढा मोठा न थांबण्यासारखा ओघ होता कीं, त्यांनीं तारवांचा आश्रय घेऊन अमेरिका खंड व हिंदुस्थानचा सागरी राजमार्ग शोधून काढला व एवढ्यानेंच न थांबतां जगाच्या अर्ध्या भागावर सागरी व्यापारी सत्ता स्थापन करून धर्मप्रसाराच्या कार्यालाहि तितक्याच जोरानें सुरुवात केली. मॅगेलनची पहिली पृथ्वीप्रदक्षिणा सन १५२२ सालीं पुरी होऊन अखिल जगत् खिस्ताच्या

साम्राज्याखालीं आणण्यासाठीं येशूच्या नांवानें काढलेली संस्था १५३४ सालीं स्थापन करण्यांत आली. पोपनें जग दोन राष्ट्रांत विभागून दिल्यामुळें हिंदुस्थानांत स्पॅनिश लोक न येतां त्यांचे शेजारी जे पोर्तुगीज ते आले व शिवजन्मापूर्वींच एक शतक ते हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर स्थापित झाले. त्यांच्या मागोमाग डच, इंग्रज व फ्रेंच यांचीहि पैरवी हिंदुस्थानच्या समाजकारणांत व राजकारणांत झाली. या सर्व गोष्टी शिवाजी कार्यकर्ता होण्या-पूर्वीं राजकारणांतील गृहीतकृत्य होऊन बसल्या होत्या. जपानप्रमाणें त्यांना हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यापासून दूर ठेवणें त्याच्या हातांत राहिलें नव्हतें. सन १४९८ पर्यंत हिंदुस्थानचा धार्मिक-राजकीय लढा हिंदु-मुसल्मानांपुरता मर्यादित होता, तो शिवकालीं ख्रिस्ती सत्तेच्या आगमनानें तिरंगी बनला होता हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. महाराष्ट्रराज्य-स्थापनेंत वर सांगितलेले प्रश्न कायम अनुस्यूत आहेत ते दूरान्वित नसून, शिवाजीच्या राजकारणाचे धागे त्यांतूनच विणले गेले आहेत; हेंच काय पण शिवछत्रपतींचें चरित्र हें मराठी कागदांइतकेंच फारसी, पोर्तुगीज, डच, इंग्रजी व फ्रेंच ऐतिहासिक कागदांवर उभारलेलें आहे, हें कोणाहि मराठी वाचकानेंसुद्धां विसरूं नये. याचा अर्थ असा कीं, शिवाजीमहाराजांचें ऐतिहासिक मूल्यमापन केवळ महाराष्ट्रांतील अभिमानानें लिहिलेल्या वीरपूजक लिखाणानेंच होणार नसून त्याला विरोधक व तिऱ्हाईत अशा परक्यांच्या प्रांजल मतांचाहि आधार मिळणार आहे.

मानवेतिहासांतील घडामोडी मानवी समाजाच्या त्या त्या काळांतील भौतिक प्रगतीवर अवलंबून असतात असा मार्क्सचा सध्यां जगज्जेता ठरलेला सिद्धांत आहे. मानवी कृत्यें मानवाच्या हातांतील साधनांवर अवलंबून असतात व मर्यादित होतात हें स्पष्ट आहे. तरीहि उपलब्ध साधन वापरण्यांतील कुशलता, जोर व उत्साह हीं केवळ साधनांवर अवलंबून नसून त्यामागें मनाचा संबंध आहे आणि हें मन शुद्ध भौतिक मानणें सारासारविवेकास धरून नाहीं. कोणत्याहि महत्त्वाच्या ऐतिहासिक व्यक्तीची माहिती करून घेतांना तत्कालीन उपलब्ध साधनें डोळ्यांसमोर बागविलीं पाहिजेत हें जितकें खरें, तितकेंच त्या व्यक्तीच्या मनाची घडण जाणणें व तिच्या विशिष्ट प्रसंगींच्या मनोव्यापारांचें विश्लेषण करणें हेंहि बनावाची यथातथ्य कल्पना आणण्यास उपकारक ठरणारें आहे.

आठव्या शतकाच्या आरंभीं अरबांचें आगमन सिंध प्रांतांत झालें तेव्हां भारतवर्षाची खरोखरी काय परिस्थिति होती याबद्दल यथातथ्य कल्पना येण्यास इतिहासाच्या कसोटीस उतरण्यासारखा पुरावा उपलब्ध नाहीं. बराचसा कल्पनेचा खेळ मांडला जातो. तत्पूर्वी हिंदुस्थानांत बाहेरून कोणी आलें नव्हतें असेंहि नाहीं. वेगवेगळ्या मानववंशांचे जयिष्णु समूह वेळोवेळीं या देशांत घुसत आलेले नमूद आहेत. त्यांची चातुर्वर्ण्यांत कोठेंतरी सोय करून त्यांचे प्रश्न सोडविण्यांत आलेले दिसतात. पण इस्लामच्या आगमनानें ती स्थिति पालटली व भारतवर्षाच्या हाडामांसांत त्याच्या शरीराशीं व मांसपेशींशीं एकरूप न होणारें असें विदेशज लोहाग्र हृदयांत घुसून कायम दुःखद होऊन बसलें, हाच या आकस्मिक घडामोडीचा अंतिम परिणाम या देशावर झाला. या परक्या शल्याला भारतवासीयांना सीमेबाहेर ठेवतां आलें नाहीं. याचा अर्थ भारतीय समाज सुदृढ नव्हता, शिथिल होता, असा होतो. पण त्याबरोबरच या परक्यांचा जोरहि मोठा व त्यांचें समाजधारणातत्त्व तीक्ष्ण होतें, असाहि बोध होतो. भारतीय समाजांतच निर्माण झालेलीं बौद्ध व जैन मतें किंवा परधर्म येथील वैदिक समाजानें मोडून काढले; पण या नूतन परक्यांना त्याला यशस्वी रीतीनें तोंड

देतां आलें नाहीं, हा गेल्या बाराशें वर्षांचा इतिहास आहे. यानंतर आठशें वर्षांनीं या देशांत घुसलेले ख्रिस्ती मानववंशहि इस्लामप्रमाणेंच वेगळे राहिले व त्यांनींदेखील चातुवर्ण्यांत कायम बखेडा उत्पन्न केला आहे. इतका कीं, आतां या एतद्देशीय समाजव्यवस्थेस शेवटची घरघर लागल्याचा भास होतो. परक्यांना आत्मसात् करणें हें कोणत्याहि जिवंत व्यवस्थेचें आद्य लक्षण मानलें तर आपला समाज मुमूर्षु आहे असाच इतिहासाचा बोध आपणास होतो.

या मुमूर्षु समाजाला शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न वेगवेगळ्या व्यक्तींनीं मधून मधून केलेला आढळतो. यांपैकीं कांहीं संतमहंत होते, कोणी धर्माचार्य होते व कोणी हिंदुवीर होते. पण त्यांत शिवाजी हा एकच पुरुष असा झाला कीं, त्यानें सर्व मुसलमान राज्य-कर्त्यांच्या, धर्माभिमान्यांच्या व धर्मवीरांच्या संघटनेला, बळाला व युक्तीला न जुमानतां एक स्वतंत्र हिंदुराज्य अवरंगजेबासारखा सर्व दृष्टींनीं कार्यक्षम व प्रबळ बादशहा अधिकारावर असतांना स्थापिलें. आणि त्याचा जोर एवढा मोठा ठरला कीं, त्या राज्याच्या वारसदारांनीं हिंदूंची लाट पुनः एकदां सिंधूपार नेऊन पोहोंचविली. एवढ्या प्रबळ संघटनेचें बीजारोपण करणारा जो एकमेव वीर, त्याचें चरित्र जाणून घेणें एतद्देशीयांना बोधप्रद व हितकर ठरेल असें समजून प्रस्तुत प्रयत्न आरंभिला आहे.

शिवचरित्राला हात घालण्यापूर्वी, ज्या महाराष्ट्रभूमीवर या नूतन छत्रपतींचा अवतार झाला त्या महाराष्ट्राची कल्पना आपणास आली पाहिजे. राष्ट्र एकदम निर्माण होत नसतें, तर तें हळूहळू आपलें स्वरूप धारण करीत असतें. त्याचा पिंड भूमीनुसार व परिस्थित्य-नुसार वाढत आलेला असतो. साहजिकच महाराष्ट्राच्या उत्पत्तीपासून घडलेल्या इतिहासाचा आपणास आढावा घेतला पाहिजे.

महाराष्ट्र हें नांव महाभारतांत नाहीं. त्या काळीं 'दंडकारण्य' संबोधिलेला प्रदेश पुढें कालांतरानें आजच्या महाराष्ट्रांत सामील झालेला दिसतो. पण त्या काळीं 'अपरान्त' नांवानें कोंकणच्या कांहीं भागाचा उल्लेख अशोकशासनांत आढळतो. 'कोंकण' या नांवाचा वाङ्मयांतील स्वतंत्र उल्लेख आम्हांस श्यामिलक कवीच्या 'पादताडितक ऊर्फ लत्ताप्रहार' या भाणांत आढळला आहे; व त्यांत आलेल्या इंद्रदत्त या राजाचा त्रैकूटक वंशांतील त्याच नांवाच्या राजाशीं मेळ घालून तो चौथ्या शतकांतील राजा असल्याचें बरोनें दाखवून दिलें आहे. हा राजवंश उत्तर कोंकणांत सुरत व ठाणें या दोन जिल्ह्यांतील प्रदेशांत राज्य करीत होता असा त्याच्या ताम्रशासनावरून अंदाज केलेला आहे. 'अपरान्त' ही संज्ञा केवळ कोंकणालाच लागत नसून त्यांत तत्कालीन आर्यावर्ताच्या पश्चिमेकडील सर्वच प्रदेशाचा समावेश केला जात असलेला दिसतो. शकांचें राज्य त्या काळीं या सर्व प्रदेशावर, म्हणजे सौराष्ट्र, गुजरात व माळवा या तिन्ही प्रदेशांवर व कोंकणच्या उत्तर भागावर होतें व त्यांना 'अपरान्त-भूपति' असें म्हटलेलें आहे. या काळीं अवंती ही या विस्तीर्ण प्रदेशाची नामांकित राजधानी होती. कोंकणची व्याप्ति त्या काळीं केवळ घाटाखालीं मानली जात नसावी. नाशिक व पुणें जिल्ह्यांतील डोंगराळ मावळांची व्याप्तिहि कोंकणांतच होत असावी. कोंकणचा राजा इंद्रदत्त विहारासाठीं व कदाचित् आपल्या वरच्या राजाधिराजाला भेटण्यासाठीं अवंतीला जातांना आढळतो. इसवी सनाच्या चौथ्या शतकांत शक राजे पश्चिम भारतांत 'क्षत्रप' वा 'महाक्षत्रप' पदव्या धारण करणाऱ्या राजवंशांतील असत. अशांतीलच एक शकनंदाचा पुत्र श्रीधरवर्मा

Scanned by CamScanner

याचीं दोन शिलाशासनें उपलब्ध झालीं आहेत. त्यांतील मध्यप्रदेशांत एरण (प्राचीन एरिकिण) येथें मिळालेल्या एका यष्टिलेखाचें वाचन म. म. मिराशी यांनीं केलें आहे. त्यांत त्यांना 'सत्यनागेन महाराष्ट्रेन' असा नामोल्लेख आढळला. म्हणजे श्रीधरवर्म्याच्या सैन्यांत त्या वेळीं सत्यनाग नांवाचा नागवंशीय महाराष्ट्रीय सेनापति होता असें स्पष्ट ठरतें. यावरून महाराष्ट्र हें विशिष्ट भूमीला चिकटलेलें देशनाम म्हणून या काळीं प्रसिद्ध नसलें तरी 'महाराष्ट्रजन' निर्माण झालेला होता असें ठरतें. आणि जन होते त्या अर्थी त्यांचा जनपद नसेलच असेंहि म्हणतां येणार नाहीं. याचा अर्थ असा कीं, इसवी सनाच्या तिसऱ्या, चौथ्या शतकांपासून कोंकण व महाराष्ट्र असे स्पष्ट भूभाग अस्तित्वांत येत होते.

आर्यसंस्कृतीचे म्हणजे वैदिक धर्माचे वा संस्कृतोत्पन्न भाषा बोलणारे लोक सिंहल-द्वीपापर्यंत पोहोंचले, ते पश्चिम समुद्रांतून जलयानानें खालीं सरकले असें त्यांच्या आद्य वसाहतींवरून ठरतें. महाभारतांत पश्चिम किनाऱ्यावरील तीनच आर्य तीर्थक्षेत्रें सांगितलीं आहेत. तीं म्हणजे वसईजवळील सुपारें, गोकर्णमहाबळेश्वर व कन्याकुमारी हीं होत. येथून आंतील भूभागांत आर्यसंस्कृति प्रथम पसरली असें दिसतें. कारण आद्यतीर्थावलींत घाटावरील क्षेत्र नमूद नाहीं. या समुद्रकिनाऱ्यावरील आद्य वसाहती आपल्या मूळ भृगुकच्छ ऊर्फ भडोच या स्थानावरून भार्गवांनीं केलेल्या दिसतात; व त्यामुळेंच परशुरामानें समुद्राला हटवून आपल्यासाठीं ही समुद्रपट्टी निर्माण केली, ही दंतकथा कोंकणापासून कन्याकुमारीपर्यंत सर्वत्र पसरलेली दिसते व तिचा पुराणांतहि समावेश झाला. इतिहाससंशोधक कै. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं असें ठरविलें होतें कीं, तल, रसातल, महीतल, पाताल इत्यादि सप्तपाताळें म्हणजे पश्चिम किनाऱ्याची पट्टीच होय व येथें आरंभीं नाग लोक राहत होते. मग कालांतरानें कुंकुण नामक नागकुलानें या प्रदेशांत अग्रेसरत्व मिळविल्यामुळें या प्रदेशाला सप्तपातालांच्या ऐवजीं 'सप्तकुंकुण' म्हणजे 'कोंकण' हें नांव प्राप्त झालें. गुजरातेंतील विख्यात नागरब्राह्मण आपल्याला कुंकुण ब्राह्मणच म्हणवितात. यामुळेंच महाराष्ट्रिकांत नाग हें द्वितीय पद जोडलेलीं सत्यनागासारखीं नांवें आढळतात. दोनशें वर्षांपूर्वीं भंडारी व महार यांच्या नांवांपुढें नाग किंवा नाक हें पद जोडलेलें आढळतें. कांहीं मराठा क्षत्रिय कुलें आपणास शेषवंशीय नागकुळांतील समजतात. यावरून आर्यपूर्व नागजातींचें महाराष्ट्रांतील अस्तित्व सिद्ध होतें.

यानंतर उत्तरेंतील आर्यसंस्कृतीच्या लोकांचें आगमन महाराष्ट्रांत झालें. त्यांत राज-वाड्यांच्या मतानें पाहतां, मगध देशांतून वैदिक धर्माचीं अभिमानी अशीं क्षात्रकुळें बौद्धधर्माचा त्या मूळ देशांत प्रादुर्भाव झाल्यामुळें दक्षिणेंत आलीं. याला पुरावा मागधी भाषेचा मराठी भाषेवर झालेला परिणाम होय. आमच्या मतें भूमार्गें दक्षिणेंत उतरलेले वैदिक संस्कृतीचे लोक पूर्वेच्या बाजूनें अयोध्येपासून सरळ खालीं दक्षिणेस उतरले. एतन्निदर्शक दोन ऐतिहासिक पुरावे उपलब्ध आहेत. अयोध्यानगरी ही उत्तर कोसल प्रदेशाची राजधानी होती. तेथून सूर्यवंशी राम गंगा ओलांडून दक्षिणेस उतरला व त्यामुळें छत्तीसगडच्या प्रदेशाला दक्षिण कोसल हें नांव प्राप्त झालें. तेथून राम तसाच दक्षिणेकडे दण्डकारण्यांत शिरला व त्यानें शबर लोकांच्या प्रदेशांतील, आजच्या बस्तर संस्थानांतील शबरी नदी डावीकडे टाकून गोदावरी ओलांडिली व तो किष्किंधेकडे पुढें निघाला. आज भद्राचलम् येथें गोदाउत्तरतीरीं रामसीतेचें प्रमुख देवालय आहे व तिकडेच जुनी पंचवटी असावी; ही गोष्ट

प्रा. ह. बा. भिडे यांनीं तीन तपांपूर्वीच संस्कृत वाङ्मयांतील उल्लेखांवरून 'विविधज्ञान-विस्तारां'त सिद्ध करून दाखविली आहे. त्या काळीं दक्षिणेंत जाणारा मार्ग समुद्रकिनाऱ्यानें जात नव्हता, कारण पूर्व समुद्राला मिळणाऱ्या गोदावरी, कृष्णा आदि नद्या मुखांजवळ दलदलीचा प्रदेश निर्माण करीत होत्या व तो टापू दुर्लंघ्य होता. नंतर इक्ष्वाकुवंशीय म्हणजेच सूर्यवंशी लोक कृष्णा ओलांडून आजच्या श्रीशैल व नागार्जुनकोंडा या प्रदेशांत उतरून तेथील राज्य स्थापिते झाले व तेथूनच प्रभु रामचंद्र सरळ दक्षिणेकडे लंकेपर्यंत जाऊन पोहोंचले. याच प्रदेशांत गोदा-कृष्णातीरीं पुढें सातवाहनांचें राज्य स्थापन झालें व त्यांची पहिली राजधानी प्रतिष्ठान ऊर्फ पैठण हें महाराष्ट्रांतील आद्य महानगर ठरलें. बौद्ध वाङ्मयांत तत्कालीन आर्यावर्ताचे जे सोळा जनपद सांगितले आहेत त्यांतील अस्सक म्हणजे अश्मक हा एक असून त्याचीच राजधानी पैठण होती. या अन्तःप्रदेशाचें पश्चिम समुद्रावरील बंदर सुपारें ऊर्फ शूर्पारक होय व यांना जोडणारा नाणेघाट हा महाराष्ट्रांतील खडकांत पायऱ्या खोदलेला पहिला घाट असावा.

अशोकानें बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठीं निरनिराळे महाभिक्षू वेगवेगळ्या देशांत पाठविले. त्यांतील महाधर्मरक्षित, धर्मरक्षित प्रभृति प्रचारक महाराष्ट्रांत आले व त्यांनीं आपल्या धर्माचा प्रसार पद्धतशीर जोरदारपणें अनेक शतकें केला. त्याचीं स्मारकें महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं विखुरलेलीं आहेत व तीं खडकांत कोरलेलीं लेणीं असल्यामुळें दोन हजार वर्षें साक्ष देण्यास टिकून राहिलीं आहेत. बौद्धांच्या वसाहती घाटावर व खालीं कोंकणांत दोन्हीहि ठिकाणीं झाल्या व येथें पाय रोवूनच बौद्ध प्रचारक पुढें समुद्रमार्गानें दक्षिणेस लंकेपर्यंत पोहोंचले. महाराष्ट्रभूमीवरील सुधारणेचे आद्य दृश्य अवशेष बौद्धांचीं लेणींच होत. त्यांच्या पाठोपाठ वैदिकांनींहि त्यांचें अनुकरण याबाबत केलें, व तें यशस्वी रीतीनें मुळावर ताण करण्याइतकें केलें, ही गोष्ट वेरूळच्या लेण्यांवरून सिद्ध आहे. इसवी सनाच्या आरंभीं महाराष्ट्रांत बौद्धधर्म किती वरचढ होता याची साक्ष महाभारतांतील 'पिच्छण्डं करहाटकम्' (पाखंडी कऱ्हाड) या वर्णनावरून मिळते. बौद्धधर्माचे महाराष्ट्रावर इतर कांहीं परिणाम झाले असतील ते असोत, त्यामुळें या भूमींत सुधारणेचा फैलाव झपाट्यानें झाला यांत शंका घेण्याचें कारण नाहीं. स्थापत्य, मूर्तिविज्ञान, चित्रकला आदि कलांचा पायाहि त्यामुळें घातला गेला. पण या गोष्टी विशिष्ट बौद्धधर्मीय समाजांतच रूढ असल्यामुळें त्यांचा अस्तहि बौद्धधर्माच्या ऱ्हासानंतर सहजच झाला.

सातवाहन राजघराणें वंशानें महाराष्ट्रीय होतें कीं आंध्र होतें याचा निर्णय करणें कठीण आहे; पण त्यांचें आरंभींचें स्मारक नाशिक व जुन्नर येथेंच आढळतें. महाराष्ट्राची संस्कृति मुळापासूनच संमिश्र आहे. वंशदृष्ट्याहि तोच प्रकार आढळतो. येथील लोकांत मोठ्या डोक्याचे शकवंशीय बाहुल्यानें मिसळले आहेत असें मानववंशशास्त्रज्ञ म्हणतात. पण लहान डोक्याचे लोकसुद्धां येथें थोडे नाहींत. उत्तरेंतून जे वैदिक धर्मीय लोक महाराष्ट्रांत आले ते आर्य होते कीं इतर कोणी होते हें ठरविणें कठीण. पण पश्चिम किनाऱ्यावरून मिसर, अरबस्तान, इराण वगैरे पश्चिमेकडील प्रदेशांतून निरनिराळ्या मानववंशाचे लोक मधून मधून सर्व पश्चिम किनाऱ्यावर आले व येथील स्थानिक रहिवाशांत मिसळून गेले असा अंदाज पुराणवस्तुसंशोधनानें करतां येतो. सर्वांत जास्त खिचडी काठेवाडांत झालेली आढळते व कोंकणांतहि या गोष्टीचा परिणाम झालेला दिसतो. पश्चिम किनाऱ्यावरील मुसलमानांत

Scanned by CamScanner

अरब, इराणी, हबशी वंशांचे लोक आहेत, हें इतिहासावरून सहज कळतें. या लोकांनीं या किनाऱ्यावरील व्यापार, आरमार व बंदरें यांवर फार काळ स्वामित्व गाजविलें व उलथापालथ केली. लहान लहान प्रदेशांवर त्यांनीं राज्येंहि केलीं. त्यांच्या आगमनामुळें त्या त्या देशांतील सुधारणा, वस्तुजात, कला व धर्म इकडे येऊन, त्यांनीं कोंकणच्या आयुष्यांत खूप क्रांति केली. बहामनी राज्य व त्यापासून निर्माण झालेल्या दुसऱ्या शाह्या यांचें जीवन सर्व दृष्टींनीं जलमार्गांवर जितकें अवलंबून होतें, तितकें तें उत्तरेकडून येणाऱ्या स्थलमार्गांवर नव्हतें, असें इतिहासावरून दिसतें.

हिंदुकाळांतील या परक्यांच्या महाराष्ट्रांतील आगमनाचा सुगावा अजिंठ्याच्या चित्रांत आढळतो. तेथें एतद्देशीय उघड्या शरीरांच्या राजांसमोर परदेशी इराणी वकील त्यांच्या पोषाखांत उभे असलेले दिसतात. आजवर नायत्यांचें ऊर्फ नवाइतांचें राज्य उत्तर कोंकणांत कांहीं दिवस होतें असें मुसलमानी इतिहासावरून व मराठी महिकावतीच्या बखरीवरून ज्ञात झालें होतें. पण आतां त्यांस चिंचणीच्या ताम्रपटाचा आधार मिळाला आहे. शिलाहारांच्या राज्यांत अरब व इराणी मुसलमान शिपाई, स्वार, नाविक, व्यापारी व बंदरांवरील मुख्य म्हणून काम करतांना दिसतात. त्यांना ठिकठिकाणच्या बंदरांत स्वतंत्र राहण्याचे विभाग तोडून दिलेले होते व त्यांच्या वसाहतींवर राजांची सत्ता नाममात्र असावी. बहुधा ते स्वतंत्र हक्क मान्य झालेले परदेशी म्हणून आपला कारभार आपणच करीत. त्यांचे 'ऐंजुमन', म्हणजे ताम्रपटांतील 'हैं यमन' हे स्वतंत्र कारभार करणारे संघ असत. त्यांना पूर्ण धार्मिक, सामाजिक व व्यापारी स्वातंत्र्य दिलेलें असे, असें ताम्रपटांतील वर्णनावरून वाटतें. यांच्या वसाहती संजान, सुपारें, माहीम, चौल, संगमेश्वर, खारेपाटण व गोवें येथें असलेल्या दिसतात. संगमेश्वरची मुसलमान वस्ती पुढें उठून गेली असें सरदेसायांच्या बखरींत आलेलें आहे. गोव्याचे कदंब राजे यांच्याच मदतीमुळें आरमारदृष्ट्या अकराव्या शतकांत प्रबळ झाले होते व त्यांचा अंमल उत्तरेस गुजरातपर्यंत पसरला होता असें षष्ठ राजाच्या शिलाशासनावरून ठरतें. पुढें यूरोपीयांचें आगमन भारताच्या किनाऱ्यावर होऊन त्यांनीं स्वतंत्र वसाहती ठिकठिकाणीं स्थापन केल्या आणि एतद्देशीय राजांच्या कह्यांत न राहतां स्वतंत्रपणानें त्यांनीं त्या चालू ठेविल्या. कालांतरानें तीं स्वतंत्र राज्येंच बनलीं. हा प्रकार हिंदुकाळांतहि असाच चालू होता, नवा नव्हता, हें वरील हकीकतीवरून दिसून येईल. हिंदु समाजाच्या विशिष्ट रचनेमुळें हा प्रकार अपरिहार्य झाला होता. तेराव्या शतकापर्यंत कोंकणांतील हिंदु जलयान निषिद्ध मानीत नव्हते एवढें मात्र कोंकणांतील लोकांच्या प्रभास-पट्टणास यात्रेसाठीं जाण्यानें स्पष्ट होतें. पुढें पश्चिम किनाऱ्यावरील दर्यावर्दी जाती बाटून मुसलमान झाल्या तेव्हां परदेशव्यापारासाठीं एतद्देशीय राजांना मुसलमान व खिस्ती यूरोपीय नाविक जातींवर अवलंबून राहण्याची पाळी आली आणि त्याचा अखेर परिणाम पाश्चात्यांचें राज्य या देशांत पसरण्यांत व कायम होण्यांत झाला. हा जुना पायंडा मोडावयाचा तर हिंदूंची समाजरचना वेगळी करणें जरूर होतें. शिवाजीला अशी समाजरचना करतां न आल्यामुळें बहुधा आरमारी युद्धांत यशस्वी होतां आलें नाहीं, असें वाटतें.

प्राचीन महाराष्ट्रांत वेगवेगळ्या राजांचीं लहानमोठीं राज्यें वेळोवेळीं झालीं. शक, आभीर ऊर्फ अहिर, वाकाटक, कलचुरी, यांचीं राज्यें वऱ्हाड, खानदेश, कोंकण या प्रदेशांत झालीं. सातवाहनांचें राज्य पूर्वसमुद्रापासून पश्चिमसमुद्रापर्यंत दक्षिणेंत झालें. त्यांची

Scanned by CamScanner

दक्षिण मर्यादा म्हैसूरच्या राज्यापर्यंत व उत्तरेस नर्मदेपर्यंत पोहोंचली होती. आरंभीं तरी यांचा पसारा गोदातीरीं पैठणजवळ, म्हणजे मध्य महाराष्ट्रांत मर्यादित होता. गुणाढ्यानें आपली पैशाची भाषेंत लिहिलेली बृहत्कथा येथेंच लिहिली असें समजलें जातें. पैशाची प्राकृत भाषा ही मूळ सिंध, मुलतान वगैरे वायव्य प्रदेशांतील बोली होय. तिचा प्रसार किंवा निदान आगमन महाराष्ट्रांत कसें झालें याबद्दल तर्क होत नाहीं. सातवाहन व त्यांचे अधिकारी मूळ याच प्रदेशांतून आलेले शकवंशीय राजे होते कीं काय याचा उलगडा झाला पाहिजे. कारण शककालगणना यांच्याच राज्यांत मूळ दक्षिणेंत पसरलेली दिसते. यांच्या अस्तानंतर राष्ट्रकूटांचा एक वंश दक्षिण महाराष्ट्रांतील आजच्या माणदेशांत—यालाच कुंतलदेश असेंहि नामाभिधान होतें—राज्य करीत होता असें ताम्रपटांवरून ठरतें. त्यांना जिंकून पुढें सातव्या शतकांत पश्चिम चालुक्य राजे पुढें सरसावले. त्यांतील पुलकेशी दुसरा या सम्राटानें उत्तरेस नर्मदेपासून दक्षिणेस कावेरीपर्यंत राज्य आपल्या अंमलाखालीं आणलें. याच्या राज्याच्या मर्यादाहि पूर्व समुद्रापासून पश्चिम समुद्र याच होत्या. याची मुख्य राजधानी वातापि नगरी ऊर्फ आजच्या विजापूर जिल्ह्यांतील बादामी ही होती. ऐहोळें येथील आपल्या शिलाशासनांत त्यानें आपण तीन महाराष्ट्रें जिंकलीं असें म्हटलें आहे. याच्याच काळीं यू-आन्-च्वांग हा विख्यात चिनी यात्रेकरू या प्रदेशांतून गेला. तो याच्या राज्याला महाराष्ट्रच म्हणतो व याच्या शिलाशासनांत कर्नाटक हें नांवहि कोठें आलेलें नाहीं. यावरून बोध होतो कीं, याच्या आधिपत्याखालीं आलेलीं तीन महाराष्ट्रें म्हणजे विदर्भ, मध्य महाराष्ट्र व दक्षिण महाराष्ट्र ऊर्फ आजचा उत्तर कर्नाटक हीं होत. हे राजे व त्यांचे ब्राह्मण अधिकारी दरबारांत संस्कृत भाषाच उपयोगांत आणीत व त्याच भाषेंत शिलाशासनें कोरवीत; मग त्यांच्या राज्यांतील स्थानिक बोली कोणत्याहि भाषेंतील असोत. या काळीं चातुर्वर्ण्यांत पितृसावर्ण्य व अनुलोम विवाहपद्धति चालू असल्यामुळें तत्तद्देशीय वैदिक धर्मांत समाविष्ट झालेले लोक आर्यवंशीय लोकांशींहि विवाह करूं शकत; मग वर्णानें ते काळे किंवा भाषेनें द्राविडभाषी असले तरी त्याचा अडथळा पित्याच्या वर्णांत सामील होण्यांत त्यांच्या आड येत नसे. पुलकेशीच्या वाडवडिलांचीं नांवें संस्कृत तशींच त्याच्याप्रमाणें द्राविडहि असत, किंवा एकाच व्यक्तीचीं दोन नांवें—सत्याश्रय व पुलकेशी—एकाच वेळीं चालू राहत. द्रविड नांवाच्या योजनेवरून सत्याश्रयाची माता द्राविड नागवंशीय राजकन्या असावी असा तर्क करतां येतो. या वेळीं जैन व बौद्ध मतेंहि चालू होतीं व त्या पंथांच्या लोकांना समाजांत मज्जाव होता असें दिसत नाहीं. एकाच घरांत बाप वैदिक, आई बौद्ध व मुलगा स्वेच्छेनें जैन होणें अशक्य नसावें. इतर पंथ दाबून टाकण्याचा प्रयत्न आठव्या शतकानंतर, कदाचित् शंकराचार्यांच्या धर्मप्रसारा-मागून झाला असावा. तरी अकराव्या शतकापर्यंत बौद्ध धर्माचे अनुयायी संपूर्ण नष्ट झालेले दिसत नाहींत. बादामीच्या पूर्व—चालुक्यांनंतर राष्ट्रकूट पुनः अधिकारावर आले व त्यांनीं नर्मदेपासून म्हैसूरपर्यंतच्या प्रदेशावर राज्य केलें. सिंध प्रांतांतून काठेवाड, गुजरातमार्गें महाराष्ट्राच्या सीमेवर आलेली अरबांची लाट त्यांनीं नवसारीजवळच थोपविली. उत्तरेस गंगेपर्यंत आपले घोडे नेऊन आपला विजयध्वज मध्यप्रदेशांतहि त्यांनीं फडकविला. पेशवाईतील मराठ्यांचें उत्तरेंत प्रसार पावण्याचें धोरण अशा रीतीनें आठशें वर्षांइतकें जुनें दिसतें. यानंतर पुनः चालुक्यवंशीय राजे अधिकारावर आले. या सर्व राज्यांचा हेतु त्या काळीं महाराष्ट्राप्रमाणेंच तेलंगाण व कर्नाटक या प्रदेशांवर सत्ता गाजविण्याचा असल्यामुळें

Scanned by CamScanner

यांच्या राजधानीच्या जागा तीन प्रांतांच्या सीमांवर मालखेड व कल्याणी येथें झाल्या. त्यांचे मांडलिक कोंकणच्या शिलाहारांप्रमाणें आपापल्या प्रदेशांपुरते स्वतंत्रतेनें राज्यकारभार हांकीत. सांस्कृतिकदृष्ट्या महाराष्ट्राचा गुरुत्वमध्य मध्ययुगांत दक्षिणापथाच्या मध्यास होता हें नंदीवर्धन, कुंडिनपुर, प्रवरपुर, वत्सगुल्म, देवगिरी, पैठण, कल्याणी, मालखेड व बादामी या राजधान्यांच्या मालिकेवरून दिसून येतें. नागपूर, वऱ्हाड व मराठवाडा यांतील लोकांत आपल्या जुनाट परंपरेबद्दल अभिमान यामुळेंच दीर्घकाल चालत आलेला आहे.

दक्षिण महाराष्ट्रावर कर्नाटक संस्कृतीची छाप खोलवर उठलेली आहे, त्याप्रमाणें उत्तर कोंकण व महाराष्ट्र यांवर गुर्जर संस्कृतीचा ठसा उमटलेला आहे. आरंभीं गुजरात हा स्वतंत्र देश निर्माण झालेला नव्हता तेव्हां उत्तर कोंकण व लाटदेश हा एकच संस्कृतिविभाग होता. त्यामुळें ठाणें जिल्हा व कुलाब्याचा चौलपर्यंतचा उत्तरभाग यांवर उत्तरेकडील संस्कृतीची छाप चांगलीच पडलेली दिसते. ठाण्याचे राजे यात्रेसाठीं प्रवासपट्टणला जात. कोंकणचा राजा पांचव्या शतकांत अवंतीस जाऊन राहत असे. धारानगरीचे परमार खानदेश, नाशिक व कोंकण यांवर स्वाऱ्या करतांना दिसतात. त्यामुळें संस्कृतिदृष्ट्या महाराष्ट्राचा हा वायव्य कोपरा उत्तरेकडील संस्कृतीच्या दडपणाखालीं बहुत काळ होता याबद्दल संशय वाटण्याचें कारण नाहीं. पाताणे व कायस्थ प्रभु, सोमवंशीय पाठारे क्षत्रिय, लेवापाटील, शुक्लयजुर्वेदी, गोवर्धन व क्रमवंत ब्राह्मण हे सर्व उत्तरप्रदेशांकडूनच महाराष्ट्रांत उतरलेले दिसतात, हें त्यांच्या भाषा व कला व आचारवैशिष्ट्यांवरून आजहि स्पष्ट होतें. पूर्वेकडील आंध्रसंस्कृतीचा परिणाम मराठ्यांवर झालेला आजहि दिसतो. वंशदृष्ट्या रेड्डी व रट्ट व महरट्टे एकमेकांस नजीकचे दिसतात. आजहि तेलंगाणांतला माणूस मध्य महाराष्ट्रांतील माणसाहून फारसा वेगळा वाटत नाहीं. विटीदांडूच्या खेळांतील संख्यादर्शक शब्द—वकट, लेंड, मुंड वगैरे—तेलगु भाषेंतील आहेत हें स्पष्टच आहे. एवंच, महाराष्ट्रावर तीन बाजूंनीं तीन प्रकारच्या संस्कृतींचे खोल ठसे उमटलेले आहेत याबद्दल शंका नाहीं.

त्रिमहाराष्ट्रकांपैकीं दक्षिणेकडील महाराष्ट्र, कानडी राजवंशाची छाप त्यावर अधिकाधिक पडत गेल्यामुळें, कालांतरानें पूर्ण कानडीभाषी होऊन गेला. त्यांतील कांहीं भाग आजच्या महाराष्ट्रांत मराठीभाषिक झालेलाहि आढळेल. तेराव्या शतकांत महानुभाव चक्रधराच्या काळीं मराठी भाषेची व्याप्ति वऱ्हाडापासून फलटणपर्यंत व पश्चिमेस सह्याद्रीपर्यंतच असावी कीं काय असें महानुभावी लिहिण्यावरून वाटतें. पण याच सुमारास लिखित ग्रंथांच्या प्रसारामुळें गोव्यापर्यंतची समुद्रपट्टीसुद्धां मराठीभाषी होत चाललेली दिसते. महानुभावी आचार-महाभाष्यांत सांगितलेलीं महाराष्ट्रांतील मंडळें पंधराव्या शतकांतील आहेत, कारण त्यांच्या वर्णनांत आलेला 'बालेघाट' शब्द मुसलमान प्रस्थापित झाल्यानंतरच मराठी भाषेंत रूढ होणें शक्य आहे, तेराव्या शतकांत नाहीं. महानुभावांच्या वाङ्मयांत अनुषंगाने येणारी ऐतिहासिक माहितीहि अशीच पुढील काळांतील दिसते. म्हणजे ती दंतकथा-स्वरूपाची ठरते. समकालीन इतिहासरूप त्या माहितीला नाहीं. महानुभावांच्या ग्रंथांचें संशोधन, वाचन, विवरण व परीक्षण मुख्यतः साहित्यविशारदांनीं केलेलें असल्यामुळें त्यांतील ऐतिहासिक भागाचें निर्वचन बरोबर झालेलें नाहीं. इतिहासाभ्यासकानेंच हें काम करणें जरूर आहे. यामुळेंच, महानुभावांबद्दल जे प्रवाद महाराष्ट्रांत दीर्घकाल रूढ होऊन अजूनहि सर्वांना समाधान वाटण्यासारखे सुटलेले नाहींत ते सुटण्यास मदत होईल. मराठींतील आद्य गद्यपद्य

वाङ्मय महानुभावी असलें तरी धर्मपंथ म्हणून त्याचें योग्य मूल्यमापन त्याच गौरवावरून होण्यासारखें नाहीं. कांहींतरी लोकविलक्षण असेंच त्या पंथाच्या निर्मितींत व व्याप्तींत असलें पाहिजे कीं, ज्यामुळें महानुभावांचें नांव भाषेंत बद्दू झालें. आजचा काळ समाजसुधारकांचा असल्यामुळें, पूर्वी जें कांहीं समाजविरोधी असें घडलें तें इष्ट व चांगलेंच होतें असें समजण्याचा सामान्यतः प्रघात पडला आहे. पण शुद्ध धार्मिक विषयांत असें समजणें योग्य होणार नाहीं. कारण, धर्मविषय मुळांतच बुद्धीवर अधिष्ठित नाहींत. त्यामुळें त्यांत निश्चितता अपेक्षिणें चूक ठरतें. मूळच्या अनिश्चित गोष्टींत बदल झाला तर तो इष्ट कीं अनिष्ट हें ठरविण्यास गमक काय ? समाजाला त्या त्या काळीं बोंचणाऱ्या गोष्टी निदान बोथट करून टाकण्याचे प्रयत्न बोंचकपणामुळें दुःखी झालेल्या व्यक्ती किंवा लोकसमूहांकडून वेळोवेळीं होतात. पण त्यांच्या चांगुलपणाचें किंवा वाईटपणाचें मापन अखिल समाजाच्या हिताच्या दृष्टीनें केलेलें क्वचितच आढळतें. धार्मिक विधिविध्यंतराचें स्वरूप केवळ रुचिवैचित्र्यानेंहि बदलणें शक्य आहे. ज्या ठिकाणीं परलोक आहे कीं नाहीं याबद्दलच वाद, त्या ठिकाणीं त्याच्या प्राप्तीसाठीं कोणते उपाय योजणें योग्य याची चर्चा म्हणजे नुसता वंध्यापुत्रविवाहमहोत्सवच नव्हे काय ?

मुसलमानांच्या आगमनामुळें हिंदु राज्ययंत्र व वैदिक समाजरचना कोसळण्यास सुरुवात झाली व त्यांच्या जागीं नवे नवे पंथ समाजनियंत्रण व लोकनियमन करण्यासाठीं पुढें आले. किंबहुना याबाबत बजबजपुरी माजत चालली होती म्हणूनच मुसलमानांचें आगमन सुकर झालें व ते येथें कायम मूळ धरूं शकले असेंहि म्हणण्यास हरकत नाहीं. महानुभावांनीं कांहीं बाबतींत बौद्धांचें वा जैनांचें व नंतर मुसलमानांचें अनुकरण आपल्या पंथांत सोयिस्करपणें केलें असें स्पष्ट दिसतें. परचक्राच्या धामधुमींत संस्कारकर्म-लोप झाल्यानें जे अडचणींत पडले होते त्यांचे प्रश्न सुटण्यास अशा प्रयत्नांची मदतच झाली असेल. जातिस्पर्श किंवा संस्कारबाह्य आचार यांचे बोंचणारे प्रश्न सोडविण्यास असे प्रयत्न उपकारकच ठरले असण्याचा संभव आहे. ज्ञानेश्वरकालीन महाराष्ट्रांत बहुत प्रचलित झालेला योग्यांचा नाथपंथ परिस्थितीचें दुःख गिळून टाकण्यासाठीं तर निर्माण झाला नाहीं ना असा संशय येतो. एरवीं निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान व मुक्ताबाई हीं चार भावंडें तिशीच्या आंत समाधिस्थ कां होतात याचा उलगडा होत नाहीं. शिवपूर्वकालीन महाराष्ट्रांत गोसाव्यांच्या वेगवेगळ्या पंथांचें सामान्य जनतेंत फार मोठें प्रस्थ होतें. ही जनता ब्राह्मणांपेक्षां गोसावी, मानभाव, पीर-फकीर, पंचाक्षरी-वारकरी, यांच्याच जास्त भजनीं होती. ब्राह्मणांचें समाजांतील वजन त्यांच्या लेखनकले-मुळें व सरकारी अधिकारपदांमुळें जें काय उरलें असेल तेवढेंच. पण त्यांच्या मनावरचा वैदिक संस्कार बहुतेक उडाला होता असें ज्ञात उदाहरणांवरून दिसतें. जनमनाच्या असल्या स्थितींत संतलेखक पुढें सरसावले. ज्ञानेश्वरीचा सामान्य लोकांत प्रसार झाल्यामुळें तींत जे अपपाठ शिरले त्यांची दुरुस्ती करण्यासाठीं एकनाथांना तीनशें वर्षांनंतर तिची सुधारलेली संशोधित आवृत्ति तयार करावी लागली, व त्यांचाहि मुख्य ग्रंथ भागवताच्या एकादशस्कंधावर झाला. मुसलमानी राजवटीमुळें व इस्लामच्या कडवट धर्मप्रचारामुळें सामान्य जनता हिंदु देवतांच्या बरोबरीनें मुसलमानांच्या पीर-अवलियांना भजूं लागली. दोन धर्मांच्या समन्वयाचा प्रयत्नहि या काळीं झाला. राघवचैतन्य, केशवचैतन्य व बाबाजीचैतन्य यांच्या चरित्रप्रणालीवरून ही गोष्ट सिद्ध होते. यांना मुसलमान अनुक्रमें, हजरत लाडले मषायरब ऊर्फ राघवदराज आळंद-शरीफ; हजरत ख्वाजा बंदेनवाज ऊर्फ गेसूदराज गुलबर्गा; व हजरत शेख शहाबुद्दिन साहेब

मान्यहाळ, या नांवांनीं संबोधितात. यांच्या समाधींना ऊर्फ दर्ग्यांना हिंदु व मुसलमानी दोन्ही नांवें आहेत. त्यांना दोन्ही धर्मांचे लोक आजतागायत भजत आहेत व त्यांचे पुजारे वा सेवेकरीसुद्धां दोन्ही धर्मांचे एकसमयावच्छेदेंकरून नांदतांना दिसतात, यावरून वरील गोष्टींचा बोध होतो. आजहि मुसलमान साधूंच्या दर्ग्यांना सोंवळ्यानें ब्राह्मणी नैवेद्य घेऊन जाऊन तो समर्पण करतांना उच्चवर्णीय स्त्रिया दिसतात. मालोजीला असाच शाहशरीफचा दर्गा नवसाला पावला व त्यानें आपल्या मुलांचीं नांवें शाहजी व शरीफजी हींच ठेविलीं. त्याला शंभुमहादेव किंवा वेरूळचा घृष्णेश्वर पुरला नाहीं, म्हणूनच त्यानें मुसलमानी साधूची प्रार्थना केली असेल हें उघड आहे.

तुकारामाचें जनमनाचें विश्लेषण व त्याची सामाजिक टीका याच परिस्थितींतून निर्माण झालीं. त्याचा गुरु बाबाजी चैतन्य याचा साक्षात्कार त्याला झाला व तेवढ्यावरच तुकारामाचें आयुष्य पालटलें. तुकारामासारख्या केवळ साक्षात्कारानें पालटणाऱ्या व्यक्तीच्या मनाची उकल शास्त्रदृष्ट्या करणें अशक्य आहे. पण त्याच्या विपुल लेखनावरून त्याला केवळ श्रद्धाळु किंवा भ्रमिष्ट असें म्हणणेंहि शक्य नाहीं. शिक्षण केवळ व्यक्तिगत होतें तेव्हां खेडेगांवांतला एक सामान्य माणूस, अल्पायुषी असूनसुद्धां तोंडीं एवढें विवेचक लेखन करूं शकतो यावरून त्याला अशिक्षित म्हणणेंहि कठीण. तर्क होतो कीं, त्याची मुळापासूनची बैठक चांगल्या बहुश्रुत व व्युत्पन्न मंडळींत होत असावी, व असे लोक तीनशें वर्षांच्या मुसल्मानी राजवटीनंतरहि अस्तित्वांत होते. अर्थात् त्यांत इस्लामी व सूफी पंथांचीं मतें सांगणारे मुसलमान धर्मप्रचारकहि असतील. एरवीं तुकाराम ओतुरास केशव चैतन्याच्या समाधीच्या परिसरांत आत्मबोधार्थ जातो अशा गोष्टीचा उलगडा होणारच नाहीं. ऐतिहासिक कागदपत्रांत केशवचैतन्याला महानुभाव असेंहि म्हटलेलें नमूद आहे. म्हणजेच लोकांच्या मनांत हा कोण याबद्दल संभ्रमच वास करीत असलेला दिसतो. नवमतवाद्यांच्या समूहांत तुकारामाच्या मनाची परिणति झाली व त्याची सूक्तिमुक्तावलि प्रकट झाली. एकनाथांच्या आचरणावर मुसल्मानी धर्मांचा ठसा उमटलेला आहे, व त्यांची समाजसुधारणा त्यांतूनच उगम पावली, हें स्पष्ट दिसतें. रामदासी पंथाची प्रणाली तत्कालीन मुसलमान धर्मप्रसारकांच्या पद्धतींत शोभून बसेल. दासांचे मनाच्या श्लोकांची म्हणण्याची धाटणी व वृत्त मुसलमान फकिरांच्या म्हणण्याशीं जुळतात हें राजवाड्यांनीं आपल्या रामदासांवरील निबंधांत दाखवून दिलें आहे. फकिरांचे सवाल व दासांचे मनाचे श्लोक यांत फक्त शेवटच्या गुरु अक्षराचा भेद आहे. सवालाचें शेवटचें अक्षर श्लोकाप्रमाणेंच दीर्घ असलें तरी त्यांत य गण पूर्ण होत नाहीं.

कडव्या एकेश्वरी इस्लामी पंथाच्या तीन शतकांच्या परिचयानंतर ख्रिस्ती धर्मपंथाची ओळख महाराष्ट्रास झाली. पोर्तुगिजांच्या कॅथोलिक पंथाची सरणी इस्लाम पंथाहून थोडी वेगळी आहे. हिंदूंच्या मूर्तींचा नाश दोन्ही पंथांतहि संकल्पित असला तरी कॅथोलिक पंथाला मूर्ति किंवा चित्रें यांचें वावडें नाहीं. या दोन साधनांचा भरपूर उपयोग त्या पंथानें धर्मदृढीकरणार्थ व प्रसारार्थ करून घेतलेला आहे. त्यामुळें मुसलमानांच्या मशिदींच्या दर्शनानें जो परिणाम हिंदूंवर होतो तसा चर्चच्या दर्शनानें होण्यासारखा नव्हता. किंबहुना हें कांहींतरी आपल्या देवळासारखेंच आहे असा आभास निर्माण होणें अशक्य नव्हतें. उलटपक्षीं दक्षिण हिंदुस्थानांतील हिंदूंचीं मूर्तिभूषित देवळें पाहून आरंभीं तरी कांहीं पोर्तुगिजांचा तीं ख्रिस्ती देवळें असल्याचा समज झाल्याचें नमूद आहे. खेरीज

आल्बुकर्कनें सुरुवातीस मुसलमानांचा उच्छेद केला तसा हिंदूंचा केला नाहीं. त्यामुळें हिंदूंना पोर्तुगीज हे आपणाप्रमाणें इस्लामद्वेष्टे आहेत असें सहजच वाटलें व पोर्तुगिजांचें बस्तान विजयनगरच्या साम्राज्यांत चांगलें बसलें. याहून महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे हे नूतन पाश्चात्य मुसलमानांच्याहि पुढें कांहीं बाबतींत गेलेले दिसत होते. नौकानयन, दूरचे प्रवास, जगाचा व्यापार, युद्धसामग्री वगैरे बाबतींत या यूरोपीयांची श्रेष्ठता त्यांच्या अपार धाडसामुळें चटकन् मनावर बिंबण्यासारखी होती. स्वधर्मप्रसाराचा पद्धतशीर प्रयत्न सुप्रतिष्ठित संस्थांद्वारा जसा पोर्तुगीजांनीं आरंभिला तसा मुसलमानांकडून कधीं झाला, असें इतिहासावरून दिसत नाहीं. एवंच, या नवागतांबद्दल एक प्रकारचा भीतियुक्त आदर हिंदूंच्या मनांत आपोआप निर्माण झाला. यांचीं पाउलें महाराष्ट्रांतच रोवलीं गेल्यामुळें सबंध कोंकणपट्टीवर यांच्या संस्कृतीचा ठसा चांगलाच उमटला. नव-महाराष्ट्राच्या जडणी-घडणींत या पाश्चात्य संस्कृतीचा महत्त्वाचा हात आहे, हें पुढील लेखनांत वेळोवेळीं स्पष्ट होईल. किंबहुना महाराष्ट्रमहोदयाचें एक कारण, पोर्तुगिजांचें त्याच्या किनाऱ्यावरील आगमन, असेंहि देतां येईल. मात्र ही गोष्ट कै. न्यायमूर्ति रानड्यांच्या नजरेंतून सुटलेली दिसते.

व्यापाऱ्यांच्या नीतिमत्तेसंबंधानें वाद असो; पण संस्कृतिप्रसाराचें कार्य या वर्गाकडून फार मोठ्या प्रमाणांत सिद्ध होत आलेलें आहे. पोर्तुगीज धर्मवेडे होते; पण जगाच्या एका भागांतील अज्ञात वस्तु दुसऱ्या भागांत पोहोंचवून मानवी जीवन विस्तृत व समृद्ध करण्यांत त्यांचा फार मोठा हातभार लागलेला आहे, ही गोष्ट जगाच्या इतिहासाचें परिशीलन करतांना लक्षांत भरते. मानवी जीवनांत एक नवी वस्तु समाविष्ट झाल्यानें तें जितकें बदलतें तसा बदल दुसऱ्या कोणत्याहि प्रकारानें घडून येत नाहीं. मिरची, भुईमूग, साबुदाणा, पपया, अननस, चिकू, कासाळु, अळसुंदा, काजू, कलमी आंबे, बटाटे, रताळें, असे कितीतरी जिन्नस पोर्तुगिजांनीं जगभर फैलावले. कारण पोर्तुगीज माणसाला खेळाचा नाद नाहीं इतका बागाइतीचा आहे. जेथें जेथें पोर्तुगीज वसाहती झाल्या तेथें तेथें त्यांच्या 'ओर्ता' फैलावल्या. मुंबई शहरांतील 'झावबाज् ओर्त' (Oart), 'खोताज् ओर्त' (खोताची वाडी), हे पोर्तुगीज 'फजिंदारी' पद्धतीचे अवशेष आहेत. उत्तर कोंकणांत दमण व वसई, मध्य कोंकणांत चौल व दक्षिणेस गोवें या तीन ठिकाणीं पोर्तुगीज संस्कृतीचीं प्रात्यक्षिकें सुरू झालीं. त्यामुळें बागाइती, घरबांधणी, बंदरबांधणी, जलदुर्ग, नौकानयनशास्त्र, नौकाबांधणी, युद्धपद्धति, शस्त्रें व चिलखतें, वैद्यक व राजपद्धति, या क्षेत्रांत नवे आदर्श व ज्ञान महाराष्ट्रासमोर आलें व त्यांचा फैलावहि हळूहळू झाला. मूठभर परकी लोक सहा महिन्यांचा जलप्रवास करून इकडे येतात आणि संघटनेच्या व ज्ञानाच्या जोरावर धाडसानें येथील राजसत्तांसहि तोंड देऊं शकतात हें दृश्य खळबळ उडविणारें ठरल्यास आश्चर्य कसलें ! त्यांचा धर्मवेडेपणा व क्रौर्य हीं भयोत्पादक असलीं तरी त्यांच्या साधनांची श्रेष्ठता दृष्टीआड करण्यासारखी नव्हती. सहजच त्यांचा फैलाव शिवपूर्वकालांतच सबंध कोंकणपट्टींत झाला. शहाजीच्या व शिवाजीच्या उठावांत या नूतन साधनांचा उपयोग झालेला आहे.

गोवें, चौल व ठाणें हीं तीनहि हिंदु राजवटींतील मुसल्मान येण्यापूर्वींचीं बंदरें होतीं. तेथें अरब, इराणी, हबशी प्रभृति पश्चिमेकडील व्यापारी येत, तसेंच पूर्वेकडील चिनी, सयामी, यवद्वीपी व सुवर्णद्वीपी व्यापारीहि येत. हिंदु लोक बाराव्या शतकापर्यंत परदेशगमन करीत असत. याच ठिकाणीं आतां पोर्तुगीज येऊन स्थानापन्न झाले. हीं सर्व बंदरें

प्रत्यक्ष समुद्रकिनाऱ्यावर नाहींत, आंत आहेत. याचें कारण, वारेझोडीपासून, समुद्राच्या उत्पातांपासून व चांच्यांच्या उपद्रवापासून त्यांचें रक्षण व्हावें व जमिनीवरील सैन्याची मदत बंदरांच्या रक्षणार्थ व्हावी, हें होतें. हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील हिंदु काळांतील सर्व बंदरें भौगोलिकदृष्ट्या अशींच आंत वसलेलीं होतीं. खंबायत, भडोच, सुरत, गणदेवी, सुपारें, ठाणें, नागोठणें, चौल, राजपुरी, महाड, चिपळूण, संगमेश्वर, साटवली, राजापूर, खारेपाटण, ताम्हणें, मालोंड, गोवें, वगैरे बंदरें अशींच वसलेलीं आहेत. समुद्राच्या भरतीचें पाणी जेथपर्यंत तारवें आणूं शकतें तीच बंदराची जागा ठरे. मध्ययुगांत स्थानिक राजांच्या राजधान्याहि अशाच ठिकाणीं असत, किंवा त्या बंदरांच्या मागें बऱ्याच अंतरावर सह्याद्रींतील दुर्गांवर ठेवीत. या बंदरांच्या मागील बाजारपेठांना रक्षणार्थ तटबंदी असे व त्यांवर राजांची नेहमीं कृपादृष्टि असे. कारण एक तर जकातीच्या उत्पन्नामुळें ती एक प्राप्तीची बाब होती व दूरचे जिन्नस मिळविण्याची ती एकमेव जागा असे. राज्यांतील सुधारणेचें बंदर हें एक केंद्र असे. रामचंद्रपंत अमात्यांच्या 'राजनीतीं'त याच गोष्टींचा प्रपंच वर्णिला आहे.

मोठीं राज्यें मोडल्यानंतर त्यांचा सर्व प्रदेश त्या काळीं एकदम दुसऱ्या राजांच्या ताब्यांत येत नसे. शिलाहारांचा पराभव यादवांनीं केला, पण सबंध कोंकणपट्टी त्यांच्या स्वाधीन झाली नाहीं. लहान लहान राजे, म्हणजे मूळच्या राजांचे मांडलिक अधिकारी, आपापला प्रदेश दाबून बसलेले आढळतात. महादेव यादवानें सोमेश्वर शिलाहाराचा सन १२६२ मध्यें पराभव करून त्यास समुद्रांत बुडविलें, पण त्याचें सर्व राज्य यादवांच्या ताब्यांत येण्यास खूप काळ लोटावा लागला. त्याच्यानंतर रामचंद्र यादव रत्नागिरी जिल्ह्यांत खेड, संगमेश्वर वगैरे ठिकाणचे 'मंडलेश्वर' जिंकतांना दिसतो, व तरीहि त्याच वेळीं राजापूर प्रांतीं शिलाहार हरिपालदेवाचा भृत्य नारायण मंडलिक याचा मुलगा वैजुनायक व नातू जाखण मंडलिक सन १२७९ सालीं आपल्या नांवें मराठींत ताम्रपटांचा उद्धार करतांना आढळतात. हीच परंपरा मलिक काफुरानें यादवांचें राज्य मोडल्यानंतरहि चालू राहिली. महमद तघलखाच्या हातीं दक्षिणापथांतील मध्यभाग तेवढा लागला, पण घाटमाथा व कोंकण यांवर नवी राजवट चालू झाली नाहीं. महमद तघलखाला कोंढाण्याच्या नागनाकानें तोंड देऊन त्याविरुद्ध धान्य संपेपर्यंत झगडा केला. अशा तऱ्हेच्या गोष्टी ठिकठिकाणीं घडतच होत्या. कलबुर्ग्याला हसन गंगूची राजवट सुरू झाली तेव्हां पश्चिम समुद्राशीं मक्केला जाण्यापुरतें व व्यापारी जिन्नस (मुख्यतः अरबी घोडे) आणविण्यापुरतें संधान ठेवण्यासाठीं बहामनींना दाभोळ हें नवें बंदर वसवावें लागलें. तेथें जाण्यापुरती घाटांतील एक वाट त्यांनीं स्वाधीन करून घेतली. पण दाभोळच्या उत्तरेकडील व दक्षिणेकडीस प्रदेश कोंकणांत तरी स्वतंत्रच राहिला व तो जिंकण्यासाठीं बहामनी सुलतानांना शंभर वर्षें स्वाऱ्या कराव्या लागल्या, तेव्हां सन १४७० मध्यें ते गोव्यापर्यंतची कोंकणपट्टी जिंकूं शकले. आपण शालेपयोगी इतिहासावरून, मलिक काफूरची स्वारी झाल्यावर सर्व दक्षिण इस्लामी झाली असें समजतों, तो चुकीच्या व संदिग्ध इतिहासलेखनाचा दुष्परिणाम आहे. मुसलमानांच्या राजांची स्थिति आरंभीं तरी, तटबंदीचीं, मोक्याचीं शहरें व त्यांना जोडणारे लष्करी रस्ते, अशी व एवढीच होती. जसजसा काळ लोटत चालला तसतसा त्यांनीं आपला विस्तार हळूहळू केला; तरी शिवाजीच्या काळापर्यंत महाराष्ट्रांतील सर्व भागांवर मुसलमानांची अप्रतिहत सत्ता सारखीच चालत होती असें नाहीं. घाटमाथ्यावरील मावळ प्रदेशांत व त्याला लागून असणाऱ्या कोंकणांतील वलाठीच्या भागांत

मुसलमानांचें पाऊल अद्यापिहि रुतलें नव्हतें. म्हणूनच आपणास, चंद्रराव मोरे, शृंगारपूरचे सुर्वे, पालवणचे दळवी, गोवेलेकर सावंत व कुडाळचे सावंत यांना शिवाजीला कां मोडून काढावें लागलें याचा यथार्थ बोध होत नाहीं, असें वाटतें. मराठ्यांच्या स्वभावाचे दोन विशेष म्हणजे त्यांची स्वतंत्र वृत्ति व भूमीची आसक्ति हे होत. आचरणांत त्याचा अर्थ शिस्तबद्धतेचा अभाव व खून पाडूनहि वतन आपणाकडे टिकविण्याची शिकस्त असा होई. शिवाजीपुढील सर्वांत मोठें कार्य या विशेषांना योग्य वळण देणें व त्यांचा उपयोग राज्यस्थापनेकडे करून घेणें हेंच होतें.

डोंगराळ किल्ल्यांवर आपल्या राजधान्या ठेवून सपाट प्रदेशांवर राज्य करण्याचा प्रघात हिंदुकाळांतील छोट्या राजांनीं ठेवला होता. रामनगर, जव्हार, माहुली, मुरंजन, प्रबळगड, पाली, रायरी, महीपतगड, वासोटा, प्रचीतगड, खेळणा, रांगणा, रामगड, भीमगड, अशी किल्ल्यांची रांग कोंकणपट्टींत पसरलेली आहे. हीं स्थळें शिवाजीनें निवडलेलीं नसून पूर्वापार हिंदु राजवटींतील आहेत. यूरोप खंडांतील सरंजामी सरदार मध्ययुगांत आपल्या किल्ल्यांवरून भोंवतालच्या प्रदेशांवर हल्ले चढवीत, दुसऱ्यांचा मुलूख लुटीत वा दाबीत, साधलें तर आपलें राज्यहि स्थापीत, तोच प्रकार हिंदु राजवटीचा होता. क्षत्रियाचें कर्तव्य धर्मानेंसुद्धां असेंच आंखून दिलें होतें. ब्राह्मणांचें काम, जो यशस्वी होईल त्याला राजा म्हणून टिळा लावण्याचें असे. राजा मोठा ठरल्यास त्यावर प्रशस्त्या लिहून व त्याचें यशोगान करून ब्राह्मण त्यावर प्रसंगोपात् काव्येंहि रचीत. आरंभीं वंशशुद्धि ठेवण्याकडे राजघराण्यांचें बरेंच लक्ष असे. पण कालांतरानें मराठ्यांत तरी संकरोद्भव बराच झाला व त्यामुळें शुद्ध वंश व कडू वंश यांची बरीच सरमिसळ झाली. शिवकालीं त्यामुळें बराच गोंधळ उत्पन्न झाला असावा व वंशशुद्धि राखीत आलेल्या घराण्यांना आपलें श्रेष्ठत्व समाजाला पटविण्यासाठीं उत्तरेंतील क्षत्रियांचे वा राजपुतांचे आपण वंशज आहोंत असें दाखविण्याची आवश्यकता भासूं लागलेली दिसते. हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनामुळें या प्रकारास जोर चढला. मराठ्यांचें क्षत्रियत्व सिद्ध करण्याचा खटाटोप शिवराजाभिषेकाच्या प्रसंगामुळें उद्भवला असें सामान्य मत इतिहासवाचकांत प्रचलित झालें आहे तें खरें नसून, त्यापूर्वींच ही गोष्ट सिद्ध झालेली होती. उत्तरेकडून आलेल्या क्षत्रियांबद्दल वाद माजण्यास कारणच नव्हतें. कारण ते वंश व संस्कृतिदृष्ट्या स्पष्टपणें क्षत्रिय दिसत होते. त्यांच्यांत आपल्या वंशांच्या आठवणी बुजालेल्या नव्हत्या. पण मुसलमानी राजवटींत आचारलोप मात्र बराच झालेला दिसतो. मौंजीबंधन व यज्ञोपवीतधारण क्वचित् कोठें चालू असेल. आश्चर्य असें कीं, सुतार, सोनार यांसारख्या वैश्यवर्णीय जातींत हे संस्कार चालू राहून वरच्या वर्णांतील क्षत्रियांत मात्र लुप्त झाले होते. याचें कारण हा वर्ग मुसलमानांचा शिपाई बनून गेला हें असावें. पण भोसले घराण्याचें क्षत्रियत्व बाळाजी आवजीकडून शिवराजाभिषेकसमयीं तयार केलें गेलेलें नाहीं. कवि जयराम पिंड्ये यानें आपल्या 'राधामाधवविलासचंपू'तच शाहजीस 'सिसोदे' म्हटलें आहे. निदान शाहजीचें घराणें संस्कृताध्ययन करणारें, सुशिक्षित असें दिसतें. राजा, युवराज, पुरोहित, प्रधान या सर्व जागांची जाणीव जयराम पिंड्याला दिसते. जुन्या क्षत्रियांचे नित्याचार शाहजी पाळीत असल्याबद्दलचें तो विस्तृत वर्णन करतो तें केवळ काल्पनिक समजणें कठीण आहे. म्हणजे क्षत्रियांचे आचार व नित्यकर्में सतराव्या शतकांतील ब्राह्मणांस अवगत होतीं हा केवळ मारून मुटकून

केलेल्या पुनरुज्जीवनाचा परिणाम होता असें दिसत नाहीं. शिवाजी पिंडानेंच श्रद्धाळु व धर्मनिष्ठ असल्यामुळें त्याला या गोष्टींबद्दल विशेष आपुलकी व अगत्य वाटावें हें क्रमप्राप्तच होतें. जर तो तसा नसता तर ब्राह्मणांनीं मारून मुटकून स्वतःच्या फायद्यासाठीं त्याला क्षत्रिय बनविणें शक्य नव्हतें. जयरामाचीं 'राधामाधवविलासचंपूः' व 'पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्' हीं काव्यें जशीं उपलब्ध आहेत, तसेंच त्याच्या पूर्वीचें रुद्र कवीचें 'राष्ट्रौढवंश' काव्य बागलाणच्या राजवंशावर शिवकालांत लिहिलेलें उपलब्ध आहे. म्हणजे क्षत्रियवंशवर्णनरूप इतिहासाची परंपरा महाराष्ट्रांत टिकून होती, तीच पुढें परमानंदानें आपलें 'शिवभारत' लिहून पुढें चालविली, असा अर्थ निष्पन्न होतो. परमानंदाच्या मुलांनीं संभाजीचरित्र वर्णिलें व नातू गोविंदानें 'शाहूराजकीर्तिप्रभामंजरी' लिहिली. दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत मुख्यतः पेशव्यांच्या स्तुतीसाठीं लिहिलेल्या पुरुषोत्तम कवीच्या काव्यालाहि कवीनें 'शिवकाव्य' असेंच नांव दिलें आहे, 'पंतप्रधानकाव्य' असें नामाभिधान त्यानें दिलेलें नाहीं. म्हणजे पेशवाई जाईपर्यंत भोसल्यांचें क्षत्रियत्व महाराष्ट्रास मान्य होतें असें ठरतें. त्यानंतर झालेल्या इंग्रजशाहींतील साताराच्या नूतन राज्यांत नव्यानें वेदोक्त प्रकरण उद्भवून, मराठ्यांच्या क्षत्रियत्वाबद्दल आक्षेप घेणारीं छद्मी कारस्थानें सुरू झालीं, तो परराज्यांतल्या अधोगतीचा उघड उघड परिणाम दिसतो.

बहामनी राज्याच्या स्थापनेपासून महाराष्ट्रीयांचें लक्ष उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वळलें असें इतिहासावरून दिसतें. रामचंद्र यादवापर्यंत महाराष्ट्रीय राजे गुजरात, माळवा, मध्यप्रदेश, काशी इकडे लक्ष लावून बसलेले दिसतात व त्यांची महत्त्वाकांक्षाहि उत्तरीय गोष्टींचें अनुकरण करावें अशीच प्रामुख्यानें भासते. राक्षसतागडीच्या पराभवानंतर मात्र महाराष्ट्रीयांचें लक्ष धर्म, विद्या, कला या क्षेत्रांत दक्षिणेकडे वळलेलें आढळतें. उत्तरेंत मोंगल बादशाही सुप्रतिष्ठित झाली व मुसलमानी संस्कृतीचा वरचष्मा जाणवूं लागला म्हणून म्हणा, किंवा मूलतःच अधिक शुद्ध हिंदु वातावरणांत जाऊन वैदिक संस्कृतीचें अभ्रष्ट स्वरूप आत्मसात् करण्याच्या इच्छेनें म्हणा, मराठ्यांचें लक्ष दक्षिणेकडे वळलें असें निदर्शनास येतें. मुक्तेश्वराच्या काव्यांत दक्षिणचा ठसा चांगलाच उमटलेला प्रत्ययास येतो. उत्तरेंतल्या यात्रा दुष्कर झाल्यामुळें मुक्तेश्वर दक्षिणेकडे वळला कीं काय समजत नाहीं; पण त्यानें कांची, रामेश्वर, केरळ हा प्रदेश पाहिला होता खास, असा त्याच्या काव्यावरून स्पष्ट बोध होतो. रामदासांच्या काव्यावरूनहि त्यास पुष्टि मिळते. रामदासांनीं अखिल भरतखंडांतील यात्रा केल्या, त्यांत बारा वर्षें मोडलीं, असें त्यांचे चाहते अभ्यासी म्हणतात. पण उपलब्ध प्रसिद्ध साधनांकडे पाहतां दक्षिणचाच ठसा वर्णनरूपानें त्यांच्या काव्यांत उमटलेला दिसतो. विजयनगरचें राज्य चौदाव्या शतकांत तरी कोंकणपट्टीच्या रायगडपर्यंतच्या भागावर दक्षिणेकडून पसरलेलें दिसतें. याचा अर्थ विजयनगरकर प्रत्यक्ष या प्रदेशावर अंमल चालवीत होते असाच नसून, शिर्के, शेलार, दळवी, सुर्वे, सावंत प्रभृति जे मराठी संस्थानिक मुसलमानांशीं वाकून वागत होते त्यांनीं विजयनगरकरांचें आधिपत्य कबूल केलें होतें असा समजावयाचा. सरदेसायांच्या बखरींत, त्यांच्या पूर्वजानें मराठे पुंडांविरुद्ध विजयनगरची मदत आणवून त्यांचा मोड केला व स्वतःस सातशें गांवांची सरदेशमुखी वतन करून घेतली, असें म्हटलेलें आहे. विजयनगरचा सुभेदार दक्षिण कोंकणांत खारेपाटण या जुन्या प्रमुख बंदरीं राहत असे व या भागास 'पाटणदेश' असें नांव प्राप्त झालें, असें बखरकार सांगतो. हा प्रकार

वलीपट्टणचा, म्हणजेच खारेपाटणचा नाश बहामनी सुलतान मुहमद यानें १३६२ सालीं केल्यानंतर झाला असावा. विजयनगरचें राज्य गोवें ते मालवण भागावर होतें हें ताम्रपटांवरूनच सिद्ध आहे व तेथून त्याचा विजयनगरच्या राजांनीं संधि पाहून सवडी-नुसार स्थानिक सत्ताधीशांच्या संमतीनें उत्तरेकडे प्रसार केला असणें साहजिक होतें. हा प्रकार मलिक तुझार ऊर्फ महमूद गावान याच्या स्वाऱ्यांपर्यंत, म्हणजे सन १४७० पर्यंत चालला. म्हणजे सुमारें एक शतक विजयनगरची सत्ता दक्षिण कोंकणावर होती. याचा ठसा कोंकणच्या ब्राह्मणांवर भरपूर उठलेला निदर्शनास येतो. कानडी भाषेचा सुगावाहि यांत लागतो. गोवें प्रदेशांत लेखनाची लिपीहि कानडी झाली होती व ग्रामपद्धति तिकडील वळणावर गेलेली आढळते. मराठींत कानड्या रामराजाची बखर व त्याचें नांव पसरण्याचें कारणहि ही परंपराच होय. रामराजाची स्वारी अहमदनगरवर होऊन तिनें महाराष्ट्रांत मोठा धुमाकूळ कांहीं काळ घातल्यामुळें, विजयनगरचें राज्य नर्मदेपर्यंत पोंचलें असें म्हणण्यास सरदेसायांच्या बखरकारास सवड झाली असें दिसतें.

१७ व्या शतकाच्या आरंभीं महाराष्ट्रांत हिंदुस्थानांतील इतर प्रदेशांपेक्षां स्वातंत्र्याची ऊर्मि जास्त जिवंत राहण्याचींहि कांहीं कारणें आहेत. शाहजीला निजामशाही चालवून दाखविण्याची धमक याच गोष्टीमुळें निर्माण झाली. फलटणचे निंबाळकर वणगोजी व मुधोजी या दोघांचें नांव राजसत्तेला न जुमानतां केलेल्या पुंडगिरींत अग्रस्थानीं असलेलें आढळतें, व त्यांत विशेष म्हणजे यांची दौड मुख्यतः माळावरच होती. बागलाणचे राजे आपलें स्वातंत्र्य अवरंगजेबापर्यंत टिकवून होते. रामनगर व जव्हार हीं कोळी संस्थानें याच सदरांत पडतात. महाराष्ट्रांतील देशमुख हे सुद्धां स्वल्प प्रमाणांत राजेच असत. ते माणसें जमवून लहानसहान लढाया आपापसांत सतत घेतांना दिसतात. बेदरच्या बहामनी सुलतानांनीं त्यांची ही धमक पाहूनच त्यांना त्यांच्या देशमुख्या चालू ठेवलेल्या किंवा बहाल केलेल्या दिसतात. प्रसिद्ध झालेल्या, शिवपूर्वकालीन हकीकत सांगणाऱ्या सर्व देशमुखी करीण्यांत, बेदरच्या पातशाहांकडून फर्मानें घेऊन येणें व त्यांची अंमलबजावणी होण्यासाठीं शेजारच्या प्रतिस्पर्धी देशमुखांशीं मारामारी करणें, हा प्रकार प्रामुख्यानें आढळतो. वतन साधणें म्हणजे युद्धाची तयारी ठेवणें असाच त्या काळीं अर्थ असे. एकमेकांच्या मुलामाणसांचे मारे करणें, म्हणजे संधि पाहून खून पाडणें, हा नित्याचा खेळ असल्याचा भास या करीण्यांवरून होतो. जेधे बेदराहून फर्मान घेऊन येत आहेत असें ऐकून आधींच खोपडे तयार होतात व त्यांना खिंडींत गांठून गारद करतात! त्यांतून एखादा पळतो तो मोठा होऊन साहाय्यकारी जमवितो आणि खोपड्याचे साठ माणूस एका लग्नासाठीं आले असतां ठार मारतो व मारवितो! याची तक्रार मुसलमान हकीमाकडे जाते. तो दोघांची जबरदस्ती पाहून गुन्हेगारास शासन करण्याऐवजीं वतन वांटून म्हणजे त्याचे दोन विभाग करून भांडण तोडण्याचा प्रयत्न करतो! हाच न्यायाचा नमुना मुसलमान काळांत प्रचलित दिसतो. खून व त्याचा बदला म्हणून प्रतिखून वंशपरंपरा चालतांना दिसतात. मारतांना स्त्री वा मूल असाहि भेद मनांत आणतांना दिसत नाहींत. यजमानाबरोबर कुणबीण व तिचें पोरहि जिवंत राहत नाहीं. कांहीं वेळीं उघड निरोप पाठवून व मोक्याच्या स्थळीं रणखांब रोवून झुंजायाचा दिवसहि ठरवीत. त्याप्रमाणें बांदलांचे साडेबाराशें लोक जेध्यांच्या सातशें लोकांशीं हिरीरीनें लढले. कांहीं घरांतील सर्व पुरुष मरून

Scanned by CamScanner

निर्वेश झाला. या लढाईत तीनशें माणूस ठार पडले. त्यांचे मुडदे जातींप्रमाणें वेगवेगळे जमा करून, घरें मोडून त्यांचे वासे काढून एकत्र जाळले. करीणा म्हणतो, "**तेव्हांपासून जेधे व बांदल यांची कटकट वारली. बांदलांनीं कजिया सोडिला.**" असल्या लढायांची दखल अर्थातच कोणत्याहि इतिहासांत घेतली गेलेली आढळणार नाहीं.

शिवपूर्वकाल डोळ्यांसमोर येण्यासाठीं एका करीण्यांतले वरील उल्लेख सांगितले. भांडण परक्या वंशांशींच होई असें नसून एकाच वंशांतील दोन भाऊ व दाया अशीच पिढीजात मारामारी करतांना आढळतात. कानद खोऱ्यांतील झुंजारराव मरळ देशमुख यांच्या वृत्तीचा तंटा असाच पिढ्यान् पिढ्या चाललेला आढळतो. यांच्या मूळ पुरुषापुढें 'नाक' म्हणजे 'नाग' हें द्वितीयपद लावलेलें आढळतें. रघनाक, परसनाक, कमलनाक, तुकनाक इत्यादि. पण तिसऱ्या पिढींत हा प्रकार बंद होऊन ते 'राऊ' झालेले दिसतात. यावरून यांच्या मूळ वंशाचा बोध होतो. यांच्यांतीलच एक शाखा पुढे 'पतंगराव' किताबवाली झाली. एखाद्या गांवांतील यांचा कांहीं भाग राजानें दुसऱ्या कोणाला दिला तर त्याचें घरहि टिकणें अशक्य होतें. बैल, म्हशी, वासरें किंबहुना माणसेंहि घराला आग लावल्यामुळें त्यांत जळलीं तरी त्याची या देशमुखांना फिकीर नसे. गुंजणमावळचे सिलीमकर देशमुख यांची हकीकत अशीच आढळते. यांचें व चोरघे घराण्याचें वैर वंशपरंपरा चाललेलें दिसतें. यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या हकीकती पूर्णपणें खऱ्या असतील असें वाटत नाहीं. कारण त्या बऱ्याच मागाहून आठवणीवरून ग्रथित केलेल्या दिसतात. तरी त्यांवरून काळाचा सामान्य बोध होण्यास अडचण पडत नाहीं. देशमुखांच्या प्रदेशांतील जमिनी जरूर पडेल तेव्हां लढाईस हजर होण्याच्या अटीवर सरंजामी पद्धतीनें वांटलेल्या दिसतात. या देशमुखांचे जमाव जवळच्या किल्ल्यांवर राहणाऱ्या मुसलमान हकिमांच्या मदतीसहि जरूरीप्रमाणें पाठवावे लागत. या पायदळाच्या जोरावरच मुसलमानांची सत्ता त्या प्रदेशांत चाले तितपत चाले. देशमुखांना एकाविरुद्ध एक राखून मुसलमान आपलें काम साधीत. परकी अंमल स्थिर होण्याचें हें प्रधान कारण असावें. एरवीं इतके स्वतंत्र वृत्तीचे हे लोक परधर्मीय परराज्याखालीं नांदणें अशक्यप्राय होतें. वतनाचे दावे पुनःपुनः उकरून काढले जाऊन पन्नास शंभर वर्षेंहि चाललेले दिसतात. बेलसरच्या गरुड व जगथाप घराण्यांचें पाटिलकीचें भांडण असेंच निजामशाहीपासून शाहूच्या काळापर्यंत शतकभर चालू राहिलेलें दिसतें. यांत दुखवट्याचे जेवावयास बोलावून बेचाळीस माणसें मारण्यासारखे प्रकार घडले; दिव्येंहि करावीं लागलीं; गोतसभा झाल्या; पण तरीहि वाद कायमचा तुटेना. सरकारी अधिकारी किंवा राजेसुद्धां कोणत्या तरी बाजूची पाठ राखीत. असेंच उदाहरण मसूरच्या जगदाळ्यांचें आहे. त्यांत विजापूरचा पातशहा व त्याची बेगम हींहि बाजू घेतांना दिसतात. हिंदु-मुसलमान असाहि भेद त्यांत पडलेला दिसतो. शाहजी, शिवाजी, राजाराम, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, हिंदुराव घोरपडे, अशीं बडीं धेंडें त्यांत वावरतांना दिसतात व खरी बाजू कोणाची याचा निवाडा करणें दुष्कर होऊन बसतें. उंब्रजच्या जाधवांचें भांडणहि याच जातीचें आहे. वरील उदाहरणें पुणें-सातारा भागांतील आहेत व मुख्यतः मराठ्यांचीं आहेत. पण यावरून तीं त्याच प्रदेशांत किंवा जातींत होतीं असें समजावयाचें नाहीं. कोंकणांतील मावळंकर सरदेसाई हें ब्राह्मण घराणें चाळके, सुर्वे यांसारख्या मराठ्यां-बरोबर भांडून व युद्ध करून, आणि त्यासाठीं विजयनगरकरांची मदत आणवून आपलें

सरदेसाईपण कायम राखतांना दिसतें. वाडीचे सावंत असेच भांडखोर व मारामारी करणारे पिढीजात दिसतात. फार काय, गोमंतकांतील सारस्वत ब्राह्मण-प्रभूसुद्धां आपसांतील वैरानें एकमेकांविरुद्ध क्लृप्त्या, युक्त्या योजून शेंकडों लोकांच्या मरणास कारणीभूत होतांना दिसतात. यावरून एकच अनुमान होतें कीं, तत्कालीन लोकांत मारणें किंवा रक्त सांडणें या गोष्टींची बिलकुल भीति वागत नव्हती. शिवाजीमहाराज याच लोकांत वाढले होते, वावरत होते, व यांच्यांतूनच त्यांना राष्ट्रीय संघटना निर्माण करावयाची होती. स्वातंत्र्याची गोडी, निर्भयता व हरहुन्नरीपणा हे गुण त्या काळच्या समाजांत आजच्याहूनहि जास्त प्रमाणांत वसत होते, असें वाटतें. त्यांचा उपयोग इष्टकार्यार्थ करून घेतांना महाराजांना त्यांच्याच मार्गांनें जावें लागलेलें दिसतें. आपल्या हेतूच्या आड येणारीं माणसें पडेल त्या मार्गांनें दूर सारणें, नाहींशीं करणें त्यांना भागच होतें. एरवीं स्वराज्याचा उदय त्या काळच्या परिस्थितींत शक्यच नव्हता. चंद्रराव मोरे, अफजलखान, शाइस्तेखान, बाजी घोरपडे, पोर्तुगीज, वाडीकर सावंत वगैरेंशीं वागतांना शिवाजीनें योजिलेले उपाय तत्कालीन जनरीतीच्या व राजकारणाच्या ताजव्यानें तोलले पाहिजेत एवढें यावरून ध्यानांत येतें.

वरील हकीकत सांगतांना हिंदूंच्या जुनाट युद्धपद्धतीचा एक विशेष सहजगत्या आला आहे. तो म्हणजे दोन युध्यमान पक्षांत रणांगणाची जागा ठरवून, मध्यें रणखांब रोवून, उघड आह्वान देऊन युद्ध करण्याचा. हा जुना हिंदु मार्ग महाभारतकालापासून अस्तित्वांत होता. शंख, भेरी वाजवून शत्रूला इशारा दिल्याखेरीज बेसावधपणें शस्त्र उगारणें आरंभीं तरी निंद्य समजत. आणि आश्चर्य असें कीं, हाच प्रकार मुसलमानांचें आक्रमण अत्यंत कमी प्रमाणांत झालेल्या दक्षिणेंत पोर्तुगीज येईपर्यंत जारी होता. पोर्तुगिजांना केरळच्या किनाऱ्यावर प्रतिस्पर्धी म्हणून भेटलेले नायर लोक कधींहि रात्रीचें युद्ध करीत नसत किंवा छापेहि घालीत नसत. सूर्योदयानंतर मग काय तें युद्ध व्हावयाचें. विरुद्ध बाजू एकमेकांशेजारीं रात्रींच्या निर्भयपणें निद्रा करीत; सकाळीं उठल्यानंतर एकाच तलावावर स्नानादि उरकून नंतर चिलखतें चढवीत; भात जेवीत; पानसुपारी खात; परस्परांशीं गांवगप्पाहि मारीत. रणवाद्यें वाजूं लागल्यानंतर दोन्ही बाजूंचे लढवय्ये रणखांबाच्या परस्परविरुद्ध बाजूंस होत व शिस्तीनें रांगेंत उभे राहत. पहिल्यानें कोणत्याहि बाजूनें रणशिंग फुंकलें तरी त्याला विरुद्ध बाजूचा प्रतिसाद मिळेपर्यंत युद्ध सुरू होत नसे. नंतर शिपाई गटागटानें एकत्र उभे राहत. पुढील रांगेंत तलवारी व ढाली घेतलेले शिपाई वांकून जमिनीबरोबर सावकाश पुढें सरकत. त्यांमागें धनुष्यबाण घेतलेले लोक जमिनीबरोबर शत्रूच्या पायांस जखम करण्याच्या बेतानें बाण सोडीत पुढें सरकत. त्यांमागें लांकडी सोटे फेंकणारे वा तीक्ष्ण दांते असलेलीं लोखंडी चक्रें फेंकणारे लोक असत. यांचा फेंकण्याचा जोर एवढा असे कीं, ज्याला त्यांचा मार बसे त्याचें हाडच धक्क्यानें मोडे. सर्वांच्या मागें भालाईत लोक भाले व जंबिये घेऊन तयार असत.

युद्ध उघड्या मैदानांत होई व सर्व लढणें वांकून सावकाश चाले. सायंकाळीं दोन्ही बाजूंनीं शिंग फुंकतांच शिपाई उठून उभे राहत आणि त्या दिवसाचें युद्ध तहकूब होई. दोन्ही बाजू उभ्या राहिल्यानंतरच मग वाद्यांचा गजर होई. सैन्याचा मुख्य प्रयत्न आपलें शिबिर रक्षिणें व दुसऱ्याचें ताब्यांत घेणें यांवर एकवटलेला असे. दिवसांतील हालचाली कशा घडल्या, युद्धाला कोणतें वळण केव्हां मिळालें, तें टिपून ठेवणारे लेखक सैन्याबरोबरच असत. जर एका पक्षाच्या शिपायांची फळी फुटली तर मोठी कत्तल होई. पण सायंकाळीं

युद्धतहकुबीचें रणशिंग वाजतांच दोन्ही पक्ष कोणताहि वैरभाव न दाखवितां पुनः एकत्र येत. युद्धांत एखाद्याच्या हातून स्वतःचा भाऊ मारला गेला तरी त्याबद्दल वैषम्य दाखविलें जात नसे. युद्ध ऐन भरांत असतांहि जर एखाद्या बाजूला कोणत्याहि कारणासाठीं तें थांबवायचें असेल तर त्या बाजूचा सेनापति सर्वांपुढें सरकून आपला खंजीर जमिनींत पुरी व त्याला लावून आपली तलवार व ढाल या उतरून ठेवी. हें पाहतांच विरुद्ध बाजूचा सेनापति तसेंच करी व युद्ध एकदम थांबे. ही धर्मयुद्धाची पद्धत पोर्तुगिजांनीं पाहिलेली व अनुभविलेली कास्तान्येद या पोर्तुगीज इतिहासकारानें हिंदुस्थानांत सन १५२८ ते १५३८ पर्यंत दहा वर्षें राहून लिहून ठेवलेली आहे. पोर्तुगिजांच्या दुष्ट अनुभवानें हळूहळू ही पद्धति सुटत गेली. केरळांतील सामुरी जें रणशिंग स्वतः फुंकून शत्रूस युद्धाचा इशारा देई, तें उचलण्यास चार शिपाई लागत. सन १५३६ पर्यंत, म्हणजे पोर्तुगिजांच्या आगमनानंतर पुरती एक पिढी ही पद्धत टिकली होती. पोर्तुगिजांनीं आपल्या अगदींच वेगळ्या शस्त्रांनीं, चिलखतांनीं व युद्धपद्धतीनें, ते मूठभर असतांनाहि, मलबार किनाऱ्यावर आपला पाय याच कारणामुळें रोवला. पोर्तुगीज लोक सन १५०६ त सिंहलद्वीपांत प्रथम गेले तेव्हां तेथील लोकांनीं दारूचें नांवहि ऐकलेलें नव्हतें व तोफेचा आवाजच त्यांना पळविण्यास पुरेसा ठरला. मुसलमानांचें राज्य या देशांत टिकण्यास, त्यांना दारूगोळे, तोफाबंदुका हिंदूंच्या आधीं माहीत झाल्या होत्या, हेंच आद्य कारण झालें होतें. हिंदूंना त्यांची माहिती झाली तरी त्यांत त्यांनीं प्रावीण्य मिळविण्यास व हीं नवीं शस्त्रास्त्रें संपादन करण्यास फार काळ जावा लागला. मराठेशाहीअखेरहि दारूगोळा करणारे व तोफा डागणारे बहुतेक सर्व मुसलमानच होते, असें इतिहासावरून दिसतें.

महाराष्ट्रांत मुसलमानी अंमल होऊन तीनशें वर्षें लोटलीं असल्याकारणानें शिवाजीच्या काळांत जुनी हिंदु पद्धति कोठल्याच बाबतींत शिल्लक राहिलेली नव्हती. राज्यकारभार व युद्धशास्त्र यांत तर आमूलाग्र फरक पडला होता. आत्मरक्षणार्थ लबाडी करणें भाग पडल्यामुळें नीतीचा ऱ्हासहि खूपच झाला होता. जेथें सामान्य नीति ढांसळली तेथें युद्धनीति तरी कोठून व कशी टिकेल? मुसलमान शिपायांत बरोबरीच्या नात्यानें मिसळल्यामुळें अनेक उच्च मराठे घराणीं बाह्यतः तरी मुसलमानसदृश झालीं होतीं. पोषाख, शस्त्रास्त्रें, सामान्य शिक्षण, भाषा, नित्याचार किंबहुना बायकांची राहणी, हींहि मुसलमानांच्या अनुकरणानें त्यांच्या वळणावर जात चाललीं होतीं. मराठ्यांत स्त्रियांचा गोषा या अनुकरणांतूनच निर्माण झाला असें दिसतें. अर्थात् त्याचा स्वसंरक्षणार्थ थोडा उपयोगहि होता. दक्षिणेंतील हिंदु लोकांची राहणी उत्तरेशीं तुलतां आरंभापासूनच गरिबीची होती. लोकांच्या अंगावर कपडा बेताचाच असे. इतका कमी कीं, पंधराव्या शतकांत महाराष्ट्र फिरून गेलेला रशियन प्रवासी निकितिन हा, येथील लोक नागडेच फिरतात, त्यांच्या डोक्याला कांहीं नसतें, त्यांच्या स्त्रियांचे स्तन उघडेच असतात, ते अनवाणीच चालतात, असें त्यांचें वर्णन करतांना आढळतो. येथील मुसलमान राज्यकर्ते सगळे खुरासानी, तुर्क, इराणी आहेत असेंहि तो सांगतो. रक्षणासाठीं बरोबर येणारे काळे हिंदु शिपाई उघडे, अनवाणी असले तरी एका हातांत तलवार व दुसऱ्या हातांत ढाल किंवा धनुष्यबाण घेऊन जलदीनें बरोबर चालतात, असेंहि तो म्हणतो. मुसलमान मात्र घोड्यांवर बसून व अंगांत पूर्ण चिलखत व पोषाख घालून हिंडतात असें त्याचें वर्णन आहे. या वर्णनावरून हिंदूंची स्थिति मुसलमान आल्यानंतर पहिल्या शतकांत कशी झाली होती याचा कांहीं बोध होतो. निकितिन सांगतो कीं, त्याच्या वेळीं दाभोळ हें मुसलमानांचें

सर्वांत दक्षिणेकडील बंदर होतें. त्याच्यापुढें मुसलमान सरकलेले नव्हते. तो चौलास उतरून आपला घोडा बरोबर घेऊन प्रथम पालीस गेला व तेथून उंबरखिंडीनें वर चढून पवनेच्या खोऱ्यांत उतरला. तेथून उत्तरेकडे सरकून इंद्रायणी ओलांडून तो नवलाख उंबऱ्यास आला व तेथून सहा दिवसांनीं जुन्नरास पोंचला. या मार्गावर ठिकठिकाणीं रात्रीं उतरण्याची व राहण्याची सोय करणारीं घरें होतीं. तेथील स्त्रिया पाहुण्याला हवें तसें मांसान्नहि करून घालीत व रात्रौ त्याच्याबरोबरच झोंपत. हें वर्णन कोणत्या स्त्रियांना लागू आहे समजत नाहीं. हिंदूंतील एखादी वन्य किंवा अस्पृष्ट जात मुसलमानांनीं राज्यकर्ते झाल्यानंतर अशा तऱ्हेनें आपल्या सोयीसाठीं राबण्यास लाविली होती कीं, हे परदेशी मुसलमान होते, हें सांगणें कठीण आहे. पण त्यावरून मुसलमानी अंमल कशा तऱ्हेनें चालला होता ह्याचा कांहीं बोध होतो. त्यांचीं ठाणीं मोठमोठ्या शहरांत व त्या शहरांना जोडणाऱ्या राजमार्गांवर असत आणि तेथून ते आपलें राज्य हांकीत. जुन्नर हें त्या काळीं मुसलमानांचें उत्तर महाराष्ट्रांतील दौलताबादेखालोखाल महत्त्वाचें ठाणें होतें. दौलताबाद सुभ्याच्या सत्तावीस ठाण्यांचा अंमल मलीक तुझार ऊर्फ महमूद गावान याच्या स्वाधीन असून जुन्नरचा असदखान त्याच्या हाताखालीं सात ठाण्यांची व्यवस्था पाहत असे. मलीकचा अंमल बहुधा चौल बंदरापर्यंत, कदाचित् दाभोळपर्यंतहि, असावा. हिंदूंजवळ त्या काळीं मुसलमान राज्कर्त्यांइतके घोडे नसत व जे थोडे होते तेहि खालच्या दर्जाचे कंठाळी म्हणजे भारवाहक घोडे होते. याउलट मुसलमान परदेशांहून तुर्की, अरबी, इराकी, इराणी घोडे जहाजांतून आणवीत व त्यांवर आपलें वर्चस्व कायम राखण्याचा प्रयत्न करीत. अजून बंदुका पुढें आलेल्या नसून धनुष्यबाणावरच मुख्य मदार होती. त्यांत हे परदेशी शिपाई एतद्देशीयांपेक्षां निश्चित वरचढ दिसतात. हिंदुस्थानांत आल्यावर व राजवैभव प्राप्त झाल्यानंतर ते सुखासीन होणें साहजिक होतें. निकितिन लिहितो कीं, जुन्नरचा असदखान, त्याजवळ हत्ती, घोडे असूनहि, माणसांच्या खांद्यांवरूनच, म्हणजे पालखी-मेण्यांतून हिंडतो. याच सुमारास (सन १४५३) तुर्कांनीं कॉन्स्टॅन्टिनोपल ऊर्फ इस्तंबूल अखेरच्या रोमन सम्राटाकडून जिंकून घेऊन आपली सत्ता यूरोपच्या भूमीवर कायमची स्थापिली. यानंतरच्या शंभर वर्षांत संस्कृतीच्या या नामांकित केंद्रापासून अनेक शास्त्रकलांचा प्रसार मुसलमानद्वारां समुद्रमार्गानें दक्षिणेंत झाला. त्यांत युद्धशास्त्रदृष्ट्या प्रमुख गोष्टी म्हणजे, विशिष्ट बांधणीचे किल्ले व रोमन कमानींच्या इमारती व मशिदी, तोफाबंदुका आणि दारूगोळा, चिलखतें या होत्या. या नव्या गोष्टींच्या जोरावर व मदतीनें मुसलमानांनीं आपलें राज्य हिंदुस्थानांत अठराव्या शतकापर्यंत टिकविलें. महाराष्ट्रांतील पुष्कळसे दगडी किल्ले या इस्तंबुली ऊर्फ रुमी बांधणीचे आहेत. याच बांधणीच्या तटबंदीच्या आड राहून ख्रिस्त्यांनीं मुसलमानांना तुर्कस्तान ऊर्फ रूम, सीरिया ऊर्फ शाम व पॅलेस्टाईन या प्रदेशांत तोंड दिलें होतें. मुसलमान दरबारांतील मुख्य गोलंदाज बहुधा कोणी 'रुमीखान' असे. हे रुमीखान मूळचे इस्तंबूलचे ख्रिस्ती, परंतु नंतर बाटविलेले मुसलमान असत. पोर्तुगिजांच्या आगमनानंतर फिरंग्यांची योजना या खात्यांत होऊं लागली. अवरंगजेबाच्या वेळीं अवरंगाबादेस दोनशें ख्रिस्ती गोलंदाज मोंगल सैन्यांत होते, असें वर्णन आहे.

पंधराव्या शतकांतील बहामनी सुल्तानांचे वजीर बहुधा परदेशी मुसलमान असत. त्यांची भाषा फारशी, तुर्की किंवा अरबी असे. दरबारची भाषा फारसी असल्यामुळें त्यांना एकदम राज्यांतील वरच्या जागा मिळत. पुष्कळ वेळीं हे वजीर शिवकालांतील

गोवळकोंडयाच्या मीर जुम्ल्याप्रमाणें वजिरीबरोबर घोडे, जवाहीर वगैरेंचा व्यापारहि करीत. त्यामुळेंच त्यांना 'मलीक तुझार' (म्हणजे व्यापाऱ्यांचा राजा) असा किताब असे. ही पदवी प्रथम खल्फ हसन यास अहमदशाह वली बहामनीनें सन १४२५च्या सुमारास दिली व त्यानें उत्तर कोंकण जिंकण्यांत प्रामुख्यानें कामगिरी केली. पण त्याची अखेरहि शिर्के राजाशीं व खेळण्याच्या शंकररायाशीं लढतांना सन १४५३ त झाली, हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. त्या काळीं या बहामनी सुलतानांचें सैन्यहि इतकें माफक असे कीं, या मलीक तुझारला फक्त बाराशें घोडेस्वारांची सरदारी मिळाली. मोठ्यांत मोठा सरदार फक्त दोन हजार स्वारांचा असे. हा मलीक तुझार दक्षिण कोंकण जिंकण्यासाठीं निघाला तेव्हां त्याबरोबर सात हजार दक्षिणी पायदळ व तीन हजार अरबी घोडेस्वार होते. म्हणजे त्याचें स्वतःचें धरून एकंदर सैन्य बारा हजार झालें. खेळण्याच्या स्वारींत याच्या बरोबरील सैन्याचा धुव्वा सन १४५३ त उडाला तेव्हां जे लोक पडले त्यांत त्याच्या हाताखालील पांचशें मदिनेचे सय्यद होते व कांहीं हबशीहि होते. या अशा परदेशी सैन्याच्या मदतीवरच बहामनींचें राज्य चाललें होतें. स्थानिक दक्षिणी मुसलमान, ज्यांतील बहुतेक काळे बाटलेले हिंदु होते, त्यांना या परक्या मुसलमानांची शिरजोरी कधींच मानवली नाहीं. हा परदेशी-दक्षिणी लढा मुसल्मानी अमदानींत सदासर्वदा चालूच होता. त्यांत परस्परांच्या कत्तली मधून मधून होत आणि यांतूनच एतद्देशीय हिंदूंचा, म्हणजे मराठ्यांचा प्रवेश मुसल्मान शाह्यांच्या राजकारणांत होणें शक्य व सुकर झालें. शिवाजीच्या वेळींहि विजापूरच्या दरबारीं हाच दक्षिणी-परदेशी लढा प्रामुख्यानें तेथील राजकारण घडवीत होता. तसें नसतें तर मराठ्यांचा उदय होणें दुष्कर ठरलें असतें. या आपापसांतील लढ्यांतच बहामनीचा विख्यात वजीर मलीक उत् तुझार महमूद गावान याची सन १४८१ मध्यें आहुति पडली व बहामनी राज्याचे तुकडे पडण्याचा मार्ग मोकळा झाला. दक्षिणी पक्षाच्या मदतीस परदेशांतून आलेले काळे हबशी बहुधा असत हेंहि याबाबत ध्यानांत वागविलें पाहिजे. रशियन प्रवासी निकितिन यानें ज्या मलीक तुझारचा उल्लेख आपल्या प्रवासवर्णनांत केला आहे तो महमूद गावान होय. तो म्हणतो, "मलीक तुझारनें या चांच्यांचीं दोन शहरें दोन वर्षें वेढा घालून दोन लाख सैन्याच्या बळावर जिंकलीं. त्याला अमूप खजिना, रत्नें व हिरे तेथें सांपडले व त्यानें कोंकणांतील सात राजे त्यांच्या संपत्तीसह पकडले." म्हणजे, सन १४७० च्या सुमारास चिपळूणपासून गोव्यापर्यंतच्या प्रदेशांत सात छोटे मराठे राजे कमीजास्त प्रमाणांत आपला अंमल चालवीत होते व ते परदेशी जहाजांवर हल्ला करून डल्ला मारण्याइतके दर्यावर्दीहि होते. याच प्रदेशांत पुढें शिवाजीच्या आरमाराचा पाया घातला गेला.

महाराष्ट्रांतील जुनीं हिंदु राज्यें मोडल्यामुळें संस्कृत विद्या, वेदाध्ययन, वैदिक संस्कार आणि हें सर्व करणारा ब्राह्मणवर्ग यांचा राजाश्रय नष्ट झाला, व त्यामुळें कांहीं काळ तरी महाराष्ट्र यांबाबत मागें पडलेला दिसतो. यांपैकीं कांहीं ब्राह्मण उत्तरेकडे वळले व कांहीं दक्षिणेंत गेले असें दिसतें. वऱ्हाड, पैठण, मराठवाडा या भागांतील कांहीं विख्यात घराणीं काशी-प्रयागकडे स्थायिक झाली; कांहीं राजपूत राजांच्या आश्रयानें उदेपूर-जयपूर-जोधपूर या भागांत राहिलीं; व कांहीं तर यात्रेच्या निमित्तानें हिमालयांत जाऊन कुमाऊ-गढवाल या भागांत स्थायिक होऊन तेथील पुढारी बनलीं. अल्मोडा

जिल्ह्यांतील पंत व जोशी आडनांवाचीं घराणीं अजूनहि आपणाला महाराष्ट्रीय समजतात (गोविंद वल्लभ पंत हे यांपैकींच होत) व आपण कोंकणांतून आलों असें सांगतात. भारतवर्ष कोणत्या एका सूत्रानें बनलें होतें हें यावरून समजतें. वैदिक ब्राह्मण आणि संस्कृत भाषा यांनींच हिंदुस्थानचे चार कोपरे जोडले गेले होते व हिंदु धर्माच्या एकसूत्रानें कायम बद्ध राहिले होते. बहामनींच्या काळांत विजयनगरचें राज्य हा हिंदूंचा मोठा आधार होता. उत्तरेंतून उखडलेले अनेक ब्राह्मण आपल्या विद्या व ग्रंथ घेऊन दक्षिणेंत आश्रयार्थ गेले व त्यामुळें अनेक दुर्मिळ ग्रंथ काळाच्या झपाट्यांतून वांचले आहेत. कौटिल्याचें अर्थशास्त्र, भासाचीं नाटकें व आतां 'चतुर्भाणी' नांवानें प्रसिद्ध झालेले उत्तरेंत लिहिले गेलेले चार भाण, हे पंधराशें वर्षांमागील ग्रंथ, दक्षिणेंत त्यांच्या प्रती करून ठेवल्यामुळें, वांचले आहेत व त्यांनीं प्राचीन भारतावर उत्तम प्रकाश पाडला आहे. खरे वैदिक उच्चार व संस्कार दक्षिणेंतच उरले आहेत अशी भावना अजूनहि उत्तरेकडील हिंदुधर्मीयांत आढळते. नेपाळांतील पशुपतिनाथाच्या पंचमुखी शिवाचे पांच पुजारे दक्षिणी ब्राह्मणांतूनच निवडतात, उत्तरेंतील ब्राह्मण त्यांना चालत नाहींत, हें याबाबत लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. हिंदु शिल्प-शास्त्राचे जुने नियम अनुभवानें सांगणारे सूत्रकार रामराज या लेखकाला सन १८३० सालीं दक्षिणेंतच आढळले; कारण मोठीं देवळें बांधण्याची कला त्यांच्यांत पिढीजात चालत आलेली होती. तोच प्रकार हिंदु नृत्याचा व गायनाचाहि. शिवाजीच्या काळीं महाराष्ट्रांतील हिंदु देवळें मुसल्मानांनीं फारशीं शिल्लक ठेवलीं नव्हतीं; व तीं शिवाजी बेंगरुळाकडे गेला तेव्हांच त्याच्या दृष्टीस पडलीं; व त्यामुळें त्याच्या मनांतील हिंदुत्वाचा अंकुर वाढण्यास मदत झाली, असा आमचा विचाराधिष्ठित तर्क आहे.

मुसलमानांचें हिंदुस्थानांतील आगमनच मूळ जलमार्गानें झालें. महमद कासीमची सिंधांतील स्वारी, मुसल्मानांचें पुढें गुजरात, कोंकण, कानडा व मलबार यांच्या किनाऱ्यावर येणें जहाजांतूनच झालें. साहजिकच मधील समुद्रास त्यांच्या नाविक सत्तेमुळें अरबी समुद्र असें नांव आपोआप चिकटलें. अरबस्तान, इराक, इराण हा प्रदेश तुलनेनें कमी पावसाचा, म्हणजेच ओसाड असल्यामुळें तिकडील प्रदेशांत उद्भिज वनस्पतिजन्य पदार्थांची वाण होती व ते मिळविण्यासाठीं त्यांना हिंदुस्थानकडे वळणें भाग होतें. दक्षिणेस आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरहि जंगबहारपर्यंत (झांझीबारपर्यंत) त्यांचा संचार एतदर्थच सुरू होता. बाराव्या शतकानंतर त्यांच्या पूर्वेकडील आक्रमणाची मर्यादा सिंहलद्वीपापलीकडे मलाक्का, सुमात्रा, जावा, सिंगापूर येथपर्यंत जाऊन पोचली. हा सर्व प्रदेश एका काळीं हिंदु संस्कृतीच्या संचाराचा व प्रसाराचा टापू होता. अरबांनीं आपल्या व्यापाराला धर्मप्रसाराची जोड देऊन, संस्कृतीनेंहि हा प्रदेश आत्मसात् केला. आमचीं सिंहलद्वीप, सुवर्णद्वीप, यवद्वीप, बलिद्वीप हीं क्षेत्रें सीलोन, सुमात्रा, जावा, बाली येथें होऊन गेलीं. अरबांच्या या पराक्रमाचें वर्णन अरबी भाषेतील सिंदबादच्या सफरींत आढळतें. पण काल्पनिक वर्णनावरच याबाबत अवलंबून राहण्याची गरज नाहीं. बिलादुरी, मसाउदीप्रभृति अरब प्रवाशांनीं अरबांचा संचार झालेल्या प्रदेशांचीं पद्धतशीर वर्णनेंहि लिहिलीं आहेत, व पंधराव्या शतकापर्यंत समुद्रसंचारांत अरबच आघाडीवर होते. यूरोपीयांचा या क्षेत्रांतील संचार यानंतरचा आहे. पावसाळी वाऱ्यांचा उपयोग व्यापारासाठीं तारवें हांकण्यास होण्यासारखा आहे ही कृति मूळ अरबांच्या ध्यानांत आली व त्यांच्या सफरी वाऱ्यांची दिशा अनुसरून आंखण्यांत येत. एकंदरींत

Scanned by CamScanner

नौकानयनशास्त्रांत ते हिंदूंच्या बरेच पुढें होते. पण साधनांसाठीं त्यांना हिंदुस्थानावर अवलंबून राहणें भाग होतें. जहाजें बांधण्यास उपयोगी असें लांकूड त्यांच्या प्रदेशांत दुर्मिळ होतें. तराफे व शिबे बांधण्यास लागणारे दोर सुंभाच्या (काथ्याच्या) अभावीं त्यांच्याकडे उपलब्ध नव्हते. पुष्कळ दिवसांच्या जलप्रवासांत खाऱ्या हवेंत प्रकृति टिकण्यासाठीं नारळांचा उपयोग चांगला होतो. असलें टिकाऊ खाद्य त्यांच्या प्रदेशांत उपलब्ध नव्हतें. शिडें विणण्यास लागणारा कापूसहि तिकडे होत नव्हता. त्यामुळें अरब नाविकांच्या वसाहती मुळापासून हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर झाल्या. आरंभीं ते हिंदूंशीं व्यापारीवर्गाप्रमाणें अतिशय सलोख्यानें राहत. कोंकण किनाऱ्यावरील कदंब, राष्ट्रकूट, शिलाहार आदि वंशांच्या राजांशीं त्यांचे मैत्रीचे संबंध होते व त्यांना हिंदु राजांकडून व्यापाराच्या फायद्यासाठीं व जकातीच्या उत्पन्नासाठीं विशेष सवलती देऊन गोंजारण्याचा प्रयत्न त्या काळीं होत असे. पुढील काळांतील यूरोपीयांच्या फॅक्टरींप्रमाणें या मुसलमानांचे स्वतःचाच अंमल चालविणारे स्वतंत्र 'अंजुमान' म्हणजेच ताम्रपटांतील 'हैंयमान' पश्चिम किनाऱ्यावरील मुख्य बंदरांत असत. त्यांना आपला धर्म पाळण्यास पूर्ण मोकळीक असून त्यांच्या मशिदीहि त्या भागांत असत. आपल्या प्रत्येक शासनाची म्हणजेच हुकुमाची प्रत हिंदु राजे या परक्यांच्या माहितीसाठीं त्यांना पाठवीत व पुष्कळ वेळीं या हिंदु राजांचीं आरमारें या परक्या नावाड्यांच्या मदतीनें परस्परांच्या मुलुखावर स्वाऱ्याहि करीत. हिंदु राजवट संपल्यानंतर झालेले गुजरातचे किंवा बहामनी सुलतानसुद्धां या परक्या नाविकांवर मुसलमानांच्या मक्केच्या यात्रेसाठीं व परदेशी व्यापारासाठीं अवलंबून असत. यामुळेंच सोळाव्या शतकाच्या आरंभीं पोर्तुगिजांनीं पश्चिम किनाऱ्यावर आक्रमण सुरू केलें, तेव्हां प्रथम तुर्की आरमारहि इकडे येऊन त्यानें पोर्तुगिजांशीं कांहीं वर्षें चांगलाच झगडा केला व त्यांत पोर्तुगिजांचा अनेक वेळां पराभवहि झाला. पण या झगड्यांत अखेरी पोर्तुगिजांनींच साधली. याचें एक कारण राजकीय होतें. हिंदु-मुसलमानांच्या वैरामुळें विजयनगरच्या राजांनीं सन १५६५ त त्यांचा पराभव होईपर्यंत पोर्तुगिजांचीच बाजू घेतली होती. कृष्णदेवरायानें पोर्तुगिजांकडून दारूगोळा, तोफाबंदुका व गोलंदाज घेतले व राक्षस-तागडीच्या युद्धांतहि ते होतेच. त्यांच्या पोर्तुगीज बखरींवरून विजयनगरच्या राज्याची पुष्कळ प्रत्यक्ष पाहिलेली माहिती आपणास ज्ञात होते. आरंभीं पोर्तुगिजांनीं आपला धार्मिक कावा प्रकट केला नव्हता. त्यांचे आरंभींचे अत्याचार मुसलमानांविरुद्ध घडले. तेव्हां या कांहींशा शिरजोर लोकांची भली खोड मोडली असें हिंदूंना वाटलें, असें वाटतें. झेवियरनें किनाऱ्यावरील मच्छीमारी करणाऱ्या कोळ्यांसारख्या जाती प्रथम बाटविल्या. त्या मुळांतच अर्धवट मुसलमान झाल्यासारख्या होत्या किंवा काय अशी शंका येते. अर्थात् खिस्त्यांचा हात पहिल्यानें, ज्यांची सावलीसुद्धां दक्षिणेंतील हिंदु कधीं घेत नव्हते अशा अस्पृष्ट जातींवर पडला असला, तरी त्याबद्दल उच्चवर्णीय हिंदूंनीं योग्य ते इलाज वेळींच केले नाहींत, किंवा तत्त्वतः कडना प्रतिकार करण्यासारखी ही बाब आहे असेंहि त्यांना वाटलें नाहीं, ही एकंदरींत लांछनास्पद गोष्ट घडली यांत संशय नाहीं. हिंदु समाज असावा तितका संघटित नव्हता; त्यांत व्यक्तिस्वातंत्र्याप्रमाणें ज्ञातिस्वातंत्र्यहि भलतेंच बोकाळलेलें होतें, असा बोध या इतिहासावरून होतो. हा प्रकार आजहि चालू आहे. यावरून हिंदु धर्माचें हें कायम वैगुण्य होय असें मानणें भाग आहे. शिवाजीमहाराजांनीं सुंता झालेले व अनेक वर्षें मुसलमान म्हणून वावरलेले मराठेहि शुद्ध करून परत आपल्या जातींत घेतले. पण ती गोष्ट वैयक्तिक समजली जाऊन तिचें अनुकरण

मोठ्या प्रमाणावर परत कोठें झालें नाहीं. यावरून हिंदु समाजाचा लंगडेपणा जास्तच मनावर ठसतो.

मुसलमानांची युद्धपद्धति व शस्त्रास्त्रें सोळाव्या शतकापर्यंत आघाडीस होतीं. विजयनगरच्या हिंदु राज्यांतहि मुसलमान सैनिक नोकरीस होते. घोडदळांत त्यांची पद्धति अजिंक्यप्राय होती असें भासतें. राक्षसतागडीच्या लढाईत रामराजाच्या सैन्यांत दोन मुसलमानांच्या हातांखालीं आघाडीचें घोडदळ होतें व त्यांच्या विश्वासघातामुळें लढाई नासली, असें फ्रेडरिक सीझर या प्रवाशानें लढाईनंतर दोन वर्षांनींच लिहून ठेवलें आहे. विजापूरचा आदिलशहा रामराजाला आपला पिता म्हणे व रामराजाहि त्यावर मुलाप्रमाणेंच प्रेम करी. रामराजाची कल्पना, आपल्याविरुद्ध आदिलशहा युद्धांत भाग घेणार नाहीं, अशीच असावी. पण धर्माची बांग मुसलमानांना कोठें वळवील याचा इतिहासांत थांग लागत नाहीं. शिवाजीला या गोष्टीची पुरेपूर जाणीव झालेली दिसते व त्या अनुरोधानें त्याचें राजकारण चाललें. राजकारणांत असहकार ही फार काळ टिकणारी गोष्ट कधींच असत नाहीं. पण प्रच्छन्न शत्रूचें सहकार्यहि सावधगिरीनेंच वापरावयाचें असतें. रामराजाला हें अवधान राहिलें नाहीं म्हणून तो फसला, असें वाटतें. युद्धांतील सैन्यांच्या संख्या वाचल्या तर त्या हिंदूंच्याच नेहमीं जास्ती असलेल्या आढळतात. पण पराभवहि अखेर त्यांच्याच वांट्याला येतांना दिसतो. यावरून, दोन पक्षांच्या साधनांत फरक असला पाहिजे व पद्धतींतहि तशीच तफावत पडत असावी. एरवीं हजार वर्षांच्या पराभवपरंपरेचें दुसरें कारण संभवत नाहीं.

पोर्तुगिजांच्या आगमनानंतर हिंदवासीयांच्या नजरेस आलेली दुसरी गोष्ट त्यांच्या नाविक बलाची. हिंदवासीय अरबांच्या मागें पडून कांहीं शतकें लोटलीं होतीं. सोळाव्या शतकाच्या आरंभीं तुर्कांनीं इस्तंबूलपासून इजिप्तपर्यंतचा प्रदेश जिंकून आपल्या अंमलाखालीं आणला होता. त्यांचें आरमारहि अरबांप्रमाणें पूर्व यूरोपांतील ख्रिस्ती दर्यावर्दी जातींनीं भरलेलें होतें. जिनिव्हा, व्हेनिस, ग्रीस येथील दर्यावर्दी विद्येची त्यांना माहिती होती. पण तरीहि पोर्तुगिजांच्या झपाट्यापुढें त्यांचा टिकाव लागला नाहीं. पन्नास वर्षांच्या आंतच मुसलमान व्यापाऱ्यांचें प्रस्थ हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावरून उखडलें गेलें. दोघांच्या शूरपणांत तसा फारसा फरक होता असें नव्हे. पण पोर्तुगिजांचा आवेश, त्वेष व युक्त्या मुसलमानांपेक्षां सरस ठरलीं, हें इतिहासावरून निर्विवाद आहे. पोर्तुगिजांचीं तारवें जशीं जास्त दर्यावर्दी होतीं तशींच तीं अरबांहून जास्त लढाऊहि बनविलेलीं दिसतात. क्रौर्यांत व निर्घृणपणांत पोर्तुगिजांनीं उच्चांक गांठलेला दिसतो. त्या मानानें अरब, इराणी सौम्यच म्हणावे लागतील. शत्रूवर दहशत बसविण्यास या त्यांच्या दुर्गुणांचा बराच उपयोग झाला असावा, असें मात्र इतिहासावरून दिसतें. आरंभींच्या लढायांत तरी पोर्तुगिजांनीं आपल्या हातांत सांपडलेल्या शत्रूंचा, आजच्या भाषेंत बोलावयाचें तर, वंशच्छेद केला. शत्रूची संख्याच मुळांत नष्ट करणें यावर त्यांनीं आपलें लक्ष केंद्रित केलेलें दिसतें. मुसलमानांचा कांटा त्यांनीं अशा रीतीनें काढला व त्यांच्या वरचढ शस्त्रास्त्रांनीं व युद्धपद्धतीमुळें हें सर्व शक्य झालें. दुर्दैवानें जगांत प्रबळ ठरलेल्या त्या काळच्या तीनहि मुसलमानी सत्ता फक्त जमिनीवरच वरचढ होत्या, दर्यांत त्या तशा नव्हत्या. तुर्क, इराणी व मोंगल या त्या तीन सत्ता होत. त्यांतहि हिंदुस्थानांतील मोंगल सत्तेनें आरमार हें नवें राज्यांग कधींच जोपासिलें नाहीं. अवरंगजेबासमोर परक्यांना तोंड देण्याचा प्रश्न आला तेव्हां त्यानें निजामशाहीचा

Scanned by CamScanner

एक अवशेष म्हणून स्वतंत्रपणें नांदत असलेला जंजिऱ्याचा हबशी आपल्या नोकरींत घेतला व त्याच्याकडे मक्केची यात्रा रक्षिण्याचें व मोगलांच्या बंदरांत शांतता राखण्याचें काम सोंपविलें. पण त्यासाठीं एक स्वतंत्र खातें निर्माण करून त्यांत अद्ययावत्पणा आणण्याचें कार्य त्यानें अंगावर घेतलें नाहीं. शिवाजीनें हें काम प्रथमच ओळखून अंगावर घेतलें. पण मराठी राज्याचें बळ स्वसंरक्षणांतच जास्त खर्च झाल्यामुळें या राज्यांगाची वाढ व्हावी तशी झाली नाहीं. त्यास मुख्यतः द्रव्याचा तुटवडा बाधला. पण त्याइतकाच सामाजिक प्रतिबंध मारक ठरला. सतराव्या शतकानंतरची गरज शास्त्रज्ञानाच्या वाढीची होती. विद्यावंतांचें लक्ष या व्यवसायांत ओढल्याखेरीज हिंदुस्थानांत कोणतीच सुधारणा त्या काळीं प्रगतिपथावर आणणें अशक्य होतें. ब्राह्मणादि सुशिक्षित वर्ग इकडे झुकल्याशिवाय कोणतीच नवी पाश्चात्य गोष्ट खऱ्या अर्थानें आत्मसात् करणें शक्य नव्हतें, व तीच गोष्ट सर्व मार्ग अडवून बसली होती. हिंदूंची जातिव्यवस्था आमूलाग्र बदलल्याखेरीज नवीन विद्यांचा प्रवेश येथें झालाच नसता, आणि ही गोष्ट सतरा, अठरा व एकोणीस या तीन खिस्ती शतकांत घडली नाहीं. त्यामुळें हिंदुस्थानचा या तीनशें वर्षांचा इतिहास झाला तसा घडला. पुढारी व्यक्तींची सदिच्छा, स्वाभिमान, दीर्घ प्रयत्न, कल्पकता, शौर्य हीं सर्व वरील एकाच कारणामुळें निरुपयोगी ठरलीं. बलाढ्य मोंगलांनींहि दुर्लक्षिलेलें आरमार हें नवें राज्यांग शिवाजीच्या प्रथमदर्शनींच मनांत भरलें व त्यानें त्याची जोपासना आपलें राज्याचें अर्धें उत्पन्न खर्च करूनहि करण्याचा प्रयत्न केला. पण ही परंपरा पुढें चालली नाहीं. राज्यरक्षणाचें एक लुळेंपांगळें साधन एवढीच त्याची महती अखेरीस उरली. स्पष्ट दिसत असलेल्या गोष्टी पाहावयाच्याच नाहींत असा जणु हिंदवासीयांनीं त्या काळांत निश्चय केलेला दिसतो! पौर्वात्य संस्कृतींची ही मूलभूत अंधता त्यांना गेलीं अनेक शतकें बाधली आहे एवढें मात्र खरें. अजूनहि त्यांच्या डोळ्यांवर आलेला पडदा पूर्णपणें दूर सरलेला दिसत नाहीं.

या अंधतेचीं कांहीं उदाहरणें येथें देऊं. पोर्तुगीज पश्चिम किनाऱ्यावर स्थायिक होऊन कांहीं वर्षें लोटलीं, तेव्हां त्यांनीं पाश्चात्य ज्ञानप्रसाराचें एक प्रधान अंग जो छापखाना तो गोव्यास आणला व तेथें ग्रंथ छापण्यास सुरुवात केली. पण त्या काळीं गाजलेले हिंदुस्थानांतील शहाणेहि त्याचा उपयोग जाणूं शकले नाहींत. मोंगल बादशहा अकबर हा अतिशय चाणाक्ष समजला जातो. विद्येचा षोकहि त्याला होता. प्रगतिप्रियताहि त्याच्या अंगीं बरीच होती. पण त्यालाहि, त्याच्या हातांत छापील पुस्तक येऊनहि, त्याचा खरा अर्थ समजूं शकला नाहीं. जगांतील सर्व धर्मग्रंथांचा तौलनिक अभ्यास करण्याची इच्छा होऊन अकबरानें सर्व धर्मांचे आचार्य फत्तेपूर शिक्रीस जमविले. पैकीं एका जेझुईट पाद्यानें अकबराला त्याच्या पहिल्या भेटींत एका नवीनच छापलेल्या सचित्र बायबलाची प्रत भेट म्हणून दिली. अकबरानें ती हातांत घेऊन चाळली. त्यांतील मेरी व बालक येशू यांचें चित्र त्याला आवडलें व त्यानें आपल्या चितार्‍यांस त्याची प्रत करून घेण्यास सांगितलें. पण हा ग्रंथ हातानें लिहिलेला नसून छापलेला आहे, या पद्धतीनें कोणत्याहि लेखाच्या हव्या तितक्या प्रती लेखकांच्या मदतीशिवाय काढतां येतात, ही पद्धति कमी श्रमाची, स्वस्त व म्हणूनच ज्ञानप्रसाराला अत्यंत जरूर आहे, हें कांहीं त्याच्या मनांतहि आलेलें दिसत नाहीं! अकबराच्या हातांत आलेली प्रत अर्थातच त्याच्या दरबारांतील त्याचे मित्र पंडित अबुल फजल व फैझी यांसारख्या विद्वानांनींसुद्धां पाहिलीच असेल. पण त्यांपैकीं कोणाची बुद्धि

याबाबत जागृत झालेली ऐकिवांत नाहीं! अर्थात् बादशहाच्या दरबारांत जी गोष्ट डोळ्यांत भरत नाहीं ती हिंदुस्थानांतील इतर विद्वानांच्या डोक्यांत कशाला शिरते आहे! मोंगलांच्या दरबारांत आलेल्या अनेक यूरोपीयांजवळसुद्धां अशीं पुस्तकें मधून मधून तरी असतीलच. पण त्यांचीहि दाद कोणास लागलेली दिसत नाहीं. आणि आश्चर्य असें कीं, त्यानंतर दोनशें वर्षेंहि ती कोणास लागली नाहीं. इंग्रजांच्या व डॅनिश लोकांच्या वखारींत छापखाने निघाले, वर्तमानपत्रें निघालीं व चाललीं. पण हिंदवासीयांपैकीं कोणी त्यांची वास्तपुस्त इंग्रजी राज्य स्थापन होईपर्यंत केलेली आढळत नाहीं. नाहीं म्हणावयाला, भीमजी पारख नांवाच्या इंग्रजांच्या दलालानें शिवाजीच्या काळांतच, सन १६७१ सालीं, छापील पुस्तकें पाहून, गुजरातींत तशींच पुस्तकें छापावीं म्हणून, विलायतेहून त्या धंद्यांतील निष्णात मागवला व तो येऊन त्यानें कांहीं वर्षें तसा प्रयत्नहि केला. पण गुजराती टाईप तयार करणें भाषेच्या अज्ञानामुळें त्याला जमलें नाहीं. या प्रयत्नाची पुढें वाढ झालेली दिसत नाहीं त्या अर्थी तो थोड्याच काळांत बारगळला असावा. तरी पण येथें 'आगळबुद्धि वाणिया, पाछळबुद्धि बामणिया' ही गुजराती म्हण सार्थ झालेली दिसते.

दुसरी गोष्ट शस्त्रास्त्रांची. स्वतःचा पराभव झाला कीं शत्रूच्या साधनांची तपासणी करणें कोणत्याहि राजास प्राप्तच असतें. त्याप्रमाणें मुसलमानांकडून पराभव झाला तेव्हां हिंदूंनीं ती करून त्यांच्या तोफाबंदुकांचें थोडेंबहुत अनुकरण केलें, पण तेंहि बहुधा मुसलमान नोकर ठेवूनच. स्वतःच ती कला व त्याचें शास्त्र आत्मसात् करून सर्व सैन्य केवळ हिंदूंचेंच करण्याची आवश्यकता त्यांना पटली नाहीं. पुढें पाश्चात्यांच्या कवायती कंपूची श्रेष्ठता त्यांच्या मनावर बिंबली. पण येथेंहि हिंदूंनीं यूरोपीय वा त्यांचे गारदी मुसलमान शिष्य नोकरीस ठेवून काम भागवण्याचा विचार केला. यावरून हिंदूंची सर्व धंद्यांकडे, ते विशिष्ट जातींचे व्यवसाय म्हणून पाहण्याची दृष्टि लक्षांत येते. वस्तुतः हिंदु समाजांतच एका जातीचें स्वतःचें काम सुटून इतरांच्या धंद्यांनीं तिनें पोट भरण्याची पद्धति रूढ होऊन फार काळ लोटला होता. तरीहि पाश्चात्यांची विद्या आत्मसात् करण्याची बुद्धि हिंदुस्थानांतील ब्राह्मणांना इंग्रजी राज्याच्या स्थापनेपर्यंत झालेली दिसत नाहीं. या विद्या शिकावयाच्या तर त्यांना समुद्र ओलांडण्याचा काल्पनिक निषेध प्रथम मोडावा लागला असता. तो ओलांडण्याचें ठरविलें तरी स्पर्शास्पर्शाची कल्पना टाकणें जरूर झालें असतें. ही रेषाहि ओलांडली तर पुढें भक्ष्याभक्ष्य गोष्टींचा विवेक नव्यानें करावा लागला असता. पण अशा या सर्व गोष्टी व्हाव्या कशा? 'न पठेत् यावनीं भाषां' हेंच ज्यांचें आचारसूत्र त्यांना जगांतील शास्त्रें व कला, धंदेव्यापार जमावे तरी कसे? पाश्चात्य राष्ट्रें दर पन्नास वर्षांनीं नवे नवे शोध लागून पुढें पुढें जात होतीं. आम्ही जों त्यांच्या एक तऱ्हेच्या बंदुका वा तोफा विकत घेतों तोंच तिकडे जास्त वेगाच्या किंवा शक्तीच्या किंवा पल्ल्याच्या तोफाबंदुका तयार होत. म्हणजे सर्व आटापिटा व खर्च करूनहि त्यांच्यापुढें आपण सदा पंगूच राहिलों. हा प्रकार आजतागायत सुरू आहे. आतां तर गुदस्तांचा शोध यंदांच्या शोधानें मागें पडतो व निरुपयोगी ठरतो अशी स्थिति प्राप्त झाली आहे. यांत हिंदूंचा टिकाव कसा लागणार? इतिहासांत तो लागला नाही हें आजवर सिद्ध झालेलेंच आहे.

एखाद्या समाजांतील लोक आपला वेळ कशांत मोडतात यावर त्या समाजाची स्थिति, गति व चलती अवलंबून राहतात. ज्या धार्मिक व सामाजिक आचारपद्धतींचा व

चालीरीतींचा उपयोग समाजाच्या वाढींत इतिहासकाळांत केव्हां ना केव्हां होता त्या, नवीन गरजा व इतर कर्तव्यें प्राप्त झालीं असतां चालू ठेवणें म्हणजे आजच्या इष्ट गोष्टींपासून वंचित होणें होय. आपल्या समाजांत जीर्णोद्धारालाच कर्तव्यांत प्रथमस्थान दिलेलें दृष्टीस पडतें. नवीन देऊळ बांधण्यापेक्षां जुन्या, डोक्यावर पडलेल्या देवळाचाच जीर्णोद्धार करणें जास्त पुण्याचें, असा हिंदूंचा हृदयाशीं कवटाळलेला सिद्धांत आहे. याच भावनेनें शाहू छत्रपतीनें बाजीरावाला कोसळणाऱ्या बादशाहीला मदत करून सावरून धरण्यास सांगितलें व त्यांतच मला संतोष आहे असें कळविलें. आजहि हिंदु समाजाची मुख्य शक्ति हा जुना उकिरडा फुंकण्यांत खर्ची पडत आहे असा भास होतो. हिंदूंची दुसरी समाजनीति विभजनाची आहे. एक मोठें राज्य सर्व देशावर असण्यापेक्षां अनेक राज्यें असणें हें हिंदु मनाला जास्त मानवतें असें इतिहासावरून दिसतें. या विभजनाचा शेवट अखेर एखादा छोटासा जमीनदार स्वतःला स्वतंत्र समजण्यांत होई. याच न्यायानें काठेवाडांत परवांपर्यंत पांचशें संस्थानिक होते. म्हणूनच रामचंद्रपंत अमात्य "राज्यांतील वतनदार, देशमुख, देशकुलकर्णी, पाटील आदिकरून यांना स्वल्पच परंतु स्वतंत्र देशनायकच ते आहेत" असें म्हणतात. "हे लोक म्हणजे राज्याचे दायादच आहेत" असा त्यांचा शेरा आहे. महात्मा गांधींची स्वयंपूर्ण, स्वतंत्र खेड्यांची ध्येयदृष्टीहि याच जातीची समजावी. या विभजनाच्या ध्येयाचा उगम हिंदूंच्या धार्मिक दृष्टींतच आढळतो. हिंदूंच्या धर्मशास्त्रांप्रमाणें, बापाची मालमत्ता किंवा मिळकत मुलांत वांटून द्यावयाची, इंग्रजांच्या पद्धतीप्रमाणें वडील मुलाकडे ठेवण्याची नाहीं. याचें कारण स्मृतीवरील एका टीकाकारानें असें दिल्याचें स्मरतें कीं, चार भावांचीं चार वेगळीं झिन्हाडें किंवा घरें झालीं म्हणजे चार ठिकाणीं देवपूजा, धार्मिक संस्कार, श्राद्धें, महाळ होतात! ही धर्माची वाढ झाली म्हणून ती इष्टच आहे. दुसऱ्या अर्थानें म्हणावयाचें तर यांत व्यक्तिस्वातंत्र्याची वाढ होते हें उघड आहे. पण त्यामुळें परक्यांना, शत्रूला स्वसंरक्षणासाठीं तोंड देण्याची शक्ति समाजांत राहत नाहीं हेंहि खरेंच आहे. मोठ्या प्रमाणावर धंदा केल्याचे जे आर्थिक फायदे आहेत त्यांपासून हिंदु हा नेहमीं वंचित राहिलेला आहे. शिवाजीमहाराजांचा हेतु हिंदूंच्या या प्रवृत्तीला आळा घालण्याचा होता हें पुढें योग्य जागीं दिसेलच.

मुसलमानांची राज्यपद्धति नेहमींच वडील मुलाला राज्य देऊन तें एकसंधी ठेवण्याची नव्हती, तर तें सामर्थ्यवान्, कार्यक्षम मुलाकडे झगडल्यानंतर जावें अशी होती. त्यांच्या मतें युद्ध ही मनुष्यसमाजांतील एक कायम अपरिहार्य गोष्ट. कितीहि व्यवस्था केली तरी अखेर कारस्थानें होऊन सर्वांचा निकाल तरवारीनेंच लागावयाचा. या समजुतीमुळें आपले मुलगे स्वतःच्या देखत भांडून मेल्याचें दुःख शाहजहानला सहन करावें लागलें. कारण तो स्वतःहि असाच बाप व भाऊ यांच्याशीं भांडून सम्राट् झाला होता. भाऊ मारल्यानंतर त्यांच्या कुटुंबियांशीं यशस्वी माणसांचे संबंध तुटत असेंहि नाहीं. मारलेल्या भावांच्या मुली अवरंगजेबानें स्वतःच्या सुना करून घेतल्या किंवा आपल्या मुली त्यांच्या मुलांना दिल्या. अर्थात् हिंदूंना यांतील कांहींहि पटण्यासारखें नव्हतें. गोत्रजहत्या ही क्षत्रियांत तरी गृहीत आचारच समजली जाई असें पुराणांवरून दिसतें व तो प्रकार गुपचूप किंवा उघडरीत्या सर्रास चालू असलेला दृष्टीस पडतो. मुसलमान व हिंदु पद्धतींच्या फलश्रुतींत मात्र फरक असे. तो असा कीं, मुसलमानांत बहुधा जास्त कार्यक्षम व शूर पुरुष राज्यावर येई, पण हिंदूंत

Scanned by CamScanner

लढण्यापेक्षां कारस्थानांचें कार्य मोठें असल्यामुळें बहुधा दुबळा राजाच राज्यावर येई. हिंदु मनाची सहानुभूति नेहमीं दुबळ्याकडे जास्त झुकतांना आढळते. एकंदरींत हिंदुसमाजांत गुणांनीं श्रेष्ठ पुरुष पुढें येत नसून, ज्याच्याबद्दल कोणाचा विरोध नाहीं असा दुबळा पुरुषच लोकांकडून निवडला जातो. दुबळा माणूस अधिकारावर असल्यानें ज्यांचे लंडे कारभार गवगवा न होतां सुखरूप पार पडतात अशांच्या सोयीसाठींच ही योजना होत असावी. बुद्धिमान् माणसाला स्वतःचीं मतें असतात, गुणी माणसाला स्वाभिमान असतो, कर्तबगार पुरुषाला नेहमींच शत्रू असतात; म्हणून हिंदु मनाला असे पुरुष आवडत नसावे. 'सर्वेषामविरोधेन' हें धार्मिक आचारांतील सूत्र हिंदु राजकारणांतहि पाळीत असतो असा भास इतिहासावरून होतो.

हिंदूंची समाजपद्धति व त्यामुळें जनमनाची रचना सर्वांच्या सहकार्यावर अवलंबून ठेवलेल्या आढळतात. स्पर्धा, विरोध, वरचढपणा, हिंदु मनाला आवडत नाहींत. या सर्वांचा सामाजिक परिणाम समाजाचे दुर्बळ घटक चिरंजीव होण्यांत होतो. डार्विनचें 'समर्थांचें चिरंजीवित्व' या प्रकारांत साधत नाहीं. जोंपर्यंत हिंदूंना कोणी प्रतिस्पर्धी परके शेजाराला नव्हते तोंपर्यंत त्यांचें ठीक चाललें. पण इस्लामच्या आगमनानंतर हा प्रकार पालटला व पाश्चात्यांनीं पृथ्वी गुंडाळल्यानंतर तर ते भुईसपाट झाले. हिंदूंच्या नामांकित राज्यकर्त्या व समाजनेत्या पुरुषांना इतिहासांत सदासर्वदा या व्यंगानें भेडसाविलेलें दिसतें. कोणाचीहि कुवत मुळाला हात घालण्याची दृष्टोत्पत्तीस आली नाहीं. त्यामुळें कोणत्याहि पुरुषाला हिंदु समाजाचे प्रश्न कायम सोडविण्यांत किंवा त्या समाजाची गाडी प्रगतिपथावर चालू ठेवण्यांत यश मिळालेलें दिसून येत नाहीं. हिंदूंची राज्यसंस्था हिंदु धर्म व समाजपद्धति यांवरच अधिष्ठित असल्यानें दुसऱ्या दोहोंना हात न घालतां राज्यसंस्था कार्यक्षम बनविणें शक्यच नव्हतें. पण आमचा प्रयत्न तर या तीन अंगांचा समन्वय करण्याचा. त्यामुळें अखेर कोणतीच सुधारणा या देशांत कायम रुजूं शकली नाहीं.

मुसलमानांचें आगमन या देशांत झालें तेव्हां बौद्ध व जैन पंथ नामशेष झालेले नव्हते. कांहीं भागांत ते केवळ अस्तित्वांतच नव्हे तर जोमांतहि होते. बाराव्या शतकापर्यंत गुजरातेंत जैन पंथ जोरांत होता. कुमारपालाच्या कारकीर्दींत अहिंसाधर्माची एवढी छाप त्या प्रदेशावर पडली कीं, आजहि तो ठसा त्या भागांत कायम राहिलेला दिसतो. आणि याच प्रदेशांत अरबांची लाट प्रथम घुसली होती. जैनांनीं पंथद्वेषानें आपल्यापुरता स्वतंत्र संरक्षक तह परक्या मुसलमान सत्ताधीशांबरोबरहि करून इतर हिंदूंना तसेंच सोडलें, असें इतिहासावरून दिसतें. कारण त्याखेरीज त्यांचे संबंध मुसलमानांशीं सलोख्याचे कसे राहिले याचा उलगडा होत नाहीं. ज्या भागांत लोक बहुसंख्येनें मुसलमान झाले ते भाग बहुधा बौद्धांचे होते. अफगाणिस्तान, सिंध, पंजाब, पूर्व बंगाल या भागांत त्यांचाच जोर तावत्कालपर्यंत होता व तेथें वैदिक पुनरुज्जीवनाची लाट फारशी पोंचली नव्हती. अशा वेळीं तेथें मुसलमानांचें आगमन झाल्यामुळें त्यांचें रक्षण करणें हें सनातनी हिंदु राजांना आपलें कर्तव्य वाटलेलें दिसत नाहीं. खेरीज हे भाग सीमाप्रदेशांतील असल्यामुळें मध्यप्रदेशांतील हिंदु धर्माचा जोर या सीमा प्रदेशापर्यंत पोहोंचूं शकला नाहीं असें दिसतें. मध्ययुगांत तत्त्वदृष्ट्या वैदिक हिंदूंनीं बौद्ध व जैन पंथ नामशेष करून टाकले असतील; पण त्यांना परधर्मांत गेलेले बौद्ध परत हिंदु धर्मांत आणतां आले नाहींत एवढें मात्र खरें. भरतभूमीवर परधर्माचे प्रदेश राहूं देणें म्हणजे आपल्या अस्तनींत निखारा बाळगण्याजोगें आहे हें कांहीं येथील

Scanned by CamScanner

राज्यकर्त्यांना वा धर्मोपदेशकांना उमगलें नाहीं. हिंदु राहिलेल्या माणसांचा हिंदु धर्म जास्त जास्त दृढ करण्याच्या प्रयत्नापेक्षां, त्यांतून परधर्मांत गेलेल्या लोकांना कोणत्याहि उपायानें राष्ट्रीय धर्माच्या कक्षेंत आणून ठेवणें ही जास्त महत्त्वाची गोष्ट होती. पण या प्रश्नाचें स्वरूपच कोणाला कळलेलें आढळत नाहीं. देवलस्मृतीसारखे कांहीं प्रयत्न भ्रष्ट हिंदूंना परत हिंदु धर्मांत आणण्यासाठीं झाले असें समजण्यांत येतें. पण त्यांची अंमलबजावणी वैयक्तिक बाबींत झाली असल्यास न कळे. मोठ्या समूहांवर किंवा बाटलेल्या जातींवर त्यांचा कांहीं परिणाम झाल्याची नोंद इतिहासांत नाहीं. सदिच्छा व्यक्त करण्यापेक्षां ती अंमलांत येण्याची तजवीज करणें जास्त महत्त्वाचें असतें. हिंदूंच्या पुढाऱ्यांना याची जाणीव असलेली दिसत नाहीं.

बौद्ध व जैन यांनीं स्वतंत्र धर्माची भूमिका अवैदिक बनून स्वीकारली होती. पण तसें न करतां हिंदूंच्या पुराणमतवादाविरुद्ध तक्रार करणारे असेहि कांहीं पंथ हिंदुस्थानांत निर्माण होऊन वेगवेगळ्या स्थळीं फैलावले. मुसलमान आल्यावर किंवा ते आल्यामुळें त्यांनीं इस्लामच्या कांहीं तत्त्वांचा पुरस्कार आपल्या पंथांत केला. याबाबत महाराष्ट्रांतील महानुभाव हें एक उदाहरण होय. याखेरीज शाक्त पंथ, शैव पंथ, वैष्णव पंथ व तांत्रिक मार्ग हे मध्ययुगांत खूपच फैलावले होते. ओढिसा व बंगाल या प्रदेशांत बौद्धधर्मीयांचें हिंदु रूप करतांना जगन्नाथाची पूजा निर्माण झाली, असें एक स्पष्टीकरण त्याच्या तीन लांकडी मूर्तींवरून सांगण्यांत येतें. सुभद्रा, बळराम आणि कृष्ण या भावंडांच्या तीन मूर्तींचें समर्थन बौद्धांच्या त्रिरत्नपूजेचा वारसा सांगितल्याखेरीज करतां येत नाहीं. पश्चिम हिंदुस्थानांतील नाथपंथ हें एक न सुटलेलें कोडेंच आहे. कांहीं ठिकाणीं हिंदूंच्या देवस्थानांतील कोरलेल्या पादुका पुढें पैगंबराच्या पादुका समजण्यांत येऊं लागल्या. पण त्यांचे भक्त हिंदु व मुसल्मान दोन्हीहि असत व आहेत. हिंदु साधूंच्या नांवानें स्थापिलेल्या देवस्थानांच्या जोडीला पुढें मुसलमान अवलिया, फकीर वगैरेंचे दर्गे वा समाधी भरभराटीस आल्या व त्यांचे वार्षिक उत्सव उरूसरूपानें आजहि तसेच चालत आहेत व हिंदु तेथें अजूनहि गर्दी करतांना आढळतात. याउलट उदाहरणें मात्र विरळाच आढळतील. शिवकालांत अस्सल वैदिक धर्मापेक्षां या इतर धर्मबाह्य श्रद्धास्थानांवरच जनतेची दृष्टि जास्त जडलेली दिसते. गोसावी पंथ त्या काळीं सर्वत्र जोरांत असलेला दिसतो. सामान्य मराठे तर त्यांना भजतच, पण ब्राह्मणहि त्यांना छत्रपतींच्या नांवानें इनामें देतांना आढळतात. शिवाजी अशाच वातावरणांत वाढला होता. त्याच्या हिंदु धर्माच्या पोटांत या अनेक श्रद्धास्थानांचा यथाकाल, यथास्थल समावेश होत होता. बहुसंख्य मराठ्यांप्रमाणें तो शैव होता. रामदास गुरु झाल्यानंतर आयुष्याच्या शेवटीं रामपूजेचा समावेश त्याच्या देवघरांत कदाचित् झाला असेल; पण तो पंढरपूरच्या विठोबाचा वारकरी बनल्याचें कोठें नमूद नाहीं. तुकारामाशीं त्याचा संबंध आला होता हा केवळ प्रवाद आहे. त्याबद्दल अस्सल ऐतिहासिक पुरावा उपलब्ध नाहीं. शिवाजी विभूति ठरल्यानंतर त्याच्याशीं आपला संबंध जोडण्याचा हा पश्चात्प्रयत्न आहे व तो हरिदासांनीं नवीन कविता रचून हेतुपुरस्सर केलेला दिसतो.

सतराव्या शतकांतील महाराष्ट्रमहोदयाचें एक कारण भागवतधर्माची महाराष्ट्रांतील वाढ हें सांगण्यांत येतें व न्यायमूर्ति रानड्यांच्या मोठ्या मताचा पाठिंबा त्याला लावलेला आहे पण आतां साठ वर्षांनंतर या प्रकरणाचा शांतपणें विचार करतां, न्यायमूर्तींचें तें मत भरपूर

९

पुराव्यांची छाननी केल्यानंतर किंवा अस्सल एतिहासिक पुरावा याबाबत सांपडला म्हणून बनलेलें नसून, यूरोपच्या इतिहासांतील ख्रिस्ती धर्म सुधारण्याच्या दणदणीत चळवळीवरून त्यांना सुचलेलें काल्पनिक सादृश्य आहे, असें वाटतें. न्यायमूर्ति स्वतः प्रॉटेस्टंट ख्रिस्ती पंथाचें अनुकरण करणाऱ्या प्रार्थनासमाजाचे एक अनुयायी झाले होते. त्यांना आवडलेल्या या पंथाला प्रतिष्ठितपणा आणण्यासाठीं, त्याचें मूळ महाराष्ट्रांत बरींच शतकें लोकप्रिय झालेल्या भागवत ऊर्फ वारकरी पंथाच्या उपदेशाशीं समानार्थक आहे असें दाखविणें फार सोयिस्कर होतें. आम्ही आतां जें करीत आहों तो कांहीं ख्रिस्ती धर्माचरणावरून सुचलेला नवीन बूट नसून, ऐतिहासिकदृष्ट्या तो महाराष्ट्रभूमीशीं मुळांतच निबद्ध असा सुप्रतिष्ठित व सुसंगत मार्ग आहे असें सिद्ध केल्यानें, हिंदूंचा या नव्या धर्मपंथावरील मुख्य आक्षेप उडाला असता. आपल्याला आवडलेली कल्पना खरीच मानण्याकडे मनुष्यमनाची सहज-प्रवृत्ति असते व न्यायमूर्तींसारखे श्रद्धाळू या सात्त्विक कल्पनेला बळी पडले असल्यास त्यांत आश्चर्य वाटण्याजोगें कांहीं नाहीं. आपल्या पंथाची मूळ कल्पना महाराष्ट्राच्या इतिहासांत प्रभावी कर्तृत्व एकदां गाजवून गेलेली आहे, हा मनोरम विचार न्यायमूर्तींच्या मनांत संचरला व त्यांनीं आपल्या एतद्विषयक लिखाणाचा तो मुख्य धागाच मानला. खरें पाहतां अनेक देवतांपासून एक देवापर्यंत कोणालाहि भजणाऱ्या, किंबहुना देवकल्पना अनित्य व गबाळ मानून एका ब्रह्माचीच उपासना करणाऱ्या, हिंदूंची एकेश्वरी मताच्या धर्मवेडानें पछाडलेल्या मुसलमानांशीं किंवा ख्रिस्त्यांशीं तुलना करणें मुळांतच गैर आहे. तीच गोष्ट त्यांच्या समाज-रचनांची. समाजरचना ही मुख्यतः सत्यावर, न्यायावर अधिष्ठित नसून व्यवस्थेच्या सौकर्यावर केलेली असते. विशिष्ट ठिकाणीं मानवजातींचे समूह एकत्र येऊन राहिलेले असतात, त्यांची व्यवस्था ठरवून देणें भाग असतें. त्याप्रमाणें ती भारतवर्षांत आल्यानंतर ब्राह्मणांनीं कामचलाऊ म्हणून ठरवून दिली होती. आपल्या व्यवस्थेला स्थैर्य आणण्यासाठीं वैदिक ऋचांचे आधार शोधून त्यांनीं ते मागाहून चिकटवून दिले. पण ही नंतरची कल्पना, मूळ व्यवस्था ठरवितांनाची नव्हे. ती व्यवस्था कायमचें विधिलिखित समजणें हा अविचार. हिंदूंचे जगत् व संसार हे दोन्हीहि लोकवाचक शब्द गति, पुढें सरण्याची क्रिया, दाखवितात. तेव्हां मूळ समाजरचना ठरविणारांची कल्पना ही कायम रचना आहे अशी असल्याचें दिसत नाहीं. स्वार्थासाठीं पुढच्यांनीं तसा आरोप या रचनेवर केला असला तर तें मनुष्य-स्वभावास धरूनच आहे, असें इतिहासावरून ठरतें. कारण जगाच्या इतिहासांत सर्वत्र, जे जनमनानें कधींहि मोडावयाचे नसतात असे कायम हक्क वेळोवेळीं निर्माण होतांना दिसतात. आजवरचा मानवसमाज याच कल्पनांच्या लुकणानें चिकटवून कसाबसा एकत्र राखण्यांत आला आहे, असें इतिहासावरून दिसतें. कोणत्याहि व्यक्तीची कोणतीहि गोष्ट तिच्यापासून कोणीहि, केव्हांहि, कशाहि मार्गानें हिरावून घ्यावी असें ठरलें, तर मानवी समाज समाज म्हणून टिकण्याला कांहींच आधार उरणार नाहीं हें स्पष्ट आहे. अशा स्थितींत बाहेरून आलेल्या बुभुक्षित रानदांडग्यांच्या कल्पनेला मान तुकवून आपली जुनी, काळानें उपयुक्तता सिद्ध झालेली, रचना मोडून नवीन स्वीकारण्याचें हिंदु नेत्यांनीं नाकारलें तर तो मोठा अक्षम्य अपराध झाला असें मानणें सयुक्तिक नाहीं. मुख्य राज्ययंत्र धडाधड खालीं कोसळतांना पाहून हिंदु नेते भयभीत झाले होते. या कालचक्रांत काय टिकणार व काय मोडणार याचाच त्यांना अंदाज करतां येत नव्हता. तेव्हां परचक्राच्या महापुरांत जुन्यापैकीं कांहींतरी

Scanned by CamScanner

वांचविलें तर तें पुढें आपल्या कामाला येईल असें त्यांना वाटणें निसर्गसहज आहे. पण असें करतांना नवीन परिस्थितीशीं जुळवून घेणारी स्वसंरक्षणकारी योजना नव्यानें आंखणें त्यांचें कर्तव्य होतें. पण याबाबत ते मूढ राहिले, किंकर्तव्यतामूढ होऊन स्वस्थ बसले, ही मोठी हानिकारक गोष्ट घडली, असा शेरा इतिहासाला मारावाच लागेल.

महानुभावांपासून आरंभ करून तुकारामापर्यंत जीं चारशें वर्षे लोटलीं त्यांत वैदिक कर्मकांडाविरुद्ध बंडाचा सूर वाहतो हें सामान्यतः खरें आहे. हेमाद्रीच्या वेळीं व्रतवैकल्यादि पौराणिक धर्ममार्गांचा जो अतिरेक झालेला त्याच्याच ग्रंथावरून उघड होतो त्याविरुद्ध सामान्य भाविकाचा सूर निघणें क्रमप्राप्तच होतें. हेमाद्रीनें सांगितलेलीं शेंकडों व्रतें आचरणें हें फक्त रिकामटेकड्या श्रीमंतांनाच कांहीं अंशीं शक्य होतें. पण गरिबाची वाट काय? असले महाग धर्ममार्ग गरिबाला परवडणारे नसल्यामुळें त्यानें ईश्वरप्राप्ति किंवा मोक्षमार्ग यांपासून नेहमींच वंचित राहावयाचें काय? हजार वर्षांपूर्वीच्या स्मृतींतले लहान व मागासलेल्या समाजाला लागू पडणारे कडक आचारनियम लोकसंख्या अनेक पटींनीं वाढल्यावर व लोक बरेच सुधारल्यानंतर तसेच चालू द्यावयाचे काय? संमिश्र समाजांतील गुंतागुंतीचे प्रश्न सोडविण्यास वन्य जातींसाठीं ठरविलेले नियम आतां कसे लागू पडणार होते? एवंच, कांहीं नवीन मार्ग निघणें अपरिहार्य होतें. मुसलमानांच्या आगमनानें शुद्धाशुद्धतेचे जे नवे प्रश्न निर्माण झाले त्यांतून सोडवणूक करणारा मार्ग लोकांपुढें यावयास पाहिजे होता. बौद्ध व जैन मतांचा तात्त्विक पराभव झाला असला तरी बंधनरहित स्वतंत्र समाजाची कल्पना लोकांत रुजली होती. मुसल्मानांना अस्पृश्य ठरविणें, ते राज्यकर्ते असल्यामुळें, शक्य नव्हतें. आणि याबाबत मोकळीक दिली म्हणजे ती इतर जातींबद्दल न ठेवणें सयुक्तिक नव्हतें. राज्यकर्त्यांच्या जातींत सामील होण्याच्या प्रलोभनानें कांहीं हिंदु व्यक्तींना किंवा जातींना ओढून नेणें कालप्राप्त होतें. या काळांत मुसलमान अवलिये व फकीर धर्मप्रसारकांनीं हिंदुस्थानभर धमाल उडवून दिली होती यांत शंका मानण्याचें कारण नाहीं. त्याचे अवशेष आजहि हिंदुस्थानभर पसरलेले, जिवंत असलेले आढळतात. या प्रसाराला आळा घालणें तर तें कार्य मूठभर ब्राह्मणांकडून होणें अशक्य होतें. म्हणूनच वेगवेगळ्या जातींतील व थरांतील लोक पुढें येऊन त्यांनीं आपल्या अशिक्षित बोबड्या भाषेंत देवकल्पनेचा पुनरुद्धार केला. आचाराचीं बंधनें सैल करून, कमी करून वा अजीबात उडवून देऊनसुद्धां शुद्ध ईश्वरभक्ति कोणालाहि करतां येईल, त्यासाठीं मुसलमानी धर्मच स्वीकारला पाहिजे असें नाहीं, हा त्यांच्या भक्तिपंथाचा मुख्य संदेश होता. तो समाजाला मानवणें कालानुरूपच होतें. महाराष्ट्राच्या सुदैवानें ब्राह्मणांच्या मूर्खपणानेंच त्यांच्या पकडींतून निसटलेला ज्ञानदेवबंधुवर्ग या नवीन प्रणालीचा म्होरक्या ठरला. त्यांतहि भाग्याची गोष्ट म्हणजे ज्ञानदेव हे भगवद्गीतेचे गाढे पंडित व मराठी भाषेचे दिव्य लेखक होते. त्यामुळें भक्तिपंथाचा पाया अगदीं पक्का दृढ झाला आणि हें नवें रोपटें चार शतकें वाढतच गेलें. आणि अखेर त्याचा कळस बहुजनसमाजांतील तुकारामानें त्या समाजाच्याच सरळ, सोप्या भाषेंत चढविला. चारशें वर्षांच्या या जोरदार चळवळीनें महाराष्ट्रसमाज मनानें बदलून गेला. या चळवळींत सर्वच जातींनीं आपला वांटा मोठ्या हौसेनें उचलिला. बाह्यतः पाहतां हिंदु समाज जसाच्या तसाच जातिबद्ध राहिला होता. पण आंतल्या आचारांचा पोकळपणा सर्व जातींनाच कळून चुकला होता. यापुढें जाती टिकल्या त्या धार्मिक कल्पनेमुळें नसून, आर्थिक गरजेमुळें तशाच टिकल्या, व समाजाची आर्थिक

घडी जसजशी काळानें बदलिली तसतशा त्याहि वेगवेगळें स्वरूप धारण करीत गेल्या. कुणबी-मराठे शस्त्रधारी झाल्यानंतर त्यांनीं आपलें क्षत्रियत्व स्थापन करूं पाहावें ही याच बदलाची निदर्शक गोष्ट होय. ब्राह्मणांनीं सर्वच जातींचीं कामें स्वतःकडे घेतल्यानें या जातीचें स्वरूप अत्यंत पालटून गेलें. इतकें कीं, आज ब्राह्मण जातींत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र किंबहुना अतिशूद्र यांचे धंदे करणारे आतां आढळतात. हा बदल महाराष्ट्रांत ज्या प्रमाणांत घडून आला आहे तितका भारतवर्षातील अन्य प्रदेशांत आढळणार नाहीं. आणि याचें अंतःस्थ कारण विचारांत घडून आलेली क्रांति होय. हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि प्रांतापेक्षां महाराष्ट्रांत धर्मपंथांचे कंगोरे एकमेकांवर घासत नाहींत हें सहज निदर्शनास येण्यासारखें आहे. सर्वच पंथांचे अनुयायी येथें आहेत. पण त्यांच्यांत उच्चनीचतेची स्पर्धा नाहीं. परस्परांच्या देवतांना परस्पर जरुरीप्रमाणें भजतात. महाराष्ट्रांतील स्त्रियांना जितकी मोकळीक आहे तेवढी इतरत्र नाहीं असें दिसतें. अस्पृश्यादि वर्ग येथें नामतः असले तरी त्यांच्या संचारास प्रतिबंध बेताचाच आहे. उच्चनीचत्वाची भावना रोजच्या व्यवहारांत येथें अगदीं नाहीं. बोलण्यांतील प्रकारहि विशेष आदबीचा, उच्चनीचत्वदर्शक उरलेला नाहीं. येथें नेते व अनुयायी सार्वजनिक कामासाठीं एकत्र येतात आणि बरोबरीच्या नात्यानें वागतात. हा प्रकार आजचाच नसून इतिहासकालांतहि दृष्टीस पडतो. कोणत्याहि बाबतींतील प्रश्नाचा निकाल करण्यासाठीं एकत्र जमलेल्या लोकांत छत्रपतीपासून महारापर्यंत सर्व जातींचे लोक सभासद असत व त्यांच्या साक्षीला वा मताला सारखाच मान दिला जाई. या बाबतींत तत्कालीन यूरोपाशीं तुलना करतां महाराष्ट्र जास्त सुधारलेला व पुढारलेला होता असें म्हणणें भाग आहे. या समाजांत लोकशाहीचा समान भूमिकेवरून आचार रुढ असल्यामुळें आधुनिक राष्ट्र बनण्याची येथील लोकांची मुळांतच तयारी झालेली दृष्टीस पडते. अतिबहुसंख्य सनातनी हिंदु असलेल्या निवाड्याच्या सभेंतहि मुसलमानांचा आर्थिक हक्क डावलला जात नसे. आपण सर्व लोक हे कोणत्या तरी अर्थानें सारखे मानव आहों ही भावना संत समाजसुधारकांच्या उपदेशानें व उदाहरणानें सबंध समाजांत प्रस्थापित झाली होती. ती शिवाजीच्या कार्यास उठावणी देणारी ठरली यांत आश्चर्य काय ?

सामाजिकदृष्ट्या पाहतां महाराष्ट्रांत मोठे मठ स्थापिलेले महंत वा गुरु नाहींत व शंकराचार्यांचें प्रस्थहि माफकच आहे किंवा होतें. रानड्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें भक्तिपंथाची वाढ सर्वत्र झाल्यानें शूद्रांतूनच व्यवसायाप्रमाणें वैश्य किंवा क्षत्रियपदास चढण्याची सोय आपोआप झाली. मिराशी हक्कानें स्वतःची शेती वहिवाटणारा शेतकरी शूद्र राहिलेला नसून, सहजच वैश्याच्या सामाजिक पायरीवर चढला, किंवा तो तुकारामाप्रमाणें व्यापारी झाला असल्यास वाणी म्हटलाहि जाऊं लागला. व्याजबट्ट्याची सावकारीहि हा वर्ग करी. म्हणजे तो छोटा पेढीवालाहि ठरला, आणि सैन्यांत दाखल झाल्यावर व त्यांत कांहीं पिढ्या गेल्यानंतर क्षत्रियपदाची आकांक्षा धरण्यास तो मोकळा झाला. अस्पृश्य महारहि या समाजांत वतनदार होता व समाजाचा घटक सभासद मानला जात असे. त्याच्या शब्दाला किंवा साक्षीला खोटें मानण्यांत येत नसे. तीच गोष्ट मुसलमानांची. विद्वत्व व साधुत्व हें कोणत्याहि वर्गात असलें तरी सर्वमान्य होत असे. सहिष्णुता व समजूतदारपणा हीं या समाजाचीं प्रधान अंगें झालीं होतीं व तीं परपंथांविषयीं असहिष्णु असणाऱ्या यूरोपच्या पुढें आपला समाज त्या काळीं होता याची ग्वाही देतात.

संतांच्या लेखनामुळें संस्कृत भाषेंत बंदिस्त राहिलेलीं विद्या व ज्ञान मराठींत आलीं ही त्यांची चिरस्मरणीय कामगिरी होय. यामुळें सहजच समाजसुधारणेचा मार्ग केवळ ब्राह्मणांच्याच हातांत न राहतां दुसरेहि त्यांत भाग घेऊं लागले. संकुचितपणा सुटून विस्तृत पायावर कोणत्याहि गोष्टीचा ऊहापोह होणें शक्य झालें. एकट्या ब्राह्मणानें सर्वांच्या प्रश्नाचा विचार करण्याऐवजीं सर्वजण आपापल्या प्रश्नांचा विचार करण्यास मोकळे झाले. त्यासाठीं अवश्य ती परिभाषा मराठींत रूढ झाली व हरिदासांच्या द्वारा सर्वत्र फैलावली. भारत, रामायण, भागवत यांतील कथा मराठींत आल्यामुळें वादविवादांत उदाहरणें मिळण्याला तुटवडा राहिला नाहीं. ब्रह्मविद्येचा सुकाळ सर्वत्र झाला. ज्ञानदेवांच्या एकाच ग्रंथानें या विषयाचा पाया एवढा मजबूत घातला कीं, त्यानंतर दुसऱ्यांदा प्रयत्न करण्याची गरजच उरली नाहीं. या ग्रंथाचा प्रसार शंभर वर्षांत महाराष्ट्राच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत सर्वत्र झाला. मराठी भाषेच्या घडणीवर या ग्रंथाचा फार मोठा परिणाम झालेला दिसतो. ब्राह्मणांपासून शूद्रांपर्यंत व आबालवृद्धांपासून स्त्रियांपर्यंत लोकांच्या पठणांत हा ग्रंथ आल्यानें सर्वांची भाषा प्रौढ व एकरूप होण्यास फार मोठी मदत झाली. ज्ञानदेवांची बैठक ब्राह्मण-पुराणिकाची होती, तरी ग्यानबा हे मूळ ब्राह्मण होते अशी जाणीव मराठ्यांत कोणाला राहिली नाहीं. या ज्ञानदेवादि दुर्दैवी भावंडांना झालेला सामाजिक अन्याय महाराष्ट्रसमाजघटनेस मोठा उपकारक ठरला. बहुजनसमाज काय करूं शकतो याचें ज्ञानदेवांच्या यशाएवढें दुसरें उदाहरण नाहीं. ब्राह्मणांचा शास्त्रार्थ अखेर त्यांनाच बाधल्याप्रमाणें झालें.

फक्त देवळांत होणाऱ्या पुराणांपेक्षां गांवोगांव व दारोदार हिंदु संस्कृतीचें ज्ञान फैलावावयाचें तर त्याला स्थिर ओंवी वृत्तापेक्षां पाठ करण्यास सुकर अशा सोप्या वृत्ताची गरज होती व ती लवकरच अभंगांनीं भरून काढली. भजनरूपानें कथा करण्याचा प्रघात नामदेवानें महाराष्ट्रांत सुरू केला. या गोष्टीला लागणारें वाणीचें चापल्य व माधुर्य त्यांजवळ भरपूर असावें. त्यांनीं पंढरपुरास या नूतन शिक्षणमार्गाचा अड्डाच उघडिला व तेथून सर्व देशभर त्याचा फैलाव झपाट्यानें झाला. आरंभीं दोन हातांच्या टाळीच्या ठेक्यावर चालणारें भजन पुढें वाद्यांच्या मेळानें श्रवणीय व आनंददायक बनलें. पुढें त्याला गाण्याचीहि जोड मिळून त्यांत नवरसांची फेंकणी करण्याचा मार्ग प्रचारांत आला आणि पुरीं सातशें वर्षें ज्ञानप्रसाराचा हा मनोरंजक मार्ग अखिल महाराष्ट्राचें शिक्षण करून गेला.

कै. रानड्यांनीं 'मराठी सत्तेचा उत्कर्ष' या आपल्या ग्रंथांत दोन प्रकरणें या विषयाला दिलेलीं आहेत. एकदां संतांची कामगिरी सांगतांना व दुसऱ्यांदा शिवाजीच्या शिक्षणाचा विचार करतांना. त्यांचें म्हणणें सामान्यतः खरें समजण्यास हरकत नाहीं. आध्यात्मिक सद्गुणांची वाढ महाराष्ट्र जनतेंत झाली; लोकांची एकत्र जमण्याची वृत्ति बळावली; जातींचा उच्चनीचपणा या एकत्र येण्यामुळें आपोआपच कमी झाला; स्त्रीपुरुषसंबंध पावित्र्याच्या कक्षेंत येऊन त्यामुळें स्त्रियांचा दर्जा वाढला; लोक जास्त सहिष्णु व मृदु झाले; परक्या मुसलमानां-बरोबरचे संबंधहि खेळीमेळीचे होण्याचा मार्ग मोकळा झाला; वैदिक कर्मकांड व व्रतेंवैकल्यें, उपास, यात्रा यांचें महत्त्व कमी होऊन भक्ति आणि श्रद्धा यांनीं युक्त साधी पूजा हीच उच्च गोष्ट ठरली; अनेक क्षुद्र देवतांचें बंड मोडलें; यामुळें एकंदर राष्ट्र आचार व विचार करण्यास वरच्या पायरीवर चढल्याप्रमाणें झालें; आणि म्हणूनच या सर्व समूहांच्या प्रयत्नानें परधर्मी-यांचें अधिराज्य मोडून टाकून त्या जागीं स्वतःचें राज्य स्थापण्याचा मार्ग दृष्टिपथांत आला,

यालाच रानडे महाराष्ट्र धर्म–रामदासांनीं उपदेशिलेला धर्म–समजतात. धर्म आचरण्यासाठीं एकत्र येण्याची जी प्रथा पडली तीमुळेंच तो धर्म परक्यांपासून राखण्यासाठीं एकजुटीनें तोंड देण्याची कल्पनाहि त्यांतूनच उगम पावली. एकत्र आलेल्या माणसांना चिरकाल जुटीनें राहावयाचें तर त्यांच्यांत परस्परविश्वास निर्माण करणें आवश्यक होतें. असा विश्वास निर्माण होण्यास सर्वांचें ज्यांत कल्याण आहे असें कार्य उत्पन्न करणें जरूर होतें. शिवाजीनें हें कार्य स्वराज्यस्थापनेचें ठरविलें व रामदासांनीं तेंच करण्याचा उपदेश आपल्या लिखाणांत केला.

संतांनीं उपदेशिलेला मार्ग हिंदु धर्मांतील होता तरी शुद्ध वैदिक नव्हता, तर पुराणोक्त होता. श्रुति आणि स्मृति यांचीं भाषांतरें त्या काळीं मराठींत झालीं नाहींत, तर भारत, रामायण, भागवत यांवरच मुख्य मदार ठेविली गेली. त्यामुळें शब्दप्रमाण्याचा वाद महाराष्ट्रांत उत्पन्न झाला नाहीं. ब्राह्मणांनींच पाठ करावयाचे किंवा ऐकावयाचे ग्रंथ त्यांच्यासाठीं संस्कृतांतच ठेवले गेले. म्हणून नवीन महाराष्ट्रीय संस्कृति सर्वांना समान अशीच राहिली. ब्राह्मणांनीं पोटासाठीं परधर्मीयांची सेवा स्वीकारल्यापासून त्यांचेंहि एतद्विषयक ज्ञान मलिन होत चाललें होतें. सहजच त्यांचाहि भर या स्वभाषेंतील नव्या, सोप्या ज्ञानावर पडला. त्यांच्यांतील जे थोडे व्युत्पन्न पंडित होते त्यांनीं वामनाप्रमाणें शुद्ध पांडित्यपूर्ण ग्रंथ मराठींत लिहिले. पण ते ज्ञानेश्वरी किंवा एकनाथी भागवत किंवा दासबोध यांप्रमाणें लोकप्रिय किंवा लोकांच्या रोजच्या पाठांतले ग्रंथ झाले नाहींत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. नवा भक्तिमार्ग हा जुन्या कर्मठ ब्राह्मणांशीं वादविवाद न करतां व त्यामुळें समाजांत कडूपणा निर्माण न होतां प्रचारांत आणला गेला. यामुळें समाजाची शक्ति वृथा खर्ची पडली नाहीं. तुकारामाची टीका वेदस्मृतींच्या खऱ्या अर्थावर अधिष्ठित नसून त्यांचा अभिमान बाळगणाऱ्या ब्राह्मण शिष्टांच्या वर्तनावर उडविलेली ती झोड होती. घटपटादींच्या शुष्क वादापेक्षां, तुम्ही आज आपल्याच समजुतीप्रमाणें खरोखर वागत आहां कीं काय, असा रोखठोक प्रश्न विचारला गेला, व त्याला तत्कालीन खालावलेल्या ब्राह्मणांजवळ उत्तरच नव्हतें. सर्वसामान्य ब्राह्मणवर्ग परधर्मीय मुसलमानांच्या सेवेंत गर्क झालेला असून त्याची नीतिमत्ताहि इतर सामान्य जनांच्या पातळीवर आलेली होती. ब्राह्मणवर्गांत अमुक एक गोष्ट न करणारा असा कोणी राहिलेला नव्हता. व्यक्तिशः कांहीं थोडे, हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके, सत्पात्र, वेदविद्यारत ब्राह्मण क्वचित् कोठें राहिले असतील. पण बाकीच्या ब्राह्मणांची नीतिमत्ता समाजाच्या पातळीच्या वर खासच उरलेली नव्हती. मराठे देशमुख किंवा पाटील यांची भांडणें-मारामाऱ्या, खून-दरोडे ब्राह्मण देशपांडे किंवा कुलकर्णी यांच्यांतहि दिसतात. कदाचित् हा सारा परराज्याचाच परिणाम असेल. पण सर्व दोष परराज्यावर घालणें योग्य नाहीं.

महाराष्ट्रांत कोणत्याहि कारणामुळें असो, ब्राह्मणवर्ग हा मराठ्यांपेक्षां, म्हणजे बहुजनसमाजापेक्षां, आर्थिक किंवा सांस्कृतिक दृष्टीनेंहि वरच्या दर्जाचा राहिला नव्हता, तर समान पातळीवर वावरत होता. ही गोष्ट शिवकालीन महाराष्ट्राच्या उदयास मोठी उपकारक ठरली. संतांच्या शिकवणीनें महाराष्ट्रसमाजांत जी सुधारणा संचरली ती अधार्मिक वृत्तीची नव्हती. त्यामुळें ब्राह्मणांनाहि त्या सुधारणेविरुद्ध तक्रार करण्याचा प्रसंग आला नाहीं. श्रद्धा हा प्रधान गुण सर्वांच्या मनांत सारखाच जागरूक राहिलेला दिसतो. याचा सुपरिणाम लढवय्या मराठेवर्ग व त्यांचा कारभारी लेखक ब्राह्मणवर्ग यांच्यांत सहकार्य निर्माण होण्यांत झाला. हणमंते दीक्षितांचें घराणें शाहजीशीं पिढीजात जडून राहण्याचें कारण हेंच. भोंसले

घराण्यांतील अनेक पुरुष क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांना अभिषेकांसाठीं वर्षासनें करून देतांना आढळतात व आपल्या घरांत कायम ब्राह्मण पुराणिक ठेवितात. त्यांच्याकडून आपल्या मुलांनाहि कांहीं शिकवितात व ऐकवितात. तेथें कोठें वेदोक्ताचा वाद निघालेला नमूद नाहीं. शाहजीला शांतता व स्वतंत्रता लाभल्यानंतर बेंगळुरास त्याचें हिंदुधर्माचरण अत्यंत धार्मिक प्रणालीनें चाललेलें दिसतें. तो व त्याचे मुलगे अस्सल व कट्टू दोघेहि संस्कृत काव्यादिकांत रस घेतांना दिसतात, व स्वतः समस्या घालण्याइतके व्युत्पन्नहि होते, असें 'राधामाधवविलासचंपू'मधील कवि जयराम पिंड्ये याच्या वर्णनावरून दिसतें. शिवाजी बेंगळुराहून बाराव्या वर्षीच पुण्यास परतला तरी त्याचेंहि शिक्षण ह्याच धर्तीचें असावें. यजमान व आश्रित नोकर यांच्यांत असें सांस्कृतिक ऐक्य व स्वारस्य निर्माण झाल्यानें यजमानाचें हित तेंच आपलें हित असा स्वामिनिष्ठेचा भाव ब्राह्मण नोकरांतहि सहजच निर्माण झाला. दादोजी कोंडदेव एरवीं मुसलमानी राज्यांतील फारसी भाषा जाणणारा नोकर; तरीहि त्याची निष्ठा यजमानाच्या मुलाचें कल्याण स्वतः बाप पाहणार नाहीं अशा तऱ्हेनें पाहण्याची व त्यासाठीं जीव तोडण्याची. सांस्कृतिक समरसता हा शिवकालाचा एक उल्लेखनीय विशेष होय.

शिवपूर्वकालांत ब्राह्मण किती खालच्या पायरीवर येऊन पोंचले होते याचें माप रामदासांच्या लिखाणांत दिसतें. दासबोधांत "ब्राह्मणें बाळबोध अक्षर। घडसुनी करावें सुंदर।" असा उपदेश त्यांना स्वतंत्र समास देऊन केला आहे. यावरून सर्वच ब्राह्मणांना नीटसें लिहितां येत नव्हतें हें स्पष्ट होतें. यासाठीं रामदासांना ब्राह्मणांचें शिक्षण प्रथम हातीं घ्यावें लागलें व असें केल्यामुळें त्यांच्यावर जातीयतेचा आरोप सहजच आला. आम्ही त्याचा अर्थ एवढाच समजतों कीं, एकंदर हिंदु समाज खालावला आहे; त्याची सुधारणा व्हावयाची तर त्याचा गुरु होण्यास लायक असा एक शिक्षकवर्ग प्रथम निर्माण केला पाहिजे; व तो त्या काळीं ब्राह्मणांतच निर्माण होणें जास्त सुकर होतें; म्हणून त्यांनीं ब्राह्मणवर्गावर आपलें लक्ष केंद्रित केलें. तो सुधारला म्हणजे, हिंदु समाजाचें गुरुत्व आपोआप त्याच्या कर्तव्यांत असल्यामुळें, समाज सुधारण्याचा मार्ग मोकळा होईल अशी त्यांची समज दिसते. अठरापगड सबंध हिंदु समाज एकदम सुधारावयास घेणें ही त्यांना आपल्या सामर्थ्यापलीकडील गोष्ट वाटली असावी. तीनशें वर्षांनंतर आतां साधनांत शतपट वाढ झाली असूनहि साक्षरताप्रसार योग्य तऱ्हेनें होणें कठीण जात आहे. मग त्या काळची गोष्ट काय बोलावी? ब्राह्मणांच्या ऐतिहासिक काळांतील खऱ्या स्थितीबद्दल आपल्या सर्व समाजांत फारच चुकीचा, अवास्तव समज रूढ आहे. केवळ दक्षिणा घेऊन त्यावर निर्वाह करणें ही गोष्ट ब्राह्मणांतील शेंकडा पांच लोकांनाहि सतत साध्य झाली होती असें इतिहासकालांत दिसत नाहीं. पोटासाठीं ब्राह्मणाला क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या सर्वांचे धंदे कमीजास्त प्रमाणांत करावयास लागलेले आहेत व त्याबद्दल इतर हिंदु समाजानें कांहीं खळखळ केल्याचेंहि नमूद नाहीं. मध्ययुगापासून तरी राज्याचे बहुसंख्य प्रधानमंत्री ब्राह्मणच असलेले दिसतात. वैश्यवर्गाचा व्याजबट्टयाचा व्यवसाय ब्राह्मणांनीं सर्वत्र सर्हा स्वीकारलेला दिसतो; आणि स्मृतिनियमांप्रमाणें असें करणें पाप होतें. तीच गोष्ट शेती, गुरें पाळणें किंवा दुकानदारी करणें यांबाबत समजावी. येऊन जाऊन संकरजातींचीं किंवा शूद्रांचीं कर्तव्यें वा धंदे ब्राह्मणांनीं फारसे उचलले नसावेत. पण तरीहि त्यांच्या सोंवळेपणाच्या भावनेमुळें सर्व वर्णांसाठीं स्वयंपाक करणें हें कर्तव्य याच जातीकडे काळाच्या ओघांत आलेलें दिसतें; आणि

हें ब्राह्मणाचें कर्तव्य कधींच मानलें गेलेलें नव्हतें. बहुसंख्य ब्राह्मणवर्ग इतर वर्णांवर अवलंबून राहणारा, तोंड वेंगाडणारा, लाचार, स्तुतिपाठक भिक्षुक राहिलेला दिसतो. इतर कांहीं निर्वाहाचें साधन नसेल किंवा तत्प्रीत्यर्थ काम करण्याची इच्छा किंवा कुवत त्याच्यांत उरलेली नसेल तर सर्वांसमोर भिक्षा मागण्याची मात्र त्याला सर्वत्र मुभा असलेली दिसते. खरें पाहतां ब्राह्मणाचें हें जिणें लाजिरवाणें समजलें पाहिजे. पण वैदिक धर्माच्या शिकवणीमुळें व त्या शिकवणीचा कायम ठसा हिंदु जनमनावर खोल उठलेला असल्यानें ब्राह्मण हा इंग्रजी राज्य होईपर्यंत तरी पावन समजला गेला. त्याच्या पायाच्या अंगठ्यानें स्पर्शिलेलें पाणी इतरांना शुद्ध करणारें तीर्थ ठरलें. यांत ब्राह्मणांचा जुल्म अगदीं नसून इतरांचा अंधविश्वासच मुख्यतः कारणीभूत होता. विसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत ही रूढि टिकलेली होती. या समजुतीमुळेंच रामदासांना हा स्वयंपावन वर्ग योग्य शिक्षण देऊन हिंदु समाजाचा कार्यक्षम नेता करावा अशी बुद्धि झालेली दिसते. अर्थात् जुन्या हिंदु समाजांत समानतेची मुळी तावत्कालपर्यंत शिरली नव्हती हें स्पष्टच आहे.

वरील विवेचनावरून लक्षांत येईल कीं, संतांच्या धर्मसुधारणेमुळें हिंदु समाजांत आमूलाग्र फरक घडवून आणणारी क्रांति मुळींच झाली नाहीं. आणि जी गोष्ट कधीं घडलीच नाहीं ती संतांचें उद्दिष्ट होती किंवा त्यांना अपेक्षित होती असें म्हणणेंहि अवास्तव वाटतें. रानड्यांच्या वेळीं खिस्ती मिशनऱ्यांच्या हल्ल्यांमुळें आणि ब्राह्मो किंवा प्रार्थनासमाजाच्या उपदेशानें, जाती मोडाव्या, सर्व समाजांत रोटीबेटीव्यवहार व्हावा, समानता स्थापन व्हावी, असें ध्येय कांहीं व्यक्तींमध्यें किंवा जातींतहि निर्माण झालें असेल. पण त्या भावाचा आरोप तीनशें वर्षांपूर्वींच्या लोकांवर करणें चूक म्हटलें पाहिजे. तुकारामानें ब्राह्मणांवर हवी तितकी टीका केली आहे. पण त्यानेंहि जाती मोडण्यासारखें स्वतः कांहीं आचरिलेलें नमूद नाहीं. आजचे सुधारक जुन्या संतांवर याबाबत टीकाच करतात. आणि एकोणिसाव्या शतकांतील सुधारणेचा परिणामहि हिंदु जाती मोडण्यांत आजवर झालेला नाहीं. उलट अनेक जातींत स्वतःबद्दल अभिमान उत्पन्न होऊन त्यांनीं स्वतःची संघटनाहि तदनुरोधानें केलेली आढळते. इतकी कीं, पंडित नेहरूंना आजहि गांधीवादी कॉंग्रेसजनांवर जातीयतेचा आरोप करण्याची पाळी येते.

यावरून उघड होतें कीं, रानड्यांचें महाराष्ट्रसंतांबद्दलचें विवेचन वाजवीहून जास्त ताणलेलें आहे. संतांच्या उपदेशानें जातीजातींत तुच्छतेचा अभाव किंवा परस्परसहिष्णुता निर्माण झाली असेल. पण त्याची मर्यादा जाती मोडण्यापर्यंत कधींहि जाऊन पोहोंचली नाहीं. म्हणूनच रामदासांना तत्कालीन महाराष्ट्रधर्माच्या समजुतीला पटेल अशा नेटका प्रपंच करणाऱ्या वृत्तीला उपकारक होईल, असा महाराष्ट्रधर्माचा प्रचार करतां आला. हा प्रचार, राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें, सनातन वैदिक धर्म व जातिव्यवस्था यांच्या भक्कम पायावरच अधिष्ठित होता. तावत्कालपर्यंत सनातनी असणाऱ्या मराठ्यांचें तत्कालीन प्राप्त कर्तव्य कोणतें याचा विचार रामदासांनीं पुढें मांडिला. स्वधर्मावर हल्ला करणाऱ्या म्लेंच्छांचें पारिपत्य करणें; सर्व जातींच्या मराठ्यांना एकत्र आणणें; जर ते तसे न येतां म्लेंच्छांचेच साहाय्यकर्ते राहतील तर त्यांचें शासन करणें; व अशा रीतीनें आपलें कर्तव्य पार पाडणें, याचेंच नांव महाराष्ट्रधर्म वृद्धीतें पाववून रक्षिणें, असा अर्थ रामदासांनीं सांगितला व शिवाजीनें तो आचरणांत आणिला. ज्यांना रामदासांचें सांगणें आधींचें नसून छत्रपतींचें करणें हेंच पूर्वींचें वाटत असेल त्यांनीं, शिवाजीच्या आचरणावरून बोध घेऊन त्यावरून आपलें तत्त्वज्ञान रामदासांनीं बनविलें, असेंहि

Scanned by CamScanner

म्हटल्यास हरकत नाहीं. पण शिवाजीसारख्या युगपुरुषाच्या कार्याला आपल्या उपदेशानें बळकटी आणण्याचें कार्य त्यांनीं केलें एवढें तरी त्यांना म्हणावेंच लागेल व त्याबद्दल रामदासांना धन्यवादहि दिले पाहिजेत. कारण असें कार्य मराठेशाहींत अन्य कोणीं केलेलें नाहीं. केवळ परमार्थासाठीं सर्व संसार मिथ्या न म्हणतां, व्यवहारतः तो खराच आहे असें समजून उत्तम प्रकारें तो कसा करावा याची इतरांनीं न दिलेली शिकवण रामदासांनीं आवर्जून दिली. वर्तमानकालाबद्दल बेफिकीर न राहतां आपलें कर्तव्य कसें करावें हें त्यांनीं सांगितलें. तत्त्वदृष्ट्या अद्वैत खरें असेल; पण त्यामुळें प्रपंचाबद्दल मायावाद फैलावण्यास मदत होते हें हिंदु समाजाच्या गेल्या हजार वर्षांतील घसरटीवरून सिद्ध आहे. रामदासहि अद्वैताचाच उपदेश आपल्या ग्रंथांत करतात. पण त्यांचा व्यावहारिक दृष्टिकोन माध्व संप्रदायासारखा द्वैती आहे असें भासतें, व तसें एका अभ्यासूनें म्हणूनहि ठेवलें आहे. शिवाजीच्या आचरणांतहि हेंच द्वैत उमटलेलें दिसतें. त्याच्या एका पत्रांत [राज. खं. ८, ले. २४] "मराठा होऊन ब्राह्मणावरी तलवार केली याचा नतीजा तोच पावला" असें एका अत्याचारी, पण अखेर आपलीच हत्या करून जीव देणाऱ्या मराठ्याबद्दल म्हटलें आहे. म्हणजे कोणी मराठ्यानें ब्राह्मणावर हात टाकणें हें त्याला पसंत नव्हतें असें दिसतें. पण तोच शिवाजी दुसऱ्या पत्रांत [राज. खं. ८, ले. ३१] एका ब्राह्मणाला "ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करूं पाहतो" असेंहि बजावतांना आढळतो. यावरून त्याच्या व्यवहारी वागण्याची कल्पना येईल.

रामदास इतर संतांपेक्षां वेगळे होते हें त्यांच्या लिखाणावरूनच कोणासहि समजेल. "आधीं प्रपंच करावा नेटका। मग घ्यावें परमार्थविवेका" असें ठणठणीतपणें सांगणारा संत दुसरा कोणी झालाच नाहीं. ज्याला स्वतःच्या किमान गरजा भागविण्याचें आर्थिक सामर्थ्य प्राप्त झालेलें नाहीं त्याला परमार्थहि साधणें मुष्किल आहे, असे त्यांचे उद्गार आहेत. म्हणजे भौतिकवादाचें समाजांतील योग्य स्थान त्यांनीं ओळखिलें होतें व तें सांगण्याचा धीटपणासुद्धां त्यांनीं दाखविला. व्यक्तीचें कर्तव्य हें तिच्या सामर्थ्यावर अवलंबून ठेवावें लागतें. म्हणून त्यांनीं सर्वांना सारखा सगट उपदेश करण्याचें टाळलें. तत्कालीन जो थोडा साक्षरवर्ग होता त्यालाच त्यांनीं आपला उपदेश केला. क्षत्रियवर्गानें शस्त्र धारण करून म्लेंच्छांचें बंड मोडणें योग्य असें त्यांनीं उपदेशिलें; पण शस्त्रधारण, मरावें कीं मारावें ही वृत्ति त्यांनीं तमोगुणनिदर्शक व म्हणूनच त्याज्य ठरविली, हें कोणीं विसरूं नये.

"दुसऱ्याचा प्राण घ्यावा। आपला आपण स्वयें द्यावा
विसरवी जीवभावा। तो तमोगुण
आपला आपण शस्त्रघात। पराचा करी घात
ऐसा समय वर्तत। तो तमोगुण ॥
डोळां युद्धचि पहावें। रण पडिलें तेथें जावें।
ऐसें घेतलें जीवें। तो तमोगुण ॥
युद्ध देखावें ऐकावें। स्वयें युद्धचि करावें
मारावें कीं मरावें। तो तमोगुण ॥
देवास सिर वहावें। कां तें आंग समर्पावें।
पडणीवरून घालून घ्यावें। तो तमोगुण ॥"

असा त्यांचा स्पष्ट उपदेश आहे. बखरींत, शिवाजी श्रीशैलास गेला असतां तेथें त्याच्या मनांत मल्लिकार्जुनाला आपलें शिर वाहावें अशी इच्छा झाली, असें म्हटलें आहे. पण असें कृत्य रामदासांना मंजूर नव्हतें हें वरील ओंवीवरून स्पष्ट कळतें व आमच्या मतेंहि सभासदानें सांगितलेली ही कथा शुद्ध भाकड आहे.

रामदासांचा उपदेश केवळ परलोकहिताचा नव्हता, याच जगांतील सर्वजनहितकारी कृतीचा होता, हें त्यांनीं कीर्तीवर जो जोर आपल्या उपदेशांत दिला आहे त्यावरून सिद्ध होतें. केवळ मोक्षमार्गी माणसाला कीर्ति हें बंधनच होय. 'मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें' हेंच रामदासांच्या उपदेशाचें सार आहे. "कीर्ति करून नाहीं मेले। ते उगेच आले आणि गेले" असें त्यांचें मत आहे. नरदेह परोपकारीं झिजवून कीर्तिरूपें उरवावा; "स्वयें आपण कष्टावें, बहूतांचें सोसीत जावें। झिजोन किर्तीस उरवावें॥" असें त्यांचें सांगणें आहे. पण ही कीर्ति मिळवावयाची म्हणजे "कीर्ति पाहो जातां सुख नाहीं। सुख पाहतां कीर्ति नाहीं॥" हें माणसाला लक्षांत ठेवावें लागेल. म्हणजे सार्वजनिक कार्यासाठीं माणूस तयार व्हावा म्हणून रामदासांनीं त्याला कीर्तीचें आमिष दाखविलें होतें असें म्हणावें लागतें. अर्थात् समाजसुधारणा हा रामदासांचा प्रधान हेतु आयुष्यांत होता; मोक्षमार्गावरील दृष्टि ही व्यक्तीला त्याच्या कार्यांत शिस्तींत राखण्यासाठीं आवश्यक होती म्हणून त्यांनीं उपदेशिली, असा निष्कर्ष त्यांच्या बोधावरून निघतो. दासबोध हा ग्रंथ सन १६५९ सालीं लिहिला जात होता असें त्याच्या सहाव्या समासांतच आलें आहे व तो लिहिण्यासाठीं दहा वर्षें एकांतवासांत घालविण्याची त्यांनीं तयारी केली होती असाहि उल्लेख एका पत्रांत आहे. म्हणजे शिवाजीचें पूर्ण चरित्र पाहिल्यानंतर त्यांनीं तो लिहिलेला नाहीं तर आधींच तो योजिलेला होता असें स्पष्ट होतें.

हा पुरावा लक्षांत घेतां रामदासांना त्यांचें लिखाण शिवाजीचें चरित्र पाहून सुचलें असें म्हणणें सयुक्तिक ठरणार नाहीं. एकंदर हिंदुस्थानची, हिंदु धर्माची व लोकांची हीनदीन स्थिति पाहून त्यांना आपला उपदेश स्फुरला असें म्हणणें योग्य होईल. याचा अर्थ असा नव्हे कीं, शिवाजीला आपलें कार्य रामदासांच्या उपदेशानंतर सुचलें. याबाबत मोंगळ रामदासी लेखकांनीं केलेला बोभाटा व्यर्थ आहे. दासबोधांतले कांहीं दशक शिवचरित्रांतील विशिष्ट प्रसंगांना उद्देशून लिहिले गेले असें म्हणण्याला स्पष्ट पुरावा ग्रंथांत कोठेंहि नाहीं. ओढूनताणून शब्दांचे अर्थ लावून याबाबत केलेला प्रयत्न खात्री पटविणारा नाहीं. रामदास व शिवाजी हे दोघेहि पुरुष समर्थ आणि कर्तबगार होते. त्यांचा कालांतरानें परस्परमित्रभावहि जडला. पण त्याचा सुपरिणाम इतकाच कीं, शिवाजीच्या मनाला प्रपंचांतील क्लेशांपासून त्याची मुक्तता होऊन आंतरिक समाधान लाभलें व संसाराच्या विचित्र रहाटीबद्दल त्याची समजूत पटून स्थितप्रज्ञाप्रमाणें शांत मनानें देहत्याग करण्याची तयारी त्याला करतां आली. या दोघांच्या संबंधाबाबत हनुमानस्वामींचें रामदासचरित्र भलत्याच काल्पनिक गोष्टी सांगतें. प्रभूचा महिमा वाढविण्यासाठीं भक्तांनीं थाप मारणें किंवा खोटें बोलणें हेंहि गैर नाहीं, तर श्लाध्य आहे, अशी खिस्ती धर्मप्रचारक सेंट पॉलप्रमाणें हनुमानस्वामींचीहि समजूत असावी. पण त्यांत विश्वसनीय भाग फारच थोडा दिसतो. त्याच्या आधारावर आधुनिक ब्राह्मणांनीं शिवाजीच्या गुरुत्वाचें मोठेपण स्वतःच्या जातीला चिकटविणें ही तर भ्रमिष्टपणाची पराकोटी म्हटली पाहिजे. पण अशा बालिश चाळ्यांत महाराष्ट्रांतील शाहण्यासुरत्या लोकांनीं तीन पिढ्या

कालापव्यय केला व लोकांना चुकीच्या मार्गावर हिंडविलें, ही गोष्ट इतिहासांत विसरतां येण्यासारखी नाहीं. या हुल्लडीला इतिहासलेखक, तत्त्वज्ञानी, कादंबरीकार, निबंधकार, कवी सर्वच कमीजास्त प्रमाणांत बळी पडले व समाजावर त्याचा मोठा अनिष्ट परिणाम घडला हें नमूद केलें पाहिजे.

रामदासांची लेखनपद्धति अगदीं स्वतंत्र व कांहींशी भरकटणारीहि आहे याचे नमुने त्यांच्या लिखाणांत जागोजाग सांपडतात. शब्दप्रभुत्व दाखविण्याच्या भरांत रामदासांचें अर्थाकडे दुर्लक्ष होतें. त्यांच्या परम भक्तांनाहि त्यांच्या कांहीं कवनांचा अर्थ लागत नाहीं. "स्वामींची ही काय लीला आहे, समजत नाहीं" असें ते यांवर टिपणी देतांना लिहितात! औचित्यविचार रामदासस्वामींत नव्हता. त्यामुळें लिहितांना त्यांची अशी स्थिति झाली असावी. पण म्हणून त्यांच्या अशा कवितेंत कांहीं गूढार्थ भरलेला असावा कीं, जो आपणा पामरांस समजणें कठीण, असें म्हणण्यास त्यांच्या अंध भक्तांस सवड झाली. रामदासांचें लिहिणें कांहीं ठिकाणीं विचित्र, दुर्बोध, अर्थहीन आहे असें भासतें. मागच्यापुढच्या ग्रंथाशीं त्याचा संबंध दाखवितां येत नाहीं. असे उतारे रामदासांनीं शिवचरित्रांतील विशिष्ट प्रसंगीं लिहून शिवाजीकडे सूचना म्हणून पाठविले असें म्हणण्याला भक्तांना सवड होते व त्याचाच फाजील उपयोग करून रामदास शिवाजींच्या काल्पनिक संबंधांची इमारत उभी करण्यांत आली आहे. हनुमानस्वामींनीं लगट करून, 'सिऊबा'सारखे घरगुती शब्द दोघांच्या संबंधांत योजून, त्यांची फार घसट होती, असा आभास उत्पन्न केला आहे. तोच कित्ता आधुनिक लेखकांनीं गिरवून, शिवाजीचें सर्व चरित्र रामदासांनीं आंखल्याप्रमाणें चाललें होतें अशी मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. रामदासांनीं ठिकठिकाणीं असंख्य मठ स्थापून शिवाजीच्या स्वारीचा रस्ता त्यांच्या अनुरोधानें ठरविला होता; तेच सर्व बातम्या काढीत व शिवाजीकडे कळवीत; निरोप इकडून तिकडे नेत, अशी रचना कादंबरीकारांनीं व गोष्टीवेल्हाळांनीं करून इतिहासकाराचें काम स्वतःकडे खेंचलें आहे. त्यांना मदत म्हणून अंध संशोधकांनीं, रामदासांनीं अखिल हिंदुस्थानची यात्रा बारा वर्षें केली; शेंकडों मठ प्रांतोप्रांतीं स्थापिले; रामदासी उपदेशक सर्वत्र फैलावले, अशा वार्ता अल्प आधारावर प्रदीर्घ प्रचलित केल्या आहेत. पण त्यांना अस्सल आधार, निःशंक पुरावा थोडाच मिळाला आहे. बाकी सर्व इच्छापूर्तीचा व कल्पनेचा खेळ आहे. एवढा खटाटोप पन्नास वर्षें करूनहि रामदासांच्या चरित्रांत स्पष्ट घडामोडींची भर पडूं शकलेली नाहीं. तर्कांवरच सर्व मदार ठेवण्यांत आलेली आहे. पुणें शहरांत दोन विद्वान् समकालांत वस्ती करून राहिले असतील. पण त्यावरून त्यांची एकदां तरी भेट झालीच असली पाहिजे असें अनुमान प्रत्यक्ष पुराव्याखेरीज कोणाला करतां येणार नाहीं. आमचे भोंगळ लेखक मात्र शिवाजी पुणें जिल्ह्यांत राहत होता एवढ्यावरून तो तुकारामाच्या कीर्तनास हजर असलाच पाहिजे असें म्हणतील! हेंच काय, पण पुढें शंभर वर्षांनीं "कथारसी" लेखकांनीं रचलेल्या अभंगांवरून, शिवाजीनें तुकारामाकडे दिवट्या, छत्री, घोडे आणण्यास पाठविले होते, असेंहि ते खरें मानतील! रामदास टाकळीला पाण्यांत उभे राहून पुरश्चरण करण्यासाठीं बारा वर्षें राहिले होते हें अस्सल पुराव्यानें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न न करतां, शाहजी त्या भागांत स्वारीवर होता एवढ्यावरून, त्या उभयतांची भेट होऊन बातचीतहि झाली, असें ते ठासून लिहितील! त्याच अनुरोधानें पुढें स्वामी यात्रेवर असतां बंगळुरास त्यांची शाहजीशीं भेट होऊन शिवाजीच्या पुण्याकडे करावयाच्या रवानगीचा

बेत त्यांनीं उभयतांनीं ठरविला अशीहि गप्प ते झोकून देतील! इतका आरंभ झाल्यानंतर मग अकारपूर्वक यवनांच्या स्वारीचा शिवाजीस ते इशारा देणार हें ओघानेंच आलें. असेंच सर्व आयुष्यभर चालून, रामदासांच्या शिष्यांमुळें शिवाजी आग्र्याहून सुरक्षित परत येतो; राजाभिषेकाची युक्ति रामदासच त्याला सुचवितात; गागाभट्टासारखा महापंडित दासांपुढें लीन होतो, वगैरे वगैरे सांगणें क्रमप्राप्तच झालें. मात्र संभाजीच्या स्वेच्छाचाराविरुद्ध स्वामींना कांहीं एक करतां येत नाहीं, सज्जनगडाहून तो त्यांच्या दृष्टीसमोर मोंगलांकडे पळून जातो, इत्यादि क्षुल्लक गोष्टी कोठें या चरित्रांत येऊं द्यावयाच्या नाहींत एवढी काळजी घेतली म्हणजे झालें!

रामदास राजकारणी संत होते असा समज महाराष्ट्रांत सर्वत्र रुजून आतां त्याचा मोठा वृक्ष झालेला दृष्टीस पडतो. परंतु समर्थांचें राजकारण कोणत्या स्वरूपाचें होतें याबद्दल लोकांचा गैरसमजच जास्त आढळतो. गांवोगांव आढळणाऱ्या भगवद्भक्त संतांच्या टाळकुटे-पणापासून समाज वळवून त्याला प्राप्तकर्तव्यतत्पर करणें यांत त्यांचें राजकारण सांठविलेलें दिसतें. परमार्थप्रवणतेवर किंवा भगवद्भक्तीवर टीका न करतां तिचा उपयोग समाजहिताकडे कसा करून घ्यावा याचा विचार त्यांनीं केला. त्यासाठीं प्रथम संसार-प्रपंच हा मिथ्या नसून खराच आहे हें लोकांच्या मनावर बिंबविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला.

"संसारत्याग न करितां। प्रपंच उपाधि न सांडितां
जनांमधें सार्थकता। विचारेंचि होये॥"

असें म्हणून भगवद्भक्तीच्या सामान्य दिनचर्येपेक्षां विचाराचें महत्त्व अधिक आहे असें त्यांनीं सुचविलें. म्हणजे भावनेपेक्षां ज्ञानाकडे समाज वळावा असा त्यांचा हेतु होता हें उघड होतें. दुसरी गोष्ट त्यांनीं उपदेशिली ती यत्नाला देव समजण्याची. हा विचार त्यांच्या लिखाणांत पुनः पुनः मांडलेला आढळतो. म्हणजे देववादावर विश्वास ठेवल्यानें दैववादाचा जो प्रसार समाजांत नकळत होतो तो थांबविण्याचा प्रयत्न त्यांनीं आरंभिला. रामदासांचा तिसरा उपदेश आळस सोडण्याबद्दल आहे. याबाबत त्यांच्या किती तरी ओंव्या खर्ची पडल्या आहेत. हिंदु लोकांचा हा प्रधान दुर्गुण मोडून काढण्यासाठींच गांधींनीं चालू युगांत चरख्यावर सूत कांतण्याचा मार्ग सर्व हिंदवासीयांसाठीं योजिला होता. (पण तो फुकट गेला हेंहि लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे!) हिंदु लोकांना बसून राहण्याचा जो दुर्गुण (कीं रोग?) जडला होता तो घालविण्यासाठीं रामदासांनीं आपल्या शिष्यांना भिक्षेसाठीं फिरत राहण्याची, एके ठिकाणीं मुक्काम न ठोकण्याची शिक्षा दिली. ज्ञानाचा एक मार्ग "केल्यानें देशाटन" हा आहे हें रामदासांना स्वानुभवानें कळलें होतें. "ब्राह्मणु हिंडता बरा!" असें त्यांचें सुयोग्य वचन आहे.

"केल्यानें देशाटन पंडितमैत्री सभेंत संचार।
शास्त्रग्रंथविलोकन मनुजा चातुर्य येतसे फार॥"

ही आधुनिक आर्या रामदासांच्या मनावर तीनशें वर्षांपूर्वींच स्वतःच्या विचारानें ठसली होती. आपल्या शिष्यांनीं उठतां फिरतां पंडितमैत्रीहि करावी, सभांतूनहि भाग घ्यावा आणि शास्त्रग्रंथविलोकनहि सतत चालू ठेवावें, म्हणजे ते समाजांत वावरण्यास चतुर ऊर्फ समर्थ होतील, असें त्यांचें मत होतें.

Scanned by CamScanner

"अखंड येकांत सेवावा । अभ्यासचि करीत जावा ॥
काळ सार्थकचि करावा । जनासहित ॥
आधीं कष्ट मग फळ । कष्टचि नाहीं तें निर्फळ ।
साक्षेपेवीण केवळ । वृथा पुष्ट ॥"

असे त्यांचे उद्गार आहेत. कोणतीहि गोष्ट दुसऱ्याला उपदेशिण्याऐवजीं तिचा स्वतः अनुभव घेतलेला असला पाहिजे असा रामदासांचा आणखी एक दंडक आहे.

"हें प्रचीतिचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें ॥"

असा कोणाचाहि आचार पाहिजे. समाजांत एखादी गोष्ट अल्पश्रमानें रुजावयाची तर त्यासाठीं "नेमस्तपणें राजकारणाची" गरज आहे, असा दासांचा स्वानुभव आहे. चांगली किंवा इष्ट गोष्ट केवळ उपदेशानें फार काळ अनुसरली जात नाहीं. ती चालू राहण्यासाठीं 'राजकारणा'ची, म्हणजेच युक्तीची किंवा चातुर्याची गरज असते. महात्माजींचा सूत कांतण्याचा उपदेश हिंदवासीयांच्या आळसावर उत्तम उपाय होता यांत शंका नाहीं. पण त्याच्या प्रसारांत नेमस्तपण व राजकारण नसल्यामुळें कोट्यवधि रुपये खर्ची पडूनहि इष्टकार्यसिद्धि होऊं शकली नाहीं. एवढ्यासाठींच रामदासांचें 'राजकारण' होतें. "जो दुसऱ्यावरि विश्वासला। त्याचा कार्यभाग बुडाला", असें या महाकार्याबाबत महात्माजींचें झालें. रामदासांच्या उपदेशापैकीं आणखी एक भाग, जें कांहीं करावयाचें तें लोक राजी राखून, कोणाच्या अंतरास ढका न लावतां, कोणाचें वर्म न काढतां काय तें करावें, असा आहे. लोकाराधन हा सार्वजनिक समाजसुधारणेचा आत्मा आहे, असें दासांचें ठाम मत दिसतें. याबाबत ते तत्त्वावर जोर देणारे नाहींत. "राखावीं बहुतांचीं अंतरें। भाग्य येतें तदनंतरें" अशी त्यांची विचारसरणी आहे. जें बहुमान्य होत नाहीं तें अवलक्षण समजावें असें त्यांना वाटतें. एक विरुद्ध जग अशा वृत्तीनें जगाविरुद्ध झगडण्याचा त्यांचा मार्ग नाहीं. अर्थात् हा त्यांचा विचार व त्यास अनुलक्षून उपदेश आहे, तो तडीला गेल्याचें इतिहासावरून प्रत्ययास येत नाहीं. त्यांना शोभण्यासारखा एकहि शिष्य तयार झालेला दिसत नाहीं. त्यांचे संप्रदायी शिष्य इतर साधूंप्रमाणेंच रामोपासनेवर पोट भरणारे झाले. राजकारणांत त्यांचा दुरून देखील हात असलेला आढळांत नाहीं. म्हणजे रामदासी संप्रदाय हा चुकीच्या अर्थानें राजकारणाचा अड्डा होता असें म्हणणाऱ्यांचें मत पुराव्याच्या अभावीं कोसळून पडतें. याबाबत कांहीं वावदूक आधुनिक राजकारणी लेखक जें तर्कट लढवितात तें अजब आहे. शिवछत्रपतींनीं मुसलमानांचा पराभव करून स्वतंत्र हिंदु राज्य स्थापन केल्यानंतर रामदास कृतकृत्य झाले, म्हणून पुढें राजकारण चालू ठेवण्याचें त्यांना प्रयोजन उरलें नाहीं; अर्थात् त्यांच्या शिष्यपरंपरेंत कोठें राजकारण आढळत नाहीं याबद्दल आश्चर्य मानावयास नको, अशी यांची राजकारणी मल्लीनाथी आहे. रामदासांनीं स्वतः राजकारणांत भाग कोठें कोठें घेतला याबद्दल कांहींच पुरावा ते पुढें मांडीत नाहींत. म्हणून रामदास राजकारणी होते हेंच जेथें इतिहाससिद्ध नाहीं तेथें त्यांनीं शिवराजाभिषेकानंतर राजकारण सोडलें व आपण त्यांतून मोकळे झाले या म्हणण्यांत स्वारस्य कोणतें ?

खरा प्रकार असा कीं, रामदास हे स्वतः विरक्त, निःस्पृह साधु होते. लोकांना सन्मार्ग दाखविणें हें त्यांनीं आपलें कर्तव्य मानलें. भगवद्भक्तीनें स्वतः मोक्ष मिळविण्यांत त्यांनीं

कृतकृत्यता मानली नाहीं. साधूलाहि समाजाबद्दल कर्तव्य आहे, समाजाला हीन स्थिति प्राप्त झाली असेल तर त्याला वर काढण्याची जबाबदारी साधूचीच आहे, असें ते मानीत होते. म्हणून त्यांनीं हिंदु समाजसुधारणेचा एक मार्ग आंखला. त्यांच्या संप्रदायावर समकालीन एकेश्वरी मुसलमानी संप्रदायाची छाया पडलेली आहे. इस्लामी धर्मप्रसारकांच्या पद्धतीचें त्यांनीं कांहींसें अनुकरण केलेलें आढळतें. रामदासी मनाचे श्लोक हे फकिरांच्या सवालांसारखे आहेत हें राजवाड्यांनीं दाखविलेंच आहे. 'वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः' हें वचन लक्षांत आणून त्यांनीं रिकामटेकड्या ब्राह्मणवर्गाला समाजसुधारणेचा प्रचारक नेता करण्याचें ठरविलें व तदनुरोधानें आपला 'दासबोध' ग्रंथ त्याच्या शिक्षणासाठीं लिहिला. पंढरीचे वारकरी झालेले ब्राह्मण ज्ञानदृष्ट्या किती खालच्या पायरीवर उतरले होते हें पाहून त्यांनीं आपल्या पंथीयांसाठीं जास्त कडक आचारप्रणाली तयार केली व हा आपला शिष्यवर्ग अन्य भगवद्भक्तांकडून बिघडविला न जाण्याची काळजी घेतली. त्यासाठींच त्यांनीं इतर जातीयांशीं आपला भेद दाखविला. वेदशास्त्रें शिकविणारा ब्राह्मण मोक्षगुरु नव्हे हें त्यांना माहीत होतें. मोक्षगुरु कोणत्याहि जातीचा असूं शकेल हेंहि त्यांना मान्य होतें. पण त्यांतील धोकाहि ते विसरले नव्हते. तो धोका अज्ञानामुळें उद्भवणारा होता, आणि रामदासी पंथांत शास्त्रज्ञानाला महत्त्वाचें स्थान दिलेलें आहे. सत्प्रवृत्ति ही सरळ, सात्त्विक, पण अज्ञ अशा माणसांतहि निर्माण होणें शक्य आहे; नव्हे ती कधीं कधीं प्रत्यक्ष निर्माण झालेली दिसतेहि. पण परिणामीं अज्ञानाचा प्रभाव तिच्यावर पडतांना आढळतो. तसें होऊं न देण्याची दक्षता सावधपणें रामदासांनीं घेतली होती. मात्र इतक्या उपरहि तिचा सुपरिणाम इतिहासांत उमटलेला दिसत नाहीं. रामदासांचा उपदेश आजहि अनेक बाबतींत बहुमोल आहे. पण त्यांना सच्छिष्य आरंभींच कांहीं थोडे मिळाले असतील. त्यांत शिवाजीमहाराज व त्यांचे कांहीं सहकारी प्रामुख्यानें होते, हीच महाराष्ट्राच्या भाग्याची ऐतिहासिक घटना.

रामदासी पंथांत राजकारण अनुस्यूत असतें, तर तें इतिहासांत कोठें ना कोठें दिसलेंच असतें. रामदास हे अनुभवी, पुष्कळ पाहिलेले व ऐकिलेले शहाणे पुरुष होते. त्यांचा व शिवाजीमहाराजांचा संबंध जडला तेव्हां राजांनीं त्यांना कांहीं वेळां सल्ला विचारणें मनुष्यसहज होतें. तसा शिवाजीमहाराजांनीं—उदाहरणार्थ, संभाजीच्या वर्तनाबाबत—सल्ला विचारला व तो त्यांना दिलाहि गेला असण्याचा संभव उघड आहे. पण स्वतःची प्रत्येक गोष्ट समर्थांना सांगून मग शिवाजी आचरणांत आणी असें म्हणण्यास कांहीं आधार नाहीं. फार कशाला, परमार्थाबाबतहि शिवाजी याकूतबावा किंवा मौनीमहाराज यांना भेटला तो प्रथम रामदासांच्या कानावर ती गोष्ट घालून, असें कोणी मानील काय? दोघेहि स्वतंत्र, स्वाभिमानी पुरुष होते. त्यांपैकीं एकाचें दुसऱ्यावर जास्त वजन पडण्यासारखें होतें असें मुळांतच मानणें कठीण. भलतीच गोष्ट सांगून किंवा विचारून कोणीहि स्वतःचा अपमान करून घेणें किंवा आपला शब्द खालीं पडलेला पाहणें सहन केलें नसतें, असें वाटतें. सामान्य गोष्टी चर्चिणें किंवा सुचविणें ही गोष्ट वेगळी. पण दोघांची भेट किंवा एकत्र राहणें फारच थोडा काळ घडलें असावें असा आमचा तर्क आहे. जेथें चाफळला येण्यासच शिवाजीला १६७२ साल उजाडावें लागलें तेथें असा वेळ तो केव्हां साधणार? शिवाजीचा चिरकाल सहवास घडावयाचा तर त्याबरोबर स्वारींतून फिरण्याची तयारी रामदासांना करावी लागली असती. आणि एकांतप्रिय रामदास तसें करण्यास उद्युक्त झाले

असते असें बिलकुल वाटत नाहीं. शिवाजी धर्माभिमानी, श्रद्धावान्, सत्संगाचा भुकेला, गूढवाद मानणारा, अलौकिक घटनांवर विश्वास ठेवणारा, ईश्वरसाक्षात्कार अनुभवूं इच्छिणारा पुरुष होता, असें ऐतिहासिक पुराव्यावरून ठरतें. त्याच्या मनोरचनेची विसाव्या शतकांतील शास्त्रीय युगांत वाढलेल्या बुद्धिवाद्याच्या मनोरचनेशीं तुलना करण्यांत अर्थ नाहीं.

रामदास हे मुख्यतः परमार्थप्रवण होते ही गोष्ट दासबोधावरून सिद्ध आहे. या ग्रंथांत पद्धतशीर वेदांतनिरूपण आहे. कांहीं समासांना 'राजकारण' हें नांव चिकटलें असलें तरी त्याचा अर्थ व्यावहारिक उपदेश यापेक्षां वेगळा नाहीं. दासांचें समाजावलोकन सूक्ष्म आहे. माणसाचा उदय होण्याला, त्याला संपत्ति मिळण्याला, आयुष्यांत कसलाहि उणेपणा न राहण्याला त्यानें काय करावें याचा विवेक ते जाणतात. त्यांना कोठेंहि दारिद्र्य आवडत नाहीं. प्रपंच सोडून परमार्थाच्या नादीं लागून कोणीं कष्टी होऊं नये अशी धोक्याची सूचना ते स्पष्टपणें उच्चारितात. परमार्थी माणसाच्या सामान्य गरजासुद्धां चांगल्या प्रकारें भागल्या पाहिजेत यावर त्यांचा कटाक्ष आहे. "जो मानला बहुतांसी। कोणी बोलो न सके त्यांसी ॥ धगधगीत पुण्यरासी। महापुरुष ॥" अशी त्यांची 'महापुरुषाची' कल्पना आहे. लोकमान्यता हेंच पुण्याचें लक्षण ते मानतात. व्यक्तीनें समाजांत आपलें स्थान पक्कें केलें कीं तिला कोणी बोलूं शकत नाहीं; म्हणजेच तो पुण्यपुरुष व महापुरुष, अशी त्यांची व्याख्या आहे. ती तत्त्वज्ञानाला पटणारी नाहीं. आणि म्हणूनच आमच्या मतें रामदास तत्त्वनिष्ठ माणसांच्या कोटींत बसूं शकणार नाहींत. पण सामान्य माणसाला जगांत यशस्वी कसें व्हावें हें समजण्याला त्यांचें लिखाण उपयुक्त आहे. तत्त्वाचा अभिमान धरला तर राजकारण नासतें; योग्य समय निघून जातो. म्हणून ज्याला संपत्ति, यश, उत्कर्ष पाहिजे असतील त्यानें तत्त्वाचा अभिमान धरून हटनिग्रहीं न पडतां प्रसंग पाहून वागण्याचा निश्चय केला पाहिजे; जिकडे जग तिकडे जगन्नायक, हा त्यांचा विवेक आहे. सकळ लोक अखंड राजी राखतो तोच गाजी होतो, असा त्यांचा निष्कर्ष आहे. कोणाहि माणसानें आपणाला सांदीस पाडून घेऊं नये तर जगाच्या पुढें राहिलें पाहिजे असें त्यांना वाटतें. एवंच, हा सारा संसार आनंदभरित करण्याचा मार्ग असून यांत परमार्थाचें स्थान केवळ मनःशांतीपुरतें आहे हें स्पष्ट होतें.

जर राजकारण चालविण्यासाठीं समर्थांनीं आपला पंथ स्थापिला असता तर तो शिवाजीनें राज्यस्थापना केल्यानंतरसुद्धां तसाच चालू राहिला असता. एकदम रामभक्तिसोहळा चालविणाऱ्या शुद्ध धार्मिक संप्रदायांत त्याचें रूपांतर झालें नसतें. यूरोपांत पोपच्या ख्रिस्ती धर्मपीठाविरुद्ध लूथरनें चळवळ सुरू केली व ती यशस्वी होऊं लागली तेव्हां तिला संघटनेनें तोंड देण्यासाठीं इग्नेशियस लोयोला यानें येशूच्या नांवानें एक नवीन संस्था स्थापिली आणि तिनें सोळाव्या शतकांत प्रॉटेस्टंटांच्या बंडाला यशस्वीरीत्या तोंड दिलें. त्यामुळें अर्ध्याहून अधिक ख्रिस्ती जग पोपचें अनुयायी राहिलें. एवढीच कामगिरी करून कृतकृत्य न होतां, या येशूपंथीयांनीं जगांतील काळ्या जातीहि ख्रिस्ती करण्यासाठीं कमर कसली आणि आपले प्रसारक जगाच्या पाठीवर धाडले. गोव्याचा सेंट झेवियर हा त्यांतील एक प्रमुख. यानें जपानपर्यंत आपलें कार्यक्षेत्र वाढविलें. दक्षिण हिंदुस्थानांतील कॅथोलिक ख्रिस्ती याच्याच संघटनेचें फळ आहे. हा पंथ आज चारशेंवर वर्षें झालीं तरी चालू आहे व जगाच्या सर्व भागांत आपलें कार्य करीत आहे. या पंथाचे अनेक अनुयायी महाविद्वान्, लेखक,

राजकारणी व राज्यचालक होऊन गेलेले आहेत. धार्मिक वस्त्रें अंगावर पेहेरणारे यांतील अनेक राज्यांचे प्रधानसुद्धां होऊन गेले. एका काळीं हिंदुस्थानांतील पोर्तुगीज सत्ता त्यांच्याच ताब्यांत गेल्यासारखी होती. या पंथाला हाकलून लावणारे किंवा बंदी घालणारे कायदे कित्येक देशांनीं केले, तरीहि आजवर हा पंथ सहीसलामत टिकून आहे व चांगला कार्यक्षमहि आहे. या मोठ्या उदाहरणावरून असें दिसतें कीं, एखादा धार्मिक पंथ अभिमानानें समाजोपयोगी कार्य करूं इच्छिणारा असेल तर त्याचें कार्य पहिलें यश मिळाल्यानंतर बंद पडण्याचें कारण नाहीं. रामदासी पंथ खरोखरीच शिवाजीच्या कार्याला पोषक म्हणून निघाला असता तर एका पिढींत त्याचें कार्य खलास झालें नसतें. तें झालें त्या अर्थीं तो हिंदुधर्मतारणासाठीं काढलेला राजकारणी पंथ नव्हता हेंच ठरतें. अगदीं अलीकडे टिळकांनीं ध्येय व आदर्श म्हणून कॅथोलिकांचा हा पंथ डोळ्यांसमोर ठेवला होता, असें त्यांच्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या कार्यप्रणालीबद्दल आगरकरांशीं झालेल्या वादावरून आढळून येतें. त्यांना या वेळीं रामदासी पंथाची आठवण झाली नाहीं हेंहि लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. अतएव रामदासी पंथानें कांहीं ऐतिहासिक राजकीय कार्य महाराष्ट्रांत घडवून आणलें हा प्रवाद यूरोपच्या इतिहासाच्या वडाची साल हिंदुराष्ट्राच्या पिंपळाला चिकटविण्याचा अव्यापारेषु व्यापार करणाऱ्या कांहीं इंग्रजीशिक्षित कल्पकांच्या मेंदूची विकृति आहे. खोट्या जात्यभिमानानें आत्मतुष्टि निर्माण करण्याचा तो एक खोडसाळ प्रयत्न आहे, असें गेल्या पाऊणशें वर्षांतील एतद्विषयक लिखाणावरून ठरतें.

सतराव्या शतकांतील हिंदु समाज तत्त्वानेंच जातिनिष्ठ होता. व्यक्तींच्या धार्मिक आचरणांतच ज्ञातिनियमांचा समावेश होत असे. रामदासांचें लिखाण ब्राह्मण डोळ्यांसमोर ठेवून लिहिलेलें होतें तसेंच तुकारामाचें लिखाण ब्राह्मणेतर डोळ्यांसमोर राखून लिहिलें गेलें हें स्पष्ट आहे. शिवछत्रपति जेव्हां आपण 'मराठियांचें गोमटें' करावयास उद्युक्त झाल्याचें लिहितात तेव्हां त्यांचीहि दृष्टि स्वजातीवरच खिळून राहिली होती हें प्रत्ययास येतें. पण या गोष्टीस तत्कालीन हिंदुस्थानांत कोणीहि जातिनिष्ठा समजत नसून धर्मनिष्ठा मानीत. रामदासांनीं, ते ब्राह्मण असल्यामुळें, सर्व जातींचें गुरुत्व हें आपलें कर्तव्य मानलें व हें गृहीत धरून आपलें लिखाण सजविलें. तुकारामाची सामाजिक टीका वर्णगुरु जे ब्राह्मण ते आपलें कर्तव्य पार पाडण्यास समर्थ उरले नव्हते या समकालीन परिस्थितीवर आधारलेली आहे. पण तरीहि ते "जरी ब्राह्मण झाला भ्रष्ट तरी तिन्ही लोकीं श्रेष्ठ" असेंच उद्गार काढतांना दिसतात! म्हणजे वाद तत्त्वाबद्दल नसून तपशिलाबद्दल होता. तीच गोष्ट छत्रपतींची. ब्राह्मणांचें गुरुत्व त्यांस मान्य नसतें तर वेदपाठी ब्राह्मणांची परीक्षा घेऊन त्यांस निर्वाहासाठीं तांदूळ लावून देण्याची गोष्ट त्यांनीं कशी अमलांत आणली असती? एवंच, प्रत्येक ज्ञातीनें स्वकर्तव्य करावें या कल्पनेवरच तत्कालीन समाज टिकून होता. असहकाराचें वारें त्यांत शिरलें नव्हतें. दुसऱ्याचें व्यंग काढण्याच्या भानगडींत न पडतां समाजांतील न्यून तें पूर्ण करण्याकडे सर्वांची दृष्टि खिळली होती. यामुळेंच महाराष्ट्रमहोदयाची लाट तडीला लागूं शकली.

इतिहाससंशोधक कै. दत्तात्रय विष्णु आपटे यांचें हिंदी इतिहासाबद्दल असेंच स्वतंत्र मत होतें. त्यांच्या मतें, हिंदुस्थानचा इतिहास हा वेगवेगळ्या वेळीं निरनिराळ्या जातींनीं पुढें येऊन पुढें ढकलिला आहे व या सरणीनेंच त्याकडे पाहणें युक्त आहे. शिवकालांत

शिवाजीच्या अद्वितीय पुढारीपणाखालीं मराठा जात पुढें सरसावली व तिचें ब्राह्मणांनीं व कायस्थांनीं साहाय्य केलें. परिणामतः या तीनहि जाती मराठेशाहींत पुढें सरसावल्या. प्रत्येक जात, स्वतःच्या फायद्यासाठींच का होईना, इतरांच्या शेजारीं येऊन उभी राहिली. रामदासांचें लिखाण मूलतः ब्राह्मणांसाठीं लिहिलें असलें तरी तें इतरांनाहि मानवलें. अनेक कायस्थ घराणीं रामदासी होऊन रामोपासनेचा पंथ त्यांच्यांत फैलावला. चिटणीस घराणें हें यांतील प्रमुख होय. अमात्य, सचिव, हीं अष्टप्रधानांतील घराणीं रामोपासक झालीं व 'दासबोध' हा ग्रंथ अनेक कुटुंबांच्या नित्य पठणांत येऊन बसला. याचा परिणाम, हळूहळू त्यांतील विचारसरणी ब्राह्मणांच्या मनावर ठसून त्यांची प्रवृत्ति वारकरी पंथापासून दुसरीकडे गेली हा होय. तरीहि पेशवाईंत रामदासी पंथाचा फारसा प्रसार झाल्याचें आढळत नाहीं. कोणाहि पेशव्याचें लक्ष समर्थांनीं वेधून घेतलेलें नमूद नाहीं. पेशव्यांच्या ग्रंथशाळेंत दासबोधाच्या प्रतीची नोंद नाहीं. पेशवाईच्या अखेरीस रामदासस्वामींची बखर हनुमानस्वामींनीं सजविल्या-नंतर त्यांच्याबद्दलच्या कौतुकास पुनः उजळा मिळाला. सभासदाला आपल्या बखरींत रामदासांचें नांवहि कोठें आणण्याची जरुरी भासली नाहीं. यावरून समकालीनांत शिवचरित्रावर दासांच्या कर्तृत्वाची विशेष छाप पडली होती असें दिसून येत नाहीं. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभीं चिटणिसांनीं आपल्या बखरींत रामदास आणिले. त्यांच्या आख्यायिकेस इंग्रजी इतिहासांतहि स्थान मिळालें. पण शिवचरित्रांत रामदासांचा बोलबाला एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस नव्यानें पुढें आलेल्या इतिहाससंशोधकांनीं केला. रानड्यांच्या अंगभूत भक्ति-भावामुळें महाराष्ट्रसंतांच्या कार्याला ऐतिहासिक अधिष्ठान लाभलें. त्यांतूनच संतांच्या कार्याची छाननी सुरू होऊन प्रार्थनासमाजप्रभृति सुधारकपंथीयांनीं तुकारामाचा उदो उदो आरंभिला. यांत ब्राह्मणांवर प्रच्छन्न टीका असल्यामुळें ब्राह्मणाभिमानी सनातन पक्षानें रामदासांना पुढें आणिलें व त्यांच्याकडे शिवकालीन, नव्हे शिवाजीच्या उदयाची मुख्य कामगिरी सोंपविली. नवे नवे कागद पुढें आणणारे व त्यांचा गूढार्थ बारकाईनें सांगणारे इतिहाससंशोधकच रामदासांची पाठ पुरविणारे झाल्यामुळें सामान्य वाचकाचा—आणि हे वाचक ब्राह्मणादि पांढरपेशे होते—सहजच समज होऊन बसला कीं, शिवाजीच्या कार्याची आंखणी मुख्यतः समर्थांनीं केली. राजवाड्यांसारख्या प्रतिभावान् तिखट लेखकानें या मताचा पुरस्कार व प्रचार हातीं घेतल्यानें त्यांच्या भोळ्याभाबड्या भक्तांनीं तोच क्रम उगाळण्याचें काम सर्वत्र चालू ठेविलें. त्यामुळें हा समज जनमनांत दृढ होऊन बसला आहे. पण मुळांतच त्याला अस्सल आधार अत्यल्प असल्यानें त्या पायावर एवढा मोठा इमला उभा करणें शक्य नाहीं. कर्ते पुरुष स्वतःच्या कर्तबगारीनें कांहीं मोठें कार्य करून जातात व मागाहून त्यांच्या स्फूर्तीचें कारण त्यांचे चाहते चरित्रकार शोधीत बसतात. त्यांतील एक मामुली प्रकार म्हणजे कोणत्या तरी गुरु-साधूपासून त्यांना स्फूर्ति, आशीर्वाद मिळाला असें सांगण्याचा. हा प्रकार सामान्य भक्तिमत्तेस धरून असल्यामुळें त्यावर लोक सहजच विश्वास ठेवतात. श्रद्धाळु, धार्मिक मनांत अशा गोष्टीस मुळांतच भुसभुशीत जमीन लाभते. मोठ्या पुरुषांच्या आयुष्यांतहि असे प्रसंग पुढें उभे राहतात कीं, तेव्हां त्यांचीहि मति कुंठित होतांना दिसते. शिवाजीच्या आयुष्यांत अखेरीस असाच काल आला होता. सहजच त्याचें लक्ष रामदासांकडे वेधलें व त्यामुळें त्यास कांहींशी मनःशांतीहि लाभली असावी. पण मनाच्या व्यग्रतेच्या या काळावरून त्याच्या मागील कर्तृत्वाचा उगम पाहणें मुळांतच गैर आहे. मन हळुवार झालें असतां एखादी व्यक्ति

जें आचरण करतांना आढळते तें मूलतःच मनुष्यसहज दुर्बलतेचें बाह्य आविष्करण असतें, त्यावरून त्या व्यक्तीच्या आयुष्याचा अर्थ लावणें सर्वथैव अशास्त्रीय आहे.

ब्राह्मणांनीं इतिहासाचा हा जो नवा डोलारा उभारिला त्याला मुळांतच बिलकुल आधार नव्हता हें त्यांनीं झांकून ठेविलें आणि महाराष्ट्रांतील सर्व वाङ्मयीन जगत् त्यांच्याच सत्तेखालीं असल्यानें तसें करणें शक्य झालें. पुढें केळुसकरांसारखे साक्षेपी मराठे स्वतः बखरी वाचून पाहूं लागले तेव्हां त्यांस आढळलें कीं, एकाहि ऐतिहासिक बखरींत शिवाजीनें रामदासांच्या झोळींत राज्य टाकल्याची कथा नाहीं ! अर्थातच त्यांच्या मतें छत्रपति व समर्थ यांचा संबंध परमार्थसाधनेपुरता उरला. पण हें म्हणणें इतिहाससंशोधकांस अमान्य. म्हणून त्यांनीं त्या ग्रंथावरच वाळी घातली. म्हणजे केळुसकरांचें पुस्तक ब्राह्मणांत जवळजवळ वाचलें गेलेंच नाहीं असें झालें. आणि ही प्रथा आजवर महाराष्ट्रवाङ्मयांत चालू आहे. नको असलेल्या माणसाचें नको असलेलें मत महाराष्ट्रजनतेसमोर येऊंच नये अशी योजना करण्यांत महाराष्ट्र-ब्राह्मण आजतागायत यशस्वी झाले आहेत. पण हें असें किती दिवस चालावयाचें ? सत्याचा अभिमान धरणें म्हणजे अयशस्वी होण्याची तयारी करणें असा रोकडा अर्थ महाराष्ट्रांत गेलीं पाऊणशें वर्षें रूढ आहे. त्याला पायबंद बसावा एतदर्थ आमचा हा प्रयत्न आहे.

समकालीनच काय, पण उत्तरकालीन बखरकारसुद्धां ज्या गोष्टीचा उल्लेख करीत नाहींत ती गोष्ट एका पंथाच्या स्वतःचें महत्त्व सिद्ध करण्यासाठीं लिहिलेल्या खोट्या बखरीवरून शिवाजीच्या चरित्रांत घुसडणें याला काय म्हणावें? कोणत्याहि खटल्यांत साक्ष दुसऱ्याची लागते. पण येथें वादीचीच साक्ष अन्य पुरावा नसतांना खरी मानण्याचा प्रकार घडला आहे व यांत महाराष्ट्रांतील मोठीं कर्तबगार माणसेंहि सामील झालेलीं दिसतात. हा प्रकार आजतागायत तसाच चालू राहिला आहे. या असत्य कार्यासाठीं अनेकांचीं आयुष्यें खर्ची पडलीं आहेत. त्याचा सुपरिणाम इतकाच कीं, स्वतःच्या मतांवर झालेल्या टीकांना उत्तर देण्यासाठीं या व्यक्तींनीं अनेक कागदपत्र उजेडांत आणण्याची खटपट केली; पण त्यांच्या दुर्दैवानें त्यांना हवा असलेला पुरावा त्यांतून मिळूं शकलेला नाहीं; किंवा पूर्वींच मत न बनविलेल्या कोणाहि इतिहाससंशोधकाची खात्री पटविण्यासारखी माहिती त्यांतून निष्पन्न झाली नाहीं. त्यांचें बारेमाप विपुल लेखन त्यांना स्वतःलाच कष्ट देण्याखेरीज दुसरी कोणतीहि कार्यसिद्धि करूं शकलेलें नाहीं. राजवाडे, भट, मुंडले, चांदोरकर प्रभृतींचे परिश्रम केवळ वायां गेले. शिवाजीच्या पत्रांतील "राज्य संपादिलें तें चरणीं अर्पण करून सर्वकाळ सेवा घडावी ऐसा विचार मनीं आणिला" या वाक्यावरून, त्याच्या मनांत राज्य सोडण्याचें होतें असा अर्थ काढण्यांत आलेला आहे व तो सकृद्दर्शनीं खरा वाटतो. (अर्थात् जर पत्र अस्सल असेल तर!) पण या वेळीं शिवाजीचें मन संभाजी मोंगलांकडे गेल्याकारणानें अत्यंत सुन्न झालें होतें व अकालवृद्धत्वामुळें त्याचें शरीर व त्याहूनहि मन कमकुवत झालें होतें हें पत्राच्या कालावरून लक्षांत घेतां, त्याच्यावर जोर देणें गैर वाटतें. शिवाजी श्रद्धाळु होता हें निर्विवाद, पण तो शहाणा व विवेकी होता हें त्याहून सत्य आहे. प्रत्येक गोष्ट गुरूला अर्पण किंवा कृष्णार्पण करावयाची हा सर्वच भक्तांचा स्थायीभाव असतो व तो ढोंगीपणाचा असतो असेंहि म्हणण्याचें कारण नाहीं. पण त्यावरून तशी गोष्ट घडलीच असली पाहिजे असें अनुमान करणें अनैतिहासिक आहे. जर अशी गोष्ट प्रत्यक्ष घडती तर तिचा उल्लेख कोणत्या तरी शकावलींत वा बखरींत अवश्य आला असता. तो

Scanned by CamScanner

नाहीं यावरून व मिळालेलें पत्रहि भक्तमंडळींतच उपलब्ध झालें आहे हें पाहतां त्याबद्दल मन साशंक होतें. रामदास स्वतः विरागी व निःस्पृह होते हें खरें; पण त्यांचें शिष्यमंडळ तसेंच होतें असें अनुमान करतां येत नाहीं; नव्हे, तें नव्हतेंच असें मागाहूनच्या भानगडींवरून दिसतें. आणि हाच सर्व धार्मिक मठांचा व संस्थांचा शेवट असतो, हेंहि इतिहासावरून सिद्ध आहे. मूळ भक्तानंतर त्याच्या देवाची पूजा होते ती बहुधा उरलेल्यांच्या उदरनिर्वाहाचें साधन म्हणूनच. आनुवंशिक राज्यपद्धतीचा जो दोष तोच येथेंहि बाधत असतो. भोंसल्याच्या घरांत सत्तावीस पिढ्या राज्य दिलें आहे हें वचन अनेक काव्यांत व बखरींत वा दंतकथांत पुनः पुनः उद्धृत झालेलें असलें, तरी ती जशी भाबड्या भाविकांची समजूत एवढेंच आतां इतिहासानेंच सिद्ध केलें आहे, तशांतीलच हा प्रकार समजावा. याबाबत ऐतिहासिक दंडक घालावयाचा म्हटला तर तो असाच ठरवावा लागेल कीं, कोणत्याहि ऐतिहासिक घडामोडी-बद्दल संबंधितांची साक्ष संशयित, नव्हे, बाद समजावी! आमच्या या ग्रंथांत आम्ही हाच दृष्टिकोन स्वीकारला आहे.

पेशवाईच्या काळांत ब्राह्मणांच्या हातीं मुख्य सत्ता आली तेव्हां, शिवकालांत जें जातीय सौरस्य जुळून आलें होतें तें नष्ट झालेलें आढळतें. रामदासांच्या लिहिण्याप्रमाणें स्नानसंध्या करावया उदंड पाणी [व निर्वाहाचें अन्नहि] उपलब्ध झाल्यामुळें ब्राह्मणवर्ग, म्हणजे त्यांतील जातीय दृष्टि व तज्जन्य मोठेपण डोक्यांत चढलेला भाग, आचरणांत मगरूर झाला व याचाच परिणाम, राजवाड्यांनीं लिहिलें आहे (रा. मा. वि. चं. प्रस्तावना: पृ. २०१) त्याप्रमाणें, बहुजनसमाजाची राज्यकार्यधुरंधर "चित्पावनांशीं फारकत" होण्यांत व तेणेंकरून पेशवाई कोसळण्यांत झाला. ब्राह्मणांच्या बदललेल्या वृत्तीचें एक उदाहरण राजवाड्यांनींच दाखविलें आहे. (भा. इ. सं. मं. इति. १८३७, पृ. १९९) पेशव्यांची मूळ भूमि श्रीवर्धन या गांवीं १८०७ सालीं देवळांत कीर्तन सुरू असतां ब्राह्मण हरिदासानें श्रोत्यांस भजन सांगतांना 'तुकाराम तुकाराम' असा घोष करण्यास सांगितलें. त्याला दोन ब्राह्मण शिष्ट कबूल झाले नाहींत. वाण्याच्या नांवाचा घोष ब्राह्मणांनीं करणें गैर आहे, तेवढें महत्त्व त्यास देणें अयोग्य आहे, अशी हुज्जत त्यांनीं घातली. हरिदास म्हणाला कीं, हा सर्वमान्य प्रघात आहे. "यावर तुम्ही कोण आम्हांस सांगणार?" अशी हुज्जत झाली. हरिदास म्हणाला, "तुम्ही नका करूं पाहिजे तर; पण आम्ही करतों!" तेंहि या शिष्टांस मान्य न होतां ते "तोंडांत मारूं काय?" असें बोलते झाले! साधुत्वाचा अभिमान धरून हरिदास म्हणाला, "तुम्ही मारणार तें मीच मारून घेतों!" या सर्व प्रकारावरून शाहूच्या प्रत्यागमनानंतर शंभर वर्षांत महाराष्ट्रसमाजाचें स्वास्थ्य कसें बिघडलें होतें याचा बोध होतो. प्रतापसिंहाच्या कारकीर्दीतील वेदोक्ताचा वाद व तदनंतरची त्याची पाठपुरवणी याच घसरटीची द्योतक आहे. रामदासांनीं 'मराठा तितुका मेळवावा' असा मंत्र संभाजीस उपदेशिला म्हणून मराठी राज्य अवरंगशाहीपुढें तरलें; व तो दंडक सुटला म्हणून इंग्रजांचें राज्य महाराष्ट्रावर सवाशें वर्षें चाललें, हा इतिहास सर्वांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

रामदासांच्या ब्राह्मणी धर्माला उजळा देण्याच्या कार्याला, शाहजी तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडे शुद्ध हिंदु संस्कृतीच्या प्रदेशांत जाऊन राहिला, या गोष्टीचेंहि साहाय्य झालें. प्राचीन हिंदूंची पद्धत काय होती याचा अनुभव महाराष्ट्रांतील कांहीं घराण्यांना आयताच

मिळाल्यामुळें व इस्लामी संस्कृतीमुळें महाराष्ट्रांत हिंदु संस्कृतीपासून आपण किती चळलों आहोंत हें तुलनेनें ध्यानांत आल्यामुळें दक्षिणेंत गेलेले सर्वच महाराष्ट्रीय अधिक धार्मिक बनले व जुन्याचें जतन करण्याकडे त्यांची मति वळली. याचाच परिणाम ब्राह्मणांचें लुप्तक्रिय क्षत्रियादि लोकांबद्दलचें अनादराचें वर्तन पालटण्यांत झाला. म्हणूनच पुढें शिवछत्रपतींनीं मुसलमानांवर मात करून स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापिलें तेव्हां, जुनें चालत आलेलें मत क्षत्रियांना शूद्र समजणारें प्रचलित होतें, तरी कांहीं विचारी माणसांच्या मनांत शिवाजीला उत्तरवयांतहि मौंजीबंधन करून क्षत्रिय म्हणून सिंहासनारूढ करण्याचें आलें. ही क्रियाहि हिंदु धर्माच्या पुनरुज्जीवनामुळेंच साध्य झाली. सभासद राजाभिषेकाची गोष्ट गागाभट्टानें सुचविली असें म्हणतो तें कालमान पाहतां खरें वाटतें. ज्या बखरी राजाभिषेकाच्या कल्पनेला ब्राह्मण वा इतर सनातनी मताच्या लोकांनीं विरोध केला असें भासवितात, त्या शिवकालीन मत सांगत नसून पेशवेपश्चात्कालीन मत बोलत आहेत, असा भास होतो. याचा अर्थ, जुन्या पठडीचे ब्राह्मण अनेक शतकें रूढींत नसलेल्या मराठ्यांच्या मौंजीबंधनाला एकदम कबूल झाले असा नव्हे. महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यांतून व इतर प्रांतांतून आलेल्या जुन्या पठडीच्या ब्राह्मणांना ही गोष्ट कठीणच गेली. त्यांनीं आपला विरोधहि दर्शविला होता असें समकालीन डच बातमी-पत्रांत स्पष्ट नमूद आहे. पण गागाभट्टानें त्यांची अखेरीस समजूत पाडून संमति संपादिली असें दिसतें. रायगडास जमलेल्या ब्राह्मणांपैकीं कोणी राजाभिषेक सोडून गेले असें इतिहासांत नमूद नाहीं. समाजांतील शाहणीं, विवेकी व देशकालवर्तमान जाणणारीं चतुर माणसें ज्या गोष्टी सुचवितात त्या समाजांतील सर्वांनाच एकदम मान्य होण्यासारख्या कधींच नसतात. शेंकडों वर्षें जी गोष्ट झाली किंवा ऐकली नाहीं तिच्याबद्दल लोकमत साशंक असणें हा समाजाच्या सावधगिरीचा व व्यवहारबुद्धीचा पुरावाच म्हटला पाहिजे. अवरंगजेबाच्या हुकुमानें विश्वेश्वरमंदिर मोडून तेथें मशीद उभारण्यांत आली व त्या घटनेविरुद्ध आपणास कांहींहि करतां आलें नाहीं, आपली प्रगाढ विद्वत्ता त्या बाबतींत कुचकामाची ठरली, हें स्वतः अनुभविलेल्या गागाभट्टाला दक्षिणेंत आल्यानंतर या गोष्टीवर कांहीं तोडगा करण्याचें सुचणें हें त्याच्या प्रगल्भ मनाचें निदर्शनच म्हटलें पाहिजे. या एका गोष्टीमुळें आपल्या विद्वत्तेचें सार्थक झालें असेंच गागाभट्टाच्या मनाला समाधान वाटलें असलें पाहिजे. बुद्धि किंवा कृति कुंठित होऊन प्रवाहाबरोबर वाहत जाणें यासारखें कर्त्या पुरुषाच्या मनाला टोंचणारें शल्य दुसरें नाहीं. शिवाजीच्याहि मनाला हेंच शल्य बोंचत होतें. म्हणून हे दोन पुरुष एकत्र येतांच त्यांतून राजाभिषेकाची कल्पना नांवारूपास आली व मग आपोआप तिला शिवाजीची प्रेरक शक्ति भवानी, गुरु रामदास, मातोश्री जिजाबाई व इतर वडीलधारी मंडळी यांची संमति मिळणें सुकर झालें. येथें हा मुद्दा शिवकालीन लोकमताचें दर्शन घडविण्यासाठीं चर्चिला आहे. रामदासांचें वैदिकधर्मपुनरुज्जीवनाचें व ब्राह्मणांच्या मतीला नवीन वळण देण्याचें कार्य अगदींच फुकट गेलें नाहीं, तें समयीं कामास आलें, असेंच इतिहासावरून ठरतें.

रामदासी पंथ जास्त न फोफावतां जागच्या जागींच सुकत जाण्यास स्वातंत्र्ययुद्धांतील अंदाधुंदीचा काळ कारणीभूत झाला असें वाटतें. कांहीं रामदासी शिष्य आश्रयार्थ तंजावराकडे निघून गेले व तेथेंच स्थायिक झाले. पण त्या प्रांतांत या पंथाचें मूळ तेजस्वी रूप लोपून हरिकथानिरूपणाचें मामुली स्वरूप त्यास प्राप्त झालें. 'राजकारणा'शीं त्याचा दूरचाहि संबंध राहिला नाहीं. तम्मिळ ब्राह्मणी संस्कृतीमुळें तंजावरी मराठे महाराष्ट्रांतील

Scanned by CamScanner

मराठ्यांपेक्षां निश्चित जास्त सुसंस्कृत, धार्मिक व सद्वर्तनी झाले. पण शिवशाहीचें तेज तिकडे प्रसार पावूं शकलें नाहीं. शिवाजीचा व्यंकोजीला केलेला उपदेश वायां गेला आणि तंजावरचें छोटें पण समृद्ध राज्य पूर्ववत् मुसलमानांच्या ताटाखालील संस्थान होण्याच्या मार्गाकडे झुकलें. पेशव्यांच्या विशिष्ट धोरणामुळें तो भाग शिवाजीच्या धोरणास अनुसरून मराठी राज्याशीं एकरूप कधींच केला गेला नाहीं व त्याचा परिणाम दोन्हीहि संस्थानें इंग्रजांनीं गिळंकृत करण्यांत झाला. यूरोपांत पोपचें ख्रिस्ती धर्मपीठ व त्याच्या आश्रयानें वा प्रेरणेनें निघालेल्या धर्मप्रसारसंस्था यांचा इतिहास पाहिला व त्यांची आजच्या युगांतीलहि कर्तबगारी लक्षांत घेतली तर आपलीं ब्राह्मणी शंकराचार्यपीठें व त्यांच्या मदतीसाठीं निघालेले निरनिराळे पंथ यांचा दुबळेपणा प्रत्ययास येतो व तो मनावर चांगला ठसतो. हिंदु धर्माचें हें कायम वैगुण्य होय.

एवंगुणविशिष्ट परिस्थितींत शिवाजीमहाराज जन्मले, वाढले, मनानें प्रौढ झाले. बालपण युद्धाच्या धुमश्चक्रींत, थोडें कळूं लागल्यावर नंतरचा थोडासा काल विजापुरापासून बंगळुरापर्यंतच्या कर्नाटक संस्कृतींत, व बारा वर्षांनंतर, कांहीं करावेंसें मनांत येत असतां पुणें प्रांतींच्या मावळांत शिवाजीचा काळ गेला. याचा त्याच्या आयुष्याचें ध्येय निश्चित होण्यांत खोलवर परिणाम झाला. मुसलमानी राजवटींतील असुरक्षित युद्धकालाचा मानवी जीवनावर काय परिणाम होतो हें शिवाजीला उपजतच कळून चुकलें. कर्नाटकांतील भव्य देवळांच्या छायेंत व सुसंस्कृत ब्राह्मणांच्या सहवासांत हिंदु संस्कृतीचें रम्य स्वरूप याला कळून, ही एक जतन करण्यासारखी गोष्ट आहे, असा ठसा त्याच्या मनावर उठला. तिकडून परतल्यावर मावळांत मराठ्यांची हीनदीन स्थिति, त्यांचे गुण तसेच अवगुण लक्षांत येऊन या लोकांच्या रक्षणार्थ, उन्नतीसाठीं काय करणें इष्ट आहे याची त्याला कल्पना आली. त्याचें स्वतःचें गृहशिक्षण बहुतेक मुसलमानी दरबारांतील उमराव होण्यास लायक असें परिस्थितीनेंच बनलें होतें. मात्र त्यांत आपण कोण याचा विसर पडला नव्हता. बंगळूरहून शिवाजीची रवानगी बाराव्या वर्षींच झाल्यामुळें त्याचें संस्कृतज्ञान इतर भावांप्रमाणें वाढून त्यांत प्रवीण होण्यास त्यास अवसर मिळाला नाहीं. ते बंगळुरासच राहिलें. पण दादोजी कोंडदेवाच्या शिक्षेखालीं चालू मुसलमानी राज्यपद्धतीचें शिक्षण त्यास उत्तमपैकीं मिळालें. त्याला थोडेंबहुत फारसी व ऊर्दू भाषांचें अध्ययनहि करावें लागलें असावें. तत्कालीन हिंदुस्थानांत एवढ्या शिक्षणावांचून मुसलमानी राजवटींतील कोणीहि वरच्या पदास लायक ठरण्यासारखा नव्हता. लष्करी शिक्षण तर सर्वस्वीं मुसलमानी धर्तीचेंच होतें. कारण त्यावांचून कोणाचाहि टिकाव लागण्यासारखा नव्हता. शिवाजीच्या अंगीं मुसलमानी संस्कृति संपूर्ण बिंबली होती; फक्त त्याचें मन हिंदु राहिलें होतें. व्यवहारांत तो सदासर्वदा मुसलमानी राज्यपद्धतीनें चालला, कारण तत्कालीन जगांत त्यावांचून दुसरा मार्गच नव्हता. जसें आजच्या जगांत यूरोपीय संस्कृति झटकून कोणास कांहींहि करतां येणार नाहीं, तीच अवस्था शिवकालीं इस्लाम संस्कृतीची होती. जें कांहीं जगाचें ज्ञान हिंदुस्थानांत उपलब्ध होतें तें मुसलमानांनीं आणलेलें होतें. फारसी व अरबी भाषा या त्या ज्ञानाच्या वाहक नाड्या होत्या. आज जसे सहजगत्या आपल्या तोंडून कोणताहि विषय चर्चितांना इंग्रजी शब्द येतात तशीच स्थिति तत्कालीं अरबी, फारसी व तुर्की भाषांबाबत होती. तरीहि शिवाजीनें डोकें शाबूत राखून आपलें ध्येय हिंदु पद्धतीनें ठरविलें; पण व्यवहार मात्र सर्व मुसलमानी संस्कृती-प्रमाणें आचरिला. हिंदुदृष्टीनें शिवाजीचें चरित्र जाणावयाचें तर शिवभारत वाचावें लागतें.

तसेंच शिवाजीचें संपूर्ण चरित्र जाणून घेण्यास सभासदाची बखर वाचावी लागते. आणि ही बखर मुसलमानी पद्धतीप्रमाणेंच रोखठोक भौतिक दृष्टि ठेवून घडलेल्या हकीकती त्यांवर कोणताहि पडदा न घालतां सांगते. त्यांना पौराणिक रूप कोठें चढवीत नाहीं. तुलना करतांना आधुनिक मुसलमानी इतिहासाचा उपयोग करते. मरणापूर्वी शिवाजी भविष्यकथनात्मक कांहीं सांगतो असें सभासद भासवितो. त्यांत "जे गति मलिक अंबर, निजामशाही त्याचा पुत्र फत्तेखान मलिका माघारा जाहाला आणि पातशाही बुडविली तैशीच संभाजी राजा करील" असें वाक्य त्याच्या तोंडीं सभासद घालतांना आढळतो.

शिवपूर्व व पश्चात्काल म्हणजे मोंगल बादशाहीच्या परम उत्कर्षाचा काळ. अकबरानें या देशाचें एकछत्री राज्य करण्याचें योजून कांहीं एक घटना ठरवून दिली व ती, जसजसे वेगवेगळे देश मोंगल बादशाहीचे सुभे झाले, तसतशी त्यांना लागू केली. या पद्धतींत एकसूत्रता व सर्वत्र सारखेपणा प्रचलित झाला. ही पद्धति ऐने-अकबरींत पाहावयास सांपडते. इंग्रजांच्या गॅझेटियरमध्यें याच पद्धतीचा अवलंब केलेला दिसतो. सर्व मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांचीं नांवें, त्यांचे हुद्दे, त्यांचीं कामें सर्व प्रजेला माहीत झालीं. जागोजागचीं जकातनाकीं कमी होऊन नियमित ठराविक ठिकाणींच तीं राहिलीं. फारसी भाषा राजभाषा ठरून तिचाहि अभ्यास व प्रचार सर्वत्र फैलावला. सर्वत्र एकच नाणें हिंदुस्थानच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत चालू झालें. सांस्कृतिक रीतिरिवाज, इमारती, समारंभ, सर्व इराणी पद्धतीचे झाले. त्यांत क्वचित् कोठें हिंदु पद्धतीचा तुळा करण्यासारखा एखादाच प्रकार शिल्लक राहिला असेल. असें एकछत्री राजशासन हिंदुस्थानांत बहुत काल पाहण्यांत आलें नव्हतें. त्यामुळें त्याचा दबदबा सर्वत्र वाढला व या राज्याची कीर्ति पृथ्वीवर सर्वत्र पसरली. इतकी कीं, इंग्रजी काव्यांतहि तिचा उल्लेख होऊं लागला. या देशांत येणारे पाश्चात्य प्रवासी मोंगल या नांवानें भारले गेले होते. इतके कीं, त्यांच्यावर इतर छोट्या राजांची छाप चटकन् पडण्यासारखी नव्हती व ही गोष्ट शिवाजीला व एकंदर मराठी राज्याला कायमची बाधक ठरली. हिंदूंतसुद्धां सर्वत्र 'दिल्लीश्वरो वा जगदीश्वरो वा' अशी पूज्य भावना प्रस्थापित झाली होती. बळाच्या दृष्टीनें विचार करतांहि मोंगलांचें बळ अनेक राजांना पुरून उरण्याएवढें होतें. मोंगल बादशाहीला सीमाप्रांतांत नेहमीं बंडाळीला तोंड द्यावें लागे, म्हणूनच तिला कांहीं आळा होता. नाहीं तर या बादशाहीला आव्हान देणें मुष्किलीचें होतें. अशा बिकट परिस्थितींत शिवाजीला आपली कर्तबगारी दाखविण्यास अपूर्व संधि मिळाली.

अपूर्व संधि शिवाजीला मिळाली व काळाचें आव्हान त्यानें स्वीकारलें, म्हणूनच त्याची समकालीनांतसुद्धां कीर्ति झाली. पण पायाशुद्ध राष्ट्रघटनेचें काम करावयास ज्या बौद्धिक क्रांतीची आवश्यकता असते तिची निर्मिति तत्कालीन हिंदुस्थानांत आमूलाग्र सामाजिक क्रांति केल्याखेरीज होण्यासारखी नव्हती. रामदासांसारख्यांनीं भावनात्मक तात्पुरती समरसता निर्माण करून मराठ्यांचें कामचलाऊ ऐक्य साधलें, पण तें तकलुपी होतें. सर्व विचारांचा पाया प्रत्यक्ष अनुभवास येणाऱ्या प्रयोगांच्या आधारावर रचला गेला पाहिजे अशी समजूत यूरोपांत बुद्धिमान् माणसांनीं प्रचलित केली होती. हिंदु संस्कृतींत सर्व कर्तृत्व साक्षात्कारानेंच प्रतीत होणाऱ्या एकट्या आत्मज्ञानावर अवलंबून ठेविलें होतें. ही मूळ तात्त्विक चूक होती. माणसापासून, त्याच्या अनुभवांवरून, त्याच्या इतिहासाच्या वाचनानें कांहीं शिकण्यासारखें

आहे किंवा शिकतां येतें ही कल्पना इकडे नव्हती. याचेंच नांव ऐतिहासिक दृष्टि. रामदास म्हणतात :—

काहिण्या कथा गोष्टी पवाड। नाना अवतारचरित्रें वाड
त्या समस्तांमध्यें जाड। अध्यात्मविद्या ॥
गतगोष्टीस ऐकिलें। तेणें काय हातास आलें।
म्हणती पुण्य प्राप्त जालें। परी तें दिसेना कीं ॥
मोठे मोठे येऊन गेले। आत्म्याकरितांच वर्तले।
त्या आत्म्याचा महिमा बोले। ऐसा कवणु ॥
युगानयुगें येकटा येक। चालवितो तिनी लोक।
त्या आत्म्याचा विवेक। पाहिलाच पाहावा ॥
प्राणी आले येऊन गेले। ते जैसे जैसे वर्तले।
ते वर्तणुकेचें कथन केलें। इच्छेसारिखें ॥
जेथें आत्मा नाहीं दाट। तेथें अवघें सरसपाट।
आत्म्याविण बापुडें काष्ठ। काये जाणे ॥
ऐसें वरिष्ठ आत्मज्ञान। दुसरें नाहीं यासमान।
सृष्टीमधें विवेकी सज्जन। तेचि हें जाणती ॥

या लिखाणावरून स्पष्ट कळतें कीं, रामदासांना ऐतिहासिक दृष्टि व तज्जन्य प्रायोगिक ज्ञान यांचें महत्त्व कळलें नव्हतें. असें असूनहि राजवाड्यांनीं हेगेलच्या पुढच्या पायरीवर रामदास होते असें म्हणून त्यांचीच री ओढली. एवढे कर्तबगार, प्रयत्नवादी लोकमान्य टिळक; पण त्यांनींहि हाच पाया कायम ठेवण्याचा प्रयत्न केला व त्यासाठीं 'गीतारहस्य' लिहिण्याचा प्रचंड खटाटोप केला. महात्माजी स्वतःच्या मतीनें ऐतिहासिक प्रयोग सतत करीत, पण त्यांना 'सत्याचे प्रयोग' असें नांव देत. वस्तुतः हा भ्रम आणि गोंधळ आहे. केवळ आत्मज्ञानानें इतिहासज्ञानाची पूर्ति होणार नाहीं. आणि सर्व मनुष्यनिर्मित ज्ञान हें इतिहासानेंच निर्माण केलेलें आहे. त्याचा सांगोपांग अभ्यास केल्याखेरीज पुढें गति नाहीं. आत्म्याकडे सर्व सोंपविलें कीं ऱ्हासाला सुरुवात होते असें इतिहासावरूनच ठरतें. स्वतः राजवाडे इतिहासाच्या सूक्ष्म अभ्यासाचा खटाटोप जन्मभर करीत राहिले होते. पण हिंदी बुद्धीची विकृति त्यांनाहि मोडून काढतां आली नाहीं हें केवढें आश्चर्य! रामदासांच्या समजाविरुद्ध, इतिहासवाचनांत पुण्य आहे, मोठमोठ्यांच्या वर्तनाचा इतिहास कळणें जरूर आहे, ज्ञानाचें आकलन होण्यासाटीं ऐतिहासिक दृष्टीचीच गरज आहे, असा समज जनमनांत फैलावल्याखेरीज कोणत्याहि मूलभूत सुधारणेस आरंभच होणार नाहीं, ही गोष्ट चीन, जपान, भारत प्रभृति जुन्या पठडीच्या संस्कृतींचा इतिहास व पाश्चात्य सुधारणेचा इतिहास यांची तुलना केल्यानें ध्यानांत येते. कोणताहि प्रयोग केल्याविना विश्वाचें कोडें बसल्या जागीं उलगडून दाखविणें वेगळें, व त्या कोड्याचें खरें स्वरूप अनेक वेगवेगळे शोध लावून त्यांच्या आधारावर समजावून सांगणें वेगळें. सर्व जुन्या संस्कृतींची फजिती येथेंच दृष्टीस पडते.

दूरच्या अज्ञात प्रदेशांतून आलेले मूटभर पाश्चात्य थोड्याशा नौकांच्या बळावर इकडील मोठमोठ्या राष्ट्रांच्या संघटित सामर्थ्याला पुरून उरतात, नव्हे, प्रसंग पडेल तेव्हां

मोडूनहि काढतात, हें दृश्य कोणाहि शाहण्या व विचारवंत व्यक्तीला याचा खरा अर्थ समजून घेण्यास व उकलून दाखविण्यास आव्हान देणारें होतें. पण सन १५०० ते १८०० या तीनशें वर्षांत तें आव्हान खऱ्या अर्थानें कोणींहि स्वीकारिलें नाहीं, हा हिंदुस्थानचा इतिहास आहे ! शत्रूशीं मैत्री करून त्यालाच नोकर ठेवून आपलें रक्षण तात्पुरतें करणें निराळें व या प्रश्नाच्या गड्ड्यास हात घालणें वेगळें. आजहि आमचा प्रयत्न दुसऱ्यांच्या मदतीवरच बहुतांशीं अवलंबून राहिला आहे. रशियाप्रमाणें स्वतःच्या पायावर सर्वस्वीं उभें राहण्याचा हिय्या त्यांत नाहीं.

रामदासांच्या वेळीं पाश्चात्य सुधारणा हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यापर्यंत येऊन पोंचली होती, तरी तिचा समावेश इकडील विद्वानांच्या विचारप्रदेशांत बिलकुल झाला नव्हता. रामदासांचाच समकालीन लॉर्ड बेकन हा इंग्रज महापंडित होता. त्यानें विद्यावर्धनासाठीं स्वतंत्र ग्रंथ लिहून नवीन विचारसरणीचा पाया घातला. तशी गोष्ट हिंदुस्थानांत कोणा आचार्याकडून केली गेली नाहीं. कोपर्निकस, गॅलीलिओ प्रभृतींच्या नव्या ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास करूनहि स्वतः बेकन हट्टानें जुन्या—पृथ्वीभोंवतीं सूर्य फिरतो या—कल्पनेलाच बाह्यतः धरून राहिला होता. म्हणजे व्यवहारांत तो सनातनी, जुन्या लोकांच्या रागाला भिणारा, पोपच्या अधिकाराला वचकून राहणारा होता असें ठरतें. त्याचें स्वतःचें मनहि कांहीं अंधविश्वास बाळगून होतें. फलज्योतिष व स्वप्नें यांवर त्याचा विश्वास होता. तेव्हां तो वैयक्तिक दृष्ट्या रामदासांच्या फारसा पुढें होता असें म्हणवत नाहीं. पण छापखान्यांच्या वृद्धीमुळें झालेला ज्ञानप्रसार, ज्योतिष व भूगोल यांत लागलेले नवे शोध, नौकानयन व तोफाबंदुका यांच्यामुळें पाश्चात्यांत निर्माण झालेला आत्मविश्वास, यांचा जोरच एवढा मोठा होता कीं, शास्त्रांत बेकनला नवविचारसरणीचा समावेश करावासा वाटला. हिंदुस्थानांत अशी गोष्ट होण्यास आणखी तीन शतकें जावीं लागलीं. हेगेल बेकननंतर दोन शतकें मागूनचा असल्यानें त्याला इतिहासाचें नवें तत्त्वज्ञान निर्माण करण्याची स्फूर्ति झाली. तो वैयक्तिक नीतिमत्ता व सामाजिक आणि राज्याची नीतिमत्ता यांत भेद करतांना आढळतो. रामदास तसें करीत नाहींत, पण कँटप्रमाणें वैयक्तिक नीतिमत्ता प्रमाण मानून त्यावरून व्यक्तींच्या कर्तव्याचा स्पष्ट विचार पुढें मांडतात, आणि वैयक्तिक कर्तव्यें संपूर्ण पार पाडण्यासाठीं सामाजिक जबाबदारीची जाणीव आवश्यक मानतात. वेदांताप्रमाणें, आत्मा हा मूलतः स्वतंत्रच आहे हें खरें मानणाऱ्या व्यक्तीनें स्वतः स्वतंत्र व्हावयाचें म्हणजे भोंवतालचा समाजहि तितकाच स्वतंत्र पाहिजे. आणि जर तो समाज परकी अंमलामुळें परतंत्र असेल तर त्या समाजाचें व त्यांतील व्यक्तींचें कर्तव्य आपला देश स्वतंत्र करणें व स्वराज्य स्थापणें हें ओघानेंच ठरतें. या अर्थानें रामदास महाराष्ट्र स्वतंत्र करण्याच्या मार्गाचे चाहते होते. सुदैवानें त्यांचाच एक समकालीन पुरुष स्वतःच्याच स्फूर्तीनें व कल्पनेनें स्वतंत्र राज्य स्थापण्यास उद्युक्त झाला होता. त्याचे उद्योग कानावर येऊन रामदासांच्या विचारांनाहि गति मिळण्याची क्रिया झालेली असेल व त्या अनुरोधानें दासबोधांतील कांहीं समास भारलेहि गेले असतील, असा तर्क करतां येतो. दासबोध लिहिण्याचा हेतु जरी शिवाजीमुळें स्फुरला नव्हता तरी तो लिहिण्याच्या वेळीं शिवथरच्या घळीच्या आसमंतांतील प्रदेशांत शिवाजीचा संचार व अद्भुत पराक्रम सुरू असल्यामुळें त्यांचा कांहींच परिणाम दासांच्या विचारावर झाला नसेलच असें म्हणतां येणार नाहीं. पण तो अमुक एका बाबतींत झाला होता असें म्हणण्यासारखा निःसंदिग्ध

पुरावा आढळत नाहीं. दासबोधाचें लिखाण दासांच्या पन्नाशींत झालें आहे. या वेळीं शिवाजीपुढें काय भविष्य वाढून ठेवलेलें आहे याची कल्पना कोणालाहि करणें शक्य नव्हतें. शिवाजी असा मार्ग चोखाळीत नव्हता कीं, ज्याचा शेवट आधींच तर्कितां यावा. तो त्याचा त्यालाहि सांगतां आला नसता; मग रामदासांच्या होऱ्यांत कसा येईल? अवरंगजेबाच्या जबड्यांत गेलेला शिवाजी सुखरूप स्वतंत्रपणें परत येऊं शकेल असा तर्क तरी कोण करूं शकता? आपल्या पूर्वजांचा मागील राज्यसाधक मार्ग सोडून अवरंगजेब इस्लामचा प्रसार करण्याचें कंकण बांधील हें कोणाच्या तर्कांत येण्यासारखें होतें? आणि तसें न होतें तर शिवाजीला हिंदु धर्माचें कंकण हातीं चांधून मोंगलाईला तोंड देण्याची स्फूर्ति तरी कोठून होती? किंवा त्याच्या प्रयत्नाला यश येण्याचा संभव तरी कितीसा होता? अवरंगजेबाचें चुकीचें धोरण हें मराठी राज्य चिरस्थायी होऊन वर्धन पावण्याचें एक प्रमुख ऐतिहासिक कारण नव्हे काय? संस्कृत 'जगत्' हा शब्द गतिमानतेचा दर्शक आहे. तेव्हां या जगांतील कांहींहि कायम किंवा स्थिर नाहीं हें स्पष्टच आहे. पण इतिहासांत राज्यें वाढतात तशीं मोडतात, राष्ट्रें चढतात तशींच नष्टहि होतात, हें पाहिलें म्हणजे इस्लामच्या झंझावातापुढें आरंभींच कोसळलेलें मराठ्यांचें राज्य पुनः जिवंत होऊन अटकेपार आपला झेंडा रोवील असें भविष्य कोणत्या आधारावर आधीं वर्तवितां आलें असतें? शिवाजीनें सोडलेला भोंवरा किती काळ डोलेल, किती क्षेत्र व्यापील व केव्हां कोलमडून पडेल हें कोणासहि सांगतां येण्यासारखें होतें काय? मग शिवाजीनें संपादिलेलें राज्य समर्थांच्या विचारांचें फळ असें कसें मानतां येईल?

या वरील विवेचनावरून तर्कशुद्ध अनुमान करावयाचें तर शिवाजीच्या राज्यस्थापनेचें मुख्य श्रेय त्याच्या स्वतःच्याच स्फूर्तीला, कल्पनेला व पराक्रमाला देणें योग्य आहे, असें वाटतें. इतिहासांत अनेक शतकांनीं एखादा स्वयंभू जेता जगाच्या पाठीवर कोठेंतरी, केव्हांतरी एकदम उदय पावतांना दिसतो, त्या जातीचा शिवाजी आहे. अशी व एवढी व्यक्ति हिंदुस्थानांत मुसलमानी राज्यस्थापनेपासून कोणी झालेली नव्हती, ती शिवाजीच्या रूपानें प्रकट झाली. शिवाजीचें स्वतंत्र मन त्याच्या स्वतंत्र राज्याचें अधिष्ठान होतें. ज्याप्रमाणें नेपोलियनचें विजिगीषु मन त्याच्या जेतेपणास कारणीभूत झालें, तोच प्रकार येथें समजावा. असा पुरुष महाराष्ट्रांत जन्मावा याला ऐतिहासिक, सामाजिक व धार्मिक कारणें आहेत. पण तेवढ्यानेंच इष्ट पुरुष निर्माण होतो असें म्हणवत नाहीं. तो एक सृष्टींतील अकल्पित चमत्कार आहे. असा चमत्कार घडल्यानंतर त्याचीं हवीं तेवढीं कारणें शोधून काढतां किंवा जुळवितां येतील. पण तो अमक्या ठिकाणीं, अमक्या वेळीं घडणार असें भविष्य कोणालाहि वर्तवितां येणार नाहीं. म्हणूनच सर यदुनाथांसारख्या टीकाकारालाहि शिवाजीच्या अलौकिक प्रज्ञेची सरणी लावतांना, तो एक खरोखरी स्वतःच्या कल्पनेवर व हिंमतीवर अवलंबून राहणारा अद्वितीय शोधक होता; मध्ययुगीन भारतांत एक नवीन रस्ता बांधून दाखविणारा कल्पक पुरुष होता; त्याच्यापुढें कोणी वाटाड्या किंवा आदर्श माणूस नव्हता, असें म्हणावें लागलें. एका सामान्य जागिरदाराच्या मुलानें मोंगल बादशाहीला आव्हान देणें म्हणजे तो एक वेडेपणा मानला गेला असता, व त्याचा शेवट निश्चित नाश ओढवून घेण्यांतच होणार, असें या खंडप्राय देशांतील सर्वच शाहणे मानीत होते. पण शिवाजीनें तो मार्ग स्वीकारला आणि त्यांत तो यशस्वीहि झाला.

स्वतःला राजे म्हणविण्याची, स्वतंत्र राज्य चालविण्याची ऊर्मि सह्याद्रीच्या लगतच्या पट्ट्यांत महाराष्ट्रांत कायम राहिली होती. बागलाणचे राजे सोळाव्या शतकापर्यंत राज्य करीत होते. शिवाजीच्या वेळींहि कोंकणांत रामनगरकर, जव्हारकर, पेठकर, जावळी व शृंगारपूर येथील मोरे व सुर्वे, तसेंच शिर्के, सावंत व गोमंतकांतील देसाई हे सर्व, मांडलिक म्हणून का होईना, लहानमोठे प्रदेश वहिवाटींत होते. स्वतःच्या पायांवर उभें राहून सार्वभौमापासून व शेजारच्या पाळेगारांपासून आपलें रक्षण कसें करावें हें ते थोड्या प्रमाणांत तरी जाणत होते. शाहजी राजे कर्नाटकांत स्वतंत्र राजांशीं भांडत होते, झगडत होते, नवीं राज्यें जिंकीत होते व स्वतःहि, नकली राजाचा का होईना, पण दरबार बंगळूरला गौरीविलास नामक सभागृहांत भरवीत होते; तेथें जुन्या हिंदु राजांप्रमाणें विद्वान्, कवी, खुषमस्करे व इतर गुरुजनांचा परामर्श घेत होते. त्यामुळें शिवाजीला स्वतंत्र राज्याची ऊर्मि येणें सहज होतें. अशी ऊर्मि दुसऱ्याहि तत्कालीन जागिरदारांच्या मनांत कोठें कोठें सुप्तावस्थेंत वास करीत असेलच. एरवीं मावळांतील देशमुखांचे झगडे, हेवेदावे, बंडखोरी यांचा उलगडा करतां येणार नाहीं. मात्र त्यांपैकीं कोणांतहि शिवाजीची दूरदृष्टि, हिंमत, उच्च आकांक्षा, निश्चित ध्येय व सर्वांहून जास्त अद्भुत पराक्रम वास करीत नसत एवढेंच. पण या सर्व सभोंवतालीं चाललेल्या झगड्यांचा, स्पर्धांचा, बंडखोरीचा अर्थ एकट्या शिवाजीलाच उत्तम समजला व त्यानें कालाला व परिस्थितीला अनुलक्षून काय करावयाचें, तें कसें करावयाचें, त्याला मर्यादा कोणत्या, या सर्व गोष्टी जाणून घेतल्या व मनांत सांठविल्या. त्यानें या गोष्टीची स्वतःला सार्वभौम सत्तेच्या पडद्याआड संवय लावून घेतली. त्यांत लहान लहान प्रयोगहि करून पाहिले आणि दहा वर्षांच्या या गोष्टींतील अनुभवानंतर, बाप शाहजी दूर कर्नाटकांत सुरक्षित आहे, आपल्या कृत्यांमुळें पुनः पेंचांत येणार नाहीं, अशी काळजी घेऊन शिवाजीनें आपल्या जीवितकार्याला प्रारंभ केला. असा धीर त्याला येण्याचें कारण त्याची सश्रद्ध वृत्ति होय असें मानसशास्त्रदृष्ट्या म्हणतां येतें. आपण आरंभिलेलें कार्य हें इष्टकार्य आहे, पुण्यकार्य आहे, आपल्या सर्व धर्मबांधवांच्या हिताचें आहे; हें केल्याखेरीज आपला तरणोपाय नाहीं; हिंदुजातीला स्वाभिमानानें जगावयाचें असेल तर आपण करीत असलेलें धाडस तिला करणें प्राप्त आहे; आपल्या कार्याला देवाब्राह्मणांचा पाठिंबा आहे; देवी भवानी मनोमन आपल्याला हेंच करण्याचा आदेश देत आहे; ती आपल्याला सर्व संकटांतून पार पाडून सुरक्षित स्थळीं पोहोंचविण्यास आपल्या पाठीमागें सदैव उभी आहे, अशी शिवाजीची कधींहि न चळणारी समजूत त्याच्या राज्यस्थापनेच्या कार्यांत सदैव असलेली दिसते. एरवीं सभासदाच्या त्रोटक बखरींत तो सात वेळां भवानीचा उल्लेख शिवचरित्रांत आणता ना! आणि तोच सभासद रामदास, तुकाराम वगैरे साधूंचा नुसता नामोल्लेखहि आपल्या लेखांत आणीत नाही! याचा अर्थ आम्ही असा समजतों कीं, शिवाजीची देवभक्ति जितकी जाज्वल्य होती तितकी साधुवर्गावर त्याची श्रद्धा किंवा मदार नव्हती. नंतरच्या बखरींतून त्याचा समावेश निरनिराळ्या प्रसंगानें वेगवेगळ्या लेखकांच्या वैयक्तिक स्थानिक माहितीनुसार, भक्तीनुसार व हितानुसार करण्यांत आला. शिवाजीनें त्या कालानुसार व तत्कालीन समाजघाटणीनुसार गुरु केले असतील किंवा पूजिले असतील; पण त्याचा पिंड आत्मबुद्धीनें देवभक्त झालेल्याचा होता; गुरूच्या मध्यस्थीनें देवभक्ति त्याला स्फुरली नव्हती.

आणि हा फरक शिवाजीच्या गुणांमुळेंच निर्माण झालेला होता. शिवाजीचा मुख्य गुण म्हणजे माणसांची अचूक पारख हा होय असें इतिहासावरून ठरतें. अशा मनुष्याच्या नजरेंतून गुरूंचे गुणदोषहि सुटत नसले पाहिजेत. खऱ्या देवभक्ताची एक समजूत, सर्व कर्ता करविता देव आहे, माणूस नव्हे, हीच असते. सहजच तो साधु किंवा गुरु यांना कर्ता करविता समजत नाहीं. मनुष्यमात्र हा कितीहि मोठा झाला तरी अखेर तो दुबळा, अपुरा, असमर्थच आहे ही त्याची खात्री असते. आपल्यापेक्षां कांहीं विशिष्ट गुणांत वरचढ, श्रेष्ठ पुरुष जगांत आहेत; त्यांची त्या त्या विषयांत समयानुसार मदत घेणें ही क्रमप्राप्त गोष्ट आहे; जसे आपण आजारी पडलों म्हणजे वैद्यास बोलावितों त्याप्रमाणें संसारदुःखांची पीडा दूर होण्यासाठीं साधुसमागम हा तोडगा आहे; तेणेंकरून दुःख नष्ट न झालें तरी सह्य होण्याची शक्यता असते, हें शिवाजी जाणून होता व त्याच्या आयुष्यांत वैयक्तिक दुःखांची कमतरता नव्हती. म्हणूनच त्यानें संभाजीच्या दुर्वर्तनावर उपाय म्हणून याला सज्जनगडावर रामदासांजवळ जाऊन राहा असें सांगितलें. अर्थात् भवितव्यानुसार याचाहि कांहीं उपयोग झाला नाहीं. उलट संभाजीला मोंगलांकडे पळून जाण्यास संधि मिळाली, हा प्रकार घडावयाचा तो घडलाच. पण त्यावरून शिवाजीची उपाययोजना चुकीची ठरत नाहीं. अखेर महापराक्रमी पुरुषहि दैवाधीन आहेत हेंच ह्या उदाहरणावरून पुनः एकदां सिद्ध झालें.

कार्लाइलनें आपल्या 'वीर व वीरपूजा' यांवरील व्याख्यानांत स्वतःच्या पराक्रमानें नवीन राज्य स्थापणारास जगांतील सर्वांत 'मोठा माणूस' ठरविलें आहे. त्याच्यापुढें धर्म-प्रवर्तक, साधुसंत, देवमाणूस, महाकवी, सुधारक व तत्त्वज्ञानी लेखक हे सर्व दुय्यम प्रतीचेच ठरतात. अशा पुरुषाचें कार्य सर्व माणसांना आदेश देण्याचें असून, इतर सर्व माणसांचें काम त्याच्या आज्ञा पाळणें हेंच होय. आणि त्या तशा पाळाव्या असें कोणाला सांगावें लागत नाहीं. सर्व माणसें स्वयंस्फूर्तीनें, निष्ठेनें त्याच्यावरून आपला जीव ओवाळून टाकतात व तसें करण्यांत स्वतःचें हित आहे असेंहि तीं मानतात व तसा अनुभवहि त्यांना येतो. अशा तऱ्हेचा समर्थ पुरुष शोधून काढून त्याला सन्मानानें राजा बनविणें, त्याची भक्ति करणें, सेवा करणें, म्हणजे एकंदरींत तो 'महापुरुष' आपल्या प्रज्ञेप्रमाणें सर्वांचा वाटाड्या होईल अशी व्यवस्था करणें हेंच समाजांतील प्रधान कार्य होय. हें काम उत्तम रीतीनें केलें तर मग सर्व जगाचा कारभार सुरळीत, व्यवस्थित चालला, तें रामराज्य झालें, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. असा समर्थ पुरुष स्वभावतःच शुद्ध हृदयाचा, न्यायी, उत्तमगुणसंपन्न ठरतो. अखिल मानवजातीला कोठेंहि कशाहि रीतीनें दुसऱ्या ठिकाणीं शिकतां येणार नाहीं अशी शहाणपणाची सुयोग्य गोष्ट, कृति तोच सांगूं शकतो. आपण कोणतीहि शंका मनांत न आणतां पूर्ण निष्ठेनें त्याचें ऐकणें हेंच मानवजातीच्या सुव्यवस्थेचें बाह्य गमक होय. यापुढें दुसऱ्या सर्वहि राज्यव्यवस्था गौण म्हटल्या पाहिजेत.

तसेंच इतिहासांत हेंहि लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, कोणतेंहि ध्येय हें सृष्टींत पूर्णतया उतरूं शकत नाहीं. ध्येयें हीं नेहमीं दूरच राहतात. त्यांच्या आपण शक्य तितकें जवळ गेलों तर तीहि गोष्ट मोठी समजली पाहिजे. प्रत्यक्षांत अवतरणारें सत्य हें परिपूर्ण ध्येयाच्या फूटपट्टीनें मोजून चालणार नाहीं. मानवी संसार हा नेहमींच अपुरा राहणार. जवळ असलेली कार्यक्षम व्यक्ति दूर करणेंहि हितावह नसतें, मग तिच्यांत दुसरे, मुख्य कार्याला न

Scanned by CamScanner

बाधणारे असे दुर्गुण किंवा उणिवा असेनात का. कारण तसा कर्तबगार माणूस कोणत्याहि शिक्षणानें तयार करणें हें आपल्या हातांत नसतें; ती निसर्गानें बनविलेली मूर्ति असते. त्या दृष्टीनें पाहतां दरएक गुणी माणूस हा देवस्वरूप धारण न केलेला अनन्यसाधारण अवतारच असतो. त्याची गरज दुसरा माणूस भरून काढूं शकत नाहीं. अशा माणसाकडून अपराध घडला तरी त्याला नाहींसा करणें हें योग्य नव्हे. कारण अशीं माणसें धान्याचीं कणसें नव्हेत कीं, जीं दर वर्षाला, दर हंगामाला नवीं उगवून काढतां येतील. त्यांना वाढावयाला बहुत काळ लोटावा लागतो, व इतका वेळ तशा निर्मितीसाठीं खोळंबून राहण्याची शक्यता समाजांत नसते. विचित्र, अनाकलनीय रीतीनें 'महापुरुष' वागला तरी अखेर त्याची दृष्टि समाजांत व्यवस्था प्रस्थापित करण्याची असते, गोंधळ माजविण्याची नसते. शिवाजीसारखा पुरुष नसती उलथापालथ करणारा, उपद्व्यापी गुंड आहे; त्यामुळें शासनसंस्था डळमळीत होऊन अराजक माजत आहे, असें कांहीं काळ लोकांना वाटणें अपरिहार्य असतें. पण अखेर याच्यांतूनच तो सुव्यवस्था प्रस्थापित करीत असतो. त्याला अशा निर्मितीसाठीं जुन्यांतील कांहीं मोडून टाकणें, फोडून काढणें, जाळून टाकणें भाग पडतें. पण अखेर इष्ट ती चिरस्थायी घटना अस्तित्वांत येते हेंच त्याचें जीवितकार्य होय, असें कार्य इतिहासांतून कधींच पुसून टाकतां येणार नाहीं.

अशा कायम स्वरूपाचें कोणतें कार्य शिवाजीकडून तडीस गेलें बरें? देवगिरीच्या यादवांचें राज्य हळूहळू सगळ्या दक्षिणेवर कर्नाटकापर्यंत व तेलंगणापर्यंत पसरलें होतें हें खरें. पण तें सरंजामशाही राज्य होतें. त्यांत कोण लोक होते हें पाहिलें तर मुख्यतः लहानमोठे मांडलिक राजे, देसाई, देशमुख व सरदार यांच्यांत तें विभागलेलें होतें. त्यांत मराठी बोलणारे बहुतेक लोक होते, तसेच कानडी, तेलंगे व इतरभाषी लोकहि थोडेबहुत होते. या सर्वांना जोडणारा दुवा फक्त राजा एवढाच होता. राज्यांतील ठिकठिकाणचे लोकांत आपण यादव राज्यांत राहत आहों, आपण सर्व एक आहों, किंवा महाराष्ट्रीय आहों, असा अहंभाव वास करीत असलेला दिसत नाहीं. ज्ञानदेव आपल्या 'भावार्थदीपिके'च्या अखेरीस राजनिष्ठपणें रामचंद्र यादवाचें स्मरण करो; आपला ग्रंथ मराठी भाषेंत रचो; पण त्याच्या लेखनांत कोठें महाराष्ट्रराज्याबद्दल अस्मिता उमटलेली आढळत नाहीं. ती गोष्ट मराठी बोलणारे लोक अनेक मुसलमानी राज्यांत विभागले जाऊनहि शिवाजीनें घडवून आणली. महाराष्ट्रांतील एका मागासलेल्या कोपऱ्यांतील खेडवळ लोकांतहि 'महाराष्ट्र' राज्याबद्दल, तें तळहाताएवढें असतांनाहि, ईर्ष्या उत्पन्न झाली. या छोटेखानी, होऊं घातलेल्या राज्याकडे अखिल महाराष्ट्रांतील कर्तबगार लोक आकर्षित झाले. त्यांना पारखून घेणारा व घण मारून, ठाकठीक करून आकार देणारा पुरुष निर्माण झाला. ज्या प्रसंगांतून, दुर्लंघ्य अडचणींतून, सपशेल बुडवून टाकणाऱ्या महापुरांतून या राज्याला जावें लागलें त्यांतील कर्णधार हरहुन्नरी, निधड्या छातीचा, कोणत्याहि प्रसंगांत धीर न सोडणारा नसता, तर त्याची इतिश्री होण्यांत या सर्व खटाटोपाचा शेवट होता. शिवाजीला इष्ट काय हें जसें कळत होतें तसें शक्य काय, व्यवहार्य काय हें त्याहून कळत होतें. स्वतःला रक्षण करतां येणार नाहीं एवढें राज्य वाढविण्याची त्यानें चूक केली नाहीं. तें ज्या प्रदेशांत रक्षितां येईल त्याच प्रदेशांत त्यानें वाढविलें, व हा प्रदेश सालेरीपासून जिंजीपर्यंत अतिअरुंद, चिंचोळ्या पट्टींत तुटक तुटक पसरलेला होता. फक्त शिवाजीचा विजयवारू कोणीं

Scanned by CamScanner

अडविण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यास तेथेंच रोखण्याची तयारी असंख्य दुर्गम गड बांधून व त्यांवर कार्यक्षम गडकरी व प्यादे नेमून शिवाजीनें ठेविली होती. त्याच्या काळांत सर्वच शत्रू अदूरदर्शी, भ्याड, अकार्यक्षम झाले होते असें नाहीं. प्रसंगीं त्यांनीं शिवाजीवर मातहि केलेली आढळते. पण सर्व आघात सोसून सलामत राहण्याची किमया शिवाजीनें साध्य केली होती, तशीं माणसें तयार केलीं होतीं, व स्वतःशीं अनुरक्त राखिलीं होतीं. आपल्या सामर्थ्याबद्दल शत्रूंच्या मनांत दहशत व स्वजनांच्या मनांत दृढ विश्वास निर्माण केला होता. सामान्यतः सर्व शिवाजीच्या पद्धतीप्रमाणें व्यवस्थित चालतें तर हें राज्य अवरंगजेबालासुद्धां मोडतां आलें नसतें, असें वाटतें. पण शिवाजीची दूरदृष्टि एवढ्यावरच थांबली नसून, जर कोणाच्या चुकीमुळें, द्रोहामुळें, दुहीमुळें हें राज्य मोडलें तर तें पुनः उभारूं शकतील अशीं माणसें त्यानें तयार केलीं होतीं, ही सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हटली पाहिजे. अस्मितेचा, मराठी राज्याच्या अभिमानाचा रुजवून काढलेला माणसांचा ताटवा, हीच शिवाजीची अद्वितीय, चिरस्मरणीय व महाराष्ट्रीय लोकांस आजवर पुरलेली आणि उपयोगास येणारी कामगिरी होय. हीच इतिहासास पुसून टाकतां आली नाहीं व यापुढें टाकणें असंभवनीय वाटतें.

राजकीय पुढारी, स्वराज्यस्थापनेचें कंकण बांधलेला वीर शिवाजी होता व त्यानें आपणास महाराष्ट्राचा 'छत्रपति' म्हणविलें, एवढी कामगिरी त्यास इतिहासांत 'उत्तम पुरुष' ठरविण्यास पुरेशी आहे. पण शिवाजीनें त्यापुढें जाऊन हिंदु समाजाचा सुकत आलेला वृक्ष पुनरुज्जीवित केला, ही त्याची त्याहून मोठी व अखिल भरतखंडास अभिमानास्पद कामगिरी घडली, असें इतिहासावरून ठरतें. यवनी राजांच्या हिंदु प्रजेनें, परराज्य होऊनहि परधर्माचा प्रवेश आपल्या आचरणांत, विचारसरणींत, ग्रंथांत वा शास्त्रांत कोठें होऊं दिला नव्हता. पण अनेक शतकें ज्या समाजाचें वर्तन कांसवाप्रमाणें आपले हातपाय व डोकें कवचाखालीं लपवून सरासरी जिवंत राहणाराचें झालें होतें, त्याला शिवाजीनें मान ताठ करून व हातपाय हालवून निर्भयतेनें बदललेली परिस्थिति लक्षांत घेण्यास उद्युक्त केलें. स्वसंरक्षणाचा खात्रीचा मार्ग शत्रूवर चढाई करण्यांतच असतो, हें राजनैतिक व लष्करी तत्त्व अंमलांत आणून शिवाजीनें सर्व हिंदु लोकांसमोर ठेविलें. याचा सुपरिणाम शिवाजीच्या समकालीन लोकांतहि भरतखंडाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत उमटलेला दिसला. शीख, सतनामी अशा धर्मपंथांचीं बंडें झालीं; राजपूत, अहोम व कन्नड लोकांत स्वराज्यरक्षणाचे झगडे लागले; मोंगली राज्यांतील छत्रसालासारख्या सरदारांत स्वातंत्र्यलालसा निर्माण झाली, हे शिवाजीच्या उठावणीचे बाह्य परिणाम म्हटले पाहिजेत. शिवाजीची मदत घेऊन विजयनगरचें हिंदु राज्य पुनरुज्जीवित करावें अशी कल्पना मादण्णाच्या मनांत तरी उद्भवण्यास शिवाजीचें उदाहरणच कारण होय यांत संशय कसला? अवरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर उदयास आलेल्या कनोजच्या भूषण कवीला, शिवाजी न होता तर सर्व हिंदूंची सुंता अवरंगजेबानें केली असती असें म्हणण्याचा धीर झाला, यावरून विचारी हिंदी लेखकांचें मत काय झालें होतें याची कल्पना आपणास येते. आपलें कर्तव्य केवळ मराठीभाषिकांपुरतें नसून सर्व हिंदु लोकांइतकें विस्तृत आहे याची कल्पना शिवाजीला होती व स्वशक्तीनुसार ती त्यानें आचरणांत दाखविली. यासाठीं हिंदु समाजाचें बटलेलें स्वरूप पालटून टाकून त्यांत जुना समधातपणा आणण्याचा प्रयत्न त्यानें स्वतःपासून केला. 'नंदांतं क्षत्रियकुलम्' किंवा 'कलौ आद्यन्तयो

स्थितिः' असलीं संशयास्पद वचनें कोणीं काढलीं व त्यांतील विचारसरणीचा प्रादुर्भाव हिंदुस्थानभर कसा झाला असेल तो असो; पण समाजरक्षणाचें कार्य करण्यास, परधर्माच्या हल्ल्यांपासून हिंदुधर्म सुरक्षित ठेवण्यास क्षत्रियवर्गाची सदैव गरज आहे ही तत्त्वतः विसरण्यांत आलेली गोष्ट शिवाजीनें अंमलांत आणली; एवढेंच नव्हे, तर ब्राह्मणांच्या भट्टींत तावून सुलाखून घेतली. हिंदुमात्राचा आत्मा प्रफुल्लित करण्यासाठीं क्षत्रियाला राज्याभिषेक झाला पाहिजे हें समजून त्यानें गागाभट्टासारख्या सर्वमान्य विद्वानाकडून स्वतःस राजाभिषेक करवून घेतला व बहुत काळ बंद पडलेली रूढि पुनः चालू करून दिली. ही गोष्ट केवळ आत्मप्रौढीसाठीं त्यानें केली असें म्हणतां येणार नाहीं. त्यासाठीं एवढा खटाटोप व खर्च तो करता ना. तर हें हिंदु समाजाच्या विशिष्ट परिस्थितींत अत्यावश्यक आहे असें समजूनच त्यानें एवढा उद्योग केला. नाहीं तर तेवढ्याच खर्चांत अनेक किल्ले किंवा लढाऊ तारवें त्यास बांधून काढतां आलीं असतीं व तसाच मार्ग शिवाजीनें जास्त पसंत केला असता. पण त्यापासून हिंदुमात्राची सहानुभूति राजारामकालीन संकटसमयीं मराठ्यांस लाभली नसती. आपल्या अनुयायांत श्रद्धा निर्माण करणें हें त्याचें राज्यरक्षणासाठीं आद्य कर्तव्य होतें; व ती गोष्ट अन्य कोणत्याहि उपायानें साध्य झाली नसती. हिंदु धर्माला बाधणारी, हिंदूंच्या संख्याबलास ओहोट लावणारी दुसरी गोष्ट बंद करण्याचा उपक्रम त्यानें केला, व तो जुलमानें बाटविलेल्या हिंदूंस परत हिंदु धर्मांत आणण्याचा होय. 'लांड्या' बजाजी निंबाळकराच्या मुलाला स्वतःची मुलगी देऊन व अफगाणिस्तानांत आठ वर्षें मुसलमान म्हणून राहिलेल्या नेताजी पालकरास शुद्ध करवून, स्वतःच्या पंक्तीस घेऊन शिवाजीनें त्या काळांत एकोणिसाव्या शतकांतील सुधारणेचा पाया दोनशें वर्षें आधीं घालून दाखविला, ही केवढी स्वबांधवकल्याणाची गोष्ट म्हटली पाहिजे! याबाबत त्यास ब्राह्मणांचें सहकार्य कसें लाभलें, आपल्या कुळीचे अभिमानी मराठे कसे तयार झाले, याचें आश्चर्य वाटतें. अशी गोष्ट व्हावयाची तर ती समाजावर लादण्यांत आली असें म्हणण्यापेक्षां शिवाजीसारख्या स्वधर्मनिष्ठ छत्रपतीचा तसें करण्याचा अधिकार मुकाट मान्य करण्यांत आला असेंच असलें पाहिजे. म्हणजे शिवाजी स्वराज्यसंस्थापकाप्रमाणेंच हिंदुधर्मव्यवस्थापकसुद्धां ठरतो, व त्यानें एकखांबी तंबू उभारिला नसून तो दोन खांबांच्या सम पातळीवर उभा केला होता, असें ठरतें. जे शिवकालीन पाश्चात्य टीकाकार त्याच्या लुटीचा व जाळपोळीचा आवर्जून उल्लेख करतात ते त्याच्या सर्व स्वाऱ्यांतील ठिकठिकाणच्या यात्रांचा व हिंदु देवतांस व विद्वान् ब्राह्मणांस त्यानें दिलेल्या दानांचा मात्र उल्लेख करीत नाहींत हें ध्यानांत वागविलें पाहिजे. शिवाजीसारखे महापुरुष हे केव्हांहि दांभिक नसतात. शुद्ध मन, सद्वासना, सदाचरण यांमुळेंच ते सरळ स्वभावाचे बनलेले असतात. एरवीं त्यांच्यावर कोणीं विश्वास ठेविला नसता व त्यांचें कार्य कोसळून पडलें असतें. त्यांचें मन स्वभावतःच दयाळू असतें. रामदासांच्या उपदेशाप्रमाणें अकारण 'परांतरासी ढका' देण्याची कल्पना त्यांच्या मनांतहि येणार नाहीं. कुराणाची सांपडलेली प्रत खोट्या धर्माभिमानानें फाडून न टाकतां ती तो श्रद्धापूर्वक आपल्या मुसलमान शिपायांच्या हातीं देत असे व कोणत्याहि स्त्रीच्या अब्रूला धक्का लागण्यासारखें कृत्य कोणाला करूं देत नसे. असें होतें म्हणूनच मुसलमान शिपायांनींहि कधीं त्याच्याशीं प्रतारणा केली नाहीं व तोहि त्यांवर पूर्ण विश्वास टाकून निश्चित राहूं शके. ही गोष्ट सतराव्या शतकांतील यूरोपांतहि घडत नव्हती, हें इतिहासाभ्यासकांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

हिंदुसमाज यूरोपाशीं तुलतां तत्कालीन जगाच्या कांहीं शतकें मागें पडला होता. मुसलमान हे धर्मदृष्ट्या अनेक देशांत पसरलेले व यूरोपीयांशीं जास्त जवळचा संबंध अनेक शतकें राखणारे होते, तरी त्यांच्याकडूनहि तिकडील नवीन ज्ञानाचा ओत्र इकडे आणण्याची कामगिरी होऊं शकली नव्हती. तेव्हां याबाबत शिवाजीला जबाबदार धरतां येणार नाहीं. त्याचें जीवितकार्य पायाखालीं तुडविल्या गेलेल्या व आत्मविश्वास गमावून बसलेल्या, मृतप्राय समाजाला शुद्धीवर आणणें, वर मान करून आपल्या हीनदीनतेस कारणीभूत झालेल्या परकीय राज्यकर्त्यांविरुद्ध दंड थोपटून ताठ उभें राहण्यास त्यास तयार करणें, एवढेंच मर्यादित होतें; व तें त्यानें पन्नास वर्षांच्या थोड्या आयुष्यांत सिद्ध करून दाखविलें. त्यापुढें जाऊन त्याला आधुनिक जगाची वाट चालावयास लावणें त्याच्याकडून होऊं शकलें नाहीं. कारण तसें करण्यास त्याला वेळ व सामर्थ्य दोन्हीहि नव्हतीं. पण जुनी कोंडी फोडून तींतून बाहेर पडण्याचें धाडस व कल्पना त्याच्यांत होती हें वर स्पष्ट झालें आहे. त्याचें मन नव्याचा स्वीकार करण्याइतकें उदार होतें. मात्र भोंवतालच्या हिंदु समाजाची प्रवृत्ति तिकडे अगदीं नव्हती ही गोष्ट त्याच्यानंतर एक शतकानें हिंदु धर्माचे संचालक ब्राह्मण, राज्यकर्ते होऊनहि, त्यांकडूनसुद्धां होऊं शकली नाहीं, यावरून स्पष्ट आहे. ज्याप्रमाणें आमचें वैद्यक हजारों वर्षांचें जुनें असतांना नव्यानें इकडे आलेल्या पाश्चात्य वैद्यकाची बरोबरी करूं शकलें नाहीं, तोच प्रकार इतर क्षेत्रांतहि घडला. यावरून असें दिसतें कीं, परिणामतः दुसऱ्याचें ज्ञान स्वीकारणें एवढाच मार्ग अशा परिस्थितींत मानवास मोकळा असतो. शिवाजीला अवरंगजेबाचें दीर्घायुष्य लाभतें तर त्यानें हाहि मार्ग आक्रमिण्यास सुरुवात केली असती, असें त्याच्या मनःप्रवृत्तीवरून ठरतें. तो कोठल्याहि न्यून किंवा अहंगंडानें पछाडलेला नव्हता. परक्यांशीं वागतांना सर्व गोष्टींत त्यानें सारासारविवेक दाखविलेला आहे. मुसलमानांचें हिंदुस्थानांतील राज्यकर्तृत्व त्याला मोडून काढावयाचें होतें, तरी त्यांचा निःपात करण्याकडे तो वळला नाहीं. पाश्चात्यांशींहि त्यानें एवढ्या एका बाबीखेरीज इतर क्षेत्रांत स्नेहभावच राखला, नव्हे, त्यांचें सहकार्यहि जोडण्याचा यत्न केला. पण सर्वच गोष्टींस त्याचें आयुर्मान उणें पडलें. घरगुती दुर्दैवानें त्याची पाठ पुरविली. त्याच्या उत्तरारींतच तो झिजला आणि खंगला. अखेर हिंदी राज्यकर्त्यांनीं जी गोष्ट स्वेच्छेनें व शहाणपणानें स्वीकारली नाहीं ती त्यांना परक्या इंग्रजांनीं प्रथम गुलाम करून बळें बळें शिकविली; व येथपासूनच नव्या युगाची, नव्या जगाची सुरुवात केली गेली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. शिवाजीचें श्रेष्ठत्व हेंच कीं, त्यानें हिंदूंना स्वाभिमानाचें व आत्मविश्वासाचें बाळकडू पाजून नव्या युगाच्या स्वीकारार्थ जिवंत ठेवलें. त्यामुळें ते राज्यकर्त्या, प्रबळ मुसलमानांनाहि मागें टाकून नव्या युगांत पुढें जाण्यास समर्थ झाले.

भरतखंडांत इतरांना न मिळालेला असा वारसा शिवाजीमुळें मराठ्यांना मिळालेला आहे. आपल्या पूर्वजांनीं अजून न विसरल्या गेलेल्या काळांत शेंकडों लढाया मारलेल्या आहेत; मोठीं सैन्यें घेऊन देशाच्या सीमेवर जाऊन आपलें खंड परक्यांच्या हल्ल्यांपासून राखण्याचा अटीतटीचा सामना ते खेळले आहेत; स्वतंत्र राज्यें त्यांनीं चालविलीं आहेत; महसूल व खर्च यांच्या कोट्यवधि रकमांचा व्यवहार आपण हाताळला आहे; साम्राज्याचे प्रश्न सोडविण्याचा स्वतः प्रयत्न केला आहे; हिंदुधर्मरक्षणासाठीं त्यागहि केले आहेत, असें या खंडांतील दुसऱ्या कोणत्या लोकांना म्हणतां येण्यासारखें आहे? यांच्या आठवणीवरच

आजच्या मराठ्यांचें आयुष्य रचलेलें आहे. यामुळें इतर लोकांत सहसा न आढळणारा बौद्धिक हव्यास, ध्येयवृत्ति, दीर्घोद्योग, हाल सोसण्याची तयारी, मनांत आणलेली गोष्ट प्रत्यक्ष कृतींत उतरविण्याची धडपड, त्यागाचा सराव, निर्लोभता, शीलवत्ता व या सर्वांहून अधिक प्रमाणांत एक प्रकारचा साधेपणा व समत्व, हे गुण अखिल मराठ्यांत कायम घर करून राहिले आहेत. याबाबतींत त्यांच्याहून वरचढ असल्याची किंवा समानता मिरविण्याची बढाई हिंदुस्थानांतील दुसऱ्या कोणत्याहि जातीला मारतां येणार नाहीं, असें मराठ्यांच्या सर्व दोषांचें संशोधन व पारायण केल्यानंतर सर यदुनाथांनाहि शिवचरित्रारंभीं सांगावें लागलें आहे! त्यांच्यांत इंग्रजांचे गुण नाहींत याचीच यदुनाथांना खंत वाटते व तें बरोबरहि आहे. पण आपल्या धर्मबांधवांत तरी आपण मागासलेले खास नाहीं, असलोंच तर आघाडीसच आहों, असें आपल्याला अभिमानानें म्हणतां येतें, ही काय थोडी वडिलोपार्जित दौलत आपल्या वांट्यास आली आहे? आणि अशा दौलतीचा आरंभ ज्या महापुरुषानें इतिहासांत करून दिला त्याचे उपकार व गुण आठविणें, हें आपलें कर्तव्य नव्हे काय? अशी गोष्ट साध्य करावी या हेतूनेंच प्रस्तुत ग्रंथ लिहावयास प्रवृत्त झालों आहोंत!

आज महाराष्ट्रांत आपण मराठे आहों असें अभिमानानें सांगणारे पुष्कळ—कदाचित् बहुसंख्य—लोक आहेत. पण ही स्थिति पूर्वापार अशीच होती असें नाहीं. आपली स्वतंत्र छोटी जात किंवा उपजात सांगण्याचा प्रकार जुन्या काळापासून चालत आलेला होता. मराठा हें नांव 'महाराष्ट्र' या प्राचीन शिलालेखांत सुद्धां आलेल्या नांवावरून साधलेलें आहे, व त्याचा उपलब्ध सर्वांत जुना उल्लेख चौथ्या शतकांतील श्रीधरवर्म्याच्या एरण या मध्यप्रदेशांतील शिलालेखांत सांपडतो, व नंतर तीन शतकांनीं ऐहोळेच्या शिलालेखांत सत्याश्रय पुलकेशी हा तीन 'महाराष्ट्रां'चा राजा झाला असें वर्णन आहे. म्हणजे आतां मराठ्यांचे तीन समूह वसाहती करून देशनामाभिधान पावले होते असें ठरतें. हे क्षत्रिय लढवय्ये होते. यांच्याच भाषेला प्राकृत 'महाराष्ट्री' ही संज्ञा मिळालेली दिसते. संस्कृत भाषेपासून निघालेली महाराष्ट्री ही प्रमुख प्राकृत भाषा होय. हिच्यांत पुष्कळ वाङ्मयहि निर्माण झालें. पश्चिम हिंदुस्थानांतील जैनांची ती धर्मभाषाच पुढें बनली होती व त्यांच्याच द्वारें मराठी भाषा अपभ्रंशापासून बाढीस लागली, असा तर्क होतो. सांगण्याचा मुद्दा असा कीं, बौद्ध किंवा जैन धर्ममतांस बळी न पडलेल्या अशा वैदिक धर्माभिमानी क्षत्रियांची मराठा ही जात होती. त्यांनीं नर्मदेच्या दक्षिणेस येऊन महाराष्ट्र देश वसविला व गांवोगांव आपल्या पाटिलक्या स्थापन केल्या. यांची भाषा स्वीकारणें इतर जातींना भाग झालें व त्यांनीं सुरू केलेली ग्रामव्यवस्था सर्व दक्षिणेंत रूढ झाली.

आर्यांचे आश्रम ऊर्फ वसाहती दक्षिणेंत बुद्धाच्या काळापूर्वींहि होत्या असें पुराणांवरून दिसतें. अशोकाच्या वेळीं दक्षिणेंत व प्रमुखतः महाराष्ट्रांत बौद्धधर्माचा प्रसार स्थानिक लोकांत झाला. तो कोणत्या जातींच्या लोकांत झाला हें निश्चित सांगतां येत नाहीं. म्हणजे तो आर्यवंशीय व संस्कृतोत्पन्न भाषा बोलणाऱ्या लोकांत झाला, कीं स्थानिक द्राविडी किंवा नाग अशा वंशांत झाला हें ठरविण्याला आज थोडाच पुरावा हातीं आहे. त्यांतील एक बौद्धलेण्यांतील मूर्तिशिल्पाचा अभ्यास. त्यावरून भास होतो कीं, त्यांत दाखविलेले बौद्ध स्त्रीपुरुष हे तथाकथित आर्यवंशाचे नसावे. लांबट चेहरे, अणकुचीदार नाकें, उंची यांचा आढळ त्यांत फारसा होत नाहीं. त्यावरून हें सामान्य विधान केलें आहे. भरहूतच्या शिल्पांतसुद्धां

तशाच जातीचे स्त्रीपुरुष आढळतात. म्हणजे उत्तर हिंदुस्थानांतहि जैन व बौद्ध या वैदिकेतर पंथांचे अनुयायी स्थानिक वंशीयच झाले असें अनुमान करतां येतें. स्वतः बुद्ध व महावीर हेहि शुद्ध आर्य नसून मिश्र होते. त्यांची संस्कृति आर्य झाली होती, पण वंशाचा कमीपणा त्यांना व्यवहारांत, विशेषतः तत्कालीन वैदिक क्षत्रियांच्या समूहांत बाधत होता. म्हणूनच त्यांना ही वर्णजातिहीन पंथ काढण्याची कल्पना सुचली असा भास होतो. प्रस्थापित समाजव्यवस्थेविरुद्ध, म्हणजे त्या काळीं धर्मव्यवस्थेविरुद्ध, बंडें इतिहासांत बहुधा याच कारणामुळें उत्पन्न झालेलीं आहेत. यूरोपांतील मूळचे वैदिक आर्य जे ग्रीक व रोमन लोक त्यांनीं खिस्ती धर्म काढला नाहीं, तर तो अशा तऱ्हेचे भेदाभेद न मानणाऱ्या अथवा जाचणाऱ्या लोकांनीं काढला व तो मिश्रलोकांत फैलावला. हाच जगाचा इतिहास दिसतो व तेणेंकरून त्या त्या देशांतील व काळांतील सामाजिक प्रश्न सोडविण्यास मदतच झालेली दिसते. भारतवर्षांत मात्र याच्या उलट स्थिति इतिहासांत प्रत्ययास येते. एका काळीं बौद्ध व जैन धर्म या खंडांत सर्वत्र पसरलेले होते. अनेक राजेराण्यांनींहि त्यांचा स्वीकार व फैलाव होण्यास मदत केली होती. पण हें तत्त्वतःच मान्य नसणाऱ्या वैदिक धर्मीयांनीं त्यांविरुद्ध हजार वर्षें झगडा चालवून त्यांना नेस्तनाबूद केलें. इतकें कीं, आपल्या देशांत बौद्ध धर्माचें प्रायः नांवहि राहिलें नाहीं. वैदिक धर्मीयांनीं (ब्राह्मणांनीं) शकहूणादि परकीय लोकांनाहि आपल्या धर्मांत सामावून घेतलें, पण आपला वर्णजातिविवेक सोडला नाहीं. या गोष्टीचे या विशाल खंडावर चिरंतन परिणाम झाले आहेत. पुढें गेलेलें गाडें मागें आणण्याचे दुष्परिणाम हिंदुस्थानला आजवर बाधत आले आहेत. या धर्मांत आपल्याला न्याय मिळणें नाहीं म्हणून महाराष्ट्रांतील एका जातीनें बौद्ध धर्म स्वीकारला आहे! मुसलमान व खिस्ती या परधर्मीयांचें राज्य आठशें वर्षें होऊनहि स्पृश्यास्पृश्य प्रश्न सुटूं शकला नाहीं. विसाव्या शतकांतहि त्याबद्दल वैदिकधर्मीयांत तरी आजतागायत रणधुमाळी चालली. शेंकडों, हजारों ग्रंथ, निबंध प्रबंध लिहिले गेले. पण सर्वांचें सार एकच—ये रे माझ्या मागल्या. आतां गांधीवादी सरकारनें कायद्यानेंच अस्पृश्यता-पालन दंडार्ह ठरविलें तरीहि त्याची अंमलबजावणी या विशाल देशाच्या कोनाकोपऱ्यांत होऊं शकत नाहीं असा बोभाटा आहे; इतका आपल्या जुन्या संस्कृतीचा पीळ एतद्देशीय लोकांत कायम टिकला आहे. सुंभ जळलें तरी त्याचा पीळ नष्ट होत नाहीं हेंच खरें.

आज ही स्थिति तर तीनशें वर्षांपूर्वी, शिवकालांत, आधुनिक सुधारणेचा प्रवेशहि झाला नव्हता तेव्हां समाजमनस्थिति काय असेल? त्या परिस्थितींत शिवाजीनें आपलें कार्य आरंभिलें होतें. आमच्या मतें चाणाक्ष मनुष्याला जें जें सुचण्यासारखें होतें तें तें शिवाजीला सुचलें व त्यानें तें यावच्छक्य अंमलांतहि आणण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याची मर्यादा प्रचलित चौकट हीच राहिली. जुनें मोडून संपूर्ण नवी सृष्टि निर्माण करण्याचा आवांका त्यांत नव्हता. तसें करणें शहाणपणाचेंहि ठरलें नसतें. कारण तेणेंकरून अंतर्गत बंडाळी निर्माण झाली असती. परक्या सरकारला एकमुखी तोंड देण्यासाठीं विसाव्या शतकांतहि टिळकांना हीच विचारसरणी अवलंबावी लागली होती. परक्या मुसलमानी संस्कृतीनें या देशांत निर्माण केलेलें कायमचें द्वैत मोडून टाकण्याचा शिवाजीचा प्रयत्न होता. त्याला आवश्यक तितकी मनाची उदारता त्याजवळ होती. यूरोपांतील तत्कालीन खिस्ती राष्ट्रांची पद्धत त्यांच्या देशांत घुसलेले व अनेक शतकें राहिलेले मुसलमान पूर्ण मोडून

Scanned by CamScanner

टाकण्याची, हांकलून देण्याची किंवा नष्ट करण्याची होती. स्पेन व पोर्तुगाल या देशांनीं आपल्या देशांत सातशें वर्षें राज्य करणारे मुसलमान मूर अगदीं नीमोड करून जिब्राल्टरच्या सामुद्रधुनीच्या पलीकडे हांकून दिले होते. या काळांत जे तद्देशीय ख्रिस्ती मुसलमान करण्यांत आले होते ते परत ख्रिस्ती धर्मांत घेण्यांत आले. त्या देशांच्या संस्कृतीवर अरबी भाषेचा व सुधारणेचा ठसा खोलवर उमटलेला आहे. यामुळेंच ते वंशानेंहि शुद्ध पाश्चात्य राहिलेले नाहींत. हिंदी भाषांतून जसे अरबी, फारसी व तुर्की शब्द आढळतात तसेच ते स्पॅनिश व पोर्तुगीज भाषांत आजहि शिल्लक आहेत. आणि त्या देशांत जो एक प्रकारचा धर्माचा कडवेपणा आजवर टिकून राहिलेला दिसतो तोहि याच संस्कारामुळें रक्तांत दृढ झालेला असावा. अरब धर्मप्रसारकांच्या दुप्पट त्वेषानें अत्यंत क्रूरपणें या लोकांनीं ख्रिस्ती धर्मावरचें संकट टाळलें; हेंच काय, आपल्या देशाची सत्ताहि त्या धर्माबरोबर सप्तसमुद्रवलयांकित भूपृष्ठावर सर्वत्र प्रचलित केली, एवढा त्यांच्यांत चिडीनें आवेश संचरला होता. अशी गोष्ट हिंदूंच्या रक्तांत नव्हती. मूळ आर्य वा एतद्देशज मानववंशांची मूळ प्रवृत्ति जगभर पसरण्याची होती असें इतिहासावरून वाटतें. पण तीवर बौद्ध व जैन मतांचे चिरंतन संस्कार झाल्या-नंतर तरी ती तशी सर्वसंचारी उरलेली दिसत नाहीं. शिवाजीनें निर्माण केलेला मराठ्यांतील प्रसरणाचा वेग दोन शतकें टिकला व आजहि त्याच गोष्टीच्या स्मरणावर आमची शिदोरी बांधण्यांत येते. पण शिवकालांतील मराठ्यांत एतद्देशज मुसलमानांना पुनः हिंदु करून घेण्याचा विचार समूहरूपानें तरी केव्हांच संचरलेला दिसत नाहीं. अनेक परस्परविरुद्ध संस्कारांच्या धाग्यांनीं प्रचलित हिंदु समाजपद्धति विणली गेली असल्यामुळें तिच्यांत वैचित्र्याचें सौंदर्य आहे, पण एकजिनसीपणाचें बल नाहीं, असा प्रत्यय वारंवार या देशांत येत आहे. महात्मा गांधींजवळ उच्च ध्येयाबरोबर नवीन धर्मप्रस्थापकाला आवश्यक असे बरेच गुण होते; पण त्यांच्याहि कार्याचा शेवट हिंदुस्थानची एकी कोणत्याहि मार्गें घडवून आणण्यांत झाला नाहीं. यावरून आमच्या अंगभूत दुर्बलतेचें पुनः एकदां प्रदर्शन झालें आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

हें सर्व कांहींसें अप्रस्तुत विवेचन अशासाठीं केलें कीं, शिवाजीचें उणेपण सांगतांना या गोष्टीचा उल्लेख क्वचित् येतो. प्रत्येक महापुरुषानें सर्वच इष्ट गोष्टी घडवून आणाव्या अशी जनतेची अपेक्षा असली तरी ती इतिहासांत क्वचितच पूर्ण होतांना दिसते. अखेर माणूस हा माणूसच आहे, ईश्वर नव्हे, हेंच मानवेतिहासाचें मुख्य सार मानावें लागतें.

सान्याच महापुरुषांचेंसुद्धां कार्य देश, काल व वर्तमान यांनीं मर्यादित होत असतें. त्यांतील देश ही मर्यादा केव्हांच डावलतां येत नाही. प्रत्येक राष्ट्राला विशिष्ट प्रकारची जमीन, पर्वत, नद्या, हवामान, ऋतू, खनिज संपत्ति लाभलेलीं असतात, त्यांतच सर्व संसार मांडावा लागतो. शिवाजीला आपलें नूतन राज्य डोंगरपट्टीच्या आश्रयानें स्थापावें लागलें. किंबहुना डोंगर होते म्हणूनच इतर प्रांतांना न स्थापितां आलेलें स्वतंत्र राज्य स्थापणें येथें सुकर झालें व शत्रूंनाहि शिवाजीला 'डोंगरांतील उंदीर' असें नामाभिधान द्यावेंसें वाटलें. शिवाजीचा जन्म गडावर झाला; तो गडांच्याच समूहांत वाढला. यामुळेंच गडांची संरक्षणक्षमता त्याच्या मनावर जन्मापासून बिंबली. त्यांचे गुण व दोष सर्व त्याला बारकाईनें कळून चुकले. सहजच या ज्ञानाचा उपयोग त्यानें आपल्या कार्यांत करून घेतला. किल्ले बांधण्याचें त्याला वेड होतें असें म्हणण्याइतकी त्याची या युद्धसाधनावर श्रद्धा होती. स्थापत्यविशारदांना सांगतां येणार

नाहींत इतके किल्लाबांधणीचे प्रकार त्याला माहीत होते व त्यांतील बारकावे स्वतः सांगूनच तो बांधणीचें काम करून घेत असावा. जिंजीसारखा विस्तृत, प्रचंड, अजिंक्य मानला गेलेला किल्ला घेतल्यानंतर त्यानें पहिल्यानें तेथील कांहीं तट, भिंती, बुरूज मोडून टाकून त्यांची आपल्या कल्पनेप्रमाणें नवीन संरक्षणक्षम योजना करण्याची काळजी घेतली; व इंग्रजांनीं त्यानें मागितलेले इंजिनियर न पुरविण्याची काळजी घेतली तरी त्याचें नवें काम पाश्चात्य बांधकाम करणारांनींहि तोंडांत बोट घालावें असें झालें, असें त्यांनींच लिहून ठेवलें आहे. सर्व बाजूंनीं शत्रूंनीं वेढिलेल्या अनुत्पन्न, छोट्या राज्याचें रक्षण करावयाचें तर राज्यभर किल्ले बांधले पाहिजेत असा त्यानें आडाखा बांधिला व त्यांच्या रक्षणाची योजना कायम ठरवून दिली. ती किती सावधगिरीची होती हें रामचंद्र नीलकंठांच्या 'राजनीतींत' आढळून येतें. स्वतः रामचंद्रपंत मुलगा होता तेव्हांपासून सिंधुदुर्गाचा सबनीस नेमला गेला व म्हणूनच स्वानुभवानें त्याला गडसंरक्षणाचें शास्त्र एवढ्या बारकाईनें वर्णितां आलें. राज्याचें प्रधान कार्य संरक्षण—स्वतःचें व प्रजेचें—आहे हें शिवाजीच्या राजनीतीचें आद्य सूत्र होतें. म्हणून तो सर्व गंडांतरांतून सहीसलामत पार झाला. आपणास फिरावयास लागणाऱ्या देशाची खडान्‌खडा भौगोलिक माहिती शिवाजीस होती तितकी क्वचितच कोणा देशभक्तास असेल. अशी माहिती काढण्यासाठीं तो स्वतंत्र हेर पाठवी व त्यांच्यासाठीं पुष्कळ पैसा खर्च करी. देशज्ञान हा शिवाजीच्या कर्तबगारीचा पायाच म्हटला पाहिजे. पण त्याच्या चरित्राचा आठ भाषांतून स्वतंत्र अभ्यास करणाऱ्या सर यदुनाथांना मात्र मद्रासकिनाऱ्यावर पावसाळा केव्हां असतो याचें अवधान राहिलेलें दिसत नाहीं !

महाराष्ट्र देशाची शिवकालीन स्थिति काय असावी हें आतां कल्पनेनें व तर्कानेंच डोळ्यांसमोर आणावें लागेल. त्या काळीं मनुष्यवस्ती आजच्यापेक्षां कितीतरी कमी होती याबद्दल शंका नको. किती कमी होती याबद्दल मतभेद होणें स्वाभाविक आहे. आमच्या मतें शिवाजीच्या महाराष्ट्रांतील राज्याचें क्षेत्रफळ पंचवीस हजार चौरस मैलांहून अधिक नव्हतें व त्यांतील लोकसंख्याहि पंचवीस लाखांवर नसावी. ही संख्यासुद्धां आम्ही भीतभीतच सांगतों. शिवाजी महाराष्ट्राचा राजा होता असें म्हणण्यापेक्षां त्याला कोंकणचा राजा म्हणणें अधिक सत्य आहे. नाशिक, पुणें, सातारा, कोल्हापूर व बेळगांव या जिल्ह्यांतील सह्याद्रिलगताचे तालुके तेवढे त्याच्या अंमलाखालीं होते; व हा प्रदेश जुन्या काळीं कोंकणचाच भाग समजला जात होता, असें ताम्रपटांतील उल्लेखांवरून वाटतें. या प्रदेशांत पाऊस विपुल व बहुधा न चुकतां पडतो. त्यामुळें पाण्याची टंचाई व अन्नाचें दुर्भिक्ष्य या भागाला सर्वांत कमी बाधत होतें. जंगलानें व्यापलेली जागा पावसामुळें व डोंगराळपणामुळें पुष्कळ–कदाचित् आजच्या दसपट—होती. जळाऊ व इमारतीचें लांकूड फुकट किंवा स्वल्प किंमतींत उपलब्ध होतें. त्याची काळजी कोणालाहि वाटत नसे. आसऱ्याला खोपट उभें करणें ही थोड्याशा श्रमाची व खर्चाची गोष्ट होती. अन्नाची तजवीज करण्यावर प्रजेचें मुख्य लक्ष केंद्रित झालेलें असे. पुष्कळशी जमीन फक्त एकपिकी असल्यानें पावसाळ्यांत चार महिने मेहनत केली कीं वर्षाचें अन्न जमिनींतून काढतां येई. दुपिकी जमीन वा बागाईत थोडीच होती आणि त्यांवर मुख्य मदार नसे. यामुळें बहुसंख्य प्रजेला सहा महिने घरीं काम नसे. शिवाजीचें मावळे व हेटकरी यांचें पायदळ शेतीच्या कामावरून माणूस उचलून दुसरीकडे नेलेलें नसे. तें बहुधा आपली शेती पावसांत आपणच करी व त्यांतूनच त्याचा

पगार बाहेर पडे. वस्त्रप्रावरण, किराणा माल व परप्रदेशांतून येणाऱ्या वस्तू यांसाठीं थोडा रोख पैसा हातांत असला म्हणजे संसार चालण्यास मुख्य अशी अडचण नसे. चैनीचे प्रकार गांवोगांवच्या प्रजेस उपलब्धच नसल्यानें, त्यांची आवश्यकता भासत नसल्यानें, प्रजा आपल्या ठायीं निसर्गाच्या स्वच्छ व निष्पाप वातावरणांत शांत, समाधानी, सुखी व आनंदितहि राहूं शके. माणूस आपल्या नैसर्गिक प्रवृत्तीला म्हणजेच पशुत्वाला बिलगून राहत असल्यामुळें नेहमीं खालच्या पायरीवरच राहिला, तरी अनंत काळापासून समाजांत चालत आलेलीं मानवमूल्यें तो न चुकतां कसोशीनें पाळत आल्यामुळें मानवतेस पारखा होत नव्हता. आजच्या मोठ्या शहरांतील कोणासहि जबाबदार नसणाऱ्या, मनाची किंवा जनाची कोणतीच भीति न बाळगणाऱ्या असामाजिक माणसापेक्षां तो निश्चित आपल्या समाजाचा एक आवश्यक घटक असे. धर्माची म्हणजेच समाजाची किंवा देवाची भीति सारखी मनांत वागत असल्यामुळें व ती चुकविण्याची शक्यताहि भोंवतालच्या वातावरणांत नसल्यामुळें तो आपोआप नीतिमान् बनत असे. अशा कष्टाळु, अल्पसंतुष्ट, पापभीरू आणि समाजाला चिकटून राहण्याची उपजत प्रवृत्ति असलेल्या साध्यासीध्या माणसांत शिवाजीचें कार्य रुजत घातलें गेलें व यशस्वी झालें. अन्य ठिकाणीं तें शक्यच झालें नसतें, असें आमचें मत आहे.

शिवाजीचें राज्य महाराष्ट्राच्या कमी सुपीक, कमी सुखी व कमी श्रीमंत भागांत असल्यामुळें तेथील प्रजेची आकांक्षा, मागणीसुद्धां माफक होती. अन्नवस्त्राची तरतूद करणारा मालक भेटला तर नोकरींत आपल्या कामांत कसूर करणारी ही प्रजा नव्हती. जंगल व डोंगरपट्टी ह्या भागांत राहण्यामुळें व कदन्न खाण्याच्या संवयीमुळें येथील लोक सडपातळ, काटक व कष्ट करण्यास सरावलेले असेच होते. सुधारलेल्या, सुखासीन शहरी प्रजेचे प्रश्न त्यांच्यांत उद्भवलेच नव्हते. किंबहुना या प्रजेची सहानुभूतीहि अशा ऐदी लोकांकडे झुकण्यासारखी नव्हती. या सर्व गोष्टींचा फायदा शिवाजीस करून घेतां आला. या लोकांतच वाढल्यामुळें त्याच्या आवडीनिवडी, जीवनांतील संवयी, गरजा त्या परिस्थितीसच धरून निर्माण झाल्या होत्या. त्यांत फाजील चैनीची भावना उद्भवणेंच शक्य नव्हतें. राज्य म्हणजे एका कर्त्या माणसाचें सर्वत्र पसरलेलें विस्तृत कुटुंब हीच भावना या नूतन सृष्टींत पायाभूत होती. राजा म्हणजे कोणी फार दूर राहत असलेला, कधींच न दिसणारा व भेट होण्याची शक्यताहि नसलेला अगम्य पुरुष असें या छोट्या राज्यांतील प्रजेस वाटण्यासारखें नव्हतें. तो एक आपल्यासारखाच पण जास्त गुणी, शूर, पराक्रमी व कर्तबगार माणूस आहे; मनांत आलें व जरूर असलें तर आपल्यालाहि त्याला भेटतां येईल, अशी जनमनाची खात्री असली पाहिजे. अशी स्थिति असल्यामुळेंच तो आपल्या शिपायांना हुकूम काढतांना वैयक्तिक, खाजगी बोलण्यांतील भाषा वापरतांना दिसतो. अशी भाषा मुसलमान पातशहा आपल्या कोणत्याच पत्रांत किंवा फर्मानांत काढतांना आढळणार नाहींत. यांतच शिवाजीच्या राज्याची शक्ति सामावलेली होती.

शिवाजीचें छोटें राज्य सघन नसून चिंचोळ्या पट्टीचें होतें. त्याची रुंदी क्वचितच शंभर मैलांची होती. राज्याच्या मध्यभागीं सह्याद्रीच्या धारेच्या लगत बांधलेल्या अवघड किल्ल्यांवर त्याच्या राज्याची मुख्य मदार ठेवलेली होती. या किल्ल्यांवरून पूर्वेकडे किंवा पश्चिमेकडे कोंकणांत उतरणीवर त्याचें राज्य पसरलेलें होतें. या उतरणीवरच दोन्ही बाजूंच्या नद्या वाहत होत्या. शिवाजीची हालचाल नद्यांच्या मुळांजवळील प्रदेशांत असल्यामुळें त्याचे

उत्तरदक्षिण मार्ग नद्यांच्या रुंद पात्रांतून गेलेले नव्हते. कोंकणांत त्याचा राजमार्ग खाड्यांचें खारट पाणी समुद्रापासून वर येतें तेथील बंदरांपर्यंत मर्यादित असे. होड्यांतून सैन्य उतरविण्याची पाळी तो आपणावर ओढवून घेत नसे. जेथें नदी पायीं ओलांडतां येते अशाच भागांतून त्याच्या स्वाऱ्या चालू असत. शिवाजीचें आरमार वाढल्यानंतर त्यानें समुद्रकांठीं किल्ले बांधिले व आरमारी ताफ्यांच्या मदतीनें घोडे खाडीपार नेण्याचीहि त्यास तजवीज करतां येऊं लागली. कोंकणपट्टींतील समुद्रकांठचा भाग पोर्तुगीज, इंग्रज व हबशी यांनीं व्यापलेला असल्यामुळें शिवाजीच्या नाविक हालचालींस मोठाच अडथळा निर्माण होत असे. पैकीं ठाणें जिल्ह्यांत स्वतः शिवाजीनें कोणताच जंजिरा किल्ला बांधला नाहीं; कारण ती समुद्रपट्टी कायम वरील तिघांच्या स्वाधीन होती. १६६१ नंतर, रत्नागिरी जिल्हा जिंकल्यावर तिकडे जंजिरे किल्ले बांधण्याची त्यानें तयारी केली, आणि हर्णैजवळ सुवर्णदुर्ग व मालवणजवळील सिंधुदुर्ग हे दोन खडकाळ बेटांवरील किल्ले त्यानें प्रथम बांधले. नंतर दहा वर्षांनीं जंजिऱ्याजवळील बेटावर कांसा (कांसव ?) ऊर्फ पद्मदुर्ग व अखेरीस मुंबई बंदराच्या तोंडावर खांदेरी हे जंजिरे त्यानें बांधले. जझीरा या अरबी शब्दाचा अर्थ बेट. पण मराठे समुद्रकिनाऱ्यावरील सर्वच किल्ल्यांस जंजिरे म्हणत. पाश्चात्यांचें व जंजिऱ्याच्या हबशासारख्या चांच्यांचें संकट निवारण करण्यासाठीं व परदेशांशीं व्यापारी संबंध वाढविण्यासाठीं शिवाजीला हा अफाट खर्च करावा लागला. दुष्ट शत्रूंच्या अस्तित्वामुळेंच अनावश्यक पैसा खर्च करावा लागतो असें राजकारणाचें आद्य स्वरूप इतिहासावरून अनुभवास येतें. शिवाजीचा हेतु मूलतः न्याय्य असा स्वदेशाचें स्वातंत्र्य स्थापन करण्याचा होता; पण हा न्याय्य हेतूहि सिद्धीस जाण्यासाठीं स्वतःच्याच देशांत त्याला किल्ले बांधून परराज्यांतील स्वबांधवांवर प्रथम स्वाऱ्या कराव्या लागल्या व या स्वाऱ्यांत उत्पन्न झालेल्या लुटीच्या द्रव्यावर आपल्या सर्वस्वी न्याय्य राज्याची उभारणी करावी लागली. न्याय्य व धर्म्य हेतूच्या सिद्धयर्थ अवश्य असलेल्या उपायांना मात्र न्याय्य म्हटलें जात नाहीं, हें इतिहासांतील एक न सुटलेलें कोडें आहे.

आपल्या कुवतीपेक्षां फारच जास्त खर्च करूनहि शिवाजीला पश्चिम किनाऱ्यावर आपलें आरमारी वर्चस्व कधींच स्थापितां आलें नाहीं. त्याला दूरच्या प्रवासासाठीं पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांकडून परवाने घ्यावे लागत असें कांहीं उल्लेखांवरून दिसतें. एरवीं त्याचीं तारवें पोर्तुगिजांनीं पकडून नेलीं असतीं किंवा बुडविलींहि असतीं. शिवाजीच्या संचाराला आळा घालणारा आरमार हा अडसर पाश्चात्यांजवळ असल्यानें ते सर्व जंजिऱ्याच्या हबशीशींहि संगनमत करून असत. मात्र त्यांच्यांत आपसांतहि एकमेकांचें द्रव्य वा मुलूख हरण करण्याची बुद्धि नव्हती असें नाहीं. हिंदी स्वातंत्र्याला सर्वांत मोठा धोका हाच होता. कालांतरानें या सर्वांवर प्रसंगविशेषीं मात करणारें आंग्र्यांचें घराणें तयार झालें. पण शिवकालीं मराठे या राज्यांगांत मागासलेलेच राहिले.

शिवकालांतील व्यापारी बंदरें उघड्या समुद्रकिनाऱ्यावर वसलेलीं नसून थोडीं आंत खाड्यांच्या कांठांवर भरतीच्या मर्यादेपर्यंत वसलेलीं होतीं. भडोच, सुरत, कल्याण, नागोठणें, अष्टमी, महाड, केळशी, चिपळूण, संगमेश्वर, साटवली, राजापूर, खारेपाटण, मालोंड हीं बंदरें आंत आहेत. कांठांवरील बंदरें हीं पाश्चात्यांनीं स्थापन केलीं व भरभराटीस आणलीं, कारण महासागरांतून सफर करणारीं त्यांचीं मोठालीं जहाजें कांठांजवळील खोल पाण्यांतच थांबविण्यासारखीं होतीं. या बंदरांपासून देशावर माल नेणारे रस्ते सह्याद्रीच्या खिंडींतून

Scanned by CamScanner

घाट बांधून तयार केलेले होते. त्यांवरून बैलांच्या पाठींवरून मालाची वाहतूक होई परदेशांहून येणारा माल व कोंकणांतील स्थानिक वस्तू याच रीतीनें हिंदुस्थानांत दूरवर जात व सर्वत्र फैलावत. राजधान्यांचीं शहरें राज्यांतील मुख्य बंदरांना जोडलेलीं असत. सुरतेचा माल खानदेशांत, कल्याणकडील नाशिकाकडे, चौलास उतरणारा जुन्नरास व तेथून नगर–अवरंगाबादेस पुढें जात असे. इंग्रजांची इच्छाहि आरंभीं मुंबईहून नागोठण्यास व तेथून देशावर माल जुन्नराकडे पाठविण्याची होती. मध्ययुगीन चौल बंदरांत उतरणारा माल अष्टमी, पाली वगैरे गांवांवरून कुंवारीगडाजवळील शाहपूर पेठेच्या मार्गानें पवनेच्या खोऱ्यांतून तळेगांवाजवळ पोहोंचून, इंद्रायणी ओलांडून, इंदुरी, नवलाखउंबरें, कडूस, घोडें या गांवांवरून जुन्नरास जाई व तेथून अहमदनगरास व पुढें बेदरासहि पोहोंचे. पंधराव्या शतकांतील रशियन व्यापारी निकितिन याच मार्गानें त्या दक्षिणेच्या राजधानींत पोहोंचला व सतराव्या शतकांतील इंग्रजहि तोच मार्ग पकडूं पाहत होते. मात्र शिवाजी व मोंगल यांच्या पुणें प्रांतांतील सरहद्दीवरील युद्धामुळें त्यांचा बेत फळास आला नाहीं असें दिसतें. महाडापर्यंत तारवांतून येणारा माल वरंधा व पारघाटांनीं नीरेच्या व भीमेच्या खोऱ्यांतून पंढरपूर, सोलापूर, विजापूरपर्यंत पोहोंचे. तीच गोष्ट चिपळुणावरून कऱ्हाडास जाणाऱ्या मालाची. राजापूर बंदरचा अनस्कुरा घाटानें कोल्हापूर, मिरज, अथणी व तेथून पुढें विजापूरपर्यंत जाई. खारेपाटण बंदरांतून फोंडाघाटानें निपाणी, रायबाग या मार्गानें कृष्णेच्या दक्षिणेकडील प्रदेशांत मालाचा पुरवठा होई. मालोंड बंदरांतून नरडव्याच्या घाटानें पाटगांव, गारगोटी या कोल्हापूरच्या दक्षिणेकडील भागांत माल फैलावे. वेंगुर्ल्याहून बेळगांव, संपगांव, धारवाड, हुबळी, गदग, कोप्पळपर्यंत व्यापार होई. कडवाड (कारवार) बंदरांतील माल याच कर्नाटकांतील पेठांत पाठविला जाई. अशा रीतीनें परदेशचा माल शिवाजीच्या राज्यांतील कोंकणच्या बंदरांत उतरून दक्षिणच्या मध्यापर्यंत पोहोंचत असे. या मालावरील जकातीचें उत्पन्न किती होत असावें याबद्दल अंदाज होत नाहीं. पण तें बरेंच असावें. परदेशस्थ या बंदरांतून बंदुकीच्या दारूस अवश्य असा सोरा हें खनिज, कापड, सूत व मसाल्याचे पदार्थ मुख्यतः आपल्या देशांस नेत. कोंकणांतून देशावर जाणारा अत्यावश्यक सर्वोपयोगी माल म्हणजे मीठ, कोकम, सुंभ, नारळ, सुपारी व परदेशांतील खजूर, खारीक, बदाम, बेदाणा, हिंग व निरनिराळ्या धातू हा होय. तो आपल्याच बंदरांतून व घाटांतून वर जावा असा शिवाजीचा आटापिटा होता, तरीहि परदेशचे व्यापारी भलत्याच बंदरांत माल उतरवून कमी रहदारीच्या घाटांनीं डोईवरून माल चढवून त्याची फसवणूक करण्यांत कमी हुशार होते असें नाहीं. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील मिठास बारदेशाकडील मिठाची स्पर्धा होत असे व पदार्थांचे भाव त्यामुळें कमीजास्त होऊन उत्पन्नास धक्का बसे. शिवाजीच्या नजरेची बारकाई याबाबतहि दिसून येई.

समुद्रकिनाऱ्यामुळें परदेशी लोकांशीं संबंध वाढून स्थानिक लोकांची संकुचितता कमी होण्यास मदत होते व माणूस हुषारहि होतें. नवीन नवीन वस्तू आल्यामुळें सुधारणा फैलावण्यास सुरुवात होते. कोंकणांतील मनुष्य याच कारणामुळें जात्या अधिक चौकस, ज्ञानवान् होण्यास अवसर सांपडतो. पेशवाईत शिवाजीच्या तालमींत तयार झालेल्या या कोंकणी लोकानींच मराठ्यांचें राज्य आपल्या हुकमतीखालीं आणलें व त्यांचा प्रभाव अखिल महाराष्ट्रांत व बाहेरहि दूरवर फैलावला.

Scanned by CamScanner

याउलट सपाट प्रदेशांतील लोक सुपीक भूमिभागामुळें आपोआपच जास्त संपन्न व सोशीक होतांना दिसतात. सोशिकतेस कावेबाजपणाची जोड द्यावीच लागते, कारण परकी लोकांचा संचार व त्यांची कुरघोडी अशा प्रदेशावर होणें स्वाभाविक असल्यामुळें स्वसंरक्षणार्थ धूर्ततेनें वागणें ओघासच येतें. या ठिकाणीं मोकळेपणा, निःस्पृहता शक्य होत नाहीं. गंगायमुनाकांठच्या सुपीक, सपाट प्रदेशांतील लोकांना मनाचे दोन कप्पे व्यवहारांत आणावे लागतात. त्यांच्या बोलण्यांतील शब्दांचा अर्थ उघड दिसतो तोच धरण्याची सोय नसते. त्यामुळें डोंगराळ भागांतील मागासलेल्या, साध्या, सरळ व कांहींशी फटकळ भाषा वापरणाऱ्या लोकांना सपाट राजधान्यांतील शहरी लोक लबाड वाटतात व ते तसे असतातहि. पण हें सर्व स्वसंरक्षणार्थ निर्माण केलेलें सामाजिक कवच असतें. शिवाजी मागासलेल्या, डोंगराळ प्रदेशांत वाढल्यामुळें त्याची वागणूक अवरंगजेबास व आग्रा शहरांतील दरबारी लोकांस गांवढळ, असंस्कृत माणसाची वाटली, हें ऐतिहासिक उदाहरण आहे. ज्यांच्या बारेमाप स्तुतिदर्शक शब्दांत बिनखर्ची आदरापेक्षां दुसरें कांहींच खरें मानावयाचें नसतें अशा लोकांना मराठ्यांचें बोलणें सामान्यतः गांवढळ, किंबहुना असभ्य वाटतें ही वस्तुस्थिति आहे. शिवाजीची शब्दरचना रोखठोक, स्पष्ट अर्थाची, अगदीं जशीच्या तशीच समजण्याची होती व त्यावरच त्याची जरब अवलंबून असे. निरर्थक स्तुति करावयाची तर त्यास फारसी किंवा उर्दू भाषेचा आश्रय करावा लागे. गोवळकोंड्याच्या दरबारांत किंवा जयसिंग, रामसिंग यांशीं बोलतांना तो अशीच भाषा वापरीत असावा. निकोलाय मनुची यानें लिहून ठेवलें आहे त्याप्रमाणें पाहतां प्रसंगविशेषीं अशी दरबारी भाषा बोलण्यांतहि शिवाजी मागें नव्हता. मनुचीबद्दल जयसिंगास विचारतांना "हे कोणत्या देशचे राजे आहेत?" असें शिवाजीनें विचारल्याचें मनुची सांगतो. याचा अर्थ शिवाजीस मनुची राजा वाटला असा धरावयाचा नसून, ही एक दरबारी रीत आहे, एवढेंच समजावयाचें. शिवाजीची मनुष्याची पारख इतकी अचूक असे कीं, तो मनुची-सारख्या गोलंदाजांतील मुख्याला राजा मानण्याची चूक करील हें संभवतहि नाहीं. अफजल-खानाला भेटतांना शिवाजीनें वागणुकीचें नाटक कसें बेमालूम वठविलें असेल हें कल्पनेनें ताडतां येतें. भाषा ही जशी मनांतील गोष्ट स्पष्टपणें सांगण्यासाठीं उपयोगांत आणली जाते तशीच ती आपल्या मनाचा थांग दुसऱ्याला न लागेल या हेतूनें वापरली जाते. शिवाजी हे दोन्हीहि उपयोग जाणत होता तरी त्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति स्पष्ट समजावण्याचीच होती, असें इतिहासावरून दिसतें.

शिवाजीच्या सर्व स्वाऱ्या सातपुडा पर्वताच्या दक्षिणेकडील भागांतच झाल्या. त्या करतांना त्याला दरेक पन्नास मैलांवर डोंगर ओलांडावे लागत. या डोंगरांच्या ओळी सह्याद्री-पासून पूर्वेकडे पन्नास-साठ मैलांवर पसरलेल्या आढळतात. पण शिवाजीचा दक्षिणोत्तर मार्ग इतका दूरवर क्वचितच पसरलेला असे. त्याची हालचाल सह्याद्रीलगतच्या तीस मैलांतच बहुधा चाले. त्यापुढें जावयाचें तें केवळ भरारी मारून लूट गोळा करण्यापुरतें. कर्नाटकांत किंवा तेलंगणांत झालेल्या त्याच्या स्वाऱ्या बहुधा सपाट प्रदेशांत होत्या व त्यांतील दौड मात्र शंभर, दोनशें, तीनशें व क्वचित् चारशें मैलांपर्यंतहि होई. जिंजीची स्वारी मात्र सातशें मैलांपर्यंत लांबली होती व आग्र्याचा प्रवास आठशें मैलांवर झाला. आग्र्याहून शिवाजी तडक महाराष्ट्रांत आला असें आतां स्पष्ट झालें असल्यानें त्याची गयेपर्यंतची यात्रा काल्पनिक

मानली पाहिजे हें उघड आहे. शिवाजी नेहमीं घोड्यावर स्वार होऊन दूरवर जाई ही समजूत सर्वदा खरी नाहीं. शक्य तेथें तो पालखींतूनच आरामानें जाई. याला कोंकणांतील प्रवासहि अपवाद नव्हता. आपली मर्यादित शक्ति अवश्य त्या कामासाठीं राखून ठेवण्याची संवय शिवाजीनें लावून घेतली होती. बऱ्याच वेळां तो पालखींतूनच प्रवास करी असें उपलब्ध माहितीवरून सिद्ध आहे. आपलें शरीर वाटेल तेव्हां वाटेल तसें उपयोगांत आणण्याची संवय त्याच्या अंगवळणीं पडली होती. त्याचें आयुष्यच हालचालींनीं भरलेलें होतें व एका जागीं स्थिर बसणें त्याला शक्यच नव्हतें. राजा रविवर्म्याच्या, विख्यात घोड्यावरील तसबिरीमुळें व अलीकडे झालेल्या शिवाजीच्या पुतळ्यांमुळें क्वचित् चुकीची समजूत फैलावण्याचा संभव आहे, म्हणून हें विवेचन केलें.

शिवाजीनें स्वतः गलबतांत बसून एकच आरमारी स्वारी केल्याचें नमूद आहे व ती म्हणजे दक्षिण कानडा जिल्ह्यांतील बसरूरची स्वारी. या स्वारींत त्याचे पुरे आठ दिवसहि जातां येतां मिळून गलबतांत गेले नसतील. परत येतांना तर त्यानें शंभर मैल आधींच जमिनीवर उतरण्याची काळजी घेतली. त्याची स्वारी हिंवाळ्यांत, समुद्र शांत असल्या वेळीं झाली. पण या एकाच स्वारीच्या अनुभवानें त्याला सागरी स्वारींतील अडचणी व संभाव्य धोके यांचें ज्ञान होऊन त्यांबद्दल त्याची खात्री पटलेली दिसते. कारण पुनः तो कधीं या फंदांत पडलेला आढळत नाहीं. आपल्या राज्याची सर्व इमारत एकाच व्यक्तीच्या जगण्यावर अवलंबून आहे हें ओळखून त्यानें अकारण आपला जीव नैसर्गिक, मानवी किंवा लष्करी धोक्यांत घालण्याचें टाळलेलें दिसतें. यांत त्याचा शहाणपणा व सावधगिरी उत्तम दिग्दर्शित होतात. पण मराठ्यांना सागरी प्रवासाची आवड निर्माण होणें त्यामुळें मागें पडलें. इंग्लंड किंवा जपान यांप्रमाणें नाविक बनण्याची नैसर्गिक सहजता पश्चिम किनाऱ्यावर नव्हती हें खरें. पण जर हें अंग वाढतें तर हिंदी इतिहासावर त्याचा चांगलाच ठसा उमटण्याची शक्यता होती, ती वायां गेली, असें म्हणणें भाग आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र करण्याच्या कार्यांत या गोष्टीची फार मोठी मदत झाली असती. इंग्रजांनीं पंजाब जिंकण्याच्या आधीं आरमारानें सिंध प्रांतांत प्रवेश केला व सिंधुनदांतून वर जाऊन बलुचिस्तान, अफगाणिस्तान व पंजाब येथील राज्यांना दक्षिणेकडून शह दिला, म्हणून त्यांना हिंदी साम्राज्य स्थापितां आलें. मराठे त्या आधीं शंभर वर्षें पेशावरपर्यंत दौड करून आले. पण त्यांना पंजाबवरसुद्धां राज्य करतां आलें नाहीं याचें कारण हें आरमारी वैगुण्यच होय.

कोणत्याहि कर्त्या पुरुषाला देशज्ञानाबरोबर आपल्या कालाचें ज्ञानहि यथार्थ व्हावें लागतें. शिवाजी याहि बाबतींत निष्णात होता. मुसलमान या देशांत येऊन व त्यांचें स्थिर राज्य स्थापन होऊन अनेक शतकें लोटलीं होतीं. त्यांना पार हद्दीबाहेर घालवून देणें शक्यतेच्या कोटींत राहिलें नव्हतें. ते भारतीय समाजाचे कायम घटक बनले होते. त्यांपैकीं बहुसंख्य वंशानें मूळचे हिंदु भारतीयच होते. या परिस्थितींत ते यापुढें या देशाचे नागरिक म्हणून नांदणें अपरिहार्य झालें होतें. हें ओळखून शिवाजीनें आपलें महाराष्ट्रराज्याचें ध्येय आंखलें. अनेक शतकांच्या हिंदुमुसलमान झगड्यानंतर असें सिद्ध झालें होतें कीं, या भरतखंडांतील हिंदुमुसलमानांचा प्रश्न मुसलमानी राज्यकर्त्यांकडून न्यायानें सोडविला जाणें शक्य नाहीं. असें होण्यास मुसलमानी धर्माचें मुख्य ध्येयच बदललें जाणें आवश्यक होतें. तें ध्येय म्हणजे अखेरीस सर्व प्रजा इस्लामधर्मांत आणणें हेंच होतें. जेव्हां हें ध्येय या

देशांतील इस्लामी सत्ताधीश सोडतील तेव्हांच या देशांत कायम शांतता व समान नागरिकत्व प्रस्थापित करणें शक्य होणार होतें. असा प्रयत्न कांहीं शहाण्या, दूरदर्शी राज्यकर्त्यांनीं मधून मधून केला होता सुद्धां. पण नेहमीं समंध मूळपदावर येऊन बसायचा. अखिल हिंदुस्थानांत मुसलमानी राज्यें स्थापन झाल्यावर हिंदूंनींहि आपली सोयिस्कर समजूत करून घेतली कीं, या कलियुगांत यवनच राजे व्हावयाचे! म्हणजे बहुसंख्य हिंदु राहणाऱ्या या खंडांत आपली एकी होत नाहीं हा आपला अंगभूत दोष विसरून, गुलामगिरींतील वैभव संपादिण्यास आपण मोकळे झालों! दीर्घ प्रयत्न करण्याचा खटाटोप नको! हिंदूंना स्वधर्मा-बद्दल प्रेम वाटतें, पण परधर्माबद्दल द्वेष किंवा तुच्छताहि कधीं वाटलेली इतिहासांत दिसत नाहीं. यवन, म्लेंच्छ, इत्यादि शब्द ते वापरीत ते केवळ परकीपणाचे द्योतक होते. त्यांत दुसरा हीन ही भावना नाहीं. हिंदुधर्माचा प्रसार परक्यांच्या स्वेच्छेनें केलेल्या अनुकरणाचा परिणाम आहे, लादलेल्या ओझ्यामुळें तो घडलेला नाहीं. दुसऱ्यांनीं आमचे आचार व समाजनियम आपणहून पाळावयास आरंभ केला तर कालांतरानें ते या अफाट समाजांत कोठें तरी येऊन बसूं शकत. यांत अजीजी परक्यांना करावी लागे, आमचा फक्त अनुग्रह होई. शक, क्षत्रप राजे व हूण याच तऱ्हेनें आर्यधर्मांत आले व आज त्यांच्या परकीपणाचें नांवहि मागें उरलेलें नाहीं.

पण मुसलमान मात्र या देशांतहि आपलें स्वतंत्र अस्तित्व कायम राखणारे होते. तेंहि एकवार कबूल झालें असतें. पण इतरांना मात्र हाच नियम लावण्यास, त्यांनाहि आपलें स्वतंत्र अस्तित्व राखूं देण्यास ते तयार नव्हते. अर्थात् युद्धानेंच याचा निकाल लागण्या-सारखा होता. या झगड्यास आवश्यक असणारी संघटना इस्लामीधर्मांत मूलतःच आहे. प्रत्येक मुसल्मान हा दुसऱ्या कोणत्याहि मार्गाचें पालन अशक्य करण्यासाठीं बाहेर पडलेला शिपाई होता. मुसलमानांच्या स्वतःच्या मार्गाचें नांव 'शांति' असें आहे, पण आचरण मात्र सदा युद्धाचें! याउलट असें खोटें नांव धारण न करणारे हिंदु हे मात्र आचरणांत शांतिब्रह्म! बौद्ध व जैन या मतांचा प्रसार या देशांत मुसलमानांच्या आगमनप्रसंगीं फार होता व ज्या प्रदेशांत त्यांचें प्राबल्य होतें तेच भाग कायम इस्लामी झाले. गांधार, सिंध, वायव्येकडील प्रांत, पश्चिम पंजाब (तक्षशिला) व बंगाल हेच ते भाग होत. येथें समूहानें लोक मुसल्मान झाले. इतर ठिकाणीं जुलुमानें बाटवून अल्पसंख्येनें ते तसे झाले. ज्यांना धर्म व समाजव्यवस्था हीं एकरूप वाटत होतीं ते वैदिकधर्मी वेगळे राहिले. ज्यांनीं आधींच बुद्ध किंवा महावीर हे पुरुष गुरु मानले होते त्यांना त्यांच्या जागीं महमदाची स्थापना करणें सोपें गेलें. ज्या हिंदु जाती मुसल्मान झाल्या त्या नंतरहि तशाच रोटीबंद नसल्या तरी बेटीबंद राहिल्याच. त्यांनीं आपली बीजशुद्धि राखण्याचा आजवर प्रयत्न केला.

या देशांतील हिंदु-मुसलमान लढ्याचा योग्य अन्वयार्थ समजलेला शिवाजी हा पहिला कर्ता पुरुष. मुसल्मानांचें वरिष्ठ स्थान कशामुळें टिकूं शकत होतें हें त्यानें समजून घेऊन त्यांच्या संस्कृतींतील सर्व उत्तम अंगें जाणून घेतलीं व स्वतः तो त्यांत निष्णात झाला. पण स्वतःच्या हिंदुत्वाचा अभिमान मात्र त्यानें गुंडाळून ठेवला नाहीं. केवळ भौगोलिक राष्ट्रीयत्वाच्या पायावर येथील लोकांना एक करून त्या एकराज्याच्या अभिमानाच्या जोरावर येथील राज्यशकट यशस्वीरीत्या चालविण्याचा प्रयत्न अकबरानें करून पाहिला होता व त्यानें सुरू केलेली व्यवस्था त्या काळच्या आघाडीस असल्यामुळें हें भरतखंड एकछत्री राज्य

Scanned by CamScanner

होईल असा संभवहि दिसूं लागला होता. पण याच्या मुळावर पुनः इस्लामी मौलवी आले. त्यांना इस्लामचें तत्त्व राज्यहितासाठींसुद्धां सोडण्याची इच्छा नव्हती. अकबर व जहांगीर यांच्या सम वागणुकीपासून शाहजहान दुसरीकडे वळला व त्याचे दोन मुलगे परस्परांच्या अगदींच विरुद्ध झाले. एकानें आजापणजांचा मार्ग पुढें चालविण्याची खटपट केली व दुसऱ्यानें एका शतकानंतर पुनः इस्लामचा अवतार धारण केला. दारा व अवरंगजेब यांचें युद्ध होऊन अवरंगजेब त्यांत जय पावला नसता तर या देशाच्या इतिहासानें कोणतें स्वरूप धारण केलें असतें याचा तर्क करणें कठिण आहे. पण गाडलेला इस्लाम अवरंगजेबानें पुनः उकरून काढल्यामुळें शिवाजीच्या चरित्राला नवीन कलाटणी मिळाली व तो जास्ती हिंदुधर्माभिमानी होऊन त्यानें एक नवीन मार्ग आंखला व त्यास तो आंखतां आला, हें इतिहासावरून सिद्ध आहे.

शिवाजीच्या ध्येयाची उत्क्रांति त्याच्या आयुष्यांत हळूहळू कशी होत गेली हें पाहण्यासारखें आहे. त्याच्या ध्येयाची उत्पत्ति शाहजीच्या पूर्ववयांतील अनुभवांतून निर्माण झाली. कितीहि राजनिष्ठेने हिंदु नोकर चालला, त्यानें केवढाहि पराक्रम केला, तरी इस्लामी वृत्तीच्या अभिमान्यांचें समाधान नसे. या देशांतील सर्व लोक मुसलमान झाले तरी त्यामुळें एकी होईलच असें म्हणण्यास बाहेरील इस्लामचा अनुभव पोषक नव्हता. परक्यांचा नाश करणें, त्यांना लुबाडणें, त्यांचें सर्वस्वापहरण करणें या गोष्टींना इस्लामची आरोळी उपयोगी पडे. पण त्या धर्माची रचना सत्यज्ञानाच्या, विज्ञानाच्या, संस्कृतीच्या वाढीला पोषक होती असें इतिहासावरून दिसत नाहीं. अल्पावधींत त्रिखंडांत प्रसार झाल्यामुळें अनुषंगानें इस्लामचें ज्ञान, संस्कृति व विशेषतः त्यांच्या धर्माचा दरारा हीं बरींच वृद्धि पावलीं. पण त्याचा पाया प्रगतीस पोषक नव्हता हें पाश्चात्यांनीं त्याविरुद्ध उचल केली तेव्हां जगाच्या निदर्शनास आलें व या काळाच्या आरंभीं, म्हणजे सतराव्या शतकांत, शिवाजी उदयाचलावर आला. पाश्चात्यांच्या भरतखंडांतील यशस्वी आक्रमणामुळें मुसलमानांचा मागासलेपणा व कमकुवतपणा चव्हाट्यावर आला व या गोष्टी महाराष्ट्राच्या किनाऱ्यावर होत असल्यामुळें इस्लामी संस्कृतीचें व्यंग व उणेपणा शिवाजीच्या मनांत ठसला. मुसलमानी राज्यांचा दरारा त्या प्रमाणांत त्याच्या मनांतून उतरला. मनोदृष्ट्या ही गोष्ट मराठ्यांच्या उदयास साहाय्यभूत ठरली. विजयनगरचें अखेरचें हिंदु संस्कृतीचें एकमेव आश्रयस्थान नष्ट करूनहि तें नष्ट करणाऱ्या विजापूरच्या व अहमदनगरच्या सुलतानांना थोड्याशा तारवांत बसून सातासमुद्रांपलीकडून आलेले पोर्तुगीज लोक आपल्या किनाऱ्यावरून परते सारतां आले नाहींत. हेंच काय, पण त्यांच्यापुढें ची ची करीत मागें सरावें लागलें. हें दृश्य या देशांतील हिंदूंना उत्साहभरित करणारें ठरलें तर त्यांत नवल नाहीं. गोवें व चौल हीं मोठीं जुनीं बंदरें मुसलमानांच्या हातून जाण्यास तेथील हिंदु व्यापाऱ्यांचें साहाय्य पोर्तुगिजांस झालेलें दिसतें. कारण हिंदूंस आपला व्यापार कायम ठेवावयाचा होता; मुसलमानांच्या राज्याचा अभिमान धरून आपल्या श्रीमंतीचा पाया उखडून टाकण्याची इच्छा नव्हती. पाश्चात्यांना ही गोष्ट हवीच होती. आरंभींच्या पन्नास वर्षांनंतर जेझुइटांनीं मूर्खपणानें मुसलमानांप्रमाणें धर्माची बाब पुढें आणली नसती तर पोर्तुगिजांचें राज्य जास्त चिरंतन झालें असतें. शिवाजीच्या मनावर हा इतिहास उत्तम ठसलेला दिसतो. अवरंगजेबाच्या हिंदु देवळें पाडण्याच्या हुकुमाआधींच गोव्यांत पुनः एकदां सक्तीच्या धर्मप्रसाराची लाट उद्भवली होती व ती शिवाजीनें चार

पाद्यांचीं डोकीं मारून व बारदेशावर स्वारी करून मोडून काढली होती, हें ध्यानांत धरलें पाहिजे. स्वतंत्र वृत्तीच्या स्वाभिमानी पुरुषास दुसऱ्याची नोकरी आवडणार नाहीं हें मनुष्यसहज आहे. त्याच्या जोडीला बापाचा तीन पातशाह्यांतील अनुभव त्याच्या दृष्टीसमोर ताजा होता. बापाची ससेहोलपट कशी झाली हें त्यानेंहि अनुभविलें होतें. तेव्हां इतःपर तो जुना, अनुभवानें निरुपयोगी ठरलेला मार्ग सोडून देण्याचें कोणत्याहि शाहण्या पुरुषाच्या मनांत येण्यासारखें होतें. संभव आहे कीं, मनाचा पूर्ण निश्चय करवत नसलेल्या व अनुभवानें खिन्न झालेल्या शाहजीनें आपले दोन मुलगे दोन दिशांस मुद्दाम ठेवून दिले. वडील संभाजी यास स्वतःच्या मदतीस हाताखालीं ठेवून मुसलमानांच्या नोकरीचा धागा, काळास अवश्य वाटल्यामुळें, सोडून दिला नाहीं, व नवीनच प्रदेशांत स्वतंत्र मुलूख स्वतःच्या हिंमतीवर जिंकून त्याचा काय फायदा होतो हें पाहण्याचें ठरविलें, व लहान शिवाजीला आईसहित आपल्याच हुकमतीखालीं आपल्या मूळच्या महाराष्ट्रांतील क्षेत्रांत ठेवून स्वतंत्र राज्यस्थापनेचा मनांतील हेतु त्या रूपानें तडीस जातो कीं काय हें पाहण्याचा बेत केला. पैकीं वडील पुत्र संभाजी आकस्मिकरीत्या लवकरच मरण पावल्यामुळें त्याचा पहिला हेतु लवकर सिद्धीस गेला नाहीं. तरी पण त्यानें संभाजी-शिवाजींहून लहान व्यंकोजीस बरोबर बाळगून दक्षिणचें दूरवरचें जिंकण्यासारखें नूतन क्षेत्र त्याच्या नजरेस आणून ठेविलें व त्याला त्या भागांत बरोबर रुळवून तिकडील राजकारणांत तरबेजहि केलें. पण बापाचा महाराष्ट्रांतील स्वातंत्र्याचा पहिला तडफदार प्रयत्न स्वतः डोळ्यांनीं पाहिलेल्या वडील दोन मुलांत जशी स्वातंत्र्यलालसा अंकुरित झाली होती तशी ती व्यंकोजीच्या मनांत त्याला रुजवून काढतां आली नाहीं. मुसलमानी शाहीचा आधार न तुटतां जें काय होईल तें साधण्याचा त्याचा विचार मर्यादित ठरला. शिवाजीनें मुळांतच आपल्या कर्तबगारीस अशी मर्यादा कधीं कल्पिली नाहीं. सतत दरबारांत वावरणाऱ्या शाहजीसारख्या पुरुषाची महत्त्वाकांक्षा शिवाजीसारख्या स्वयंशोधित मार्ग चोखाळणाऱ्या पुरुषापेक्षां तोकडी ठरली तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. संभाजी व शिवाजी हे किती स्वतंत्र बुद्धीचे होते याचा पहिलाच अनुभव शाहजीच्या बंदिवासकाळीं येऊन चुकला. त्याच्या दोन प्रदेशांतील तडफदार मुलांनीं, बंगळूर व पुणें इतक्या दूरच्या टापूंत राहत असूनहि, आरंभीं कांहीं दिवस विजापुरकरांच्या आज्ञा न जुमानतां शाहजीच्या दोन्हीहि प्रदेशांतील जागिरी व किल्ले विजापूरच्या हल्ल्यांपासून तडफदारपणें रक्षिले व प्रथम विजापुरकरांचा पराभव करून आपलें पाणी त्यांच्या नजरेस आणिलें. पण नंतर पित्राज्ञेनें त्याच्या जीवरक्षणासाठीं व हितासाठीं ते रक्षिलेले किल्लेच विजापुरकरांस देऊन टाकले व अशा रीतीनें शाहजीच्या आयुष्यास दुसरी कलाटणी देऊन त्याचें पुढील आयुष्य सुरक्षित व सुखाचें केलें. बापाच्या सुटकेसाठीं शिवाजीनें त्या वेळीं माघार घेतली तरी तो राजनैतिक डाव होता हें पुढील घडामोडींवरून उघड होतें. प्रथम शाहजीकडून प्राप्त झालेल्या वडिलोपार्जित जागिरीचें अंतर्गत घडामोडींनीं स्वरूप बदलून टाकून, संधि पाहून त्यानें विजापूरच्या राज्यांत पाय पसरण्यास सुरुवात केली. आपल्या ताठपणानें मोरे अप्रिय झालेले आहेत हें हेरून त्यानें आपल्या जागिरीशीं सलग असलेला त्यांचा दक्षिणेकडील मुलूख काबीज केला. यांत त्याला मावळांतील देशमुख व दक्षिणेकडील शृंगारपुरकर यांकडून मदतच झाली; निदान अडथळा झाला नाहीं. राजधानी विजापूर येथें या वेळीं महमदशाह मरणोन्मुख असल्यामुळें तेथें अंतर्गत स्पर्धा उत्पन्न झाली होती. त्यांतच

अवरंगजेब या वेळीं उत्तरेकडे आदिलशाहीवर नजर रोखून बसला होता. त्या दाबामुळें विजापुरकरांस दुसरीकडे पाहण्यास अवकाश नव्हता. हा घांस पचनीं पडत आहे तोंच अवरंगजेबानें दक्षिणेस बेदराकडे पावलें वळविल्यामुळें शिवाजीच्या मनांत अशी कल्पना आली कीं, या वेळीं अवरंगजेबास मिळालों तर काय होईल! म्हणून त्यानें वकील पाठवून मोंगलांकडे जाण्याचें सोंग केलें. अशा रीतीनें अवरंगजेबास गाफील ठेवून आपण जुन्नर व अहमदनगर हीं मोंगलांचीं बळकट ठाणीं शिवाजीनें लुटलीं. इकडे अवरंगजेबानें बेदर व कल्याणी घेतल्याकारणानें विजापूरची राज्यकर्त्री बेगम बडी साहेबा हिनें मुख्य कारभारी खान महमद यावर मारेकरी घालून त्यास ठार करविलें. तेणेंकरून विजापुरांतील दुफळी जास्तच तीव्र होऊन तिकडून शिवाजीला तात्पुरतें भय उरलें नाहीं. पुढें लवकरच शाहजहानच्या हुकुमावरून अवरंगजेब दिल्लीस परत चालल्यामुळें, तिकडीलहि भय कमी आहे असें पाहून शिवाजीनें, कल्याण व भिवंडी आदिलशहानें मोंगलांस दिलीं होतीं, तरी स्वतःच जिंकून घेतलीं व उत्तर कोंकणांत आपले हातपाय पसरले. तिकडे विजापुरास अंतर्गत लाथाळी जास्तच तीव्र होऊन फत्तेखान व बहलोलखान हे मोठे सरदार बडे साहेबिणीनें मारवून टाकले. या गोष्टी १६५८ त घडल्या.

पण तत्पूर्वींच शाहजीच्या लक्षांत विजापूर दरबारांतील अंतःस्थ दुही चांगलीच भरली होती. ज्या रणदुल्लाखानापाशीं त्याचा स्नेह जडल्यामुळें त्याच्या शब्दावर विश्वास ठेवून विजापुरकरांकडे नोकरीस आला होता तो जिवंत होता तोंपर्यंत शाहजीचा काळ निभावून गेला. त्याची सन १६४९ सालीं सुटका होण्यास या रणदुल्लाखानाचाच अखेरचा शब्द त्याच्या कामास येऊन महमदशहानें त्याची सुटका केलेली दिसते. जिजाबाईपासून झालेले त्याचे दोन वडील मुलगे हेहि आपल्या राजकारणी दुलग वर्तनानें, म्हणजे प्रथम विजापुरकरांशीं भांडून व नंतर बापाच्या सोडवणुकीसाठीं जवळचे किल्ले बादशहाला देऊन त्याच्या उपयोगी पडले. पण या सर्व घडामोडींत दिवसेंदिवस स्त्रीनायकी माजत चाललेल्या विजापूरच्या अनागोंदी दरबारांत स्वतःचें रक्षण करणें कठिण होणार आहे हें अंतर्मनास पटून या कोणताहि नियम न पाळणाऱ्या दरबारापासून दूर सरण्याचा विचार शाहजीच्या मनांत अतःपर दृढ झाला. बाह्यतः बादशहानें कैदेंतून सोडल्यावर शाहजी राजधानी विजापूर येथें दरबारीं किंवा आसमंतांत किती काळ गुंतून पडला तें अचूक सांगणाऱ्या तारखा उपलब्ध नाहींत. पण शाहजीच्या जीवनांतल्या दुसऱ्या प्रकरणांतील उल्लेखांवरून, तो लवकरच विजापुरकरांच्या कर्नाटकामधील पूर्वेकडील मुलुखांत स्वारीवर निघून गेलेला दिसतो. या वेळीं कुतुबशहाचा मुख्य प्रधान मीर जुम्ला हा यजमानाशीं बाचाबाची करून स्वतंत्र होण्याच्या मार्गावर पावलें टाकीत होता. विजयनगरकरांचा जिंकलेला नवीन मुलूख तो स्वतःची स्वतंत्र कमाई समजत असून मालकाला कारभारांत फारसा विचारत नसे. दक्षिणेकडे विजापुरकरांनीं जोर धरून मीर जुम्ल्याला जिंजीच्यावर खूपच लोटलें होतें. मद्रासच्या दक्षिणेकडे सगळा सुपीक समुद्रकिनारा त्यांनींच लाटला होता. उत्तरेकडील डोंगराळ व जंगली प्रदेश मात्र गोवळकोंड्याच्या ताब्यांत राहिला होता. मीर जुम्ल्यानें जोर करून उलट उत्तरेकडील विजापूरच्या मुलुखांत घुसून गुत्ती, पेनुकोंडा येथपर्यंत धडक मारली. त्यांपैकीं गुत्तीच्या किल्ल्यांत शहाजीनें त्याला कोंडला व जेर केला. पण तो किल्ल्यांत अडकून राहूनहि पै देण्याचें मान्य करीना. कवि जयराम पिंड्ये म्हणतो—

Scanned by CamScanner

गडांत मिर जूमला सकलिकीं जहीं कोंडिला ।
उदंड रण मांडिला परि रुका न त्याणें दिल्हा ॥
प्रचंडबल देखिला नृपति शाहजी भोंसला ।
मनांत बहु लाजला मग भयेंच केला सला ॥ ४३ ॥

राधामाधवविलासचंपूः, पृष्ठ २५६

याच वेळीं पेनुकोंड्याचा किल्लाहि विजापुरकरांनीं जिंकून इखलासखान तेथें स्थापित केला. ही मोहीम सन १६५१-५२ मध्यें चालू असावी, असा तर्क होतो.

विजापूर दरबारांत या वेळीं महमदशाह अर्धांगानें बहुत काळ आजारी असून त्याचा कारभार त्याची आवडती पट्टराणी—अबदुल्ला कुतुबशहाची बहीण बडी साहेबा—हीच पाहत असल्याचें दिसतें. तिच्याच आग्रहावरून, विवाहित पत्नीचा मुलगा नसूनहि अलीला महमदशहानें वलीअहद म्हणजे युवराज म्हणून जाहीर करून ठेविलें होतें. कारण तो आवडीनें तिनें पाळलेला असून तिचाच लळा त्याला होता. कदाचित् त्याची जननी माता जिवंतहि नसावी. बादशहानें त्याला युवराज केलें तेव्हां त्याविरुद्ध कोणी गुणगुण केली असल्याची नोंद नाहीं. पण नंतर दरबारांत यावरून दोन फळ्या पडलेल्या दिसतात. रणदुल्ल्याचा मुलगा रुस्तुमजमा, त्याचा मित्र शाहजी, वजीर खानमहमद, फत्तेखान व बहलोलखान प्रभृति फौजबंद वजनदार माणसें याविरुद्ध बोलूं लागलेलीं दिसतात. कदाचित् यामुळेंच बडे साहेबिणीनें यांतील प्रमुख खान महमद, बहलोलखान व फत्तेखान यांना एका वर्षांत मारून टाकलेलें दिसतें व उरलेले रुस्तुमजमा व शाहजीसारखे लोक दरबारापासून स्वसंरक्षणासाठीं दूर जाऊन राहिलेले दिसतात. याच प्रकरणीं अफजलखान बडे साहेबिणीचा प्यार हस्तक झालेला दिसतो. त्यामुळेंच त्याचें व शाहजीचें वांकडेपण येऊन अफजलखानाकडून शाहजीचा मुलगा संभाजी यास गुपचूप दगा पोहोंचलेला असावा. कारण तशी जाणीव शाहजीच्याच काय, पण जिजाबाईच्या व शिवाजीच्या मनांतहि जागृत असलेली ऐतिहासिक साधनांत आढळून येते. कनकगिरीच्या पाळेगाराशीं अफजलखान व संभाजी यांचें केव्हां युद्ध झालें असेल तें असो, ती गोष्ट सन १६५४ च्या आरंभींच्या महिन्यांतील असावी, असें संभाजीचा मागून जन्मलेला वडील मुलगा उमाजी याच्या जन्मतिथीवरून व शाहजीनें बसविलेल्या 'कंनकगीरपट्टी'च्या उल्लेखावरून दिसून येतें. [प. सा. सं. क्र. ६८३; शि. च. प्र. पृ. १७] संभाजीनें बंगळूर व कंदर्पीचे बळकट किल्ले बापाच्या सुटकेसाठीं आदिलशहाला दिले तेव्हांच शाहजीची बंगळूरहून उचलबांगडी झाली, कीं नंतर कांहीं वर्षें—सन १६५६ मध्यें महमदशहा मरेपर्यंत—तो याच प्रदेशांत वावरत होता याचा बोध कवि जयराम पिंड्याच्या अघळपघळ काव्यावरून बिलकुल होत नाहीं. शाहजीचें गौरीमयूर (कीं विलास?) राजवाड्यांतील वैभवसंपन्न व विलासी काव्यशास्त्रविनोदपूर्ण सुसंस्कृत जीवन केव्हांपासून केव्हांपर्यंत, किती वर्षें जगलें गेलें याचाहि अंदाज लागत नाहीं. जयरामाचा संबंध शाहजीच्या मृत्यूनंतरहि व्यंकोजीच्या दरबाराशीं तो जेथें कोठें राहत असेल तेथें अनेक वर्षें चालू होता हें 'पर्णालपर्वतग्रहणाख्याना'वनन सिद्ध आहे. तो शिवाजीशींहि स्नेह जोडून होता. पण शाहजीच्या चरित्रांतील मुद्द्याच्या गोष्टी मात्र तो कोठेंच तारीखवार सांगतांना आढळत नाहीं; किंबहुना टाळतांनाच दिसतो. याचें कारण कवीची प्रकृति किंवा अन्य कांहीं खाजगत होतें याचा तर्क करणें कठिण. असाहि संभव आहे कीं, कवीच्या नजरेस

तो शाहजीजवळ असलेल्या काळांत त्याचें कोणतेंहि विशेष शूरपणाचें कृत्य आलें नाहीं. कवीच्या मनावरील संस्कार, शाहजी हा बुढेमिया होऊन काव्यशास्त्रविनोदांत व राजवैभवांत विहार करणारा, सुखवस्तु पुरुष आहे असाच असावा. शाहजीनें पूर्वायुष्यांत स्वातंत्र्याचें पाणी चाखलेलें असल्यानें व अखेरीस एकदां स्वतंत्र राज्य चालवून दाखविण्याचा कांहीं काळ तरी प्रयत्न करून पाहिलेला असल्यामुळें ती आवड त्याच्या मनांतून शेवटपर्यंत पुढें कधींच नष्ट झाली नाहीं. त्याला आनंदाची ऊर्मि यावयाची ती स्वातंत्र्याच्या आठवणीनें. पण त्याबरोबरच मुसलमानांचें राजनैतिक आद्य सूत्र काफिराला कधींच स्वातंत्र्य लाभूं न देण्याचें असल्यामुळें मुसलमानी शाह्या वा त्यांतील राजकीय वा धार्मिक पक्ष हेसुद्धां अखेरच्या पाळीस आले तर त्या सूत्राप्रमाणेंच वागत. मलीक अंबराच्या मुलानें शाहजीस वाव देण्यापेक्षां मोंगलांकडेच अहमदनगरचें राज्य देणें पसंत केलें. कारण त्याच्या मतें हिंदूनें चालविलेली निजामशाही ही निजामशाही नव्हेच. विजापूर दरबारची तीच स्थिति व परिणामीं गोवळकोंड्याचीहि तीच रीत, हें इतिहासानें सिद्ध झालें. वस्तुतः एकमेकांना एकमेक खाण्यास टपले होते. पण हिंदूंचा प्रवेश प्रमाणाबाहेर त्यांनीं कधींच सहन केला नाहीं. मुरार जगदेव आदिलशाहीचीं सूत्रें कांहीं वर्षें चालवून अखेर प्राणास मुकला. शाहजीवरहि तीच तलवार लटकती राहिली. हिंदु संस्थानिकांना वांचविण्याचा, त्यांना संरक्षण देण्याचा मार्ग त्यानें शक्य तेथें आचरिला. मनांतील हेतु असा कीं ते उपकार स्मरत राहिले तर आपण त्यांच्या मदतीनें, किंवा किमान त्यांतीलच कोणी डोकें वर काढणारा निघाला तर तो स्वतः हिंदूंचें स्वातंत्र्य वाढवून पुढें नांव काढील. त्यानें विजयनगरचा अखेरचा सम्राट् श्रीरंग रायुलु यास गुप्तपणें बरेंच साहाय्य केलें असें मुसलमानांच्याच लिहिण्यावरून ठरतें. विजापूर दरबारपेक्षां गोवळकोंड्याचा दरबार जास्त उदार व सौम्य असेल अशा समजुतीनें त्यानें तिकडेहि संधान लावण्याचा प्रयत्न चालविला होता. पण कुतुबशहानें त्याचा विश्वासघात करून आदिलशहाकडेच त्याची चहाडी केली व त्यास संकटांत टाकलें. शाहजीची वागणूक फार सावध असल्यानें तो त्यांतूनहि कसाबसा वांचला. पण पुढील आयुष्यांत वृद्धपणीं विजापूर किंवा बंगळूरहि सोडून दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे आपलें नशीब काढण्याचा उद्योग त्यास हातीं घ्यावा लागला. हा सर्व काळ त्यानें बाह्यतः विजापुरकरांचें सेवकत्व कायमच ठेविलें होतें. तें झुगारल्याची घोषणा स्वतःच्या नसेल तर व्यंकोजीच्या कल्याणासाठीं त्यानें कधींहि तोंडाबाहेर काढली नाहीं. राजधानीहून दूर राहिलें कीं आपोआपच हिंदु संस्थानिकांच्या घोळक्यांत तो जाऊन पडे. पण त्यांच्यापैकीं कोणाच्याहि मनांत शाहजीच्या पुढारीपणाखालीं एक होऊन राज्याचा स्वतंत्र प्रयत्न करणें कधीं आलें नाहीं. ते आपसांत मुसलमानांकडे परस्परांची चहाडी करणारे, गुलामी वृत्तीचे संस्थानिकच राहिले. जेझुइटांचा विचारी पुरुष प्रोएंझा यानें १६५९ तच म्हणून ठेवलेलें आढळतें कीं, जर हे हिंदु एकत्र होतील तर इतके पुष्कळ व समर्थ ठरतील कीं, मुसलमानांना ते सहज दक्षिणेंतून काढून लावतील! पण हें घडावें कसें? तें एकट्या शिवाजीच्या मनांत आलें व त्यानें घडवून दाखविलें. म्हणून तो अखेरचा हिंदु छत्रपति म्हणून इतिहासांत नमूद झाला.

संभाजीच्या मरणानंतर सन १६५५ च्या शेवटीं शाहजी मनांत अखेरचें कांहींतरी योजून विजापूरच्या राज्याच्या दक्षिणेस तिकडील मुलूख जिंकण्याच्या इच्छेनें जाऊन बसला व तिकडेच १६६३ सालापर्यंत धडपड करीत राहिला. त्याच्याबरोबर त्याच्या ओळखीचा

वेदाजी भास्कर हा ब्राह्मण सरदार तिकडील उद्योगांत विजापूरचा नोकर म्हणूनच सामील झाला. १६४९च्या कैदेपासून शाहजी हा पूर्ण विश्वासपात्र राहिलेला नसल्यामुळें त्याच्यावर नामतः वरिष्ठ म्हणून कोणी ना कोणी मुसलमान सरदार असेच. पुढील काळांत तो कल्याणचा अरब सुभेदार मुल्ला अहमद असलेला आढळतो. या तिघांनीं कावेरीच्या उत्तरेकडील उरलेला हिंदु संस्थानिकांचा प्रदेश १६५६-६२ या काळांत व्यापला. तंजावर व मदुरा या मोठ्या संस्थानिकांचीं संस्थानेंहि काबूंत आणण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. पण त्याला या वेळीं तंजावर व मदुरा यांच्या स्पर्धेचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें व मदुरेचे नायक नेहमीं जास्त वरचढ राहिलेले दिसतात. या वर्षापासून अली आदिलशाह बडे साहेबिणीच्या सत्तेंतून पूर्ण मुक्त झाला. कारण आदल्या वर्षींच त्यानें तिची रवानगी मक्केच्या यात्रेस करून दिली होती. मुल्ला महमद हा बडे साहेबिणीचा पक्षपाती असल्यानें त्यालाहि परत बोलावण्यांत येऊन त्याच्या जागीं पठाण बहलोलखान त्रिचनापल्लीकडे आला. अली आदिलशहाच्या या गद्देपंचविशींत तो कांहींसा मूर्खपणानें व गर्वानें सर्व सरदारांशीं साशंकतेनें वागत होता. बडे साहेबिणीनें दरबारांतील दक्षिणी पक्ष त्यांतील मोठे सरदार मारून दुबळा केला होता. तेव्हां सहजच अलीला आरंभीं परदेशी पक्षावरच अवलंबून राहावें लागलें. दक्षिणी पक्षाचे सरदार मागें मागें राहून आपला कसाबसा बचाव करीत असले तरी अजून पूर्णपणें नष्ट झाले नव्हते. अलीनें स्वतःचें शौर्य जाहीर करण्यासाठीं, सन १६६३ त बेदनूरच्या राज्यांत वारसाचें युद्ध सुरू झालें, तेव्हां त्यावर स्वतःच स्वारी केली व तेथें जास्त मदत पाहिजे म्हणून व कांहींसा स्वतःचा अधिकार जगजाहीर करण्यासाठीं म्हणून दक्षिणेंतील सरदार शाहजी व बहलोलखान यांस तांतडीची आज्ञा पाठवून बेदनुरास बोलावून घेतलें. तेथें ते दोघेहि लगोलग निघून आले. त्यांची मानहानि करण्यासाठीं अलीनें कांहीं दिवस त्यांना बेड्याहि घातल्या व शाहजीची स्वामिसेवा दुसऱ्यानें अशा तऱ्हेनें फळास आलेली दिसली! यांतच पुढें एक वर्षाच्या आंत शाहजीचा आकस्मिक अंत घडून आला व दक्षिणेकडील शाहजीची जागीर विजापूरच्या सेवेंत असलेल्या व्यंकोजीच्या नांवें करण्यांत आली व व्यंकोजीनें त्या दरबारची नोकरी पुरें एक तप इमानेंइतबारें केली.

बापाच्या मृत्यूपूर्वी आठ वर्षें शाहजीचा व शिवाजीचा कांहीं अंतःस्थ घरगुती विचार ठरलेला दिसतो. संभाजीच्या आकस्मिक मरणानंतर जिजाबाईचा ओढा बंगळूरकडे राहण्यास सबळ कारण उरलें नाहीं. संभाजीची बायको जयंतीबाई उर्फ जैताबाई हिला मुलासह दक्षिणेंत सावत्र सासूच्या हाताखालीं न ठेवतां जिजाबाईनें प्रेमानें महाराष्ट्रांत बोलवून घेतलेलें दिसतें. ही सर्व मंडळी रायगडासच राहत असावी. कारण अफजलखानावरील पोवाड्यांत शिवाजीच्या तोंडीं संभाजीचा पुत्र वारस असल्याचा उल्लेख सहजगत्या आलेला दिसतो, तो तत्कालीनच असणें शक्य वाटतें. मागाहून अशा तऱ्हेची नोंद त्यांत सहसा आली नसती. शिवाजीपुत्र संभाजी याचा जन्म १६५७ त होईपर्यंतचीं तीन वर्षें जिजाबाईच्या तोंडीं उमाजी हाच वारस असें बसणें शक्य होतें व शिवाजीच्या तोंडींहि तें लागलें असावें. सून व नातवंडांना महाराष्ट्रांत आणून जिजाबाईनें शाहजीला पहिल्या बायकोच्या प्रपंचांतून मोकळें करण्याची गोष्टहि शहाणपणानें साधलेली दिसते. अतःपर शाहजीचा जीव महाराष्ट्राकडे ओढण्याचें कारण राहिलें नाहीं. तुकाईलाहि सवतीचा दुस्वास वाटत असल्यास तीहि त्या

प्रपंचांतून अतःपर स्वतंत्र झाली. त्यांची संस्कृति, भाषा प्रायः तमिळ होण्याचा मार्ग सुकर झाला. अर्थात् त्यांना कानडी व तेलगु या दोन्ही भाषासुद्धां कमीजास्त प्रमाणांत येतच होत्या व तेलगु भाषेचें व पंडितांचें प्रस्थ पुढें तंजावरास भोंसल्यांच्या दरबारीं खूपच राहिलेलें आढळतें. तंजावरकर मराठे हे अशा रीतीनें खरे दाक्षिणात्य बनून राहिले. त्यांच्या दरबारीं मराठी ही आरंभीं भरभराट पावलेली दिसली तरी पुढें व आतां तिची धुगधुगीच काय ती शिल्लक उरलेली दिसते. शिवाजीचा हेतु एकच स्वतंत्र महाराष्ट्रराज्य दक्षिणेंत राहावें असा मूळचा असला तरी तो अखेरपर्यंत टिकलेला दिसत नाहीं.

शिवाजीचें व शाहजीचें अखेरचें बोलणें बहुधा शिवाजीच्या पुढील वागणुकीबद्दल असावें. तो स्वतंत्र वृत्तीचा आहे हें शाहजीला केव्हांच कळलें होतें व त्याबद्दल त्याला अंतःकरणांत सहानुभूतीहि होती. पण हिय्या व धाडस हीं प्रायः व्यक्तिगतच असतात. तीं विचारापेक्षांहि व्यक्तीच्या अंतःकरणांत रुजलेलीं व वाढलेलीं, अनिराकरणीय अशीं अमर बीजें असतात. तीं शिक्षणानें आणतां येणार नाहींत व कोणत्याहि रसायनानें नामशेषहि होऊं शकणार नाहींत. तीं त्या त्या व्यक्तीला सबंध आयुष्यभर झपाटून बसतील व संधि सांपडतांच डोकें वर काढतील. शिवाजीचें हें मन ओळखून शाहजीनें त्याला आपण दूर राहून आशीर्वाद देण्याचें ठरविलेलें दिसतें. याबाबत शिवाजीच्या वर्तनाशीं माझा कांहीं एक संबंध नाहीं याबद्दल त्यानें अली आदिलशहाची खात्रीहि सन १६५८ सालींच पटविलेली दिसते [House of Shivaji, second edition, p. 84 व सभा. पृ. ९-१०]. यापूर्वींच शिवाजीनें गेलीं दहा वर्षें तदनुरोधानें विजापूरच्या राज्यांत आपला पसारा हळूहळू मांडीत आणिला होता. स्वतंत्र वृत्तीचे देशमुख एका दृष्टीनें विजापुरकरांचे नोकर असतांहि ते शिवाजीनें आपल्या काबूंत आणण्याचा उपक्रम आरंभापासून चालविला होता. ते किती स्वतंत्र वृत्तीचे व न घाबरणारे होते याचें उदाहरण विजापूरचा सुभेदार असलेल्या दादाजी कोंडदेवाचा कृष्णाजी बांदलानें पराभव केला तेव्हांच दिसून आलें होतें. पण शिवाजीनें असला अनवस्था प्रसंग स्वतःवर ओढवून न घेतां गोडीगुलाबीनें, बाबापुता करून, त्यांचें अडीअडचणींत साहाय्य करून व त्यांना रोहिड्याच्या मुसलमान अंमलदारापासून रक्षून त्यांचें मन आपल्याकडे ओढून घेतलें होतें; व ते शिवाजीच्या सहसा विरुद्ध जाणारे राहिले नव्हते. याचा अनुभव शिवाजीनें मोऱ्यांकडे आपली दृष्टि वळविली तेव्हां सहज आला. मोऱ्यांना या उत्तरेकडील लोकांपैकीं कोणाची मदत झालेली दिसत नाहीं. आम्ही याचा अर्थ असा धरतों कीं, शिवाजीनें आपलें स्वतंत्र हिंदु राज्य स्थापण्याचें ध्येय या अक्षरशत्रु मावळ्यांच्या डोक्यांत एखाद्या क्रांतिकारक तत्त्वज्ञानासारखें रुजवून काढलें होतें, व त्यावरच त्याचें राज्य उभें राहूं शकलें, व तत्कालीन इतर सत्ताधीशांना त्याचा चमत्कार वाटला. एखाद्या प्रदेशांतील सर्वच लोक बहुसंख्येनें एकमताचे झाले तर तेथें इतरांना राज्य करणें कोणत्याहि काळीं अशक्यच होणार, अशी इतिहासवाणी आहे.

आपल्या राज्याचा आरंभ करण्यास शिवाजीनें निवडलेला टापूहि फार विचारानंतर निश्चित केलेला दिसतो. हा टापू सातारा व पुणें जिल्ह्याच्या सीमेच्या बेळक्यांत, रायरेश्वरच्या डोंगराच्या व सह्याद्रीच्या दुर्गम धारेच्या कोपऱ्यांत वसलेला आहे. रायरेश्वरची धार ४७०० फूट इतक्या उंचीची असून ती महाबळेश्वरच्या विल्सन पॉइंटइतकीच उंच आहे. नीरेचा उगम याच दहा मैलांत वरंध घाटाच्या दक्षिणेस व जोर खोऱ्याच्या उत्तरेस

असून तिच्या उत्तरेच्या बाजूस भोर व वरंध घाट जोडणारा रस्ता हिरडस मावळाच्या दक्षिणेकडून गेला आहे. येथून कोंकणांत धार उतरली तर खालीं कांगोरीचा किल्ला असून जोरच्या पश्चिमेस कोंकणांत चंद्रगडचा किल्ला होता. रायरेश्वरच्या दक्षिणेकडे वांईच्या उतरत्या भागांत केंजळगड आहे. त्याच्या आग्नेयेस कांहींसा पठारावर माथाटीस पांडवगड आहे. यापलीकडे उत्तरेस वे(ये)ळवंड खोरें असून त्यापलीकडची डोंगराची धार कानदखोऱ्यांतील वेल्ह्याच्या पेठेपासून पूर्वेस तोरणा, राजगड अशी तशाच मोठ्या उंचीची आहे. म्हणजे शिवाजीनें निवडलेला हा टापू या बाजूच्या महाराष्ट्रांतील सर्वांत उंच टापू म्हटला पाहिजे. या प्रदेशाच्या उत्तरेस पुणें व साताऱ्याकडील उतरत्या भागांत कृष्णाकाठीं वांई हीं दोन वाटेवरचीं व मोक्याचीं गांवें होतीं व म्हणून तेथें मुसलमानांनीं आपलीं ठाणीं वसविलीं होतीं. एखादें ठाणें आपलें म्हणजे इस्लामी करण्याची मुसलमानांचीं ही युक्ति आरंभापासून ठरलेली दिसते. कोणीतरी मुसलमान अवलिया किंवा फकीर धर्मप्रसारांत अग्रेसर असा तेथें ठाणें देई व तेथील मुख्य देवस्थान आपल्या धर्मप्रसाराच्या ठरलेल्या युक्त्या योजून मुसलमानी करी. याच न्यायानें पुण्याचें पुण्येश्वर व नारायणेश्वर हीं प्राचीन स्थळें दर्ग्यांचीं ठिकाणें होऊन आजतागायत दोन्हीहि धर्मांच्या सश्रद्ध अनुयायांकडून मान्यता पावलेलीं आढळतात. शक्य तर या भागाला गढीचें वा किल्ल्याचें वा सरकारी मजबूत ठाण्याचें संरक्षण असे. मुसलमान या जागा धर्माच्या चिडीनें रक्षीत. त्यामुळें त्यांच्याशीं अखेरच्या पायरीपर्यंत लढण्यास कोणी हिंदु सहसा तयार होत नसे व आपोआप हे दर्गे चिरंजीव होत. महाराष्ट्रांत ठिकठिकाणीं अशीं स्थानें असून त्यांचे वार्षिक उरूस अव्याहत चालले आहेत व दिवसेंदिवस हिंदु त्यांत जास्तच मिसळत आहेत कीं काय अशी बाह्यतः तरी शंका येते. याउलट बहुसंख्य हिंदु असलेल्या या प्रदेशांत मूठभर असलेले मुसलमानसुद्धां कधीं हिंदूंच्या धार्मिक मेळ्यांत श्रद्धेनें सामील झालेले आढळत नाहींत. यावरून मुसलमानांचें धार्मिक व सामाजिक संघटण किती पक्कें, अभेद्य आणि व्यक्तींवरच काय, पण कालावरहि मात करणारें आहे हें मनावर ठसतें. गेलीं बाराशेंवर वर्षें हिंदु अटीतटीच्या सामन्यांत अखेर मारच कां खात आले आहेत याचा ऐतिहासिक बोध यावरून होतो असें मानण्यास प्रत्यवाय नसावा.

आजहि शिवाजीनें निवडलेल्या या टापूंत जाणें तर केवळ त्याच स्थानासाठीं जावें लागतें. कोटल्याहि वाटेवर हा टापू नाहीं. इकडून उत्तरपूर्वेकडे आल्यावर रोहिड्याचा [या स्थळाचा उच्चार खरा-काय आहे किंवा होता याबद्दल शंका आहे. साठ वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या Statistical Atlas मध्यें त्याचें इंग्रजींत नामकरण रोहिला असें स्पष्ट दिलेलें आहे. म्हणजे मोजणीचा कारकून तेथील गांवकऱ्यांशीं बोलतांना हाच उच्चार ऐकता झाला व त्यानें तो निष्कपटपणें तसाच लिहून ठेवला. राजवाड्यांच्या पंधराव्या खंडांतील नकलपत्रांत रोहिरेश्वर असें रूप येतें तें फारसी उच्चाराचें असावें. याचाच दूरवर असलेल्या रायरेश्वराच्या स्थळाशीं दूरच्या लेखकांनीं घोंटाळा करून त्यालाहि राइरेश्वर किंवा रायरेश्वर याऐवजीं राहिरेश्वर असें संबोधिलेलें दिसतें. वस्तुतः हीं दोन स्थळें अलग व स्वतंत्र आहेत हें इतिहाससंशोधकांनीं लक्षांत वागविलें पाहिजे.] डोंगरी किल्ला खोऱ्याच्या तोंडावर लागतो. हा मुलमानांनीं सह्याद्रींतील पुंड देशमुखांवर वचक राखण्यासाठीं मुद्दाम बांधला होता. वस्तुतः त्यांचें मुल्की ठाणें पूर्वेकडे शिरवळास असून तेथून जमाबंदीचे मुल्की हुकूम बाहेर पडत. याच्या उत्तरेस सह्याद्रीलगत बारा मावळें व खोरीं गच्चडीनें वसलेलीं होतीं. त्यांवर मुसलमानांचा

अंमल बेताचाच असे. मावळांतील देशमुख स्वतंत्र म्हणवीत नसत, तरी वागण्यांत तसेच वागत. आपापसांतील व्यवहारांत तर ते स्वतंत्र राजे म्हणूनच वागतांना आढळतात. त्यांत जो दुबळा असे तोच बाहेरच्याची, सरकारी अधिकाऱ्यांची मदत मागे. राज्याच्या सुभेदाराचा हुकूम न मानण्यास, त्याविरुद्ध बंड करण्यास त्यांस कांहीं वाटत नसे. म्हणूनच सिंहगडासारख्या मोक्याच्या जागीं सुभेदार असणाऱ्या जुन्या व अनुभवी दादोजी कोंडदेवाचा पराभव अडचणीच्या जागीं गांठून करण्यास बांदल देशमुख धजला. या देशमुखांतील आपसांतील नातीं हींसुद्धां त्यांत राजकीय पक्ष व गट निर्माण करण्यास समर्थ ठरत. याच नात्यानें सिलिमकर देशमुख शिवाजीचा जावळीकर मोऱ्यांशीं तह करण्यासाठीं झटत व कान्होजी जेधे खोपड्याला पाठीशीं घालण्याचा मार्ग स्वीकारी. मात्र शिवाजीपुढें यांपैकीं कोणाचें कांहीं चालेनासें झालें. तो स्वतःस वाटे त्याप्रमाणेंच काय तें करी. तसें तो न करता तर त्याचें राज्य अशा लोकांत उभें राहणें अशक्य झालें असतें. यांत तो बहुधा रावांना खालीं ओढी व रंकांना वर चढवी. वंशाचें महत्त्व तत्कालीन समाजांत व हिंदु समाजपद्धतींत इतकें खोलवर रुजलें होतें कीं, शिवाजीलाहि तें केवळ झुगारून देणें शक्य नव्हतें. त्याला स्वतःलाहि या प्रस्थापित सामाजिक पद्धतीची वेळोवेळीं मदत घ्यावी लागे. पण हें सर्व शिवाजी तत्त्व म्हणून मान्य न करतां व्यक्ति पाहून, व्यवहारास आवश्यक म्हणून, कमी खर्चाचा मार्ग म्हणून जरूर तेव्हां स्वीकारी. पण कोणताहि नियम पाळण्यास शिवाजीला जबाबदार धरतां येणें परक्यास कठिणच असे. एवढें खरें कीं, त्याच्या राज्यामुळें अनेकांना उदरनिर्वाहाचें नवें साधन तशा मागासलेल्या प्रदेशांत उपलब्ध झालें; विशेष कष्टमेहनत किंवा धाडसशौर्य दाखविणारांस पुढें येण्यास संधि मिळाली; बाहेरच्यांचा त्रास व उपद्रव टळला; व प्रसंगविशेषीं आपल्याच पायांवर उभें राहून स्वतःचें रक्षण कोणापासूनहि करण्याची धमक, युक्ति, हिंमत व यासाठीं लागणारीं साधनेंसुद्धां खेडोपाडीं उपलब्ध झालीं. ही मोठीच सामाजिक क्रांति म्हणावयास पाहिजे. आणि हें सर्व शिक्षण त्यांना त्यांच्या दारांतच मिळूं लागलें. कोठें दूर राजधानीच्या अगम्य ठिकाणीं जाण्याची मेहनत त्यांना करावी लागली नाहीं. हाच मराठी राज्याचा उगम होय.

स्वतः शिवाजीच एक तप या उद्योगांत गांवोगांव हिंडत मग्न राहिल्याकारणानें शिवाजीचें हातीं घेतलेलें नवें कार्य म्हणजे कोणा श्रीमंत रावाची कांहींतरी करण्याची कांहीं काळ टिकणारी लहर असें त्याच्या चळवळीचें स्वरूप पाहणारास वाटलें नाहीं. हा एक देवास साक्षी ठेवून व स्वतःचें शिर हातावर घेऊन आरंभिलेला मोठा अटीतटीचा सामना आहे हें सर्वांच्या मनावर कायम ठसलें. अशा सामन्यांत सामील होण्यांत जो धोका दिसत होता त्याची भीतीहि अनेक वर्षें असे झगडे पाहून व त्यांचे परिणाम अनुभवून त्यांच्या मनांतून हळूहळू नष्ट झाली व त्यांचा आत्मविश्वास वाढत गेला. आपल्याला पूर्वीं जें मुळींच समजत नव्हतें, शिकण्याची शक्यताहि नव्हती, शिकविण्यासाठीं कोणी माणूसच मिळत नव्हता, तें आतां सर्व थोड्याशा श्रमानें शक्य कोटींत येऊन बसलें, हें ते अनुभवीत होते. यांत सामाजिक स्पर्धाहि बाधण्याचा संभव नव्हता. शिवाजीच्या राज्यांत निकामी माणूस नव्हता. सर्वच आपापल्या परीनें जरुरीचे होते. फक्त आळस टाकणें भाग होतें. यांतून पुढें येण्याची अहमहमिका कर्त्या माणसांत सहजच निर्माण झाली. ब्राह्मणापासून महारापर्यंत माणूस पाहून सर्वांस बोलावणें येऊं लागलें. शिवाजीनें तर मुसलमानांसहि अव्हेरिलें किंवा बाहेर

टाकलें नाहीं. फक्त त्यांबद्दल जरूर ती राजकारणी व व्यवहारी सावधगिरी पाळली. जिजाबाईचा ओढा मनानें माहेराकडे वऱ्हाडपर्यंत असल्यानें तेथपर्यंतचीं उपयोगी व कर्तबगार माणसें शिवाजीच्या पदरीं जमा झालीं. यामुळें सहजच त्याच्या कार्याला अखिल महाराष्ट्रीय आकार प्राप्त होत गेला. शिवाजी दक्षिणेकडे जाता तर असें होणें दुरापास्त होतें. आजचे समाजटीकाकार जुन्या हिंदु समाजाची व काळाची चुकीची समजूत करून घेऊन बसले आहेत. तो केवळ त्यांचा कल्पनाविलास आहे. रायगडच्या राजदरबारीं जिजाबाई बाहेर ओटीवर पुरुषांशीं सोंगट्या खेळत बसे. त्यांत तिच्या माहेरचा गोमाजी नाईक पानसंबळ, एखादा ब्राह्मण प्रधान, एखादी ब्राह्मण बाई व इतरहि स्पृश्य जातींचे लोक भाग घेत वा तो खेळ पाहत बसत; इतका घरगुती व खेळीमेळीचा भाव परस्परांत वसत होता. धन्याचें ऐकावयाचें हें सर्वांना अवगत होतें व त्याप्रमाणें ते कोणतीहि खळखळ न करतां वागत. असें होतें म्हणूनच शिवाजीच्या कारकुनांतून केवळ मुलकी प्रधानच नव्हेत तर सैन्यें घेऊन परमुलखांत जाणारे सेनापती, अंगावर सर्व भार घेऊन राज्यें चालविणारे मुत्सद्दी व आपत्तीच्या वेळीं कांहीं साधन उरत नसे तेव्हां हें आपलेंच राज्य आहे असें समजून पडेल तें सर्व धाडस करणारे देशभक्त निर्माण होऊं शकत. तीन पिढ्या हा एकीभाव टिकला; व म्हणूनच मुसलमानी महासागरांतून हिंदु राज्याचें कांसव वाळवंटांत येऊन कोणाच्या ध्यानींमनीं नसलेलें हिंदु राज्य दृढ पायावर स्थापन करूं शकलें. अशी एकीची भावना आजच्या शिकलेल्या पढविल्या जाणाऱ्या व शब्दांची समानता निर्माण करणाऱ्या काळांतहि कोठें दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं; व म्हणूनच भारत सर्व बाजूंनीं संकटांत पडलें आहे.

मुसलमानांचे दुर्ग, महत्त्वाचे किल्ले व त्यांना जोडणारा, राज्याच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत जाणारा राजरस्ता हे सर्व बहुधा तुलनात्मतः सपाट, सोप्या माळटापूंतून जात असून, डोंगराच्या ओळी ओलांडण्याच्या जागेवर घाटाच्या आधीं त्यांचें मुलकी ठाणें वसलेलें असें. त्यामुळें राज्याची डाक सर्वत्र सहज जाण्याचा प्रघात मुसलमानी राज्यांत रूढ झाला. शिवाजीचें राज्य बहुधा या रस्त्याला चुकवून थोडें पलीकडे डोंगरओळींच्या व तेथील बळकट किल्ल्यांच्या आश्रयानें पसरलेलें होतें व तें तो अशाच मार्गानें वरखालीं सरकवीत व पसरवीत राहिला. थोडे लोक, तुटपुंजी सामग्री, आपले थोडे शिपाई एकदम नाहींसे झाले तर ते आपल्याला हवे तेव्हां भरून काढतां येण्यासारखे नाहींत ही खात्री, यांमुळें शिवाजी नेहमीं युक्तीचा अवलंब करून शक्ति शक्य तेवढी अबाधित ठेवण्याचा यत्न करी. आणि असें वागावयाचें तर किल्ल्यांचा आश्रय सर्वस्वीं तोडून मैदानांत शत्रूला तोंड देण्याची तयारी त्याला करावी लागली असती ती त्यानें मुळापासून केली नाहीं. अगदीं जिवावर, राज्याच्या मुळावर बेते तेव्हांच त्यानें तात्पुरता घनघोर, उघड्यावरील युद्धाचा मार्ग स्वीकारला. मुसलमानांनीं धक्का खाल्ला तो शिवाजीच्या अशा वागणुकीमुळेंच. यांत ते सर्वस्वीं हतबुद्ध होत. जोंपर्यंत शिवाजीचे लोक सावध व तयार राहिले तोंपर्यंत मोंगलांना त्यांविरुद्ध कांहीं यश आलें नाहीं. संभाजीच्या कारकीर्दीत शैथिल्य निर्माण झाल्यावर अवरंगजेबाला यश प्राप्त होऊं शकलें. घरांत दुही निर्माण झाली हेंहि एक मोठें कारण घडलें. कारण त्यामुळें ऐन वेळीं महाराष्ट्रांतच झगडा चालविणें अशक्य होऊन बसलें व दूरदेशचा आश्रय पत्करावा लागला. यांत कांहीं फायदा तर कांहीं तोटाहि होता. शत्रूच्या संचाराची फळी लांबल्यानें दुबळी झाली, पण मराठ्यांची हानि होण्याचीं स्थळेंहि वाढत

गेलीं. वाढतां वाढतां अखेरीस ही फळी उत्तरेस बागलाणापासून तों दक्षिणेस तंजावरापर्यंत सातशें मैलांवर लांब पसरून राहिली. पन्हाळ्यापासून कोप्पळपर्यंतचा मधील टापू विजापूरचें राज्य मोडेपर्यंत पूर्ण सलग होऊं शकला नाहीं. शिवाजीचीं ठाणीं मध्यें मध्यें होतीं. पण राज्याचा सबंध प्रांत बनविण्याइतकी घनता त्यांत नव्हती. या राज्याची रुंदी शंभर मैल असेल नसेल. म्हणजे राज्याचें क्षेत्रफळ सुमारें पन्नास हजार चौरस मैल इतकेंच राहिलें. मात्र याच्या अलीकडचा किंवा पलीकडचा कितीतरी मुलूख शिवाजीच्या स्वाऱ्यांचा टापू म्हणून ओळखला जाऊं लागला, व त्या प्रदेशांतील चौथाई, सरदेशमुखी व घांसदाणा म्हणजे राज्याचा चाळीस टक्के वसूल तो सवडीनुसार खंडणी वा लूट म्हणून वसूल करीत राहिला, व त्यांवरच त्याचें राज्य बळकट व स्वतंत्र राहूं शकलें. सलग, एकसंध, एकच तुकड्याचें राज्य बांधणें शिवाजीला अशक्यच होतें. तशा प्रयत्नांत जिवंत व स्वतंत्र राहणें त्या परिस्थितींत शक्य नव्हतें. दुर्दैवानें शिवाजीच्या मागून आलेल्या मराठे राज्यकर्त्यांनींहि कधीं एकसंध राज्य बनविण्याचा हेतु धरला नाहीं. शिवाजीनें जें केलें तें तेवढाच मार्ग त्याला मोकळा होता म्हणून तसें केलें. मराठ्यांचें राज्य नेहमींच असें अस्ताव्यस्त पसरलेलें व न जोडलेलें राहावें असा त्याचा हेतु नव्हता. हेतु होता असें मानलें तर कायम वंशपरंपरा राज्य टिकेल याचा त्याला भरंवसाच नव्हता असें म्हणावें लागेल. तसें त्याच्या मनांत असल्यास त्याला राज्याभिषेक करून घेऊन सिंहासनस्थ राजा एकछत्री होऊन त्या राज्याचा राजाभिषेक शक निर्माण करणें आवश्यक नव्हतें. पण हें सर्व त्यानें केलें त्या अर्थी चिरंतन, सलग व बलिष्ठ राज्याची योजना त्यानें मनांत आंखली होती हेंच म्हणणें सयुक्तिक व तर्कास धरून होईल. शिवाजीनें जें तात्कालिक म्हणून केलें तें इतरांनीं सार्वकालीन धरलें ही त्यांची चूक. आपलें नवें राज्य किती एकाकी, असहाय व दुबळें आहे याची पूर्ण कल्पना सदैव शिवाजीच्या मनांत वसत असल्याकारणानें त्यानें आपली कृति हा एक प्रयोगजन्य उपक्रम मानला. त्यांत माघार घ्यावी लागली किंवा स्वातंत्र्यास मुरड घालावी लागली म्हणून त्यानें खेद मानला नाहीं. असें वागतां वागतां त्यांतून स्वातंत्र्य सिद्ध होईल असा त्याचा होरा होता. देश, काल, वर्तमान हीं सारखीं बदलत असतात; जग हें कधींच स्थिर नव्हतें व राहणार नाहीं, अशी पक्की समजूत पटली असल्यानें कोठेंहि धागा न तोडतां जाळें पुढें पुढें विणीत नेण्याचें त्यानें योजिलें होतें व त्यांत त्याला कल्पनेबाहेर यशहि आलें. सत्यसंकल्पाचा भगवान् हा दाता असून तोच भक्ताचे मनोरथ अखेरीस पूर्ण करतो अशी त्याची खात्री असल्यामुळेंच हें सर्व घडूं शकलें हें विसरतां कामा नये.

शिवाजीविरुद्ध विजापुरकरांची तक्रार म्हणून प्रसिद्ध झालेल्या पहिल्या पत्रांत (राज. खं. १५, ले. २६६) मुसलमान अधिकारी दादाजी नरस प्रभूस लिहितो कीं, "शिवाजीनें रायरेश्वरच्या देवाचा जुना कोळी पुजारा बदलून हल्लीं तुम्ही व तो यांनीं सिवा जंगम (लिंगायत) नोकरीस ठेविला व त्यास देवाचें इनाम साडेतीनशें टक्के दिलें. म्हणून तूं देशमुख या कृत्याचा जाब देण्यास ताबडतोब ठाण्यास निघून येणें." दुसऱ्या पत्रांत, (राज. खं. १५, ले. २६७) दादाजीच्या आश्रयानें रायरेश्वराच्या डोंगराजवळ पुंड मावळे लोकांचा जमाव शिवाजीनें केला, व दादाजी आपल्या हाताखालील मुलुखाचा वसूल दिवाणांत शिरवळच्या अमीनाकडे भरीत नसून दुसरीकडेच खर्च करतो, म्हणून त्यास धाक घातला आहे. तिसऱ्या पत्रांत, (राज. खं. १५, ले. २६८) मुसलमानांच्या गैरमर्जीचें वर्तमान ऐकून दादाजीचा वृद्ध बाप नरसीबावा

हवालदिल झाल्याचें ऐकून शिवाजी त्यास धीराचें पत्र लिहून म्हणतो कीं, "बादशहाशीं बेमानगिरी तुम्ही आम्ही करीत नाहीं तर सर्व कांहीं तुमच्या खोऱ्यांतील स्वयंभू देव रायरेश्वर यानेंच आम्हांस वरदान दिलें असून तोच सर्व हिंदवी स्वराज्याचे मनोरथ पुरविता आहे. तुमचें व आमचें दादाजी कोंडदेवाचे मार्फत जें इमान रायरेश्वरापाशीं झालें तें वंशपरंपरा कायम आहे व आपलें हें राज्य व्हावें असें त्याचेच मनांत फार आहे. तेव्हां भिण्याचें कारण नाहीं." त्यापुढील पत्रांत (राज. खं. १५, ले. २६९) विजापूर दरबारनें "तुम्ही शिवाजी राजाच्या पुंडाव्यांत सामील होऊन तुमचे खोऱ्यांत हजार बाराशें लोकांचा जमाव केला आहे व तुम्हांस खत पाठवून जुन्या इमानभाकेची आठवण करून दिली आहे; ही खबर बांदल, खोपडे व जेधे देशमुख यांनीं शिरवळीं जाहीर केली; तें ऐकून तूं फरारी झालास; तुझ्या ताब्यांतील खोऱ्याची विलायत वैराण झाली; म्हणून तुम्हांस कौलनामा देऊन तुम्ही पुनः विचारावर येऊन आपली रयत व गांव अधिकारी यांसह परत तपियांत येऊन हजर होणें व विलायतेची संचगी आबादानी पूर्वीप्रमाणें करून दिवाण देणें देऊन आपली जमींदारी, हक्कानु, इनामतीइसाफतीसुद्धां पूर्ववत् घेणें" म्हणून दादाजीस फर्माविलें आहे व दिवाणांतून तुम्हांस मागील चुकांबद्दल इजा होणार नाहीं, असें त्यास आश्वासन देण्यांत आलें आहे. हा सर्व प्रकार सन १६४६ पर्यंत होऊन गेला. पण पुढील पत्रावरून सन १६५२ पासून शिवाजीचा परिपूर्ण अधिकार या भागांत चालू झाल्याचें निदर्शनास येतें. यावरून विजापूरचा या भागांतील अंमल या सहा वर्षांत नाहींसा होऊन तो शिवाजीच्या हुकमतींत गेल्याचें दिसून येतें. म्हणजे एव्हांपासून कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत शिवाजीचें स्वातंत्र्य मान्य होत चाललेलें दिसतें. यांत विजापुरकरांचें दौर्बल्य व शिवाजीनें बसविलेली स्थानिक लोकांवरील व अधिकाऱ्यांवरील छाप प्रत्ययास येतात. जागिरदार म्हणून शाहजीचीं हुकूमवजा आज्ञापत्रें सन १६५५ पर्यंत पुणें, सुपें वगैरे भागांत येत राहिलीं. त्याच्या गैरहजेरींत विजापुरकरांना ज्या मावळ्यांवर पूर्ण ताबा प्रस्थापित करतां आला नाहीं त्यांवर शिवाजीनें एका दशकांत आपला वचक बसवून त्यांच्या मदतीच्या जोरावर तो आणखी हातपाय पसरण्यास सिद्ध झाला व त्यांच्या मदतीवर विसंबून अफजलखानाच्या अंमलाखालीं दिलेल्या या सर्व डोंगराळ प्रदेशांत आपले हातपाय पसरून बसला. दक्षिणेकडील ज़ोर, जावळी वगैरे ठिकाणच्या मोऱ्यांवर गुपचूप स्वाऱ्या करून शिवाजीनें तो प्रदेश व त्याबरोबर मोऱ्यांचा कोंकणांतील रायगडपर्यंतचा प्रदेश १६५५ व १६५६ सालीं आपल्या ताब्यांत आणला. या दोन वर्षांत शिवाजीनें स्वतंत्र राजा होण्यासारखें वर्तन अनेक दिशांना चालविलें. आपला सावत्र मामा संभाजी मोहिते याचा जुलमी कारभार कानावर आल्यामुळें शेजारचा सुपें परगणा त्यानें १६५६ सालच्या अखेरीस किंवा १६५७ च्या सुरवातीस घेऊन तो सलग प्रदेश मोंगलांच्या उत्तर बाजूकडील आक्रमणास अडथळा करण्यासाठीं तयारींत राखण्याची कोशीस त्यानें केली. याला घरगुती कारण, सख्खा वडील भाऊ संभाजी याचा कनकगीरच्या वेढ्यांत मृत्यु, नंतर संभाजीच्या बायकोचें व मुलांचें जिजाबाईजवळ येऊन राहणें व शिवाजीनें आणि शाहजीनें आपसांतील धोरणाची दिशा ठरवून शाहजीला शिवाजीच्या कारवायांच्या व उपद्व्यापांच्या परिणामांपासून सुरक्षिततेसाठीं वेगळें ठेवणें, असें होतें; व शाहजीनेंहि त्यास संमति दिलेली आढळते. यापुढें शाहजीला उघडपणें अली आदिलशहास सांगतां येऊं लागलें कीं, हा मुलगा माझ्या ताब्यांत नाहीं. त्याच्या कृत्यांची जबाबदारी त्यावरच आहे व तुमची कांहीं आगळीक त्यानें केल्यास माझी

Scanned by CamScanner

भीड न राखतां त्याचें शासन तुम्ही इतरांप्रमाणें करण्यास मोकळे आहां. यानंतर शाहजीहि सहकुटुंब सहपरिवार जिंजीकडे जाऊन तिकडील प्रदेश जिंकण्यांत व तंजावर, मदुरा येथील राजांचीं भांडणें तोडण्यांत गुंतलेला दिसतो. तो सहा वर्षें तिकडेच राहिला. त्याच्याबरोबर विजापूरचे मुसलमान सेनापती होतेच. या काळांत त्याने पोर्तोनोव्होपासून त्रिचनापल्लीपर्यंतचा कावेरीच्या उत्तरतीरावरील लांब पट्टीचा प्रदेश जिंकून त्यांतील बराच भाग स्वतः जागीर म्हणून संपादिला. यापासून पुढें बंगळूर–कोलारकडील मुलूख ही त्याची मुख्य मिळकत राहिली नसून दक्षिणेकडील सुपीक प्रदेशावरच त्याचें व त्याचा मुलगा व्यंकोजी याचें लक्ष केंद्रित झालेलें दिसतें. तो मधूनमधून कोलारला येऊन राहत असेल; पण त्याचें कार्यक्षेत्र दक्षिणेंतच राहिलें. येथें एवढें सांगण्याचें प्रयोजन शिवाजीशीं त्याचे संबंध कसे दुरावत गेले हें वाचकांसमोर ठेवावें एवढेंच आहे. इतःपर पितापुत्रांची पुनः भेट झालेली दिसत नाहीं. कागदोपत्रीं काय कुशल समाचार कळत असेल तेवढाच. पुढील काळांतील बखरींत देण्यांत येणारें शाहजी-शिवाजींच्या भेटीचें रसभरित वर्णन हें केवळ अनुमानावर बसविलेलें कपोल-कल्पित आहे. त्याला अस्सल पुरावा एकहि उपलब्ध नाहीं. किंबहुना शिवाजीच्या चरित्राच्या कालक्रम-मांडणींत तें कोठें बसूंहि शकत नाहीं. सरदेसायांनीं आपल्या ‘राजा शिवाजी’त पिता-पुत्रांची शाहजीच्या कैदेनंतरच्या बारा वर्षांनंतरची भेट १६५२ साल्च्या सुमारास झाली असें धरून त्याची शक्यता निर्माण केली असली तरी तें बखरींतील वर्णनास धरून होत नाहीं. अस्तु. स्वतंत्र होण्याचा हा नवा डाव सुरू केल्यावर शिवाजीनें प्रत्यक्ष अवरंगजेब दक्षिणेंत असतांना मोंगली मुलुखावर धाड घालण्यासहि मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. अवरंग-जेबाच्या जयानें, तें अंगावर शेकेल असें नजरेस येतांच त्यांतून सहीसलामत पार होण्याकरितां बोलाचालीसाठीं त्याच्याकडे वकील पाठविण्यासहि शिवाजीनें कमी केलें नाहीं व आपल्या सौम्य व गोड वर्तनानें इष्ट कार्यभाग साधल्यावर मोर्चा दुसरीकडे वळवितांनाहि त्याला दिक्कत वाटलेली दिसत नाहीं. तेव्हां विजापुरकरांस या प्रकरणाचा कांहींतरी सोक्षमोक्ष लावणें भाग झालें. अफजलखानासारखा धाकाचा माणूस मोठ्या फौजेनिशीं या कामावर नेमण्यांत आला. यापूर्वींच शिवाजीनें विजापुरकरांचा व मोंगलांचा चौल, प्रबळगड वगैरे प्रदेश जिंकून व जुन्नर आणि अहमदनगर हीं जुनीं शहरें लुटून आपल्या नांवाचा दरारा अवरंगजेबाच्या कानावरहि घातला होता. वास्तविक कोंकणांतील हा मुलूख कोणाचा याबाबत अजून अखेरचा निकाल मोंगल व आदिलशहा यांमध्यें लागावयाचा होता. पण शिवाजीनें सन १६५६ च्या जानेवारींत जावळी जिंकल्यानंतर आपल्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें त्वरा करून आपल्या नवीन पराक्रमाच्या आसमंतात् पडलेल्या दबदब्याचा उपयोग करून घेऊन रायरीच्या उत्तरे-कडील कुलाबा जिल्ह्यांतील मुलूख पनवेलपर्यंत झपाटण्यासाठीं एक स्वारी उत्तरेकडे पाठविली व तिनें पनवेलच्या पूर्वेस प्रबळगडच्या किल्ल्यावर आपलें ठाणें बसवून तेथून या सर्व प्रदेशाचा वसूल स्वतःच जमा करण्यासाठीं आपले अधिकारी तेथें नेमून टाकले. आबाजी महादेव (सोनदेव नव्हे) या त्याच्या कारभाऱ्याला त्यानें ‘सरसुभेदार कोंकण अहद कल्याण भिवंडी तहद चौल रायरी’ असा हुद्दा देऊन सर्व मुलूख प्रत्यक्ष जिंकण्यापूर्वींच तिकडे आपला कारभार कागदोपत्रीं सुरू केला. यावरून त्या प्रदेशांतील अराजकाचें कांहींसें दिग्दर्शन आपणास होतें व राज्य जिंकण्याइतकीच शिवाजीची राज्यकारभार चालू करण्याची व्यवस्था त्यानें कशी आंखलेली होती याचा उत्तम बोध होतो. शिवाजीच्या राज्यपद्धतीचा

विशेष म्हणजे दुसऱ्याच्या अराजकाचा पूर्ण फायदा मुलूख जिंकण्यास करून घेऊन, ताबडतोब तेथें आपला सुव्यवस्थित राज्यकारभार चालू करून अराजक वृत्ति संपूर्ण मोडून काढणें हा होता. आपल्या प्रजेंत मात्र अराजक चालू देण्यास तो मुळींच राजी नव्हता. प्रबळगडास आबाजी महादेवानें त्या प्रदेशांतील देशमुख, देशपांडे, अधिकारी, शेट्ये व महाजन या सर्वांस बोलावून आणून, आदिलशहाचे कारकीर्दीत जो वसूल ते वसूल करीत त्याची संपूर्ण माहिती कागदपत्रांसहित आपणास करून देणें, अशी त्यांना निकड लाविली. चौलचा पिढीजात देशकुलकर्णी आपाजी ताऊजी हा आपल्या हुद्याचें काम जें संपूर्ण वसूल लिहिणें तें करीत नाहीं हें पाहून त्यावर गुन्हेगारी लावून, त्याला दंड करून, त्याचा खंड आबाजीनें घेतला. अशी जरब प्रथमच शिवाजीनें लावली. कामचुकार जुन्या अधिकाऱ्यांच्या ऐवजीं नवे, हुषार कार्यकर्ते अधिकारी नेमण्याचासुद्धां उपक्रम आबाजी महादेवानें ताबडतोब केला. यावरून शिवाजीच्या राज्याचा दगरा प्रजेवर व त्याहून तीवर चरणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर कसा बसत असेल याची कल्पना येते. स्वराज्य म्हणजे सैलपणा, मोकळीक, मन मानेल तसें वागण्याची सूट, असा होऊं देण्यास शिवाजीची बिलकुल तयारी नव्हती. साऱ्या अधिकाऱ्यांवर देखरेख करणारा जागरूक राजा प्रस्थापित झाला आहे याची खात्री प्रजेला पटविण्याकडे शिवाजीचें मुख्य लक्ष असे व तोच त्याच्या राज्याचा मजबूत पाया ठरला. राज्ययंत्र चालू करण्याची संपूर्ण तजवीज केल्याखेरीज शिवाजी नवीन मुलूख आपल्या ताब्यांत आणीत नसे याचा पुरावा यानंतर वीस वर्षांनीं झालेल्या जिंजीच्या स्वारींतहि पाँदिचेरीचा फ्रेंच अधिकारी मार्तिन यास आला. शिवाजीच्या स्वारीबरोबर वीस हजार (!) ब्राह्मण कारकूनपेशा कोठें तरी नेमले जाण्याच्या आशेनें फिरत होते, असें त्यानें लिहून ठेविलें आहे. यावरून तरी मराठ्यांचें राज्य लुटारूंचें, शिवाजी स्वतः लुटारू, असें म्हणणाऱ्यांचें समाधान होईल काय ?

हा वेळपर्यंत शिवाजीच्या राज्याची कोंकणांतील दक्षिण हद्द दाभोळच्या खाडीपलीकडे गेलेली नव्हती. यानंतर एक वर्षानें अवरंगजेबाकडे शिवाजीनें आपले वकील म्हणून प्रथम रघुनाथपंत कोरडे व नंतर सोनाजीपंत दबीर यांस पाठवून, यापूर्वी मोंगल मुलूख (जुन्नर व अहमदनगर) लुटल्याबद्दल क्षमा व दक्षिणेस दाभोळच्या नदीपर्यंत कोंकणची सनद त्याकडून मिळविली व अशा रीतीनें उत्तर कोंकणांतील विजापूरच्या मुलुखाचें दान परस्पर मोंगलांकडून मिळवून आपल्या राज्याची राजकारणी मजबुती करून घेतली. एका बाजूनें शिवाजी असें भासवीत होता कीं, मी वहिवाटीत असलेलें राज्य हा शाहजीकडे आलेल्या निजामशाही मुलुखाचा वारसा आहे. तसा बहाणा त्यानें मोंगलांबरोबरहि चालविला होताच. याची साक्ष शाहजादा मुरादबक्षाच्या १६४९मधील शिवाजीस आलेल्या पत्रांवरून पटते. जुन्नरची व अहमदनगरची देशमुखी या वेळीं शिवाजीनें मुरादबक्षाजवळ मागितली होती व त्याला त्या शाहजाद्यानें नकारहि दिला नव्हता. याच अधिकाराच्या बळावर शिवाजी दादाजी नरस प्रभु देशपांड्यास पत्र लिहितांना, उभयतांनीं जी हिरडस मावळांत धामधूम चालविली होती तिचें समर्थन करतो व त्यांत आपण कोणी विजापूरच्या शहाशीं बेइमानगी करीत नाहीं—कारण त्याचा वास्तविक या मुलुखांत कांहीं हक्कच नाहीं—असें मानतांना आढळतो. म्हणजे शिवाजीची प्रजाजनांशीं बोलतांना भाषा एका समजुतीवर आधारलेली, तर दुसरी नम्रतेची भाषा राजकारण सावरण्यासाठीं विरुद्ध पक्षाशीं केलेली, अशी दोन अर्थांची आढळते. हा प्रकार आरंभींचीं सुमारें बारा वर्षें तरी सतत चालू होता. १६४९ सालपर्यंत शाहजीची

Scanned by CamScanner

मान विजापुरकरांच्या हातीं सांपडलेली होती. तेथून तो मोकळा झाल्यानंतर पुढें दुरावतहि गेला तेव्हां शिवाजीची भाषा वेगळीच चालू राहिली. पण प्रसंगविशेषानें—जसें अफजलप्रकरणीं—राजकारणासाठीं शिवाजी निःशंक मनानें विरोधी पक्षाशीं नम्रतेच्या व सेवाभावाच्या गोष्टी बोलतच राहिलेला आढळतो. पण यां सर्व गोष्टी निकालावर येत तेव्हां शत्रूचा पराभव करूनच तो आपली सुटका करून घेई. अफजल, सिद्दी जोहर, शाइस्तेखान, जयसिंग व आग्रा, हीं सर्व जिवावर बेतणारीं प्रकरणें त्यानें अशींच अखेर अतर्क्य धाडस करून स्वपराक्रमानें तल्वारीच्या जोरावरच सोडवून दाखविलीं व तसें करण्याची त्याची पूर्ण तयारी तो सतत राखीत असे. यांतच शिवाजीची राजकारणकुशलता सांठविलेली आहे.

देशकालाइतकेंच शिवाजी वर्तमान लक्षांत घेऊन चाले. कर्त्या पुरुषाला वर्तमानांतच वागावयाचें असतें. सर्व पराक्रम, पुरुषार्थ, सभोंवतालची परिस्थिति ध्यानांत घेऊन हर प्रयत्नानें साधावयाचा असतो. प्रधान हेतु इच्छित कार्यांत यश मिळविणें हा असून तें प्राप्त झाल्यावर मग धर्म, नीति इत्यादींची स्थापना शक्य होते. जे पुरुष वर्तमानकालाचें वैशिष्ट्य लक्षांत न घेतां प्रथम धर्मनीतींचा विचार मनांत आणतात ते बहुधा तेथेंच थबकतात. आपल्या हातांत सभोंवतालची परिस्थिति काबूंत आणण्याचें सामर्थ्य नसतां धर्मनीति डोळ्यांसमोर ठेविली तर प्रतिपावलीं अधर्म, अनीति, अनाचार, पापकर्म डोळ्यांसमोर दिसावयास लागतात व त्यांतच माणूस गोंधळून पडतो. अति सज्जन माणसें हीं बहुधा अकर्तबगार आढळतात तीं यामुळेंच. महात्मा गांधी हे पूर्णतया नव्हत, पण अंशतः याच कोटींतील पुरुष होते. त्यांच्यांत नीति व राजकारण यांचा चमत्कारिक संगम झालेला दृष्टीस पडतो. परिणामीं ते इष्ट कार्यांत यशस्वी होऊं शकले नाहींत. आणि याचें आद्य कारण त्यांनीं वर्तमानाचा विचार टाळला किंवा चुकीचा केला. ते सर्व लोकांच्या दृष्टीनें नीतिमान किंवा राजकारणी दोन्हीहि ठरले नाहींत! आपले प्रतिस्पर्धी कोणतेंहि नीतितत्त्व मनांतून मानण्यास राजी नसतांना गांधींनीं मात्र त्याचा अट्टाहास धरला व त्यांचे प्रतिस्पर्धी त्यांवर इतिहासांत मात करून गेले! एवढें फलित गांधींच्या वांट्यास आलें. हिंदुस्थानचेंहि त्यांत कधींहि भरून न येण्याइतकें नुकसान झालें. शिवाजी अत्यंत धर्मनिष्ठ व नीतिमार्गी असूनहि त्यानें प्रतिस्पर्ध्यांची ओळख दृष्टीआड केली नाहीं. शत्रु आपल्याविषयीं काय म्हणतील तें म्हणोत, त्यांचें तोंड बंद करणें कोणाच्याहि हातीं नाहीं. पण त्यांचें करणें आधींच हेरून त्यावर उपाय योजणें हें शिवाजीनें सर्वांआधीं आचरणांत आणलें. शत्रूकडून फसविलें जाण्याची आपत्ति स्वतःवर म्हणजेच आपल्या सहकाऱ्यांवर, आपल्या राज्यावर ओढवून घेण्यास तो तयार झाला नाहीं. त्यानें जें जें केलें त्यांत स्वजनांचें हितच साधलें. तें साधण्यास आवश्यक असें व्यक्तिज्ञान, कालज्ञान, देशज्ञान त्यानें पूर्णतया आत्मसात् केलें होतें. त्यांतहि पुनः कोणत्याहि कार्यास अशी संधि साधणें हें त्याचें मुख्य धोरण होतें, कीं जेणेंकरून इष्ट कार्यास कमी सायास पडतील, कमी खर्च होईल. मनुष्यहानि अपरिहार्य असली तरी ती शक्य तितकी कमी राहील याची काळजी तो घेत असे. अनुकूल संधि हेंच त्याचें मुहूर्त पाहणें होतें. अतर्क्य धाडस ही त्याची कठिण प्रसंगींची कार्यपद्धति होती. धाडस म्हटलें कीं त्यांत केव्हांतरी गणित चुकण्याचा, डाव हुकण्याचा प्रसंग ओढवतोच. त्याला त्याची तयारी असे. आपल्या अल्प सामर्थ्याच्या बळावर मोठें कार्य घडवून आणण्यासाठीं त्याच्या स्वतःच्या हातांत एवढीच गोष्ट असे व ती तो बहुधा यशस्वीपणें पार पाडी. यांत दैव त्यास अनुकूल

होतें असें कांहीं म्हणतील; व परिणामावरून तें खरेंच होतें. पण हें दैव त्यास संपूर्ण ज्ञान, कार्यैकनिष्ठा व जिवावरचें धाडस या गुणांमुळेंच अनुकूल झालेलें सुबुद्ध वाचकांस दिसेल. जें ज्ञान शिवाजी करून घेई तें त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांना न लाभण्यासारखें होतें असें नाहीं. त्यांनाहि शिवाजीचे गुण आत्मसात् करून त्यावर मात करतां आली असती. पण कोणाची तसें करण्याची जुरत झाली नाहीं व म्हणून ते पराभवातें पावले.

मोंगल बादशाहीशीं वागतांना शिवाजीनें अतिशय दूरदृष्टि दाखविली. शत्रूचा चांगुलपणा दिसे तेथें त्यांतून त्यानें आपलें कार्य सिद्धीस नेलें. आपलें ध्येयसुद्धां त्यानें एकदम जगापुढें उघड केलें नाहीं. कालानुरूप अवश्य तेवढीच गोष्ट तो लोकांपुढें मांडी. आम्हां हिंदूंची प्रवृत्ति इतिहासांत पुराणांची सरणी लावण्याची आहे. महापुरुष म्हणजे तो ईश्वरी अवतार. तो काय करणार हें तो पृथ्वीतलावर येण्यापूर्वींच ठरून गेलेलें असतें व तसें तें आपोआप सिद्धीस जातें, असें आमचें इतिहासदर्शन आहे. पण तें मानवेतिहासास लागू नाहीं. माणसाचें ध्येय हळूहळू बनत जातें वा वाढतें. तें किती वाढेल हें अनुकूल परिस्थितीवर अवलंबून राहतें. संपूर्ण गुणांचा अलौकिक पुरुषहि कालापुढें हतबल ठरतो. याउलट वैयक्तिक दृष्ट्या त्याहून कमी प्रतीचा शाहणा पुरुषहि त्यापेक्षां वरची पायरी गांठूं शकतो. व्यक्तिदृष्ट्या श्रेष्ठ कोण याचा विचार इतिहासांत बहुधा होत नाहीं, तर ज्याचा इतिहासावर ठसा उमटून जातो त्याच पुरुषाच्या गुणांचें परिगणन इतिहासकाराकडून केलें जातें. ज्याच्या हातून कांहीं घडूं शकलें नाहीं त्याचे उच्च हेतु, अप्रतिम गुण यांच्याशीं इतिहासकर्त्यांस कांहींच कर्तव्य नसतें, तर ज्याचा एखाद्या देशावर किंवा समाजावर चिरंतन परिणाम झाला त्याच्याच कार्याचें वर्णन इतिहासांत येतें. सामान्यतः असें दिसतें कीं, इतिहासांतील महापुरुष हे सर्वगुणसंपन्न, संपूर्ण दोषरहित असे पुरुष नसतात. त्यांत कांहीं ना कांहीं उणें काढतां येतें. याउलट धर्मनिष्ठ पुरुषांमध्यें मानवी परिपूर्णता व उच्चता जास्त प्रमाणांत असते. गौतमबुद्ध हा आपणास पंचविसावा (?) बुद्ध म्हणवीत असे व त्याच्या आधींचे जगास अज्ञात असे बुद्ध हे आपल्याहून किती तरी पट मोठे होते असें तो शिष्यांस सांगे. या कथेंत वरील इतिहासाचें तत्त्व सांठविलेलें आहे. याउलट रामदासांसारखे कांहीं संतसुद्धां 'मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें' असें ध्येय लोकांपुढें ठेवतांना दिसतात. कीर्तीचा हव्यास धरणारा हा नीतिदृष्ट्या कमीच ठरणारा असतो. पण रामदासांसारख्यांना, त्यांची ऐतिहासिक विचारसरणी असल्यामुळें असेल, कर्त्या पुरुषानें कीर्तिदृष्ट्या, म्हणजे इतिहासदृष्ट्या इतिहास ऊर्फ कालपटावर आपलें नांव नोंदवून ठेवलें पाहिजे, त्या रूपानें तो उरला पाहिजे, नष्ट होतां कामा नये, असें वाटतांना दिसतें. सामान्य व्यवहार पाहतां हेंच म्हणणें योग्य व इष्ट वाटण्यासारखें आहे. शिवाजी असेंच आपलें नांव इतिहासांत मागें ठेवून गेला, शत्रुमित्रांच्या लिहिण्यांत ठेवून गेला, व ध्येयदृष्ट्या आपल्या लोकांसमोर, जगासमोर एक आदर्श ठेवून गेला, व तो आजहि कांहींना, अनेकांना महापुरुष वाटत आहे; मग नीतिधर्मशास्त्रकार त्याची तुलना कशाहि रीतीनें करोत.

अवरंगजेबाला शिवाजीची ओळख बराच काळ पटली नसावी असा बोध त्याच्या आरंभींच्या वागण्यावरून होतो. शिवाजी यशासाठीं संधि पाहून अचाट धाडस करी. तेथें तो नीति पाहत बसत नसे. पण त्याला आपल्या अशा धाडसामुळें मोठ्या कठिण पेंचांतहि यावें लागलें. अफजलखानाच्या मृत्यूनंतर या वार्तेनें शत्रु गडबडून गेला आहे तोंच संधि

साधण्यासाठीं दक्षिणेकडे विजापूरच्या राज्यांत त्यानें ताबडतोब मोहीम काढली. पण ती त्याच्या अंगाशीं आली. त्यांत पुनः नवें धाडस व युक्ति करून तो वटावला. त्यांतूनच पुढें शाइस्तेखानाचा पेंच निर्माण झाला. त्यांत पराक्रम, युक्ति आणि धाडस या सर्वांचा उपयोग करून तो सुटला. पण अवरंगजेबानें त्याचा पिच्छा सोडला नाहीं व त्यास फौजेच्या बळावर आटोक्यांत आणून जिवाच्या पेंचांत पाडलें. आग्राभेटींत शिवाजीचें धाडस जास्त कीं युक्ति जास्त असा संभ्रम होतो. पण अवरंगजेबासारख्या शाहण्या पुरुषालाहि त्यानें बोल बोल म्हणतां चकवून तो सहीसलामत स्वराज्यांत परतला व एवढें करूनहि पुनः मोंगलांशीं तह करून तात्पुरता मांडलिक म्हणविण्यास तो चुकला नाहीं! संकटाचाहि फायदा कसा करून घ्यावा हें त्यानें पाहिलें व त्यानुरूप आचरण करून तो पुनः शत्रु म्हणून मोंगल बादशाहीशीं चार हात करण्यास सज्ज झाला. अतःपर स्वतंत्र होण्याचा चंग बांधून त्यानें तो हेतूहि सिद्धीस नेला आणि अखेरपर्यंत मोंगल बादशाहीच्या कारस्थानांस तो पुरून उरला. मोंगल बादशाहीचें सामर्थ्यच शिवाजीच्या पन्नास पट व त्याची गांठहि अवरंगजेबासारख्या समर्थ, धूर्त, दूरदृष्टि, हरतजविजी माणसाशीं. पण त्याच्या अफाट फौजांपुढें धीर न सोडतां शिवाजीनें स्वतंत्र राज्याची ध्वजा फडकत ठेविली व पुढेंहि फडकत राहण्याची सिद्धता द्रव्य व माणसें निर्माण करून त्यानें करून ठेवली. जगाच्या इतिहासांतील ही एक अतर्क्य गोष्ट होय. एतद्विषयक शिवाजीची दूरदृष्टि व तजवीज याहि बादशहाच्या दूरदृष्टीपुढें व तजविजींपुढें श्रेष्ठ ठरल्या, असेंच इतिहासावरून ठरतें. शिवाजी लंगडा पडला तो घरगुती पेंचापुढें. संभाजीपुढें त्याला कांहींहि करतां आलें नाहीं; व तो आनुवंशिक पद्धतीचा अवगुण आहे. मोंगल बादशाहीसुद्धां याच अंगभूत अवगुणामुळें ढिली झाली व फिकी पडली, हा पुढील इतिहास आहे. शिवाजीला एवढ्या अफाट बादशाहीला तोंड देण्याची तयारी ठेवतां आली याचें कारण त्याची वर्तमानाबद्दल दक्षता होय.

शिवाजी हा केवळ कट्टर ध्येयवादीच नव्हता, तर त्याला वर्तमान कळत असे याचें दुसरें गमक त्याच्या विजापूर व गोवळकोंडें या दोन राज्यांशीं झालेल्या वर्तनावरून दिसून येतें. त्याला कालाचें ज्ञान होतें म्हणून तो कालाच्या पुढें जाऊन स्वतंत्र हिंदु राजानें मुसलमानांशीं कसें वागावें हें ठरवूं शकला. त्याचें कोणतेंहि युद्ध शुद्ध धर्मयुद्ध असें म्हणतां येणार नाहीं. त्या काळीं यूरोपांतसुद्धां धर्मयुद्धें सुरू होतीं. पण मागासलेल्या आशियांत व विशेषतः हिंदुस्थानांत शिवाजीनें ही गोष्ट तर्कास न पटणारी, कोणाच्याहि हिताची न ठरणारी व काळास अनुरूप नाहीं, असें स्वतःच्या ज्ञानानें एकट्यानेंच ठरविलें व त्याप्रमाणें आजच्या लोकशाही मनूस शोभण्यासारखें वर्तन धर्माच्या बाबतींत ठेवलें. गोव्याच्या येशूपंथी धर्मवेड्यांनीं जवळच्या लोकांस नव्यानें बाटविण्याचें कार्य शतकानंतर पुनः उकरून काढलें तेव्हां त्यानें त्यांच्यावर स्वारी करून त्यांस आपल्या बिनतोड सवालानें प्रथम निरुत्तर केलें व नंतर मारिलें. "जर खिस्ती धर्म मराठ्यांनीं स्वीकारलाच पाहिजे हें योग्य असेल तर मी असें ठरवितों कीं, खिस्त्यांनीं मराठे झालें पाहिजे, म्हणजे हिंदुधर्म स्वीकारला पाहिजे. त्यास तुम्ही राजी आहां काय?" असें विचारतांच त्यांचीं तोंडें बंद झालीं व नंतर शिवाजीनें मराठ्यांस सक्तीनें बाटविण्याच्या गुन्ह्याबद्दल त्यांस शासन केलें. गोव्याचा गव्हर्नरहि घाबरून जाऊन त्यानें सक्तीनें हिंदूंना खिस्ती करण्याचा फतवा मागें घेतला व शिवाजीशीं तडजोड केली. इंग्लंडांत प्यूरिटन व ॲंग्लिकन किंवा कॅथोलिक हे पंथ आपसांत लढाया खेळत

असतांनाचा हा काळ आहे हें लक्षांत घेतलें असतां शिवाजी काळाच्या किती पुढें होता हें समजेल. म्हणजे शिवाजी केवळ पुराणमतवादी नसून प्रागतिक सुधारणावादीहि होता असें ठरतें व तें त्याच्या बाटविलेल्या स्वधर्मबांधवांना स्वधर्मांत परत घेण्याच्या उद्योगावरून उघड आहे.

शिवाजीनें ओळखलें होतें कीं, जर मुसलमानधर्मीय मोंगल बादशाह आपल्याच धर्मबांधवांवर स्वारी करतो तर आपण या मुसलमान शेजाऱ्यांबरोबर संगनमत करण्यांत चूक काय? म्हणून त्यानें दक्षिणेंतील या दोन मुसलमानी शाह्यांशीं जरुरीपुरतें स्नेहाचें धोरण ठेवलें व यांत तो प्रामाणिकहि राहिला. विजापुरकर शिवाजीशीं कधींच सहमत झाले नाहींत. पण शिवाजीनें त्यांचें मोंगलांच्या तडाख्यापासून अनेक वेळां, पदरमोड करूनसुद्धां रक्षण केलें. कारण तो जाणत होता कीं, असें केल्यानें मोंगलांशीं लढणारी एक फळी दक्षिणेंत याच मार्गानें उभी राहील. संभाजीनेंहि शिवाजीचें हें धोरण पुढें चालविलें तेव्हां मग अवरंगजेबाला या मुसल्मानी शाह्या आधीं बुडविण्याचा कार्यक्रम हातीं घ्यावा लागला. अवरंगजेबानें तात्पुरता आपला हेतु साधल्यासारखें झालें तरी अखेरीस या दोन राज्यांच्या नष्ट होण्यामुळें जें खिंडार दक्षिणी समाजांत पडलें त्यांतूनच चिरकालीन अराजक निर्माण झालें व नवीन स्थापिली गेलेली मोंगल बादशाही त्यांत कायमची खिळखिळी झाली. मराठ्यांच्या राज्याचा विस्तार या अराजकामुळेंच अठराव्या शतकांत शक्य झाला. अवरंगजेबाला आपल्या दूरदृष्टीनें मोंगल बादशाही बळकट व चिरंतन करण्याची कामगिरी पार पाडतां आली नाहीं. कालज्ञानांत तो सपशेल उणा ठरला.

शिवाजीचें वर्तमानज्ञान चौरस असल्याचा दुसरा पुरावा त्याच्या पाश्चात्यांशीं झालेल्या वर्तनांत दिसून आला. या लोकांचे गुण, त्यांची अनेक बाबतींत पुढारलेली अवस्था शिवाजीच्या मनांत पूर्णपणें ठसलेली दिसते. तो त्यांना मोडण्याच्या भानगडींत फारसा पडला नाहीं. स्वतःच्या राज्यावर बेतेल तेव्हांच त्यानें खांदेरीसारख्या प्रसंगीं त्यांच्याशीं झुंज घेतली. एरवीं एक यूरोपीय दुसऱ्या यूरोपीयांविरुद्ध खेळविण्याचा मार्गहि त्यानें अवलंबिलेला दिसत नाहीं. छोट्या जंजिऱ्याविरुद्ध अटीतटीच्या स्वाऱ्या करणारा शिवाजी त्याहून विस्तृत असणाऱ्या पोर्तुगिजांविरुद्ध मोहिमा काढतांना दिसत नाहीं. याचें कारण, त्यास कळून चुकलें होतें कीं, हे पाश्चात्य कोणाहि हिंदवासीयापुढें दर्याकांठीं वरचढ आहेत. त्यांच्या आरमारी विद्येपुढें आपलें कांहींहि चालण्यासारखें नाहीं व ते आपली विद्या इतरांस शिकविणार नाहींत. त्यांच्या शास्त्रज्ञानाची कल्पनाहि त्यास आलेली असावी. हे सर्व प्रश्न हिंदी समाजव्यवस्था बदलून इतरांची विद्या हिंदुस्थानांत आणण्याच्या यशस्वितेवर अवलंबून होते व हें मूलभूत कार्य करण्यास शिवाजीस कधींच फुरसत नव्हती त्यामुळें त्यानें आपली दृष्टि एक तरी स्वतंत्र हिंदु राष्ट्र अजिंक्य करून ठेवणें यावरच केंद्रित केली, व तें त्यानें बहुतांशीं साधलें. संभाजीनें आपल्या राज्याच्या बळाचा विचार न करतां रागानें पोर्तुगिजांवर, सिद्दींवर व इंग्रजांवर चढाई करून आपलें द्रव्य व बळ कमी करून घेतलें व त्याचा परिणाम अवरंगजेबाविरुद्ध तोंड देण्यास तो असमर्थ होण्यांत झाला. शिवाजीनें आपली शक्ति अशी वृथाभिमानांत कधींच खर्चून टाकली नाहीं. अभिमानापेक्षां इष्टकार्यसिद्धीवर त्यानें आपलें लक्ष केंद्रित केलें होतें, आणि तेंच वर्तमानास धरून होतें.

Scanned by CamScanner

वर्तमानाचा फायदा घेणारी सर्वांत मोठी कृति त्याची दक्षिणदिग्विजयाची स्वारी हा होय. कर्नाटकांतील स्थिति काय आहे, विजापूर व गोवळकोंडें यांचे परस्परसंबंध कसे आहेत व त्यांच्यांत कितीशी कुवत उरली आहे याचा अजमास करून त्यानें हें दूरचें कार्य केवळ अंगावर पडलें म्हणून हातीं घेतलें होतें. हें कार्य वेगळ्या धोरणानें व्यंकोजीनें उरकावें अशी त्याची इच्छा असल्याचें त्याच्या भावास लिहिलेल्या पत्रावरून कळून येतें. पण शिवाजी स्वकीयांपुढें नेहमींच लंगडा पडलेला आढळून येतो व येथेंहि तसेंच घडलें. व्यंकोजीची मदत तर या स्वारींत झाली नाहींच, पण त्याविरुद्ध शिवाजीला स्वसंरक्षणार्थ युद्धच खेळावें लागलें. मुलगा व भाऊ विरुद्ध वृत्तीचे असतांनाच शिवाजीला ही स्वारी करावी लागली. फक्त अवरंगजेब उत्तरेंत अडकलेला आहे व मोंगल बादशाही तिकडील प्रश्नांत चूर आहे एवढाच तात्कालिक फायदा त्याच्या नजरेसमोर होता. तो हेरून व स्वारीचा खर्च परस्पर गोवळकोंडेकरांकडून गोळा करण्याचा कावा करून तो मोंगल व विजापुरकर या दोघांच्या फळीतून तीरासारखा निसटून दक्षिणेंत गेला व यशस्वीहि झाला. तिकडे दक्षिणेंत बंधुराज त्याविरुद्ध कारस्थानें करीत होते व विजापुरकर त्यांना उत्तेजन देत होते. महाराष्ट्रांत चिरंजीव दुसरेंच कांहीं करून मोंगलांकडे जाण्याच्या विचारांत होते. अशा संकटांच्या फेऱ्यांत शिवाजीच्या हातून महाराष्ट्र राज्याच्या स्वातंत्र्यरक्षणाची तजवीज दक्षिणेंतील त्याच्या नूतन उपक्रमानें केली गेली. केवळ एकच वर्षाच्या संधिकालाचा फायदा अशा महत्कार्यानें त्याच्या वर्तमानकालज्ञानामुळेंच धाडसानें त्यास साधतां आला. देशकाल-वर्तमानामुळेंच शिवाजीचीं धाडसें बहुशः यशस्वी झालीं. पण अखेर दैवापुढें त्यालाहि डोकें टेकावें लागलें. शिवाजीबाबत विचार करतां असें दिसतें कीं, त्याच्याकडे अधिष्ठान, कर्ता, करण व त्याकडून होणाऱ्या चेष्टा व्यवस्थित असून फक्त दैवच त्याला अखेर फटका देऊन गेलें. सृष्टीची व्यवस्था ही अशीच चालत आल्याचें इतिहासावरून प्रत्ययास येतें.

शिवाजी मध्ययुगांतील हिंदु वीर जन्मतः होता. त्याचें शिक्षणहि पुराणादि द्वारा झालें होतें. त्याची मनोवृत्तीहि त्या काळाला शोभण्यासारखीच होती; व म्हणून त्याच्या कार्याचें मूल्यमापन त्या काळास धरूनच केलें पाहिजे. युद्धांतील स्वपराक्रमानें त्याचा उदय झाला असल्यामुळें सैन्याबद्दल त्याची बुद्धि तीव्र असे; व स्वरक्षणासाठीं नवीन, पुढें आलेल्या मार्गांचा अवलंब त्यानें स्वबुद्धीनें केला, हें त्याच्या अखंड जागृततेचें व सावधतेचें बाह्य लक्षण होतें. मध्ययुगीन हिंदु राजधर्म कथन करणारे लेखक राज्य सप्तांगांचें बनलेलें आहे असें मानीत. त्यांतील आद्य व मुख्य राजा असून, अमात्य, जन, दुर्ग, कोश, दंड आणि मित्र हीं इतर राज्याचीं मूल कारणें समजलीं गेलीं आहेत. कृतकार्यांत सिद्धि, फललाभ हा कांहींच्या मतें यांच्या संयोगानें स्वभावतःच होत असतो. दुसरे दैवानें सर्व गोष्टी होतात असें मानीत. तिसरे काळ सर्व घडवून आणतो असा पक्ष करीत व इतर पौरुषानें या गोष्टींचा लाभ होतो असें व्यवहारास धरून मानीत. पुरुषपराक्रमाशिवाय, राजाच्या स्वयंकर्तृत्वाभावीं कोणतीच गोष्ट केवळ दैवानें सिद्ध होते हें म्हणणें म्हणजे डोळ्यांसमोर दिसणाऱ्या गोष्टींना खरें न मानणें होय. पराक्रमाशिवाय दैव उघडणें अशी गोष्टच व्यवहारांत नाहीं. हिंदु माणूस कर्मसिद्धांतावर विश्वास ठेवणारा, पूर्वजन्म मानणारा असल्यानें, माणसाच्या ठिकाणीं दिसणारा अचाट पराक्रम पूर्वदेहांतील कर्मांमुळें निर्माण होतो व त्यालाच दैव हें नांव देण्यांत येतें, असें मानतो. एक पूर्वजन्मांतील कर्मसिद्धि व दुसरी या जन्मांतील

असे तो दैवाचे दोन भाग करतो. पण केवळ कर्म, अचाट पराक्रम करूनहि त्याला दैवाची जोड नसेल तर एकचाकी रथाप्रमाणें त्याला गति प्राप्त होत नाहीं, म्हणजे फलप्राप्ति त्यामुळें होत नाहीं, अशी हिंदु शास्त्रकारांची एतद्विषयक चर्चा आहे. केवळ परराष्ट्रावर हल्ला करून तेथील भूमि किंवा द्रव्य यांचा लाभ झाल्यानें राज्य टिकाऊ होणार नाहीं. त्याला राजाखेरीज इतर सहा अंगांची जोड अवश्य आहे. शिवाजीनें प्रथम शेवटचें अंग जे मित्र ते जोडून घेतले. ही गोष्ट कशी साध्य झाली याचा इतिहास बराचसा अज्ञात आहे. पण त्यानें हातीं घेतलेल्या कार्यांत वाटेल ते परिश्रम करणारे, प्रसंगीं जिवावरहि उदक सोडणारे मित्र त्याला मिळाले हें सर्वांत आधीं लक्षांत घेतलें पाहिजे. मित्रांचे तीन वर्ग मानण्यांत आलेले आहेत. एक म्हणजे सहज, जणुं पूर्वजन्मींच्या ओळखीचे असे जन्मजात स्नेहीमित्र. दुसरे कामापुरते सामील झालेले मानावयाचे मित्र. तिसरे प्राकृत, सामान्य कार्यांत सामील होणारे अनुयायी मित्र. शिवाजीनें या तीनहि जातींचे मित्र संपादन केले व त्यांच्याच बळावर त्याचें कार्य हळूहळू सुरू झालें. त्यांतूनच त्यानें पुढें आपले अमात्य म्हणजे प्रधान निवडले. त्यांत सेनापति हा मराठा होता तरी इतर सात शिवाजीच्या जातीचे नव्हते असें बाह्यतः दिसतें. पण वस्तुतः तेहि सर्व त्याच्या जातीचेच—येथें जात जन्मानें प्राप्त होणारी न मानतां गुणांनीं सिद्ध होणारी गोष्ट असें समजलें म्हणजे—होते. त्यांच्या-मुळेंच शिवाजीच्या हातून नूतनराज्यप्रतिष्ठापना सिद्धीस जाऊं शकली. वर उल्लेखिलेल्या हिंदूंच्या सप्तराज्यांगांत देश घातलेला नसून जन हा शब्द समाविष्ट आहे. याचा अर्थ हिंदु भूमि ही भौगोलिक गोष्ट प्रधान मानीत नसून तेथें राहणारे लोक हे जास्त महत्त्वाचे समजत हें उघड होतें; व शिवाजीची तीच वृत्ति होती. राष्ट्र म्हणजे सलग भूभाग असा दृष्टिकोन त्या काळी प्रचलित नसून विशिष्ट लोक हाच अर्थ त्यांच्या डोळ्यांसमोर वागत असे. जेथें मराठे लोक असतील तो महाराष्ट्र, असें त्यांचें पाहणें असे. हिंदुकाळांत राज्यमर्यादा एकच एक कां राहत नसत याचें हें प्रमुख कारण आहे. मुसलमानांच्या आगमनानंतर हिंदु समाजाची जी वाताहत झाली तीमुळें अनेक लोकसमूहांनीं मूळ देश सोडून दुसरीकडे आश्रय पाहिला. मुसलमानांना हिंदूंच्या जातींचें, भाषांचें किंवा धर्ममार्गांचें कांहींच सुवेरसुतक नव्हतें. त्यामुळें संकर होऊन अखिल भारताची स्थिति खंडित राष्ट्रांची झाली. म्हणून राजे आपल्या प्रजांत फरक करीनासे झाले.

आज राष्ट्र हा शब्द प्रायः एक भाषा बोलणाऱ्या, एकधर्मी, एकप्रदेशरहिवासी लोकांबद्दल योजण्यांत येतो. पण हीं राष्ट्रें जुन्या अनेक विविध राष्ट्रांच्या एकीकरणानें बनलेलीं असतात. प्राचीन राष्ट्र शब्द फार लहान जनसमूहांबद्दल वापरण्यांत येत असे. शिवाजीच्या काळींहि राष्ट्र संज्ञा एकीभूत, संयुक्त लोकसमूहाला लावूं लागले होते. अशोकाचे अनेक देशाधिकारी 'राष्ट्रिक' नांवानें संबोधित होते. त्यांच्या ताब्यांतील राष्ट्र म्हणजे एका माणसाच्या संचाराच्या दृष्टिक्षेपांत येणारा लहान प्रदेश असे. हाच पुढें देशमुखीचा विषय झाला. मध्ययुगीन भारत अशा देशांत विभागलेलें होतें. खानदेश, बागलाण, कोळवण, नाशिक, जुन्नर, पुणें, वांई, माण, मिरज हे निरनिराळे देशच होते. हे देश डोंगर, नद्या, अरण्यें इत्यादिकांनीं परस्परांपासून विभागलेले असत. त्यांच्या बोलीहि पुष्कळदां भिन्न असत. कागदाच्या उपयोगापूर्वीं वाङ्मयप्रसार अत्यल्प असल्यामुळें भाषा एकरूप होण्यास अडचण येत असे. व्यापार, यात्रा, स्वाऱ्या यांमुळें एकीकरणास मदत होई. पंधराव्या

शतकापर्यंत कागदाचा प्रसार महाराष्ट्रांत नव्हता. मुसलमानांचीं राजशासनें कागदावरील लेखांनीं प्रचलित केलीं जात व कागदाचा प्रसार हळूहळू होतां होतां पंधराव्या शतकापर्यंत त्याची व्याप्ति गुजरातेंतील खंबायतपर्यंत येऊन पोहोंचली होती, असें निकालाय कॉंती या इतालियन प्रवाशाच्या वर्णनावरून कळतें. विजयनगरच्या राज्यांत त्याची योजना अद्यापि झालेली नव्हती. तेथें ताडपत्रावरच लेखन होत असे. महाराष्ट्रांत बहामनी राजवटींत दौलताबाद, जुन्नर वगैरे ठिकाणीं कागदाचे कारखाने निघूं लागलेले असावेत. पण सोळाव्या शतकांत पोर्तुगिजांच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील आगमनामुळें त्यांच्या कागदाचा कोंकणांतून महाराष्ट्रांत प्रवेश झाला व तो जास्त जास्त प्रचारांत येऊं लागला. दासोपंताचें काव्य कापडावर लिहिलेलें होतें. यावरून कापडावर लिहिण्याचा प्रसार महाराष्ट्र-कर्नाटकांत रूढ दिसतो. शिवकालांत शिलालेख, ताम्रपट, कार्पासपट हे जुने लेखनप्रकार मागें पडून कागद सर्वत्र रूढ झालेला दिसतो. क्वचित् कोठें जुने लेखनप्रकार जुन्या परंपरेच्या चाहत्यांकडून चालविले जात होते. त्यामुळें कागदावरील सनद ताम्रपटावर कोरून घेऊन किंवा शिलालेख-प्रविष्ट करून तिचें चिरंतनत्व वाढविण्याचा प्रकार कांहीं दूरदृष्टि लोक करीत. कागदाचें आयुष्य सामान्यतः पांचशें वर्षांचें पावसाळी प्रदेशांत दिसतें. तिबेटसारख्या थंड हवेच्या कोरड्या प्रदेशांत तें दुपटीइतकें वाढतें. ताडपत्र व भूर्जपत्र यांवरील लेख असेच जुने आढळतात. पण त्या काळांत कागदावर लिहिलें जाणारें लेखनहि आजच्या मनूशीं तुलतां अत्यल्प होतें. आज एका दिवसांत खर्च होत असलेला कागद त्या काळीं समाजाला अनेक वर्षें सहज पुरला असता. फरक इतकाच कीं, आजचा कागद वर्तमानपत्री लेखनासारखा थोड्या काळांत नष्ट होतो व जुन्नरी कागद पांचशें वर्षें टिके, अशी त्याची घट्ट बनावट असे. कागदाच्या वापराबरोबर त्यावर सुवाच्य, सुंदर, एकटाकी लेखन करणारांचा लेखकवर्ग राजाश्रयानें निर्माण झाला. त्या युगांत ही लेखनकला इतकी उच्चपदाला गेली होती कीं, लेखन म्हणजे चित्रकलेप्रमाणें एक स्वतंत्र कलाविभाग समाजांत स्थिरपद झाला. इंग्रजींत याला Caligraphy असें नांव आहे. यूरोपांत प्रथम शिळा छापखाने निघाले तेव्हां त्यांचें मूळ कोरण्यापूर्वीचें लेखन सुंदर अक्षरांनीं करावें लागे. आजहि उर्दू भाषेंतील पुष्कळ लेखन व छपाई याच मार्गानें चालू आहे. त्यामुळें मुसलमानांत ज्ञानप्रसार लवकर, स्वस्तांत पुष्कळ होऊं शकतो. पोर्तुगिजानीं सोळाव्या शतकांतच गोव्याला छापखाना काढला. पण त्याचा उपयोग किती फायदेशीर आहे हें येथील पुढारलेल्या, सुशिक्षित व शहाण्या लोकांच्याहि नजरेंत भरूं शकलें नाहीं, इतका इकडील समाज अंधानुकरणी होता. एखाद्या समाजाच्या बुद्धीला चालना कशानें मिळते हें समजणें फार दुष्कर आहे. शिवाजीला पोर्तुगिजांची गोलंदाजी, बंदूकनिशाणी व आरमारी प्रावीण्य हीं आलीं. पण पोर्तुगिजांचें छापील पुस्तक त्याच्या नजरेंत कोठें भरलें नाहीं! (कीं पडलेंच नाहीं?) ही हिंदु समाजाची मनःस्थिति दाखविणारी सूचक गोष्ट आहे खास. मराठे कशांत कमी पडले याचा बोध त्यावरून होतो. आम्हीं चिनी प्रवासी इकडे पांचव्या सहाव्या शतकांत फिरून गेले तरी त्यांच्या कागदावरील लेखनप्रकाराची माहिती करून घेतली नाहीं; मुसलमानांनीं आपलें लेखन त्यावर सुरू केलें हें टिपलें नाहीं, तर ते राजे झाल्यानंतर त्यांचे हुकूम कागदावर लिहावयास लागले तेव्हांच त्याची ओळख करून घेतली; व इंग्रजांनीं इकडे छापखाने काढून आमच्याच भाषेंत ग्रंथ छापण्याचा सपाटा सुरू केला तेव्हांच आम्ही याबाबत जागे झालों. अशा ऐतिहासिक

Scanned by CamScanner

उदाहरणांवरून, परक्यांचें आक्रमण हीच एक प्रधान, मानवजातीला जागृत करणारी संजीवनी आहे, असें वाटतें.

शिवाजीचे आद्य स्नेही मावळांतील वेगवेगळ्या स्थानिक सत्ताधीश वर्गांतून निवडलेले होते. सह्याद्रीच्या प्रत्येक खोऱ्यांत स्वतंत्रता रूढ असलेली दिसते. हे प्रदेश मुख्य राजवटीशीं संबंध ठेवीत; पण तो इतका कमी असे कीं, त्यांवर मध्यवर्ती राजसत्तेचें राज्य होतें हें म्हणणें अवास्तव ठरेल. तेथें आपापसांतील वैरें, भांडणें, मारामाऱ्या, बदला घेण्याची वृत्ति, दुसऱ्यावर आक्रमण करण्याची प्रवृत्ति, या इतक्या दृढमूल होत्या कीं, तेथील लोक स्वतंत्रच मानले पाहिजेत. मुसलमानी बादशहांना त्यांच्यांत न्यायराज्य चालू ठेवण्याची कुवत नव्हती. याचाच दुसरा परिणाम असा होत असे कीं, या छोट्या लोकसमूहांना परक्या मोठ्या सत्तेशीं झगडा करणें अशक्य होतें. म्हणूनच मुसलमानांचें राज्य या देशांत झटपट फैलावूं शकलें. मुख्य राज्यसत्तेचा पराभव केला कीं सबंध राज्य व त्यांतील लोकसमूह जिंकल्यासारखा होई. राज्य ही राजघराण्याची मालमत्ता आहे असा संकेत जनमनांत रूढ होता. तिचें रक्षण त्या घराण्यानें व त्यावर अवलंबून असलेल्या नोकरांनीं करावें, इतरांचा त्यांत अर्थाअर्थी कांहीं संबंध नाहीं, अशी वृत्ति लोकसमूहांत वागत आलेली होती. याच विचारसरणीवर भिस्त ठेवून राजवाड्यांनीं महिकावतीच्या बखरीच्या प्रस्तावनेंत, आग्र्याला जाण्यांत शिवाजीचा हेतु तेथें दरबारांत गडबडगुंडा करून व अवरंगजेबाला त्याच्या रक्षकांसहित ठार मारून दिल्लीची पातशाही मोडण्याचा होता, असें विचित्र विधान केलें आहे. पण त्यामागील विचारसरणी सामान्यतः जनमननिदर्शक होती हें खरें आहे. प्राचीन काळीं लहान लहान राज्यें हिंदुस्थानांत पसरलेलीं होतीं तेव्हां अशी गोष्ट सामान्य होती. मृत राजासाठीं लढणारे फार थोडे लोक होते. युद्धांतहि तसेंच. मुख्य सेनापतीला मारलें कीं बाकीचें सैन्य आपला अन्नदाता गेला असें समजून दुसऱ्या अन्नदात्याच्या शोधासाठीं रणांगणांतून पळून जाई. त्यांच्या सेवेचा धागा सेनापतीबरोबर तुटे. ही गोष्ट हिंदूंतच होती असें नसून, मुसलमानांचीं युद्धेंसुद्धां बहुधा मुख्याच्या मरणानें संपत. तो एक पक्ष आहे असें कोणी मानीत नसत. ही स्थिति शिवाजीच्या राज्यस्थापनेला पोषक ठरली. अचाट पराक्रम करून मुख्य शत्रूला किंवा प्रतिस्पर्ध्याला ठार करणें, पळवून लावणें, नामोहरम करणें, याच मार्गाचा अवलंब शिवाजीनें अचूकपणें केला; व म्हणूनच त्याला राज्य स्थापितां आलें. ही त्याची मनोवृत्ति जवळच्या लोकांनीं उत्तम जाणली, ते त्याचे अनुयायी बनले, व त्यांतूनच त्याचे जिवाला जीव देणारे स्नेहीहि आपोआप निवडले गेले. आपला नेता कोणत्याहि अडचणीस तोंड देण्यास समर्थ आहे असें त्यांच्या अनुभवास आल्यामुळें त्याला त्याच्या मुलूख काबीज करण्याच्या कामांत मदत करणें हें त्या अनुयायांना धोक्याचें वाटलें नाहीं. प्रसंगविशेषीं बाजू अंगावर उलटली तरी त्यांतून सुटण्याची युक्ति व धोरण त्यांना शिवाजीच्या संगतींत कळून चुकलीं. शिवाजीच्या भावी राज्याचे आधारस्तंभहि याच अनुययांतून व सेवकांतून निर्माण झाले. तोच त्याचा मित्रवर्ग ठरला.

शाहजीनें आपल्या जागिरीच्या कामासाठीं जे सेवक शिवाजीबरोबर महाराष्ट्रांत पाठविले ते अनेक राज्यक्रांत्या, भानगडी, युद्धें व इतर अडचणी पाहिलेले, अनुभवी वृद्ध पुरुष होते. ते आपापल्या कामांत चांगलेच तरबेज होते; पण त्यांना स्वतंत्र राज्याची दृष्टि असणें शक्य नव्हतें. असे लोक शिवाजीच्या चाळणींत आपोआप मागें पडले व त्यानें त्यांच्या जागीं नवे

समर्थ लोक ठेवले. त्यांच्यावरहि शिवाजीची करडी नजर असे. कमकुवत खांब म्हणजे राज्याच्या इमारतीस धोका हें ओळखून त्यानें कमी पडणारे लोक काढून टाकले. पहिला पेशवा शामराज नीळकंठ कांहीं एका मर्यादेपर्यंत उपयोगी ठरला. पण जंजिऱ्याच्या स्वारींत त्याचें उणेपण लक्षांत येऊन शिवाजीनें त्याच्या जागीं पुढें नरहरि आनंदराव हा पेशवा नेमला. पण त्याची एका वर्षाच्या आंतच उचलबांगडी होऊन मोरोपंत हा त्याच्या जागीं आला व अखेरपर्यंत टिकला. म्हणजे शिवाजीची पद्धति एखाद्याला कामावर नेमून त्याची हुषारी जोखण्याची होती असें ठरतें. कोणाचीहि तो गय करीत नसे. योग्य व उत्तम माणूसच पुढें यावा व आपल्या राज्यांत कामावर असावा असें त्यास वाटे. शाहजीच्या वेळच्या पहिल्या तुकडीच्या लोकांतील सोनाजीपंत दबीर हा मरेपर्यंत शिवाजीचा विश्वासू सल्लागार होता. दीर्घ अनुभवामुळें तो फार मुरब्बी झालेला दिसतो. असेच मोरोपंत पेशवे, अनाजी दत्तो सचिव, निळो सोनदेव मुजुमदार, दत्ताजी त्रिंबक वाकनीस, त्रिंबक सोनदेव दबीर, निराजी राहुजी व रघुनाथ पंडितराव हे पुढें शिवाजीचे प्रधान झालेले इसम बाह्यतः सेवक म्हटले गेले असले तरी वस्तुतः त्याचे मित्रच म्हटले पाहिजेत, इतका त्यांवर शिवाजीचा लोभ व विश्वास होता. आठवा प्रधान जो सेनापति त्याचें काम शिवाजीच स्वतः उत्तम जाणत असल्यामुळें सेनापतीचें तेज किंवा प्रतिष्ठा इतर प्रधानांपेक्षां वेगळीच राहिली. यांतील प्रत्येक इसम आपल्या कामांत तर निष्णात होताच; पण खेरीज राजाचा किंवा राज्याचाहि प्रीव्ही कौन्सिलर म्हणजे विश्वासू सल्लागार होता. हिंदु राजनीतींतील मित्रवर्गांतच त्यांना समाविष्ट करणें योग्य ठरेल.

हे सर्व पुरुष सारख्याच बुद्धिवैभवाचे होते असें सांगणें कठिण आहे. त्यांना वैयक्तिक स्वार्थ, महत्त्वाकांक्षा, हर्षामर्ष वगैरे सर्व मानवसहज उपाधि जडलेल्या होत्या. पण एका गोष्टींत ते समान वृत्तीचे होते. ती गोष्ट म्हणजे राज्याचें हित. सर्वांचा विचार त्या दृष्टीनें चाले. हें शिवाजीला अवगत होतें. हें आपलें काम आहे, त्याचा नफातोटा सर्वांसच जाणविणारा आहे, त्याची घडी कायम टिकण्यांत आपणा सर्वांची शोभा आहे, आपले धर्म व मोक्ष सर्व येथेंच आहेत, त्यासाठीं वाटेल ती प्राणार्पणापर्यंत कोणतीहि किंमत देण्यास सिद्ध असणें हें आपलें कर्तव्य आहे, अशी या सर्वांची खात्री होती व त्या अनुरोधानें ते सर्व वागले. म्हणूनच शिवाजीच्या राज्याचा उत्कर्ष झाला व राज्यस्थापनेचा हेतु शेवटास गेला. याहून जास्त चांगली कामगिरी मनुष्य कोठील संपादणार ?

सप्त राज्यांगांतील मित्र, म्हणजे राज्यशास्त्रांत सांगितलेले राज्याचे मित्र, हे भूगोल-दृष्ट्या ठरलेले असत. राज्याचा शेजारी देश हा स्वाभाविक शत्रु व त्यापलीकडील स्नेही मानला जाई. तो अर्थ शिवाजीच्या बाबत धरतां येत नाहीं. कारण शिवाजी जन्मतः राजा नसून त्याला राज्य स्थापावयाचें होतें. राज्याच्या मर्यादा ठरलेल्या असल्या तर शेजारचा व त्यापलीकडील सत्ताधीश असा फरक करतां येईल. पण शिवाजीच्या संबंधांत त्याच्या राज्यस्थापनेंत साहाय्यभूत झालेले ते त्याचे मित्र असेंच धरणें योग्य आहे व तसे ते धरले आहेत. म्हणजे राज्यस्थापनेंत भाग घेणारे शिवाजीचे मित्र हेच पुढें त्याचे अमात्य झाले असें दिसून येतें. दंड म्हणजेच बल किंवा सैन्य हें राज्यांग शिवाजीनें कसें जमा केलें हें वर सांगितलेंच आहे. त्याचे सामान्य अनुयायी या सेनादलांतच समाविष्ट होते. प्राचीन काळांतील चतुरंग बलांतील रथ हें अंगसुधारणेच्या ओघांत नष्ट होऊन त्याची जागा आतां

तोफखान्यानें घेतली होती. आधुनिक सैन्यांत गाडे लागतात, पण ते दारूगोळ्याच्या वाहतुकीस. मुसलमानी काळांत त्यांना रेहकले म्हणत. आतां पशूंचें कार्य संपून मोटारीच हें कार्य करतात. हत्तींचें कार्य मुसलमानी अमदानींत हिंदुकाळापेक्षां वेगळें झालें होतें. घोड्यावर बसून युद्ध करण्यास असमर्थ असे लोक, राजे, सरदार वगैरे हत्तींवर आरूढ होत व बाण किंवा बंदूक यांनीं युद्धें चालवीत. शिवाजीनें हत्तीवर बसून स्वारी केल्याचें नमूद नाहीं. तो घोड्यावर बसून युद्ध करी व विश्रांतीसाठीं मेणा वापरी. कारण नसेल तेथें जीव श्रमविण्याचा त्याचा परिपाठ नव्हता. शिवाजीनें त्याजजवळ जमलेल्या थोड्या हत्तींचा उपयोग नद्या ओलांडणें, तोफा वगैरे अवजड सामान वाहून नेणें, अशा कामांसाठीं केला असेल. पण युद्धांत हें अवजड व बेभरंवशाचें धूड त्यानें बरोबर बाळगिलेलें आढळत नाहीं. मराठ्यांची पानिपतास झालेली हबेलंडी कांहीं अंशीं या हत्तींमुळेंच उडाली होती. शिवाजीनें युद्धांत सर्वत्र स्व-तंत्र घोड्यांचाच उपयोग केलेला दिसतो. पलायनाला त्याचाच उपयोग होण्यासारखा असे. हत्तीवरील युद्ध म्हणजे राजपुतांप्रमाणें इरेला पेटून न हटण्याच्या दृष्टीनें केलेलें युद्ध होय. शिवाजी त्या मताचा नव्हता व त्याची युद्धपद्धतीहि वेगळीच होती. एवंच, शिवाजीचें सैन्य बहुशः घोडदळ व पायदळ यांचेंच होतें व त्यावर तो यशस्वीहि झाला. मात्र त्याला लढाईचें स्वरूप शत्रूपेक्षां वेगळेंच ठेवावें लागलें.

दुर्ग हें शिवाजीच्या राज्यांगांतील प्रथम अंग म्हणावयास हरकत नाहीं. किल्ल्यां-खेरीज शिवाजीच्या राज्यस्थापनेची कल्पनाच करतां येणार नाहीं. या अंगांत तो शत्रूपेक्षां फारच वरचढ ठरला. त्याची व्यूहरचना गडांवरच अवलंबून होती व त्यांच्या मदतीवांचून थोडया सैन्यानिशीं अगदीं कमी खर्चांत आपलें सैन्य सर्वांत कमी जाया करून त्यास यशप्राप्ति करून घेतां आली नसती. या गडांमुळेंच मराठे मोंगल बादशाहीला पुरून उरले. तिचें अफाट सैन्य व तोफखाना नामोहरम झालीं; खजिना रिता झाला; व माणसेंहि तशींच खपलीं, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

शिवाजीच्या स्वाऱ्यांचा प्रधान हेतु राज्य कमावण्याबरोबरच लूट संपादन करण्यावर, आपला खजिना व साधनसामग्री वाढविण्यावर केंद्रित केला गेला होता. आपल्या सैन्याचें वेतन त्यानें कधीं मागें पडूं दिलें नाहीं किंवा त्याला कसलीहि ददात भासूं दिली नाहीं. सैन्याचें बंड शिवाजीच्या राज्यांत अज्ञात होतें. गड, दारूगोळा, धान्यसामग्री, आरमारांतील गलबतें, यांचा खर्च शिवाजीच्या सज्ज कोशबलावर अवलंबून होता. शिवाजीचें हें राज्यांग सर्वांत जास्त लक्ष पोहोंचविलेलें आढळून येतें. त्याच्याच बळावर त्याच्या राज्याची इमारत उभी राहूं शकली.

अखेरचें राज्यांग जन, म्हणजे लोक किंवा प्रजा यांच्या पालनाची जबाबदारी शिवाजी फार कसोशीनें पार पाडीत असे. अधिकारी, श्रीमंत, सैन्य यांचा उपसर्ग लोकांना न लावण्याविषयीं शिवाजीची तत्परता विशेषच आढळून येते. शेती हें हिंदुस्थानांतील नव्वद टक्के लोकांचें मुख्य व एकमेव जीवनसाधन असे. मुलुखाची लागवड हा मुलकी अधि-काऱ्यांच्या कार्यांतील प्रधान भाग समजला जाई. ती घडवून आणण्यांत अधिकाऱ्यांचा भाग मोठा मानला जाई व त्यांची पारख याबाबतच्या यशावरच केली जात असे. जर अधिकारी जुलमी, पैसेखाऊ, प्रजापीडक असेल तर राज्याचा वसूल कमी होई व त्यावरून अधिकाऱ्याच्या कार्यक्षमतेची परीक्षा आपोआप होऊन जात असे. याबाबतच्या शिवाजीच्या नियमांवरून

Scanned by CamScanner

आजच्या राजवटींतील सरकारालाहि धडा मिळण्यासारखा आहे. अमात्यांच्या 'राजनीतीं'-तहि प्रजेच्या कल्याणावर जोर देण्यांत आलेला आहे. शिवाजीच्या राज्यांतील नियम देशसंरक्षणाविषयीं इतके चांगले होते कीं, त्याच्या राज्यांतील नीति व बुद्धि व मर्यादा इतरांनींहि शिकोन जाव्या, असें रामचंद्रपंत अमात्य विश्वासानें सांगतात. प्रजा म्हणजे राज्याचा जीवनोपाय. तीवर राजसत्तेव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाचें तिळांशहि स्वामित्व नसलें पाहिजे, असें त्यांचें म्हणणें आहे. राज्याचें हित व राजाचें कल्याण या गोष्टी एकरूप मानून त्यांना आवश्यक म्हणून संपूर्ण प्रजा निरुपद्रव करणें, प्रजेला अभय देणें, देशांत स्वास्थ्य निर्माण करणें, या गोष्टी त्यांनीं आवर्जून सांगितल्या आहेत. हें कर्तव्य पार पाडण्यासाठीं राजानें प्रधान नेमावयाचे असतात. "प्रधान म्हणजे प्रजापालनधर्मसंरक्षणाचे अध्यक्ष. राजमदजनित अन्यायसागराची मर्यादा. नृपाची विश्रांति" व राजबंधू होत. म्हणून त्यांची नेमणूक करतांना त्यांच्या राज्यकारभारांतील प्रवीणतेबरोबर इतर अनेक गुण त्यांच्यांत असले पाहिजेत; व ते पाहण्याची रीत शिवकालीं होती. आधुनिक राजवटींत यांतील इतर गुण पाहण्याची रीत अनुसरलेली नाहीं. त्यामुळेंच सर्व अनीतिमत्ता बोकाळत आहे.

सर्व राज्यांगांतील मुख्य अंग म्हणजे स्वतः राजाच होय. तो कसा असावा याचें वर्णन स्मृत्यादि ग्रंथांतून भरपूर आलेलें आहे व शिवाजी त्याचा आदर्श म्हणावयास हरकत नाही. म्हणूनच राज्य कसें करावें हें शिवाजीला पढविण्याची कोणाला गरज पडली नाहीं. त्याचें त्यानेंच सर्व आकलन केलें. आपले बंधूसमान मित्र व राज्याचे आधारस्तंभ जे प्रधान त्यांच्या साहाय्यानें राज्याची चोख व्यवस्था त्यानें लावून दिली. त्याला मोह असा कसा तो स्पर्श करूं शकला नाहीं. राजानें अन्य नातीं विसरून केवळ प्रजेचें नातें तेवढें ईश्वरसाक्षीनें पाळा-वयाचें या नियमाचा अवलंब त्यानें जारी केला होता. त्यावर मनोविश्लेषणाचें आडहत्यार चालविण्याचा अव्यापारेषु व्यापार करून त्याच्या कृती किंवा राज्यांतील घडामोडी समजावून देण्याचा जो प्रयत्न कांहीं उपद्व्याप्यांनीं आरंभिला आहे तो पाहून हंसूं येतें! इतिहास म्हणजे काय हें गांधी किंवा नेहरू यांना तरी कळत होतें कीं नाहीं याची शंका पाकिस्तान-निर्मिति व चिनी संकट या घटनांवरून जेथें घेतां येते, तेथें या पामर साहित्यिकांचा विचार तो काय!

शिवाजीनिर्मित महाराष्ट्रराज्याची घटना अशी सर्व सप्तांगांनीं परिपूर्ण होती. त्यांत शिवाजीनें आरमार या नव्या राज्यांगाची भर घातली. रामचंद्रपंत अमात्यानें तें एक स्वतंत्र राज्यांग कल्पून त्याचें नव्यानेंच विवेचन केलें. रामचंद्रपंताला आरमाराची चांगलीच माहिती होती. कारण तो सिंधुदुर्गाचा सबनीस सन १६६८ पासून होता व त्यानें त्याची माहिती आरंभापासून करून घेतली होती. मराठी आरमाराबद्दल अधिकारी लिहिणें हें एवढेंच आहे; पण त्यांतहि दाखविलेला बारकावा मननीय आहे आणि त्यावरून प्रत्येक खात्याचे शिवकालीन अधिकारी किती तरबेज होते याची साक्ष पटते. "ज्यास अश्वबल त्याची पृथ्वी प्रजा आहे. तद्वतच ज्याजवळ आरमार त्याचा समुद्र." याकरितां आरमार अवश्य करावें असा अमात्यांचा सल्ला आहे. रामचंद्रपंतानें त्याच्या बांधणीची व कारभाराची माहिती दिली असली तरी तो स्वतः कधीं नौयुद्धांत गुंतला होता असें वाटत नाहीं. त्याचा वडील भाऊ नारो नीळकंठ हा कांहीं वर्षे अमात्यपद चालवून नंतर विजयदुर्गास जाऊन राहिला होता. त्यावरून या घराण्याची आरमाशीं घसट होती, असें वाटतें. दर्या त्यांना परिचित होता एवढें

Scanned by CamScanner

निश्चित. भारताच्या प्राचीन संस्कृतीला नव्यानें लागणारें पाश्चात्यांचें ग्रहण शिवाजीच्या व शिवकालीन मुत्सद्द्यांच्या ध्यानांत आलें होतें ही गोष्ट त्यांच्या चौफेर नजरेची व आगामी संकटांचा परिहार करण्याच्या तरतुदीची निदर्शक आहे. पण दुर्दैवानें त्यांचें लक्ष व अपुरी शक्ति हिंदु संस्कृति स्वतंत्र राखण्याच्या उद्योगांतच खर्ची पडलीं. अखिल जगाला ग्रासणाऱ्या या नव्या संकटाविरुद्ध उपयोगी पडण्यासारखी कार्यक्षम तरतूद त्यांना करतां आली नाहीं एवढें खरें. अवरंगजेबानें अशी तजवीज करावी तर तो काळाला न शोभणारा इस्लामचा हट्ट घेऊन बसला व त्यांतच खपला. त्याच्या जागीं शिवाजी असता तर या देशाचा इतिहास निराळाच झाला असता. आजहि कालौघ न समजतां स्वतःचाच हट्ट चालविणारे अवरंगजेबाचे वंशज तसाच अडथळा निर्माण करीत आहेत. त्यांतून भारत या खेपेस सहीसलामत सुटणार कीं साम्यवादाच्या भोंवऱ्यांत गडप होणार हें सांगणें कठिण आहे. जगाचें हित वा अहित करणारे अखेर थोडे, हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके काळपुरुष असतात, अशी इतिहासाची अखंड धाटणी प्रत्ययास येते.

महापुरुषांना स्नेही, मित्र व सवंगडी कोणी असतात कीं नाहीं याबद्दल एकमत नाहीं. त्यांच्या उंचीचा माणूस समाजांत क्वचितच दिसतो व म्हणूनच त्यांच्याकडे महापुरुषत्व येतें. शिवाजी वृत्तीनें ताठ नसून नम्र होता. त्याचा कठोरपणा किंबहुना क्रूरपणा राजकारणांत दिसे तसा तो वैयक्तिक वा सामाजिक जीवनांतहि होता कीं नाहीं याबद्दल संशय आहे. क्रूरपणा ही साहसीपणाची दुसरी बाजू आहे असें सामान्यतः दिसतें. आपली जरब बसविणें हें शिवाजीच्या आयुष्यांतील पहिलें कर्तव्य ठरलें. कारण त्याला इस्लामग्रस्त हिंदुस्थानांत एक स्वतंत्र हिंदु राजवट निर्माण करावयाची होती. तो काळ मध्ययुगीन होता व त्याच्या भोंवतीं इस्लामी शासनपद्धति समाजांत रूढ झालेली होती. ती चालविणें त्याला क्रमप्राप्त होतें. त्याच्या तथाकथित क्रूरपणाखेरीज त्याच्या शत्रूंचें निर्मूलन होणें अन्यथा कसें शक्य होतें याचा विचार मनांत आणतां त्यावरील आक्षेप उडवितां येतात. राज्यकर्त्या माणसाला कठोरपणा अवश्य असला पाहिजे. मृदुता हा तेथें गुण नाहीं. शिवाजीच्या क्रूरपणाची उदाहरणें सभासदानें न दडवितां व त्यांबद्दल थातुरमातुर कांहीं तरी समर्थन न करतां सांगितलेलीं आहेत. त्याला त्या उदाहरणांत अनुचित असें कांहीं वाटलें नाहीं हें स्पष्ट आहे किंबहुना या पद्धतीमुळेंच तीं जास्त क्रूर असल्याचा भास आधुनिक वाचकांना होतो. पण सतराव्या शतकांतील लोकांची तशी समजूत नसावी, व हाच शिवाजीच्या समाजमान्यते-बद्दलचा पुरावा म्हटला पाहिजे. शिवाजी उपजत शहाणा होता असें नाहीं. तोहि वय वाढत चाललें त्याप्रमाणें अनुभवानें शाहणा झाला. त्याच्या हातून मधील काळांत कांहीं अन्यायहि घडले असावेत असें म्हणण्यास जागा आहे. पण त्यांची त्यास जाणीव झाल्या-नंतर आपली चूक तो कबूल करी व अन्यायांचें परिमार्जन करण्याचा प्रयत्न करी. जवळच्या माणसांची भीड त्यास बाधे व राजकारणदृष्ट्या त्याला कारभाऱ्यांच्या अन्यायांना मूक संमति द्यावी लागे. कार्यक्षम माणसांचा एवढा मोठा पुरवठा शिवाजीजवळ नव्हता कीं, एका अन्यायाबद्दल अधिकारी माणसाला काढून टाकलें तर त्याची जागा जवळपास दुसऱ्या व्यक्तीकडून भरली जाईल. आपल्या मुख्य कार्याला हाताखालच्या माणसांचा दडपलेला असंतोषहि न बाधावा याची दक्षता शिवाजीला नेहमींच घ्यावी लागे. कारण त्याची परिस्थिति अत्यंत नाजूक, ठिसूळ व धुसपुस न सोसणारी अशी होती. अधिकाऱ्याला दूर केला तर तो

विरुद्ध बाजूस जाऊन मिळण्याचा जोंवर संभव होता तोंपर्यंत शिवाजीचे हात वैयक्तिक अन्यायांबद्दल बांधले गेलेले होते असें म्हणावें लागतें. शिवाजीच्या कारभारी माणसांत नातेवाईक संबंध फारच दृढ व सार्वत्रिक होते. याचा परिणाम, जोंपर्यंत राज्यास विघातक कृत्य त्यांकडून घडत नव्हतें, तोंपर्यंत वैयक्तिक अन्यायांबाबत मुग्धता शिवाजीस स्वीकारावी लागे. तेथेंहि तो केवळ अन्याय कायम होऊं देत नसे. कांहीं वेळां तो अन्य प्रकारें नुकसानीची भरपाई वादीस करून देई. कोणतेंहि राज्य त्यांतील समाजाच्या उंचीपेक्षां वर वाढूं शकणार नाहीं हें कायम सत्य आहे. समाजाची उंची वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यास शिवाजीला राजकारणापुढें केव्हांच उसंत मिळाली नाहीं. टिळकांचेंहि असेंच झालें व गांधीहि या जंजाळांतून सुटूं शकले नाहींत. यावरून एक दिसून येतें कीं ऐतिहासिक पुरुषसुद्धां सर्व इष्ट गोष्टी एकदम साधूं शकत नाहींत. परिस्थितीच त्यांचें क्षेत्र ठरवीत असते. गणिताच्या भाषेंत बोलावयाचें तर त्यांना एक मुख्य गोष्ट कायम स्थिर मानून चालावें लागतें. इतर गोष्टी त्यांना बदलणाऱ्या, चर धरणें भाग येतें. तसें न करतां कांहीं, करूं म्हणतील तर निकडीची इष्ट गोष्टहि साधण्यास ते असमर्थ ठरतील. सर्वच गोष्टी चल समजणारा राजकारणांतील मार्ग एक साम्यवाद्यांचा होय. पण त्यामुळें किती व्यक्तींना एकाच वेळीं सर्वस्व गमावून बसावें लागतें, अन्याय सोसणें भाग पडतें वा प्राणांसहि मुकावें लागतें. याला मर्यादा नाहीं व अखेर याचाहि परिणाम सर्वदा इष्टच वा न्यायाचा होतो असें इतिहासावरून दिसत नाहीं. म्हणून सामान्यतः पाहतां एकसमयावच्छेदेंकरून बहुतांना इष्ट अशी गोष्ट घडवून आणणारा पुरुष इतिहासांत महापुरुष ठरतांना आढळतो.

शिवाजीच्या राज्यघटनेचीं मुख्य अंगें व सूत्रें आपण पाहिलीं. त्याला लाभलेले मित्र त्याच्या राज्यस्थापनेच्या कार्याला सुयोग्य ठरलेले आढळतात. ते त्याच्याजवळ आले ते नोकर म्हणून. त्यांची लायकी लक्षांत आल्यावर शिवाजीनें त्यांना अधिकारी तर केलेंच व त्याहून जास्त आपले खासगत सल्लागारहि केलें. राजा रविवर्म्याच्या चित्रामुळें शिवाजीच्या तसबिरींत आलेले तीन मावळे हे त्याचे जीवश्चकंठश्च मित्र सवंगडी होते असा समज जनमनांत रूढ झाला. रविवर्म्यानें आपलें चित्र ग्रँट डफच्या वर्णनावरून काढलेलें दिसतें. डफची माहिती फार विश्वसनीय मानतां येत नाहीं. त्यांपैकीं बाजी पासलकर शिवाजीच्या आरंभींच्या काळांत खपला, व त्या नांवाचे दोन पुरुष असावेत किंवा काय अशी शंका संशोधकांस आलेली आहे. त्यांतील एक खळद बेलसरच्या लढाईत सन १६४८ त प्राणास मुकलेला वयानें साठीचा असून, तो शिवाजीचा बरोबरीचा सवंगडी असूं शकणार नाहीं हें उघड आहे. दुसरा सभासदनिर्देशित, काय सावंताच्या लढाईत मारला गेलेला, त्याच्या बरोबरीचा असल्यास न कळे. दुसरा मित्र तानाजी १६७० पर्यंत जगला. तो शिवाजीच्या बरोबरीचा असणें शक्य आहे. तिसरा येसाजी कंक शिवाजीला अखेरपर्यंत पुरला व तोहि रायगडच्या परिसरांतीलच असल्यामुळे शिवाजीच्या नोकरींत बराच लवकर आलेला असावा, पण हे तिन्हीहि सल्लागार मित्रांत मोडत होते असें वाटत नाहीं. लष्करी कामगिरीपुरतेच ते विश्वासू धरले जात असावेत. त्यांहून अष्टप्रधानांतील व्यक्ती त्याच्या जास्त निकटच्या दिसतात. त्यांचा सल्ला शिवाजी त्यांच्या त्यांच्या विषयांत तर घेईच, पण त्यांपैकीं कांहींना तो सबंध राज्याच्या प्रश्नांसंबंधीं विश्वासांत घेत असावा, असें वाटतें. याहि व्यक्तींची माहिती अल्पच उपलब्ध आहे. पण कांहीं निर्देशांवरून त्यांच्या स्थानाची कल्पना करतां येते. यांत

Scanned by CamScanner

त्यांच्या टीकाकार निंदकांच्या निर्देशांचाहि समावेश करतां येतो. उदाहरणार्थ, कवींद्र परमानंदपुत्रविरचित तथाकथित परमानंदकाव्यांतील उल्लेख पाहावे. यांच्यावर लेखकांची गैरमर्जी कां झाली असावी याचाहि बोध त्यावरून होतो. संभाजीची मर्जी संपादन करण्यासाठीं, त्याला अनिष्ट ठरलेले शिवाजीचे सल्लागार प्रधान यांची तो निंदा करतो! शिवाजी त्यांचा सल्ला विचारतो व घरगुती बाबतींतहि त्यांच्या सल्ल्याचा उपयोग करून घेतो. यावरून किती विश्वासू सल्लागार ते मानले जात होते याचा बोध होतो. शिवाजीची राज्यपद्धति कशी ठरली असावी हाहि एक विचार करण्यासारखा मुद्दा आहे. त्यानें स्वतः सर्व खात्यांचे नियम करून दिले असतील असें वाटत नाहीं. सामान्य मुसलमानी राज्यपद्धति त्या काळीं चालू होती तींत काम केलेले, रुळलेले अनेक लोक शिवाजीच्या नोकरांत असतील. त्यांत अष्टप्रधानांपैकीं कांहीं होते हें संभवनीय दिसतें. अर्थात् त्यांच्या त्या त्या कार्यांतील कार्यपद्धति त्यांनीं शिवाजीच्या नोकरींतहि तशीच उचलली असेल हें जास्त शक्य दिसतें. मात्र न्यायखात्याची किंवा धर्मशिक्षणखात्याची पद्धति कदाचित् दक्षिणेंतील जुन्या हिंदु राज्यांच्या पद्धतींचे शेष अवलोकन करून न्यायाधीश निराजी राहुजी व रघुनाथपंडितराव यांनीं शिवाजीच्या राज्यांत सुरू केल्याचें जोंपर्यंत कोठें नमूद झालेलें आढळत नाहीं, तोंपर्यंत त्यांनीं त्यांनीं आपलें काम स्वतःच्याच कल्पनेनें देश, काल, वर्तमान लक्षांत घेऊन ठरविलें असलें पाहिजे, असें अनुमान करतां येतें. परमानंदपुत्र रघुनाथ पंडिताविषयीं लिहितांना त्याची दानयोग्य ब्राह्मणांची निवड करण्याची पद्धति किती कडक होती याचें वर्णन करतांना आढळतो. तो जे प्रश्न उमेदवारांना विचारी त्यांचा बारकावा पाहतां, कोणा उडाणटप्पू ब्राह्मणाला तुटपुंज्या ज्ञानावर त्याला ठकविणें किंवा त्याची दिशाभूल करणें अशक्य होतें असा बोध होतो. त्याच्या अशा परीक्षेंत न उतरल्यामुळें अल्पशिक्षित परमानंदपुत्र शिवाजीच्या दक्षिणेस अपात्र ठरलेला असावा. म्हणून रागावून त्यानें आपल्या काव्यांत रघुनाथ पंडितरावाची निंदा करून त्यास यमसदनास पोहोंचविलें आहे! शिवाजीचीहि तो अशीच निंदा पर्यायानें करतो. तो म्हणतो कीं, त्याचे सेनापति परराष्ट्रें लुटतात व बाकीचे बुद्धिमान प्रधान राज्यांतील प्रजा लुटतात आणि त्यांनीं जमा केलेला पैसा घेऊन स्वतः शिवाजी त्याचा आनंद मानतो! पण या सर्व वर्णनावरून बोध घेतां येतो कीं, शिवाजीची राज्यपद्धति अत्यंत शिस्तबद्ध, काटकसरीची व ढिलाईला कोठेंहि वाव न देणारी अशी ठरवून दिलेली होती. महसूल खात्याबाबत अनाजी दत्तोची कीर्तीहि रघुनाथपंडितरावास धर्माधिकारी म्हणून मिळालेल्या कीर्तीइतकीच होती. आपल्या नोकरांना शिवाजी पुरेसें वेतन देई. पण त्यांतहि उधळमाधळ नसे. या गोष्टीचें वर्णन रामचंद्रपंताच्या आज्ञापत्रांत आलेलें आहे. आज सुधारलेल्या काळांत साऱ्या जगाचा अनुभव माणसाच्या पदरीं असतां शासनांतील शिथिलता, खर्चाचा बेफाटपणा, प्रजेवर नोकरशाहीच्या खर्चाचा भार या गोष्टी आपल्याला टाळतां येत नाहींत. पण शिवाजीच्या नवीन स्थापन झालेल्या राज्यांत थोड्याच काळांत अशी राज्यपद्धति अंमलांत आली कीं, जीवरून, अमात्य म्हणतात त्याप्रमाणें, इतरांनीं धडे घ्यावे. याचें कारण, मुख्यतः राजा आणि त्याचे प्रधान आपापल्या कामांत अत्यंत दक्ष, प्रलोभनास बळी न पडणारे व न्यायास स्मरून कामें करणारे होते, हेंच आहे.

जुन्या राजधर्मप्रकरणांत राजाच्या दिनचर्येंत प्रामुख्यानें निर्देशिलेला एक भाग चारांचा म्हणजे हेरांचा आहे. रोज संध्याकाळीं सायंसंध्या करून, काळोख पडल्यावर

Scanned by CamScanner

राजानें गुप्तपणानें हेरांपासून सांकेतिक भाषेंत त्यांनीं सांगितलेली राज्याची माहिती ऐकावी, असें त्यांत म्हटलें आहे. नंतर रात्रभर आपल्याशींच त्यावर विचार करून व पुढें काय करावयाचें याचा निश्चय करून, दुसऱ्या दिवशीं उठल्यानंतर त्या हेरांना त्यांच्या कामांबद्दल शाबासकी व बक्षिसी देऊन, पुढें करावयाच्या कामांसाठीं त्यांची आपल्या सामंतांकडे व शेजारच्या अन्य राजांकडे रवानगी करावी, असा उपदेश राजनीतिशास्त्रकारांनीं केला आहे. शिवाजीचें हेरखातेंसुद्धां या जुन्या उपदेशाप्रमाणें अत्यंत कार्यक्षम व्यक्तींचें बनविलेलें होतें. दिल्लीच्या मोंगल दरबारापासून तों दक्षिणेंतील सर्व राजांच्या राज्यांपर्यंत त्याच्या हेरांचा जरुरीप्रमाणें संचार असे. त्याची सुरतेची स्वारी, बसरूरची आरमारी स्वारी, शाइस्तेखानावरील, अफजलखानावरील व इतर शत्रूंवरील अनेक स्वाऱ्या त्यानें संपूर्ण माहितीनंतर हातांत घेतल्या, असें त्याच्या निःशंक वागण्यावरून व कार्यातील यशस्वितेवरून ठरतें. कार्याला जाण्याचे मार्ग, जेथें जावयाचें तीं स्थळें वा किल्ले, वाटेंतील संभाव्य अडचणी, शत्रूंच्या टोळ्यांचा संचार व विशिष्ट वेळीं कोठें आहे, यांची दखल तो प्रथम करून घेई व नंतर त्वरेनें कार्यास निघे. मोंगलांचीं मुख्य सैन्यें उत्तरेंत गुंतलेलीं असतांना त्याच्या दक्षिणेंतील चढायांना ऊत चढे. शत्रुसैन्यें राज्याच्या सरहद्दीजवळ आलीं म्हणजे तो संरक्षक पद्धतीनें वागे. त्याचा बाहेरचा संचार ऐकूं येईनासा झाला म्हणजे तो राज्याच्या मोक्याच्या जागीं शत्रूवर केव्हां, कोठें घसरावयाचें याच्या विचारांत आहे असें खुशाल समजावें. आणि या सर्व गोष्टी हेरखात्याच्या अचूक माहितीवर अवलंबून असत. या खात्यावर त्याचा बराच मोठा खर्च होत असे, असें सहज अनुमान करतां येतें. त्यांत तो किंवा त्याचे सेनानी क्वचित् फसल्याचींहि उदाहरणें घडत, पण तीं थोडीं. बहुशः त्याचाच अंदाज खरा होई. इतर खात्यांप्रमाणें याहि खात्यांतील त्याचे कर्मचारी आपल्या कार्यांत कुशल, विश्वासू व त्वरेनें कामें आटोपणारे असे त्याला भेटले होते. आपल्या सर्व अधिकाऱ्यांवरहि त्याचे बातमी देणारे हेर होते. मुसलमानी राज्यपद्धतींतील वाकेनवीस याच्या खात्याकडील हें काम होतें. हेराचा वाका अधिकाऱ्यांच्या अहवालाआधीं शिवाजीच्या हातांत पडत असावा, इतकी त्या खात्याची कार्यक्षमता होती असे दिसतें. त्याच्या या हुशार हेरांचीं नांवें इतिहासाला ज्ञात नाहींत. पण त्यांचा बारकावा थोरल्या माधवराव पेशव्याच्या किंवा नाना फडणिसाच्या हेरांपेक्षां जास्त राज्योपयोगी होता हें खास. थोरल्या माधवरावाला सचिवाच्या बायकोचें नवऱ्याशीं काय हट्ट घेऊन बोलणें झालें तें कळत असेल, किंवा नानाला प्रतिस्पर्धी मुत्सद्द्याच्या गृहछिद्राची अक्षरन् अक्षर बित्तंबातमी असेल. पण तेणेंकरून त्याचा राज्याला झालेल्या उपयोगाचा बोध होत नाहीं. शिवाजीचे हेर राज्योपयोगी अशा कार्याला जरूर तीच बातमी काढण्याचा प्रयत्न करीत; नुसती आपल्या चतुराईची खात्री पटविणारी बातमी काढण्यांत ते वृथा वेळ दवडीत नसत. शिवाजीचा उल्लेखित असा एकच पाळती किंवा हेर बहिरजी जाधव नाईक हा होय. हा सरनोबताच्या दिमतीला दिलेला होता असें सभासदाकडून समजतें. सैन्यांतील दुसरे हजारी, पंचहजारी अशा सेनानींजवळसुद्धां वाकनिसीचे कारकून, हरकारे व जासूद असे वेगवेगळ्या हुद्द्यांचे व कामांचे इसम दिलेले असतच. यांतील कारकून बातमीदार हे गुप्त किंवा विशिष्ट कामांपुरते ठेविलेले नसून कायम एके ठिकाणीं राहून नियमित बातम्या पाठविणारे, सर्वांना माहीत असे इसम दिसतात. वकिलांचें कामहि याच जातीचें असे. जे हेर किंवा पाळती एखाद्या गोष्टीची शिवाजीस

माहिती देत त्यांच्या बातमींतील सत्यतेबद्दल शिवाजीचा विशेष कटाक्ष असे. त्यांच्या बातमी-प्रमाणें अपेक्षित फायदा किंवा कार्यभाग एखाद्या स्वारींत न झाला तर शिवाजी त्यांना कडक शासन करण्यांतहि मागें नव्हता. बसरूरच्या स्वारीबद्दल जें डचांचें बातमीपत्र उपलब्ध आहे त्यावरून, शिवाजीला त्या स्वारींत हेरानें सांगितलेल्याइतका फायदा झाला नाहीं; लूट किंवा खंडणी अगदींच कमी मिळाली; म्हणून शिवाजीनें तेथील सात व्यापारी आपल्याबरोबर ओलीस धरून आणले; व खेरीज खोटी बातमी दिल्याबद्दल हेराला ठार मारलें. यावरून स्वारीचा खर्च व तीपासून होणारी प्राप्ति यांचा शिवाजी नेहमीं मेळ राखण्याचा प्रयत्न कसोशीनें करी हें उघड होतें. अनेक संभाव्य संकटें अंगावर घेणारी आरमारी धाड तर विशेषच खर्चाची, धाडसाची व जोखमीची मूलतः असावयाचीच. त्यांत चुकीचा अंदाज म्हणजे मूले कुठारः घातल्यासारखें होतें. त्याची गय शिवाजीकडून होणें शक्य नव्हतें. शिवाजीचें शासन किती हिशेबी आणि जागरूक असावें याचा अंदाज या डचांच्या उल्लेखावरून करतां येतो.

Scanned by CamScanner

- सतराव्या शतकांतील हिंदुस्थान
- शिवाजी-इंग्रज संबंध
- बसरूरची स्वारी
- आग्र्याच्या सुटकेनंतर
- परमानंदकृत ‘ अनुपुराण ’ काव्यांचें परीक्षण
- शिवाजी-संभाजी संबंध
- दक्षिण-दिग्विजय

Scanned by CamScanner

सतराव्या शतकांतील हिंदुस्थान

इसवी सनाच्या सतराव्या शतकाच्या आरंभीं मोगलांचें राज्य उत्तर हिंदुस्थानांत सगळीकडे स्थापन होऊन दक्षिणेवर त्यांची चढाई सुरू झालेली होती. अकबराची यशस्वी कारकीर्द शेवटास येत असून त्याच्या राज्यपद्धतीचा दबदबा अखिल भारतवर्षात निनादूं लागला होता. अतःपर मुसलमानांच्या मगरमिठींतून हा प्राचीन देश मुक्त होण्याची आशा मावळूं लागली होती. प्राचीन रोमन पातशाहीप्रमाणें मोगलांची पातशाही कायम टिकूं शकणाऱ्या पद्धतींनीं स्थिरपद होण्याच्या मार्गावर होती. केवळ राजाच्या पराक्रमावर तिची भिस्त उरलेली नसून त्या काळाच्या आघाडीस शोभणारी अशी एक नवी राज्यपद्धति अंमलांत आणून हिंदुस्थानचें अफाट राज्य वेगवेगळ्या प्रांतांत विभागून व त्या सर्वांमध्यें एकसारखी राज्यपद्धति सुरु करून विशाल हिंदु समाजाला एका सूत्रांत गोवण्याची कामगिरी तिनें अंगावर घेतली होती. त्यामुळें या मोठ्या खंडांतील प्रजा कांहीं एका अर्थानें एक होण्यास मदत होण्यासारखी होती. या पद्धतींत प्राचीन इराणी, अरबी व तुर्की पद्धतींचें मिश्रण अनुभवानें यशस्वी ठरलेल्या रीतीनें केलें होतें. त्या त्या प्रांतांतील जुन्या राजांची राजवट कशाहि प्रकारची असो, यापुढें सिंधुनदापासून ब्रह्मपुत्रानदापर्यंतच्या प्रदेशांत राहणारा कोणीहि इसम कोठेंहि गेला तरी एकाच रीतीनें चालतां येणार होतें. राज्याची एक भाषा (फारसी), एक नाणें, एक वजन, सारखे नियम, सारखे राज्याधिकारी हीं स्थापन झालेलीं असल्यामुळें कोणाचाहि कोठेंहि गेलें तरी गोंधळ उडण्याचा संभव उरलेला नव्हता. या राज्याच्या सेवेंत कोणी शिरला तर त्याला एका कोपऱ्यांत पडून राहण्याची जरुरी नसून त्याच्या कर्तृत्वास मोठें क्षेत्र उपलब्ध होण्यासारखी परिस्थिति निर्माण केली जात होती. जुना हिंदुस्थान संस्कृत भाषेनें व वैदिक संस्कृतीनें एकरूप बनला होता. पण त्यांत या कालीं निरनिराळ्या देशी भाषा डोकीं वर काढीत असून त्यांचें माध्यम भिन्नता निर्माण करण्याच्या कामांत गुंतलें होतें. नेमक्या याच वेळीं ही परभाषेची व परसंस्कृतीची एकता निर्माण होऊं लागल्यामुळें या अनेक स्थानिक भाषांच्या जीवनावर चिरंतन परिणाम होऊन त्यांत फरक आपोआपच झाला. हिंदूंची जुनी वस्त्रपेहेरणी मागें पडून त्या ठिकाणीं नवी दरबारी पोषाखाची घडी बसत चालली होती. या देशाच्या तपमानानुसार कमी वस्त्रें धारण करण्याची पद्धति येथें रूढ

Scanned by CamScanner

होती ती मागें पडून थंडीच्या प्रदेशास शोभणारी, संपूर्ण शरीरास वेढणारी पोषाखपद्धति बादशाही दरबाराच्या अनुकरणानें रूढ होऊं लागली होती. या भरदार पोषाखामुळेंच तो करणारी व्यक्ति अधिकारसंपन्न मानली जाण्याच्या मार्गावर होती. असें एकीकरण व त्याबरोबरच दुसरीकडे दुहीकरण ऊर्फ फरक पडत चालला असतां साम्राज्याच्या क्षितिजावर दक्षिणेकडून काळे ढग जमूं लागले. अकबरानें अहमदनगर सन १६०० मध्यें कायमचें जिंकलें व त्यामुळें निजामशाही आपली मध्यवर्ती राजधानी घालवून बसली. अकबरानें या वेळीं हिंदुस्थानबरोबर दक्षिणेचा राजा असें स्वतःस म्हणवून घेतलें. पण निजामशाही राज्य पूर्णपणें मोगलांच्या हातीं येण्यास अजून पुरीं तीन तपें काळ जावयास पाहिजे होता.

यापूर्वीच अकबरानें आपले वकील विजापूर व गोवळकोंडें येथील शहांकडे पाठवून, त्यांनीं मोगल राज्याचें मांडलिक व्हावें, असें फर्मावलें होतें. पण अकबराला व त्याच्या पुढील वंशजांना कळावयाचें होतें कीं, दक्षिणची स्थिति व तेथील लोकांच्या वृत्ति या उत्तरेंतील लोकांसारख्या नव्हत्या. त्या तेथील भूमिरचनेप्रमाणेंच खडकाळ, उंचसखल व डोंगरांच्या अस्तित्वामुळें दुर्गम अशा होत्या. याचा अनुभव मोगलांना पुढील शंभर वर्षांत आला व अखेर त्यांचें साम्राज्य दक्षिण्यांकडूनच खिळखिळें केलें गेलें.

तें खिळखिळें करण्यास आरंभ अहमदनगरच्या राज्यांत झाला. त्यासाठीं लढण्याची व शत्रूस तोंड देण्याची एक नवीन पद्धति जारी झाली. आफ्रिकेच्या हबस देशांतील बगदादला राहून आलेला गुलाम जो मलीक अंबर त्यानें याबाबत पुढाकार घेतला. चंगीझखान या सरदाराच्या हाताखालीं अनेक वर्षे नोकरी केल्यामुळें त्याला दक्षिणचें राजकारण पूर्णपणें कळून चुकलें होतें. मोगलांच्या जगन्नाथाच्या रथाचें अजस्र आक्रमण कुंठित कसें करावयाचें याबद्दलची योजना त्याच्या डोक्यांत हळूहळू आकार घेत होती. थोडे लोक, अपुरी सामग्री व द्रव्याचा अभाव विद्यमान असतां दुबळ्या लोकांनीं प्रबळ शत्रूसमोर कसा टिकाव धरावयाचा याचा आराखडा त्यानें बांधला व त्याप्रमाणें अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केली. त्याच्या पद्धतीस 'गनिमी युद्धपद्धति' हें नांव इतिहासांत रूढ झालें आहे. ही पद्धति अवलंबून त्यानें मोगलांना सुमारें दोन तपें तोंड दिलें व त्यांना ची ची करावयास लाविलें. याच उस्तादाच्या हाताखालीं शाहजी भोसला आपल्या कामांत वाकबगार झाला व त्यानें मलीक अंबरानंतर एक दशक निजामशाहीचें आयुष्य पुढें रेटलें. पण अखेरीस मागाहूनच्या आदिलशहाच्या विश्वासघातामुळें त्याला हा प्रयत्न सोडून द्यावा लागला.

येथें दक्षिणची राजकीय परिस्थिति वर्णन केली पाहिजे. जर इकडील सर्व सत्ताधीश एक असते वा होते तर मोगलांचें राज्य या प्रदेशांत होणें अशक्यप्राय होतें. पण नेमका त्याच गोष्टीचा अभाव दक्षिणच्या स्वातंत्र्याच्या आड येत होता. दक्षिणेंतील तीन मुसलमानी शाह्या परस्परांत वैमनस्य धरणाऱ्या असल्यामुळें त्यांचें बळ कधीं एकत्र होऊं शकलें नाहीं. एकविरुद्ध दोन असा झगडा त्यांच्यांत कायम एक शतक चालत आला होता. त्यांत याच वेळीं दक्षिणेंत प्रबळ झालेलें विजयनगरचें साम्राज्य याची आकस्मिक भर पडली. त्यांचे परस्पर हर्षामर्ष व युत्या अनेकदां होऊन अखेर धर्माच्या तत्त्वावर विजयनगरचें राज्य तीन शाह्यांनीं मिळून कायमचें मोडलें. पण हें होत असतांच उत्तरेंत सर्वांचा ग्रास करणारा बलाढ्य शत्रु मोगल साम्राज्याच्या नांवानें वाढत चालला होता. तिकडे वेळींच लक्ष पुरवून या सर्वांनीं एक व्हावें तों यापूर्वीच सातासमुद्रांपलीकडून एक नवें विघ्न त्यांची शक्ति पोखरीत चाललें

होतें. गुजरात, अहमदनगर व विजापूर या तिन्हीहि शाह्यांचे लचके पोर्तुगिजांनीं आधींच तोडले असून आपली दहशत सर्वत्र प्रस्थापित केली होती. दक्षिणेंतील हिंदूंना प्रथम मुसलमानांना हे भले शत्रु भेटले असें वाटून त्यांनीं पोर्तुगिजांचें साहाय्यच केलें होतें. या परकीयांच्या नवीन तोफा-बंदुकांनीं आपण मुसलमानांस पुरून उरण्याइतके बळकट होऊं असा विश्वासहि त्यांच्या मनांत उत्पन्न झालेला असावा. ख्रिस्ती धर्माच्या स्वरूपाची त्यांना प्रथम नीटशी कल्पनाच आलेली दिसत नाहीं. पोर्तुगीज मुसलमानांचे कट्टर शत्रु आहेत एवढेंच त्यांस पुरेसें आश्वासन वाटलें होतें. तो त्यांचा भ्रम लवकरच दूर होणार होता. सोळाव्या शतकाच्या मध्यास यूरोपांतून ख्रिस्ती धर्मप्रसारक साधु इकडे येऊन त्यांनीं आपलें धर्मप्रसाराचें काम जोरानें सुरू केलें व गोव्याजवळील बराच प्रदेश बाटवून ख्रिस्ती केला. आज गोव्याच्या प्रश्नांत डोईजड अडसर होऊन बसलेले ख्रिस्ती याच ख्रिस्त्यांचे वंशज होत. नवीन बाटलेले हिंदु कांहीं वेळां परत प्रायश्चित्त घेऊन हिंदुधर्मांत मागें जात. या गोष्टीवर तोडगा म्हणून इन्क्विझिशनचा कडक उपाय सुरू झाला. धर्मत्याग करणारीं माणसें उभीं जाळण्याचा धर्मन्यायाधिष्ठित प्रकार यूरोपांतून इकडे आला. याच प्रकाराचा अवलंब करून स्पेन व पोर्तुगाल या देशांतील मूर मुसलमान नष्ट करण्यांत येऊन सर्व देश एकधर्मी करण्याचा हेतु साध्य करण्यांत आला होता. ख्रिस्ताचा एका गालावर मारलें तर दुसरा गाल पुढें करण्याचा उपदेश असें विपरीत स्वरूप धारण करता झाला. यावरून बोध होतो कीं, आरंभीं तरी बाटविलेल्या लोकांना नव्या धर्माचें आकर्षण वाटत नव्हतें. थोड्याच अनुभवानें ते जागे होऊन वाडवडिलांच्या धर्मांत परत जाण्यास तयार होत. आरंभीं ब्राह्मणहि बाटलेल्या लोकांना सामान्य प्रायश्चित्तादि संस्कारांनीं शुद्ध करून परत हिंदुधर्मांत घेण्याच्या विरुद्ध असलेले दिसत नाहींत. पण येशूपंथी पाद्री अनेक प्रकारचे नवे नवे मार्ग भ्रष्टविलेल्यांना आपल्या धर्मांत राखण्यासाठीं पोर्तुगीज सरकारच्या मदतीनें योजीत. तीर्थस्थानें मानलेल्या, आंघोळ करून शुद्ध होण्याच्या जागा त्यांत गायी मारून टाकून निकामी बनवीत. असे प्रकार वसई प्रांतांत फारच झाले. साष्टी बेटांतील अनेक गांवें व विशेषतः तेथील कोळी प्रजा संघशः बाटविण्यांत आली. पोर्तुगिजांची सत्ता त्यांच्या आरमारी बळावर अवलंबून होती. अरबस्तानांतील मस्कत व इराणांतील ऑर्मझपासून सुरुवात करून दीव, दमण, वसई, मुंबई, करंजें, चौल, दाभोळ, अशा समुद्रकांठावरील गांवांतून त्यांनीं आपलीं ठाणीं, जंजिरे किल्ले बांधून, त्यांच्या मदतीला आरमार व त्यांवरील सुसज्ज तोफखाना ठेवून, त्यांच्या बळावर सबंध मलबार किनारा, सिंहलद्वीप, मलाक्का, मकाव ते थेट जपानपर्यंतचा आशियाचा दक्षिण किनारा पद्धतशीर व्यापला व आपला दरारा पुरें एक शतक या अफाट प्रदेशावर कायम केला. अरब दर्यावर्द्यांचा सिंदबादपासून चालत आलेला या सर्व प्रदेशांतील अंमल त्यांनीं नष्ट केला व आपलें वजन जवळच्या राज्यांतील सरकारांवरसुद्धां संस्थापित केलें. दर्यावर्दी जाती बाटविण्यांत त्यांचा हेतु धर्मप्रसाराइतकाच राजकीय होता. तेणेंकरून बंदरटापूंतील त्यांच्या साम्राज्यांत त्यांना कायम साहाय्य करणारे, विश्वास ठेवण्यासारखे वर्ग आपोआप तयार झाले. विजापूरच्या, अहमदनगरच्या व गुजरातच्या मुसलमानी राज्यांत त्यांनीं थोडीबहुत ढवळाढवळ कांठावर बसून केली. पळून आलेल्या त्या त्या राज्यांच्या वारसांना आश्रय देऊन तोतये राजे निर्माण करण्यांत त्यांचें राजकीय चातुर्य दिसून आलें. या भयाच्या मोबदल्यांत त्यांनीं अनेक हक्क आपल्या पदरांत पाडून घेतले व आपल्या ठाण्यांची शाश्वति संपादन

केली. अकबर दक्षिणेंत उतरला तेव्हां या दूरदृष्टि लोकांच्या नजरेंत आपल्या राज्यावर कोसळणारें भावी संकट चटकन् भरलें व त्यांनीं दाक्षिणात्य मुसलमानी शाह्यांना, सर्वांनीं एकत्र होऊन उत्तरेकडील संकटाला तोंड देण्यांत सर्वांचें कल्याण आहे व तरणोपायहि आहे हें पटवून देण्याचा आटोकाट प्रयत्नहि केला. त्यांचे वकील विजापूर, अहमदनगर वगैरे ठिकाणीं जाऊन त्यांनीं एकी साधण्याचे प्रयत्न सुरूहि केले. पण धर्मांच्या अविश्वासामुळें सर्वांची जूट कधींच प्रत्यक्षांत अवतरली नाहीं. मात्र दक्षिणच्या राजकारणांत पोर्तुगिजांचा हात कोठें ना कोठें कांहीं प्रमाणांत इंग्रजांच्या राज्यस्थापनेपर्यंत सर्वत्र राहिला. सबंध मराठेशाही, शाहजीपासून आरंभ करून, व त्यापुढील पेशवाई, पोर्तुगिजांची मदत केव्हां ना केव्हां मागतांना इतिहासांत आढळून येते व त्यांच्या ढवळाढवळींचा मराठ्यांच्या इतिहासावर कायम ठसा उमटलेला आहे. मलीक अंबर व शाहजी, तसेंच शिवाजी-संभाजी यांच्या कारकीर्दीवर पोर्तुगिजांच्या अस्तित्वाचा चांगलाच परिणाम घडून आलेला आहे. पोर्तुगीज पत्रांतील व अहवालांतील उल्लेखांवरून दक्षिणचा इतिहास जुळविण्यांत मोठी मदत होते. पोर्तुगिजांत वर्णद्वेष यूरोपांतील दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रापेक्षां सर्वांत कमी होता. याचाहि फायदा आफ्रिका, आशिया व दक्षिण अमेरिका येथील प्रदेशांत त्यांना घेतां आला.

शिवाजी - इंग्रज संबंध

शिवाजीचा व इंग्रजांचा पहिला राजकीय संबंध अफजलखानाच्या प्रकरणानंतर आला. तारीख १० नोव्हेंबर, १६५९ रोजीं अफजलाचा वध झाल्यानंतर बरोबर एक महिन्यानेंच राजापुराहून हेन्री रेव्हिंग्टन व रँडोल्फ टायलर या दोन, व्यापारी असून राजकीय उठाठेवी करूं पाहणाऱ्या इंग्रजांचें या हकीकतीचें पत्र लिहिलेलें आहे, त्यांत या प्रकरणावर थोडा स्वतंत्र प्रकाश पडतो. अली आदिलशाहाला लेकवळा समजून त्याच्याशीं तुच्छतेनें वागणारा एक पक्ष विजापूर दरबारांत होता व त्यांत रुस्तुमजमा, बहलोलखान आणि शाहजी हे प्रबळ सरदार होते. कदाचित् यांच्या नाराजीचें कारण विधवा महाराणी बडी साहेबा हिचें स्वतःच्या मनास येईल तसें वागण्याचें अहंमन्य धोरण असेल. महमदशाहाच्या मरणानंतर या गोवळकोंड्याच्या राजकन्येनें लागोपाठ दोन वर्षांत खान महमद हा वृद्ध व अनुभवी वजीर व फत्तेखान आणि बहलोलखान हे दोन नामांकित सरदार अविचारानें मारविले. साहजिकच उरलेल्यांना स्वतःच्या जीविताबद्दल धास्ती उत्पन्न झाली. त्यांत पुनः अफजलखान हा पहिल्यापासून उद्दाम असणारा सरदार राणीचा यानंतर मुख्य विश्वासू बनला, आणि याचें वर सांगितलेल्या तीन सरदारांशीं सूत नव्हतें. खानानें शाहजीला जिंजीहून बेड्या घालून विजापुरास आणणें व त्याचा वडील पुत्र संभाजी याचा कनकगिरीच्या वेढ्यांत बचाव न करणें, असे दोन वैयक्तिक विद्वेषाचे प्रसंग यापूर्वींच आले होते, व आतां तर तो शाहजीच्या दुसऱ्या मुलावर प्रत्यक्ष विडा उचलून चालून आला होता. राणीनेंच त्याला शिवाजीशीं कपटानें वागून त्याचा घात करण्यास सांगितलें होतें, असें रेव्हिंग्टन म्हणतो. अर्थात् शिवाजीचें यापुढील वर्तन जशास तसें झालें, एवढाच नैतिक निष्कर्ष इंग्रजांच्या माहितीवरून निघतो. रेव्हिंग्टननें दिलेली सैन्यसंख्याहि फुगविलेली नाहीं. अफजलखानाबरोबर फक्त १०,००० सैन्य घोडदळ व पायदळ मिळून होतें व त्यापैकीं सुमारें ३,००० जावळीच्या खोऱ्यांत मारलें गेलें. या संख्या विश्वसनीय वाटतात.

जय मिळवून प्रतापगडास परत आल्यानंतर शिवाजीनें रक्तानें भिजलेलीं व धार चढलेलीं शस्त्रें सुकूं दिलीं नाहींत. अफजलखानाचा मुलगा फाजलखान याचा पाठलाग करतां करतां त्यानें झपाट्यानें पिच्छा पुरवून, वाटेवरील मुलूख जिंकीत, पन्हाळ्याचा किल्ला

Scanned by CamScanner

शंभर मैल दक्षिणेकडे दौड करून गांठला व पहिल्याच दमांत हस्तगत केला. एवढ्यावर न थांबतां तेथून घाट उतरून खालीं कोंकणांत राजापूर बंदर त्यानें गांठलें. घाटाखालील समुद्रकांठचा तळकोंकणचा मुलूख विजापूर दरबाराकडून पुष्कळ वर्षें रुस्तुमजम्याच्या अधिकाराखालीं होता. हा प्रबळ सरदार शाहजीचा विजापूर दरबारांतील पहिल्यापासूनचा स्नेही व पाठीराखा जो रणदुल्लाखान, त्याचा पुत्र असल्यामुळें शिवाजीचें व त्याचें जातक पटण्यासारखं होतें, व इंग्रजांचाहि तोच समज होता. यानेंच इंग्रजांना शिवाजीला समुद्राकडून साहाय्य करून जंजिऱ्याचा किल्ला काबीज करण्यास सुचविलें होतें. किनाऱ्यावरील दांडा व राजपुरी हीं दोन ठिकाणें शिवाजीनें दोन वर्षांपूर्वींच आंतील मुलुखासह हस्तगत केलीं होतीं. या वेळीं इंग्रज पश्चिम किनाऱ्यावर स्वतंत्र जागा मिळविण्याच्या उद्योगांत असून, पोर्तुगिजांकडून मुंबई मिळण्याचें स्वप्नहि त्यांना पडलें नव्हतें. साठसत्तर हजार रुपयांपर्यंत किंमत देऊनहि तें मोक्याचें व्यापारी बंदर विकत घेण्यास ते राजी होते. जंजिरा, राजापूर, खारेपाटण, दाभोळ अशीं ठिकाणें त्यांनीं मनांत हेरलीं होतीं. पण हिंदी राज्यकर्ते यूरोपीय व्यापाऱ्यांचें उद्दिष्ट आतां समजून चुकले होते, व म्हणूनच सहजासहजीं कोणतेंहि बंदर त्यांना मिळण्यासारखें नव्हतें. अशाहि परिस्थितींत या दुबळ्या व्यापाऱ्यांचें परमुलुखांतील आक्रमणाचें धोरण पाहून कौतुक वाटतें! पोर्तुगाल हें पश्चिम किनाऱ्यावरील चिरप्रस्थापित यूरोपीय राष्ट्र. त्यावर प्रॉटेस्टंट पंथाच्या डच ख्रिस्त्यांनीं चढाई करून त्याचा सिलोनपासून मंगळूरपर्यंतचा प्रदेश आपल्या कक्षेंत आणला होता. असे खालावल्यामुळें पोर्तुगिजांवर विजापूरच्या सुलतानांचीहि वक्र दृष्टि होऊन त्यांनीं गोवें व त्याच्या दक्षिणेकडील प्रदेश यांवर आपला गेलेला मुलूख परत मिळविण्यासाठीं चढाई आरंभिली होती. १६५५ पासून फोंडें, डिचोली वगैरे भागांतून त्यांनीं गोवें, बारदेश व साष्टी या प्रदेशांवर हल्ले चढविले होते. असें करतांना त्यांनीं राजकारणांतील वारसाचा डावहि उकरून काढला होता. मागील शतकांत विजापूरचा एक राजपुत्र विजापूरच्या राज्यपदासाठीं प्रयत्न करून; तें न मिळाल्यामुळें गोव्यास पळून जाऊन पुढें ख्रिस्ती झाला होता. त्याला मानानें जगतां यावें म्हणून बारदेश व साष्टी हे महाल निर्वाहासाठीं पोर्तुगिजांनीं लावून दिले होते. त्याच्या मरणानंतर त्याच्या कॅथोलिक मुलानेंहि या महालांचें उत्पन्न भोगलें. पण तो निपुत्रिक मेल्यामुळें मरतांना त्यानें ही जागीर पोर्तुगालच्या राजाला मृत्युपत्रानें दिली. सध्यां डचांनीं वेंगुर्ल्याच्या बंदरांत वखार घातल्यापासून त्यांचें विजापूरच्या राणीशीं संधान जमलें आणि त्यांच्या चिथावणीनें आणि दर्याकडील पाठपुराव्यानें विजापुरकरांना गोव्यावर पुनः चढाई करण्याची कल्पना सुचली होती. रेव्हिंग्टनच्या लिहिण्यावरून वाटतें कीं, विजापुरांतील राजकारणांत रुस्तुमजम्याचें व शिवाजीचें संगनमत यापूर्वींच झालें होतें. हेंच काय, रेव्हिंग्टन या वेळीं, तंजावराकडे स्वारीवर असणारा शाहजीहि आठ दिवसांत सतरा हजार घोडदळ घेऊन इकडे (म्हणजे विजापुरकडे) परत येत आहे, अशी खळबळजनक बातमी सांगतो. त्याच्या मतें शाहजी, रुस्तुमजमा, शिवाजी, असे सर्व एका कटांत असून, ते विजापूरच्या राजकारणांत उलथापालथ घडवून आणण्याच्या विचारांत आहेत, व त्यांच्या संघटित, मोठ्या सैन्याविरुद्ध अली आदिलशाहाचा टिकाव लागणार नाहीं! म्हणजे विजापूरची बादशाही कोसळणें हा थोड्या कालावधीचाच सवाल आहे! अर्थात् या आशाळू, तोंडाला पाणी सुटलेल्या व्यापाऱ्यांचा हा तर्क खरा झाला नाहीं. शाहजी तिकडे तंजावराकडेच मुलूख जिंकीत राहिला.

रुस्तुमजम्यालाहि, लाजेकाजेस्तव कां होईना, पळून आलेल्या फाजलखानाचें बाह्यतः तरी साहाय्य करणें भाग झालें, व शिवाजीकडून पराभव पावूनच ते दोघे पळून विजापुराकडे गेले.

शिवाजीचें सैन्य १० जानेवारी, १६६०च्या सुमारास राजापुरास येऊन पोहोंचलें. तत्पूर्वी त्यानें प्रतापगडाहून सरळ पश्चिमेस कोंकणांत उतरून विजापूरचें दाभोळ बंदर गांठलें होतें. या वेळीं भिवंडीपासून दाभोळपर्यंतचा कोंकणांतील समुद्रकांठ सोडून सर्व मुलूख शिवाजीच्या कवेंत आला होता. हें बंदर जवळच्या मुलुखासहित अफजलखानाच्या जागिरींत मोडत होतें व त्याचीं कांहीं व्यापारी गलबतेंहि तेथें वरवा करून होतीं. मराठ्यांची धाड दाभोळास आल्यावर, त्यांच्या ताब्यांत जाऊं नये म्हणून हीं जहाजें राजापुरास जों पळालीं, तों तेथें याच वेळीं शिवाजीच्या सैन्याची तुकडी पन्हाळ्याहून आधींच येऊन तिनें विजापूरच्या हवालदाराची तिरपीट उडविली होती. अशा वेळीं इंग्रजांची आरमारी मदत दोघांसहि पाहिजे होती.

शिवाजीच्या सैन्यानें राजापुरास येऊन तळ दिला तेव्हां तेथील मुसलमान हवालदार भयभीत झाला. फाजलखानानें त्याला लिहिलें होतें कीं, माझीं दाभोळचीं तीन गलबतें राजापुरास येतील, त्यांतील माल उतरून घेऊन आपल्या ताब्यांत सुरक्षित ठेवावा. ही वार्ता शिवाजीच्या सैन्याला लागली तेव्हां त्यानें हा माल व तीं जहाजें आपल्या ताब्यांत आणण्याचा निश्चय केला. हवालदार पळून जाण्याच्याच विचारांत होता. पण त्याला इंग्रजांनींच धीर देऊन म्हटलें कीं, तुझा वरिष्ठ रुस्तुमजमा शिवाजीचा मित्र आहे, म्हणून शिवाजी तुला त्रास देणार नाहीं. निदान तूं कांहीं दिवस रुस्तुमजम्याकडील पत्राची वाट पाहा. यांत इंग्रजांचा हेतु आपले रुस्तुमजम्याकडे अडकलेले पैसे वसूल करून घेण्याचाहि होता. इंग्रजांचा सराफ तिमोजी यानें दोन हजार होन रुस्तुमजम्याला दिले होते व त्याबद्दल राजापूरच्या हवालदारावर त्याची वरात घेतली होती. हा सराफ या वेळेस रायबागेस कैद झाला असून त्यानें इंग्रजांचे तितकेच पैसे देणें असल्यामुळें त्यांनाच ती वरात स्वतःसाठीं वसूल करून घेण्यास सराफानें लिहिलें होतें. पण इंग्रजांचा पैसा वसूल होण्यापूर्वीच हवालदार राजापुराहून खालीं जैतापुरास अफजलखानाच्या गलबतांत बसून पळून गेला होता. इंग्रजांच्या पैसावसुलीस तारण या गलबतावरील माल होण्यासारखा असल्यानें त्यांनीं आपल्या 'डायमंड' नांवाच्या जहाजास या पळणाऱ्या गलबतांना आडवें होऊन अडवून धरण्यास सांगितलें. तेव्हां हवालदारानें त्या गलबतांवरील बाराशें होनांचा माल इंग्रजांना वरातफेडीदाखल दिला व बाकीची रक्कम मागाहून देईन असें सांगितलें. एवढें होईपर्यंत शिवाजीचे सहाशें लोक राजापुरावर आले व दोनशेंनीं खाडीकांठानें जैतापुरास जाऊन फाजलखानाचीं गलबतें स्वतःच्या ताब्यांत घेण्याचा यत्न चालविला. याबाबत त्यांनीं इंग्रजांची मदतहि मागितली. पण ती त्यांनीं नाकारली. कारण त्यांना प्रथम आपलेच पैसे वसूल करून घ्यावयाचे होते. या तीन गलबतांवर दाभोळ, साटवली व राजापूर येथील पळून आलेले तीन मुसलमान हवालदार होते. त्यांना तरी धरून आपल्या ताब्यांत देण्याबद्दल या सैन्यानें इंग्रजांची मनधरणी चालविली. पण त्यांनीं शरणागतास अभय देणें हें आपलें धर्माप्रमाणें कर्तव्य असल्याचें सांगून त्या तिघांना स्वतःच्या जहाजावर रक्षणार्थ घेतलें. या उपकाराबद्दल त्या हवालदारांनीं त्यांचीं दोन गलबतें इंग्रजांना देऊन टाकलीं. अर्थात् या गोष्टीचा शिवाजीच्या सैन्यास राग आला. इंग्रजांनीं छोट्या दोन गलबतांऐवजीं

तिसरें तीनशें टन माल नेणारें मोठें तारू स्वतःसाठीं हवालदारांजवळ मागितलें. संकटांत असल्यामुळें त्यांनीं हीहि गोष्ट नाइलाज जाणून कबूल केली व तसा कागद करून इंग्रजांस दिला. ते भयभीत असल्यानें त्यांनीं इंग्रजांस आपणांस स्वतःच्या जहाजावरून वेंगुर्ल्यांस पोहोंचविण्याची विनंति केली. पण शिवाजीच्या भयानें इंग्रजांनीं सबब सांगून तसें करणें नाकारलें व त्यांनाच आपल्या दोन गलबतांवरून सुरतेकडे मोगलांच्या मुलुखांत आश्रयार्थ जाण्यास सांगितलें. हवालदारांच्या मोठ्या जहाजावरील पन्नास शिपायांनीं, त्यांबरोबर त्यांचीं दीडशें बायकामुलें पळून आलेलीं असल्यामुळें, दुसरीकडे जाण्याचें नाकारलें. ते मराठी भाषिक असल्यानें शिवाजीचें स्वामित्व कबूल करण्याच्या विचारांत होते. मग त्या हवालदारांनीं एक छोटें तारूं भाड्यानें घेऊन व रेव्हिंग्टनकडून वेंगुर्ल्यांच्या डच वखारीवरील मुख्यास शिफारसपत्र लिहवून घेऊन वेंगुर्ल्यांस प्रयाण केलें. एवढा उद्योग आटोपल्यावर रेव्हिंग्टन किनाऱ्यावर जाऊन शिवाजीच्या सैन्यास भेटला, व आपण या देशांत परके व्यापारी असून येथील राजकारणाशीं आपणांस कांहीं कर्तव्य नाहीं, असें त्यानें साळसूदपणें मराठ्यांस सांगितलें. हवालदारांकडून घेतलेल्या मोठ्या तारवास इंग्रजांनीं 'राजापूर मर्चंट' असें स्वतःचें नांव दिलें व त्यावर तांदूळ, सुपारी वगैरे माल भरून व्यापारासाठीं त्याची रवानगी इराणच्या आखाताकडे करण्याचें योजिलें. पण त्यावरील खलाशांच्या निर्वाहाची व पगाराची जरूर ती सोय आगाऊ करण्यापुरतेहि पैसे त्यांजवळ नसल्यानें त्यांचा हाहि बेत ढांसळला. राजापूरचे व्यापारी, दलाल व सराफ आपलीं दुकानें बंद करून पळून गेलेले असल्यामुळें तेथें कसलीच सोय या वेळीं होण्यासारखी नव्हती. म्हणून रेव्हिंग्टन राजापुरास गेला व त्यानें शिवाजीच्या सैन्यावरील मुख्यास भेटण्यासाठीं टायलरला त्याकडे पाठविलें. मुख्यानें पळून गेलेले तीन हवालदार आपल्या स्वाधीन करण्याबद्दल बोलणें लावलें, तेव्हां इंग्रजांनीं ते निश्चित दूर निघून गेले असें कळविलें. मग त्यानें निदान गलबतें तरी आपल्या ताब्यांत देण्यास सांगितलें. तेंहि इंग्रजांनीं कबूल केलें नाहीं. या गोष्टी तारीख १० ते १४ जानेवारी, १६६० या कालांत घडल्या.

यानंतर शिवाजीच्या सैन्यावरील मुख्यानें हेन्री रेव्हिंग्टनजवळ इंग्रजांच्या ताब्यांत आलेल्या मोठ्या तारवाची त्यावरील मालासह मागणी केली. रेव्हिंग्टननें माल देण्याचें कबूल केलें, पण त्याबद्दल राजापूर येथील शेट्ये, महाजन व देसाई, तसेंच व्यापारी, यांच्या हातची किंमतीबद्दल वरात मागितली. मुख्यानें यास संमति दिली, तरीहि प्रथम याबाबतचा पद्धतशीर कागद सर्वांच्या सहीशिक्क्यानिशीं मिळेपर्यंत माल जैतापुराहून राजापुरास पाठविण्याचें रेव्हिंग्टननें नाकारलें. एवढ्यांत त्या तारवावरील मुसलमान शिपाई कोणींतरी बिथरविले. प्रथम ते शिवाजीच्या स्वाधीन सर्व माणसांसह तारूं करून त्याचे प्रजाजन होण्याच्या विचारांत होते. आतां त्यांना शिवाजीचे शिपाई आपल्या स्त्रियांस कसे वागवितील याबद्दल भय वाटूं लागलें. म्हणून सर्व माणसें एका जहाजावर आणून, स्वतःचें रक्षण करण्यासाठीं ते निश्चयानें उभे राहिले. शिवाजीचें सैन्य खाडीच्या दोन्ही कांठांवरून गलबतांची हालचाल टेहेळीत होतें. इंग्रज जहाज 'डायमंड' याच्याआड नांगर टाकून हें तारूं तयारीनें राहिलें. किनाऱ्यावरील सैन्यानें किनाऱ्यावरून गोळीबार चालविला तेव्हां त्यास प्रत्युत्तर देऊन, हें बंडखोर तारूं आणखी खालीं सरकून, सैन्याच्या गोळीबाराच्या टप्प्यापलीकडे गेलें. मग त्या सैन्यानें, राजापुराहून वाघजी व वेलजी हे इंग्रजांचे दलाल

जैतापुरास आले होते, त्यांना आपल्या ताब्यांत घेतलें. शिवाजीच्या सैन्याजवळ या वेळीं, या स्थळास स्वतःचें एकहि गलबत नसल्यामुळें, पळून जाणाऱ्या गलबतास अडविण्याचें दुसरें साधन नव्हतें. जहाजावरील इंग्रजांनीं "आमचे दलाल सोडून द्या, नाहींतर आम्ही जैतापुरावर तोफा डागूं," असें भय घातलें. तेव्हां किनाऱ्यावरील सैन्य पाठीमागची टेकडी चढून वर गेलें. एवढ्यानें हुरळून इंग्रज शिपाई जमिनीवर उतरून त्यांचा दलाल परत मिळविण्यासाठीं टेकडी चढावयास लागले. या वेळीं सैन्य तसेंच पुढें सरकून ती टेकडी उतरून गेलें. मग रेव्हिंग्टननें गायफर्ड व इंग्रजांच्या 'डायमंड' जहाजाचा मुख्य यांना दलालांची मागणी करण्यासाठीं शिवाजीच्या सैन्यांत पाठविलें. सैन्यानें त्यांतील गायफर्डला आपल्याजवळ ओलीस ठेवून घेतलें व जहाजाच्या कप्तानाला, "इंग्रजांनीं एक पाऊल पुढें येऊं नये," असा निरोप देऊन जहाजाकडे परत पाठविलें. नंतर तें दोनशें शिपायांचें सैन्य तसेंच खारे-पाटणास निघून गेलें. तेथें पोहोंचल्यावर गायफर्डनें रेव्हिंग्टनला लिहिलें कीं, तीं तीन तारवें व त्यांवरील इंग्रजांनीं घेतलेला माल मिळेपर्यंत माझी वा दलालांची सुटका न करण्याचा मराठ्यांचा बेत आहे. हा अकल्पित पेंच पुढें उभा राहिल्यामुळें या उठाठेवी इंग्रजांनीं सुरतेच्या मुख्याकडे तारीख ४ फेब्रुवारी रोजीं पत्र पाठवून, आपण पुढें कोणता मार्ग स्वीकारावा, याची विचारणा केली. स्वतः इरेला पडल्यामुळें, एका इंग्रजाच्या सुटकेसाठीं, दोनशें निरपराधी जीव आपल्या आश्रयास आले असतां त्यांस शत्रूच्या स्वाधीन करणें अन्यायाचें व नामुष्कीचें आहे, असें त्यांचें स्वतःचें मत होतें. या वेळीं तरी त्यांना वाटत होतें कीं, शिवाजी स्वतः एवढा थोर व उदार मनाचा सद्गृहस्थ आहे कीं, त्याकडे याबाबत सुरतकरांचें पत्र जातांच तो हे पकडलेले कैदी सोडूनच देईल; म्हणून मिस्टर गायफर्डनें न्याय्य तत्त्वासाठीं कांहीं दिवस कैद सोसणें हेंच बरें! इंग्रजांना हें पत्र स्वतंत्र कासिदाहातीं लष्करच्या लोकांना चुकवून पाठवावें लागलें होतें. रेव्हिंग्टनचें मत, ही शिवाजीची गडबड एका महिन्यांतच थंड होऊन सर्व कांहीं सुरळीत होईल, असें होतें. या आशेवर इंग्रजांनीं बंदुकीची दारू तयार करण्यास लागणारा सोरा बनविण्यासाठीं भट्ट्या लावल्या होत्या. शिवाजीच्या गडबडीमुळें मालाचे भाव महाग होण्याऐवजीं राजापुरास तरी स्वस्तच झालेले रेव्हिंग्टनच्या पत्रांत दिसतात. पांच हजार पौंड किंवा सुमारें चाळीस हजार रुपये भांडवलावर इंग्रजांचा व्यापार या वेळीं राजापुरास चालू होता व त्यांना एकोत्र्याचें व्याज पडे, असें या पत्रावरून दिसतें.

या प्रकरणाची सर्व माहिती इंग्रजी पत्रांवरूनच इतिहासास होत असल्यामुळें रेव्हिंग्ट-नच्या दोन राजकारणी पत्रांचा विस्तृत सारांश येथें दिला. यावरून, इंग्रज हे या देशांत व्यापार करावयास आले होते कीं मुलूख साधावयास, असा विचार डोळ्यांसमोर येतो. सहा महिन्यांचा जलप्रवास करून, तीन खंडांचा मुलूख पाहत सावकाश येणारे हे व्यापारी स्वाभा-विकच हुशार झालेले असत. प्रत्येक नव्या देशांतील व्यंग त्यांच्या चटकन् लक्षांत भरे व मग त्यांना वाटे कीं, त्यांतील असंघटित, अज्ञ लोकांकडून तेथील मुलूख ताब्यांत आणणें ही सोपी गोष्ट आहे; हिंदुस्थान देशांतील अनेक जाती तुटक तुटक राहत असल्यामुळें परक्यांचे डाव सिद्धीस जाण्यास त्यांपासून सहज साह्य होईल. त्याप्रमाणें त्यांना आपल्याकडे वळविणें किंवा दुसऱ्याविरुद्ध बिथरविणें या गोष्टी सहजसाध्य होत्या, याचा नमुना रेव्हिंग्टनच्या या दोन पत्रांत पाहावयास सांपडतो. आपल्या वरिष्ठांना लिहिलेल्या वरील दोन पत्रांत रेव्हिंग्टन

व टायलर हे सगळेंच सत्यच सांगत नसून, वरिष्ठांनासुद्धां अतिशयोक्ति करून किंवा खोटी आशा दाखवून बनविण्याचा त्यांचा विचार होता. वैयक्तिक स्वार्थहि त्याआड दडलेला दिसतो. कंपनीच्या व्यापाराबरोबर ह्यांचा स्वतःचा खाजगी व्यापारहि थोडाबहुत चाले. तो दडवून मग यांचें बाकीचें लेखन सजविलें जाई. छप्पन्न देशांचें पाणी पिऊन येथें आलेल्या या परकी, धाडसी व हुशार, तसेंच आधुनिक सामग्रीनें सिद्ध अशा पोर्तुगीज, डच, इंग्रज व फ्रेंच लोकांसमोर या देशांतील घरकोंबड्या, भाबड्या व सर्व दृष्टींनीं मागासलेल्या लोकांचा टिकाव लागणें दुरापास्त होतें. शिवाजीस्थापित मराठ्यांच्या राज्यानें त्यांना दीडशें वर्षें तरी तोंड देऊन आपलें स्वातंत्र्य राखलें हीच त्याची बहादुरी म्हटली पाहिजे.

Scanned by CamScanner

बसरूरची स्वारी

शिवाजी महाराजांचें मन केवळ ठरलेली गोष्ट आचरणांत आणून दाखविणें किंवा घडविणें एवढ्याच कर्तबगार जातीचें नसून, तें दूरदृष्टीनें प्रथम आंखणी करून नंतर त्याबरहुकूम गोष्टी झपाझप उरकणारें होतें. त्यांचें भूगोलज्ञान त्या काळांत तरी केवळ अद्वितीय होतें, याचें प्रत्यंतर त्यांच्या स्वाऱ्यांच्या आंखणींत, किल्ल्यांच्या जागा निवडण्यांत व टेहेळ्यांना विशिष्ट मार्गानें ठरलेल्या कामांवर पाठविण्यांत सर्वत्र येतें. चंद्रराव मोऱ्याचा १६५६ च्या उन्हाळ्यांत पराभव करून[१] महाराज त्याच्या कोंकणांतील मुलुखांत उतरले, तेव्हांच त्यांच्या नज़रेंत त्या प्रदेशाचें युद्धशास्त्रीय महत्त्व बिंबलें. तसेच उत्तरेकडे वळून ते कल्याण-भिवंडीवर गेले व त्यांनीं तीं हजार वर्षांचीं जुनीं बंदरें आपल्या ताब्यांत आणिलीं.[२] ताबडतोब त्यांच्या लक्षांत भरलें कीं, स्वतःचीं तारवें असल्याखेरीज या बंदरांवर आपला ताबा राहणें अशक्य आहे. लगेंच त्यांनीं जवळच्या सागाच्या जंगलांचा उपयोग करून व्यापारोपयोगी तारवें बांधण्यास हुकूम सोडला. तीं बांधून होतांच आपल्या या नूतन बंदरांची राजकीय परिस्थिति त्यांच्या ध्यानांत आली. हीं तारवें समुद्रांत उतरावयाचीं तर त्यांना पोर्तुगिजांच्या प्रदेशांतून त्यांच्या परवानगीनें बाहेर पडणें भाग होतें. कारण, कल्याणच्या खाडीचें तोंड वसईजवळ समुद्रास मिळतें व दक्षिणेकडे जावयाचें तर ठाणें–मुंबई हा मार्गहि चौलपर्यंत पोर्तुगिजांच्याच ताब्यांत होता. महाराज जसे मनस्वी तसेच कार्यार्थीहि होते. आपल्या आरंभींच्या काळांत त्यांनीं तत्त्वांवर जोर न देतां नूतनराज्यस्थापनेवरच दृष्टि केंद्रित केली. त्यांना आपलीं भिवंडी, कल्याण, पनवेल या जागीं बांधलेलीं तारवें[३] भर समुद्रांत लोटावयाचीं तर त्यांच्या रक्षणाची जबाबदारीहि स्वतःच पत्करणें भाग होतें. म्हणून त्यांनीं त्या तारवांवर तोफा चढवून त्यांना आरमारी स्वरूप दिलें व पोर्तुगिजांच्या परवान्यांचा उपयोग करून तीं समुद्रांत लोटलीं. दोन वर्षांतच त्यांची एवढी तयारी झाली कीं, दमणपासून चौलपर्यंतचा समुद्रकिनारा ताब्यांत असणाऱ्या पोर्तुगिजांसहि त्यांची शंका वाटूं लागली. गोव्याच्या व्हाइसरॉयनें, या जहाजांस समुद्रांत फिरकूं न द्यावें, असा हुकूम आपल्या अधिकाऱ्यांस काढला.[४] पण शिवाजी महाराजांनीं त्यांची समजूत घातलेली दिसते. यानंतर लवकरच अफ़जलखानाची स्वारी होऊन तींत शिवाजी महाराजांस यश मिळाल्यामुळें[५] त्यांचे सगळे शेजारी खडबडून जागे

Scanned by CamScanner

झाले व आपली गांठ एका निराळ्याच माणसाशीं आहे असें त्यांस समजून चुकलें.

ठाणें व कुलाबा जिल्ह्यांतील समुद्रकिनारा पोर्तुगीज व जंजिऱ्याचा हबशी यांनीं व्यापलेला असल्यामुळें शिवाजी महाराजांस आपलें लक्ष दक्षिणेकडे वळवावें लागलें. अफजलखानाच्या पराभवामुळें स्तिमित झालेले विजापुरकर गोंधळांत आहेत तोंच पाठोपाठ शिवाजी महाराजांनीं रत्नागिरी जिल्ह्यावर धाड घातली आणि दाभोळ, राजापूर हा भाग लुटला व तेथून संपत्ति गोळा केली.[६] पैशाची अडचण भागविण्याचा शिवाजी महाराजांचा हाच एकमेव मार्ग होता. ही गोष्ट सन १६६० त घडली. इतक्यांत त्यांच्या पाठीवर उत्तरेकडून शाइस्तेखान येऊन त्यानें पुणें, चाकण, सुपें, शिरवळ, असा शाहजीच्या जागिरीचा मूळ प्रदेश आपल्या ताब्यांत घेतला[७] व कोंकणांतहि महाराजांना मोकळें रान राहूं नये म्हणून त्यांच्यावर कारतलबखानास कुलाबा जिल्ह्यांत रवाना केलें.[८] त्याचा धुव्वा उंबरखिंडीच्या युद्धांत उडतांच[९] महाराज तसेंच दक्षिणेकडे स्वारीवर निघाले व त्यांनीं निजामपूर, दाभोळ, शृंगारपूर, राजापूर वगैरे शहरें सन १६६१ च्या उन्हाळ्यांत घेऊन[१०] उत्तर रत्नागिरी जिल्हा आपल्या कब्जांत आणिला. या वेळीं कल्याण, माहुली वगैरे ठाणें जिल्ह्यांतील मुलूख मोगलांच्या ताब्यांत गेला होता.[११] सन १६६२ त शाइस्तेखानानें नामदारखानास पुनः महाराजांवर पाठविलें. त्याचा पराभव पेणेजवळील मिरा डोंगर येथें अडचणींत गांठून महाराजांनीं केला.[१२] मुलूख जिंकण्याबरोबरच महाराजांचें राज्यरक्षणाचें काम सुरू होई. रत्नागिरी जिल्ह्यांत जलदुर्ग समुद्रकांठीं बांधून जंजिरा ते गोवें यांच्या दरम्यानची कोंकणपट्टी आपलें आरमारी क्षेत्र बनविण्याची महाराजांनीं तयारी चालविली. शाइस्तेखान पुण्याहून निखळेना, म्हणून त्यांनीं आपला दुसरा अद्भुत पराक्रम करून त्याचीं बोटें सन १६६३ च्या पूर्वार्धांत तोडून त्याला आपल्या प्रदेशांतून परत फिरावयास लाविलें.[१३] महाराजांची नजर इतकी अचूक कीं, त्यांनीं हर्णईजवळील खडक व बेटें पाहून तेथें आपला सुवर्णदुर्ग किल्ला एका बेटावर बांधण्यास सुरुवात केली. तो किल्ला बांधून झाल्याचा उल्लेख डचांच्या पत्रांत, सन १६६४ च्या डिसेंबरांत आढळतो.[१४] या वर्षाच्या आरंभीं महाराजांनीं सुरत लुटून[१५] आणलेली संपत्ति कोंकणांत किल्ले बांधण्यावर व आरमार सजविण्यावर खर्चिलेली दिसते. त्रेसष्ट सालीं त्यांनीं लखम सावंताचा पराभव करून त्यास पळवून लाविलें व कुडाळ प्रांतांत आपली सत्ता प्रस्थापित केली.[१६] सावंताच्या मदतीला बाजी घोरपडे येणार अशी बातमी लागतांच त्याचा कांटा आधींच त्यांनीं काढला.[१७] कुडाळ परत घेण्यासाठीं विजापुराहून खवासखान मोठ्या सैन्यानिशीं कोंकणांत उतरतो तोंच महाराजांनीं त्याला गांठून विजापुराकडे परत पळणें भाग पाडलें.[१८] राजापूरच्या व विजयदुर्गच्या तसेंच देवगडच्या व मालंडच्या खाड्यांत त्यांनीं पन्नास नवीं तारवें बांधविलीं.[१९] त्यांची वार्ता ऐकूनच, तो आतां कोणावर धाड घालणार याची चर्चा पोर्तुगीज, डच, आदिलशाह व मोगल यांच्या दरबारीं सुरू झाली.[२०] इंग्रजांना वाटलें, ते सुरतेवर पुनः येतात.[२१] पोर्तुगिजांची बातमी, ते सोंदें-बिदनूरच्या राज्यावर जातात, अशी होती. पैकीं सुरत त्यांनीं १६६४ च्या आरंभींच लुटली असल्यानें तिकडे पुना जाऊन कांहीं मिळण्यासारखें नव्हतें. खेरीज परिस्थिति बदलली होती. सन १६६३ च्या अखेरीस महाराजांनीं सुरतेची लूट करण्याचा घाट घातला तेव्हां त्यांचे वडील शाहजी राजे जिवंत होते व ते विजापुरकरांतर्फे बेदनूर राज्याच्या पूर्वसीमेवर रक्षणार्थ खडे होते. घोड्यावरून पडून त्यांचा २३ जानेवारी १६६४ त अकस्मात् मृत्यु झाल्यामुळें[२२] शिवाजी

महाराज एका मोठ्या जबाबदारींतून प्रथमच मोकळे झाले. आपल्या हालचालींमुळें वडील पेंचांत येऊं नयेत असें धोरण त्यांनीं सन १६४९ पासून गेलीं चौदा वर्षें राखलें होतें. त्यांत फरक करण्याची संधि त्यांना आतां मिळाली, व त्यांनीं दक्षिणेकडे तोंड फिरविलें.

वेदनूरचें राज्य शिवप्पा नायकाच्या कारकीर्दींत (१६४५–६०)[२३] सर्वांत जास्त विस्तार पावलें. त्यानें महमद आदिलशहाच्या आजारीपणाच्या काळांत विजापुरांतील दुफळीचा फायदा घेऊन आपलें राज्य घाटावर व घाटाखालीं समुद्रकिनाऱ्यास सारखें वाढवीत नेलें. या कामांत समुद्रकिनाऱ्यावरील नवीन आलेल्या डचांची त्यास पोर्तुगिजांविरुद्ध मदत मिळूं शकली व त्यानें गोकर्ण महाबळेश्वरापासून नीलेश्वरापर्यंतची समुद्रपट्टी तेथील स्थानिक राजांस दडपून आपल्या ताब्यांत आणिली.[२४] याच वेळीं जुन्या विजयनगर साम्राज्याचा नामधारी सम्राट श्रीरंगरायुलु हा, मद्रासकिनाऱ्याजवळील जिंजी, वेलूर प्रभृति त्याच्या राजधान्या मुसलमानांनीं घेतल्यामुळें, पळून शिवप्पाच्या आश्रयास येऊन राहिला होता. तंजावर, मदुरा व मैसूर येथील त्याच्या मांडलिक नायकांनीं त्यास आपल्या प्रदेशांत थारा दिला नाहीं. म्हणून तो शिवप्पाच्या आश्रयास आला होता. शिवप्पानें त्याचा अभिमान धरून त्याबरोबर मैसूरवर स्वारी केली व तिकडील कांहीं मुलूख जिंकून तो श्रीरंगाच्या ताब्यांत दिला.[२५] असें करतांना शिवप्पास विजापुरकरांचीसुद्धां खोड काढावी लागली होती. कारण मैसूरकरास ते आपला मांडलिक समजत. शिवप्पाच्या १६६० मधील मृत्यूनंतर[२६] त्याचा मुलगा भद्रप्पा राज्यावर यावयाचा, तेव्हां त्याचें व वेंकटप्पा या त्याच्या चुलत्याचें वैर उद्भवून चुलता एक वर्ष राज्य चालवीत होता.[२७] याच वेळीं डच व पोर्तुगीज यांचें वैर ऐन भरांत आलें होतें. या गोंधळाचाच फायदा घेऊन आदिलशहाच्या सरदारांनीं वेदनूरवर स्वारी केली व पाठोपाठ दोन वर्षें भरपूर खंडणी वसूल केली.[२८] या गोष्टीची वार्ता महाराजांस होतीच. पण बाप शाहजी आदिलशहाबरोबर असल्यानें[२९] त्यांचे हात अडले होते. दोन वर्षें राज्य करून तरुण भद्रप्पा १६६४ त अकस्मात्—कोणी म्हणतात विषप्रयोगानें—मरण पावला.[३०] तेव्हां महाराजांना हवी असलेली संधि प्राप्त झाली. गोव्याच्या दक्षिणेकडील गोकर्णापर्यंतच्या प्रदेशावर सोंदेकराचा अंमल असे. पण अलीकडे त्याचा बराचसा प्रदेश सोंदें जिंकून शिवप्पानें बळकाविला होता. त्यामुळें या प्रदेशांत या वेळीं कोणाचाच बळकट अंमल चालत नव्हता. हीच महाराजांस हवी असलेली संधि होती व त्यांनीं तिचा फायदा घेण्यासाठीं वर सांगितल्याप्रमाणें नवीं पन्नास तारवें राजापूरच्या दक्षिणेस बांधविलीं व बसरूरपर्यंतच्या प्रदेशाची जलमार्गीय पाहणी चालविली.

सन १६६४ चा पावसाळा संपतांच चार नवीं गलबतें त्यांनीं भटकळ बंदराकडे पाठविल्याचें वृत्त इंग्रजांच्या पत्रांत नमूद आहे.[३१] या तारवांना ते जमिनीवरून जाऊन मिळणार असा इंग्रजांचा समज होता.[३२] पण मार्गांत इतक्या खाड्या होत्या कीं, शत्रुप्रदेशांतून त्या ओलांडणें महाराजांस शक्य नव्हतें. अशक्यप्राय गोष्टी अंगावर घेण्याकडे त्यांचा कल नव्हता व आपलें सैन्य किरकोळ झटापटींत गमाविण्याची त्यांची केव्हांच तयारी नसे. घाटावरच्या बाजूनें विजापुरकरांचे सरदार बहलोलखान व सय्यद इलियास शर्जाखान यांनीं वेदनूरचें राज्य पेंचांत आणलें होतें.[३३] ती संधि साधून, या वेळीं त्यांचें लक्ष बंदरांपर्यंत पोहोंचणें शक्य नाहीं हें ओळखून, जलमार्गानें जाऊन वेदनूरचें मुख्य बंदर बसरूर, म्हणजेच पोर्तुगीज व इंग्लिश इतिहासांत आलेलें बार्सिलोर, लुटण्याचा महाराजांनीं विचार योजिला. या वेळीं

डच लोकांनीं समग्र समुद्रपट्टी वेंगुर्ल्यापर्यंत आपल्या दहशतीखालीं आणली होती. पोर्तुगिजांची जुनाट सत्ता त्यांनीं खिळखिळी करून टाकली होती.[३४] स्थानिक राजांस मदत करून त्यांकडून पोर्तुगिजांचे किल्ले त्यांनीं परत घेवविले होते. त्याप्रमाणें शिवप्पानें पोर्तुगिजांचा बसरूरच्या दक्षिणेस असलेला बार्सिलोरचा किल्ला व त्याच खाडीच्या तोंडावर पण उत्तरेच्या बाजूस असलेला गांगुळीचा किल्ला हस्तगत करून तेथील पेठा आपल्या ताब्यांत आणल्या.[३५] त्या सध्यां बेदनूरच्या राज्यांत समाविष्ट होत्या. पण त्यांकडे विजापूरच्या शहामुळें दुर्लक्ष झालें होतें. पोर्तुगिजांच्या ठाण्यांप्रमाणें त्या दोन व्यापारी पेठांच्या रक्षणाची कांहींच तजवीज जमिनीवरून किंवा आरमाररूपानें घेण्यांत आली नव्हती. महाराजांचे हेर या प्रदेशाची संपूर्ण माहिती गोळा करून व कदाचित् तिकडील स्थानिक वाटाडे बरोबर घेऊन त्यांकडे परत आलेले दिसतात. पोर्तुगिजांचा अडथळा आपल्या कार्यांत न व्हावा म्हणून महाराजांनीं त्यांच्या ताब्यांतील बारदेशांत याच वर्षी धमाल उडवून दिली होती. डचांवर ताण बसविण्या-साठीं त्यांनीं वेंगुर्ल्याच्या मागील कुडाळ, सावंतवाडी जिंकून[३६] डिसेंबरच्या आरंभीं वेंगुर्लेंहि लुटलें.[३७] या गोष्टी त्यांनीं जमिनीवरूनच आटोपिल्या. याच सुमारास समुद्रकिनाऱ्याची टेहेळणी करीत असतां त्यांच्या डोळ्यांत एक बेट भरलें. कारण त्याचा आकार बराच मोठा असून त्यावर गोड्या पाण्याची सोय होती. हें बेट जुन्या नामांकित बंदराजवळ नसून दोन खाड्यांच्या तोंडांमध्यें समुद्रकांठीं खडकाळ प्रदेशांत मध्येंच होतें. उत्तरेच्या बाजूस कालावलीची खाडी मालंडकडून येऊन समुद्रास मिळत होती व दक्षिणेकडे करलीची खाडी होती. येथून कुडाळ थेट पूर्वेस राहतें. बेटाचें स्थानिक नांव कुरटें असें होतें.[३८] महाराजांना या भागांत आपलें राज्य कायम स्थापावयाचें असल्यामुळें त्यांनीं ताबडतोब त्या बेटावर मजबूत जलदुर्ग बांधावयास आज्ञा सोडली व त्याचा पहिला चिरा तारीख २५ नोव्हेंबर १६६४ रोजीं सुमुहूर्तानें बसविला[३९] व नंतर दक्षिणेकडे सरकून वेंगुर्लें प्रभृति प्रदेश अंमलाखालीं आणिला.[४०]

चार खाड्यांवर मिळून अनेक गलबतें दक्षिण कोंकणांत जमा करण्यांत महाराजांचा उद्देश काय असावा याबाबत तर्कवितर्क सर्व सत्ताधीश करीत होते. पण त्यांच्या मनाचा अंत इतरांस लागण्यासारखा नव्हता. महाशिवरात्रीच्या यात्रेची संधि साधून ते गोकर्ण क्षेत्र व्यापाऱ्यांनीं व यात्रेकरूंनीं भरलें असतां लुटतील असा इंग्रजांचा कयास होता.[४१] याखेरीजहि दुसऱ्या अनेक गोष्टींकडे महाराजांचें लक्ष लागलेलें होतें. पण दक्षिणेकडे जावयाचें तर आपल्याला गोव्याच्या बाऱ्यावरूनच खालीं जावें लागणार व तें धोक्याचें आहे हें महाराज जाणत असल्यामुळें, पोर्तुगीज आरमार या प्रदेशांतून आपल्या उत्तरेकडील प्रदेशांत केव्हां सरकतें याची ते टक लावून वाट पाहत होते. राजापूरच्या इंग्रजांकडून त्यांस कळलें असावें कीं, मुंबई बेट पोर्तुगीज राजानें दिल्याप्रमाणें पोर्तुगिजांकडून इंग्रजांकडे देण्याचा प्रश्न या वेळीं हातघाईवर आला होता. हें बेट इंग्रजांच्या हातीं न जावें, तसें तें जाऊं देण्यांत पोर्तुगिजांच्या राज्याला धोका आहे, असें गोव्याचा तत्कालीन व्हाइसरॉय अंतोनिऊ द मेलु द कास्त्रु यानें पोर्तुगालच्या राजाच्या मनावर बिंबविण्याची शिकस्त केली होती.[४२] पण अखेरीस तारीख २६ डिसेंबर १६६४ रोजीं त्यानें आपल्या राजाला कळविलें कीं, "केवळ तुमची आज्ञा पालन करणें हें माझें कर्तव्य आहे, म्हणून मी आतां मुंबई इंग्रजांच्या ताब्यांत देणार आहें. पण ज्या दिवशीं इंग्रज राष्ट्राची वसाहत मुंबईत होईल त्या दिवशीं आपण हिंदु-

स्थानचें राज्य गमावलें असेंच समजावें ! असे मोठे धोके या नव्या शेजाऱ्याकडून पोर्तुगिजांस संभवतात.[४३]" राजा व त्याचा प्रतिनिधि यांत जेथें एवढें अटीतटीचें वैमनस्य निर्माण झालें होतें, तेथें या प्रकरणाची बातमी महाराजांना अवश्य असली पाहिजे. म्हणून इंग्रजांच्या ताब्यांत बेट देण्यासाठीं गोव्याचें आरमार मुंबईकडे केव्हां मोर्चा वळवितें याची वाट पाहत ते स्वस्थ राहिले. मात्र संधि सांपडतांच आपलीं सर्व तारवें हाकारण्याची त्यांनीं तयारी ठेवली. त्याप्रमाणें फेब्रुवारी १६६५ च्या आरंभीं पोर्तुगीज आरमार मुंबईकडे निघून गेलें ही गोष्ट पक्की कळल्यानंतर तारीख ८ फेब्रुवारी रोजीं महाराजांनीं आपलें पंचाऐंशी शिबाडें व तीन मोठीं गलबतें असलेलें आरमार[४४] बरोबर घेऊन बसरूरची स्वारी स्वतः तारवांतून जाऊन केली. योगायोग असा कीं, याच दिवशीं पोर्तुगिजांनीं मुंबई बेटाचा ताबा इंग्रजांना दिला.[४५] दैवी सूत्र असें कीं, याच दिवसापासून इंग्रजांचा शह मराठ्यांच्या होऊं घातलेल्या राज्यास त्यांच्या आरमारी श्रेष्ठत्वामुळें आपोआपच बसला. महाराजांच्या बसरूरच्या एकमेव आरमारी पर्यटणानंतर पुनः कोणत्याहि मराठी राजानें तारवांतून स्वारी केलेली नमूद नाहीं. एकट्या महाराजांचेंच लक्ष हिंदी राजांना अपरिचित अशा या नूतन संरक्षणसाधनाकडे पहिल्यानें वळलें व त्याचा यथाशक्य उपयोग करून घेण्याची तयारी त्यांनीं चालविली, यांत त्यांच्या मोठेपणाचा एक पैलू दृष्टीस पडतो.

बेदनूरच्या राज्यांतील अंतःस्थ बंडाळीचा व लहान मुलगा राज्यावर आल्याचा मोका साधून महाराजांनीं स्वारीची ही योजना आंखली. नव्यानें जिंकलेलें सोंद्याचें राज्य गतवर्षीच्या स्वारींत भद्रप्पाला सोडून द्यावें लागलें होतें. भद्रप्पा मरून त्याच्या अल्पवयी मुलालाहि एका क्रुद्ध ब्राह्मणानें नष्ट केल्यावर[४६] विजापूरच्या अली आदिलशाहानें बेदनूरचें सर्व राज्यच आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठीं दोन सरदार पाठविले.[४७] मंगळूरच्या दक्षिणेकडील समुद्र-कांठावरील या राज्यांत त्याच्या दक्षिणेकडील केरळांतील नायर रायांनीं उठाव करून तो सीमाप्रदेश जिंकण्याचा प्रयत्न आरंभिला. पोर्तुगीजहि आपले गेलेले किल्ले बेदनूरकराकडून परत ताब्यांत घेण्याच्या उद्योगास लागले. अशा संकटांत बेदनूरचें राज्य असतां कोणाचा कसलाहि बेत सिद्धीस जाण्यापूर्वी महाराजांची स्वारी बसरुरास जाऊन थडकली. तेथील महालिंगेश्वराची शिवरात्रीची यात्रा नुकतीच तारीख ३ फेब्रुवारी रोजीं होऊन गेली होती. बहुतेक यात्रेकरू आपापल्या गांवांकडे परतले होते. फक्त त्यांना माल विकून पैसा गोळा केलेले व्यापारी तेवढे तेथें असावे. अर्थात् या राजबंदरांतील कायम राहणारे पेठेंतील शेट्येमहाजन तेथेंच असणार. त्यांच्यावर नजर ठेवूनच महाराजांनीं हा उद्योग आरंभिला असेल हें उघड आहे.

महाराजांचें आरमार त्या काळीं खेडें असलेल्या मालवणच्या उत्तरेकडील कालावलीच्या खाडींत पावसाळ्यापासून आश्रयास होतें. त्यांतील तारवें वर मालंडपर्यंत जात, तेथून नरडव्याच्या घाटानें देशावर माल जाई, व तिकडून खालीं कोंकणांत येत असे. खाडीचें समुद्राकडील टोंक दक्षिणेकडून उत्तरेकडे सात मैल वर मसुऱ्यापर्यंत जाऊन पुढें तें ईशान्येस बांदिवड्यावरून मालंडला पोहोंचे. अशा वांकड्या रचनेमुळें तारवें सुरक्षित ठेवण्यास ही खाडी मोठ्या सोयीची होती. म्हणूनच महाराजांनीं तेथें आपलीं गलबतें आणून ठेवलीं होतीं.[४८] आजचें मालवण शहर व बंदर जवळ बेटावर जंजिरे सिंधुदुर्ग बांधून पूर्ण झाल्यानंतर त्याच्या संरक्षणाखालीं उघड्यावर वसलेलें आहे. मालवण ते बसरूर सरळ अंतर सुमारें

दोनशें मैलांचें आहे. वाटेवर वेंगुलें, गोवें, कडवाडी (कारवार), गोकर्ण, कुमठें, होनावर, भटकळ व गांगुळी हीं बंदरें लागत असून यांपैकीं दक्षिणेकडील कांहीं बंदरांत महाराजांनीं पाण्यासाठीं वरवा केलेला असणें शक्य आहे. कदाचित् चारपांच दिवस पुरण्याइतकें पाणी गलबतांवर सांठविलेलें असल्यामुळें ते तडक गांगुळीस जाऊन दाखल झाले असावे. त्यांच्याबरोबर स्थानिक संपूर्ण माहिती असणारे हेर व दर्यावर्दी लोक असतील यांत कसलीहि शंका नाहीं. त्यांच्या बसरूर लुटीची तिथि फाल्गुन शु. अष्टमी किंवा नवमी, म्हणजे तारीख १३ किंवा १४ फेब्रुवारी १६६५ असावी, असें सर्व बाजूंनीं विचार व गणित करून आम्हीं ठरविलें आहे. या तिथींना सकाळींच खाडींतून वर जाण्यास भरती सांपडते. गांगुळीच्या दक्षिणेस खाडीचें निरुंद तोंड आहे व त्याची रुंदी अर्ध्या मैलाहूनहि कमी आहे. दक्षिण बाजूस वाळवेचा दांडा पडतो. तो चुकवून आंत जावयाचें असतें. खाडींतून पूर्वेस एक मैल पुढें गेल्यावर खाडीची रुंदी उत्तरदक्षिणेकडे, उत्तरेकडून चक्रनदी येऊन मिळाली असल्यामुळें व दक्षिणेकडे खाडीचें एक फाटूं दोन मैल आंत घुसलें असल्यामुळें, एकदम पांच मैल होते. या भागांत लहानमोठीं पांचसहा बेटें वाळूच्या भरीनें समुद्रांतून वर आलीं आहेत. त्यांचे आकार विचित्र व रचना मोठी मनोरम आहे. गांगुळीच्या आग्नेयेस एक मैलावर दक्षिणेकडे आजचें कुंदापूर हें तालुक्याचें शहर वसलें आहे व त्याची वाढ इंग्रजी अंमलांतील आहे. कुंदापूरच्या पूर्वेस खाडीवर पोर्तुगिजांचा किल्ला होता व त्याच्याहि पूर्वेस खाडीच्या मुखापासून सुमारें चार मैलांवर जुनें बसरूर शहर वसलेलें होतें. याच्या उत्तरेस खाडी असून तेथें खाडीच्या मध्यावर सुमारें एक मैल लांबीचें व पाव मैल रुंदीचें एक बेट उगवलेलें आहे. त्याचें नांव हत्तीकुद्रु (म्हणजे कापसाचें बेट) असून, पोर्तुगिजांच्या नार्सिलोर किल्ल्यासमोरील बेटाचें नांव हेरीकुद्रु (म्हणजे मोठें बेट) असें आहे; कुंदापूरच्या उत्तरेस मैलावर या खाडींतील सर्वांत मोठें बेट उप्पिनकुद्रु (म्हणजे मीठ बेट) असून, यांच्या अस्तित्वामुळें हा प्रदेश दिसण्यास मोठा सुंदर बनला आहे. सन १८०१ मध्यें या भागांतून प्रवास करून गेलेल्या डॉ. बुकॅननें, आपण इतका सुंदर प्रदेश पूर्वीं कधींहि पाहिला नव्हता, असें त्याचें वर्णन केलें आहे,[४९] तें आजहि सार्थ वाटतें.

पण महाराज आम्हांसारखे सृष्टिसौंदर्य न्याहाळण्यास रिकामे नव्हते. त्यांचें लक्ष कोणासहि सुगावा न लागतां बसरुरास पोहोंचून तेथील पेठ आपण कशी ताब्यांत घेतों व तेथें आपणास काय मिळतें यांवरच खिळून राहिलें होतें. जलप्रवासाचा हा महाराजांचा पहिलाच अनुभव असल्यानें ते समुद्राच्या हालण्यानें व्यथितहि झाले असण्याचा संभव आहे. आमचा तर्क असा आहे कीं, महाराजांनीं बरोबरचीं सर्व तारवें आंत खाडींत एकदम नेलीं नसावींत. आरमारी लढाऊ गुराबा खाडीच्या तोंडाशीं बाहेर समुद्राच्या वाऱ्यावर रक्षणार्थ व कोणी शत्रु इकडे फिरकतो किंवा काय हें टेहेळीत जय्यत उभ्या असतील. संभव आहे कीं, त्यांनीं कांहीं तारवें वाटेवरच्या बंदरांवर, तिकडून कोणी आपल्या पाठीवर येऊं नये म्हणून, नजर ठेवण्यासाठीं मागें राखिलीं असतील. बसरूरच्या लुटीचें अस्सल वर्णन पांच ओळीहि उपलब्ध नाहीं. सभासदानें ऐकीव हकीकतीवरून शिवप्पा नाईक जंगम म्हणजे लिंगायत राजा या स्वारीच्या वेळीं बेदनूरचा राजा होता असें चुकीचें विधान केलें आहे. बसरूरचें नांव बसनूर असें चुकीच्या मोडी लेखनामुळें मराठींत रूढ झालें होतें. सभासद वर्णितो, "दर्याकिनारा, तेथें पालती पाठवून, पाळती आणून, वरघाटें जातां मार्ग

नाहीं. म्हणून पाणियांतील आपलीं जहाजें आणून सिद्ध करून, आपण राजा खांसा जहाजांत बसून जाऊन बसनुरास एकाएकीं दिवस उगवावयासि गेले. शहरचे लोक बेहुशार होते. एकाएकीं जहाजांतून उतरले. शहर मारिलें. एक दिवस शहर लुटून फन्ना केलें. जैसी सुरत मारून मालमत्ता आणिली त्याप्रमाणें बसनूरची मत्ता अगणित माल, जडजवाहीर, कापड-जिन्नस घेऊन आपले देशास आले. मत्ता सर्व पाहतां दोन कोटी होनांची आणिली."[५०] एवढीच खरी हकीकत उपलब्ध आहे व तींतील दोन कोटी हा आंकडा अगदींच अवास्तव आहे.

या स्वारींतील तारवांची संख्या किंवा त्यांचा आकार यांबद्दल हकीकत फक्त इंग्रज व डच व्यापारी देतात. डचांनीं लढाऊ शिबाडांचा आंकडा ५० असा दिला आहे व त्यांवर ४००० उत्तम शिपाई होते असें म्हटलें आहे.[५१] हें आरमार कानडा प्रदेशांत गेलें आहे हें समजण्यास डचांना बरेच दिवस लागले. त्यांचा रेसिडेंट कळवितो कीं, महाराजांना बसरूरमध्यें तीन लाख गिल्डरची खंडणी मिळाली व खेरीज त्यांनीं बरोबर सात सावकार त्यांपासून द्रव्य काढण्यासाठीं कैद करून आणले आहेत.[५२] हें गिल्डर नाणें चांदीचें समजलें तर अगदींच थोडी लूट महाराजांना सांपडली असें ठरेल. पण तें सोन्याचें मानल्यास तितके होन त्यांना मिळाले असें होईल, व सर्व बाजूंनीं विचार करतां ही रक्कम योग्य दिसते. याखेरीज कापड, दागदागिने, रत्नें, भांडींकुंडीं वगैरे वस्तू असतीलच. पण या सर्वांची किंमत पांच लाख होनांहून जास्त धरणें शक्य नाहीं. सभासदाचा आंकडा चाळीस पट मोठा फुगविलेला दिसतो! डचांची हकीकत पुढें सांगते कीं, महाराजांचें समाधान या स्वारींत झालें नाहीं, व म्हणून त्यांनीं, ज्या हेरानें रावजी पंडिताच्या मुखें भलत्याच लुटीची आशा दाखविली होती, त्याला या स्वारीनंतर ठार मारलें.[५३] यावरून या स्वारीचा बनाव कसा घडून आला यावर विदारक प्रकाश पडतो.

इंग्रज हकीकतीप्रमाणें पाहतां महाराजांनीं मिळालेली लूट जहाजांवर भरून ती उत्तरेंत आपल्या प्रदेशांत रवाना केली व स्वतःजवळ फक्त बारा शिबाडें व चार हजार पायदळ शिपाई घेऊन ते गोकर्णाजवळ जमिनीवर उतरले.[५४] तेथें भाविक यात्रेकरूंनीं करावयाचे सर्व धार्मिक विधी संपादून ते अंकोल्यास आले.[५५] तेथून तारीख २२ फेब्रुवारी रोजीं ते कडवाडीस (कारवारास) येऊन पोहोंचले.[५६] असें दिसतें कीं, आदल्या वर्षाच्या कुडाळ प्रांतावरील स्वारींत फोंड्यापर्यंत पुढें येऊन त्यांनीं या दक्षिणेकडील प्रदेशांत यापूर्वींच दहशत निर्माण केली होती. किंबहुना तेथील स्थानिक अधिकाऱ्यांशीं व राजांशीं संधान बांधून नंतरच त्यांनीं ही बसरूरची स्वारी आंखली असावी. अर्थात् हा तर्कच आहे. तसें नसल्यास दुसरा एक मुद्दा सुचतो तो असा कीं, महाराजांना जलप्रवास न सोसल्यामुळें त्यांनीं तो मध्येंच थांबविला व लूट जलमार्गें पुढें रवाना करून, स्वतः चार हजार हेट-कऱ्यांच्या पाठिंब्यावर भरंवसा ठेवून, शत्रुप्रदेशांतून आपलें राज्य गांठण्याचा विचार केला. असें म्हणण्याचें कारण इंग्रज देत असलेली माहिती. महाराजांच्या संकल्पित स्वाऱ्या बहुधा शत्रूला त्यांची बातमी पोहोंचण्यापूर्वींच इष्ट स्थळीं जाऊन पोहोंचत असत. पण येथें कडवाडीच्या इंग्रज वखारवाल्यांस ते येत असल्याची वार्ता हेरांकडून आधींच कळून,[५७] त्यांना स्वतःच्या मत्तेच्या रक्षणाची तजवीज करण्यास फुरसत सांपडली. म्हणजे महाराजांचा या भागांतील संचार पूर्वसंकल्पित नसून यदृच्छया घडलेला असावा. त्यांचीं तारवें काळी

Scanned by CamScanner

नदीच्या मुखावर न थांबतां तारीख २१ रोजींच पुढें साष्टीच्या किनाऱ्याकडे वर चालली होतीं. ही संधि पाहून वखारवाल्या इंग्रजांनीं खाडींत उभ्या असलेल्या मस्कतच्या इमामाच्या एका अरबी जहाजावर आपला सर्व माल व जडजवाहीर चढविलें व ते महाराजांची वाट पाहत राहिले.[५८] महाराजांचा बेत आरंभीं खाडीच्या मुखापासून तीन मैल आंत असलेल्या इंग्रज वखारीवर गांवांत उतरावयाचा होता. पण दुर्दैवानें तारीख २१ रोजीं रात्रौ बंकापुराकडून बहलोलखानाचा हस्तक हबशी सरदार शेरखान कडवाडीला येऊन पोहोंचला व त्यानें महाराजांच्या आकस्मिक आगमनाची वार्ता ऐकून इंग्रजांकडे जहाजावर माणूस पाठविला. शेरखानाचें पूर्वसूचित नसलेलें आगमन एका खाजगी कामानिमित्त झालें होतें. विजापूरचा सरदार रुस्तुमजमा याचें एक गलबत बहलोलखानाच्या आईला मक्केच्या वाटेवर मोक्याला पोहोंचविण्यासाठीं कडवाडीला येणार होतें. त्यांत जरूर तो माल प्रवासापूर्वी भरण्यासाठीं शेरखान या बंदरीं आला होता. त्यानें महाराज नजीक असल्याची वार्ता ऐकून इंग्रज वखारीच्या आश्रयानें आपल्या रक्षणाची तात्पुरते अडथळे निर्माण करून तरतूद केली. त्याच्याबरोबर दोनशें स्वार व तीनशें पायदळ होतें. पण तें कसलेल्या शिपायांचें होतें. शूरत्वाबद्दल त्याची कीर्तीहि फार मोठी होती.[५९] त्यामुळें या लहान फौजेवरहि नुसत्या पायदळाच्या बळावर हल्ला चढविणें महाराजांना धोक्याचेंच होतें. कारण त्यांजवळ घोडेस्वार नव्हते किंवा तोफाहि नव्हत्या. खेरीज मस्कतच्या इमामाच्या जहाजाचा कप्तान इमॅन्युएल दोन्नावादू हा पोर्तुगीज इसम शूर व धाडसी असून, त्यानें कांहीं झालें तरी शिवाजीला दाद न देण्याचा आपला निश्चय जाहीर केला होता.[६०] त्यामुळें शेरखानाची बाजू पाण्याकडून सुरक्षित होती, व जमिनीच्या बाजूनें तर पाठीमागें जवळच उंच डोंगर शिवाजीला भिवविण्यास उभे होते. म्हणून या अकल्पित संकटांत धीर धरून शेरखानानें महाराजांना आधींच कळविलें कीं, मी येथें येऊन दाखल झालों आहें, व त्यांनीं शहरांतून जाण्याचा विचार सोडून दुसऱ्या वाटेनें आपला मार्ग आक्रमावा हें बरें; तसें न केल्यास या बंदरांत असलेल्या मालाच्या रक्षणासाठीं मला शक्य तो प्रयत्न करणें भाग पडेल.[६१] या बोलाचालींत दोघांचे परस्परांस निरोप-प्रतिनिरोप होऊन अखेर महाराजांना आपला हेतु सोडून द्यावा लागला. इंग्रजांच्या मतें बहलोलखानाच्या दहशतीनें ते या प्रसंगीं असें वागले.[६२] त्यांनीं वरचा डोंगरकडेचा मार्ग सोडून काळी नदीच्या मुखाशीं, आजच्या कोडीबागच्या सुमारास येऊन तेथें मुक्काम केला. तेथून त्यांनीं शेरखानाकडे बोलणें लावलें कीं, इंग्रजांचा माल चढविलेलें मस्कतच्या इमामाचें गलबत व कोंगोहून आलेलें दुसरें एक गलबत हीं शेरखानानें आपल्या स्वाधीन करावीं, कारण त्या दोघांनीं आपणास तोंड देण्याचा विचार चालविला आहे. त्यावरून शेरखानानें विचारलें, तेव्हां इंग्रजांनीं त्यास कळविलें कीं, आम्हांजवळ फक्त दारूगोळा आहे; सोन्याच्याऐवजीं त्यांची गरज शिवाजीला असेल तर त्यानें येऊन या वस्तू घेऊन जाव्या![६३] अर्थात् ही सर्व बढाई इंग्रजांच्या लेखनांतूनच आपणास कळते. ती अक्षरशः खरी मानण्याची गरज आपणास नाहीं. या उत्तरानें महाराज रागावले व त्यांनीं कडवाडी (कारवार) सोडण्या-पूर्वी इंग्रजांचा नक्षा उतरविण्याचा निश्चय केला, अशी वार्ता भीतिग्रस्त इंग्रजांकडे आली. पण बंदराच्या इतर व्यापाऱ्यांनीं पोक्त विचार केला आणि शहराच्या सुभेदाराच्या विचारानें आपसांत ठरविलें कीं, महाराजांस चिडवून त्यांची परीक्षा पाहण्याऐवजीं बंदरातर्फें त्यांना थोडा नजराणा आपण होऊन पाठवावा. कारण त्यांना भीति होती कीं, जर महाराजांनीं आपलें एक

मजलच पुढें गेलेलें साष्टीच्या वाटेवरील आरमार परत बोलाविलें, तर त्याच्या तोफांनीं कडवाडीचें नांवहि जागेवर राहणार नाहीं. या सामुदायिक नजराण्यांत एकशेंबारा पौंडांचा खर्च इंग्रजांस सोसावा लागला. कारण त्यांच्या मालाची किंमत सुमारें आठ हजार होन होती.[६४] हा नजराणा घेऊन महाराजांनीं दुसऱ्याच दिवशीं (म्हणजे २३ फेब्रुवारी रोजीं) काळी नदी ओलांडली व तें तेथून पंचवीस मैलांवर असणाऱ्या गोव्याच्या ईशान्येकडील भीमगड या आपल्या सह्याद्रींतील किल्ल्याकडे निघाले. त्यांचा मार्ग काणकोण, फोंडा हा असेल किंवा कदाचित् घाटांतून सुप्यावरून ते भीमगडास पोहोंचले असतील. इंग्रजांच्या पत्रावर विश्वास ठेवला तर ते भीमगडास पंधरा दिवस श्रमपरिहारार्थ राहिलेले दिसतात.[६५] तेथें न गुंततां ते लवकर परतले याचें राजकीय कारण स्पष्टच आहे; व तें म्हणजे मिर्झा राजा जयसिंग याचें दक्षिणेंत झालेलें आगमन होय. इंग्रजांची वार्ता जयसिंग विजापुरावर चालून येत आहे अशी होती[६६] व महाराज या वेळीं विजापूरच्या बाजूनें मोगलांशीं लढतील असा त्यांचा त्याच वेळीं केलेला अंदाज होता.[६७] यावरून महाराजांचें या वेळीं विजापुरकरांशीं वैर नव्हतें, असल्यास सहमतच होतें असें ठरतें, व तें सामान्यतः खरें आहे. शेरखानानें बंदराच्या रक्षणाची तयारी करून तें आपणास लुटूं दिलें नाहीं याबद्दल महाराजांनीं 'त्यानें आपली होळीची लूट विफल केली' असे उद्गार काढल्याचें इंग्रज आपल्या पत्रांत लिहितात,[६८] तें तितकेंसें सयुक्तिक वाटत नाहीं. कारण जर विजापूरकरांशीं त्यांचें या वेळीं सख्य होतें असें तेच म्हणतात, तर महाराजांच्या तोंडचे शब्द केवळ विनोदाचे उद्गार मानले पाहिजेत. राजकारणदृष्ट्या सत्य गोष्ट अशी कीं, जयसिंग पुण्याकडे येत असल्याची वार्ता महाराजांस होती. म्हणून त्यांना इतर गोष्टींचा विचार आवरता घेऊन आपल्या राज्याच्या रक्षणार्थ त्वरेनें परतणें भागच होतें. जयसिंग पुण्यास ३ मार्च १६६५ रोजीं पोहोंचला व ३० मार्च रोजीं दिलीरखान पुरंदराखालीं पोहोंचून त्यानें वेढ्याचें काम सुरू केलें,[६९] असें हफ्त अंजुमन हा फारसी इतिहासकार सांगतो, तेंच या प्रकरणीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

बसरूरची स्वारी मालवणाहून निघाली, असें सरकार, सरदेसाई, बाळकृष्ण प्रभृति शिवचरित्रकार म्हणतात. तें स्थूलदृष्ट्या बरोबर असलें तरी सूक्ष्मदृष्ट्या पाहतां चूक ठरतें. कारवारच्या इंग्रजांच्या पत्रांत ते मॉलुंदाहून (Mawlunda)[७०] महाराज निघाल्याचें लिहितात, तें मालवण असें वाचणें योग्य नाहीं, मालंड असेंच समजणें योग्य ठरेल. सृष्टिदेवतेनें मालवणची जागा बंदरायोग्य अशी केलीच नव्हती. बेटावर मजबूत किल्ला बांधून तें आरमाराचें ठिकाण केल्यामुळें मालवणला बंदराचें रूप प्राप्त झालें. आजहि खडकांतून जपून मार्ग काढून तारवें बंदरांत आणावीं लागतात. शहराच्या उत्तरेस, कालावली खाडीच्या मुखाच्या दक्षिणेस उंच खडकावर सर्जेकोट नांवानें एक गढी रक्षणार्थ पुढें बांधण्यांत आली व दक्षिणेस राजकोट बांधण्यांत आला. सिंधुदुर्गाजवळ जमिनीच्या बाजूस पद्मगड बांधला गेला. यावरून हें बंदर किती असुरक्षित होतें याचा बोध होतो. मालंडची खाडी या किनाऱ्यावरील चांच्यांची सुरक्षित गुहा होती व अठराव्या शतकांतसुद्धां यूरोपीय भूगोललेखक, प्रवासी या प्रदेशास मालेंदीचा प्रदेश असेंच संबोधीत. तें लक्षांत घेतां शिवाजी मालंडहून निघाला असेंच म्हणणें योग्य ठरतें. (पाहा A Geographical Illustration of the Map of India by William Herbert, लंडन, १७५९, पृ. ४१.)

महाराजांनीं यानंतर पुनः केव्हां जहाजावर पाऊल टाकल्याचें नमूद नाहीं. याचें कारण या एकाच समुद्रप्रवासानें त्यांची एतद्विषयक हौस फिटली असें समजावयाचें काय? बहुधा तसें नसावें. पण या सफरींत समुद्राचे धोके त्यांच्या मनावर पूर्ण बिंबले असणें शक्य आहे, व आपल्या राज्याची एकखांबी इमारत केवळ आपल्या शिरावरच उभी आहे हें ते ओळखीत असल्यामुळें त्यांनीं पुनः असला धोका स्वतः पत्करण्याचें टाळलें असावें. कदाचित् असली स्वारी करण्याचा मोका पुनः त्यांस लाभला नसेल. या स्वारीचा एवढा फायदा मात्र खासच झाला कीं, त्यांना आरमारी स्वारीचें तंत्र स्वानुभवानें कळलें. दर्यावर्दीपणा म्हणजे काय, किनाऱ्यावरील भूभागाचें महत्त्व कोणतें, जंजिरे किल्ले व आरमार यांचें राष्ट्ररक्षणांत अचूक स्थान कोणतें, अशा सर्व गोष्टी त्यांना या एकाच स्वारींत कळून चुकल्या व त्यांनीं हें राज्यांग सजविण्यासाठीं आपली अर्धी संपत्ति ओतून खांदेरी, अलीबाग, सुवर्णदुर्ग, रत्नागिरी, विजयदुर्ग, सिंधुदुर्ग अशी जलदुर्गांची रांग पश्चिम किनाऱ्यावर उभी केली. तरीहि मोगली राज्याच्या बळावर शिरजोर झालेला हबशी व त्याला नामानिराळें राहून सदैव रक्षिणारे व कार्यक्षम ठेवणारे मुंबईचे इंग्रज, यांमुळे मराठ्यांचें हें राज्यांग नेहमीं लंगडेंच राहिलें. महाराजांपुरतेंच बोलावयाचें तर त्यांनीं आपला चरित्रकार कवि परमानंद याचें म्हणणें बसरूरच्या स्वारीनें सार्थ केलेलें दिसतें. त्याचें वचन असें—

> **गृहीताः संचयाः सर्वे निगृहीताश्च नागराः ।**
> **तथा क्रियत सामर्थ्यात् करदः सरितां वरः ॥ २९ ॥ अध्याय ३०**

अर्थ : शिवाजीमहाराजांनीं सर्व शहरवासी लोक आपल्या अंमलाखालीं आणून त्यांचे धनसंचय आपल्या ताब्यांत घेतले. तसेंच सागरालासुद्धां स्वतःला कर देण्यास लावून त्यावर आपलें स्वामित्व प्रस्थापित केलें.

बसरूरची स्वारी

१. शि. च. प्र. (जेधे शकावली) पृ. १८
२. शि. च. प्र. पृ. १८, ४२
३. प. सा. सं. खंड १, ले. ७७७
४. प. सा. सं. खंड १, ले. ७७७
५. शि. च. प्र. पृ. १९; ERS Vol.I L.1, P.3; शि. भा. अध्याय २१, श्लोक ३४–४०; Shivaji The Great Vol. I part II pp. 474-478
६. ERS Vol. I, letters 2, 3.
७. शि. भा. अध्याय २६ श्लोक १ ते ४; शि. च. प्र. वृ. २१; शि. च. वृ. सं. खंड ३ पृ. २०–२६ (आलमगीरनामा)
८. शि. भा. अ. २८ श्लोक ५७ ते ६४
९. शि. च. प्र. पृ. २१; शि. भा. अ. २८ व २९
१०. शि. च. प्र. पृ. २१; प. सा. सं. ८००, ८४८, ८५२; शि. भा. अ. ३० श्लोक १ ते ८
११. प. सा. सं. ८४८, पृ. २०१
१२. शि. च. प्र. पृ. २२
१३. प. सा. सं ९३०; शि. च. प्र. पृ. २२

१४. प. सा. सं. १०२३
१५. शि. च. प्र. पृ. २२; ERS Vol. I, letter 73.
१६. प. सा. सं. ९४८, ९५९
१७. सभासद बखर (वाकसकरसंपादित आवृत्ति १ ली) पृ. ६५; शि. च. प्र. पृ. २३; Shivaji The Great Vol. I, part II, p. 533;
१८. Shivaji The Great Vol. I, part II, p. 528; सभासद बखर (वाकसकर-संपादित) पृ. ६६; शि. च. प्र. पृ. २३.
१९. प. सा. सं. खं. १ पृ. २६८.
२०. प. सा. सं. १०१९, १०१५, १०१०, १००३.
२१. प. सा. सं. १०१९.
२२. शि. च. प्र. पृ. २२; सभासद पृ. ६३.
२३. The Nayakas of Ikkeri, p. 87
२४. प. सा. सं. ९९०.
२५. Lewis Rice, Mysore (1897), 2, 432-35.
२६. The Nayakas of Ikkeri, p. 101.
२७. The Nayakas of Ikkeri, pp. 102-105; प. सा. सं. ९२६, ९२८, ९३३.
२८. प. सा. सं. ९३७.
२९. ERS Vol. I, letter 67, p. 57.
३०. Shivaji The Great Vol. I, Part II, p. 100.
३१. प. सा. सं. १०१९
३२. प. सा. सं. १०१९
३३. प. सा. सं. ९८८
३४. प. सा. सं. खंड १, पृ. २३० व पत्र ९२६, ९२८, ९३३.
३५. The Nayakas of Ikkeri. pp. 97-99.
३६. प. सा. सं. ९५९, १०१५, १०२८; Shivaji The Great vol. I, part II, pp. 504-505, p. 498.
३७. प. सा. सं. १०२८; Shivaji the Great vol. I, part II, pp. 504-505.
३८. साने : पत्रें-यादी वगैरे, लेखांक ४२१
३९. ,, ,,
४०. प. सा. सं. १०२८; Shivaji The Great Vol. I, part II, p. 526, 504.
४१. ERS Vol. I, L1. 03.
४२. प. सा. सं. १०२७
४३. ERS Vol. I, L. 100
४४. ERS Vol. I, L. 107
४५. प. सा. सं. ले. १०३६.
४६. ,, ले. ९८८
४७. ,, ,, ९८८
४८. ERS Vol. I, L. 107
४९. Buchanan-A Journy Through Mysore, Canara and Malabar (1807)
५०. सभासद बखर (वि. स. वाकसकरसंपादित) पृ. ६७.
५१. Shivaji The Great Vol. I, part II, p. 519, 543
५२. Shivaji The Great Vol. I, part II, p 519.
५३. ,, ,, P. 544

Scanned by CamScanner

५४. ERS Vol. I, L. 107.
५५. " "
५६. " "
५७. ERS Vol. I, L–107
५८. " " " "
५९. " " " "
६०. " " " "
६१. " " " "
६२. " " " "
६३. " " " "
६४. " " " "
६५. " " " "
६६. ERS Vol. I, L–111
६७ " " " "
६८. ERS Vol. I, L–117
६९. हफ्त अंजुमान—Shivaji and His Times, 5th ed., p. 111.
७० ERS Vol. I, L. 107.

Scanned by CamScanner

आग्र्याच्या सुटकेनंतर

सन १६६६ सालीं मिर्झा राजा जयसिंग याच्या मोठ्या स्वारीमुळें निर्माण झालेल्या गंडांतरांतून शिवाजी सहीसलामत सुटून आग्र्याहून परत रायगडास आला व नंतर पाठोपाठ संभाजीहि मथुरेहून परत येऊन पोहोंचला. आपलें तोकडें सामर्थ्य व अफाट धाडस कोठपर्यंत पोहोंचूं शकतात याचा त्यास उत्तम अंदाज आला. अनेक शत्रूंशीं एकदम लढणें अशक्य आहे असें निश्चित समजून त्यानें बलाढ्य मोगल बादशाहीशीं कांहीं वर्षें, कमीपणा स्वीकारूनहि, सख्य राखण्याचें ठरविलें. त्रिंबकपंत दबीर व रघुनाथपंत कोरडे हे मागें कैदेंत होते, ते सन १६६७च्या उन्हाळ्यांत परत येण्यापूर्वीं त्यांच्यामार्फतच शिवाजीनें अवरंगजेबाशीं सख्य केलें, असें वाटतें. या वेळचा दक्षिणचा नवा मोगल राजप्रतिनिधि शाहजादा मुअज्जम व त्याचा सेनापति जसवंतसिंग हे सौम्य गृहस्थ तहाच्या विचारास सहज अनुकूल होण्यासारखे होते, आणि अवरंगजेबास शिवाजीच्या कर्तृत्वाचा पूर्ण अनुभव आलेला असल्यामुळें त्याकडूनहि आतां अडथळ्याची भीति राहिली नव्हती. शिवाजीनें पड खाऊन, नाममात्र मांडलिकत्व स्वीकारून बोलणें लावलें, तेव्हां अवरंगजेब या गोष्टीस कबूल झाला. त्यानें शिवाजीला 'राजा' असा किताब देऊन, त्याचा मुलगा संभाजी यास 'पंचहजारी' मोगली मनसबदार केलें. संभाजी केवळ दहा वर्षांचा असल्यामुळें त्याचा मुतालिक म्हणून कोणी मराठा सरदारानें सैन्यासह अवरंगाबादेस सुभेदाराच्या हाताखालीं सेवा करावी असें ठरलें. सैन्याच्या खर्चासाठीं मोगली राज्यांतील मुलूख सरंजाम म्हणून मराठ्यांच्या ताब्यांत देण्यांत आला व अशा रीतीनें आपल्या स्वस्थ बसणाऱ्या सैन्याची परस्पर पोट भरण्याची तजवीज करून शिवाजी एका बाजूनें तीन वर्षें निश्चित झाला.

शिवाजीच्या अगदीं आरंभींच्या, कचेरींतून सुटलेल्या पत्रांतहि 'राजश्री शिवाजीराजे' हें नामाभिधान आहे. म्हणजे भोसले हे चिरकाल आपणाला राजेच म्हणवीत होते हें स्पष्ट आहे. मग अवरंगजेबानें दिलेला 'राजे' हा किताब घेण्यांत शिवाजीनें काय साधलें? साधलें हेंच कीं, त्याचें राजेपद आतां राजमान्य, म्हणजेच सर्वमान्य झालें. विजापूरकर शिवाजीला नेहमींच 'चोर', 'बंडखोर', 'फिसादी' अशीं विशेषणें लावीत आले होते. पण आतां त्यांच्यावरहि सार्वभौमत्व सांगणाऱ्या मोगल बादशहाकडून शिवाजीचें राजेपद

Scanned by CamScanner

कायद्याचें शिक्कामोर्तब बसून स्थिर झालें. कायदेशीरपणाची किंमत व्यवहारांत शंभर टक्के असते. आतां शिवाजीला बंडखोर उघडपणें म्हणणें कोणालाहि जड गेलें असतें. तसेंच शिवाजीच्या राज्याला चोरानें दाबलेला मुलूख असें न समजतां, तें मांडलिक का होईना, पण राज्य आहे, अशी संमति मिळाली. वस्तुतः शिवाजी या वेळीं, त्यानें उत्तरेकडील मिळालेला व मिळविलेला मुलूख गमाविल्यामुळें, लहानसाच राजा उरला होता. जव्हारपासून जंजिऱ्यापर्यंतचा कोंकणांतील मुलूख व देशावरील पुणें, सुपें, शिरवळ, रोहिडा प्रभृति पुणें जिल्ह्यांतील मुलूख त्यांतील किल्ल्यांसह मोगलांस दिल्यामुळें, त्याचें राज्य या समयीं देशावर केवळ घाटमाथ्याच्या पट्टींत उत्तरेस कुंवारीगडापासून दक्षिणेस जावळी खोऱ्यापर्यंत अतिशय चिंचोळ्या प्रदेशांत मर्यादित होतें; व कोंकणांत बाणकोटच्या खाडीच्या दक्षिणेस कुडाळपर्यंत, म्हणजे प्रांत दाभोळ व प्रांत राजापूर, इतकेंच चालत होतें. त्याचें क्षेत्रफळ सुमारें पांच हजार चौरस मैल, म्हणजे महाराष्ट्रांतील एक मोठा जिल्हा, एवढेंच भरलें असतें. तें विजापूरकर, जंजिऱ्याचा हबशी व पोर्तुगीज यांनीं वेढलेलें असून, तेवढ्याचें रक्षण करण्याची जोखिमदारी तेवढी शिवाजीस तूर्त पेलण्यासारखी होती.

म्हणून त्यानें या छोट्या, कायदेशीर, राजमान्य राज्याचा बंदोबस्त करण्याचें मनावर घेतलें. शिवाजी गेला वीस वर्षांवर काळ बापाची जागीर वहिवाटून त्यांत स्वतःची भर घालण्यांत गुंतला होता. त्यांत हारजीत, चढउतार वेळोवेळीं झालीं. शिवाजीचें मन अत्यंत व्यग्र राहिलें असल्यामुळें आपल्या मुलुखाची स्वतःच्या मनाजोगी व्यवस्था लावण्यास त्यास स्वस्थता किंवा फुरसत कधीं लाभली नव्हती, ती निम्म्याहून अधिक राज्य घालविल्यानंतर त्यास आतां मिळाली. सहजगत्या लाभलेल्या या अवसराचा शिवाजीनें सदुपयोग करण्याचें योजिलें. त्यानें तेच वर्षी "मुलुकाची बटाई केली." बटाई म्हणजे उत्पन्नाचा भाग. हा शिवाजीनें पांचांतील दोन, म्हणजे दहांतील चार किंवा शेंकडा चाळीस टक्के ठरविल्याचें सभासद सांगतो. उत्पन्न ठरविण्याची पद्धति सचिव अनाजी दत्तो यानें ठरवून दिली. तिला पुढें मराठी राज्यांत सर्वत्र, पण विशेषतः कोंकणांत, 'अनाजी दत्तोचा धारा' असें नांव पडलेलें आढळतें. त्यानें प्रथम जमीन मोजण्याची पद्धत ठरवून, जमिनीची प्रतवारी लावून, तींत कोणतें पीक निघतें तें पाहून, सरकारनें त्यांतील तिसरा हिस्सा घ्यावा, असें ठरविलें. पण शिवाजीनें पुढें रयतेवरील इतर हक्कदारांचा बोजा काढून, तो सरकारनेंच सोसावा असें निश्चित केलें. व त्याचा खर्च भागविण्यासाठीं सरकारनें दोन-पंचमांश भाग घ्यावा, अशी पद्धत घालून दिली. मराठ्यांनीं ही पद्धत, पुढें परराज्यांत आक्रमण केल्यानंतरसुद्धां, चालू ठेवलेली आढळते. पण तिचा हिशेब त्यांनीं वेगळा करून दाखविला. परराज्याच्या उत्पन्ना-पैकीं शेंकडा पंचवीस चौथाई, शेंकडा दहा सरदेशमुखी म्हणजे राजाचा हक्क, व शेंकडा पांच घांसदाणा, म्हणजे परमुलुखांत सैन्यानिशीं जाऊन आपला हक्क वसूल करण्याचा लष्करी खर्च, अशी त्याची बांधणी करून दिली. स्वराज्यांत राज्य चालविण्याचा खर्च राजाच आपल्या सरकारी भागांतून चालवी, पण परराज्यांत तेथील दुबळें राज्य टिकविण्यासाठीं ठेवलेल्या मराठी फौजांचा व सरदारांचा खर्च मराठे त्या राज्यांकडूनच वसूल करीत. तेथील राज्यकार-भाराचा खर्च उरलेल्या साठ टक्क्यांतून तेथील संस्थानिकांनीं हवा तसा भागवावा अस-संकेत असे. उभयपक्षीं प्रामाणिकपणें असें होतें तर त्यांत कोणाचें नुकसान नव्हतें. पण संस्थानिकांचा आपल्यावरील बोजा अजीबात उडवून देण्याचा प्रयत्न आणि मराठी फौजांचा

मिळेल तितकें जास्त लाटण्याचा हेतु या गोष्टीच्या आड येत. याचाच परिणाम अखेर, मराठ्यांची वसुली म्हणजे लूट, असें संबोधण्यांत झाला.

स्वराज्यांत मात्र शिवाजीच्या कडक शिस्तीमुळें व करड्या नजरेनें तेथील रयत परराज्यापेक्षां अधिक शांततेंत व सुखांत राहिली. त्या काळीं लोकसंख्या विरळ असल्यामुळें जमीन लागवडीखालीं राखण्यासाठीं जमींदार, देशाधिकारी, सरदार वा संस्थानिक या सर्वांनाच कीर्दीसाठीं शेतकऱ्यांची अजीजी करावी लागे. त्यांना बीं-बियाणें देऊन, बैलपाडा पुरवून व पीक येईपर्यंत त्यांच्या निर्वाहाची सोय करून, त्यांकडून लागवड करवावी लागे. साहजिकच लोकसंख्येच्या वाढीमुळें शेतकऱ्यांत चुरस निर्माण होऊन त्यांचा फायदा मिळणारे सावकार, जमींदार व अधिकारी त्या काळीं विरळाच आढळत. परचक्र, बंडाळी, दरोडे, दुष्काळ, या आपत्तींतून वांचवण्यासाठीं त्यांना प्रजेला नाखूष करून चालणें त्या काळांत शक्यच नव्हतें. इंग्रजी अमदानींत ही स्थिति पालटली. त्याचे दुष्परिणाम एकोणिसाव्या शतकांत प्रत्ययास आले व त्यांवर कडक टीका झाली. पण हा प्रकार शिवकालाला चिकटवितां येणार नाहीं हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे.

मोगलांशीं तह करून शिवाजीनें साधलेली राजनैतिक दृष्ट्या महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे राज्याचें उत्पन्न निम्म्याहून कमी झाल्यामुळें व त्यांत परराज्यांतील लुटीची भर घालणें थांबल्यामुळें त्यावर आपलें अनेक वर्षांच्या प्रयत्नांनीं तयार केलेलें अप्रतिम सैन्य सोडून देण्याची आलेली आपत्ति त्यानें मोठ्या कुशलतेनें टाळली. संभाजीच्या दिमतींतील म्हणून आपलें मुख्य सैन्य सेनापति प्रतापराव गुजर याच्या हाताखालीं देऊन त्याला मोगल सुभेदाराच्या मदतीस अवरंगाबादेस ठेवून दिलें. याबद्दल मिळालेला सरंजाम वऱ्हाडांत दिला गेला असल्यामुळें त्यांतील वसुलासाठीं राहूजी सोमनाथ हा चतुर मुत्सद्दी निम्म्या सैन्यानिशीं ठेवण्यांत आला व मोगल दरबारचें काम पाहण्यासाठीं व मराठी राज्याबद्दल बोलणीं करण्यासाठीं निराजी राहूजी या परभाषा जाणणाऱ्या हुशार मुत्सद्द्याची मुअज्जम-जवळ नेमणूक करण्यांत आली. येणेंकरून शिवाजीच्या तीन साहाय्यकर्त्यांस मोगली राज्याचें स्वरूप जवळून पाहतां व पारखतां आलें. मोगलांची नामांकित राज्यपद्धति, तिच्यांतील चांगला व बळकट भाग, तसाच दुबळा किंवा वाईट भाग शिवकालीन मुत्सद्द्यांस अवगत झाला. मोगली राज्याचा भूगोल, त्यांतील वाटा, तेथील व्यापार, तसेंच तिकडील श्रीमंतवर्ग यांची मनांत चांगली नोंद त्यांनीं करून घेतली. तिकडील स्थानिक अधिकाऱ्यांशीं परिचय वाढवून आपल्या प्राप्तीचें मुख्य क्षेत्र त्यांनीं विचारपूर्वक योजून ठेविलें. परराज्याशीं कोठल्याहि रीतीनें संबंध जोडावयाचा व तेथें हातपाय पसरण्याची सवडीनुसार संधि साधावयाची, ही आवश्यक बाब शिवाजी उत्तम जाणत होता. स्वातंत्र्य म्हणजे आपल्याच राज्यांत तटाआड लपून बसणें नसून, आपल्या विकासाला क्षेत्र शोधणें होय. तें शिवाजी सदासर्वदा करीत आला होता. आग्र्याची भेटहि या दृष्टीनें इष्टापत्तीच ठरली. मोगल बादशाहीचें अंतरंग, त्यांतील बळकट बाजू व तिचीं व्यंगें शिवाजीच्या या भेटीनें त्याच्या पूर्ण लक्षांत ठसलीं आणि त्याचा उत्तम उपयोग त्यानें आपल्या उरलेल्या दहा वर्षांच्या आयुष्यांत करून घेतला, असें इतिहासावरून दिसतें. परराज्यांतील हेरांवर तर शिवाजी बेसुमार खर्च करी व तेथील बित्तंबातमी स्वारीवर निघण्यापूर्वीं त्यास असे, असें पाश्चात्यांनींहि लिहिलें आहे. 'केल्यानें होत आहे रे' हें सूत्र रामदासांना भेटण्यापूर्वींच

शिवाजीनें अंमलांत आणिलें होतें. तसेंच त्यांचें दुसरें वचन 'काळ सार्थकचि करावा' हेंहि त्यास उपजत अवगत असल्यामुळें अडचणींच्या वेळचा रिकामपणचा काळ त्यानें कधींच वायां दवडिला नाहीं. आपत्ति ओढवल्यामुळें मन खचूं न देतां आपल्या पुढील कार्याची तो सारखी जुळणी व तजवीज करीत राहिला, हेंच त्याच्या महानतेचें आणखी एक गमक आहे.

उत्तरेकडील बडें संकट शिवाजीनें तीन वर्षें दूर राखलें. संभाजीला अवरंगाबादेची वारी करावयास लावून त्याचें शिक्षणच एक प्रकारें शिवाजीनें घडवून आणलें. या अवधींत त्याचें राज्य कायम पायावर उभें राहिलें. आपल्या ताब्यांतील गडकिल्ले त्यानें दुरुस्त करून व बंदरांच्या वाढीकडे लक्ष पुरवून आरमाराबरोबर त्याच्या खर्चासाठीं परदेशी व्यापार वाढविण्याच्या उद्योगाला सुरुवात केली. पण सर्वच यूरोपीय दर्यावर्दी राष्ट्रें त्याचे शत्रू बनल्यामुळें त्यांत मराठी राज्याची फारशी प्रगति झालेली दिसत नाहीं.

सभासदाच्या विवेचनाकडे पाहिलें तर शिवाजीनें आपल्या लष्करी व मुलकी व्यवस्थेचा आरंभ अफजलखानाच्या वधानंतरच्या भानगडींतून परत राजगडास आल्यावर लवकरच केला. पण त्यानंतरच्या शाइस्तेखानाच्या व जयसिंगाच्या स्वाऱ्यांमुळें त्यांची संपूर्ण बजावणी त्या वेळीं झाली नसावी. ती आतां उरलेल्या मुलुखांत करण्यांत आली. आपल्याला जो ऐतिहासिक शिवाजी ठाऊक आहे, तो धर्माच्या बाबतींत दुराग्रही नव्हता, तरीं स्वधर्मनिष्ठ खास होता. मुसलमानी इतिहासकार त्याला इस्लामच्या या देशांतील अस्तित्वाविरुद्ध उगवलेला नवा धूमकेतूच मानीत, व हें त्यांचें मत जयरामासारख्या संस्कृत ऐतिहासिक कवीनें व्यक्तींच्या तोंडून बोलवूनहि दाखविलें आहे. पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानाच्या पांचव्या अध्यायांत खवासखान-बहलोलखान यांचा संवाद वर्णिला आहे, त्यांत बहलोलाच्या तोंडीं "असें ऐकतों कीं, हिंदूंच्या पुराणांत, विष्णूचा दहावा अवतार कलंकि होऊन तो सर्व यवनमंडल नाहींसें करील, असें वर्णिलेलें आहे, त्याच कलंकीचा शिवाजी हा अग्रदूत दिसतो," या अर्थाचे श्लोक घातले आहेत. विजापूरच्या इतिहासांत, अवरंगजेब आदिलशाहास लिहितो कीं, शिवाजी मुसलमानांस फार पीडा देत आहे; त्याचें पारिपत्य न झाल्यास मुसलमानी राज्य बुडून जाईल! दुसऱ्या एका ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, शिवाजी हा फिरंग्यांपेक्षांहि जास्त कट्टर असा इस्लामचा शत्रु आहे! याबद्दल इंग्रजांच्या तत्कालीन पत्रांतहि, शाइस्ते-खानावरील हल्ल्यानंतर, शिवाजी "त्याच्या परमेश्वरानें त्याला असें करण्याविषयीं आज्ञा केली" असें आपल्या माणसाजवळ म्हटल्याचें नमूद केलें आहे. हें रामदासांच्या "अंतःस्थ झाला नारायण। प्रेरणा केली" या ओंवीचेंच भाषांतर वाटतें. हिंदुधर्माच्या व लोकांच्या रक्षणासाठीं शिवाजी कसा वागे याचें एक उद्बोधक उदाहरण ३० नोव्हेंबर १६६७ रोजीं गोव्याहून लिहिलेल्या इंग्रजी बातमीपत्रांत आलें आहे. असें दिसतें कीं, या वेळीं विजापूरच्या बादशहाची दुर्बलता जाणून गोव्यांतील पोर्तुगिजांनीं खिस्ती धर्मप्रसाराचें कंकण पुनः बांधलें व तेथील चार पाद्र्यांनीं बारदेशांतून बाहेर पडून, जवळच्या मुलुखांतील हिंदूंना पेंचांत पकडून खिस्ती करण्यास व जे तसे होण्यास नाकबूल होतील त्यांचा नाश करण्यास सुरुवात केली. हें ऐकून शिवाजीनें त्या प्रदेशावर स्वारी करून त्यांना पकडलें व त्यांचाच डाव त्यांच्यावर उलटविला. त्यानें त्यांस आज्ञा केली कीं, "तुम्ही माझ्या धर्माचे मराठे (हिंदु) होतां कीं नाहीं?" ती गोष्ट पाद्र्यांनीं नाकबूल केल्यावर त्यांस म्हटलें, "मग तुम्ही खिस्ती न होणाऱ्या हिंदूंचा नाश कां करतां? तर या पापाचें प्रायश्चित्त भोगा!" असें म्हणून त्यानें

त्या चार पाद्र्यांचा शिरच्छेद करविला! ही बातमी ऐकून या नवीन धर्मप्रसाराला संमति देणाऱ्या पोर्तुगीज विजरईच्या (गव्हर्नराच्या) हृदयांत धडकी भरली व त्यानें आपली हिंदूंचा नाश करणारी धर्माज्ञा मुकाट मागें घेतली! या बारदेशच्या स्वारींत शिवाजीनें ख्रिस्त्यांचा प्रदेश जाळून दीड कोटी होनांची लूट केली. ही बारदेशची स्वारी शिवाजीनें, विजापूरच्या राज्यांतील जे बडे लोक त्याच्या हल्ल्यांमुळें पोर्तुगिजांच्या आश्रयाला पळून गेले होते व ज्यांना पोर्तुगिजांनीं आश्रयहि दिला होता, त्यांच्या पाठलागासाठीं केली. प्रथम शिवाजीनें विजरईकडे पुष्कळ तक्रार करूनहि कांहीं उपयोग होत नाहींसें पाहून, नाइलाजानें पोर्तुगीज हद्दींत हें आक्रमण केलें होतें व तेथून परत जातांना त्यानें तेराशें कैदीहि खंडणीसाठीं बरोबर नेले. जमिनीवरच्या या स्वारीचा प्रतिकार विजरईला करतां आला नाहीं. त्याचें आरमारी बळ येथें कुचकामी ठरलें. शिवाजीबरोबर या वेळीं सहा हजार सैन्य होतें व तो गोव्यापासून वीस मैलांवर येऊन पोहोंचला होता. तीन दिवसांच्या या स्वारींत त्यानें सोळा वाड्या जाळल्या व विजरईनें हिंदूंना बाटविण्याचा हुकूम मागें घेऊन आपला वकील पाठवीपर्यंत तो प्रदेश सोडला नाहीं. १६६८च्या उन्हाळ्यांत शिवाजी परत गेल्यावर विजरईनें या अपमानाचें उट्टें काढलें. असें दिसतें कीं, शिवाजी मुख्य सैन्यासह परत गेला तरी बारदेशच्या हद्दींत चारपांचशें मराठे मागें राहिले होते. कदाचित् ते शिवाजीनें मुद्दाम ठेविले असतील किंवा आपण होऊन मुख्य सैन्य न गांठतां आल्यामुळें अगतिकतेनें, पावसाळ्यामुळें ते अडकून पडले असतील. जेव्हां ते पोर्तुगिजांच्या आढळांत आले, तेव्हां विजरईनें शिवाजीच्या गोव्यास ठेवलेल्या वकिलाला बोलावणें पाठवून स्वतःच्या हातानें त्याच्या दोनतीन कानशिलांत दिल्या आणि त्याला व कैद केलेल्या शिवाजीच्या माणसांना गोव्याबाहेर घालवून दिलें. ही बातमी नोव्हेंबर १६६८ च्या कारवारच्या पत्रांत दिलेली आहे. आणि या स्वारीचें वर दिलेलें सर्व वर्णन इंग्रजांच्या बातमीचें आहे. त्याबद्दल अन्यत्र उल्लेख सांपडत नाहीं. या वेळीं हें कृत्य करणारा विजरई एक महिन्यापूर्वीच तापानें वारल्याचें नमूद आहे व शिवाजी दहा हजार पायदळ व एक हजार स्वार घेऊन गोव्यावर पुनः स्वारी करण्यासाठीं राजापूरच्या उत्तरेस येऊन पोहोंचल्याचें वृत्त दिलें आहे. यांतील खरें किती व खोटें किती हें ठरविणें कठीण. पण त्यामुळें विजरईच्या मरणानंतर गोव्यांत अधिकारावर आलेलें तीन गव्हर्नरांचें मंडळ भयभीत होऊन, त्यानें किल्ल्यांची दुरुस्ती, गोव्यांत येणाऱ्या मार्गावर कडक चौक्या ठेवणें व पोर्तुगीज शिपायांना युद्धाच्या तयारीचे हुकूम देणें, हें केल्याचें पत्रांत म्हटलें आहे.

याच वेळीं अवरंगजेब, शाहजहानचा व त्याच्या इतर प्रतिस्पर्ध्यांचा संपूर्ण नाश झाल्यामुळें स्वतःच्या मनांत दडलेली इस्लामबद्दलची कडवी भावना प्रकट करण्यास मोकळा झाला होता. सुरतेच्या इंग्रजांच्या पत्रांत त्याच्या एतद्विषयक उपक्रमांची पुष्कळ माहिती आली आहे. तारीख २२ जानेवारी १६६८ च्या सुरतेहून विलायतेस लिहिलेल्या पत्रांत, "येथील राजा प्रतिदिवशीं स्वतःच्या मुसलमानी धर्माचा कट्टर अनुयायी होत आहे व त्यामुळें सर्व राज्यभर अस्वस्थता निर्माण झाली आहे," अशी वार्ता दिली आहे. "अवरंगजेबाचें लक्ष विशेषतः गुजरातेंतील वाणी व हिंदु यांवर खिळलेलें असून, स्वतःच्या मताहून वेगळें मत धारण करणाऱ्या इस्लाम्यांनाहि उपद्रव होत आहे व त्यामुळें त्यांचे परस्परसंबंध पार बिघडून गेले आहेत," अशी फलश्रुति कथन केली आहे. "जर एखाद्या मुसल्मानाला त्यानें वाण्यापासून घेतलेले पैसे परत न देण्याची इच्छा असली तर तो त्या वाण्याला धाक

घालतो कीं, त्यानें पुनः पैसे मागितले तर मी काझीकडे जाईन व त्याला सांगेन कीं, या वाण्यानें इस्लामी धर्माबद्दल फार वाईट उद्गार काढले व तो महमदाची निंदा करतो; व ही गोष्ट सिद्ध करण्याला सुरतेच्या बाजारांत हवे तितके खोटे साक्षीदारहि मिळूं शकतात! जर अशी फिर्याद काझीसमोर जाऊन खोट्या साक्षीदारांच्या साक्षीनें सिद्ध झाली तर त्या गरीब वाण्याला पकडून काझी त्याची सुंता करवितो व त्यालाच मुसलमान करून टाकतो! अशा गोष्टी बऱ्याच झाल्यामुळें सर्वत्र हिंदूंत मोठें भय निर्माण झालें आहे. अवरंगजेबाच्या पाठिंब्यामुळें सुरतेचे कंगाल मुसलमान तेथील श्रीमंत वाण्यांचे मोठे शत्रू बनले आहेत. अवरंगजेबाचें सर्व लक्ष राज्यांतील इतर कामांवरून उडून केवळ या इतरांना येन केन प्रकारानें मुसलमान करून घेण्यावर केंद्रित झालें आहे. हिंदूंचीं देवळें मोडून त्यांच्या जागीं मशिदी उभारण्याचा धूमधडाका चालू झाला आहे."

बाह्यतः सामर्थ्यवान् व सुव्यवस्थित मोगल राज्यांत शिवाजीच्या काळीं ही अशी अन्यायी झोंटिंगपातशाही चालू शकत होती. वर सांगितलेली धर्माज्ञा, इस्लामी राज्यांत हिंदूंची कोणत्याहि बाबतींत प्रतिष्ठा राखली जाऊं नये, एतन्निदर्शक मताची प्रदर्शक होती. याबाबत सुरतेचा मुख्य इंग्रज दोन वर्षांनंतर पुनः लिहितो कीं, "येथील वाण्यांना धर्मच्छलामुळें या शहरांत राहणें अशक्य होऊन ते देशत्याग करण्याच्या विचारांत आहेत. हिंदूंचीं धर्मस्थानें राखण्यासाठीं मुसलमान अधिकारी पैसे उकळण्यांत निष्णात झाले आहेत. अशी पैशाची चटक लागल्यामुळें काझी प्रभृति मुसलमान अधिकारी त्याचा पुनः पुनः प्रयोग हिंदूंवर करीत आहेत व त्यांनीं प्रजेचें जीवन असह्य करून सोडलें आहे. इंग्रजांचा जुना दलाल तुळशीदास पारख याचा पुतण्या पकडून मुसलमान करण्यांत आला. त्यामुळें कंपनीचे सर्व इतर नोकरहि अत्यंत खिन्न होऊन बसले आहेत." २० सप्टेंबर १६६९ च्या सुमारास इंग्रजांचा एक पारशी लेखक असाच जुलुमानें मुसलमान करण्यांत आला. त्यावरील आरोप काय तर तो गेलीं पांच वर्षे सुरतेच्या काझीबरोबर कलिंगड खात असे! तुळशीदासाच्या पुतण्यानें दुःखानें आत्महत्या केली व या गोष्टीचा परिणाम सुरतेचे सर्व वाणी सुरत सोडण्याचा विचार करूं लागण्यांत झाला. पण पुढें जावयाचें कोठें? वाण्यांपैकीं प्रमुख पांचजण इंग्रज कंपनीचा दलाल भीमजी पारख याला घेऊन सुरतेचा इंग्रज प्रेसिडेंट जेराल्ड ऑंजियरजवळ आले व आपलें रक्षण करण्यास इंग्रजांनीं मदत करावी म्हणून मोठ्या अजीजीनें त्यांनीं विनंति केली, इंग्रजांनीं संरक्षण दिल्यास ते मुंबई बेटावर येऊन राहण्यास तयार झाले. ही विनंति ऐकून ऑंजियरला मोठें आश्चर्य वाटलें व अशी गोष्ट झाल्यास त्यांत इंग्रजांचें हित आहे हा विचार त्याच्या मनांत आला. पण ही गोष्ट तडीस जाणें तितकें सोपें नव्हतें. एक तर इंग्रजांचा पुष्कळ माल सुरतेस अवरंगजेबाच्या राज्यांत पडलेला होता व ते तेथून हालल्यास इंग्लंडशीं होणारा वार्षिक व्यापार बंद करावा लागला असता. त्याहून मोठें भय अवरंगजेबाला अशा प्रकारामुळें वाटणाऱ्या वैषम्याचें होतें. मोगली राज्याविरुद्ध दंड थोपटून स्वतःचें रक्षण करण्याची कुवत इंग्रजांस अजून प्राप्त व्हावयाची होती व सामर्थ्यापूर्वी बादशहाला दुखविण्यास इंग्रजांनीं साहजिकच कां कूं केलें. ऑंजियरनें वाण्यांच्या पुढाऱ्यांना, त्यांनीं तूर्त भडोच किंवा अहमदाबाद इकडे जावें व तेथून बादशहाला नम्रपणें आपली विनंति कळवावी, असें सुचविलें. पुढें जसजशी सवड होईल तसतसें एकेका वाणीकुटुंबानें आपली मालमत्ता व कुटुंब यांसह सुरक्षितपणें सावकाश

Scanned by CamScanner

मुंबई गांठावी, म्हणजे गोष्ट डोळ्यांवर आल्याखेरीज व मोगल अधिकाऱ्यांचा अडथळा झाल्याशिवाय सहज तडीस जाणार होती. या उपदेशावरून ऑंजियर व इतर इंग्रज किती दूरदर्शी, धूर्त व शाहणे, पण तसेंच आपल्या स्वार्थास किती जागरूक होते याची कल्पना येते. इंग्रज अर्थातच हिंदूंना किंवा दुसऱ्या कोणासहि स्वतःचा धर्म राखून उघडा व्यापार करूं देण्यास राजी होते. हा हिताचा सल्ला व्यापाऱ्यांस मानवला व आपलीं बायकामुलें सुरतेंतच ठेवून त्यांच्या प्रत्येक कुटुंबांतील कर्ते पुरुष—यांची संख्या आठ हजार भरली—सुरत सोडून बाहेर पडले. ही वार्ता ऐकून सुरतेच्या काझीची पांचावर धारण बसली व तो रागानें लाल झाला. त्यानें सुरतेच्या मोगल सुभेदारास आज्ञा केली कीं, त्यानें या वाण्यांस बाहेर जाऊं देऊं नये. सुभेदारानें कळविलें कीं, हे वाणी बादशहाचे सुप्रतिष्ठित प्रजाजन आहेत आणि ते राज्यांत कोठेंहि प्रवास करूं शकतात. हा उपाय थकल्यावर काझीनें वाण्यांचीं उरलेलीं धर्मस्थानें पाडण्याचा व त्यांच्या जातींतील मुख्यांची सुंता करविण्याचा धाक घालून या बाहेर पडलेल्या वाण्यांना परत बोलावलें. पण ते बधले नाहींत. त्यांनीं काझीला कळविलें कीं, ते दाद मागण्यासाठीं स्वतः बादशहाकडेच जात आहेत. हा गोंधळ कांहीं दिवस तसाच चालून पुष्कळ वाणी भडोचपर्यंत जाऊन पोहोंचले. पण या वाण्यांचा हेतु मनांत अजूनहि अहमदाबादच्या मुख्य सुभेदाराचें आश्वासन मिळेल तर सुरतेस परतण्याचाच होता. या सर्व प्रकरणाबाबत दिल्लीशीं पत्रव्यवहार सुरूच होता. मध्यंतरीं वाण्यांच्या बहिर्गमनामुळें सुरतेचा सर्व व्यापार बसला व शहरावर अवकळा पसरली. महाजनांच्या परवानगीशिवाय व्यापार पुनः सुरू होणें शक्य नव्हतें. त्यामुळें शहरांत सर्व वस्तूंचा तुटवडा पडून मोठा हाहाकार उडाला. टांकसाळ व जकातनाकीं बंद पडलीं. रोजच्या खर्चालाहि कोणाच्या हातांत पैसा उरला नाहीं.

सुरतेच्या विचारी इंग्रजांना या गोष्टीचा तूर्त तडाखा बसत असला, तरी त्यांना मनोमन खात्री होती कीं, जसजसा सुरतेचा व्यापार बसेल तसतसा मुंबईचा वाढेल. पण अजून मुंबईला किल्ला बांधला गेला नव्हता. त्यामुळें बाहेरून येणाऱ्या श्रीमंत वाण्यांचें रक्षण करण्याची सोय उपलब्ध नव्हती. बादशहाच्या रागाची भीति तर कायमचीच होती. याच सुमारास समुद्रापलीकडे बसऱ्याच्या आंतरराष्ट्रीय बंदरांत तुर्क लोकांशीं अरब व पोर्तुगीज यांचा झगडा सुरतेप्रमाणेंच सुरू होऊन तें शहरहि उध्वस्त झालें. एवंच व्यापारदृष्टीनें हीं दोन वर्षें मोठ्या हलाखीचीं गेलीं. मग शिवाजीनें ही योग्य संधि पाहून गेलीं तीन वर्षें धारण केलेली शांतता सोडून देण्याचा उपक्रम केला. अवरंगजेबाच्या हुकुमानें सन १६६९ च्या सप्टेंबर महिन्यांत काशी येथील विख्यात व मुख्य विश्वेश्वर मंदिराचा विध्वंस करण्यांत येऊन गंगेच्या कांठावर अवरंगजेबाची आजवर उभी असलेली मशीद दिमाखानें बांधण्यांत आली. या गोष्टीच्या वार्तेनें सर्व हिंदूंच्या हृदयांत एकसमयावच्छेदेंकरून कळ उत्पन्न झाली. त्याचा फायदा शिवाजीनें ताबडतोब घेतला व मोगली राज्याविरुद्ध पुनः युद्ध सुरू केलें. या गोष्टींची सूचक नोंद सुरतेचा प्रेसिडेंट गॅरी यानें आपल्या पत्रांत योग्य शब्दांत केली आहे व जेधे शकावलींतहि या दोन गोष्टी पाठोपाठ देण्यांत आलेल्या आहेत. तरीहि आमच्या सर यदुनाथांना या दोन निकटच्या गोष्टींत कांहीं परस्परसंबंध असेल हें मंजूर नाहीं! ते त्यांवर मुद्दाम स्वतंत्र पादटीप देऊन, या दोन निकटच्या घडामोडींत कांहीं आंतरिक संबंध नाहीं हो, असें खडसावून सांगतात! शिवाजीचें आयुष्य केवळ लुटीच्या, द्रव्यार्जनाच्या हेतूनें

भारलेलें होतें, त्यांत उच्च हेतूस, कोणत्याहि निष्काम ध्येयास जागा नव्हती, हें अट्टाहासानें वाचकांच्या मनावर बिंबविण्याचा कोण हा साक्षेप !

महापुरुषांचीं आयुष्यें उच्च ध्येयानें प्रेरित असलीं तरी त्यांचा आकार काळाकडून त्यांना प्राप्त होतो. शिवाजीला समकालीन अवरंगजेबाची कारकीर्द नसती तर त्याचें चरित्र कांहीं वेगळेंच बनलें असतें असा अंदाज करण्यास इतिहासांत योग्य पुरावा नोंदलेला आहे. गागाभट्टाच्या मनांत हिंदु राजाभिषेकाची कल्पना उद्भवण्यास हा काळच कारणीभूत होता यांत संशय कसला ? शिवाजीनें गागाभट्टाला, मला वैदिक राजाभिषेक करा हो असें म्हणण्यापेक्षां, स्वतःच्या धर्मनिष्ठ पूर्वजांनीं पुनरुद्धार केलेल्या पवित्र विश्वेश्वरमंदिराचा अकारण विध्वंस झालेला पाहून गागाभट्टाच्या हृदयांत स्वाभाविक उत्पन्न झालेली ती हिंदुधर्माबद्दलची तिडीक होती, असें म्हणणेंच जास्त तर्कनिष्ठ नव्हे काय ? अनेक व्यक्तींकडून अनाहूत साहाय्य आंतरिक कारणांनीं होतें, तेव्हांच जगाच्या इतिहासांतील मोठीं कार्यें सिद्ध होतात. धंदेवाईक शिल्पशास्त्रज्ञांनीं योजना आंखून, रेघोट्या ओढून, विटेवर वीट बसवून सिद्ध होणारा हा इतका साधा प्रकार नव्हे. शिवाजी वाट पाहत असलेली संधि अवरंगजेबाच्या अदूरदर्शी आचरणानें त्याला सहजगत्याच प्राप्त झाली. मोगल साम्राज्यांतील हिंदूंचीं हृदयेंसुद्धां शिवाजीच्या स्नेहरज्जूंनीं आपोआप बांधलीं जाऊं लागलीं. मोगलांच्या साम्राज्यरूपी इमारतीचे दगड ढिले होऊन ते मराठ्यांकडून पाडले जाण्यास अवरंगजेबाचें धर्मविषयक धोरणच मुख्यतः कारणीभूत झालें, असें इतिहासावरून म्हणावयास हरकत नाहीं.

Scanned by CamScanner

परमानंदपुत्रकृत 'अनुपुराण' काव्याचें परीक्षण

परमानंदकाव्यम्—या नांवाचें काव्य शिवभारतकर्त्या कवींद्र परमानंदाच्या नांवावरच बडोदें ओरिएन्टल इन्स्टिटयूट या संस्थेनें सन १९५२ सालीं प्रसिद्ध केलें आहे. याचें मूळ आम्हीं प्राध्यापक द. वा. पोतदार यांच्याकडे सन १९४५च्या सुमरासच पाहिलें होतें. पोतदारांकडे तें अनेक वर्षें लोळत पडलें होतें व ते त्याचें संपादन करूं म्हणत होते. त्यांकडून तें होतें तर सध्यांच्या स्वरूपांत अचिकित्सक पद्धतीनें व त्रुटित भागांनीं काव्य प्रसिद्ध होण्या-ऐवजीं योग्य ऐतिहासिक मूल्यमापन होऊन बाहेर पडलें असतें. पण पोतदारांच्या नेहमींच्या दीर्घसूत्री संवयीमुळें तें घोळांतच पडलें व अखेरीस संपादित झालेंहि नाहीं. त्यामुळें महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मोठी हानि झाली आहे. कदाचित् या काव्याचा पोकळपणा, खोटेपणा त्यांच्या लक्षांत आला असावा. तें संभाजीची अतिशय उथळ व मिथ्या स्तुति करणारें आहे हें त्यांनींच मागें आम्हांस सांगितलें होतें. त्यांच्याकडून तें मागवून घेऊन रियासतकार गो. स. सरदेसाई यांनीं संपादिलें. पण खरें म्हटलें तर संपादिलेंच नाहीं. कारण अनेक निरनिराळ्या काव्यांचीं मिसळलेलीं पानें वेगळ्या ठिकाणीं त्याच संग्रहांत जुळवून लावण्याचें प्राथमिक कामहि त्यांकडून पार पडलेलें नाहीं. तें आवश्यक काम पुढें १९५३ सालीं, काव्य छापून प्रसिद्ध झाल्यावर, श्री. य. ग. फफे या सूक्ष्मदर्शी, मार्मिक संस्कृतज्ञानें केलें. (सह्याद्रि मासिक : एप्रिल १९५३, पृ. १९५–९९) त्यांनाहि त्यांतील कांहीं भाग कवींद्र परमानंदाचाच असल्याबद्दल संशय राहिला. आतां काव्याची ऐतिहासिक पिंजणी केल्यानंतर स्पष्ट होतें कीं, यांतील कोणताहि भाग परमानंदकृत नाहीं. त्याच्या देवदत्त नांवाच्या लबाड पुत्रानें तो संभाजीच्या कारकीर्दींत आपल्या इष्ट हेतूसिद्ध्यर्थ मागील कांहीं शिवकाल त्यांत घेऊन त्रुटित स्वरूपांत कसाबसा रचला; व त्याला पुढें या देवदत्ताच्या पुत्रानेंच, म्हणजे गोविंदानें, शाहूची मर्जी संपादन करण्यासाठीं शाहूच्या जन्माचें राम-जन्मासारखें पूर्वाख्यान रचून, पुत्रकामेष्टिरूपानें त्याचा जन्म घडवून आणून जोड दिली.[1] हाहि स्वतःला कवींद्र म्हणूनच म्हणवून घेतो[2]. म्हणजे हें पद त्यांनीं उपनांव केलेलें दिसतें. पहिला कवींद्र परमानंद जगांतील टक्केटोणपे खाल्ल्यामुळें, उत्तर वयांत काव्य रचण्याचा हव्यास सोडून परमानंदबुवा पोलादपुरकर होऊन बसला[3]. शिवकालीं त्याला काय समजत

Scanned by CamScanner

असतील तें असो, पुढील काळांत बखरकार त्याला परमार्थप्रवण बुवा व शिवाजीचा एक गुरु असेंच मानतांना दिसतात[४]. आमच्या मतें तो शिवराजाभिषेकापूर्वीच म्हातारा होऊन मरण पावला असावा. त्याच्या दोन मुलांपैकीं कोणालाहि कवींद्र पदवी लाभलेली नाहीं. तें त्यांचें पुढें लेखनाम झालें. जर परमानंद शिवराजाभिषेकसमयीं जिवंत असता तर त्याचा त्या प्रसंगीं विशेष सत्कार झालेला दिसला असता. तसें नमूद नाहीं यावरून तो तत्पूर्वीच दिवंगत झालेला दिसतो.

श्री. फक्यांनीं या छापील पुस्तकांतील प्रकरणांच्या ग्रंथकर्तृत्वाबद्दल जे निष्कर्ष काढले आहेत ते सयुक्तिकच आहेत. छापील भागांतील प्रकरणांचे कर्ते कमींत कमी चार असावेत, असें वाटतें. तीन तर होतेच. पण ते सर्व संभाजी व त्याचा पुत्र शाहू यांचे आश्रित स्तुतिपाठक आहेत. काव्यांत शंभर नंबरी सत्य येणें कठीणच असतें, कारण तें माध्यमच वेगळें आहे. अतिशयोक्ति हा काव्याचा अभिमत अलंकार आहे. पण जेथें परमानंदकाव्यांत छापण्यांत आलेल्या प्रकरणांइतकें ऐतिहासिक सत्याशीं अगदींच विसंगत व शिसारी आणण्याइतकें स्तुतिपठण व वर्णन आढळतें तेथें त्याला काव्यापेक्षां भाटांच्या पोवाड्यांचीच सर येते. तरीहि हीं वर्णनें समकालीन व्यक्तींनीं ऐकलेल्या, पाहिलेल्या घडामोडींचीं असल्यामुळें त्यांत सत्याचा अंश निवडतां येतो. घटनांची मांडणी कितीहि काल्पनिक, पूर्वग्रहदूषित किंवा उघड उघड खोटी रचलेली दिसत असली तरी ऐतिहासिक झगड्यांतील एका बाजूकडील पक्षपाती लोक आपल्या कृत्यांबद्दल व विरुद्ध बाजूच्या व्यक्तींबद्दल काय म्हणत होते याचा बोध तीवरून होतो. देवदत्त व त्याचा पुत्र दोघेहि छत्रपतींच्या राजधानीच्या परिसरांत वावरत होते, राहत होते. त्यामुळें इतिहासांत अन्यत्र न नोंदली गेलेली माहिती त्यांच्या काव्यांत येणें स्वाभाविक आहे व ती तोलून, पारखून ग्रहण करण्यास हरकत दिसत नाहीं. देवीनें संभाजीला काय करण्यास सांगितलें यापेक्षां त्यानें काय केलें याचें वर्णन सत्यास अधिक जवळ आहे. इष्टहेतूसिद्ध्यर्थ श्रद्धेवर आधारलेले शाक्त संस्कार करणें, संभाजीला आरंभीं तरी अकल्पनीय यश आल्याचें दिसणें, त्यामुळें त्याच मार्गावर व त्या मार्गाच्या गुरूवर त्याची कायम श्रद्धा बसून त्याचे पुढील सर्व व्यवहार त्याच अनुरोधानें चालणें, हें मनुष्यस्वभावास धरून आहे. शिवाजीहि असाच दैवतांवर विसंबणारा, श्रद्धावान् पुरुष होता. कठीण, दुर्लंघ्य, केवळ अशक्य असें संकटसमय प्राप्त झाले असतां तो देवीची प्रार्थना करी व त्यामुळें त्याला पुढें करावयाच्या गोष्टींबद्दल निश्चितता लाभे, असें भवानीच्या त्याच्या अंगांत येण्याच्या प्रसंगावरून वाटतें.[५] पण त्यानें अघोरी उपाय आचरलेले किंवा भगत माणसें जवळ केलेलीं दिसत नाहींत. भवानीची भक्ति म्हणजे मद्यमांसाचा संबंध त्यांत येतोच. तो शिवकाळीं मराठ्यांमध्यें, किंबहुना कांहीं ब्राह्मणांमध्येंहि रूढ कुलमार्ग म्हणून प्रस्थापित झालेला दिसतो. पण त्यांत व्यक्ति बेताल, व्यसनी होण्याचा प्रश्नच उद्भवत नसे. इष्टकार्यसिद्धि, शत्रुदमन, संकटनिवारण, ऐश्वर्यलाभ, असे या उपासनेचे व्यावहारिक फायदे भक्ताकडून अपेक्षित असत. मोक्षसिद्धीचा हेतु यांत आढळत नाहीं. हें सर्व ऐहिक विधिविधान आहे, यांत पारलौकिकाचा संबंध नाहीं. शिवाजी पूर्वायुष्यांत तरी या जुन्या चालत आलेल्या मार्गाला अनुसरत होता असें दिसतें. पण रामदासांच्या भेटीनंतर तो आयुष्याच्या अखेरच्या आठ वर्षांत दुसऱ्या मार्गाकडे, परिस्थितीच्या व अनुभवाच्या आंचेमुळें कीं काय कोणास ठाऊक, झुकलेला दिसतो. संभाजीचें सर्व धर्माचरण

ऐहिक सत्ता, शक्ति, ऐश्वर्य, भोगविलास यांसाठीं आरंभिलेलें दिसतें. त्यांत त्याला भेटलेलीं माणसें महाराष्ट्रराज्याच्या हिताचा विचार मनांत वागविणारीं नसून, आपल्याच वैयक्तिक स्वार्थांत गुरफटलेलीं होतीं. यामुळें त्याचा अधःपात होण्यास मदत झाली असें दिसतें. मुळांतच या प्रवृत्ति संभाजीच्या अंगीं असलेल्या दिसतात. मोगल दरबाराशीं आलेल्या संबंधामुळें त्यांना एक वळण मिळालें. संभाजींत मोगलांचे सर्व गुणावगुण समाविष्ट दिसतात. शिवाजीच्या दरबाराला या प्रवृत्तींचें वावडें होतें. त्यांतील सर्व माणसें कठिण परिस्थितीच्या मुशींतून ओतलीं गेलेलीं होतीं. या दरबारांत व्यसनाला प्रवेशहि मिळणें मुष्किल होतें. प्रवेश मिळता तरी तें पुढें करपून गेलें असतें. प्राचीन ग्रीसमधील स्पार्टा येथील नागरिकत्वाचें शिक्षण शिवाजीच्या दरबारांतील मंडळींना स्वभावतःच प्राप्त झालेलें होतें. संभाजीला तें मिळालें असूनहि कालांतरानें त्याच्यांत व्यक्तिस्वभावानुसार ढिलाई येत गेली. संभाजीच्या मनांत बापाबद्दल भीतियुक्त आदर अखेरपर्यंत राहिला होता. तो बापाचा द्वेष्टा नव्हता. पण आपल्या प्रवृत्तींना, अस्मितेच्या आविष्काराला मर्यादा घालणें त्याला कधींच शक्य झालें नाहीं. ती बापाविरुद्धहि उफाळत राहिली. क्वचित् तिला थोडा आळा पडे, पण तो तात्पुरता. त्यामुळें अनिष्ट परिणाम टळत नसत. गोष्टी होऊन गेल्यावर मागाहून त्याला कांहीं वेळां पश्चात्तापहि होत असावा. पण मग त्याचा उपयोग काय? करडेपणा शिवाजींतहि होता. इतरांना त्यांत कठोरपणा, क्वचित् क्रूरपणासुद्धां वाटला असेल. पण मध्ययुगीन समाजांत, मुसलमानी राजवटींत या गोष्टी प्रजेच्या अंगवळणीं पडल्या होत्या. त्यामुळें विशेष धक्का असा कोणाला बसत नसावा. सूक्ष्म नीतिकल्पनांची वाढ जगांत फार सावकाशीनें होत आलेली आहे. अजूनहि ती पूर्ण किंवा सार्वत्रिक झालेली दृष्टीस पडत नाहीं.

प्रस्तुत छापील काव्याचे पांच भाग संपादकांनीं केले आहेत. ते वस्तुतः तीनच हवे होते. छापील भागांतील कोणत्याच ठिकाणीं चपखल न बसतील असे, अधांतरीं लोंबणारे चार भाग योग्य ठिकाणीं बसवून दाखवून श्री. फफ्यांनीं सर्व हस्तलिखित, पानें अलीकडे पलीकडे झालीं असलीं तरी, मुळांत एकच आहे हें स्पष्ट केलें आहे. त्यामुळें विसंगत असा भाग कोठें उरतच नाहीं. संपादकांनीं ते भाग जुळविण्याचा प्रयत्न न करतां, जीं पानें जेथें घुसडलीं गेलीं होतीं तेथेंच, मागील पुढील संदर्भ न पाहतां, छापून काढलीं आहेत. तीं मूळ ठिकाणीं जुळवून दिलीं कीं तीनच स्वतंत्र काव्यविभाग मूळच्या हस्तलिखितांत असलेले प्रत्ययास येतात. पहिल्या एकवीस पानांतील भोसले कुलाची काव्यमय प्रशस्ति ही मोठ्या जड वृत्तांतील, आदि, अंत किंवा नामाभिधान नसलेली काव्यपंक्ति कोणा एकाच्या हातची असून, तिचा लेखक दिलेला नाहीं, तरी बहुधा तो परमानंदपुत्रांपैकीं कोणी तरी असावा. हें काव्य शाहजी, शिवाजी व संभाजी यांची राजकीय क्षेत्रांतील कामगिरी कंटाळा येण्याइतक्या पोकळ व नीरस श्लोकांत गातें. पण या छोट्या लिखाणांतहि इतर दोन भागांतील पिता-पुत्रांबद्दलच्या काव्यांत आढळणारा संभाजीबद्दलचा जिव्हाळा, त्यांच्या हर्षामर्षांच्या खोंचा, शाक्तपंथाची श्रेष्ठता, त्या पंथाचा स्वीकार संभाजीनें केल्यामुळें त्याला व इतरांना अशक्य वाटत असलेली महाराष्ट्रराज्यप्राप्ति, व त्यासाठीं आवश्यक असलेलें शिवाजीचें अकालमरण, या गोष्टींची माहिती पद्धतशीर दिली आहे. या पंथाचा गुरु छंदोगामात्य मंत्री कवि कलश हाच होता. त्यानेंच संभाजीला त्याचा पूर्वजन्मवृत्तांत कळवून शाक्त कलशाभिषेकाला कसें प्रवृत्त केलें; या दोघांचा संबंध प्रस्तुत जन्मीं सिद्धसाधक असा कसा जुळून आला;

सिद्धसाधकांमधील भेद स्त्रीपुरुषांतील भेदाप्रमाणेंच कसा असतो; कलशानें संभाजीला परस्परसंबंधाचें दिग्दर्शन करून संभाजीचरित्राची बैठक जुळवून दाखविणाऱ्या श्लोकांची पंक्ति येथील प्रशस्तींत कशी घुसडली आहे[६], वगैरे गोष्टी या लिखाणांत स्पष्ट होतात. काव्यांतील तीन पानें शाहजी, चार पानें शिवाजी व बाकीचीं संभाजीला दिलीं आहेत. काव्य शाहजादा अकबर याचें इराणला प्रयाण होईपर्यंतच आणून सोडलेलें आहे; संभाजीचीं अखेरचीं दोन वर्षें त्यांत नाहींत. यावरून तें संभाजी जिवंत असतांनाच त्यापुढें ठेवण्यांत आलें होतें असा बोध होतो. सोयराबाईबद्दल कवीचा रागहि त्यांत आहे.[७]

दुसरा भाग परमानंदपुत्र देवदत्तकृत असून, मुलानें बापाच्या काव्याचें तें पुढील प्रकरण असल्याचा आभास निर्माण केला आहे. कांहीं ठिकाणीं तर बापाचें नांव तेवढें ठेवून स्वतःचें दिलेलेंहि नाहीं.[८] या भागांत शिवाजीच्या अखेरच्या चार वर्षांचा देवदत्तकृत इतिहास आहे. त्यांतील शिवाजीबद्दलचें वर्णन वाचकांना अयोग्य, किंबहुना खोटें वाटेल अशी स्वतःलाच भीति वाटून देवदत्तानें त्याचें कारण, सर्वत्रांच्या अंगांत शंकराच्या आशीर्वादानें झालेला कलिसंचार हें आहे, असें आधींच म्हणून ठेवलें आहे.[९] शिवाजीच्या अखेरच्या कालांतील भागाची रचना बेमालूम झालेली नाहीं. हें सर्व कृत्रिम आहे असा प्रत्यय वाचणारास जेथल्या तेथेंच येतो. मुळापासूनच लेखकानें संभाजी हा सर्वगुणसंपन्न, निर्दोष, सरळ, उदार व सर्व दृष्टींनीं शिवाजीच्या राज्यावर येण्यास लायक असा उमेदवार ठरविला आहे. सोयराबाईला कलीची दूती, राक्षसी समजून तिच्या सर्व कृत्यांचा उल्लेख स्वार्थपर लावला आहे[१०]. शिवाजीचे प्रधान तर सगळे लबाड, स्वार्थी, प्रजावंचक, ढोंगी असे रंगविले आहेत. फक्त संभाजीची बुद्धि तेवढी कलीनें दूषित केलेली नाहीं! त्याचे सर्व प्रयत्न न्याय्य गोष्टींच्या सिद्ध्यर्थ, परिणामांची भीति न बाळगतां चाललेले आहेत! स्वाभिमान राखण्यासाठीं व आपल्या शौर्याला वाट करून देण्यासाठीं तो मोगलांकडे गेला! ही आपत्ति त्यावर शिवाजी व त्याचे दुष्ट सल्लागार प्रधान यांनीं आणिली! त्यांत संभाजीचा वाईट हेतु नाहीं! संभाजीच्या दुर्गुणांचा कोठें नामनिर्देशहि नसल्यानें हें ऐंशी पानांचें चऱ्हाट वाचणारास त्याच्या दोषांची शंकाहि उत्पन्न होण्याचें कारण कवीनें कोठें उरूं दिलेलें नाहीं. काव्य पितृकृत शिवभारताचें अनुकरण आहे असा आभास निर्माण करण्यासाठीं मधून मधून कवींद्र, मनीषी यांचीं प्रश्नोत्तरें ठेवून प्रस्तुत भागाची रचना करण्यांत आली आहे. कलि, देवी, शाहजी, शिवाजी, संभाजी वगैरे पात्रांच्या तोंडून त्या त्या ठिकाणीं काव्याची उकल वाचकाच्या सोयीसाठीं करून दाखविण्यांत आली आहे, पण एवढें करूनहि कवीचा हेतु मात्र सिद्धीस जाऊं शकलेला नाहीं. याचीं कारणें अनेक आहेत. संभाजीच्या अतिरिक्त स्तुतीनेंच कवीला इष्ट असणारा परिणाम या लिखाणापासून होऊं शकलेला नाहीं. यांतील सांगावयाच्या सर्व गोष्टी तृतीयांश श्लोकांत समाविष्ट करण्यासारख्या होत्या. कवीची रचना क्लिष्ट असून भाषा ओघवती नाहीं. कोणीकडून तरी काव्य रचण्याचा खटाटोप आहे. काव्यांत नेहमीं येणारे, सोपे शब्द घालण्याऐवशीं कोशांत सांपडणारे, अपरिचित शब्द घालण्याचा कवीला नाद आहे. क्रियापदांच्या रूपांची तीच स्थिति. शब्दरचना अशी केली आहे कीं, अर्थ ताबडतोब उघड होण्याऐवजीं तो शोधीत बसावें लागतें. शब्दांचीं मूळ रूपें श्लोकांतून एकदम उघड होण्याऐवजीं पदें पाडून शोध करीत बसावें लागतें. एकंदरींत काव्याचें वाचन सहज ओघांत होणें अशक्य असून त्यासाठीं संशोधनबुद्धीचा वापर करावा

लागतो. म्हणूनच ग्रंथाच्या प्रास्ताविकाचे लेखक माननीय सर यदुनाथ सरकार, ग्रंथनिदर्शक प्रस्तावना लिहिणारे व ग्रंथांतील भागांचें पृथक् अध्यायवार गोषवारा देणारे संपादक रियासतकार सरदेसाई व ग्रंथ जुळवून दाखवून संपादकांच्या चुकांचें परिमार्जन कांहीं बाबतींत करणारे परीक्षणकार श्री. फफे, या तिघांकडूनहि ग्रंथाचें वाचन अथपासून इतीपर्यंत जसें व्हावयास पाहिजे तसें झालेलें दिसत नाहीं. पहिल्या दोघांनीं तर अगदीं सामान्य दृष्टिक्षेप करून आंतील माहितीची जंत्री त्रुटित स्वरूपांत दिली आहे. त्यांत मुद्द्यांचे कांहीं श्लोक त्यांच्या लक्षांत तरी आले होते कीं नाहीं याची शंका वाटते. संभाजी-प्रकरण आणि बेंद्र्यांचें त्यांच्या संभाजीचरित्रांतील लेखन बरोबर समजावें म्हणून जेव्हां आम्हीं हें पुस्तक टीकाकाराचा चष्मा घालून वाचलें तेव्हांच त्यांतील अनेक श्लोकांतील कवीनें इच्छिलेलें मर्म आमच्या ध्यानांत उतरलें. एका अर्थी हा वृथा कालक्षेप आहे. पण संशोधकाला कणशः माहिती गोळा करावी लागत असल्यानें त्याला दुसरा इलाज नव्हता. आणि त्यामुळेंच पूर्वसूरींच्या नजरेंतून सुटलेले भाग आमच्या मनांत भरले व त्यांचा उपयोग ग्रंथचिकित्से-साठीं करतां आला. स्वतःचें वेतन व मान नाहींसा झाल्यामुळें चडफडणाऱ्या माणसाचें हें हेतुपूर्वक केलेलें लिखाण आहे. त्यांत त्याचा राग व त्या रागाचें कारणहि समजून येतें. त्याचे जातीय हर्षामर्ष समजतात व त्याच्या मनाची अंधश्रद्ध रचना निदर्शनास येते. कवीजवळ, ज्यांवर तो चडफडतो व बोटें मोडतो त्यांच्या सार्वजनिक गुणांची महती कळण्यासारखें मनहि नाहीं. किंवा दुसऱ्यास समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यास अवश्य ती वृत्तीहि उरलेली नाहीं. समकालीनत्वामुळें इतरत्र न नोंदले गेलेले कांहीं खरे ऐतिहासिक प्रसंग मात्र प्रकरण सजविण्याच्या भरांत त्याच्या हातून निर्दिष्ट होतात व त्यांचा इतिहास-संशोधकांस उपयोग होतो. सामाजिक परिस्थितींतील पक्षभेद व दोन पक्षांच्या परस्परांबद्दलच्या समजुती यांचेंहि दिग्दर्शन त्यांपासून होतें. अशा तऱ्हेचा प्रकाश इतिहासावरून क्वचितच मिळतो. संभाजीला शिवाजीचे प्रधान व अधिकारी सगळे चोर, भामटे वाटत होते व कवीलाहि ते तसेच वाटतात—इतर भामटे नसले तर त्यांची मति फिरली होती, असें संभाजीच्या पक्षांतील लोकांचें मत होतें, असें या लेखनावरून दिसतें. पण शिवाजींचा ज्यांवर परिपूर्ण विश्वास होता ते भामटे असणें हें शिवाजीच्याच मंदबुद्धीचें लक्षण ठरेल व तसें मानण्यास महाराष्ट्र सहसा तयार होणार नाहीं हें सांगावयास नकोच.

संभाजीच्या चरित्राला उच्छृंखलपणाचें वळण परिस्थितीमुळें लागलें कीं तें मुळापासूनच त्याच्या अंगीं होतें हें समजणें कठीण आहे. पण त्याचे कांहीं दोष वा प्रवृत्ती शिवाजीच्या लक्षांत आल्या असल्या तरी राजाभिषेकापर्यंत तोच राज्याचा युवराज असें धरून शिवाजी चालला होता, हें इंग्रज वकिलाच्या वर्णनावरून स्पष्ट आहे. संभाजीची स्पष्ट आगळीक, इंग्रजांच्या पत्रावरून, १६७५ सालीं झाली हें निश्चित आहे. युवराज म्हणून राजाभिषेकाच्या दरबारला संभाजी मुख्य प्रधानाबरोबर बसविला होता तरी त्याची युवराजपदावरील शास्त्रोक्त, अधिकृत नियुक्ति झालेली शकावलींत नमूद नाहीं, हेंहि लक्षांत घेण्यासारखें आहे. एरवीं साक्षेपानें अशा सर्व नोंदी देणाऱ्या शकावल्यांनीं हीच गोष्ट अलिखित कशी ठेवली ? यावरून सुचतें कीं, असा कांहीं समारंभ झालेलाच नव्हता, हेंच याचें खरें कारण असावें. संभाजी-सारख्या गर्विष्ठ माणसास ही गोष्ट निःसंशय झोंबण्यासारखी होती. युवराज बहकले हें पाहून शिवाजीच्या मनाचीहि चलबिचल झाली असावी व त्यानें युवराजाकडे सामान्यतः

सहज सोंपविलीं जाणारीं राजाच्या गैरहजेरींतील कामें सुद्धां संभाजीकडे कटाक्षानें दिलेलीं दिसत नाहींत. शकावल्यांत अशा न घडलेल्या—पण महत्त्वाच्या खाजगी कारणांमुळेंच न घडलेल्या—गोष्टींची नोंद करण्याचें प्रयोजन शकावलीकारांस नव्हतें. पण परमानंदपुत्रानें संभाजीची बाजू मांडण्याचाच निश्चय केला असल्यानें त्यानें खरी खोटी हकीकत पदरचा मालमसाला घालून सजवून वाचकांचें मन संभाजीला अनुकूल बनविण्यासाठीं विस्तारानें सांगितली आहे. त्यांत कांहीं मुद्दयाच्या गोष्टीहि आपणास कळतात. राजाभिषेकाच्या प्रसंगीं जिवंत असलेल्या राण्यांत वडील व कदाचित् पुत्रवती म्हणून सिंहासनावर पतीशेजारीं उघडरीत्या बसण्याची संधि मिळेपर्यंत सोयराबाईच्या मनांतहि आपल्या मुलाला शिवाजीच्या पश्चात् गादी मिळावी अशी कल्पना आली नसावी. पण नंतर मात्र व विशेषतः संभाजीबद्दल शिवाजीचें मन त्याच्या दुर्वर्तनामुळें उतरूं लागलें तेव्हां तिच्या मनानें उचल केली असावी व संधि पाहून तिनें हस्तेंपरहस्तें आपली इच्छा शिवाजीच्या कानीं घातली असेल. आपल्या गैरहजेरींत संभाजीला रायगडला सर्वाधिकारी म्हणून मागें नेमण्याऐवजीं त्याच्या दुष्कृत्यांना आळा पडावा म्हणून त्याला बाहेरच ठेवण्याचा शिवाजीनें कर्नाटकच्या स्वारीस बाहेर पडण्यापूर्वीच हेतुपूर्वक प्रघात पाडलेला दिसतो. आपल्या या करण्याचें कारण शिवाजी संभाजीस असें समजावितो कीं, "तुला मानवणारी परिस्थिति कलिसंचारामुळें, म्हणजे आपसांतील वैमनस्यामुळें, रायगडावर राहिलेली नाहीं. म्हणून तुझें तेथें राहणें उत्तम नव्हे. प्रधानांचें व तुझें पटण्यासारखें दिसत नाहीं. तर तेथें राहून तुला लाभ काय? म्हणून माझ्या सांगण्यावर भरंवसा ठेवून तूं माझ्या हुकुमाप्रमाणें शृंगारपुरास राहून प्रभावळी सुभ्याचें काम पाहा.[११] तेथें राहून सर्व राज्यकारभाराचा सशास्त्र अभ्यास योग्य गुरूंच्या हातांखालीं मन लावून करीत जा." याउलट संभाजी आपली इच्छा बापास कळवितो कीं, "माझी इच्छा पित्याकडून राज्य याचिण्याची नाहीं. मी स्वपराक्रमावर नवीनच राज्य कमाविण्यास समर्थ आहें. जो दुबळा मुलगा असेल त्यानें बापाच्या सदिच्छेनें राज्य मिळवून सचिवांच्या मदतीनें तें करावें. पण मला मंत्र्यांचीहि गरज नाहीं."[१२] अर्थात् हें सर्व परमानंद-पुत्र देवदत्तरचित काव्य आहे. पण त्यावरून सोयराबाईनें शिवाजी कर्नाटकच्या स्वारीस निघण्यापूर्वीच, राजारामाला महाराष्ट्राचें राज्य दे व संभाजीसाठीं दुसरें शोधून काढ अशी गळ त्याला घातली होती, व त्यामुळें पुढील प्रकार घडला, असें कवीचें म्हणणें आहे.[१३] आमच्या मतें, स्पष्टपणें मनांतील कोणतीहि इच्छा पतीसमोर मांडण्याचें धैर्य शिवाजीच्या बायकांना असणें शक्य नाहीं. कारण शिवाजी हा असा जरबेचा पुरुष होता कीं, तसें करण्यास शिवाजीचे प्रधानसुद्धां त्यानें विचारल्याशिवाय धजले नसते. सोयराबाई तरुण, सुंदर व चमकदार असल्यामुळें शिवाजी तिचा गुलाम झाला होता हें कवीचें म्हणणें आम्हांस लक्षांत घेण्यासारखेंहि वाटत नाहीं. धाकटा पुत्र राजाराम याच्याबद्दल विशेष आपुलकी शिवाजीला वाटणें शक्य आहे. कारण वडील पुत्रानें आपले गुण उधळल्यानें आशा करण्यासारखी शिवाजीला तेवढीच जागा राहिली होती. त्यांत पुनः संभाजी धाकट्या भावाला, कर्तव्य म्हणून का होईना, आपल्या पाठीमागें चांगलें वागवील अशी आशा शिवाजीला वाटत होती तोंपर्यंत राजारामाची विशेष काळजी घेण्याचें त्याला प्रयोजन नव्हतें. पण आतां सोयराबाई व प्रधान यांकडे संभाजी कोणत्या नजरेनें पाहतो हें ध्यानांत आल्यावर, त्याच्यासारखा अरेराव काय करील याबद्दल शिवाजीला विश्वास राहणें शक्य नव्हतें. म्हणजे राजारामाची सोय लावणें हें

Scanned by CamScanner

शिवाजीचें आंगतुक कर्तव्य होऊन बसलें; व मागील पुढील सर्व विचार पाहून मुलाच्या, बायकोच्या, प्रधानांच्या व राज्याच्या हितासाठीं नवीन योजना आंखण्याचें त्याच्या मनांत सहजच आलें असावें. जिंजीच्या स्वारीचें आद्य प्रवर्तक कारण राजकारणी होतें. पण या नवीन पेंचप्रसंगामुळें, एक नवीन राज्य महाराष्ट्रापासून किंचित् दूर मिळाल्यास तेथें संभाजीची सोय करतां येईल, व त्या ठिकाणीं जुन्या लोकांचा संबंध नसल्यानें संभाजीला हवें असलेलें स्वातंत्र्य आपोआपच लाभून कदाचित् त्याचें समाधान करतां येईल, अशी आशा शिवाजीला या स्वारीची निकड लागण्यास कारणीभूत झाली असावी. संभाजीच्या हितासाठींच केवळ नव्हे तर महाराष्ट्रराज्याच्या स्थिरतेसाठीं त्याला तसें करणें भाग होतें. राजामागें त्याचे मुलगे बंडखोर निघाल्यास त्यांच्या दुर्वर्तनाचे राजनैतिक दुष्परिणाम काय होतात याची शिवाजीला पूर्ण कल्पना होंती. संभाजीला केवळ राज्याचा वारस म्हणून दूर करून हा प्रश्न सुटत नव्हता. त्याला चिडवून प्रश्न सुटण्याचा मार्ग मोकळा होत नव्हता, तर त्याचें सामान्यतः समाधान राखून, त्यावर केवळ अन्याय झाला आहे असें त्याला वाटण्यास संधीहि न देतां, शाहण्या बापाप्रमाणें त्याची सोय लावणें हेंच शिवाजीचें कर्तव्य झालें होतें व तें त्यानें मनांत योजिलेलें असणें पूर्ण शक्य आहे. आपल्याला कांहीं साधन न उरल्यामुळें संभाजीला अवरंगजेबाकडे जाणें भाग पडणें म्हणजे त्याच्या रूपानें नूतन महाराष्ट्रराज्याला एक कट्टा दुष्मन मागें ठेवणें होणार होतें. अशी चूक शिवाजी कसा करील ? ती होऊं नये म्हणूनच तर संभाजीला त्या राज्याच्या सीमेजवळहि न ठेवतां त्याला लांब स्वपराक्रमास योग्य असें क्षेत्र मिळवून देण्याचें शिवाजीनें मनांत आणिलें असावें व तें सर्व जुळूनहि आलें होतें. पण वांशिक राज्यपद्धतीचा अंगभूत दोषच असा कीं, तिच्यांत उलटा माणूस निघाल्यास राज्यास धोकाच निर्माण व्हावा. तसा तो होण्याचें शिवाजीच्या शहाणपणापुढेंहि टळलें नाहीं.

आणि असें घडल्यामुळेंच श्री. वा. सी. बेंद्र्यांना आपला ग्रंथ सजविण्यास संधि मिळाली ! त्यांनीं शिवाजीला, आजच्या राजकारणी भाषेंत, भटाळलेला, ब्राह्मणांचा पक्षपाती व प्रधान सरकारकुनांना स्वार्थी, कारस्थानी, राज्यहित न जाणणारे, लब्बाड ठरवून कित्येकांना तर नाकर्तेंहि करून सोडलें ! आणि हें सर्व कशासाठीं ? तर मत्सरी कवि देवदत्ताप्रमाणें स्वप्नांत आणलेला संभाजी सर्वगुणसंपन्न—शिवाजीहूनहि श्रेष्ठ व शाहणा—समजून त्याचें चरित्र तद्रूप रंगविण्यासाठीं ! इतिहाससंशोधनाची जर हीच फलश्रुति असेल तर त्याला समाजांतून हद्दपार करावें लागेल ! पण आज तरी संभाजी "महान्, पुण्यश्लोक" म्हणून राजशिक्यानिशीं इतिहासांत प्रस्थापित करण्यांत आलेला आहे ! व त्याच्या ह्या नूतन-स्थापित स्थानाबद्दल शंका घेणारे "मिथ्या, सत्यापलापी" ठरविण्यांत येऊन, त्यांनाच हद्दपार करण्याचा हुकूम सुटला आहे ! कालाय तस्मै नमः, दुसरें काय ! येथें मात्र खरोखरीच प्रत्यक्ष कलीचा संचार झाल्याचें दृश्य दिसत आहे ! देवदत्ताचें कर्तृत्व आतां तीन शतकांनंतर फळाला आलें आहे !

देवदत्तकाव्यामुळें कळून येणारी दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, शिवाजीच्या गैरहजेरींत रायगडावर सर्वाधिकारी व्यवस्थापक म्हणून राहूजी सोमनाथ या सरकारकुनाला नेमण्याचा शिवाजीनें प्रघात सुरू केला होता. कवि त्याला "राजप्रतिनिधि" म्हणतो.[१४] त्याला प्रतिनिधि असें अधिकृत नांव मिळालें होतें कीं नाहीं याबद्दल खात्री वाटत नाहीं. कारण शकावलींत किंवा अन्यत्र त्याला या संबोधनानें गौरविलेलें नाहीं. पण तोच रायगडावरील अधिकारी असे, संभाजी नसे, हीच गोष्ट अव्वल महत्त्वाची आहे. तीवरून तो शिवाजीचें

विश्वासू पात्र बनला होता याबद्दल संशय दिसत नाहीं. राजाच्या गैरहजेरींतील त्याची कामगिरी नाजूक व मोठ्या जोखमीचीहि होती, व शिवाजीच्या या नियुक्तीबद्दल प्रधानांचेंहि सहमत असावें. शिवाजीच्या मृत्युसमयींहि तो रायगडास होता.[१५] राजाभिषेकाच्या वेळीं इंग्रज वकिलानें राजाचा खास चिटणीस म्हणून त्याला दोन रेशमी वस्त्रें नजर दिल्याचें नमूद आहे.[१६] तो नुसता मुलकी अधिकारी नसून जरूरीप्रमाणें सैन्य बरोबर घेऊन जाणारा योद्धाहि होता. त्याचे मुख्य गुण शहाणपणा, न्यायवृत्ति, निःपक्षपातीपणा, विश्वासूपणा व राजाच्या हुकुमाची तंतोतंत अंमलबजावणी करण्याची तयारी, हे असल्याचें दिसतें. प्रधानांइतकाच तो राज्यांतील वजनदार पुरुष होता. त्याला राजप्रतिनिधि म्हणून शिवाजीच्या गैरहजेरींत राजधानींत ठेवण्यांत येत असलें तर तें सुयोग्यच होतें. त्याच्या जागीं स्वभावतःच युवराजाचीच योजना व्हावी हें सहज होतें. पण तें शिवाजीनें कटाक्षानें टाळलें. राजारामाच्या लग्नालाहि संभाजीला स्वतःबरोबर घेतलें नाहीं[१७] किंवा दक्षिणच्या स्वारींतहि त्याला बरोबर नेलें नाहीं. यावरून संभाजी त्याच्या मनांतून व विश्वासांतून पूर्णपणें उतरलेला होता. त्याचें आणखी कारण, सोयराबाईबद्दलचा व प्रधानांविषयींचा संभाजीचा दूषित भाव हेंच होतें, हें इतिहासावरून स्पष्ट आहे. शिवाजीची तयारी अशाहि मुलाला अन्याय करण्याची किंवा त्याला मोगली पद्धतीप्रमाणें कायम दुर्गम व बेलाग डोंगरी किल्ल्यावर तुरुंगांत ठेवून त्याचा जन्म फुकट घालविण्याची नव्हती तर फक्त कोवळ्या महाराष्ट्रराज्याचा तो दायाद ठरूं नये, त्याच्या बखेड्यापासून राज्यास धोका राहूं नये, अशी व्यवस्था करण्याची होती. अखेरचा उपाय म्हणून एकराज्याच्या स्वतत्त्वाविरुद्ध संभाजीला जिंजीचें राज्य स्वतंत्र तोडून देण्यासहि शेवटच्या घटकेस शिवाजी तयार झाला होता.[१८] पण संभाजीनें ऐकिलें नाहीं. यानंतर संभाजीची काय व्यवस्था लावावयाची हें ठरविण्यापूर्वीच शिवाजीचा अंत झाला व त्याचा सर्व सावधपणा व राज्यहितदक्षता वृथा झाली.

सर्व गोष्टी घडून गेल्यानंतर व राज्यांत स्थिरस्थावर झाल्यावर कवि आपलें काव्य लिहीत असल्यानें त्याला मागील घडामोडींची रचना संभाजीला अनुकूल अशी आरंभापासून लावतां आली. संभाजीला शिवाजीच्या मरणाची वार्ता अचूक केव्हां कळली हें इतिहासांत किंवा शकावल्यांतहि नोंदलेलें नाहीं. पण कवि ठासून सांगतो कीं, ती शिवाजीच्या मृत्यूनंतर लवकरच कळली. शिवाजीनें प्रधानांस काय लिहून ठेवलें असेल याची पूर्ण कल्पना असल्यानें संभाजीनें ताबडतोब आपल्या राज्य बळकाविण्याच्या प्रयत्नास सुरुवात केली. कवीच्या मतें प्रधानांनीं शिवाजीच्या आज्ञेप्रमाणें सोयराबाईजवळ जाऊन तिला मुलासह राज्य करण्यास तिच्या इच्छेविरुद्धहि तयार केलें. अर्थात् कवीनें, सोयराबाई ही ढोंगी होती; तिला नवऱ्याच्या मृत्यूमुळें आतां आपल्या हातांत सत्ता येणार म्हणून मनांतून आनंद झाला होता, तरी बाह्यतः भीति दाखवून, नाना शंकाकुशंका उपस्थित करून, प्रधानांनींच त्यांना शिवाजीची आज्ञा असेल त्याप्रमाणें करावें, असें तिनें सुचविलें; व त्यांनीं ती पडत्या फळाची आज्ञा समजून आपलीं पावलें टाकण्यास आरंभ केला, असें रचिक लिखाण अकारण संवाद वाढवून करून ठेवलें आहे. कवि पुढें सांगतो कीं, संभाजीनें आपला गादी मिळविण्याचा प्रयत्न सुरू केला व हंबीररावाकडे हेर पाठवून त्याला व त्याच्या हाताखालच्या आनंदराव, मानाजी मोरे प्रभृति मुख्य सरदारांना राज्याच्या दिल्लीश्वरापासूनच्या रक्षणासाठीं आवाहन केलें. बापाचें खरें मत त्यांस न कळवितां, शिवाजीनेंच माझ्याकडे राज्य व दिल्लीश्वराचें वैर मरणापूर्वी

Scanned by CamScanner

सोंपवून दिलें आहे, अशी बात संभाजीनें ठोकून दिली. मंत्र्यांना ते कुमंत्री आहेत असें कवि आरंभापासूनच म्हणतो. पुढें संभाजीच्या भाग्याचा दैवी पाठपुरावा सांगण्यासाठीं मोरोपंत, अनाजी दत्तो, प्रल्हाद निराजी पन्हाळ्याकडे निघाले तेव्हां त्यांस पहिल्या पावलींच, पहिल्याचें पागोटें खालीं पडणें, दुसऱ्याच्या पालखीपुढें बोडका शूद्र येणें व तिसऱ्याचा डोळा फडफडूं लागणें, असले प्राकृत अपशकुन झाल्याचें कवि आवर्जून सांगतो. त्यांत पुनः प्रल्हाद निराजी जिवंत असून संभाजीचा न्यायाधीश म्हणून काम करीत असल्यानें, त्याच्या मनाची दुसऱ्या दोघांपासून फारकत दाखवून, या अशुभ घटनांवरून, संभाजीनें सेनापति व सैन्य यांना आपल्या बाजूस आणविलें आहे, असा तर्क आधींच कवि प्रल्हादाकडून करवितो. उलटपक्षीं, कांहींहि स्थिति झाली असली तरी, शिवाजीनें कृतज्ञतेनें आपल्याला स्वतःइतकेंच राज्याधिकारी करून मरतांना स्वतःचा जो धाकटा पुत्र आपला ठेवा म्हणून आमच्या स्वाधीन केला असल्यानें, तूं पित्राज्ञेनुसार कर्नाटक देशाचें राज्य कर व महाराष्ट्राचें राजारामाला दे, असें संभाजीस सांगणें आपलें कर्तव्य आहे; तो न ऐकेल तर मोगलांकडे निघून जाण्याखेरीज त्याला अन्य मार्ग उरत नाहीं; तेव्हां तो बहुधा शहाणपणानें शिवाजीची आज्ञा ऐकेल; व सैन्यहि शिवाजीची आज्ञा त्याच्या कानावर पडल्यावर संभाजीचा पक्ष घेणार नाहीं, असें समजून मोरोपंत, अनाजी व प्रल्हाद यांनीं संभाजीकडे आपला दूत पाठविला. पण त्याला आधींच फुटलेल्या हंबीररावानें प्रथम पकडून कैद केलें व नंतर त्याच्याबरोबर मोरोपंत, अनाजी, प्रल्हादपंत व राहूजी यांना निरोप पाठविला कीं, "तुम्ही जेथें जेथें याल तेथें तेथें मी ससैन्य येऊन तुमचा मार्ग तुम्हांला दाखवितों!" हा निरोप ऐकूनहि ते परत न फिरतां पन्हाळ्याला वेढा घालण्यासाठीं सैन्यासहित पुढें निघाले. तेव्हां हंबीररावानें पन्हाळ्याला जाऊन संभाजीचें राजा म्हणून ससैन्य अभिनंदन केलें. नंतर सेनापतीच्या मदतीनें सर्व मंत्र्यांना हस्तगत करून आपल्याविरुद्ध असलेल्या सर्व लोकांस संभाजीनें शासन केलें व तो पन्हाळगडावर स्थानापन्न झाला. त्यानें कांहींना तापल्या तेलाच्या कढईत टाकून व तळून मारलें, कांहींना बाणांनी वेधिलें, कांहींना चिरलें, कांहींचा कडेलोट करून त्यांचें चूर्ण केलें, कांहींना हत्तींच्या तोंडून फाडविलें, असें कवि सांगतो. ही सर्व वार्ता ऐकून त्याचा अंमल सर्व गडांवर व राज्यांत बसला. मोगल चकित झाले. श्रीरंगपट्टण, बिंदुपूर, मलयाचल, सिंहल, सेतुबंध, भागानगर, विजापूर यांकडून हत्ती, घोडे व नजराणे आले. नंतर कलशाच्या उपदेशावरून रायगडास जाऊन राजाभिषेकाची त्यानें तयारी केली. म्हणजे कवीच्या मताप्रमाणें, सर्व गोष्टी ईश्वरी सूत्रानुरूप संभाजीला अनुकूलच घडून आल्या.[१९] कवि हा स्वार्थसाधनासाठीं या वेळीं कलशाचा स्तुतिपाठकच बनलेला दिसतो.

वर कवीनें दिलेली हकीकत आम्हांस खरी वाटते म्हणून येथें दिलेली नसून, वाचकांना कवीनें इतिहासाचा कसा मन मानेल तसा हात राखून उपयोग केला आहे तें कळण्यासाठीं किंचित् प्रकाश त्यावर टाकला आहे. सर्व काव्य वाचणें ही एक शिक्षाच आहे. त्यापासून आनंद कोठेंच लाभण्यासारखा नाहीं. कवीच्या उपमा कोठेंहि बहुधा समर्पक नाहींत. मनाला येईल तेव्हां महेश्वर, कलि, देवी, कवींद्र, मनीषी यांचा उपयोग कवि यथेष्ट करतो. प्रचलित लोकमत लक्षांत ठेवून शिवाजीला त्यानें कोठें दूषण न लावण्याची काळजी घेतलेली दिसते. पण शिवाजीच्या दरबारांतील इतर माणसांचा त्याला इष्ट असा समाचार त्यानें

Scanned by CamScanner

ठिकठिकाणीं घेण्यांत कसूर केलेली नाहीं. कवि आपल्या भोंवतालील समाज बिघडला आहे असेंहि जरूरीप्रमाणें प्रतिपादन करतांना दिसतो. पण स्वतः हे राव मात्र अगदीं निष्कलंक, सदाचारी ब्राह्मण असल्याचा आव आणतात. स्वतःला बाधलेल्या रघुनाथ पंडितासारख्या इसमाला तो विशेष दूषणें लावतो.[२०] इतरांची सामान्य तऱ्हेनें निंदा करून ते भले नसल्याचें वाचकांच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न करतो. मराठी राज्याच्या परमुलुखांत मुलूखगिरी करून द्रव्य संपादन करण्याच्या पद्धतीला हा स्पष्टपणें लूटमारच म्हणतो! शत्रु जी टीका करील तीच हा करतो! शिवाजीनें मोगलांना दिलेले किल्ले परत घेण्याचा उपक्रम केला ही गोष्टहि त्याला अनुचित वाटते![२१] कवि पर्यायानें असें सुचवितो कीं, संभाजी असें कांहीं करीत नव्हता! त्याचें राज्य शिवाजीच्या राज्याहून जास्त सुसंस्कृत, प्रजाहिततत्पर व कल्याण-कारी होतें! यावरून, संभाजीनें प्रजेंतील कांहीं अंशावर तरी आपली छाप पाडून स्वतःला बरें म्हणवून घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. शंभुराजाच्या ऐश्वर्याचें वर्णन करण्याची संधि न चुकवितां जितक्या जास्त श्लोकांत तें करतां येईल तितकें करण्याचा प्रघात कवीनें ठेवला आहे. काव्याचा आकार सर्वांत जास्त यामुळेंच वृद्धि पावला आहे. संभाजी पित्राज्ञा सहसा मोडीत नाहीं! तिचा अवमानहि करीत नाहीं! पण इतकें असूनहि शिवाजी मोहानें त्यावर अन्याय करतो असें कवि भासवितो! शिवाजीलासुद्धां मनांतून ज्येष्ठ पुत्राला ज्येष्ठ म्हणजे महाराष्ट्रराज्य व कनिष्ठाला मागाहून मिळविलेलें कर्नाटकचें राज्य देणें हाच योग्य क्रम आहे हें पटत होतें; पण पुत्रमोहामुळें त्यानें तो क्रम बदलण्याचा प्रयत्न केला, असें कवीचें विवेचन आहे. संभाजीच्या वागण्याच्या पद्धतीनें राज्य टिकणार नाहीं, म्हणून घराला आग लागल्यानंतर विहीर खणण्याचा मनसबा योजण्यापेक्षां आधींच या गोष्टीची काळजी घेणें हितकर, असें मंत्र्यांनीं शिवाजीला सुचविलें; व म्हणून संभाजीला शिवाजीनें रायगडावर परत न बोलावितां शृंगारपुराहून परस्पर परळीस जाऊन राहण्यास सांगितलें. ही एक इष्ट संधि समजून संभाजीनें तसेंच पुढें दिलीरखानाकडे प्रयाण केलें. येथें शिवाजी चकला व चुकला, असें भासतें. पण खरोखरी त्याच्या मनांत संभाजीला परळीला ठेवण्यांत काय हेतु होता याचा पत्ता या काव्यावरून किंवा इतिहासावरून कांहींच लागत नाहीं. एक तर शिवाजी क्रोधाच्या आहारीं तरी गेला होता किंवा सज्जनसहवासाचा संभाजीवर इष्ट परिणाम होतो कीं काय हें पाहण्याची त्याची इच्छा होती, असा अर्थ करतां येतो. पण तोहि तितकासा सयुक्तिक वाटत नाहीं. शिवाजीला मुलांच्या कल्याणाची इच्छा नेहमींच असलेली दृष्टीस पडते. त्याच्या हातून जाणूनबुजून कोणाकडे दुर्लक्ष झालें असेल असें वाटत नाहीं. पण एकाच उपदेशाचा परिणाम वेगवेगळ्या माणसांवर निरनिराळ्या प्रकारें होतो हें एक सामाजिक सत्य आहे. संभाजीला शिवाजीनें फार दुखविलें असतें तर तो एक वर्षानंतरहि परत आला नसता. त्याच्यांतहि सद्गुण अगदींच लोपला नव्हता असाच याचा बोध होतो. पण शिवाजीचें अकालमरण निकट येऊन ठेपलें आहे याची आधीं कोणालाच—त्याला स्वतःलासुद्धां—कल्पना नव्हती, हाच संभाजी-प्रकरणीं निष्कर्ष काढावा लागतो. संभाजीची कवि कंबर बांधून जनसमजुतीविरुद्ध स्तुतीच करण्यास प्रवृत्त झाला आहे, त्या अर्थीं त्याचा कांहीं फायदा कवीला अवश्य झाला असावा, असाहि तर्क सहज करतां येतो.

येथवर वर्णन केलेल्या काव्यांविषयीं, त्यांचें कर्तृत्व खरें देवदत्ताला चिकटतें कीं त्यांतील कांहीं भाग पुढें नातू गोविंद यानें फार मागाहून जोडला आहे, याबद्दल नेहमींच शंका

Scanned by CamScanner

येण्यासारखी आहे. पण रघुनाथ पंडितरावाकडून कडक परीक्षा फक्त परमानंदाच्या पुत्रांचीच शक्य होती, कारण रघुनाथ लवकरच क्षयानें मृत्युमुखीं पडून, त्याच्या पदावर संभाजीच्या वेळीं केशवभट्ट उपाध्याय पुरोहित याला पंडितराई मिळाली, असें स्पष्ट विधान या ग्रंथांत पृष्ठ १५२ वर १५ व्या श्लोकांत गोविंदानें केलेलें आढळतें. अर्थात् हें विधान खरेंच असलें पाहिजे असें नाहीं, कारण, मोरेश्वर पंडितरावाचें नांव संभाजीच्या कारकीर्दीतील अस्सल निवाड्यांत येतें व गोविंदाचें विधान शाहूच्या काळीं केलेलें आहे. एवढें मात्र स्पष्ट दिसतें कीं, केशवभट संभाजीच्या कारकीर्दीतहि दरबार सोडून गेलेला नव्हता व त्यानंतर तो राजारामाबरोबर जिंजीला जाऊन व राजारामचरिताचे पांच अध्याय लिहून नंतर केव्हां तरी मेला. गोविंदाच्या नांवावर लिहिलेल्या अखेरच्या 'अंशावतरण' प्रकरणाचा बराचसा भाग संभाजीच्या कारकीर्दीतील शाक्तपंथाचा राजदरबारीं बोलबाला, त्याला संभाजी व कवि कलश यांचा आश्रय व उत्तेजन व कोंकणांतील सामाजिक अंदाधुंदी व विघटण, यांच्या वर्णनांत गेला आहे. राजकरणी मुद्दा त्यांत नाहीं. तो शाहूला खूष करण्यासाठीं व त्याच्या बापाचे गुण गाण्यासाठीं लिहिला गेलेला आहे एवढेंच. त्यांतील माहिती गोविंदानें प्रत्यक्ष पाहिलेली, ऐकिलेली नसून ती परंपरागत त्याच्या कानावर आलेली दिसते. त्याचें महत्त्व आधींच्या भागांच्या तुलनेनें ऐतिहासिक-दृष्ट्यासुद्धां फारच अल्प आहे.

परमानंदपुत्रकृत 'अनुपुराण' काव्याचें परीक्षण

१. परमानंदकाव्यम्, पृ. १५५–१८३.
२. परमानंदकाव्यम्, पृ. ४१, ५१, ५३ (श्लोक ३२), ५४, ६०, ६८, ७६, ७९.
३. पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्, अध्याय ४ था, श्लो. १६–२०; पृ. २७.
४. ए. क. ब. पृ. १०५-१०६, (साने व सरकारसंपादित प्रती), कलम ५७; चि.व. पृ. ८४; शि. दि. पृ. १९१, ३७४.
५. सभा. पृ. ११, २७, ३१, ४०, ६९; शि. भा. अ. २० श्लो. १–२३.
६. परमानंदकाव्यम् पृ. ९ व १०, श्लो. ६२ ते ७०.
७. परमानंदकाव्यम् पृ. ४५, श्लो. ४५ ते ४७; पृ. ५२.
८. परमानंदकाव्यम् पृ. ५३, श्लो. ३२.
९. प. का. पृ. ४४ ते ५६.
१०. प. का. पृ. ५६ ते ६०.
११. प. का. पृ. ६६; श्लो. ८७ ते ९४.
१२. प. का. पृ. ६७.
१३. प. का. पृ. ५७ ते ६०.
१४. प. का. पृ. ५१, श्लो. १२४, पृ. ६८, श्लो. १–३.
१५. स. ब. पृ. ८२.
१६. ERS. Vol. I, L 474, P. 350.
१७. स. ब. पृ. ८१–८२.
१८. स. ब. पृ. ७३–७४, ८२; प. का. पृ. ८०, श्लो. १–६.
१९. प. का. पृ. ३३ ते ४१.
२०. प. का. पृ. ५४, श्लोक ३३ ते ४५.
२१. प. का. पृ. ५५, श्लो. ५७ ते ६१.

Scanned by CamScanner

शिवाजी - संभाजी संबंध

शिवछत्रपतींच्या आयुष्यांतील राजाभिषेकाच्या कालानंतर नजरेस येणारी एक महत्त्वाची घटना युवराज संभाजीच्या वर्तनाची होय. राजाभिषेकसमयीं शिवाजीनें सोयराबाईला राणीपद दिलें होतें, तसें संभाजीला युवराज म्हणून सिंहासनाच्या खालच्या पायरीवर मुख्य प्रधान मोरोपंत यासह बसविलें होतें, असें इंग्रज वकील ऑक्झिंडेन यानें प्रत्यक्ष पाहून केलेल्या वर्णनावरून उघड होतें[१]. वस्तुतः या वेळीं संभाजीची मुंजहि लागली नसल्यामुळें तो शिवाजी-प्रमाणें क्षत्रिय गणला जाण्यास पात्र नव्हता. त्याचें मौंजीबंधन नंतर आठ महिन्यांनीं झाल्याची नोंद आहे[२]; पण तेथेंहि त्याला युवराजपदाचा म्हणून अभिषेक किंवा तन्निदर्शक कांहीं संस्कार वा समारंभ झाल्याचें नमूद नाहीं. राणी सोयराबाईचा लग्नांतील अनुक्रम किंवा काल कोठें उपलब्ध नाहीं. पण राजाभिषेकापूर्वी जो 'समंत्रिक' विवाह झाल्याची शकावलींत नोंद आहे,[३] तो तिच्याशींच झाला असावा असा तर्क करतां येतो. संभाजीस शिवाजीनें सन १६७१ पासूनच कारभारांत घातलें होतें[४] व इंग्रज वकील थॉमस निकोल्स शिवाजीच्या गैरहजेरींत रायगडास त्यालाच १६७३त भेटला.[५] यापूर्वीहि जयसिंगाच्या स्वारींत, आग्र्यास बादशाही दरबारांत व नंतर शाहजादा मुअज्जमजवळ अवरंगाबादेस संभाजीच शिवाजीचा वारस म्हणून वागत आलेला होता. यावरून शिवाजीचा मूळ हेतु त्यालाच युवराज करण्याचा स्पष्ट दिसतो. राजाभिषेकसमयीं संभाजीला सतरा वर्षें पूर्ण होत होतीं. म्हणजे तो हिंदूंच्या कल्पनेनुरूप वयांत आलेला होता. येथवर त्याच्या वर्तनाविरुद्ध कोठेंहि अवाक्षर काढलेलें दिसत नाहीं. पण नंतर दीड वर्षानेंच त्याच्या वर्तनाबद्दल आक्षेप अस्सल इंग्रजी पत्रांत स्पष्ट नमूद केलेला आढळतो.[६] प्रसंग, सन १६७५ च्या अखेरीस झालेला शिवाजीचा दीर्घ आजार व त्यांतून त्याच्या मृत्यूची उठलेली चौफेर बातमी, हा आहे. इंग्रजांना कळलें कीं, शिवाजीला त्याच्या मुलानेंच विष घातलें, कारण त्याला कळलें कीं, बापानें रायगडच्या पहारेकऱ्यांना, संभाजी रात्रीं किल्ल्याखालीं उतरण्याची आपली खोड न सोडील तर त्याला बेशक तटावरून लोटून द्यावें, असें फर्मावलें होतें. संभाजी रात्रीं शिवाजीच्या प्रमुख ब्राह्मणांपैकीं एकाच्या मुलीला भेटण्यासाठीं किल्ल्याखालीं उतरत असे व तिच्याशीं त्याचा अनैतिक संबंध होता. इंग्रजांच्या पत्रांतील ही नोंद इतकी सहजरीत्या व

स्पष्ट स्वरूपांत आली आहे कीं, तीबद्दल शंका घेणें कठिण आहे. शिवाजी या वेळीं मेला नाहीं हें खरें, पण इंग्रजांना बातमी पुरविणाऱ्या माणसाला संभाजीच्या वर्तनाबद्दल इतकें उघड लिहिण्यास दिक्कत वाटलेली दिसत नाहीं. यानंतर शिवाजीचें संभाजीशीं घडलेलें वर्तन, इतिहासांतील नोंदीवरून, विश्वासाचें उरलेलें दिसत नाहीं. मग त्याचें कारण असें वैयक्तिक असो, किंवा राज्यकारभारांतील त्याच्या ढवळाढवळीचें असो.

बखरकारांचेंहि मत याच जातीचें आहे. कांहीं स्त्रीविषयक इष्काचा[७] व दुसरे कारभारांतील ढवळाढवळीचा उल्लेख करतात.[८] या गोष्टीला आळा घालण्यासाठीं व आपले प्रधान आणि युवराज यांचा खटका उडूं नये म्हणून शिवाजीनें संभाजीला कर्नाटकाच्या स्वारीसाठीं रायगडाहून बाहेर पडण्यापूर्वीं तेथून बाहेर काढून आपल्याबरोबर घेतलें व कोंकणांतून आंबेघाटानें पन्हाळ्यास वर चढण्यापूर्वीं त्याची शृंगारपुरास प्रभावळीचा सुभेदार म्हणून स्थापना केली. हेतु असा कीं, आपल्या पाठीमागें रायगडास शांतता राहावी व संभाजीला स्वतंत्रपणें कारभार करण्यास क्षेत्र मिळून तोहि कार्यांत मग्न राहावा. ही हकीकत संभाजीच्या पक्षपाती परमानंदपुत्रानें आपल्या काव्यांत दिलेली असल्यामुळें[९] आणि शिवाजीच्या हालचालींबद्दल इंग्रजी पत्रांचा तत्कालीन उल्लेख असल्यामुळें[१०] खरी मानण्यास हरकत नाहीं. अष्टप्रधानांवरील हुकमत संभाजीच्या हातीं ठेवावी असें शिवाजीला वाटलें नाहीं, यावरून शिवाजीचा संभाजीवरील विश्वास ढळला होता, असा स्पष्ट बोध होतो. याला घरचें कारण, सोयराबाईचें व संभाजीचें पटत नसावें असेंहि असावें. शिवाजीचे तीन मुख्य ब्राह्मण प्रधान मोरोपंत, अनाजी दत्तो, व दत्ताजी त्रिंबक हे मोठ्या प्रदेशाचे राज्यकर्ते व बाहेर जाऊन युद्धें करणारे असल्यामुळें शिवाजीनें आपल्या गैरहजेरींत रायगडावर राजप्रतिनिधि म्हणून शहाणा व राज्यकारभारकुशल राहूजी सोमनाथ यास नेमलें व सोयराबाई आणि राजाराम यांवर देखरेख ठेवण्याची कामगिरी त्याकडे सोंपविली.[११] ही हकीकतहि परमानंदपुत्रानेंच दिली असल्यामुळें खरी वाटते. काव्यांत काळाचा मेळ राहावा तितका उरलेला दिसत नाहीं. पण गोष्टींच्या सत्यतेस त्यामुळें बाध येण्याचें कारण नाहीं. रायगडाहून संभाजीस उचलण्याचें काम प्रधानांकडून होण्यासारखें नव्हतें. म्हणून आपल्याबरोबर बाहेर काढून, मार्गांत गोड बोलून, संभाजीस शिवाजीनें इष्टस्थळीं ठेवून दिलें. यांत शिवाजीचा शहाणपणा, दूरदृष्टि व राज्यहितैकबुद्धि प्रत्ययास येतात. अत्यंत जटिल समस्या सोडविण्याची शिवाजीची ही अशी रीत होती.

धाकटी राणी सोयराबाई हिला अभिषेकसमयीं पट्टराणीपद प्राप्त झाल्यामुळें, आपलाच मुलगा शिवाजीमागें राजा व्हावा, असें तिला वाटणें तत्कालीन मनुष्यस्वभावास धरून होतें. सामान्यतः राजाच्या वडील मुलानें त्याच्यानंतर राजपदावर आरूढ व्हावें हें योग्य वाटत असलें तरी तसा स्पष्ट दंडक हिंदु राज्यपद्धतींत असलेला दिसत नाहीं. किंबहुना राज्यसुद्धां नेहमींच एकसंधि एकाकडे राहावें अशी कल्पना सामान्यतः हिंदु समाजांत रुळलेली दिसत नाहीं. वडिलोपार्जित संपत्ति सर्व मुलांमध्यें विभागून द्यावयाची, सर्वांना त्यांत हिस्सा मिळाला पाहिजे, अशीच सर्वसाधारण हिंदु मनाची ठेवण बनलेली असून, प्रघातहि तसाच होता. इंग्लंडांत ज्याप्रमाणें स्थावर संपत्ति वडील मुलासच मिळावयाची असा कटाक्षानें नियम आहे तसा नियम हिंदुसमाजांत नव्हता. मुसलमानी राज्यकर्त्यांत तर, जास्त पराक्रमी भावानें राज्यारूढ व्हावें यासाठीं इतर भावांशीं भांडून त्यांस मारावें लागलें तरी हरकत नाहीं,

Scanned by CamScanner

अशासारखी समजूत असलेली इतिहासावरून दिसते. इंग्रज माणूस आर्थिक बाजूवर जोर देणारा होता, तर मुसलमान कार्यक्षमतेवर बोट ठेवणारा होता, असें अनुमान यावरून होतें. हिंदुसमाजाची मनोरचना दुबळ्यांना जीवदान देऊन चिरंजीव करण्याकडे झुकते. शिवाजीची मनोरचना प्रजाकल्याणाच्या दृष्टीनें राज्य शक्य तितकें मोठें, एकसंधि व बळकट ठेवण्याकडे असावी. [प. का. पृ. ६६, श्लोक ८३; स. ब. पृ. ८१]. पण इच्छा व व्यवहार यांत नेहमींच तफावत पडत असते. किंबहुना त्यांत अलंघ्य विरोधहि निर्माण होणें अशक्य नसतें. अशीच कांहींशी स्थिति नूतनस्थापित मराठी राज्यांत होणार कीं काय अशी शंका निर्माण होऊं लागली होती. राज्याचा वारस कल्पिलेला संभाजी स्वयंमन्य, एककल्ली, असहिष्णु, चैनी, किंबहुना व्यसनी निपजणार अशी कठिण समस्या शिवाजीच्या नजरेसमोर दिसूं लागली. शिवाजीचें राज्य वारसानें त्याकडे आलेलें नसून स्वकष्टार्जित होतें व अशी संपत्ति त्याच्या-सारखा अर्जक पुरुष कोणालाहि उचलून देण्यास मोकळा होता. संभाजीबद्दल शिवाजीचा पूर्वग्रह असलाच तर तो संभाजीला अनुकूल असाच होता. पण जसजसा संभाजी वाढूं लागला तसतसे त्याचे नवे पैलू अनुभवास येऊं लागले व या गोष्टीची दखल घेणें शिवाजीला भाग पडलें.

या प्रकरणाच्या आरंभीं सांगितलेली संभाजीच्या दुर्वर्तनाची गोष्ट १६७५ च्या अखेरीस, शिवाजी सातान्यास आजारी असतांनाची दिसते. जिजाबाई जिवंत होती तोंपर्यंत संभाजी तिच्या छायेखालीं असावा. त्यानंतर त्याची वडील माणसाच्या नजरेपासून मुक्तता झालेली दिसते व एक वर्षांतच त्याच्या तारुण्यसहज उल्लूपणाला वाव मिळालेला असावा. त्याला कांहीं सांगण्याचा अधिकार सावत्र मातांना नसावा. प्रधानांचीहि तीच स्थिति. शिवाजी वर्षातून पुष्कळ दिवस बाहेर स्वारीवर असे. अशा वेळीं संभाजीची अंतःप्रवृत्ति उफाळून वर येणें स्वाभाविक होतें. स्वारींतून परत आल्यावरसुद्धां गैरहजेरींतील राजपुत्राचे खेळ शिवाजीच्या कानावर घालण्याचें धैर्य बहुधा कोणाला क्वचितच होत असेल. आई नसलेलें मूल म्हणून शिवाजीच्या मनांत त्याबद्दल हळुवारपणाच असण्याचा संभव जास्त होता. खेरीज संभाजी कांहीं केवळ निर्बुद्ध व आळशी नव्हता. त्याचा धीटपणा, शौर्य यांसारखे राज्योपयोगी गुण शिवाजीच्या नजरेस आलेले असणार. मराठा समाजाच्या मानानें संभाजी सुशिक्षित, सुसंस्कृत व राज्यकारभार जाणणारा होता. शिवाजीनें त्याची तयारीच करून दिली होती. पण स्त्रीविषयक नीतिमत्ता समाजाच्या वरच्या थरांत सुमारच असावी. संभाजीच्या वर्तनांत कांहीं गवगवा करण्याइतकें गैर आहे अशी त्या समाजाची समजूतहि नसावी. पण त्याच्या दुर्दैवानें बाप शिवाजी हा अपवादात्मक कोटींतील, उच्च आचारविचारांचा चाहता होता. विशेषतः अधिकाऱ्यांचें, राजपुत्राचें प्रजेशी वर्तन चोख असावें याबद्दल त्याचा कटाक्ष होता. संभाजीच्या हातून घडलेला अपराध पवित्र मानलेल्या उच्च ब्राह्मण जातींतील स्त्रीबद्दल घडलेला होता. जर गोष्ट एखाद्या खालच्या वर्गातील स्त्रीबद्दल असती तर संभाजीच्या कृत्याचा गवगवा तत्कालीन समाजांत झालाहि नसता. पण सर्वच गोष्टी विरुद्ध घडल्या होत्या. संभाजी व अनाजी दत्तो यांच्या पुढील आयुष्यांतील तेढीवरून असाहि तर्क होतो कीं, घडलेली गोष्ट अनाजीच्याच घराशीं संलग्न असल्यानें कदाचित् त्याचें मत संभाजीला राजा करूं नये असें बनलें होतें कीं काय. तसें नसलें तरी संभाजीच्या वर्तनानें शिवाजीसारख्या प्रजाहितदक्ष माणसापुढें हें एक कपाळदुखी वाटण्यासारखें झेंगट अवतरलें होतें याबद्दल संशय नको. म्हणूनच त्यानें संभाजीला रायगडाच्या परिसरांतील राज्याच्या ज्येष्ठ व श्रेष्ठ अधिकाऱ्यांच्या

संपर्कापासून दूर राखण्यासाठीं शृंगारपूरला जाऊन राहण्यास फर्माविलें असावें. येणेंकरून संभाजीच्या वर्तनावर प्रजेची नजर खिळण्याऐवजीं तिच्या नजरेपासून दूर अशा शृंगारपूरच्या रानांत त्याची योजना झाली. मात्र या गोष्टीचा शिवाजीला इष्ट तो फरक घडून येण्याऐवजीं संभाजी जास्तच उच्छृंखल होऊन दुसऱ्याच समाजकंटकांच्या तावडींत सांपडलेला दिसतो. हा दैवदुर्विलास म्हटला पाहिजे. संभाजी त्या ठिकाणीं सुमारें दोन वर्षें राहिला असावा. संभाजीची मूळ प्रवृत्ति अंधश्रद्ध माणसाची असावी. संस्कृत शिक्षणामुळें त्याचा कर्मनिष्ठ ब्राह्मणांशीं संबंध आला होता. संभाजीच्या एका वर्णनांत, त्यानें शिवाजी दक्षिणेंतून परत येण्यापूर्वी तारीख २३ मार्च १६७८ रोजीं शृंगारपूरला कलशाभिषेक [म्हणजे काय?] करवून घेतलेला नमूद आहे [परमानंदकाव्यम् पृ. ९ श्लोक ६२]. संस्कृतज्ञ संशोधक श्री. फफे यांनीं, तो शिवाजीनें स्वारीहून परत आल्यावर स्वतःच केला, असा तर्क केला आहे [सह्याद्रि, एप्रिल १९५३, पृ. १९७]. आमच्या मतें तो त्यांचा अंदाज चुकलेला दिसतो. आम्हांस तर असें वाटतें कीं, कलशाभिषेक म्हणजे कवि कलशाने केलेला शाक्तपंथीय तांत्रिक अभिषेक असावा. कारण श्लोकाच्या पुढच्याच ओळींत—"कामं चमत्कारततिश्चकार" असें स्पष्ट म्हटलें आहे आणि पुढच्या ६३ व्या श्लोकांत, या कुवेड्यामुळे घडून आलेला चमत्कार म्हणून शिवाजीच्या मरणानंतर झालेल्या संभाजीच्या राजाभिषेकाचा उल्लेख आहे. कवि म्हणतो, "कल्पना नसतांना तीन वर्षांच्या आंत शिवाजी मरून त्याच्या इच्छेविरुद्ध संभाजीला राज्यप्राप्ति झाली हा इच्छित चमत्कार या कुवेड्यामुळेंच घडला!" असें संभाजीनें करावें असें त्याला कवि कलशानें सुचविलें, असें यापुढील श्लोक सांगतात. [या श्लोकांचा अर्थ पुढीलप्रमाणें आहे—काम्यतिथीच्या दिवशीं केलेला संभाजीचा कलशाभिषेक सार्थनामा होऊन चमत्कारांची एक मालिका इच्छेप्रमाणें घडवून आणता झाला; म्हणजे तीन वर्षांच्या आंतच, रौद्रसंवत्सरीं, कल्पना नसतां, शिवाजी कैलासवासी होऊन त्याची भीति नष्ट झाल्यामुळें सुलभपणें संभाजीच्या डोक्यावर सिंहासनस्थ छत्रचामरें ढाळलीं गेलेलीं दिसलीं; असा पूर्ववृत्तांत अरण्यांत बसून पुरश्चरण करणाऱ्या, पुढें संभाजीच्या कारकीर्दींत छंदोगामात्य झालेल्या कवि कलशानें सांगितला. शिवाच्या गणांनीं येऊन गुप्तपणें ही जी वाणी पूर्वींच मुखांतून काढली होती, त्या जन्मोजन्मींच्या कथेंतील मर्म आतां उघड झालें. त्याच्याच वंशांतील हा क्षत्रिय. यामागील आर्यशिष्य (कलश–संभाजी) संबंध हा त्यामुळेंच सुसंबद्ध असून शुभावह झाला. या दोघांचें यामुळें मन एकत्र मिळून गेलें तर त्यांत काय आश्चर्य आहे? पूर्वींचे सिद्धसाधक अनेक जन्मांनंतर आतां यांच्या रूपानें पुढें आले आहेत (परमानंदकाव्यम् पृ. १०, श्लोक ६५–६८) व तेथें "कथितः पूर्ववृत्तान्तश्छन्दोगामात्यमन्त्रिणा ॥ ६५ ॥ असा स्पष्ट उल्लेख असल्यामुळें, पुढें संभाजीच्या कारकीर्दींत त्याचा मुख्य सल्लागार झालेला कवि कलश त्याचे कान सन १६७८ पासूनच फुंकीत होता, हें ऐतिहासिक सत्य पुढें येतें. शिवाजीची इच्छा, त्याचा आदेश, प्रधानांचें त्याप्रमाणें वागणें, हीं कांहींहि सिद्धीस न जातां अचानक संभाजीला राज्य प्राप्त झालें हा त्याला स्वतःलाच एक अद्भुत चमत्कार वाटला असला पाहिजे व त्यामुळें त्याची कवि कलशावर नितांत श्रद्धा बसली, असें संभाजीची बाजू मांडणाऱ्या या काव्यावरून उघड होतें.

शृंगारपूरच्या वास्तव्यांत संभाजी जास्त जास्त अंधश्रद्ध व जादूटोण्यावर विश्वास ठेवणारा बनलेला दिसतो. ज्या परिसरांत तो राहत होता तो भाग कऱ्हाडे ब्राह्मणांच्या

वस्तीचा होता व त्यांच्यांत याच वेळीं शाक्तमार्गांत प्रवीण असे कांहीं लोक उत्पन्न झालेले दिसतात. ते ही विद्या स्वतःच काशी, बंगाल वगैरे प्रदेशांतून शिकून आलेले होते कीं त्यांना ती उत्तरीय कवि कलशाकडून प्राप्त झाली, हें सांगणारा पुरावा नाहीं. पण एवढें स्पष्ट कीं, या ब्राह्मणांचा संभाजीच्या मनावर खूपच प्रभाव पडला व तो राजकारणांत सिद्धि मिळविण्यासाठीं त्यांनीं सुचविलेले धार्मिक आचार पाळूं लागला.[१२] यावरून असा बोध होतो कीं, त्याच्या या वर्तनावरून शिवाजीनें पूर्ण विचार व मंत्र्यांशीं विचारविनिमय करून त्याला महाराष्ट्राचें राज्य न देण्याचें निश्चित केलें असावें. सोयराबाई व प्रधान यांचें व संभाजीचें पटणार नाहीं व त्यामुळें राज्यांत गोंधळ माजेल; संभाजीची एकंदर प्रवृत्ति मुसलमानी चालीची, व्यसनांकडे झुकणारी व आतताई, डोकें भडकणाऱ्या माणसाची आहे; तेव्हां राज्यहिताच्या दृष्टीनें त्याच्याबद्दल अन्य कांहीं तोड काढली पाहिजे, असें शिवाजीच्या मनानें घेतलें. यापूर्वीच दक्षिणेंत व्यंकोजीनें शाहजीचा मार्ग पुढें चालवून, मुसलमानांच्या कारस्थानांना पुरें पडून तंजावरचें राज्य आपल्या ताब्यांत आणलें होतें. यांत त्यानें शाहजीचीच इच्छा पूर्ण केली होती. शिवाजीची इच्छा, या हिंदु-मुसलमानांच्या झगड्यांत व्यंकोजीनें शाहजीनें जिंकलेल्या प्रदेशाच्या उत्तरेस असणारे जिंजीचें मुसलमानी राज्य वेलूर-सह घ्यावें, अशी होती व त्याप्रमाणें त्यानें व्यंकोजीस सुचविलेंहि होतें. तंजावर, मदुरा व मैसूरचीं हिंदु राज्यें सध्यांच मोडण्याच्या भरीस न पडतां त्यांची मदत मुसलमानांविरुद्ध मोहिमांत मिळण्यासाठीं तीं राखून ठेवावीं, असा शिवाजीचा राजकारणी डाव होता. पण तें न करतां व्यंकोजीनें तंजावरच घेतलें हें ऐकून, मुसलमानांचा वरचष्मा खालीं उतरवण्यासाठीं स्वतःच कर्नाटकांत जाण्याचा शिवाजीनें बेत योजिला. यांत बापाच्या मरणापासून भिजत पडलेला शाहजीच्या संपत्तीचा व तिकडील जागिरीचा आपला हिस्सा मिळविण्याचाहि अंतःस्थ हेतु होता. तो मार्ग सुकर होण्यासाठीं त्यानें गोवळकोंडेकरांशीं एकी करण्याचा डाव टाकून त्यांची लष्करी, आर्थिक व राजकीय मदतहि मिळविण्याची योजना आंखली. कारण विजापुरकरांनीं पूर्वी कुतुबशहाला ठकवून व त्याच्या तोंडास पानें पुसून त्याच्या राज्याच्या दक्षिणेकडील हा विजयनगरचा प्रदेश स्वतःच दाबला होता. सध्यां विजापूर दुबळें झाल्यामुळें आदिलशहानें जिंकून घेतलेला मुलूख परत मिळविण्याचा जुना हेतु सिद्धीस जाण्यास योग्य समय प्राप्त झाला होता. या नवीन प्रदेशांत मुलूख काबीज झाला तर तो संभाजीला स्वतंत्र राज्य म्हणून देऊन त्याची तिकडे सोय करण्यास सवड झाली असती. संभाजीची बाजू मांडण्यासाठीं लिहिल्या गेलेल्या परमानंदपुत्र देवदत्ताच्या काव्यांत, सोयराबाईनें त्रागा करून राजारामासाठीं महाराष्ट्राचें राज्य शिवाजीपासून मागून घेतलें होतें, व त्यास संभाजी-साठीं दुसरें कोठलें तरी राज्य शोधून काढ, म्हणजे जिंकून त्याला दे, असें सांगितलें होतें,[१३] अशी काल्पनिक वा खरी हकीकत गोवून ठेवली आहे. त्यासाठी कवीनें पौराणिक मार्गाचा अवलंब करून कलीचा संचार शिवाजीच्या राज्यांत सर्वत्र घडवून आणला आहे,[१४] तो उघड उघड इतिहास नसून कल्पनाविलास असला तरी त्याच्या माहितीवरून कांहीं ऐतिहासिक सत्य घटना समजण्यास मदत होते, व जेथें प्रत्यंतर पुरावा आहे तेथें त्यांची ऐतिहासिक सयुक्तिकताहि नजरेस येते. आपणास राज्य मिळणार नाहीं असें ठरवून संभाजीनें आपला मार्ग शोधण्यासाठीं अवरंगजेबाचा दक्षिणेंतील सुभेदार सेनापति दिलीरखान याशीं पत्रव्यवहार वस्तः होऊन सुरू केला होता, किंवा दिलीरखानानें त्याच्याकडे खडा टाकून त्याला उत्तेजन

दिलेलें दिसतें. शिवाजीच्या कर्नाटकस्वारीच्या दीड वर्षाच्या गैरहजेरींत या अंतःस्थ कारस्थानांना ऊत आलेला दिसतो. (प. का. पृ. ७६—७९). शिवाजीचे दंडक मोडून व त्याच्या प्रधानांचे धारे तोडून संभाजीनें आपल्या अंमलाखालील सुभ्यांत लोकप्रिय होण्याचा मार्ग सुरू केला. प्रधानांच्या विरुद्ध ज्याची ज्याची तक्रार त्याला संभाजीचा आश्रय मिळूं लागला. प्रजेला ही पर्वणी प्राप्त होऊन तिनें राज्याचे कर न देण्याचा उपक्रम केला. याविरुद्ध प्रधानांची तक्रार झाली, तर संभाजीनें स्वतःच त्यांना सूट देण्याचा व पाठीशीं घालण्याचा पायंडा पाडला. संभाजीचा पक्षपाती कवि याची मांडणी वेगळीच करतो. तो म्हणतो, "स्वारीहून शिवाजी परत आला तेव्हां त्याच्या कानावर प्रधानांच्या कागाळ्या आल्या. राज्याचे त्यांनीं ठरविलेले धारे सोडून संभाजी त्यांत ढवळाढवळ करूं लागल्यामुळें, राज्याच्या महसुलांत तूट पडत आहे, असा अहवाल शिवाजीकडे करणें प्रधानांना भाग झालें. एवढेंच नव्हे तर त्यांच्या कानावर आलेली पण संभाजीनें गुप्त राखलेली त्याची मोगलांशीं गट्टी त्यांनीं शिवाजीच्या कानावर घातली व त्यामुळें शिवाजीनें त्यास शृंगारपूर सोडून सज्जनगडावर जाऊन राहण्यास सांगितलें."[१५] शेवटची गोष्ट कवीहि कबूल करतो व शकावलींतहि संभाजी परळीस गेल्याची नोंद आहे.[१६] मात्र रामदासांच्या सहवासासाठीं त्याला तेथें ठेवण्यांत आलें ही बखरींची कल्पना आहे.[१७] या वेळीं रामदास तेथें होते असा उल्लेख नाहीं. यावरून संभाजी शूर असला तरी राज्यभार वाहण्यास योग्य नव्हता असें ठरतें. पण त्याचा स्वतःसाठीं एक पक्ष निर्माण करण्याचा हेतु शृंगारपूरच्या राहण्यानें सिद्धीस गेलेला दिसतो. देवदत्त आपल्या काव्यांत संभाजी सज्जनगडावर फारसा राहिला असें दाखवीत नाहीं. तो तडक माहुलीच्या स्नानाच्या निमित्तानें बाहेर पडून तेथें बोलावून ठेवलेल्या दिलीरखानाच्या तुकडीसमवेत मोगलांच्या सैन्यांत गेलेला दिसतो.[१८] शिवाजीचा संभाजीला शृंगारपुरांत ठेवण्यांतील हेतु मात्र पार फसून त्याच्यापुढें एक नवीनच राजकीय पेंच उभा राहिला, एवढीच या प्रकरणाची फलश्रुति दिसते.

कवि देवदत्तानें संभाजीच्या अशा वागणुकीचें कारण देवी त्याच्या स्वप्नांत येऊन तीच त्याला वेळोवेळीं पुढें काय करावयाचें याचा आदेश देत होती, असें दिलें आहे.[१९] याचा अर्थ ही ऐतिहासिक घटना नाहीं; तो शुद्ध संभाजीचा पाठराखेपणा आहे. आपल्या पुत्रानें शत्रूकडे जावें ही शिवाजीला एक धक्का देणारीच गोष्ट होती व संभाजीचा त्यांत धर्मद्रोह व राष्ट्रद्रोह होता. संभाजीचें जें मुसलमानी दरबारांत राहणें झालें होतें त्याचाच हा दुष्परिणाम झालेला दिसतो. सहवासानें चांगले गुण लागणें कठिणच असतें, पण वाईट गुण मात्र हटकून लागतात, असें इतिहासावरून दिसतें. मोगलांकडे संभाजीला पाठविण्यांत शिवाजीचा हेतु म्हणजे संभाजीला मोगल दरबाराची खडान् खडा माहिती व्हावी. तो सफल होण्याऐवजीं, आपल्याच राज्याचें व्यंग शत्रूस कळलें व त्याच्या हातीं एक नवीन राजकीय डाव आपणहून दिला, असा उलटाच प्रकार घडला. शत्रूच्या राज्याचा वारस फोडून आपल्या बाजूस वळविणें हा मध्ययुगीन राजकारणांतील एक कायमचाच डाव होता. मराठी राज्यालाहि ही आपत्ति टाळतां आली नाहीं हा दैवदुर्विलास !

देवदत्तानें, शिवाजीच्या दरबारांतील प्रत्येक माणसाच्या अंगांत कलीनें कोणत्या ना कोणत्या दुर्गुणाच्या रूपानें प्रवेश करून त्याची मति पालटविली, असा जो ऐतिहासिक घटना बदलवून संभाजीच्याच वागणुकीचें समर्थन त्या रूपानें करण्याचा मार्ग आपल्या काव्यांत

अनुसरला आहे त्याचा हेतु, संभाजीला खूष करून आपला स्वार्थ साधणें हा तर होताच, पण व्यक्तिशः त्याला व त्याच्या भावाला परमानंद शिवराज्याभिषेकापूर्वी मरण पावल्यावर कवींद्र पदावरून घालवून देण्यांत आलें, त्याचा वाङ्मयीन सूड उगविणें हाहि होता. याचा स्पष्ट पुरावा त्यानें रघुनाथ पंडितराव या, शिवाजीच्या दानधर्मांचा अधिकार हातांत असलेल्या प्रधानावर जी विषारी टीका केली आहे तीवरून प्रत्ययास येतो. या पंडितरावाकडे सर्व विद्वान् ब्राह्मणांची परीक्षा घेण्याचें व तींत योग्य ठरलेल्यास दान देण्याचें काम सोंपविलें होतें. तो नुसता भिक्षुकाच्या शब्दावर किंवा इतरांनीं त्याबद्दल केलेल्या पक्षपाती शिफारशींवर अवलंबून न राहतां स्वतः कसून परीक्षा घेत असे. तशी त्यानें देवदत्ताची घेऊन, त्याला दरबारांतील दान घेण्यास योग्य असणाऱ्या मंडळींत समाविष्ट करून कांहीं देण्याचें नाकारलेलें दिसतें. म्हणून चडफडणाऱ्या कवीनें त्याची, म्हणजे त्याच्या परीक्षापद्धतीची निंदा करून, अखेर बोटें मोडून, या त्याच्या भूदेवद्वेषामुळें त्याला अखेर राजयक्ष्मा झाला, असें म्हणून समाधान मानलें आहे! [परमानंदकाव्यम्, पृ. ५४] शिवाजीच्या इतर करड्या प्रधानांवरहि देवदत्ताचा असाच राग आहे. त्यांच्यावर तो सर्व दुर्गुणांचा आरोप करतांना आढळतो, कारण तेहि केवळ जातीनें ब्राह्मण किंवा चार अक्षरें पढलेला म्हणून दक्षिणेसाठीं कोणाचीहि वर्णी दरबारांत लावण्याविरुद्ध होते. शिवाजीच्या राज्यांत निकामी माणसांना कोणतेंहि स्थान नव्हतें हें यावरून स्पष्ट होतें. संभाजीच्या कारकीर्दींत ढिलाई व अंधश्रद्धा पुनः परत आल्या, तेव्हां देवदत्तपुत्र गोविंद खूष होऊन, जे शिवाजीच्या राज्यकारभारांत समाविष्ट होऊन त्याच्या-प्रमाणेंच कारभारांत करडेपणानें वागत होते त्या देवरुखे, कऱ्हाडे, सारस्वत, चित्पावन वगैरे, संभाजीच्या कारकीर्दीतील वाममार्गप्रवर्तनाची, म्हणजे शाक्तपंथाची उघड निंदा करणाऱ्या कोंकणांतील ब्राह्मणांना परोत्कर्ष न साहणारे, क्रूरकर्में असें संबोधितो! या कोंकणांतील ब्राह्मणांनीं संभाजीचें गुरुत्वपद प्राप्त झालेल्या शाक्त शिवयोग्यास तो दिसतांच दांभिक म्हणून मोठ्यानें म्हणणें सुरू केलें होतें. पुढें एकदां कोंकणांत दसनामी गोसाव्यांचा एक तांडा यात्रेसाठीं आला; कोंकणांतील ब्राह्मणांनीं त्यांना शृंगारपुरास राहत असलेल्या शिवयोग्यावर चिथावून सोडून दिलें; ते त्याच्या मठींत गेले असतां शिवयोग्यानें या निंदक व्रात्यांस आपल्या अद्भुत सामर्थ्यानें बांधून टाकलें; तेव्हां ते बंधनांतून मुक्त होण्यासाठीं त्याला शरण गेले; त्यानें दया येऊन त्यांस मोकळें केल्यानंतर ते त्याची कीर्ति सर्वत्र सांगत परत गेले, असें एक अंधश्रद्धेचें उदाहरण कवीनें नमूद केलें आहे. यावरून संभाजीच्या कारकीर्दींत कोंकणांत समाज कसा विघटित होत होता याचें अनुमान करतां येतें. [परमानंदकाव्यम् पृ. १४३ ते १४८]. हें शाक्तबंड त्यांतील मद्यमांससेवनामुळें कदाचित् मराठ्यांस मानवलें असावें व या ढिलाईच्या मार्गाच्या सैन्यांतील प्रादुर्भावामुळें संभाजी पुढें मोगलांच्या छाप्यांत सांपडून पकडला गेला असणें शक्य आहे. कारण संगमेश्वराच्या परिसरांतच तें माजलें होतें. अंध गुरुभक्तीचें हें एक ठळक उदाहरण होय. कवि कलश हा याबाबत मुख्य गुन्हेगार दिसतो.

"समर्थता असेपर्यंत कोणत्याहि पदावर नियुक्ति" असा शिवाजीचा निश्चित नियम होता. पदाधिकाऱ्याच्या मुलाकडे पद जावयाचें तर त्यानें बापाच्या हयातींतच आपली योग्यता सिद्ध करून दाखविणें जरूर होतें. याबाबतचा घोटाळा मराठ्यांच्या इतिहासांत चिटणीस घराण्याच्या कुटुंबाभिमानानें केलेल्या अवास्तव लिखाणानें निर्माण झाला आहे. चिटणिसांच्या आनुवंशिक अधिकारपदाबद्दल अस्सल सनद आपल्यासमोर नाहीं. आहे ती

शाहूनें जुनी सनद नष्ट झाली अशा सबबीवरून दिलेल्या सनदेंतील चिटणीस घराण्यांतीलच पुरुषांच्या सांगण्यावरून लिहिलेली मागील अज्ञात हकीकत आहे.[२०] राजवाड्यांना ही दुसरी सनदहि नकलरूपांतच पाहावयास मिळालेली होती, अस्सल नव्हे. प्रस्तुत काव्यांत आपल्या पदावरून च्युत झाल्यामुळें परमानंदपुत्रपौत्रांच्या मनांत जी भगभग होती तिचा आविष्कार नजरेस पडतो. हा काव्यभाग त्यांनीं बापाच्या नांवावरच लिहून ठेवला आहे. त्यामुळें त्यांत अनेक त्रुटी असल्या तरी भाबड्या इतिहाससंशोधकाच्या डोळ्यांत धूळ फेंकण्यास हें लिखाण आज समर्थ ठरत आहे. याच्याच आधारावर इतिहाससंशोधक वा. सी. बेंद्र्यांनीं आपला जाडजूड संभाजी छत्रपति दोन पायांवर उभा केला आहे!

या प्रक्षिप्त परमानंदकाव्यांत सर्व रचना आधीं मनांत योजून ठेवलेल्या इतिहासाच्या मांडणीच्या समर्थनासाठीं तदनुरोधानें केलेली आढळते. लेखन करण्यांत आलें तेव्हां मोरोपंत व अनाजी दत्तो मरून गेले होते. तेव्हां त्यांबद्दल कांहींहि लिहिलें तरी चालण्यासारखें होतें. पण प्रल्हाद निराजी जिवंत होता. तेव्हां त्याबद्दलचे उद्गार सावधगिरीचे व त्याचा कोप आपल्यावर न ओढवेल अशा बेतानें कवीला काढावे लागले. मृत प्रधानांचा उद्देशहि संभाजीला भीक मागावयास लावण्याचा नसून, शिवाजीच्या इच्छेप्रमाणें जिंजीचें राज्य त्यानें घ्यावें, एवढाच होता.[२१] अशी योजना केवळ स्वतःच्या मतीनें त्यांना करतां —किंवा संभाजीला सांगतां—येण्याचें धैर्य शिवाजीच्या स्पष्ट आज्ञेवांचून कधींच झालें नसतें. संभाजीला राज्यप्राप्ति झाल्यानंतर त्यानेंहि राजारामाला वाऱ्यावर सोडलेलें नाहीं. सामान्यतः त्याला नीट वागविलें असें दिसतें.[२२] पण त्याला संभाजीनें राज्य दिलेलें नाहीं. म्हणजे सर्व राज्य एकसंधि, आपलेंच राखण्याचा त्याचा स्पष्ट हेतु दिसतो. संभाजी मोगलांकडे पळून जातांनाहि त्याच्या तोंडीं, मी सर्व राज्य जिंकण्यासाठीं परत येईन, असेच शब्द परमानंदपुत्रानें घातले आहेत. [परमानंदकाव्यम्, पृ. ८४ श्लोक ५५]. शिवाजीच्या इच्छेला न मानतां हंबीरराव सेनापति सैन्यासह संभाजीला मिळाल्यामुळें इतर प्रधानांचें राजकारण तडीस गेलें नाहीं याबद्दल सर्वांची एकवाक्यता आहे. असें सेनापतीच्या हातून घडलें याला कारण असें संभवतें कीं, राज्यांतील मुलकी अधिकारी व मुत्सद्दी आणि लष्करी अधिकारी यांचें जें बहुधा सामरस्य कोठें आढळत नाहीं, तेंच येथेंहि दृष्टोत्पत्तीस आलें. संभाजीजवळ लष्कराला आवडणारे गुण निश्चित होते. त्यांचें महत्त्व राजकारणी पुरुषांना मात्र तितकें भासत नसतें.

शिवाजीच्या हाताखालीं तयार झालेल्या व त्याचे हेतु पूर्ण समजलेल्या कडव्या स्वभावाच्या राज्यकारभाऱ्यांच्या अंमलाखालीं आपला व्यक्तिसंकोच करून राहण्यापेक्षां संभाजीसारख्या ढिल्या, भोळ्या व उदार राजाच्या हाताखालीं राहण्यास मिळालें तर तें मराठे शिलेदारांना मनापासून हवें होतें; व म्हणूनच हंबीरराव, आनंदराव, मानाजी मोरे प्रभृति लष्करांतील बड्या अधिकाऱ्यांनीं शिवाजीच्या मरणामुळें अकस्मात् प्राप्त झालेली मोकळें होण्याची ही संधि, संभाजीला मिळून, साधण्याचा निश्चय केला. शिवाजीच्या राज्याची मुख्य मदार, त्याचें रक्षण विपुल द्रव्यसंचयावर अवलंबून होतें. परमानंदपुत्र वर्णन करतो कीं, शिवाजीचे सरदार परमुलूख लुटून सोन्याच्या राशी आणीत व त्याचे मुलकी प्रधान व अधिकारी राज्यांतच कसून करवसुली करून त्यांत भर घालीत; शिवाजीला पैसा मिळाला कीं त्याचें समाधान असे; तो कसा, कोठून, कोणीं आणला याशीं त्याला कर्तव्य नसे. अशा गैर गोष्टी करूनहि शिवाजीचें चालूं शकलें याचें कारण त्याची पूर्वपुण्याई, एरवीं हें सर्व

अन्याय्य होतें, असें परमानंदपुत्र म्हणतो. [परमानंदकाव्यम्, पृ. ५५ श्लो. ५७–६१]. शिवाजीनें मोगलांशीं झालेला तह मोडून त्यांना दिलेले किल्ले परत घ्यावयास सुरुवात केली तीहि गोष्ट अन्याय्य, असें या पुत्राचें मत आहे! याउलट संभाजी होता. तो सर्वांना खूष करण्यास व त्या मार्गानें राज्य संपादन करण्यास सज्ज झाला होता. प्रधानांचें म्हणणें, महसुलांत तूट पडली तर सैन्याचे पगार तरी वेळच्या वेळीं शिवाजीच्या पद्धतीप्रमाणें कसे देतां येतील? व सैन्य राजी नाहीं तर संकटांनीं वेढलेलें नूतन महाराष्ट्रराज्य टिकेल तरी कसें? [प. पु. ९१ श्लोक १५–१७] शिवाजीची हीच पद्धति होती. मोगलांना तोंड देण्यांत, पडत्या विजापूरच्या बादशाहीला मोगलांविरुद्ध लढण्यासाठीं समर्थ करण्यास जो पैसा लागे तो शिवाजीच्या करड्या पद्धतीखेरीज उभाच झाला नसता. शिवाजीनें आपल्या राज्याच्या रक्षणासाठीं रायगडावर एवढा मोठा खजिना राखून ठेवला होता कीं, तो शिल्लक होता म्हणूनच संभाजीला आठ वर्षें राज्याचें रक्षण करणें शक्य झालें, केवळ संभाजीचा शूरपणा त्यासाठीं पुरला नसता, हें संभाजीच्या राज्यकर्तृत्वाचें वर्णन करणारांनींहि विसरूं नये हें बरें!

संभाजीनें राज्य मिळवितांना ज्या लोकांना मारलें त्यांचाहि अपराध एवढाच कीं, त्यांनीं शिवाजीच्या हुकमाची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला. या प्रकरणांत संभाजीवर कवि कलशाचा भलताच प्रभाव पडलेला दिसतो. या वेळीं संभाजीस मिळालेल्या व नंतर त्याच्या हाताखालीं काम करणाऱ्या मानाजी मोरे, राहूजी सोमनाथ, गंगाधरपंत, वासुदेवपंत प्रभृति सरकारकुनांस त्यानें नंतर तीन वर्षांनीं कैदेंत टाकल्याचें नमूद आहे.[२३] स्वतः संभाजी मोगलांकडून कैद होण्यापूर्वीं कवि कलशाचें व शिर्क्यांचें युद्ध झालें[२४] व शिर्के राजपुरीस सिद्द्याच्या आश्रयास गेले. याच सुमारास कलशाच्याच सांगण्यावरून हा वेळपर्यंत मोकळे राहिलेले प्रल्हाद निराजी व इतर सरकारकून यांना संभाजीनें कैदेंत टाकलें होतें.[२५] यावरून संभाजीचा दरबार व एकंदर कोंकण त्याविरुद्ध झालें होतें असा तर्क करतां येतो. संभाजीला पकडून नेल्यानंतर ताबडतोब आठ दिवसांनीं रायगडावर किल्लेदारानें राजारामास मुक्त करून राज्यावर बसविलें आणि कैदेंतील मानाजी मोरे प्रभृतींस सोडून परत ज्याचें काम त्याकडेस दिलें. "कांहीं लोकांची कडेलोट केली."[२६] यावरून संभाजीचा राज्यकारभार लोकांस मानवला होता, लोक त्यावर खूष होते, असें सिद्ध होत नाहीं. राजांचीं वैयक्तिक व्यसनें लोक व अधिकारीहि चालवून घेतात, पण कारभारांतील अन्याय सहसा सहन करीत नाहींत. शिवाजीच्या पुत्राबद्दल वाटणारी आपुलकी महाराष्ट्रांत अवश्य होती. त्याला अवरंगजेबानें क्रूरपणानें मारलें याबद्दल चीडहि सर्वांना वाटली. पण रायगडावरील अधिकाऱ्यांनीं संभाजीपुत्र शाहूला कांहीं राजा म्हणून जाहीर केलें नाहीं किंवा येसूबाईच्या हातीं राज्य सोंपविलें नाहीं. यावरून बेंद्र्यांचें त्यांबद्दलचें लेखन अवास्तव ठरतें. कर्त्या लोकांना असेंच वाटलें कीं, शिवाजीनें ठरविलेली, राजारामास रायगडचा राजा करण्याची योजना योग्य होती व ती मोडल्यामुळेंच मराठी राज्यावर एवढा अनर्थ गुदरला. राजारामाचीं माणसें त्याच्या मागोमाग रायगडाहून बाहेर पडलीं व हरजी महाडिकाच्या शूरपणामुळें राखल्या गेलेल्या जिंजीच्या राज्यांत जाऊन पोहोंचलीं. त्यांच्या मागोमाग किंवा बरोबर प्रल्हाद निराजी, निळो मोरेश्वर, बहिरजी घोरपडे प्रभृति राज्याभिमानी माणसें तिकडे गेलीं.[२७] पण जाण्यापूर्वीं त्यांनीं महाराष्ट्रांतील राज्य यथाशक्य रक्षिण्यास रामचंद्रपंत अमात्य, शंकराजी नारायण सचिव यांसारखे, त्यांच्या पुढील कामगिरीवरून कार्यक्षम, धैर्यवान्, राजकार्यधुरंधर ठरलेले

पुरुष अधिकारावर नेमून ठेवले.[२८] त्यांतच पुढें रामचंद्रपंताच्या हाताखालीं परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि हा शूर व हिकमती पुरुष उदयास आला. नामतः मराठ्यांचें राज्य जिंजीहून चाललें होतें व राजारामाचे हुकूम तेथूनच जाहीर होत, तरी राज्य राखण्याची व त्याची महाराष्ट्रीय परंपरा अखंड येथेंच टिकविण्याची महनीय कामगिरी या तिघांनीं पार पाडिली व त्यामुळें जिंजी सोडावी लागल्यानंतरहि मराठी राज्य महाराष्ट्रांत चिरंजीव झालें हें उघड आहे.

एवढी पुढील काळांतील माहिती येथें शिवाजीच्याच कारकीर्दीत सांगण्याचें कारण संभाजीसंबंधानें बाहेर पडलेलें अलीकडील लिखाण होय. हिंदुसभेच्या अनुषंगानें हिंदूंचे ऐतिहासिक धर्मवीर शोधून काढण्याचा मनु सुरू झाला व संभाजीला महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्येतिहासांतील धर्मवीर ठरविण्यांत आलें. ऐतिहासिक माहितीचा साकल्यानें विचार करतां धर्मवीर म्हणण्यासारखें संभाजीच्या हातून विशेष कांहीं घडलेलें दिसत नाहीं. मुसलमानी बाजूचा पुरावा अवरंगजेबानें त्याला, मुसलमान झालास तर तुझा जीव वांचेल, असें म्हटल्याचें सांगत नाहीं. ही सर्व फार मागून लिहिलेल्या व विश्वसनीय माहिती नसलेल्या मराठी बखरींचीच स्वकपोलकल्पित रचना आहे.[२९] मेला म्हणून तो धर्मवीर झाला हें म्हणणें तर्कास धरून नाहीं. संभाजीच्या आठ वर्षांच्या युद्धानें मोगलांचेंहि इतकें नुकसान झालें होतें कीं, अवरंगजेबाच्या मनांत त्याला कोणत्याहि अटीवर जीवदान देण्याचें येणें अशक्य होतें. काफिराच्या बाबतींत तर असंभाव्य होतें. दक्षिणेंतील तीन प्रबळ राज्यें नाहींशीं करून मोगल बादशाही कायम निःशत्रु करून ठेवणें हेंच अवरंगजेबास कार्य होतें. मराठी राज्याच्या बाबतींत तें शक्य झालें नाहीं याचें कारण शिवाजीनें पेटविलेली राष्ट्रीयत्वाची ज्योत, त्याला पोषक अशी त्याची राज्यपद्धति, व त्यांहूनहि जास्त त्याच्या हाताखालीं तयार झालेलीं अद्वितीय माणसें, हेंच होय.

ऐतिहासिक नाटकांच्या मालिकेंत त्यांतील नाट्यगुणांमुळें साहजिकच संभाजीच्या चरित्राचा प्रवेश झाला आहे. बाकीचीं सवंग देशाभिमानी परंपरेचीं नाटकें सोडलीं तर गडकऱ्यांचें 'राजसंन्यास' हें लेखकाच्या गुणांमुळें गाजलेलें असें एकच नाटक आहे. संभाजीच्या तोंडीं अखेरीस "राजा हा जगाचा उपभोगशून्य स्वामी" हे ध्येयवादी उद्गार घालून गडकऱ्यांनीं एकाच वाक्यांत संभाजीला फार मोठें पद देऊन टाकलें आहे. पण आम्हीं वाचलेल्या इतिहासावरून, संभाजीच्या तोंडून असे शब्द अखेरीस तरी येऊं शकतील अशी त्याची मनोरचना अन्यत्र कोठेंहि प्रतिबिंबित झालेली आढळत नाहीं. अत्याधुनिक नाटककार मानसशास्त्राचा कापूस पिंजून त्याच्या अंतर्मनाचा ठाव घेऊं पाहत आहेत, तें तर शुद्ध रम्यकल्पनाजाल आहे. ऐतिहासिक शक्यता व सत्यता त्यांत कोठें उमटलेली दिसत नाहीं. नाटकांतील खोटे, काल्पनिक प्रवेश निर्माण करून, त्यांत तितक्याच काल्पनिक संवादांचा मालमसाला भरून ऐतिहासिक व्यक्ती समाजापुढें मांडणें गैर आहे, असें आम्हांस वाटतें. यांत बऱ्या व्यक्तींना अलौकिक गुण चिकटविण्यांत येतात व वाईट (खल) माणसांची प्रमाणाबाहेर बदनामी घडवून आणण्यांत येते. नाटकापासून प्रेक्षक काय अपेक्षितात तो त्यांचा प्रश्न. पण इतिहासाची मात्र ही अक्षम्य विकृति व हानि आहे, असें आम्हांस वाटतें.

संभाजीबद्दल शिवाजीचें मत बदलत जाण्यास व तदनुरोधानें त्याला कह्यांत राखून राज्यांतील प्रस्तुत व भावी झगडा टाळण्यास शिवाजीनें काय उपाय योजले याची पांच

वर्षांतील कालवार जंत्री एकत्र पुढें ठेवल्यास सर्व बनावाचें स्वरूप लक्षांत येण्यास मदत होईल. म्हणून तसा प्रयत्न आतां करूं. (१) संभाजीच्या स्पष्ट दुर्वर्तनाबद्दल इंग्रजांचें समकालीन व आनुषंगिक निवेदन : आधार मुंबईहून सुरतेस पाठविलेलें शिवाजीच्या मृत्यूच्या अफवेचें पत्र, तारीख १७ जानेवारी १६७६. या पत्रांतील सहजगत्या आलेल्या संभाजीच्या दुर्वर्तनाबद्दलच्या निःसंदिग्ध उल्लेखावरून, त्याची वार्ता रायगडाच्या आसमंतात् सर्व प्रजेंत व चौलसारख्या बंदरांतील परक्या व्यापाऱ्यांस श्रुत झालेली होती हें स्पष्ट होतें. संभाजीनें बापाला विष घातलें ही एक प्रचलित वार्ता आहे. ती खरी किंवा खोटी याबद्दल शंका येणें रास्त आहे. शिवाजी मेला नाहीं म्हणून त्याला विषप्रयोग झाला नव्हता असें अनुमान मात्र काढतां येणार नाहीं. शिवाजी साताऱ्याला १६७५–७६ सालीं आजारी होता अशी स्पष्ट नोंद शिवापूर दफ्तरांतील यादींत आहे. तेथें आजाराचें नांव मात्र नाहीं. "शरीरीं व्यथा झाली" एवढेंच म्हटलें आहे.[३०] व्यथा विषबाधेमुळेंहि होणें शक्य आहे. या आजारांत शिवाजी मेल्याची अफवा त्याच्या दीर्घकाल पडून राहण्यामुळें प्रचलित झाली असावी. पण ती दाभोळ, चौल व कल्याण या राजधानीभोंवतालच्या तीनहि बंदरांत पोहोंचली होती व या वेळीं मुंबईत राहणाऱ्या हबशी संबूळला सुद्धां माहीत होती. आजारांतून शिवाजी जानेवारी १६७६ त बरा होऊन तारीख १ फेब्रुवारी रोजीं पालीला अष्टप्रधानांसह खराडे व काळभोर यांच्या महजराचा निवाडा करण्यास जातीनें हजर होता, व याच ठिकाणीं रघुनाथपंत हणमंते हजर असल्याची नोंद आहे.[३१] म्हणजे रघुनाथपंताचें व्यंकोजीशीं जमत नाहींसें होऊन तो तंजावराहून महाराष्ट्रांत येऊन पोहोंचला होता, व यानंतर लवकरच शिवाजीची दक्षिण प्रदेशांतील स्वारी निर्माण झालेली दिसते. या सर्व पुराव्यावरून शिवाजीचें संभाजीबद्दलचें मत सन १६७५ पासूनच साशंक होण्यासारखी कृति त्याच्या हातून घडली होती याबद्दल शंका उरत नाहीं व तदनुरोधानें राज्याच्या भवितव्याबद्दल काळजी निर्माण होणेंहि क्रमप्राप्त होतें. पुढें या वर्षाच्या अखेरीस शिवाजी रायगडाहून दक्षिणदिग्विजयाच्या स्वारीसाठीं बाहेर पडला तेव्हां त्यानें संभाजीला तेथून काढून शृंगारपूरला नेऊन स्थापन केलें, पण बरोबर घेण्याचें मनांत आणलें नाहीं. यावरून त्याबद्दलचा अविश्वास व बखेडा करण्याची त्याची प्रवृत्ति हीं शिवाजीच्या मनांत खोलवर रुजलीं होतीं असा बोध होतो. शिवाजी या सर्व प्रकरणीं राजा म्हणून राज्यहितदृष्टीनें वागत होता, केवळ धर्मशास्त्रावर विसंबून संभाजीला व्यक्तिगत पापाबद्दल शिक्षा करण्याचें त्यानें मनांत आणलें नाहीं.

(२) संभाजीचा मुक्काम शृंगारपुरास १६७६ च्या ऑक्टोबरपासून १६७८ च्या पावसाळ्याअखेर असावा. नंतर स्वतःच्या गैरहजेरींतील राज्यकारभाराबद्दल प्रधानांचा अहवाल शिवाजीस सादर झाला त्यावरून पाहतां, संभाजीच्या राज्यकारभारांतील ढवळाढवळीमुळें करांची वसुली अडली व त्याच्या प्रधानांना लबाड, पैसेखाऊ म्हणण्यामुळें प्रधानांचा राज्यकारभारांतील प्रभाव प्रजेच्या दृष्टीनें ऱ्हास पावण्यास सुरुवात झाली. प्रजेवर मुलाप्रमाणें प्रेम करण्यानें ती ढिली होऊन राजभाग देण्याची टाळाटाळ करूं लागली. याचा महसुलावर अनिष्ट परिणाम झाला. हें ऐकून शिवाजीनें संभाजीला शृंगारपुराहून परळी किल्ल्यावर जाऊन राहण्यास सांगितलें. शिवाजीच्या गैरहजेरींत अवरंगजेबाच्या सूचनेवरून त्याच्या दक्षिणेंतील सुभेदार सेनापतींनीं संभाजीला बापापासून फोडण्याचा डाव आरंभिलेला

होता व संभाजीच्या मनोभूमिकेंत त्या विशिष्ट परिस्थितींत त्यांचा उपदेश मूळ धरूं लागला होता.[३२] पुढें शृंगारपुराहून सज्जनगडावर रवानगी झाल्यानंतर संभाजीच्या मनानें हिय्या केला व अविचारानें तो दिलीरखानाकडे निघून गेला. शिवाजीनें हा वेळपर्यंत त्याला राज्य देणार नाहीं असें कांहींहि म्हटलें नव्हतें. पण त्यालाच शंका निर्माण होऊन मोगलांच्या साहाय्यानें महाराष्ट्राचें राज्य स्वतःच्या पराक्रमावर काबीज करण्यासाठीं तो त्यांच्या छावणींत जाऊन राहिला.[३३] (डिसेंबर १६७८)[३४] ही सर्व हकीकत परमानंदपुत्रानें दिली आहे. अवरंगजेब या वेळीं अजमेरास राजपुतांशीं लढण्यांत गुंतला होता.

(३) संभाजीनें १६७९ च्या वैशाखांत भूपाळगडावर स्वारी करून तो मोगलांस जिंकून दिला व आपण बापाविरुद्ध लढण्यांतहि मागें जाणार नाहीं असें सर्वांस पटवून दिलें.[३५] शिवाजीचे संभाजीस समजावून व चुचकारून परत स्वराज्यांत आणण्याचे प्रयत्न सुरूच होते. या वेळीं तो मोगलांविरुद्ध विजापूरचें राज्य राखूं पाहत होता, तर संभाजी दिलीरखानास विजापूरच्या मोहिमेंत मदत करीत होता.[३६]

(४) अखेर शिवाजीच्या चुचकारण्याचा परिणाम होऊन म्हणा, किंवा मोगलांच्या वर्तनास विटल्यामुळें म्हणा,[३७] १६७९ च्या डिसेंबरांत संभाजी पन्हाळ्यास परत आला व तेथें त्याची समजूत पाडण्यासाठीं दीर्घकाल भेट शिवाजीनें घेतली.[३८] शिवाजीनें त्याला नवीन जिंकलेलें समृद्ध व सुरक्षित असें जिंजीचें राज्य त्याचा भाग म्हणून देण्याचें योजिलें. पण संभाजीनें तें कबूल केलें नाहीं. त्यास सलग सबंध राज्य स्वतःलाच पाहिजे होतें, तडजोड नको होती. तेव्हां शिवाजीनें त्याला पन्हाळ्यासच राहण्यास सांगितलें, व आपण राजारामाच्या लग्नासाठीं रायगडास परत आला, आणि कल्पना नसतां थोड्या दिवसांच्या आजारानें स्वर्गवासी झाला.[३९]

(५) स्वराज्याच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें व राजाराम व त्याची आई यांच्या हिताच्या विचारानें महाराष्ट्रांतील राज्य प्रधानांच्या हातीं सोंपवून प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळें स्वतः विश्रांति घेण्याचा शिवाजीचा बेत यापूर्वींच झालेला दिसतो. पण संभाजीला पुढें काय करावयास सांगावयाचें व कोठें ठेवावयाचें याचा विचार या वेळीं ठाम ठरलेला नसावा. राजारामाचें लग्न आटोपून पुनः संभाजीस भेटण्याचा त्याचा विचार होता व त्याच्याशीं पुनः युक्तिवाद करून त्यास जिंजीच्या राज्यावर पाठविण्याचा त्याचा बेत असावा. पण संभाजी हट्टी असल्यामुळें आपलें मत स्वीकारीलच याची शिवाजीला खात्री नव्हती. उलट बंड करून सर्व राज्य स्वतःच्याच ताब्यांत आणण्याचा तो आपल्या मृत्यूनंतर प्रयत्न करील अशी शिवाजीला मागील अनुभवावरून सकारण भीति वाटलेली असावी. खेरीज मराठे सैनिक व प्रधान यांचें एकमत होईलच असा त्यास विश्वास वाटत नसावा. म्हणून आपण वांचत नाहीं अशी त्याची खात्री झाली तेव्हां त्यानें पुढील व्यवस्थेचा एक अधिकृत कागद बहुधा बाळप्रभूकडून लिहवून घेऊन प्रधानांसाठीं मागें ठेवला असावा.[४०] कारण मोरोपंत व अनाजी दत्तोजी या वेळीं रायगडास नव्हते.

(६) शिवाजीच्या मृत्यूनंतर हाच कागद घेऊन मोरोपंत, अनाजी दत्तो वगैरे प्रधान पन्हाळ्याकडे निघाले असावेत. त्यांना या वेळीं संभाजीनें पन्हाळा संपूर्णपणें आपल्या ताब्यांत आणून सेनापति व सैनिक यांच्याशींहि संधान जोडलें आहे हें ठाऊक नसावें म्हणून ते आत्मविश्वासानें संभाजीस शिवाजीची अखेरची आज्ञा दाखवून वळविण्याच्या

विचारानें निघाले असावेत. पण त्यांचे सर्वच अंदाज चुकून संभाजी यापूर्वीच शेर झाला होता. साहजिकच ते संभाजीच्या हातीं सांपडले व शिवाजीची इच्छा अंमलांत आणणें त्यांस अशक्य झालें. राजारामाचें मंचकारोहण घडवून आणण्याचा धीर त्यांना शिवाजीच्या स्वदस्तुरच्या कागदामुळेंच येणें शक्य होतें, त्यांच्या वैयक्तिक इच्छेचें किंवा हर्षामर्षाचें तें फलित नव्हतें. ते स्वामिनिष्ठ होते व शिवाजीची आज्ञा अंमलांत आणण्याचा त्यांनीं यथाशक्य प्रयत्न केला. तो तडीला जाऊं शकला नाहीं हें वैयक्तिक त्यांचें व महाराष्ट्राचें दुर्दैव !

(७) शिवाजीला आपली प्रकृति फार झपाट्यानें थकत आहे असें दक्षिणदिग्विजयापासून वाटूं लागलेलें दिसतें. त्यानंतरच्या दोन वर्षांत शिवाजीला विजापूर आपल्या ताब्यांत घेण्याच्या कारस्थानांत, पुष्कळ पैसा खर्चूनहि अपयश आलें. तेथून उत्तरेस जाऊन जालन्याच्या बाजूला मारलेल्या धडकींलासुद्धां इच्छित यश आलें नाहीं. त्यांतून शिवाजी कसाबसा निसटला एवढेंच. यानंतर संभाजी परत येऊन त्याची समजूत राज्यहितार्थ जिंजीचें राज्य देऊन काढण्याची त्याची इच्छाहि संभाजीच्या सर्वच राज्य स्वतःच बळकाविण्याच्या लालसेमुळें तडीला गेली नाहीं. शिवाजीचें मूळ ध्येयहि राज्य विभागण्याचें नव्हतेंच. केवळ अगतिक होऊन, आपला काळ थोडा राहिला आहे हें ओळखून, त्यानें ही योजना पुढील अंतःस्थ कलह टाळण्यासाठीं योजिली होती. पण संभाजीनें धूर्ततेनें अगदीं पड खाल्ल्यासारखें दाखवून, "आपणांस साहेबांचे पायांची जोड आहे. आपण दूधभात खाऊन साहेबाचे पायांचें चिंतन करून राहीन" असे शिवाजीच्या पितृहृदयास जाऊन भिडणारे शब्द बोलून तात्पुरती वेळ मारून नेली व शिवाजीस कुंठित केलें.[४१] या क्षणीं शिवाजीला आपण महिन्याभराचेच या जगाचे रहिवासी आहोंत असें स्वप्न पडलें नव्हतें. निदान थोडा काळ तरी जगूं व राज्याची इष्ट ती घडी बसवून, आपल्या डोळ्यांदेखत राजारामास स्थानापन्न करून, राज्यरक्षणाच्या सर्व योजना अंमलांत आणून मग जाऊं, अशी त्याची भावना असावी. एरवी त्यानें अष्टप्रधानांतील एक जो सुमंत त्यास पन्हाळ्यावर संभाजीवर नजर ठेवण्यास नेमून[४२] रायगडची वाट धरली नसती. पण त्याचे सर्व हेतु बाजूस राहून, आपण चार दिवसांचेहि सोबती नाहीं हें रायगडास कळून आल्यावर त्यानें हजर असलेल्या बाळप्रभूकडून गैरहजर असणाऱ्या मोरोपंत व अनाजी दत्तो यांसाठीं पुढील व्यवस्थेचा कागद लिहून ठेवला असला पाहिजे. कारण अस्सल राजपत्राशिवाय या वरिष्ठ प्रधानांचाहि शब्द ऐकण्यास सर्वजण तयार होतील अशी त्याला खात्री नसावी. केलेला कागद काय स्वरूपाचा आहे, आपले अखेरचे विचार काय, हें सर्वांस कळावें व कागद खोटा नाहीं याची खात्री सर्वांस पटावी म्हणून रायगडास हजर असलेल्या माणसांपैकीं विश्वासू व अधिकारसंपन्न असे सहा ब्राह्मण व सहा मराठे यांच्या कानांवर साक्षीदार म्हणून सर्व गोष्टी त्यानें घालून ठेवल्या. येणेंकरून मोरोपंत, अनाजी व बाळप्रभु यांनीं त्यांच्या मनास वाटला तसा राजाच्या नांवाचा कागद बनवला नाहीं याची जनांस ग्वाही मिळणार होती. शिवाजीनें सांगितलेली हकीकत सभासदाच्या शब्दांत पुढीलप्रमाणें आहे—"आपली आयुष्याची अवधी जाली. आपण कैलासास श्रीचे दर्शनास जाणार. शरीर क्षीण देखून पन्हाळियावरि संभाजीराजे वडीलपुत्र यांस सांगितलें कीं, 'तुम्ही दोघे पुत्र आपणांस. यांस राज्य वांटून देतों. आणि उभयतां सुखरूप राहाणें' म्हणोन सांगितलें. परंतु वडील पुत्र संभाजीराजे यांनीं ऐकिलें नाहीं. शेवट आपला तो निदान समय दिसत आहे. राज्य म्यां

शिवाजीनें चाळीस हजार होनांचा पुणें महाल होता, त्यावरि एक क्रोड होनांचें राज्य पैदा केलें. हे गड, कोट व लष्कर पागा ऐसें मिळविलें. परंतु मज माघारें हें राज्य संरक्षण करणार ऐसा पुत्र दिसत नाहीं. कदाचित् धाकटा कुंवार राजाराम वांचला तर तो एक हें राज्य वृद्धीतें पाववील. संभाजीराजे वडील पुत्र जाणता आहे, परंतु बुद्धि फटकळ आहे. अल्पबुद्धि आहे. यास काय करावें! आपण तों प्रयाण करतों. तुम्ही कारकून व हुजरे मराठे कदीम या राज्यांतील आहां. तुम्हांस या गोष्टी कळल्या असाव्या."[४३]

येथवरची हकीकत सभासदानें दिलेली शब्दशः नसली तरी भावार्थानें खरी असावी. पण यानंतर सभासदी बखरींत आलेल्या व शिवाजीच्या तोंडीं घातलेल्या मजकुराबद्दल आम्हांस तसें वाटत नाहीं. तो भाग प्रक्षिप्त, संभाजी व राजारामाच्या कारकीर्दीतील इतिहास पाहिल्यानंतर मागाहून कोणीतरी घुसडलेला, अंतर्गत मांडणीवरूनच उघड उघड दिसतो. लेखकाचा हेतु जिंजीला कारभार पाहणाऱ्या व राज्याचा जम बसविणाऱ्या राज्यकर्त्या माणसांची स्तुति करून आपलें बस्तान बसविण्याचा दिसतो. कृष्णाजी अनंतास शिवचरित्रांतील पुष्कळ भागाची माहिती नव्हती हें बखरीवरून उघड आहे. पण अखेरचा भाग त्यानें प्रल्हादपंत आदि लोकांकडून स्वतःच ऐकलेला असावा. तो स्वतः राजाराम, प्रल्हादपंत व बहिरजी घोरपडे यांबरोबर जिंजीला गेलेला असल्यामुळें त्याला या लोकांची हांजी हांजी करण्याचें कारणच नव्हतें.[४४] हाच प्रकार सभासदी बखरींतील शिवाजीचें अंतकालवर्णन व नंतरचीं अशुभ चिन्हें यांबद्दल समजावा. तो हिंदु समाजांत मोठ्या माणसाच्या मृत्यूनंतर लिहिण्यांत येणाऱ्या मामुली, पौराणिक थाटाचा आहे. राजारामानें क्रिया केली एवढा उल्लेख मात्र ऐतिहासिक दिसतो. कदाचित् शिवाजीच्या अंत्यविधीसमयीं कृष्णाजी अनंत हा प्रल्हादपंताचा या राज्यांतील कारकून म्हणून रायगडासहि हजर असेल. प्रल्हादपंताच्या मृत्यूनंतर त्यानें बहिरजी हिंदुराव घोरपडे याचा आश्रय घेऊन कर्नाटकांतील कारभार केलेला दिसतो. पुढें तर तो ताराबाईच्या कारकीर्दीत हिंदुरावाचाच हस्तक म्हणून फोंड्यावरील गोव्याच्या स्वारींत गुंतलेला दिसतो. म्हणजे तो तत्कालीन ब्राह्मण सरकारकुनाप्रमाणें लष्करी कामांतहि प्रवीण असावा व त्याचा चरित्रक्रम पाहतां तें स्वाभाविकच आहे.

शिवाजीनें मरणापूर्वी एक अधिकृत आज्ञापत्र प्रधानांसाटीं मागें ठेवलें होतें, असें फक्त रायरीची बखर (इंग्रजी भाषांतर) नमूद करते. पण शिवाजीची राज्यहितदक्षता व दूरदृष्टि लक्षांत घेतली तर तसें त्यानें केलेंच असलें पाहिजे असें ऐतिहासिक शक्यता व सत्यता पाहतां म्हणावयास हरकत नाहीं. मोरोपंत व अनाजी हे शिवाजीच्या मृत्युसमयीं रायगडला हजर नसल्याकारणानें राजारामाचें मंचकारोहण करून त्याची द्वाही फिरविण्यास काळ लागला व त्याचा फायदा संभाजीला मिळाला, हीसुद्धां एक अकल्पनीय ऐतिहासिक घटना होय. संभाजीचा व हंबीरराव प्रभृति सैन्यांतील मुख्य यांचा संबंध येऊन पुढील पावलें कशी टाकावयाचीं हें त्यांनीं ठरविण्यापूर्वी जर मोरोपंत व अनाजी दत्तो हे पन्हाळ्यास येऊन दाखल झाले असते तर संभाजीचा शिवाजीनें सांगितलेला बंदोबस्त तडीस जाऊन, मग जो एकदम उत्पात झाला तो होऊंच शकला नसता. निदान त्याला कांहीं कालाच्या अंतःस्थ युद्धाचें स्वरूप येऊन मग त्यांतून कांहीं तरी बाहेर पडतें. पण काल संभाजीस अनुकूल होता व महाराष्ट्रराज्यास नव्हता. या सर्व प्रकरणीं कवि कलशच त्याचा वैयक्तिक, धार्मिक मार्गदर्शक म्हणून त्याजवळ पन्हाळ्यास येऊन राहिला होता, कीं अन्यत्र कोठें बाहेर होता, याचा उल्लेख नाहीं.

परमानंदपुत्रकाव्यावरून, शृंगारपूरच्या वास्तव्यापासून त्याचा प्रभाव संभाजीवर पडला होता असें उघड भासतें. तो कांहीं मागाहून एकदम नव्यानेंच राज्यांत येऊन संभाजीच्या पदरीं पडलेला माणूस नव्हे. त्याच्यांत व्यक्तींवर छाप बसविण्यासारखे, विशेषतः अंधश्रद्ध व्यक्तींवर वजन पाडण्यासारखे गुण अंगभूतच होते. तो कारस्थानी, धीट व ज्याची बाजू घेईल त्याच्यासाठीं कोणतीहि गोष्ट करावी असें म्हणणारा व त्यासंबंधीं मनाची कोणतीहि अडचण वाटणारा नव्हता, असें त्याच्या पुढील चरित्रावरून स्पष्ट आहे. अशा पुरुषाच्या हातांत संभाजीच्या मनाची दोरी गेल्यामुळें, पुढें जे जे प्रकार झाले त्यांबद्दल त्यासच जबाबदार धरणें भाग आहे.

खाफीखानाच्या ग्रंथांत आग्र्याहून पलायनानंतरच्या अडचणींत शिवाजी अलाहाबादेस किंवा काशीस गेला असतां कलशाच्या रक्षणाखालीं त्या संभाजीस ठेवलें होतें असें आहे,[४५] तें मराठी बखरींतील[४६] व अस्सल पत्रांतील उल्लेखांवरून[४७] अर्थातच खोटें ठरतें. पण त्यावरून शिवाजीनें मोगली अधिकाऱ्यांना चकविण्यासाठीं ज्या ज्या गप्पा उठविल्या होत्या त्यांचा बोध होतो. या अफवांमुळेंच खाफीखानाला पुढें दक्षिणच्या राजकारणांत पुढें आलेल्या कवि कलशाबद्दल असें लिहिण्याची जुळणी करतां आली. अशांतीलच एक गप्प संभाजी मार्गांत निधन पावून दक्षिणेंत शिवाजीनें त्याचें उत्तरकार्यहि संपादिलें याबद्दलची.[४८] शिवाजीच्या हरहुन्नरीपणाची ती साक्ष आहे. इतके सगळे गुण त्याजवळ होते म्हणूनच तो अवरंगजेबाच्या शाहाणपणापुढें व तजविजीपुढें टिकाव धरूं शकला. संभाजींत यांतील कांहीं उरलेलें दिसत नाहीं. तो समोर धडक मारणारा, शूर होता. पण केवळ शूरपणानें शिवशाही जन्मासहि आली नसती किंवा टिकलीहि नसती. या गोष्टीची जाणीव शिवाजीस असल्यानेंच त्यानें संभाजीच्या हातीं महाराष्ट्रराज्य सोंपविण्याचा मनांतील बेत राज्यहिताच्या दृष्टीनें पुढें येऊं दिला नाहीं. राज्य ही शिवाजी नैतिक जबाबदारी समजत होता, आपली खाजगी मालमत्ता धरीत नव्हता, याचें हें स्पष्ट उदाहरण आहे. त्या काळांतील समजुतीस अनुसरून अनिर्वाह्य पक्ष म्हणून आनुवंशिक राज्य ठेवणें त्यास भाग होतें इतकेंच. पण त्याच्या राज्याचा मुख्य हेतु प्रजापालन, लोकांचें हित साधणें हा होता. राज्यस्थापनेंत तयार झालेल्या सर्व दर्जाच्या माणसांची सोय लावणें हें तो आपलें कर्तव्य मानीत होता. राज्याचें स्थैर्य कशावर अवलंबून आहे याची त्यास स्पष्ट कल्पना होती. यामुळेंच, कांहीं काळ संभाजीच्या हातीं राज्याचीं सूत्रें जाऊन तज्जन्य अनर्थ तो टाळूं शकला नाहीं, तरी त्या राज्ययंत्रांत तयार झालेल्या व होणाऱ्या शाहण्या लोकांनीं पुढें राजारामाच्या कारकीर्दींत स्वराज्याची गाडी पुनः रुळावर आणली. बहुतेक उच्च मराठा कुळांतील कर्तबगार व महत्त्वाकांक्षी पुरुषांची राज्यासंबंधीं शिवाजीप्रमाणें समजूत नव्हती. ते राज्य म्हणजे दौलत, म्हणजेच खाजगी मालमत्ता, एवढेंच समजत होते. त्यामुळें उत्पन्न झालेला झगडा सबंध मराठेशाहीला पुरला, तरी त्यांत वेळोवेळीं अडचणींच्या समयीं शिवाजीचें एकराज्याचें ध्येय उसळी मारून पुढें येत असे, हा शिवाजीच्या योजनेचा राष्ट्रांत मुरलेला अवशेष समजला पाहिजे. इंग्रजी राज्य झाल्यानंतर मराठ्यांतच व महाराष्ट्रांतच पुनः एकदां स्वातंत्र्याची खोल गाडली गेलेली मुळी संधि लाभतांच वर उमटून निघाली, हाहि शिवाजीच्या रुजवणीचाच महाराष्ट्रीय लोकांवरील परिणाम म्हटला पाहिजे. स्वातंत्र्याबद्दल निर्हेतुक, निःस्वार्थी तळमळ मराठ्यांत जितकी भावनादृष्ट्या आढळते तितकी ती भारतवर्षातील अन्य प्रदेशांत नांदत असलेली दिसत नाहीं. इतर लोक त्याकडे सत्तेचें अधिष्ठान या स्वार्थी नजरेनें पाहतात. विसाव्या शतकांतील राजकीय

ध्येयवादी वाक्यांची गुंफण करोत, त्यांच्या कृतीचा उगम स्वार्थसाधनांतच दडलेला असतो, हें आजवर उघड होत आलें आहे.

संभाजीच्या दुर्वर्तनाबद्दल उल्लेख फक्त इंग्रजी पत्रांतच आहे असें नसून इतरहि समकालीन व उत्तरकालीन उल्लेख आहेत. निकोलाय मनुची हा इतालियन गोलंदाज अवरंगजेबाच्या दरबारांत सुमारें पंचवीस तीस वर्षे होता. दिल्ली, आग्रा, बुऱ्हाणपूर, औरंगाबाद, पुरंधर, गोवें, विजापूर, गोवळकोंडें, अवरंगजेबाचें शिबिर व त्याच्या सरदारांची मद्रासेजवळील छावणी, वगैरे भागांतून शिवाजी-संभाजींबद्दल माहिती गोळा करण्याची त्याला अपूर्व संधि होती व तिचा त्यानें उपयोगहि केला आहे. शिवाजीला दक्षिणच्या स्वारींतून लवकर कां परतावें लागलें याचें एक कारण तो, शिवाजीची संभाजीबद्दल काळजी, हें नमूद करतो. "संभाजी हा मनावर वा संवयींवर ताबा राखूं न शकणारा तरुण असून तो दुसऱ्यांच्या बायका पळवी," असा त्यानें स्पष्ट आरोप केला आहे. "लोकांच्या बायकांवर बदनजर ठेवतो म्हणून संभाजीचे अंमलदार त्याजवर अत्यंत नाराज झाले. शत्रूंना तोंड देण्याची निकडीची वेळ आली असतां दुसऱ्यांच्या बायकांशीं दुर्वर्तन करण्याची त्याला जडलेली खोड नाहींशी होईना; तेणेंकरूनच तो आपल्या स्वातंत्र्यास व प्राणांस मुकला.", असें तो संभाजीच्या अपकर्षाचें कारण देतो. (मराठी रिया. भाग ३, पृ. १९३५१०२; मनुची भाग २, पृ. २५७ व ३१०] पुढें तो म्हणतो, "त्याबद्दल शिवाजीकडे अधिकाऱ्यांकडून तक्रारी येऊं लागल्या व त्यास भीति पडली कीं, त्या वेळींच न थांबल्यास राज्यांत ते प्रधान वा अधिकारी बंड उत्पन्न करतील, त्यामुळें त्यानें संभाजीस कैद करून एका किल्ल्यावर ठेवण्याचें ठरविलें. तसेंच धाकट्या मुलाला आपल्यामागें राज्य देण्याचेंहि त्यानें निश्चित केलें. पण संभाजीला बापाच्या आज्ञांचा सुगावा लागून त्यानें वेळींच पलायन करून अवरंगजेबाचा दरबार आश्रयासाठीं गांठला."[४९] हा उल्लेखहि सहजगत्या आलेला असल्यामुळें, त्यांत कोणाच्या हर्षामर्षाचा संबंध नसून समाजांत सर्वत्र फैलाविलेली ती वार्ता आहे, हें सहज समजून येतें. खाफीखान अशाच तऱ्हेचे उद्गार काढतांना आढळतो[५०] व एकोणिसाव्या शतकांतील, मागील कागदपत्रांवरून इतिहास लिहिणारा बसातीनुस्सलातीनकार, संभाजी शिवाजीच्या शेरेनवीसाच्या मुलीवर लुब्ध होता, असें नामाभिधानहि लिहितो.[५१] एवंच, मराठी बखरकारच संभाजीच्या दुष्कृत्याबद्दलच्या अफवेस व टीकेस कारणीभूत आहेत असें नसून, इतरत्रहि तोच समज प्रचलित होता, हें स्पष्ट होतें. हा सगळा पुरावा डावलून श्री. बेंद्रे व त्यांचे ढोलबडवे संभाजीला अगदीं निष्कलंक आचारणाचा व उच्च ध्येयाचा पुतळा बनवून त्याचा 'पुण्यश्लोक' या धार्मिक व उच्च नैतिक विशेषणानें गौरव करण्यास व इतरांनीं तो गौरव न मानल्यास त्यांना सत्यापलापी ठरविण्यास प्रवृत्त झाले आहेत! तेव्हां त्यांच्या या मूल्यमापनांत इतिहाससाधनांचा तौलनिक विचार प्रधान नसून अन्यच कांहीं "आंतला आवाज" त्यामागें दडला आहे हें उघड होण्यास अडचण पडत नाहीं. आणि त्यामुळेंच या सर्व मापनाचा कृत्रिमपणा उभा ठाकतो!

शिवाजी-संभाजी संबंध

१. ERS Vol. I, letter 486, p. 375.

२. जे. श. व. शि. द. या, शि. च. प्र. पृ. २७ व ५२

३. शि. च. प्र. पृ. २७, ५२
४. शि. च. प्र. पृ. ५२
५. ERS Vol. I, letter 358, pp. 252-3.
६. ERS Vol. II, letter 139, p. 78.
७. चि. ब., संपादक का. ना. साने, १९२४ पृ. ३४६.
८. शि. दि. पृ. २६३-४; ए. क. ब.–संपादक वाकसकर, सानेप्रत, कलम ८७, पृ. १४९.
९. प. का. पृ. ६६, श्लोक ८५-८९.
१०. ERS Vol. II, letters 186 and 198, p. 99 and 106.
११. प. का. पृ. ५१, श्लोक २४ व पृ. ६८, श्लो. १, २, ३.
१२. प. का. पृ. १३३ ते १५३.
१३. प. का. पृ. ५९, श्लोक. ४८.
१४. प. का. पृ. ५० ते ६०.
१५. प. का. पृ. ८०–८१, श्लो. १३–२५
१६. शि. च. प्र. पृ. २९
१७. ए. क. ब. साने–प्रत, कलम ८७ पृ. १४९–१५०; चि. ब. २७२.
१८. प. का. पृ. ८३–८४, श्लो. ४९ ते ६७.
१९. प. का. पृ. ७२–७६, श्लोक ५३ ते १०१.
२०. इऐमा, भाग ६ [ऐतिहासिक विविध विषय], तृतीय खंड, पृ. ३०–३१; प. सा. सं. क्र. १६५४; चांकाप्रसा, पृ. १३, श्लो. १.
२१. स. ब. [सानेसंपादित आवृत्ति २ री, १८८९], पृ. ७३–७४ व ८२-८३; प. का. पृ. ८०, श्लो. २–५.
२२. Bombay to Surat, 18-6-1680; ERS, No. 511, p. 314, काव्य. सं. ले. २०.
२३. शि. च. प्र. पृ. ३३
२४. शि. च. प्र. पृ. ३४
२५. शि. च. प्र. पृ. ३४
२६. शि. च. प्र. पृ. ३५
२७. राजारामचरितम् सर्ग १; श्लो.४८ ते ५०; शि. च. प्र. ३५; राजारामचरितम् सर्ग ४, श्लो. १७–२३ व ४२
२८. राजारामचरितम् सर्ग ४ श्लो. ११-१२.
२९. म. सा. ब. पृ. ६१-६३; मल्हार रामरावलिखित संभाजीचरित्र, पृ. २५-२६; शे. ब. पृ. १०८; पंतप्रतिनिधींची ब.—भारतवर्ष, खं. १, पृ. २५-३१.
३०. शि. च. प्र. पृ. ५३
३१. राम. अं ६३-६४, ले. १, प. सा. सं. १८१६
३२. प. का. पृ. ७६ ते ७९.
३३. प. का. पृ. ८४
३४. शि. च. प्र. पृ. २९
३५. प. का. पृ. ९५–१००; शि. च. प्र. पृ. २९.
३६. बु. स. [उर्दू] (गायकवाड पुस्तकमाला, बडोदें १८८५. पृ. ७०८)
३७. ERS Vol II, Letters 393 and 467, pp. 217, 276.
३८. शि. च. प्र. पृ. ३०; स. ब. पृ. ७३.

Scanned by CamScanner

३९. स. ब. ७३–७४ व ८१–८२
४०. ए. क. ब. पृ. १५३–४, फॉरेस्ट–प्रत कलमें ८९ व ९०
४१. स. ब. पृ. ७४
४२. स. ब. पृ. ८१
४३. स. ब. पृ. ८२
४४. राजारामचरितम् सर्ग ४, श्लो. १८
४५. KKM, pp. 80—83; KKD, pp. 281, 284—6.
४६. स. ब. पृ. ४४; ए. क. ब. कलम ५६, पृ. १०३–१०४ [साने व सरकार यांच्या प्रती] चि. ब. पृ. २४०; शि. दि. पृ. २५२.
४७. राज. खं. ८. पृ. १९, ले. २३
४८. KKM, p. 89; KKD, p. 292; I. T. T. C. edited by S. Sen. p. 43.
४९. SDM. Vol. II, by Mannuci pp. 203-204.
५०. History of India by Elliot and Dowson, Vol. VII, pp. 305, 341-2
५१. बसातीनुस्सलातीनचें मराठी भाषांतर, शि. च. वृ. सं. खं. २, पृ. १००.

Scanned by CamScanner

दक्षिण-दिग्विजय

(१६७७-७८)

शिवाजीच्या मनांत जिंजीवर स्वारी करण्याचा बेत केव्हां आला, कसा आला, स्वतःच्या बुद्धीनें त्यानें ही स्वारी योजिली, कीं दुसऱ्या कोणीं त्याला टोंचणी लावल्यामुळें त्याला ती अंगावर घ्यावी लागली, याबाबत वेगवेगळ्या हकीकती प्रचलित आहेत. समकालीन बखरींत व माहितींत आणि मागाहूनच्या बखरींत व आख्यायिकांत या प्रकरणीं तफावत आहे. उत्तरकालीन बखरींत व्यंकोजी व शिवाजी यांमधील सापत्नभाव व वडिलोपार्जित मिळकतीचीं वांटणी यांना जें प्राधान्य दिलें आहे[१] तें समकालीन वृत्तांतांत नाहीं.[२] आणि आतां तर शिवाजीच्या नांवानें व्यंकोजीला लिहिलेलें एक नवीन पत्र नकलरूपांत संशोधक आवळसकर यांनीं पुढें आणिलें आहे.[३] त्यावरून शिवाजीच्या दक्षिणदिग्विजयावर नवीनच विश्वासार्ह प्रकाश पडतो. या पत्रावरून उघड होतें कीं, मुसलमानांची इतिहास-लेखनपद्धति जशी मराठ्यांनीं स्वीकारली, तशीच त्यांची महत्त्वाच्या राजकीय पत्रांच्या नकलांच्या संग्रहाची कल्पनाहि त्यांनीं अनुकरणांत आणली होती. एरवीं शिवाजीचीं व्यंकोजीस लिहिलेलीं पत्रें इतिहासाभ्यासकांस उपलब्ध होतीं ना. प्रस्तुत पत्रांत आलेली माहिती पूर्णपणें ऐतिहासिक व कालानुक्रम सांभाळणारी आहे हें प्रत्यंतर पुराव्यानें स्पष्ट होत असल्यामुळें, या नकलेबद्दलचा संशय आपोआपच लंगडा पडतो. खेरीज त्यांत शिवछत्रपतींची परिचित स्पष्ट लेखनपद्धति पूर्णपणें उतरलेली दिसते. मुळावरून वाचून प्रत करणारानें केलेल्या चुका तर्कानें लावतां येतात. पत्राचा काळ आंतील उल्लेखांवरून निश्चित करतां येतो. बहलोलखानानें खवासखानास कैद करून विजापूरची पातशाही आपल्या कह्यांत आणल्यानंतर, पण खवासाचा खून पाडण्यापूर्वीं, म्हणजे सन १६७५ च्या अखेरीस, हें पत्र लिहिलेलें दिसतें. पत्रावरून तें लिहिण्याच्या वेळीं तरी शिवाजीचा हेतु जिंजीकडे स्वतः जाण्याचा किंवा व्यंकोजीजवळ जागिरीचा अर्धा वांटा मागण्याचा दिसत नाहीं. मात्र विजापूरची पातशाही दक्षिण्यांच्या हातून पठाणांच्या हातांत जाऊं देऊं नये यावर मोठा कटाक्ष शिवाजीच्या मनांत असलेला या पत्रावरून दृढ होतो. पत्र अनेक दृष्टींनीं अतीव महत्त्वाचें आहे. शिवाजी या वेळीं साताऱ्यास दीर्घ मुदतीच्या आजारांत सांपडला होता. इंग्रजी पत्रांतील उल्लेखांवरून शिवाजीचा आजार १६७६ च्या फेब्रुवारी–मार्च महिन्यांत होता असें भासतें.[४]

पण या पत्रावरून व पालीच्या सुप्रसिद्ध महजरावरून शिवाजी या वेळीं आजारांतून उठलेला असल्याचें ठरतें.[५] म्हणजे आजाराचा काळ डिसेंबर १६७५ च्या पूर्वीचा ठरतो. पालीच्या महजरप्रसंगीं महाराजांबरोबर रघुनाथ नारायण हणमंते हाहि न्यायसभेंत हजर आहे. यावरून तोहि कर्नाटकांतून केव्हां परत आला याची निश्चिति होते. व्यंकोजी गेलीं दोन वर्षें तंजावरच्या राजकारणांत गढून गेला होता, मैसूर प्रांतांतील शाहजीच्या जुन्या जागिरींत नव्हता. सन १६७३ सालीं तंजावरचा वयोवृद्ध नायक विजयराघव मदुरेच्या नायकानें विजापुरकरांच्या मदतीनें केलेल्या स्वारीनें त्रस्त होऊन राजपुतांप्रमाणें जोहार करून मरून गेला. त्यांतून वांचलेल्या त्याच्या नातवाला गादीवर बसविण्याचें काम विजापूरच्या खवासखानानें व्यंकोजीवर सोंपविलेलें होतें. पण मदुरेच्या नायकानें हें शेजारचें राज्य स्वतःच बळकावून तेथें आपला दूधभाऊ प्रतिनिधि नेमला. पुढें त्यालाच तंजावर बळकावण्याची बुद्धि झाली. व्यंकोजीनें विजयराघवाचा नाश करण्यांत मदुरेच्या नायकाची साथ केली होती. पण यापुढें जाऊन तंजावरावर विजयराघवाचा नातू बसविण्याचें जोखमीचें काम त्यानें स्वतःच्या अंगावर घेतलें नाही. तो १६७५ हें सबंध वर्ष तंजावरच्या उत्तरेकडील जिंजीजवळील शाहजीच्या जागिरींत दबा धरून पुढील संधीची वाट पाहत राहिला. तिकडे मदुरेचा नायक व त्याचा प्रतिनिधि दूधभाऊ आपसांत झगडून दुबळे झाले, तेव्हां मग १६७६ त व्यंकोजीनें विजापुरकरांचा सरदार म्हणून तंजावरांत घुसून तेथील किल्ला ताब्यांत आणला. पण विजयराघवाच्या नातवाला तेथील राज्यपद देण्याचें काम तहकूब ठेवून तो स्वतःच तंजावरचें राज्य बळकावून बसला.[६] आतां विजापुरास तेथील कारभारी खवासखान मरून गेला असल्यामुळें[७] त्याच्या हुकुमाची अंमलबजावणी करण्याचें काम व्यंकोजीला सहजांत टाळतां आलें. या गोष्टी होण्यापूर्वीच रघुनाथपंत हणमंते शिवाजीकडे येऊन पोहोंचला होता, त्या अर्थीं तंजावरच्या बनावांत त्याचा हात नसावा असें ठरतें. शिवाजीनें लिहिलेल्या पत्रांत व्यंकोजीला तंजावरची लूट मिळाली ही वार्ता आहे, पण पुढील हकीकत नाहीं, यावरूनहि त्या पत्राचा सन १६७५ ची अखेर हा काळ निश्चित ठरतो.

शिवाजीनें आपल्या पत्रांत व्यंकोजीला जो राजकारणी उपदेश लिहिला आहे त्यांत हिंदुराज्यांबद्दलचा आत्मीयभाव व मुसलमानांबद्दलचा दुजाभाव स्पष्ट झाला आहे.

शिवाजी व्यंकोजीस लिहितो कीं, तुम्ही तंजावरची आशा स्वतः न धरतां, खवासखानाचा भाऊ नासरखान जिंजीस आहे त्याला नाहींसा करून तो मुलूख घ्यावा व शेजारींच बहलोलखानाचा हस्तक शेरखान आहे त्यास मारून त्याच्या ताब्यांतील मुलूखहि काबीज करावा. या कामांत मदुरेच्या नायकाशीं सख्य करून व तंजावरचें राज्य त्याकडेच ठेवून आपण वेलूरचा प्रख्यात किल्ला व तेथील विजयनगरकरांचें अखेरचें सिंहासन हाताखालीं घालावें. नंतर तेथून घाट चढून श्रीरंगपट्टणास येऊन मैसूरकराशीं सख्य करावें व त्याची मदत घेऊन बहलोलखानाचे लेकापासून बंगळूरचा थोरला किल्ला रगडून घ्यावा.[८] या लिहिण्यावरून असें दिसतें कीं, शिवाजीची मनांतील राजनीति नेहमीं हिंदु संस्थानिक राखून मुसलमान तेवढे उखडून काढण्याची होती. कारण त्याच्या लक्षांत आजवरच्या झगड्यानें येऊन चुकलें होतें कीं, अखेरीस विजापुरकर आपल्याविरुद्ध मोगलांस मिळतात, पण आपल्याशीं सख्य करीत नाहींत. एवढ्यापुरते ते मुसलमानच आहेत. तेव्हां जरुरीप्रमाणें एका मुसलमानाची मदत तात्पुरती घेऊन दुसरा मारून काढावा, पण तोहि आपला कायम दोस्त आहे असें कधींच समजूं नये.

या वेळीं दुबळ्या खवासखानानें मोगल सुभेदार बहादुरखान याची भीमेचे कांठीं येऊन भेट घेतली. भेटींत ठरलें कीं, मोगलांनीं आदिलशहाला खंडणीची माफी द्यावी, व खवासखानानें शिवाजीवर स्वारी करून पन्हाळा व सातारा किल्ले परत घ्यावे, आणि कोंकणांत उतरून तें लुटून जाळून टाकावें. ही बातमी ऐकतांच शिवाजीनें स्वतःच मोगलांविरुद्ध चढाईचें धोरण स्वीकारून सेनापति हंबीररावाला पाठवून अवरंगाबादेजवळील लासूरची पेठ लुटली व लूट बहादुरखानाच्या हत्तींवर लादून सुखरूप कोंकणांत रायगडच्या वाटेला लावली. खवासखानानें विजापुरास जाऊन बहलोलखानाची भेट घेतली व त्यास शिवाजीच्या राज्यावर स्वतःबरोबर चलण्यास सांगितलें. पण या वेळीं बहलोलखानानें 'द्यानतराव' किताब धारण करणारा काशीपंत हा वांईकडील देशस्थ ब्राह्मण हाताशीं धरून त्याच्याद्वारें विजापूरच्या कोटांत फितुरी करवून तो आपल्या ताब्यांत घेतला. या कामीं त्यानें खिजरखानास पुढें केलें होतें. "बेइमान हरामखोर" द्यानतराव यानें आंतील कोटाच्या रक्षणास ठेवलेला सरदार शेख मिनाज यास खोटें बोलून व भय घालून कोटांतून बाहेर काढलें व दरवाजा उघडून खिजरखानाचे दोन हजार स्वार आंत घेतले. अशा रीतीनें आदिलशाहीचें तख्त व छत्र व खुद्द सात वर्षांचा शिकंदर शाह, सर्व बहलोलखानाच्या कबजांत गेलें. हें एक राजभवनांतील अंतःस्थ क्रांतीचें कृत्य झालें. ही सर्व हकीकत व्यंकोजीस कळवून शिवाजी त्यास इशारा देतो कीं, आतां तुम्ही जिच्या विश्वासावर एकनिष्ठ राहिले आहां ती जुनी आदिलशाही मोडली. त्या जागीं पठाणाची बादशाही विजापुरांत झाली. याचा परिणाम असा होणार कीं, पूर्वीं विजापुरास थोडी खंडणी पाठवून कारभाऱ्यांस खूष केलें कीं सरदारांच्या कामांत ते स्वतः लक्ष घालीत नसत; एखाद्या कारकुनाबरोबर व्यंकोजीनें अर्ज पाठविला तर तो सहज मंजूर होऊन येत असे, तसें यापुढें चालणार नाहीं. हेंच काय, पूर्वीची शाहजीची जागीर बंगळूर-कोलार हा पांच लक्ष होनांचा मुलूखहि बेइमान पठाण तुम्हांला सुखानें खाऊं देणार नाहींत. ज्याचें मीठ त्यांनीं आजवर खाल्लें त्या पातशहालाच गुंडाळून ठेवणारे पठाण व्यंकोजीला त्याची जागीर जिरूं देतील ही गोष्ट शक्य नाहीं. हें सर्व समजून यापुढें हिंमत बांधून, शिवाजीनें ज्याप्रमाणें महाराष्ट्रांत बहलोलखानाविरुद्ध कमर बांधली आहे त्याप्रमाणें कर्नाटकांत व्यंकोजीनें बांधून बंगळूरचा कोट हुसेनखानापासून घ्यावा. शेरखानाकडून वालगोंडापूर घ्यावें. बहलोलखानाचा तीन लक्ष होनांचा मुलूख जिंकावा. हें सर्व करतांना आरंभीं खवासखानाचा "वेडा" भाऊ महमद नासिरखान, जिंजीचा सुभेदार, याची सुद्धां मदत लागल्यास घ्यावी. बहलोलखानानें विजापुराहून व्यंकोजीला लिहिलें असेल कीं, त्याचा हस्तक शेरखान याला मिळून त्यानें जिंजी नासिरखानाकडून घ्यावी व ती शेरखानाच्या हवालीं करावी. म्हणून शिवाजी व्यंकोजीला सुचवितो कीं, त्यानें तसें कांहीं न करतां, बहलोलखानाचा विश्वास न धरतां, स्वतःच लष्करभरती करावी. शेरखान दोन होन पगार देत असला तर आपण स्वारास तीन होन पगार द्यावा. जास्त पैसे देणाराकडे लोक हवे तेव्हां येतील. याप्रमाणें बळकट होऊन प्रथम दोहोंपैकीं एका मुसलमानाची मदत घेऊन दुसऱ्यास जिंकावा व नंतर आपला सोबती कमजोर झाला असतां त्यास भेटीस म्हणून बोलावून आणून कापून काढावा. मग त्याचें सैन्य असेल त्यावरहि हल्ला करावा.[१] अशी ही शिवाजीची राजनीति होती व तिचा त्यानें मुसलमानांविरुद्ध उपयोग करण्याचा निश्चय केला होता. शिवाजीनें याप्रमाणेंच करून अफजलखान, शाइस्तेखान, कारतलबखान, नामदारखान व खवासखान यांचा कांटा दूर सारला

होता. पण हें करण्यास लागणारी हिंमत, आत्मविश्वास व हें आपलें कार्य नीतिदृष्ट्याहि पुण्यकार्य आहे अशी अंतर्मनाची खात्री शिवाजीपाशीं होती ती व्यंकोजीला कोठून येणार ?

या पत्रावरून उघड होतें कीं, सन १६७५ च्या अखेरीपर्यंत शिवाजीचा हेतु महाराष्ट्र सोडून दूर जिंजीकडे मुलूख जिंकण्यास जाण्याचा नव्हता. पण दक्षिणेंतील राजकारणाच्या दृष्टीनें, आपला भाऊ व्यंकोजी आयताच जिंजीकडे गेला आहे त्याचा उपयोग आपण करून घ्यावा व असें करतांना व्यंकोजीचा फायदा करून देऊन त्यालाहि स्वतःप्रमाणें विजापूरच्या नोकरींतून मोकळा करून स्वराज्याच्या उच्चतर कार्यांत सामील करून घ्यावें, अशी शिवाजीची इच्छा होती. पत्रावरून असा भास होतो कीं, प्रस्तुत पत्र रवाना होईपर्यंत रघुनाथपंत हणमंते शिवाजीकडे कर्नाटकांतून आला नसावा. पण नंतर लवकरच तो साताऱ्याला शिवाजी आजारी असतांना येऊन पोहोंचला. शिवाजीच्या मनांत पूर्व कर्नाटकांत स्वारी करावयाची आहे असें बॅरन या फ्रेंच अधिकाऱ्यास जुलै १६७५ पूर्वींच कळलें होतें.[१०] म्हणजे तिकडील प्रदेश शिवाजीच्या होऱ्यांत यापूर्वींच आल्याचें ठरतें. मात्र बॅरन म्हणतो त्याप्रमाणें शिवाजी स्वतः त्या प्रदेशाची स्वारी करणार नसून, व्यंकोजीकडून त्याला ती करवावयाची होती. बॅरननें त्याच्या कानावर जी हकीकत आली तेवढीच दिली. शिवाजीच्या राजकारणांतील बारकावा त्याला समजला नाहीं. म्हणूनच शिवाजी स्वतः पूर्व कर्नाटकावर स्वारी करणार आहे असें त्यानें लिहिलें. निराजी रावजी गोंवळकोंड्यास जाऊन तेथील अबुल हसन तानाशाह या नवीन पातशहाशीं संधान बांधून तिकडून शिवाजीसाठीं, खंडणी म्हणून म्हणा किंवा मदत म्हणून म्हणा, द्रव्य घेऊन सन १६७२ सालींच परत आला होता.[११] तेव्हांपासून गोवळ-कोंड्याशीं शिवाजीचा घरोबा वाढत चालला होता. यास एक कारण तानाशहाचा मुख्य कारभारी मादण्णा याला वाटणारी हिंदूंबद्दलची आत्मीयता हें असावें. गोवळकोंड्याचें राजकारण शिवाजीच्या कक्षेंत आणून सोडण्याचें वकिली कार्य निराजीपंत व त्याचा मुलगा प्रल्हाद निराजी यांनीं केलेलें दिसतें. त्याशीं रघुनाथपंत हणमंत्याचा जो संबंध कांहीं मागाहून लिहिलेल्या बखरींत जोडलेला आहे तो पश्चात्बुद्धीचा आहे. व्यंकोजीवर रागावून रघुनाथपंत गोवळकोंड्यास जाऊन परत येतांना तेथील राजकारण बरोबर घेऊन आला, असें जें कांहीं बखरींत विस्तारानें वर्णिलें आहे[१२] तें सर्व काल्पनिक समजण्यास अडचण नाहीं. रघुनाथपंत उत्तम संस्कृतज्ञ व राज्याचा मुलकी अंमलदार होता. पण राजकारणकौशल्य त्याजजवळ असल्याचें अस्सल कागदांत कोठें येत नाहीं. निराजीपंत व त्याचा मुलगा प्रल्हाद निराजी हेसुद्धां आरंभीं शाहजीजवळच दक्षिणेंत होते. पण त्यांना शिवाजीनें शाहजीच्या मरणानंतर मुद्दाम शाहजीच्या मालमिळकतीची चौकशी करण्यासाठीं बोलावून घेतलें.[१३] त्यांच्या भेटीनंतर ठरलें कीं, वांट्यासाठीं आपापसांत लढल्यानें शाहजीनें मिळविलेली जागीर दोन मुलांपैकीं कोणाच्याहि हातीं न येतां परत मुसलमानांच्या हातास जाईल. म्हणून पोक्त विचार करून शिवाजीनें वांटणीचा झगडा तहकूब ठेवला. तदनंतर मध्यंतरीं शिवाजीवर मोगलांचें गंडांतर येऊन त्याचीं पांच वर्षें या मोठ्या संकटाचें निराकरण करण्यांत गेलीं. मग पुनः कमर बांधून शिवाजीनें गेलेला मुलूख परत जिंकला; सुरत पुनः लुटली; सालेर व वणी-दिंडोरी यांसारख्या घनघोर लढायांत मोगलांना खडे चारून, व अखेरीस आपल्याला राजाभिषेक करवून घेऊन आपण स्वतंत्र राजे असल्याचें जगजाहीर केलें. यांत त्याला भावाची मदत होण्याऐवजीं प्रसंगोपात्त व्यंकोजीशीं लढावेंहि लागलें. म्हणजे सापत्नभाव विरून जाण्याऐवजीं वाढीसच

Scanned by CamScanner

लागण्यांत व्यंकोजीच्या वर्तनाचा परिणाम झाला. व्यंकोजी भावाच्या हालचाली जयराम पिंड्यासारख्या कवि हेराच्या तोंडून मधून मधून ऐकतच होता.[१४] पण त्याचा परिणाम भावाच्या देशोद्धाराच्या कार्यांत त्यानें सामील होण्यांत दृष्टोत्पत्तीस आला नाहीं. फार तर शिवाजीच्या मान्यामुळें विजापुराची मध्यवर्ती सत्ता दुबळी होऊन तिचा आपल्यावरील दाब तितकाच नरम पडला, हा आपला फायदाच झाला, असें व्यंकोजीला मनांत वाटलें असलें पाहिजे. दुबळ्या मराठ्याचाहि स्वभाव वृत्तीनें स्वतंत्र असतो. दुरवस्थेंतहि तो दुसऱ्याच्या —येथें प्रत्यक्ष पराक्रमी वडील भावाच्या—पंजाखालीं जाण्याची त्याची तयारी नसते. मराठ्यांच्या इतिहासांतील हें राष्ट्रजनित अंगभूत कायम वैगुण्य होय.

मोकळ्या सोडलेल्या भावाची स्वतःला मदत होण्याचें दूर राहून, आपणाला ज्यांच्याशीं लढावें लागतें त्या विजापुरकरांनाच त्याची मदत होते ही गोष्ट शिवाजीला अर्थातच मानवणारी नव्हती. असें दिसतें कीं, शाहजीच्या हाताखालील मराठा सैनिकांची संख्या तो दक्षिणेंत गेल्यापासून कमी होऊन त्यांची जागा मुसलमान सैनिकांनीं भरून काढली जात होती. व्यंकोजीच्या सैन्यांत तर मुसलमान स्वारांचें प्राबल्य असावें. त्याचे सल्लागारसुद्धां यांतील मुसलमानच होते.[१५] साहजिकच त्यांचा रोख शिवाजीला प्रतिकूल असणार. तसेंच शाहजीबरोबर राहिलेले दक्षिणी ब्राह्मणसुद्धां दोन पिढ्या कर्नाटकांत राहिल्यानंतर महाराष्ट्रांतल्याप्रमाणें पक्के राजकारणी, लढवय्ये राहिलेले नसून, आळशी, सुखासीन, अल्पसंतुष्ट, स्वल्पबुद्धि झाले होते. हा अनुभव पुढें मराठ्यांच्या इतिहासांत महाराष्ट्राबाहेर गेलेल्या सर्वच मराठ्यांबद्दल प्रत्ययास येतो. मधून मधून स्वदेशांत परत येऊन राहण्याखेरीज ही घसरट थांबण्यासारखी नव्हती. कारण स्वतःच्या अन्नाची निश्चिति असलेला कोणता माणूस त्या काळांतील कष्टमय, लांबचा प्रवास करून व त्यासाठीं खर्च करून आपलें शिक्षण व स्वत्व अद्ययावत् आणून ठेवण्यासारखा होता? आवळसकर-संपादित शिवाजीच्या प्रस्तुत पत्रांत मधून मधून शिवाजीच्या तोंडीं जे उद्गार आले आहेत त्यांत, व्यंकोजीजवळ आतां फक्त "च्यार बेअकलें लहान माणसें, सात पांच वेडीं ब्राह्मणें एवढींच राहिलीं आहेत,[१६]" अशीं वाक्यें पुनः पुनः निघतांना आढळतात. वडीलपणें थोर राजकारण समजून घ्यावें, किंवा स्वतः तसेंच एखादें राजकारण उभारावें, तिकडे शिवाजीनें हिम्मत धरिली आहे तर इकडे आपणहि त्याचें अनुकरण करून त्याचा पाठपुरावा करावा; मैसूरकरासारखे संस्थानिक आपल्या डोळ्यांसमोर स्वतंत्र होत आहेत, तसें आपणहि सैन्य वाढवून करावें, असें म्हणणारा व्यंकोजीजवळ कोणी राहिलाच नसावा. थोडीशी धडपड करून पदरीं असलेल्या सैन्याच्या बळावर त्याचें व आपलें पोट भरावें, कांहीं थोडा नजराणा विजापुराकडे पाठवून तेथील धागा चालू ठेवावा, फार मेहनत न घेतां किंवा धोका न पत्करतां जें सहज होईल तें करून काळ ढकलावा, याच मताचे तेवढे सर्व उरले होते. अशांच्या हातीं कारभार फार दिवस राहिल्यास गेल्या चाळीस वर्षांतील इतिहास उलटा होऊन व्यंकोजी पुढेंमागें सर्व घालवून बसेल, अशी भीति दूरदृष्टीनें सर्व व्यवहार पाहणाऱ्या शिवाजीच्या मनांत आपोआप उद्भवली. भावाच्या, कुटुंबाच्या, सर्व मराठ्यांच्या, किंबहुना सर्व हिंदूंच्या दृष्टीनें पाहतां असा दुबळा राजकारणपट दक्षिणेंत उरूं देणें कोणाच्याच हिताचें नव्हतें, हें अनुभवानें ओळखून शिवाजीनें पुढील पाउलें टाकण्याचें योजिलें. स्वतःच्या नवनिर्मित व आतां जाहीर केलेल्या स्वातंत्र्याची भविष्यकाळांतील सुरक्षिततासुद्धां लक्षांत

घेणें त्याला भाग होतें. विस्तीर्ण, लांबलचक, अवघड प्रदेशांत बळकट किल्ले बांधून, थोड्या सैन्याच्या व कमी सामग्रीच्या मदतीनें त्यानें आपलें राज्य उभारलें होतें, आणि तें टिकवून धरण्याचा मार्गहि निराळा नव्हता. समानतेच्या पायावर शत्रूशीं तोंड देण्याचें सामर्थ्य मराठ्यांजवळ केव्हांच नव्हतें. शक्तीपेक्षां युक्तीवरच या राज्याचा भार सावरलेला होता. स्वसंरक्षण एका जागीं किंवा प्रदेशांत अशक्य झाल्यास तेथून लांबवर हटून शत्रूचें काम बिकट, जास्त खर्चाचें, एवंच अशक्यप्राय करून टाकण्याची क्लृप्ति मराठ्यांनीं इतिहासांत अवलंबिली होती. लुटीच्या क्षेत्रापासून ती रक्षिण्याची जागा नेहमींच दूरवर ठेवलेली असे. सुरत वा कारंजें किंवा बसरूर वा बंकापूर येथील लूट तीनशें मैल दूर असणाऱ्या राजगड-रायगडांवर पोहोंचवून सुरक्षित ठेवावी लागे, व तशी ती राहण्यावरच मराठ्यांच्या राज्याचें संरक्षण सर्व काळ अवलंबून होतें. शिवकालांत तरी अनेक शिपायांचे बळीं देऊन अशी गोष्ट साधावी लागे. याहि दुर्घट जागीं एक दिवस अवरंगजेबासारखा सर्व बाजूंनीं समर्थ शत्रु येऊन आपणास येथें राहणें अशक्य करून सोडील, हा संभवहि शिवाजीच्या विचारांतून सुटण्यासारखा नव्हता. शिवाजीनें शत्रूशीं केलेले पहिले सामने राजगड राजधानी समजून केले. पण त्यांत एकदां पराभव अनुभविल्यानंतर दुसऱ्या वेळीं तेथून सरकून तो जास्त दूरवर व दुर्घट स्थळीं रायगडास सरकला. बहादुरखानानें आपलें ठाणें अवरंगाबादेहून दक्षिणेस पेडगांवास हलविलें, तेव्हां शत्रु तितकाच जवळ येऊन पोहोंचला. खेरीज मध्यंतरींच्या काळांत हबशी हा स्वतंत्र शत्रु मोगलांचा नोकर होऊन जास्त बलवान् झाला होता. इंग्रजांसारखे परके पोर्तुगिजांच्या जोडीस पश्चिम किनाऱ्यावर स्थिर होऊन शिवाजीच्या राज्याची समुद्राकडील बाजू तेवढीच असुरक्षित होऊन बसली होती. सहजच शिवाजीचें लक्ष स्वसंरक्षणार्थ याहून दूरच्या प्रदेशाकडे गेलें. त्यानें फोंडा, बेळगांव, कोप्पळ इतक्या दूरवर आपली रक्षणाची सीमा मागें रेटली. पण तीहि प्रसंगीं टिकेल न टिकेल हें समजून दूर पूर्व किनाऱ्याकडे आपली दृष्टि वळविली. वडील शाहजी महाराजांनीं, विजापूरचे नोकर म्हणून का होईना, त्या बाजूस आपली पैरवी यापूर्वी तीस वर्षांपासून चालू केली होती. जिंजी, तंजावर, वेलूर, देवनापट्टण, पेनुकोंडा, कनकगिरी, असा सर्व प्रदेश त्यांच्या हाताखालील सैन्यानें केव्हां ना केव्हां तुडविला होता. त्यांना त्या प्रदेशाची माहिती होती. व्यंकाजी दत्तो व थोरले आनंदराव यांसारखे शाहजीच्या हाताखालीं काम केलेले सरदार आपापल्या जमेतीनिशीं महाराष्ट्रांत परत येऊन शिवाजीचे नोकर बनले होते असें सभासद सांगतो. शाहजीच्या परिवारांतील मराठेहि आपलें मूळचें गांव, कुलदेवदेवता, नातेवाईक, विवाहसंबंध व स्वाभिमान यांच्या निमित्तानें मधून मधून महाराष्ट्रांत येरझारा करीतच होते. कांहीं मराठे शिपाईहि नोकरीच्या निमित्तानें कर्नाटकच्या बाजूस जाऊन येणारे होते. या सर्वांकडून तिकडील वार्ता शिवाजीला सारख्या कळत होत्या. त्यांत आतां निराजी राहूजीसारख्या तंजावरापासून आग्र्यापर्यंत संचार करून आलेल्या माणसाची मदत शिवाजीस मिळाली. निराजी व त्याचा पुत्र प्रल्हाद या दोघांचाहि फारसी, कानडी, तेलगु, हिंदवी वगैरे भाषांशीं चांगलाच परिचय असावा. संस्कृत तर दोघांना येतच असलें पाहिजे. एरवीं त्यांची त्या काळांत न्यायाधिशीवर योजना होतीना. हे पितापुत्र इतर शिवकालीन मुत्सद्द्यांपेक्षां कांहीं वेगळेच दिसतात. ते परक्यांना बिचकत नाहींत. इंग्रज, फ्रेंच वा डच अशा पाश्चात्यांशीं संबंध आला असतांना त्यांपासून दूर न राहतां हे मुद्दाम

ओळख पाहून त्यांची माहिती करून घेतांना आढळतात,[१७] आणि हीच गोष्ट वकिलीच्या धंद्यास मुख्यतः आवश्यक असते. बहुश्रुतता, सर्व गोष्टींची माहिती, सर्वांच्या स्वभावाची ओळख, किंबहुना परक्यांशीं दाट मैत्री वा घसट यांची आवश्यकता परराष्ट्रीय वकिलास आपल्या कामांत उपकारक ठरते. फाजील स्वाभिमानी, आत्मकेंद्रित, तुसड, एकलकोंड्या माणसांचीं हीं कामें नव्हत. मराठ्यांमध्यें हे दुर्गुण इतरांपेक्षां मूलतःच जास्त आढळतात. त्यामुळें त्यांच्याबद्दल सर्वत्र गैरसमजच पसरण्यास मदत होते. याउलट निराजीपंत व प्रल्हादपंत यांसारखीं माणसें आपणास ढिलीं, बेसावध, स्वार्थी, किंबहुना विश्वास ठेवण्यास नालायक, धोक्याचीं वाटतात. पण शिवाजीची माणसांची पारख व आपल्या कामासाठीं वेगवेगळ्या गुणांच्या व्यक्तींचा संग्रह करण्याची वृत्ति या इतर कोणाहूनहि श्रेष्ठ होत्या, हें इतिहासावरून स्पष्ट आहे. गुणी माणूसहि जर राज्यास अनुपयुक्त ठरण्याइतका च्ढेल बनेल तर त्यास नेताजी पालकराप्रमाणें क्षणांत दूर सारण्यासहि शिवाजी मागेंपुढें पाहत नसे, हें त्याच्या चरित्रावरून स्पष्ट आहे. पण अंगीं दोष असणारीं माणसेंहि राज्यास उपयुक्त, किंबहुना आवश्यक ठरत, तेव्हां तो प्रसंगीं अन्याय सहन करूनहि आपल्या साहाय्यकांस राखण्याचा प्रयत्न करी; आत्यंतिक न्यायबुद्धि धरून अशा माणसांना तो दूर सारीत नसे. कारण त्याला पुढील काळांतील निजाम-उल्-मुल्काप्रमाणें माहीत होतें कीं, गुणी व उपयुक्त माणसें या पृथ्वीवर इतकीं विपुल नाहींत कीं, जवळ असलेलीं दूर केल्यावर त्यांची जागा हमखास दुसऱ्या तितक्याच योग्यतेच्या माणसांनीं भरून काढतां येईल. ज्वारीच्या ताटांप्रमाणें माणसें हीं दर पावसाळ्यांत नवीं वाढणारीं नव्हत.

उत्तरकालीन बखरकारांनीं ज्याप्रमाणें रघुनाथपंताच्या सल्ल्याकडे शिवाजीच्या दक्षिण-स्वारीचा धागा जोडला आहे त्याप्रमाणें कवींद्र परमानंदाच्या पुत्रपौत्रांनीं मागाहून लिहिलेल्या काल्पनिक अनुपुराण (पृ. ९) काव्यांत शिवाजीच्या दक्षिणदिग्विजयाचें कारण शिवाजीपुढील दोन मुलांसाठीं दोन राज्यें जिंकून ठेवण्याचा प्राप्त झालेला पेंच हें दिलें आहे. पट्टराणी म्हणून राजाभिषेकसमयीं पतीबरोबर अभिषेक झालेली छोटी राणी सोयराबाई हिला तिला प्राप्त झालेल्या पदामुळें महाराष्ट्राचें राज्य हें आपल्या मुलाकडेच उतरलें पाहिजे असें वाटूं लागलें होतें; म्हणून तिनें शिवाजीजवळ कांगावा करून त्याला स्पष्टच सांगितलें कीं, हें राज्य राजारामाला देऊन टाक आणि मोठ्या संभाजीसाठीं दुसरें राज्य शोधून काढ. ही गोष्ट पुढील श्लोकांत आली आहे :

> तर्हि राज्यमिदं राजन्राजारामाय दीयताम्।
> प्रौढाय शंभुराजाय भवतान्यद्धि मृग्यताम्[१८] ॥ ६·४८

त्यावर शिवाजीचें उत्तर हा परमानंदपुत्र लिहितो :

> एकस्यैकमिदं राज्यं द्वितीयञ्च न विद्यते।
> शरीरस्येव सर्वस्य न विभागोऽस्य युज्यते[१९] ॥ ७·८३
> अतोऽमुष्यापरस्यापि यतेऽहमुपलब्धये।
> त्वदर्थं वा तदर्थं वा यत्सर्वमुपयोक्ष्यते[२०] ॥ ८४

या श्लोकांवरूनहि शिवाजीला राज्य विभागणें पसंत नव्हतें व जें नवीन राज्य तो मिळविणार

होता तेंहि कोणाला द्यावयाचें याबद्दल त्याचा निश्चय झाला नव्हता, हें स्पष्ट होतें. अर्थात् संशोधनावरून, हा सर्वच संवाद संभाजीच्या पक्षपाती कवीनें मागाहून घडून आलेल्या गोष्टींच्या समर्थनार्थ लिहिला असें ठरत असल्यामुळें, काल्पनिक समजावा लागतो व त्यांत सांगितलेल्या कारणासाठीं शिवाजी कर्नाटक जिंकण्यास निघाला असें गृहीत धरणें चूक ठरतें. आम्हीं या गोष्टीचा उल्लेख येथें एवढ्यासाठीं केला आहे कीं, एतद्विषयक कोणताहि मुद्दा लक्षांतच घेतला नाहीं असें कोणीं म्हणूं नये व त्याचा फोलपणा आपोआपच वाचकांपुढें यावा. बापाच्या नांवावर काव्य लिहून तें शिवाजीच्या कालावर आरोपित करण्याचा परमानंदाच्या पुत्रपौत्रांचा खटाटोप कवींची सामान्य दृष्टि व कोणत्याहि काळांतील नीतिमत्ता स्पष्ट करून दाखविण्यास समर्थ आहे.

कर्नाटकाच्या स्वारीचें तिसरें कारण यदुनाथ सरकारांनीं दिलें होतें तें म्हणजे, शिवाजीचा खजिना राजाभिषेकानंतर रिता झाल्यामुळें कर्नाटकांतील संपत्ति आणून तो पुनः भरून काढण्याचा त्यानें विचार योजिला,[२१] हें होय. यदुनाथ म्हणतात, सातशें मैल दूरवरच्या प्रदेशांत नवीन मुलूख जिंकून तो महाराष्ट्रराज्यांत सामील करतां येईल व पुढें तसाच राखतांहि येईल, अशी खुळी कल्पना करण्याइतका शिवाजी व्यवहारशून्य नव्हता! यदुनाथांचें हें कारण आम्हीं पावशतकामागेंच एक लेख लिहून त्यांत खोडलें होतें.[२२] त्या लेखांत दाखविलें होतें कीं, शिवाजीचा हेतु स्वतःस राजाभिषेक करून घेतल्यापासून असा होता कीं, पूर्वीच्या नष्ट झालेल्या विजयनगर साम्राज्याचें पुनरुज्जीवन आपण केलें आहे, असा भास दक्षिणेंतील सर्व हिंदूंत निर्माण करावा, म्हणजे त्याचा उपयोग आपणास उत्तरेकडून येणाऱ्या मोगलांशीं लढतांना अवश्य होईल. यासाठीं त्यानें आपल्या राजाभिषेकाला हिंदु संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनाचें बाह्य स्वरूप सर्व संस्कार वैदिक पद्धतीनें यथास्थित करवून व प्रधानांचीं संस्कृत नांवें ठेवून दिलें. विजयनगरचा शेवटचा नामधारी सम्राट् श्रीरंग रायुलु हा सन १६७२त आधींच वारला होता. त्या राज्याच्या होनासारखाच सोन्याचा होन शिवाजीनें आपलें नाणें करून पाडला. श्रीरंगाची अखेरची राजधानी जी वेलूर ती तेथील सिंहासनासहित ताब्यांत घेण्यास व्यंकोजीला शिवाजीनें सुचविल्याचें वर सांगितलेल्या पत्रांत दिलेंच आहे. श्रीरंगाची राजधानी व सिंहासन ताब्यांत आल्यामुळें आपोआपच दक्षिणेंतील त्या राज्याचे मांडलिक जे जिंजी, तंजावर, मदुरा, मैसूर, बेदनूर वगैरे ठिकाणचे नायक, ते बाह्यतः तरी आपोआपच भोसल्यांच्या नव्या राज्यांत सामील होणार होते. हें इष्ट काम व्यंकोजीनें शिरावर घेतलें नाही, तेव्हां शिवाजीनें तें स्वतःच तडीस नेण्याचें योजून प्रस्तुत कर्नाटकची स्वारी काढिली. पूर्व कर्नाटकांतील हा सर्व प्रदेश गोवळकोंड्याचा कारभारी मीरजुम्ला यानें तीस वर्षांपूर्वींच स्वतःसाठीं जिंकण्याचा प्रयत्न केला होता. पण विजापुरकरांनीं तो आपणच जिंकून, गोवळकोंडेकरांस फसवून आपल्या राज्यास जोडला, त्या वेळीं शाहजीनें स्वातंत्र्यलालसेनें प्रेरित होऊन हिंदुधर्माच्या अभिमानानें श्रीरंगास गुप्तपणें मदत करण्याचेंहि मनांत आणल्याचें इतिहासांत नमूद आहे. गोवळकोंडेकरांना, हा प्रदेश त्यांच्या राज्यास जवळचा व लागून असल्यामुळें, स्वतः तो जिंकून घेण्याची आकांक्षा होतीच. त्यांत पुनः अलीकडे तानाशाहाच्या कारकीर्दींत मादण्णा कारभारी झाल्यापासून हिंदुधर्माच्या व प्राचीन तेलगु साम्राज्याच्या अभिमानाची जोड मिळाली. शिवाजीनें या जुळून आलेल्या योगाचा आपल्या फायद्यासाठीं उपयोग करून घेण्याचें ठरविलें. प्रल्हादपंताच्या

मध्यस्थीनें त्यानें गोवळकोंडेकरास सुचविलें कीं, तुम्ही मदत कराल तर मीहि इतक्या दूरवरसुद्धां येऊन तो प्रदेश जिंकून देण्यास तयार आहें. त्यांत सैन्याचा भार मुख्यतः माझा व द्रव्यसामग्रीचा तुमचा. पण केवळ वकिलांच्या मध्यस्थीनें एवढें मोठें राजकारण सिद्ध होणें कठिण होतें. त्याला तानाशाहाची खात्री पटविण्यासाठीं डोळ्यांत भरण्यासारखें कांहीं तरी करून दाखविण्याची प्रथम गरज होती. ती म्हणजे स्वतः भरपूर सैन्यानिशीं साळसूदपणें गोवळकोंड्यास जाऊन तानाशाहाची भेट घेणें होय. आपल्या इष्ट कार्यासाठीं मोगल सम्राट् कपटपटु अवरंगजेब याच्या दाढेंत आग्र्यास जाण्याचें ज्या शिवाजीनें टाळलें नव्हतें तो गोवळकोंड्यास, आपल्याशीं आधींच मित्र झालेल्या तानाशाहाकडे जाण्यास तयार झाला यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहींच नाहीं. अर्थात् या सर्व पुढें घडून आलेल्या बनावावरून तरी शिवाजीचा या स्वारींतील हेतु केवळ लूट गोळा करण्याचा नसून, कायम मुलूख जिंकण्याचा होता, हें समजण्यास अडचण पडूं नये. एवंच, यदुनाथांचा कर्नाटक-स्वारीबाबतचा कयास चुकीचा ठरतो.

मराठ्यांच्या सत्तेचा उदय कां शक्य झाला याचें संशोधन करतांना न्यायमूर्ति रानड्यांच्या मनांत असा तर्क आला कीं, भावी संकटांचें पूर्वदर्शन सर्वच दूरदृष्टीच्या राजकारणी पुरुषांना आगाऊच होत असतें; त्याप्रमाणें तें शिवाजीला झालें असल्यामुळें त्यानें आधींच या दूरच्या दक्षिणेंतील प्रदेशांत मुलूख जिंकून व तिकडील सत्तांशीं मैत्री जोडून, आपल्या नूतनस्थापित मराठी राज्याची अशी एक संरक्षणसीमा कावेरीच्या खोऱ्यांत निर्माण करून ठेविली, कीं ज्या ठिकाणीं तसाच बिकट प्रसंग येईल तेव्हां मराठ्यांना मागें सरतां यावें.[२३] डॉ. सुरेंद्रनाथ सेन यांनींहि या मताला पुष्टीच दर्शविली आहे व पुढील इतिहासानें ती सत्य ठरविली आहे. शिवाजीचा हेतु हे दोन दूरवरचे प्रदेश एकमेकांशीं जोडण्याचा होता. त्यासाठीं त्यानें कर्नाटकच्या स्वारींतून परत फिरतांना वाटेवरचा बराच प्रदेश जिंकून आपल्या राज्यास जोडला व त्याची सांखळी पूर्वीच पन्हाळ्यापासून कोप्पळ-तुंगभद्रातीरापर्यंत जिंकीत आणलेल्या आपल्या राज्यांतील मुलुखाशीं जोडून दिली. हिंदुस्थानच्या पूर्वपश्चिम किनाऱ्यां-वरील या दोन मराठी राज्यांत आपले दोन पुत्र रक्षणासाठीं ठेवावयाचे अशीहि योजना त्याच्या मनांत घोळत होती, असें कांहीं उल्लेखांवरून[२४] तर्कितां येतें.

शिवाजीच्या मनांत पूर्व किनाऱ्यावरील मोकळा पडलेला हिंदूंचा मुलूख जिंकून घ्यावा असें सन १६७५ तच आलें खरें, पण त्याची जुळवाजुळव होईपर्यंत आणखी एक वर्ष जावें लागलें. व्यंकोजीला हा प्रदेश जिंकून घेण्यास व मुसलमानांना मारून काढण्याबद्दल त्यानें लिहिलें, तेव्हां त्याच्या मनांत तो कदाचित् आपल्या उपदेशाप्रमाणें कांहीं करील अशी अंधुक खुळी आशा तरी असली पाहिजे. एरवीं त्यानें एवढें लांबलचक पत्र मुळापासूनची सर्व हकीकत सांगून लिहिलें नसतें. रघुनाथपंत रुसून शिवाजीकडे आल्यामुळें व्यंकोजीच्या मनांत शंका उद्भवली असेल हें समजून शिवाजीनें आपल्या पत्रांत त्याला स्पष्ट कळविलें कीं, **"आपले बाप महाराज होते त्यांची पांचा लाखां होनांची दौलत तुज परोपरी बोलोन अडीच लाखांचा आपला वांटा तुजजवळ मागावा त्या कामाचा हा कागद नव्हे.[२५]"** त्यानंतर मुद्दाम थोडा आत्मश्लाघेचा व बढाईचा दोष पत्करूनहि शिवाजीनें त्यास कळविलें कीं, आपल्या ताब्यांत सध्यां पन्नास लाख होनांचा मुलूख आहे; खानदेश, वऱ्हाड, दौलताबाद वगैरे एक कोटी होनांचा मुलूख आपण लुटून तेथील खंडण्या घेत आहों; आपल्या राज्यांत एकशें ऐंशी

किल्ल्यांवर भगवीं निशाणें चढलीं आहेत; आपल्याजवळ बत्तीस हजार घरची पागा, यानिराळे तितकेच किंवा जास्तच पगारी शिलेदार, आणि एक लाख चाळीस हजार पायदळ शिबंदी आहे; व वडिलांचे कृपेंकरून आपण डोक्यावर छत्रहि धरलें आहे.[२६] सांगण्यांत हेतु असा कीं, वडिलोपार्जित अडीच लाखांच्या जागिरीचा लोभ करण्याचें आपणास कारण नाहीं. पण या सांगण्याचा परिणाम व्यंकोजीवर विपरीत झाला असें दिसतें. त्यानें उपदेशाप्रमाणें कांहींहि न करतां विजापुरकरांच्या ताबेदारींतच राहण्यांत आनंद मानला. त्याला असेंहि वाटलें कीं, आपणास वडिलोपार्जित सर्व जागीर आपणाकडे राखावयाची तर हा विजापूरच्या नोकरीचा बहाणा उपयुक्त आहे. शाहजीची जागीर सैन्य ठेवून नोकरी करण्यासाठीं असल्यामुळें ती जो नोकरी बजावील त्याच्या सैन्याच्या खर्चाचा पगार झाला. त्यांत वांटणी कशी होणार ? आणि ही सबब व्यंकोजीनें प्रत्यक्षांत सांगितलेली पुढील एका बखरींत नमूद आहे.[२७] व्यंकोजी कांहीं करीना; विजापूरचा दक्षिणी पक्षाचा कारभारी खवासखान बहादुरखानाला भेटून दोघांनीं शिवाजीलाच पायबंद घालण्याचा विचार ठरविला; वाढविलेल्या लष्कराचें पोट भरण्यास जवळ संधि राहिली नाहीं; तशांत रघुनाथपंत येऊन त्यांनीं मद्रासेकडील प्रदेश जिंकण्याची सुलभता व फायदेशीरपणा पटवून दिलीं, तेव्हां शिवाजीनें एकवार पुनः धाडस करण्याचें निश्चित केलें व तो सन १६७६ च्या पावसाळ्यानंतर रायगडाहून बाहेर पडला.

स्वारीवर जाण्यापूर्वीची पहिली काळजी प्रस्थापित राज्य रक्षिण्याची. त्यासाठीं रायगडच्या उत्तरेकडील प्रदेश मोरोपंताकडे, दक्षिणेकडील प्रदेश अनाजी दत्तोकडे, व पन्हाळ्यापासूनचा देशावरील व कर्नाटकांतील सर्व प्रदेश दत्ताजी त्र्यंबकाकडे भरपूर शिबंदी सैन्यासह त्यानें सोंपवून दिले.[२८] म्हणजे मोगलांच्या तोंडावर मुख्य प्रधान, हबशी, पोर्तुगीज व इतर दर्यावर्दी शत्रूंच्या तोंडावर सचिवपंत, व बहलोलखानाच्या पठाणांविरुद्ध मंत्री, अशी तीन प्रधानांची स्वतंत्र योजना त्यानें केली होती. राजधानी रायगड युवराज संभाजी याच्या ताब्यांत घरगुती अडचणीमुळें न देतां शिवाजीनें तेथें राहूजी सोमनाथ या कार्यक्षम व विश्वासू माणसाची योजना केली[२९] व संभाजीला बरोबर घेऊन त्याला शृंगारपूरला प्रभावळी सुभ्याचा सुभेदार म्हणून नियुक्त केलें,[३०] असें परमानंदपुत्र आपल्या काव्यांत लिहितो, तें खरें असेल तर ही एक राजकारणदृष्ट्या महत्त्वाची गोष्ट समजली पाहिजे. राहूजीला काव्यांत राजप्रतिनिधि म्हटलें आहे तेंहि लक्ष्य वाटतें. संभाजीच्या मरणानंतर लिहिलेल्या छत्रपति राजारामाच्या पत्रांतसुद्धां राहूजी सोमनाथ हा रायगडावर अधिकारी असल्याचें दिसून येतें. [शि. च. सा. खं. १०, ले. १६]. पण त्याला पंतप्रतिनिधि म्हटलेलें नाहीं. यावरून प्रतिनिधि ही संज्ञा सामान्य बोलींत असली तरी या पदाचें शिक्कामोर्तब झालेलें नसावें. राजाच्या गैरहजेरींत तो राजधानींत राहून त्याचें काम गैरहजेरीच्या दिवसांत पार पाडीत असे, असें वाटतें. एकंदर राज्यरक्षणाची अशी सुसूत्र व्यवस्था लावून दिल्यामुळें वर्षावर काळ लागेल अशा स्वारीचें नेतृत्व स्वीकारण्यास शिवाजी मोकळा झाला. स्वतःबरोबर त्यानें अगदीं निवडक, तगडे, नाणावलेले, तरुण, धाडसी घोडेस्वार पंचवीस हजार घेतले. यांवरील मुख्य खुद्द सेनापति हंबीरराव मोहिते हाच होता. पण स्वतः शिवाजीच बरोबर असल्यामुळें हुकमत त्याचीच असेल असें वाटतें. किल्ले जिंकण्यासाठीं व हातघाईच्या लढाईसाठीं निवडक प्यादे तसेच येसाजी कंक व सूर्याजी मालुसरे[३१] अशा नामांकित लढवय्यांसहि त्यानें बरोबर

घेतलें. वाटेंत जंगलें तोडणें, दगड फोडणें, सुरुंग लावणें अशा कामांसाठीं बेलदार, कामाठीहि मोठ्या संख्येनें होते. सर्वांचीं शस्त्रें, दारूगोळा, भाले, चिलखतें, शिरस्त्राणें उत्तम तऱ्हेचीं ठेवलीं असून, पोषाख, अलंकार, निशाणें वगैरे बाह्य थाटहि स्वतंत्र छत्रपतीस शोभेल असा मुद्दाम ठेवला होता. शिवाजी हिशेबांत काटकसरी व जपून खर्च करणारा असला तरी, जेथें छाप पाडावयाची असेल तेथें मुद्दाम जाणून बुजून खर्च करणारा आरंभापासून दिसतो. अफजलखानाच्या स्वागतार्थ उभारलेला शामियाना व तेथील बाडबिछायत, आरास, गालिचे वगैरे पाहून अफझलखानाचेहि डोळे दिपले, असें बखरकार आवर्जून सांगतात. एक नूर आदमी, दस नूर कपडा हें तत्त्व शिवाजीस मंजूर असावें. कारण त्यानें इष्टकार्य घडून येण्यास सोपें जातें, मदत होते, अशी त्याची अनुभवावरून खात्री पटली असावी. मात्र अनावश्यक, चैनीच्या वस्तू व निक्षून स्त्रिया यांचा संपूर्ण अभाव शिवाजीच्या स्वारींत असे.[३२] भारदारीमुळें सैन्याची गति मंद होऊं देण्यास शिवाजी कधींच राजी नव्हता. शिवाजीच्या या स्वारींत भागानगरापर्यंत त्याजवळ तोफाहि नव्हत्या. कारण गुप्त व जलद संचाराला त्यांच्याइतकी अडचण दुसऱ्या कशाचीच होत नसते.

शिवाजी विजयादशमीच्या मुहूर्तानें रायगडाहून बाहेर पडला असें धरलें तर त्याची प्रयाणाची तारीख ६ ऑक्टोबर १६७६ ही ठरते. त्यानें या वेळीं भुमका उठवून दिली होती कीं, आपण समुद्रकिनाऱ्यानें मुलूख जिंकण्यासाठीं होनावरकडे जाणार आहों.[३३] पण ही शत्रूच्या आरमाराला दहशत बसविण्यासाठीं व चुकीच्या मार्गावर नेण्यासाठीं उठविलेली हूल दिसते. लवकरच इंग्रजांचा हस्तक नारायण शेणवी याच्या कानावर आलें कीं, शिवाजीचें सैन्य बेळगांवकडे गेलें व तिकडील दोन किल्ल्यांना त्यानें वेढा घातला आहे.[३४] शिवाजी कोठल्या घाटानें देशावर चढला तें नमूद नाहीं. पण तो बहुधा आंबा घाटानें वर गेला असावा. इंग्रजांच्या या पत्रावरून, शिवाजी या स्वारीस निघण्यापूर्वी पाटगांवास मौनीबावांच्या दर्शनास जाऊन, त्यांचा आशीर्वाद संपादून मग भागानगरच्या वाटेस लागला, हें म्हणणें[३५] खरें वाटतें. देवतांच्या कृपेवर व सत्पुरुषांच्या आशीर्वादावर शिवाजीचा नितांत विश्वास होता व ती त्याची प्रेरकशक्ति होती, हें इतिहासावरून स्पष्ट होतें. पाटगांवाहून परत आल्यावर शत्रूच्या फळींतून सुरक्षित भागानगरास पोहोंचण्यासाठीं शिवाजीनें एक युक्ति योजिलेली दिसते. प्रथम तो आपण कोठें जाणार हें सैन्याससुद्धां कधींहि जाहीर करीत नसे हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. होनावराकडे जातों असें सांगून तो जसा कोल्हापुरास आला,[३६] त्याप्रमाणेंच मौनीबुवांच्या दर्शनाहून परत आल्यावर त्यानें भागानगराकडे जाणाऱ्या सैन्याचे दोन विभाग केले. एक सैन्य हंबीररावाच्या हाताखालीं नेहमींप्रमाणें शत्रूचा मुलूख लुटीत तोरगलाकडून धारवाड जिल्ह्यांत घुसलें व गदगाजवळ त्यानें हुसेनखान माइणा याचा पाडाव जानेवारी १६७७ मध्यें यालगेदलाजवळ (येलगंदलाजवळ) केला. दोन हजार घोडे व हत्ती पाडाव झाले. या युद्धांत सर्जाराव जेधे याचा तरुण मुलगा नागोजी यानें युद्धाची शर्थ करून, हत्तीच्या सोंडेवर वार करून हुसेनखानाचा हत्ती परतविला, तेव्हां हुसेनखानानें त्यावर तीर मारला; तो नागोजीचें मस्तक भेदून हनुवटीजवळ बाहेर निघाला, या जेधे शकावलींतील नोंदीवरून[३७] कान्होजी जेध्यापासून कर्नाटकांत युद्ध खेळलेलें जेध्यांचें सैन्य या स्वारींतहि बरोबर होतें असा बोध होतो. सभासदी बखरीवरून दिसतें कीं, हंबीररावाचें हुसेनखानाशीं युद्ध मोठें निकराचें झालें. मुख्य लढाई दोन

प्रहर दिवसापासून चार प्रहर रात्रपर्यंत झाली. सहा प्रहरांत कुल फौज बुडविली. हुसेनखान खांसा धरिला. त्याचे सर्व हत्ती, घोडे, उंट, बाडबिछायत, खजिना व कापड यांसहित हस्तगत केले.[३९] या झुंजांत मराठ्यांना यश मिळालें तरी त्यांचेहि शिपाई शत्रूइतकेच पडले. ही सर्व सामग्री गोवळकोंड्याच्या स्वारीस उपयोगी पडण्यासारखी होती. नंतर हंबीरराव असाच पुढें सटकून रायचूर दुआबांतून गोवळकोंड्याकडे घुसलेला दिसतो. स्वतः शिवाजी कोठून भागानगराकडे गेला याचा अंदाज करण्यास कांहींच साधन इतिहासांत आढळत नाहीं. पण आतां शिवचरित्र—साहित्य भा. ७ यांत छापलेल्या एका (पृ. ३९) निवाड्यांतील हकीकतीवरून तो सातारा जिल्ह्यांतील निमसोड मायणी या गांवावरून पुढें गेला असें ठरतें. म्हणजे त्याच्या हाताखालील तुकडी सातारा जिल्ह्यांतून थेट पूर्वेकडे सटकून आटपाडी, सांगोलें, जत या मार्गानें भीमेच्या दक्षिण कांठानें पुढें जाऊन तडक कमी रहदारीच्या ओसाड प्रदेशांतून व जंगलांतून सरळ भागानगरास पोहोंचली. वाटेंत त्याला कोठें तरी हंबीरराव मोहित्याची तुकडी कृष्णा ओलांडून येऊन मिळाली, असें एकंदर वृत्तांत जुळवितां दिसतें. शिवाजीनें जाहिराण्यांत आपण बेळगांवाकडे तेथील किल्लेदाराचा सूड घेण्यासाठीं गेलों असें भासविलें [सन १६७६], पण गुपचूप तिकडून परत येऊन तो वर सांगितलेल्या मार्गानें इष्ट स्थळाकडे निघाला. शत्रु बहलोलखान याला त्यानें असें भासविलें कीं, मुख्य सैन्य सेनापतीच्या हाताखालीं विजापूरच्या दक्षिणेकडून सालाबादप्रमाणें मुलूखगिरीसाठीं गदग प्रांतांत घुसलें आहे. साहजिकच राजधानींतल्या शत्रूच्या सैन्याचें मुख्य लक्ष तिकडे वळलें. तिकडे उत्तरेस बहादुरखान भीमातीरीं पेडगांवास निराजीपंताबरोबर बातचीत करीत, माशा मारीत बसविला होता,[३८] तो दक्षिणेस सरकून विजापूरच्या राज्यांत घुसण्याचा व आडवा होण्याचा संभवच नव्हता. अशा मोक्याच्या समयांत शिवाजी जलदीनें लांब लांब मजला करीत विजापूरचें राज्य ओलांडून स्नेही गोवळकोंड्याच्या राज्यांत शिरला व नंतर सर्व सैन्य एकत्र होऊन निर्भय मनानें भागानगरची वाट क्रमूं लागलें. शिवाजी भागानगरास पोहोंचून तिकडील बातमी विजापुरास येईपर्यंत बहलोलखानास शिवाजीच्या हालचालींची खरी बातमी मुळींच लागलेली नसावी. शिवाजी किती शिताफीनें आपलीं कार्यें पार पाडी याचें हें एक ठळक उदाहरण म्हणण्यास अडचण नाहीं.

सभासद बखर सांगते कीं, घराहून निघण्यापूर्वीच शिवाजीनें निश्चय केला होता कीं, या स्वारीस घरचा पैसा खर्चावयाचा नाहीं. स्वारीचा खर्च वाटेंत द्रव्य मिळवून त्यावर भागवावयाचा. ही गोष्ट विजापुरकरांशीं शिवाजीचें या वेळीं फाटलें असल्यामुळें त्यांच्याच मुलुखांत तेवढी शक्य होती. गोवळकोंडेकर खंडणी देत असल्याकारणानें त्याचा मुलूख लुटणें अन्यायाचें झालें असतें. मोगलांचा मुलूख बहादुरखान व खवासखान यांची भेट पेडगांवास झाल्यानें हंबीररावानें त्वरा करून वऱ्हाडापर्यंत लुटला होता.[४०] यांत संपादिलेल्या द्रव्यावरच भागानगरची स्वारी शिवाजीनें सजविली होती. शिवाजीचा पहिला बेत व्यंकोजीकडून जिंजी, वेलूर जिंकलीं जातात काय तें पाहण्याचा होता. तें होत नाहीं तेव्हां सैन्य पाठवून हें काम करविणें हा पर्याय त्यास सुचला. पण लष्कराकडून जें काम वर्षांत होणार नाहीं तें स्वतः हजर असल्यास निम्मे वेळांत होईल अशी शिवाजीची खात्रीच होती. म्हणून त्यानें स्वतःच जावयाचा निश्चय ठरविला. शिवाजीची प्रकृति या वेळीं मागीलप्रमाणें निकोप राहिली नव्हती. वृद्धत्वाची छाया अतिश्रमांमुळें व काळजीमुळें त्यावर पडावयास यापूर्वीच सुरुवात

Scanned by CamScanner

झाली होती. भागानगरास निघतांना, बहादुरखान पेडगांवीं आघाडीवर येऊन राहिला होता त्याकडे निराजीपंत न्यायाधीश पाठवून व कांहीं लांच भरून शिवाजीनें त्याची खुषी संपादिली होती. आपण कर्नाटकाकडे जात आहों, तुमच्या राज्यास अतःपर माझा उपद्रव पोहोंचणार नाहीं, म्हणून तुम्हीहि माझ्या राज्यांत उपद्रव न करणें, असें त्याशीं वैयक्तिक तह करून ठरविलें.[४१] बहादुरखानास शिवाजीचा अनुभव पुष्कळ वर्षांचा होता. आपण मोठ्या सैन्यानिशीं प्रयत्न करूनहि शिवाजीविरुद्ध आपणास कांहीं करतां येत नाहीं हा त्याचा अनुभव जुना झाला होता. [कवि जयराम पिंड्यानें बहादुरखान व इतर मोगल सरदारांचा हा अनुभव आपल्या 'पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांत' उत्तम रीतीनें वर्णिला आहे.] तोहि म्हातारा झाला असून मोगलांचा मुलूख सुरक्षित राहील तर नसती स्वारी शिवाजीवर करण्यास उत्सुक नव्हता. हें ओळखूनच शिवाजीनें प्रस्तुत धाडस केलें होतें. पण बहादुरखानावर नजर ठेवण्यासाठीं मोरोपंताला ससैन्य त्यानें नाशिक-बागलाणमध्यें मोगलांच्या पाठीवर व कुशीवर जय्यत तयार ठेविलें होतें. साहजिकच मोगलांची छाती शिवाजीच्या प्रदेशाकडे वांकडी नजर दाखविण्यास धजली नाहीं.

या स्वारींत शिवाजीबरोबर जनार्दन नारायण हे कर्नाटकांतील मुलूख, भाषा व राजकारण जाणणारे माहीतगार गृहस्थ होते.[४२] स्वारीची नालबंदी विजापूरच्या प्रदेशांत साधून फेब्रुवारींत शिवाजी भागानगरास पोहोंचला.[४३] तेथें त्याचा मुक्काम सुमारें महिनाभर झाला असावा. वकील प्रल्हादपंत यानें तानाशाहाच्या भेटीची योजना त्याची शपथपूर्वक सर्व प्रकारें खात्री करून ठरविली होती.[४४] अफजलखान, शाइस्ताखान व अवरंगजेब यांनाहि पुरून उरलेल्या धाडसी पुरुषाची प्रत्यक्ष भेट घेण्यास तानाशाह भीतच होता. मादण्णा तहांत ठरवतील तें आपण करूं, त्यासाठीं भेटीची गरज नाहीं, असें बोलणें त्यानें लाविलें. पण त्याचे कारभारी मादण्णा व त्याचा वडील भाऊ आकण्णा यांनीं त्याची खात्री पटविल्यावर तो कसाबसा एक वेळ भेटीस तयार झाला.[४५] शिवाजीनेंहि या स्वारींत मुलूखगिरीचा उद्देश सोडून आपल्या छत्रपतिपणाचें प्रदर्शनच मुद्दाम करण्याचें ठरविलें. गोवळकोंड्याच्या राज्याच्या हद्दींत पाऊल ठेवल्याबरोबर त्यानें सक्त ताकीद सैन्यास केली कीं, येथें प्रत्येक गोष्ट पदरच्या पैशानें विकत घ्यावयाची. वाटेंतील लोकांस काडीचाहि उपद्रव लागतां कामा नये. याविरुद्ध आरंभीं जे कोणी वागले त्यांस शासन करून सर्व सैन्यांत जरब पाडिली. मग दरमजलीस खुषखरेदी सर्व पदार्थ घेऊन पुढें चालिले. मराठे या स्वारींत लूट करीत नाहींत हें ऐकून तानाशहास धीर आला. मग त्यानें एवढ्या मोठ्या पाहुण्यास तत्कालीन प्रघाताप्रमाणें दोन-चार गांवें म्हणजे दहावीस मैल सामोरें जावें असें योजिलें. पण शिवाजीहि मोठा साधक. त्यानें आण घालून पातशहास सांगून पाठविलें कीं, "तुम्ही न येणें. आपण वडील भाऊ, मी धाकटा भाऊ. आपण पुढें न यावें." असें सांगून पाठविल्यावर पातशहा बहुत संतुष्ट झाला आणि त्यानें, भागानगरचे प्रतिपातशाहच जणुं जे मादण्णापंत व आकण्णापंत, ते सामोरे पाठवून शिवाजीस शहरास आणविलें.[४६]

तानशाहाशीं शिवाजीची भेट लवकरच झाली. त्या काळीं हिंदूच ज्योतिषावर विश्वास ठेवणारे नसून मुसलमानहि तितकेच अंधविश्वासू होते. शिवाजी प्रत्येक राजकीय कृत्य त्याच्या परिणामाकडे नजर ठेवून आचरीत असे. कुतुबशाह व आदिलशाह यांप्रमाणें मीहि आतां एक पातशहाच झालों आहें ही गोष्ट केवळ हिंदूंच्याच नव्हे तर मुसलमानांच्याहि मनावर

ठसविण्याचें त्यानें ठरविलें होतें. म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें त्यानें सैन्याचे पोषाख जरीचे, उंची बनविले होते. प्रत्येक सरदाराच्या अंगावर तत्कालीन प्रघाताप्रमाणें सोन्याचांदीचे व मोत्यारत्नांचे अंलकार, माळा, तुरे होते. शस्त्रास्त्रेंहि शोभिवंत, नवीं दिसणारीं केलीं होतीं. शिवाजी आपल्या मुक्कामापासून ज्या मार्गानें गोवळकोंड्याच्या किल्ल्यावर तानाशाहाच्या भेटीस जाणार, ते रस्ते मुद्दाम शृंगारविले होते. "चौफेरी बिदीस कुंकुम-केशराचे सडे, रंगमाळा घातल्या. गुढिया, तोरणें, पताका, निशाणें नगरांत लाविलीं. नगर नागरिक लोक कोट्यान्‌कोटी राजा पाहावयास उभे राहिले. नारींनीं मंगळ आर्त्या अगणित उजळून राजियास वंदिलें. सोनें रुपियाचीं फुलें राजियावरि उधळलीं. राजियांनीं लोकांस खैरात द्रव्य वस्त्रें अगणित दिलीं आणि सर्व सैन्यासहित दाद महालास पावले.[४७] येथेंहि शिवाजीनें आपलें भेटीचें नाटक पहिल्याप्रमाणेंच बेमालूम वठविलें. पातशाहानें किल्ल्यांतून खालीं भेटीस येण्याचीहि तसदी घेऊं नये, असें मुद्दाम त्यानें सांगून पाठविलें. बरोबर भागानगरच्या नागरिकांस चकित करण्यासाठीं सैन्यभार चालला होता तो किल्ल्याखालींच थांबविला, आणि खडकांत खोदलेल्या पायऱ्यांवरून निवडक लोक पांचजण पातशाहाच्या भेटीस वर चढले. स्वतः शिवाजी, वकील प्रल्हादपंत, कारभारी जनार्दन नारायण व दोघे अंगरक्षक सोनाजी नाईक व बाळाजी ढंढेरे, एवढेच शिडीवरून वर गेले, तेव्हां तानाशाहानें पुढे येऊन त्या काळच्या रिवाजाप्रमाणें शिवाजीशीं क्षेमालिंगन केलें व दोघे एकाच बिछायतीवर शेजारीं शेजारीं लोडास टेकून बसले. कारभारी मादण्णापंत व आकण्णापंत तेथेंच होते, तेहि प्रल्हादपंत व जनार्दनपंत यांस परस्पर भेटले. मग तानाशाह व शिवाजी आणि विशेष मान म्हणून मादण्णा एवढे त्रिवर्गच जवळ बसून बोलाचाली सुरू झाली. बाकीचे मुसलमानी रिवाजाप्रमाणें उभेच होते. स्नेहाचीं बोलणीं झालीं. शिवाजीची रुबाबदार वागणूक पाहून तानाशाहाची खात्री झाली कीं, हा कांहीं वेगळाच पुरुष आहे. पाठीमागें झरोक्यांतून जाळीआडून तानाशाहाच्या बेगमाहि ही भेट पाहत होत्या व शिवाजीचें सौंदर्य पाहून थक्क झाल्या. भोसल्यांच्या कुळींतले शाहजीपासून शाहूपर्यंत सर्व पुरुष देखणे होते व त्यांची इतरांवर छाप बसावयास तेंहि एक कारण होतें. भेटीनंतर कांहीं थोडा संवाद होऊन, जातांना अलंकार, वस्त्रें, हत्ती, घोडे असे अहेर देऊन सर्वांची तानाशाहाकडून यथायोग्य पाठवणी झाली.[४८] पातशाह पोहोंचवावयास स्वतः महालाखालीं आले, कारण आतां शिवाजीबद्दलची भीति नष्ट झाली होती.

खालीं किल्ल्याबाहेर हंबीरराव व बाकीचे सरदार लष्करासहित उभे होते, त्यांस बरोबर घेऊन राजे आपल्या शिबिरांत मागें आले. मार्गीं येतांना शिवाजीनें नगरलोकांस खैरात केली.[४९] त्या काळचे मुसलमानी रिवाज पाळण्यास शिवाजी बिलकुल कसूर करीत नसे व कंजूषपणाचा आरोपहि त्यानें स्वतःवर कधीं येऊं दिला नाही. आग्र्याच्या भेटींतहि तो असाच वागत असला पाहिजे. या भेटीनें भीतीचें व संशयाचें सर्व वातावरण एकदम वितळून जाऊन पुढील स्वारीच्या योजनेचा शिवाजीनें ठरविलेला आराखडा गोवळकोंड्याच्या दरबारांतून एकदम मंजूर होण्याची शक्यता निर्माण झाली. जिंजीपर्यंतचा मुलूख जिंकण्याच्या कामांत भागानगरकरांनीं स्वतःचें सैन्य व मुख्यतः पाश्चात्य गोलंदाजांच्या अंमलाखालील त्यांचा तोफखाना त्याच्या दारूगोळ्यासह शिवाजीबरोबर द्यावा व स्वारीचा खर्च म्हणून रोज तीन हजार होन पुरवावे, असें शिवाजी व भागानगरकर यांत ठरलें. इंग्रजादि पाश्चात्य टीकाकार

मागाहून सांगतात कीं, या स्वारींत जिंकलेला मुलूख भागानगरच्या राज्यांत सामील व्हावयाचा असें तहांत ठरलें होतें.[५०] तें आम्हांस खरें वाटत नाहीं. विजापुरकरांचा वरचष्मा गोवळकोंडेकरांस मुळापासून सहन करावा लागे. याचा अनुभव जिंजी व वेलूर हा प्रदेश मागें विजापूरच्या राज्यास जोडला, तेव्हां तीस वर्षांपूर्वीच गोवळकोंडेकरांस आला होता. त्यांतच त्यांचा स्वतःचा वजीर मीरजुम्ला यानें विश्वासघात करून मोगलांच्या मदतीनें स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न चालविला, तेव्हां तर गोवळकोंडेकरांची स्थिति फार केविलवाणी झाली. हा शिरजोरीचा प्रकार हा कालपर्यंत तसाच चालू होता. गोवळकोंड्याची पश्चिम सरहद्दसुद्धां कधीं सुरक्षित नव्हती. या भीतींतून कायमचें मुक्त होण्यासाठीं सौम्य वृत्तीच्या तानाशाहानें शिवाजीशीं स्नेह जोडला होता. या तहाप्रमाणें, शिवाजीनें पश्चिमेकडून विजापुरकरांवर जरब बसवून त्यांचा दाब गोवळकोंडेकरांवर न पडेल अशी तजवीज यापूर्वींच झाली होती. शिवाजीनें दक्षिणेकडील तीन पातशाह्यांची एकजूट मोगलांविरुद्ध करण्याचें जें धोरण आंखलें होतें[५१] त्यांत बखेडा मुख्यतः विजापूरच्या दरबारांतील बहलोलखानाच्या पठाणी पक्षानें केला. पठाणांचा ओढा मोगलांकडे जास्त असण्याचें कारण, ते काफिरांशीं कधींहि सख्य करूं नये असे म्हणणारे कट्टर सुन्नी मुसलमान होते, आणि विजापूर व गोंवळकोंडा येथील राजवंश इराणी शिया पंथाचे होते. शिवाजी आपणास निजामशाहीचा प्रतिनिधि समजे, हें येथें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. तानाशाहाशीं, म्हणजेच त्याचा सर्वाधिकारी वजीर मादण्णा याच्याशीं, शिवाजीचें जें खासगत खलबत झालें असेल त्यांत एकंदरींत दक्षिणेंत हिंदूंचें वर्चस्व स्थापण्याचा विचार दोघांच्याहि मनांत समान अभिमानामुळें असेल, आणि या गोष्टीस तानाशाहाचाहि फारसा विरोध नसावा. तो रसिक पातशाह आपलें गाणेंबजावणें, नाचरंग व इतर चैनीचा खर्च जोंपर्यंत व्यवस्थित चालेल तोंपर्यंत इतर गोष्टींची चौकशी करणारा इतिहासावरून दिसत नाहीं. मादण्णानें कुतुबशाहींत स्थानिक ब्राह्मणांचें वर्चस्व राज्यकारभारांत वाढवून व मुसलमानी सरदारांची कुरघोडी थांबवून या गोष्टींचा पाया शिवाजी येण्यापूर्वींच घातला होता. मादण्णाच्या मनांतील हेतु वेलूरच्या जुन्या तेलगु सिंहासनाभोंवतीं हिंदूंचाच वरचष्मा राहावा असा होता. गोंवळकोंड्याच्या नांवानें तो प्रदेश जिंकल्यास तो हेतु सहजासहजीं साध्य होण्यासारखा नव्हता. याउलट शिवाजीकडून तो प्रदेश जिंकला गेल्यास आपोआप तो हिंदूंच्या कक्षेंत राहणार होता. शिवाजीनें हा मुलूख घेतल्यानंतर काय डाव टाकावयाचा याचा निश्चय मादण्णाच्या मनांत झालेला नसावा. कदाचित् पुढेंमागें तशीच सुसंधि प्राप्त झाल्यास गोवळकोंड्याचें सर्व राज्य स्थानिक तेलगु राजवंशाखालीं आणण्याचा विचारहि त्याच्या मनांत घोळत असेल. हे सर्व विचार आमच्या मनांत येण्याचें कारण, या स्वारीबाबत सर्व पाश्चात्यांची, म्हणजे इंग्रज, फ्रेंच, डच आणि पोर्तुगीज यांची, दृष्टि नेहमीं हिंदूंस विरुद्ध व मुसलमानांस अनुकूल असलेली आढळते. खरें पाहतां हे दोन्हीहि पक्ष–खिस्ती व मुसलमान–हिंदु लोकांस परके व त्यांच्या राज्यास, धर्मास व संस्कृतीस विघातक असे स्वभावतःच होते. या भुरट्या पाश्चात्य व्यापाऱ्यांस नेहमींच वाटे कीं, अल्पसंख्य मुसलमानांस खूष करून अतिबहुसंख्य हिंदूंस लुटण्याचा मार्ग स्वीकारणें आपणास श्रेयस्कर. यांत आर्थिक फायदा व स्वधर्मसंस्कृतिप्रचार दोन्हीहि साधत. शिवाजीच्या राजवटीचें स्वरूप राज्याभिषेकानंतर तरी या परक्यांस सुस्पष्ट झालें होतें. त्याच्या मनांतील हेतु स्वतःचें नाविक बळ वाढवून हिंदुस्थानचा परक्यांशीं व्यापारहि आपल्या सत्तेखालीं आणणें हा आहे, हें गेल्या

वीस वर्षांतील त्याच्या आरमारी खटाटोपांवरून त्यांस कळून चुकलें होतें. मग ते एतद्विषयक बातमी देतांनाहि पक्षपात करण्यास कसे चुकतील? पाश्चात्यांच्या अस्सल पत्रांतील समकालीं लिहिलेल्या वृत्तांताला पारखून घेण्याचें हें स्थळ होय. यानंतर आठ वर्षांनीं मादण्णा-आकण्णांचा खून मोगलांच्या प्रोत्साहनानें, त्यांची स्वारी भागानगरावर झाली, तेव्हां मुसलमानांकडून झाला, व त्याचें मुख्य कारण हे परके टीकाकार असें देतात कीं, त्यांनीं गोवळ-कोंड्याच्या राज्यांत सर्वत्र आपल्या जातीच्याच कारभार सुरू केला होता. जणुं यांत कांहीं ते मोठें पाप आचरीत होते! समजा, अलीकडच्या काळांत हिंदुस्थानावरील इंग्रजांच्या राज्यांत एतद्देशीयांनीं इंग्लंडच्या एखाद्या सज्जन राजाची मर्जी संपादन करून त्याच्या संमतीनें या प्रदेशांतील बहुसंख्य हिंदूंचा कारभार परक्या इंग्रजांस दूर सारून सुरू केला असता, तर ती गोष्ट गर्हणीय समजावयाची होती काय? अल्पसंख्य, परक्या, पोटभरू लोकांनीं आपलें अन्न गेलें म्हणून अशा गोष्टीविरुद्ध कांगावा करावा हें स्वार्थी मनुष्यस्वभावास धरून असेल, पण उच्च समाजदृष्टीनें व न्यायदृष्टीनें पाहतां बहुसंख्य स्थानिक प्रजेचे हक्क पहिल्यानें रक्षिले गेले पाहिजेत, व स्वतःचें राज्य स्वतःच चालविण्याचा त्यांना जन्मतःच हक्क आहे, हें खोटें काय? पाश्चात्यांच्या चार शतकांपूर्वीच्या या देशांतील आगमनाची कायम विकृति हीच कीं, त्यांनीं येथें मूलतः लुटारू व विध्वंसक म्हणून घुसलेल्या अल्पसंख्याकांची बाजू गेलीं चारशें वर्षें सांभाळिली, व येथून काढता पाय घेण्याची पाळी आली तेव्हांहि भारतवर्षांतील एका स्वतंत्र मानवी संस्कृतीचीं परस्परविरुद्ध शकलें निर्माण करून, नंतर ते एकदांचे काळें तोंड करून गेले. पण त्यानंतर अजूनहि या विकृतीचे दुष्परिणाम स्वतंत्र भारतास भोंवविण्याचें त्यांचें अनीतिमूलक, अन्याय्य राजकारण तसेंच सुरू आहे. शिवछत्रपतींच्या स्वराज्यनिर्मितीच्या कार्याला याच मूलभूत विकृतीचा मुळापासून पायबंद बसला आणि त्यांतून पुढील मराठेशाहीहि वांचूं शकली नाहीं. असा हा या सर्व प्रकरणाचा लांबलचक इतिहास आहे.

मुख्य राजकारणी बोलणीं चालू असतांनाच शिवाजीच्या स्वागताची भागानगरांत मोठी धमाल उडून गेली. मादण्णापंतानें स्वतःच्या घरीं राजांना मेजवानीस बोलाविलें व मेजवानीचा स्वयंपाक नोकरांवर न सोपवितां, स्वतःच्या मातोश्रींचे हातीं पाक सिद्ध करून दोघे बंधू जवळ बसून महाराजांस भोजन घातलें. बरोबर समुदायहि होताच. जेवण आटोपल्यावर अलंकार, वस्त्रें, हत्ती, घोडीं देऊन राजांची पाठवणी केली. पातशाह तर शिवाजीच्या मोकळ्या, प्रामाणिक वागणुकीनें इतका खूष झाला कीं, त्यानें मादण्णापंतास शिवाजी मागेल तें देऊन त्यास संतुष्ट ठेवण्याची आज्ञा केली. पुनः एकदां दुसऱ्यांदा पातशाह व महाराज यांची भेट झाली व प्रत्येक भेटींत शिवाजीस नवे नवे अलंकार व वस्तू देण्यांत आल्या. एक दिवस शिवाजी व तानाशाह एकत्र बसून त्यांनीं सरदार-मानकऱ्यांचे मुजरे नांवनिशीवार घेतले व पातशाहानें प्रत्येकाच्या दर्जाप्रमाणें सर्वांस अलंकार, वस्त्रें, हत्ती, घोडे दिले व त्या सर्वांस म्हटलें, तुम्हीं सर्वांनीं सर्वा प्रसंगीं आपणास साहाय्य असावें. अशी स्नेहाची बळकटी करून व शिवाजीकडून आणशपथ घेववून त्यांस निरोप दिला. प्रतिवर्षीं द्यावयाचा करभार वकील प्रल्हादपंत याजवळ पोहोंचविण्याचें याच वेळीं ठरलें. प्रल्हादपंताकडे दोन्हीहि दरबारांची वकिली सुपूर्द करण्यांत आली, इतका तानाशाहाचा विश्वास त्यानें संपादन केला.[५२]

दरबारी पाहुणचार चालू असतां शहरांतील सरदार, शेटसावकार हेहि त्यांत मागें नव्हते. त्यांच्याकडेहि राजांस मेजवान्या झाल्या. असा फाल्गुन महिना मोठ्या आनंदांत व

उत्साहांत जाऊन दोन राज्यांची एकी दृढ झाली. मग सर्व द्रव्य, वस्तभाव बरोबर घेऊन राजे स्वारीस निघाले. मराठी सैन्याबरोबर गोवळकोंड्याचा सेनापति मिर्झा महमद अमीन हा चार हजार पायदळ, एक हजार घोडेस्वार व मुख्यतः तोफखाना घेऊन निघाला.[५३] स्वारीचें आधिपत्य मात्र शिवाजीमहाराजांकडेच देण्यांत आलें होतें. पण स्वारीस निघाला तरी शिवाजीची जातिवंत धर्मबुद्धि निद्रित नव्हती. एवढें मोठें कार्य संपादिल्यावर त्यास पहिली आठवण आपल्या कुलस्वामीची झाली. दक्षिणेकडे जातांना डाव्या हातास कृष्णेच्या एका अवघड खोऱ्यांत श्रीशैलमल्लिकार्जुनाचें ज्योतिर्लिंगांपैकीं एक स्थान होतें, तेथें दर्शनास जाण्याची शिवाजीनें तयारी केली. कर्नुळाजवळ कृष्णापार होऊन तो किंचित् डावीकडे सरला व त्यानें बखरींतील अनंतपूर, पण खरोखरी आत्मकूर या तिठ्याच्या गांवीं सैन्याचा मुक्काम ठेवला आणि आपण निवडक लोकांसह उत्तरेकडे श्रीशैलास निघाला. अडचणींचा मार्ग व चढते डोंगर जंगलांतून ओलांडून तो श्रीशैलाच्या पठारावर येऊन पोहोंचला. सध्यां मुख्य देवळाच्या ईशान्येस कृष्णेस उतरणारा स्नानाचा मुख्य घाट असून तेथील स्थळास पाताळगंगा असें म्हणतात व तेथें यात्रेकरूंचें कृष्णास्नान होतें. पण शिवाजीच्या काळीं शैलाच्या वायव्येकडे, जेथें कृष्णेकडे उतार आहे व जेथील स्थळास नीलगंगा असें अजूनहि म्हणतात, तेथें बखरीप्रमाणें शिवाजीचें कृष्णास्नान उरकलें. नीलगंगेपासून पाताळगंगेपर्यंत कृष्णा उत्तरवाहिनी होऊन पालखीच्या दांडीप्रमाणें तीन बाजूंचें पात्र आक्रमून मग पुनः पूर्ववाहिनी झाली आहे. शिवाजीचा यात्रेचा काल चैत्री पौर्णिमेचा असावा. या वेळीं अजूनहि श्रीशैलास दुसऱ्यांदा यात्रा भरत असते. त्या वर्षीं चैत्री पौर्णिमेस ता. ७ एप्रिल १६७७ अशी होती.

याहि क्षेत्रांत शिवाजीचें मन नेहमींप्रमाणें रममाण झालें व त्याला क्षणभर असें वाटलें कीं, सर्व राज्य, संसार सोडून आपण ह्या रानांतच कायम राहावें. शिवाजीची तंद्री लागली कीं भवानीचा संचार त्याच्या ठायीं हटकून होत असे. तसेंच तेथेंहि झालें. त्याच्या मनांत श्रीमल्लिकार्जुनास आपलें शिरकमल वाहावें असें आलें, असेंहि बखरकार सांगतात. पण भवानीनेंच अंगांत येऊन सांगितलें, "तुज ये गोष्टी मोक्ष नाहीं. हें कर्म करूं नको. पुढें कर्तव्यहि उदंड तुझे हातें करणें आहे." असें सांगून श्री गेली.[५४] शिवाजी अशा वेळीं भानावर नसे. मागाहून कारकून असे बाहेर पडलेले उद्गार त्याला कळवी व त्यावर शिवाजीचें पुढील करणें अवलंबून असे. या प्रसंगीं रघुनाथपंत हणमंते प्रभृति व्युत्पन्न माणसें शिवाजी-बरोबर यात्रेंत होतीं व त्यांनीं वादविवाद करून शिवाजीचें मनोगत मोडून काढलें, असें दुसऱ्या शब्दवेल्हाळ, गप्पिष्ट बखरी वर्णितात.[५५] पण रघुनाथपंत या स्वारींत सुरुवातीस बरोबरच नव्हता, तो फार मागाहून आला, असें अस्सल पत्रावरून सिद्ध झाल्यामुळें[५६] बखरकारांचें एतद्विषयक मंडण परस्पर काल्पनिक ठरलें आहे.

नंतर शिवाजीचें पुढील मार्गक्रमण सुरू झालें. तो नंद्याळ, कडापा या रस्त्यानें तिरुपतीस पोहोंचला व तेथील यात्रा उरकून काळहस्ती ह्या दुसऱ्या क्षेत्रावरून पुढें सरकून मद्रासच्या पश्चिमेस सात मैलांवर पेड्डापोलम् येथें आला.[५७] जातांना पुंड पाळेगारां-पासून करवसुली करण्याचें काम सुरूच होतें. आतां मे महिना सुरू झाला होता. येथवरचा प्रदेश गोवळकोंड्याच्या राज्यांतीलच असून, शिवाजी वर उल्लेखिलेल्या क्षेत्रांवरून आल्याचें वृत्त इंग्रजांच्या नोंदींतील याबद्दलच्या टिपणींवरून कळून येतें. आमच्या बखरकारांना त्याची दाद नाहीं. यावरून त्यांना तिकडील प्रदेशाचा भूगोलहि नीटसा माहीत नव्हता व

Scanned by CamScanner

इतिहासांतीलहि मुख्य मुख्य अशा थोड्याच गोष्टी त्यांच्या कानांवर पडल्या होत्या असा बोध होतो. सामान्यपणें बोलावयाचें तर पालार नदीच्या उत्तरेकडील मुलूख गोवळकोंड्याच्या अंमलाखालीं असून दक्षिणेकडील कावेरीपर्यंतचा प्रदेश विजापुरकरांच्या राज्याखालीं मोडत होता. शिवाजीच्या या स्वारीचा उद्देश हा विजापुरकरांचा मुलूख सोडवावयाचा असून, तें विजयनगरवंशाचें अखेरचें राज्य असल्यानें तो प्रदेश पुनः हिंदु सत्तेखालीं आणण्याचा होता. हा प्रदेश विजापूरखालीं आणण्याचें काम विजापूरचा सेनापति मुस्तफाखान व त्याचा दुय्यम शाहजी यांनीं सन १६५० पूर्वीं उरकिलें होतें. गेली एक पिढीच काय ती ही भूमि मुसलमानी अंमलाखालीं होती. हिंदु राजवटीची आठवण तेथील लोक अजून विसरले नव्हते. ही समुद्रपट्टी आपल्या ताब्यांत घेण्यांत विजापुरकरांनीं एक प्रकारें गोवळकोंडेकरांचा विश्वासघात केला होता. गोवळकोंडेकरांचा सेनापति मीरजुम्ला यानें विजयनगरच्या राजाला त्याचा उत्तरेकडील प्रदेश जिंकून खालीं रेटीत आणिलें होतें व दोन राज्यांतील अलिखित समजाप्रमाणें हा पाइनघाटचा म्हणजे समुद्रकिनाऱ्यावरील प्रदेश गोवळकोंड्याचें भक्ष्य ठरला होता. पश्चिमेकडील बालाघाटांतील मैसूरपर्यंतचा टापू विजापूरचें कार्यक्षेत्र समजलें जात असे. पण मीरजुम्ल्याला फसवून विजापुरकरांनीं हा दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील प्रदेश आपणच गिळंकृत केला होता. पुढें मीरजुम्ला स्वतंत्र होण्याच्या विचारानें बंड करून, गोवळकोंड्याची वजिरी सोडून अखेर मोगलांकडे गेला, तेव्हां अवरंगजेबानें मीरजुम्ल्यानें जिंकिलेला प्रदेश मोगलराज्याचाच आहे असें जाहीर केलें होतें. पण तेव्हां हें प्रकरण कागदावर राहिलें, प्रत्यक्ष मोगलांची फौज दक्षिणेकडे जाऊं शकली नाहीं. मोगलांचा खाक्याच नेहमीं वरचढपणाचा होता. ते गोवळकोंडें व विजापूर हीं दोन्ही राज्यें आपलीं मांडलिकच समजत. पण विजापुरकरांचा मुलूख दाबून शिवाजी मोगलांनाहि पुरून उरला आणि स्वतंत्र राजा झाला, तेव्हां दक्षिणेंतील राजकारणाचा डाव थोडा बदलला. शिवाजीची इच्छा दक्षिणेंतील तीन राज्यांनीं मोगलांविरुद्ध एकजूट करून त्यांचें पाऊल दक्षिणेंत न रुतेल असें करण्याची होती. पण या त्याच्या मताला मुख्य विरोध तो ज्या राज्यांतून वाढला होता त्या विजापुरकरांकडून झाला, आणि असें होणें हें स्वाभाविक होतें. गोवळकोंडेकर समान शत्रूविरुद्ध विजापुरकरांना मदत करीत, तरी त्यांना शिवाजीच्या स्वाऱ्यांची झळ फारशी लागली नव्हती. खेरीज त्या दरबारीं अलीकडे हिंदूंचा थोडा वरचष्मा मादण्णाबंधूंच्या कर्तबगारीनें दिसूं लागला होता. विजयनगरचें राज्य हें मूळ तेलगु राजांचें तेलगु प्रदेशावरील राज्य होतें. साहजिकच श्रीरंग रायुलूच्या संपूर्ण नाशाचें शल्य गोवळकोंड्याच्या राज्यांतील तेलगु लोकांना जितकें सलत होतें तितकें विजापूरच्या राज्यांत सामील झालेल्या कानडीभाषी लोकांच्या मनांत नव्हतें. कारण ते विजापूरच्या अंमलाखालीं साफ चिरडले गेले होते. गेलें एक शतक ते सर्व विजापूरचे नागरिक बनले होते. तशी स्थिति मद्रासकिनाऱ्यावरील लोकांची नव्हती. शिवाजीच्या स्वाऱ्यांची झळ न पोहोंचल्यामुळें असेल, तिकडील लोकांना त्याच्याबद्दल आदरच वाटत असावा. शाहजीनें मागें श्रीरंग रायुलूबद्दल आपुलकीची भावना ठेविली होती व त्याच्या बरोबरचा सरदार वेदाजी भास्कर हा आरणीची जागीर धरून बसला होता, हेंहि तिकडील लोकांच्या मराठ्यांबद्दलच्या सहानुभूतीचें कारण असूं शकेल.

अशा या प्रदेशाचा ताबा घेण्याचा शिवाजीनें विचार योजिला होता. या प्रदेशांत किनाऱ्यावर इंग्रज, फ्रेंच, डच यांचाहि शिरकाव यापूर्वींच झालेला होता. हे सर्व नांवाला

व्यापारी पण मनानें स्वतंत्र राज्यकर्तेच होते. मात्र त्यांचा अजून जोर वाढलेला नव्हता. स्वारीचें आधिपत्य शिवाजीकडे असल्यानें,[५८] त्याच्याबरोबर गोवळकोंड्याचा सेनानी ससैन्य होता, तरी सामान्य जनसमजूत ही मराठ्यांचीच स्वारी आहे अशी होती. इंग्रजांच्या पत्रांतील मजकुरावरून, मार्गांत तो गोवळकोंड्याच्या राज्यांतील पुंडपाळेगारांना शासन करीत व तेथील वसूल उगवीत चालला होता[५९] असें दिसतें. एवढ्यापुरतें तो गोवळकोंड्याचें प्रतिनिधित्व करीत होता. यामुळें गोवळकोंडेकरांनीं कबूल केलेली रोज तीन हजार होनांची स्वारीच्या खर्चाची मदत[६०] आपोआप वसूल होत होती, त्यासाठीं राजधानींतून पैसा बाहेर पाठवावा लागत नव्हता. आणि याच फायद्याचा हेतु मनांत धरून प्रस्तुत गोवळकोंडेकरांचें साहाय्य होत असलें पाहिजे. शिवाजी आपण होऊन कोणाची खोड मुद्दाम काढण्याच्या विचारांत दिसत नाहीं. इंग्रजांना लिहिलेल्या पत्रांत त्यानें विषबाधेवर उपचार करण्यासाठीं आवश्यक असलेल्या वस्तूंची मागणी मुख्यत्वें केलेली आढळते व त्याबद्दल पडेल ती किंमत देण्याचीहि तयारी त्यानें दाखविली आहे.[६१] पण इंग्रजांनीं ज्या थोड्या वस्तू पुरविल्या त्यांची किंमत तर मागितली नाहींच पण वर कापड व चंदन यांसारख्या वस्तू त्याकडे भेट म्हणून पाठविल्या. मनांतील हेतु असा कीं, शिवाजीची कृपादृष्टि असू द्यावी व आपल्याकडे त्यानें मोर्चा वळवूं नये. पश्चिम किनाऱ्यावरील अनुभवावरून शिवाजीला पाश्चात्यांचीं तथा-कथित व्यापारी ठाणीं हीं किती बळकट व स्वरक्षणास समर्थ असतात याचा चांगलाच प्रत्यय आलेला होता. सुरत, वेंगुर्लें, गोवें येथील पाश्चात्यांच्या अनुभवानें तो शाहणा झाला होता. म्हणून या पूर्व किनाऱ्यावरील स्वारींत त्यानें त्यांच्या उच्चाटणाकडे फारसें लक्ष पुरविलेलें दिसत नाहीं. त्याला तितका वेळहि नव्हता व तशी इच्छाहि नव्हती. बखरकारांनीं ही स्वारी मुख्यतः जिंजी जिंकण्यासाठीं झाली असें म्हटलें आहे, पण वस्तुतः ती वेलूर हें विजयनगरचें शेषराज्य जिंकण्यासाठीं होती. विजापूरच्या राज्यांत बहलोलखानाचा पठाण पक्ष या वेळीं अधिकारावर असून त्याचा[६२] प्रतिस्पर्धी दक्षिणी पक्ष रुष्ट होता. त्याची इच्छा पठाणांना मोडण्याची होती. पण या वेळीं पठाण मोगलांच्या पाठिंब्यामुळें वरचढ झाले होते व त्या मानानें दक्षिणी पक्ष कमकुवत होता. सहजच तो शिवाजीशीं सहकार्य करण्यास राजी झाला. पण त्यांतहि पुनः त्या त्या व्यक्तीच्या स्वार्थाचा प्रश्न आड येत होता. जिंजीचा किल्लेदार नासीर महमद हा खून झालेला वजीर खवासखान याचा भाऊ असून[६३] त्याची इच्छा आपल्या ताब्यांतील मुलूख व किल्ला बहलोलखानाच्या पठाण हस्तकाकडे देण्याची नव्हती. तो स्वतः दुर्बल होता तसाच स्वार्थीहि असावा. त्यानें विचार केला कीं, एवींतेवीं शेरखानाच्या हातीं किल्ला केव्हांना ना केव्हां जाणार, तर तो शिवाजीला देऊन आपला स्वार्थ तरी कां न साधावा ? म्हणून शिवाजी मद्रासकिनाऱ्याकडे आल्याचें ऐकून त्यानें त्याच्याकडे माणूस पाठवून बोलाचाली सुरू केली. शिवाजीनें त्यास रोख ५०,००० होन व खेरीज एक लाख उत्पन्नाच्या प्रदेशाची जागीर देण्याचें आमिष दाखविलें,[६४] व तो वेलूरचा वेढा दुसऱ्याकडे सोपवून तडक दक्षिणेस जिंजी येथें दाखल झाला,[६५] आणि बहुधा गोळी वाजविल्या-शिवाय तो किल्ला त्याच्या स्वाधीन झाला असावा. असें म्हणण्याचें कारण जेझुइटांच्या वार्षिक अहवालांत शिवाजीनें तो एका हल्ल्यांत, तडकाफडकीं जिंकला असें आहे.[६६] यावरून असें वाटतें कीं, तेथील कांहीं स्वामिनिष्ठ सैनिकांनीं प्रतिकारहि केला असावा. पण तो मुख्य किल्लेदार वश झाल्यामुळें ताबडतोब मोडला असेल.

जिंजीच्या या स्वारीची हकीकत मराठी बखरींत अगदीं त्रोटक दिलेली आहे. पण मद्रासचे इंग्रज, पाँदिचेरीचा मुख्य मार्तिन व डच व्यापारी यांच्या पत्रांची व अहवालांची मदत या स्वारीचे तपशील जाणण्यास विशेष होते. कालाचा बोध यांवरूनच करून घेतां येतो. हे व्यापारी आपल्या हितरक्षणासाठीं किती जागरूक असत याची कल्पना त्यांच्या पत्रव्यवहारावरून होते. यांचे दूत शिवाजीच्या स्वारींत त्याबरोबर ठिकठिकाणीं हिंडतांना दिसतात. हेंच काय, त्यांना दक्षिणेंतील सर्व राजकारणी धागेहि उत्तम अवगत दिसतात. शिवाजीच्या स्वारीचें सुख यांना नाहीं. ते त्याबद्दल खेदच दर्शवितात व गोवळकोंड्याचा बादशाह आणि त्याचा वजीर मादण्णा यांना दोष लावतांना आढळतात. शिवाजीनें जिंजी घेतल्यावर ती पूर्वी ठरल्याप्रमाणें गोवळकोंडेकरांच्या सेनापतीच्या ताब्यांत न दिल्यामुळें त्यांच्याकडून मिळणारी रोज तीन हजार होनांची मदत बंद करण्यांत आली, असें त्यांना मिर्झा महमद अमीन, गोवळकोंड्याचा सरलष्कर व त्यांचा प्रेमळ दोस्त, याकडून कळतें![६७] या वेळीं शिवाजीनें पुलिकतचे डच, मद्रासचे इंग्रज व पाँदिचेरीचे फ्रेंच व्यापाऱ्यांकडून दोन लक्ष होन कर्जाऊ मागितले. इंग्रजांना आपल्या वखारींची लूट करण्यासाठीं सांगितलेली ही एक सबबच वाटली. कारण ते आपली असमर्थता दर्शवून कर्ज देण्यास तर राजी झाले नाहींतच, उलट शिवाजीविरुद्ध लोकांची एक फळी दक्षिणेंत कशी उभी राहील याचाच विचार मनांत घोळवीत होते.[६८] शिवाजीनें या स्वारींत विजापुरकरांचाच मुलूख ताब्यांत घेतला असें नसून त्यांच्याकडून शाहजीकडे चालणारी जागीरहि आपल्या ताब्यांत आणली. असें करतांना इंग्रजांची त्या प्रदेशांतील तिंमेरी या गांवची वखार लुटली जाऊन त्यांचें दोन हजार होनांचें नुकसान झालें, असें ते ता. १९ जून १६७७ रोजीं मद्रासेहून लिहितात.[६९] इंग्रजांचा समज होता कीं, हा प्रदेश शिवाजीचा भाऊ व्यंकोजी याचा असल्यामुळें त्या प्रदेशावर शिवाजी येणार नाहीं. पण हा त्यांचा तर्क चुकीचा ठरला व त्यांस मोठी चुटपूट लागून राहिली. अजूनहि त्यांना बहलोलखानाचा हस्तक शेरखान व वेलूरचा किल्लेदार शिवाजीविरुद्ध टिकाव धरतील तर या प्रदेशांतील शिवाजीची लूट थांबेल असें वाटत होतें. त्यांच्या लिहिण्याप्रमाणें पाहतां शिवाजी ज्या प्रदेशांतून जात होता तेथील सर्व सावकार त्याच्या भयानें पळून जात होते असें दिसतें. ते लिहितात कीं, शिवाजीनें त्यांची खडान् खडा माहिती मिळविली आहे.[७०] यावरून त्याच्या कार्यपद्धतीची थोडी कल्पना आपणास येते. तो सामान्य प्रजेस लुटीत नसून सावकारांकडूनच आपली खंडणी वसूल करीत असावा. या वेळचा विजापुरकरांचा कर्नाटकांतील मुख्य सरदार शेरखान हा बहलोलखानाचा जातभाई हस्तक असून, त्यानें जिंजीचा किल्ला आपल्या ताब्यांत आणण्याचा प्रयत्न नुकताच करून पाहिला होता. पण तो डाव शिवाजीच्या या प्रदेशांतील आगमनानें फिसकटून त्याला मागें दक्षिणेकडे हटावें लागलें होतें. त्याच्याजवळ स्वतःचें सैन्य चार हजार पठाण स्वारांहून जास्त नव्हतें.[७१] पण एवढ्या बळावर तो या प्रदेशांतील लहानमोठ्या संस्थानिकांना दाबांत ठेवूं पाहत होता, आणि हिंदु संस्थानिक छोटे व दुबळे असल्यानें तें सहज साधत असे. बहलोलखानानें त्याला व्यंकोजीकडून तंजावर मिळविण्याची कामगिरीहि सांगितली होती. पण ती त्याच्या आवांक्याबाहेरची गोष्ट होती. खेरीज व्यंकोजीजवळचे सैनिकहि जुन्या विजापूरचे दक्षिणी मुसलमानच असल्यामुळें[७२] ते या पठाणाकडे झुकणें शक्य नव्हतें. स्वतः शेरखानहि शूर, लढवय्या नसून तो मुलकी सुभेदारच मूलतः होता.[७३] या सर्व गोष्टी शिवाजीच्या पथ्यावर पडल्या. शिवाजी या स्वारींत केवळ

लुटारू म्हणून वागत नसून या प्रदेशांत कायम राज्य स्थापण्याच्या दृष्टीनें त्याचीं पाउलें पडत होतीं. हा प्रदेश जिंकल्याबरोबर तेथें त्यानें मराठी राज्यशासन ताबडतोब सुरू केल्याचा पुरावा राजवाड्यांच्या आठव्या खंडांतील चार पत्रांवरून[७४] शाबीत होतो. हीं पत्रें जुलै १६७७ चीं असून त्यांत शिवाजीनें उटळूर, बालगोंडापूर या ठिकाणीं नागोजी भोसले, केदारजी जाधव व यशवंतराऊ शाहजी कदम यांना अधिकारी नेमून त्यांच्या हातांखालीं किल्ल्यांचे तटसरनोबत व बारगीर विश्वासांतील मराठे इसमच नेमल्याचें दिसून येतें. यांना मासिक पगार अनुक्रमें चार व तीन कावेरीपाक होन देण्याचा हुकूम त्यानें दिलेला आहे. उटळूर कोटाचा हवालदार केदारजी यास सालीना सवाशें होन तैनात आहे. त्याच्या चाकरांस दहा पातशाई होन मंजूर केले आहेत. मजुमदार तेलगु लक्ष्माजी मादरस याला सालीना छत्तीस होन पगार आहे. या राजपत्रांवर राज्याभिषेक शक, महिना, तिथि व वार दिलेले असून शेवटीं मर्यादेयं विराजते ही लेखनसीमा व दोहोंवर तर पेशवे मोरोपंत यांची मुल्की कामांतील मुद्रा दिलेली आहे. तसेंच हे कागद अष्टप्रधानांच्या कचेरींतून सुरू सूदबार होऊन बाहेर पडलेले आहेत. यावरून शिवाजीची राज्यपद्धति धामधुमींतहि किती कसोशीनें चालविण्यांत येत असे याचा प्रत्यय येतो. हा पुरावा समोर असतां कोणता इतिहासलेखक, सर यदुनाथां-प्रमाणें, शिवाजी केवळ लुटीसाठींच सातशें मैलांवर आला होता हें विधान करण्यास धजेल ?

बहलोलखानाच्या मनांत दक्षिणी पक्षाचा जोर मोडण्याचें असल्यामुळें त्यानें शेरखानास त्या पक्षाच्या लोकांकडे असलेला मुलूख स्वतःकडे आणण्याचा हुकूम फर्माविला होता. शाहजीची जुनी जागीर याच प्रदेशांत कोलेरून नदीच्या उत्तरेस असून बहलोलखानाची नवीन जागीरहि त्याच प्रदेशांत होती. तंजावर, मदुरा, मैसूर व इतर ठिकाणचे हिंदु संस्थानिक आपले मांडलिक आहेत अशा खाक्यानें विजापूरचे सुलतान वागत असत. पण या पातशाहीच्या पडत्या काळांत तिचा प्रत्यक्ष नोकर असलेला व्यंकोजी स्वतःच तंजावरचा महाराजा बनला,[७५] तेथें इतर संस्थानिक विजापूरचें आधिपत्य कोठून कबूल करणार ? दक्षिणेंतील मुसलमानांची संख्या अल्प असून त्यांपैकीं थोडेच केवळ शिपाईगिरीला पठाणांप्रमाणें जुडलेले असत. हिंदूंपैकीं बहुतेक जाती पायदळांत समाविष्ट होत्या. हे प्यादे हातघाईच्या लढाईंत मोठें शौर्य गाजवीत व किल्ल्यांचें रक्षण बरेंचसें त्यांकडेच असे. मुसलमानांनीं आपल्या हातांत राजसत्ता राखण्यासाठीं घोडदळांत हिंदूंचा प्रवेश मुद्दामच होऊं दिला नव्हता. त्यांच्या या बेतावर आघात केला काय तो मराठ्यांनीं. शिवाजीच्या सैन्यांत चतुर्थांश घोडदळ होतें. पेशवाईंत तें निम्मेहून जास्त होतें. शिवाजी स्वतः या दोन्ही अंगांत सारखाच प्रवीण होता, व तीच त्या काळांतील गरज होती. या स्वारींत शिवाजीनें नवीन जिंकावयाच्या प्रदेशासाठीं शिबंदी व मुलकी अंमलदार म्हणून पुष्कळ पायदळ व कारकून ब्राह्मण बरोबर आणले होते. त्यामुळें वर सांगितल्याप्रमाणें त्याला ताबडतोब या प्रदेशाचा बंदोबस्त करतां आला व महाराष्ट्रांतील राज्याएवढें नवें राज्य शिवाजीला तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस कोप्पळापासून कोलेरूनपर्यंत स्थापितां आलें. याबाबत सर यदुनाथांपेक्षां न्यायमूर्ति रानड्यांचा कयास जास्त ऐतिहासिक दूरदृष्टीचा वाटतो. रानड्यांच्या मतें शिवाजींची आपल्या नूतन राज्याच्या रक्षणाविषयीं घेतलेली काळजी त्याच्या प्रस्तुत वागणुकींत दिसून येते. महाराष्ट्रराज्याचा अंतिम सामना मोगल बादशाहीशीं होणार असून, त्या भावी संकटाला तोंड देण्याची शिवाजीनें केलेली ही पूर्वतयारी होती. प्रचंड व

समृद्ध मोगल सत्तेचा पराभव समोरासमोर करणें कठिण असल्यानें त्यांच्या सैन्याची सांखळी लांबवून त्यावर मधून मधून हल्ले चढविण्यानेंच मोगल हायास येतील, व असें करण्याची युक्ति म्हणजे मराठी सत्ताहि लांबलचक प्रदेशांत दुर्गम किल्ल्यांच्या सांखळीनें लांबविणें हीच होय, हें ओळखून व त्याची तयारी शिवाजीनें हें सालेरीपासून चिदंबरमूपर्यंत लांबलचक, चिंचोळें, त्रुटित राज्य स्थापून केली. केवढी ही भावी संकटावरील नजर व उपजत लष्करी दूरदृष्टि ! संभाजीला मारून, रायगड घेऊन अवरंगजेबानें मराठा राजाला आश्रयासाठीं लांब जिंजीस जाणें भाग पाडलें, तेव्हां या गोष्टीची प्रचीति आली.

या स्वारींत एका शेरखानाखेरीज दुसरा सैन्याचा अडथळा शिवाजीस फारसा झाला नाहीं. तो एकामागून एक प्रदेश त्यांतील किल्ल्यांसह जिंकीतच गेला आणि तेथें राज्यकारभार सुरू करण्याची व्यवस्थाहि त्यानें ताबडतोब केली. त्यामुळेंच इंग्रजांनीं त्याची तुलना अलेक्झांडर, हॅनिबाल व सर्टोरियस यांशीं केली. या किनाऱ्यावरील तीन पाश्चात्य राष्ट्रांची वर्तणूक हिंदी इतिहासाच्या दृष्टीनें लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. मद्रासच्या इंग्रजांनीं शिवाजीनें मागितलेले जिन्नस पुरविले, पण लष्करी मदत त्यास देण्याचें टाळलें. हा प्रदेश गोवळकोंड्याच्या राज्यांतील असल्यामुळें शिवाजीनें तिकडे आपला मोर्चा वळविला नाहीं. त्यानें पालार नदी उतरून पलीकडे जाऊन विजापुरकरांचा मुलूख तडकाफडकीं हस्तगत करण्याचें धोरण अवलंबिलें. त्यांत त्याला एकच विजापुरी वेल्लूरचा मुसलमान किल्लेदार अब्दुल्लाखान खंबीर भेटला व त्यानें एक वर्षाहून जास्त काल किल्ला भांडवून[७६] शिवाजीच्या या स्वारीस गालबोट लावलें. हा किल्ला भुईकोट किल्ल्यांत अत्यंत प्रबळ व अवघड असा मुळापासूनच होता. ती विजयनगर साम्राज्याची अखेरची राजधानी होती. एकाभोंवतीं एक तटबंदीच्या अनेक रांगा त्यासभोंवतालीं होत्या. मध्यें अनेक खंदक होते. त्यांत पाणी तुडुंब भरलेलें असे व सुसरींचा त्यांत सुळसुळाट होता. असा किल्ला पृथ्वीवर नाहीं, असा सभासदाचा शेरा आहे.[७७]

दुसरे पाश्चात्य व्यापारी म्हणजे पॉंदिचेरीचे फ्रेंच. हे सर्वस्वी जिंजीच्या प्रदेशांत असून त्यांचा भक्कम पाठिंबा अखेरपर्यंत शेरखानालाच होता. मार्तिनच्या रोजनिशींत शिवाजीच्या या स्वारीवर सर्वांत जास्त कटु टीका आहे. हिंदूंसारखे सज्जन पण दुबळे लोक हे आपलें भक्ष्य आहेत असें हे पाश्चात्य लोक मुसलमानांप्रमाणेंच समजत असल्याचें दिसून येतें. त्यांची प्रार्थना मुसलमानी राज्यें टिकावींत, हिंदूंचीं मोडावींत, अशीच असे व मुसलमानहि यांच्याशीं तसेंच वागत. मार्तिनच्या रोजनिशीनें पाश्चात्यांच्या वागणुकीवर व मनोरचनेवर विदारक प्रकाश पडतो व हिंदूंना आपले दोष पारखून घेण्याची संधि त्यामुळें लाभते. त्यानें मराठ्यांना मदत अशी केलीच नाहीं, तरीहि क्वचित् त्यांवर टीका करतांना शिवाजीच्या राज्याचे गुण लिहिण्याच्या ओघांत तींत उमटलेले दिसतात. ब्राह्मणांवर त्याची पैसेखाऊ म्हणून कडक टीका आहे. तेच मुलकी अधिकारी असल्यामुळें लोक राज्य सोडून गेले व त्यामुळें महसुलाचें उत्पन्न पुष्कळ कमी झालें, असें तो म्हणतो. पण त्याबरोबरच त्याला कबूल करणें भाग पडतें कीं, पॉंदिचेरीच्या सभोंवतीं जो पुष्कळ ओसाड मुलूख पसरलेला होता व मुसलमान राज्यकर्त्यांना ज्यांतून कांहींहि उत्पन्न मिळत नव्हतें तो प्रदेश या ब्राह्मणांनीं लागवडीखालीं आणवला व तेथें आतां चांगली लागवड होत आहे. पण यावरहि मार्तिनची तक्रार अशी कीं, त्यापासून होणारा फायदा बहुतेक या ब्राह्मणांच्याच खिशांत जातो ![७८] ज्यांना परमुलखांत

पुष्कळ वर्षे नापीक राहिलेली जमीन साफसूफ करवून लागवडीखालीं आणवण्यांत यश येतें ते वाईट राज्यकर्ते कसे असतील? राष्ट्राचें उत्पन्न वाढल्यावर त्याचा सर्वांनाच फायदा होणार नाहीं काय? अन्नाला मोताद असणारे खेडूत यामुळें एक वेळ जेवणारे तरी झाले असतील कीं नाहीं? कीं उपासपोटीं शेतीचीं कामें पार पडतात? एवंच, ही गोष्ट स्पष्ट होतें कीं, मराठे जेथें कायम राज्य स्थापीत तो प्रदेश सुजल सुफल होई. राज्याच्या तत्कालीन गरजा व परिस्थितिची निकड यांमुळें करवसुली बेकुसूर करण्यांत येत असेल हें खरें, पण समाजाची स्थिति सुधारत असेल यांत संशय कसला?

शिवाजीच्या या स्वारींत त्याबरोबर सोळा हजार घोडेस्वार व त्यांच्या दुप्पट पायदळ असावें. पायदळापैकीं बहुतेक जिंकलेल्या प्रदेशांत शिबंदी म्हणून ठिकठिकाणीं स्थायिक झालें असेल, असें वाटतें. ब्राह्मण कारकुनांची संख्या वीस हजार इतकी मोठी होती असें मार्तिन सांगतो.[७९] इतके ब्राह्मण महाराष्ट्रांतून आले असतील असें वाटत नाहीं. हे स्थानिक उमेदवार, कारकूनपेशा ब्राह्मण शिवाजीच्या स्वारीबरोबर नोकरीच्या आशेनें भटकत आले असावेत. नवीन जिंकलेल्या प्रदेशांत विश्वासाच्या जागांवर मराठेच नेमले गेले असतील, पण मामुली कामांसाठीं स्थानिक लोकांचीच योजना झाली असेल[८०] हें उघड आहे. दक्षिणेंत नव्यानेंच उत्पन्न झालेली हिंदवी भाषा दोघांना जुळविणारा सांधा असावा. हीच उडदू भाषा होय. उडदू म्हणजे लष्करी, छावणींतील.

शिवाजी मे महिन्यांत मद्रासकिनाऱ्याजवळ येऊन पोहोंचला, तेव्हां तो पावसाळ्याच्या तोंडीं आला असें पश्चिम किनाऱ्यावरील लोकांस वाटणें साहजिकच आहे. पण कारोमॉंडेल किनाऱ्यावर या वेळीं पावसाळा नसून तो पुढें नोव्हेंबरपासून सुरू होतो आणि तो चुकविण्यासाठींच शिवाजी त्या वेळीं महाराष्ट्राकडे परतला.[८१] म्हणजे शिवाजीची स्वारी सुमारें सहा महिन्यांची झाली. त्यांत नवीन मुलूख जिंकण्याचा व तेथें शासन स्थापन करण्याचा प्रकार तीन महिन्यांतच आटोपलेला दिसतो. नंतर तो सर्व व्यवस्था शिस्तवार बांधून देण्यासाठीं व राजकारणी संबंध जोडण्यासाठीं आणखी दोन महिने या भागांत राहिला. त्याच्या पाठीं फक्त वेलूरचें शल्य शिल्लक राहिलें होतें.

दक्षिणेंतील राजकारणाची चर्चा करतां करतां आपण पुढें आलों, पण चर्चेंत शिवाजीच्या लष्करी हालचालींचें वर्णन देणें मागें पडलें. मद्रासेजवळील पेद्दापोलम् येथून, जिंजीचें राजकारण आल्याकारणानें, शिवाजी तडक मे १६७७ तच तिकडे गेला. त्यापूर्वीच एक हजार स्वारांची तुकडी पुढें सरकून जिंजीचा दरवाजा अडवून बसली होती.[८२] शिवाजीची आयुष्यांतील मुख्य पद्धति शक्तीपेक्षां युक्तीनें कार्य करण्याची होती.[८३] म्हणून त्यानें शेरखानाच्या जबरदस्तीपुढें हतबल झालेल्या नासीर महमदास लोभ दाखवून जिंकण्याचें ठरविलें. या कामीं नासीरनें पूर्वींच गोवळकोंडेकरांशीं मदतीचें बोलणें लावलें होतें व आतां मादण्णानें नासीरला कळविलेलें दिसतें कीं, आमच्यातर्फे शिवाजी तिकडे येतच आहे, तर तुम्ही त्याच्याशींच काय ती बोलाचाली करणें.[८४] शिवाजी मद्रासइतक्या जवळ आल्यानंतर नासीरला धीर येऊन त्यानें शिवाजीची करुणा भाकली. म्हणून शिवाजी त्वरेनें निम्मे सैन्यानिशीं जिंजीस येऊन दाखल झाला. उरलेलें निम्में सैन्य व गोवळकोंड्याचा सेनापति यांस तोफखान्यासह त्यानें वेलूरला वेढा घालण्यास रवाना केलें.[८५] शिवाजीनें तारीख १३ मेच्या सुमारास नासीर महमदास वळवून व त्याला उदरनिर्वाहार्थ कांहीं रोख द्रव्य व कांहीं

जागीर कबूल करून जिंजीचा किल्ला सोडावयास उद्युक्त केलें व तो किल्ला ताब्यांत आल्यावर सर्व व्यवस्था आठ दिवसांत उरकून जिंजीस रायाजी नलगे[८६] या मराठा किल्लेदाराची स्थापना केली. या मोक्याच्या, नामांकित किल्ल्याच्या ताब्यांत येण्यामुळें विजापूरचा दक्षिणेकडील प्रदेश शिवाजीनें जिंकल्याप्रमाणें झालें. तो मामला उरकल्यावर तडक शिवाजी परत वेलुराकडे आला[८७] व तेथील वेढ्याचें काम त्यानें स्वतः पाहिलें. इंग्रजांच्या लेखाप्रमाणें पाहिलें तर या वेळेपासून गोवळकोंडेकरांची शिवाजीला मिळणारी मदत बंद झाली,[८८] कारण त्यानें ठरल्याप्रमाणें जिंजीचा किल्ला गोवळकोंड्याचा सरलष्कर मिर्झा महमद अमीन याच्या स्वाधीन केला नव्हता. गोवळकोंड्याचें सैन्य व तोफखाना या स्वारींत शिवाजीबरोबर आला होता, त्या अर्थी शिवाजीनें याबाबत कांहीं बोलणें मादण्णाशीं केलें असेल हें निश्चित आहे. पण त्याची रूपरेखा काय होती, जिंकलेला कोणता व किती मुलूख गोवळकोंडेकरांना देण्याचें ठरलें होतें, तें कोठेंहि इतिहासांत नमूद नाहीं. जिंजी जिंकण्याला गोवळकोंड्याचा तोफखाना किंवा सैन्य यांची मदत घेतलेली किंवा लागलेली दिसत नाहीं. तें सर्व काम शिवाजीनें मराठी सैन्याच्या मदतीनेंच तडीस नेलें होतें. हा मुलूख शाहजीच्या व्यंकोजीकडे चालत आलेल्या विजापूरच्या जागिरीस लागून होता. सहजच शिवाजीला जिंजी ही तिच्या उत्तरेकडील जागा स्वतःकडेच राहावी असें वाटलें असेल व त्याप्रमाणें त्यानें ती आपली शिबंदी तेथें ठेवून मराठी राज्याचा भाग करण्याचा निश्चय ताबडतोब अंमलांत आणला. त्यासाठीं त्याला गोवळकोंड्याच्या सरलष्कराची परवानगी घेण्याची जरुरीहि नव्हती—कारण तोच स्वतः या स्वारींतील सेनापति होता—व आतां गरजहि भासली नसेल. खेरीज नासीर महमदाला असेंहि वाटलें असेल कीं, किती म्हटलें तरी शिवाजी हा पिढीजाद विजापुरकरांचा जागिरदार आहे, व अजूनहि मधून मधून त्याची मदत विजापूरच्या राज्यास होते. त्यामुळें कदाचित् त्याचीच इच्छा जिंजीचा किल्ला शिवाजीच्या ताब्यांत जावा, प्रतिस्पर्धी गोवळकोंडेकरांच्या ताब्यांत जाऊं नये—कारण आतां तर तेथें मादण्णाच्या प्रधानकीमुळें हिंदूंचेंच प्राबल्य होतें—अशी असावी, असा ऐतिहासिकदृष्ट्या सुप्रतिष्ठित तर्क करतां येतो. इंग्रजांची बातमी ही शिवाजीच्या टीकाकारांनीं शोधलेली वार्ता असून ती त्यांना शिवाजीबद्दल ज्याला प्रेम वाटण्याचें कारण नाहीं अशा मिर्झा महमदाकडून कळली होती. हे दोनहि साक्षीदार याबाबत सत्य मानणें कठिण वाटतें. मिर्झाला स्वतःला या स्वारीचें आधिपत्य न मिळाल्यामुळें व त्याला ही सर्व मादण्णा—शिवाजी या हिंदूंची मुसलमानी राज्यांविरुद्ध खटपट वाटत असल्यामुळें तो नाखूष होणें मनुष्यस्वभावास धरून आहे.

वेलूरचा किल्ला शिवाजीनें पाहिला तेव्हां त्याची खात्री झाली असली पाहिजे कीं, हा दुर्गम किल्ला जिंकणें ही थोड्या दिवसांची गोष्ट नाहीं. या कामांत शिवाजी इतर कोणाहिपेक्षां जास्त वाकबगार होता. त्यानें भोंवतालच्या प्रदेशाची लष्करीदृष्ट्या पाहणी करून या भुईकोट किल्ल्याजवळचे माऱ्याच्या सोयीचे दोन डोंगर ताब्यांत घेतले व तेथून मारगिरी करण्याची योजना ठरवून दिली. मराठी बखरींत या डोंगरांचीं नांवें शिवाजीनें साजरा व गोजरा अशीं मराठी ठेवलीं, अशी माहिती दिली आहे व कांहीं ठिकाणीं त्यांना किल्ले असेंहि म्हटलें आहे,[८९] तें अवास्तव दिसतें. त्यांवरून किल्ल्यावर मारा करण्याची योजना ही तात्पुरती, वेढ्याच्या मुदतीपुरती गोष्ट असावी. फार काळ वेढ्यांत गुंतून पडणें शक्य नसल्यानें त्यानें तें काम गोवळकोंड्याचें सैन्य व तोफखाना यांकडे आरंभीं सोंपविलेलें दिसतें. त्यांच्याकडून

Scanned by CamScanner

किल्ला घेणें होईना व मग तें सैन्यच गोवळकोंड्यास परत गेलें तेव्हां शिवाजीनें मराठी सैन्य तेथें ठेवून वेढा सतत एक वर्षाहून जास्त काळ चालविला. अखेर तो किल्ला वेढा घातल्यापासून शिवाजी महाराष्ट्रास परत गेल्यावर चौदा महिन्यांनंतर, नरहरि रुद्र व मकाजी आनंदराव यांनीं रघुनाथपंत हणमंते जिंजी प्रांतीचा सरसुभेदार असतां जिंकला[९०] व राजारामास अखेरचा आश्रय देऊन तो सन १६९७ च्या अखेरीस मोगलांच्या अधीन झाला. अशा रीतीनें शिवाजीनें दूरदृष्टीनें जिंकून ठेवलेल्या या प्रदेशाची मराठ्यांच्या राज्यरक्षणास सुमारें वीस वर्षें मदत झाली.

वेल्लूरचा किल्लेदार अबदुल्लाखान हा जातीनें हबशी असून त्यानें बहलोलखान पठाण विजापुरास प्रमुख झाल्यानंतरहि शिवाजीस किल्ला दिला नाहीं. नंतर शक्य होतें तोंवर किल्ला भांडविला. किल्ल्यांत धान्य नाहींसें झालें, माणसें मेलीं, उपासमारीनें व पाणी खराब झाल्यामुळें रोगानें पछाडलीं, तेव्हां नाइलाज होऊन त्यानें तो २१ जुलै १६७८ त सोडला.[९१] जिंजीच्या किल्लेदाराप्रमाणें मराठ्यांनीं याहि किल्लेदारास किल्ला खालीं करून देण्याबद्दल मोठी रक्कम रोख दिली व पुढें त्याच्या निर्वाहास मोठी जागीर देण्याचें वचन दिलें; पण अखेरीस त्यांनीं आपला शब्द राखला नाहीं, असें इंग्रज सांगतात. जवळ कोठें आश्रय दिसेना तेव्हां अबदुल्ला आपल्या मुलांमाणसांसह इंग्रज गव्हर्नराच्या परवानगीनें मद्रासेस हवापालटासाठीं गेला.[९२] पण तेथें फार दिवस न राहतां निर्वाहाची सोय पाहण्यासाठीं विजापुरास परत गेला. तेथेंहि मसौद या राज्यपालाशीं न पटल्यामुळें तो दक्षिणी पक्षाचा मुख्य शर्जाखान याच्या आश्रयास जाऊन राहिला. बुसातीनुस्सलातीनचा कर्ता अबदुल्लानें पैसे खाऊन राज्याशीं द्रोह केला असें म्हणतो,[९३] तें बिलकुल खरें नाहीं, याचा अबदुल्लानें दीर्घकाळ धरलेला टिकाव हाच उत्तम पुरावा आहे. दुबळ्या राज्यांतील राजकारणांत असले आरोप नेहमीं येतात. इंग्रजांची या प्रकरणांतील मराठ्यांवरील टीका दूषित मनानें केलेली असल्यामुळें खरी मानतां येत नाहीं.

वेल्लूरचा वेढा नेमून देऊन शिवाजी एका महिन्यांतच शेरखान लोदीशीं टक्कर देण्यासाठीं जूनच्या अखेरीस परत जिंजीकडे आला. [Martin F. B. S. pp. 288.] मराठी लष्कर सगळीकडे प्रदेश जिंकण्यांत गुंतलें होतें. कांहीं थोडीं तटबंदीचीं ठाणीं सोडून सर्व प्रदेश मराठ्यांनीं व्यापिला. ज्यांना शक्य होतें ते श्रीमंत आपलें डबोलें वांचवि यासाठीं यूरोपियांच्या बंदरांत किंवा रानटी जातींच्या प्रदेशांत आश्रयार्थ पळाले, असें पाश्चात्य बातमीदार लिहितात.[९४] कांहीं प्रमाणांत तें खरेंहि असेल; पण त्यांचें वर्णन अतिरंजित दिसतें. शिवाजीजवळ तोफखाना नाहीं हें माहीत असल्यामुळें हे यूरोपीय त्याला वाकुल्या दाखविण्यास मोकळे होते. एवढ्या लांबवरच्या स्वारीचा खर्च शिवाजीला जबरदस्तीखेरीज अन्य मार्गानें सुटण्यासारखा नव्हता. याबाबत सर यदुनाथांची कडक टीका ही त्यांच्या पूर्वग्रहदूषित स्वभावाची निदर्शक ठरते. ती किती प्रमाणांत खरी असेल याबद्दल कोणालाहि तर्क करणें शक्य नाहीं. स्थानिक लुटारू वर्ग व रानटी जाती यांनीं स्वतः लूट करून लोकांना नागविलें असेल व नांव मात्र मराठ्यांचें घेतलें, असाहि बोध होतो.

शेरखानाचें मुख्य ठाणें कावेरीच्या उत्तर तीरीं वालगुडानूर (वालीगंडापुरम्) नांवाचें त्रिचनापल्लीच्या बाजूस होतें. तेथें राहून तो तंजावर व मदुरा या दोन्हीहि ठिकाणच्या नायकांवर नजर ठेवून वागत असे. अलीकडे ज्याप्रमाणें पाश्चात्यांच्या या देशांतील

आगमनामुळें येथील संस्थानिकांची व राज्यांचीं परस्पर द्वेष व स्पर्धा हीं वाढलीं, तोच प्रकार मुसलमानांच्या अल्पसंख्येनेंहि शिवाजीच्या काळांत घडून येत असे. हिंदु संस्थानिकांचीं सैन्यें पाहिलीं तर संख्येनें मोठीं, पण चारपांच हजार मुसलमानांच्या घोडदळापुढें तीं टिकाव धरूं शकत नसत. एकटा शेरखान या किल्यांच्या प्रदेशांत आपली सत्ता व अधिकार टिकवून होता. त्याला वठणीवर आणण्यास शिवाजीच समर्थ ठरला. शिवाजी आला तेव्हां शेरखान कडलूर बंदराच्या पश्चिमेस तेरा मैलांवर असलेल्या तिरुवाडी मुक्कामीं होता. या किनाऱ्यावर इंग्रज, डच व फ्रेंच व्यापारी ठाणीं घालून मजबुतीनें होते. या सर्वांची मदत मुसलमान राज्यकर्त्यांस होत असे. शिवाजी या ठिकाणाजवळ सहा हजार घोडेस्वार घेऊन तारीख २६ जून १६७७ च्या सुमारास येऊन पोहोंचला.[९५] शेरखानानें मराठा सैन्यावर हल्ला चढविला, पण मराठे बिलकुल कचरले नाहींत. त्यांनीं शत्रूस अंगावर घेतलें व तो जवळ आल्यावर मग त्याच्यावर पद्धतशीर हल्ला चढविला. तेव्हां पठाणांचें सैन्य पळूं लागलें. शिवाजीनें त्याचा पाठलाग करून सर्व सैन्याची एका वेळांत धूळधाण उडविली. शेरखानानें तिरुवाडीच्या कोटांत आश्रय घेतला. रात्रीं तेथून देवनापट्टणास जाण्याचा प्रयत्न पठाणांनीं केला. मराठ्यांना त्याचा सुगावा लागतांच त्यांनीं पाठलाग करून या मोडलेल्या सैन्यास अकालनायकाच्या राईंत पिटाळून लावलें. तेथें पांचशें पठाण स्वारांनीं फिरून तोंड देऊन मराठ्यांस थोपविण्याचा प्रयत्न केला. पण मध्यरात्रीं चंद्र मावळल्यामुळें शेरखानानें रानांतून बाहेर पडून मराठ्यांस चकविलें. तो पळून भुवनगिरीच्या किल्ल्यांत, तिरुवाडीपासून बावीस मैलांवर जाऊन बसला. शिवाजीनें त्याचे पांचशें घोडे, दोन हत्ती, उंटें व बैल, तसेंच इतर लढाऊ सामान लुटून घेतलें.[९६] शिवाजीच्या या धांवत्या स्वारींत त्याबरोबर तोफखाना नव्हता. त्यामुळें कोटांत बसलेला शत्रु निखळून काढणें कठिण जात असे. तिरुवाडीचा कोट शेरखानाच्या सासऱ्याच्या ताब्यांत होता. शिवाजी आपलें सैन्य देवनापट्टणच्या दक्षिणेस ठेवून भुवनगिरि-पट्टणास दाखल झाला. तारीख ३० जूनपर्यंत वालदोरे, देवनापट्टण व इतर किरकोळ गढ्या मराठ्यांच्या हातीं आल्या. आंतील मुसलमान शिबंदी भीतीनें पळून गेली. प्रांताच्या एका कोपऱ्यांत अडचणीच्या जागीं कोंडला गेल्यामुळें शेरखानानें शिवाजीशीं झगडा करण्याचा विचार सोडून दिला व ५ जुलैस त्यानें स्वतःच्या ताब्यांतील प्रदेश शिवाजीस देऊन टाकला. शेरखानावर शिवाजीनें वीस हजार होनांची खंडणी घातली. ती देण्याचें सामर्थ्य नसल्यानें शेरखानाचा मुलगा इब्राहीम बापाबद्दल ओलीस राहिला व शेरखान मदुरेच्या राज्यांत आश्रयार्थ गेला. शेरखानानें कांहीं महिने अरियालूरच्या जंगलांत एका स्थानिक पाळेगाराचा आश्रय घेतला व त्यानेंहि शेरखानाच्या योगक्षेमाची त्याला शक्य ती गरिबीची तरतूद केली. सहा महिने अटकेंत राहिल्यावर शेरखानाच्या हिंदु मित्र पाळेगारांनीं खंडणी भरून फेब्रुवारी १६७८त इब्राहीमखानास सोडविलें. नंतर एप्रिल महिन्यांत शेरखान मदुरेच्या नायकाच्या दरबारीं जाऊन राहिला.[९७]

जून, जुलै व ऑगस्ट १६७७ या तीन महिन्यांत शिवाजीनें विजापुरकरांचा पाईनघाटाचा सर्व मुलूख व शाहजीची व्यंकोजीकडे चालत आलेली कावेरीच्या उत्तरेकडील सर्व जागीर जिंकली.[९८] हा सपाट, सुपीक प्रदेश सुमारें दहा हजार चौरस मैल क्षेत्रफळाचा असून त्याचा वार्षिक महसूल वीस लाख होनांहून जास्त होता. हें एक नवीन राज्यच शिवाजीला मिळालें. नंतर शिवाजीनें कोलेरूनच्या तीरीं तिरुमलवाडा येथें छावणी केली.[९९] येथून तंजावर दक्षिणेस

बारा मैलांवर आहे. येथें मदुरेचा नायक चोक्कनाथ याचा हेजीब शिवाजीस भेटण्यास आला. शिवाजीनें त्याकडे एक कोट रुपये खंडणी मागितली. पण हेजिबानें फक्त सात लाख देण्याचें बोलणें काढलें व तेंहि शिवाजीनें मैसूरकर व व्यंकोजी यांकडून मदुरेच्या नायकाचा मुलूख त्याला परत घेऊन दिला तर ![१००] अर्थातच हें बोलणें तितक्यावरच राहिलें. पश्चिम घाटांतील पावसामुळें या वेळीं कावेरीला पूर येऊन दक्षिणेकडील सर्व प्रदेश जलमय होऊन गेला होता. घोडदळाला त्या प्रदेशांत येते कांहीं महिने स्वारी करणें कठिण होतें. याच सुमारास तिरुमलवाडा येथें छावणींत असतां महाराष्ट्रांतून रघुनाथपंत हणमंते चारशें स्वारांसह येऊन शिवाजीस भेटला. यावरून पंतमजकूर गोवळकोंड्याच्या भेटींत शिवाजीबरोबर नव्हता हें निश्चित होतें. शिवाजीनें त्याला स्वतः सामोरें जाऊन त्याचा सन्मान केला व त्याला स्वतःजवळ दोन दिवस विश्रांतीसाठीं ठेवून नंतर मदुरेच्या नायकाकडे चोक्कनाथाच्या आलेल्या हेजिबाबरोबर बोलाचाली करण्यासाठीं रवाना केलें व त्याला हा मामला संपवून येण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यानें जाऊन सहा लाख प्रताप देण्याच्या अटीवर तह ठरविला व शिवाजीच्या सैन्यानें परत जावें असें ठरलें. त्यांपैकीं दीड लाख प्रताप घेऊन नायकाचा हेजीबच शिवाजीकडे आला.[१०१]

यानंतर व्यंकोजीहि दोन हजार स्वार बरोबर घेऊन शिवाजीच्या भेटीस आला. मदुरा नायकाचा त्याचा आधार तुटल्यानें अशी गोष्ट घडली असावी. या वेळीं शिवाजी तिरपातुर गांवापर्यंत त्याला सामोरा गेला व व्यंकोजी वालीगोंडापुरमूच्या छावणींत आला. शिवाजीनें त्याला कळविलें कीं, वडिलोपार्जित मालमत्तेचा चौथा हिस्सा त्यानें आपणाकडे ठेवावा व बाकी तीन भाग शिवाजीला द्यावे. व्यंकोजीला ही गोष्ट मानवली नाहीं. तो अटकेच्या भीतीनें पांच स्वारांनिशीं कोलेरून नदी उतरून परत तंजावरास पळाला. त्याबरोबर आलेले जगन्नाथपंत, शिवाजीपंत, कोनेरपंत व सावकार निळोजी नाईक यांस शिवाजीनें अटक केली.[१०२] पण नंतर त्यांचा सन्मान करून त्यास व्यंकोजीकडे परत पाठविलें, असें बखरी म्हणतात. ती गोष्ट किती दिवसांनंतर झाली याचा बोध होत नाहीं. इतकी हकीकत घडल्यानंतरच शिवाजीनें शाहजीची जागीर जप्त केली, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. या सर्व भेटी वगैरे शिवाजीचा मुक्काम वालीगोंडापुरास असतांना झाल्या असाव्या, असें इंग्रजी पत्रांवरून दिसतें. व्यंकोजीची भेट जुलैच्या मध्यानंतर होऊन, २७ जुलैपूर्वीच तो पळून गेला होता.[१०३] तारीख २ ऑगस्टपूर्वी शिवाजीनें तुंदुमगुर्ती येथें येऊन मुक्काम केला व सैन्य एलवनसूर घेण्यास पाठविलें. ही शाहजीची जागीर ताब्यांत घेण्याच्या वेळीं वर दिलेले व्यंकोजीचे जगन्नाथपंत प्रभृति अधिकारी सैन्याबरोबरच होते. त्यांनीं या प्रदेशाच्या सोडचिठ्ठ्या घेण्यास मदत केली. मधील अवकाशांत शिवाजी, शामजी नाईक पुंडे व इतर थोर लोक बरोबर घेऊन वृद्धाचलमूच्या शिवाच्या दर्शनास गेला. कारण या वेळीं श्रावण महिना चालू होता व तें स्थलहि शाहजीच्या जागिरींतील होतें.[१०४]

या प्रकरणाच्या आरंभीं, एक वर्षापूर्वी शिवाजीनें व्यंकोजीस पाठविलेल्या पत्राचा सारांश दिला आहे, त्यावरून स्पष्ट होतें कीं, बापाच्या संपत्तीचा हिस्सा मागण्याची इच्छा मुळांत शिवाजीच्या मनीं नव्हती. तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील मुलुखांत व्यंकोजी स्वतंत्र होऊन व विजापुरकरांचा ताबा सोडून तिकडील हिंदु राजांच्या मदतीनें मध्यवर्ती बलिष्ठ हिंदुराज्य स्वतः स्थापील तर शिवाजीस तें इष्ट झालें असतें. हिंदुपदपातशाहीचें काम एकट्या स्वतःवर

Scanned by CamScanner

पडण्यापेक्षां स्वतःचा भाऊ त्यांत भागीदार होईल तर तें त्यास हवें होतें. आरंभींच स्वतःच्या हिंमतीनें वडील भावाचें अनुकरण करण्याची बुद्धि त्याला न झाली तर तें असो, पण आतां भाऊ छत्रपति म्हणून जाहीर झाल्यावर व त्याची भावी कार्याबद्दल उमेदीची सूचना आल्यानंतरसुद्धां व्यंकोजीची बुद्धि फिरेना, तेव्हां तो तत्कालीन इतर हिंदूंप्रमाणें मुसलमान-धार्जिणा झाला होता हेंच खरें ठरतें. म्हणून अवरंगजेब उत्तरेंत गुंतला आहे अशी संधि पाहून शिवाजीनें स्वतःच धाडस करण्याचें ठरवून प्रस्तुत स्वारी अंगावर घेतली होती व ती त्यानें येथवर यशस्वीहि करून दाखविली होती. आपल्या दुबळ्या भावाकडे कर्नाटकांतील मुलूख ठेवणें शहाणपणाचें नव्हे असा त्यानें निश्चय करून चिदंबरम्, वृद्धाचलम् वगैरे शाहजीची जागीर व्यंकोजीच्या तहसीलदारांस उठवून लावून स्वतःच्या ताब्यांत घेतली.[१०५]

येथवर शिवाजीच्या मद्रासच्या दक्षिणेकडील उलाढालींचा आपण विचार केला. शिवाजीनें ही स्वारी गोवळकोंडेकरांच्या व विशेषतः मादण्णाच्या मदतीमुळें अंगावर घेतली होती. त्यांवर शिवाजीच्या या उपद्व्यापांचा राजकीय परिणाम होणें अपरिहार्य होतें. सर्व दक्षिणेंतील राजकारण या वेळीं उत्तरेकडील मोगल राज्याच्या हालचालींवर अवलंबून होतें व ठरलें जात असे. मार्च १६७७ मध्यें शिवाजी भागानगरास आला. त्यानंतर शेख मिनाज, सिद्दी मसौद, शेख मख्दुम प्रभृति विजापूरचे जुने सरदार बहलोलखानाच्या अरेरावीस कंटाळून भागानगरास राजकारण करण्यासाठीं आले. मोगलांचें राज्य दक्षिणेंत होऊं नये या मताचे सर्व लोक कुतुबशहानें याबाबत पुढाकार घ्यावा अशा विचाराचे होते. शिवाजी या वेळीं कुतुबशहाची नोकरी पत्करून मद्रासेकडे आला असें इंग्रज समजतात. गोवळकोंड्याच्या राज्यांतून शिवाजीस दक्षिणेकडे जाण्यास प्रोत्साहन व मदत मिळाली हें ऐकून अवरंगजेब अस्वस्थ झाला व त्यानें बहादुरखानास खरमरीत पत्र लिहिलें, तेव्हां तो व त्याचा दुय्यम दिलीरखान यांस आपण कांहीं तरी पराक्रम केला पाहिजे असें वाटून त्यांनीं कलबुर्ग्याचा (गुलबर्ग्याचा) किल्ला जुलै १६७७ त हस्तगत केला व अवरंगजेबास तसें लिहिलें. पण तो या बातमीमुळें खूष होण्याऐवजीं उलट त्यांना लिहितो कीं, तें फकिरांचें व विजापूरच्या राजाचें गांव तुम्ही कशासाठीं घेतलेंत? तुम्ही प्रथम गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहानें शिवाजीस आपल्या मुलखांतून वाट व मदत दिली याबद्दल त्याकडून एक कोटी रुपयांची खंडणी गोळा करून पाठवा व दहा हजार घोडे आपल्या सैन्यांत आणा. तेव्हां त्यांनीं मालकाहूनहि दुप्पट उडी मारून दोन कोटी खंडणी व वीस हजार घोडे कुतुबशहाकडे दंड म्हणून मागितले! तें जमेना तेव्हां अर्ध्यावर तोड करण्यास ते राजी झाले. पण मादण्णा पांच लाखांवर पैहि देण्यास राजी होईना. तेव्हां मोगल व बहलोल यांचें सैन्य एकत्र होऊन गोवळकोंड्याच्या सरहद्दीवर आलें. त्याला तोंड देण्यासाठीं गोवळकोंड्याचा सरलष्कर, सिद्दी मसौद, शेख मख्दुम, दूलशाह, शर्जाखान, सरखेल अशी वीस हजार स्वारांची फौज कुतुबशहानें त्यांवर पाठविली. या सैन्यानें प्रथम बहलोलखान व नंतर त्याच्या मदतीस पुढें सरलेला दिलीरखान या दोघांचाहि पराभव करून त्यांस परतण्यास भाग पाडलें. ही आनंदाची बातमी ऐकून कुतुबशहास जोर येऊन त्यानें आणखी सैन्य मोगलांवर पाठविलें व प्रसंग आल्यास गोवळकोंड्याचा किल्ला भांडविण्यासाठीं आंत धान्य व सामग्री भरून तयारी केली.[१०६] या हालचाली शिवाजी दक्षिणच्या स्वारींत गुंतलेला असतांना चालल्या होत्या. शिवाजीनें या मुदतींत आपल्या नवीन राज्याची घडी चांगली बसविली होती. बंडखोरांस

आश्रयस्थान होणारे लहान कोट पाडून महत्त्वाच्या मोठ्या किल्ल्यांची स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणें डागडुजी व मोडतोड त्यानें चालविली होती. जिंजीच्या विख्यात किल्ल्यांतीलहि त्यास निरुपयोगी वाटणाऱ्या भिंती पाडून त्यानें त्याची नवीन रचना लष्करीदृष्ट्या अजिंक्य ठरण्यासारखी केली. नवें काम यूरोपियनांनाहि आश्चर्य वाटावें असें झालें असल्याची ग्वाही तत्कालीन खिस्ती पाद्री देतात.[१०७] शिवाजीनें असल्या कामासाठीं इंग्रजांकडे सुरुंग भरणारे व इतर कामें करणारे स्थापत्यविशारद मागितले. पण त्यांचा उद्देश मराठ्यांचा नाश व्हावा हाच असल्यानें त्यांनीं आपणाजवळ असे लोक नाहींत असें म्हणून नकार दिला.[१०८] याच वेळीं सुरतेचे इंग्रज मोरोपंत पेशवे रामनगर-जव्हारचीं राज्यें मागें टाकून गणदेवी-पर्यंत येऊन ठेपल्याचें ऐकून देवाची प्रार्थना करतात कीं, अवरंगजेबानें येऊन हा सर्वच प्रदेश मराठ्यांपासून जिंकून घ्यावा![१०९] पाश्चात्यांचा हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावरील प्रवेश हाच मुख्यतः मराठी राज्याला अखेर भोंवला!

शिवाजी मद्रासच्या जवळ येऊं लागल्यापासून ते तो निघून जाईपर्यंत व नंतरहि इंग्रजांनीं आपले स्थानिक ब्राह्मण कारकून बातमीसाठीं म्हणून शिवाजीच्या स्वारीबरोबर मागें लावले होते. ते इतके खटाटोपी दिसतात कीं, राजकारणाची इत्थंभूत हकीकत ते देऊं शकतात! कारण नसतां त्यांच्या छावणींत रेंगाळण्याबाबत या हेरांना गोवळकोंड्याच्याच कारकुनाकडून कानपिचक्या मिळालेल्या दिसतात. मादण्णाला या लोकांच्या चोमडेपणाची, आगलावेपणाची व लुडबुडीची चांगली कल्पना असल्यानें त्यानें आपला हस्तक मादण्णापंतुलू यास असल्या हेजिबांना छावणींतून घालवून लावण्यास सांगितलें.[११०] पण गोवळकोंड्याचा सरलष्कर मिर्झा महमद अमीन हाच इंग्रजांचा "प्रेमळ मित्र" व मादण्णाचा द्वेष्टा असल्यानें या लोकांचें चांगलें फावत असे. पाँदिचेरीचा मार्तिन याचे फ्रेंच कारकूनहि शिवाजीच्या छावणींत आले होते.[१११] शेरखानाला मदत करण्यांत मार्तिननें आपली शिकस्त चालविली होती. त्याची वागण्याची रीत व्यापारी कंपनीची नसून अधिकारी पुरुषाची होती. या स्वारींत शिवाजीबरोबर नेहमींप्रमाणें अतिथोडें सामान होतें. फक्त दोन खादीच्या कापडाचे तंबू—एक राजासाठीं व दुसरा कचेरीसाठीं—बाकी सर्व छावणी उघड्यावर.[११२] शिवाजीला भेटण्यासाठीं देवनापट्टणचे डच व्यापारी मोठ्या थाटानें स्वारी घेऊन आले. पालख्या, घोडे, गोरें व काळें सैन्य, खुर्च्या, टेबलें, तंबू, बाडबिछायत सर्व कांहीं त्यांच्याबरोबर होतें. पण हा थाट त्यांना महाग पडला. इंग्रज व फ्रेंच हेजीब थोड्याशा नजराण्यावर सुटून मागें गेले. पण या सरदारी श्रीमंत डचांना दोन महिने छावणींत अडकवून त्यांपासून बऱ्याच द्रव्याची प्राप्ति झाल्यानंतर शिवाजीच्या अधिकाऱ्यांनीं त्यांची सुटका केली. शिवाजीच्या छावणींतील व्यवस्था ढिली होती, तेथून भोंवतालचे रानांतील लोक भर दिवसां घोडेसुद्धां पळवीत, असें फ्रेंच हेजीब सांगतात.[११३] शिवाजीची छावणी रानापासून जवळच दोनचारशें पावलांवर असल्यामुळें अशी चोरी करणें सोपें जाई. एकंदरींत दुबळे लोक जास्त लबाड व धूर्त असतात एवढें मात्र खरें.

इंग्रजी पत्रांतील उल्लेखांवरून स्पष्ट होतें कीं, कुतुबशाह व मादण्णा या वेळीं मूळ ठरल्याप्रमाणें बहलोलखान व मोगल यांच्याशीं लढण्यास तयार होते व त्यांनीं आपल्या सरहद्दीजवळचा कलबुर्ग्याचा कोट बहलोल व मोगल या दोघांचाहि पराभव करून आपल्या ताब्यांत आणला. या कार्यांत त्यांस विजापूरच्या दक्षिणी पक्षाचें साहाय्य होतें व ते

शिवाजीच्या साहाय्यास जाणार अशीहि वार्ता इंग्रजांच्या बातमीपत्रांत आहे.[११४] यावरून सिद्ध होतें कीं, इंग्रजांच्या हेजिब्रानें महमद अमिनाशीं कानगोष्टी करून कळविलेली कुतुबशहानें शिवाजीस मदत देण्याचें बंद केल्याची वार्ता अवास्तव आहे. सर्व प्रकार गोवळकोंडे व शिवाजी यांत झालेल्या कराराप्रमाणें यथास्थित चालू होता. विजापूरच्या राज्यापैकीं मोगलांस अनुकूल होऊन दक्षिणेंतील राज्यें जिंकूं असें म्हणणाऱ्या पक्षाचा नायनाट करणें हें शिवाजीस साहाय्य करणाऱ्या मुसलमानांचें मुख्य उद्दिष्ट होतें. हिंदु शिवाजी वाढला तरी चालेल, पण उत्तरेचा हात दक्षिणेंत नको, हें मुख्य सूत्र या जुटीमागें होतें. आपली परिस्थिति जाणून म्हणा किंवा मादण्णाच्या भलावणीनें म्हणा, तानाशाह मनापासून या कामांत पडला होता. पण विजापूरचे दोन्हीहि पक्ष या हेतूशीं मनापासून सहमत नव्हते. मोगली राज्य झाल्यास आपलें स्वातंत्र्य, महत्त्व आणि सत्ता नाहींशी होतील, म्हणून त्यांस गोवळकोंड्याची व शिवाजीची मदत घ्यावी लागत होती इतकेंच. पण मनांतून त्यांना हीं दोन्हीहि राज्यें काफर वाटत होतीं. हीच सतराव्या शतकांतील दक्षिणेंतील इतिहासाची शोकांतिका होय.

आपल्या कार्याच्या सिद्धीसाठीं शिवाजी आपल्या भावाचीहि भीड राखावयास राजी नव्हता, हें त्याच्या व्यंकोजीशीं झालेल्या वागणुकीवरून उघड होतें. त्यानें जिंजीचा सुभा आपल्या ताब्यांत ठेवला ही गोष्ट मादण्णाच्या मूक संमतीनेंच झालेली दिसते; मग त्यामुळें गोवळकोंड्याच्या मुसलमानी पक्षास वैषम्य वाटेना कां. गोवळकोंडेकरांच्या मदतीबद्दल शिवाजीनें त्यांचा पूर्व कर्नाटकांतील डळमळीत अंमल शिरजोर अधिकाऱ्यांस व बंडखोरांस शासन करून पक्का करून दिला, ही गोष्ट इंग्रजांच्या पत्रांतील बातमीवरूनच स्पष्ट झाली आहे.[११५] हैद्राबाद सोडल्यापासून मद्रासेस येईपर्यंत व नंतरहि शिवाजी सर्व प्रदेशांत राजाप्रमाणेंच वागत होता. वाटेल त्याची बहाली बडतर्फी करणें त्याच्या हातांत होतें. प्रांतांतील वसूलहि त्यानें जातां जातां जमा केला व आपणांस मिळावयाच्या मदतीबद्दल गोवळकोंड्याच्या खजिन्यांतून रकमा न मागतां त्यांची वसुली आपल्या दराऱ्यानें सर्वत्र करून घेतली. याबद्दल या इंग्रजासारख्या परक्या कोठावळ्यांच्या पोटांत दुखतें हें पाहून त्यांच्या शीलाची कल्पना येते. राज्याभिषेक झाल्यानंतरहि तें शिवाजीला बंडखोर, दरोडेखोर समजत आहेत! हिंदूंना भारतवर्षांत स्वतःचें स्थान आहे किंवा आपलें स्वातंत्र्य रक्षिण्याचें सामर्थ्य असलें पाहिजे ही गोष्ट त्यांच्या ध्यानींमनींहि नाहीं. आणि या लोकांना स्वातंत्र्याचे मोठे चाहते समजण्यांत येतें!

विजापुराकडील अंतःस्थ झगड्याची वार्ता लागल्यामुळें व बहादुरखान अवरंगजेबाकडून तगीर होऊन दिलीरखानाची नेमणूक दक्षिणेंत झाल्याचें ऐकून शिवाजीनें आपला मद्रासेकडील मुक्काम आंखडता घेतला व बरोबर थोडें सैन्य घेऊन तो पूर्व घाट चढून बालेघाटावर आला. आपल्या नव्या राज्याच्या सीमेवरील डोंगरी किल्ले जगदेवगड[११६] प्रभृति त्यानें हस्तगत केले व त्यांची डागडुजी करून ते युद्धास समर्थ ठेविले. नंतर शाहजीच्या जागिरींतील कोलार, होसकोटें, बालापूर, शिरें हा मुलूख आपल्या ताब्यांत आणिला.[११७] तो येतो आहे एवढी बातमीच ऐकून मुसलमान किल्ले सोडून जातात, असें इंग्रजांचे वार्ताहर कळवितात.[११८] वस्तुतः शिवाजीजवळ या वेळीं परत जातांना चारपांच हजार स्वारांपेक्षां जास्त सैन्य नव्हतें. तोफखाना तर या स्वारींतच नव्हता. पण त्याच्या नांवाचा दराराच सर्व काम बिनबोभाट पार पाडीत असे. या प्रकारानें शिवाजीनें आपलें राज्य मद्रासकिनाऱ्यापासून सलग चिंचोळ्या पट्टींत तुंगभद्रेच्या तीरापर्यंत दक्षिणेकडून आणून पोहोंचविलें. उत्तरतीरावर

Scanned by CamScanner

कोप्पळचा बळकट किल्ला असून त्यापलीकडे उत्तर कर्नाटकांतील देसाई, पाळेगार होते, त्यांना जिंकण्याचें कार्य दत्ताजी त्रिंबक वाकेनीस याच वेळीं करीत होता.[११९] त्याच्या कार्यास शिवाजीच्या इकडील आगमनानें जोरच चढला व उत्तर कर्नाटकांतील बराच मुलूख शिवाजीच्या कह्यांत आला.

जिंजी सोडतांना शिवाजीनें तेथें हंबीरराव सेनापति मुख्य सैन्यासह त्या नूतन प्रस्थापित राज्याच्या रक्षणासाठीं मागें ठेविला होता.[१२०] कारण वेलूरच्या किल्लेदारानें जोर धरल्यामुळें मुलूख निष्कंटक झाला असें म्हणण्याची सोय नव्हती. शिवाजीनें शाहजीच्या जागिरींतील बंडावा मोडून तेथील आरणी वगैरे किल्ले परत निघण्यापूर्वींच जिंकले होते. पण त्याला ठाऊक होतें कीं, व्यंकोजीच्या मनांतील खवखव अजूनहि शमली नव्हती. भाऊ वर बालेघाटाकडे गेला एवढी वार्ता ऐकतांच आपली फौज एकवटून व शेजारचे मिळतील ते साहाय्यक बरोबर घेऊन व्यंकोजी कावेरी ओलांडून शाहजीची जागीर परत घेण्यासाठीं उत्तरेस आला. इंग्रजी पत्रांतील बातमीवरून व्यंकोजीजवळ चार हजार स्वार (मुख्यतः मुसलमान) व दहा हजार स्थानिक पायदळ होतें व शिवाजीच्या फौजेंत सहा हजार स्वार व सहा हजार पायदळ सैन्य होतें, असें दिसतें. शिवाजीच्या सैन्याचा मुख्य संताजी भोसले हा शाहजीचा लेकवळा होता. तो व्यंकोजीला सोडून शिवाजीकडे येऊन मिळाला तेव्हां शिवाजीनें त्याला एक हजार स्वारांची मनसब दिली होती[१२१] व याच प्रदेशांत रक्षणास ठेवलें होतें. दोन्ही सैन्यांची गांठ आंबोरिया-नजीक पडली. [जेधे शकावलींत अहिरी असें नांव छापलें आहे, ती वाचनांतील गल्लत दिसते. आम्ही मूळ शकावली पाहूनच ही गोष्ट ठरविली आहे.] दिवसभर तुंबळ युद्ध होऊन संताजीचा मोड झाला व त्याचें सैन्य मागें हटलें. तंजावरचें सैन्यसुद्धां मागें फिरून आपल्या छावणींत शस्त्रसंभार उतरून व खाऊनपिऊन विश्रांतीसाठीं झोंपीं गेलें. पण इकडे परत फिरलेल्या संताजीस झोंप येईना. त्याच्या मनांत आलें कीं, शिवाजीनें आपणास नव्यानें सरदारी दिली काय व आपण तोंड फिरवून मागें फिरतों हें काय! अशी नामुष्कीची गोष्ट आपली जन्माची कीर्ति दूषित करील! म्हणून जखमी लोकांस मागें ठेवून व छावणींतील मागें राहिलेले धडधाकट सैनिक बरोबर घेऊन तो त्वेषानें निघाला. सैन्याच्या परत जाण्याच्या मार्गास न लागतां त्यानें दुसराच रस्ता गांठला व व्यंकोजीच्या छावणीच्या पिछाडीस जाऊन तिकडून मध्यरात्रीं हल्ला चढविला. शस्त्ररहित, झोंपलेल्या सैन्यावर हल्ला झाल्यानें व्यंकोजीचे अनेक लोक मारले जाऊन बाकींच्यांची बोबडी वळली. ते शक्य झालें तसे पळून गेले व त्यांनीं पुनः मागें पाहिलें नाहीं. कावेरी उतरून ते तंजावरास पोहोंचले. संताजीनें एक हजार घोडे, प्रतापजी राजे, भिवजी राजे व शिवाजी दबीर असे तिघे सरदार; आणि तंबू व इतर लष्करी सामान व बाडबिछायत हस्तगत केलीं.[१२२] मदुरेच्या नायकानें या वेळीं व्यंकोजीस मदत केली नाहीं. नंतर मात्र त्याला तंजावर जिंकण्यासाठीं पाचारण केलें होतें, असें मदुरेचे पाद्री म्हणतात.[१२३] अशा रीतीनें संताजीनें भारतांतील अश्वत्थाम्याचा अवतार धारण करून एक नवें सौप्तिक पर्व शिवभारतांत आचरून दाखविलें. शिवाजीच्या सैन्याचा सेनापति हंबीरराव असतां त्याचें नांवसुद्धां याबाबत इंग्रज बातमीदार घेत नाहींत, पण जेधे शकावलींत हंबीररावाचेंच नांव दिलें असून, त्यानें तीन हजार घोडीं व हत्ती व सरदार पाडाव केले व आपण त्रिपदीस (त्रिवादीस) जाऊन बैसले, असें म्हटलें आहे. हा पराभव झाल्यानंतरच व्यंकोजी ताळ्यावर आला व त्यानें कर्नाटकांत कोलारचा कोट—ज्याला शिवाजीनें वेढा

घातला होता—भावास देऊन त्याशीं सख्य केलें.[१२४] शिवाजीनें याबाबत व्यंकोजीस एक कानउघाडणीचें पत्र पाठविलेलें प्रसिद्ध झालेलें आहे,[१२५] त्यांत व्यंकोजीच्या भांडणाची सगळी कुळकथा अगदीं आरंभापासून दिली आहे व शिवाजीचें म्हणणें कालानुक्रमें व्यवस्थेशीर मांडलें आहे. जर व्यंकोजीनें शहाणपणानें शिवाजीचें पहिलें लांबलचक पत्र आलें, तेव्हां त्यांतील सूचना लक्षांत घेऊन व त्याप्रमाणें कंबर बांधून वेलूर-जिंजीचें राज्य जिंकलें असतें तर तोच स्वतः बलिष्ठ होऊन मग कदाचित् त्यावर आतांचा प्रसंग ओढवला नसता. एक तर व्यंकोजीनें दक्षिणेंत स्वयंपूर्ण असें सामर्थ्यवान्, स्वतंत्र मराठी राज्य स्थापावें व तें होत नसेल तर दक्षिण सोडून महाराष्ट्रांत, पन्हाळ्याकडे राहावें, किंवा भावाच्या राज्यांत राहणें कमीपणाचें वाटत असल्यास गोवळकोंड्याच्या राज्यांत तीन लाख होन उत्पन्नाची जागीर खाऊन सुखानें हरि हरि म्हणत बसावें, असे दोन पर्याय व्यंकोजीपुढें ठेवण्यांत आले होते. पैकीं पहिला पर्याय व्यंकोजीनें सन १६७६ सालींच आचरावयाचा होता. त्याऐवजीं त्यानें आपले वरिष्ठ विजापुरकर व शेजारी मित्र मदुरेचा नायक तसेंच तंजावरच्या जुन्या राज्याचे अभिमानी सेवक या तिघांच्याहि तोंडांना पानें पुसून, म्हणजे त्यांना ठकवून, तो स्वतः तंजावरचा महाराजा झाला. पण शेरखान प्रभृति पठाणांना दटावून स्वतंत्र राज्य चालविण्याची व्यंकोजीची कुवत आहे असें शिवाजीच्या प्रत्ययास आलें नाहीं. म्हणूनच त्यानें व्यंकोजी अर्धा वांटा देण्याचें टाळून पळून गेला तेव्हां शाहजीची जागीर जप्त करण्यास सुरुवात केली. तोंपर्यंत धीर धरून तो स्वस्थ बसला होता. मुख्य म्हणजे व्यंकोजी मुसलमानधार्जिणेपणा सोडण्यास सिद्ध आहे कीं नाहीं हें शिवाजीनें पाहिलें व त्याचा कमकुवतपणा लक्षांत आला तेव्हां त्यानें अखेरचा प्रकार योजिला. शिवाजीच्या पाठीमागें पुनः त्यानें उलाढाल मांडली व त्यांत तो पूर्णपणें फजीत झाला. ही बातमी कळल्यावर शिवाजी पुनः त्याला लिहितो कीं, आतां तरी तुम्ही कां पराभव पावलांत हें तुमच्या ध्यानीं आलें काय ? शिवाजीच्या मतें याचें कारण, व्यंकोजीचें सैन्य म्हणजे विजापूरचें जुनें मुसलमानी सैन्य आहे, हेंच होय. स्वतःचा वडील भाऊ छत्रपति म्हणवून, राजाभिषेक करवून घेऊन तुर्कांचें राज्य व माहात्म्य नष्ट करावयास कंबर कसून निघाला असतां अजून, मी तुर्क सैन्याच्याच पाठिंब्यावर त्याचा पराभव करीन अशी देवाधर्माला न मानणारी इच्छा व्यंकोजी करतो, तेव्हां त्याला आपल्याला यश येईल असें वाटतें तरी कसें, असें आश्चर्य शिवाजी करीत होता. प्रत्येक कार्यांत आपल्यावर देवाची पूर्ण कृपा आहे असें शिवाजी निःशंकपणें मानीत होता. 'यतो धर्मस्ततो जयः' असा विश्वास धरूनच तो तुर्कांविरुद्ध कटिबद्ध झाला होता. राजकारणदृष्ट्या शत्रूंजवळ याचा पुकारा करण्याची त्यास गरज नव्हती; पण मनांत त्यानें अंतिम साध्याबद्दल पक्का निर्णय घेतला होता, हें लक्षांत ठेवूनच शिवाजीचें चरित्र तपासलें पाहिजे. व्यंकोजीचा वर दिलेला पराभव नोव्हेंबर १६७७ त झाला.[१२६]

शिवाजी वेलूरकडून केव्हां व कोणत्या मार्गानें मैसूरच्या पठारावर चढला; शाहजीच्या जागिरींत त्यानें किती दिवस घालविले; त्यानें गोवळकोंडेकर व दक्षिणी पक्ष यांच्याशीं पुनः बोलाचाली करून त्यांना दिलीरखानापासून केव्हां फोडलें; तुंगभद्रा नदी केव्हां ओलांडिली; व या सर्व गोष्टींना किती काळ घेतला, या गोष्टी अस्सल पत्रव्यवहाराच्या अभावामुळें अचूक सांगतां येत नाहींत. पण डिसेंबर १६७७ त, बहलोलखान मेल्यानंतर[१२७] लवकरच त्यानें गोवळकोंडेकर व दक्षिणी पक्ष यांची समजूत काढली असावी व स्वतःच्या वर्तनाबद्दल आणि

Scanned by CamScanner

हेतूबद्दल त्यांस आलेला संशय दूर करण्यांत त्याला यश आलें असावें. यापूर्वींच ऑक्टोबरांत गोवळकोंडेकर, शर्जाखान व मसौदखान यांनीं मिळून कलबुर्गें मोगलांकडून परत घेऊन दिलीरखानाचा मालखेडच्या सुमारें पराभव करून त्यास परत नळदुर्गास जाण्यास भाग पाडिलें होतें.[१२८] आतां पठाणांचा पक्ष मोडून विजापूर दक्षिणी पक्षाच्या हातीं येणें सोपें झालें. (ERS Vol. II, L. 276) बहलोलाचा हस्तक जमशेद महिना दोन महिने टोलवाटोलवी करून, विजापूरचा किल्ला कोणाच्या स्वाधीन केव्हां करावा याबद्दल विचार करीत राहिला. मध्यंतरीं त्याच्याशीं शिवाजीनेंहि बोलाचाली सुरू करून व त्यास सहा लाख होन एवढी मोठी रक्कम लांच देऊन विजापूर स्वतःच घेण्याचा यत्न केला; व त्याला जमशेदनें फसवून अखेर किल्ला मसौदखानाच्या हवालीं केला;[१२९] व तोच यापुढें विजापूरचा कारभारी झाला, असें इंग्रज बातमीदार सांगतात. आमच्या मतें शिवाजीचा पक्केपणा पाहतां तो जमशेदला एवढी मोठी रक्कम देण्यास तयार होईल असें बिलकुल वाटत नाहीं. मात्र मसौदनें आपण मेल्याचें नाटक करून स्वतःचें सैन्य जमशेदखानाकडे नोकरी मागण्यासाठीं पाठविल्याचें सोंग केलें व त्यानें त्या सैन्याला आंत घेतल्यानंतर जमशेदलाच कैद करून त्या सैन्यानें मसौदला बोलाविलें, ही इंग्रजांची वार्ता खरी असण्याचा संभव आहे. पण ती अन्यत्र कोठें आलेली नाहीं. त्यामुळें तिच्या खरेपणाबद्दल संशय वाटतो. शिवाजीला जमशेदनें फसविलें या गोष्टीचा इंग्रजांना एवढा आनंद वाटतो कीं, ते ही वार्ता मोठ्या तत्परतेनें देतात. गोवळकोंडेकरानें दक्षिणी पक्षाला एक कोट होनांची झालेल्या खर्चाबद्दल सूट देऊन त्यांतील सरदारांना शिवाजीवर पाठविल्याचाहि ते बोभाटा करितात,[१३०] तो आम्हांस बिलकुल खरा वाटत नाहीं. कारण या दोघांनाहि आतां कळून चुकलें होतें कीं, आपणाकडून शिवाजीचा पराभव होणें तर दूरच, त्याच्या मदतीखेरीज दक्षिणेंत मोगलां-विरुद्ध आपणास टिकावहि धरतां येणार नाहीं. म्हणूनच शेख मिनाज, शर्जाखान, सिद्दी मसौद प्रभृति विजापूरच्या दक्षिणी सरदारांनीं मादण्णाची मदत घेऊन मोगलांकडून कलबुर्गें परत घेतलें. बहलोल मेल्यानंतर विजापूरचा कारभार मादण्णाचा वडील भाऊ आकण्णा यानें सल्लागार म्हणून विजापूर येथें राहून पाहावा असेंहि त्यांच्यांत ठरलें होतें, असें बुसातीनुस्सलातीन ही फारसी बखर सांगते.[१३१] यावरून हिंदूंबद्दलचा दुजाभाव तात्पुरता तरी दूर ठेवण्यास विजपूरचे कट्टर मुसलमान तयार झाले होते, ही गोष्ट स्पष्ट होते. इतकें झाल्यानंतर, स्वतःचें अस्तित्व धोक्यांत असतां ते शिवाजीचें पारिपत्य करण्याच्या नसत्या उपद्व्यापांत कशाला पडतील? दक्षिणेंतील तिन्हीहि शाह्यांना आपलें राज्य वाढावें असें वाटत होतें खरें, पण त्यांना यापुढें मोगलांचीच काळजी घेणें जास्त आवश्यक होऊन बसलें, अशी ऐतिहासिक घटना आहे व ती तर्कास पटते. दिलीरखानाची इच्छा मोगलांचा हेजीब मलीक बरखुर्दार याच्या सल्ल्याप्रमाणें विजापूरचें राजकारण चालावें अशी होती. पण तसें करणें मसौदच्या हिताचें नव्हतें. शिवाजीची इच्छा विजापूरची पादशाही आपल्या सत्तेखालीं चालावी अशी कितीहि असली, तरी तेथील स्वतंत्र वृत्तीच्या सरदारांना ठाऊक होतें कीं, तसें झाल्यास आपलें राजकारणांतील महत्त्व साफ नाहींसें होईल. म्हणूनच त्यांनीं प्रतिस्पर्धी गोवळकोंड्याच्या पादशहाशीं तह करून त्याची मदत घेतली. विजापूरचा किल्ला ताब्यांत घेण्यासाठीं मसौदला सहा लाख होन जमशेदला द्यावे लागले, तेहि त्यानें बहुधा तानाशाहाकडून घेतलेले दिसतात व त्यांच्या बदल्यांतच मादण्णानें आकण्णाची वर्णी विजापुरास लाविली

असावी. इंग्रजांच्या बातमींत, गोवळकोंडेकरांनीं मोगलांना तोंड देण्यांत झालेला एक कोटीचा खर्च स्वतःच सोसून विजापुरकरांस त्याची सूट दिली असें आहे, तें अवास्तव वाटतें. त्याचा अर्थ बहुधा, अवरंगजेबानें आपल्या दक्षिणेंतील प्रतिनिधीला गोवळकोंडेकरांकडून शिवाजीला यांची मदत झाल्याबद्दल जी दंडाची रक्कम वसूल करावयास सांगितलें होतें, ती बहादुरखान दिल्लीस परत गेल्यामुळें व दिलीरखानाचा मोड झाल्यामुळें भरण्याची आपत्ति आतां कोणावरच राहिली नाहीं, असा असावा. मसौदला सहा लाख होन भरावे लागले. ती रक्कम शिवाजीहि देण्यास तयार होता, ही इंग्रजांची गप्प अशीच वैचारिक गोंधळांतून निर्माण झालेली दिसते. शिवाजीनें रेव्हिंग्टनच्या राजकीय क्षेत्रांतील लुडबुडीबद्दल इंग्रजांची राजापूरची वखार लुटून त्यांस तोशीस लावली व तिची भरपाई तो आजतागायत करीत नव्हता. त्यामुळें राजापूरच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांत शिवाजीबद्दल एवढा द्वेष निर्माण झालेला होता कीं, ते त्याबद्दल कोणतीहि विरुद्ध बातमी आली कीं ती तिनांचे तेरा करून सगळीकडे पसरवीत व अशा रीतीनें त्यावर सूड उगविल्याचें मानसिक सुख अनुभवीत! एकंदरींत इंग्रज हे पहिल्यापासून सर्वांपेक्षां जास्त बिलंदर होते अशी खात्री पटते. तारीख १४ फेब्रुवारी १६७८ च्या पत्रांत, गोवळकोंडें, विजापूरचा दक्षिणी पक्ष व शिवाजी यांची मोगलांविरुद्ध जूट झाली असून त्यांनीं दिलीरखानास दक्षिणेंतून पिटून लावण्याचा निश्चय केला आहे; व त्यांत शिवाजीनेंच पुढाकार घेतला आहे; हेंच काय, गोवळकोंडें व विजापूर यांना मोगलांशीं आपल्याविरुद्ध जूट करण्यापासून त्यानेंच परावृत्त केलें; व असें करण्यास तोच एकटा समर्थ होता, असा स्पष्ट अभिप्राय दिला आहे.[१३२]

या वेळीं शिवाजी बेळगांव जिल्ह्यांतील तोरगळच्या सुमारास छावणी करून[१३३] असून, तेथूनच त्यानें वर सांगितलेलें राजकारण घडवून आणलें. येथून जवळच संपगांवाजवळील बेलवाडी येथील मजबूत गढीची मालकीण मलवाई देसाईण (सावित्रीबाई असेंहि नांव कांहीं बखरींत आहे) हिनें शिवाजी त्या वाटेनें जात असतां त्याच्या कहीचे व सामानाचे कांहीं बैल अडकवून ठेवले. म्हणून शिवाजीनें तिच्या गढीस वेढा घालून तिला शासन करण्याचें काम एका पथक्याकडे सोंपविलें. मराठ्यांजवळ तोफखाना नसल्यामुळें त्यांचा मातीच्या गढीविरुद्ध कांहीं इलाज चालेना. बाई मोठी कजाख होती. मराठ्यांचें थोडेंच सैन्य आपल्याविरुद्ध लढत आहे हें लक्षांत आणून शिक्षेच्या भीतीनें तिनें मोठ्या धीरानें व शौर्यानें सत्तावीस दिवस वेढ्यास तोंड दिलें, व नंतरच ती गढी शिवाजीच्या लोकांच्या ताब्यांत आली.[१३४] असें दिसतें कीं, विजापूरच्या या वेळच्या हलाखीच्या काळांत कांहीं स्थानिक देसाई शस्त्रास्त्रें गोळा करून व बेकार सैन्यास नोकरीस ठेवून मोठे पुंड झाले होते. त्यांतीलच ही बाई एक असावी. पायींच्या लढाईत कर्नाटकी प्यादे हे फार काळापासून नांवाजलेले आहेत. प्राणावर उदार होऊन लढण्याबद्दल त्यांची ख्याति आहे. हातघाईच्या लढाईत ते कोणास हार जाणारे नव्हत. साहजिकच या देसाईणबाईच्या नेटाच्या लांब लढ्यामुळें तिची कीर्ति आसमंतांतील भागांत एकदम पसरली व या बाजूचे इंग्रज व्यापाऱ्यांच्या कानांवर ती गेली. शिवाजीचें उणें पाहण्यासाठीं टपलेल्या, दुःखीकष्टी झालेल्या इंग्रजांना ही गोष्ट तिखटमीठ लावून व जिभल्या चाटीत फैलावण्यांत मोठी ईर्ष्या वाटली. ते राजापुराहून लिहितात कीं, "मोठमोठ्या मुसलमान पातशाह्यांस दाद न देणाऱ्या शिवाजीची अब्रू अखेर एका पाटलिणीनें घालविली! अनेक राज्यें जिंकणाऱ्या या जगज्जेत्याला एका यःकश्चित् बाईनें खालीं पाहण्यास लाविलें!"[१३५]

मराठ्यांचें घोडदळ हें झंझावाताप्रमाणें मोठा प्रदेश झपाट्यानें व्यापण्यास जितकें समर्थ दिसे तितकेंच ते वेढा चालविण्यांत कमकुवत ठरे. ही गोष्ट पुढें पेशवाईत फारच निदर्शनास आली. पण शिवकालींहि ती कमी महत्त्वाची नव्हती. या गढीच्या वेढ्यांत शिवाजीचा प्रत्यक्ष भाग फारसा नसावा. द्वेष्ट्या इंग्रजांनीं तर, या वेळेपासून शिवाजीच्या भाग्याला ओहोट लागली, असें टाळ्या पिटून म्हटलें. शिवाजीहि आतां वयस्क, उदास व अनेक कारणांमुळें चिंताग्रस्त झाला होता. साहजिकच दहा वर्षांपूर्वीची ऊर्मि त्याच्यांत उरली नव्हती. ज्यावर उत्तरवयांत राज्याचा भार सोंपवून आपण फक्त युक्तीच्या चार गोष्टी सांगावयाला मोकळें राहावयाचें तो स्वतःचा कर्ता मुलगा कोणत्याहि कारणामुळें विरुद्ध होणें हीं अस्मानी आपत्ति शिवाजीच्या वांट्यास आली होती. त्याचा एकमेव भाऊ व्यंकोजी आपल्याच मूर्खपणाच्या वागणुकीनें हातपाय मोडून घेऊन स्वस्थ बसला होता; तो शिवाजीच्या इच्छेप्रमाणें त्याचें हिंदुपदपातशाहीचें काम दक्षिणेपुरतें पाहण्यासहि पुढें येऊं शकला नाहीं, याची शिवाजीला मोठी खंत वाटत असली पाहिजे, हें उघड आहे. त्याच्या पत्रांत तसा थोडा उल्लेखहि आहे.[१३६] घरांतल्या माणसांचें साहाय्य शिवाजीस फारसें लाभूं शकलें नाहीं, ही एक ऐतिहासिक शोकांतिका आहे. शिवाजीनें या परिस्थितीवर मात करण्याचा कितीहि यत्न केला व त्याला बाह्यतः यशहि आल्यासारखें दिसलें, तरीहि वाळवीनें आंतून घर पोखरल्यासारखी त्याची स्थिति होती. कोणीहि पुरुष कितीहि पराक्रमी झाला तरी भोंवतालच्या समाजाच्या पातळीवरच त्याला आपलें कार्य उरकावें लागतें, याचें हें एक उदाहरण आहे.

गोवळकोंड्यास भेट व नंतर कर्नाटक जिंकणें या गोष्टी शिवाजीच्या राजकारणी बुद्धीचा व पराक्रमाचा उच्च बिंदु दाखवितात. दक्षिणेंतील नवें जिंकलेलें राज्य सुस्थिर होण्यास कांहीं काळ लोटणें आवश्यक होतें. म्हणून आपला सेनापति मागें ठेवून तो एकाकी पुढें आला. अनुभवी, पोक्त व सर्वांहून जास्त म्हणजे शिवाजीचें राजकीय ध्येय समजणारा पुरुष त्या प्रदेशांत अधिकारावर राहणें जरूर होतें. शिवाजीनें भोसल्यांचा पिढीजाद नोकर, त्या प्रदेशांत शहाजीबरोबर राहिलेला व तेथें एकंदर तीन तपें घालविलेला विद्वान्, व्यवहारदक्ष पुरुष रघुनाथ नारायण हणमंते याची जिंजीस सर्वाधिकारी म्हणून स्थापना केली[१३७] व त्याच्या मदतीस तेथें भाऊ संताजी यानें कायम राहावें, असें ठरवून दिलें. या दोघांनीं हंबीररावाच्या पश्चात् तिकडील लष्करी व मुलकी व्यवस्था चोख ठेविली व तेथील लोकांत मराठ्यांच्या राज्याबद्दल आपलेपणा उत्पन्न केला. संस्कृत पांडित्यामुळें रघुनाथपंताचें बस्तान त्या हिंदुत्वाचा अभिमान बाळगणाऱ्या प्रदेशांत गोवळकोंड्यापासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि कॉरोमांडेल किनाऱ्यापासून महाराष्ट्रापर्यंत ठीक बसलें. पंतांना तत्कालीन राजभाषा फारसी तर येत होतीच, पण खेरीज हिंदवी ऊर्फ उर्दू, कानडी, तेलगु व तम्मिळ याहि भाषा बोलण्यापुरत्या येत होत्या, असें दिसतें. वेगवेगळ्या गटांत उंचसखल पातळीवर व्यवहार उरकण्यास त्याचा मोठा उपयोग होता. त्याच्या भाषाज्ञानाचें प्रतीक राज्यव्यवहारकोशावरून निदर्शनास येतें. हें छोटेखानी पण बहुगुणी प्रकरण रघुनाथपंताचा आश्रित धुंडीराज लक्ष्मण व्यास या संस्कृतज्ञानें रघुनाथपंत हणमंत्याच्या आराखड्याप्रमाणें व सूचनांप्रमाणें रचिलें. हा कोश रचण्याचें काम शिवाजीच्याच आज्ञेनें रघुनाथपंतानें अंगावर घेतलें होतें.[१३८] या कोशरचनेमुळें राजकारणांतील फारसी रूढ शब्दांबद्दल संस्कृत प्रतिशब्द पाठ करणारांचा एक राज्यकारभारीवर्ग निर्माण करणें सोपें झालें. गाजावाजा न करतां किंवा

मनाईहुकूम न काढतां परकी शब्दांबद्दल देशी शब्द लोकांच्या बोलण्यांत व लेखनांत रूढ होण्यास सुरुवात झाली व त्यामुळें शिवकालाहून पेशवाईंतील मराठी भाषा जास्त संस्कृतप्रचुर झालेली दृष्टीस पडते. शिवाजीच्या राज्यपद्धतीचेंहि हें एक छोटेंसें प्रतीक आहे. त्याला हिंदुत्वाचे पुनरुज्जीवन तर इष्ट होतेंच; पण त्याबद्दल कडवटपणा उत्पन्न व्हावा, वादविवाद माजावा व इष्टकार्यसिद्धीपेक्षां कार्याचा डांगोराच जास्त पिटला जावा हें बिलकुल मान्य नव्हतें. दुभंगलेलें राष्ट्र एकजीव करण्याचा हाच एकमेव इष्ट मार्ग होता. रघुनाथपंत केवळ प्रांताचा सुभेदार म्हणून मानला वा ओळखला जाऊं नये म्हणून शिवाजीनें मराठी राज्याच्या मजमूचें अमात्य हें अष्टप्रधानांतील पद निळो सोनदेवाचा अकर्तबगार पण त्या पदावर बापानंतर ओढीत आणलेला पुत्र नारो नीळकंठ यास दूर करून रघुनाथपंताकडे सुपूर्द केलें.[१३९] या एकाच उदाहरणावरून शिवाजीचा उद्देश अधिकारपदें वंशपरंपरा ठेवण्याचा नव्हता, तीं गुणानुक्रमें बदलण्याचा होता, ही महत्त्वाची पण विसरलेली गोष्ट उघडकीस येते. शिवाजीचा उद्देश बापाची जागा कर्तबगार मुलालाहि केवळ तत्त्वासाठीं मिळूं न देण्याचा नसून अकर्तबगार माणसाकडे कोणतीहि जागा कधींहि न ठेवण्याचा होता. स्वतः न नेमलेल्या सोनोपंत दबिराचा मुलगा त्रिंबक सोनदेव याला त्याची लायकी बघून शिवाजीनें अष्टप्रधानांतील पद राजाभिषेकसमयीं दिलें.[१४०] पण त्याच्या मुलाकडे तें चाललेलें आढळत नाहीं. याउलट स्थिति अमात्यपदाची झाली. यावरून शिवाजी जगता तर त्यानें रघुनाथपंताच्या मरणानंतर अमात्यपद त्याच्या मुलाकडेच चालू ठेवलें असतें असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. रघुनाथपंताला शिवाजीनें या नेमणूकप्रसंगीं लाख होन बक्षीस दिले, चंजीचा साहेबसुबा दिल्हा, असें जेधे शकावली म्हणते. ही गोष्टहि शिवाजीचें धोरण समजण्यास उपयुक्त आहे. मार्टिननें ब्राह्मण मुलकी अधिकाऱ्यांविरुद्ध कितीहि अनुदार उद्गार काढले असले, तरी ब्राह्मणांचें त्या काळांतील महत्त्व व त्यांवांचून राज्ययंत्र ओढलें जाणार नाहीं अशी खात्री प्रत्ययास येतात. खरी स्थिति अशी कीं, वाईट आणि चांगलें, इष्ट वा अनिष्ट, या गोष्टी अचूक योजकावर अवलंबून असतात. असा दुर्लभ योजक शिवाजी होता हें इतिहासावरून सिद्ध आहे. संभाजी व राजाराम यांच्या कारकीर्दींत अडचणीच्या प्रसंगींहि या प्रदेशांतील रहिवाशांनीं मराठ्यांविरुद्ध बंड केल्याचें नमूद नाहीं.

संताजी व हंबीरराव यांकडून पराभव पावल्यानंतर व्यंकोजी निराश झाला व त्यानें कर्नाटक बालेघाटावरील शाहजीची जागीर शिवाजीस सुपूर्द केली. शिवाजीनें तेथें रंगो नारायण यास अधिकारी नेमलें,[१४१] पण हाहि भाग रघुनाथपंताच्या हाताखालील प्रदेशांत सामील केला. तो प्रदेश जिंकणाऱ्यांपैकीं मानाजी मोरे याला कोलारास ठेवून आनंदरावास शिवाजीनें आपणाबरोबर महाराष्ट्रांत आणलें.[१४२] गदग, लक्ष्मेश्वर, बंकापूर वगैरे विजापूरच्या राज्यांतील प्रदेशांत तेथील स्थानिक खानगौडा देसाई प्रभृति सत्ताधीशांचा पराभव करून जमेल तेथें शिवाजीनें आपलीं ठाणीं घातलीं. पण या प्रदेशांत अफगाण पठाण जागिरदारांचा जम फार काळ बसलेला होता व तो धांवत्या स्वारीनें मोडण्यासारखा नव्हता. या प्रदेशांतील संपत्तीची लूट सन १६५८ पासून शिवाजी, हंबीरराव, दत्ताजी त्रिंबक प्रभृति माणसांनीं चारपांचदां केलीच होती. जेथें मुलूख राखण्याच्या कामास फार लोक ठेवावे लागत व खर्चहि अमाप होई, तो प्रदेश अटीतटीनें ताब्यांत राखण्यास शिवाजीस सवड नव्हती. त्याचें बळच तेवढें नव्हतें. त्यापेक्षां शत्रूकडेच तो मुलूख ठेवून त्यांतून मधून मधून द्रव्य गोळा करणें शिवाजीस

जास्त सोयीचें वाटे. या स्वारींत त्यानें पाँदिचेरी–पोर्तोनोव्होपासून[१४३] (कडलूर) पन्हाळ्या-पर्यंत, चिखलांत दगड रोवल्याप्रमाणें, मधले मधले मुख्य व अजिंक्य किल्ले ताब्यांत आणून आपली लष्करी डाक पन्हाळ्यापासून जिंजीपर्यंत कायम केली. तुंगभद्रेच्या उत्तरतीराजवळ कोप्पळचा दक्षिणचें द्वार समजला जाणारा प्राचीन किल्ला पुढें एक वर्षानें, दत्ताजी त्रिंबकाच्या मृत्यूनंतर, तारीख ३ मार्च १६७९ रोजीं या प्रदेशांत जास्त सैन्य मोरोपंत पेशव्याबरोबर पाठवून हुसेनखान मायण्याच्या सुटकेच्या किंमतींत त्याच्या मुलाकडून ताब्यांत आणण्यांत आला.[१४४] हुसेनखान जातीचा पठाण असल्यानें, प्रतिस्पर्धी मसौदखान कारभारी झाल्यानंतर त्याच्या हाताखालीं काम करण्यापेक्षां शिवाजीचा चाकर होणें[१४५] त्यानें पत्करिलें. मोरोपंताच्या याच स्वारींत बिळगी, जमखिंडी, यादवाड या बाजूचा मुलूख शिवाजीनें आपल्या ताब्यांत आणला व विजापुरापासून आपणास वंचित करण्याचा बदला म्हणून मसौदखानाच्या अदोनीवर हल्ला करून त्याचा प्रदेश उद्ध्वस्त केला.[१४६] तेव्हां मसौदनें आपलीं मुलेंमाणसें व बाडबिछायत तेथून हलवून विजापुरास आणलीं. शिवाजीनें विजापूरच्या राज्यांत असा प्रलय उडवून दिल्यावर मसौदखानाची समजूत पडली व त्यानें दिलीरखानाशीं केलेला तह उडवून देऊन शिवाजीशीं सख्य करण्याचें योजिलें. या वेळीं शिवाजीचा मुलगा संभाजी दिलीरखानास जाऊन मिळाला असल्यामुळें खानास मोठा विश्वास निर्माण झाला होता व त्यानें मसौदखानास पक्ष न बदलण्याचा उपदेश चालविला. पण मसौदखानाची खात्री पटली कीं, किती म्हटलें तरी शिवाजीच्या मनांत विजापूरबद्दल आपलेपणा आहे तो त्यास मोगलांबद्दल कधींहि वाटणें शक्य नाहीं; त्यांत आतां त्याचा मुलगाच दिलीरखानानें फितविल्यामुळें त्याचें व मोगलांचें सख्य होणें शक्य नाहीं; म्हणून तो मोगलांविरुद्ध शिवाजीस मिळाला. तेव्हां दिलीरनें विजापूरच्या सैन्यांतील मृत बहलोलखानाचे पांच सख्खे व चुलतभाऊ, मुलगे व सरदार, तसेच उमराव व जमातदार मलीक बरखुर्दारखानाच्या मध्यस्थीनें फोडून मोगल सैन्यांत आणिले व मसौदखानाची बाजू अगदींच लंगडी करून सोडिली. आतां मसौदच्या बाजूस त्याचे स्वतःचे हबशी अनुयायी व शर्जाखान याचें तेवढें सैन्य उरलें होतें. हा शर्जाखान जसा शूर तसाच सदा च्चढेलहि होता. त्याचें व कोणाचें पटणें कठिण होतें. त्यामुळें तोहि क्षणांत मसौदखानास सोडून मोगलांकडे जाण्याचा बहाणा करी. तसें झालें म्हणजे मसौदखानाला शिवाजीवरच अवलंबून राहणें भाग पडे. बुसातीनुस्सलातीन या बखरीप्रमाणें, मसौदखानानें दोनदां असा पक्षपालट केला. प्रथम शिवाजीस मदतीस बोलावूनहि त्याबद्दल मनांत अविश्वास बाळगून त्याच्या सैन्यास विजापूरच्या तटाआड घेण्याचें नाकारलें व दूर बाहेरच त्यास मुक्काम करण्यास लावलें. याउलट त्याची मोगलांशीं वागणूक होती. शिवाजीविरुद्ध म्हणून मोगल विजापूरच्या मदतीस आले, तेव्हां त्यांच्या सरदारांस त्यानें बालक शिकंदर शाहासमोर नेऊन मुजरा करविला व त्यांस वस्त्रादि सन्मान करून शिवाजीवर जाण्यास आज्ञा दिली.[१४७] दीर्घ अनुभवानें शिवाजीहि मुसलमान शत्रूंशीं दुलग राजकारण लावून वारा येईल त्याप्रमाणें शीड फिरविण्यांत तरबेज झाला होता. पण एकंदरींत दीर्घकालीन हिंदु-मुसलमान झगड्यांत मुसलमान हे महत्त्वाच्या वेळीं नेहमीं एक होत राहिले व त्यांनीं हिंदूंना सदा संशयांत राखिलें.

एखाद्या भूभागांतील चिरप्रतिष्ठित, पक्क्या झालेल्या संस्कृतींत परक्या संस्कृतीचा प्रवेश हा किती बाधक असतो याचें हिंदुस्थानांत मुसलमानांचें आगमन हें मनावर बिंबण्या-सारखें उदाहरण आहे. प्राचीन भरतखंडाची त्यामुळें ऐतिहासिक फजिती होत आली

आहे. यूरोपनें घुसलेल्या मुसलमानांचा नायनाट केला, म्हणून घरची काळजी दूर होऊन यूरोपियन जगावर पसरूं शकले. पण भरतखंड मात्र घरचे पेंच वारण्यांत आजतागायत गुंतून राहिलें आहे. आतां जगांत कोठें स्वाऱ्या करून नवीन आणि रिकामा मुलूख जिंकण्यास अवसरच राहिलेला नाहीं. किंबहुना आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत एकानें दुसऱ्यावर स्वारी करणें हें असंस्कृतपणाचें लक्षण, असा जागतिक समज रूढ होत आहे. त्यास अनुसरून शेजाऱ्यावर स्वारी करून कोणत्याहि लहान राष्ट्रानें जास्त मोठें व बळकट होण्याचा प्रयत्न करूं नये म्हणून पाश्चात्यांनीं आपलीं साम्राज्यें मोडतांना शक्य तितके लहान, एक भाषा किंवा बोली बोलणारे तुकडे नवीन राज्यें बनवून दिलीं आहेत. तीं मुख्यतः आफ्रिका खंडांत असून मागासलेलीं, वेगवेगळ्या यूरोपीय भाषा स्वतःच्या म्हणून लावून घेतलेलीं अति लहान राष्ट्रें आहेत. केवळ राजकीय फायदा किंवा संरक्षण किंवा आर्थिक एकसूत्रता यांसाठीं तीं आपण होऊन ठराव करून कधीं एकत्र आलीं तर. नाहींतर स्वातंत्र्य रक्षिण्यास त्यांस एकत्र होण्याचें कारणच उरलेलें नाहीं. आमचीहि अवस्था तशीच व्हावयाची. पण इंग्रजांनीं एक उपखंड शंभर वर्षें अंमलाखालीं आणलें होतें. म्हणून आमचे केवळ बारके तुकडे पडूं शकले नाहींत. तरीहि इंग्रजांनीं छद्मीपणानें या सबंध भरतखंडांत आपल्याला कधीं काळीं संपूर्ण प्रवेशबंदी झाली तर कसें होईल हें पुढील काल्पनिक भय मनांत आणून भारत व पाकिस्तान हे तुकडे आपणच खतपाणी घालून व उत्तेजन देऊन निर्माण करून ठेवले आहेत व कांठावरील सीलोन, मलाया, ब्रह्मदेश हे प्रदेश अलगद वेगळे ठेवले. वस्तुतः जाती, धर्म, संस्कृति, आर्थिक संबंध व राजकीय सुदृढता यांचा एकत्र विचार केला असता तर हा सर्व प्रदेश एकच राज्य म्हणून राखणें सर्वांच्या हिताचें झालें असतें. येणेंकरून अकारण स्पर्धा नष्ट होऊन संरक्षणाचा खर्च निम्म्यावर आणून ठेवतां आला असता. पण एवींतेवीं आपलें साम्राज्य नष्ट होऊन हे प्रदेश मोकळे होणार, म्हणून त्यांच्या स्वातंत्र्यभावनेला जास्त फुंकर घालून इंग्रजांनीं सर्वांना सर्वच प्रश्न कठिण, खर्चाचे, जिकिरीचे, शत्रुत्वाचे व एकंदरींत कायम अहितकारक करून ठेवले आहेत. हेतु एवढाच कीं, यामुळें तरी हीं राज्यें आपल्याला केव्हां ना केव्हां स्वतःकडे बोलावितील, आपली मदत घेणें त्यांना मधून मधून भागच पडेल. म्हणजे त्यांच्या प्रदेशाचीं दारें आपल्याला नेहमीं मोकळीं राहतील. कांहीं तरी चमत्कार दाखविण्याचा मोका आपल्या हातीं राखल्याखेरीज आपणास कोणी नमस्कार कशासाठीं करणार आहे ?

महाराष्ट्रांत आल्यानंतरहि शिवाजीनें एकदम रायगडाकडे प्रयाण केलें नाहीं. तो पन्हाळ्यासच,[१४८] कदाचित् विजापुरकर व मोगलांच्या राजकारणाकडे लक्ष लावून सावधगिरीनें पुढील योजना ठरवून देण्यासाठीं राहिला. कदाचित् येथेंच त्याच्या कानावर आपल्या गैरहजेरींतील संभाजीच्या गैरवागणुकीच्या वृत्ताची खबर येऊन पडली असावी. म्हणून रायगडला जाण्यापूर्वी त्यानें उत्तरेकडील बातम्यांचा कानोसा घेऊन अवरंगजेब आतां पुढें कोठली मोहीम अंगीकारील याबद्दल आपला अंदाज बसविला असला पाहिजे. कारण अखेरीस दक्षिण राखावयाची तर तोच प्रधान शत्रु हें लक्षांत घेऊन पुढील पाऊल टाकणें भाग होतें. गोवळकोंडेकर मनांत कितीहि चुरचुरत असले तरी त्यांची कुवत शिवाजीवर चालून येण्याची नव्हती. आणि तसें चालून येण्यापूर्वी त्यांना विजापुरकरांशीं पूर्ण समझौता करून मगच काय तें करणें शक्य होतें. पण विजापुरकरांवर यापूर्वींच दिलीरखान पूर्ण दाब देऊन बसला

Scanned by CamScanner

होता. त्याच्या हातून काम निभत नाहींसें पाहून राजपुत्र शाह अलम याला अवरंगजेबानें दक्षिणेंत रवाना केलें. तो २५ फेब्रुवारी १६७९ त अवरंगाबादेस पोहोंचला.[१४९] अवरंगजेब स्वतः या वेळीं राजपुतांच्या प्रश्नाचें पुनर्मापन करीत असून,[१५०] त्यांतच त्याचें डोकें पुढील कांहीं वर्षें गुंतून त्यांतूनच जिझिया कर हिंदूंवर शंभर वर्षांनंतर पुनः बसविण्यांत येणार होता.[१५१] दहा वर्षांपूर्वीच, हिंदु-मुसलमान प्रश्नाचें बुजविले गेलेलें कवाड त्यानें पुनः उकरून काढून हिंदु देवळें पाडण्याचा तडाखा सुरू केला होता.[१५२] या त्याच्या उपक्रमाशीं आपण सहमत नाहीं हें दाखविण्यासाठींच जणुं मोगल राज्याविरुद्ध शिवाजीनें १६७० पासून युद्ध सुरू केलें व त्याला दक्षिणेंत पायबंद दिला. या कामांत त्याला काशीचे गागाभट्ट, परमानंदबुवा पोलादपुरकर प्रभृतींचें विशेष प्रोत्साहन मिळालें असावें. तेच विश्वेश्वराचें देऊळ पाडल्या-नंतर दक्षिणेंत येऊन राहिलेले दिसतात. शिवाजीचा १६६९ ते १६७४ या कालखंडांतील पराक्रम विशेष जोरदार होण्याचें कारण, मुसलमानांच्या अन्यायाबद्दलची मनांतील चीड व हिंदुधर्माबद्दल आपणास कांहीं करतां येतें कीं नाहीं हें एकदां जोराचा प्रयत्न करून पाहण्याचें मनांतील बालपणापासूनचें ध्येय प्रत्यक्षांत आणून दाखविण्याची त्याची खुमखुमी, हें होय. शिवाजीचे सर्व प्रयत्न राजकीय संधींवर लक्ष ठेवून करण्यांत आलेले आहेत. अवरंगजेब दुसरीकडे गुंतून उत्तरेंतच अडकून पडत आला, म्हणूनच शिवाजीचे प्रत्याघात शक्य झाले, हें इतिहासानें नेहमीं डोळ्यासमोर ठेवलें पाहिजे. जोंपर्यंत मोगल बादशाहींत एकमत होतें तोंपर्यंत, म्हणजे सन १६६७ पर्यंत, शिवाजीला पायबंद बसूं शकला. त्याला मोगलांविरुद्ध माघारच घ्यावी लागली. फक्त ती घेतांना त्यानें स्वतःचे हातपाय शाबूत राखले व आपलीं शस्त्रें, म्हणजे मुख्यतः सैन्य व गड, नाहींसे होऊं दिले नाहींत. मग १६६९ त अवरंग-जेबाचा देवळांविरुद्ध सार्वत्रिक हुकूम जारी होऊन सर्व हिंदु उत्तरेंत तरी बिथरले. ती संधि साधून शिवाजीनें कंबर कसली व पांच वर्षांत आपल्याला राजाभिषेक करवून घेऊन, अखिल हिंदूंच्या मनांत स्वतःबद्दल आत्मविश्वास निर्माण व्हावा, त्यांनीं केवळ हातपाय मोडून स्वस्थ बसून निराश होऊं नये, पुनः प्रयत्न करण्यास शिकावें, असें उदाहरण घालून दिलें. मोगल बादशाहीविरुद्ध सर्वत्र लहानमोठीं धार्मिक वा राजकीय स्वरूपाचीं बंडें झालीं व तीं मोगल बादशाहीस बरींच भोवलीं,[१५३] हें इतिहासावरून नमूद आहे.

मोगल दक्षिणेंत नरम पडून स्वस्थ बसले तेव्हां शिवाजीनें दक्षिणेकडे नजर फेंकून कोंकणांत अंकोल्यापर्यंत मुलूख आपल्या ताब्यांत आणला व सोंध्याच्या राजास मांडलिक करून सोडलें.[१५४] यापूर्वींच बेदनूरचे नायकहि त्यास करभार देणारे झाले होते.[१५५] यापुढें शिवाजीनें पूर्वेकडे नजर फिरवून, विजापुरांतील पठाण-दक्षिणी भांडणाचा उपयोग करून घेऊन आपले हातपाय त्या प्रदेशांत रोवले व तेथें मोक्याच्या जागीं आपलीं ठाणीं घातलीं. वकिलांच्या मध्यस्थीनें विजापूर व गोवळकोंडें हीं युक्तीनें करभार देणारीं राज्यें करून सोडलीं.[१५६] विजापूरचे स्थानिक जागिरदार मुसलमान कार्यक्षम लढवय्ये व आपला प्रदेश सहजासहजीं न गमावून बसणारे होते. तेथें शिवाजीला कठिण, खडकाळ भूमीच लागली. म्हणून त्यानें पलीकडील गोवळकोंड्याच्या मऊ राज्यांत जास्त राजकीय फैलाव करून प्रल्हाद निराजीच्या मदतीनें तेथील हिंदु वजीर मादण्णा याशीं संधान बांधलें व त्याच्या मध्यस्थीनें जिंजीकडील स्वारी करून तो कार्यभाग एका वर्षांतच तडीस नेऊन दाखविला. मध्यंतरीं त्याच्या यशानें मनें दुखविलेले गोवळकोंड्याचे व विजापूरचे सरदार खवळले

होते, त्यांस पुनः युक्तीनें एकत्र करून, सर्वांनीं मोगलांकडे लक्ष देणें जरूर व योग्य आहे हें त्यांच्या मनावर शिवाजीनें बिंबविलें,[१५७] व तें बहलोलखानाच्या मृत्यूनंतर[१५८] (डिसेंबर १६७७) साध्य झालें. या वेळीं मसौदनें दिलीरखानाशीं अपमानास्पद तह करून सत्ता आपल्या हातीं राखण्याचा प्रयत्न केला व शिवाजीच्या तोंडाला पानें पुसलीं.[१५९] तरीहि शिवाजीनें विजापूरच्या दक्षिणेकडील मुलुखांत मराठ्यांचा फैलाव दत्ताजी त्रिंबकाच्या मदतीनें चालूच ठेवला. दिलीरलाहि गोवळकोंडेकरांकडून मालखेड येथें पराभव खावा लागून माघार घ्यावी लागली. तिकडे उत्तरेस मोगल राज्यांत नाशिक भागांत मोरोपंत पेशव्याची चढाई सुरूच होती.[१६०] म्हणजे दक्षिणेंतून परत आल्यावरहि शिवाजी मोगलांस आपल्या काबूंत राखूं शकत होता. कर्नाटकांत सवा वर्षानंतर वेलूर शिवाजीच्या हातीं येऊन व वळवळ करणाऱ्या व्यंकोजीचा अहिरी (आंबोरिया) मुक्कामीं संताजी भोसल्याकडून चांगलाच पराभव होऊन शाहजीचें अर्धें राज्य शिवाजीच्या ताब्यांत आलें व त्याच्या राज्याची सलग पट्टी महाराष्ट्रापासून कॉरोमांडेलपर्यंत जोडली गेली. मुख्य शत्रूला असा कबजांत आणून नंतर शिवाजी घरच्या कटकटींकडे लक्ष देण्यास रायगडास परत आला.

दोन वर्षांपूर्वी दक्षिणेकडे तोंड वळवितांना शिवाजीच्या मनांतून संभाजी उठून विश्वासार्ह न उरल्यामुळें रायगडाहून त्याची उचलबांगडी शिवाजीनें शृंगारपुराकडे केली होती व त्याला बरोबरहि घेण्याचें टाळलें होतें. या गोष्टीचे परिणाम शिवाजीला इष्ट असे झाले नाहींत. संभाजीनें जास्त जास्त कवि कलशाच्या पंखाखालीं जाऊन यश मिळण्यासाठीं भलताच शाक्त मार्ग स्वीकारून दक्षिण कोंकणांत राज्य दुबळें करून ठेवलें होतें. याची वार्ता दिलीरखानापर्यंत जाऊन त्याचे धूर्त दूत संभाजीकडे येऊन त्यांच्यांत सहकार्याचा पाया घातला गेला होता. मुख्य मंत्र्यांचा शृंगारपुरावर ताबा नसल्यामुळें त्यांना संभाजीवर कडक नजर ठेवून त्याला आळा घालणें व बहकूं न देणें शक्य उरलें नव्हतें. हा सर्व प्रकार रायगडला परतल्यावर मंत्र्यांच्या अहवालावरून शिवाजीच्या ध्यानांत येऊन त्यानें ताबडतोब त्याला शृंगारपूर सोडून परळीच्या किल्ल्यावर म्हणजे सज्जनगडावर जाऊन राहण्यास सांगितलें. यामुळें संभाजीवर असलेला उरलासुरला दाबहि नाहींसा होऊन तो सज्जनगडावरून थोड्याच काळांत, आपण माहुलीस संगमावर स्नानास जातों असें निमित्त करून, पूर्वींच बोलावून ठेवलेल्या दिलीरखानाच्या सैन्यांत गेला. येथें शिवाजीचा डाव फसला. या नव्यानें उत्पन्न झालेल्या पेंचांत शिवाजीचें मन एक वर्षाइतका दीर्घकाल गुंतून राहिलें व त्याचा राज्यकारभारावरहि दुष्परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. या अवधींत संभाजीनें दिलीरखानाबरोबर विजापुराकडे येऊन शिवाजीचा त्या प्रदेशांतील आघाडीवरचा मोर्चा असलेला भूपाळगड हा खडकाळ किल्ला तेथील मराठी फौजांच्या दुदिल्या वृत्तीमुळें २ एप्रिल १६७९ मध्यें जिंकून घेतला.[१६१] याला तोड म्हणून पदरचा पैसा खर्चून शिवाजीनें विजापूर मोगलांविरुद्ध राखलें. विजापुरकरांनाहि, दुसरा कोणी पाठीराखा नसल्यानें, स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध शिवाजीच्या पाठीमागें उभें राहणें भाग झालें. दिलीरखानाचा पराभव पाठीवर अविश्वासू विजापुरकर ठेवून विजापुरी मुलुखांत करणें अशक्य वाटल्यामुळें शिवाजीनें जालन्यापर्यंत उत्तरेस जाऊन मोगलांच्या मुलुखांतच लूट आरंभिली[१६२] व युद्धाचा कांहीं खर्च तरी तेथून वसूल करण्याची उमेद धरली. पण या वेळीं उत्तरेकडून अवरंगजेबानें जास्त फौज शाह अलमाबरोबर दक्षिणेंत पाठविली असल्यानें[१६३] व त्यांत मानी व कजाख राजपूत व कट्टर

मुसलमान सरदार[१६४] असल्यानें त्यांनीं शिवाजीच्या तुलनात्मकदृष्ट्या कमी फौजेवर झुंबड उठविली व त्याला मिळविलेली लूट राखून सुरक्षितपणें पळण्यास त्या सपाट प्रदेशांत कठिण करून सोडलें. आपल्या हेरांच्या खास बातमीवर अवलंबून राहून व त्यांच्या पायवाटेच्या डोंगराळ मार्गाचा अवलंब करून शिवाजी कसाबसा नगर व नाशिक यांच्या कोपऱ्यावरील सह्याद्रींतील पट्टा किल्ल्यावर जाऊन विश्रांति पावला[१६५] व नंतर त्याला हायसें वाटलें. (२२ नोव्हेंबर १६७९). तेथून तो पुरंदराकडे परतला असें सभासदानें दिलेलें आहे,[१६६] तें चुकीचें दिसतें. कारण उत्तर महाराष्ट्र या वेळीं शिवाजीला सुरक्षित राहिला नव्हता. मोगल सैन्य सगळीकडे त्याचा पिच्छा पुरवीत होतें. शिवाजी पट्ट्याहून कोंकणांत उतरून लुटीसह रायगडास पोहोंचला[१६७] व तेथें त्याच्या कानावर संभाजी मोगल सैन्य सोडून व विजापुरकरांचाहि लागाबांधा तोडून अथणीवरून पन्हाळ्यास स्वराज्यांत परतल्याचें आनंददायक वृत्त पडलें. तेव्हां त्वरा करून संभाजीचा रुसवा घालवून स्वराज्यांतील हें शल्य निरुपद्रवी करण्यासाठीं तो तडक पन्हाळ्यास मुलाच्या भेटीस हजर झाला[१६८] व तेथें दीर्घकाळ विश्रांति घेऊन व मुलाशीं युक्तिवादाचें व मायेचें बोलणें करून[१६९] त्यानें स्वराज्यांतील ही भेग बुजविण्याचा प्रयत्न केला. पण दुर्दैवानें संभाजी त्याला हवा तसा वळला नाहीं. शिवाजीचे हातपाय तर थकत चालले. म्हणून लहान मुलाचें लग्न उरकून, मंत्र्यांशीं विचारविनिमय करून त्यांतून कांहीं पुढील मार्ग निष्पन्न होतो कीं काय हें पाहण्यासाठीं तो रायगडास फाल्गुनांत दाखल झाला व तेथें त्यानें घाईनें घरगुती कर्तव्यें उरकलीं.[१७०] पण संभाजीशीं पूर्वी ठरविल्याप्रमाणें राज्याचीं बोलणीं पुढें चालविण्यासाठीं त्याला पन्हाळ्यास परतणें थकव्यामुळें शक्य झालें नाहीं. तो अकस्मात् आजारी पडून पंधरा दिवसांतच मृत्यु पावला.[१७१] त्याचें आणि संभाजीचें अखेरचें निक्षून बोलणें कधींच तडीस गेलेलें दिसत नाहीं.

रायगडाहून संभाजीला बरोबर घेऊन बाहेर पडतांना संभाजीनें कांहीं विरुद्ध भाव दाखविल्याचें नमूद नाहीं. तो मुकाट एखाद्या गरीब गायीप्रमाणें पित्राज्ञा पालन केल्याचें सोंग करून शृंगारपुरास जाऊन राहिला. शिवाजी दक्षिणची स्वारी पुरी करून रायगडास आल्यावर व आपल्या गैरहजेरींतील संभाजीच्या दुर्वर्तनाबद्दलचा पुरावा मंत्र्यांकडून त्यास सादर झाल्यानंतर त्यानें संभाजीविरुद्ध भाव दाखवून त्याला परळीच्या किल्ल्यावर जाऊन राहण्यास सांगितलें. त्याबद्दलहि संभाजीनें बंडखोरी आचरलेली दिसत नाही. याचें कारण कदाचित् संभाजीला स्वतःचेंच मन आपल्या दिलीरखानाशीं चाललेल्या गुप्त राजकारणाबद्दल खात असावें. मोगलांकडून त्याचें परत येणेंहि बरोबर रीतीनें, सयुक्तिकपणें मांडलेलें कोठें नमूद नाहीं. शिवाजी त्याला मराठी राज्याच्या हिताच्या दृष्टीनें शत्रूकडून बोलविण्यास जंग जंग पछाडीत असेल, पण बंडखोरीचा विचार न करतां तो मुकाट स्वराज्यांत कां परतला, मोगलांच्या एकाच अनुभवानें त्यांचा संबंध तोडण्याइतका तो त्यांच्याबद्दल विटला काय, याचेंहि उत्तर कोण्या बखरीनेंहि पुढें मांडलेलें नाहीं. म्हणजे हा सर्व छपवाछपवीचा, लबाडीचा डाव भासतो. अशाहि स्थितींत संभाजीची भेट मुद्दाम पन्हाळ्यास जाऊन दीर्घकाल घेऊन शिवाजीनें त्याच्यापुढें जिंजीचें स्वतंत्र राज्य त्याचा वांटा म्हणून पुढें ठेविलें. तेंहि सरळपणें मान्य न करतां संभाजीनें 'दूधभात खाऊन' पित्याजवळच राहण्याचें साधुपुत्राचें ध्येय शिवाजीपुढें ठेविलें व या धूर्ततेच्या डावावर तडकाफडकीं शिवाजीला कांहींहि करतां आलें नाहीं. त्यानें ही गोष्ट रायगडाहून परत आल्यावर पुनः उघडण्याचें कबूल करून रायगडास प्रयाण केलें

व काळाच्या जबड्यांत तो सांपडला. त्याच्यानंतर त्यानें ठरवून दिलेली व्यवस्था, प्रधानांच्या गडावरील गैरहजेरीमुळें, ताबडतोब गुपचूप या कानाची त्या कानास कळण्यापूर्वी अंमलांत आणण्याचा मोका संभाजीच्या जागरूकपणामुळें फुकट गेला. प्रधान पन्हाळ्यास येऊन पोहोंचण्यापूर्वीच सेनापति व सैनिक मराठे संभाजीनें आपल्या बाजूस ओढण्यांत यश संपादन केलें होतें. राज्यांतील एक पक्षहि त्याला गुप्त बातमी नेऊन पोहोंचविण्यांत व एकंदरीनें त्याच्या बाजूनें लोकमत करण्यांत फार काळ गुंतलेला होता, असाहि बोध या प्रकरणीं होतो. मुलकी व लष्करी अधिकाऱ्यांतील सुप्त स्पर्धा शिवाजीच्या मरणाची संधि साधून उफाळून बाहेर पडलेली दिसते. शहाणपणानें, फार काळ लक्ष देऊन, दूरदृष्टीनें आंखलेले बेतहि काळाच्या विचित्रतेमुळें तडीस जात नाहींत, हेंच इतिहासाचें एक सार दिसतें.

दक्षिण - दिग्विजय

१. शि. दि. पृ. ३०६ ते ३१३; चि. ब. पृ. २८५–२८६; ए. क. ब. पृ. १३४, कलम ७६.
२. स. ब. पृ. ६६–६७.
३. पु. छ. शि. भाग ३—बाळशास्त्री हरदास, पृ. ३७०–३७९.
४. शि. च. प्र. पृ. ५३; ERS Vol II, L. 137, 139, 141, 142, 144, 152.
५. राम. अंक ६३–६४, ले. १; प. सा. सं. १८१६.
६. History of the Nayaks of Madura by S. Aiyar, pp. 163–170; Jesuit Letter pp. 279–281.
७. ERS Vol II L. 137, p. 77.
८. पु. छ. शि. भा. ३, पृ. ३७३–३७४.
पु. छ. शि. भा. ३, पृ. ३७५–३७८.
१०. Kaeppelin, 155 [footnote given in Tamilaham in the 17th Century by R. Sathianathaier, pp. 108].
११. शि. च. प्र. पृ. २६.
१२. शि. ब. पृ. २७६–२८०; शि. दि. पृ. २८९–२९४; ए. क. ब. पृ. १३१ ते १३५, कलमें ७५ व १७६.
१३. शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र : पु. छ. शि. भाग ३, पृ. ३७१.
१४. पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्-—पृ. ३ व ४.
१५. शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र, प. सा. सं. खंड २, पृ. ७१४—"...तुम्ही तुरूक लोकांच्या बुधीस लागोन आमच्या लोकांसी झगडा करावा......"
१६. पु. छ. शि. भाग ३, पृ. ३७१, ३७२, ३७३.
१७. ERS Vol II, p. 45, L. 81—"We now seeing Anajee soe resolved against us, begen to advise what to be done, being very loath to do anything that might disoblige him. In the morning early we set forward for Rajapore and coming to a pleasant spring of water, we satte downe under a tree, resolving to stay there once more to meet the Rajah, where we had not been long, but *Purlaut Pundit* Neerajee Punditts sonne, passing by, came out of his pallankeene to us where we were, seemed very glad to see us and desirous to know, wherein he might be serviceable to us, being very sensible of what had passed between us and Anajee".

ERS Vol I, L 476, pp.356–357—"Amongst Sevagees, chiefest Ministers of state you must particularly apply yourselfe to Naragy Pundet,

who hath expressed extraordinary kindnesse and affection to the company's interest, and therefore you are to communicate unto him all our designes and proposals before they are presented to Sevagee..."
ERs Vol I, L. 486; Vol II L. 122, p. 70; Vol I, L. 451, pp. 327, 328.

१८. प. का. पृ. ५९.

१९. प. का. पृ. ६६.

२०. प. का. पृ. ६६.

२१. S. H. T. Vol V, pp. 276-7

२२. Article 'What Shivaji owed to Vijayanagara' in the Vijayanagara Sexcentenary commemoration Vol. pp. 125-138.

२३. Rise of The Maratha Power by M. G. Ranade, p. 174.

२४. स. ब. पृ. ७३–७४ व ८२; प. का. पृ. ८०, श्लो. २ ते ५.

२५. पु. छ. शि. भा. ३, पृ. ३७४.

२६. पु. छ. शि. पृ. ३७४–५.

२७. शि. दि. पृ. ३१२.

२८. स. ब. पृ. ६०.

२९. प. का. पृ. ५१ श्लो. १२४ व पृ. ६८ श्लोक १, २, ३.

३०. प. का. पृ. ६६, श्लो. ८७.

३१. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २८; चि. ब. पृ. २८१; शि. दि. पृ. ३०१.

३२. Martin—F. B. S. by S. Sen, p. 306.

३३. ERS Vol II, L. 185, p. 99.

३४. ERS Vol II, L. 186, p. 99.

३५. ए. क. ब. (साने व सरकारसंपादित प्रती), कलम ७६, पृ. १३४, १३५.

३६. ERS Vol II, L. 198, p. 106.

३७. शि. च. प्र. पृ. २८.

३७. (अ) डचांच्या दाग रजिस्टरमधील ३० जून १६७६ च्या पत्रांत बेळगांव येथील किल्ल्याच्या विजापुरी मुसलमान सरदारानें शिवाजीस फसविल्याची हकीकत आली आहे. त्यानें ४०,००० पॅगोडांच्या मोबदल्यांत किल्ला स्वाधीन करण्याचें शिवाजीस वचन दिलें व निम्मी रक्कम आगाऊ घेतली. शिवाजीचें सैन्य जेव्हां किल्ल्याचा ताबा घेण्यास गेलें तेव्हां आपलें वचन मोडून किल्लेदारानें शिवाजीच्या सैन्यावर एकाएकीं हल्ला चढविला. त्यांत शिवाजीचे सहाशें शिपाई ठार झाले व बाकीचे पळून गेले. (पाहा—Shivaji The Great, Vol. II, part I by Dr. Balkrishna, p. 178.) यावरून स्पष्ट होतें कीं, शिवाजीचे शत्रूहि मोठे धूर्त असून, त्यांनींहि शिवाजीला कांहीं वेळां चकविलें. शिवाजीनें अशा धूर्तांवरहि मात केली यांतच त्याचें राजकारणपटुत्व दिसून येतें.

३८. स. ब. पृ. ६७.

३९. स. ब. पृ. ६३.

४०. शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र—पु. छ. शि. भा. ३, पृ. ३७५–३७६.

४१. स. ब. पृ. ६७.

४२. स. ब. पृ. ६७; ERS Vol II. p. 132, L. 241.

४३. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २८.

४४. स. ब. पृ. ६७.

४५. स. ब. पृ. ६७.

४६. स. ब. पृ. ६८.

४७. स. ब. पृ. ६८.
४८. स. ब. पृ. ६८.
४९. स. ब. पृ. ४९.
५०. ERS Vol II, L. 232, p. 125.
५१. शिवाजीचें मालोजी घोरपड्यास पत्र—प. सा. सं. खं. २, क्र. १९०१.
५१. अ. १. ही गोष्ट सर यदुनाथांनीं पोतुगीज साधनांच्या द्वारें Shivaji And His Times च्या पांचव्या आवृत्तींत पृ. ३२–३३ वर चांगल्या रीतीनें दाखवून दिली आहे.

२. इंग्रजांचा एतद्देशीय दुभाषा नारायण शेणवी हा शिवराजाभिषेकापूर्वीं थोडे दिवस रायगडास शिवाजीस भेटण्यास इंग्रजांमार्फत गेला होता. त्यानें तेथून लिहिलेल्या पत्रांत पुढील उद्गार काढले आहेत. "To This Coronation he (Shivaji) hath invited many learned Bramines, and will liberally bestow on them many elephants, horses and money, but it is not knowne whether he will be crowned in person or some other Prince, for it is reported he hath a Prince of the Nisamshay (Nizamshahi) race in his custody." [ERS Vol. I, L. 451, p. 358]. जवळजवळ तीस वर्षांपूर्वीं मृत झालेल्या निजामशाहीचा राजपुत्र शिवाजीकडे असून त्याला शिवाजी राजाभिषेक करणार कीं काय असा संशय नारायण शेणव्यानें रायगडाहून लिहिलेल्या पत्रांत शिवराजाभिषेकापूर्वीं थोडेच दिवस व्यक्त करावा ही गोष्ट महत्त्वाची नाहीं काय ? या गोष्टीचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, शिवाजीनेंच सर्वत्र भुमका उठवून दिली होती कीं, निजामशहाचा एक राजपुत्र—बहुधा १६३६ मध्यें शाहजीच्या ताब्यांत जो होता तो असावा, कारण राजपुत्र म्हणून भलताच एक तरुण शाहजीनें १६३६ त मोंगलांच्या स्वाधीन केल्याची बातमी लोकांत प्रचलित होती—माझ्या ताब्यांत असून निजामशाहीचा प्रतिनिधि म्हणून मी त्यालाच गादीवर बसविणार आहें !

५२. स. ब. पृ. ६८–६९.
५३. ERS Vol II, L. 232, p. 125.
५४. स. ब. पृ. ६९.
५५. चि. ब. पृ. २८३; ए. क. ब. कलम ८०, पृ. १४०–१४१; शि. दि. पृ. ३०२–३०३.
५६. ERS Vol II, L. 241, p. 131.
५७. ERS Vol II, L. 222, p. 117.
५८. ERS Vol II, L. 232, p. 125.
५९. ERS Vol II, L. 231, p. 124.
६०. ERS Vol II, L 232, p. 125.
६१. ERS Vol II, L. 231, p. 124.
६२. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २७.
६३. शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र—पु. छ. शि. भा. ३, पृ. ३७३.
६४. Martin—F. B. S. pp. 264, 272, 275.
६५. Martin—F. B. S. pp. 274.
६६. H. N. M. by S. Aiyar, p. 282.
६७. ERS Vol II, L. 232, p. 125.
६८. ERS Vol II, L. 232, p. 125.
६९. ERS Vol II, L. 232, p. 125.
७०. ERS Vol II, p. 125.
७१. Martin—F. B. S. p. 287.
७२. प. सा. सं. भा. २, पृ. ७१५.

७३. Martin—F. B. S. p. 287.
७४. राज. खं. ८, ले. ३३ ते ३६.
७५. Diary of Francois Martin Vol I 603, II 9 and 35 and भोसलवंशम् [footnote by J. Sarkar in S. H. T. Vol V, p. 280].
७६. ERS Vol II, L. 226, 231; शि. च. प्र. (जे. शा.) पृ. २९.
७७. स. व. पृ. ७१.
७८. Martin—F. B. S. p. 341.
७९. Martin—F. B. S. p. 297.
८०. Martin—F. B. S. p. 299.
८१. ERS Vol II, L. 264, p. 146.
८२. Martin—F. B. S. p. 271.
८३. Martin—F. B. S. p. 332.
८४. Martin—F. B. S. p. 264.
८५. Martin—F. B. S. pp. 271-272.
८६. चि. व. पृ. २८५; ए. क. व. कलम ८१, पृ. १४२; शि. दि. पृ. ३०६.
८७. Martin—F. B. S. p. 274; ERS Vol II, L. 226, 231.
८८. ERS Vol II, L. 232, p. 125.
८९. ए. क. व. कलम ८१, पृ. १४१–१४२; चि. व. पृ. २८४, शि. दि. पृ. ३०४.
९०. शि. च. प्र. (जे. शा.) पृ. २९.
९१. Martin—F. B. S. p. 336; शि. च. प्र. (जे. शा.) पृ. २९.
९२. F. R. Fort St.George Diary and Cons BK 1678–9. p. 119. 30th Sept. 1678 [footnote given by Dr. Balkrishna in Shivaji The Great. Vol II, part I, p. 260].
९३. व. स. पृ. ३३६ (तळटीप–Shivaji The Great, Vol II, Part I, p. 260.)
९४. ERS Vol II, L. 232, p. 125-126.
९५. ERS Vol II, L. 234, p. 127.
९६. ERS Vol II, L. 234, p. 127.
९७. Martin—F. B. S. pp. 287 to 290, 295, 231, 322, 326.
९८. ERS Vol II, L. 246, p. 134.
९९. ERS Vol II, L. 240, p. 130.
१००. ERS Vol II, L. 241, p. 132.
१०१. ERS Vol II, L. 241, p. 132.
१०२. ERS Vol II, L. 241, p. 132.
१०३. ERS Vol II, L 241.
१०४. ERS Vol II, L. 244.
१०५. शि. च. प्र. (जे. शा.) पृ. २८.
१०६. ERS L. 250, pp. 136-37.
१०७. La Mission Du Madure III—History of The Nayaks of Madura pp. 283-4.
१०८. ERS Vol II, L. 251; L. 255.
१०९. सुरतकर इंग्रजांचें पत्र.
११०. ERS Vol II, L. 241, pp. 131-2.
१११. Martin-F. B. S. p. 305.
११२. Martin-F. B. S. p. 306.

Scanned by CamScanner

११३. Martin–F. B. S. pp.305–307.
११४. ERS Vol II, L. 230, 236, 240 (p. 131), 248.
११५. ERS Vol II, L. 231.
११६. शि. चा. प्र. (जे. श.) पृ. २८.
११७. शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र–प. सा. सं. खंड २, २२३६, पृ. ६८४; स. ब. पृ. ७१.
११८. ERS Vol II, L. 263, p. 145–6.
११९. ERS Vol II, L. 266, p 147; L. 274, p. 152.
१२०. स. ब. पृ. ७१.
१२१. स. ब. पृ. ७०–७१.
१२२. ERS Vol II, L. 264, pp. 146.
१२३. La Mission III—H.N.M. p. 283
१२४. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९.
१२५. प. सा. सं. खं. २, ले. २३३२.
१२६. ERS Vol II, L. 264; शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९; Martin—F.B.S pp. 315-6.
१२७. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९, ERS Vol II, L. 266, 273.
१२८. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २८–२९; बुंदेल्याची बखर पृ. २१–२२.
१२९. ERS Vol II, L. 292, p. 160.
१३०. ERS Vol II, L. 292.
१३१. बसातुस्सलातीन पृ. ४५६—History of Aurangzeb, Vol IV, Second Ed. (1930) pp. 172–3.
१३२. ERS Vol II, L. 279, p. 153.
१३३. शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र–प. सा. सं. खं २, क्र. २३३२, चि. ब. पृ. २९४.
१३४. स. ब. पृ. ७१; चि. ब. पृ. २८९; शि. दि. पृ. ३५१, ए. क. ब. (साने प्रत) कलम ८२, पृ. १४३–१४४; सरकार प्रत कलम ८३, पृ. १४६–७, शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९.
१३५. ERS Vol II, L 285.
१३६. शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र–प. सा. सं. २३३२ "दुसरा विचार करावा होता की, श्रीदेवाची व श्रीची कृपा त्यावरी पूर्ण जाली आहे. दुस्ट तुरकाला ते मारितात. आपल्या सैन्यांतहि तुरूक लोकच असतां जये कैसा होतो; आणि तुरूक लोक कैसे वाचो पाहातात, हा विचार करावा होता." शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र–पु. छ. शि. पृ. ३७३-४, ३७८.
१३७. स. ब. पृ. ७१; शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९
१३८. शि. च. प्र. पृ. १७५, श्लोक १; पृ. १४३ श्लो. ८२.
१३९. स. ब. पृ. ७१; शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९.
१४०. स. ब. पृ. ६५.
१४१. स. ब. पृ. ७१.
१४२. स. ब. पृ. ७१.
१४३. F. R. Fort St. George, Vol 27, Love's Vestiges, i 371, 357 [Footnote given in S. H. T. Vol V, p. 301]
१४४. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९–३०.
१४५. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९–३०.
१४६. बसातीनुस्सलातीन (मराठी भाषांतर) शि. च. वृ. सं. खं. २ पृ. ९८ ते १०५.
१४८. ERS Vol II, L 296, p. 163.
१४९. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९.
१५०. History of Aurangzeb Vol III, second ed. pp 325–351.

१५१. M. A. 174; Mirat-I-Ahmadi, 313; Ishwardas 74 a [footnote given in History of Aurangzeb Vol III, 2nd ed. p. 328]

१५२. M. A. 81; History of Aurangzeb Vol III 2nd ed. pp. 282-285.

१५३. History of Aurangzeb Vol III 2nd ed. pp. 290-321.

१५४. ERS Vol II, L 88-89, L 114; शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २७.

१५५. ERS Vol II, L. 414, p 305,

१५६. ERS Vol II, L--393, 78; शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २६.

१५७. ERS Vol II, L. 279.

१५८. ERS Vol II, L. 266; शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९.

१५९. बसातीनुस्सलातीन मराठी भाषांतर–शि. च. वृ. सं. खं. २, पृ. १०२.

१६०. ERS L. 272, p. 150.

१६० (अ). रायगडास परतण्यापूर्वी पाटगांवीं जाऊन शिवाजीनें मौनीबावांची दुसऱ्यांदां भेट घेतली असावी, असें शि. च. सा. खंड. ४, ले. ७३५ पृ० ९० वरून वाटतें.

१६१. ब. स. चें मराठी भाषांतर–शि. च. वृ. सं. खं. २, पृ. १०४; शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९; प. का. पृ. ९५ ते १००.

१६२. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. ३०; स. ब. पृ. ७२.

१६३. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. २९.

१६४. स. ब. पृ. ७२, शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र–प. सा. सं. २२३६; पृ. ६८३.

१६५. स. ब. पृ. ७२. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. ३०; ERS, L. 447, p 262; प. सा. सं. ले. २२३६.

१६६. स. ब. पृ. १६६.

१६७. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. ३०.

१६८. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. ३०; स. ब. पृ. ७३.

१६९. स. ब. पृ. ७३–७४; शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र–प. सा. सं. २२६६, पृ. ६८४.

१७०. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. ३०; स. ब. पृ. ८१–८२.

१७१. शि. च. प्र. (जे. श.) पृ. ३०; स. ब. पृ. ८३–८४.

Scanned by CamScanner

काहीं टिपणें

- १६५० ते १६६४ पर्यंतच्या शाहजीच्या हालचाली
- दुसऱ्या अली आदिलशाहाच्या बंकापुरावर स्वाऱ्या किती झाल्या ?
- शिवभारताचें परीक्षण
- शिवाजीचा मुलूख
- शिवाजीमहाराजांच्या आयुष्याचा कालपट ठरविण्यास आधारभूत असे ऐतिहासिक साधनांतील उल्लेख.
- शिवाजी महाराजांच्या आयुष्याचा कालपट

Scanned by CamScanner

टिपण : १

१६५० तें १६६४ पर्यंतच्या शाहजीच्या हालचाली

१६५१ : डॉ. बाळकृष्ण English Factory Records 1651–54 p. 99 O. C. 2246. Jan. 1652, Shivaji The Great, Vol I Part I p. 139 मधील 'विजापुरकरांनीं गोवळकोंड्याजवळील डोंगरांत मीरजुम्ल्यास कोंडून त्याचा पराभव केला' हा उल्लेख शाहजीच्या पराक्रमास लावतात व त्यास आधार जयराम कवीचा देतात. मात्र तो देतांना मीरजुम्ल्यानें शाहजीस ६ किंवा ९ लाख पॅगोडा खंडणी म्हणून दिले असें म्हणतात. परंतु जयराम कवीनें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, जुम्ल्यानें एक रुकादेखील शाहजीस दिला नाहीं.

यदुनाथ सरकारांनीं दिलेलीं विजापूर दरबारचीं शाहजीसंबंधींचीं पत्रें [१६५०–१६६४. House of Shivaji, II ed. pp. 80–89.]

१६५१ (२० ऑगस्ट) : तंबाखूवरील कर पाठविण्याबद्दल आदिलशहाचें शाहजीस पत्र.

१६५३ (७ फेब्रु.) : शाहजीस वास्तव्य करण्यासाठीं चिक बाळापूर दिल्याबद्दलचें आदिलशहाचें शाहजीस पत्र.

१६५७ (९ जून) : हेजीब नरहर तिमाजी याजकडे शाहजीनें आपल्या मुलखाची हालहवाल पाठवावी, असें आदिलशहाचें शाहजीस पत्र.

१६५५–६४ या काळांतील शाहजीच्या हालचाली [Shivaji The Great Vol I, part II]

१६५७ : शाहजी दक्षिणेंत असून त्यानें Sadrempatam येथील डच कंपनीची इमारत ताब्यांत घेऊन कंपनीच्या कांहीं नोकरांना कैद केलें. [From Wingur la office to the Governor–General–in–Council of India, 5 May 1660, Col Archives No. 1123] **४७४**

१६६०–६१ : शाहजीनें Tegenapatam च्या किल्ल्यास वेढा घालून ४ फेब्रु. १६६१ रोजीं तो घेतल्याचा उल्लेख [Dutch Records, Letter Book 1661–2, 20 Dec. 1661] **५८१**

१६५५–५९ : बड्या साहेबिणीनें अली आदिलशहास (दुसरा) विजापूरच्या गादीवर बसविण्याचें ठरविलें—कांहीं सरदारांनीं दरबारांत न जाण्याचें व नव्या बादशहास कुर्निसात

न करण्याचें ठरविलें त्यांत शाहजी होता. [E. F. 1655–59 p. 249–51, Revington to Company, 10 Dec. 1659]

१६५९ : शाहजी दक्षिणेकडे असल्याचा व कांहीं सरदारांसह विजापुरावर चालून ५०
जाऊन तें घेण्याचा त्याचा बेत असल्याचा उल्लेख [E. F. 1655–59, pp. 249–51
Revington to Company, 10 Dec, 1659]

१६६१–६४ : अली आदिलशहानें शाहजी व बहलोलखान यांस बंकापुरास ५३
आपल्या भेटीस बोलावून दोघांसहि कैद केलें व शाहजीस दोन दिवसांनीं सोडून दिलें.
शाहजीच्या राजनिष्ठेविषयीं सुलतानास संशय असल्याचा उल्लेख नाहीं. [E. F. Vol 1961–64, p. 242; From Goa to Surat by Giffard and Ferrand, 20 July 1663] २५

१६६४ : शाहजीच्या मृत्यूचा उल्लेख व आदिलशहाच्या मतें तो बंडखोर असल्याचें
डच्चांचें मत [Kol Arch. 1137–Fols 1649, 1650] ५०२

Shivaji The Great Vol I part I

१६५४ : शाहजीनें महमद आदिलशहाचा पुनः विश्वास संपादन केल्याचा १६
एप्रिल १६५४ च्या पोर्तुगीज पत्रांत उल्लेख [Pissurlenkar, Shivaji, p. 33] २४३

१६५५–५६ : १६५५–५६ च्या दरम्यान केंव्हां तरी शाहजीपुत्र संभाजी कनक-
गिरीच्या वेढ्यांत मृत्यु पावल्यावर शाहजीनें स्वतः जाऊन तो किल्ला जिंकला व कनकगिरीच्या
पाळेगाराचें पारिपत्य केलें असें डॉ. बाळकृष्ण म्हणतात. पण त्यांनीं वेढ्याचा कालहि
दिलेला नाहीं व हकीकतीस आधारहि दिलेला नाहीं. तेंव्हां त्यांनीं बखरी व राधामाधव-
विलासचंपूचा आधार घेतला असावा असें दिसतें. २४४

१९ मार्च १६५९ : शाहजीचा व मुल्ला महमदाचा त्रिचनापल्लीच्या किल्ल्यावर
हल्ला—मन्नारकोविल व वल्लम कोट्टाई हीं ठाणीं त्यांनीं काबीज केलीं. [La Mission Du
Madure by Father J. Bertrand III Letter of Proenza to Nike]

शाहजी व मुल्ला महमद यांनीं विजयराघवाच्या मदतीला म्हणून जाऊन त्याची
राजधानी तंजावर १९ मार्चला घेतली. यावरून शाहजी १६५८ च्या पावसाळ्याअखेर तरी
उत्तरेकडून निघाला असला पाहिजे. [La Mission Du Madure III by Father J.
Bertrand, Letter of Proenza Nikel, Trichinopoly, 1659—History of the
Nayaks of Madura by R. Satyanatha Aiyar, 1924 p 270. see Shivaji the
Great, Vol I, Part I, p. 144-45]

१६६२ : मदुरेच्या चोकनाथ नायकाचें बंड मोडण्यासाठीं १६६२-मध्यें शाहजीचा
त्रिचनापल्लीस वेढा–त्यांत त्यास अपयश–तो तंजावरला व तेथून जिंजीला परतला.

वरील दोन प्रसंगांस अस्सल आधार बाळकृष्णांनीं दिलेला नाहीं. The Nayaks of
Madura वरून त्यांनीं त्या प्रसंगांचें वर्णन केलें असावें. २४४–४५

१६६०–६१ : १५ डिसें. १६६०त शाहजीनें Tevenapatam गांवाला वेढा
घातला. (४ फेब्रु. १६६१ रोजीं तेथील किल्ला जिंकून घेतला.) [Dagh-Register, 1661.
p. 126, 16 May 1661] २४६

१६६१ : ऑक्टो. १६६१ मध्यें शाहजीनें Porto Novo बंदर काबीज केलें.
(E. F., 1661–1664, pp. 50–51) २४६

Scanned by CamScanner

१६६१ : शाहजी व लिंगमनायक यांत नोव्हें. १६६१ च्या सुमारास तह [Dagh-Register 1661. p. 404. 30 Nov. 1661]. १४९

१६६१–६२ : वरील तह मोडला व शाहजी आणि एक विजापुरी सेनापति (Nirnemya) यांनीं मिळून त्रिचनापल्लीस वेढा घातला [Dagh-Register 1663. p. 365. 31 July 1663]. १५१

१६६०–६१ : शाहजी व Anthosie Pantoelooe हे विजापूर दरबारांतील बंडखोर सरदार असल्याचा व त्यांनीं मदुरा व तंजावर येथील नायक आणि लिंगमनायक यांशीं संरक्षणकरार केला असल्याचा उल्लेख [Dagh-Register 1661. p. 40]. १५५

also D. R. p. 126, 16 May 1661. १५६

१६६०–६२ : शाहजी व मुल्ला (महमद) हे १६६०–६२ पर्यंत जिंजी व तंजावर या राज्यांत पाय रोवून असून तेथें आपली सत्ता प्रस्थापित करण्याचा त्यांचा हेतु (La Mission Du Medure III by Fathar J. Bertrand, Letter of Proenza to Paul Oliva, Trichinopoly, 1662. History of the Nayaks of Madura by R. Satyanatha Aiyar, 1924 p. 272. See Shivaji The Great Vol I, Part I.).

१६६२ : मदुरेच्या चोक्कनाथ नायकानें शाहजीपासून जिंजी घेण्यासाठीं लिंगम नायकास पाठविलें—पण लिंगम विश्वासघात करून शाहजीस मिळाला व त्याच्या मदतीनें त्यानें त्रिचनापल्लीस वेढा घातला—चोक्कनाथानें दोघांचाहि पराभव केला—दोघेहि प्रथम तंजावरच्या नायकाकडे व नंतर जिंजीस पळाले [Ibid p. 274–5]. (also see Tamilaham in the 17 th Century by R. Sathianathaier, 1956 pp. 72–5).

१६६३ : शाहजीचें बंड मोडण्यासाठीं व त्याचे अरणी व बंगळूर हे किल्ले घेण्यासाठीं बहलोलखानाची विजापूर दरबाराकडून नेमणूक झाल्याचा उल्लेख [Dagh Register 1663 p. 147, 11 April 1663].

२० जुलै १६६३ च्या गोव्याहून पाठविलेल्या इंग्लिश पत्रांत शाहजी व बहलोलखान यांस आदिलशहानें बंकापुरास पकडल्याची माहिती—शाहजीस परत सोडण्यांत येऊन त्याच्या कर्नाटकांतील जहागिरीवर त्यास कायम करण्यांत आलें. १५६

१६६४ : १६६४ मध्यें शाहजी शिमोगा जिल्ह्यांतील कांहीं बंडखोर पाळेगारांचें पारिपत्य करण्यासाठीं विजापुरी सैन्यास मदत करण्यास निघाला—त्या वेळीं बसवापट्टणजवळ शिकार करीत असतां घोड्यावरून पडून मृत्यु—डॉ. बाळकृष्णांनीं आधार दिलेला नाहीं. १५७

[सूचना : उजवीकडे दिलेले आंकडे डॉ. बाळकृष्णलिखित Shivaji The Great Vol–I Part II आणि Shivaji The Great Vol, I, Part I मधील अनुक्रमें आहेत.]

शिवाजी–शाहजीची १६६१–६३ च्या दरम्यान केव्हां तरी भेट झाल्याचें वर्णन

[१] शिवदिग्विजय (पृ. १९९–२०४), [२] चिटणीस बखर (पृ. १९४–९७), [३] शिवाजीप्रताप (पृ. १२१), [४] शेडगांवकर बखर (पृ. ६५–९) व [५] एक्याण्णव कलमी बखरींत आलें आहे (पृ. ११९–२०, कलम ७०).

एक्याण्णव कलमीप्रमाणें (१) शाहजी–शिवाजीची भेट पुण्यास झाली. (२) रघुनाथ नारायण हणमंते शाहजीबरोबर होता. (३) शाहजी वाटेंत पन्हाळ्यास थांबला व

तेथें त्यानें मेजवानी झोडली. (४) बाजी घोरपड्यास शिवाजीनें मारलें ही आनंदाची बातमी कळून, शाहजी शिवाजीला भेटण्यास आला. (५) परत जातांना शाहजीनें जेजुरी व कर्नाटकची यात्रा केली व खेडेबारें पाहिलें. (६) दोन महिने शाहजीचा मुक्काम होता.

पहिल्या तीन बखरी भेटीचा काल देत नाहींत. शेडगांवकर बखरींत शाहजी विजापुराहून १६६७ सालीं (श. १५८९ प्लवंग नाम संवत्सरे) बादशहाचा निरोप घेऊन निघाला व पुण्यास पोहोंचला आणि १६६८ सालीं (श. १५९० कीलक नाम संवत्सरे) परत विजापुरास जाऊन बादशहास भेटून मग चंदी चंदावरास गेला, असें आलें आहे. शाहजी १६६४ त मेला असल्यानें तो काल चूक आहे यांत कांहींच शंका नाहीं. कै. राजवाड्यांनीं बखरींतील, विशेषतः शिवदिग्विजयांतील, हकीकत खरी मानून शाहजी सन १६६१ च्या मध्यांत शिवाजीकडे आला, त्या सनाच्या अखेरीस कर्नाटक प्रांतीं जाण्यास निघाला असें म्हटलें आहे (राधामाधवविलासचंपू: पृ. ९८–९). बखरींत भेटीसंबंधीं सांगितलेल्या इतर महत्त्वाच्या गोष्टी म्हणजे—(१) शाहजीनें शिवाजीची भेट घेण्यापूर्वी विजापुरास जाऊन आदिलशहाची परवानगी घेतली. [शेडगांवकर बखर] (२) पुण्यास येण्यापूर्वी शाहजीनें तुळजापूरच्या अंबाबाईचें, सिंगणापूरच्या महादेवाचें, पंढरपूरच्या विठोबाचें दर्शन घेतलें. [शि. दि., चिटणीस] (३) शाहजीबरोबर व्यंकोजी व तुकाबाई ही मंडळी होती. [शि. दि., चिटणीस] (४) दोघांची भेट जेजुरीच्या खंडोबाच्या देवळांत झाली [शि. दि., चिटणीस]. शेडगांवकर बखरकर्त्याच्या मतें पुण्यास झाली व शिवाजीप्रतापकर्त्याच्या मतें बारामतीचे मैदानांत फलटणानजीक आरडगांवच्या माळावर झाली. ५) शाहजीचें स्वराज्यांतील वास्तव्य कमींत कमी चार महिने होतें. शिवदिग्विजयकारानें एकंदर सहा महिने वास्तव्य देऊन, पुण्यांत शिवाजीचें वास्तव्य चार महिन्यांचें दिलें आहे. (६) शाहजीनें शिवाजीचें बहुतेक सर्व राज्य हिंडून पाहिलें व गड, कोट, सरदारांचा परिचय करून घेतला. (७) शाहजीनें शिवाजीची भेट घेण्याचें कारण देतांना शिवदिग्विजयकार म्हणतो कीं, शिवाजीनें मुधोळकर घोरपड्यांचा मोड करून थेट विजापुराकडे चाल करून दौलतपुरा मारला व शहराची रसद बंद केली. त्यामुळें वाबरून आदिलशहानें शिवाजीशीं तह केला. या तहानें शिवाजी हा विजापुरकरांचा चाकर नसून त्यांच्या बरोबरीचा सत्ताधारी आहे, आदिलशहानें शिवाजीस दर वर्षी सात लक्ष होन द्यावे, आदिलशहानें शिवाजीचा शामजी नाईक पुंडे हा मनुष्य वकील म्हणून आपल्या पदरीं ठेवावा, शिवाजीनें मात्र आदिशहाचा वकील ठेवूं नये वगैरे गोष्टी ठरल्या. या तहानें शिवाजीची कीर्ति वाढली तेव्हां त्यास भेटावें असें शाहजीस वाटलें. (८) शाहजी तंजावरास जाण्यापूर्वी विजापुरास जाऊन त्यानें बादशहाची भेट घेतली [चिटणीस व शेडगांवकर बखर]. (९) शिवाजीनें पूर्वी शाहजीविरुद्ध ज्यांनीं बंड केलें त्या मुद्गल येथील लोकांचा फडशा पाडला, तेव्हां आनंदानें शाहजी त्याच्या भेटीस आला असें बुंदेल्यांच्या बखरींत आहे [पृ. ११]—बहुधा याच बखरीवरून शिवदिग्विजयकार व चिटणीस यांनीं आपली हकीकत सजविली असावी.

शाहजी-शिवाजीच्या भेटीचा काल बखरींतून निश्चितपणें समजत नाहीं. राजवाड्यांनीं अंदाजानेंच शाहजी सन १६६१ च्या मध्यास (मे-जून) शिवाजीकडे गेला व त्या सनाच्या अखेरीस परत कर्नाटकांत जाण्यास निघाल्याचें म्हटलें आहे. तेव्हां लवकरांत लवकर १६६१

व उशिरांत उशिरां १६६३ हें साल भेटीचें धरावें लागेल. शाहजीला कर्नाटकांतून येण्यास कमींत कमी चार महिने लागले असते. त्याचें स्वराज्यांतील वास्तव्य कमींत कमी चार महिने धरलें (वास्तविक पाहतां शिवाजीचे मुख्य गड, कोट पाहण्यासच त्याला सहा महिने लागले असते) व परत जाण्यास चार महिने लागले असते असें धरलें तर त्याला सर्व प्रवासास वर्ष लागलें असतें. जातांना किंवा येतांना तो विजापुरास गेल्याचें धरलें तर आणखी चार महिने लागले असते. तेव्हां प्रश्न असा कीं, शाहजीला १६६१ ते १६६३च्या दरम्यान प्रवास करण्यास एवढा फुरसतीचा वेळ होता काय? दुसरा प्रश्न असा कीं, शाहजीस चार ते सहा महिने आपल्या राज्यांत ठेवून त्याचा पाहुणचार करण्याची फुरसत वरील कालांत शिवाजीस होती काय?

सन १६६१ मध्यें दोघांची भेट होणें कठीण. सन १६६० च्या मध्यापासूनच शिवाजी शाइस्तेखानाबरोबरच्या जीवघेण्या लढाईत गुंतला होता. कारतलबखानाशीं लढाई, निजामपूर व दाभोळवरील धाड, राजापूरची स्वारी, शृंगारपूरवरील स्वारी, ऑक्टोबरांत शिवाजी श्रीवर्धनगडास असल्याचा जेधे शकावलींतील उल्लेख, दंडाराजपुरीवरील स्वारी इत्यादि अनेक प्रकरणांत शिवाजी गुंतला होता. त्याचप्रमाणें शाहजीनें फेब्रु. १६६१ मध्यें Tegenapatam चा किल्ला जिंकून घेतल्याचा दाग–रजिस्टरमध्यें, ऑक्टो. १६६१ मध्यें पोर्टो नोव्हो बंदर जिंकून घेतल्याचा इंग्लिश फॅक्टरी रेकॉर्ड्‌समध्यें व नोव्हें. १६६१ त शाहजी व लिंगम नायक यांत तह झाल्याचा दाग रजिस्टरमध्यें उल्लेख आहे. तेव्हां १६६१ सालांत शाहजी कर्नाटकांतच होता हें निश्चित. १६६२ मध्यें जानेवारी ते मार्चच्या दरम्यान नामदारखानाशीं शिवाजीच्या झालेल्या लढाईखेरीज दुसरा महत्त्वाचा प्रसंग माहीत नाहीं. त्याचप्रमाणें १६६२ मधील शाहजीच्या दक्षिणेंतील हालचालींचा उल्लेख डच किंवा इंग्लिश फॅक्टरी रेकॉर्ड्‌समध्यें नाहीं. तेव्हां त्या सालांत दोघांची भेट होण्याचा संभव आहे असें कोणास वाटेल. परंतु १६६२ मधील प्रसंग आपल्याला माहीत नसले तरी शाइस्तेखानाची तांत शिवाजीच्या राज्यास कोंकणांत व देशांत दोन्ही बाजूंनीं आवळत चालली होती हें निश्चित. मोगल जिंकलेला प्रदेश बळकट करण्यांत व शिवाजी मोगलांनीं आपल्या न जिंकलेल्या मुलखाचें संरक्षण-तजवीज करण्यांत गुंतलेला असणार. त्याचप्रमाणें १६६२ सालांत शिवाजी पेशवे, मुजुमदार, सचिव वगैरे मंत्र्यांच्या नेमणुका करण्यांत गुंतला होता (जे. श.). अशा वेळीं शाहजीस आपले गड, किल्ले दाखवीत त्याला सहा महिने ठेवून घेणें अशक्यच होतें. The Nayaks of Madura मधील हकीकत खरी धरली तर शाहजी १६६२ त मदुरेच्या चोक्कनाथ नायकाचें बंड मोडण्यासाठीं त्रिचनापल्लीच्या वेढ्यांत गुंतला होता सन १६६३ त शिवाजी शाइस्तेखानावरील स्वारी, कुडाळवरील स्वारी, कोंडाण्याचें जसवंतसिंगाच्या सैन्यापासून रक्षण करणें, जंजिरा जिंकण्यासाठीं इंग्लिश व डचांशीं वाटाघाटी करणें इत्यादि गोष्टींत गुंतला होता. १६६३ मध्यें बंडखोर शाहजीचे आरणी व बंगळूर हे किल्ले घेण्यासाठीं बहलोलखानाची नेमणूक झाल्याचा व त्यानंतर शाहजी व बहलोलखान यांस आदिलशहानें बंकापुरास कैद केल्याचा इंग्लिश व डच रेकॉर्ड्‌समधील उल्लेख पाहिला म्हणजे शाहजी १६६३ त कर्नाटकांत होता हें सिद्ध होतें. यावरून १६६१-६३ च्या दरम्यान शिवाजी-शाहजीची भेट झाली हें म्हणणें खोटें ठरतें.

(१) सभासद बखरीमध्यें या भेटीचा मुळींच उल्लेख नाहीं. बुसातिनुस्सलातीन, शिवभारत, जेधे शकावली, जेधे करीना इत्यादि साधनेंहि वरील भेटीचा मुळींच उल्लेख

करीत नाहींत [पाहा Shivaji The Great, Vol. I, Part I. p. 159, footnote].

(२) इंग्लिश-फॅक्टरी रेकॉर्डस्, डच व पोर्तुगीज कागदांतहि १६६२ किंवा १६६३ मध्यें शाहजी दक्षिणेंतून महाराष्ट्रांत आल्याचा उल्लेख नाहीं.

(३) १६६१-६३ मध्यें पुणें, सुपें, चाकण हीं ठिकाणें शाइस्ताखानाच्या म्हणजे मोगलांच्या ताब्यांत असल्यानें शाहजीनें पुण्यास भेट दिली हें म्हणणें खोटें ठरतें.

(४) इंग्लिश व डच रेकॉर्डस्वरून शाहजी-आदिलशहाचे संबंध शाहजीच्या मृत्यूच्या अगोदर कांहीं वर्षें चांगले नसून शाहजी हा बंडखोर मानला जात होता. तेव्हां शिवाजीच्या भेटीला जातांना व ती घेऊन परत कर्नाटकांत जातांना शाहजी विजापुरास गेला, हें बखरकारांचें म्हणणें खोटें ठरतें. बादशहानें शाहजीसारख्या एका बंडखोरास शिवाजीसारख्या दुसऱ्या बंडखोराची भेट घेऊं दिली असती काय?

टिपण : २

दुसऱ्या अली आदिलशहाच्या बंकापुरावर स्वाऱ्या किती झाल्या?

(१) आदिलशहा व बेदनूरचा राजा यांत वैमनस्य उत्पन्न झाल्याचा व दोघेहि एकमेकांशीं लढाई देण्यास तयार असल्याचा उल्लेख [Karwar to Sur, 28th Jan. 1663. Shivaji The Great Vol. I, Part II p. 98].

(२) सोंधे व एलापूर (Ellapore) येथील राजानें आदिलशहाच्या मदतीनें आपला मुलूख परत मिळविला [Karwar to Sur, 27th Feb. 1663 Ibid p. 89].

(३) रहिमतपूरला (Rimatpore) छावणी करून असलेल्या ७००० मोगल स्वारांनीं तेथें येण्यापूर्वी मोगलांच्या मुलखांत लुटालूट करण्यास गेलेल्या नेताजीचा पाठलाग केला—ते स्वार पाठलाग करीत विजापुरापासून पांच लीगवर येतांच आदिलशाह राणीसह १०० घोडेस्वार घेऊन बंकापुरास पळाला. रुस्तुमजम्यानें मोगलांशीं स्वतंत्र तह केला [Rajapur to Sur, 30th March 1663 Ibid. p. 89].

(४) आदिलशहा, राणी व सर्व सरदार बंकापुरला गेल्याच्या पूर्वीच्या बातमीची खात्री—बहलोलखानाच्या आईनें आदिलशहास बंकापुरांत प्रवेश करूं दिला नाहीं. त्यामुळें तो व बहलोलखान यांत वितुष्ट—रुस्तुमजमा मोगलांस भेटल्याची पूर्वीची बातमी खात्रीलायक—रुस्तुमजम्यानेंच मोगलांचें नेताजीचा पाठलाग न करण्याबद्दल मन वळवून नेताजीस पळून जाण्याची संधि दिली [Letter by Gyffard, 8th April 1663 Ibid. p. 90].

(५) आदिलशहाविरुद्ध लढण्यासाठीं मदत म्हणून डच गव्हर्नर-जनरलला भद्रप्पा नायकाचें २० एप्रिलपूर्वी लिहिलेलें पत्र व त्याचा प्रधान मल्लप्पा मालोचें ती विनंती

मान्य करावी असा मजकूर असलेलें, २० एप्रिल १६६३ ला लिहिलेलें पत्र [Dagh R. p. 317 and 320, 21st June 1663 Ibid p. 99].

(६) आदिलशहा व शिवप्पा नायक यांतील युद्धामुळें बिदनूरकडून व्यापारासाठीं उत्तरेकडे येणारा माल बंद झाला [Karwar to Sur, 15th June 1663 Ibid 99.]

(७) आदिलशहानें शिवप्पा नायकाचा पराभव करून त्याच्याकडून ७,००,००० पॅगोडे खंडणी वसूल केली—शिवप्पाचें बंड हें आदिलशहानें बंकापुरास जाण्याचें कारण होय—आदिलशहानें शहाजी व बहलोलखान दोघांसहि बेड्या घालून कैदेंत ठेवलें व दोन दिवसांनीं शाहजीच्या बेड्या काढून त्याला कोणतीहि कामगिरी न सांगतां आपल्याबरोबर ठेवलें E. F. Vol. 1661–64 p. 242, From Goa to Sur 20th July 1663 by Gyffard and Ferrand Ibid p. 94–96].

(८) आदिलशहानें आपल्या सैन्यासह कानड्यावर स्वारी केली व त्यानें त्याचा जवळजवळ सर्व मुलूख जिंकला. परंतु मुख्यतः लूट मिळविणें हा त्याचा हेतु असल्यानें त्यानें प्रत्येकीं ५ गिल्डरच्या १५,००,००० खंडणी घेऊन जिंकलेला मुलूख बेदनूरच्या नायकास परत केला व आपण जाने. १६६४त विजयी होऊन विजापुरीं गेला [Dagh R. 13 Aug. 1664 Ibid p. 100]. विजापूरचा राजा परत कानड्यांत आल्याची व बिदनूरच्या दरबारांतील कांहीं सरदारांनीं तें राज्य त्याच्या स्वाधीन करण्याचा कट केल्याची आणखी एक बातमी आली—कानड्याहून अशा बातम्या आल्या कीं, भद्रप्पाला विषप्रयोग झाला व त्याचा ८ वर्षांचा धाकटा भाऊ त्याच्यामागून गादीवर बसला—सार्वभौमत्वाचा लोप झाल्यामुळें बेदनूरच्या सरदारांत आपापसांत लाथाळी सुरू झाली. तींत दरबारांतील एक व्यापारी Narna Malse जखमी झाला [Dagh. R. 13 Aug. 1664, Ibid, p. 100–101].

(९) बेदनूरचा राजा मृत्यु पावला व त्याच्या मुलाचा ब्राह्मणांनीं खून करून त्याच्या (भद्रप्पाच्या) एका नातेवाइकास गादीवर बसविलें. त्यामुळें राग येऊन आदिलशहानें बहलोलखानास वरील मार्गानें (upper way) बेदनुरास पाठविलें व सय्यद इलियासखान ६००० स्वारांसह बेदनुरास गेला आहे. [A letter of 18th April 1664, E. F. 1661–64 p. 344 Ibid p. 101].

(१०) विजापूरच्या सैन्यांनीं कानड्याच्या नायकास अगदीं पूर्णपणें दमविलें होतें, परंतु आतां त्यांनीं पुनः तह केला आहे [Dagh R. 12th May 1664 Ibid p. 100].

(११) सर्जाखान कानड्याच्या राजाविरुद्ध नेटानें युद्ध करीत आहे. विजापूरचा राजा १२,००० नवीन घोडदळ उभारीत आहे. येत्या दिवाळीस (Duelle) आपल्या इतर सरदारांबरोबर कानड्याच्या राजाविरुद्ध स्वारी करण्याचा त्याचा बेत आहे [Gyffard's letter from Hubli to Sur, 28th Aug. 1664 Ibid p. 104].

(१२) विजापुरी सरदार बहलोलखान आदिलशहाच्या हुकमाप्रमाणें कानड्यावर स्वारी करण्यास निघाला [Dagh R. p. 447, 13th Sept. 1663 Ibid p. 112.]

दुसऱ्या आदिलशहाच्या बेदनूरवर स्वाऱ्या किती झाल्या? (बुसातीनुस्सलातीन)

(१) आदिलशहानें प्रथम मुल्ला खुर्रम यास भद्रप्पा नायकास शिक्षा करण्याकरितां बेदनुरीं पाठविलें—त्यास अपयश.

Scanned by CamScanner

(२) सय्यद इलियस सर्जाखानास पुढें पाठवून आदिलशहा स्वतः सन एक हजार बहात्तरांत बंकापूरच्या किल्ल्यांत आला.

(३) आदिलशहानें फर्मान पाठवितांच पूर्वी कर्नाटकांत नेमलेला त्याचा सरदार अब्दुर्रहीम बहेलुलखां शाहजी भोसल्यासह त्याच्याकडे बंकापुरास आला.

(४) त्यानंतर आदिलशहा बेदनुरास गेला.

(५) त्यापूर्वी सर्जाखानानें किल जुर्रे: (?) काबीज केला व सोंध्यापर्यंत गेला व तें ठिकाणहि काबीज केलें. त्याच वेळीं आदिलशहाची स्वारी तेथें आली. तेथें शहानें (चंदरोज) मुक्काम केला.

(६) अब्दुलमहंमद, मुल्ला अहमद, शर्जेखां व सैयदखानजमां यांनीं बेदनूरवर चालून जाऊन तें घेतलें. भद्रप्पा कोयलदुर्गास पळाला–बादशहानें (चंदे) बेदनुरास मुक्काम केला.

(७) वरील सरदार कोयलदुर्गास वेढा घालण्यास निघाले—परंतु भद्रप्पा घाबरून शरण आला.

(८) या विजयानंतर आदिलशहा नवव्या महिन्यांत विजापुरास परत आला. [पृ. ५८४ ते ५८७—बुसातीनुस्सलातीन याने तारीख बादशाहने विजापूर, सन १८९५, सयाजीराव गायकवाडांनीं बडोद्याच्या 'पूर्णचंद्रोदय प्रेस'मध्यें छापवून घेतलेलें पुस्तक].

डच रेकॉर्डस् व बुसातीनुस्सलातीन यांतील वरील मजकुरावरून स्वतः अली आदिलशहानें एप्रिल १६६३ पासून ते डिसेंबर १६६३ पर्यंतची बंकापुरावरील एकच स्वारी काढल्याचें ठरतें. बंकापुरावरील नंतरच्या स्वाऱ्या त्याच्या सरदारांनीं केल्या.

टिपण : ३

शिवभारताचें परीक्षण

शिवभारताचा रचनाकाल

'यः शास्ति वसुधामेतां राजा राजगिरीश्वरः' असें शिवभारताच्या पहिल्या अध्यायांतील ११ व्या श्लोकांत आलें आहे. राजगडचा अधिपति असलेल्या शिवाजीचें चरित्र आपणांस सांगा अशी विनंती काशीस्थ पंडितांनीं केल्याचें परमानंद ग्रंथाच्या सुरुवातीसच ज्या अर्थी सांगतो, त्या अर्थी त्यानें आपला ग्रंथ रायगड ही राजधानी होण्यापूर्वी, म्हणजे सन १६७१ पूर्वी लिहिला, हें निश्चित ठरतें. शिवाजीची कीर्ति आग्र्याच्या सुटकेनंतर हिंदुस्थानांत सर्वत्र फैलावली. अफजलखानवध, शाइस्ताखानावरील हल्ला, सुरतेची पहिली लूट व आग्र्याहून सुटका हे रोमांचकारी व अद्भुत वाटणारे प्रसंग १६६८ सनापूर्वी घडलेले होते. त्यामुळें

१६६८ नंतर, पण १६७१ पूर्वी शिवाजीनें आपलें चरित्र परमानंदास लिहावयास सांगणें व त्यानें तें लिहिणें सहजशक्य वाटतें. शिवभारताच्या पहिल्या अध्यायांतील ११ ते १९ या श्लोकांतील माहिती खरी मानली तर त्यावरून दोन गोष्टी सिद्ध होतील. एक म्हणजे परमानंदानें प्रथम त्याचा ग्रंथ रचला व नंतर केव्हां तरी तो काशीस गेला असतां, ज्यांनीं शिवाजीच्या पराक्रमांविषयीं व परमानंदानें त्यांवर काव्य केल्याबद्दल नुसतें कानानें ऐकलें आहे, अशा ब्राह्मणांनीं तें चरित्र आपणांस सांगण्याविषयीं त्यास विनंति केली. परमानंदाचें वर्णन अगदींच कविकल्पना मानतां येणार नाहीं. तो काशीस्थ पंडित असल्याचा उल्लेख, सन १६६४ त राजापूर येथें धर्मनिर्णयार्थ मोठी सभा भरली होती, तिच्या निर्णयपत्रांत आहे. [भा. इ. सं. मं. १८३५ चें इतिवृत्त—'शिवकालीन शास्त्रीपंडित'] त्याचप्रमाणें सर यदुनाथांनीं House of Shivaji मध्यें दिलेल्या २८ डिसेंबर १६६६ च्या पत्रांत तो बनारसला जाणार असल्याचा उल्लेख आहे. मात्र त्याप्रमाणें तो बनारसला गेला नसावा. त्याला अवरंगजेबाच्या राजपूत सरदारांनीं एकदां पकडलें, पुनः सोडलें, पुनः धरलें वगैरे माहिती सरकारांनीं प्रसिद्ध केलेल्या वरील पत्रांतच आहे. तेव्हां पुनः पुनः येणारी मोगल अंमलदारांची ब्याद टाळण्याकरितां तो स्वराज्यांत परत येणेंच जास्त संभवनीय वाटतें. १६६७–६८ हीं सालें शिवाजीच्या दृष्टीनें बरींच शांततेचीं गेलीं, कारण आदिलशाह व मोगल या दोघांशींहि त्याचे तह झाले होते. तेव्हां परमानंदानें काव्य लिहिण्यास व शिवाजीनें स्वस्थपणें तें ऐकण्यास हा काल योग्य होता. १६६८ सालच्या उत्तरार्धांत केव्हां तरी परमानंद काशीयात्रेस गेला असेल व आपलें काव्य त्यानें काशीस्थ पंडितांना ऐकविलें असेल. १६६९ त अवरंगजेबानें काशी–विश्वेश्वराचें मंदिर फोडल्यानंतर तो बहुधा वैतागानें स्वराज्यांत परत आला असण्याची शक्यता आहे.

शिवभारतांतील ऐतिहासिक दृष्ट्या निश्चित करावयाच्या गोष्टी

(१) मालोजीस शाहजी व शरीफजी हे पुत्र शंकराची उपासना केल्यामुळें झाले [अ. १/७२–७४]. मात्र सिद्ध पुरुषानें सांगितल्याप्रमाणें शरीफजी हें नांव ठेवण्यांत आलें, व शाहजी आणि शरीफजी हीं दोन्ही नांवें सिद्धांचीं होतीं असें तोच शिवभारतकार म्हणतो. [अ. १/८९,९०] (?)

(२) शाहजीस पांचवें वर्ष लागलें असतां मालोजी निजामशहाच्या बाजूनें इंदापूरच्या लढाईवर गेला व तेथें मृत्यु पावला. [२/१-५] ?

(३) जाधवरावानें आपण होऊन जिजाबाईचें लग्न शाहजीशीं लावलें. [२/४४] ?

(४) खंडागळे हत्ती–प्रकरण खरें कीं बखरींतील शाहजी–जिजाबाई लग्नाची हकीकत खरी ? [अध्याय ३]

(५) खंडागळे हत्ती–प्रकरणावरून निजामशाह लखुजीवर रागावला व त्यानें मनांत कपट योजलें, म्हणून लखुजी मोगलांकडे गेला. [४/३, ४] ?

(६) भातवडीच्या युद्धांतील वीरांचीं नांवें [४/१०-२७, २९-३०] ?

(७) शाहजी पहिल्यांदा आदिलशहास मिळाला तेव्हां त्यानें कर्नाटक व केरळ प्रांत जिंकला. [५/१९] ?

(८) शाहजीच्या पुष्कळ स्त्रिया असूनहि जिजाबाईनेंच त्याचें मन काबीज केलें होतें. [९/६१] ?

(१०) शिवाजी सात वर्षांचा असतांना बंगलोरला होता व तेथें त्या वयांत मूळाक्षरें शिकला [९/६९, ७०].

(११) महमद आदिलशहाच्या आज्ञेवरून मुस्तफाखानानें शाहजीस कैद केलें [११/११, १५/५-१३].

(१२) शाहजीस पकडतांना मुस्तफाबरोबर आलेल्या सरदारांचीं नांवें [१२/४–७, १६–१९, ५७–५९].

(१३) १६४८ पूर्वी शिवाजीनें जावळी घेऊन तेथें चंद्ररावाची स्थापना केली.[१३/४३] ?

(१४) बेलसर व शिरवळ येथील लढायांत बाजी पासलकर व सर्जेराव जेधे यांचा उल्लेख नाहीं [अ. १३].

(१५) पुत्र व अमात्य यांसह चंद्रराव मोऱ्यास शिवाजीनें जिंकून जावळी घेतली [१७।१६].

(१६) अली आदिलशहानें अफजलखानास शिवाजीस पकडून आणण्यास सांगितलें [१७।३१].

(१७) चंद्रराव मोरे, त्याचे पुत्र बाजी व कृष्णाजी यांना शिवाजीनें युद्धांत ठार केलें व चंद्ररावाचे नातेवाईक कापून काढले. प्रतापराव मोरे आदिलशहाकडे पळून गेला व अफजलखानाच्या स्वारींत त्यानें आदिलशहास मदत केली [१८।४–१४] ?

(१८) कल्याण–भिवंडी घेऊन शिवाजीनें तेथील यवनांच्या मशिदी जमीनदोस्त केल्या व तेथील यवनाधिपतीस पकडलें [१८।५२,५४] ?

(१९) अफजलवधापूर्वी शिवाजी चक्रवर्ती राजांचीं चिन्हें धारण करीत होता व सुवर्णसिंहासनावर बसत होता [१८।४५–५७].

(२०) तुळजापूरच्या भवानीचा अफजलनें अपमान केला [१८।१९,३८, २०।२१].

(२१) शिवाजी व अफजलखानानें भेटीसमयीं दहा दहा सैनिक बरोबर आणावे असें ठरलें [२१।३–८] ?

(२२) अफजलवधानंतर शिवाजीनें कऱ्हाड व कोल्हापूर आपल्या ताब्यांत आणलें [२३।६९,७०].

(२३) कोल्हापूरनजीक शिवाजीनें रुस्तुमजम्याचा पराभव केल्यानंतर नेताजीनें घेतलेलीं गांवें [२५।४–९] ?

(२४) रायबागीण ही उदारामाची बायको व जगजीवनाची आई [२५।५२].

(२५) शाइस्तेखानाच्या बरोबरच्या मोगल सरदारांचीं नांवें [२५।३६-५५].

(२६) बाजीप्रभु देशपांड्याचा उल्लेखहि नाहीं [अ. २६].

(२७) पन्हाळ्याहून विशाळगडास निघण्यापूर्वी शिवाजीनें सिद्दी जौहारास द्वंद्वयुद्धाचें आव्हान दिलें [२७।५, ६, ७].

(२८) पालवणचा राजा जसवंतराव, शृंगापूरचा राजा सूर्यराव वगैरेंनीं १६६० त शिवाजी पन्हाळ्याहून पळण्यापूर्वींच विशाळगडास वेढा दिला होता [२७।२६–२८] ?

(२९) अफजलखानास शिवाजीनें तलवारीनें मारलें [शि. भा. २१।३९, ४०].

Scanned by CamScanner

शिवाजीचा मुलूख

१. सुरुवातीची जागीर—१६४७ मार्च, म्हणजे दादाजी कोंडदेवाच्या मृत्यूपूर्वीची

(अ) पुणें परगण्यांतील कर्यात मावळच्या ३६ गांवांचा पोटमोकासा [राज. खं. १८, ले. २२]; खेडेबारें [प. सा. सं. ५१७, २४६६]; (ब) १६४५ त सुपें परगण्यांतील बारकर्डियाची लोणी येथील मोकासा [प. सा. सं. ५१८]; (क) इंदापूर परगण्याचा मोकासा १६४६ त [प. सा. सं. ५२०, ५२१, ५२२]; (ड) सुपें परगण्यांतील पणदरें गांवचा मोकासा [शि. च. सा. खं. ३, ले. ५४४].

२. १६४७–४९ [दादाजीच्या मृत्युकालानंतर ते शाहजीच्या सुटकेपर्यंत]

(अ) पुणें परगणा संपूर्ण [प. सा. सं. २५२०, २५२२, २५२४, २५३२ वगैरे]; (ब) बारा मावळें; (क) सुपें परगण्याचा थोडा भाग [प. सा. सं. २५२७]; (ड) कोंढाणा, खेडेबारें व शिरवळ आदिलशहास परत दिले [पुरंदरे दफ्तर भाग ३, पृ. १३१]; (इ) तोरणा घेऊन राजगड बांधण्यास सुरुवात [जेधे क.].

३. १६४९–१६५९ [शाहजीच्या सुटकेनंतर ते अफजलखान-प्रकरणापर्यंत]

(अ) सुपें परगणा शिवाजीकडे आला व परत शाहजीकडे गेला [जुलै ते डिसें. १६४९ शि. च. सा. खं. २, ले. १५२ व खंड ३, ले. ५४७]; (ब) चाकण परगण्याचा मोकासा मिळाला [जून १६४९ प. सा. सं. ५५१];—चाकण शिवाजीच्या ताब्यांत असल्याचीं पत्रें [प. सा. सं. ६३१, ६४२, ६४५, ६४३]; (क) जेजुरी शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ६४१]; (ड) इंदापूर परगण्याचा मोकासा मिळाल्याचा दुसऱ्यांदा उल्लेख [प. सा. सं. २५८३–२० नोव्हें. १६५३]; (इ) ऑगस्ट–सप्टेंबर १६५४—पुरंधर किल्ला घेतला [प. सा. सं. ले. ६७३]; (ई) जाने. १६५६—जावळी घेतली. [जे. श.]—प्रतापगड बांधला [सभा.]; (ए) [एप्रिल—रायरी व प्रबळगड हे किल्ले घेतले (जे. श.); पे. द. खं. ३१, ले. २४ व २४ A].

(ऐ) सप्टें—सुपें परगणा घेतला [जे. श.]; (ओ) याच सुमारास बहुधा बारामती व चाकणचा किल्ला हीं ठिकाणें घेतलीं असावींत. (औ) त्याचप्रमाणें रोहिडा या वेळीं हिरडस मावळच्या बांदलांकडून घेतला असावा. (क) १६५६ च्या शेवटीं बहुधा कोंढाणा व खेडेबारें हीं ठिकाणें परत मिळविलीं [सनदापत्रें पृ. ११४ व सभासद, शि. भा. १८/६१].

(ख) १६५७ च्या सुरुवातीस बहुधा लोहगड (राजमाची), महागड, माहुली व मनरंजन हे किल्ले घेतले [सभा. व शि. भा. १८/६१].

(ग) १६५७ च्या ऑक्टो–नोव्हेंबरांत दंडा राजपुरी, तेथील गड घेतला [शिवापूर यादी, सभा., शि. भा. व ERS Vol I, L 1; प. सा. सं. ७९१].

(घ) तळें, घोसाळें हे किल्ले घेतले [सभा.].

(च) ऑक्टोबर १६५७ त कल्याण–भिवंडी घेतली व त्याच्याजवळ दुर्गाडीचा कोट बांधला. अशेरीचा किल्ला वसविला [जेधे शका० व करीना].

(छ) १६५८ च्या आरंभीं बहुधा वरचें चेऊल शिवाजीनें घेतलें असावें [पोर्तुगीज गव्हर्नरचें मे १६५८ चें पत्र, प. सा. सं. ७४७].

(ज) कल्याण–भिवंडीपासून चेऊल–रायरीपर्यंतचा मुलूख ताब्यांत असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. २६१०, १ मे १६५६].

(झ) मौजें उझाडें, किल्ले वंदन, हा गांव शिवाजीच्या लोकांनीं काबीज केला [प. सा. सं. ७२०; १६५७ ?].

(ट) शिवाजीनें विजापुरकरांचा जिंकलेला मुलूख व दाभोळ बंदर शिवाजीस दिल्याचें अवरंगजेबाचें त्यास पत्र [प. सा. सं. ७२४; एप्रिल २३, १६५७].

(ठ) चाफळ शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १०४०–१३ फेब्रु. १६५९].

(ड) मे १६५९ त हिरडस मावळांत मोहनगड वसविला [प. सा. सं. ७७३].

(ढ) पनवेल शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ७७७].

४. १६५९–६५ [अफजलखानवधानंतर ते पुरंदरच्या तहापर्यंत]

(अ) १६५९—सुपें प्रांत, शिरवळ, सासवड, पुणें प्रांत शिवाजीच्या हातून गेले [शि. भा. २३।११, १२]. (ब) पुणें प्रांत परत शिवाजीनें मिळविला [शि. भा. २३/५४,५५].

(क) खटाव, मायणी, रामापूर, कलेढोण, वाळवें, हलजयंतिका, अष्टि, अष्टें, वडगांव, वेलापूर, औदुंबर, मसूर, कऱ्हाड, सुपें, तांबेवे, पाली, नेरलें, कामेरी, विसापूर, सावें, उरण, कोळें व कोल्हापूर हीं गांवें शिवाजीनें स्वतः जिंकल्यावर [शि. भा. २३/५८–६१] एकदोन महिने त्याच्या ताब्यांत होतीं. वांईहि शिवाजीच्या ताब्यांत होती.

(ड) २८ नोव्हेंबर १६५९–पन्हाळा घेतला [जे. श.]. (इ) याच वेळीं विशाळगडहि घेतला. (ई) वर उल्लेखिलेलीं गांवें सिद्दी जौहरानें ताबडतोब परत घेतलीं. (उ) वांई सहा महिन्यांनंतर शिवाजीच्या ताब्यांतून गेली [प. सा. सं. ८५०] व (ऊ) पन्हाळा २२ सप्टें. १६६० त परत द्यावा लागला [जे. श.]. (ए) शिवाजीनें वसंतगड घेतला [राज. खं. १५, ले. ३, पृ. १६].

(ऐ) १० डिसें. १६५९–चौलपासून दाभोळपर्यंतच्या किनाऱ्याचा शिवाजी स्वामी [प. सा. सं. ७९१].

(ओ) शिवभारतकारानें अध्याय २५।४–९ मध्यें नेताजीनें जीं गांवें घेतलीं म्हणून सांगितलें आहे तीं घेतलेलीं नसून लुटलेलीं आहेत.

(औ) चौलपासून बांद्यापर्यंतचा मुलूख शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ८१०, १२ मार्च १६६०].

Scanned by CamScanner

(क) खारेपाटणचा किल्ला, सातवली व विशाळगड शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ८०४, ८०६; अनुक्रमें २० फेब्रु. व २३ फेब्रु. १६६०].

(ख) चौलच्या बाजूचा मुलूख घेतला [प. सा. सं. ८१२, एप्रिल १६६०].

(ग) विजापुरकरांचे तेवीस किल्ले घेतले [Ibid–(१) सिंहगड (२) पुरंधर (३) चाकण (४) लोहगड (५) तोरणा (६) राजगड (७) रायरी (८) प्रबळगड (९) माहुली (१०) अशेरी (११) पन्हाळा (१२) खेळणा (१३) वसंतगड (!) (१४) सोनगड (१५) दंडा राजपुरीचा भुईकोट किल्ला (१६) राजमाची (१७) श्रीवर्धन (१८) मनरंजन (१९) मनोहरगड (२०) रोहिडा (२१) लिंगाणा (२२) तळें (२३) घोसाळा (२४) कुंवारीगड (२५) प्रतापगड [शिवाजीनें बांधलेला].

(घ) ६ जून १६६०—वासोटा घेतला [जे. श.]. (च) फेब्रु. १६६० त कुडाळचा किल्ला घेतला व सोडावा लागला. (छ) आचऱ्याच्या राजाचीं घेतलेलीं बंदरें सोडावीं लागलीं [प. सा. सं. ८१२].

(ज) वासोटा व सोनगड शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ८४८, १० जून १६६१].

(झ) खारेपाटण व बेट सिद्दी जौहरच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ८४८, पृ. २०१, १० जून १६६१].

(ट) शाइस्तेखानानें घेतलेलीं ठाणीं—सोनवडी, सुपें [मार्च १६६०]; शिरवळ (१८ एप्रिल); खेड, शिवापूर, सासवड (एप्रिल १६६०); इंदापूर, पुणें (९ मे); चाकण—चौऱ्याऐशी [अलमगीरनामा व शि. भा. २६/१–४].

(ठ) फेब्रु. १६६१–शिवाजीनें निजामपूर लुटलें व दाभोळ–प्रभावळी कावीज केली [जे. श., शिवभारत].

(ड) मार्च १६६१–शिवाजीनें राजापूर घेतलें [प. सा. सं. ८५२].

(ढ) एप्रिल १६६१–शृंगारपूर व पालवण हीं राज्यें घेतलीं [जेधे श.; प. सा. सं. ८४८, १० जून १६६१, शि. भा.].

(ण) खारेपाटण व बेट सिद्दी जौहरच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ८४८, पृ. २०१, १० जून १६६१].

(त) दंडा राजपूर किल्ल्यापासून खारेपाटणपर्यंतचा किनारा शिवाजीच्या ताब्यांत [Ibid].

(थ) मे १६६१–कल्याण–भिवंडी मोगलांनीं घेतलीं [Ibid].

(द) जून–जुलै–(!) १६६१–देईरी गड शिवाजीच्या ताब्यांत [जे. श.].

(ध) वांईचा कोट शिवाजीच्या ताब्यांतून सिद्दी जौहरानें घेतला [प. सा. सं. ८५०, १३ जून १६६१].

(न) तळकोंकण शिवाजीस अर्जानी झालें [प. सा. सं. ८५७, ८७१ व ९१७, ३ ऑगस्ट १६६१ व २१ जाने. १६६२].

(प) १६६२–मिऱ्या डोंगर व पेण शिवाजीच्या ताब्यांत [जे. श.].

(फ) जैतापूर शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ९१६, ३ फेब्रु. १६६३].

(ब) केळशी शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ९१८, १८ फेब्रु. १६६३].

(भ) आचरें शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ९१८, १८ फेब्रु. १६६३].

Scanned by CamScanner

(म) वरचें चौल मोगलांच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ९२३, ३० मार्च १६६३].

(य) मे–जून १६६३ कुडाळ प्रांत घेतला [प. सा. सं. ९४८, २३ जुलै १६६३].

(र) वेंगुर्लें घेतलें [प. सा. सं. ९४३, २२ जून १६६३ व प. सा. सं. १०१५].

(ल) ऑगस्ट १६६४–लखम सावंताचीं घेतलेलीं कित्येक खेडीं शिवाजीनें त्यास परत दिलीं [प. सा. सं. १००२ व Shivaji the Great Vol I, Part II, p. 512].

(व) ऑक्टो. १६६४ शिवाजीनें मुधोळ पंचमहाल घेतला (?) [प. सा. सं. १०४१, सभासद].

(श) ऑक्टो.–नोव्हें. १६६४–अजीजखान व खवासखान यांनीं अनुक्रमें रावजी पंडित व शिवाजी यांचा पराभव करून घेतलेला कुडाळ प्रांतांतील कांहीं मुलूख शिवाजीनें परत घेतला [प. सा. सं. १०११, १०१५ Shivaji The Great vol I, Part II, pp. 526–528].

(ष) सावंतवाडी घेतली [प. सा. सं. १०४१ व १०५७].

(स) ऑक्टो.–नोव्हें. १६६४—घेरिया उर्फ विजयदुर्ग शिवाजीच्या ताब्यांत [डच रे.—Shivaji The Great vol I, Part ii, p. 530].

(ह) हर्णै किंवा सुवर्णदुर्ग शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १०२३, ७ डिसें. १६६४].

(ळ) सिंधुदुर्ग व मालवण शिवाजीच्या ताब्यांत.

(क्ष) राजापूर, दाभोळ शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १०१९, २६ नोव्हेंबर १६६४].

(ज्ञ) कुडाळचा किल्ला विजापुरकरांच्या ताब्यांत असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १०२३, ७-१२-१६६४].

(अ) खारेपाटण शिवाजीच्या ताब्यांत (Ibid).

(आ)[१] मालोंड बंदर व खाडी शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १०४४, १४ मार्च १६६५].

५. पुरंधरच्या तहाच्या वेळचा व नंतरचा मुलूख [१६६५].

(अ) **शिवाजीनें मोगलांस दिलेले किल्ले**—(१) पुरंधर (२) रुद्रमाळ किंवा वज्रगड (३) कोंढाणा (४) रोहिडा (५) लोहगड (६) विसापूर–गड (७) तुंग (८) तिकोना (९) कदकडा (१०) माहुली (११) मनरंजन (१२) कोहज (१३) कर्नाळा (१४) सोनगड (१५) पळसगड (१६) भंडारगड (१७) नरदुर्ग (१८) मार्गगड (१९) वसंतगड (२०) नंगगड? (२१) रवैगड ऊर्फ अंकोला (?) (२२) खिरदुर्ग (?) (२३) मानगड. [आधार–अलमगिरनामा].

शिवाजीजवळ ठेवलेले किल्ले—(१) राजगड (२) तोरणा (३) लिंगणगड (४) भोरप (५) तळेगड (६) महागड (७) घोसाळा (८) अशेरी कीं अलवारी कीं बीरवाडी? (९) पाली (१०) रायरी (११) कुंवारीगड (१२) उदेदुर्ग (?) [राज. खं. ८ व House of Shivaji p. 152].

(आ) पुणें, सुपें, इंदापूर मोगलांकडे [प. सा. सं. ११४५].

(इ) पुरंधर तहाच्या वेळीं कर्यात मावळांतील ३६ गांवांचा पोटमोकासा शिवाजीकडेच होता [प. सा. सं. ११६३, ११५४].

(ई) विजापुरी तळकोंकण शिवाजीकडे [हाफ्त अंजुमन].

Scanned by CamScanner

६. १६६५—१६७४ [पुरंधरच्या तहानंतर ते राज्याभिषेकापर्यंत]

(अ) पुरंधरच्या तहानंतरसुद्धां बाणकोट खाडीच्या टोंकावरील महाड शिवाजीकडे राहिलें [राज. खं. ८, ले. १४; प. सा. सं. १०७७, १०८३; प्रभात ले. ८; मॉडर्न रिव्ह्यू २०, पृ. १०].

(आ) १६६७–६९—आग्र्याहून आल्यानंतर शिवाजीनें मोगलांशीं तह केला, त्या वेळीं बहुधा त्याला पुणें, सुपें, इंदापूर, चाकण वगैरे परगण्यांची व त्यानें मोगलांस दिलेल्या किल्ल्यांची देशमुखी मिळाली असावी. [प. सा. सं. ११५४, ११६३, १३२७; जेधे क.; पुरंदरे दफ्तर भा. ३ ले. १५४; शि. च. सा. खं. ५, ले. ८३१. The English Factories in India by Foster, 1668–1669, p. 73, House of Shivaji ed. II, pp. 179-180].

(इ) पुणें, सुपें वगैरे प्रांत बहुधा डिसें. १६६८ पूर्वी शिवाजीनें परत घेतले असावेत किंवा त्यास अवरंगजेबाकडून मिळाले असावेत [प. सा. सं. १२३२, १२३६, १२४०, १२४३, २७२२, Grant Duff, p. 98, 99].

(ई) राजापूरच्या दक्षिणेकडील मुलूख इखलासखानानें घेतला [प. सा. सं. १०७६, २५ ऑगस्ट १६६५].

(उ) दाभोळ व सभोंवतालचा मुलूख इखलासखॉंनें घेतला [प. सा. सं. १०८५, २१ सप्टें. १६६५].

(ऊ) इखलासखॉंनें घेतलेला मुलूख शिवाजीनें परत जिंकून घेतला [प. सा. सं. १०९७, २७ नोव्हें. १६६५].

(ए) संभाजीस वऱ्हाड प्रांतांत जागीर [सभा. १६६७–६९].

(ऐ) कुडाळ आदिलशहाकडे ? [प. सा. सं. ११०१, २९ डिसें. १६६५; ११०४].

(ओ) राजापूर, दाभोळ आदिलशहानें घेतल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. ११०२, २९ डिसें. १६६५].

(औ) खेळणा शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ११२६, २४ एप्रिल १६६६].

(क) राजापूर शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. ११०४, १ जाने. १६६६].

(ख) वेंगुर्ला व कुडाळ येथें आदिलशाही सुभेदार व राजापूर आणि खारेपाटण येथें शिवाजीचे सुभेदार [प. सा. सं. ११०६, १५ जाने. १६६६].

(ग) रुस्तुमजम्यानें फोंडा, कुडाळ, बांदा, सांखळी, डिचोली हीं ठाणीं शिवाजीकडून घेतलीं [प. सा. सं. ११२६, २४ एप्रिल ११६६].

(घ) रांगणा शिवाजीकडे आला [प. सा. सं. ११३५, ५ सप्टें. १६६६].

(च) शिवाजीच्या कुडाळ विलायतींत २०३ गांवें [प. सा. सं. ११५१, सन १६६६].

(छ) शिवाजीच्या ताब्यांत मनोहरगड [प. सा. सं. ११६०, ५ जुलै १६६७].

(ज) बारदेस घेतला ? [प. सा. सं. ११९७].

(झ) गुंजण मावळ शिवाजीकडे [प. सा. सं. १२०८ व १२१०, २१ एप्रिल १६६८].

(ट) पेण बंदर शिवाजीच्या अंमलाखालीं [प. सा. सं. १२२०, ६ ऑक्टो. १६६८].

(ठ) वरचें चौल आदिलशहाच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १२२६, ३० ऑक्टो. १६६८].

(ड) शिवाजीनें पोर्तुगिजांकडून चौल घेतल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १२३०, २६ नोव्हें. १६६८].

(इ) प्रांत पुणें शिवाजीकडे (?) [२७ डिसें. १६६८, प. सा. सं. १२३२].

(ई) कल्याण सोडून त्याच्या आसपासचा भाग शिवाजीकडे [प. सा. सं. १२३८, २५ जाने. १६६९].

(उ) प्रांत पुणें १६६८-६९ त मोगलांकडे [प. सा. सं. १२४७].

(ऊ) शिवाजीचा वांईच्या देशमुखास कौलनामा [२३ जुलै १६६९; प. सा. सं. १२६३].

(ए) पोर्तुगिजांचीं बंदरें सोडून सुरत ते गोवा या दरम्यानच्या मुलखांत शिवाजीचें बस्तान [प. सा. सं. १२७९, ६ जाने. १६७०].

(ऐ) कोंढाणा घेतला [४ फेब्रु. १६७०, जे. श.].

(ओ) पुरंधर घेतला [८ मार्च १६७०, जे. श.].

(औ) कल्याण–भिवंडी घेतली [प. सा. सं. १२९२, २१ मार्च १६७०].

(अं) लोहगड घेतला [१३ मे १६७०, जे. श.].

(अः) रोहिडा घेतला [२४ जून १६७० जे. श.].

(क) अहिवंत किल्ला घेतला [बुंदेल्याची बखर, पृ. ९].

(का) माहुली गड घेतला [१६ जून १६७०, जे. श.].

(कि) हिंदोळा घेतला [शिवापूर यादी].

(की) कर्नाळा घेतला [शिवापूर यादी].

(कु) कल्याण–भिवंडी कधीं शिवाजीच्या ताब्यांत तर कधीं मोगलांच्या [प. सा. सं. १३१०, १२ मे १६७०].

(कू) कोहज, कुंवारीगड घेतले [प. सा. सं. १३१३, ११ जून १६७०].

(के) कर्नाळा सोडून त्याच्याजवळचे इतर डोंगरी किल्ले घेतले [१६७०, २८ जून, प. सा. सं. १३१४].

(कै) माहोलीपासून भीमगडपावेतों व पुणें, इंदापूर, चाकण हा मुलूख शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १३२९, ऑगस्ट १६७०].

(को) शिवाजीस पुणें परगण्याचा मोकासा अर्जानी झाला [प. सा. सं. २७२२].

(कौ) कुंजरगड शिवाजीकडे [ऑक्टो. १६७० जे. श.].

(कं) अहिवंत, रवळा, जवळा व मार्कंडा किल्ले शिवाजीनें घेतले [नोव्हें. १६७०, जे. श.].

(कः) त्रिंबकगड मोरोपंतानें घेतला [ऑक्टो.–नोव्हें. १६७०–जे. श.].

(ख) सालेरीचा किल्ला शिवाजीनें घेतला [डिसें. १६७० जे. श.].

(खा) चामुंडगड, हरिश्चंद्रगड, महिषगड, अडसरगड, जीवधन किल्ले घेतले [पर्णाल. १|३७–८].

(खि) कल्याण–भिवंडी शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १३४७, २८ ऑक्टो. १६७०].

(खी) दाभोळ शिवाजीकडे [प. सा. सं. १३६९, १७ डिसें. १६७०].

(खु) सिद्दी कासीमनें दंडा राजपुरी फेब्रु. १६७१ च्या सुमारास परत घेतली असें फक्त खाफीखान म्हणतो [ई. डौ. व्हॉ. ७, पृ. २९१].

Scanned by CamScanner

(खू) महाबतखानानें मार्केडा, अहिवंतगड, जवळा, अंचलगिरी हे किल्ले परत घेतले [जेधे श., व प. सा. सं. १३९०, एप्रिल ८, १६७१].

(खे) डिसेंबर १६७१ च्या शेवटीं दिलीरखानानें पुणें व चाकण थोडा काळ ताब्यांत घेऊन लुटलीं [प. सा. सं. १४३९, १३ जानेवारी व प. सा. सं. १४४१, १९७२].

(खै) प्रभावळीपासून कल्याण–भिवंडीपर्यंतचा मुलूख शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १४३३, ६ डिसें. १६७१].

(खो) कुडाळ, राजापूर, कोळें, दाभोळ, पुणें, इंदापूर, कल्याण–भिवंडी, जावळी, सुपें शिवाजीकडे [१६७१–७२, प. सा. सं. १४५६].

(खौ) सिंहगड, सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग, सुवर्णदुर्ग, प्रतापगड, पुरंधर, राजगड, प्रसिद्ध-गड, विशाळगड, महिपतगड, सुधागड, लोहगड, प्रबळगड, श्रीवर्धनगड, मनरंजन, कोरीगड, सारसगड, महीधरगड, मनोहरगड शिवाजीकडे होते [प. सा. सं. १४५९, १६७१–७२].

(खं) मोरोपंतानें मुल्हेर घेतलें [प. सा. सं. १४४७, १५ फेब्रु. १६७२].

(खः) कल्याण शिवाजीकडे [प. सा. सं. १४५३, १३ मार्च १६७२].

(ग) जव्हार मोरोपंतानें घेतलें [५ जून १६७२—जे. श. व प. सा. सं. १४७४].

(गा) रामनगर मोरोपंतानें घेतलें [जुलै १६७२—जे. श. व प. सा. सं. १४७४].

(गि) मोरोपंतानें नाशिक घेतलें [प. सा. सं. १४८४, २० जुलै १६७२].

(गी) अण्णाजीनें पन्हाळा घेतला [मार्च ६, १६७३, जे. श.].

(गु) मराठ्यांनीं परळीचा किल्ला घेतला [जे. श.–१ एप्रिल १६७३].

(गू) नागोठणें, पाली, सरसगड शिवाजीकडे [मे–जून १६७३; प. सा. सं. १५३६].

(गे) शिवाजीनें साताऱ्याचा किल्ला घेतला [२७ जुलै १६७३, जे. श., प. सा. सं. १५६३].

(गै) मराठ्यांनीं पांडवगड घेतला [७ ऑक्टो. १६७३, शिवापूर यादी].

(गो) नागोठणें शिवाजीकडे [३१ ऑक्टो. १६७३, प. सा. सं. १५८६ व १६४२].

(गौ) केळशी शिवाजीकडे [१५ डिसें. १६७३, प. सा. सं. १६०४].

(गं) चिपळूण शिवाजीच्या ताब्यांत [जे. श. व राज. खं. ८, पृ. २३, एप्रिल १६७४].

(गः) मराठ्यांनीं केळंजा घेतला [जे. श. एप्रिल २४, १६७४].

(घ) साटवलीची खाडी शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १६२४, ३ एप्रिल १६७४].

(घा) वरचें चौल व कल्याण शिवाजीच्या ताब्यांत [१६७४, ८ मे, प. सा. सं. १६४० व १६४३].

(घि) पेण शिवाजीकडे [प. सा. सं. १६४२, ११ मे १६७४].

७. राजाभिषेक ते मृत्यूपर्यंत [१६७४–८०]

(अ) शिवाजीचा मुलूख जुन्नरपासून कल्याण-भिवंडीपर्यंत [प. सा. सं. १६८१, १६ सप्टें. १६७४].

(आ) कल्याण-भिवंडी शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १७१५, ४ जाने. १६७५ व प. सा. सं. १७२९, २७ फेब्रु. १६७५].

(इ) पद्मदुर्ग शिवाजीनें बांधला [प. सा. सं. १७१८, १८ जाने. १६७५].

Scanned by CamScanner

(ई) मराठ्यांनीं कोल्हापूर घेतलें [प. सा. सं. १७४०, १ एप्रिल १६७५ व प. सा. सं. १७६९, ७ ऑगस्ट १६७५].

(उ) शिवाजीनें फोंडा किल्ला घेतला [८ मे १६७५, प. सा. सं. १७४७].

(ऊ) कारवार प्रांतांतील बराच भाग मराठ्यांच्या ताब्यांत आला [मे २१, १६७५— प. सा. सं. १७५१].

(ए) कडवाडी, शिवेश्वर, अंकोलें हीं शिवाजीनें घेतलीं [जे. श. व प. सा. सं. १७५१–५२, २५ मे १६७५].

(ऐ) शिवाजीनें सर्व विजापुरी कोंकण घेतलें [प. सा. सं. १७५३, ३१ मे १६७५].

(ऐ–१) सातारा मराठ्यांनीं घेतलें [जे. श., ११ नोव्हें. १६७५].

(ओ) मराठ्यांनीं वांई घेतली [यादीनामे, शि. च. सा. खं. ६].

(औ) पोर्तुगिजांच्या सायबॉन किल्ल्याजवळील दोन टेकड्यांवर किल्ले बांधण्याचा शिवाजीचा यत्न [ERS II, 134, ३१ डिसें. १६७५].

(अं) "वसईच्या खाडींतून वर जातांना पोर्तुगीज मुलूख संपल्यावर कल्याणपासून एकदोन मैलांवर शिवाजीचा मुलूख लागतो." [प. सा. सं. १८२३, १६७५].

(अः) मोरोपंत रामनगर [किल्ला] काबीज करून रायगडास परतले [मे १६७६, प. सा. सं. १८४८, १८५९].

(क) मोगलांनीं वेंगुर्लें घेतलें [प. सा. सं. १८४६, २१ मे १६७६].

(का) सुरतेपासून आठ दिवसांच्या अंतरावरील पिंडवल टेकडीवर शिवाजीनें किल्ला बांधला [२५ मे १६७६, प. सा. सं. १८४७].

(कि) Painecah घेतलें [प. सा. सं. १८४८, २७ मे १६७६].

(की) पोर्तुगीज मुलखांतून जाण्यायेण्याचें स्वातंत्र्य मिळवून शिवाजीनें Vinbassarec व दमण येथें वसाहत करण्याची परवानगी मिळविली [प. सा. सं. १८४८].

(कु) शिवाजी–आदिलशहा तहाप्रमाणें कोल्हापुराकडील ५ कोसांवर कृष्णातीरापर्यंतचा मुलूख शिवाजीकडे राहावासें ठरलें [२४ जुलै १६७६, प. सा. सं. १८६३].

(कू) कसबें कुडाळ सावंताकडे (?) [१२ ऑक्टो. १६७६–प. सा. सं. १८७७].

(के) खटावाचें ठाणें व कोट शिवाजीनें स्वतः घेतला [पे. द. ४५, पृ. २०, २० ऑक्टो. १६७६].

(कै) वेंगुर्लें पुनः शिवाजीच्या ताब्यांत [प. सा. सं. १८८१, ६ नोव्हें. १६७६]. प्रांत फोंडा व डिचोली, प्रांत मर्दनगड व भिवगड शिवाजीच्या मुलखांत [१९ फेब्रु. १६७७, प. सा. सं. १८९७–९९].

(को) अंकोला किल्ल्याचा मारा, शिवाजीच्या मुलखाची दक्षिणेकडील सरहद्द जी गंगावली नदी, तेथपर्यंत होतो [प. सा. सं. १९०३, १६७६].

(कौ) कोल्हापुरापासून सात कोसांवरील संगम नदीपासून समुद्रकिनाऱ्यावरील सर्व मुलूख शिवाजीस मोकासा म्हणून मिळण्याचा संभव [प. सा. सं. १९०७, १० जाने. १६७७].

८. कर्नाटकची स्वारी (१६७७–७८)

(कं) जिंजी घेतली [मार्च–एप्रिल १६७७, जे. श. व प. सा. सं. १९२०].

Scanned by CamScanner

(कः) जिंजीला जातांना वाटेवरील पेद्दापोलम व कांजीवरम् हीं ठिकाणें घेतलीं असावींत [मे १६७७, प. सा. सं. १९२०].

(ख) मराठ्यांनीं तिरुपति घेतलें [जे. श., प. सा. सं. १९४८, जून १६७७].

(खा) त्रिवादी, बोनागिरीपट्टण व तिरूमलवाडी हीं ठिकाणें घेतलीं [जून २७, १६७७, प. सा. सं. १९४८ व १९५३].

(खि) शिवाजीच्या लोकांनीं व्हालदौर व कुनिमेड्डू यांच्या आसपासचीं गांवें १०–१२ जून १६७७ मध्यें घेतलीं [मार्तिनची रोजनिशी].

(खी) ५ जुलै ते ९ जुलै १६७७ च्या दरम्यान शिवाजी—शेरखान तह होऊन शेरखानाचा सर्व मुलूख शिवाजीच्या ताब्यांत आला.

(खु) व्हालदौर, तेवेनापट्टम् [कुडालोर] किल्ले शिवाजीस मिळाले. [मार्तिन रोजनिशी, प. सा. सं. खं. ३, पृ. १२७].

(खू) बोनागिरीपट्टमहि शिवाजीकडे देण्यांत आलें. [प. सा. सं. खं. ३, पृ. १२९–मार्तिन रोज.] गोंडेलोर किल्ला मात्र खानाकडे ठेवला (Ibid).

(खे) तिरूमलवाडा शिवाजीच्या ताब्यांत [जुलै १६, १६७७—प. सा. सं. १९५३].

(खै) कोट वालगुडानूर शिवाजीकडे [२६ जुलै १६७७, प. सा. सं. १९५६].

(खो) कोट उटळूर शिवाजीकडे [३० जुलै १६७७, प. सा. सं. १९५८–६०].

(खौ) वलीगोंडपूर, तुंडुमगुर्ती व वृद्धाचलम् हीं ठिकाणें घेतलीं [ऑगस्ट २, १६७७, प. सा. सं. १९६४].

(खं) एलवनसूर किल्ला घेतला [२ ऑगस्ट १६७७, प. सा. सं. १९६४].

(खः) पिलकुंडा किल्ला घेतल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १९६७, २४ ऑगस्ट १६७७].

(ग) कावेरीच्या अलीकडील एकोजीचा सर्व प्रांत घेतला [Ibid].

(गा) व्यंकोजीचा घेतलेला मुलूख [व्यंकोजीला लिहिलेलीं पत्रें].

(गि) व्यंकोजीचा जगदेवगड व त्या सभोंवतालचा प्रदेश, चिदंबरम् व वृद्धाचलम् हे प्रांत शिवाजीने घेतले [जे. श. ऑगस्ट १६७७].

(गी) व्यंकोजीनें कोलारचा किल्ला शिवाजीस दिला [ऑक्टो.–नोव्हें. १६७७, जे. श.].

(गु) बेलवाडीचा किल्ला घेतला [जे. श. F. R. Surat, 28 Feb. 1678, प. सा. सं. २०१९].

(गू) तंजावरच्या उत्तरेकडील मुलूख घेतला [३० ऑक्टो. १६७७, प. सा. सं. १९९१].

(गे) जयसिंगास दिलेले तेवीस किल्ले शिवाजीनें परत घेतले [प. सा. सं. २००७, १६ जाने. १६७८].

(गै) गणदेवी शिवाजीच्या ताब्यांत [३१ ऑगस्ट १६७७, प. सा. सं. १६७०].

(गो) नाशिक-त्रिंबक शिवाजीच्या ताब्यांतून गेलीं [जे. श. नोव्हें.–डिसें. १६७७ व ERS Vol II, L. 283].

(गौ) शिवाजीनें गदग प्रांत काबीज केला [मे १६७८, जे. श.].

(गं) वेलूरचा किल्ला मराठ्यांनीं काबीज केला [२२ जुलै १६७८, जे. श.].

(गः) तंजावर व पिलदमल हे किल्ले घेतल्याचा उल्लेख [१६७७–७८, प. सा. सं. २३३३].

Scanned by CamScanner

(घ) अथणी व रायबाग येथून शिवाजीच्या लोकांस हाकून देण्यांत आलें [प. सा. सं. २०४६, २० जून १६७८].

(घा) पनवेल शिवाजीच्या ताब्यांत [२३ जुलै १६७८, प. सा. सं. २०५५, २१४९].

(घि) उळवें शिवाजीच्या ताब्यांत [२४ जुलै १६७८, प. सा. सं. २०५७].

(घी) तंजावरचा मुलूख शिवाजीनें तहांत एकोजीस दिला [प. सा. सं. २०६५, १८ ऑगस्ट १६७८].

(घु) मोरोपंतानें कोपळ घेतलें [जे. श., शि. च. प्र. पृ. ३०, ५३].

(घू) आनंदरावानें थोरलें बाळापूर घेतलें [जे. श., १० मार्च १६७९].

(घे) दिलीरखानानें भूपाळगड घेतला [२ एप्रिल १६७९, जे. श.].

(घै) मराठ्यांनीं बहादूरबिंडा घेतला [शि. च. प्र. पृ. ५३ व चिटणीस बखर].

(घो) मराठ्यांनीं भूपाळगड परत घेतला [१७ एप्रिल १६७९, शिवापूर यादी].

(घौ) खांदेरी बेट शिवाजीनें घेतलें [२७ ऑगस्ट १६७९, प. सा. सं. २११८ व २११९, २१३३].

(घं) शिवाजीच्या ताब्यांत पट्टागड [नोव्हें. १६७९, प. सा. सं. २२३६ व २१८५].

(घः) शिरसी व सिरें येथील किल्ले बिदनूरच्या राणीकडे व मिरजनचें बंदर सोंध्याच्या राजाकडे होतें [२९ जुलै १६७९, प. सा. सं. २११६].

(च) अनाजी दत्तोचा प्रांत कऱ्हाडच्या सुभेदारास हुकूम [२६ ऑक्टो. १६७९, प. सा. सं. २१६०].

(चा) कॉरोमांडेल किनाऱ्यावरील ओजरपलम् (?) किल्ला शिवाजीनें घेतला [प. सा. सं. २१८१].

(चि) थळ शिवाजीच्या ताब्यांत [२, ५, ७ जाने. १६८०, प. सा. सं. २२०६].

(ची) मुल्हेरचा किल्ला मोगलांच्याच ताब्यांत.

(चु) हनुमंतगड शिवाजीनें घेतला [२४ फेब्रु. १६८०, प. सा. सं. २२२४].

(चू) पेण खाडीपर्यंत शिवाजीचा मुलूख [१६८०, ९ मार्च–प. सा. सं. २२३२].

(चे) अहिवंतगड परत घेतला.

(चै) बागलणच्या मुलुखांतील नाहवा किल्ला घेतला.

(चो) होसकोट, बंगळूर, अरणी, चंदावर वगैरे भाग शिवाजीनें आपल्याकडे ठेवला.

(चौ) कोप्पळचा गड, कोट व आजूबाजूचा मुलूख शिवाजीनें घेतला असा उल्लेख [जाने. १६८०. प. सा. सं. २२३६].

(चं) कोलार, सिरलकटें शिवाजीनें घेतलीं [प. सा. सं. २३३२].

* वरील टिपणांत शिवाजीच्या आयुष्याचे एकंदर सात कालखंड पाडून त्यांत शिवाजीचा मुलूख कमीजास्त कसा होत गेला हें साधार दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. वरील उल्लेख निरनिराळ्या साधनांतून कै. शेजवलकरांच्या मदतनिसानें नुसते एकत्र संकलित केले आहेत. कै. शेजवलकरांनीं ते पाहून उल्लेखांचा ऐतिहासिकदृष्ट्या खरेखोटेपणा, स्थलांच्या नांवांची व जागेची निश्चिति यांबद्दल अंतिम निर्णय घेतलेला नव्हता. त्यामुळें शिवाजीचा मुलूख वर उल्लेखिलेल्या सात कालखंडांत सात नकाशांच्या द्वारें दाखविण्याचा

कै. शेजवलकरांचा उद्देश होता, तो पूर्ण झालेला नाहीं. परंतु त्यांची भूगोलाभ्यासाची व त्यावरून इतिहासदर्शन घडविण्याची पद्धति वरील उल्लेखांच्या संकलनांवरून वाचकांस कळून येईल. कांहीं उल्लेख दोनदां तीनदां आल्यासारखे वाटतील. ते हेतुपूर्वक घेतले आहेत. त्यामुळें एकदां जिंकून घेतलेला मुलूख शिवाजीकडे किती काळ राहिला हें कळून येईल. समजा, एखादें गांव शिवाजीनें १६६०त घेतल्याचा उल्लेख आहे. त्यासंबंधीं मध्यंतरीं दुसरा कोणताहि उल्लेख न येतां पुनः १६६५ त शिवाजीनें तें घेतल्याचा दुसऱ्यांदा उल्लेख आला तर १६६०–६५ च्या दरम्यान शिवाजीच्या शत्रूनें तें केव्हांतरी जिंकून घेतलें होतें व १६६५त शिवाजीनें तें पुनः त्याकडून परत घेतलें, असा त्याचा अर्थ समाजावयाचा आहे. शिवाजीनें एखादें ठिकाण जिंकलें कीं तें कायम त्याकडे राहिलें हें समजणें चूक आहे. शत्रूनें तें पुनः घ्यावें, मग पुनः शिवाजीनें घ्यावें, असा प्रकार शिवाजीच्या हयातीपर्यंत चाललेला होता. त्यामुळेंच शिवकालांतील निरनिराळ्या राज्यांच्या सीमा ठरविण्याचें काम कठिण आहे. कै. शेजवलकरांच्या वरील पद्धतीनें तें थोडेंसें सुकर होईल इतकेंच.]

टिपण : ५

शिवाजीमहाराजांच्या आयुष्याचा कालपट ठरविण्यास आधारभूत असे ऐतिहासिक साधनांतील उल्लेख

१६४५ (३० मार्च) : शिवाजीनें दादाजी नरस प्रभूच्या रोहिडखोऱ्यांत पुंडावा करून रोहिडेश्वर किल्ला घेतला असा उल्लेख—राजगड असें नांव एका किल्ल्यास देऊन तो बळकावला असें सांगणारें पत्र [राज. खं. १५, ले. २६७; प. सा. सं. ले. ५०३]—हें पत्र तितकेंसें विश्वसनीय नाहीं.

१६४९ (१० ऑगस्ट)* : पुरंदरावर बसून शिवाजीचा विजापुरी सरदार फत्तेखानाशीं झगडा [शिवचरित्रसाहित्य खंड १, ले. ३२, प. सा. सं. ले. ५६२].

१६५३ (?)* : श्रीमंत शिवाजीमहाराज शिवापुरास येऊन बाग आमराई लावण्याकरितां त्यांनीं धरणाचें काम लावलें [शि. च. सा. ले. १०५, पृ. १४१, प. सा. सं. क्र. ६५७].

१६५५–५६ : शके १५७७ पौष वद्य चतुर्दशी—जावली घेतली शके १५७८ चैत्र शु. पौर्णिमा—जावळींहून स्वार झाले शके १५७८ भाद्र. वद्य एकादशी—गडांचीं नांवें ठेविलीं [शिवापूर–दप्तर–यादी] अनुक्रमें इंग्रजी तारखा—१५ जानेवारी १६५६; ३० मार्च १६५६; ४ सप्टेंबर १६५६.

Scanned by CamScanner

१६५७ : २१ मार्चच्या सुप्रसिद्ध महजराचे वेळीं शिवाजी कसबे पुण्यांत होता [राज. खं. १७, ले. १०].

१६५७ ते १६५९ : शके १५७९ आश्विन शुद्ध सप्तमीस कल्याणकडे गड पाहावयास गेले [शिवापूर दफ्तर यादी]. शके १५७९ पौष वद्य ५—गडास (राजगडास) आले. शके १५८० फाल्गुन वद्य त्रयोदशी—किल्ल्याहून सिवापट्टणास आले.

इंग्रजी तारखा अनुक्रमें—३ ऑक्टो. १६५७; १४ जाने. १६५८; १० मार्च १६५९.

१६५८ (५ मे; १५ मे न्यू) : गोव्याच्या उत्तरेकडील मुलखास शिवाजीचा (?) उपद्रव [पिसुर्लेकर. शिवाजी पृ. ४; प. सा. सं. ७४७].

१६५८ (१ ऑक्टो.)* : मौजे कलंबोली तर्फ पौन मावळ व मौजे रावळ तर्फ पौडखोरें यांतील गांवच्या सीमेसंबंधींच्या कटकटींत नरहरि दिवाकर देशकुलकर्णी पौन मावळ व हावजी परगणे मौजे कलंबोली यांनीं पुरंधर मुक्कामीं शिवाजीची भेट घेतली. त्यानंतर शिवाजी कर्नाटकांत गेला. आपण कर्नाटकांतून आल्यावर वरील निवाड्याचा निकाल देणार असें शिवाजीचें कृष्णाजी भास्कर, देशाधिकारी, बारा मावळ, यास पत्र [भा. इ. सं. मं. संमेलन-वृत्त ४, पृ. ७९; प. सा. सं. क्र. ७५३].

१६५९ : अफजलवधापूर्वी शिवाजी पुण्यास असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १६१६]. शिवाजी ११ जुलैस जावळींस आला [जे. श.].

१६५९ : अफजलखानप्रकरणापूर्वी जिजाबाई व संभाजी यांस राजगडावर ठेवून शिवाजी प्रतापगडावर गेला [सभासद]—अफजलखानाचा प्रतापगडावर वध. [नोव्हें.–जे. श.].

१६५९ : मार्गशीर्ष वद्य ९ (२८ नोव्हें.)—पन्हाळा घेतला. मार्गशीर्ष वद्य १३ (१ डिसें.) शिवाजी पन्हाळ्यावर गेला [शिवापूर दप्तर यादी].

१६५९ [६ ऑगस्ट]* : १६ ऑ. न्यू. स्टाईल : शिवाजीनें चौलकडील मुलूख काबीज केला व लढाऊ गलबतें भिवंडी, कल्याण व पनवेल या बंदारांमध्यें बांधलीं [शि. च. प्र. पृ. १७८; प. सा. सं. ले. ७७७].

१६६९ (९ डिसें.)* : शिवाजीनें (?) पन्हाळा घेतला [English Factories in India by Foster, Vol X, p. 251—p. s. s. 790].

१६५९ (१० डिसें.)* : शिवाजी राजापूरच्या उत्तरेस—त्यानें (?) वरच्या चौला-पासून दाभोळपर्यंतचा किनारा ताब्यांत घेतला—अफजलवधानंतर शिवाजीनें पन्हाळा घेतला [F. R. Rajapur, p. 89—ERS. Vol I, pp. 1–4, L. 1.].

१६६० (१२ मार्च)* : शिवाजी विजापुराजवळ असून विजापुरकरांच्या सरदारांशीं त्याचें युद्ध चालू आहे—चौलपासून बांद्यापर्यंत मुलूख त्याच्या ताब्यांत—हल्लींचा विजापूरचा राजा दासीपुत्र असल्यानें शिवाजी त्याला काढून दुसऱ्या राजाला तेथील गादीवर बसविणार असल्याची उठलेली अफवा [पिसुर्लेकर शिवाजी पृ. ५—प. सा. सं. क्र. ८१०].

१६६० (एप्रिल)* : अफजलवधानंतर शिवाजीने पन्हाळा घेतला–विजापुरकरांच्या पेठा लुटीत रायबागला आला—तेथें त्यानें रुस्तुमजम्याचा पराभव केला [जे. श.].—विजा-पूरच्या वाटेनें शिवाजी परत निघाला—वाटेंत मिरजेचा किल्ला घेण्याचा प्रयत्न व त्यांत अपयश—तेथून पन्हाळ्यास गमन [Dutch R. Hague collection—p. s. s. No. 812].

१६६०* : १६६० सालीं शिवाजीच्या सैन्याची धाड येऊन रायबाग, अडगलपावेतों मुलूख त्यानें काबीज केला—मौजे हरौगरापर्यंत घोडा राऊत जाधवराव आले. परगणे तेरदाळचा देसाई कृष्णगौडा यानें त्याच्याशीं लढाई देऊन आपल्या परगण्याचें रक्षण केलें. [शि. च. प्र. पृ. ८४, ले. २; प. सा. सं. ले. ८४०].

१६६० (६ एप्रिल)* : शिवाजीच्या सैन्यानें जानेवारींत राजापूर व इतर गांवें लुटलीं [Factory R. Sur. Vol. 85, p. 108 ERS. Vol I, p. 14 L 12].

१६६० (५ जून)* : शिवाजी पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत अडकून [F. R. Rajapur p. 140; E. F. India, 1655-60 Pp. 377-8 ERS. p. 20, L. 20].

१६६० (१७ जुलै, २७ जुलै न्यू)* : शिवाजी पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत अडकून [Dutch R. Hague Collection].

१६६० (५ सप्टें.) : शिवाजीचें पन्हाळ्याहून खेळण्यास पलायन–नंतर तो पुरंदरास गेला [हेग ट्रॅन्सक्रिप्टस् इ. न्यू. बी. फोलिओ भा. २६, प. सा. सं. क्र. ८३१]. तो राजगडास गेल्याचें शिवभारतकार म्हणतो.

१६६० : २४ ऑक्टो. ते २२ नोव्हें. या दरम्यान शिवाजी राजगडास असून, सोनोपंत दबीर शाइस्तेखानाशीं चाललेलीं तहाच्या वाटाघाटींचीं बोलणीं अयशस्वी होऊन त्याच्याकडे आला [जेधे. श.].

१६६१ (जाने.) : शिवाजी राजगडीं असून, त्यानें मोरोपंतास मुजुमदार केलें (जे. श.).

१६६१ (२ किंवा ३ फेब्रु.) : राजगडाहून शिवाजी कोंकणांत आला [शि. भा.] व त्यानें कारतलबखानाशीं उंबरखिंडींत युद्ध केलें [जे. श. शि. भा.].

१६६१ : शिवाजीनें (?) प्रभावलीकर हरजी राजे व सूर्याजी यांसी मारून चालविले. शृंगारपुराहून तो लखम सावंतापाशीं सन इहिदेमध्यें आला [कोंकणच्या इतिहासाचीं साधनें ले. ९२—प. सा. सं. ले. ८४३].

१६६१ : आपण शृंगारपूर मुक्कामीं होतों असें शिवाजीनें प्रभावळीचा सुभेदार नीळकंठराव यास लिहिलेल्या पत्रांत आलें आहे [प. सा. सं. ८७१].

१६६१ : शिवाजीनें (?) राजापूर बंदर घेतलें, इंग्रजांची वखार खणून काढली व रेव्हिंग्टन, टायलर प्रभृति इंग्रजांना कैद केलें. [Indian Antiquary, Vol L. 1921, p. 315; Escaliot's letter to his brother, Surat, dated 28 Jan. 1664 ERS. Vol. I, 22, L. 25].

१६६१ (१० जून)* : शिवाजीनें (?) पालवणचा दळवी व शृंगारपूरचा राजा सुर्वे यांचा मोड केला. नंतर संगमेश्वर, दाभोळ, चिपळूण येथें तो गेला. पुढें परशुरामदर्शन [शि. भा.]—पुढील मन्सुनांत गोव्यावर स्वारीकरण्याचा त्याचा बेत असल्याची वदंता—शिवाजीनें महाडास येऊन, दोन दिवस तेथें राहून, त्यानें इंग्रज कैद्यांव्यतिरिक्त इतर कैद्यांस रावजी पंडिताच्या स्वाधीन केलें—नंतर कल्याण-भिवंडीस गेला—तेथून परत आल्यावर इंग्रज कैद्यांचा प्रश्न सोडविण्याचा बेत—मोगलांनीं नुकतींच घेतलेलीं कल्याण-भिवंडी पावसाळ्यांत घेण्याची शिवाजीची इच्छा [Orme Mss Vol 155 pp. 1–21 E. R. S. Vol I, pp. 23–33, L–26].

१६६१ (१० जून)* : शिवाजी वसईजवळ (वाशिम ? Basseen) [E. F. India 1661–64 Pp. 5–9, ERS Vol. I, p. 142, L. 182].

Scanned by CamScanner

१६६१ : ऑगस्ट—शिवाजी राजगड मुक्कामीं असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. ८५७].

१६६१ (२१ ऑगस्ट) : शिवाजी राजगडीं असून, त्यानें नरहरि आनंदरावास पेशवा केलें. अनाजीपंतास वाकनीस केलें [जे. श.].

१६६१ : १४ ऑक्टो. ते ११ नोव्हें. १६६१ दरम्यान शिवाजी श्रीवर्धनगडास गेला [Source Book Maratha History Vol I–J. S. p. 33].

१६६२ : जाने.—मार्च—शिवाजीनें स्वतः जाऊन नामदारखानाचा मिऱ्या डोंगराजवळ पराभव करून, पेणवर अचानक हल्ला केला [जे. श.].

१६६२ : ३ एप्रिल—शिवाजी राजगडास असून त्यानें मोरोपंतास पेशवा व निळोपंतास मुजुमदार केलें (जेधे शका.).

१६ ऑगस्ट : अनाजीपंतास सुरनीस केलें (जेधे शका.).

१६६२* : २१ एप्रिल १६६२ त आपण राजगडास असल्याचा शिवाजीनें प्रभावळीचा सुभेदार पिलाजी नीळकंठराव यास लिहिलेल्या पत्रांत केलेला उल्लेख [प. सा. सं. ८८७].

१६६३* : ३० मार्च—शिवाजी राजगडला असल्याचा व रावजी पंडित त्याला भेटणार असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. ९२३].

१६६३ (५ एप्रिल) : शिवाजी राजगडाहून निघाला (सभा. व शि. च. सा. खं. ५) व त्यानें पुण्यास शाइस्तेखानावर छापा घातला [जे. श.]. तेथून सिंहगडास गेला [शि. दि.; चि. ब.].

१६६३ : शके १५८५ चैत्र शुद्ध अष्टमी (५ एप्रिल)—शाइस्तेखानास मारलें—शके १५८५ चैत्र वद्य १ (१३ एप्रिल)—कोंकणांत गेले. ५–२–१६६४ माघ वद्य ४—राजगडास आले [शिवापूर यादी].

१६६३ (५ मे)* : राजापुराजवळून शिवाजी गोव्यापर्यंत जाणार असल्याची वदंता [F. R. Surat, Vol 103, p. 272 ERS. Vol I, pp. 54–5, L. 62].

१६६३* (१५ जून) : शिवाजी बांद्यापर्यंत आल्याची इंग्रजांकडे आलेली वार्ता —मिरजनपर्यंतचा मुलूख काबीज करण्याचा त्याचा बेत असल्याचा तर्क [F. R. Sur Vol 103 p. 282. Kar. to Sur—E. R. S. Vol I p. 56 L–65].

१६६३* : जून २२—वेंगुर्ल्यास २००० सैन्य ठेवून शिवाजी परत फिरल्याची बातमी [प. सा. सं. क्र. ९४३].

१६६३ (३ जुलै; १३ जुलै न्यू)* : सुरत (१३ जून) व मच्छलीपट्टण (१३ जुलै) येथून बातमी आली कीं, शिवाजीनें (?) वेंगुर्ल्याची वखार लुटली [दाग रजिस्टर, १६६३ पृ. ४५५ प. सा. सं. क्र. ९४४].

१६६३ (२० जुलै)* : शिवाजी जावळीस असल्याची इंग्रजांच्या कानावर आलेली बातमी [ERS Vol I, L. 67].

१६६३ (२३ जुलै; २ ऑगस्ट न्यू) : शिवाजी कुडाळ बंदरीं—नंतर उत्तरेकडे निघाला [पिसुर्लें. शि. पृ. ७; प. सा. सं. क्र. ९४८].

१६६३ (४ नोव्हें., १४ नोव्हें. न्यू) : २३ मे १६६३ रोजीं शिवाजी कुडाळप्रांतीं आला—सुव्यवस्था करून आपल्या मुलखांत गेला व नंतर शाइस्ताखानावर छापा [डाग र.

१६६३, पृ. ५४३-४५ प. सा. सं. क्र. ९५९]–मेंत शाइस्तेखानावर हल्ला केल्याची बातमी. जेधे शकावली व इंग्रजांच्या पत्रांवरून खोटी ठरते.

१६६३ (६ डिसेंबर) : सुरतेच्या स्वारीवर शिवाजी निघाला [शिवापूर-दफ्तर यादी शि. च. प्र. पृ. ५१].

१६६३ (३१ डिसेंबर) : त्रिंबकराजदर्शन (शिवापूर–दफ्तर यादी, शि. च. प्र. पृ. ५१).

१६६४ [जानेवारी–फेब्रुवारीचीं पत्रें]* : शिवाजीची सुरतेची पहिली लूट ६, ७, ८, ९ जानेवारी [प. सा. सं. ले. ९६६–७५, ९७७–९७९, १०००]. सुरतेहून परतल्यावर शिवाजीचें लष्कर लोहगडीं आल्याचा उल्लेख [पुरंदरे दफ्तर, भा ३, पृ. १३८].

१६६४ (१० जानेवारी) : सुरत लुटून शिवाजी परत निघाला (शिवापूर दफ्तर यादी—शि. च. प्र. पृ. ५१).

१६६४ (५ फेब्रुवारी) : सुरतेच्या स्वारीहून परत राजगडास येऊन पोहोंचले [शि. च. प्र. पृ. ५१].

१६६३ (२३ मे) (२ जून न्यू.)* : शिवाजी वेंगुर्ल्यास पोहोंचल्याची बातमी समजतांच गोव्याच्या पोर्तुगीज व्हाइसरॉयनें मोगलांवरील शिवाजीच्या विजयासाठीं त्याचें अभिनंदन करण्याकरितां रामाजी शेणवी कोठारी यास पाठविलें [पिसुर्लें. शिवाजी पृ. ७ प. सा. सं. क्र. ९३६].

१६६३ (२४ मे)* : १९ मेला फिलिप गायफर्ड कोल्हापुरास पोहोंचला. त्याआधींच राहूजी सोमनाथ शिवाजीसह कुडाळ व वेंगुर्ल्याला गेला.

शाइस्तेखानावरील हल्ल्यांत त्याचा एक मुलगा ठार झाला, दोन जखमी झाले, ६ स्त्रिया ठार, ८ जखमी व खानाच्या सेवकांपैकीं ४० ठार; शिवाजी स्वतः ४०० लोक घेऊन खानाच्या तंबूंत शिरला—परततांना जसवंतसिंगाच्या १०,००० सैन्याच्या अंगावरून गेला तरी जसवंतानें त्याचा प्रतिकार केला नाहीं—जसवंताच्या कानमंत्रानेंच शिवाजीनें वरील गोष्ट केल्याची लोकसमजूत [F. R. Sur. Vol. 103, p. 273 Philip G. from Kolhapur to Sur; ERS Vol. I, p.55, L. 63].

१६६४ : शके १५८६–ज्येष्ठ वद्य १ (जून)–सिंहगड पाहावयास गेले [शिवापूर दफ्तर, शि. च. प्र. पृ. ५१].

१६६४ (८ ऑगस्ट)* : शिवाजीनें (?) नगर लुटलें [F. R. Surat : Vol. 104, p. 110; ERS. p. 30, L–91].

१६६४ (२९ ऑक्टो.)* : शिवाजीनें (?) नुकतेंच वेंगुर्लें जाळून जमीनदोस्त केलें [F. R. Sur. Vol. 104, p. 148; Karwar to Sur ERS Vol I, p, 91, 95].

१६६४ (?) : श्येनवीजाति–धर्मनिर्णय प्रसंगानिमित्तानें शिवाजी कोंकणांत राजापूरला [भारत इतिहास संशोधक मंडळ इतिवृत्त, १९३५ पृ. २९४ प. सा. सं. ९९३].

१६६४* : २६ नोव्हें. (पत्र)—शिवाजीनें भटकळच्या बाजूस चार गलबतें पाठविलीं असून तो स्वतः जमिनीवरून लवकरच त्यांना घोडदळासह मिळणार असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १०१९].

१६६४ (ऑक्टो.–नोव्हें.)* : २९ ते ३१ ऑक्टोबरच्या सुमारास शिवाजी स्वतः कुडाळ प्रांतांत खवासखानाच्या येणाऱ्या सैन्यास तोंड देण्याची तयारी करीत होता. या वेळीं

डच वकिलांनीं त्याची भेट घेतली. नंतर थोड्याच दिवसांत खवासखान व शिवाजी यांची लढाई झाली. प्रथम शिवाजीला माघार घ्यावी लागली. परंतु ५ नोव्हेंबर १६६४ च्या सुमारास खवासखानानें चंदगडास (?) पळ काढला व तो घाटावर पळून गेला. [Dutch Records–Shivaji the Great Vol. I Part II, p. 528]. तेव्हां शिवाजीनें स्वतः कोंकणांतून घाटावर जाऊन खवासखानाचा पाठलाग केला व विजापुरकरांच्या राज्यांत शिरून तो थेट राजधानीपर्यंत जाऊन थडकला [Portuguese Records —Shivaji The Great, Vol. II, Part I, p, 499]. शिवाजीनें खुदावंदपूर नोव्हेंबर–डिसेंबर १६६४ च्या सुमारास लुटलें अशी जी जेधे शकावलींत नोंद आहे त्यावरून विजापूर राजधानीचा भाग खुदावंदपूर या वेळीं शिवाजीनें लुटलें कीं काय असा संशय येतो. पण ती शक्यता कमी दिसते. खुदावंदपूर हें दुसरेंहि एखादें ठिकाण असण्याचा दाट संभव आहे.

१६६४ (५ डिसेंबर)* : शिवाजी फोंडा किल्ल्याकडे परतला किंवा येऊन थांबला [E. F. India 1661–64 p. 349-50 ERS Vol I, p. 93, L. 97].

१६६४ (१४ डिसें.)* : शिवाजीनें (?) हुबळी व इतर बरींच शहरें लुटलीं [F. R. Sur. Vol 104, p. 190; Goa to Sur; ERS Vol I, p. 94, L. 99].

लुटीस शिवाजीनें ३०० स्वार पाठविले—त्यांपैकीं कांहीं रुस्तुमजम्याचे असल्याचें लोकमत—दोघे मिळून विजापूरच्या सुलतानास काढून त्याच्या जागीं दुसऱ्यास बसवतील अशी अफवा [F. R. Surat, Vol 104 p. 212;Carwar to Sur; ERS Vol. I, p. 95,L. 102].

१६६४ (७ डिसें.; १७, डिसें. न्यू) : कोठेंतरी हल्ला करण्यासाठीं शिवाजीनें खारेपाटण व राजापूर बंदरांत ४० गलबतें सज्ज ठेवलीं व ६० नवीन बांधविलीं—हर्णैजवळ मजबूत किल्ला त्यानें बांधला [दाग र. १६६४ पृ. ५६६ प. सा. सं. क्र. १०२३].

१६६४ (डिसेंबर)* : १६६४ च्या शेवटीं शिवाजीनें डच्चांचा माल लुटला व तो खारेपाटणास असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १०६०].

१६६५ : ६ जाने.—जिजाबाईची महाबळेश्वरीं तुळा करण्यांत आली. त्यावरून शिवाजी बहुधा प्रतापगड—जावळी या भागांत असावा [जे. श.].

१६६५* : २८ जाने. (पत्र)—शिवाजी गोकर्णास यात्रेच्या सुमारास जाईल अशी इंग्रजांची अटकळ.

१६६५ (फेब्रुवारी)* : बसरूर स्वारी–मालंडहून शिवाजी फेब्रुवारीच्या सुरवातीस निघाला. गोव्याजवळून जाऊन बसरूरास. गोकर्ण, अंकोला; कारवार [२२ फेब्रु.]; भीमगड (२३ फेब्रु.); कारवार—कारवारहून निघाला [F. R. Surat: Vol. 104 p. 189; ERS Vol. I, pp. 97–99, L. 107].

१६६५ : १४ एप्रिल–जयसिंगाचें सैन्य चालून आलें असतांहि शिवाजी शत्रूविरुद्ध नाकेबंदी करीत गोव्यापर्यंत किनाऱ्यानें जाऊन आल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १०५६].

१६६५ : जयसिंग—दिलीरखानाचा पुरंधरास वेढा चालू असतां शिवाजी जावळीस गेला [शिवापूर यादी शके १५८७. ज्येष्ठ शुद्ध ६—बुधवार १० जून १६६५].

१६६५ (११ ते १३ जून) : शिवाजीनें ११ जूनला पुरंधरजवळ जयसिंगाची भेट घेतली. १२ जूनला दिलीरखानास भेटला व १३ जूनला जयसिंगाच्या छावणींतून राजगडला गेला [हाफ्त अंजु.].

१६६५ : २९ जून (पत्र)—शिवाजीनें (?) कानडा प्रांतावर हल्ला केला व ८०,००० गिल्डर लूट मिळविल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १०६३].

१६६५ (सप्टेंबर) : अवरंगजेबाकडून कृपेचें पंजाचें फर्मान व पोषाख आला त्या वेळीं शिवाजी विजापुरी तळकोंकणांत—फर्मानाची बातमी कळतांच २७ सप्टेंबरला तो जयसिंगाच्या छावणींत आला [प. सा. सं. १०८८].

शिवाजी राजगडाहून मिर्झा राजाचे भेटीस गेल्याचा उल्लेख [राजवाडे खं. ८, ले. ९].

१६६५ : २७ सप्टें.—शिवाजी बादशाही फर्मान घेण्यासाठीं जयसिंगाच्या छावणींत परत गेला. फर्मान ३० सप्टेंबरास मिळालें [हाफ्त अंजु].

१६६५ : २० नोव्हें.—शिवाजी जयसिंगासह विजापूरच्या स्वारीवर निघाला—ताथवडा, फलटण हे किल्ले त्यानें व नेताजीनें मोगलांस घेऊन दिले [हाफ्त अंजु; आलमगीरनामा].

१६६६ (जानेवारी) : जयसिंगाची रजा घेऊन शिवाजी पन्हाळ्यावर हल्ला करण्यास निघाला [हाफ्त अंजु].

१६६६ जानेवारी : मोगलांच्या छावणींतून निघून शिवाजी पन्हाळ्यास गेला—त्याच्या वेढ्यांत शिवाजीस अपयश—तेथून खेळण्यास गेला. तेथें त्याचें व नेताजीचें वितुष्ट.

शिवाजीच्या सैन्यानें फोंड्यास वेढा घातला असतां शिवाजी स्वतः आपल्या राज्यांत घाटमाथ्यावर होता—सिद्दी मसुदानें त्याचा पाठलाग करून त्याचे कांहीं लोक मारले [फेब्रु.—मार्च].

शिवाजी अवरंगजेबाकडे गेल्याची आलेली ऐकीव बातमी [F. R. Surat, Vol, 104, p. 359; ERS. Vol. I, pp. 111–13, L. 126].

१६६६ : ५ मार्चला शिवाजी आग्र्यास निघाला व आग्र्यास ११ मेला पोहोंचला [Dingal Letters]—वाटेंत तो अवरंगाबादेस कांहीं दिवस होता [बुंदेल्याची बखर].

१६६६ (जून ते ऑगस्ट)* : शिवाजी आग्र्यास [भांडारकर कॉमे. व्हॉ. सरकार पृ. ३०२–३; प. सा. सं. ११३१–२].

१६६६ (८ जून) * : शिवाजीचा अवरंगजेबाच्या दरबारांत अपमान [E.R.S. Vol I, p. 113, L. 127].

१६६७ : १७ ऑगस्टला शिवाजी आग्र्याहून निसटला (जे. श.) राजगडास येऊन तो दोनदां आजारी पडला (फारसी अखबारांत).

१६६७ (२६ मार्च) * : शिवाजी सुखरूपपणें आग्र्याहून सुटला व त्यानें अनेक गांवें लुटून व जाळून दक्षिणेंत धामधूम चालविली. सुरतकरांस धास्ती [O. Corr. Vol. 29, No. 3213–Surat to the Co; ERS Vol I, p. 117, L. 135].—नरवरच्या घाटानें शिवाजी आला [शि. च. संशोधन वृत्त].

१६६७ [१४ एप्रिल ते १२ मे] : शिवाजीनें स्वतः जाऊन बहलोलखान व व्यंकोजी यांचा रांगण्याचा वेढा उठवला [जेधे. श.].

१६६७* : ५ जुलै—आग्र्याहून सुटल्यावर, शिवाजी मनोहरगडास असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. ११६०]. तेथून तो राजगडास गेला (प. सा. सं. ११६०).

१६६७ (नोव्हें)* : शिवाजीनें बारदेशावर स्वारी केली [ERS, Vol I, L. 138 and 139].

१६६८ (६ ऑक्टो.) : शिवाजी राजगडला असून शांत—तो व आदिलशाह यांत तह झालेला नसूनहि दोघांनींहि एकमेकांविरुद्धचें आक्रमक धोरण बंद ठेवलें आहे अशी इंग्रजांची बातमी [E.R.Sur. Vol 105, p. 56; E. F. India 1668-9; Pp.109-10; —ERS. Vol I, p. 124 L. 146].

१६६८ (३० ऑक्टो.) : शिवाजीचा अष्टमीस मुक्काम [ERS. p. 125, L. 151].

१६६८ (१२ नोव्हें.)* : आपण गोव्यावर स्वारी करणार असल्याची शिवाजीनें उठविलेली हूल—शिवाजी ससैन्य राजापूरच्या उत्तरेस [F. R. Surat Vol 105 p. 71; E.R.S. Vol I, p. 126, L. 152].

१६६८ (१६ डिसें.)* : गोव्यांत आपले लोक गुप्तपणें पाठवून तें घेण्यासाठीं शिवाजी वेंगुर्ल्यास आला—पोर्तुगिजांची युद्धसिद्धता पाहून राजगडच्या बाजूस गेला [F. R. Surat Vol 105, p. 76; ERS Vol I, P. 128, L. 156].

१६६८ (१६ डिसें) : फ्रेंचांनीं राजापुरास वखार स्थापून शिवाजीची तेथें भेट घेतली [E. F. India 1668-9 pp. 114-16; ERS Vol I, p. 128, L. 156].

१६६९ (९ मार्च)* : शिवाजी राजगडास असून, तो स्वतः शांत आहे—देशहि शांत. शिवाजीचें महत्त्व प्रत्येक दिवशीं कमी होत आहे. [O. Corresp. Vol. 29 No, 3253; Carwar to sur; ERS Vol II, p. 130, L. 160].

१६६९ (६ नोव्हें.) : शिवाजीचा मुक्काम पेणच्या जवळपास असल्याची इंग्रजांकडे आलेली बातमी [F. R. Surat Vol 105, p. 154, Bom to Sur; ERS. p. 135. L. 174]

१६७० (७ एप्रिल)* : शिवाजीनें (?) चांदवड लुटलें व तळकोंकणचा फौजदार लुधीखान याचा पराभव केला [Surat-Consultation लं. रॉ. ए. फारसी रिया. पृ. ३३६; प. सा. सं. क्र. १२९८].

१६७० (८ मे) : नगर, जुन्नर, परिंडा महालांतील ५१ गांवें शिवाजीनें (?) लुटलीं. [लं. रॉ. ए. फारसी रिया. पृ. ३३६].

१६७० (१२ सप्टें.)* : शिवाजी कल्याण व त्याजवळच्या प्रदेशांत, गुजरातवर स्वारी करण्यासाठीं मोठें सैन्य उभारणार असल्याची मुंबईहून सुरतकर इंग्रजांना आलेली सूचना [F. R. Sur, Vol 3, p. 88; ERS Vol I, p. 161, L. 214].

१६७०* : २ ऑक्टो. शिवाजी सुरतेपासून २० मैलांवर आल्याची बातमी [प. सा. सं. १३३७].

१६७० : (३ ऑक्टो. ते ६ ऑक्टोबरपर्यंत) शिवाजीनें सुरतेची दुसऱ्यांदा लूट केली [प. सा. सं. ले. १३३९, १३४९, १३५१, १३५३, १३५७].

१६७० (ऑक्टोबर)* : शिवाजी सुरतेहून निघाला तो बागलाणांत शिरला व मुल्हेर किल्ल्याच्या आसपासचे किल्ले त्यानें घेतले. नंतर तो कांचणा–मांचण्याच्या खिंडींतून चांदोरच्या डोंगरी रांगांकडे आला—दाऊदखानाशीं १७ ऑक्टोबरला दिंडोरी येथें लढाई दिली [बुंदेल्याची बखर, जे. श.]. नंतर तो कुंजरगडास येऊन कांहीं दिवस तेथें राहिला [जे. श.].

१६७० (नोव्हें-डिसें.) : कुंजरगडाहून शिवाजी निघाला. ३ नोव्हें. ते २ डिसें. या दरम्यान तो कारंज्याला गेला. वाटेंत त्यानें अहिवंत, रवळा, जवळा, मार्कंडा किल्ले घेतले [जे. श.].

Scanned by CamScanner

१६७० (४ नोव्हें.)* १४ नोव्हें. न्यू : शिवाजी सुरत दुसऱ्यांदा लुटून तेथून ६ ऑक्टोबरांत बाहेर पडला व ६००० घोडदळ व १०,००० पायदळ घेऊन सुरतेपासून २५ मैलांवरील पेठ (?) गांवीं गेला [डच रे. भा. २९ नं. ७६३; प. सा. सं. ले. १३५१].

१६७० (१७ नोव्हें.) * : पुष्कळसें आरमार बरोबर घेऊन शिवाजी मुंबईपासून ५१ मैलांवरील नागांवला आहे अशी इंग्रजांची बातमी—कोठेंतरी स्वारी करण्यासाठीं त्याची जय्यत तयारी [F. R. Sur, vol 105, p. 72-Bom to Sur; ERS Vol I, p. 171, L. 235].

१६७० (२१ नोव्हें.) : शिवाजी १०,००० घोडेस्वार व २०,००० पायदळ घेऊन, ब्राह्मणांनीं २९ नोव्हेंबरला सुरतेचा किल्ला त्याला मिळणार असें भविष्य वर्तविल्यामुळें, सुरतेचा व भडोचचा किल्ला घेण्यास जाणार असें शिवाजीच्या दर्यासारंगानें मोदीच्या मुलास (मुंबईकर इंग्रजांचा सेवक) सांगितलें [F. R. Sur. Vol 105, p. 78, Bom. to Sur; ERS Vol I, p. 179 L. 238].

१६७० * : २८ नोव्हें.—शिवाजीचें आरमार नागांवपासून उत्तरेकडे निघालें. शुक्रवारीं मुंबईवरून व शनिवारीं माहीमवरून गेलें. यावरून तें सुरतेस चाललेंसें वाटलें. परंतु शनिवारीं सकाळीं ८ वाजतां पुष्कळ वल्हीं असलेलीं इंग्रजांचीं दोन छोटीं गलबतें, आरमार परत फिरविण्यासाठीं गेलीं. शिवाजी स्वतः तीन दिवसांचे मुक्कामावर जाऊन परत फिरला [Bom to Sur 28 Nov., 1670; P. S. S. 1362].

१६७० (२९ नोव्हें.)* : शिवाजीचें सैन्य पेठेहून आज [Pent] चिखलीला आलें असेल व उद्यां तें सुरतेला येईल अशी फत्तेखानाच्या माणसानें आणलेली बातमी [F. R. Sur. Vol 105, p. 81—Sur to swally Marine; ERS Vol I, p. 183, L. 245].

१६७० (१७ डिसें.)* : शिवाजी दमणवरून गेला [प. सा. सं. १३६९].

१६७० (१९ डिसें.) : शिवाजी बऱ्हाणपुराजवळून गेला–त्यानें कारंजें लुटलें—Nundrabaud (नंदुरबार) जवळील गांवाकडून उत्पन्नाचा ¼ भाग देण्याबद्दल त्यानें लिहून घेतलें [Factory R. Surat. Vol 105, p. 90; ERS. Vol I, p. 185, L. 250].

१६७१ (२६ जाने.) : शिवाजी बहुधा राजगडास असून संभाजी राजास त्यानें कारभार सांगितला [शिवापूर यादी].

१६७१ (६ फेब्रु.) : शिवाजीनें सालेरी घेतली—अजून राजगडला परतलेला नाहीं [F. R. Sur. Vol 105, p. 114, Bom. to Sur.; ERS. Vol I, p. 190, L. 256].

१६७१ (२३ ऑक्टो.) : शिवाजी रायगडास—शिवाजीचें छोटेंसें आरमार दंडा राजपुरी किल्ल्यावर गेलें—रुस्तुमजम्यानें शिवाजीच्या मदतीनें रायबाग जाळलें—सिद्दीनें थळ व शिवाजीचीं इतर मोठीं गांवें जाळलीं [F. R. Sur. Vol 106, pp. 25–27; ERS Vol I, p. 203, L. 275].

१६७१ (२७ ऑक्टो. ?) * : मोरोपंत व निळो सोनदेव यांचे जगन्नाथपंत व त्रिंबक वेंकटेश गोसावी यांस पत्र–त्यांत शिवाजी शिवापट्टणीं मुक्काम किती दिवस करणार, तो लोहगडतर्फेनें इमारती पाहावयास जाणार किंवा नाहीं, रोहिड्यावरून शिवाजी पांडवगड पाहण्यास जाणार होता त्याप्रमाणें तो जाणार किंवा नाहीं, इत्यादि गोष्टी वरील गोसावी व पंत यांस कळविण्याबद्दल लिहिलें आहे [राज. खं. ८ ले. १३; प. सा. सं. १४२३].

Scanned by CamScanner

१६७२ (१३ जाने.)* : शिवाजीचें वास्तव्य महाडास—कुडाळ वेंगुर्ल्यासारख्या [Vingara] व इतर सर्व भागांतून तो सैन्य गोळा करीत आहे, कारण दिलीरखानानें चाकण व पुणें [Pima ?] घेऊन ९ वर्षांवरील सर्वांची कत्तल केल्याची बातमी [F. R. Surat Vol 106, No. 62; Orme Mss Vol 114 Sect. 1 p. 9; ERS Vol I, p. 210 L. 227. पाहा प. सा. सं. क्र. १४३९ त्यांत थोडा फरक].

१६७२ (१५ फेब्रु.)* : सालेरीच्या किल्ल्याला वेढा घालण्यासाठीं ठेवलेल्या दिलीरखानाचा शिवाजीनें (?) पराभव केला—त्यानें (?) एका लढाईंत बहलोलखानास ठार केलें—३० मोठ्या शत्रूच्या सरदारांना सालेरीस कैद करून ठेवलें—त्यानें (?) मुल्हेर घेतलें—त्याचें सैन्य सुरतेपासून २५ मैलांवर आल्याची बातमी [F. R. Sur Vol 87, pp. 21-22; ERS Vol I p. 213, L 293] या पत्रांतील बहलोलखानास ठार मारल्याची बातमी चुकीची.

१६७२* : ५ मार्च—शिवाजी रायरीस आहे [प. सा. सं. १४५२].

१६७२* : ४ एप्रिल—शिवाजी समर्थांच्या भेटीस जाणार असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १८७५].

१६७२ : १५ मे—लेफ्ट. उस्टिकनें रायगडावर शिवाजीची भेट घेतली [प. सा. सं. १४६९].

१६७२ : २१ जुलै—आब्राहाम लेपेफर यानें शिवाजीची रायरीस भेट घेतली [प. सा. सं. १४८५].

१६७२ (ऑक्टो. २६)* : शिवाजीचा तळ रामनगरला (?) [प. सा. सं. १४९९].

१६७३ : ६ मार्चला अनाजीनें पन्हाळा घेतला [जे. श.]. ९ मार्चला शिवाजी रायगडाहून पन्हाळा पाहण्यास निघाला व पाचाड, पोलादपूर अशा मार्गानें १६ मार्चच्या सुमारास पन्हाळ्यास पोहोंचला. तेथें जवळजवळ महिनाभर राहिला. उमराणीच्या लढाईच्या आधीं शिवाजीनें सैन्य गोळा केलें तें पन्हाळ्यावरूनच [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान].

१६७३ (१४ मे)* : शिवाजीनें (?) हुबळी शहर घेतलें व तेथील इंग्रज वखारीची लूट केली. [F. R. Bom. Vol I, p. 47 consultation in Bom; FRS Vol I p. 246, L. 352; [also F. R. Bom. Vol I p. 48; ERS Vol. I p. 247, L. 355]

१६७३ (१९ मे ते १७ जून) : टॉमस निकल्स २१ मे ला संध्याकाळीं रायरी गडाच्या पायथ्याशीं असलेल्या रायरी गांवांत पोहोंचला–शिवाजी तीर्थस्नानासाठीं दोन दिवसांच्या मुक्कामावर असलेल्या क्षेत्रीं गेल्याचें त्याला समजलें—जून १ ला शिवाजीनें (?) गोव्याजवळील एक टेकडी घेतल्याची वार्ता टॉमसच्या कानीं आली—जून २ ला रायगडाहून सुमारें १ मैल लांब असलेल्या आपल्या मातोश्रीच्या किल्ल्यावर चढतांना निकल्सनें शिवाजीस पाहिलें—३ जूनला टॉमसनें त्या किल्ल्यावर जाऊन शिवाजीची भेट घेतली. [O. Correrpondence Vol 34, No. 3787–Diary of T. Niccolls; ERS Vol I, pp. 251-54, L. 358]

१६७३ (१५ सप्टें.)* : शिवाजीनें (?) सातारा किल्ला घेतला व बरीच लूट तेथून बैलांवरून रायरीस नेली [F. R. Bom, Vol I, pp. 83-6, Consultation in Bom; ERS Vol I, p. 283, L. 392].

Scanned by CamScanner

१६७३ (१३ ऑक्टोबर) : शिवाजी साताऱ्यास आला. बाळाजी आवजीस पालखी दिली [शिवापूर दफ्तर यादी; शि. च. प्र. पृ. ५१.].

१६७३ (३१ ऑक्टो.)* : शिवाजी १५००० सैन्य घेऊन सोंध्याचा [Sinda near Goa] किल्ला जिंकण्यास गेल्याची खात्रीलायक बातमी—कर्नाटकच्या राणीनें पुष्कळसें द्रव्य देऊं करून शिवाजीस आपल्या मदतीला बोलावल्यानें शिवाजीचा कर्नाटकावर स्वारी करण्याचा बेत असल्याचा इंग्रजांचा तर्क [Ori. Corr. (D) 3881, from Bom to SUR; ERS Vol I, p. 305, L. 414].

१६७३ (८ डिसें.) : शिवाजी कारवारपासून दीड दिवसाचा प्रवास असलेल्या ठिकाणीं ससैन्य असल्याची इंग्रजांच्या कानांवर आलेली बातमी [F. R. Surat, Vol 88, p. 52; ERS Vol I, p. 313, L. 427].

१६७३ (८ डिसें.) : शिवाजीनें (?) हुबळी लुटली [O. Corr. Vol 34, No. 3904; ERS Vol I, p. 312, L. 426].

१६७३ (१५ डिसें.)* : शिवाजी गेले तीन महिने आपल्या मुलखांत नसून तो २५००० फौजेसह विजापुरकरांचा मुलूख लुटण्यास गेला—आपल्या फौजेच्या खर्चाकरितां जास्त द्रव्य मिळविण्यासाठीं तो कानडांत (Canara) गेला असल्याची ऐकीव बातमी [(D) O. C. 3910; Orme Mss Vol 114 Sect. 3, pp. 38–40; Collection of Papers Bom. Govt. Vol. 6, p. 1; ERS Vol I, p. 314, L-429].

१६७३ (१७ डिसें.)* : शिवाजी कारवारजवळ आल्याची ८ डिसेंबरच्या पत्रांतील बातमी खरी—शिवाजी स्वतः Cuddera (कद्याला) आला—तेथें चार दिवस राहिला—शिवाजीच्या सैन्याचा बहलोलखानानें बंकापूर येथें व सर्जाखानानें चांदगड येथें पराभव केल्याची इंग्रजांच्या कानांवर आलेली वार्ता [E. R. Surat, Vol 88, p. 30-1; ERS Vol I, p. 316-7, L. 431].

१६७४ (६ मार्च)* : शिवाजी रायगडास परत आला [F. R. Bom Vol 1, pp. 17-8 (2nd set); ERS Vol I. p. 325, L. 446].

१६७४ (४ एप्रिल)* : ३ एप्रिलला शिवाजी व नारायण शेणव्याची रायगडावर शिवाजीच्या दरबारांत भेट—त्या आधीं शिवाजी रायगडावरच असून त्याच्या एका पत्नीच्या मृत्यूचें त्यास सुतक—शिवाजी राजाभिषेकाच्या तयारीच्या गडबडींत—शिवाजीकडे निजामशाही घराण्यांतील एक राजपुत्र कैदेंत असून शिवाजी त्याला अभिषेक करणार असल्याची उठलेली वार्ता—कुडाळला जाऊन आपल्या सैन्याला नवीन हुकूम देण्याचा व प्रतापरावाच्या जागीं नवीन सेनापति नेमण्याचा शिवाजीचा बेत [F. R. Sur. Vol 88, pp. 78–83; ERS Vol I, pp. 327–28, L. 451].

१६७४ (१८ एप्रिल) : एप्रिल १६७४ त शिवाजी कोंकणांत—त्याच वेळीं त्यानें चिपळुणास सैन्याची पाहणी करून हंसाजी मोहितेस सेनापति केलें [Source B of M. H. Vol I–J. S. p. 38]—त्याच वेळीं शिवाजी परशुराम क्षेत्रीं गेला. [सभा. पृ. ६२]

१६७४* : २२ एप्रिल—शिवाजी कारवारपासून १ दिवसाचे अंतरावर आल्याचा उल्लेख.

२५ एप्रिल—शिवाजी सिंहासन बनवीत असल्याचा त्याच पत्रांत उल्लेख [प. सा. सं. १६३२].

१६७४ (१३ मे) : शिवाजीचें मौजे दळवटणें, तर्फ चिपळूण, मामले दाभोळ येथील जुमलेदार, हवालदार व कारकून यांना लष्करी छावणींत शिस्तीचे कोणते नियम पाळले जावेत हें सांगणारें पत्र—कसबे चिपळुणीं साहेबी लष्कराची विले केली [राज. खं. ८, ले. २८; प. सा. सं. ले. १३९२].

१६७४ (२१ मे)* : १९ मे ला शिवाजीचें भवानीदर्शनासाठीं प्रतापगडावर वास्तव्य [F. R. Sur, Vol 88, Fols. 138–41; ERS Vol I, pp. 360–1].

१६७४ (२१ मे)* : सिद्दीनें शिवाजीच्या मुलखांत १६७३ त लुटालूट केली त्या वेळीं शिवाजी बालघाटांत [F. R. Sur. Vol 88 Fols 138-41 → ERS Vol I pp. 360–1.].

१६७४ (१३ मे ते १३ जून)* : शिवाजी चिपळुणाहून रायगडाला परत आल्याची बातमी ऑक्झिंडेनला १४ मे ला पोर्तुगीज चौलमध्यें समजली—शिवाजी रायरीहून प्रतापगडला भवानीदर्शनास गेल्याची ऑक्झिंडेनला मे १९ ला पाचाडमध्यें समजलेली बातमी–दि. २१ ला शिवाजी रायगडला परत आल्याची त्याला कळलेली बातमी—२६ मे ला त्याची व शिवाजीची भेट—६ जूनला शिवराज्यारोहणप्रसंगीं दुसऱ्यांदा भेट—[Or. Corr. Vol 35, No. 3965; ERS. Vol I, p. 369 to 376, L. 486].

१६७४ (६ जून) : शिवाजीला राजाभिषेक (जे. श.).

१६७४ (१ ऑगस्ट)* : शिवाजीनें (?) बहादुरखानाच्या छावणीवर हल्ला करून त्याचें दोनशें घोडे व १ कोट रुपये लूट नेल्याची औरंगाबादेहून सुरतेस आलेली बातमी [F. R. Sur. Vol 87, p. 187—Sur to Bom; ERS Vol II, p. 2 L. 3].

१६७४ (२४ सप्टें.) : शिवाजी रायगडास—दुसऱ्यांदा राजाभिषेक [शिवापूर यादी].

१६७४ (३ ऑक्टो.) १३ ऑक्टो. न्यू.* : शिवाजीस ६ जूनला रायगडावर अभिषेक [डच रे. भा. ३४, नं. ८४१; प. सा. सं. ले. १६८४].

१६७४ (६ ऑक्टो.) : शिवाजी ससैन्य कल्याणास आल्याची कल्याणमधील हुषार व विश्वसनीय माणसाकडून आलेली बातमी—तो सुरत किंवा बहादूरखानावर चालून जाणार असल्याची वदंता [Orme Mss Vol 114, Sect. 3, p. 204; EFR Vol II, p. 15, L. 30].

१६७४ (१४ ऑक्टो.)* : शिवाजी ससैन्य कल्याणला आला—तेथून पालीस गेला [Orme Mss Vol 114 Sect. 3, p. 209; ERS Vol II, pp. 13-4, L. 26].

१६७४ (२५ ऑक्टो.)* : शिवाजी सातारा किल्ल्याकडे गेल्याची लोकवार्ता [प. सा. सं. १६९४].

१६७४ (२७ ऑक्टो.)* : शिवाजी ससैन्य बेळगांवपर्यंत आल्याचें ऐकून हुबळीचे व्यापारी पळून गेले [F. R. Sur. Vol 88, pp. 239-240; ERS Vol II, p. 18, L. 39].

१६७४ (८ नोव्हें.)* : शिवाजी स्वतः मोठें सैन्य घेऊन घाटाच्या बाजूस बहादुरखानावर छापा घालण्यास गेला (प. सा. सं. १६९९).

१६७४ (५ डिसें.)* १५ न्यू : शिवाजीनें (?) बंकारपूरजवळील होसपेठ लुटून २ लक्ष होनांची लूट नेली व शत्रूचे २ हत्ती काबीज केले. परंतु विजापुरी सेनापतीनें कुमक आल्यावर पुन्हा शिवाजीवर हल्ला करून त्याचे १,००० घोडे काबीज केले व त्यास पळवून

Scanned by CamScanner

लावलें [डच रे. भा. ३१ नं. ८२४; प. सा. सं. ले. १७०९]. १० डिसेंबरच्या पत्रांत शिवाजी सुरतेच्या सरहद्दीवर असल्याच्या वार्ता. [प. सा. सं. १७१०].

१६७५ (२० जाने.) * : १ जाने. १६७५ ला शिवाजीच्या सैन्यानें डुमगांव (कीं धरणगांव?) [नंद्राबादजवळ, (नंदुरबारजवळ?) ऑर्म ११४—पृ. ७४, बऱ्हाणपूरचेजवळ सदर पृ. १३५] ची इंग्रजांची वखार लुटली [F. R. Sur. Vol 88, p. 13; ERS Vol II, p. 26. L. 56; also Orme Mss vol 114, Sect. 4, p. 104; ERS vol II, p. 40 L. 77].

१६७५ (३१ जाने., फेब्रु. १० न्यू.)* : शिवाजी रायगडला होता अशी डचांना कळलेली तोंडी बातमी [Dutch R. Vol 31. No. 836; प. सा. सं. क्र. १७२२].

१६७५ (मार्च)* : शिवाजीचें सैन्य फोंड्याला वेढा घालून बसलें. शिवाजीहि त्यांत असावा असें आधींच्या पत्रावरून (१ एप्रिलच्या) वाटतें [प. सा. सं. १७४१; जेधे. श.].

१६७५ (१ एप्रिल)* : शिवाजी राजापुरास येऊन तेथून कुडाळला गेला—त्यानें (?) कोल्हापूर घेतलें व रायबाग घेणार असल्याची वदंता [F. R. Surat, Vol 88, p. 34; ERS Vol II, p. 41 L. 79].

१६७५ (मार्च)* : २१ मार्चला शिवाजी राजापुरापासून ४ कोसांवरील वेलवड्याला [Vellvorah] येणार असें राजापूरच्या अधिकाऱ्यांस २० मार्चला समजलें—२२ मार्चला वरील गांवाजवळ शिवाजीनें रस्त्यांतच त्यांच्या तंबूजवळ त्यांची भेट घेतली—२३ मार्चला ते राजापुरास परत येत असतां शिवाजीनें वाटेंतच एका झाडाखालीं पालखींतून त्यांची पुनः भेट घेतली—२४ तारखेस शिवाजी राजापुरास आला—२५ तारखेस सकाळीं आधीं फ्रेंचांची व नंतर इंग्रज अधिकाऱ्यांची शिवाजीशीं भेट—संध्याकाळीं शिवाजी निघाला व उत्तरेकडे गेला.

शिवाजी स्वतः फोंड्यास वेढा घालून बसला आहे. [F. R. Sur. Vol 88, pp. 41-49, Raj to Bom.; ERS Vol II, pp. 43-47. L. 81].

१६७५ (३ मे)* : फोंड्याचा वेढा चालू असतां मध्येंच बहलोलखानाचें सैन्य येत असल्याचें कळून तो शिवाजीनें उठविल्याची ३ मे ला सकाळीं इंग्रजांकडे आलेली बातमी. [F. R. Sur. Vol 88, p. 54. Raj to Bom; ERS Vol II, pp. 48-9 L. 83].

१६७५ (८ मे)* : शिवाजीनें फोंडा किल्ला घेतला [F. R. Sur, Vol 88, p. 46, Car to Bom.; ERS Vol II, p. 49, L. 85; जेधे श.].

१७६५ (२१ मे)* : शिवाजीनें (?) फोंडा, अंकोला व शिवेश्वर किल्ले घेतले. कद्रा किल्ला त्याला प्रतिकार करीत आहे—कारवार शिवाजीच्या ताब्यांत [F. R. Sur, Vol 88 p. 61; ERS Vol II, p. 52, L. 88].

१६७५ (२५ मे) * : रॉबर्ट जोन्स व एडवर्ड यांनीं शिवाजीची कारवारला घेतलेली भेट [F. R. Surat, Vol 88, p. 58; ERS. Vol II, p. 52, L. 89].

१६७५ (३ जून) * : शिवाजी अकोल्यास—सोंध्याच्या राजाच्या राज्याजवळील किल्ल्यांत छावणी करण्याचा त्याचा बेत [F. R. Sur. Vol 88, p. 63; ERS Vol II, p. 54, L. 94].

१६७५ : १४ जून—११ जूनला शिवाजी राजापुरावरून रायगडास गेला [प. सा. सं. १७५८].

१६७५ (१८ ऑगस्ट)* : शिवाजीनें (?) जेव्हां अंकोल्यापर्यंतचा मुलूख घेतला तेव्हां कांहीं सैन्य सोंध्याच्या राज्यांत पाठविलें—सैन्यानें सुपें व व्हरवा [Whurwa] हीं ठिकाणें घेऊन बुरबुळें [Burbulle] येथें जकातनाकें स्थापलें—परंतु खिजरखान पन्नी व स्थानिक देसाई यांनीं एक होऊन वरील ठाणीं परत घेतलीं व जकातनाकेंहि उठविलें.

सोंध्याचा प्रधान तिमण्णा यानें शिवाजी (?) मिरजानपर्यंत आल्याचें पाहून आपल्या राज्यांतील व्यापाऱ्यांस कैदेंत टाकलें व शिवाजीस तोंड देण्यासाठीं त्यांच्याकडे पैशाच्या मोठ्या रकमा मागितल्या [F. R. Sur, Vol 88 pp. 103–4—Car to Bom.; ERS Vol II, p. 65–6, L. 114].

१६७५ (२४ ऑगस्ट ते १५ सप्टें.) : ६ सप्टेंबरास सॅम्युअल ऑस्टिन रायरीस आला व ७ सप्टेंबरला शिवाजीची व त्याची भेट—१५ सप्टेंबरला पुनः भेट [Ori. Corres. Vol 36, No. 4106; ERS. Vol II, p. 70, L. 122].

१६७५ (१४ डिसें. २४ डिसें. न्यू) * : शिवाजी गोव्यानजीक [डाग. र. १६७५, पृ. ३४५; प. सा. सं. क्र. १८०१].

१६७५–७६ (डिसें. जाने.) : शिवाजी साताऱ्यास आजारी [शिवापूर यादी व इंग्लिश पत्रें].

१६७६ : १ फेब्रुवारीच्या पालीच्या महजरास शिवाजी हजर होता [प. सा. सं. १८१६].

१६७६ (५ मार्च; सु. १०७६ जिल्हे २९)* : शिवाजी पन्हाळ्यास सन सीत सबैनामध्यें गेला त्या वेळीं तरफ देवलें, कसबे देहाय येथील देसक त्याच्याकडे गेले होते [१६९२ चा महजर; आठल्ये संग्रह; प. सा. सं. क्र. १८२४, १८२५–२७ व १८२९].

१६७६ (१३ मार्च) : शिवाजी पन्हाळ्यास असून त्याची प्रकृति चांगली—त्याने (?) अथणी लुटली [F. R. Surat, Vol. 89 Fol 23; ERS Vol II, p. 83, L. 150].

१६७६ (२६ एप्रिल)* : नारायण शेणवी व कावस मोदी यांनीं शिवाजीची पन्हाळगडावर भेट घेतली [Orme Mss. Vol. 114 Sect. 5, p. 140; ERS Vol II, p. 86, L. 156.].

१६७५–७६ (२४ मे)* : १६७५ किंवा १६७६ च्या मेंत शिवाजी पन्हाळ्यास आल्याचा आठल्येसंग्रहांतील १६९२ च्या महजरांत उल्लेख. या पत्रास जोडून प. सा. सं. १८२९ पाहा. [प. सा. सं. १८२४, १८२६] आठल्येसंग्रहांतील दुसऱ्या एका मितिहीन कागदांत शिवाजी १६७५–७६ मध्यें पन्हाळ्यास असल्याचा व नंतर एकदां वांईस गेल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १८२५, १८२७]. या पत्रांत शामजी नाईक पुंड्याचा ज्या अर्थी उल्लेख आहे त्या अर्थी बाबाजी नाईक पुंड्याच्या मृत्यूनंतर ही गोष्ट घडली असावी. प. सा. सं. १८३३ व १८३१ वरून [खराड्याचा उल्लेख] वरील गोष्ट १६७६च्या आरंभीं शिवाजी आजारांतून उठल्यावर घडली असावी.

१६७६ (२१ जून)* : शिवाजी रायगडला—त्याचें सैन्य पावसाळ्यासाठीं स्वस्थानीं गेलें [Orme Mss, Vol 114, Sect. 5. p. 45; ERS. Vol II, p. 93, L. 171; प. सा. सं. १८५५].

१६७६ (मे ३० ते ऑक्टो. ५)* : नारायण शेणवी या दरम्यान रायगड व त्याच्या आसपास होता. यावरून शिवाजी या काळांत रायगडला असावा [प. सा. सं. १८४९ व १८७४].

१६७६ (२ ऑगस्ट)* : होनावर, बार्सिलोर वगैरे घेण्याचा आपला बेत असल्याची शिवाजीनें उठविलेली हूल [Orme Mss Vol 114 Sect. 5, p.61; ERS. Vol II, p. 99 L. 185].

१६७६ : २ ऑक्टो. इंग्रजांचा दूत मॉलवेरर शिवाजीची रायरीवर भेट घेऊन हात हलवीत परत आला. तो तेथून निघाला त्या वेळीं शिवाजी कानड्याच्या (?) स्वारीवर निघाला होता [प. सा. सं १८७३].

१६७६ : शिवाजीचा (?) विजापूर व भागानगरपर्यंत संचार—मुख्य सैन्य गोव्यासमोर फोंड्याला ठेवून सैन्याची फक्त एक तुकडी घेऊन तो सुरतेच्या तटापर्यंत जाऊन आला—सुरतेच्या अधिकाऱ्यानें नेहमींचा पेशकस त्याला दिला—सुरतेला जातांना शिवाजीला सुरतेपासून तीस मैलांचे आंतील डोंगरी मार्गानें जावें लागे व त्याकरतां रामनगरच्या राजाची परवानगी मागावी लागे.

दुसरी तुकडी संभाजीबरोबर जाऊन भागानगर जाळून लुटून परत आली—बहलोलखान आडवा आल्यामुळें विजापूर सोडून व तो विजापुरास जातांच त्याला चुकवून संभाजी हुबळी, रायबाग, गदग इत्यादि बाजारपेठा लुटून गेला [फ्रायर २ पृ. ३२; प. सा. सं. क्र. १९०४].

१६७६ (६ ऑक्टो.)* : शिवाजी हा किनाऱ्याकडे न जातां वर घाटाकडे गेला असून त्यानें (?) बंकापुराजवळील (?) बेळगांव [Billegom] व Vayem Rayem या मुंबईपासून पांच दिवसांच्या प्रवासावर असलेल्या किल्ल्यास वेढा घातला—त्यानें विजापूरच्या मुलखांत मोठी धामधूम उडविली आहे आणि ती चालू ठेवणार आहे. [Orme Mss Vol 114 Sect. 5, p. 63, Bombay to Sur; ERS. Vol II, p. 99, L. 186 व प. सा. सं. १९०७, पृ. ५६६ (१० जाने. १६७७)].

१६७६ : १६७६ मध्यें शिवाजीनें १२००० पायदळ व २४००० घोडदळ यांसह गोवळकोंड्यापासून ९ मैलांवर तळ दिला—मोठी रक्कम न दिल्यास शहर जाळण्याची धमकी त्यानें दिल्यानें डचांनीं त्यास मोठा नजराणा दिला—संपत्ति मिळविण्यासाठीं सुल्तानांच्या व उमरावांच्या वाड्यावर हल्ला करण्याचा त्याचा बेत—तें टाळण्यासाठीं मादण्णानें हजार दोन हजार ड्युकटचा दररोज रतीब लावला—शिवाजी १६७६ च्या ऑगस्टांत परत गेला. [आर्म भा. २६८ पृ. १–११; प. सा. सं. क्र. १९०५]—या पत्रांतील माहिती विश्वसनीय नाहीं.

१६७७ : शिवाजी निमसोड मायणीवरून कर्नाटकच्या स्वारीस गेल्याचा उल्लेख [शि. च. सा. खं. ७, पृ. ३९].

१६७७ (९ मे) : शिवाजी ससैन्य पेद्दापोलम येथें आला [Fort St. Geo. Diary I, 1672-78 pp. 112-3; ERS. Vol II p. 117, L. 222].

१६७७ (९ मे)* : शिवाजी गोवळकोंड्याहून जिंजीच्या स्वारीवर निघाला—आघाडीचें सैन्य तिरुपति व कालहस्तीवरून गेलें—वरील तारखेच्या रात्रीं तें कांजीवरमला येऊन पोहोंचेल अशी इंग्रजांची अपेक्षा.

[F. R. Fort St. Geo. Vol. 1 p. 7 (4th Set); ERS Vol. II, p. 117, L. 222].

१६७७ (१० मे)* : शिवाजी (?) सुरतेजवळ आल्याची दाट वदंता—त्याच्या सैन्याची एक लहानशी तुकडी चिखली व बलसाड यांच्या आसपास फिरत आहे [O. Corr. Vol 38, No. 4283; ERS Vol II, p. 118 L. 223].

१६७७ (१४ मे) : फोर्ट सेंट जॉर्जपासून २ ते ५ कोसांवर शिवाजीचें सैन्य [F R. Fort St. Geo Vol 1, p. 7 (4th Set); ERS Vol II p. 119, L. 224].

१६७७ (१८ जून) : शिवाजीचा वेलूरचा वेढा चालू असतां त्याचें सेंट जॉर्जला इंग्रजांस आलेलें पत्र [F. R. Fort St. Geo. Vol 1, p. 10 (4th Set); ERS. Vol II, p. 124, L. 231].

१६७७ (१९ जून)* : व्यंकोजीच्या राज्यांतील तिंमेरी (Timmeri) येथील इंग्रजांची वखार शिवाजीनें (?) लुटली. [Original Corr. Vol 37 No 4266; ERS Vol II p. 125, L. 232].

१६७७ (२७ जून)* : शिवाजीची गोवळकोंडेकरांच्या एका किल्ल्यांत छावणी—पावसाळ्यांत तो कर्नाटकवर स्वारी करणार असल्याचा अंदाज. [Orme Mss Vol 114, Sect 6 pp. 37 and 40; ERS Vol. II p. 127, L. 235].

१६७७ (२७ जून) : (दे) तेवेनापट्टमच्या दक्षिणेस एक कोसावर शिवाजीची छावणी [F. R. Fort St. Geo. Vol. 27, p. 16; ERS Vol II, p. 127, L. 234].

१६७७–७८ [मार्टिनची रोजनिशी] : १६७७ मेच्या शेवटीं शिवाजीच्या सैन्यांतून १००० स्वारांची पलटण येऊन तिनें जिंजीबाहेर तळ दिला. तो किल्ला ताब्यांत देण्याच्या अटीवर नासीर महमदाशीं तह करून शिवाजी वेलूरवर चालून गेला. त्या किल्ल्यावर सैन्य पाठवून तो स्वतः दक्षिणेच्या बाजूस शेरखानावर चालून गेला. शेरखान तिरुवाडीस २० जून १६७७ त आला व शिवाजी तेथें ६ जुलैला पोहोंचला. शेरखानावर हल्ला करून, तो पळूं लागतांच शिवाजीनें त्याचा पाठलाग केला. शेरखान बोनागीरपट्टमच्या किल्ल्यांत पळून जातांच त्या किल्ल्यास त्यानें वेढा घातला. ९ जुलैला मराठ्यांनीं वालदौर, तेवेनापट्टम (कुडालोर) किल्ले जिंकले. १५ जुलैला आपल्या प्रांतांतील सर्व मुलूख व २०,००० होन देण्याचें कबूल करून शेरखानानें शिवाजीशीं तह केला. गोंडेलोरचा किल्ला मात्र शेरखानाकडे शिवाजीनें ठेवला. नंतर शिवाजीचा कोलेरून नदीच्या कांठीं तळ. तेथें व्यंकोजी त्यास भेटण्यास आला. या छावणींतच जरमेन या फ्रेंच वकिलानें शिवाजीची भेट घेतली. शिवाजीचा तळ अरियालूरच्या अरण्यास अगदीं लागून होता. जुलैच्या शेवटीं शिवाजी बोनागीरपट्टमला जाऊन त्यानें तेथील किल्ल्याची डागडुजी केली होती. सप्टेंबरमध्यें शिवाजीनें महाराष्ट्रांत परत जाण्याचें ठरविलें.

१६७७ च्या १ जूनला मार्टिननें शिवाजीकडे एका ब्राह्मणामार्फत पत्र पाठविलें. त्या ब्राह्मणानें वेलूरजवळ शिवाजीची तीन वेळां मुलाखत घेऊन १९ जूनला तो परत आला.

१२ किंवा १३ जुलै रोजीं, पाँडिचेरीची वखार आपल्या ताब्यांत घ्या, असें लिहिलेलें विनंतिपत्र घेऊन फ्रेंच कंपनीच्या दुसऱ्या एका ब्राह्मण वकिलानें शिवाजीची बोनागिरीपट्टम येथील तळावर भेट घेतली. बोनागिरीपट्टमहून शिवाजी निघाला तो कोलेरून नदीच्या तळावर आला. तेथे ऑगस्टच्या पहिल्या आठवड्यांत सियूर जरमेन व अँटोनी कॅटेल यांनीं त्याची भेट घेतली.

१६७७ (१६ जुलै)* : शिवाजी पुनमल्ली (Punamule) च्या मार्गानें शेरखानाचा पाठलाग करीत गेल्याची नेलोर रामन् ब्राह्मणास कळलेली बातमी—बोनागिरीपट्टमला त्यानें शिवाजीची भेट घेतली—शिवाजीची छावणी तिरुमलवाडीस [F. R. Fort St. Geo. Vol. 27 pp. 17-18; ERS Vol II, p. 130, L. 240].

१६७७ (१६ जुलै, २६ जुलै न्यू)* : शिवाजीनें ससैन्य जिंजी किल्ल्यावर चालून जाऊन तो घेतला [Dag-Reg. 1677 p. 234; प. सा. सं. क्र. १९५४].

१६७७ (२ ऑगस्ट) : शिवाजीची दूर कर्नाटकांत छावणी [Orme Mss. Vol. 114, Sect. 6, p. 45; ERS Vol II p. 133, L. 243].

१६७७ (२ ऑगस्ट)* : वलीगंडपुरम सोडून शिवाजीचें तुंडुमगुर्तीस आगमन—तेथून एलवनसूरला सैन्य ठेवून वृद्धाचलमूला देवदर्शनास गेला. [F. R. St. Geo. Vol 27, p. 20; ERS Vol II, p. 133 L. 244].

१६७७ (२४ ऑगस्ट)* : शिवाजी उत्तर कर्नाटकांत—त्यानें(?) जिंजी, तंजावर, पिलकुंडा किल्ले घेतले—श्रीरंगपट्टणाहून त्यानें (?) पुष्कळ लूट नेल्याची व परत स्वदेशीं येत असतां विदनूर घेऊन कानडा आपल्या मुलखास जोडण्याचा त्याचा बेत असल्याची वदंता [Orme Vol 114 Sect. 6, p. 47; ERS Vol II, pp. 134-5, L. 247].

१६७७ (२२ सप्टें; २ ऑक्टो. न्यू.)* : मार्चांत शिवाजी वेंगुर्ल्याच्या घाटाबाजूकडून गोवळकोंड्याच्या राज्यांत—४ मार्च (१४ न्यू) ला सुल्तानाची भेट—सांप्रत त्याचा मुक्काम आरियालूर किल्ल्यांत—त्याचें वास्तव्य म्हैसूरच्या प्रदेशांत तंजावर, मदुरा वगैरे शहरांपासून जवळच [डाग र. १६७७ पृ. ३१९३; प. सा. सं. क्र. १९७७].

१६७७ (३ ऑक्टो.) : शिवाजी सेंट जॉर्जपासून दोन दिवसांच्या मुक्कामावर [प. सा. सं. १९८१].

१६७७ (३१ ऑक्टो.) : शिवाजीने (?) जिंजी व तंजावर हीं ठाणीं घेतलीं व श्रीरंगपट्टण लुटलें (?) [Original Corr. Vol. 38, No. 4287; ERS Vol II, p. 145, L. 263]. श्रीरंगपट्टण लुटल्याची बातमी खोटी आहे.

१६७७ (२० व २९ नोव्हें.)* : शिवाजी ४००० स्वारांसह (कर्नाटकांतून) विजापूर किंवा आपल्या राज्याकडे गेल्याची इंग्रजांच्या कानांवर आलेली बातमी—बाकीचें सैन्य त्यानें जिंकलेल्या मुलुखांत ठेवलें [F. R. Sur. Vol. 107 pp. 23–4 Fort St. Geo. to Sur; ERS Vol II, p. 146, L. 264].

१६७८* : शिवाजीनें (?) चेंजी, चेंजावर, पिलमदल (Pillamdall) किल्ले घेतले. [Catalogue of Secretariat Records p. 103; प. सा. सं. क्र. २३३३].

१६७८ (१६ जाने.)* : शिवाजी बंकापुरास [O. Correspondence, Vol 38, No. 4314; ERS Vol II, p. 150, L. 272].

१६७८* : २८ फेब्रु.—शिवाजी बेलवाडीच्या किल्ल्याला वेढा घालण्यांत गुंतला [प. सा. सं. २०१९].

१६७८ : शिवाजी कर्नाटकच्या स्वारीहून परतला तो तोरगळ प्रांतांतून स्वराज्यांत परत आला (प. सा. सं. २३३२).

१६७८ (३ एप्रिल) : जमशेदखानाकडून विजापूरचा किल्ला विकत घेण्यासाठीं शिवाजी विजापुरास निघाला. सिद्दी मसूदानें किल्ला युक्तीनें आपल्याकडे घेतल्यानें शिवाजी वाटेंतच परत फिरला—पन्हाळ्यास तो परतेल असा इंग्रजांचा तर्क [F. R. Sur. Vol. 107, p. 80; ERS Vol II p. 160, L. 292].

१६७८* : १२ एप्रिल-एकोजीकडे तहासाठीं जात असतां शिवाजी नागापट्टणला थांबला होता [प. सा. सं. २०३४].

१६७८ (५ मे)* : शिवाजी पन्हाळ्यावर [F. R. Surat Vol. 107 pp. 91-2; ERS Vol II, p. 163, L. 296].

१६७८ (१४ जून)* : शिवाजीची राजापुरास भेट व तो पन्हाळ्यास जाण्यासाठीं परतला [ERS, Vol II, L. 301].

१६७८ (१२ नोव्हें)* : शिवाजी ससैन्य पन्हाळ्यावर [F. R. Surat,, Vol 107 p. 179; ERS. Vol II, p. 189, L. 343].

१६७९ (१० मार्च)* : शिवाजी पन्हाळ्यास ठाण मांडून बसला.

१६७९ (४ एप्रिल)* : शिवाजीनें स्वतः जाऊन विजापूरजवळील शाहपुरा लुटला [प. सा. सं. २१०१].

१६७९ (एप्रिल २२) : मौजे कन्हेरी तर्फ निरथडी येथील वासुदेव गोसाव्यानें पन्हाळ्यास त्याचा भाग्योदय सांगितला [पत्र नकल] [रामदास आणि रामदासी अं. ७४ ले २; प. सा. सं. क्र. २१०५].

१६७९ (२१ नोव्हें.; १ डिसें. न्यू)* : दक्षिण कॉरोमांडेल किनाऱ्यावरील ओजरपलम किल्ला शिवाजीनें (?) घेतला—दिलीरखानाविरुद्ध मदतीसाठीं शिवाजी विजापुरास [डाग र. १६७९, पृ. ५५४; प. सा. सं. क्र. २१८१].

१६७९ (८ डिसें.)* : शिवाजीनें (?) धरणगांव, चोप्रा (चोपडें) व आजूबाजूचीं गांवें जाळलीं व लुटलीं (F. R. Sur. Vol 4, pp. 105–6; ERS Vol II p. 267, L. 454].

१६७९ (१२ डिसें.)* : शिवाजीच्या १२००० स्वारांनीं धरणगांव व चोप्रा (चोपडें) गांवें लुटलीं व ते २०,००० स्वारांनिशीं मलकापुरास असलेल्या शिवाजीस भेटण्यास गेले [F. R. Sur. Vol 108, Dungom to Sur; ERS Vol II p. 241, L. 459.]

१६८० (२४ जाने.) * : शिवाजीनें (?) गेल्या मन्सुनांत औरंगाबादेजवळील मुलखांत हल्ले करून धरणगांव, चोपडें हीं ठिकाणें जाळलीं [Ori, Corr, Vol 40, No. 4691 fols. 9, 12,16,22, 29, Sur to Co; ERS Vol. II p. 289 L. 477].

१६८०* (जानेवारी ?) : जालनापूरची स्वारी (१६७९ च्या शेवटीं) पन्हाळा→ विजापुराजवळ→जालनापूर (४ दिवस मुक्काम)-पट्टागड-पन्हाळा.

विजापुरास जाण्याचा शिवाजीचा बेत [इतिहाससंग्रह मासिक—सं. पारसनीस— प. सा. सं. २२३६]. शिवाजी पट्टागडाहून पुरंधरास आला असें सभासद म्हणतो.

१६७९ (२९ नोव्हें.) : शिवाजी पट्टागडास [F. R. Bom. Vol 8, pp. 70-1; ERS Vol II p. 262 L. 447].

१६७९ (१६ डिसें.)* : शिवाजी विजापूरशीं तह करून परत आला व पन्हाळ्याकडे निघाला—पन्हाळ्याची मजबुती करण्याच्या कामांत गुंतलेला [फॅ. रे. भा. १०८; प. सा. सं. क्र. २१९७].

१६८० : ७ मार्च व १५ मार्च—शिवाजी रायगडास. त्यानें अनुक्रमें वरील दिवशीं राजारामाची मुंज व लग्न केलें [जे. श.].

[सूचना—ज्या ठिकाणीं प्रसंगांच्या तारखा न देतां पत्रांच्या तारखा दिल्या आहेत तेथें * ही खूण केली आहे. शिवाजी या व्यक्तीसंबंधीं उल्लेख ज्या ठिकाणीं आहे कीं नाहीं असा संशय आहे तेथें–?–ही प्रश्नचिन्हाची खूण आहे.]

टिपण : ६

शिवाजीमहाराजांच्या आयुष्याचा कालपट*

एकंदर आयुष्य १८३०६ दिवस

वर्षे	दिवस	शिवाजी कोठें होता	कोंकण	देश	महाराष्ट्राबाहेर	स्वस्थ	स्वारीवर
१९ फेब्रुवारी १६३० ते ३१ डिसेंबर १६३६	२५०८	शिवनेरी, (बादशाहनामा)		२५०८		२५०८	
१ जानेवारी १६३७ ते २८ फेब्रु. १६४१	१५२०	कसबे खेड—बापूजी मुद्गल नऱ्हेकर यांच्या वाड्यांत (पुरंदरे दफ्तर भाग ३, पृ. १३०)		१५२०		१५२०	
१ मार्च १६४१ ते २८ फेब्रुवारी १६४२	३६५	बंगळूर (सभासद व शिवभारत)			३६५ (कर्नाटक)	३६५	
१ मार्च १६४२ ते ३१ मार्च १६४७ पर्यंत (दादाजीच्या मृत्यूपर्यंत)	१८५७	पुणें व खेडेबारें आलटून पालटून (शिवभारत, पेशवे दफ्तर खंड २२, ले. २९२, सभासद, पुरंदरे दफ्तर भाग ३, पृ. १३०)		१८५७		१८५७	
१ एप्रिल १६४७ ते ३१ मे १६४९ (शाहजीच्या सुटकेपर्यंत)	७९२	खेडेबारें, कोंढाणा व पुणें (जेधे करीना, प. सा. सं. ले. ५१०)		७९२		७७७	१५
१ जून १६४९ ते ३१ डिसेंबर १६५४	२०४०	पुणें, चाकण वगैरे (पुरंदरे दफ्तर भाग ३, पृ. १३१; प. सा. सं. ५५१, २५९०)		२०४०		२०४०	
१ जानेवारी १६५५ ते ३१ डिसें. १६५५	३६५	पुणें व पुरंधर (गड घेतल्यावर डागडुजी वगैरे) (प. सा. सं. ६७३)		३६५		३६५	
१ जानेवारी १६५६ ते १५ सप्टें. १६५६	२५९	जावळी, रायरी (जेधे शकावली व करीना)	२५९			१०९	१५०

१६ सप्टेंबर १६५६ ते ७ ऑक्टो. १६५६	२२	सुपें घेतलें (जेधे शकावली)		२२			२२
८ ऑक्टो. १६५६ ते २८ फेब्रु. १६५७	१४४	पुरंधर (जे. श. —सकवारबाई गायकवाडाशीं याच काळांत लग्न)		१४४		१४४	
१ मार्च ते ३१ मार्च १६५७	३१	पुणें (राज. खंड १७, ले. १०)		३१		३१	
१ एप्रिल ते १५ मे १६५७	४५	पुणें व पुरंधर (जे. श. — याच कालांत संभाजीचा जन्म व शिवाजीचीं दोन लग्नें)		४५		४५	
१६ मे १६५७ ते ३० जून १६५७	४६	नौसीरखानाशीं युद्ध व जुन्नरची लूट. (जेधे शकावली)		४६			४६
१ जुलै १६५७ ते ३० सप्टेंबर १६५७	९२	पुरंधर (अवरंगजेबाशीं राजकारणी बोलणीं)		९२		९२	
१ ऑक्टोबर १६५७ ते १३ जाने. १६५८	१०५	कल्याण-भिवंडीच्या बाजूस गड पाहण्यास गेला. (शिवापूर–दफ्तर यादी)	१०५			।	१०५
१४ जानेवारी ते ३० सप्टेंबर १६५८	२६०	प्रथम राजगड व नंतर पुरंधर (शिवापूर यादी व प. सा. सं. ७५३)		२६०		२६०	
१ ऑक्टोबर १६५८ ते ३१ डिसें. १६५८	९२	शिवाजी कर्नाटकांत मसलतीस गेला. (प. सा. सं. ५५३)			९२ (कर्नाटक)		९२
१ जानेवारी १६५९ ते ९ मार्च १६५९	६८	शिवाजी राजगडास (प. सा. सं. १०४०; शिवापूर यादी)		६८		६८	
१० मार्च ते ९ जुलै १६५९	१२२	शिवापट्टण व राजगड (शिवापूर यादी)		१२२		१२२	
१० जुलै ते ३१ ऑगस्ट १६५९ (सईबाईच्या (मृत्यूपर्यंत	५३	जावळीस (जेधे श.)	५३			५३	
१ सप्टेंबर ते १७ सप्टेंबर १६५९	१७	शिवाजी राजगडास असावा.—सईबाईचें सुतक (जे. श.)		१७		१७	

वर्ष	दिवस	शिवाजी कोठें होता	कोंकण	देश	महाराष्ट्राबाहेर	स्वस्थ	स्वारीवर
१८ सप्टेंबर ते १० नोव्हेंबर १६५९	५४	प्रतापगडास. तेथें येण्यापूर्वी पुण्यास मुक्काम असावा. [शि. भा. व प. सा. सं. १६१६]	५४			५४	
११ नोव्हेंबर १६५९ ते १ मार्च १६६०	११२	पन्हाळा घेणें व विजापूरच्या बाजूस लुटालूट		११२			११२
२ मार्च १६६० ते १३ जुलै १६६०	१३४	पन्हाळगडच्या सिद्दी जौहरच्या वेढ्यांत		१३४			१३४
१४ जुलै ते ३१ जुलै १६६०	१८	विशाळगडास पलायन, तेथून पुरंधरास आला व नंतर राजगडास (जे. श.; प. सा. सं. ८३१ व शि. भा.)	१०	८			१८
१ ऑगस्ट १६६० ते १५ जाने. १६६१	१६८	शिवाजी राजगडास—शाइस्तेखानाशीं तहाचीं बोलणीं व मोरोपंतास मुजुमदारी दिली (जे. श.)		१६८		१६८	
१६ जानेवारी ते ५ जून १६६१	१४१	शिवाजी कोंकणच्या स्वारीवर—कारतलबखानाशीं युद्ध, दाभोळ, प्रभावळी काबीज, राजापूर घेतलें, शृंगारपूर घेतलें, संगमेश्वर व चिपळुणास गेला, महाडास गेला, कल्याण–भिवंडीस गेला व तेथून राजगडास परत (जे. श.; शि. भा.; ERS Vol. I, L. 26)	१४१				१४१
६ जून ते ११ ऑक्टोबर १६६१	१२८	शिवाजी राजगडास (जे. श.; प. सा. सं. ८५७) –नरहरि आनंदरावास पेशवा केलें.		१२८		१२८	
१२ ऑक्टोबर ते ११ नोव्हेंबर १६६१	३१	श्रीवर्धनगडास मुक्काम (जे. श.)	३१			३१	
१२ नोव्हेंबर १६६१ ते ३१ जाने. १६६२	८१	राजगडास (जे. श.)		८१		८१	

१ फेब्रुवारी ते २८ फेब्रुवारी १६६२	२८	नामदारखानावर स्वारी व पेणवर हल्ला	२८				२८
१ मार्च १६६२ ते ३१ मार्च १६६३	३९६	राजगडास (जे. श. व प. सा. सं. ९२३)		३९६		३९६	
१ एप्रिल ते १२ एप्रिल १६६३	१२	शाइस्तेखानावरील हल्ला व सिंहगडास प्रयाण (जे. श., English letters, सभासद, शिवदिग्विजय व चिटणीस बखर)		१२			१२
१३ एप्रिल ते ३० जून १६६३	७९	कुडाळ व वेंगुर्ल्यावरील स्वारी (शिवापूर यादी, इंग्लिश व डच रेकॉर्डस्)	७९				७९
१ जुलै ते ३१ जुलै १६६३	३१	जावळीस आला व तेथें मुक्काम (ERS. Vol. I, L. 67)	३१			३१	
१ ऑगस्ट ते ५ डिसेंबर १६६३	१२७	राजगडास		१२७		१२७	
६ डिसेंबर १६६३ ते ४ फेब्रुवारी १६६४	६१	सुरतेच्या पहिल्या स्वारीवर त्याआधीं कोंकणांत गेले. (शिवापूर यादी, जे.श., इंग्रजांचीं पत्रें)	१०	३६	१५ (गुजरात)		६१
५ फेब्रुवारी ते २९ मे १६६४	११५	राजगडास		११५		११५	
३० मे ते ६ जून १६६४	८	सिंहगड (शिवापूर यादी)		८		८	
७ जून ते ३० सप्टेंबर १६६४	११६	राजगड		११६		११६	
१ ऑक्टोबर ते ७ डिसेंबर १६६४	६८	कुडाळास आला. बाजी घोरपड्यास मारलें. खवासखानाचा पराभव केला. तो घाटावर येतांच त्याचा पाठलाग करून खुदावंतपूर लुटलें. (जे. श.; Dutch Records→Shivaji The Great Vol. I, part II, p. 528; Portuguese Records →Shivaji The Great Vol. II, part I, p. 499) याच वेळीं सिंधुदुर्ग व हर्णै किल्ले बांधले.	५०	१८			६८

वर्ष	दिवस	शिवाजी कोठें होता	कोंकण	देश	महाराष्ट्राबाहेर	स्वस्थ	स्वारीवर
८ डिसेंबर ते २५ डिसेंबर १६६४	१८	खानापूर व हुबळी हीं शहरें लुटलीं. (Dutch Records→Shivaji The Great Vol. I., p. 533)			१८ (कर्नाटक)		१८
२६ डिसेंबर ते ३१ डिसेंबर १६६४	६	राजगडास परत आला.		६		६	
१ जानेवारी ते १५ जानेवारी १६६५	१५	महाबळेश्वर (जिजाबाईची तुला—जे. श.)	१५			१५	
१६ जानेवारी ते ३१ जानेवारी १६६५	१६	राजगड		१६		१६	
१ फेब्रुवारी ते २२ मार्च १६६५	५०	कोंकणांत जाऊन मग बसरूरच्या स्वारीवर	५०				५०
२३ मार्च ते २५ मार्च १६६५	३	पुरंधर (जेधे शकावली)		३		३	
२६ मार्च ते ८ जून १६६५	७५	राजगड		७५		७५	
९ जून ते १३ जून १६६५	५	प्रथम जावळीस प्रयाण (शिवापूर यादी), पुढें जयसिंग व दिलीरखानाची भेट व तह (शिवापूर यादी, जेधे श., हफ्त अंजुमन)		५		५	
१४ जून ते ३१ ऑगस्ट १६६५	७९	राजगडास		७९		७९	
१ सप्टेंबर ते ३० सप्टेंबर १६६५	३०	*प्रथम शिवाजी विजापुरी तळकोंकणांत गेला; फोंडा घेण्यांत अपयश; तेथून बादशाही फर्मान घेण्यासाठीं प्रथम राजगडास आला;* २७ सप्टेंबरास जयसिंगाच्या छावणींत गेला व ३० सप्टेंबरास बादशाही फर्मान घेतलें (हफ्त अंजुमन; राजवाडे खंड ८, ले. ९; प. सा. सं. १०८८).	१५	१५		१५	१५

१ ऑक्टोबर ते १५ नोव्हेंबर १६६५	४६	राजगड (जयसिंगाच्या मदतीस जाण्याची तयारी)		४६		४६	
१६ नोव्हेंबर १६६५ ते १० जाने. १६६६	५६	शिवाजीची विजापूर घेण्यासाठीं मोगलांस मदत—मोगलसैन्याबरोबर		५६			५६
११ जानेवारी ते १६ जानेवारी १६६६	६	पन्हाळ्यावरील अयशस्वी हल्ला		६			६
१७ जानेवारी ते ४ मार्च १६६६	४७	राजगड		४७		४७	
५ मार्च १६६६ ते ११ सप्टेंबर १६६६	१९१	आग्रा-प्रकरण			१९१	१९१	
१२ सप्टेंबर १६६६ ते १० एप्रिल १६६७	२११	९ फेब्रुवारी १६६७ पर्यंत राजगड—नंतर सिंधुदुर्गास गेला (चित्रगुप्त बखर)	६०	१५१		२११	
११ एप्रिल ते १२ मे १६६७	३२	रांगण्याचा वेढा शिवाजीनें स्वतः उठविला (जेधे शकावली).	३२				३२
१३ मे ते १५ जून १६६७	३४	मनोहरगडास (प. सा. सं. ११६०)	३४			३४	
१६ जून ते ३१ ऑक्टोबर १६६७	१३८	राजगडास		१३८		१३८	
१ नोव्हेंबर १६६७ ते ३० नोव्हें. १६६७	३०	कोंकणांत—बारदेशची स्वारी	३०				३०
१ डिसेंबर १६६७ ते १५ ऑक्टो. १६६८	३२०	शिवाजी राजगडास असून शांत (ERS. Vol. I, P. 124. L. 146)		३२०		३२०	
१६ ऑक्टोबर ते ३० नोव्हेंबर १६६८	४६	शिवाजी कोंकणांत—अष्टमी व राजापुरास मुक्काम.—गोवें गुप्तपणें घेण्याचा अयशस्वी प्रयत्न—कोंकणांतील किल्ले पाहून राजगडास गेला [ERS. Vol I, L. 146, 151, 152, 156].	४६			४६	

वर्षे	दिवस	शिवाजी कोठें होता	कोंकण	देश	महाराष्ट्राबाहेर	स्वस्थ	स्वारीवर
१ डिसेंबर १६६८ ते २० ऑक्टो. १६६९	३२४	शिवाजी राजगडास व शांत [ERS. Vol. II, p. 130, L. 160].		३२४		३२४	
२१ ऑक्टोबर ते ३१ ऑक्टोबर १६६९	११	पेणच्या जवळपास (ERS. Vol. I, L. 174)	११			११	
१ नोव्हेंबर १६६९ ते ३१ जुलै १६७०	२७३	राजगडास. नंतर रायगडास (किल्ल्यावरील बांधकामासाठीं) (राज. खंड ८ (?), पृ. १७, १८; प. सा. सं. १४५९).	१९३	८०		२७३	
१ ऑगस्ट १६७० ते ५ ऑगस्ट १६७०	५	रायगडास (जेधे शकावली)	५			५	
६ ऑगस्ट ते ४ सप्टेंबर १६७०	३०	जुन्नरला वेढा (जेधे शकावली)		३०			३०
५ सप्टेंबर १६७० ते २० सप्टें. १६७०	१६	रायगडावर	१६			१६	
२१ सप्टेंबर १६७० ते ३ नोव्हेंबर १६७०	४४	सुरतेची दुसरी स्वारी (ऑक्टोबर ३ ते ६), दिंडोरीची लढाई (१७ ऑक्टोबर), कुंजरगडास प्रयाण व तेथें मुक्काम (३ नोव्हेंबरपर्यंत) (इंग्लिश पत्रें, तारीख-इ. दिलकुशा, जे. श.)		२९	१५ (गुजरात)		४४
४ नोव्हेंबर ते २१ नोव्हेंबर १६७०	१८	नागांवला आगमन व तेथें कांहीं दिवस मुक्काम (ERS. Vol I, L. 235; प. सा. सं. ३६२).	१८			१८	
२२ नोव्हेंबर ते २५ नोव्हेंबर १६७०	४	रायगडास आला	४			४	

२६ नोव्हेंबर १६७० ते १५ जाने. १६७१	५१	खानदेश व बागलाणच्या स्वारीवर—कारंजें लुटलें, अहिवंत, रवळा, जवळा किल्ले घेतले, सालेरी किल्ला घेतला (५ जानेवारी सुमारास).		५१			५१
१६ जानेवारी ते ३१ डिसेंबर १६७१	३५०	रायगडास—२६ जानेवारीस संभाजीस कारभार सांगितला (शिवापूर दफ्तर; ERS. Vol. I, p. 203, L. 275; प. सा. सं. १४२३).	३५०			३५०	
१ जानेवारी १६७२ ते २० जाने. १६७२	२०	शिवाजीचें वास्तव्य महाडास–दिलीरखानानें चाकण व पुणें घेतल्यानें शिवाजी कुडाळ वेंगुर्ला भागांतून सैन्य गोळा करीत होता. (ERS. Vol. I, L. 287).	२०				२०
२१ जानेवारी १६७२ ते ८ मार्च १६७३	४१३	रायगडास आला व तेथेंच मुक्काम. उस्टिकनें मेंत व अब्राहाम लेपेकरनें जुलैंत त्याची रायगडास भेट घेतली. त्यापूर्वी एप्रिलांत कदाचित् शिवाजी रामदासस्वामींस भेटला असावा. (प. सा. सं. १४५२, १८७५, १४६९, १४८५).	४१३			४१३	
९ मार्च ते १५ एप्रिल १६७३	३८	शिवाजी पन्हाळ्यास गेला व तेथें त्याचा मुक्काम (उमराणीच्या लढाईपर्यंत) (पर्णालपर्वत ग्रहणाख्यानम्)		३८		३८	
१६ एप्रिल ते १९ मे १६७३	३४	रायगडास	३४			३४	

वर्ष	दिवस	शिवाजी कोठें होता	कोंकण	देश	महाराष्ट्राबाहेर	स्वस्थ	स्वारीवर
२० मे ते २ जून १६७३	१४	तीर्थस्नानासाठीं रायगडपासून दोन दिवसांच्या मुक्कामावर असलेल्या क्षेत्रीं गेला (इंग्रजांचें पत्र).	१४			१४	
३ जून ते ९ ऑक्टोबर १६७३	१२९	रायगडास (३ जूनला निकल्सची भेट)	१२९			१२९	
१० ऑक्टोबर ते १५ ऑक्टोबर १६७३	६	शिवाजी स्वारीवर निघून साताऱ्यास आला (शिवापूर यादी).		६			६
१६ ऑक्टोबर ते १५ डिसें. १६७३	६१	कानडा प्रदेशाच्या स्वारीवर (इंग्रजांचीं पत्रें).			६१ (कर्नाटक)		६१
१६ डिसेंबर १६७३ ते १४ एप्रिल १६७४	१२०	रायगडास (३ एप्रिलास नारायण शेणव्याची भेट).	१२०			१२०	
१५ एप्रिल ते ११ मे १६७४	२७	चिपळुणास गेला. –सैन्यपाहणी—२२ एप्रिलला कारवारजवळ आला. व १२ मेला रायगडास आला.	२७			२७	
१२ मे ते १५ मे १६७४	४	रायगडास	४			४	
१६ मे ते २० मे १६७४	५	प्रतापगडास भवानीदर्शन (इंग्रजांचें पत्र)	५			५	
२१ मे ते ३० सप्टेंबर १६७४	१३३	रायगड—पहिला व दुसरा राजाभिषेक (जे. श.)	१३३			१३३	
१ ऑक्टोबर ते १५ ऑक्टोबर १६७४	१५	कल्याण व नंतर पाली येथें	१५			१५	
१६ ऑक्टोबर ते १५ डिसेंबर १६७४	६१	२० व २२ ऑक्टोबरच्या दरम्यान शिवाजी सातारा व बेळगांवच्या बाजूस असल्याचे उल्लेख—नंतर खानदेश व बागलाणवर		४६	१५		६१

		स्वाऱ्या—अवरंगाबादेजवळ बहादुरखानावर हल्ला—धरणगांव लुटलें [प. सा. सं. १८०४; ERS. Vol. II, L. 39 प. सा. सं. १६९९; Surat to Bom. 2nd Nov. 1674; Dungam to Surat 10 Dec. 1674; ERS. Vol. II, L. 56, 77].				
१६ डिसेंबर १६७४ ते १४ मार्च १६७५	८९	रायगडास (प. सा. सं. १७२२)—संभाजीची मुंज (जे. श.)	८९			८९
१५ मार्च ते ११ जून १६७५	८९	शिवाजी कोंकणांत–राजापूर, कुडाळ व पुनः राजापूर अशी वारी–२२ व २३ मार्चला इंग्रज व्यापाऱ्यांची व त्याची भेट–फोंडा, शिवेश्वर, अंकोला, कारवार हीं ठिकाणें घेतलीं.–परत फिरतांना प्रथम कारवार व नंतर अंकोला व नंतर राजापुरावरून १२ जूनला रायगडाला पोहोंचला [ERS. Vol. II, L. 79, 81, 83, 85, 88, 89, 94; प. सा. सं. १७४१ व १७५८].	८९			८९
१२ जून १६७५ ते ३० नोव्हेंबर १६७५	१७२	रायगडास, ऑस्टिनची भेट ७ व १५ सप्टेंबरास, [ERS. Vol. II, p. 70, L.–122.].	१७२			१७२
१ डिसेंबर ते २५ जानेवारी १६७६	५६	साताऱ्यास आजारी (शिवापूर यादी व इंग्रजांचीं पत्रें)	५६			५६

वर्ष	दिवस	शिवाजी कोठें होता	कोंकण	देश	महाराष्ट्राबाहेर	स्वस्थ	स्वारीवर
२६ जानेवारी ते ७ फेब्रु. १६७६	१३	कोंकणांत—१ फेब्रुवारीच्या पालीच्या महजरास हजर (रामदास रामदासी)	१३			१३	
८ फेब्रुवारी ते १५ फेब्रुवारी १६७६	८	रायगडास येऊन तेथेंच राहिला असावा.	८			८	
१६ फेब्रुवारी ते २० एप्रिल १६७६	६५	पन्हाळ्यास वास्तव्य [प. सा. सं. १८२४, १८२६, १८२९, १८२७, १८३१, १८३३, १८२५; ERS. Vol. II, L. 150, 156].		६५		६५	
२१ एप्रिल ते ३० सप्टेंबर १६७६	१६३	रायगडावर (प. सा. सं. १८४९, १८७४, १८५४; ERS. Vol II, L. 171, प. सा. सं. १८७३)	१६३			१६३	
१ ऑक्टोबर ते ३० नोव्हेंबर १६७६	६१	बेळगांवच्या किल्ल्यास वेढा घातला (इंग्रजांचें १० ऑक्टोबर १६७६ चें पत्र) —नंतर विजापुरकरांच्या मुलुखांत शिरून लुटालूट सुरू केली (वरील पत्र)—सातारा जिल्ह्यांत शिरून खटावचें ठाणें व कोट घेतला (पेशवे दफ्तर, खंड ४५, पृ. २०) —सातारा व वांईजवळील बराच मुलूख या वेळीं काबीज केला असावा.		६१			६१
१ डिसेंबर ते ३१ डिसेंबर १६७६	३१	रायगडास परत येऊन तेथें मुक्काम	३१			३१	

१ जानेवारी ते १५ जानेवारी १६७७	१५	रायगडाहून प्रयाण व बेळगांवास आला. तेथें भेटलेल्या इंग्रजांच्या कांहीं व्यापाऱ्यांस कोल्हापुरास सुरक्षित पोहोंचविलें. —(१० जानेवारी १६७७ चें इंग्रजांचें पत्र)—याच वेळीं कोल्हापुराजवळील पाटगांवास जाऊन मौनीबुवांचें दर्शन घेतलें असावें.		१५		१५	
१६ जानेवारी ते २८ फेब्रुवारी १६७७	४४	भागानगरच्या वाटेवर—सातारा जिल्ह्यांतील निमसोड मायणी या गांवावरून भागानगरास गेला. (शि. च. सा. खं. ७ पृ. ३९)		४४		४४	
१ मार्च ते ३१ मार्च १६७७	३१	भागानगरास मुक्काम			३१	३१	
१ एप्रिल १६७७ ते ३ एप्रिल १६७८	३६८	कर्नाटकची स्वारी			३६८		३६८
४ एप्रिल ते १० मे १६७८	३७	आधीं विजापूरचा कबजा घेण्यासाठीं निघाला. मसौदनें त्याचा ताबा घेतल्याचें कळून पन्हाळ्यास आला [ERS. Vol. II, L. 292, 296; जे. श.]—नंतर पाटगांवीं मौनीबुवांस भेटण्यासाठीं परत गेला असावा (शि. च. सा. खं. ४)—रामदासस्वामींस सज्जनगडावर भेटण्यास गेल्याचा रामदासी पत्रांतील उल्लेख	१०	२७		३७	
११ मे ते ५ जून १६७८	२६	रायगडास (जे. श.)	२६			२६	

वर्ष	दिवस	शिवाजी कोठें होता	कोंकण	देश	महाराष्ट्राबाहेर	स्वस्थ	स्वारीवर
६ जून ते १० जून १६७८	५	राजापुरास भेट [ERS. Vol. II, L, 301].	५			५	
११ जून १६७८ ते २८ फेब्रुवारी १६७९	२६३	पन्हाळ्यास (प. सा. सं. २०४४, २०७१, २०९९).		२६३		२६३	
१ मार्च १६७९ ते २२ मार्च १६७९	२२	शिवाजीनें स्वतः जाऊन विजापूरचा शाहपुरा लुटला.		२२			२२
२३ मार्च ते ३१ मे १६७९	७०	पन्हाळ्यास (प. सा. सं. २१०५)		७०		७०	
१ जून ते २३ ऑक्टोबर १६७९	१४५	रायगड	१४५			१४५	
२४ ऑक्टोबर ते ३० नोव्हेंबर १६७९	३८	विजापुरकरांस मदत करण्यासाठीं प्रथम पन्हाळ्यास आला (प. सा. सं. २२३६); तेथून विजापुराकडे सेलगूरपर्यंत गेला— नंतर मोगली मुलुखांतील जालना व इतर गांवें लुटीत पट्टागडास आला. तेथें १५ दिवस मुक्काम. नंतर पन्हाळ्यास आला. [प. सा. सं. २२३६; जे. श.; ERS. Vol. II, L. 454, 459, 477; प. सा. सं. २१८५, २१९७, २१८१].		१५	२३		३८

१ डिसेंबर १६७९ ते १५ फेब्रु. १६८०	७७	पन्हाळ्यास—संभाजीची भेट (जे. श., सभासद); रामदासांवरील वाकेनिशी टिपणाप्रमाणें शिवाजी ३१ डिसेंबर ते ४ फेब्रुवारीपर्यंत सज्जनगडास होता [New History of The Marathas, Vol. I, p. 266]		७७		७७	
१६ फेब्रुवारी ते २ एप्रिल १६८०	४७	रायगडास गेला—राजारामाची मुंज व लग्न, मृत्यु (जे. श.; सभासद)	४७			४७	
	१८३०६		३४४२	१३६७०	११९४	१६२५४	२०५२

* या कालपटावरून दोन गोष्टी प्रामुख्यानें दिसून येतात.

१. शिवाजीच्या आयुष्याचे अधिक दिवस देशावर गेले. अर्थात् कालपटांत पुणें, सुपें, बारा मावळें, कोल्हापूर वगैरे भाग, हल्लीं आपण समजतों त्याप्रमाणें, देशावर मोडतो असें दाखविलें आहे. मात्र शिवाजीच्या काळीं तो प्रदेश कोंकणांत मोडत असे. तसें गृहीत धरल्यास शिवाजीचे जास्त दिवस कोंकणांत गेले असें म्हणावें लागेल व तें चूक ठरणार नाहीं.

२. शिवाजी हा युद्धखोर (war-monger) असून तो सदासर्वदा युद्धांत गुंतलेला असे, असा समज सर्वत्र प्रचलित आहे. वरील कालपटावरून दिसतें कीं, शिवाजीच्या आयुष्यकालाचा फक्त $\frac{1}{7}$ भाग त्यानें स्वतः युद्ध करण्यांत घालविला. म्हणजेच शिवाजीच्या पुष्कळशा स्वाऱ्यांतील यश त्याच्या सरदारांनीं मिळविल्याचें ठरतें, स्वतः युद्धावर गेला नसतांहि तसें शिवाजी शत्रूस भासवी, यांतच त्याच्या बुद्धीची चमक व कार्यकुशलता दिसून येतात.

● संकल्पित श्रीशिवछत्रपति महाराजांचे चरित्राचा आराखडा

Scanned by CamScanner

शिवचरित्राचा आराखडा

प्रकरणें

प्रस्तावना किंवा प्रकरण १ लें

शिवाजीपूर्वीचीं शंभर वर्षें—बर्नियर, टॅव्हर्नियर, मनुची वगैरे परकीय प्रवाशांचीं हिंदुस्थानांतील समाजासंबंधींचीं वर्णनें—हिंदूंना पद्धतशीर दडपण्याची इस्लामी राजनीति [ऐतिहासिक स्फुट लेख भाग २ पृ. २५–३८; सर यदुनाथांनीं केलेलें History of Aurangzeb मधील महमदी धर्म व राजनीति यांचें विवेचन] — मुसलमानी साम्राज्यामुळें झालेली हिंदूंची अवनति [दासबोधांतील उतारे; पुण्यश्लोक छत्रपति (पूर्वार्ध) : लेखक बाळशास्त्री हरदास, पृ. ४७ व ६८–६९]—मुसलमान धर्मप्रसारकांचें कार्य—विशेषतः सूफींचें धर्मप्रसाराचें कार्य—[पगडींचें सूफी संप्रदायावरील पुस्तक; पुण्यश्लोक छत्रपति (पूर्वार्ध) पृ. २२–७५]
[पृष्ठसंख्या १७५]

प्रकरण २ रें : शिवाजीचे पूर्वज व शाहजीचें स्वराज्यस्थापनेंतील कार्य

बाबाजी भोसल्यासंबंधीं बखरींतील माहिती—भोसल्यांच्या पाटिलकीचीं ठिकाणें [अस्सल पत्रांचे पुरावे]—भोसले घराण्याचें क्षत्रियत्व, राजपुतत्व व घोरपडे घराण्याशीं त्याचा संबंध [पाहा—Shivaji The Great Vol I Appendix, राधामाधवविलासचंपू; मुधोळकर घोरपडे घराण्याचा इतिहास, स्वतःस राजपूत म्हणवून घेतलेलें शाहजीचें पत्र; भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक वर्ष ८, अं. १, पृ. १; राजस्थानचा इतिहास, लेखक ओझा]—लखुजी जाधवरावाच्या घराण्याची थोडक्यांत माहिती—मालोजीचा इतिहास—जाधवरावाच्या पदरीं असल्याची कथा कल्पित—शिवभारतकार बखरीपेक्षां जास्त प्रमाण मानावा—मालोजीचा सूर्यवंश, पुणें प्रांतांत त्याचें वास्तव्य असल्याचें व भीमेच्या कडेनें राज्य वाढविल्याचें शिवभारतकाराचें म्हणणें प्रमाण समजावें— मालोजी व विठोजीचीं परोपकाराचीं कृत्यें [सभासद, राज. खं. ८, ले. ७१, शि. भा.]—घृष्णेश्वर मंदिरावरील मालोजीचा शिलालेख [रामदासी अं ६५, ले.६]—मालोजीच्या मृत्यूसंबंधींचा वाद [शि. भा.; शि. च. सा. खं. ५, ले. ८७५]

—शाहजीचें पूर्वायुष्य—जन्म—लग्नासंबंधींची बखरकारांची कल्पित कथा—शाहजीच्या आयुष्याचे भाग :

(अ) मलीक अंबरच्या हाताखालील काळ (१६०८—२६)

(ब) आदिलशाहीच्या हाताखालील काळ (१६२५—२८)

(क) पुनश्च निजामशाहीकडे (१६२८—२९)—लखुजी जाधवरावाचा खून व शाहजी मोगलांकडे (१६२९—३०).

(ड) शाहजीचे निजामशाही स्थापण्याचे व रक्षिण्याचे प्रयत्न [१६३०—३६]—त्यांत अपयश—१६३६ चा मोगल, आदिलशाह व शाहजी यांतील तह व शाहजीची कर्नाटकांत रवानगी —शाहजीची जागीर केवढी होती [नकाशा]—मालोजी, शाहजी व शिवाजी यांच्या काळांतील व वृत्तींतील द. वि. आपट्यांनीं दाखविलेला फरक—शाहजीचें शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेंतील कार्य [शि. भा. शिवचरित्रनिबंधावली, शि. च. प्र., वासुदेवशास्त्री खऱ्यांचा लेख, पुण्यश्लोक छत्रपति (पूर्वार्ध); पृ. १९३—२५०] [पृष्ठसंख्या १७५]

प्रकरण ३ रें

जन्म, बालपण, शिक्षण व मनोविकास. जन्मकाळची परिस्थिति—बखरकारांचीं शिवजन्मासंबंधींचीं चुकीचीं वर्णनें—शिवजन्माची तारीख निश्चित. फाल्गुन वद्य तृतीया शक १५५१—[वाकसकरांचा आक्षेप खोडणें].

१६३०—३६ या काळांत शिवाजी कोठें होता—या काळांत शिवाजी शिवनेरीस असल्याचा पातशाहनाम्यांत उल्लेख—१६६३ च्या सुमारास महालदारखानानें जिजाबाई व शिवाजीस वैजापुरास पकडून नेल्याचा ऑर्मेचा उल्लेख [शिवाजी निबंधावली]—कदाचित् शाहजीबरोबर दोघें शिवनेरी—पेमगिरी—माहुलीसहि असतील. [Shivaji The great Vol I Part I p. 19—20—A Portuguese letter]

कर्नाटकांत गेल्यावर शाहजीनें दोन ठिकाणीं जागीर कां ठेवली ?—यदुनाथांचें, शाहजीचें जिजाबाईवरील प्रेम कमी झाल्याचें म्हणणें खोडणें [पाहा पुण्यश्लोक शिवाजी (पूर्वार्ध पृ. ३१—३३) व Shivaji The great Vol I, part I p. 15]

शाहजीचें दुसरें लग्न केव्हां व कां झालें ?—१६३७—१६४७ पर्यंतचीं शिवाजीचीं निवासस्थानें—१६३६ त कर्यात मावळचा पोटमोकासा शिवाजीच्या नांवें [राज. खं. ८, पृ. ४४]—१६३७—३९ त शाहजीनें जिजाबाई व शिवाजी यांना कसबे खेड येथें बापूजी मुद्गल नऱ्हेकऱ्यांच्या वाड्यांत ठेवलें [पुरंदरे द. भा. ३, पृ. १३०; प. सा. सं. २५९०]—१६३९ त शाहजी कर्नाटकांतून महाराष्ट्रांत परत [प. सा. सं. ले. ४५३]—परत तो बंगळुरास जातांना जिजाबाई व शिवाजी त्याबरोबर गेलीं [शि. भा. ९/६०, सभासद]—राज. खं. १५, ले. ४३७ तील शिवाजीच्या मुद्रेवरील द. वा. पोतदारांचें अतिशयोक्त वर्णन खोडणें—मात्र त्या लेखावरून १६३९ त चाकण परगण्याचा मोकासा शिवाजीस अर्जानी जाहल्याचें ठरतें—दि. वि. काळ्यांची चूक—१६४१ त शिवाजीचें पुण्यास आगमन—त्यानंतर शिवाजी व त्याचा भाऊ संभाजी यांसाठीं वेगवेगळे वाडे पुण्यांत बांधण्यास सुरुवात [पे. द. भा. २२, ले. २९२]—शिवाजीचा विवाह—बखरकारांनीं विजापूर येथें शिवाजीचा विवाह झाल्याची व त्यानें कसायास मारल्याची दिलेली हकीकत खोटी—

Scanned by CamScanner

दादाजीची कामगिरी—बारा मावळें घेतलीं—त्यानें केलेला नमुनेदार कारभार—शाहजीनें पाठविलेले शिवाजीबरोबरचे सुरुवातीचे अधिकारी—१६४४ त शाहजी देशीं आला असतां त्याच्यावर व दादाजीवर विजापूर दरबारची गैरमर्जी व त्यांवरील आरोप खोटा ठरून शाहजीची कर्नाटकांत परत रवानगी [प. सा. सं. २४९८, शि. च. प्र. पृ. ४०]—शाहजी पुण्यांतील जागिरीशीं कोणत्या प्रकारें संबंध ठेवीत होता ?

शिवाजीचें शिक्षण—शिवाजी निरक्षर होता काय?—दादाजी व जिजाबाई यांची शिवाजीला शिक्षण देण्यांतील कामगिरी [पुण्यश्लोक शि. भा. २ पृ. २४-४६; Shivaji The Great Vol I, P. I pp. 10-13]—शिक्षणामुळें शिवाजीचा मनोविकास कसा झाला—कोणत्या प्रकारचें शिक्षण त्याला मिळालें [शि.भा.]—शाहजीकालीन परिस्थितीचा व बालपणच्या खडतर आयुष्याचा त्याच्यावर काय परिणाम झाला ?—त्याचे संवगडी कोण होते—डफच्या लिखाणामुळें पसरलेला शिवाजीच्या मित्रांसंबंधींचा गैरसमज—मुसलमानी संस्कृतीचा शिवाजीच्या मनावर काय परिणाम झाला ?—बंगळूरच्या वातावरणाचा त्याच्यावर कोणता परिणाम झाला ? [विजयनगर स्मारक-ग्रंथ पृ. ६८–७१] [पृष्ठसंख्या ५०]

प्रकरण ४थें : स्वराज्याचा श्रीगणेशा व त्यावरील पहिलीं संकटें

शिवाजीचा वडिलार्जित जागिरीचा प्रदेश व त्याचा नकाशा—दादाजीच्या हाताखालील शिवाजीचा कारभार—'शिवाजी राजे' नांवाचीं व 'शाहजी राजे' नांवाचीं पत्रें किती व कोणत्या काळचीं ?—रांझ्याच्या पाटलाचें प्रकरण [शि. च. सा. खं. २/२३९]—१६३९ त व १६४५ त अनुक्रमें चाकण व इंदापूर परगणे शिवाजीच्या नांवें—याच वेळचीं जिजाबाईच्या कारभाराचीं पत्रें—१६४७ जुलैंत दादाजीच्या मृत्यूनंतर शिवाजी पूर्ण मुखत्यार—दादाजीची योग्यता—त्याचा शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेंत किती भाग होता—[डफ, प. सा. सं. २४९८, बखरी, राज. खं. १५।२६७।२६८]—दादाजीनें आत्महत्या केली ?—शिवाजीच्या कार्याची प्रेरणा कोणती—राजकीय कीं धार्मिक ?—शिवाजीस हिंदवी स्वराज्याची कल्पना या वेळीं सुचली व त्यानें त्याबद्दल शपथ घेतली ?—शिवाजीची स्वतंत्र वृत्ति कोणत्या प्रकारची होती ?—शिवाजीनें सुरुवातीस घेतलेले किल्ले—तोरणा घेऊन तोरण बांधल्याची चुकीची कल्पना—यदुनाथांची चूक—शिवाजीस बंडखोरपणा करण्यास अनुकूल अशी विजापूर दरबारची परिस्थिति [बु. स. ३१२; Sarkar Vol IV p. 33]—राजगडच्या माच्या बांधण्यास केव्हां सुरुवात झाली ?—१६४७ त कोंढाणा काबीज—कदाचित् याच सुमारास चाकण, बारामती, इंदापूर येथील ठाणेदारांना वळवून घेतलें असावें—१६४७ तच शिवाजीचें 'महाराज छत्रपति' पद वापरांत होतें असें सरदेसाई म्हणतात [शककर्ता शि. पृ. ३७] तें चूक—पे. द. खं. ३१, ले. २४ मध्यें १६५६ सालांत शिवाजीस छत्रपति म्हटलें आहे—तीं पत्रें अस्सल नव्हेत.

शाहजीच्या हालचाली—शाहजीची कैद (१६४८)—खळद बेलसर व पुरंधर येथील लढाया (१६४८)—शाहजीची सुटका व कोंढाणा आदिलशहास देणें—जेधे शिवाजीकडे (१६४९)—१६४९ मधील शिवाजीच्या जागिरीचा प्रदेश [Shivaji The Great Vol I, P. I p. 28.]—जुन्नर व नगर येथील देशमुखी मिळविण्याचे प्रयत्न (१६४९)—शिवाजीची त्यामागील भूमिका [Sarkar p.31]—या काळांतील शिवाजीच्या हालचाली

Scanned by CamScanner

इतिहासकार कां देत नाहींत ? या काळांत शाहजी काय करीत होता ?—शिवाजी शत्रूंच्या हालचाली टेहेळीत व स्वतःची तयारी करीत होता [Shivajj The Great Vol I, P. I. pp. 29-30]—याच काळांत फलटणच्या राजाचा पराभव [शि. भा.]—चंद्रराव मोऱ्याला जावळीच्या गादीवर बसविलें—चाकणच्या ब्रह्मयाकडून अनुष्ठान. पुरंधर घेतला (१६५४)—संभाजीस उमाजी नांवाचा मुलगा–पुणें प्रांतावर कनकगीरपटी (१६५५)—[प. सा. सं. ६८३]—शाहजीचें पुणें, सुपें येथील अधिकाऱ्यांना शेवटचें पत्र. [पृष्ठसंख्या ३०]

प्रकरण ५ वें : स्वराज्याचा विस्तार

मराठे देशमुखांची वृत्ति–जावळीचें भौगोलिक व लष्करी महत्त्व—मोऱ्यांचा पूर्वेतिहास—१६४८–५५ या काळांतील शिवाजी व मोरे यांतील वितुष्टाचीं कारणें—जावळीच्या वारसाचें प्रकरण—अफजलखान व शिवाजी यांतील चुरस—जावळीवरील स्वारी—निरनिराळ्या हकीकती—जावळीं व नंतर रायरीचा पाडाव (१६५६)—जावळीच्या पाडावाचे परिणाम व महत्त्व—शिवाजीच्या कृत्याची समर्थनीयता—शिवाजीनें मोरे कुलाचा नाश केला ?—विजापूर दरबारची हलाखीची परिस्थिति—आदिलशहाचा मृत्यु—त्याचा शिवाजीनें घेतलेला फायदा—शिवाजीला बंडखोरी कां पचूं शकली ?—कल्याण-भिवंडी ते रायरीपर्यंतचा मुलूख काबीज (मे १६५६) [प. सा. सं. २६१०]—संभाजी मोहिते व सुपें प्रकरण (१६५६) सुपें दोन वेळां कसें घेतलें ?—या काळांतील शिवाजीचे कारभारी व अधिकारी [प. सा. सं. ले. ७२२]—१६५७ पर्यंतचे शिवाजीचे मोगलांशीं संबंध—आपण घेतलेल्या दाभोळ बंदराला अवरंगजेबाची मान्यता मिळविण्याचा शिवाजीचा प्रयत्न—मोगली मुलखावर (जुन्नर व नगर) शिवाजीच्या धाडी (एप्रिल व जून १६५७)—शिवाजी, मोगल व विजापुरकर यांचा राजकारणाचा तिरंगी पट—अवरंगजेबानें शिवाजीविरुद्ध योजलेले उपाय—शिवाजीचा मोगलांशीं तह (Truce)—विजापुरी तळकोंकणाचा इतिहास व तेथील विजापुरी कारभार—मोगल व विजापुरकर यांच्या आपसांतील गोंधळाचा शिवाजीनें घेतलेला फायदा व त्याच्या तळकोंकणावरील स्वाऱ्या—दंडा राजपुरी येथील सिद्द्यांचा इतिहास व कारभार—त्यांच्या प्रदेशाचा नकाशा—रघुनाथ बल्लाळाची दंडा राजपुरीवरील स्वारी (३१ जुलै १६५७,)—जेधे शकावली-प्रमाणें कल्याण–भिवंडी घेतल्याची तारीख (२४ ऑक्टोबर १६५७)– तळें, घोसाळें किल्ले घेतले—शिवदिग्विजय, ए. क. ब. यांतील कोंढवलकर-सोंडवलकर हकीकत व शिवाजीची हरिहरेश्वरास भेट व आजार—कांगोरी, भोरप हे किल्ले याच वेळीं घेतले असावेत—पोर्तुगीज गव्हर्नराच्या १६५८ च्या पत्रांतील उल्लेख बहुधा वरील स्वाऱ्यांचा असावा—प्रबळगडावर खजिना सांपडल्याची कथा व संभाजीचा जन्म (१४ मे १६५७)—कोंढाणा विजापुरकरांकडून दुसऱ्यांदा घेतला (ऑगस्ट १६५७)—शिवाजी राजगडास आला (जाने. १६५८)—अवरंगजेबाचें राज्यपद मिळविण्यासाठीं आग्र्यास प्रयाण (मार्च १६५८) सोनोपंत डबिराची दिल्लीस रवानगी (३० ऑगस्ट १६५८)—शिवाजी कर्नाटकांत मसलतीस गेल्याचा उल्लेख (ऑक्टो. १६५८) [प. सा. सं. ७५३]—१६५७–५८ या काळांत शिवाजीनें कर्नाटकावर दोन स्वाऱ्या केल्या हें खरे व काळे यांचें म्हणणें चूक—१६५८ त सोंधे-बिदनुरास शिवाजीनें स्वारी काढली हें चूक [पाहा रियासत पृ. ५३]—अफजलखानप्रकरणा-पूर्वीचें शिवाजीचें राज्य (नकाशा), सैन्य व कारभारी [Sarkar Vol V, p. 56–57]

या काळांत शिवाजीचीं झालेलीं लग्नें—व्यंकोजी दत्तोची दंडाराजपुरीवरील स्वारी (१६५८–५९)—शिवाजीनें कल्याण-पनवेल येथें आरमारी नाकीं बांधलीं [पोर्तुगीज उल्लेख]—शिवाजीनें जाणलेलें आरमाराचें महत्त्व. [पृष्ठसंख्या ५०]

प्रकरण ६ वें : अफजलखानाचा वध

अफजलखानास शिवाजीविरुद्ध विजापूर दरबारनें कां धाडलें?—खानाचें पूर्वचरित्र व शाहजी-शिवाजीशीं त्याचा आलेला संबंध—खानाचें शिवाजीविरुद्ध धोरण व लढाईसाठीं त्यानें केलेली तयारी—खानाचें वांईस आगमन व विजापूर ते वांई त्याचा मार्ग—खानानें आपला मूळचा मार्ग कां बदलला—तुळजापूर व पंढरपूर येथील देवळांचा विध्वंस व बजाजी निंबाळकरास बाटविण्याचा प्रयत्न खानानें केला का?—शिवाजीच्या हालचाली व त्यानें जावळीस येऊन युद्धाची केलेली तयारी—एकमेकांच्या वकिलांमार्फत एक दुसऱ्यास आपल्या जाळ्यांत आणण्याचा करीत असलेला प्रयत्न—खानाची भेटीची तयारी व तो भेटीस कां तयार झाला याचीं कारणें—शिवाजीनें रचलेला युद्धव्यूह—कॅप्टन मोडकांचें केवळ तर्कित वर्णन [पाहा—रियासत पृ. ७१, तळटीप]—भेटीचें वर्णन व खानाचा वध—खानाच्या सैन्याची दाणादाण व रुस्तुमजमा व फाजलखान यांचें नेताजीच्या चुकीमुळें वांईस झालेलें यशस्वी पलायन—शिवाजीनें मिळविलेली लूट—शिवाजीच्या विजयाचें महत्त्व—शिवाजीच्या कृत्याचें मूल्यमापन—अफजलखानवधाचा पोवाडा—प्रतापगडावर भवानीची स्थापना—शिवाजी व भवानी. [पृष्ठसंख्या ३५]

प्रकरण ७ वें : पन्हाळगडचा वेढा व शाइस्तेखानाची स्वारी

विठोजी सिलिमकराच्या द्रोहाचें महत्त्वाचें पत्र—[शि. च. सा. खं. ४, ले. ६८८] पत्राचें महत्त्व—अफजलखानाच्या वधानंतर शिवाजी व नेताजी यांनीं विजापुरी मुलखांत मारलेली धडक—पन्हाळगड व इतर अनेक गांवें काबीज—रुस्तुमजमा व फाजलखान यांची रायबागेजवळ शिवाजीशीं लढाई व त्यांचा पराभव (४ फेब्रु. १६६०)—नेताजीचा विजापूरचें उपनगर शाहपूरवर हल्ला व खवासखानानें त्याचा केलेला पराभव—शिवाजीचा मिरजेच्या किल्ल्यास वेढा—सिद्दी जौहरचा त्यावर हल्ला व त्याचें पन्हाळ्यास पलायन—पन्हाळगडचा वेढा (२ मार्च १६६०)—शिवाजी रांगण्यास पळाला कीं विशाळगडास?—मराठ्यांनीं वासोटा घेतला (६ जून १६६०)—शिवाजीचें पन्हाळ्याहून पलायन व बाजीप्रभूचा आत्मयज्ञ (१३ जुलै १६६०)—शिवाजी विजापुरकरांच्या प्रदेशांत गोंधळ कां घालूं शकला? बड्या साहेबिणीचीं अनन्वित कृत्यें व तिचें इतर सरदारांशीं आलेलें वांकडें—पन्हाळा सलाबतखानास दिला (२२ सप्टें.)—शाइस्तेखानाची नेमणूक करून शिवाजीचें पारिपत्य अवरंगजेबानें करण्यास कोणतीं कारणें होतीं?—मोगल व आदिलशाह यांची एकजूट—शाइस्तेखानाचें सैन्य व त्याचा पुण्यास येण्याचा मार्ग व त्यानें घेतलेला शिवाजीचा मुलूख—पुणें घेतलें (९ मे १६६०)—चाकणचा वेढा व पाडाव (१५ ऑगस्ट१६६०)—शाइस्तेखानाशीं तहाचीं बोलणीं करण्यासाठीं शिवाजीनें सोनोपंतास पाठविलें, त्यास अपयश (ऑक्टोबर १६६०)—शिवाजीचा कोंकणांतील मुलूख घेण्यासाठीं कारतलबखानाची रवानगी—उंबरखिंडीचें युद्ध (२ फेब्रु. १६६१)—मे १६६१ त मोगलांनीं कल्याण व त्यासभोंवतालचा घेतलेला मुलूख—कल्याण-भिवंडी घेण्याचा प्रयत्न फसून शिवाजीचें श्रीवर्धनास प्रयाण (ऑक्टो.

१६६१)—देइरीगडास बुलाखीनें घातलेला वेढा कावजी कोढाळकरानें उठविला—नरहरि आनंदराव यास पेशवाई व अनाजीपंतास वाकनिशी; सरकारकुनांना पालख्या (२१ ऑगस्ट १६६१)—३ एप्रिल १६६२ त मोरोपंतास पेशवाई व निळोपंतास मजमू—१६ ऑगस्ट १६६२ त अनाजीपंतास सुरनिशी—नामदारखानाचा पेणजवळ शिवाजीनें केलेला पराभव—१६६३ त वरच्या चौलला व रहमतपूरला अनुक्रमें १२,००० व ७००० मोगल स्वारांची शिबंदी [Sarkar Vol V, p. 87]—नेताजीचा मोगल सेनेनें केलेला पाठलाग व रुस्तुमजम्यानें त्याची केलेली सुटका—५ एप्रिलला शिवाजीचा शाइस्तेखानावर छापा—शिवाजीनें छापा कां घातला व त्यांत काय मिळविलें?—शाइस्तेखानाच्या स्वाऱ्यांमुळें शिवाजीचा किती मुलूख गेला व त्याजवळ किती राहिला [नकाशा—पाहा Sarkar Vol V, p. 87]—नोव्हेंबर–डिसेंबरांत जसवंतसिंगानें कोंढाण्यास वेढा घातला. [पृष्ठसंख्या ४५]

प्रकरण ८ वें : तळकोंकणावरील स्वाऱ्या

अफजलवधानंतर निर्माण झालेली गोंधळाची परिस्थिति—तिचा फायदा घेऊन शिवाजीची विजापुरी तळकोंकणावर धाड—४ फेब्रु. १६६० त दाभोळ बंदर घेतलें [प. सा. सं. ले. ८००]—१३ फेब्रु. १६६० त राजापूरची पहिली लूट—गोवेलेकर सावंत व भवानी तलवार—इंग्रजांशीं शिवाजीचा संबंध—कुडाळचा किल्ला शिवाजीच्या लोकांनीं घेतला, तो लखम सावंतानें परत घेतला [५ मे १६६० चें डच पत्र]—दंडा राजपुरीपासून खारेपाटणचा किनारा शिवाजीच्या ताब्यांत—उंबरखिंडीच्या युद्धानंतर पुनः शिवाजीची कोंकणावर धाड—फेबु. १६६१ त पालवणच्या दळव्याचा पराभव—संगमेश्वर काबीज—शृंगारपूरच्या सुर्व्यांचा पराभव (२९ एप्रिल १६६१)—१० जून १६६१ त शिवाजीचा मुक्काम महाडास होता त्या वेळीं सावंतांशीं तह केल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. ले. ८४८]—मार्च १६६१त शिवाजीनें राजापूर जिंकलें व इंग्रजांना कैद केलें—बाळाजी आवजी चिटणिसाची कथा—राजापूरच्या इंग्रजांचे संबंध [Shivaji The Great Vol I, Part I, chapter VI]—राजापूर वगैरे शिवाजीनें घेतलेल्या मुलुखास विजापूरच्या बादशहाची मान्यता—[प. सा. सं. ले. ९१७]—१३ एप्रिल १६६३ त शिवाजीचें कोंकणांत व २३ मे १६६३ त कुडाळप्रांतीं आगमन [प. सा सं. ९५९]—राहूजी सोमनाथाची कुडाळवर नेमणूक [प. सा. सं. ९४८]—विजापुरकरांचे अजीजखान व त्याच्या मृत्यूनंतर रुस्तुमजम्यामार्फत कुडाळ घेण्याचे प्रयत्न—रुस्तुमजमा व शिवाजी यांची आंतून मैत्री—लखम सावंताची विजापुरकरांस मदत—सावंत व शिवाजीचे संबंध [Shivaji The Great Vol I, Part I—p. 498]—सावंताचा व शिवाजीचा १६५८ सालींच तह झाल्याचें बहुतेक सर्व इतिहासकार देतात ती चूक—ऑक्टो.-नोव्हेंबरांत खवासखानाची कुडाळ जिंकण्यास नेमणूक व त्याचा शिवाजीकडून पराभव—बाजी घोरपडे त्याच्या साहाय्यास येत होता त्याचा पाडाव व लढाईत मृत्यु—शिवाजीनें मुधोळ लुटून बाजी घोरपड्याचे सर्व वंशज ठार मारले काय?—शिवाजीच्या नांवचें असलेलें पत्र जिजाबाईस लिहिलें आहे कीं शाहजीस?—१६६४ तील मराठ्यांच्या इतर हालचाली—अहमदनगरची लूट [प. सा. सं. १००३]—नोव्हें. १६६४ त खुदावंदपूर लुटलें—हें खुदावंतपूर कोठलें?—१६६२–६४ च्या दरम्यान आदिलशाह–शिवाजी तह? त्यांत शाहजीचा भाग?–शाहजी-शिवाजी भेट झाली?

[पृष्ठसंख्या ५५]

Scanned by CamScanner

प्रकरण ९ वें : सुरतेची पहिली लूट

सुरत शहर शिवाजीनें कां लुटलें—शिवाजीच्या निघण्याचा काळ व मार्ग—त्रिंबकराज-दर्शन—सुरतेचें वर्णन—प्रत्यक्ष लुटीचें डच, इंग्रज, पोर्तुगीज यांनीं केलेलें वर्णन—इंग्रज व इतर परकीयांशीं शिवाजीचे आलेले संबंध—लुटीचें मूल्यमापन—लुटीचे परिणाम—लूट समर्थनीय होती का—शिवाजीचें क्रौर्य?—शिवाजीचा परतण्याचा मार्ग—परकीय व हिंदी लोकांतील फरक—शाहजीचा मृत्यु व शिवाजीचें रायगडास आगमन. [पृष्ठसंख्या ३०]

प्रकरण १० वें : जयसिंगाची स्वारी

जयसिंगाच्या, दक्षिणचा सुभेदार म्हणून झालेल्या (१६६४–६५) नेमणुकीचीं कारणें—जसवंतसिंगाचें कोंढाण्याच्या वेढ्यांत अपयश—मराठ्यांच्या हालचाली—हुबळी व वेंगुर्ल्याची लूट (२ जाने. १६६५) [प. सा. सं. १०२८ व १०२९]—जिजाबाईची तुळा व सोनोपंताचा मृत्यु—सिंधुदुर्गाची उभारणी व बसरूरची स्वारी—स्वारीवर असतां जयसिंगाच्या आगमनाची बातमी—जयसिंगाचा स्वभाव व पूर्वेतिहास—त्यानें केलेली युद्धाची तयारी व त्याचा येण्याचा मार्ग—शिवाजीच्या शत्रूंचें एकत्रीकरण—जयसिंगाच्या युद्धाच्या हालचाली, डावपेंच व सैन्याची रचना—पुरंधरचें वर्णन व वेढा—शिवाजीच्या मुलखाची लुटालूट व शिवाजीच्या प्रतिकाराच्या हालचाली—मुरारबाजीचा मृत्यु—शिवाजीची तहाची खटपट व जयसिंगाबरोबरील मुलाखत—पुरंधरचा तह—तहाच्या पूर्वीचा व नंतरचा शिवाजीचा मुलूख [नकाशा]—शिवाजीवर बादशाही कृपा व विजापूरच्या वेढ्यांत शिवाजीची मोगलांस मदत—पन्हाळा घेण्यांत शिवाजीस अपयश—शिवाजी-नेताजी वितुष्ट व नेताजीची हकीकत—पुरंधरचा तह करण्यांतील शिवाजीची मुत्सद्देगिरी—आग्र्यास जाण्यापूर्वी शिवाजीचा फोंडा घेण्याचा अयशस्वी प्रयत्न. [पृष्ठसंख्या ४५]

प्रकरण ११ वें : शिवाजीची आग्रा-भेट

शिवाजी आग्र्यास कां गेला—शिवाजी व जयसिंग यांत कांहीं करारमदार झाले होते किंवा काय? आग्र्यास जाण्यापूर्वीची राज्याची निरवानिरव—शिवाजीबरोबर आग्र्यास गेलेलें सैन्य व लोक—आग्र्याचा प्रवास—आग्र्यांतील वसतिस्थान—दरबारभेट व अवरंगजेबाचें दर्शन—शिवाजीची दरबारांतील बाणेदार वागणूक व कैद—शाहजादीचें शिवाजीवर प्रेम बसल्याची आख्यायिका [रियासत, पृ. १२६]—अवरंगजेबाचें त्याच्या-विषयींचें धोरण—शिवाजीचें पलायन व पलायनाचा मार्ग—संभाजीची व्यवस्था व त्याचें नंतर झालेलें आगमन—बेंद्र्यांचें म्हणणें चूक—जयसिंगाचा अवरंगजेबानें केलेला अपमान व त्याचा मृत्यु—रघुनाथपंत कोरडे व त्रिंबकपंत डबिराची सुटका—आग्र्याच्या भेटीमुळें शिवाजीचें ध्येय विशाल झालें कीं काय? [पृष्ठसंख्या ३५]

प्रकरण १२ वें : सुटकेनंतरचीं तीन वर्षें

शिवाजी आग्र्यास असतां स्वराज्यांतील स्थिति—रुस्तुमजम्यानें रांगणा राहूजीस दिला—मे १६६७ त बहलोलखान व व्यंकोजी यांचा रांगण्यास वेढा व त्यांत अपयश—अनाजी

दत्तोनें केलेली मुलुखाची बटाई—शिवाजीचें सर्वांशीं सख्य करण्याचें धोरण—सप्टें. १६६७ त आदिलशहाशीं तह—२७ ऑक्टो. १६६७ त संभाजीचें अवरंगाबादेस प्रयाण व मोगलांशीं तह—या तहानें शिवाजीस पुणें, सुपें येथील जहागिरीचा प्रदेश व सरदेशमुखी मिळाली काय ?—संभाजीची वऱ्हाडांतील जागीर व त्याची व्यवस्था—शिवाजीच्या इतर हालचाली—१६६७ ते १६६९ हीं वर्षें शांततेचीं समजलीं जातात ही चूक—पोर्तुगिजांशीं संबंध—पोर्तुगिजांशीं शिवाजीचे १६५८ पासून आलेले संबंध—आग्र्यास जाण्यापूर्वी फोंडा घेण्यांत शिवाजीस आलेलें अपयश—त्यामुळें व शिवाजी आग्र्यास गेल्यानें लखम सावंत व इतर देसायांचा वरचष्मा—पोर्तुगिजांचा त्यांना आश्रय व पाद्र्यांचा धर्मवेडेपणा—शिवाजीची नोव्हेंबर १६६७ तील बारदेशवरील स्वारी—शिवाजी-पोर्तुगीज तह (५ डिसें. १६६७)—पोर्तुगिजांची तहाच्या विरुद्ध शिवाजीच्या सावंत, मोगल वगैरे शत्रूंशीं हातमिळवणी—गुप्तपणें गोवें घेण्याचा शिवाजीचा अयशस्वी प्रयत्न (ऑक्टो–नोव्हें. १६६८)—शिवाजी व पोर्तुगीज यांमधील किरकोळ वितुष्टें—१६७० चा तह—१६७० ते १६८० पर्यंतचे शिवाजी-पोर्तुगीज संबंध—१६७२ त जव्हार व रामनगरचीं कोळीं राज्यें शिवाजीच्या ताब्यांत—चौथाईचा प्रश्न शिवाजीच्या मृत्यूपर्यंत लोंबकळत पडला—१६७४ त शिवाजीची पोर्तुगिजांकडे खंडणीची प्रथम मागणी [शि. च. प्र. इं. पृ. १३]—१६७६ त दमणवर शिवाजीनें स्वारी केल्याचें प्रो. ताकाखावांचें म्हणणें—शिवाजी पोर्तुगीजांचा मोड कां करूं शकला नाहीं ?—सावंत व शिवाजी यांचे १६६८ पर्यंतचे संबंध—नंतर सावंताचा संबंध कां येत नाहीं ?—१६६९–७१ या काळांत जंजिऱ्याचा दुसरा वेढा—शिवाजी दरवर्षी जंजिऱ्याला वेढा घालीत असल्याचें डफचें म्हणणें चूक—शिवाजीनें रसद तोडून फत्तेखान सिद्द्यास जेरीस आणलें—जंजिऱ्यांत अंतर्गत क्रांति—खाफीखानानें १६७१ हा दिलेला साल व शिवाजीकडून दंडा राजपुरी, तळें व सात किल्ले घेतल्याची हकीकत चूक—१६७०–७१ च्या सुमारास सिद्दीनें मोगली मांडलिकत्व स्वीकारलें—शिवाजीस या स्वारींत आलेलें अपयश व त्याचीं कारणें [जंजिऱ्याचें भौगोलिक स्थान नकाशा काढून दाखविणें]. [पृष्ठसंख्या ५०]

प्रकरण १३ वें : पुनश्च चढाईचें धोरण

मोगलांशीं झालेला शिवाजीचा तह कां मोडला—अवरंगजेबानें काशीविश्वेश्वराचें मंदिर पाडलें—धर्मच्छलाचें अवरंगजेबाचें धोरण—मराठ्यांनीं १६७० त घेतलेले किल्ले व ठाणीं—कोंढाणा, पुरंधर, कल्याण, लोहगड, हिंदोळा, माहुली, कर्नाळा, रोहिडा, जुन्नरीची लूट—सुरतेची दुसरी लूट—वणी दिंडोरीची लढाई व शिवाजीचें कुंजरगडास प्रयाण—त्रिंबक काबीज—वऱ्हाड व बागलाण भागांतील मराठ्यांच्या धाडी व कारंजाची लूट—अहिवंत, रवळा, जवळा, मार्केंडा काबीज—सालेरी घेतली—छत्रसाल व शिवाजी भेट (१६७०–७१)—महाबतखान व दाऊदखान यांच्या स्वाऱ्या—महाबतखानास परत बोलावण्यांत आलें—सालेरीचा वेढा—सालेरीची लढाई—दिलीरखानानें पुणें जाळलें [१३ जाने. १६७२]—२१ मे १६७२ त निराजीपंतानें भागानगरास जाऊन १ लक्ष होनांचा तह केला—जव्हार व रामनगरचा पाडाव—नाशिक मोरोपंतानें घेतलें—सिद्दी हिलाल व जाधव मोगलांकडून फुटून मराठ्यांकडे आले—खानदेश व वऱ्हाड मुलखांवरील स्वाऱ्यांत मराठ्यांचे कांहीं पराभव—आदिलशाहीशीं झालेला तह मोडला [२९ डिसें १६७२]—कारणें—पन्हाळा काबीज (जाने.

Scanned by CamScanner

१६७३)—बहादुरखानाची नेमणूक—परळीचा किल्ला घेतला [एप्रिल १६७३]—उमराणीची लढाई—हुबळीची लूट—सातारा घेतला—पांडवगड घेतला—१० ऑक्टो. १६७३ त शिवाजी कानड्यावर स्वारीस निघाला व नंतर त्यानें बंकापूर लुटलें—ऑक्टो. ते डिसेंबरपर्यंत शिवाजी कानड्यावरील स्वारींत—शर्जाखान-विठोजी शिंदे यांचें युद्ध (ऑक्टो.-नोव्हें.)—शिवाजी कद्रें येथें (डिसें. ४ ते ८)—त्याच वेळीं बहलोलखान व शर्जाखान यांनीं मराठ्यांचा चांदगडनजीक केलेला पराभव—शिवाजीचें कानड्यांतून परत आगमन (डिसें.)—४ फेब्रु. १६७४ त दिलीरखानाचा मराठ्यांनीं केलेला मोड [प. सा. सं. ले. १६१५]—नेसरीची लढाई व प्रतापरावाचा मृत्यु—६ मार्चला शिवाजी रायगडास आला—आनंदरावानें केलेली संपगांवची लूट व खिजरखानाचा पराभव (१८ मार्च १६७४)—दौलतखानानें संबूळच्या आरमाराचा साटवलीचे खाडींत केलेला पराभव—चिपळूणला सैन्याची शिवाजीनें केलेली पाहणी व हंबीरराव मोहित्यास सरनोबती—केळंजा शिवाजीनें घेतला [शि. च. प्र. पृ. २७]—१६६७ पासून ते १६७४, म्हणजे राजाभिषेकापूर्वीचें शिवाजीचें राज्य [पाहा—Sarkar Vol V, p. 199] [नकाशा]. [पृष्ठसंख्या ५०]

प्रकरण १४ वें : शिवाजी-इंग्रज संबंध [१६६५-७४]

शिवाजीकडून राजापूरची नुकसानभरपाई बळाच्या जोरावर घेण्याचा इंग्रजांचा प्रयत्न (१६६८)—शिवाजीचें इंग्रजांस आमंत्रण (१६६८)—माहीमची कस्टम ड्यूटी इंग्रजांनीं शिवाजीला दिली—शिवाजीचा साष्टीवर डोळा—वाटाघाटींचीं बोलणीं स्थगित (५ मार्च १६७०)—कंपनीच्या डायरेक्टरांचा राजापूरला पुनः फॅक्टरी स्थापण्याचा हुकूम—उस्टिकची रवानगी व त्याला आलेलें अपयश (१६७३)—हुबळीची लूट—निकल्सची वकिली—नारायण शेणव्याला दिलेल्या सूचना—भीमजी पारेख याची दुसऱ्यांदा वकिली—शिवाजीबरोबर झालेले अनेक तह—नारायण शेणव्याची वकिली—ऑक्झिंडेनची नियुक्ति व त्यास सूचना [पाहा Shivaji The Great, Vol I, Part I, Chapter XII & XIII]. [पृष्ठसंख्या ४०]

प्रकरण १५ वें : शिवराजाभिषेक

शिवराजाभिषेकाची कल्पना कोणाची ?—१६७४ हें सालच राजाभिषेकासाठीं शिवाजीनें कां निवडलें—राजाभिषेक करून घेण्याचीं कारणें—शिवदिग्विजयकाराच्या मुद्द्यांचें खंडण—शिवाजीच्या क्षत्रियत्वासंबंधींचा वाद—राजाभिषेकाची पूर्वतयारी—प्रतापगडास देवीचें दर्शन—राजाभिषेकापूर्वीं शत्रूंस गाफील ठेवण्याची व त्याचा बंदोबस्त करण्याची घेतलेली खबरदारी—नारायण शेणव्याच्या पत्रांत निजामशहाच्या मुलाला राजाभिषेक होणार असल्याचा उल्लेख कां ?—राजाभिषकाचे विधि, समारंभ यांचें स्वकीय व परकीय साधनांद्वारें वर्णन (उदा० सिंहासनासंबंधीं वर्णन)—शिवाजीच्या दरबाराचें व मिरवणुकीचें वर्णन—शिवाजीचा दुसरा तांत्रिक राजाभिषेक—राजाभिषेकविधि वैदिक कीं पौराणिक—बेंद्र्यांच्या मुद्द्यांचें निराकरण—राजाभिषेकासाठीं शिवाजीनें केलेला खर्च व या समारंभाचा स्वकीयांवर व परकीयांवर झालेला परिणाम—जिजाबाईचा मृत्यु—अष्टप्रधान मंडळ व राज्यकारभाराची पद्धति [शि. च. सा. खं. १ पत्र ९० ची चर्चा पाहा—रियासत पृ. ६४] [पृष्ठसंख्या ३५]

प्रकरण १६ वें : शिवाजी–इंग्रज संबंध

हेन्री ऑक्झिंडेनची वकिली व शिवाजीशीं इंग्रजांचा तह—चाइल्ड व मिचेल यांनीं शिवाजीची राजापुरास घेतलेली मुलाखत—धरणगांवची लूट—ऑस्टिनची वकिली—शिवाजीनें केलेली अथणीची लूट (१६७६)—त्याची शिवाजीनें नुकसानभरपाई इंग्रजांना दिली नाहीं—लेफ्ट. ॲडॅम्सची वकिली—इंग्लिश फॅक्टऱ्या बंद करण्यांत आल्या—शिवाजीनें शेवटपर्यंत नुकसानभरपाई दिली नाहीं—त्याचें कृत्य कितपत समर्थनीय ? [पाहा Shivaji The Great, Vol. II, Part I, Chapter XV. and XVI] [पृष्ठसंख्या ४०]

प्रकरण १७ वें : राजाभिषेकानंतर

राजाभिषेकाचा खर्च भरून काढण्यासाठीं मोगली मुलखावर स्वाऱ्या—दत्ताजीची कोल्हापूरकडे स्वारी व त्यानें कोल्हापूर घेतलें—बहादुरखानाच्या पेडगांवच्या शिबिराची लूट—शिवाजी व बहादुरखान यांतील तहाच्या वाटाघाटी निष्फळ—एतगिरी, कुकळी, वरोडें यांची लूट—शिवनेरीवरील शिवाजीचा हल्ला फसला—फोंडा, कारवार, शिवेश्वर, अंकोलें हीं ठाणीं घेण्यांत आलीं—मराठ्यांचा दंडा राजपुरीस वेढा (फेब्रु १६७५)—सोंध्यावर हल्ला (ऑगस्ट)—जंजिऱ्याशीं युद्ध चालू (नोव्हें.)—सातारा मराठ्यांनीं घेतलें—मोगलांची कल्याणवर चाल—शिवाजी साताऱ्यास आजारी—मराठ्यांना बेळगांवच्या किल्लेदारानें दिलेला दगा (मे १६७६)—नेताजी पालकराचें शुद्धीकरण (जून १६७६)—मराठ्यांनीं अथणी लुटली (जून १६७६)—मोरोपंत पेशव्याचा जंजिऱ्यावर हल्ला—लाय पाटलाची कथा—मराठ्यांस अपयश—अपयशाचीं कारणें—सायबॉनच्या किल्ल्याची तटबंदी. [पृष्ठसंख्या ४०]

प्रकरण १८ वें : कर्नाटकची स्वारी

कर्नाटकवरील स्वारी करण्यांत शिवाजीचे हेतु व कारणें—विजापुरी कर्नाटकांतील बजबजपुरी—मोगलांविरुद्ध दाक्षिणात्यांची आघाडी—स्वारीवर निघण्यापूर्वीं राज्याची शिवाजीनें केलेली व्यवस्था व शत्रूंचा केलेला बंदोबस्त—बहादुरखानाशीं शिवाजीचा तह—भागानगरास भेट व कुतुबशहाशीं तह—श्रीशैलास भेट—जिंजीचा किल्ला काबीज व वेलूरच्या किल्ल्याचा वेढा—शेरखान लोदीशीं झगडा—शिवाजी–व्यंकोजी भांडण—युरोपियन व्यापारी—शिवाजी व फ्रेंच संबंध—फ्रेंच गव्हर्नर मार्तिन याचा व्यंकोजीकडे ओढा—व्यंकोजीशीं शिवाजीचें वागणें कितपत बरोबर होतें—शिवाजीचा परतण्याचा मार्ग—कर्नाटकच्या स्वारीनें शिवाजीच्या मुलखांत पडलेली भर व त्यानें केलेली लूट—शिवाजी परतल्यावर मागें कर्नाटकांत मराठ्यांनीं केलेले पराक्रम. [पृष्ठसंख्या ७५]

प्रकरण १९ वें : शिवाजीचीं शेवटचीं वर्षें

१६७७ त बहादुरखानास परत उत्तरेंत बोलावणें—मोगल, विजापुरकर व शिवाजी यांचे परस्परसंबंध—विजापुरांतील राजकीय स्थिति—संभाजीचें मोगलांकडे पलायन—विजापूर गुप्तपणें घेण्याचा शिवाजीचा फसलेला डाव—भूपाळगडचा पाडाव—जिझिया हिंदूंवर

Scanned by CamScanner

लादल्याबद्दल शिवाजीचें अवरंगजेबास पत्र—दिलीरखानांची विजापुरावर स्वारी—संभाजीचें परत आगमन व दिलीरखानाच्या लुटालुटीच्या स्वाऱ्या—शिवनेरी घेण्याचा शिवाजीचा दुसरा प्रयत्न फसला—याच वेळीं दौलतखानाच्या आधिपत्याखालीं जंजिरा घेण्याचा यत्न फसला—जालन्याची लूट—शिवाजीच्या राज्याचा नकाशा. [पृष्ठसंख्या ४०]

प्रकरण २० वें : खांदेरी-उंदेरीची चकमक

[पाहा Shivaji the Great Vol II, Part I, Chapter XXI] [पृष्ठसंख्या ४०]

प्रकरण २१ वें : शिवाजीचें महानिर्याण

जालन्याहून आल्यावर शिवाजीच्या प्रकृतींत बिघाड व थोड्याच दिवसांत त्याचा मृत्यु—मृत्यु कोणत्या कारणामुळें झाला ?—मृत्यूनंतरच्या निरनिराळ्या अफवा—मृत्यूपूर्वी कौटुंबिक त्रासामुळें शिवाजीची बिघडलेली मनःस्थिति—संभाजीचें दुर्वर्तन—शिवाजी-संभाजी संबंध—संभाजी-चंपा प्रकरण—सोयराबाईनें शिवाजीवर छाप पाडली होती काय ?—सभासद म्हणतो त्याप्रमाणें शिवाजीच्या मनांत राज्याचें विभाजन करावयाचें होतें काय ?—शिवाजीस सोयराबाईनें विष घातलें काय ? [पृष्ठसंख्या ३०]

प्रकरण २२ वें : शिवाजीचें कार्य व त्याचें सूल्यमापन

शिवाजीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू—स्वकीय व परकीयांनीं त्याचें केलेलें वर्णन—शिवाजी हा कांहीं बाबतींत भारत व इतर देशांतील समकालीन राज्यकर्त्यांच्या पुढें—धार्मिक उदारता—धार्मिकता व गूढवाद या शिवाजीच्या ध्येयाच्या प्रेरक शक्ति—शिवाजी व भवानी—शिवाजी, रामदास व इतर साधुसंत—शिवाजी व त्याचे मुसलमान चाकर—व्यवहारीपणा—राजनीतिकुशलता—खाजगी चारित्र्य—शिवाजीचें कुटुंब—राजकारणाप्रमाणें तो कौटुंबिक बाबतींत यशस्वी झाला का ? शिवाजीचें प्रमुख कार्य हिंदु-मुसलमानांचा प्रश्न सोडविणें—तो आपल्यापुरता त्यानें सोडवून हिंदूंना एक स्वतंत्र राष्ट्र मिळवून दिलें—त्याच्या कार्याचा हिंदुस्थानांतील इतर लोकांवर झालेला परिणाम—शिवाजी व भूषण—शिवाजी व छत्रसाल—शिवाजीच्या मर्यादा—शिवाजी त्याच्या काळांतच वावरणारा होता—लूट हाच त्याचा पैसा मिळविण्याचा मार्ग—त्याच्या लुटींमुळें सुरतेचा व्यापार बंद होऊन मुंबईची भरभराट—दिव्यावर विश्वास—हिंदूंचें स्वतंत्र राज्य स्थापून हिंदुस्थानांतील क्षत्रियत्व नष्ट झालें नाहीं हेंच त्यानें दाखविलें—जगाच्या इतिहासांतील स्थान. [पृष्ठसंख्या ३०]

[एकूण पृष्ठसंख्या १०७५]

Scanned by CamScanner

शिवाजीचा काल

१. शिवाजीचें व्यक्तिमत्त्व

भोसले घराण्यांतील पुरुषाचें रुबाबदार व छाप पाडणारें व्यक्तिमत्त्व—शिवाजीच्या समकालीनांचे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वासंबंधीं उद्गार—व्यक्तिमत्त्वाचा शिवाजीस राजकारणांत व त्याच्या ध्येयसिद्धींत कसा व किती उपयोग झाला?—रामदासस्वामींच्या दासबोधांत आलेले कांहीं उद्गार शिवाजीस लागू पडतात काय?—शिवाजीची व जगाच्या इतिहासांतील कांहीं थोर पुरुषांची तुलना करणें मुळांतच चूक—शिवाजीचे वैयक्तिक गुणदोष—शिवाजी व गूढवाद—शिवाजी समाधीचें सोंग आणीत होता किंवा काय—शिवाजीचा मुत्सद्दीपणा—त्याचें सेनापतित्व—पंडित नेहरू व शिवाजी यांची तुलना—दोघांच्याहि ठिकाणीं देशी-विदेशी संस्कृतींचा संगम. [पृष्ठसंख्या ६०]

२. शिवाजीसंबंधीं कौटुंबिक माहिती

शिवाजीला कौटुंबिक जीवनाकडे लक्ष देण्यास फुरसत कमी—त्याचा परिणाम म्हणजे संभाजीकडे थोडेंसें दुर्लक्ष—शिवाजी राजकीय आघाडीवर जिंकला, पण कौटुंबिक आघाडीवर पराभव पावला?—शिवाजीमहाराजांचीं लग्नें—तीं करण्याचीं राजकीय, धार्मिक, सामाजिक कारणें—शिवाजीमहाराजांचे भाऊबंद व त्यांचीं अपत्यें. [पृष्ठसंख्या २०]

३. शिवाजीचा मुलकी राज्यकारभार

शिवाजीच्या राज्याची मर्यादा निरनिराळ्या काळीं किती होती [नकाशे]—शिवाजीला बंगळूरहून पुण्यास पाठविण्यांत आलें तेव्हांपासून तों शिवाजीच्या मृत्यूपर्यंतचे शिवाजीच्या मुलकी कारभारांतील टप्पे—निरनिराळ्या मुलकी अधिकाऱ्यांच्या हुद्द्यांचा विकास कसा होत गेला—शिवाजीच्या राज्यपद्धतीचा उगम—जुन्या हिंदु व समकालीन मुसलमान राज्यकारभारपद्धतींचें योग्य मिश्रण त्यानें कसें केलें—शिवाजीच्या राज्यकारभाराचीं आज्ञापत्रांत सांगितलेलीं तत्त्वें व शिवाजीनें तीं व्यवहारांत कशीं उतरविलीं याचीं उदाहरणें—शिवाजीच्या राज्याचे मुलकी कारभाराच्या दृष्टीनें केलेले विभाग—मुलकी अधिकारी—राजाभिषेकानें

राज्यकारभारास कायदेशीर स्वरूप कसें प्राप्त झालें—कानुजाबते व त्यांचें महत्त्व—अष्टप्रधान मंडळ—त्याचा उगम व विकास कसा झाला—कै. रानड्यांनीं त्याची एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलशीं केलेली तुलना कितपत बरोबर आहे?—शिवाजीचें राज्य हल्लींच्या कोणत्या राज्यपद्धतींत बसूं शकतें?—शिवाजी हा Benevolent Despot कसा—युरोपांतील व आशियांतील समकालीन Benevolent Despots शीं त्याची तुलना—शिवाजीचें राज्य लष्करी राज्य असल्याचें सर यदुनाथांचें म्हणणें कितपत बरोबर—अस्सल पत्रांवरून प्रतिबिंबित होणारें शिवाजीच्या मुलकी कारभाराचें स्वरूप—सभासदी बखरीनें दिलेलें वर्णन—जातींप्रमाणें शिवाजीनें अधिकारी नेमले कीं त्या जातींतील ठराविक गुणांमुळें त्यांच्या ठराविक जागांवर नेमणुका झाल्या?—जिजाबाईचा शिवाजीच्या राज्यकारभारांतील भाग—शिवाजीच्या डोळस मातृभक्तीचें उदाहरण—शिवाजीला आदर्श राज्यकारभार करणारा म्हणतां येईल का? [पृष्ठसंख्या ८०]

४. शिवाजीची लष्करी व्यवस्था

शिवाजीनें सैन्यभरती कशी केली?—शाहजी व दादोजी कोंडदेव यांचा सैन्यउभारणींतील भाग—सैन्याच्या हत्यारांचा व पगाराचा प्रश्न—सभासदानें सांगितलेले शिवाजीच्या लष्करासंबंधींचे नियम—शिवाजी सैनिकांना लष्करी शिक्षण कसें देई—शिवाजीच्या सैन्याचे निरनिराळ्या ऐतिहासिक साधनांत आलेले आंकडे—ते अतिशयोक्तिपूर्ण कसे आहेत—शिवाजीचें सैन्य किती असूं शकेल हें ठरविणें—सैन्याचे पायदळ, घोडदळ आदि विभाग व त्यांबद्दलचे नियम—हत्तीदल कमी कां?—शिवाजीच्या लष्करांतील शिस्त—शिपायांचा पोषाख, पगार वगैरे—सरंजामी सैन्य न ठेवतां सरकारी सैन्य ठेवण्यांतील शिवाजीची दूरदृष्टि—शिवाजीच्या छावणीचें वर्णन—शिवाजीचें सैन्य व गमिनी युद्धपद्धति—शिवाजीच्या लष्करांत बंडाळी कां माजली नाहीं—परकी लोकांना शिवाजीच्या सैन्यांत कोणतें स्थान होतें?—लूट व तिच्याबाबतचे शिवाजीचे नियम—पेशवाईतील लुटीसंबंधींची आपत्ति शिवाजीनें कशी टाळली—शिवाजीच्या सैन्याचा कमकुवतपणा—तोफखाना नव्हता—त्यामुळें शिवाजीचें सैन्य किल्ल्यास वेढे घालण्यांत निरुपयोगी (उदाहरणें)—पायदळ व घोडदळ या दोन्ही अंगांत शिवाजीनें समतोलपणा कसा राखला—शिवाजी शिपायांची घेत असलेली काळजी—शिवाजीचें सैन्य व प्राचीन स्पार्टाचें सैन्य यांची तुलना—शिवाजी व समकालीन मुसलमानी सुलतान यांच्या लष्करी बळाचें तुलनात्मक विवेचन—शिवाजीच्या सैन्याचे जाण्याचे व येण्याचे मार्ग—शिवाजी लुटीची व्यवस्था कशी करी—शिवाजीचे कांहीं सेनाधिकारी—शिवाजीचें राज्य लष्करी राज्य होतें काय?—मुसलमानी सैन्य व शिवाजीचें सैन्य यांची तुलना—शिवाजीचें लष्कर वरचढ कां ठरलें?—शिवाजीनें १६७४ त चिपळूण तालुक्यांतील दलवटणें ही जागा छावणीसाठी पसंत कां केली? [पृष्ठसंख्या ८०]

५. शिवाजीचें आरमार

प्राचीन हिंदु नाविक दलाचा थोडक्यांत इतिहास—मध्ययुगीन कालांत आरमाराकडे दुर्लक्ष कां झालें—मुसलमानांचें आरमाराकडे दुर्लक्ष—शिवकालपूर्वीची महाराष्ट्राची आरमारी परंपरा—बहामनी राज्य झाल्यावर ती कशी मोडली—पोर्तुगीज व इतर पाश्चात्यांचें पश्चिम

Scanned by CamScanner

किनाऱ्यावरील आगमन—हबशी व अरब यांचें हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील आरमारी वर्चस्व—सोळाव्या शतकांतील युरोप व हिंदुस्थान यांची आरमारी सामर्थ्यदृष्ट्या तुलना—पाश्चात्य आरमारी बाबतींत वरचढ—शिवाजी एकटाच आरमारी सामर्थ्याचें महत्त्व जाणणारा सोळाव्या शतकांतील हिंदु राजा—राजनीतींतील आरमाराचें महत्त्व—आरमार-स्थापनेंतील शिवाजीचे हेतु—त्यानें आरमार कसें व केव्हां बांधलें—नाविक लोकांची भरती त्यानें कशी केली—आरमारास योग्य जागा शोधण्याची शिवाजीची सूक्ष्मदृष्टि—त्यानें निवडलेलीं व नवीं बांधलेलीं बंदरें आरमारीदृष्ट्या योग्य जागांवरच कशीं उभारलीं—आर-माराचे प्रकार, त्यांची बांधणी व संख्या—त्यांचे गुणदोष—२० व्या शतकाच्या आरंभींच्या जपानी आरमाराशीं तुलना—युरोपीय व हबशाच्या आरमाराशीं तुलना—शिवाजीचें नौदल कमी प्रतीचें—जंजिऱ्याच्या बाबतींत शिवाजीस अपयश कां आलें—शिवाजीचा आरमारावरील खर्च—त्याचे नौदल अधिकारी—आरमारी अधिकाऱ्यांचे हुद्दे व कामें—नौदल व व्यापार—नौदलावर मुसलमान अधिकारी कां ?—शिवाजीनें खूप खर्च करूनहि तो आरमाराच्या बाबतींत लंगडा कां राहिला—शिवाजीचें आरमार व मोगल आरमार यांची तुलना—शिवाजीच्या बंदरांचा व दुर्गांचा नकाशा—शिवाजीच्या आरमारांत किती लोक असावेत याची गणनापद्धति —शिवोत्तरकालीं आरमारांतील लोकांची संख्या कमी कां करण्यांत आली ?—आरमारांत कोणत्या जातींच्या लोकांची शिवाजीनें भरती केली ? [पृष्ठसंख्या ७५]

८. शिवाजीचे किल्ले व दुर्ग

किल्लेबांधणी हा शिवाजीचा नाद—प्राचीन स्मृत्यादि शास्त्रग्रंथांत सांगितलेलें किल्ल्यांचें महत्त्व—हिंदु काळांतील किल्ले व त्यांची बांधणी—ग्रीक व रोमनांची किल्लेबांधणीपद्धति व तिचा त्यांनीं करून घेतलेला उपयोग—मध्ययुगीन काळांतील युरोपांतील किल्ले व त्यांचें महत्त्व —किल्ल्यांतील शिबंदी व मैदानांत लढणारें सैन्य यांच्या मनोरचनेंतील भेद—'राजनीतींत' त्याचें पडलेलें प्रतिबिंब—कॉन्स्टँटिनोपलच्या तुर्कांनीं युरोपचें अनुकरण करून तयार केलेली स्वतःची किल्लाबांधणीपद्धति—तीच हिंदुस्थानांत मुसलमानांनीं आणली—मुसलमानी व हिंदु किल्लेबांधणीची तुलना—मुसलमान वरचढ—मूठभर मुसलमान किल्ल्यांच्या जोरावर हजारों हिंदूंस भारी ठरले—पोर्तुगिजांची किल्लेबांधणीपद्धति मुसलमानांवरहि ताण करणारी—Merchant of Venice मध्यें प्रतीत होणारें इतालियन व पोर्तुगीज किल्लाबांधणीचें स्वरूप—शिवाजीनें ओळखलेलें किल्ल्यांचें महत्त्व—शाहजीची किल्ल्यांचा उपयोग करण्याची पद्धति शिवाजीनें पूर्णतेस नेली—किल्ल्यांची लांबलचक सांखळी निर्माण करून नवीन मुलूख जिंकण्याचें व असलेला राखण्याचें शिवाजीचें नवीन तंत्र—शिवाजीचें भौगोलिक व किल्ले-विषयक ज्ञान—पाश्चात्यांचे उद्गार—किल्लेबांधणीसाठीं निवडलेल्या भूमीची युद्धशास्त्रदृष्ट्या सयुक्तिकता—शिवाजीच्या किल्ल्यांची संख्या—सभासद व इतर बखरींची अतिशयोक्ति—अस्सल पत्रांतील उल्लेख—स्वतः शिवाजीनें बांधलेले किल्ले किती—हिंदु व मुसलमानी राजांनीं बांधलेले व शिवाजीनें सुधारणा केलेले किती व कोणते—किल्ल्यांची रचना, बांध-कामपद्धति, कलाकुसर—शत्रूस चकविण्यासाठीं व नमविण्यासाठीं शिवाजीनें गडांवर कोणत्या योजना आंखल्या होत्या—राजनीतींत सांगितलेलें गडांचें महत्त्व व त्यांची व्यवस्थापद्धति —किल्ल्यांवर शिवाजीचें एकंदर सैन्य किती गुंतलें असावें याची गणना—अगदीं लहान

किल्ले म्हणजे गढ्या—तेथें दहा माणसेंहि शिबंदी म्हणून पुरत—मोठ्या किल्ल्यावर जास्तींत जास्त (युद्धकाळीं फक्त) दोन हजार माणसें असत—शिबंदीच्या अन्नाची व पाण्याची सोय—गडाभोंवतालचा मुलूख शिबंदीच्या उत्पन्नासाठीं तोडून दिलेला—किल्ल्यावरील अधिकारी—निरनिराळ्या जागांवर निरनिराळ्या जातींचे अधिकारी कां—गडांचा कारभार कसा चाले—गडांवर बंडें होऊं नयेत म्हणून शिवाजीनें अवलंबिलेले मार्ग—शिवाजीच्या राजधान्या गडांवर कां? गडांवर दरबारी मंडळीपैकीं कोण राहत—त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था—किल्ल्यांवर शिवाजीचा किती खर्च होत असावा, याचें अंदाजपत्रक—किल्ल्यांवर शिवाजीची मदार कां—त्यानें बांधलेल्या किल्ल्यांचा पुढील मराठेशाहीस झालेला उपयोग—कांहीं महत्त्वाच्या किल्ल्यांचें भौगोलिक रचना, बांधणी, कोरीव काम, युद्धशास्त्रांतील महत्त्व या दृष्टींनीं वर्णन—आकृत्या—जलदुर्ग व किल्ला यांतील फरक—शिवाजीनें जलदुर्ग कां बांधले—जलदुर्गांची संख्या—जलदुर्गांची भूरचना व त्यांनीं बंदरांचें केलेलें रक्षण—जलदुर्गांची बांधणी—पोर्तुगीज व ख्रिस्ती बांधणीचा शिवाजीच्या मनावर झालेला परिणाम—परकी बांधकाम करणारे पदरीं ठेवून त्यांच्याकरवीं पोर्तुगिजांच्या धर्तीवर बांधलेले शिवाजीचे जलदुर्ग—उदाहरणें—जलदुर्गांतील शिबंदी—त्याच्या अन्नपाण्याची व्यवस्था—शिवाजीचें आरमार व जलदुर्ग यांचें सहकार्य—जंजिऱ्याच्या शिद्दीला व युरोपियनांना बसलेला शह—कांहीं महत्त्वाच्या जलदुर्गांचें भूगोल, युद्धशास्त्र, बांधणी व रचनादृष्ट्या वर्णन—नकाशे व आकृत्या. [पृष्ठसंख्या १७५]

७. शिवाजीच्या राज्याची आर्थिक पद्धति

शिवाजीपुढील आर्थिक प्रश्न—खाजगी व राज्याचा खर्च भागविणें—खाजगी खर्च वडिलोपार्जित जहागिरींतून—राज्याचा खर्च सोडविण्याच्या बाबतींत शिवाजीनें अवलंबिलेली मिश्र अर्थपद्धति—सरंजामशाही व समाजवाद यांचा शिवाजीनें गांठलेला सुवर्णमध्य—शिवाजीचे पैसा मिळविण्याचे निरनिराळे मार्ग—(१) शेती—शिवाजीची शेतीची पद्धति व त्या बाबतींत त्यानें केलेल्या सुधारणा—रयतेची शिवाजी घेत असलेली काळजी—(२) व्यापार—आज्ञापत्रांतील साहुकार व व्यापार यांचें सांगितलेलें महत्त्व—शिवाजीच्या आंतरदेशीय व्यापाराची माहिती जवळजवळ नाहीं—परकीयांशीं व्यापार—त्याबाबतींतील देवणाघेवाणीचे जिन्नस—शिवाजी परदेशांशीं व्यापार करीत असल्याचे उल्लेख—व्यापारापासून मिळणारें उत्पन्न—(३) निरनिराळ्या जकाती व कर—(४) जकातीस संरक्षण देणें ही शिवाजीची अभिनव कल्पना—उदाहरण—(५) शत्रूवर स्वाऱ्या करून मिळविलेली लूट—शिवाजीच्या लुटींची संख्या व त्यांपासून त्यास मिळालेलें एकंदर उत्पन्न—शिवाजीस लुटींवर अवलंबून कां राहावें लागलें—त्याच्या लुटीचे दुष्परिणाम—सर यदुनाथांच्या लुटीसंबंधींच्या टीकेस उत्तर—टीकेंतील सत्यांश व तथ्यांश—(६) लुटीवर केवळ राज्य चालत नाहीं याची शिवाजीस जाणीव—नवीन सुपीक प्रदेश राज्यास जोडण्याचे त्याचे प्रयत्न—जिंजीचें सुपीक राज्य व त्याचा पुढील मराठेशाहीस आर्थिकदृष्ट्या झालेला फायदा—पुढील मराठेशाहींत शिवाजीचें सुपीक प्रदेश जिंकण्याचें धोरण सुटल्यानें तिचा झालेला अधःपात—इंग्रजांची त्याबाबत दिसून येणारी दूरदृष्टि—(७) शत्रूकडून परस्पर आपल्या सैन्याचा खर्च भागविण्याची शिवाजीची युक्ति—उदाहरणें—सन १६६७ ते १६६९ त

किल्ले म्हणजे गढ्या—तेथें दहा माणसेंहि शिबंदी म्हणून पुरत—मोठ्या किल्ल्यावर जास्तींत जास्त (युद्धकाळीं फक्त) दोन हजार माणसें असत—शिबंदीच्या अन्नाची व पाण्याची सोय—गडाभोंवतालचा मुलूख शिबंदीच्या उत्पन्नासाठीं तोडून दिलेला—किल्ल्यावरील अधिकारी—निरनिराळ्या जागांवर निरनिराळ्या जातींचे अधिकारी कां—गडांचा कारभार कसा चाले—गडांवर बंडें होऊं नयेत म्हणून शिवाजीनें अवलंबिलेले मार्ग—शिवाजीच्या राजधान्या गडांवर कां? गडांवर दरबारी मंडळीपैकीं कोण राहत—त्यांच्या राहण्याची व्यवस्था—किल्ल्यांवर शिवाजीचा किती खर्च होत असावा, याचें अंदाजपत्रक—किल्ल्यांवर शिवाजीची मदार कां—त्यानें बांधलेल्या किल्ल्यांचा पुढील मराठेशाहीस झालेला उपयोग—कांहीं महत्त्वाच्या किल्ल्यांचें भौगोलिक रचना, बांधणी, कोरीव काम, युद्धशास्त्रांतील महत्त्व या दृष्टींनीं वर्णन—आकृत्या—जलदुर्ग व किल्ला यांतील फरक—शिवाजीनें जलदुर्ग कां बांधले—जलदुर्गांची संख्या—जलदुर्गांची भूरचना व त्यांनीं बंदरांचें केलेलें रक्षण—जलदुर्गांची बांधणी—पोर्तुगीज व ख्रिस्ती बांधणीचा शिवाजीच्या मनावर झालेला परिणाम—परकी बांधकाम करणारे पदरीं ठेवून त्यांच्याकरवीं पोर्तुगिजांच्या धर्तीवर बांधलेले शिवाजीचे जलदुर्ग—उदाहरणें—जलदुर्गांतील शिबंदी—त्याच्या अन्नपाण्याची व्यवस्था—शिवाजीचें आरमार व जलदुर्ग यांचें सहकार्य—जंजिऱ्याच्या शिद्दीला व युरोपियनांना बसलेला शह—कांहीं महत्त्वाच्या जलदुर्गांचें भूगोल, युद्धशास्त्र, बांधणी व रचनादृष्ट्या वर्णन—नकाशे व आकृत्या. [पृष्ठसंख्या १७५]

७. शिवाजीच्या राज्याची आर्थिक पद्धति

शिवाजीपुढील आर्थिक प्रश्न—खाजगी व राज्याचा खर्च भागविणें—खाजगी खर्च वडिलोपार्जित जहागिरींतून—राज्याचा खर्च सोडविण्याच्या बाबतींत शिवाजीनें अवलंबिलेली मिश्र अर्थपद्धति—सरंजामशाही व समाजवाद यांचा शिवाजीनें गांठलेला सुवर्णमध्य—शिवाजीचे पैसा मिळविण्याचे निरनिराळे मार्ग—(१) शेती—शिवाजीची शेतीची पद्धति व त्या बाबतींत त्यानें केलेल्या सुधारणा—रयतेची शिवाजी घेत असलेली काळजी—(२) व्यापार—आज्ञापत्रांतील साहुकार व व्यापार यांचें सांगितलेलें महत्त्व—शिवाजीच्या आंतरदेशीय व्यापाराची माहिती जवळजवळ नाहीं—परकीयांशीं व्यापार—त्याबाबतींतील देवणाघेवाणीचे जिन्नस—शिवाजी परदेशांशीं व्यापार करीत असल्याचे उल्लेख—व्यापारापासून मिळणारें उत्पन्न—(३) निरनिराळ्या जकाती व कर—(४) जकातीस संरक्षण देणें ही शिवाजीची अभिनव कल्पना—उदाहरण—(५) शत्रूवर स्वाऱ्या करून मिळविलेली लूट—शिवाजीच्या लुटींची संख्या व त्यांपासून त्यास मिळालेलें एकंदर उत्पन्न—शिवाजीस लुटींवर अवलंबून कां राहावें लागलें—त्याच्या लुटीचे दुष्परिणाम—सर यदुनाथांच्या लुटीसंबंधींच्या टीकेस उत्तर—टीकेंतील सत्यांश व तथ्यांश—(६) लुटीवर केवळ राज्य चालत नाहीं याची शिवाजीस जाणीव—नवीन सुपीक प्रदेश राज्यास जोडण्यांचे त्याचे प्रयत्न—जिंजीचें सुपीक राज्य व त्याचा पुढील मराठेशाहीस आर्थिकदृष्ट्या झालेला फायदा—पुढील मराठेशाहींत शिवाजीचें सुपीक प्रदेश जिंकण्याचें धोरण सुटल्यानें तिचा झालेला अधःपात—इंग्रजांची त्याबाबत दिसून येणारी दूरदृष्टि—(७) शत्रूकडून परस्पर आपल्या सैन्याचा खर्च भागविण्याची शिवाजीची युक्ति—उदाहरणें—सन १६६७ ते १६६९ त

Scanned by CamScanner

अवरंगजेबाकडून व कर्नाटकच्या स्वारींत कुतुबशहाकडून उपटलेला खर्च—(८) चौथाई व सरदेशमुखी—त्यांचा उगम व अर्थ—त्यांचा शिवाजीनें खर्च भागविण्यासाठीं व राज्य-विस्तारासाठीं करून घेतलेला उपयोग—शिवाजीच्या चौथाई व सरदेशमुखी हक्काखालीं येणारा मुलूख नकाशांत दाखविणें.

—जमाखर्चाच्या ताळेबंदीची शिवाजीची पद्धति—नेहमीं व्ययापेक्षां आय जास्त कसा राहील याची शिवाजीनें घेतलेली काळजी व अवलंबिलेले मार्ग—तोट्यांत येतील अशा स्वाऱ्या शिवाजीनें कधींच अंगावर घेतल्या नाहींत—शिवशाही व पेशवाई यांची आर्थिक-दृष्ट्या तुलना—शिवाजीच्या जमाखर्चाचें अंदाजपत्रक—लूट किंवा पैसा सरकारी खजिन्यांत यावा यासाठीं शिवाजीनें केलेले नियम (सभासदानें सांगितलेले)—सरंजामशाहीस शिवाजीनें केलेला विरोध—शिवाजीची आर्थिक प्रश्न सोडविण्याची पद्धति व आजच्या आर्थिक पद्धति यांची तुलना—शिवाजीच्या पद्धतीचे गुणदोष. [पृष्ठसंख्या ७५]

८. शिवाजीची चलनपद्धति

शिवाजीनें ओळखलेलें चलनाचें महत्त्व—इंग्रजांना आपल्या राज्यांत त्यांचें नाणें त्यानें पाडूं दिलें नाहीं—शिवाजीपूर्वीची मुसलमानी व हिंदु चलनपद्धति—शिवकाळांतील निरनिराळ्या धातूंचीं नाणीं व त्यांच्या किंमती—या चलनाद्वारें व्यापार व देवाणघेवाण कशी चाले—सभासदानें दिलेली शिवाजीच्या नाण्यांची यादी—नाण्यांचे फोटो देणें. [पृष्ठसंख्या २५]

९. शिवाजीचें हेरखातें

शिवाजीच्या राज्याच्या शीर्षस्थानीं असलेलें हेरखातें—प्राचीन राजनीतिशास्त्रकारांनीं जाणलेलें हेरांचें महत्त्व व त्यांचे प्रकार—शिवाजीची प्रत्येक हालचाल हेरांच्या बातमीवर अवलंबून—उदाहरणें—त्यांचे हेर अत्यंत कर्तबगार व धूर्त—हेरखात्यावर शिवाजीचा अफाट खर्च—परकीयांचे उद्गार—हेराची बातमी चुकल्यास त्यास देहदंडनाची शिक्षा—उदाहरण—शिवाजीच्या हेरांचीं नांवें—रामोशी व महार या जाती हेरगिरींत निष्णात—बहिरजी नाईक रामोशी असावा—त्याची कामगिरी—स्वतः शिवाजी हेरांच्या कामांत निष्णात—कवि जयराम व परमानंद हे एक प्रकारें त्याचे हेरच—हेरांचे निरनिराळ्या कामांसाठीं शिवाजीनें करून घेतलेले उपयोग—हेरगिरीच्या पद्धति—हेरांचा शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेंतील वांटा—आजच्या कॉंग्रेसच्या राजवटींत हेरखात्याची झालेली उपेक्षा—त्यामुळें चिन्यांनीं व पाकिस्तान्यांनीं उडविलेला गोंधळ—कॉंग्रेस राजवटीनें शिवाजीपासून शिकण्यासारख्या गोष्टी. [पृष्ठसंख्या ४०]

१०. न्यायपद्धति

जुनी चालत आलेली हिंदु पद्धति—मुसलमानी पद्धतीचा तीवरील परिणाम—शिवाजीनें दोन्ही पद्धतींचें मिश्र स्वरूप अंगीकारलें—पंचायत—देशक सभा—ब्राह्मणसभा—राजसभा—या सभांत सर्व धर्मांचे हक्क जपले जात—लोकशाहीचीं मूलतत्त्वें येथें दिसतात—धर्म व न्यायशास्त्र यांचा अन्योन्य संबंध—राजाभिषेकाच्या वेळीं शिवाजीनें नवीनच निर्माण केलेलीं

न्यायाधीश व पंडितराव यांचीं खातीं—त्यांचीं कर्तव्यें—शिवाजी व जिजाबाई यांचा न्यायकामांतील वांटा—शिवाजी व न्यायाधीश यांच्या कार्यांचीं क्षितिजें—शिवाजीनें न्यायदानाच्या अंमलबजावणीपद्धतींत सुधारणा केली नाहीं—पूर्वपरंपरागत पद्धतीच त्यानें स्वीकारल्या—दिव्यांवर त्याचा विश्वास—अस्सल पत्रांतून प्रतिबिंबित होणारी न्यायदानपद्धति. [पृष्ठसंख्या ४०]

११. शिवकालीन समाजस्थिति

शिवकालांतील ग्रामीण जीवनाचीं विविध अंगें—निरनिराळे धंदे व धंदेवाईक लोक—लोकांचा पोषाख, चालीरीति—धार्मिक समजुती—धर्मभोळेपणा—निरनिराळ्या कला व कलाकारांचें जीवन—प्रवास व तीर्थयात्रा—त्यांचे मार्ग—बाजारहाट, जत्रा—व्यापाराचे जिन्नस व पद्धति—भोजन व आहाराचे पदार्थ व पद्धति—जातिभेद व जातीयता—ज्योतिष व पंचांग—ग्रामण्य—वर्णसंकर—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यांचे धंदे व गुणदोष—धार्मिक संस्कार—परलोकसाधनाचे मार्ग—दुष्काळांतील सामान्य जनतेचें जीवन—जादूटोणा, चेटूक—पोवाडे—शुद्धीकरण—हिंदु-मुसलमान-संबंध—शिक्षणपद्धति—तिचे गुणदोष—मुसलमानी संस्कृतीचा हिंदूंवरील परिणाम. [पृष्ठसंख्या ७५]

१२. शिवकालीन ग्रंथ व ग्रंथकार

पंडित गागाभट्ट व त्याचे ग्रंथ—कृष्णज्योतिषाचा करणकौस्तुभग्रंथ—जयराम पिंड्ये व त्याचीं काव्यें—कवींद्र परमानंद व त्याचें काव्य—राज्यव्यवहारकोश व त्याचें महत्त्व [पृष्ठसंख्या २०]

१३. शेती व जमीनमहसूलपद्धति [पृष्ठसंख्या २५]

१४. शिवकालीन सरंजामी पद्धति [पृष्ठसंख्या ३०]

१५. शिवकालीन धर्म, संस्कृति व व्यवहार [पृष्ठसंख्या ४५]

१६. शिवाजीच्या कांहीं अधिकाऱ्यांचीं चरित्रें [पृष्ठसंख्या ७५]

१७. शिवाजीच्या मुद्रा व लेखनपद्धति (फोटो) [पृष्ठसंख्या १५]

१८. शिवकालीन हत्यारें [पृष्ठसंख्या २५]

१९. शिवशाहीचें हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील स्थान—शिवशाही तारक ठरली कीं मारक [पृष्ठसंख्या १०]

[एकूण पृष्ठसंख्या १०००]

[सूचना—शिवचरित्राचे दोन्ही आराखडे कै. प्रा. शेजवालकरांच्या मदतनिसानें लिहिलेले आहेत. त्यांपैकीं पहिला म्हणजे शिवाजीच्या चरित्राचा आराखडा शेजवलकर हयात असतांना लिहिलेला असून तो त्यांच्या नजरेखालून गेलेला आहे. दुसरा शिवकालावरील आराखडा मात्र त्यांच्या निधनानंतर लिहिलेला आहे. त्यांत कै. शेजवलकरांना शिवकालासंबंधीं ज्या गोष्टी दाखवावयाच्या होत्या त्यांचें दिग्दर्शन करण्याचा नम्र प्रयत्न केलेला आहे.]

Scanned by CamScanner

ऐतिहासिक महत्त्वाच्या नोंदी

- स्थलानुक्रमें ऐतिहासिक घटना
- व्यक्तिनामानुक्रमें ऐतिहासिक घटना
- मुसलमान सरदार
- शाहजी व त्याचा काल
- शिवाजीची कौटुंबिक माहिती
- शिवाजीचें व्यक्तिमत्त्व
- कालानुक्रमें घटनांचें वर्णन
- संकीर्ण
- राज्यकारभार

Scanned by CamScanner

स्थलानुक्रमें ऐतिहासिक घटना

अथणी

एप्रिल १६७६ त शिवाजीच्या फौजेनें विजापुरकरांचें अथणी हें व्यापाराचें शहर लुटलें [F. R. Surat, Vol. 89; Rajapur to Surat, 11 Jan. and 9th May 1676, O. C. 4202; Shivaji and his Times 4th ed. Pp. 216-217] — तेथील व्यापाऱ्यांकडून मराठ्यांनीं ३ लाख होन मिळविले [PSS. 1833; ERS. II 150 p. 83; Rajapur 13th March 1676; PSS. 1853; Dag Register]—" We are now fully assured of Sevagee's perfect recovery and that he hath been abroad with his armys and plundered Hanttanee of 3,00,000 pagodas where your Honours have been some small sufferers vizt. 16 pieces Broad Cloth, 19 pieces Perpetuanoes and 8 pieces surges." [outward L. B. No. 2 p. 112; From Swally Marine to Carwar 12th April 1676] — इंग्रजांनीं नुकसानभरपाईसाठीं शिवाजीकडे आपलीं माणसें पाठविलीं. पण त्यांना हात हलवीत परतावें लागलें [S. F. Outward L. B, No. 2 Pp. 177-78. To Rajapore, Surat 23rd Aug. 1676] — जून १६७८ त विजापुरी सरदार शर्जाखान यानें शिवाजीनें घेतलेल्या अथणी व रायबाग या दोन ठिकाणांवर हल्ले करून मराठ्यांना तेथून घालवून दिलें. [PSS. 2030; ERS. II 292 p. 160, F. R. Surat Vol. 107, Fol III, Rajapore 20th June 1678] — ऑक्टो.-नोव्हें. १६७९ च्या सुमारास दिलीरखान, शर्जाखान व संभाजी यांनीं अथणी शहर लुटलें व जाळलें व बऱ्याच लोकांना कैद केलें. त्यांना सोडून द्यावें असें संभाजी व शर्जाखान यांच्या मनांत होतें. दिलीरखानाला तें न पटून संभाजी व दिलीरखान यांत वितुष्ट येऊन संभाजी शर्जाखानासह विजापुरास पळाला. [F. R. Surat Vol. 108 Fol. 37. Rajapore 16th Oct. 1679] — शिवाजीच्या मृत्यूसमयीं अथणी त्याच्या राज्यांत होती असें दिसतें [PSS 2227, dated 28th Feb. 1680] — शिवाजीनें अथणी लुटल्यावर इंग्रजांचे निराशेचे उद्गार— "...So long as he lives we may noe ways expect security or increase of the Co's trade...." [Otward L. B. No. 2, p. 112].

अदवनी

येथें सिद्दी मसाऊद हा विजापुरकरांचा सरदार होता [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान पृ. ४१ अ. ५. श्लो. ४१].

अलंग-कुलंगगड

कुलंगगड हा कळसूबाई (उंची ५४००') च्या पश्चिमेस पांच मैलांवर असून, त्याची उंची

Scanned by CamScanner

४८२२' आहे. अलंगगड हा कळसूबाईच्या नैऋत्येस तीन मैलांवर व कुलंगगडाच्या आग्नेयेस दोन मैलांवर असून, त्याची उंची ४८५२' आहे. अलंग, कुलंग दोन्हीहि डोंगरी किल्ले आहेत. मंडणगड हा कळसूबाईच्या रांगेंतच, त्याच्या पश्चिमेस चार मैलांवर व अलंगगडाच्या उत्तरेस १ मैलावर आहे [Survey Map No. 47, E/10].

अशेरी

इ. स. १६५७ त शिवाजीच्या सैन्यानें कल्याण–भिवंडीवर स्वारी केली. त्या वेळीं दादाजी कृष्ण व सखो कृष्ण लोहोकरे या दोघां भावांनीं कल्याण, भिवंडी घेतलीं, पोर्तुगीज मुलखाची लुटालूट केली व अशेरीच्या किल्ल्यांत आपलें ठाणें स्थापन करून पोर्तुगिजांना तह करण्यास भाग पाडलें. [जेधे करीना; शिवचरित्रप्रदीप पृ. ४२ व Shivaji Souvenir. p. 53]—यावरून असें दिसतें कीं, अशेरीचा किल्ला १६५८ पासून शिवाजीच्या ताब्यांत असून पुरंदरच्या तहाच्या वेळीं तो त्याच्याकडे ठेवण्यांत आलेल्या किल्ल्यांपैकीं एक होता.

अहमदनगर

इ. स. १६५७ च्या सुमारास शिवाजीनें प्रथमच मोगली मुलुखांत लुटालूट करण्यास सुरुवात केली. त्या सालीं शिवाजीचे दोन सेनाधिकारी मिनाजी भोसले व काशी यांनीं भीमा नदी ओलांडली व चांभारगोंदें, रायसीन भागांतील मुलखाची जाळपोळ करीत ते थेट मोगलांची दक्षिणेंतील राजधानी अहमदनगर तिला जाऊन भिडले. किल्ल्यांतील शिबंदीनें वेळेवर केलेल्या प्रतिकारामुळें अहमदनगर लुटण्याचा मराठयांचा प्रयत्न फसला. परंतु मोगलांच्या उरांत मराठयांच्या या हल्ल्यानें एवढी धडकी भरली कीं, किल्लेदार मुल्तफतखान यानें नगरमधील रहिवाशांची मालमत्ता सुरक्षितपणासाठीं किल्ल्यांत नेऊन ठेवली [Kambu 3 b; Adab-i-Alamgiri 148 a, 148b]—वरील घटना घडल्यावर अवरंगजेबानें आपला सरदार नसीरीखान याची चांगलीच कानउघाडणी केली [Adab. 147a, 147b, 148a]—तेव्हां नसीरीखान झपाट्यानें अहमदनगरला गेला व त्यानें अचानक शिवाजीच्या सैन्यावर हल्ला केला. परंतु शिवाजी ७०० घोडे, ४ हत्ती व पुष्कळशी लूट घेऊन आपल्या मुलुखांत पळून गेला [Shivaji The Great Vol I Part II p. 44; सभासद]—नासीरीखानानें शिवाजीच्या सैन्याला वेढून पुष्कळ मराठ्यांना ठार मारलें, पुष्कळसे मराठे जखमी केले व उरलेले पळाले [Kambu 4b; Adab, 110b, 111b, 112a, 154a, 156b]—ही घटना ४ मे ते १ जून १६५७ दरम्यानच्या काळांत केव्हांतरी घडली [Source B. of M. H. Vol I—J. S.—p. 29]—इ. स. १६६४ त शिवाजीनें भर पावसाळ्यांत नगरवर हल्ला करून तें लुटलें [Karwar to Surat, 8th Aug. 1664. F. R. Surat Vol. 104; E. F. 1661—64 p. 346]—इ. स. १६७० त शिवाजीनें तिसऱ्यांदा लुटलें. [PSS. 1309]

अहिवंत, रवळा, जवळा व मार्कंड किल्ले

३ नोव्हें. ते २ डिसें १६७० च्या दरम्यान शिवाजीनें स्वतः हे किल्ले जिंकून घेतले [Source Book of Maratha History Vol I—J. S.—p. 36]—परंतु महाबतखानानें त्यांना वेढा घालून ते परत काबीज केले [Ibid p. 36].

आग्रा —

५ मार्च १६६६ रोजीं शिवाजी व संभाजी अवरंगजेबास भेटण्यास निघाले (जयपूर–दफ्तरांतील पत्रें)—त्यांच्याबरोबर सर्जेराव जेधे होता [Source Book of Maratha History Vol I–J. S.—p. 34]—अवरंगाबाद—हंडिया—भोपाळ—सिरोंज—नरवर—ग्वाल्हेर—धोलपूर—आग्रा हा शिवाजीचा मार्ग होता [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj—by C. V. Vaidya

Scanned by CamScanner

p. 188]—२५ मे रोजीं शिवाजी आग्र्यास पोहोंचला व अवरंगजेबास भेटला. दोघांमध्यें खटका उडाला व शिवाजीला नजरकैदेंत ठेवण्यांत आलें [Source Book of Maratha H. Vol. I- J. S.-p. 34] जयपूर दफ्तरांतील कागदांवरून शिवाजी–अवरंगजेब भेटीची तारीख १२ मे ठरते व तीच खरी आहे. १७ ऑगस्ट रोजीं शिवाजीचें आग्र्याहून पेटाऱ्यांतून पलायन [Source Book of Maratha History Vol. I, p. 35]—परततांना शिवाजी उत्तरेकडे मथुरेस गेला. नंतर पूर्वेस अलाहाबादकडे व शेवटीं नैऋत्येस बुंदेलखंड, गोंडवन, गोवळकोंडा या प्रदेशांतून दक्षिणेंत राजगडला आला [Shivaji and His Times 4th ed. Pp. 149-50]—ही हकीकत फारसी अखबारावरून खोटी ठरते–शिवाजी राजमार्गानेंच परत आला. जेधे शकावलीच्या मतें [Source Book of Maratha H. Vol I—J. S. -p. 35] शिवाजी २० नोव्हें. १६६६ रोजीं राजगडास परत आला—प्रो. सरकारांच्या मतें [Shivaji and His Times, 4th ed. p. 155] तो १२ सप्टें. १६६६ ला राजगडास परत पोहोंचला व शिवाजीनें ११ मे १६६६ ला आग्रा दरबारास भेट दिली [Ibid P. 135] सरकारांचें मतच ग्राह्य धरावें लागतें.

इंदापूर

पुरंधरच्या तहानें शिवाजीला आपली मूळची इंदापूरची जागीर मोगलांच्या स्वाधीन करावी लागली [PSS.1098,1103]—परंतु मोगलांशीं एप्रिल १६६७ मध्यें [Source B. of M. H. Vol. I-J.S. -p. 35] झालेल्या तहानुसार ती त्याला परत मिळाली [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj, p. 196] —१६३६ च्या शाहजीच्या आदिलशहाशीं झालेल्या तहाप्रमाणें शाहजीस इंदापूरची पूर्वीचीच जागीर मोकासा म्हणून आदिलशहाकडून मिळाली होती. [शि. भा. ९/ २०–३१]—शिवाजी जरी १६४८ पासूनच स्वतंत्रपणें वागत होता तरी अफजलखानवधापर्यंत इंदापूरची जागीर विजापुरकरांनीं दिलेला मोकासा म्हणूनच आपण उपभोगीत आहोंत असें त्यानें बाहेर दर्शविलें होतें. अफजलखानवधानंतर उघडपणें ती जागीर तो स्वतंत्रपणें उपभोगूं लागला [PSS. 837].

एलवनसर (Elavanasur)

अक्षांश–११°·४३′

रेखांश–७९°·११′

हें ठिकाण दक्षिण अर्काट जिल्ह्यांतील असून वृद्धाचलमूच्या वायव्येस १८ मैलांवर आहे. त्याचेंच दुसरें नांव पिडागम् (Pidagam) असें आहे. कडलोर बंदरापासून ४० मल आंत पश्चिमेस वृद्धाचलम् असून त्याचे अक्षांश व रेखांश पुढीलप्रमाणें आहेत—

११°·३१′ (अक्षांश)

७९°·१९′ (रेखांश)

उमराणी

१६°·५३′ (अक्षांश), ७५°१७′ (रेखांश). उमराणी गांव डफळापूरच्या आग्नेयेस १२ मैलांवर व डोण नदीच्या पश्चिम अंगास विजापूरच्या पश्चिमेस साधारणपणें ३० मैलांवर व तिकोट्याच्या पश्चिमेस २० मैलांवर येतें. [Old Survey Map No. 327; 47p.-9, 13] तें पन्हाळ्याच्या पूर्वेस साधारणपणें ६५ मैलांवर असून [Old Map No. 271; 47 L—9,13] कृष्णा नदीच्या उत्तरेस आहे. [47p—1, 5; Old Map No 301]

अनाजी दत्तोनें पन्हाळा घेतल्यावर विजापूर दरबारनें बहलोलखानास तो किल्ला काबीज करण्यासाठीं पाठविलें. त्याच्या जोडीस मोगलहि येणार होते. शिवाजीनें प्रतापराव गुजर, आनंदराव यांच्या हाताखालीं १५००० सैन्य देऊन, दोघांची गांठ पडण्यापूर्वी बहिलोलवर हल्ला करण्याची कामगिरी त्यांच्यावर सोंपविली. प्रतापरावानें दोन रात्रीं प्रवास करून विजापूर-

पासून ३६ मैलांवर उमराणी येथें खानाला गांठलें व त्याच्या लक्षांत येण्यापूर्वीच त्याच्या तळाला वेढा दिला. मराठ्यांनीं रसद तोडल्यानें खान जेरीस आला. खानाची लांडगेतोड करण्याची संधि असतां केवळ त्याच्या विनंती-वरून प्रतापरावानें त्यास जाऊं दिलें व खान फक्त १ हत्ती व कांहीं सामानखेरीजकरून बाकी सर्व सामान व सैन्य सुरक्षितपणें घेऊन तिकोटें येथील आपल्या तळावर गेला. खानास सोडल्याबद्दल शिवाजीनें प्रतापरावाची चांगलीच कानउघाडणी केली. [Sh. And His Times 4th ed. Pp. 191—2 Sabhasad and Busatin-us-Salatin p. 440]—ही घटना ९ मार्च ते ७ एप्रिल १६७३ च्या दरम्यान घडली [Source B. of M. H. Vol I, J. S. p. 37]—बहलोलखान विजापुराहून तिकोट्यास गेला व तेथून उमराणीस गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान पृ. ४०, ४१, अ. ५, श्लो. ३४, ३९].

उंदेरी

इंग्रजांनीं शिवाजीशीं तह करून (जाने. १६८०) खांदेरी बेट त्याच्या ताब्यांत राहूं दिल्याबद्दल जंजिऱ्याचा सिद्दी रागावला व त्यानें खांदेरीनजीकचें उंदेरी बेट ३०० लोक व १० बंदुका यांच्या साहाय्यानें व्यापलें आणि खांदेरीवर तोफांचा मारा सुरू केला [F. R. Surat 108]—२६ जाने. १६८० रोजीं दौलतखानाचा उंदेरीवर हल्ला झाला तो फसला. याविषयीं इंग्रजी पत्रांतील उल्लेख असा—"Dowlett caun came out with all vessels, assaulting Hendry in three places, and had 3,000 men to land, but the Suddy beate him off with the loss of four men and seven wounded; but the news from Chaul is that Dowlett caun hath received great damage, hath killed outright 200 men, and about 100 more wounded and hath lost several vessels. Shivajee's people have brought a gun to Tull that reacheth to Hendry, but hath done the Siddy noe great harme, and *the Syddy has guns that reacheth to the maine which hath killed several*" [F. R. Surat Vol. 108. Pp. 39—42]— शिवाजी सिद्दीचा पराभव कां करूं शकला नाहीं हें अधोरेखित वाक्यावरून कळतें. उंदेरी शिवाजीच्या हयातींत सिद्दीच्याच हातीं राहिली —खांदेरी व उंदेरीबाबत सुरतेच्या इंग्रजांचें धोरण म्हणजे इंग्रजांच्या हिंदुस्थानांतील राजकारणी धोरणाचा परिपाक होय हें त्यांच्या पुढील उद्गारांवरून दिसतें : "We do not intend you should in any hostile manner seize upon or attempt to recover the possession of Henry Kendry because we are to contend with those great and mighty Princes which might soon obstruct our Trade, and ruine us, but we account it a better way to keep a firm correspondence with all the Princes. [B. P. Unav VIII p. 62]

उंबरखिंड

(शिवाजीशीं तहाचीं बोलणीं फिसकटल्यावर) शाइस्तेखानानें कारतलबखानास मोठें सैन्य देऊन कांहीं मराठे सरदारांसह (त्यांत रायबागीण ही प्रमुख) शिवाजीचा कोंकणांतील मुलूख घेण्यासाठीं पाठविलें [शि. भा. २८|५९—] त्यांचें व शिवाजीचें २ किंवा ३ फेब्रुवारी १६६१ मध्यें उंबरखिंडींत युद्ध झालें. शिवाजीचा जय झाला. [Source Book of Maratha History Vol.1—J. S.—p.32]—(कारतलबखानाचें) सैन्य घाट उतरल्यावर उंबरखिंडींतून इतक्या अरुंद रस्त्यानें जात होतें कीं, तेथें एका वेळीं एकच मनुष्य जाऊं शकत होता. शिवाजीनें त्याच्यावर या ठिकाणीं हल्ला केला नाहीं आणि त्याला पायथ्याशीं सपाट प्रदेशावर येऊं दिलें. ही जागा इतक्या उंच पर्वतांनीं वेढली गेली होती कीं, सभोंवतालच्या घनदाट जंगलामुळें तेथें वाऱ्याची झुळूकहि येत नव्हती. [शि. भा. अध्याय २८] प्रतापगडाजवळील पारप्रमाणेंच शिवाजीनें या

सपाट प्रदेशाच्या सर्व बाजूंस आपल्या सैन्याच्या तुकड्या लपवून ठेवल्या होत्या. एकदम रणभेरीचा आवाज झाला. मोगली सैन्याला हल्ल्याची पूर्वसूचना मिळाली आणि एकाएकीं त्याच्यावर गोळ्यांचा व बाणांचा वर्षाव झाला....शत्रु दृष्टीस न पडल्यामुळें मोगल गोंधळून गेले. या प्रसंगीं सुखरूपपणें परत जाऊं देण्याबद्दल शिवाजीला विनंति करून आपल्या सैन्याला वांचविण्याचा सल्ला रायबागिणीनें कारतलबखानास दिला. शिवाजीलाहि गोष्टी फारच ताणून धरून शाइस्तेखानास किंवा अवरंगजेबास दुखवावयाचें नव्हतें. त्यानें तहाची मागणी मान्य केली [शि. भा. २९/५३-६०]—खानाकडून खंडणी घेऊन त्याला परत जाऊं देण्यांत आलें. [Source Book of Maratha H. Vol I—J. S.—p. 32]—इतर मोगल सैन्यांतील राजांकडून (मित्रसेन वगैरे) शिवाजीनें स्वतंत्रपणें खंडणी घेतली असें शिवभारतकार स्पष्ट सांगतो. त्यावरून हे राजे स्वतंत्र मुलखाचे अधिपति असल्याचें ठरतें.

उंबरखिंडीच्या युद्धांतील मोगलांचा मार्ग : [शिवभारतांतील कांहीं स्थळ-चर्चा : लेखक य. ग. फफे]

"शिवभारतांतील २८/६६ मध्यें मोगल सैन्य कोंकणांत उतरण्याच्या वाटेचें वर्णन देतांना शिवभारतकारानें नलिकायंत्राची उपमा वापरली आहे. तीवरून मोगल सैन्य आंबेनळीच्या घाटानें उतरलें असावेंसें दिसतें. आंबेनळीचा घाट कोंकणांत जेथें उतरतो तेथून कांहीं मैलांवर पेण तालुक्याचे हद्दींत उंबरें गांव आहे. उंबऱ्यापासून दूरशेतपर्यंत उंबरखिंडीचे जंगलांतून चढउताराचा व वळणावळणाचा रस्ता किर्र झाडींतून गेला आहे. त्याची लांबी ५–६ मैल आहे. आंबेनळीच्या घाटानें कोंकणांत उतरल्यावर पनवेल–कल्याणकडे जावयाचें असो वा पाली–नागोठण्याला जावयाचें असो, या उंबरखिंडींतूनच जावें लागतें." [ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खं. ५–भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक जुलै–ऑक्टो. १९५२, पृ. ७०–७१][1]

एतगिरी

एप्रिल १६७५मध्यें शिवाजीच्या हाताखालील मराठयांची तुकडी फोंडयाला वेढा घालून बसली असतां मराठ्यांच्या दुसऱ्या एका तुकडीनें गोवळकोंडयाच्या व पोर्तुगिजांच्या मुलुखावर स्वारी केली. तिनें एतगिरी शहर व भागानगरजवळील म्हणजे गोवळकोंड्याच्या राज्यांतील दोन शहरें लुटलीं. त्याचप्रमाणें पोर्तुगिजांच्या मुलुखांतील कनकोळी शहर लुटलें [F. R. Surat Vol. 88. Fols 37-8. Karwar 22nd April 1675].

कनकदुर्ग

हा उंचवट्यावर वसलेला व तीन बाजूंनीं पाण्यानें वेढलेला आहे. क्षेत्रफळ अर्ध्या एकरापेक्षां जास्त नाहीं. [Gazetteer of the Bombay Presidency Vol X-Districts Ratnagiri and Savantwadi—p. 337]

कर्नाळा

"It is situated on a hill 1560 ft. high, a few miles north-west of the Vegowati river and eight miles south of Panvel" [Gazetteer of B. P.—Vol XIV — Thana District—p. 196]— In 1670 Shivaji took it from the Mughals [Ibid p. 197]

कर्नाळा

...." but in 1670 when after nearly three years' truce open hostilities again broke out, these two forts [Mahuli and Karnala] were besieged, and the latter taken without much trouble" [Gazetteer of B. P. Vol. I Part II. p. 69]

कर्नूळ

कर्नूळ येथें अबदुल अजीज हा विजापुरकर सरदार होता [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४१, अ. ५, श्लो. ४२].

१. "उंबरखिंड हें सह्याद्रींतून उतरण्याच्या घाटाचें नांव नव्हे. सह्याद्रींतून कोंकणांत उतरल्यावर पुढें जें उंचसखल निबिड अरण्य लागतें त्याचें नांव उंबरखिंड." [कित्ता पृ. ७०–७१ तळटीप]

कल्याण–भिवंडी

जेधे करीण्याप्रमाणें कल्याण–भिवंडी दादाजी कृष्ण व सखो कृष्ण लोहोकरे या दोघां बंधूंनीं जिंकून घेतलीं. [शि. च. प्र. पृ. ४२ व Shivaji Souvenir, p. 53] आबाजी सोन देवानें नव्हेत. जेधे शकावलींतहि वरील दोघांनींच कल्याण–भिवंडी घेतल्याचें आहे.

इ. स. १६३६ मध्यें कल्याण शहर हें निजामशहाकडून विजापूरच्या आदिलशहाला मिळालें होतें. विजापुरकरांच्या ताब्यांतील कोंकणचा जो मुलूख होता त्यापैकीं मध्यकोंकणांत कल्याणचा सुभा (कल्याणपासून नागोठण्यापर्यंतचा मुलूख) मोडत होता [Shivaji The Great Vol I Part II p. 40] तो मुल्ला अहमद या विजापुरी अरब सरदाराच्या हाताखालीं होता. [चिटणीस बखरींत चुकून मौलाना हयाती असें नांव दिलें आहे. या मुल्ला अहमदाचा भाऊ मुल्ला याहिआ नांवाचा होता. त्याचें मराठीकरण मौलाना हयाती झालें असावें.] इ. स. १६५६च्या सुमारास आदिलशाह आजारी असल्यानें मुल्ला अहमद बरेच दिवस विजापुरांत होता. त्यामुळें कल्याण सुभ्याच्या संरक्षणव्यवस्थेंत शिथिलता आली होती. त्याचा फायदा घेऊन शिवाजीनें आबाजी महादेवाच्या (डॉ. बाळकृष्णहि सोनदेव हीच चूक करतात) हाताखालीं कल्याणवर सैन्य पाठविलें. त्यानें प्रथम कल्याण व नंतर भिवंडी या दोन्ही ठिकाणांवर हल्ला करून तीं घेतलीं. [Sh. The Great Vol. I Part II by Dr. Balkrishna p. 40]—ही घटना २४ ऑक्टो. १६५७ रोजीं घडली. नंतर दादाजी बापूजी याच्या हाताखालीं सुभ्याची व्यवस्था ठेवण्यासाठीं, पायदळ व घोडदळ पाठविण्यांत आलें. शिवाजीनें कल्याण व भिवंडीचा कारभार अनुक्रमें दादाजी कृष्ण लोहोकरे व सखो कृष्ण लोहोकरे यांना सांगितला [Source B. of M. H. Vol I-J. S.—p. 30]—[कल्याण व भिवंडी हीं ठिकाणें आबाजी सोनदेवानें न घेतां आबाजी महादेवानें घेतलीं असावींत व पुढें कल्याण सुभ्याचा तो मुख्य सुभेदार होता]. इ. स. १६६१ मध्यें शाइस्तेखानानें कल्याण व त्याच्या सभोंवतालचा मुलूख जिंकून घेतला. [Shivaji and His Times, 4th ed. p. 85; Sh. The Founder of M. Swaraj by C. V. Vaidya p. 134-35]—इ. स. १६५९ च्या सुमारास शिवाजीनें कल्याण–भिवंडी येथें आपलें आरमार बांधलें. यासंबधींचे त्या वेळच्या पोर्तुगीज गव्हर्नराचे उद्गार असे आहेत : "The son of captain Xagi (i·e, Shahji) who has left king Idala [Adil shah] has taken over the lands near Bassein and Chaul, is getting very powerful and forces us to be careful, as he has built a navy in Bhivandi, Kalyan, and Panvel ports in the districts of Bassein." [Pissurlencar's Shivaji, 4-A letter by a Portuguese Governor to his king dated 16th Aug. 1659]—इ. स. १६७० मध्यें शिवाजीनें कल्याण व भिवंडीवर हल्ला केला व तेथील मोगल ठाणेदार उजबकखान यास ठार मारून तीं ठिकाणें घेतलीं [Masir-i-Alamgiri p. 99; Dil.65; See Sh. and His Times 4th ed. p. 164; O. C. 3415; Surat, Gen. to the Hon'ble Co. 30th March 1670]—"We are in very great want of timber of largest sorte as well for the making of carriages as other uses for those carriages which they send with the guns from England are improper to mount the guns on the bestions. This sort of timber we must procure from Cullian or Buinde, now in Shivaji's possession" [F. R. Bom. Vol. 6, p. 5, 21st March 1670] या इंग्रजी पत्रांतील उल्लेखावरूनहि शिवाजीनें कल्याण-भिवंडी १६७० त परत घेतल्याचें ठरतें.—इ. स. १६७५ त मोगली फौजांनीं कल्याणवर हल्ला करून तेथील पुष्कळ घरें जाळलीं. ती फौज

परत गेल्यावर शिवाजीच्या सैन्यानें पुन्हा कल्याणचा ताबा घेतला [F. R. Surat Vol 107. Fol 68; Rajapur to Surat 6th Feb., Vol 107; Bombay to Surat 27 Feb. 1675]—१६७५ त व १६७६-मध्यें मोगलांचे कल्याण घेण्याचे प्रयत्न अयशस्वी ठरले [प. सा. सं. १७११].

कल्याणच्या खजिन्याची लूट

मुल्ला अहमद विजापुरास पाठवीत असलेल्या सरकारी खजिन्याची लूट शिवाजीनें ३०० स्वारांनिशीं त्यावर धाड घालून केली [पाहा—शिवदिग्विजय; Life of Sh. Maharaj by N. S. Takakhav p. 112-3] या हकीकतीस अस्सल आधार नसल्यानें ती विश्वसनीय वाटत नाहीं.

कल्याणसंबंधीं फ्रायरच्या डायरींतील उतारा

"Sevagi as a gentre being otherwise inclinable to raze them, yet purposely to prevent them from the use of the Donors and intention of the Founders, orders them to be *Converted into granaries*, specially those within the city. Most Glorious Mosch for reception by Havaldar of Shivaji-Customer in Choullry ?" [Frair's Diary Vol. I p. 309]

कारवार

बसरूर लुटून परत येत असतां शिवाजी २२ मार्च १६६५ रोजीं कारवारला थांबला होता. तेथील इंग्रजांचीं जहाजें व माल लुटण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु विजापुरी सरदार शेरखान यानें इंग्रजांच्या जहाजांना आश्रय दिल्यानें त्याचा बेत फसला व इंग्रजांकडून फक्त ११२ पौंड घेऊन असंतुष्टपणें त्याला होळीच्या दिवशीं परतावें लागलें [F. R. Surat Vol 104; Karwar to Surat 14th Mar. 1665, Sabh. 70--71]—एप्रिल १६७५ मध्यें फोंड्याचा किल्ला काबीज केल्यावर शिवाजीनें ताबडतोब कारवारवर फौज पाठवून तें काबीज केलें. तेथील इंग्रजांना मात्र त्यानें त्रास दिला नाहीं [प.सा.सं. १७५३; ERS II 91, p. 50]—शिवाजीनें कारवार घेतल्यावर त्याच्याकडून आपल्या पूर्वीच्या कारवार बंदरांतील सवलती कायम करून घेण्यासाठीं रॉबर्ट जोन्स व एडवर्ड ऑस्टिन या दोन इंग्रजांनीं त्याची कारवारला भेट घेतली. [F.R.Surat Vol. 107 Fol 104. Karwar to Surat 25th May 1675; See Shivaji The Great Vol II Part I by Dr, Balkrishna pp. 74-78]

काशी

१७ ऑगस्ट ते १५ सप्टें. १६६९ दरम्यानच्या काळांत अवरंगजेबानें काशीची नासधूस करून देवळें पाडलीं [Source B. of M. H. Vol. I-J. S.—p. 35].

कुडाळ

शिवाजीचा फेब्रु. १६६० मध्यें येथील किल्ल्यावर हल्ला झाला. त्यानें किल्ला काबीज केला, परंतु १८ मार्च रोजीं लखम सावंतानें तो परत घेतला [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj by Vaidya p. 112]—४००० घोडेस्वार व १० हजार पायदळ यांसह २३ मे १६६३ रोजीं शिवाजीचा कुडाळ प्रांतावर दुसरा हल्ला [प.सा.सं. ९५९]—राहूजी पंडित याची कुडाळचा सुभेदार म्हणून नेमणूक [प. सा. सं. ९४८]—१० ऑक्टो. ते ७ नोव्हें. १६६४ च्या दरम्यान आदिलशाह व शिवाजी यांत वितुष्ट व खवासखानाची कुडाळवर स्वारी झाली. खवासखानाशीं लढाई झाली. खानाचें घाटाच्या पलीकडे पलायन. सर्जेराव जेधे शिवाजीबरोबर होता तो चांगल्या प्रकारें लढला [Source Book of Maratha History Vol I—J. S. p. 34]— जुलै १६६४ मध्यें अझीझखानाची कुडाळवर स्वारी. लखम सावंताचा वकील पीतांबर शेणवी याची खानाला सैन्यासह मदत [प.सा.सं. १००१]—कुडाळची खानापुढें शरणागति [The Dutch account; See Shivaji The Great Vol. I Part II p. 114]— लगेच शिवाजीनें कुडाळ

Scanned by CamScanner

परत घेतलें व अझीझखानास हाकलून दिलें. [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj by Vaidya p. 168]—(१६६५ मध्यें) महंमद इखलासखानानें कुडाळवर स्वारी केली व तो मुलूख घेतला. [Ibid p. 181]— कोंकणांतील चौलपासून कुडाळपर्यंतचा मुलूख, शिवाजीच्या गैरहजेरींत (तो आग्र्याला असतांना), मराठ्यांकडे होता. [Ibid p. 198]—सप्टेंबर (१६६६) मध्यें कुडाळ हा स्वतंत्र सुभा होता. [प. सा. सं. ११३५]

लखम सावंतावर स्वारी

पिंगुळकरांच्या सावंतवाडीच्या इतिहासांतील पत्रें क्र. ६ व ७ यांवर विश्वास ठेवून अनेक इतिहासकारांनीं, शिवाजीनें लखम सावंतावर १६५९ त स्वारी करून व त्याचा पराभव करून त्याशीं तह केला असें म्हटलें आहे. हीं पत्रें व तह अस्सल नसून विश्वसनीयहि नाहींत. शिवाजी कोंकणांत उतरला तोच मुळीं १६६० त.

कुंजाळगड

1st Kalsubai Range, 2nd Baleshvar Range. The third range which leaves Sahyadris at Harischandragad, is the longest in the district and forms the watershed between the Godavari and the Bhima rivers. Its direction for the first fifteen miles is eastly, shutting in the valley of the Mula river which flows between it and Baleshvar range, and forming the boundary line between the Nagar and Poona districts. East of Harischandragad fort lie the fort of Kunjal; near the Brahmanwad the range, gradually decreasing in ht. takes a turn to the southeast, crosses the corner of the Junnar subivision and enters Parner. The summits of the hills here widen into the plateau of Kanhur, of a mean height of 2800ft. above the sea and 700 ft. above the plain of Ghod river."

कुलाबा किल्ला

"In 1662 Shivaji rebuilt and strengthened Kolaba, and made the harbour one of his chief naval stations. He gave the Command of the fleet to Darya Sarang and Maynak Bhandari under whom Kolaba soon became a centre of piracy" [Gazetteer of B. P. Vol. XI—Kolaba and Janjira p. 263]

शके १६०२ सन इहिदे समानीन सालीं जंजिरे कुलाबा बांधला गेल्याचा राज. खं. ३, ले. ५६८ मध्यें उल्लेख आहे. शिवाजीच्या काळीं तो बांधला गेला कीं नाहीं याची शंकाच वाटते.

कुंवारीगड

(१) ढमाले देशमुख (पौड खोरें) यांजकडून कुंवारीगड दादाजी कोंडदेवानें घेतला असें देशमुखांच्या कैफियतींत आहे. [निजामविजय वर्तमानपत्र; पाहा शिवचरित्र-निबंधावली पृ. १३६]

(२) पुरंधरच्या १६६५ च्या तहानें हा किल्ला शिवाजीकडेच ठेवण्यांत आला [राज. खं. ८, ले. १४].

केळंजा

(वांईजवळील) केळंजा येथील किल्ला शिवाजीनें स्वतः २४ एप्रिल १६७४ रोजीं घेतला. [Source B. of M. H. Vol. I-J. S. p.38.]—शिवाजीनें केळंजा १६७४ त घेतला यास दुसरा आधार शि. च. सा. खं. ४।७४६ हा होय.

कोप्पळ

येलबुर्ग्याच्या (सरकारांनीं दिलेलें हें ठिकाण संशयास्पद वाटतें) १६७८ च्या लढाईंत मराठ्यांनीं कोप्पळ जिल्ह्याच्या दोन सुभेदारांपैकीं एक जो हुसेनखान मियाना त्यास पकडलें होतें. त्यानें कोप्पळचा किल्ला आपल्या स्वाधीन केल्यास आपण त्यास सोडूं असें शिवाजीनें त्याला कळविलें. खानानें नकार दिल्यानें शिवाजीनें

त्यास कैदेंत ठेवलें. [९१ क. ब. ७४ पाहा Shivaji and his Times 4th ed. p. 300]—३ मार्च १६७९ रोजीं मोरोपंत पेशव्यानें कैदेंत असलेल्या हुसेनखान मियानाच्या मुलास परत पाठविलें व कोप्पळचा किल्ला घेतला. [Source B. of M. H.—Vol I—J. S. p. 41]—एक्याण्णव क. ब. (कलम ७४) प्रमाणें मोरोपंतानें हुसेनखानाच्या मुलामार्फत कोप्पळचा किल्लेदार कासीमखान याच्याशीं वाटाघाटी केल्या व त्याला लांच देऊन किल्ला घेतला.

कोल्हापूर

शिवाजीचा वाकेनवीस दत्ताजी त्र्यंबक यानें जानेवारी १६७५ मध्यें कोल्हापूर जिल्ह्यावर धाड घातली. कोल्हापूर व शोणगांव यांनीं अनुक्रमें १५०० व ५०० होन खंडणी दिल्यानें तीं गांवें लुटींतून वांचलीं. [F. R. Surat 88, Rajapur to Surat, 6 Feb.; Vol. 107 Bombay to Surat, 27 Feb. 1675]—दत्ताजीनें कोल्हापूर घेतल्यावर शिवाजी त्याच्यामागून निघाला. कोल्हापूरला येऊन नंतर तो कुडाळला गेला. त्यानंतर तो फोंड्यावर स्वारी करण्यासाठीं जात असतां जॉन चाइल्ड व इतर इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं त्याच्या नेलोर व राजापूर येथें भेटी घेतल्या व राजापूर वखारी-साठीं शिवाजीकडून कांहीं सवलती मिळविल्या [F. R. Surat. Vol. 88, Part II, Fol. 33. F. R. Surat Vol. 88 Fols 42-3; F. R. Surat Vol. 66 Fols 45-48]

कोंढाणा

शिवाजीनें हा किल्ला घेण्यापूर्वी तो विजापूर-करांच्या ताब्यांत होता व दादाजी कोंडदेव हा विजापुरकरांतर्फे नेमलेला कोंढाण्याचा सुभेदार होता [प. सा. सं. क्र. ५२५, ५४०]—इ. स. १६४७ त दादोजी कोंडदेव वारल्यावर शिवाजीनें कोंढाण्याचा किल्लेदार सिद्दी अंबर यास लांच देऊन किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला [९१ क. ब, कलम २९]—विजापूर दरबारच्या कैदेंतून शाहजीची सुटका करण्यासाठीं इ. स. १६४९ मध्यें शिवाजीला कोंढाणा विजापूर दरबारच्या हवालीं करावा लागला [Source B. of M. H. Vol. I-J. S. p. 28; Muhammadnama 389-95; Surya Vamsham, (i. e. Shiv Bharat) cantos 13-15]—२० नोव्हें. ते १९ डिसें. १६६३ च्या दरम्यान जसवंतसिंगाचा मोगलातर्फे कोंढाण्यास वेढा [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 33]—२८ मे १६६४ रोजीं त्यानें वेढा उठविला [Ibid p.34]—४ फेब्रु १६७० रोजीं शिवाजीच्या सैन्यानें कोंढाणा काबीज केला. किल्लेदार उदेभान व सुभेदार तानाजी हे दोघेहि युद्धांत पडले [Ibid p. 35]—या प्रसंगाच्या हकीगतीसाठीं अज्ञानदासाचा पोवाडा व बखरकारांचें वर्णन यांखेरीज दुसरा पुरावा नाहीं—याच पुराव्यावर विसंबून सर यदुनाथांनीं एक चुकीचें वाक्य कोंढाण्यासंबंधानें लिहिलें आहे. ते म्हणतात, "He (Shivaji) mourned the death of Tanaji as too high a price for the fort, and named it Singh-garh after the lion-heart that had won it" [Shivaji and His Times 4th ed. p. 163]. वास्तविक कोंढाण्याचें सिंहगड हें नांव पूर्वींपासूनच होतें. अलमगीरनामा ९०५ च्या आधारें, सर यदुनाथांनीं, १६६५ च्या पुरंदरच्या तहानें शिवाजीनें मोगलांना दिलेल्या किल्ल्यांची जी यादी दिली आहे (Sh. and His Times 4th ed. p. 124) तींत कोंढाण्याचें नांव आहे. इ. स. १६४९ मध्यें शिवाजीनें कोंढाणा विजापुरकरांना दिला होता. नंतर त्यानें तो परत केव्हां घेतला याबद्दल कांहींच पुरावा उपलब्ध नाहीं. पण शि. भा. १८।६१ वरून अफजलखानाची स्वारी होण्यापूर्वी त्यानें तो परत घेतल्याचें निश्चित ठरतें. श्री. द. वि. आपटे यांनीं सनदापत्रें पृ. ११४ व सभासदानें बखरीच्या आरंभीं शिवाजीनें कोंढाणा घेतल्याची दिलेली हकीकत, यांवरून १६५७ च्या सुमारास शिवाजीनें कोंढाणा विजापुरकरांकडून घेतला

Scanned by CamScanner

असावा असें शिवभारताच्या प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे.

खंबायत

इ. स. १४८४—The Peninsula of Gujarat had been formed into a Musalman kingdom, the chief city of which was Cambay which sometime gave its name to the entire kingdom.—पोर्तुगीज लढाई करावयाची म्हणून खंबायतवर एक आरमारी ताफा पाठवितात. (डॅ. १-४१०) इ. स. १५४६—पोर्तुगीजांची खंबायत किनाऱ्यावर स्वारी (डॅ. १-४७६). इ. स. १५६९—पोर्तुगीज जहाजें खंबायतास पाठवितात (डॅ. १-५४५). इ. स. १५१२—खंबायतच्या राजाकडून पोर्तुगीजांकडे तहासाठीं वकील येतो. तहाच्या अटी (डॅ. १-२५५). इ. स. १५३१—पोर्तुगीज खंबायतच्या आखातांत पाहाऱ्यासाठीं जहाजें ठेवतात (डॅ. ४०२). इ. स. १५६९—खंबायतच्या आखाताचें संरक्षण करण्यासाठीं पोर्तुगीज सरदार ठेवतात (डॅ. १-५४३). इ. स. १५३४—मोगलांनीं केलेल्या नासाडीमुळें खंबायतचा राजा पोर्तुगीजांकडे मदत मागतो (डॅ. १-४१६). इ. स. १५३८-१५३९—खंबायतच्या राजाची वसईवर स्वारी (डॅ. १-४३७). इ. स. १५७४—खंबायतच्या राजाचा दीववर स्वारीचा बेत. (डॅ. १-४७९)

खांदेरी

जंजिऱ्याचा अभेद्य किल्ला जिंकण्यासाठीं त्याच्या जवळच्या खांदेरी बेटावर आपला नाविक तळ उभारण्याचा शिवाजीचा हेतु. इ. स. १६७२ त शिवाजीने खांदेरीवर किल्ला बांधण्याचा पहिला प्रयतन केला. इंग्रजांचा त्याला विरोध होता. "We cannot bear that Shivaji doth intend to built a fort on Henry Kenry: if he makes any attempt soe to doe, we shall quickly put a stop to it." [F. R. Surat Vol. 106. p. 94] असें इंग्रजांचे उद्गार आहेत. इंग्रज व सिद्दी एक होऊन त्यांनीं खांदेरीस वेढा घालण्याचें ठरविल्यानें मायनाईक भंडारी थास निमूटपणें परतावें लागलें. [शि. दि. १९२]— इ. स. १६७९ मध्यें शिवाजीनें १५० माणसें व १४ लहान बंदुका यांसह मायनाइकाला खांदेरीस पाठविलें. त्यानें माती व दगड यांची मजबूत भिंत बेटाभोंवतीं बांधण्यास सुरुवात केली.

मुंबईच्या डेप्युटी गव्हर्नरनें ती जागा सोडण्यास सांगितलें असतां शिवाजीनें तिकडे दुर्लक्ष केलें. [Orme. MSS 116, F. R. Surat 4]—तेव्हां १६७९ मध्यें युद्धास सुरुवात. यांत इंग्रजांचा पराभव. त्यांचीं तीन जहाजें (Shibars) मराठ्यांनीं काबीज केलीं. लेफ्ट. फ्रॅन्सिस थॉर्प यानें आततायीपणानें बेटावर उतरण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो व आणखी दोघे अधिकारी मारले गेले [Orme MSS 116; F. R. Bombay Vol 19 Pp. 36-7]—ऑक्टो. १६७९ त इंग्रज व शिवाजी यांत दुसरी लढाई. दौलतखानानें ६० जहाजें घेऊन इंग्रजांच्या 'रिव्हेंज' या मोठ्या व बाकीच्या सात लहान जहाजांवर हल्ला केला. त्याच्या जहाजांचा वेग इतका झपाट्याचा होता कीं, इंग्रज कांहीं करूं शकण्यापूर्वीच त्यानें त्यांचें 'डोव्ह' हें जहाज पळवून नेलें. परंतु रिव्हेंज व बाकीच्या जहाजांनीं नेटानें लढून मराठ्यांच्या पुष्कळशा जहाजांना पळवून लावलें. "Such is the inefficiency of 'mosquito craft' in naval battles fought with artillery that even fifty slender and open Indian ships were no match for a single large and strongly built English vessel" असे तुच्छतेचे उद्गार शिवाजीच्या जहाजांबद्दल इंग्रज अधिकारी काढतात. [Orme 81-84]—नोव्हें. १६७९ मध्यें जंजिऱ्याच्या सिद्दीची इंग्रजांस मदत. परंतु त्यांच्या तोफांच्या भडिमारास तोंड देऊन

शिवाजीच्या लोकांनीं किल्ला शेवटपर्यंत आपल्या ताब्यांत ठेवला. [F. R. Surat 108]—शिवाजी व इंग्रज यांत तह. खांदेरी शिवाजीच्या ताब्यांत [O. C. 4699 Vol. 40].

खांदेरी–उंदेरी लढायांसंबंधीं मराठी पत्रांतील उल्लेख

हा उल्लेख राज. खं. ३, ले. ५६८ मध्यें आला आहे.

खुदावंतपूर

८ नोव्हें. ते ७ डिसें. १६६४ च्या दरम्यान शिवाजीनें या ठिकाणची लूट केली. [Source Book of Maratha History Vol. I--J. S. p. 34]

गोवें

ऑक्टो. १६६८ मध्यें शिवाजीचा गोव्यावर अचानक हल्ला करण्याचा प्रयत्न फसला. "The vice king [of Goa, conde de Vincente] a little before his death searching narrowly through all his towns, found 4 or 500 men of Sevagyes had (hid?) upp and downe in several places; upon which he went for sevagys embassadour and with his owne hand took him to two or three cuffs in the eare, and turned him, and all the prisoners he had tooke out of Goa" [E. F. 1668–69 Pp. 113–4. Karwar to Surat 12 Nov. 1668]—नोव्हेंबर १६७६ मध्यें संभाजीचा गोव्यावर हल्ला—तोहि पोर्तुगीजांनीं परतवला. "He [Sambhaji] is said to have demanded from the Portuguese in Goa the evacuation of 60 villages on the ground that they belonged to the castle of Phonda which had been taken by Shivaji the previous year. But the Portuguese are reported to have replied that this could not be done without the consent of the king of Vijapur, whereupon these marauders are said to have made a violent assault on the Portuguese who beat them off.... [Batavia Rec. Vengurla Reports Bl. 271; Dutch Rec. Vol 34 No. 844. See Sh. The Great, Vol II, Part I pp, 173–4]—सरकारांनीं या घटनेची नोव्हें. १६७७ अशी चुकीची तारीख दिली आहे. [Sh. and His Times 4th ed. p. 299]—इ. स. १६६७ मध्यें सखोपंत यास वकील म्हणून गोव्यास पाठवून शिवाजीनें पोर्तुगिजांशीं तह केला होता [Pissurlencar, Antigualhas I. 1. 120-131]—डिसें. १६७७ मध्यें पीतांबर शेणवी यास दमणमधून चौथाई वसूल करण्याच्या प्रश्नाचा निकाल लावण्यासाठीं शिवाजीनें गोव्यास पाठविलें. परंतु पोर्तुगीजांनीं तो प्रश्न तसाच लोंबकळत ठेवला [Sen's Historical Records at Goa, Pp. 17-18].

गोवा किल्ला

"गोवा किल्ला हा उत्तर व पश्चिम बाजूंनीं समुद्रानें वेढलेला असून त्याचें क्षेत्रफळ सुमारें २ एकर आहे. भिंती सुमारें २० फूट उंच. किल्ल्याचा दक्षिणेकडील भाग समुद्रसपाटीवर सुमारें ५० फूट उंच. [Gazetteer of the Bombay Presidency Vol. X—Ratnagiri and Savantwadi pp. 337—38]

गोव्याची लोकसंख्या [१५४२–४४ मधील]

एका गोवें शहराची लोकसंख्या १५४२–४४ च्या सुमारास, म्हणजे मार्तिस आल्फोन्स द सौझ याच्या कारकीर्दींत, सुमारें दोन लाख होती व त्यांपैकीं $\frac{३}{४}$ हिंदु होते, असें रेव्ह. कोटिन्हो यानें आपल्या Bosquejo Historico de Goa या पुस्तकांत लिहिलें आहे. सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस हा हिंदुजनसंख्येचा आंकडा वीस हजारांखालीं उतरला होता, असे दो अंतोनियु नोरोञ्ञ यांनीं म्हटलेलें आहे. [शिवा व गोवा—लेखक अ. का. प्रियोळकर. पाहा विविधज्ञानविस्तार, वर्ष ६८, अंक ५ मे १९३७ पृ. १६५–६]—वरील लोकसंख्येचे आंकडे विश्वसनीय वाटत नाहींत, परंतु हिंदु–अहिंदूंचें प्रमाण मात्र खरें वाटतें.

Scanned by CamScanner

घोडबंदर

"Round after conqueriug the territories of the Koli Rajas about the year 1672 Shivaji made an attempt on the fort at Ghodbandar, then with the rest of the Salsette belonging to the Portuguese, but was repulsed" [Gazetteer of the B. P. Vol I Part II, p. 70; Grant Duff Vol. I p. 113].

चाकण

चाकणचा किल्ला जरी मूळ शाहजीच्या जाहागिरींत होता [भीमेच्या दक्षिणेस] तरी तो शिवाजीच्या ताब्यांत त्याच्या आयुष्याच्या सुरुवातीस आलेला नव्हता [Sh. The Founder of M. Sw. p. 386]— शिवाजीनें तो केव्हां घेतला हें अचूक माहीत नाहीं. असें दिसतें कीं, चाकणचा किल्लेदार फिरंगोजी यानें शिवाजीच्या आज्ञेंत राहण्याचें ताबडतोब कबूल केलें व किल्ला शिवाजीच्या स्वाधीन केला. शिवाजीनें फिरंगोजीस परत चाकणची किल्लेदारी दिली [९१ क. ब. भा. २९; सभा. ४–५; प. सा. सं. ५५१]. शाइस्तेखानानें पुणें काबीज केल्यावर तो चाकणला गेला. २५ सप्टेंबरपासून २३ ऑक्टो. १६६० दरम्यानचा जो काळ त्यांत त्यानें चाकणच्या किल्ल्याला वेढा घालून तो काबीज केला [Source B. of M. H. Vol I—J. S.— p. 32]— अलमगीरनाम्याप्रमाणें [पृ. ५८५–५८८] हा किल्ला घेंतल्याची तारीख १५ ऑगस्ट १६६० अशी आहे. १४ ऑगस्ट रोजीं शाइस्तेखानाने सुरुंगाच्या साहाय्यानें किल्ल्याच्या ईशान्येकडील तटास भगदाड पाडलें. शाइस्तेखानाचे कांहीं सैनिक तेथून किल्ल्यांत शिरण्यासाठीं पुढें सरसावले. परंतु फिरंगोजीच्या शूर सैनिकांनीं भगदाडाच्या मागें मातीची भिंत उभारून तिच्या आडून दगड, बाण, बंदुकीच्या गोळ्या यांचा मोगल फौजेवर एकच वर्षाव केला. मोगलांचें नुकसान होऊन त्यांना पुढें सरकतां येईना. मात्र त्यांनीं आपली जागा रात्रभर धरून ठेवली. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे १५ ऑगस्ट १६६० ला मोगलांनीं शेवटचा मोठा हल्ला करून पुष्कळ मराठे सैनिकांना मारलें व किल्ला काबीज केला. मोगलांना सुद्धां २६८ ठार व ६०० जखमी इतकी जबर किंमत वरील किल्ल्यासाठी द्यावी लागली [अलमगीरनामा ५२५–८८; Tavernier I 409]—पुरंदरच्या तहानें मोगलांना द्यावी लागलेली पुण्याची मूळची जहागीर एप्रिल १६६७ मध्यें [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 35] मोगलांशीं झालेल्या तहानुसार शिवाजीस परत मिळाली [Sh. The Founder of M. Sw. p. 196] —त्यामुळें चाकणचा किल्ला व चाकणचा मुलूख शिवाजीच्या ताब्यांत आला व शेवटपर्यंत त्याच्याकडेच राहिला, हें वैद्यांचें म्हणणें विनाधार आहे. १६६९–७० च्या सुमारास शिवाजीला चाकणचा किल्ला त्यावर हल्ला करूनच घ्यावा लागला असावा.

चाकणच्या वेढयांतील मोगल सरदार : [आलमगीरनामा—शि. च. वृ. सं. खं. ३, पृ. २४]

२२ शव्वाल, जुलूस २ [२१ जून १६६०] मध्यें शाइस्तेखान पुण्याहून चाकणास आला व लगेच त्यानें तेथील किल्ल्याविरुद्ध मोर्चे उभारले. उत्तरेच्या बाजूस तो स्वतः व त्याचे शिपाई, गिरधर कुवर, वीरमदेव सीवदियह (सीसोदियह), हबशखान, त्रिंबकजी भोसले, दावाजी व इतर बादशाही सैन्य; पूर्वेच्या बाजूस—या बाजूस दरवाजा होता—शम्सुद्दीनखान, मीर अब्दुल मज्बूद (तोफखान्याचा दरोगा), सय्यिद हसन, ऊझबकखान, खुदावंत हबशी, दक्षिणेंत नेमलेल्या त्याच्या फौजेसह राणा राजसिंगाचा नोकर बिजयसिंग, सुलतान अली अरब, अलायार बुखारी हे धमधमे पुढें सारण्यांत गढले; दक्षिणेच्या बाजूस भावसिंग, सर्फराझखान जादूराय, जौहरखान हबशी; पश्चिम बाजूस राजा रायसिंग सेवदियह, (सीसोदियह) अशी सैन्याची

Scanned by CamScanner

व्यवस्था होती. चाकणचा किल्ला जिंकल्यावर खानानें त्याच्या रक्षणास ऊझबकखान यास ठेवलें व स्वतः पुण्यास गेला. किल्ल्याला इस्लामाबाद हें नांव ठेवण्यांत आलें.

चाकणच्या वेढ्याचें वर्णन

शाइस्तेखानानें चाकणला वेढा घातल्यावेळच्या युद्धाचें वर्णन ब. मो. पुरंदऱ्यांनीं इतरांपेक्षां जास्त दिलें आहे [राजा शिवछत्रपति भा. ५, पृ. ७-१२ आधार शि. च. वृ. सं. ३ पृ. २४, २५, ६७].

चिपळूण

१८ एप्रिल १६७४ रोजीं शिवाजीनें आपल्या सर्व सैन्याची पाहणी केली व हंबीरराव मोहिते याला सरनौबत केलें. [Source B of M.H. Vol I—J. S.—p. 38; PSS 1563] —चिपळूणहून शिवाजी १४ मे च्या सुमारास रायगडला परतला [F. R. Surat Vol. 88; O. C. Vol. 35 No. 3965; See Sh. The Great, Vol. II Part I p. 7]—वाटेंत त्यानें केळंजा किल्ला घेतला [Sh. and His Times 4th ed. p. 196].

चौल

(इ. स. १६५८ च्या सुमारास शिवाजीनें माहुली घेतल्यावर) आबाजी सोनदेव किंवा सोनोजी पंत यानें चौल गांवावर हल्ला केला. पुष्कळसे गुजराती व्यापारी मारले गेले व पुष्कळशी लूट त्याच्या हातीं पडली. गांवचा मुख्य कंठ राव यास कैद केल्यावर त्यानें तेथील शेतकऱ्यांना वचनें दिलीं, जमिनी लागवडीखालीं आणल्या व नंतर तो परत फिरला [Sh. The Great, Vol. I, Part II p. 42]—आबाजी सोनदेव व सोनोपंत डबीर यांना एकच व्यक्ति समजण्याची ग्रँड डफची चूक डॉ. बाळकृष्णांनींहि केली आहे. या प्रसंगाचा आधारहि ते देत नाहींत. तथापि पोर्तुगीज गव्हर्नरच्या एका पत्रांत चौलच्या स्वारीचा उल्लेख सांपडतो : "The son of captain xagi who has left king Idalxa [Adilshah], has taken over the lands near Bassein and Chaul, is getting very powerful and forces us to be careful, as *he has built a navy* in Bhiwandi, Kalyan and Panvel, ports in the districts of Bassein" [Pissurlencar's Shivaji, p. 4 पत्राची तारीख १६ ऑगस्ट १६५९].

चौलची शिवपूर्वकालांतील हकीकत

पोर्तुगीज-मुसलमानांच्या जहाजांची १५०७ त या बंदरांत झटापट (डॅ. १-१२६). पोर्तुगीज–तुर्क यांच्या आरमाराची १५०७ त झटापट (डॅ. १-१२९). इ. स. १५१३ त झामोरीन पोर्तुगिजांस या बंदरांत किल्ला बांधण्याची परवानगी देतो (डॅ. १-२७८). इ. स. १५२४ (१५ सप्टेंबर)—वास्को-ड-गामा प्रथम हिंदुस्थानांत या बंदरांत आपलें जहाज नांगरतो (डॅ. १-३५९). इ. स. १५२६—तुर्कांकडून चौलवर स्वारीची भीति (डॅ. १-३८१). इ. स. १५२८—पोर्तुगिजांच्या मदतीनें निजामुल्मुल्क चौलचें संरक्षण करतो (डॅ. १-३८७). इ. स. १५७० सप्टेंबर—निजामशहा, अदिलखान व झामोरीन यांच्या चौलवर होणाऱ्या स्वाऱ्यांपासून चौलचें रक्षण करण्यास फौज पाठवितो (डॅ. १-५५१). इ. स. १५७०—चौलवर निजामचा हल्ला (डॅ. १-५५४). इ. स. १५२५-२६—पोर्तुगीज हें शहर जाळतात (डॅ. १-३७९). इ. स. १५२४— Christo Gao de Souza हा चौलचा कॅप्टन म्हणून नेमला जातो (डॅ. १-३६०). इ. स. १५३१ —पोर्तुगीज चौलमध्यें किल्ला बांधतात (डॅ. १-४०३). इ. स. १५३८-३९—Jorge de Lima ह्यास चौलच्या किल्ल्याचा कॅप्टन नेमतात (डॅ. १-४३६). इ. स. १५७०-७१ निजामचा चौलास वेढा (डॅ. १-५६०). चौलच्या किल्ल्याचें वर्णन व स्थान (डॅ. १-५६१). इ. स. १५२२—Simas de Andrade स चौलचें सेनाधिकारीपद (डॅ. १-३५३). इ. स.

१५९२—चौलमधील आपलें स्थान मुसलमानांच्या हल्ल्यापासून सुरक्षित ठेवण्याचा पोर्तुगिजांचा प्रयत्न (डॅ. २–८८). इ. स. १७४०—पोर्तुगिजांस चौल मराठ्यांस देणें भाग पडतें (डॅ. २–४१५). इ. स. १५९२ (एप्रिल)—मुसलमानांचा चौलास वेढा (डॅ. २–८९). इ. स. १६१३—King of Deccan चा चौलास वेढा (डॅ. २–१६२). इ. स. १६८३ (जून)—संभाजी चौलवर हल्ला करतो (डॅ. २–३६८). इ. स. १७३९ (मार्च)—आंग्र्यांचा चौलवर हल्ला (डॅ. २–४१३). इ. स. १७३९ (१८ ऑक्टोबर)—आंग्रे चौलवरील आपला वेढा उठवितात, (डॅ. २-४१४). इ. स. १६१०—चौलास मुसलमान-पोर्तुगीज युद्ध (डॅ. २-१५०). इ. स. १६७४—चौलची आग, ३००० घरें जळालीं. तेथील रहिवासी मुंबईस आले. मार्च ते जून चार महिन्यांत ६००० माणसें मुंबईस लोटलीं. यांत बरेच रेशीम विणणारे खत्री असावेत [इंग्लिश रेकॉर्डस् ऑन शिवाजी. भा. २. नं. १३]. इ. स. १६७६—चौलचा देसाई शिवाजीशीं भांडतो; इंग्रजांकडे येऊं पाहतो [इं. रे. भा. २, १९३].

चौलचें गॅझेटियरमधील वर्णन

"On the fall of Ahmadnagar in 1600, Upper Cheul passed to the Emperor Akbar and was called Mamale Mortezabad [Gazetteer of B. P.—Vol. XI— Kolaba and Janjira—p. 280].

"Upper and Lower Cheul, or as they are more often called Cheul and Revdanda lie close together on the coast, on the north of right bank of the Roha or Kundalika river....About half a mile from the extreme west of the Revdanda shore a short creek runs north from the Roha river, and forms a salt swamp thickly covered with mangrove bushes, about half a mile broad and half a mile long, and seamed by one or two winding muddy channels. This creek salt swamp divides Cheul into two parts, Upper or old Cheul on the east, and Lower or Portuguese Cheul on the West [Ibid p. 287].

About 1648 Shivaji overran the Konkan, and though in 1658 he had to give up his conquests, he soon recovered them and by 1672 had reduced Mussalman Cheul to ruin and finally taken possession of it" [Ibid p. 285. See Elphinstone's History p. 566.]

"In former times this city had been a great mart of all Deccan commodities, but it was ruined in the great wars betwixt the Mughals and Shivaji whose arms had plundered and laid it waste. Still it was the seat of a Maratha subhedar, a person of quality who commanded Nagothana, Pen, Thal and the other countries opposite Bombay. As late as 1668 the weavers of Cheul are mentioned as making 5000 pieces of taffaties a year" [Ibid. p. 285].

राजकोट [चौल]

"About a quarter of a mile to the east of the mosque, on the shore of the creek are the remains of Rajkot, the citadel of Mussalman Cheul. If Bocarro is correct, in 1634 Upper Cheul Rajkot must have been built during the ten years (1636-46) of Bijapur rule. It has corner towers about 14" high and on the top, 33' by 40' [Gazetteer of the B. P. Vol. XI—Kolaba and Janjira p. 305].

चेऊल चंपावती—[माहीमची बखर पृ. ९७]

येथील राजा नागरशा याचा मेहुणा प्रतापपूरचा प्रतापशा, बिंबाचा पुत्र, नागरशाचा बाप केशवदेव येडख. मेढाळगड हा किल्ला नागरशानें मागितला. प्रतापशानें तो दिला नाहीं म्हणून प्रतापशाशीं नागरशानें युद्ध पुकारलें. प्रतापशानें रामदेवरावास मदतीस बोलाविलें. रामदेवरावानें

जीवनायक सावखेडकर सेनाधर यास हेमपंडिता-सहित साहाय्यास पाठविलें. त्यांची व नागरशाचा पुत्र त्रिपुरकुमर यांची लढाई माहोलीच्या मैदानीं झाली. देवगिरीच्या सैन्याचा पराभव झाला. थानंतर नागरशानें माहीम, वसई, साष्टी प्रांतींचे सर्व सरदार मानपान देऊन आपल्या बाजूस आणले. प्रतापशा सायेवन महालांत गेला. तेथें जैतसिंग व रामदेवराव यांचें सैन्य आलें. तें घेऊन त्यानें प्रतापपुरावर स्वारी केली. आंधेरीमध्यें तुंबळ युद्ध झालें. अहिनलवाड पाटकराचा परिवार पराजय पावला. नंतर नागरशा सर्व कोंकणचा राजा झाला. त्यानें शके १२५४ ते १२६९ पावेतों १५ वर्षें राज्य केलें. ह्यानंतर नागरशाचा पालक पुत्र जैतचुरी याचा पुत्र भागडचुरी याला नागरशानें सेनापति केला व साष्टीचा सुभा त्यास दिला. त्यानें शेताची मोजणी करविली. २८ बिघ्यांचा चावर एक, सात हातांची काठी, १२॥ काठ्यांचा बिघा १, दोन बिघ्यांना चार फऱ्यांचा एक हारा रयतेनें राजास द्यावा असें ठरविलें. अशा प्रकारें १२ वर्षें गेल्यावर भागडचुऱ्याने परस्त्रियांवर बलात्कार चालविला. नागरशास तो जुमानीनासा झाला. सोम देसल्याच्या भाबाची सुंदर स्त्री पळाली म्हणून भागडचुरीनें तिच्या नवऱ्याला मारलें. ती आपल्या मामाकडे भिवंडीला जाऊन बाळंत झाली. तिचा मुलगा १२ वर्षांचा होऊन त्याला पित्याच्या वधाचें वृत्त कळलें. त्याचा मामाचा पक्ष त्यास अभिमानानें सहाय्य झाला. त्यानें नागरशाकडे विनंती करून त्याच्या परवानगीनें मरोळास येऊन तेथल्या सोमवंशी देसल्यांच्या मदतीनें भागडचुरीवर हल्ला चढविला. महाडदेवीच्या यात्रेच्या वेळीं पाचंबादेवीजवळ दबा धरून त्यांनीं देवदर्शनास भागडचुरी आला असतां हल्ला केला. पळापळ होऊन भागडचुरीचे घोडेस्वार चिखलांत रुतले. त्याच्या भयानें लोकांनीं खाडींत उड्या टाकल्या आणि पोहत चालले. तेव्हां त्या मुलानें खाडींतल्या एका होडीवर तांडेल कोळी बसला होता त्यास सांगितलें कीं, जर तूं निळ्या पागडीचा भागडचुरी मारशील तर मागशील तें देईन. त्यानें, तुमच्या जातींत मला घ्यावें, असें वचन मुलाकडून घेतलें व आपल्या पाळ कोयतीनें भागडचुरीस मारून त्याचें शिर आणलें व त्या मुलास मुक्तेश्वरीं आणून दिलें. तेथें आनंदोत्सव होऊन जातीभोजन झालें. त्यांत या तांडेलानें आपणांस दिलेलें वचन खरें करावयास लावून सोमवंशी सूर्यवंशीयांच्या पंक्तींत सोवळें नेसून तो जेवावयास बसला. अशा प्रकारें तांडेल जातींत येऊन क्षत्रिय जात भ्रष्ट झाली. मग तो मुलगा आपल्या सर्व सहकाऱ्यांस घेऊन माहिमास जाऊन नागरशास भेटला. राजानें त्याचा शूरपणाबद्दल सत्कार केला, पण अनाचाराबद्दल सर्व सोमवंशीयांचीं यज्ञोपवीतें काढून टाकविलीं. राजानें या मुलाला साष्टीचा देसाई केलें व मालाड महालाचा फर्मास दिला. नागरशाच्या प्रधानानें २०० घोडेस्वार बरोबर घेऊन सर्व साष्टींत फिरून जे जे तांडेल्याच्या पंक्तींत जेवले होते त्या सर्वांचीं यज्ञोपवीतें काढून त्यांना कर्मबाह्य करून टाकिलें. यामुळें नागरशाविरुद्ध वैमनस्य निर्माण झालें. नाथराव, सिंधा, येकांगवीर, उपना व भंडारी यांनीं वडनगरी तुर्कपातस्या सुलतान मलिक अलावर्दीन याची मदत आणवली. सुलतान मलिक सर्क याचें सैन्य आलें. निकामलिक सरदार सैन्यासह खर्डीवरून (खाडी ?) चाल करून आला. दिवसां रानांत दडून व रात्रीस वाट चालून मुसलमान पाताळगंगेश रिघोन कारवी डोंगरवाडे अरण्यामधोन दब्यानें येऊन पायगांवाचे मोरियावर त्यांनीं नवका सिद्ध केल्या. रात्रीं सैन्य संभुजेवरी उतरलें. तेथें त्या बंदरापासोन १२ खाड्या अरण्य वोवरियांचे तेथें रात्रीं राहून पुढें कान्हेरीस आले. तेथून बंदोबस्त करीत

रात्रीचे छापे घालून साष्टींतील सर्व ठाणीं मारलीं. अखेरीस तुंबळ युद्ध होऊन नागरशा पराभव पावला. शालिवाहन शके १२७० मध्यें सर्व तुरकाण झालें. तेव्हां सोमवंशी सर्व कौल घेऊन रयत होऊन राहिले.

चंद्रगड व कोंढवी—[रायगडची जीवनकथा—आवळसकर, पृ. २१]

कोंकणांत मोऱ्यांचा चंद्रगड नांवाचा किल्ला होता तो व पोलादपूरजवळ कोंढवी नांवाचें डोंगरप्रदेशांत गांव आहे तेथील किल्ला, असे दोन किल्ले शिवाजीनें जिंकून घेतले.

जालना

इ. स. १६७९ मध्यें शिवाजीनें अदिलशहाशीं तह केला. तहाप्रमाणें विजापूरचें रक्षण करण्यासाठीं शिवाजीनें मोगलांच्या प्रदेशावर धाड घालून तो लुटण्यास सुरुवात केली. नोव्हें. १६७९ मध्यें त्याने जालना काबीज केलें व लुटलें. चार दिवस लूट चालू होती. मराठे लोक सोनें, चांदी, जवाहीर, घोडे, उंट यांची अगणित लूट घेऊन जात असतां रणमस्तखान या मोगल सरदारानें त्यांच्यावर पाठीमागून हल्ला केला. सिधोजी निंबाळकराने ५००० सैन्यानिशीं त्याला तीन दिवस थोपवून धरलें. परंतु तो आपल्या बऱ्याच सैनिकांसह मारला गेला. याच वेळीं केसरीसिंग व. सरदारखान यांच्या हाताखालीं नवीन मोगल सैन्य औरंगाबादहून आलें. हें सैन्य मराठी सैन्यापासून ६ मैलांवर येऊन ठेपलें असतां केसरीसिंगानें शिवाजी आपला धर्मबंधु असें समजून त्याला 'पळून जा' असा गुप्तपणें निरोप पाठविला. आपला मुख्य हेर बहिर्जी नाईक याच्या कुशल मार्गदर्शनाखालीं एका अवघड वाटेनें तीन दिवस व तीन रात्रीं चालून मराठे सैन्यानें आपला कसाबसा बचाव केला. परंतु त्यांना पुष्कळशी लूट गमवावी लागली व हंबीरराव जखमी झाला. याच जालन्याच्या लुटींत शिवाजीच्या सैनिकांनीं सय्यद जान महंमद या साधूचें निवासस्थान लुटलें. तेव्हां त्या साधूनें शिवाजीस शाप दिला. [या शापामुळें शिवाजीस मृत्यु आला अशी लोकांमध्यें समजूत पसरली] [Source B. of M H. Vol I-J. S.-p. 41; K. K. II 271; Dil. 165; 91 Q. B. 88; See Sh. And His Times 4th ed. Pp. 313-14]. जालन्याहून शिवाजी पट्टागड-मार्गें रायगडला गेला [Source B. of M. H. Vol I-J. S.-p. 39-41].

जावळी सुभा [रायगडची जीवनकथा—आवळसकर, पृ. १४]

"निजामशाहीच्या अंमलांत जावळी सुभा होता, त्या वेळीं त्यांत परगणे महाड, तपे बिरवाडी, तपे तुडिल, तपे नातें, तपे विन्हेरें हा रायरीच्या आसपासचा भाग, रायरीचा किल्ला व मावळांतील कानदखोरें मोडत होतें" [आधार पे. द. ४५, पृ. २].

जावळी जिंकण्याचें महत्त्व[रायगडची जीवनकथा, लेखक आवळसकर पृ. १९]

आपलें मूळ राज्य व जिंकलेला प्रदेश ताब्यांत ठेवण्याच्या दृष्टीनें घाट व खिंडी यांवर पूर्ण ताबा मिळविणें शिवाजीस आवश्यक होतें. शिवाजीनें (१) मौजे केवनाळें व किनेसर या गांवांतून पारघाटास गायमुखाचे वर मिळणारा घाट (२) मौजे क्षेत्रपाळ व कुमटें यांचे दरम्यानचा एक कोस लांबीचा घाट व काळधोंडीचा मार्ग (३) कोंडेनळीचा घाट व मार्ग (४) मौजे ढवळें व जोर यांमधील अडीच कोस लांबीचा ढवळा घाट (५) सापळखिंड (६) मौजे कर्जेपाशीं असलेला घाटमार्ग (७) हातलोटचा घाट (८) पारघाट—इतके घाट आपल्या ताब्यांत आणले. हे घाट ताब्यांत आणण्यांत शिवाजीचा विजापुरकरांवर मोठा लष्करी विजय होता [आधार—शि. च. सा. खं. १०, ले. ३८; शि. च. सा. खं. ५ ले. ७११; प. सा. सं. २५९९].

Scanned by CamScanner

जुन्नर

इ. स. १६३६ मध्यें मोगल व विजापुरकर यांच्याशीं झालेल्या तहानुसार शाहजीनें जुन्नरचा किल्ला मोगलांच्या स्वाधीन केला. [Shivaji The Great Vol. I Part I p. 100]—४ एप्रिल ते ३ मे १६५७ दरम्यानच्या काळांत केव्हां तरी शिवाजीनें जुन्नरवर धाड घालून तें शहर लुटलें [Source B. of M. H. Vol I–J. S. p. 29]—शिवाजीची ही मोगली मुलुखावरील पहिली धाड. शहराचे तट दोरांच्या साहाय्यानें चढून जाऊन त्यानें पहारेकऱ्यांची कत्तल केली. २०० घोडे व हिरे, कापडचोपड मिळून सुमारें तीन लाखांची लूट त्याच्या हातीं लागली [Shivaji The Great Vol I–Part II pp. 43-44 सभासद]—इ. स. १६७७ मध्यें पुणें हें औरंगाबाद सुभ्यांतील सरकार जुन्नरमध्यें होतें [प. सा. सं. ११६३; राज. खंड १८, ले. १३, जुलै १६६७)—यावरून जुन्नर या काळांत मोगलांच्याच ताब्यांत होतें असें दिसतें—६ ऑगस्ट ते ४ सप्टें. १६७० दरम्यानच्या काळांत शिवाजी राजगडाहून निघाला व त्यानें जुन्नरला वेढा घातला [Source B. of M. H. Vol I—J. S.-p. 36]—त्यानें या वेळीं जुन्नर दुसऱ्यांदा लुटलें [PSS. 1309]—इ. स. १६४९ मध्यें शिवाजीनें आपल्याला जुन्नर व अहमदनगर परगण्यांची देशमुखी मिळावी याबद्दल बादशहा शहाजहानची परवानगी मिळविण्यासंबंधीं राजपुत्र मुरादकडे बोलणें चालविलें होतें व मुरादनें दिल्लीला जातांच शहाजहानची परवानगी मिळविण्याचें कबूलहि केलें होतें [प. सा. सं. ५७५] (इ. स. १६४९ मध्यें शाहजीच्या सुटकेसाठीं विजापूर दरबारवर दडपण आणण्याची शिवाजीनें विनंति केली होती व आपण तुमची नोकरी करण्यास तयार आहोंत असें शहाजहानला त्यानें कळविलें होतें. त्याबद्दल वरील देशमुखी शिवाजीनें मागितली होती)—जुन्नर शिवाजीनें दोनदां लुटलें, पण तें त्याच्या ताब्यांत मात्र शेवटपर्यंत आलें नाहीं [Shivaji The Founder of M. Sw. p.353]

जैतापूर

नोव्हें. १६७६ मध्यें सिद्दी संबूल यानें शिवाजीच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील प्रदेशावर हल्ला करून जैतापूर जाळून पोळून फस्त केलें. [Orme 114 V. 74. 1st Dec. 1676; See Sh. The Great Vol II. P. I. p. 344].

जंजिरा

सिद्दीच्या या अभेद्य किल्ल्यावर शिवाजीची पहिली स्वारी अफजलखानवधानंतर झाली. रघुनाथ बल्लाळ सबनिसानें ती केली. त्यानें तळे, घोसाळे हे किल्ले घेतले व जंजिऱ्यास वेढा घातला. तोफखाना कमकुवत असल्यानें जंजिरा जिंकण्यांत शिवाजीस अपयश. सिद्दीनें तहाचीं बोलणीं लावल्यानें तह [सभा. पृ. ६०]—पुरंदरच्या तहाच्या वेळीं शिवाजीनें जंजिरा मागितला, जयसिंग व दिलेरखान यांनीं तो देण्याचें कबूल केलें; परंतु सिद्दीनें किल्ला शिवाजीच्या स्वाधीन करण्याचें नाकारलें असें शिवदिग्विजयांत (पृ. २४०-१) म्हटलें आहे. एक्याण्णव क. बखरीच्या मतें (कलम ५१) जयसिंगानेंच तो किल्ला शिवाजीच्या स्वाधीन करा असें सिद्दीस सांगण्याचें नाकारलें. खरी गोष्ट कोणतीहि असो, जंजिरा हा शिवाजीच्या किती जिव्हाळ्याचा प्रश्न होता हें दिसतें. असें जरी असलें तरी शिवाजी हा दंडा राजपुरी जिंकल्यापासून दर वर्षी जंजिऱ्यावर हल्ले चढवीत होता व अपयशी होत होता हें ग्रँट डफचें म्हणणें पुराव्याअभावीं [See Shivaji The Great Vol. II Part I p. 298] अतिशयोक्तीचें ठरतें.—इ. स. १६६९ मध्यें शिवाजीचा जंजिऱ्यावर दुसरा हल्ला. उपासमार झाल्यानें सिद्दी फत्तेखानाची अनुकंपनीय स्थिति. [F. R. Surat 105. See Shivaji and his Times 4th ed. p. 250]—१६७० मध्यें फत्तेखानानें

Scanned by CamScanner

जागीर व कांहीं रक्कम यांच्या मोबदल्यांत किल्ला शिवाजीस देण्याची वाटाघाट सुरू केली. परंतु सिद्दी संबूळ वगैरे त्याच्या तीन गुलामांनीं त्याला कैद केलें व विजापुरकरांचें स्वामित्व सोडून मोगलांचें पत्करलें. [Orme's Frag, 57; Khafi K ii 224 आर्मनें या घटनेची दिलेली १६६० ही तारीख चूक आहे. Bombay Gazetteer Vol. XI p. 437 मध्यें ती १६६९ अशी आहे]—इ. स. १६७१ मध्यें शिवाजीनें जंजिऱ्याची नाकेबंदी करण्यासाठीं एक लहान आरमारी काफिला पाठविला व इंग्रज व पोर्तुगीज यांजकडून मोठ्या बंदुका मिळविण्याची खटपट केली. परंतु दोघांनींहि धूर्तपणें नकार दिला. [F. R. Surat Vol 87 p. 1]—इ. स. १७६५ मध्यें शिवाजीनें जंजिऱ्यावर आणखी एक हल्ला केला; परंतु त्यांत अपयश [Sh. and His Times 4th ed. pp. 256-57]—इ. स. १६७६ मध्यें पेशवा मोरोपंतास १० हजार सैन्यासह पाठविण्यांत आलें; परंतु सिद्दी कासीमच्या पराक्रमापुढें त्यास वेढा उठवावा लागला. [Ibid 257; Orme 114 V. 61, 63] ही चौथी मोठी स्वारी होय—पांचवी व शेवटची मोठी स्वारी १६७८ मध्यें. तींतहि शिवाजीस अपयश [Orme 114 VII p. 64] ही स्वारी दौलतखानानें केली. [प. सा. सं. २०८७.]

जंजिरा किल्ल्याची शिवाजीपूर्वीची हकीकत

सन १६२८ च्या फेब्रुवारींत व मार्च महिन्यामध्यें येथें जुना किल्लेदार सिद्दीअंबर व नवा सुभेदार अबीसखान मलिक अंबरानें (त्याच्या मुलानें) पाठविलेला किल्ल्यास वेढा घालीत होता. इंग्रजांनीं किल्लेदाराशीं सूत बांधून किल्ला आपल्या ताब्यांत घेण्याचा प्रयत्न केला. पण किल्लेदार बंडखोर झाला होता तरी त्यानें किल्ला परकीयांच्या ताब्यांत देण्याचें नाकारलें [English Factories pp. 243 252 Vol for 1624-29].

जंजिरा किल्ल्याचें वर्णन—[Bombay and The Siddis-by D. R. Banji p. 3, footnote]

"The Castle of Danda is situated in the sea upon a little hommock, distant from the shoare a little more than a muskett shot, by nature very strong; wherein are at least 400 men, six great pieces of ordinance, and some 16 to 18 falconet and ravenet envyroned with a wall, of 18 or 10 foote towards the land and some 14 foote towards the sea, round about with battlements and half moones; and upon the top and middle of it a great house and by it a block house from whence three pieces of ordinance shott over to the south side unto two Mallabarr friggitts which were coming into the baye." [Based on Richard Predy's Account English Factories, 1624-9. pp. 252-3].

जंजिऱ्याचे हबशी

[Bombay and the Siddis by Banaji Pp. 2 and 3] १ सिद्दी अंबर—हा मार्च १६२८ चे सुमारास निजामशहातर्फे दंडा राजपुरीच्या किल्ल्याचा मुख्य. त्याच वर्षी निजामशहानें हबशी खान यास किल्ल्याचा मुख्य म्हणून पाठविलें. सिद्दी अंबरानें किल्ल्याचा ताबा हबशी खानाकडे [Abiscah] न देतां बंड उभारलें. खानानें किल्ल्यास वेढा घातला. या संधीचा फायदा घेऊन अंबराकरवीं त्यास अनेक आमिषें दाखवून किल्ला घेण्याचा इंग्रजांचा प्रयत्न अयशस्वी झाला. [Based on Richard Predy's Account, English Factories, 1624—9 p. 253].

जंजिरा घेण्यांत मदत करण्याची अवरंगजेबाची इंग्रजांस विनंति [Bombay and The Siddis by Banaji p. 4]—सन १६५७ त वरील विनंति अवरंगजेबानें केली. परंतु इंग्रज ती देण्यास असमर्थ होते.

[Revington to the Co. 5th Nov. 1658, English Factories, 1655-60, Pp. 121-2].

जंजिऱ्याच्या सिद्दयांच्या राज्यांत घडलेल्या घटनांचा कालानुक्रम

हा कालानुक्रम Dr. J. J. Modi यांच्या Asiatic Papers Part IV मध्यें २७९-८१ पानांवर दिला आहे. शिवाजीची १६५७ त जंजिऱ्यावर स्वारी (?) झाली किंवा काय याबद्दल डॉ. बाळकृष्ण खालीलप्रमाणें लिहितात [Shivaji The Great, Vol II, Part I, p. 292-3]:

"It was probably this expedition which is referred to in a letter of the Governor of Goa dated 1658 wherein it is stated that the rebellious captain Shivaji had caused so much disturbance in the northern territory that eighty soldiers were forced to pass their winter at Cheul." [Based on Pissurlencar's Shivaji, p. 4].

डॉ. बाळकृष्णांनीं दिलेला हा आधार तपासून पाहतां, पिसुर्लेंकराच्या पुस्तकांतील उल्लेख जंजिऱ्यासंबंधीं असल्याचें दिसत नाहीं. शिवाजीनें कल्याण-भिवंडी घेतल्यावर पोर्तुगिजांच्या मुलखास उपद्रव दिला व त्यांचा अशेरी किल्ला घेतला, असा उल्लेख जेधे करीन्यांत आहे. त्या वेळच्या शिवाजीच्या हालचालींसंबंधीं वरील पोर्तुगीज गव्हर्नरचा उल्लेख असावा.

१६५७ त रघुनाथ बल्लाळ सबनिसास दंडा राजपुरीवर पाठविल्याचा उल्लेख शिवापुरकर देशपांडे यादींत आहे. सभासदहि रघुनाथ बल्लाळाच्या स्वारीचें वर्णन देतो.

जंजिरा—(गॅझेटियरमधील वर्णन)

"Janjira, that is the island, has an area of about 325 sq. miles. It includes the forty miles of coast from the Roha river on the North to the Savitri on the South and except in the South where it runs East for about 17 miles, varies from 4 to 10 miles in breadth. About the middle of the coast line, the great Rajapuri Gulf, which for about 14 miles runs South—east from the island of Janjira, divides Janjira into two main portions, northern and southern" [Gazetteer of the Bombay presidency Vol XI—Kolaba and Janjira—p. 401].

"In 1658 Shivaji got permission from Aurangzeb to take possession of the whole Konkan, and the first use he made of this was to occupy some of the coast and to invade the Siddi's district. [Gazetteer of Bombay presidency Vol. I Part II, p.68. Based on Aitchison's Treaties, VI, 119]

जंजिऱ्यावर किती स्वाऱ्या झाल्या ?

[Shivaji and His Times, 4th ed. यांत आलेल्या]

(१) इ. स. १६५७-५८ च्या सुमारास रघुनाथ बल्लाळ याच्या हाताखालीं [पृ. २४५-४६; आधार सभासद—सान्यांनीं संपादिलेली ४ थी आ. १९२३, पृ. ६६ व शिवापूर दफ्तर यादी]

(२) व्यंकाजी दत्तोची दंडा राजपुरीवर १६५९ च्या सुमारास स्वारी—सिद्दयांची तेथून हकालपट्टी. [पृ. २४६; आधार सभासद पृ. ६७]

(३) १६७०-७१ तिसऱ्यांदा वेढा. रसद शिवाजीनें तोडल्यानें सिद्दी फत्तेखान हा पैसे व जागीर यांच्या बदलांत जंजिरा शिवाजीला विकण्यास तयार झाला. परंतु जंजिऱ्यास क्रांति [पृ. २५०-५१; based on Orme's Frag 57; K. Khan ii 224]—फत्तेखानाच्या इतर भाईबंदांनीं त्यास कैद करून किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला व शिवाजीस तो देण्याचें नाकारलें.

(४) इ. स. १६७५ त शिवाजीच्या लोकांनीं वेढा घातला. सिद्दी संबूलनें तो उठविला [पृ. २५६-५७. आधार Orme Frag

48-57]. सरकारांच्या मताप्रमाणें (पृ. २५७-तळटीप) शिवदिग्विजय १९२-९६ व एक्याण्णव क. ब. त आलेलें वर्णन या स्वारीचें नसून, १६८१ मधील संभाजीच्या कारकीर्दीतील जंजिऱ्याच्या स्वारींतील प्रसंग येथें बखरकारांनीं घुसडले आहेत. त्यांचें म्हणणें खरें वाटतें. बखरींत राजकोटावरून जंजिऱ्यावर मारा केल्याचें वर्णन आहे. राजकोट हा शिवाजीच्या कारकीर्दींत बांधला गेला नव्हता.

(५) इ. स. १६७६ त मोरोपंत पेशव्याची स्वारी. ती सिद्दी कासीमनें उठविली [पृ. २५७].

(६) ऑक्टोबर १६७८ त दौलतखान यास जंजिऱ्यावर स्वारी करण्यासाठीं पाठविण्यांत आलें [पृ. २५८]. या स्वारीची माहिती व आधार यदुनाथ देत नाहींत. याचा आधार प. सा. सं. २०८७ मध्यें सांपडतो.

जंजिऱ्यावरील स्वाऱ्या

[Shivaji The Great, Vol. II. by Dr. Balkrishna यामध्यें आलेल्या].

(१) इ. स. १६५८-५९ च्या सुमारास राघो बल्लाळाची (?) पहिली स्वारी [पृ. २९२; आधार चित्रगुप्त बखर]—राघो बल्लाळ अत्रे व रघुनाथ बल्लाळ सबनीस या दोन निरनिराळ्या व्यक्ती आहेत हें डॉ. बाळकृष्णांस ठाऊक नाहीं.

(२) इ. स. १६५९ त शिवाजीनें दंडा राजपुरी गांव काबीज केला. [पृ. २९९; आधार ? पाहा १० डिसेंबर १६५९ चें इंग्रजांचें पत्र]—हीच व्यंकाजी दत्तोची स्वारी असावी.

(३) इ. स. १६६९ त शिवाजीच्या सैन्याचा जंजिऱ्यास वेढा [पृ. ३०२-३; आधार E. F. 1668-69, p. 242. 16th Oct. 1669].

(४) १६७० त मराठ्यांचा वेढा [पृ. ३०७; आधार F. R. Bombay Vol. 6. p. 28, Bombay to Surat 28th June 1670].

(५) १६७१ त लहानशी नाविक तुकडी जंजिऱ्यावर पाठविण्यांत आली [पृ. ३१६; आधार F. R. Surat Vol. 87 p. 1 30th Sept. 1671 and 30th Nov. 1671; F. R. Surat Vol. 106 pp. 32-33, 8th Nov. 1671].

(६) १६७५ त सहावी स्वारी—अयशस्वी [पृ. ३४०-४१, ४३. आधार F. R. Surat Vol. 107. Fol. 69. 27th Feb. 1675],

(७) इ. स. १६७६ त मोरोपंताची स्वारी व त्यास अपयश [पृ. ३४४. आधार Orme 114 Vol 74. 1st Dec. 1676].

(८) इ. स. १६७८ त शिवाजीचा जंजिरा घेण्याचा प्रयत्न—दौलतखानास अपयश [पृ. ३६५. आधार Orme 114 VII, p. 64, 18th Dec. 1678].

शिवाजीनें १६७० च्या जंजिऱ्याच्या स्वारींत स्वत: घेतलेला भाग

"The historian Khafi Khan was then in that district and has given a long account of what took place, but it need only here be said that Shivaji was himself present in this year" [Gaz. of the B. P. Vol. I Part II p. 69]—गॅझेटियर-मधील ही हकीकत विश्वसनीय नाहीं.

जिंजी—(A History of Gingee And Its Rulers by Srinivaschari)

जिंजी हा शब्द तामिळ 'Senji' या शब्दाचें अपभ्रंष्ट (A History of Gingee And Rulers by C. S. Srinivaschari, p. 21) रूप—Jinjee first fortified about 1200 A. D. [Ibid p. 31]

जिंजी किल्ल्याचे विजापुरी अधिकारी

सय्यद नासिरखान हा विजापुकरांचा जिंजीचा पहिला किल्लेदार व सय्यद अंबरखान हा बालाघाट कर्नाटकाचा फौजदार नेमला गेला [Mackenzie Mss; See A History of Gingee and Its Rulers by C. S. Srinivachari p. 206].

जिंजी किल्ल्याचें वर्णन—[A History of Gingee And Its Rulers by Rao Bahadur Srinivaschari यांत आलेलें]

"The frotifications of Gingee stand on three of the hills in the

north-western corner of the district of South Arcot, which form the angular points of a rough equilateral traingle and the whole space is enclosed by a huge rampart about 60′ in thickness and a ditch about 80′ in breadth. The walls are built of strong blocks of granite. The whole of this huge enclosed tract forms the Lower Fort. The three rocks form three citadels, of which that situated in the west and called Rajagiri is the most impregnable, being nearly 800′ in ht. Just about its middle, the hill shoots up perpendicularly at its northern end into a tremendous eminence and its summit is cut off from all communication with the only path by a deep natural chasm about ten yds wide, over which there is now a small wooden bridge. The natural strength of this rock is still further increased by the construction of embrasured walls and gateways along all possible shelves and precipitous edges. The three hills are unclimbable and well fortified on every side by battlemented stone walls equipped with loopholes, are connected with one another by a stone rampart, 60′ thick and an external ditch 80′ in width. The highest of the three hills Called Rajagiri forms the principal fortification. The northernmost part is called Krishnagiri or the English Mountain while the southern is Chandrayan Durg or the st. George's Mountain. Rajagiri is 500′ to 600′ high at its top levels; and on the summit of it, rising above the ridge is the innermost citadel surrounded by strong walls that render an escalade impossible by a narrow and deep chasm about 24′ in width and 60′ in depth. Seven gates have to be traversed before reaching the citadel. On the top of Rajagiri there is a temple dedicated to God Ranganatha. Besides there are a mantapam built in the Vijayanagara style of architecture, and a strongly built chamber that perhaps served as the treasury of the fort. To the north-east of the inner fort is Kalyan mahal which is of the age and style of Vijayanagar School. One of the singular features of the fortifications is the abundant water supply. There are two natural springs on the top of Rajagiri. These pools never dry up in the hottest part of the year. Going next to Krishnagiri hill we find at its top several stone-built granaries and mantapams, an empty shrine to God Ranganatha and the King's audience hall. These buildings are marked by a curious style of architecture including some traces of Islamic infuluence. The Chandrayan Durg or the Chakkili Durg were also well fortified. The original wall of the Gingee fortifications was about 5 ft. thick, built of granite pieces fitted into one another without any cementing mortar and subsequently an earthen rampart about 25′ thick was added behind the wall. These ramparts are believed to have been built by the Marathas [Shivaji] [Letter of Freire]. The strongest part of the citadel, must have been constructed by the Vijayanagar Nayaks" [see footnote p. 17]

तायघाट

The Koral gorge on the hills between Wai and Bhor is about ten miles north-west of Wai and leads from Asra in Wai to Titeghar in Bhor. The Mandap gorge, on the spur dividing the

Scanned by CamScanner

Krishna from the Kudal valleys is a short cut from Viajwadi in the north to Mhusva in the South. It is a packbullock track rarely used. The Tayghat is an old way from Chikli to Bhilar and other villages on the Panchgani and Mahabaleshvar plateau. Being steep and out of repair, it is little used It was chiefly used as the track of Mahabaleshwar and was improved by Gen. Phayre. This and Anwad Pass are often talked as Phayre's roads. Being steep and out of use, it is little used.

Tayghat—1½ miles west of Panchgani and 7 miles west of wai.

Chikhli— 2 miles north of Panchgani.

तेरदाळ

१६५८ च्या सुमारास शिवाजीनें कर्नाटकांतील कांहीं भागांवर स्वाऱ्या केल्या. तेरदाळ परगणा, रायबाग, अडगल इत्यादि मुलुखांवर शिवाजीनें हल्ले केले. परंतु तेरदाळचा देसाई कृष्ण गौड यानें सर्व हल्ले वरील मुलुखाबाहेर परतवून लावले. त्यामुळें सप्टें. १६५९ मध्यें अफजलखानानें त्याला बक्षीस दिलें [प.सा.सं. क. ७५३, ७८०].

Torna

"The fort is inaccessible and was rightly christened Prachandgad by Shivaji about 1656. Curiously enough Torna which is so much made of by Grant Duff and those who depend on him, is not given so much importance either by Marathi or Persian records. The Persian MSS nowhere seem to mention Torna. The trite pun, therefore, that Shivaji adored the temple of Swaraj by the auspicious festive garland (तोरण) of Torna appears quite unfounded. Shivaji himself does not seem to have attached any significance to that name; or he would not have changed it to the matter-of-fact प्रचंडगड.

The central fort is the Bale Killa Extending from the South-west to the South-east. It provides a walk of nearly a mile and a half from end to end. The north-east extension is the Zunjarmalla Machi. There are in all 6 shrines, 7 metas, and one chowki of some importance, named Shringar chowki." [Here came swaraj by D. V. Kale Pp. 35 to 40; Also important sketch-map on p. 40.]

तुंगारण्य–(कोठें आहे ?)

शिवभारतांत अध्याय २८, श्लोक ८२ मध्यें तुंगारण्याचा अधिपति मित्रसेन असा उल्लेख आहे. Srivastava यांच्या 'Angres of Kolaba-English Records' च्या पृ. २३८ वर Tarf Tungaitan असा उल्लेख आहे, Tungartan च्या ऐवजीं चुकून Tungaitan पडलें आहे. तर्फाखालील दिलेलीं गांवें माथेरानच्या परिसरांतील आहेत. त्यावरून तुंगारण्य हें माथेरानजवळ असावें. तुंगगडाशीं त्याचा कांहीं संबंध असेलसें वाटत नाहीं. मित्रसेन, अमरसिंहादि राजांनीं शिवाजीला स्वतंत्रपणें खंडणी दिल्याचें शिवभारतकार म्हणतो. यावरून ते मोगलांचे मांडलिक सरदार नसून स्वतंत्रपणें त्यांना मदत करण्यास आल्याचें दिसतें. मित्रसेन बुंदेला, अमरसिंह यांचीं नांवें आलमगीरनामा व इतरत्र अनेक ठिकाणीं आलीं आहेत. तुंगारण्य कोठलेंहि असो, शाइस्तेखानानें तें जिंकून घेतल्यावर मित्रसेन बुंदेल्यास तेथील मुख्य नेमलें असावें.

"शि. भा. पृ. २४९ चें मागील नकाशांत तुंग किल्ल्याजवळ तुंगारण्य दाखविलें आहे. पण २८।८२ मधील तुंगारण्यपति मित्रसेन महाराष्ट्रीय वाटत नाहीं. शिवाय कारतलबखानाचा

Scanned by CamScanner

तो मोठा साहाय्यकर्ता आहे. २९।३३ मधील "तुंगारण्यादपि घनं सह्यारण्यमिदं तव" यांतील तुलनेवरूनहि तुंगारण्य हें सह्याद्रीच्या लगतचें दिसत नाहीं. शास्ताखानाच्या उत्तरेंतून आलेल्या सरदारांपैकीं मित्रसेन असावा व तुंगारण्यहि उत्तरेंतीलच असावें." [शिवभारतांतील कांही स्थलचर्चा–लेखक य. ग. फफे. ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खं. ५=भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक जुलै ते ऑक्टो. १९५२ पृ. ७१] महाराष्ट्रांत तुंगार व तुंगार्तन अशीं दोन ठिकाणें आहेत.

त्रिं(त्र्यं)बकगड

हा किल्ला शिवाजीनें प्रथम केव्हां घेतला व नंतर मोगलांकडे तो केव्हां गेला याबद्दलचा पुरावा नाहीं. जयसिंग येण्यापूर्वी शिवाजीच्या तो ताब्यांत होता असा ओझरता उल्लेख चिंतामणराव वैद्यांनीं [Sh. The Founder of M. Swaraj p. 117] केला आहे. पण त्याला बळकट ऐतिहासिक पुरावा नाहीं.— १६६६ च्या पुरंधरच्या तहांत तो शिवाजीनें मोगलांच्या स्वाधीन केला होता असें दिसत नाहीं [Sh. And His Times 4th ed. p. 124]—१९ ऑक्टो. ते २ नोव्हें १६७० च्या दरम्यान हा किल्ला मोरोपंतानें जिंकला असा जेधे शकावलींत उल्लेख आहे. [Source B. of M. H. Vol. I- J. S. p. 36]

दण्डा राजापुरी

विजापुरी सैन्य व अफजलखान यांचा नाश झाल्यावर शिवाजीनें दण्डा राजपुरी गांव काबीज केलें. [Shivaji The Great—Vol. II Part I by Balkrishna p. 298-9]—सभासदाच्या [पान ६६] म्हणण्याप्रमाणें रघुनाथ बल्लाळानें सिद्दीवर केलेल्या स्वारींत सिद्दी तहास येऊन त्यानें दण्डा राजपुरी शिवाजीच्या स्वाधीन केली. [Sh. And His Times, 4th ed. p. 246.] रघुनाथ बल्लाळाच्या स्वारीचें वर्ष शिवापूर-यादीप्रमाणें १६५७ हें ठरतें—फब्रुवारी १६७१ मध्यें दण्डा किल्ल्यांतील मराठा शिबंदी होळीच्या उत्सवांत मग्न असतां सिद्दी कासीमानें अचानक धाड घालून तो किल्ला काबीज केला [Sh. And His Times 4th ed. p. 252]—सरकारांनीं Bom. Gaz. प्रमाणें या प्रसंगाची तारीख १६७१ दिली आहे. बाळकृष्णांनीं खाफीखानानें दिलेली १६७३ ही तारीख बरोबर धरली आहे. [Shivaji The Great Vol II, Part I p. 320].

सिद्दी कासीमचा दंडा राजपुरीवरील हल्ला

सिद्दी कासीमनें १६७१ त दंडा राजपुरी शिवाजीकडून जिंकून घेतल्याची हकीकत मुन्तखबुल-लुबाब व शि. च. प्र. सं. खं. ३ पृ. ८५ ते ८८ वर आली आहे [पाहा राजा शिवछत्रपति खं. ९ पृ. ४८–५२]. इंग्रजांच्या पत्रांत किंवा दुसरीकडे कोठेंहि या हकीकतीस आधार नसल्यानें खाफीखानाचें वर्णन अविश्वसनीय ठरतें.

दमण

इ. स. १६६९ किंवा १६७० मध्यें शिवाजीचें नाविक दल व पोर्तुगीज नाविक दल यांच्यामध्यें दमणजवळ लहानशी चकमक झडली. त्यानंतर पोर्तुगीज व शिवाजी यांमध्यें १६७०च्या फेब्रुवारींत दुसरा तह झाला. [Sh. The Great Vol II, Part I, p. 513]

दमणची शिवाजीपूर्वीची हकीकत

इ. स. १५३७—२७–३–३७ चा तह. मीर महमद झमान दमण पोर्तुगिजांस देऊं करतो (डॅ. १-४२१). इ. स. १५४६—दमणचे किनाऱ्यानजीक मूर लोकांचीं जहाजें लिमा (पोर्तु०) काबीज करतो. इ. स. १५५८—पोर्तुगीज दमण घ्यावयाचें ठरवितात (डॅ. ५११). इ. स. १५५९—पोर्तुगीज दमण घेतात (डॅ. ५१२). इ. स. १५५९—पोर्तुगीज Sarceta चे राजास दमणबद्दलचा जकातीचा अधिकार मान्य करतात (डॅ. ५१२). इ. स. १५५९—DOM DIOGO DE

NORHONA यास दमणचा सैन्याधिकारी नेमतात. (डॅ. ५१३). DOM DIOGO DE NORHONA १५६०-६१ मध्यें दमणास मरण पावतो (डॅ. ५२२). इ. स. १५६२—Cide Merium दमणवर चाल करून येतो (डॅ. ५२४). इ. स. १५६९—दमणवर मोगलांच्या स्वारीचा संभव (डॅ. ५४९). इ. स. १५७०—Adie Khan Alecdaxa, Nizamalnco xasxem व झामोरीन हे तिघे पोर्तुगिजांच्या वाढत्या सत्तेचा नायनाट करण्याचा बेत करतात व आगाऊ ज्या वांटण्या ठरवितात त्यांत दमण Nizimalnco xasxem कडे राहावें असें ठरतें (डॅ. ५५१). इ. स. १५७१—मोगल दमण घेण्याचें ठरवितात (डॅ. २-४). इ. स. १५८१—मोगलांची दमण प्रांतावर स्वारी. a Mughal General Calichan याचा पराभव (डॅ. ४२). इ. स. १६१३—Saricta चे राजानें स्वारी केली ती पोर्तुगिजांनीं परतविली (डॅ. १६०). इ. स. १६१३—मोगलांचें जहाज पोर्तुगिजांनीं पकडल्यानें दमणवर स्वारी करून त्यास वेढा दिला जातो (डॅ. १६२). इ. स. १६१३-१४-मोगलांची स्वारी; दलपतरावाचा, सेनापतीचा, मृत्यु (डॅ. १६६). इ. स. १७३१—संभाजी आंग्रे, पोर्तुगिजांचीं दमणहून आलेलीं तीन जहाजें पकडतो (डॅ. ४००). इ. स. १८५९—दमणची सरहद्द निश्चित करण्याबद्दल पोतुगीज व इंग्रजांचें कमिशन (डॅ. ४६५). इ. स. १५२९—पोर्तुगीज दमण जाळतात (डॅ. १-३९९). इ. स. १५३२—पोर्तुगिजांची दमणचे किल्ल्यावर चाल. पण ती अयशस्वी (डॅ. १-४०४). इ. स. १५३४—पोर्तुगीज पुन्हां दमणचे किल्ल्यावर चाल करून किल्ला जमीनदोस्त करतात (डॅ. १-४०५). इ. स. १५८२—पोर्तुगिजांच्या खलाशांचें बंड व दमणची नासधूस (डॅ. २-४८). इ. स. १७७९—पेशवे पोर्तुगिजांस दमण प्रांतांतील कांहीं गांवें, त्यांत किल्ले न बांधण्याची अट घालून देतात (डॅ. २-४३९). ता. १३ जून १७८०—दमण येथील पोर्तुगीज फौज पगार व कपडे न मिळाल्यामुळें बंड करते (डॅ. २-४४२). इ. स. १५७१—मोगलांच्या भीतीमुळें पोर्तुगीज दमणास सैन्य पाठवितात (डॅ. २-३). इ. स. १५८१—Calichan (मोगल) कडून दमणावर स्वारीची भीति (डॅ. २-४३). इ. स. १६१६—पोर्तुगीज व king of Choutia यांचा तह; या राजाच्या मुलास आरमारांत जागा देण्याचें ठरतें (डॅ. २-१७८). इ. स. १६७९ शिवाजीस चौथाई देण्याबद्दल मराठे व पोर्तुगिजांच्या वाटाघाटी [इं. रे. ऑन शिवाजी भा. २ पृ. ३३२].

दाभोळ

(सिद्दी जौहरची १६६० त स्वारी होण्यापूर्वीं) शिवाजीनें चौलपासून दाभोळपर्यंतचा मुलूख जिंकला [Shivaji the Founder of Maratha Swaraj by Vaidya p. 109]—ताबडतोब सैफखान हबशीनें (सिद्दीनें) तळकोंकण (बहुतेक दाभोळसहित) परत घेतलें [शि. भा. २३/१२]. शिवाजीनें २१ जाने. ते १८ फेब्रु. १९६१ च्या दरम्यान दाभोळ परत जिंकून घेतलें [Source Book of Maratha History Vol. I by Raw and Pat-J. S. p. 32]—याच वेळीं त्यानें प्रभावलि (प्रभानवलि) जिंकून घेतली [Ibid p. 32].

दाभोळची शिवाजीपूर्वीची हकीकत

हें गांव हिंदु राजवटींतच इराणच्या पादशहानें घेतलें असें सरदेसाई घराण्याच्या इतिहासांत सांगितलें आहे व त्यानेंच त्याला मुसलमानी नांव दिलें असें म्हटलें आहे, त्याचा शोध केला पाहिजे. दाभोळखालीं हमजाबाद, जाफराबाद व महमजाबाद असे तीन महाल किंवा तर्फा येतात. त्यांचीं आजचीं नांवें काय तें ठरविलें

Scanned by CamScanner

पाहिजे. कोंकण किनाऱ्यावरील कांहीं बंदरें मुसलमानांनीं हिंदु राजवटींतच बळकाविलीं होतीं किंवा हिंदु राजांकडून यूरोपीय लोकांप्रमाणें करारानें ताब्यांत घेतलीं होतीं. तीं कोणकोणतीं व त्यांपैकीं नवाईत अरबांनीं किंवा इराणी लोकांनीं किती घेतलीं होतीं यांची यादी पाहिजे. कदंब व शिलाहार आणि कदाचित् राष्ट्रकूट व चालुक्य हे सर्व राजे या परक्या लोकांना आरमारी किंवा स्वारदलांत नोकरीस ठेवीत असत हें स्पष्ट आहे. दाभोळ सुभ्यास गुंडदेश म्हणत असें श्री. वि. आठले म्हणतात. त्यांच्या मतें त्याच्या हमजाबाद व जाफराबाद अशा दोन तर्फा केल्या होत्या. गडनदीचे खाडीपासून चिपळूणचे खाडीपर्यंत हमजाबाद व चिपळूणचे खाडीपासून महाडचे खाडीपावेतों जाफराबाद. दाभोळ सुभा केल्यानंतर त्यांत ११ तपे केले. सन १६२५-२६ त मलिक अंबरानें दाभोळ घेतलें होतें, तें तहानें विजापुरकरांना परत दिलें. म्हणजे येथपर्यंत निजामशाहीची उडी होती. शाहजी याच वेळीं विजापुरकरांकडे गेला होता व कानदखोरेकर देशमुख या स्वारींत होते. (English Factories, p. 193 Vol for 1624-29)—हॅक्ल्यूटच्या जॉन जुर्डेनच्या प्रवासांत सन १६१२ च्या फेब्रुवारींत दाभोळ विजापुराखालीं व तेथील सुभेदार आगा महमद रेजा (रोझा) असल्याचें लिहिलें आहे. इब्राहिम आदिलशहा या वेळीं पातशहा होता.

सन १७०२, ४ एप्रिल—या वेळीं दाभोळ सुभ्यांत सावर्डे, चिपळूण, वेळंब, गुहागर, हवेली, कहमर (?) मचंद्री (मुचंडी ?), जालगांव, नातू, केळसी, वेसवी, इतके महाल होते.

इ. स. १५०८ (३० डिसें.)—पोर्तुगिजांचा आरमारी ताफा या बंदरांत प्रवेश करतो. पोर्तुगीज हें शहर घेतात व जाळतात. (डॅ. १-१३९) इ. स. १५१२—आदिलखानास शह म्हणून दाभोळच्या खाडींत पोर्तुगिजांचीं जहाजें (डॅ. १-२५३). इ. स. १५५६—पोर्तुगीज दाभोळ बंदरांतील Mecca Vessel लुटतात (डॅ. १-५०७). इ. स. १५०२—पोर्तुगिजांचा आरमारी ताफा दाभोळ बंदरांत येतो (डॅ. १-८१). इ. स. १५१३—दाभोळ बंदरांत कालिकतच्या राजाचीं असलेलीं दोन जहाजें पोर्तुगीज कोंडींत पकडतात (डॅ. १-२७८). इ. स. १५५६—पोर्तुगीज दाभोळवर हल्ला करून त्या शहराचा नाश करतात (डॅ. १-५०८). इ. स. १५४७—पोर्तुगीज दाभोळ शहर जाळतात (डॅ. १-४७९). इ. स. १५४८—पोर्तुगीज दाभोळ उध्वस्त करितात (डॅ. १-४८२). इ. स. १५२२—दाभोळ पोर्तुगिजांस खंडणी देणारें शहर (डॅ. १-३५३). इ. स. १६३६ मार्च—डचांचीं जहाजें पोर्तुगिजांच्या भीतीनें दाभोळ बंदरांत शिरतात (डॅ. २-२५८). इ. स. १५७८—पोर्तुगिजांची स्वारी (डॅ. २-२४). इ. स. १५७६—दाभोळच्या ठाणेदाराचा पोर्तुगिजांशीं विश्वासघात (डॅ. २-२१).

जूर्डेनची दाभोळसंबंधीं हकीकत

१६१२ फेब्रुवारी—जूर्डेनचा प्रवास—दाभोळ या वेळीं विजापुराखालीं होतें. आगा महमद रोझा (रेजा ?) हा तेथील अधिकारी होता. येथून विजापूर सहा दिवस वाटेवर होतें. इब्राहिम आदिलशहा पातशहा या वेळीं विजापुरास राज्य करीत होता.

दिंडोरी

सुरतेची १६७० मधील दुसरी लूट करून शिवाजी बागलाणमध्यें शिरला व मुल्हेर येथील किल्ल्याच्या पायथ्याशीं असलेलीं गांवें त्यानें लुटलीं. [Sh. And His Times 4 th ed. p. 174]—(मुल्हेरहून निघाल्यावर) मोगल सरदार दाऊदखान यानें बऱ्हाणपूरहून ससैन्य निघून शिवाजीस दिण्डोरी येथें गांठलें [Sh. The Founder of M. Swa. p. 218]—त्यांच्यांत दिण्डोरीला १७

ऑक्टो. १६७०मध्यें लढाई झाली. [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 36]—मराठ्यांकडे प्रतापराव गुजर, व्यंकाजी दत्तो, मकाजी आनंदराव हे नाणावलेले सेनापति होते. इखलासखान मियाना, संग्रामखान घोरी हे मोगलांचे सरदार लढाईंत जखमी झाले. शेवटीं मोगलांचा पराभव. [Sh. And His Times 4 th ed. Pp. 174-5]—सरकारांनीं लढाईचें वर्णन Dilkasha p. 84-88 मधून घेतलें आहे —या लढाईनंतर शिवाजी कुंजरगडावर गेला व तेथें कांहीं दिवस राहिला. ३ नोव्हेंबर पासून २ डिसें. १६७० च्या काळांत शिवाजी कारंजाला गेला व वाटेंत त्यानें अहिवंत, रवळा, जवळा व मार्कंड हे किल्ले घेतले [Source B. of M. H. Vol. I—J. S. p. 36.]

देहरी किल्ला

बुलाखी याने या किल्ल्याला वेढा घातला. कावजी कोंढाळकर तेथें गेला, चारशें लोक त्यानें मारले व वेढा उठविला [Source Book of Maratha History Vol I-J. S. p. 33].

देवरूख

१७ नोव्हें. ते १५ डिसें. १६६६ च्या दरम्यान पीर मिया व ताजाखान हे देवरूखवर चालून आले. त्यांच्यापैकीं एकजण मारला गेला व एक हत्ती (शिवाजीच्या सैन्यानें) काबीज केला [Source Book of M. H. Vol I—J. S. p. 35].

धरणगांव

इ. स. १६७४ च्या शेवटीं शिवाजी खानदेशांत शिरून लुटालूट करीत असतां त्यानें धरणगांव १ जाने. १६७५ त लुटलें. इंग्रजांच्या वखारींतूनहि त्यानें कांहीं माल लुटून नेला. इंग्रजांनीं त्याबद्दल शिवाजीकडे तक्रार केली व ऑस्टिनला शिवाजीकडे पाठविण्याचें ठरविलें [F. R. Surat 87, Surat to Bom. 28th Oct. 1664 Vol. 107; Bom. to Surat 2 Nov. 1674, Dungom to Surat, 10 Dec.; O. C. 4062]—"We feare the Hon'ble Compay have lost in cloth in the warehouse and in the weavers houses and money impressed them about 10,000 rups, an account of which we shall endeavour carefully to collect with the factors losses and send you soe soon as wee can have it punctuall from the Brokers at Dungom" [F. R. Surat Vol 88 Fol 13, Suratt 20th Jan. 1675]— नोव्हें. १६८० मध्यें शिवाजीच्या एका सरदारानें धरणगांव लुटलें. ही धरणगांवची दुसरी लूट होय [F. R. Surat 108, Rajapur to Surat, 6 Dec., Vol 4, Surat Consult 8 Dec 1679]. —इंग्रजांचा माल मात्र सुरक्षित राहिला. "S. A. returned from Gondelee to Chupra, where he was noe sooner arrived, but news that Dungom was all of a fire likewise, what goods and estate was there of the Companys God be thanked sett out 2 houres before which arrived safe unto us" [Surat Vol 108, Fol 21].

नळदुर्ग

नळदुर्गाच्या पायथ्याच्या अलीकडे खिदिरखान 'पणि' या नांवाचा विजापुरी सरदार होता [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४१, अ. ५ श्लो. ४२].

नागोठणें

"Siddi Sambole hath gained little honour or advantage by assaulting that part of the Maine over against us, and blocking up Negotaun river, for he hath lost a great many men, hath been cheated of his hopes, for he had thought to bring that part of the country to Contribution. But Sevagee sent a considerable strength of about 3000 men to defend his country

against him, so that now with shame hee thinks of leaving the place." [B. P. Unav. Vol V Pp. 94-96; O. C. 3881 31st Oct. 1673; F. R. Bom. Vol 6 Pp. 251-2]

नाशिक (त्र्यंबक)

इ. स. १६७२ त जव्हार व रामनगर काबीज केल्यावर मोरोपंत पेशव्यांनीं नाशिक जिल्हा लुटून ताब्यांत आणला. लखूजी जाधवरावाचा पणतू 'जाधवराव' (नाशिक-त्र्यंबकचा ठाणेदार) व शिद्दी हिलाल (वणी-दिंडोरीचा ठाणेदार) यांचा मोरोपंतांनीं पराभव केला. [Dil, 116; F. R. Surat 81, 106; 91 Q. B. 74; See Sh. And His Times 4 th ed. p. 186]—१५ नोव्हें. ते १४ डिसें. १६७७ दरम्यानच्या कालांत मोरोपंतांनीं दुसऱ्यांदा नाशिक लुटलें [F. R. Surat 89] म्हणजे १६७०-७७ दरम्यानच्या काळांत नाशिक मोगलांनीं शिवाजीकडून परत घेतलें होतें. नाशिकच्या जवळपासच जव्हारचा पूर्वीचा राजा विक्रमशाह हा होता. तो व मोगल फौजदार सिद्दी फकीर यांना पकडण्यांत आलें [Source B. of M. H. Vol I—J. S.—p. 40]

निजामपूर

हें गांव जंजिऱ्याच्या पूर्वेस २२ मैलांवर आहे. [Shivaji And His Times 4th ed. byJ. Sarkar p. 83]--तें २१ जानेवारी ते १८ फेब्रु. १६६१ च्या दरम्यान शिवाजीनें लुटलें [Source Book of Maratha History Vol I-J. S.—p. 32]

(जे)नेसरी

उमराणीच्या लढाईंत प्रतापराव गुजरानें बहलोलखानास सोडून दिल्यावर खानानें कर्नाटकप्रदेशांत मराठ्यांचे अनेक पराभव केले. तेव्हां शिवाजीनें पुनः प्रतापरावास त्याजवर पाठविलें. त्या आधीं शिवाजीनें त्यास पत्र पाठविलें "तुझें सैन्य घेऊन जा, त्याचा (खानाचा) नाश कर, नाहींतर मला तोंड दाखवूं नकोस." हें पत्र प्रतापरावानें फारच मनाला लावून घेतलें व आपलीं सेनापतिपदाचीं सर्व कर्तव्यें विसरून त्यानें केवळ सहा लोकांसह खानाच्या सैन्यावर जेसरी (नेसरी) येथें हल्ला केला व तो आपल्या सहाहि साथीदारांसह मरण पावला [Sh. And His Times 4th ed. Pp. 193-4. आधार —सभा ७९, F. R. Surat 88; (Narayan Shenvi's letter)]—मराठे सैन्याचा पराभव होण्याच्या बेतांत असतां हंसाजी मोहित्यानें [पुढील हंबीरराव मोहिते] ऐन वेळीं आपल्या हाताखालील सैन्याच्या मदतीनें मराठ्यांच्या पराजयाचें विजयांत रूपांतर केलें. [A History of the Mahrattas Vol I by Grant Duff p. 203]—ही लढाई २४ फेब्रु. १६७४ सालीं झाली [Source B. of M. H. Vol I-J. S. p. 37]. जेधे शकावलींत 'नेसरी' याऐवजीं निवटी असा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणें सरकारांनीं 'जेसरी' च्या ऐवजीं नेसरी म्हटलें आहे.

(जे)नेसरीचें भौगोलिक वर्णन

कोल्हापूर जिल्ह्यांतील गडहिंग्लज तालुक्यांतील गांव. गडहिंग्लजच्या दक्षिणेस साधारणपणें १० मैलांवर व घटप्रभेच्या उत्तरेस १ मैलावर आहे. घटप्रभा हीच जवळजवळ २२००' ते २५००' (समुद्रसपाटीपासून) उंचीवरून वाहते. नेसरीच्या पूर्वेस सुमारें आठ मैलांवर दड्डी गांव आहे. घटप्रभा नेसरीच्या पूर्वेकडून सरळ वाहत येते व नेसरीपासून दक्षिणेस १ मैलावर वळण घेऊन दक्षिणेकडे वळणें वळणें घेत वाहत जाते. नेसरीच्या पूर्वेस १ मैलावर घटप्रभा तिच्या उत्तरेकडील डोंगराला लागून २२१८' उंचीवरून वाहते. नेसरीच्या ईशान्येला जी डोंगरांची ओळ आहे, तींत सामानगड नेसरीपासून साधारणपणें १० मैलांवर असून, त्याची उंची ३००८' आहे. सामानगड गडहिंग्लजच्या आग्नेयेस ३ मैलांवर आहे. नेसरीच्या नैर्ऋत्येकडून पश्चिमेकडे

एक डोंगरांची लांबलचक ओळ असून ती ३३५४ फुटांपासून नेसरीच्या जवळ उत्तरेकडे येतांना २६३०′ उंचीची झाली आहे. घटप्रभेच्या दक्षिणेकडे डोंगराची उंची २६४०′ आहे व ती थोडीशी लांब आहे. आजरें नेसरीच्या वायव्येला ६ मैल असून महागांव उत्तरेला ६ मैल आहे. [Survey Map No. 47 L/8, Old Balance Sheet No. 242] नेसरीचे अक्षांश १६°·३′ असून रेखांश ७४° २२′ आहेत [Survey Map No. 47 L-8, old Balance Sheet No. 242].

पट्टा किल्ला

जालनापूरच्या लढाईहून शिवाजी पट्ट्यामार्गें राजगडास परत आला [Source B. of M. H.—J. S.-p. 41; जेधे करीना—पाहा शि. च. प्र. पृ. ४७]--पट्टा किल्ल्याचें नांव शिवाजीनें विश्रामगड ठेवलें [जेधे करीना —पाहा शि. च. प्र. पृ. ४७]—शिवाजीच्या जालनापुराहूनच्या पट्टागडास केलेल्या पलायनाचें वृत्त इंग्रजांच्या पत्रांत पुढीलप्रमाणें आहे :

"Sevagee Rajah is now at a place called Puttaghurr, about five days journey from hence, to which place he fled with 500 horse to secure himself, having left the greatest part of his army near Vizapore, where Dillell cann engaged him, wholly routed him, and took 2000 horse, bessides prisoners."

[E. R. Bombay to Surat. 29th Nov. 1679, Part II, 447 p. 262].

पन्हाळा

(अफजलवधानंतर १८ दिवसांनीं) २८ नोव्हें. १६५९ रोजीं रात्रीं शिवाजीनें पन्हाळा घेतला [Source Book of Maratha His. Vol I-by Raw. and Pat.—J. S. —p. 31]. याच स्वारींत शिवाजीनें विजापूर दरबारच्या प्रदेशावर हल्ला करून कृष्णेच्या तीरावरील मुलुखापासून सुरुवात करून गदग लक्ष्मेश्वरापर्यंतच्या मुलुखांतून खंडणी वसूल केली. तारीख १६ जाने. १६६० मध्यें रुस्तुम-इ झमान व फाजलखान यांची व शिवाजीची कोल्हापूरजवळ लढाई झाली. शिवाजीनें १२ हत्ती व २००० घोडे यांची लूट केली. शत्रूचें पलायन [Ibid p. 32]--२ मार्च १६६० रोजीं शिवाजी पन्हाळ्यास परत आला. नंतर सिद्दी जौहरचा पन्हाळ्यास वेढा पडला [Ibid p. 32]—याच सुमारास शाइस्तेखानाची स्वारी झाली. त्याची तारीख २५ फेब्रु. १६६० [Shivaji And His Times 4th ed. by Sarkar p. 77]—शिवाजीचें पन्हाळ्याहून विशाळगडास पलायन व त्याचा सिद्दी जौहरच्या सैन्याकडून पाठलाग. तारीख १३ जुलै १६६० [Source Book of Maratha History, vol I by Raw and Pat-J. S-p. 32]—सिद्दी जौहरशीं तह व पन्हाळा त्याच्या स्वाधीन शिवाजीनें त्र्यंबक भास्करामार्फत केला. २२ सप्टें १६६० या दिवशीं ही गोष्ट घडली. [Ibid p. 32]—पुरंधरच्या तहाप्रमाणें मोगलांना मदत करतांना शिवाजीनें १६ जानेवारी १६६६ रोजीं पन्हाळ्यावर अचानक हल्ला करून तो घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याला अपयश आलें. त्याचे १००० शिपाई मारले गेले व जखमी झाले. तेव्हां तो खेळण्यास परतला. [Haft Anjuman 84b-85a; Alamgir N. 1002; See Shivaji And His Times 4th ed. Pp. 129-30]—६ मार्च १६७३ मध्यें कोंडाजी फर्जंदाबरोबर ६० माणसें पाठवून व भेदनीतीचा उपयोग करून शिवाजीनें पन्हाळा काबीज केला. [Source B. of M. H. Vol I-J. S.-p. 37]—संभाजी मोंगलांकडून डिसें. १६७९ मध्यें पन्हाळ्यास पळून आला. तेथें शिवाजीची व त्याची १३ जाने. १६८० त भेट [Ibid p. 41].

पन्हाळ्याचें पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांतील वर्णन

सोमालय या नांवाचें एक तळें पन्हाळगडावर होतें [पृ. ३३, अ. ४ श्लो. ६६]. त्याचप्रमाणें 'गंगा' व 'यमुना' नांवाचीं अंबरखाना

म्हणून प्रसिद्ध असलेलीं धान्याचीं कोठारें तेथें होतीं [पृ. ३३ अ. ४ श्लोक ७२]. गडावर तोफा (अग्नियंत्रें) होत्या. [पृ. ३४ अ. ४ श्लो. ७५]. गडाच्या सखल भागांत सर्वत्र तट बांधले होते [पृ. ३४, अ. ४ श्लो. ७४].

पन्हाळ्याचें गॅझेटियरमधील वर्णन

"12 miles north-west of Kolhapur 2772 ft. above sea-level and 700′ above Kolhapur plain. The hilltop rises 275′ above the uplands. 4½ miles in circumference. About half this distance is protected by a scarp 30 to 50 ft. high which in places has been strengthened by a parapet wall. The remiaining half is surrounded by a strong stone wall 15′ to 30′ thick at the top and with bastions at convenient distances for carrying guns. The fort was entered through three magnificent double gateways which were reached from the tableland by long flights of stone steps. Of these three two Vaghdarwaja and Chardarvaja have been destroyed and the third Tindarvaja is still entire and finely built with much light tracery on the door posts and architrave. About 46 yds. from the third gateway a breach about 40 yds long marks the spot where the British troops forced an entrance in 1844. North of the fort with a gorge about 90 yds. wide is a natural basin, whose entrance is guarded by two large raised platforms. The unfailing reservoirs and many pure springs afford an ample water-supply [iron-charged water, free from cholera] and a large area of rich soil and abundant brushwood secured the garrison from scarcity of grain or firewood.

Shilahar Bhoja Raja II [1178-1209] ruled over it according to Satara Inscription 1191-92. Bhoja is said to have built Bavda, Bhudargad, Panhala, Satara and Vishalgad. In 1489, after the eshtablishment of Adilshahi, Panhala went under Adilshahi. The rampart and gateway are ascribed to Vijapur. The chief reservoirs are Nagjhari; Sadhoba pool with stone steps 221 ft. long, 148′ broad and 35′ deep and Somal pool also with stone steps 220′ long and 190′ broad. Close to the the Rampart is Shringar or Andhar Vav.

Of the old ruins the oldest is the citadel in the centre of the fort surrounded by ruined walls of three enormous cement and stone granaries. The largest is Ganga Kothi. The building is 10,200 ft. sq. and 35′ high. The Second is 152 ft. long, 40′ broad, 18′ high. And third 88′ long, 35′ broad and 30′ high. Besides there is Dharma Kothi 55′×48′ and 35′ high.

पालगड

"Palgad Fort, about one and a half acres in area, stands on the crest of a high hill on the north-west boundary of Khed. It is said to have been built by Shivaji." [Gazetteer of the B. P. Vol X—Ratnagiri and Savantvadi, p. 354]

पालीचा (खंडोबाचा) महजर [प. सा. सं. १८१६]

हजर :—शिवछत्रपति, हरजी महाडिक, रघुनाथ नारायण, मोरो त्रिमल, दत्ताजी त्रिमल, निराजी राहूजी, नारो नीळकंठ, प्रतापराव वगैरे. श्री. य. रा. गुप्ते 'विविधज्ञानविस्तार' वर्ष १९२४ मधील 'देवांचा एक तर्क' या लेखांत रघुनाथ नारायण व प्रतापराव इत्यादि नांवें देत नाहींत. तर उलट प्राणजी (प्रतापजी ?) देसाई वगैरे नांवें देतात. महजराची तारीख सन १६७६ फे. १ ही खरी असेल तर प्रतापराव

Scanned by CamScanner

या वेळीं जिवंत नसल्यानें त्यांत हजर कसा हा प्रश्न उपस्थित होतो. या अडचणीमुळें महजराची मूळ प्रत पाहणें आवश्यक आहे. निदान देवांनीं केलेली प्रत [रामदास–रामदासी वर्ष ६ अंक ६३–६४ ले. १] गुप्त्यांच्या प्रतीशीं ताडून पाहणें जरूर आहे.

पांडवगड

"Pandavgad, the other island fort, with an area of one acre, lies about half a mile from the mainland and within a mile of Malvan. This is land, where Shivaji used to build ships, half reef half sandbank, with ruins and coconut palms, is the prettiest part of Malvan" [Gazetteer of the B. P.—Vol X—Ratnagiri and Savantvadi, p. 351].

पुणें

शिवनेरीहून जिजाबाई व शिवाजी १६३७ च्या सुमारास पुण्यास आलीं [Sh. And His Times, 4th ed. p. 19]—इ. स. १६४० किंवा १६४१ च्या सुरुवातीस शिवाजी पुण्याहून बंगळूरला गेला व १६४१ च्या शेवटीं पुण्यास परत आला [सभा. पृ. ३ व ४]—शिवाजी पुण्याचा अधिकृत जागिरदार केव्हां झाला याचा नक्को सन सांगतां येत नाहीं. त्याचा शिक्का असलेलें सनदपत्र २० जाने. १६४६ सालचें आहे. [प.सा. सं. क्र. ५१०]—मे १६६० मध्यें शाइस्तेखानानें पुणें घेतलें. [Sh. And His Times, 4th ed. p. 78]—त्यानंतर चाकणला जाऊन व तेथील किल्ला घेऊन खान ऑक्टो. १६६० मध्यें पुण्यास परतला [Source B. of M. H. Vol. I–J. S.–p. 32]—५ एप्रिल १६६३ रोजीं शिवाजीनें स्वतः पुण्यास आपल्या घरीं शाइस्तेखानावर धाड घातली [Ibid p. 33] —शाइस्तेखान परत गेला, परंतु पुणें व त्याच्या आसपासचा मुलूख (सिंहगड व पुरंदरखेरीज करून) मोगलांच्या ताब्यांत राहिला. [A letter to Deva of Chinchwad dated 6, S' 1586 published in B. I. S. M. Quarterly, XI, 4]—३ मार्च १६६५ रोजीं जयसिंगाचें पुण्यास आगमन [Sh. And His Times, 4th ed. p. 102]—पुरंधरच्या तहानें आपली मूळची पुण्याची जागीर शिवाजीस मोगलांना द्यावी लागली [प. सा. सं. १०९८, ११०३]—एप्रिल १६६७ [Source B. of M. H. Vol I, —J. S. p. 35] मध्यें शिवाजीच्या मोगलांशीं झालेल्या तहानुसार शिवाजीस सिंहगड व पुरंधर या किल्ल्यांखेरीज पुण्याच्या जागिरीचा बाकी सर्व प्रदेश मिळाला [Sh. The Founder of M. Sw. p. 196]—वैद्यांच्या या म्हणण्यास भक्कम पुरावा नाहीं. १६७० पूर्वीं कांहीं काळ शिवाजीनें पुणें मोगलांकडून जिंकून घेतलें असावें.—इ. स. १६७१ मध्यें मोगल सरदार दिलीरखान यानें पुणें घेतलें व तेथील नऊ वर्षांवरील सर्व रहिवाशांची त्यानें कत्तल केली. तो वेढा उठविण्यासाठीं शिवाजी महाड येथें आपलें सैन्य गोळा करीत असतां [F. R. Surat 106] मोगलच पुण्याचा वेढा उठवून निघून गेले [Sh. And His Times 4th ed. p. 182]—१६३६ च्या शाहजीच्या आदिलशहाशीं झालेल्या तहाप्रमाणें शाहजीस पुण्याची जागीर मोकासा म्हणून आदिलशहाकडून मिळाली होती. [शि. भा. ९।२०–३१, प. सा. सं. २०९३]—शिवाजी जरी १६४८ पासूनच स्वतंत्रपणें वागत होता तरी अफजलखानवधापर्यंत त्यानें पुण्याची जागीर आपण विजापुरकरांचा मोकासा म्हणून उपभोगीत आहोंत असें दाखविलें होतें [प. सा. सं. ८३७].

पुण्यावर शाइस्तेखानाचा अंमल

[शि. च. सा. खं. ४ ले. ६८६, पृ. १८]—(१) शके १५८४ त म्हणजे इ. स. १५६२ त शाइस्तेखानानें कृष्णाजी काळभोर देशमुखास पुणें प्रांताची देशमुखी दिली यावरून इ. स.

Scanned by CamScanner

१६६२ पूर्वी त्याचा अंमल पुणें प्रांतावर सुरू झाला हें निश्चित.

(२) १६६२ ते १६६४ पर्यंत मोगलांचा अंमल पुण्यावर होता हें या पत्रावरून समजतें.

(३) या पत्रांतील सुभेदाराचा स्वतःस असलेल्या देशमुखीच्या हक्काचा प्रश्न विचारार्ह वाटतो.

पुणें परगण्यावरील निजामशाही व आदिलशाही व मोगल अधिकारी

यावर अंमल अनुक्रमें निजामन्मुल्ख व येदलन्मुल्ख— मलिकअंबर — हैबतखान — शाइस्तेखान—महाराजा जसवंतसिंग—मिर्झा राजा जयसिंग—मदारूल्महाम सफीखान— मक्रमतखान (कमर), दिवाण दख्खन—नबाब गाजदीखान फिरोझजंग [शिवचरित्रसाहित्य खं. ५, ले. ८२५, डिसेंबर १६८९].

पुणें येथें झालेला प्रसिद्ध महजर

महजर कसबे पुणें ता. २१ मार्च १६५७. हजर इसमः—रा. शिवाजीराजे साहेबु, काजी अब्दुल्ला बिन काजी महमूद हकीमशरा, व काजी नायब. मशरूल हजरती रा. सामराज नीळकंठ पेशवे, वासुदेव बाळकृष्ण मुजुमदार, सोनाजी विश्वनाथ दबीर, महादाजी सामराज सुरनीस, बालाजी नाईक पुंडे मजालसी, बाबाजी हरी मजालसी, माणकोजी दहातोंडे सरनोबत, रघुनाथ नारायण सरसबनवीस, नूरबेग सरनोबत पाउलोक, रा. शामराज पद्मनाभी सबनीस पाउलोक, आबाजी महादेवु हेजीबु (र ॥ ई ॥ १)

पुरंधर

मयत किल्लेदार नीळकंठराव याच्या मुलांच्या भांडणांत मध्यस्थी करण्याच्या निमित्तानें व त्यांना इनामांचें आमिष दाखवून शिवाजीनें गडावर प्रवेश करून तो काबीज केला. [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj by C. V. Vaidya pp. 56—7] —विजापुरी सरदार फत्तेखान याची शिवाजीवर १६४८ त स्वारी. त्यानें बेलसर काबीज केलें. शिवाजीनें त्याच्यावर सैन्य पाठविलें, पण त्या सैन्याचा पराभव झाला. [Shivaji The Great Vol I Part II by Balkrishna p. 27]—फत्तेखानाचा पुरंधरला वेढा. त्याचा पराभव व पलायन. मुसेखानाचा मृत्यु [शिवचरित्र-साहित्य खंड १ पृ. ५४—See Shivaji The Great vol. I, Part II p.28; शिवभारत]—३१ मार्च १६६५ रोजीं शिवाजीचें (बसरूरहून) पुरंधरला आगमन [Source B. of M. H. Vol I—J. S. P.34]--६ एप्रिल ते ५ मे १६६५ दरम्यानच्या काळांत जयसिंग व दिलीरखान यांचा गडाला वेढा चालू झाला. [Ibid p. 34]—१४ एप्रिल १६६५ रोजीं दिलीरखानाच्या तुकडीनें वज्रगड काबीज केला [Sh. And His Times, 4th ed. p.113]—मुरारबाजी देशपांड्याचा गडाबाहेर पडून दिलीरखानावर हल्ला. त्याचा व ३०० मावळ्यांचा मृत्यु [सभा. ४१; एक्याण्णव क. ब. कलम ५१]—१२ जून १६६५ रोजीं शिवाजी जयसिंगास त्याच्या तंबूत जाऊन भेटला व त्यानें जयसिंगाशीं (पुरंधरचा) तह केला [Source B. of M. H. Vol I-J. S. p. 34]—तहाप्रमाणें किल्ला मोगलांच्या स्वाधीन करण्यांत आला. ८ मार्च १६७० ला निळोपंत मुजुमदारानें गड परत काबीज केला. केसो नारायण नऱ्हेकर त्या वेळीं युद्धांत पडला [Source B. of M. H. Vol I-J. S. p. 36] जेधे शकावलींतील हीच तारीख शिवाजीच्या एका सनदेंत सांपडते (प. सा. सं. १३०३]—पुरंधरच्या तहांत शिवाजीनें मोंगलांना २३ किल्ले दिले असें सरकार [Sh. And His Times, 4th ed. p. 124] म्हणतात. त्यांचें म्हणणें खाफीखान व जयसिंगाचें अवरंगजेबास पत्र यांवर आधारलें आहे. चिटणीस [पृ. २७], शि. दि. [पृ. २४०] व सभासद [पृ. ४६, ५५, ५९] हे मात्र २७ किल्ल्यांचा उल्लेख करतात—प. सा. सं. १०६४ प्रमाणें २३ किल्ले शिवाजीनें मोंगलांस दिले. तहाच्या कलमाचे

Scanned by CamScanner

आधार प. सा. सं. १०६० व Haft Anjuman, Banaras MS 70 हे होत.

पुरंधरचें भौगोलिक वर्णन

"गडाचें अत्युच्च शिखर समुद्रसपाटीपासून ४५६४' आहे. महाराष्ट्रांतील किल्ल्यांत सर्वांत उंच किल्ला हाच होय. याला चौफेर माच्या असून त्यांतील दोन माच्या बऱ्याच विस्तृत आहेत. अक्षांश १८°.१७' व रेखांश ७४°.२.' सिंहगड रांगेला बाबदेव घाटाजवळ एक दक्षिणोत्तर जाणारी शाखा फुटते. ही तीनचार मैल गेल्यावर पुनः तिला पूर्वपश्चिम जाणारी एक भली मोठी पर्वतराजि निर्माण होते. तिच्या अत्युच्च शिखरावर पुरंधर व वज्रगड आहेत. किल्ल्याच्या उत्तर बाजूस पांच टेकड्या आहेत : (१) केदार टेकडी (२) राजगादी (३) बुधला (४) वज्रगड (५) सूर्यपर्वत. या टेकड्यांशिवाय गडाचा पायथा व माथा यांच्यामध्यें सबंध उत्तर बाजू व्यापणारी मैदानपट्टी जी दृष्टीस पडते ती 'माची किल्ले पुरंधर' या नांवानें ओळखली जाते." [किल्ले पुरंदर—कृ. वा. पुरंदरे]

फत्तेखानाशीं झालेल्या लढाईच्या वेळीं पुरंधर शिवाजीच्या ताब्यांत होता कीं नाहीं ?

श्री. ब. मो. पुरंदऱ्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें तो शिवाजीच्या ताब्यांत नसून, त्या वेळीं शिवाजीनेंच महादजीपंत नीळकंठराव यांना विनंती करून गडावर आश्रय मिळविला व मग फत्तेखानाशीं लढा दिला [राजा शिवछत्रपति, भा. २, पृ. १२०; आधार शि. च. सा. १।३२ व प्रस्तावना].

श्री. दि. वि. काळे यांच्या मताप्रमाणें शिवाजीनें पुरंधर किल्ला १६४७ च्या दिवाळींत घेतला [आधार—शि. च. सा. ३।३९९] व मग फत्तेखानाशीं लढा दिला [छत्रपति शिवाजी महाराज, दुसरी आवृत्ति, पृ. ३७–८, ४१–३].

सर यदुनाथांनीं फत्तेखानाची लढाई आधीं देऊन मग शिवाजीनें ९ ऑक्टोबर १६४८ त पुरंधर घेतल्याची हकीकत दिली आहे. पुरंधर घेतल्याच्या तारखेचा आधार ते दि. वि. काळ्यांप्रमाणेंच शि. च. सा. ३।३९९ हाच देतात. मात्र फत्तेखानाच्या लढाईच्या वेळीं पुरंधर शिवाजीच्या ताब्यांत होता कीं महादजी नीळकंठरावाच्या, याबद्दलचा उल्लेख ते करीत नाहींत. [Shivaji And His Times 5th ed, pp. 38–40]—प. सा. सं. ६४० व ६७३ यांवरून शिवाजीनें पुरंधर १६५३ किंवा १६६४ मध्यें नीळकंठरावाच्या मुलांच्या हातून प्रत्यक्ष ताब्यांत घेतल्याचें दिसतें. श्री. ब. मो. पुरंदरे यांचें म्हणणें खरें ठरतें.

पेडगांव

दिलीरखानामागून बहादरखान हा मोगलांचा दक्षिणेंतील मुख्य सेनापति झाला. जुलै १६७४ मध्यें शिवाजीच्या ७००० सैन्यानें पेडगांव येथील त्याच्या तळावर धाड घातली व १ कोट रुपयांची व २०० घोड्यांची लूट केली [F. R. Surat 88, Oxinden to Surat 21 May; Vol 87, Surat to Bombay, 1 Aug. 1674].

पेण

११ मार्च १६६२ ते २७ फेब्रुवारी १६६३ च्या दरम्यान (सरकारांच्या मतें १६६२ च्या सुरवातीस—Shivaji And His Times 4th ed. p. 85)—शिवाजीनें स्वतः (पेण-जवळील) मिऱ्या टेकडी येथें नामदारखान याच्यावर हल्ला केला व नंतर पेणवर अचानक धाड घातली [Source Book of Maratha History Vol. I, J. S. p. 33] —लढाईंत वाघोजी तुपे जखमी झाला [Ibid p. 33].

प्रचीतगड [उचितगड]

"Uchitgad, or Prachitgad, one of the Sahyadri forts, stands on rising ground at Shringarpur in Sangameshwar between the Mala and South Tivra passes. It is between three and four acres in area and can be entered only by

Scanned by CamScanner

a ladder. The fort is also called Rangua" [Gazeteer of the B. P. Vol X—Ratnagiri and Savantwadi—p. 373].

प्रचंडपूर म्हणजे प्रचंडगड ?

"शिवभारत २८।५४ मधील गालीब व प्रचंडपूर हीं ठिकाणें महाराष्ट्रांत कोठेंहि नाहींत. शाइस्तेखानाचें सैन्य राजगडच्या रोखानें सह्याद्रीवरून कोंकणांत उतरण्यासाठीं येईल, असें कवींद्रानें शिवाजीच्या सचिवांकडून वदविलें आहे. यावरून दोन्ही ठिकाणें राजगडच्या बाजूचीं असावींत. त्याचप्रमाणें पुण्याहून जातांना गालीब हें पहिलें ठिकाण व प्रचंडपूर हें नंतरचें असून दोन्ही जवळजवळ व एकाच खोऱ्यांत असलीं पाहिजेत. गालीब हें शि. च. प्र. पृ. ४१ ओळ २० मध्यें आलेलें, जेध्यांना मिळालेलें मोकाशाचें दालीब गांव असावें. प्रचंडपूर म्हणजे प्रचंडगड असावा. पुर म्हणजे किल्ला असा एक अर्थ आहे. राजगड-प्रचंडगडाकडून कोंकणांत उतरण्याची हूल दाखवावी आणि अचानक लोहगडाकडून खालीं उतरून कल्याण–भिवंडीकडे किंवा नागोठणें चौलकडे जावें, असा मोगलांचा बेत दिसतो. (२८।५९) [श्री. य. ग. फफे यांचा लेख—'शिवभारतांतील कांहीं स्थलचर्चा.' पाहा—ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खंड ५ (त्रैमासिक जुलै–ऑक्टो. १९५२) पृ. ६८–६९]—श्री. फफ्यांनीं गालीब याबद्दल काढलेली शंका बरोबर नाहीं. गालीब हें स्थलनाम नसून तो विजापुरकरांचा सरदार असल्याचें पर्शियन साधनांत आलें आहे. त्याकडून शाइस्तेखानानें परिंडा किल्ला घेतला.

प्रतापगडचें युद्ध

(प्रतापगडच्या पायथ्याशीं भेट ठरल्यावर) अफजलखान रडतोंडी खिंडीनें प्रतापगडापासून दक्षिणेस एक मैल असलेल्या पार गांवाजवळ आला व त्याच्या लोकांनीं तेथें तळ ठोकला [Shivaji And His Times 4th ed. by J. Sakar p. 65]—शिवाजीनें आपल्या मंत्र्यांशीं व कान्होजी जेधे यांच्याशीं खाजगी सल्लामसलत केली; "हा मुसलमान कपटी आहे. बांदलांच्या सैन्यानें जावळी व पारच्या जंगलांत लपून बसावें. त्यानें जर कपट केलें तर पार येथें असलेल्या त्याच्या सैन्याला गड चढूं देऊं नये ...जर अंबेच्या कृपेनें खान मेला तर गडावरून खूण म्हणून फैरी झाडल्या जातील. तुम्ही नंतर पारवर हल्ला करून शत्रूचा नाश करा. हैबतराव व बाळाजी नाईक सिलिमकर यांना बोचेगोळी खिंडींत त्यांच्या लोकांनिशीं ठेवलें आहे" [Source Book of Maratha History Vol I–J. S.—p. 31 by Patwardhan and Rawlinson]—(अफजलवधानंतर) ठरल्याप्रमाणें प्रतापगडावरून खुणेच्या तोफेच्या फैरी झडल्यावर कान्होजी जेधे व बांदल यांनीं पारवर हल्ला करून शत्रूला कापावयास सुरुवात केली. शत्रूच्या सैन्याचा नाश केला [Ibid p. 31]—सभासद मोरो त्रिंबक व नेताजी पालकर यांचा उल्लेख करतो [सभा. पृ.२०-२१]—मराठ्यांनीं केलेल्या लुटींत ६५ हत्ती, ४००० घोडे, १२०० उंट व २००० कापडाचीं भिंडोळीं होतीं. [सभा. पा. २०–२१; ९१ क. बखर ३५ वें कलम]—अफजलखानाच्या बायका व सर्वांत मोठा मुलगा फाजलखान यांचें खंडोजी खोपड्याच्या मार्गदर्शनाखालीं पलायन [सभा. २१; तारीख–इ.–अलि अदिलशाह भा. २ पा. ७६–८१]—१९ मे १६७४ रोजीं भवानी देवीच्या देवळाला भेट देण्यासाठीं शिवाजी रायगडाहून प्रतापगडला गेला. व २१ मेच्या सुमारास तो रायगडला परतला. [F. R. Surat Vol 88, O.C. Vol 35, No. 3965; See Sh. The Great Vol II, P.I, pp. 7 and 11]—इ. स. १६५६ मध्यें जावळी काबीज केल्यावर शिवाजीनें तिच्या पश्चिमेस २ मैलांवर प्रतापगड हा नवीन गड बांधला व त्यावर तुळजाभवानीची स्थापना केली [सभासद; जावळीच्या मोऱ्यांची बखर; See Source Book of M. H. Vol I, p. 58].

प्रतापगडची भवानी

[आवळसकरांचा 'प्रतापगडची भवानी' हा लेख—D. V. Potdar Comm. Vol; Marathi Section p.28-37]

आवळसकर म्हणतात :

(१) प्रतापगडावर छत्रपतींनीं भवानीची स्थापना केली ती अफजलवधानंतर होय. प्रतापगडावरील वंशपरंपरागत हवालदार घराण्याचीं आडनांवें नाईक, हवालदार, पानसरे, जुन्नरकर, सोनवणी अशीं आहेत. त्यांच्या दफ्तरांत असलेली राजारामकालीन अस्सल सनद आमच्या पाहण्यांत आहे. पण आम्ही नकलेची नकल करून घेतल्यावर अस्सल आमच्या पाहण्यांत आली. तीवरून तुळजा भवानीच्या स्थापनेची निश्चित हकीकत समजते ती अशी : (अ) शिवाजी महाराजांना भवानीचा साक्षात्कार झाला व त्यांनीं भवानीचे कृपेंवरून अफजलखानाचा वध केला. (ब) भवानीची मूर्ति स्थापण्याचा विचार निश्चित झाल्यावर हिमालयांत त्रिशूल गंडकी, श्वेतगंडकी व सरस्वती या तीन नद्यांचे संगमस्थानची शिला पर्वतचा राजा लीलासेन याच्या साहाय्यानें मिळविली. (क) नेपाळांतील शिल्पी कारागिरांनीं भवानीची मूर्ति घडविली. (ड) रायगडावर छत्रपतींनीं प्रथम तिचें दर्शन घेतलें. (इ) पंतप्रधान मोरोपंत पिंगळे यांनीं छत्रपतींच्या सांगण्यावरून तिची प्रतापगडावर प्रतिष्ठापना केली. (ई) छत्रपतींनीं पूजा, उत्सव इत्यादींबद्दलची पद्धति घालून दिली.

दोन पत्रें शिवाजीनें मंबाजी नाइकाला १३ डिसें. १६७७ व १४ जून १६७९ त लिहिलेलीं आहेत. तिसरें राजारामानें मंबाजी नाइकाला प्रतापगड देवस्थानचें वतनपत्र [१० जाने. १६९५] दिल्याबद्दल आहे व चौथें येसाजी पानसरे यानें छत्रपतीस [दुसऱ्या शिवाजीस] लिहिलेलें २० ऑक्टो. १७०० मधील असून पांचवें मे–जून १७५१ मध्यें अंबाजी पानसरे हवालदारानें छत्रपतीस लिहिलें आहे.

प्रबळगड

(१) कल्याण–भिवंडीस (१६५७ त) आपलें ठाणें स्थापल्यावर थोड्याच दिवसांत शिवाजीनें प्रबळगड घेतला. [जेधे करीना—See Shivaji Souvenir].

(२) परंतु पेशवे दफ्तर खंड ३१, पत्र २४ A वरून शिवाजीनें ११ मे १६५६ पूर्वींच प्रबळगड घेतल्याचें दिसतें. बहुधा रायरीचा किल्ला घेतल्यानंतर त्यानें ताबडतोब तो घेतला असावा.

हा किल्ला केसरसिंग राजपुताकडून घेतल्याची व शिवाजीस तेथें द्रव्य सांपडल्याची हकीकत चिटणीस ब. (पृ. १५१), एक्याण्णव क. (पृ. ६१) देतात. हा केसरासिंग व जालन्याच्या शिवाजीच्या स्वारीच्या वेळचा केशरसिंग हाडा हे एकच काय ? असल्यास प्रबळगड मोगलांकडून घेतला असें ठरेल. शिवाजीच्या हल्ल्याच्या वेळीं केसरीसिंग यानें किल्ल्यांतील स्त्रियांस जोहार करावयास लावला व स्वतः धारातीर्थीं पतन पावला. किल्लेदाराची आई आपल्या दोन नातवांसह किल्ल्यांत लपून राहिली होती. शिवाजीनें तिला आदरानें वागवून तिच्या घरीं देवळगांवीं पाठविलें. [Sh. The Great Vol I Part II p. 43].

प्रबळगडाचें भौगोलिक वर्णन

"It is situated on the fiat-topped hill of the same name, about 8 milles east of Panvel and 4 miles west of Matheran, stands about 2325 ft. above the sea level". [Gazetteer of B. P.—XIV-Thana-p. 300]

फोंडा

(इ. स. १६६० मध्यें) रुस्तुमजम्यानें हा किल्ला घेतला [प. सा. सं. ८१२]—इ. स. १६६६ मध्यें शिवाजीनें एका मुसलमान अधिकाऱ्यास २००० सैन्य देऊन फोंड्यास वेढा घालण्यास पाठविलें. शिवाजीचा मित्र म्हणविणाऱ्या रुस्तुमजम्यानें शिवाजीच्या सैन्याचा

विश्वासघात करून त्याचा पराभव केला [F. R. Surat 104; Shivaji And His Times 4th ed. pp. 232-33]. याच वेळीं रुस्तुमजम्यानें कुडाळ, बांदा वगैरे शिवाजीचीं पांच गांवें घेतलीं [F. R. Surat 104; Shivaji And His Times 4th ed. pp. 233-4]—४ एप्रिल १६७५ रोजीं शिवाजीनें स्वतः फोंड्यास वेढा घातला [Source B. of M. H. Vol I-J. S. p. 38] —६ मार्च १६७५ रोजीं शिवाजी वेढ्यास निघाला होता [Ibid p. 38]—निघतांना त्याच्याजवळ १५००० घोडेस्वार, १४००० पायदळ एवढा सरंजाम होता. त्याचा मार्ग राजापूर—कुडाळ—फोंडा असा होता. फोंड्याला २००० घोडेस्वार व ७००० पायदळानें वेढा घातला [F. R. Surat 88, Orme Frag. 38, सभा. ७०]—शिवाजीनें १७ एप्रिल १६७५ मध्यें सुरुंग लावून किल्ल्याला भगदाड पाडलें व तो किल्ला (विजापुरी सरदार महमदखान याजकडून) काबीज केला [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 38. सभासद]—याच स्वारींत शिवाजीनें १५ मे ते १३ जूनच्या दरम्यान शिवेश्वर व अंकोला हीं ठाणीं काबीज केलीं [Ibid p. 38]—मग शिवाजी रायगडला परत गेला. [Ibid p. 38]—फोंडा घेण्याच्या आधीं ऑगस्ट १६७४ मध्यें त्या किल्ल्यावर अचानक धाड घालण्याचा अनाजी दत्तोचा प्रयत्न फसला होता [F. R. Surat 88; Dutch Rec. Vol 34, No. 841].

फोंड्याची शिवाजीपूर्वीची हकीकत

इ. स. १५१६ आदिलशाही अंकुशखानानें पोर्तुगीज परतवले [डॅनव्हर्स १—३३६]. इ. स. १५४७—पोर्तु.-विजापूर युद्ध [डॅ. १·४७७]. इ. स. १५५५—पोर्तुगीज गव्हर्नर मीलखानास राज्यावर बसविण्याचे कामीं मदत देण्यास जातो; अदिलखान मीलखानास हुसकून लावतो; अदिलखानाचे डॉ. अन्टोनियो व नोरोन्हाशीं युद्ध; पोर्तुगीज व्हाइसरॉय फोंड्यास असलेल्या फ. ड. मोनरोयो यास माघार घेण्याबद्दल लिहितो [डॅ. १-५०५]. इ. स. १५५७—आदिलशाही नझर मलुको लढाईतून पळून जातो. पोर्तुगीज—आदिलशाही तह [डॅ. १—५०९]. इ. स. १५७०—पोर्तुगीज व आदिलशाही नझर मलुको, रूमरखान, कोजरखान युद्ध [डॅ. १—५५२]. इ. स. १६८३—मराठ्यांच्या ताब्यांतील फोंड्यास वेढा [डॅ. २—३६९]. इ. स. १७४०-४१—मराठ्यांकडून पोर्तुगीज फोंडा परत मिळवितात [डॅ. २-४१६]. इ. स. १७५५-५६—सोंध्याच्या राजाकडून तारणादाखल हा किल्ला मराठ्यांकडे [डॅ. २—४२९]. इ. स. १७६३—पोर्तुगीज हा किल्ला घेतात, पण तो सोंध्याच्या राजाकडे राहतो [डॅ. २—४३५]. इ. स. १७९१-९२—मराठ्यांकडील हा प्रांत ध्यावयाचें सोंध्याचा राजा ठरवितो [डॅ. २—४४९]. इ. स. १७२५—सोंध्याचा राजा पोर्तुगिजांचीं जहाजें पकडतो व त्रास देतो [डॅ. २—३९५]. इ. स. १६९७—पोर्तुगिजांशीं सोंध्याच्या राजाचा तह [डॅ. २—३७२]. इ. स. १७५६—पोर्तुगिजांशीं सोंध्याच्या राजाचा तह [डॅ. २—४३१]. इ. स. १७९१—पोर्तुगिजांशीं सोंध्याच्या राजाचा तह [डॅ. २—४४९].

फोंडा किल्ला शिवाजीनें १६६४ त घेतला होता काय ?

महाबतखान नांवाच्या आदिलशाही सरदाराकडून शिवाजीनें १६६४ त सुरुंग लावून फोंडा किल्ला जिंकून घेतला असें ब. मो. पुरंदरे म्हणतात, परंतु आधार देत नाहींत [राजा शिवछत्रपति खं. ६ पृ. ३३]—शिवाजीनें फोंडा पहिल्यांदा १६७५ त जिंकला, १६६४ त नव्हे, हें जेधे शकावली व इंग्रजांच्या पत्रांवरून सिद्ध आहे.

बसरूरची स्वारी

१६६५ मधील फेब्रुवारीच्या सुरुवातीस शिवाजी स्वतः ८५ लहान व तीन मोठ्या

जहाजांचा ताफा घेऊन मालोंडहून निघाला. नंतर गोवें पार करून बसरूरला आला व त्यानें बसरूर लुटलें. तेथून तो गोकर्णला गेला. तेथें (महाबळेश्वरच्या देवळासमोर) विधियुक्त स्नान करून तो ४००० पायदळासहित अंकोल्याला गेला. १२ लहान जहाजां-खेरीज बाकी सर्व नाविक ताफा त्यानें परत पाठवून दिला. तेथून तो २२ फेब्रुवारीस कारवारला गेला. तेथील इंग्रजांनीं कंपनीचा माल व संपत्ति या दोनहि गोष्टी मस्कतच्या इमामाच्या जहाजांत भरल्या. बहलोलखानाच्या हाताखालील सरदार शेरखान हा त्या दिवशीं रात्रीं कारवारला आला होता. त्यानें शिवाजीस तो बंदरांत शिरल्यास भयानक प्रतिकार करूं अशी धमकी दिली. दोघांच्या वाटाघाटी होऊन शहरांतील सर्व व्यापाऱ्यांनीं शिवाजीला नजराणा द्यावा असें ठरलें. इंग्रजांनीं ११२ पौंड दिले व आपल्या मालाचें रक्षण केलें. २३ फेब्रु. रोजीं शिवाजी नाखुषीनें कारवारहून उत्तरेकडे स्वराज्यांत निघाला. १४ मार्च रोजीं तो भीमगडला पोहोंचला [A Karwar letter of 14th March 1665 to Surat; See Shivaji The Great Vol I Part II pp. 109-12]—भीमगडहून निघाल्यावर शि-वाजी एप्रिलच्या मध्यास पुरंधरच्या आसपास येऊन पोहोंचला [New History of The Marathas Vol I. p. 157]—जेधे शका-वलीच्या मतें हे सर्व प्रसंग ७ जाने. ते ५ फेब्रु. १६६५ च्या दरम्यान घडले [Source Book of Maratha History Vol I—J. S.—p. 34]—बसरूर या ठिकाणाबद्दल वाद. जेधे शकावलींत बसनूर असा उल्लेख आहे. इंग्लिशमध्यें Barcelore व पोर्तुगीजमध्यें Bracolore असे उल्लेख आहेत. प्रा० शेज-वलकरांच्या मतें लुटलेलें शहर बसरूर नसून बारकूर असें प्रथम होतें. तें त्यांचें जुनें मत नंतर त्यांनीं बदललें व बारकूर नसून बसरूर हें ठाणें शिवाजीनें लुटल्याचें ठरविलें.

बारदेश

सन १६६७ त पोर्तुगीजांनीं हिंदूंवर धार्मिक जुलूम केल्यामुळें शिवाजीनें त्यांच्या बारदेश येथील मुलुखावर धाड घातली. [Sh. The Great Vol II Part I p. 507]—रांगण्याजवळील पाटगांव हें लष्करी हालचालींचें मुख्य केंद्र बनवून शिवाजीनें बारदे-शचा जवळजवळ सर्व मुलूख लुटून फस्त केला. [Kol Arch. 1152 fols. 838-843; See Shivaji The Great Vol I, Part II, pp. 572-73] "Sevajee deeply resenting this rigour, invaded the precincts of Bardese, not far distant from Goa, and there cut off the heads of four padres that refused to turn Morettos [Marathas] of his own persuasion, they having councelled the destruction of all that were opinionated as themselves; which so terrifyed the ViceRoy that he was forced to revoke his fierce and severe edict. He (Sh.) burnt and destroyed all the country, and carried away 150 lack of pagodaes" [E. F. 1665-67, p. 286, 30 Nov. 1667].

बाळापूर

१० मार्च १६७९ रोजीं आनंदरावानें बाळापूर काबीज केलें. [Source B. of M. H. Vol I--J. S.—p. 41]—जेधे शकाव-लींत थोरल्या आनंदरावानें बाळापूर घेतलें असें आहे, त्याऐवजीं आनंदरावानें थोरलें बाळापूर (दोड्ड बाळापूर) घेतलें अशी नोंद पाहिजे.

बिदनूर

इ. स. १६७५ मध्यें बिदनूरच्या विधवा राणीनें आपला सेनापति तिमय्या याच्याविरुद्ध शिवाजीकडे मदत मागितली. शिवाजीनें तिच्याकडून वार्षिक चौथाई देण्याचें कबूल करून घेऊन तिचें संरक्षण करण्याचें मान्य केलें; त्यासाठीं त्यानें उमाजी पंडिताला तिच्या दरबारीं ठेवलें. [F. R. Surat 88, 91

Q. B Sec. 65]—बखरीनें उल्लेखिलेला हा पंडित कोण हें नक्की ठरवितां येत नाहीं.

बिदनूरचे राजे

(१) शिवप्पा नायक १६४५-६० [आधार (अ) Epigraphica, Carnatica, VI, Sr. 11; Mysore Archaeological Report, 1925, No. 35 ; EC. VIII, T1, 81; Keladinrpavijayam; See The Nayaks of Ikkeri by K. D. Swaminathan p. 86 footnote].

(२) वेंकटप्पा नायक दुसरा (११६०-१) [आधार-MAR., 1919, p. 37, Ibid 1916, p. 17; See The Nayaks of Ikkeri p. 102, footnote].

(३) भद्रप्पा नायक (१६६२-६४) [MAR., 1916, p. 67; 1919, p. 37; E. C. VIII, T 1. 76, 85, 145; E. C. VIII, T 1. 34; See The Nayaks of Ikkeri p. 105 footnote].

(४) सोमशेखर नायक पहिला (१६६४-७१) [E. C. VIII, T 1 92; Ibid, Sa 39; See The N. of I. P. 109 footnote].

(५) (च)कन्नमाजी (१६७२-९५) [E. C. VIII, T 1. 118; Ibid, T 1. 46; See The Nayaks of Ikkeri p. 118 footnote]. ही पहिल्या सोमशेखर नायकाची पत्नी होय [Ibid, p. 115]—हिनेंच मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धप्रसंगीं राजारामास आश्रय दिला [Ibid, p. 121].

शिवाजी-बिदनूर संबंध

(१) सन १६७३ त बिदनूरवर स्वारी करण्याचा शिवाजीचा हेतु असल्याचा इंग्रजांच्या पत्रांत उल्लेख. "तेथें अंतःस्थ यादवी चालू असून बिदनूरच्या राणीनें शिवाजीला आपल्या मदतीस बोलावलें व त्यास पुष्कळ खंडणी देण्याचें वचन दिलें. [ERS. Part I—114, From Bom. to Surat 31 Oct. 1673, (D.) O. C. 3881, Orme MSS. Vol 114, Sect. 2 p. 187].

(२) सन १६७५ त बिदनूरची राणी (च)-कन्नमाजी हिचें व तिचा कारभारी तिमण्णा यांचें भांडण झालें. परंतु तिमण्णाबरोबर तह करणें तिला भाग पडलें. कारण ती केवळ नाममात्र राणी असून खरी सत्ता तिमण्णाच्या हातांत होती [FRS. Part II—114, Carwar to Bom. 18 Aug. 1675, F. R. Surat, Vol 88 Pp. 103-4] —सर यदुनाथांच्या म्हणण्याप्रमाणें या वेळीं राणीनें शिवाजीस मदतीस बोलावून वार्षिक खंडणी देण्याचें कबूल केलें. वास्तविक ही गोष्ट इंग्लिश रेकॉर्ड्सप्रमाणें १६७३ त घडली. यदुनाथ पुढें असेंहि म्हणतात कीं, बिदनूरच्या राणीनें शिवाजीचा वकील आपल्या दरबारीं ठेवून घेतला व या विधानास ते ए. क. ब. कलम ६५ चा आधार देतात. [Shivaji And His Times, 4th ed. Pp. 241-2] या कलमांत शिवाजीनें बसरूरच्या स्वारीनंतर शिवप्पा नायकाशीं तह करून त्याच्याकडून वार्षिक ३ लाख होनांची खंडणी घेण्याचें ठरवून उमाजी पंडितास बिदनूरच्या दरबारीं वकील म्हणून ठेवल्याचें आलें आहे. यदुनाथांच्या मतें शिवप्पा नाईक या वेळीं मृत्यु पावला होता. बसरूरच्या स्वारीनंतर शिवाजीचा बिदनूरशीं संबंध आलेला इंग्रजी पत्रांवरून दिसतो, तो १६७३ त राणी (च)कन्नमाजीच्या कारकीर्दीत. त्यामुळें शिवाजीस खंडणी देण्याचा व त्याचा वकील बिदनुरीं राहण्याचा प्रसंग तिच्या कारकीर्दींत घडल्याचें यदुनाथांनीं दिलें असावें. बखरकारांस काल व व्यक्ती यांचें भान नसल्यानें त्यांनीं शिवप्पा नायकाच्या कारकीर्दींत व बसरूरच्या स्वारीच्या वेळीं शिवाजीनें बिदनूरकरांकडून खंडणी घेतल्याचें लिहिलें आहे. मात्र उमाजी पंडित हेजीब ही व्यक्ति काल्पनिक नसून खरी असण्याचा संभव आहे.

शिवाजी-बिदनूर संबंधाच्या बखरींतील हकीकती

बिदनूरचा शिवप्पा नाईक यास शिवाजीनें खंडणी [नालबंदी] वर्षास द्यावी असें पत्र लिहिलें —शिवप्पानें तें नाकारतांच शिवाजीनें सिंधुदुर्गास आपलें आरमार आणून, त्यांतून जाऊन

बिदनूर पेठ मारली व रायगडास आला. मग शिवप्पानें वकील पाठवून वर्षास तीन लक्ष होन द्यावे असा तह केला—उमाजी पंडित हेजीब यास बिदनुरास ठेवण्यांत आलें. [एक्या. क. ब. पृ. ११२–३]. एक्या. क. च्या सरकार प्रतींत थोडी वेगळी हकीकत आहे. जुनेरगडच्या पाळेगार शिवप्पा नाईक हा कोंकण व कर्नाटक यांमधील मुलुखावर राज्य करी. त्यानें फौज गोळा करून त्या जिल्ह्यांतील पुष्कळशीं ठाणीं जिंकलीं. तेव्हां त्याला शिक्षा करण्यासाठीं शिवाजीनें त्याच्यावर चाल करून बिदनूर पेठ लुटली व कोंकणांत महाबळेश्वर येथें राहणाऱ्या त्याच्या भावास ठार मारलें. तेव्हां शिवप्पानें तह करून ३ लक्ष होन देण्याचें कबूल केलें. वामनजी पंडित याला ती खंडणी गोळा करण्यासाठीं बिदनुरास ठेवण्यांत आलें [ए.क.ब.पृ.११२–३]. शिवदिग्विजयांतहि बहुतेक हकीकत वरीलप्रमाणेंच आहे. फरक आहे तो असा–(१) १६६४ त शाहजीनें विजापुरकरांतर्फे बिदनूरकराचा मोड केला, पण त्याचा प्रांत त्याच्याजवळच ठेवला. (२) नंतर दुसऱ्या बंडखोरांचा मोड करण्यासाठीं शाहजी जात असतां बेदिकरें (हें वाचन चूक असून होदीगिरे असें पाहिजे) येथें वाटेंत अपघात होऊन मृत्यु पावला. (३) शाहजीचा मृत्यु बिदनूरकरांच्या स्वारीमुळें ओढवला अशी शिवाजीची समजूत होऊन त्यानें शिवप्पा नायकास आपल्या चाकरींत येण्याविषयीं व आल्यास सैन्यखर्चाबद्दल वार्षिक कर देण्याबद्दलचें पत्र पाठविलें. (४) शिवाजीनें जलमार्गानें स्वतः जाऊन व खुष्कीनें फौज पाठवून गोकर्ण व हरहसनूरच्या पेठा लुटल्या व बिदनूरच्या आसपासच्या संस्थानिकांकडून कर वसूल केला. (५) उमाजीपंत गोंद्यास (?) वकिलीस ठेवले होते [शि. दि. पृ. २०६–१०]—चिटणीस बखरींतील हकीकत बहुतेक एक्याणव कलमी-प्रमाणेंच आहे [पृ. १४६].

वरील बखरींतील हकीकती स्थल, काल, व्यक्ती यांच्या विपर्यासामुळें अविश्वसनीय ठरतात. फक्त बसनूर म्हणजे खरोखरी बसरूर लुटल्याची बखरींची हकीकत मात्र खरी आहे.

बेलवाडी

"12 miles South-east of Sampgaon, within 1872 a population of 3284 and in 1881 of 3160, has an old temple of Virbhadra said to have been built by Jakhanacharya. It has a fragment of an inscription dated 1070 in the reign of the western Chalukya king Someshvar (1068–1077). A yearly fair attended by about 1500 people is held in Chaitra or March–April. A weekly market is held on Tuesday [Bombay Gaz. Vol 21–Belgaum Dist. p–515]—शिवाजीच्या सैन्याच्या तुकडीचा सावित्रीबाई देसाइणीनें ज्या ठिकाणीं पराभव केला तें ठिकाण म्हणजे ही बेलवाडी होय.

बेळगांव

इ. स. १६७३ मध्यें (प्रतापराव गुजराच्या हाताखालील) मराठे सैनिक हुबळी लुटून परत येत असतां त्यांनीं बेळगांव लुटलें व त्याच्या आसपासचा मुलूख काबीज केला. शिवाजीनें त्या मुलुखाच्या रक्षणासाठीं पुष्कळसे गड (३६० ?) बांधून त्यांची चोख व्यवस्था ठेवली [Bom Gaz. XXI 374–6; Stoke's Belgaum p. 42]—बेळगांव व तेथील किल्ला हीं मात्र विजापुरी अधिकाऱ्याच्या ताब्यांत राहिलीं—बेळगांवच्या किल्ल्याचा किल्लेदार Amunchan [अहंमदखान ?] यानें कांहीं रकमेच्या मोबदल्यांत किल्ला शिवाजीच्या स्वाधीन करण्याचें कबूल केलें. नंतर मराठ्यांकडून ती रक्कम आगाऊ घेऊन, मराठे सैनिक किल्ल्याचा कबजा घेण्यासाठीं आले असतां त्यानें त्यांच्यावर अचानक हल्ला करून ६०० मराठ्यांना ठार मारलें. तेव्हां बाकीचे मराठे पळून गेले [Dag Register 30th June 1676; See Shivaji The Great Vol II Part I p. 178].

Bommasamudra

Nearest post office and bazar village is Arlikatti, 4 miles distant—nearest Rly. Station is Hubli 8 miles distant—(Hubli Taluka, Dharwar District) population 388.

बंकापूर

इ. स. १६७३ च्या सप्टेंबर–ऑक्टोबर-मध्यें शिवाजीनें स्वतः विजापुरी कर्नाटकावर धाड घातली. त्याच्याजवळ २५००० सैन्य होतें. या वेळीं त्यानें बंकापूरची लूट केली. [F. R. Surat 106; O. C. 3910; Bombay to Surat 29th Sept. and 10th Oct. Vol 88; Dutch R. Vol. 31 No. 805]—बंकापूरची लूट १० ऑक्टो. १६७३ रोजीं झाली. [Source B. of M. H. Vol-J. S. p 37]—यानंतर कांहीं दिवसांनीं शिवाजीची व बहलोलखान (विजापुरी सरदार) याची बंकापूरला लढाई झाली. त्यांत शिवाजीचा पराभव झाला व त्याला कर्नाटकांतून काढता पाय घ्यावा लागला [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 237; Based on F. R. Surat 106, O. C. 3910; Dutch R. Vol. 31 No. 805]—२२ किंवा २३ मार्च १६७४ रोजीं शिवाजीच्या सरदारांपैकीं मकाजी आनंदराव यानें संपगांव येथील बाजारपेठ लुटली व लूट घेऊन परत येत असतां त्यानें खिदरखानाशीं बंकापूरला [Narayan Shenvi's letter; See Shivaji The Great Vol II Part I p. 130] लढाई दिली व दोन हत्ती काबीज केले. [Source B. of M. H. Vol I, J. S. p. 37].

बंगळूर

इ. स. १६३८ मधील विजापुरकरांच्या कर्नाटकच्या दुसऱ्या स्वारींत शाहजीनें बंगळूर जिंकलें. त्यानंतर सेनापति रणदुल्लाखानानें बंगळूर हें विजापुरी कर्नाटकाचें मुख्य ठाणें बनवून शाहजीस तेथील सुभेदार नेमलें—तेव्हांपासून बंगळूर हें शाहजीचें मुख्य निवासस्थान झालें. [शि. भा. ११, ४–५]—इ. स. १६४१ च्या सुरुवातीस शिवाजीची दादोजी कोंडदेव व जिजाबाई यांसह बंगळूरला भेट व १६४१ च्या शेवटीं त्याचें पुण्यास परत आगमन [सभा. ३–४ व शि. भा].—२५ जुलै १६४८ मध्यें मुस्तफाखानानें शाहजीस चंदीजवळ म्हणजे जिंजीजवळ कैद केल्यावर [Source B. of M. H. Vol I—J. S.—p. 28] विजापूर दरबारनें त्याची बंगळूरची जागीर घेण्यासाठीं तानाजी दुरे, विठ्ठल गोपाळ व फरादखान यांना पाठविलें. शाहजीचा वडील मुलगा संभाजी यानें त्यांचा पराभव केला. त्यामुळें नरम पडून विजापूर दरबारनें बंगळूरचा किल्ला व कोंढाणा यांच्या मोबदल्यांत तुमची सुटका केली जाईल, असें शाहजीस कळविलें [शि. भा. अ. १५, श्लोक १५–५३]—(त्याप्रमाणें वरील किल्ले अनुक्रमें संभाजी व शिवाजी यांनीं विजापुरकरांच्या स्वाधीन करतांच) १६ मे १६४९ रोजीं शाहजीची सुटका झाली. त्या वेळीं ५ लाख उत्पन्नाचा बंगळूर प्रांत शाहजीस जागीर म्हणून परत देण्यांत आला [Source B. of M. H Vol I.—J. S.—p. 28]—इ. स. १६६४ मध्यें शाहजीचा मृत्यु झाल्यावर व्यंकोजी हा बंगळूरच्या जागिरीचा मुख्य बनला [पाहा—शिवचरित्रसंशोधनवृत्त—ग. ह. खरे]—त्याच्याशीं वडिलांच्या जागिरीच्या वांटणी-संबंधानें झगडा झाल्यावर शिवाजीनें कर्नाटकच्या स्वारींत १६७७ त व्यंकोजीचा जो मुलूख जिंकून घेतला त्यांत बंगळूरचा मुलूख (किल्ला सोडून) होता. [F. R. Surat 107. Sabh. 91, Shivaji's letter to Vyankoji; See Sh. The Great Vol II Part I p. 286]—पुढें व्यंकोजीशीं ठरलेल्या तहाप्रमाणें (कलम १५) शिवाजीनें बंगळूरचा मुलूख हा व्यंकोजीची पत्नी दीपाबाई हिच्या मालकीचा असावा व तिच्या पश्चात् तिच्या मुलीच्या अगर ती जो वारस नेमील त्याच्या मालकीचा व्हावा असें ठरविलें. व्यंकोजीस वाटल्यास

Scanned by CamScanner

कारभार करण्याची मुभा होती; परंतु त्या मुलखाचा मालकी हक्क त्यास नव्हता. [Ibid p. 289; Shiv Digv. Trans. by Dr. Sen in his Shiva Chhatrapati Pp. 232-36] —मात्र हा तह फक्त शिवदिग्विजय-कारच देत असल्यानें त्यावर फारसा विश्वास ठेवतां येत नाहीं.—बंगळूरचा किल्ला शाहजीच्या ताब्यांत १६६३ त असल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. ९२९-९२३].

भटकळ

"Deccan and all the south coast are all embroyled in civil warrs. King against king and country against country; and Sevagy raines so victoriously and uncontrouled, that he is a terror to all the Kinges and Princes round about, daily encreaseing in streingth. Hee hath now fitted up four score vessels and sent them down to Batticola and thereabouts, whilst hee intends to meet them overland with a flying army of horse; for hee is very nimble and active, imposing strange labour upon himself that hee may endure hardship, and also exercises his chiefest men, that he flyes too and fro with incredible dexterity." [The Surat letter to the Company dated 26th Nov. 1664; See Shivaji The Great Vol I Part II, p. 105]

भटकळ (शिवाजीपूर्वीची हकीकत)

इ. स. १५०२—या बंदरांत पोर्तुगिजांचा प्रवेश होऊं नये म्हणून तेथील लोकांचा प्रतिकार [डॅ. १-८१]. १५१२—भटकळांत जागा मिळण्याबद्दल King of Narsinga-बरोबर पोर्तुगिजांच्या वाटाघाटी [डॅ. १-२५६]. इ. स. १५१८ त पोर्तुगिजांची खंडणी वसुलीसाठीं भटकळावर स्वारी [डॅ. १-३४२]. इ. स. १५४२ त पोर्तुगिजांची खंडणीवसुलीसाठीं भटकळवर स्वारी, लूट व शहराची नासधूस [डॅ. १-४६०-६१]. इ. स. १५१४ त पोर्तुगालच्या राजानें भटकळ बंदर उध्वस्त करण्याचा हुकूम दिला [डॅ. १·२९९]. इ. स. १५४८ त भटकळची राणी पोर्तुगिजांस खंडणी देण्याचें कबूल करते [डॅ. १·४८५]. इ. स. १५१०—पोर्तुगिजांचा भटकळच्या राजाशीं तह [डॅ. १-२०४]. इ. स. १६३६-३७—भटकळला इंग्रजांच्या फॅक्टरीची स्थापना [डॅ. २·२४१].

भागानगर (हैद्राबाद)

जाने. १६७७ मध्यें शिवाजी रायगडाहून निघाला व फेब्रुवारीच्या शेवटीं १६७७ मध्यें भागानगरास पोहोंचला. [Sh. And His Times 4th ed. Pp. 274-5]—त्याच्या-जवळील सैन्य (मार्तिनच्या मतें) १२००० घोडेस्वार व कित्येक हजार पायदळ—सभा-सदाच्या मतें २५,००० घोडेस्वार—[Henry Gary च्या १६ जाने. १६७८ च्या पत्रा-प्रमाणें] २०,००० घोडेस्वार व ४०,००० पायदळ—शिवाजीबरोबर हंबीरराव मोहिते, आनंदराव, मानाजी मोरे, सूर्याजी मालुसरे, रघुनाथ व जनार्दन हणमंते, दत्ताजी त्र्यंबक, केशवपंत, निळो मोरेश्वर, गंगाधरपंत, नीळप्रभु, बाळाजी आवजी, श्यामजी नायक वगैरे मंडळी होती [सभा. ८७-८८; एक्या. क. व. ७८-९, Dil. 112-13; See Sh. And His Times 4th ed. p. 276] ही सर्व यादी अचूक नाहीं. बखरकार सर्वच मोठ्या माणसांचीं नांवें देतात. जेधे शकावलींत सर्जेराव जेधे व येसाजी कंक या दोघांचाच उल्लेख आहे [Source B. of M. H. Vol I-J. S. p. 39]—कुतुबशहा-कडून शिवाजीचें उत्तम स्वागत झालें. "He (Shivaji) was received with uncommon friendliness and was given a few thousand peasants in order to re-occupy, for the king, the Country of Carnatak and Sinsjer (Jinji) [The Dagh-Register of 1677 p. 319; See

Shivaji The Great Vol II, Part I-Pp. 232-3]— कुतुबशहाशीं तह करून शिवाजीनें कर्नाटकच्या स्वारीसाठीं त्याची संमति, मदत मिळविली. [Sh. And His Times 4th ed. Pp. 278-9]— या तहामागील शिवाजीचा हेतु म्हणजे सर्व दाक्षिणात्य राजांची मोगल व विजापूर दरबारांतील पठाण यांजविरुद्ध एकजूट करून त्यांना दक्षिणेंतून हुसकावून लावणें हा होता. "Such duties and responsibilities were entrusted to us that our [Maratha] Padshahi should be made to flourish to the highest degree, the pathans should be destroyed, and steps should be taken to keep the padshahi of Deccan in the hands of the Deccanees" [Shivaji's letter to Maloji Raje Ghorpade; See Sh. The Great Vol. II Part I p. 283]— १६७७ त मार्चच्या शेवटीं किंवा एप्रिलच्या सुरुवातीस शिवाजी भागानगराहून निघाला [Source B. of M. H. Vol I p. 39].

भूपाळगड

२ एप्रिल १६७९ रोजीं [Source B. of M. H. Vol I, J. S. p. 41] दिलीरखानानें शिवाजीच्या ताब्यांतील [पंढरपूरच्या नैऋत्येस ४५ मैलांवर असलेला] भूपाळगड काबीज केला. पुष्कळसें धान्य व माणसें मोगलांच्या हातांत पडलीं. गडावरील ७०० जणांचे हात तोडण्यांत आले व बाकीच्यांना गुलाम म्हणून विकण्यांत आलें. [Busatin-us-Salatin 471, 477-8, 500-1; Dil. 159-63; F. R. Surat Vol 108; Sabh. 94; See Sh. And His Times 4th ed. p. 305]— चिटणीस [पृ. १७३], शिवदिग्विजय [पृ. २६३-२६८], चित्रगुप्त [पृ. ११९] यांतील हकीगतीप्रमाणें संभाजी हा मोगल सैन्याची तुकडी घेऊन भूपाळगडासमोर आला व त्यानें किल्लेदार फिरंगोजी नरसाळा यास गड आपल्या स्वाधीन करण्यास सांगितलें. प्रत्यक्ष छत्रपतीचा मुलगा आज्ञा करतो आहे म्हणून फिरंगोजीनें भूपाळगड त्याच्या स्वाधीन केला व शिवाजीसमोर तावडतोब जाऊन त्यानें सर्व हकीगत सांगितली. तेव्हां शिवाजीनें रागावून त्यास तोफेच्या तोंडीं दिलें. या घटनांचा मुसलमानी किंवा युरोपियन हकीगतींत मुळींच उल्लेख नाहीं. अनुपुराण काव्यांत भूपाळगडच्या संभाजीच्या स्वारीचें वर्णन आहे, पण त्यांत फिरंगोजीला शिवाजीनें तोफेच्या तोंडीं दिल्याचें वर्णन मुळींच आलेलें नाहीं. फिरंगोजीसारखा स्वामिनिष्ठ म्हणून गाजलेला किल्लेदार अविचाराची वागणूक करील हें संभवत नाहीं. शिवाजीच्या कडक शिस्तीचें तोंड भरून वर्णन करण्यासाठीं व संभाजीचा दुष्टपणा दाखविण्यासाठीं बखरकारांनीं संभाजीबद्दल अतिशयोक्त हकीगत दिली असावी. दिलीरखानानें विजापुरास वेढा घातलेला मारून काढून शिवाजीनें १६७९ त भूपाळगड व बहादूरबिंडा मोगलांपासून परत घेऊन तो रायगडास आला [चिटणीस ब. पृ. ३५८]—वैशाख शुद्ध २ १६०१ ला दिलीरखानानें भूपाळगड घेतल्याचें जेधे शकावली सांगते व तो वैशाख वद्य द्वितीया १६०१ ला शिवाजीनें परत घेतल्याचें शिवापूर दफ्तर यादी सांगते [शि. च. प्र. पृ. २९ व पृ. ५३]—कदाचित् शिवापूर दफ्तरांत दिलीरखानानें शके १६०१ वैशाख शु. २ ला भूपाळगड घेतला त्याऐवजीं वैशाख वद्य २ ला घेतला अशी चुकीची तारीख पडण्याचाहि संभव आहे.

भूपाळगड [Bhupalgad] (भौगोलिक वर्णन)

Hill fort—lies within the village limits of Banur at the extreme south-east of the Khanapur Sub-Division. The easiest approach to it is from Khanapur 11 m. by the Karad-Bijapur Rd. to Palshi, whence a rough path passable for ponies leads through a stony country four miles due east of

Banur. A small neck of land divides the spur on which the fort and the village are situated from the main Khanapur plateau. The fort is formed by broken walls striking the edges of an irregular rhomboid raised about 60 ft. above the rest of the plateau. A hill in the centre might serve as the bala Killa or citadel. But it is unfortified and contains a temple of Mahadev. Internal area of the fort is between two and three hundred acres. On the Southeast, east and north is unapproachable up the precipitous descent of about 700 ft. on into the Main valley below. On the west and south there is a small rise of sixty to one hundred ft. The fort is commanded from hills about half a mile to the west. A broad track was made in ancient times from the village of Jarand five miles southeast by which stones used to be sent. There is a small tank inside the fort with a well." [Gazetteer of B. P.—Belgaum District]

महाबळेश्वर

६ जाने १६६५ रोजीं मातोश्री जिजाबाईंची येथें तुला झाली. त्या दिवशीं सूर्यग्रहण होतें [Source Book of Maratha History Vol I–J. S. p. 34].

मालवण

"In a bay almost entirely blocked by rocky reefs, there were formerly three small islands, two of them about a quarter of a mile from the shore, and the third separated from the mainland by a narrow channel. On the larger of the two outer islands stands the famous port of Sindhudurg, and on the smaller the ruined fort of Padmagad, at low tide, connected with the mainland by a neck of sand. On what once was the inner island and is now part of the mainland, lies, almost hid in palms, the old town of Malvan. The coast is very rocky and foul. Abreast the fort a large ship should not anchor in less than eight fathoms" [Gazetteer of the B. P. Vol X—Ratnagiri and Savantvadi—Pp. 346-47] "Malvan has for long been a place of considerable trade. In the sixteenth century it is mentioned as a centre of traffic, with a high road to the Sahyadri hills [Bom. Govt. Sel. New series, X 156] About the middle of the seventeenth century, when Shivaji fortified Sindhudurg, the Creek about a mile and a half north of Malvan was navigable some miles up to Maland or Milandi, then a place of considerable trade." [Ibid Pp. 348–9]

राजकोट (मालवणचा)

"Of the two mainland forts Rajkot and Sarjekot, Rajkot fort stands within the boundaries of the town of Malvan, on rising ground surrounded on three sides by the sea. In 1828, Rajkot was a mere enclosure of dry stone, open towards the bay and flanked at three corners by towers of cement masonry, then entirely ruinous. [Gazetteer of B. P. Vol X—Ratnagiri and Savantwadi p. 351]

सर्जेकोट (मालवणचा)

Sarjekot fort, about 1¾ miles north of Rajkot in the village of Rundi on the coast, is washed on the north by the sea and protected on the three other sides by a ditch. [Gazetteer of the B. P. Vol X—Ratnagiri and Savantvadi p. 352]

"Soon afterwards (after his conquest of Goa and Janjira after 1668) Shivaji visited Malvan,

and built the Sarjekot fort commanding a river two miles north of Malvan, which was then navigable for some distance" [Gazetteer of B. P. Vol I Part II p. 69; -Hutchinson, 156].

माहुली

निजामशाहीला वांचवितांना १६३६ ला शाहजीनें शेवटपर्यंत लढविलेला हा किल्ला ८ जाने. १६५८ रोजीं शिवाजीनें मोगलांकडून घेतला. त्यामुळें उत्तर कोंकणांत शिवाजीचें पाऊल घट्ट रोवलें गेलें. [Shivaji The Great Vol I Part II p. 42] डॉ. बाळकृष्णांनीं येथें दिलेल्या तारखेस ऐतिहासिक पुरावा नाहीं—पुरंधरच्या तहाप्रमाणें हा किल्ला शिवाजीनें १६६६ मध्यें मोगलांच्या स्वाधीन केला [Sh. And His Times 4th ed. p. 124; चिटणीस ब. पृ. १०७, शिवदिग्विजय पा. २४०, सभा. पृ. ४६, ५५, ५९]—फेब्रु. १६७० मध्यें किल्ला मोगलांकडून घेण्यासाठीं शिवाजीनें अचानक रात्रीं त्यावर हल्ला केला. परंतु राजपूत किल्लेदार मनोहरदास गौर याच्या दक्षतेमुळें व पराक्रमामुळें शिवाजीस अपयश [M. A. 99; Dilkasha 65; see Shivaji And His [Times 4th ed. 164]—[नंतर शिवाजीनें पुन्हां एकदां प्रयत्न करून] १६ जून १६७० रोजीं किल्ला काबीज केला. [Source B. of M. H. Vol I, J. S. p. 36]

माहुलीचें भौगोलिक वर्णन

"It is the loftiest of Thana forts on a hill more than 2500′ (2815 ft.) high. The hill has three fortified summits—Palasgad on the north, Mahuli in the centre and Bhandargad in the south. Mahuli, the middle peak is the largest of the three, being upwards of half a mile long by nearly as much broad, with a plentiful supply of water and in many places fine soil" [B. G. Vol XIV p. 219].

"In 1661 (?) it was taken by Shivaji, though defended by a Rajput garrison [Ibid p. 220; based on Scott's Ferista II 18]. It was soon after given to the Mughal but in 1670 after a serious repulse and a siege of two months, it was taken by Moropant" [Gaz. of B. P. XIV p. 220; based on. Grand Duff p. 109].

मिऱ्या

"Mirya, north latitude 17° 1′ 34″ and east longitude 73° 18′ 6″, a high headland of bare laterite rock, lighter in colour than surrounding land and from the north, and south looking like an island, lies in the Ratnagiri subdivisin about 2½ miles north of the Ratnagiri fort. Its very steep sea face, covered with a large laterite boulders, ends near the water edge in cliffs of varying height. Mirya peak at its highest part, on which there is an old flag-staff, is 475 feet above the sea." [Gazetteer of the B P.–Vol X–Ratnagiri and Savantvadi–p 353].

मुधोळ

१० ऑक्टो. ते ७ नोव्हें. १६६४ च्या दरम्यान आदिलशाह व शिवाजी यांत वितुष्ट आलें व खवासखान कुडाळवर, चालून गेला. शिवाजी आपल्या सैन्यासह (मुधोळला) गेला व बाजी घोरपड्याला ठार मारलें. [Source Book of Maratha History Vol I—J. S. p. 34]—बाजी घोरपडे मुधोळास आहे असें समजतांच शिवाजीनें मुधोळवर अचानक हल्ला केला व तें ठिकाण काबीज करून त्याची लूट केली [प. सा. सं. १०४१].—डच रेकॉर्डस् व सभासद यांवरून पाहतां, शिवाजीनें बाजी घोरपडे खवासखानास मिळण्यापूर्वींच त्याला एकट्याला गांठून लढाईंत मारलें. शिवाजी स्वतः मुधोळला गेल्याचा ऐतिहासिक पुरावा नाहीं.

मोहनगड (जासलोडगड ?)

जासलोडगड हें चुकीचें मोडी वाचन असून त्याऐवजीं जायपाडगड पाहिजे. जायपाड हें गांव वेळवंडच्या दक्षिणेस ३ मैल असून, त्याच्या दक्षिणेकडे चढती डोंगरांची रांग गोलेश्वर या डोंगरापर्यंत चढत जाते. गोलेश्वरचा ३२००' उंचीचा डोंगर हिरडोशीच्या ईशान्येस ५ मैलांवर आहे. यावरून त्याच्या आश्रयानें हा नवीन गड वसविलेला असावा. [सर्व्हे नकाशा ४७।F१२]

मंगळवेढें

इ. स. १६७९ मध्यें मोगल सरदार दिलीरखानानें विजापूरवर चढाई चालविली. त्या वेळीं शिवाजीनें विजापुरकरांच्या विनंतीनुसार विजापूरच्या संरक्षणाची जबाबदारी आपल्यावर घेतली. मोगल सरदार सुजनसिंग यानें शिवाजीच्या लोकांकडून मंगळवेढें घेतलें व तो विजापूरच्या जवळ आला. [Masir-i-Alamgiri 182; See Shivaji And His Times 4th ed. p. 310].

मंडणगड (Mandangad)

"This fort on the hill of the same name in Dapoli, about 12 miles insland from Bankot, has two forts and a triple stockade with an area of about 8 acres. Of the three fortifications, Mandangad proper, with two reservoirs, lies to the south, Parkot is in the middle, and Jamba, with a dry reservoir on the north.... Though they are probably much older, local tradition ascribes Mandangad to Shivaji, Parkot to the Habshi, and Jamba to Angria" [Gazetteer of B. P.—Vol X-Ratnagiri and Savantvadi p. 352].

येलबुर्गा

जाने. १६७७ मध्यें शिवाजीचा सेनापति हंबीरराव मोहिते यानें गदग जिल्ह्यावर स्वारी केली. कोप्पळ जिल्ह्याचा मुख्य अधिकारी विजापुरी सरदार हुसेनखान मियाना हा हंबीररावावर चालून गेला. दोघांची येलबुर्ग्याजवळ गांठ पडून मोठी लढाई झाली. हंबीररावाचा विजय होऊन त्यानें २००० घोडे व कांहीं हत्ती पाडाव करून आणले. सर्जेराव जेधे याचा मुलगा नागोजी जेधे यानें हुसेनखानाच्या हत्तीच्या पोटांत जखम केली तेव्हां हुसेनखानानें बाण मारून नागोजीस ठार केलें. त्याची पत्नी गोदूबाई ही कारी येथें सती गेली [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 39]—हुसेनखान मराठ्यांचा कैदी झाला [Sh. And His Times 4th ed.p. 300]—याच स्वारींत मराठ्यांनीं कनकगिरी, हर्पनहळ्ळी, रायदुर्ग, चितळदुर्ग, विद्यानगर [Vijayanagar ?], बुंदीकोट [?] येथील पाळेगारांना ताब्यांत आणलें [Sh. And His Times 4th ed. p. 301; सभा. पृ. ८१]—जेधे शकावलि [Source of M. H. Vol I—J. S. p. 39] व ९१ क. ब. कलम ७४ यांमध्यें हंबीरराव मोहिते असा उल्लेख नसून 'बहिरराव' असा उल्लेख आहे. सभासद[८०-८१] मात्र हंबीरराव असा उल्लेख करतो. 'हंबीर' या शब्दाबद्दल मोडीमध्यें 'बहिर' असें वाचलें जाण्याचा संभव आहे. जेधे शकावलींत लढाई यालगेदल्याला झाली, असें म्हटलें आहे. त्याचें सरकारांनीं येलबुर्गा केलें आहे. सभासद [पृष्ठ ८०-८१] ही लढाई संपगांवच्या पलीकडे झाली असें म्हणतो. तेव्हां या लढाईचें ठिकाण निश्चित करणें कठीण आहे. पण तें येलगंदल असावें असें नकाशावरून दिसतें.—बुसातिनुस्सलातिनमध्यें एवढाच उल्लेख आहे कीं, शिवाजीनें हुसेनखानाला कपटानें पकडलें.—याच स्वारींत मराठ्यांनीं मुंगीपाटण (कीं पट्टण) लुटलें. [Sh. And His Times 4th ed. p. 30]—शिवाजीच्या पश्चात् त्याच्या सरदारांनीं केलेल्या कर्नाटकांतील स्वाऱ्यांमुळें शिवाजीचें राज्य पश्चिम किनाऱ्यापासून पूर्वेच्या किनाऱ्यापर्यंत पसरलें. "The troops

of Shivaji had pushed their conquest further in other provinces in such a way that we were assured that there was only a distance of about 30 leagues by road between his estates on the coast of India and his conquests in these ports." [La Mission du Madure III p.271]

रत्नागिरी (किल्ला)

"The Ratnagiri Fort is a series of fortifications on the high headland which forms the west end of the north arm of the Ratnagiri harbour. This headland, in shape like a horse's foot with the toe pointing south, the sides each about 1320 yds. long and the heel or broad north end about 1000 yds. across, has a total area of about 120 acres [Gazetteer of the B. P. Vol X—Ratnagiri and Savantvadi p. 367]—Shivaji who is said to have gained possession of the fort about 1670, added or renewed the strong wall that crests the eastern ridge south to the light house-point, and built protecting towers on two commanding points, one to the south on the site of the present courthouse, adalat, the other to the north on Mirya Hill" [Ibid p. 368].

राजगड

तोरणा किल्ला घेतल्यावर त्याच्या पूर्वेस पांच मैलांवर शिवाजीनें राजगड हा नवीन गड बांधला [सभा. पृ. ६; ९१ क. ब. कलम २९]—हा केव्हां बांधला त्याचा नक्की सन सांगतां येत नाहीं—कोणत्या सालीं शिवाजीनें यास आपली पहिली राजधानी बनविलें तेंहि नक्की सांगतां येत नाहीं—१६५८ ते १६६७ या काळांत शिवाजीचें इतर गडांपेक्षां याच गडावर जास्त काल वास्तव्य होतें असें दिसत असल्यानें या काळांत हा गड शिवाजीची पहिली राजधानी होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं—राजगड ही शिवाजीची राजधानी असल्याचा शेवटचा उल्लेख डच रेकॉर्डस्‌मध्यें सांपडतो—त्यांतील पत्र १२ नोव्हेंबर १६६७ सालचें आहे. "Siewagie had manfully defended the fortress of Rengena against the Visiapour general Bullus chan until the 14th June, but that owing to the heavy rain he was obliged to break up from there and go to his capital Rasgar...." [Kol Arch. 1152, fols 753-4; See Shivaji The Great Vol I P. II p. 571]—मोगलांशीं ठरलेल्या १६६५ मधील पुरंधरच्या तहाप्रमाणें राजगड शिवाजीच्याच ताब्यांत राहिला [प. सा. सं. १०६४]—२४ फेब्रु. १६७० रोजीं राजारामाचा राजगडावर जन्म [Source B. of M. H. Vol I—J. H. p. 36].

राजगड शिवाजीनें केव्हां बांधला ?

किल्ल्याचे कामास शके १५७१ त शाहजीची विजापुरकरांच्या कैदेंतून सुटका झाल्यावर प्रारंभ [जेधे करीना, शि. च. प्र. पृ. ४१]—प्रथम पूर्वेचा माचीचा भाग बांधण्यांत येऊन, त्यास 'सुवेळा' हें नांव देण्यांत आलें. नंतर अंगाचा भाग बांधीत असतां दारूखान्याचा स्फोट झाला. हवालदार उडून दूर पडला, परंतु जिवंत राहिला. म्हणून दक्षिण माचीस संजीविनी हें नांव ठेवण्यांत आलें. अफजलस्वारीचे वेळीं बालेकिल्ल्याचें काम चालू होतें. खानास मारल्यावर त्याचें शिर गडाचे दरवाजावर कोनाडा करून त्यांत ठेविलें होतें. [जेधे क. शि. च. प्र. पृ. ४६]. शके १५८५ पर्यंत चार वर्षें गडाची उत्तर अंगाची माची जी पद्मावती ती बांधण्याचें काम चाललें होतें. व तेथेंच महाराजांचे राजवाड्याची सदर आहे. गुंजवणेकर पुरोहित यांनीं 'येथील प्रासादाचें वास्तुशांतीचें उपेंद्र आम्ही गुंजवणेकर पुरोहित यांनीं शके १५८५ मध्यें घेतलें आहे, तुम्हांस संबंध नाहीं' असें वादांत बोराळेकरांना बजावलें आहे.

Scanned by CamScanner

वरील हकीकत स. ग. जोशी यांच्या 'राजगड शिवाजीनें कधीं बांधला ?' या लेखांत आली आहे. [ऐ. संकीर्ण साहित्य, खं. १, भा. इ. सं. मं. स्वी. ग्रं. ३५ पृ. ११७–११९] —राजगड शिवाजीनें १६४५ च्या सुरुवातीस किंवा १६४४ च्या अखेरीस विजापुरकरांकडून घेतल्याचें आदिलशाहाच्या दादाजी नरस प्रभूस लिहिलेल्या फर्मानावरून दिसतें [पाहा राजा शिवाजी, गो. स. सरदेसाई पृ. ३६]. पण तें पत्र अस्सल नसून बनावट वाटत असल्यानें त्यांतील तारीख व मिति यांवर विश्वास ठेवणें कठिण आहे.

राजगड हा मुळांत शिवाजीनें बांधलेला नाहीं, त्यानें त्याच्या माच्या बांधून तो भक्कम केला. राजगडला मूरबदेव असें १६३४ च्या फारसी पत्रांत म्हटलें आहे. राजगडावर शिवाजीस द्रव्यसांठा सांपडल्याचा उल्लेख मराठी साधनांत तर येतोच, पण इंग्रजांच्या पत्रांतहि तो आला आहे—

"It is said that during the demolition of the fortifications of Rasigar he (Shivaji) found immense treasure, and with this he supported his forces, by whom he was well served because they were always very well paid. [E. R. S. Part II-531 p. 324]

राजगडचें भौगोलिक वर्णन

"Trekking for about 5 miles via Vajeghar and Pimpri you enter Rajgad by the Pali or western gate. There are two more gates—the Gunjan Gate and Alu Gate. The Pali Gate takes you to Padmavati or the northern Machi, the Gunjan Gate takes you via the village as also the rivulet Gunjavani, to the Suvela or south-eastern machi, and the Alu Gate to the Sanjivani or the south-western machi.

"The fort has a striking shape, being almost a three-bladed propeller or fan. The bale-killa occupies the boss and rises 4574 ft. above sea level. And the three machis are the three hill arms extending from the centre for about 4, 7 and 7 furlongs respectively. It seems to have existed long before Shivaji. But most probably it was a bare peak and could hardly have afforded accommodation for a score of huts. The three hill arms, moreover, provided an easy approach and its position could not be considered impregnable. It was Shivaji who fortified these Machis and rendered Rajgad invincible. With the peculiar formation of the hills and the isolated position of the new fortifications, the resulting structure came to be regarded as four independent forts and are so referred to in the available lists of forts, and what is more, were entrusted to four different officials.

"The construction of the fort went on probably intermittently between the years 1656 and 1663. Being guarded on every side by hillranges, and with an ample living space on its plateau and a copious water-supply, it was a stronghold after Shivaji's heart.

"Portions of the outer wall of a bastion are protected by subsidiary walls or barbicons erected at a short distance from the base and only about 5 ft. high. They afford additional protection and cover for the defender, besides acting as a retaining wall to the principal bastion. It is appropriately named as chilkhat or armour. A very interesting form of chilkhat or protective walling is to be seen on the inner side. Inside the outer wall there is another, leaving a deep recess between the two, for a considerable distance,

affording moving and standing room for the defenders. Safe in this underground passage, they could charge from the lower rows of loopholes or could walk through tunnels in the bastions to the outer chilkhats. In the last resort it could afford a hiding place for springing up a surprise on an unwary intruder". [Here came swaraj by D. V. Kale Pp. 27-34]—[Also important a sketch-map of Rajgad Ibid p. 34].

राजमाची

कल्याणच्या १६५७ च्या स्वारीनंतर त्याच वर्षीं शिवाजीनें पुणें व कल्याण यांमध्यें असलेल्या बोरघाटावरील हा किल्ला घेतला असावा. या किल्ल्याबरोबरच त्यानें लोहगडहि जिंकून घेतला असावा. त्यामुळें पुण्यापासून ठाण्यापर्यंतचा प्रदेश एका तडाख्यासरशीं त्याच्या हातीं आला [Shivaji The Great Vol I, Part II p. 42].

राजापूर

राजापूर येथील पत्रांत [PSS. 790; ERS Vol I, L. 2] शिवाजीचें सैन्य राजापूर येथें आल्याचा उल्लेख—[ही स्वारी बहुधा रुस्तुम-जम्याच्या डि. १६५९ मधील पराभवानंतरची असावी.]—इंग्रजांनीं शिवाजीच्या सरदारास अफजलखानाचीं जहाजें दिलीं नाहींत. तेव्हां त्यानें गायफर्डला कैद केलें व खारेपाटण येथें ठेवलें [Ibid and ERS. Vol. I, L. 3]. तक्रार आल्यावर शिवाजीनें त्याची सुटका केली. [प. सा. सं. ८०४]—रेव्हिंग्टनचे उद्गार. "Shivaji is so great and noble a person that he would do no injustice" [ERS Vol. I, L. 3] —हा प्रसंग २० जाने. १६६० सालीं घडला [New History of the Marathas Vol I, p. 140]—शिवाजीचा दुसरा हल्ला मार्च १६६१ मध्यें [New History of the Marathas Vol I, p. 141; Dagh Register, 1661, 11th July, p. 215; See Shivaji the Great Vol I Part II Pp. 131-32]—रेव्हिंग्टन व इतर इंग्रजांची कैद [Dagh Register 1661, 11th July, p. 215; See Shivaji the Great Vol I Part II p. 132]—शिवाजीनें हिंदु, मुसलमान, डच वगैरे सर्व व्यापाऱ्यांकडून खंडणी घेतली. जमिनीखालीं पुरलेली संपत्तिहि खणून काढण्यांत आली. [शि. भा. ३० व डच रेकॉर्ड्स् ६]—१७ जाने. १६६३ रोजीं इंग्रज कैद्यांची सुटका [New History of the Marathas Vol I by Sardesai p. 142]—जाने. १६७५ मध्यें दत्ताजी पंडितानें कोल्हापूर घेतल्यावर शिवाजी कोल्हापूर, कुडाळमार्गें फोंड्यावर हल्ला करण्यासाठीं जात असतां जॉन चाइल्ड व इतर इंग्रज व्यापाऱ्यांनीं राजापूर येथें त्याची भेट घेतली व राजापूरच्या वखारीसाठीं त्याच्याकडून कांहीं सवलती मिळविल्या [F. R. Surat Vol 88, Part II Fol 33, 42, 43; F. R. Surat Vol 66 Fols. 45-48].

राजापूरचें भौगोलिक वर्णन

हें बंदर सह्याद्रि-निर्गत अशा अर्जुना नदी आणि तिला मिळणाऱ्या व राजापूर आणि धूतपापेश्वर या दोन गांवांचे मध्यें वाहणाऱ्या लहान नदीचें संगमांत वसलेलें आहे. सन १६४७ ते १७०७ पर्यंत इंग्रजांची गढीवजा वखार तेथें होती. त्यांच्या त्या काळांतील हालचालींचें वर्णन मुद्रित झालेलें असून त्याची एक प्रत भा. इ. सं. मं. जवळ आहे. सहासात कोसांवरील समुद्रांतून येणाऱ्या नौका या गढीचे खालीं लागत असून सांप्रत तेथें मामलेदार-कचेरी इत्यादि राजकीय विभाग आहेत. याचेच पूर्वेस राजापुरांत अर्जुना नदीचे कांठीं भागशेट तेली याची वखार त्या वेळीं फ्रेंच किंवा अन्य परदेशस्थांचें व्यापारस्थान होतें. त्यांनीं आगळीक केल्यावरून शिवाजीनें तें स्थानहि लुटलें. या वखारीचे दुमजली अवशेष अजून सुदृढ स्थितींत आहेत. या सागरगामी नदींत इंग्रजांशीं युद्ध होऊन इंग्रजांचा मोड

Scanned by CamScanner

झाला. श्रीगंगाबाईला शिवाजी दर्शनार्थ आल्या-वेळीं रानडे हे त्यांचे तीर्थोपाध्याय होते. श्रीगंगाबाईचा आद्य प्रादुर्भाव शके १४९५ श्रीमुखसंवत्सरीं पौष युग १० युक्त ११ ला माध्याह्नीं झाल्याचें गंगेचे बखरींत आहे. श्रीगंगाबाईचे पश्चिमेकडील श्रीधूतपापेश्वर मंदिरांतील एका शिलालेखांत शके १७९२ शुक्ल संवत्सराची नोंद आहे. श्येनवीजातिनिर्णयाचें राजकीय कारण, काव्येतिहाससंग्रहांतील २६ ग्रंथांक जी चित्रगुप्त–बखर तिच्यांत पृ. १२४–२५ वर आलें आहे. शिवाजीनें कुडाळवर स्वारी केली त्या वेळीं कुडाळदेसकरांचा सबनीस अनंत शेणवी यानें फिरंग्यांच्या मदतीनें शिवाजीस दगा देण्याचा केलेला प्रयत्न ['पुण्यश्लोक युगप्रवर्तक छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज आणि राजापूर' हा रघुनाथ पाटणकर, राजापूर यांचा लेख].

कै. श्री. रा. ब. वासुदेव अनंत बांबर्डेकर यांच्या 'श्री भट्टोजी दीक्षितज्ञातिविवेक' या ग्रंथावरील श्री. पाटणकरांच्या संस्कृत पद्यमय विस्तृत अभिप्रायावरील एका श्लोकाच्या टिप्पणींत अनंत शेणव्यानें शिवाजीस दिलेल्या दग्याच्या प्रसंगाचा त्रोटक उल्लेख आला आहे. बांबर्डेकरांचा ग्रंथ वाचून पाटणकरांना भवानराव पावगी यांच्या 'विलायतचा प्रवास' या ग्रंथाचें स्मरण होतें [Ibid].

७० वर्षांपूर्वी राजापूर येथें दुसजली आगबोट आली; तेथें आतां लहानसान होड्याहि येणें दुर्घट आहे.

राजापूर (गॅझेटियरमधील वर्णन)

At the time of the first Musalman conquest (1312), Rajapur was the chief town of a district. In 1638 it is said to be one of the best Deccan maritime towns [Mandelslo in Haris, II, 130]. In that year courtier's Association established a factory at Rajapur, and ten years later (1649), the Musalman governor offered the trade to the Presidency of Surat and because of its pepper, cardamoms, and freedom from Dutch interference the offer was accepted. In 1660 and 1670 Shivaji plundered the town sacking the English factory. In. 1673 it is mentioned as then a French and formerly an English factory." [Gazetteer of B. P. Vol X—Ratnagiri and Savantvadi—p. 360]

"The only stronghold is a small fort, gadi, on the right bank over the river. On slightly rising ground with a filled up ditch on the south side, the fort is a strong masonry building surrounded by a wall with two bastions [Gazetteer of the B. P.—Vol. X—Ratnagiri and Savantvadi—p. 361].

रामनगर

१६ जून १६७२ ते १४ जुलै १६७२ च्या दरम्यान मोरोपंत पेशव्यांनीं रामनगर जिंकून घेतलें. तेथील राजा दमणला पळाला [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 37]—मे १६७६ मध्यें मोरोपंतांनीं रामनगरच्या राज्यांतील पिंडवल (Pindol) व पावना किंवा पानज (Painech) हीं ठिकाणें काबीज केलीं [F. R. 89, Surat to Bom. 27th May and 1st June 1676; See Sh. And His Times 4th ed. p. 217]. —रामनगर १६७२ त शिवाजीनें घेतलें, तरी तेथील किल्ला १६७४ त शिवाजीच्या हातीं आला [प. सा. सं. २११४].

रायगड

जावळीच्या मोऱ्यांच्या ताब्यांतील हा किल्ला शिवाजीनें जेधे, बांदल, सिलिमकर यांच्या मदतीनें १५ एप्रिल ते १४ मे १६६५ च्या दरम्यानच्या काळांत जिंकून घेतला [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 29]—१६६५ च्या पुरंधरच्या तहांत हा गड शिवाजीकडे कायम राहिला [प. सा. सं. १०६४]—शिवाजीनें राजगडाहून रायगडला आपली राजधानी

कोणत्या सालीं नेली हें निश्चित सांगतां येत नाहीं--श्री. वैद्यांच्या मताप्रमाणें [Sh. The Founder of M. swaraj p. 198] १६६७ सालीं रायगड ही राजधानी झाली असावी. कारण पुणें परगणा हा अजून मोगलांच्याच ताब्यांत असल्यानें राजगडला राजधानी ठेवणें सुरक्षितपणाचें नव्हतें.—त्यांचें म्हणणें सयुक्तिक असलें तरी ऐतिहासिकदृष्ट्या खरें नाहीं. राजवाडे खं. ८ पृ. १८ वरून शिवाजीनें १६७०-७१ च्या सुमारास रायगडास राजधानी नेण्याचें ठरतें.—इंग्रज वकील लेफ्ट. उस्टिक याची शिवाजीशीं तहाचीं बोलणीं करण्यासाठीं इ. स. १६७२ मध्यें रायगडला भेट. त्यास अपयश. [F. R. Surat Vol. 106 Fol. 74. 86,105] —इंग्रजांचा दुसरा वकील निकल्स याची मे व जून १६७३ मध्यें रायगडला भेट [Diary of Niccolls; See Shivaji The Great Vol I Part II Pp. 417-26]--इंग्रजांचा तिसरा वकील नारायण शेणवी याची रायगडला २४ मार्च १६७४ ला भेट व ३ एप्रिल रोजीं शिवाजीशीं मुलाखत [F. R. Surat Vol 88 Fols. 78-83-Narayan Shenvi's letter]—२९ मे १६७४ रोजीं शिवाजीचा रायगडावर उपनयन-समारंभ. ३० मे १६७४ रोजीं वैदिक मंत्रानुसार त्याचीं (आपल्या पत्नींशीं) पुन्हां लग्नें. ६ जून रायगडावर राज्याभिषेक [Source B. of M. H. Vol I-J. S.-p. 38]--१६७४ च्या मे व जूनमध्यें इंग्रजांचा चौथा वकील हेन्री ऑक्झिंडेन हा रायगडावर होता. राज्याभिषेक-समारंभ झाल्यावर शिवाजीनें त्याच्याशीं ११ जून रोजीं तह केला. [F. R. Surat Vol 88; O. C. Vol 35 No. 3965; See Shivaji The Great Vol II Part 1 Pp. 7-17] —सप्टेंबर १६७५ मध्यें सॅम्युएल ऑस्टिन या इंग्रज वकिलाची व शिवाजीची मुलाखत [O. C. Vol 36, 4106; See Shivaji The Great Vol II, P. I Pp. 66-74] —२८ सप्टें. १६७९ रोजीं रायगडला तलवारींतून ज्वाळा निघाल्या [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 41].—३ एप्रिल १६८० रोजीं दुपारीं शिवाजीचा मृत्यु [Ibid p. 41].

शिवाजीस रायगड कां बळकावतां आला ?

ऑगस्ट १६५७ मध्यें शाहजहान बादशाह व विजापुरकर यांत तह घडून आला. त्यांतील एक कलम असें होतें कीं, बेदर, कल्याणी, परिंडा हे किल्ले व त्यांखालील सर्व मुलूख व निजामशाही कोंकणांतील सर्व किल्ले व वांगी परगणा आदिलशहानें मोगलांस द्यावे [History of Aurangzeb, Vol. I, p. 278; प. सा. सं. ७२८]. अवरंगजेब या वेळीं दक्षिणचा सुभेदार होता. त्याला शाहजहानच्या आजारीपणानें उत्तरेंत जावें लागल्यानें हा तह पदरांत पाडून घेतां आला नाहीं व आदिलशाह व शिवाजी यांतील युद्ध टळलें. उत्तरेंत जाण्यापूर्वीं अवरंगजेबानें आदिलशहाशीं दुसरा तह १६५७-५९ त केला. त्याप्रमाणें त्यानें परिंड्याचा किल्ला, कोंकण, वांगी महाल हे खालसा केलेले प्रांत परत आदिलशहास दिले व त्या प्रांतांतील शिवाजीनें बळकावलेले किल्ले त्याजपासून परत घेण्याची आदिलशहास आज्ञा केली. हा दुसरा तह पहिल्यापेक्षां बराच मऊ असल्यानें शिवाजीवरील स्वारीची निकड कमी झाली. दुसऱ्या तहाचा आधार [सरकारलिखित अवरंगजेब भा. १ ला, पृ. ३६७; प. सा. सं. ७४४].

[ही सर्व माहिती शां. वि. आवळसकर यांच्या 'रायगडची जीवनकथा' या पुस्तकाच्या पृ. २१-२२ वरून घेतली आहे.]

रायगडचे अधिकारी

(१) १६५७-५८—रायगडच्या इमारतीवर आबाजीपंत व रामराव प्रभु यांस ठेवलें. [शि. च. सा. खं. १०, ले. ४१]

(२) सन १६७३-७४ त रामाजी दत्तो हा रायगडावरील रत्नशाळेचा अधिकारी होता.

त्यास सांगून शिवाजीनें राजाभिषेकसिंहासन तयार करविलें. [शि. च. सा. खं. १०, ले. ४१]

[ही माहिती शां. वि. आवळकरांच्या 'रायगडची जीवनकथा' पुस्तकांतील २२ व ४४ पृष्ठांवर आहे.]

रायगड—खर्चासंबंधीं तरतूद

रायगडावरील खर्चाची तरतूद राज. खं. ८, ले. २२ व प. सा. सं. १४५९ मध्यें दिली आहे. [पाहा रायगडची जीवनकथा पृ. २७]

रायगडचें भौगोलिक वर्णन

"प्रथमदर्शनीं रायगड बाजूस असल्यासारखें वाटतें, पण मुंबई, पुणें, सातारा हीं शहरें तेथून सारख्याच अंतरावर आहेत. महाडच्या शिवकालांतील बंदरापासून रायगड फक्त सोळा मैलांवर व अरबी समुद्रापासून ४८ मैलांवर आहे. सह्याद्रीच्या किल्ल्यांच्या रांगांतील तो एक दुवा आहे. रायगडची भूमि शिवराजाभिषेकापर्यंत रक्तलांछित नव्हती [? शिवाजीनें मोऱ्यांकडून गड घेतला तो लढूनच!]. मानवी रक्त न सांडलेल्या भूमीवर आपला राजाभिषेक व्हावा असें शिवाजीस वाटलें असावें. रायगडच्या नैसर्गिक रचनेमुळें व मोगलांच्या हल्ल्यांपासून बचाव व्हावा म्हणून शिवाजीनें त्याला राजधानी बनविलें [Book of Bombay by James Douglas].

सुरतेचा जुना रस्ता रायगडजवळून जात असून दोन्हींमधील अंतर १०-१२ मजलांचें होतें. त्याचप्रमाणें राजगड केवळ ४-५ मुक्कामांवर आहे [शि. च. वृ. सं. खं. ३ रा फारसी विभाग, पृ. ८५-८६].

'केळदिनृपविजयम्' मध्यें 'भूतलांत आश्चर्यकारक म्हणून गणला जाणारा रायरी' असें वर्णन आहे. [शि. च. वृ. सं. खं. १ पृ. ६०]—कुलाबा गॅझेटियरप्रमाणें उत्तर अक्षांश १८°-१४' व पूर्व रेखांश ७३°-२०'. समुद्रसपाटीपासून उंची २८५१'—किल्ले महरूसा ऊर्फ जंजिऱ्याच्या पूर्वेस ४० मैलांवर रायगड आहे. तुटलेल्या कड्यांमुळें सह्याद्रीच्या रांगांपासून रायगड अलग झाला असून भोंवतीं सुमारें एक मैल रुंदीची दरी आहे. या दरींतून काळ व गांधारी या दोन नद्या पावसाळ्यांत पावसाचें गदळ पाणी महाडजवळ खाडींत आणून ओतीत असतात. सर्व बाजूंनीं सह्याद्रीच्या रांगांनीं वेढलेला आहे. पश्चिमेस १६ मैलांवर माणगांव हें तालुक्याचें ठिकाण असून तेथून रायगडचा आकार घोड्याच्या नालाप्रमाणें वाटतो. दक्षिणेकडून नजर टाकल्यास काळकाईचा व गुइरीचा डोंगर रायगडच्या सन्निध असल्यासारखे भासतात. काळकाईच्या डोंगरावरूनच सन १८१८ मध्यें तोफा डागून इंग्रजांनीं गड जेर केला. जेम्स डग्लस म्हणतो कीं, रायगडचें अचूक नि स्पष्ट दर्शन तोरण्यावरून होतें, कारण तोरणा रायगडाच्या पूर्वेस २० मैलांवर असून हजार फुटांनीं जास्त उंच आहे. रायगडापासून दोनच मैलांवर असलेल्या, सह्याद्रीच्या पश्चिम रांगेंतील लिंगाण्यावरून रायगडचे उध्वस्त अवशेषहि आढळांत येतात. तेथून अगदीं समोर पूर्वेस रायगडचें भवानी टोंक दिसतें व रायगडच्या वायव्येकडील टकमक टोंकाचा तुटलेला कडा दिसतो.

रायगडच्या पूर्वेस सोळा मैलांवर बीरवाडी हें शिवपूर्वकालीन गांव असून, तेथून ईशान्य दिशेनें रायगडावर जातां येतें. रस्त्यावर छत्री निजामपूर रायगडापासून चार मैल अंतरावर असून छत्री निजामपूरपासून वाडी किंवा रायगडवाडी हें ठिकाण दीड मैलावर आहे. तेथून रायगडची चढण सुरू होते. रायगडचे अठरा कारखाने येथेंच होते.

वाडी व पाचाड हीं दोन्ही ठिकाणें रायगडच्या पायथ्याशीं असून त्यांमधील अंतर दीड मैलाचें आहे. दोहोंचे दरम्यान डोंगरांची निरुंद दरड आहे. कोंझरहून पाचाडास जाऊं लागलें

Scanned by CamScanner

म्हणजे, सावंताची चौकी म्हणून पाचाडचें एक चौकीचें ठिकाण लागतें. त्याचें २०'×१५' चें जोतें शिल्लक आहे. रायगडच्या डोंगराच्या कडसरीसच पाचाड गांव वसला आहे. पाचाड येथें पूर्वी रायगडची पेठ असून, गडावर लागणाऱ्या वस्तू येथील दुकानदार पुरवीत. पूर्वी पाचाड येथें १०,००० घोडेस्वारांची शिबंदी असे. [Book of Bombay by J. Douglas]. येथें शिवाजीनें जिजाबाईकरितां एक वाडा बांधला होता. त्याचें जोतें २००'×४०' आहे. त्यासच कोट म्हणत. तटाची भिंत ६' जाड असून उंची ८'×१२' आहे. वाड्याचें जोतें व तटबंदी आजहि दृष्टीस पडते. जिजाऊचें देहावसान याच वाड्यांत झालें. [पृ.५] वाडी समुद्रसपाटीपासून ६००' उंच आहे. तेथील मार्गानें गड चढूं लागलें म्हणजे उजव्या बाजूस वायव्य कोपऱ्यांत खूबलढा बुरूज लागतो. त्याच्या शेजारीं पूर्वी असणारा 'चित्' दरवाजा आतां कोसळला आहे. बुरूज २७' उंच असून त्याचा घेर ५०' आहे [रायगड कि. चें वर्णन, पृ. ३२, ३३]. खूबलढा बुरुजापासून 'नाना' दरवाजा सुमारें तीन फर्लांगावर आहे. हा मार्ग एका निरुंद दरडीवरूनच आहे. गॅझेटियरमध्यें 'नाना' दरवाजा म्हटलें आहे, तें चूक असून पेशवे दफ्तरांतील अप्रसिद्ध कागदांप्रमाणें तो 'नाणें' दरवाजा होय. रायगडवाडी येथील वर निर्देशिलेल्या धान्याच्या कोठारांपासून नाणें दरवाजा सुमारें एक मैल अंतरावर आहे. तेथें रायगडची उंची १२००' भरते.

सन १६७४ च्या मेंत ऑक्झिडेन रायगडावर याच वाटेनें आला होता. त्यानें रायगडच्या दोन दरवाजांचा उल्लेख केला असून या दरवाजास त्या वेळीं लहान दरवाजा म्हणत असें त्यानें सूचित केलें आहे. लहान शब्दाचें स्वरूप क्रमाक्रमानें नाना झालें असावें. मुख्य दरवाजा महादरवाजा म्हटला जात असला पाहिजे.

नाणें दरवाजास दोन कमानी आहेत. त्यांची उंची अनुक्रमें १२ व १४ फूट आहे. दोन कमानींच्या दरम्यान सतरा पायऱ्या आहेत. दरवाजाच्या दर्शनी भागीं एक बुरूज लागतो. त्याची उंची २०' आहे. दरवाजाच्या आंतील बाजूस खडकांत पहारेकऱ्यांसाठीं दोन लहान खोल्या तयार केलेल्या आहेत. नाणें दरवाजापासून महादरवाजा आणखी १०००' उंच आहे. त्याची उंची २२००' आहे. नाणें दरवाजाचे वर ३०० फुटांवर तोफेचा एक मोर्चा आहे. शिवाजीनें रायगडावर मुसलमानांसाठीं एक मशीद बांधल्याचें सरदेसाई म्हणतात. [New. H. of the M. Vol I p. 264–5] ती वरील मोर्चाजवळ असावी असा आवळसकर तर्क करतात. पण सरदेसायांचें विधान आधाररहित आहे. ही मशीद पुढें जंजिऱ्याच्या हबशांनीं बांधली असण्याची शक्यता जास्त वाटते. मोर्चाजवळ ४०० यार्डावर सपाट जागीं खडकांत खोदलेल्या तीन गुहा असून, त्या धान्य सांठविण्यासाठीं वापरीत. महादरवाजाला ७५' व ६५' उंचीचे दोन दरवाजे आहेत. दोन बुरुजांतील अंतर ८॥ ते १६॥ फूट आहे. महादरवाजापासून हिरकणी टोंक ४००' उंचीवर राहतें व किल्ल्याचा अत्युच्च भाग ६००' उंचीचा उरतो. महाद्वाराच्या डाव्या उजव्या बाजूंस, किंबहुना सबंध वायव्येस रायगडास भक्कम तटबंदी आहे. गडास सर्व बाजूंनीं तटबंदी नाहीं. वर चढून जाण्यासारख्या जागीं मात्र तटबंदी असून, आंत बालेकिल्ल्यास सर्व बाजूंनीं तटाची भक्कम भिंत आहे. महादरवाजाच्या आंत प्रवेश केल्यावर, खडकांत खोदलेली पहारेकऱ्यांची जागा दिसते व उजव्या बाजूस संरक्षकांच्या राहण्याच्या खोल्या आहेत. महादरवाजाखेरीज दक्षिणेस एक चोरदरवाजा आहे. महादरवाजानें आंत गेल्यावर टकमक टोंक व हिरकणी बुरूज थोड्या उंचीवर बाजूस दिसतात. बालेकिल्लाहि

Scanned by CamScanner

दिसतो. महादरवाजापासून पाऊण मैलाच्या वाटचालीनंतर आपण रायगडच्या अत्युच्च जागीं पोहोंचतों. (आरंभीं लागणारी कबर, ज्यानें शिवाजीचे आग्र्यास प्राण वांचविले त्या शिवाजीच्या शय्यागारावरील सेवक फरास मदारशहा याची होय, असें आवळसकर 'शककर्ता शिवाजी, पृ. २२३' चा आधार देऊन सांगतात. पण तो मदारीचा दर्गा असल्याचें सरदेसाई म्हणत नाहींत.) शिवाजीनें गडावर जाण्यासाठीं पायऱ्या बांधवून घेतल्या. कांहीं ठिकाणीं खडकांस सुरुंग लावून, ते फोडून त्यांत पायऱ्या खोदल्या होत्या. उंट, हत्ती, घोडे यांना गडावर चढविण्यांत आलें होतें. मदारशहाच्या कबरेजवळ हत्ती तलाव नांवाचें १२०'×७५'चें तळें आहे. तेथून सुमारें १०० यार्डांवर १२०×१०० यार्डांचा गंगासागर तलाव आहे. शिबंदीसाठीं त्यांतील पाणी वापरलें जाई. शिवाजी व राजकुटुंबांतील मंडळीसाठीं बालेकिल्ल्यांत पाण्याची स्वतंत्र व्यवस्था होती. गंगासागराच्या दक्षिणेस दोन मनोरे असून त्यांचें सर्व बांधकाम मुसलमानी शिल्पशास्त्रास धरून आहे. बालेकिल्ल्याची पूर्वपश्चिम लांबी ३०० यार्ड व दक्षिणोत्तर रुंदी १५० यार्ड आहे. बालेकिल्ल्याच्या पालखी दरवाजांतून आंत गेल्यावर, तटबंदीच्या पश्चिम बाजूनें जाऊं लागल्यास उजव्या बाजूस सात वाड्यांचे अवशेष लागतात. त्यांस शिवाजीच्या राण्यांचे महाल म्हणतात. पालखी दरवाजांतून आंत शिरल्यावर डाव्या बाजूस सिंहासनाकडे जाण्याचा एक मार्ग आहे. या वाटेनें राजकीय कचेऱ्यांकडे लोक जात असत. बालेकिल्ल्याच्या मध्यभागीं, गंगासागराच्या पूर्वेस सिंहासनाची जागा आहे. सिंहासनासभोंवतीं बांधीव चौथरा सुस्थितींत आहे. कचेरीच्या टोंकांच्या दोन खोल्या जामदारखान्याच्या जागा होत. त्यांची रुंदी १५' आहे. सिंहासनासमोरच्या मोकळ्या जागेंत शिवकालांत कारंजें फवारत असे. त्याचे अवशेष अजून शिल्लक आहेत. या कारंजाशेजारीं नगारखाना व बालेकिल्ल्याचें मुख्य प्रवेशद्वार आहे. नगारखान्याच्या आंतील बाजूस दक्षिणेकडे, पूर्वी जेथें दरवाजा होता त्याच्या डावीकडे, रंगमहालाची इमारत होतीसें म्हणतात. रंगमहालासमोर, जेथें भग्नावशेष आहेत तेथें, शिवाजीचा वाडा होतासें सांगतात. बालेकिल्ल्यांतील उरलेल्या सगळ्या अवशेषात्मक इमारती म्हणजे गडावरील कचेऱ्या होत. सिंहासनासमोरील नगारखान्याच्या कमानीची उंची जमिनीपासून ६०' असून बाजू १२' जाड आहेत. समोरच असलेल्या दरबारच्या जागेची लांबी १५०' व रुंदी ७०' आहे. नगारखान्याची एकूण उंची ५०' असून रुंदी ३०' आहे. किल्ल्यावरील मनोऱ्यांचें व नगारखान्याचें शिल्प सारासीन पद्धतीचें असल्यानें केनेडींच्या मतें त्या इमारती शिवपूर्वकालीन असाव्यात. डग्लसनें बुक ऑफ बॉम्बेमध्यें रायगडावरील शिल्प कायरो अगर दमास्कस येथील शिल्पाची आठवण करून देतें असें म्हटलें आहे [Book of Bombay p. 409]. नगारखान्याच्या पूर्वेस थोड्या अंतरावर कुशावर्त नांवाचा कोरडा तलाव आहे. तेथून जवळच श्रीगोंदें टोंक आहे. या दोघांच्या दरम्यानच्या जागेंत शिवाजीच्या प्रधानांचे वाडे होते. या टोंकांच्या पूर्वेस, थोडें खालच्या पातळीवर, भग्न इमारतीचें एक ठिकाण दिसतें. तें दारूखान्याचें कोठार होय. त्याची लांबी ९०', रुंदी २०' व त्याच्या भिंती ३॥' जाडीच्या होत्या. याच्या जवळच खडकांत खोदलेलीं व नेहमीं पाणी असणारीं टांकीं आहेत. बालेकिल्ल्याच्या वायव्यभागीं पीलखान्याची इमारत उभी आहे. उत्तरेस गडावरील बाजारपेठेचे अवशेष जोत्यांच्या रूपानें शिल्लक आहेत. बाजारपेठेच्या खालच्या बाजूस, पूर्वेकडील उतारावर ब्राह्मणवस्ती, ब्राह्मणतळें व एका मनोऱ्याचे भग्नावशेष आहेत. तेथून ईशान्येस एक तटबंदीची जागा असून, आंत महादेवाचें मंदिर आहे. त्याच्या

Scanned by CamScanner

पश्चिमभागीं प्रवेशद्वारापाशीं मारुतीची पाषाणमूर्ति आहे. महादेवाच्या मंदिराभोंवतीं नृत्यांगनांच्या राहण्याच्या जागा असून, मंदिराच्या पूर्व दरवाजापासून थोड्या अंतरावरील एकांत शिवाजीचे दहन झालें होतें. त्या दरवाजाच्या उजव्या बाजूस भिंतीवर "प्रासादो जगदीश्वरस्य..." हे सभासद बखरीच्या परिशिष्टांतील शिलालेख आहेत. येथें पायरींत हिरोजी इंदुलकराचे नांवाचा दुसरा एक लेख आहे. इमारतींच्या खात्यावरील हिरोजी 'इंदलकर' तो हाच असावा. दहनभूमीपलीकडे भग्न इमारतींच्या अवशेषांची रांग आहे. तें शिबंदीचें निवासस्थान असावें. सदर वस्तीपासून विलग असें एक घर आहे. तें बहुधा हेन्री ऑक्झिंडेनला राहण्यास दिलें असावें. या अवशेषांच्या पूर्वेस कालाकुंड नांवाचें एक कुंड आहे. रायगडचा माथा पूर्व-पश्चिम दीड मैल लांब असून, त्याची दक्षिण-उत्तर रुंदी सुमारें एक मैल आहे. माथ्याच्या पश्चिमेस हिरकणी टोंक, पूर्वेस भवानी टोंक, उत्तरेस टकमक व श्रीगोंदें आग्नेयेस.

[ही सर्व माहिती आवळसकर यांच्या 'रायगडाची जीवनकथा' पुस्तकांतील पृ. २ ते १० वरून घेतली आहे.]

रायगड नांव केव्हां ठेवलें ?

शिवापूर-दफ्तरांतील यादींत भाद्रपद वद्य एकादशीस 'गडांचीं नांवें ठेविलीं' असा उल्लेख आहे. त्यापूर्वी रायरी शिवाजीनें घेतल्याची व चंद्रराव मोरे पळाल्याची नोंद आहे. त्यावरून ४ सप्टेंबर १६५६ रोजीं शिवाजीनें रायरीचें नांव बदलून 'रायगड' नांव ठेवलें असावें. आवळसकरांच्या मतें सरदेसायांचें, शिवाजीनें या वेळीं अनेक किल्ल्यांचीं जुनीं नांवें बदलून नवीं संस्कृत नांवें ठेवल्याचें, भाष्य चूक आहे, कारण पुढें जिंकलेल्या किल्ल्यांचीं शिवाजीनें आतांच नवीन नांवें ठेविलीं असणें शक्य नाहीं. [रायगडची जीवनकथा, पृ. २]

रायगडासंबंधीं दंतकथा

रायगडची गुप्त वाट एका अस्पृश्यानें शोधून काढल्याची दंतकथा [शि. च. वृ. सं. ३, पृ. ८५, ८६; इलिंडॉ, भा. ७, पृ. २८८].

रायगड

"It stands 2851 feet above the sea, 16 miles north of Mahad, and about 40 miles east of Janjira. Its sheer scarped sides and long top form a great wedge-shaped block, cut from the Sahyadris by a deep valley about a mile broad at the base and two miles across from crest to crest. [Gazetteer of B. P. Vol XI—Kulaba and Janjira p. 357] In 1662, finding himself cramped on the craggy loft of Rajgad, Shivaji after diligent search, chose for his capital the hill of Rayri...In 1662 he changed the name of the hill from Rayri to Raygad and ordered Abaj Sondev, the governor of Kalyan, to furnish the fort with a complete set of royal and public buildings." [Ibid p. 363]

रांगणा

५ मे १६५८ च्या गोव्याच्या पत्रांत असा उल्लेख आहे कीं, रुस्तुम-इ-जमान या विजापूरच्या सरदारानें लखम सावंताकडून हा किल्ला घेतला. [Pissurlencar, Shivaji, p. 12]—रुस्तुमजम्यानें (विजापूर दरबारला न कळवितां) १६६६ त हा (शिवाजीचा अधिकारी) राहूजी पंडित याच्या स्वाधीन केला. [Karwar to Surat, 5th Sept. 1666; See Shivaji The Great Vol I Part II by Bal krishna, p. 126-27]—१४ एप्रिल ते १२ मे १६६७ च्या काळांत बहलोलखान व एकोजी राजे यांनीं रांगण्याला वेढा घातला तो शिवाजीनें निकरानें परतवून लावला. [Source Book of M. H. Vol I—J. S.—p. 35] —डॉ. बाळकृष्ण यांच्या Shivaji the Great Vol I, Part II मध्यें रांगण्यासंबंधीं

पुढील माहिती येते--त्यांनीं दिलेले आधार व त्यांच्या पुस्तकाच्या पृष्ठांचे आंकडे उजवीकडे कंसांत दिले आहेत.

(१) (१६५८–५९ च्या सुमारास) रुस्तुमजम्यानें लखम सावंतापासून रांगणा किल्ला जिंकून घेतला [Pissurlencar, Shivaji, p. 12; p. 47].

(२) सन १६६६ त रुस्तुमजम्यानें हा किल्ला राहूजी पंडिताच्या स्वाधीन केला [Karwar to Sur. 5th Sept. 1666; p. 126–7].

(३) जेधे शकावलीप्रमाणें बहलोलखान व एकोजी यांनीं १६६७ मध्यें रांगण्यास वेढा घातला असतां १४ एप्रिल ते १२ मेच्या दरम्यान शिवाजीनें तो मारून काढला. डच रेकॉर्डसूप्रमाणें पाहतां, १४ जून १६६७ पर्यंत शिवाजीनें तो बाहेरून विजापुरकरांवर हल्ले करून लढवला, परंतु त्यानंतर पावसामुळें त्याला आपली राजधानी राजगडला न्यावी लागली. [Kol Arch, fols 753–4 Hartman C. S. to Lords 17. Souratta, 12 Nov. 1677 (original); पृ. ५७१].

रोहिडा

शिवाजीनें हा किल्ला बांदल देशमुखांकडून कधीं घेतला याबद्दलची नक्की तारीख उपलब्ध नाहीं. इ. स. १६६६ च्या पुरंधरच्या तहाप्रमाणें शिवाजीनें तो मोगलांच्या स्वाधीन केला [Shivaji And His Times 4th ed. p. 124; २४ जून १६७० रोजीं शिवाजीनें हा किल्ला परत घेतला. Source B. of M. H. Vol I—J. S.—p. 36].

सन १६४५ च्या सुरुवातीस व १६४४ च्या शेवटीं शिवाजीनें रोहिडा घेतला असें आदिलशहानें दादाजी नरसप्रभु यास ३० मार्च १६४५ मध्यें पाठविलेल्या फर्मानावरून दिसतें [राजा शिवाजी—गो. स. सरदेसाई, पृ. ३६; राज. खं. १५, पृ. २७१–२, ले. २६७]. पण हें पत्र अविश्वसनीय असल्यानें त्यांतील रोहिडा घेतल्याची तारीख बरोबर वाटत नाहीं.

लासूर

मोगलांचा दक्षिणेंतील सुभेदार बहादुरखान यानें अवरंगाबादेजवळ धुमाकूळ घालणाऱ्या मराठा सैनिकांचा लासूर येथें जानें. १६७६ मध्यें पराभव केला व त्यांना जुन्नरपर्यंत मागें हटविलें [O. C. 4139, Dil. 140; See Shivaji And His Times 4th ed. p. 216].

लिंगाणा

"लिंगाच्या आकाराचा हा किल्ला महाडपासून ईशान्येस १६ मैलांवर, सह्याद्रीच्या मुख्य रांगेंत तोरणा व रायगड यांचे दरम्यान आहे—समुद्रसपाटीपासून २९६९' उंच आहे. चढण ४ मैल लांब व लिंगाकृति भाग माचीपासून वर आहे. त्याला तट व बुरूज होते व तटबंदीचे आंतील क्षेत्रफळ अवघें २५०० चौ. फूट आहे. आतां तटबंदी व इमारती नष्ट झाल्या असून कांहीं हौद व धान्याच्या कोठारांच्या खुणा तेवढ्या शिल्लक आहेत [कुलाबा गॅ., ३४३] —मोऱ्यांचा पराभव केल्यावर शिवाजीनें हा बांधला [९१ क. ब. कलम ३०—सानेप्रत, पृ. ६१] त्याचा उपयोग कैदी ठेवण्यासाठीं करीत.

[ही हकीकत रायगडची जीवनकथा पृ. ३ व ४ वरून घेतली आहे.]

लोहगड

हा गड शिवाजीनें केव्हां घेतला याची निश्चित तारीख उपलब्ध नाहीं. १६५७ मध्यें कल्याण–भिवंडी घेतल्यावर हा गड घेण्यांत आला असावा. [Shivaji the Great Vol I, Part II, p. 42]—इ. स. १६६५ च्या पुरंदरच्या तहाप्रमाणें शिवाजीनें हा किल्ला मोगलांच्या स्वाधीन केला. [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 124]—१३ मे १६७० रोजीं गडाला दोरांच्या शिड्या लावून तो मराठ्यांनीं काबीज केला. [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 60]

वर्धनगड

१४ ऑक्टो. ते ११ नोव्हें १६६१ या काळांत शिवाजी वर्धनगडला गेला व तो सर्व काळ त्यानें त्या गडावरच काढला. [Source B. of M. H. Vol. I—J. S. p. 33]—शकावलींत 'राजेश्री वर्धनगडास जाऊन राहिले' असें आहे, तें 'राजे श्रीवर्धनगडास जाऊन राहिले' असें पाहिजे.

वसई

(1) "In 1674 Moro Pandit estabilshed himself in Kalyan, and forced the Portuguese to pay him 1/4 of the Bassein revenues" [Gazetteer of the B. P. Vol xiv—Thana—p. 33].

(2) "Two years later (1676) Shivaji advanced near Bassein, and in spite of 'Some slender hostility,' fortified a place called Sibon (Probably Saiwan)" [Ibid].

Authorities for (1) are Orme's H. Frag, 45; Da Cunha's Bassein, 143 and for (2) Orme's H. Frag, 54.

वसंतगड

"आबदुलखान हा जाऊळींत बुडविला, तेथें भोसल्यांच्या सरदारांनीं पाळत करून वसंतगडीहून स्वारी जाऊन, तें ठाणें घेरून, आपला बाप दस्त करून वसंतगडास आणिला आणि त्याची गर्दन मारली." [राज. खं. १५, मसूर–जगदळे कागदपत्र; पाहा महाराष्ट्रधर्म––भा. वा. भट, पृ. ७६] ही हकीकत खरी मानली तर अफजलवधानंतर लवकरच शिवाजीनें वसंतगड घेतल्याचें ठरतें. परंतु वसंतगड शिवाजीनें इतक्या लवकर घेतला असेल असें वाटत नाहीं. पुरंधरच्या तहांत शिवाजीनें मोगलांना जे गड दिले त्यांत वसंतगडचें नांव आहे. [Shivaji And His Times 4th ed. p. 124]

वांई

(१) अफजलखानाचा वध केल्यावर शिवाजीनें वांई घेतल्याचें व ती फारच थोडा काळ त्याच्या ताब्यांत असल्याचें दिसतें. शके १५८१ मध्यें माणको राम हा शिवाजीचा वांईचा ठाणेदार होता. [शि. च. सा. खं. ६, पृ. ६७, यादीनामे क्र. ३९]

(२) १६५९ मध्यें थोडा काळ वांई शिवाजीच्या ताब्यांत असेल. पण त्यानंतर त्याच्या ताब्यांतून ती जी गेली ती १६७५ त ताब्यांत आली. वांईचा किल्लाहि त्याच वेळीं शिवाजीच्या ताब्यांत आला. शके १५९८ ते १६०१ पर्यंत येसाजी मल्हार व १६०२ मध्यें महादाजी सामराज हे वांईचे सुमेदार होते. [कित्ता पृ. ६९, क्र. ४२]

वासोटा

६ जून १६६० रोजीं शिवाजीनें वासोटा किल्ला जिंकला [Source Book of Maratha History Vol I by Rawlinson and Patwardhan--J. S. p. 32]—राजापूर प्रकरणीं पकडलेल्या रेव्हिंग्टन व इतर इंग्रजांना शिवाजीनें या किल्ल्यावर कैदेंत ठेवलें होतें. [PSS. 848; ERS. Vol. I, p. 23, L. 26.]—२७ सप्टेंबर १६७९ रोजीं वासोटा किल्ल्यांत २६,००० रुपयांनीं भरलेलीं चार भांडीं सांपडलीं [Source B. of M. H. Vol I-J. S.-p. 41].

विजयदुर्ग

शिवाजीनें जंजिऱ्याच्या सिद्दीस तोंड देतां यावें म्हणून बांधलेल्या नवीन दुर्गांपैकीं हा एक होता. हा शिवाजीनें कोणत्या सालीं बांधला याचा पुरावा उपलब्ध नाहीं. याचें मूळ नांव घेरिया होतें असें दिसतें [Shivaji And His Times, 4th ed: p. 256]—इ. स. १६७९ च्या पूर्वार्धांत मराठ्यांच्या आरमारी दलानें सिद्दीशीं समुद्रावर लढाई देण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळीं त्यांचा मुख्य तळ विजयदुर्गला होता. [F. R. Surat 107, Orme Frag 49, 53]—शिवाजी या दुर्गावर वार्षिक ५००० होन खर्च करीत असे [प. सा. सं. १४५९]

—यावरून शिवाजीला या दुर्गाचें महत्त्व वाटत होतें तें दिसून येतें. आरमारी युद्धांत मिळालेली लूट शिवाजी या किल्ल्यावर आणून साठवी असें १६६५ च्या डच पत्रावरून दिसतें. [Shivaji The Great Vol. I Part II, p. 530]

विजयदुर्गाचें भौगोलिक वर्णन

"The fort is probably old, enlarged under the Bijapur kings, and about the middle of the 17th century much strengthened by Shivaji to whom it owes its finest features, the triple line of walls, the numerous towers, and the massive inferior buildings". [Gazetteer of B. P. Vol X p. 380]

विजापूर

इ. स. १६४२ च्या शेवटीं किंवा १६४३-च्या आरंभीं शाहजी, शिवाजी व आपल्या कुटुंबांतील इतर सर्व मंडळी यांना घेऊन बंगलोरहून विजापुरास गेला असें सरदेसाई म्हणतात [New History of the Marathas Vol I, p. 95]—या विधानास भरभक्कम ऐतिहासिक पुरावा नाहीं—शिवाजीनें अफजलखानाचा १६५९ मध्यें वध केल्यावर त्यानें विजापुरकरांच्या मुलुखावर हल्ले करण्यास सुरुवात केली—त्यानें थेट विजापूरपर्यंत धडक मारली. परंतु मिरजेजवळ विजापुरकरांनीं त्याला थोपवून धरलें. सिद्दी जौहरच्या हाताखालीं सैन्याची जमवाजमव विजापूर दरबारनें सुरू करतांच शिवाजी मागें परतला व त्यानें पन्हाळगडचा आश्रय घेतला [Letter of the Wingurla Office to the Governor General—in—Council of India, 5 May 1660—Col, Archives No. 1123]—१६६० मध्यें सिद्दी जौहरनें पन्हाळ्यास वेढा घातल्यावर शिवाजीनें सुमारें ५००० घोडेस्वारांची एक तुकडी विजापूरवर हल्ला करण्यास पाठविली. तिनें एका रात्रीं अचानक विजापूरचें उपनगर शाहपूरवर हल्ला केला व तें लुटलें. तेव्हां विजापुराहून खवासखान हा ५००० घोडदळ घेऊन आला व त्यानें मराठ्यांना मागें परतविलें [Ibid; See Shivaji The Great Vol I Part II p. 481]—२७ नोव्हें. ते २६ डिसेंबर १६६५ च्या दरम्यान शिवाजी, जयसिंग व दिलीरखान विजापूरवर चालून गेले [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 34]—लढाईत मोगलांना अपयश आल्यावर दिलीरखान वगैरेंनीं त्याचें खापर शिवाजीच्या माथीं मारलें व त्यास कैद करावें म्हणून मागणी केली. [Haft Anjuman Ben. Ms 84b]—तेव्हां जयसिंगानें शिवाजीची रजा घेऊन त्याला विजापुरी मुलुखांत लुटालूट करण्याची परवानगी दिली—इ. स. १६७८ मध्यें विजापूरचा मुख्य सरदार सिद्दी मसूद यानें विजापूर दरबारांतील भांडणांना व अफगाण शिपायांच्या जाचाला कंटाळून शिवाजीची मदत मागितली [बु. स. ४५२–७०]. —शिवाजीनें ६००० सैन्य त्याच्या मदतीस पाठविलें. बैलगाड्यांत धान्य भरून त्याखालीं हत्यारें व गाडीवानांच्या वेषांत शिपाई विजापूरच्या किल्ल्यांत पाठवून तो गुप्तपणें घेण्याचा शिवाजीचा बेत उघडकीस आला [बु. स. ४७१–७७]. याबाबत इंग्रजांचे उद्गार—"It is reported that Shivaji has in person plundered Shahpur, the suburbs of Bijapur and had liked to have got into the royal city, the conquest wherof is his sole aim ...." [Orme 1755, 116, Bombay to Surat, 4 April 1679]—कट उघडकीस येतांच शिवाजीनें उघडपणें विजापुरी मुलखांत लुटालूट सुरू केली. त्यानें दौलतपुरा, खुश्रुपुरा व झहरपुरा हीं विजापूरचीं उपनगरें जाळलीं व खंडणीसाठीं बऱ्याच व्यापाऱ्यांना पकडून नेलें. शेख अहमद खवासखानी याच्या थडग्याजवळ मराठ्यांनीं अली रेझा यास मारलें व सिद्दी याकूत यास जखमी केलें. परंतु जेव्हां ते इब्राहिम आदिलशहाच्या थडग्याजवळ आले

तेव्हां किल्ल्यांतील बंदुकींतून सुटलेली एक गोळी मराठ्यांच्या सेनापतीला लागली व तो पडला. तेव्हां मराठे पळून गेले व सिद्दी मसूदनें मोगल सरदार दिलीरखान याच्याशीं तह केला [बु. स. ४७१-७७]—परंतु लवकरच विजापुरकर व मोगल यांत वितुष्ट येऊन दिलीरखानानें २५ सप्टें. ते २४ ऑक्टो. १६७९ च्या दरम्यान केव्हां तरी विजापुरास वेढा घातला [Source Book of M. H. Vol I–J. S. p. 310]—मसूदनें मदत मागतांच शिवाजीनें २००० बैलांवर धान्य व सामान लादून तें विजापुरास पाठविलें [B. S. 493-97, F. R. Fort, St. George Vol 28 p. 34]—दिलीरखानास यश न येतां १४ नोव्हें. १६७९ रोजीं त्याला वेढा उठवावा लागला. [Shivaji And His Times 4th ed. p. 311]

विशाळगड

याचें मूळ नांव खेळणा—सिद्दी जौहरच्या वेढ्याच्या वेळीं शिवाजी पन्हाळा उतरून १३ जुलै १६६० रोजीं खेळण्याला गेला. [Source Book of Maratha H. Vol I by Rawlinson and Patwardhan J. S.—p. 32; प. सा. सं. ८३१]—सिद्दी जौहरकडून शिवाजीचा पाठलाग. शिवाजीला घोडखिंडीजवळ गांठण्यांत आलें. त्या अरुंद खिंडीचें रक्षण करण्यासाठीं शूरांतील शूर मावळे बाजी प्रभूच्या हाताखालीं देण्यांत आले व शिवाजीनें स्वतः विशाळगडाकडील पलायन चालू ठेवलें [Shivaji the Great Vol I Part II p. 73]—हातघाईची लढाई सुरू झाली. बांदलांच्या लोकांनीं शर्थ केली. पुष्कळ लोक मेले. बाजीप्रभु देशकुळकर्णी मारला गेला. (दि. १३ जुलै १६६०) [Source Book of Maratha H. Vol I—by Rawlinson and Patwarahan p. 32]—वीर्यशाली व एकनिष्ठ बाजीप्रभूनें तितक्याच वीर्यशाली व एकनिष्ठ अशा बांदलांच्या हाताखालील मावळ्यांच्या साहाय्यानें आंत घुसणाऱ्या घोडेस्वारांच्या व पायदळाच्या लोंढ्याला खिंडींत प्रतिकार केला व तोफेचा आवाज ऐकूं येईपर्यंत त्यांना थोपवून धरलें. [Shivaji the Founder of Maratha Swaraj by C. V. Vaidya p. 117]—या वेळीं तलवारीचा पहिला मान बांदलांना द्यावा व नंतर तो जेधे यांना देण्यांत यावा असें ठरविण्यांत आलें. [Source Book of Maratha History Vol I-by Rawlinson and Patwardhan J. S. p. 32]— (शिवाजी पोहोंचल्याच्या) दुसऱ्या दिवशीं शिवाजी सिद्दी जौहरच्या एका तुकडीनें घातलेल्या विशाळगडाच्याच वेढ्यांत अडकला. परंतु हें सैन्य थोडें असल्यामुळें शिवाजीनें त्याच्यावर हल्ला करून त्याचा पूर्ण पराभव केला. मसौदखानाचें पन्हाळ्यास पलायन [शि. भा. २७।३०-३५]—शिवाजीनें नंतर विशाळगड सोडला व तो राजगडला आपल्या आईला भेटण्यासाठीं गेला [शि. भा. २७।४०].

विशाळगडाचें भौगोलिक वर्णन

"Within Kolhapur limits the crest of the Sahyadris varies from 2000′ to 3500′ and averages about 2500 above the sea. The lower slopes of the Sahyadris are thickly wooded, and the upper slopes rising in terraces separated by great scarps of rock to bluff even topped headlands, relieved by an occasional shaped peak or pinnacle. Many of these hilltops have been turned into impregnable fortresses. Except at Bavda near the middle of the line, where part of the west runs west into the Konkan, the line of the Sahydris follows the western border of Kolhapur. Within Kolhapur limits there are nine fortified hilltops. In the extreme north beyond the Satara border is Prachitgad. About two miles south of Prachit-

gad on the Kolhapur border is Bahirgad. About 8 miles south in a direct line is Mahimatgad. About twelve miles further south in a straight line, is Vadi Machal fort 3348′ above the sea and about ten miles west of Malkapur. A little to the south of Vadi Machal the fort of Khelna, about 3350′ above the sea, strongly fortified with walls part of which are said to date back to A D. 1000. It is about ten miles west of Malkapur and 45 m. north-west of Kolhapur. It crowns the Gajapur hill about 45 m. north-west of Kolhapur, 3200′ long and 1040′ broad. The walls gateways and towers are almost entirely ruined. According to 1881 census it had 121 people living in 15 houses. Besides the old mansion of the Kolhapur Pratinidhi the chief building is a mosque with a tomb to Hajrat Malik Rahampir 17′×15′×8′. The fort is watered by the Bhopal and Ardhachandra or half-moon reservoirs and by a cistern. The Bhopal reservoir built by Bhopal Raja, said to have been is 6400 Sq. ft. The Ardhachandra reservoir is 17′×15′×8′ and is said to have been built by Ramchandrapant Amatya. The cistern is 324 ft. square 10 ft. deep. There is an inscription on a tower known as Daulat Buruj. According to Major Graham, the letters of Daulat Buruj give the apparently incorrect date, 1247. Tradces of the wells which were dug for the Bijapur army remain at the neighbouring village of Gajapur and the rocky ground which was occupied by the troops is known as Badshacha Mal." [Gazetteer]

वेलूर

कर्नाटकच्या स्वारीवर असतां १३ मे १६७७ च्या सुमारास जिंजीचा किल्ला जिंकल्यावर शिवाजी २३ मे १६७७ च्या सुमारास वेलूरला गेला व तेथील किल्ल्यास त्यानें वेढा घातला--त्या किल्ल्याजवळील साजिरा व गोजिरा या दोन टेकड्यांवरून शिवाजीनें वेलूरच्या किल्ल्यावर तोफांचा भडिमार केला. परंतु किल्लेदार अब्दुल्लाखान यानें नेट धरल्यानें वेढा लांबत चालला. तेव्हां नरहरि रुद्र (सबनीस) याला २००० घोडेस्वार व ५००० पायदळ मदतीस देऊन शिवाजीनें वेढ्याचें काम त्याच्यावर सोंपविलें व स्वतः कर्नाटकांत दक्षिणेकडे निघाला [सभा. पृष्ठ ९१; एक्या.क. ब. कलम ८१]—अब्दुल्लाखानानें मोठ्या शौर्यानें १४ महिने किल्ला लढविला. "Abdullah khan, the captain, that held it out all this time, having behaved himself very resolutely therin. But his men from 1,800 foot and 500 horse, being by the extremity of the siege and sickness reduced to 200 feet and 100 horse, had no supplies sent from Bijapur,....he could not hold it longer, and therefore delivered it upon condition, to have 30,000 pagodas in money, a small fort and country worth 30,000 pagodas per annum" [Madras Diary and Consult, 1678–79, p. 105; B. S. 476]—जेधे शकावलीप्रमाणें [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 40]—रघुनाथपंत हणमंते व आनंदराव यांनीं वेलूरचा किल्ला २२ जुलै १६७८ रोजीं घेतला—Madras Diary of Martin ii 94 प्रमाणें वेलूरचा किल्ला २१ ऑगस्ट १६७८ रोजीं शिवाजीच्या फौजांनीं काबीज केला.

वेंगुर्लें

इ. स. १६६३ मध्यें शिवाजीचा वेंगुर्ल्यावर हल्ला [PSS. 959; Dag Register p. 455] —वेंगुर्लें विजापुरकरांकडून काबीज करण्यांत आलें [PSS 959]—इ. स. १६६४ मध्यें विजापुरकरांचा वेंगुर्ल्यावर हल्ला. परंतु तो शिवाजीनें परतवून लावला. [PSS. 1015; ERS.

Scanned by CamScanner

93, Vol. I, p. 91]—इ. स. १६६६ मध्यें वेंगुर्लें बंदर विजापुरकरांच्या ताब्यांत होतें. [Kawar to Surat, 15 th Jan. 1666] —ऑक्टो. १६६७ मध्यें लखम सावंतानें वेंगुर्ल्यांतील डचांच्या वखारींतील इमारतींना वेढा घातला—शिवाजीनें विजापुरकरांकडून वेंगुर्लें पुन्हा केव्हां काबीज केलें याबद्दलची निश्चित तारीख उपलब्ध नाहीं—इ. स. १६७५ मध्यें शिवाजी व मोगल यांत जमिनीवर व समुद्रावर युद्ध चालू असतां जंजिऱ्याच्या सिद्दीनें वेंगुर्ल्यावर हल्ला करून वेंगुर्लें जाळलें. [O. C. Vol 36, 4139, 26th Nov. 1675, PSS. 1798] —शिवाजीनें वेंगुर्लें घेतल्यावर तेथील डचांच्या व्यापारावर झालेला परिणाम पुढील उल्लेखांत आढळतो —"By the robberies and bad rule of the well-known robber Suasy, our trade has fallen to the ground, so that we must think over to go to a more southern part in the dominion of the Visiapore king, namad condewaer on a good river." शिवाजीनें व्यापाराच्या बाबतींत कांहीं सवलती देऊं करतांच डचांनीं वेंगुर्ल्यांची वखार हलविण्याचा बेत बदलला [28 Nov. 1676 B1. 271 of Dagh Register 1676 p. 300].

शिवनेरी

१९ फेब्रु. १६३० रोजीं शिवाजीचा या गडावर जन्म. [Source B. of M. H. Vol I—J. S.—p. 27] --ऑक्टो. १६३६ च्या झालेल्या तहाप्रमाणें शाहजीनें हा किल्ला मोंगलांना दिला—डॉ. फ्रायरच्या [i 339-40] माहितीप्रमाणें शाहजीनें दोन वेळां किल्ल्यावर हल्ले चढविले—त्यांचे सन डॉ. बाळकृष्णांच्या मताप्रमाणें १६७०-१६७४ [Shivaji The Great Vol II Part I Pp. 133-135] हे आहेत व सरकारांच्या मताप्रमाणें १६७३ व १६७४ [Shivaji And His Times Pp. 189-90; 214]--सरकारांनीं १८९ पानावरील तळटीपेंत [Shivaji And His Times 4th ed.] जेधे शकावलींतील उल्लेख देतांना जुन्नर म्हणजेच शिवनेर असें म्हणून मोठी चूक केली आहे. जेधे शकावलींत [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 36] शिवनेरचा मुळींच उल्लेख नाहीं. फ्रायरच्या प्रवासी वृत्ताखेरीज दुसरा पुरावा उपलब्ध नसल्यानें शिवाजीनें शिवनेरवरील दोनहि हल्ल्यांचे नक्की सन ठरविणें कठीण आहे. एवढेंच म्हणतां येईल कीं, शिवाजीनें दोन हल्ले केले व दोनहि हल्ल्यांत त्यास अपयश आलें. [Shivaji And His Times, 4th ed. Pp. 189-90; 214; Shivaji The Great Vol II Part I Pp. 133-35; Fryer 338-40]—१६७८ किंवा १६७९ च्या सुमारास शिवाजीनें तिसरा हल्ला शिवनेरीवर केला. ३०० मावळे दोरांच्या साहाय्यानें किल्ल्याच्या भिंतीवर चढून गेले. परंतु अब्दुल अझीझखान हा किल्लेदार दक्ष व शूर असल्यानें त्यानें चढून आलेल्या बहुतेक मावळ्यांची कत्तल केली व शिवाजीस अपयश आलें. [Shivaji And His Times 4th ed. Pp. 301-02; Based on Dil. 157, M. A. 166; Shivaji The Great Vol II Part I p. 210; Based on Scott II' 50]--अशा रीतीनें शिवाजीला आपलें जन्मस्थान आपल्या सबंध हयातींत घेतां आलें नाहीं.

शिवापट्टण

१६५७ त कल्याण-भिवंडी जिंकून घेतल्यावर शिवाजीनें तेथील व्यवस्था लावली व तो राजगडास गेला व त्याच्या पायथ्याशीं त्यानें शिवापट्टण हें नवीन गांव वसविलें. [Jedhe Karina; See Shivaji Sovenir p.53]

श्रीशैल

हैद्राबाद ते श्रीशैल अंतर

(१) हैद्राबाद ते कर्नूळ...

कर्नूळ	,, आत्मकूर-साधारणपणें	४० मैल
आत्मकूर	,, पेद्देचरू—	२८ ,,
पेद्देचरू	,, श्रीशैल—	१२ ,,
श्रीशैल	,, पाताळगंगा—	३ ,,

Scanned by CamScanner

[सह्याद्रि, सप्टेंबर १९३५, पृ. ८१७--३१]

कर्नूळ ते नंद्याळ ५० मैल (कित्ता)

(१) महाशिवरात्र—२० फेब्रु. १६७७ मंगळवार

(२) चैत्र पौर्णिमा--७ एप्रिल ,, शनिवार

श्रीशैल शिखराची उंची १४३६' आहे. त्याच्या आग्नेयेस २ मैलांवर (नकाशाप्रमाणें सरळ अंतर) पाताळगंगा असून नैऋत्येस २॥ मैलांवर नीलगंगा आहे. वरील तिन्ही ठिकाणें समांतर रेषेंत आहेत. नीलगंगेजवळ ६३२' उंची व पाताळगंगेजवळ ७६४' आहे. भीमकोळम् हें श्रीशैलाच्या दक्षिणेस १३३३' उंचीवर वसलें आहे. निजामच्या राज्यांतून श्रीशैलाकडे येत असतां उत्तरेकडून (२७८०') दक्षिणेकडे (१४३६') १००० ते १३०० फुटांचा उतार आहे. कृष्णा नदी नीलगंगेच्या उत्तरेस पांच मैल जाऊन पूर्वेकडे २॥ मैल वळते व तेथून पुनः दक्षिणेस सुमारें चार मैल वाहते. तिच्या वळणामधील अंतर ३ मैलांपेक्षां थोडें कमी आहे. श्रीशैलाच्या उत्तरेस १८४१' वर व २०१५' वर दोन जुने मोडकळीस आलेले किल्ले आहेत. पाताळगंगेच्या वरच्या अंगाला कृष्णेच्या दोन्ही कांठांमध्यें चंद्रगुप्ताचा प्रदेश आहे. कृष्णा पूर्वेकडे वळलेली दक्षिणेकडे परत वाहतांना वळणावरील प्रदेशाची उंची ६०४' आहे. नीलगंगेपेक्षां पातळगंगेचा भाग जास्त खडकाळ आहे [Survey Map No. 56-L/16].

शृंगारपूर

शिवाजीनें २९ एप्रिल १६६१ मध्यें हें ठिकाण घेतलें. तेथील राजा सूर्यराव (सुर्वे) याचें पलायन. [Source B. of M. H.—Vol I—J. S. p. 33]--या घटनेचा इंग्रजांच्या पत्रांतील उल्लेख असा आहे : "We hear of an army coming from Agra; and sevagi is providing for them, and hath lately enlarged and strengthened his country by overcoming the two Rajahs of Dulvice and the Rajah of Singapore (Shringarpur) by which means hc commands all the coast from Danda Rajapore to Carapatam, which he threatens and resolves the next monzoon to command as far as Goa, and then farewell Goa in a short time." [Letter sent by Revington and his fellow prisoners to Surat; See Orme M. S. S. Vol. 155 P. I; See Shivaji The Great Vol I Part II Pp. 137-38]—इ. स. १६७७ मध्यें संभाजीची शृंगारपूरला भेट [Source B. of M. H. Vol I—J. S.—p. 39]--२८ जाने. १६७९ रोजीं शृंगारपूर येथें संभाजीला भवानीबाई नांवाची मुलगी झाली. [Ibid p. 40]

सातवली

"He (Siddy Sambole) engaged with Daulett ckauns navy in satouly River where there was slaine above one hundred men of the Siddys and 44 of Daulett ckauns who gaines the victory but is wounded with an arrow and it is reported that Siddy sambole is likewise wounded, and his hands burnt, he not meeting with good success in the aforesaid river is gone to Haresser near Vessing." [F. R. Surat vol 88 4th Apr. 1674]

सातारा

२७ जुलै १६७३ रोजीं शिवाजीच्या सैन्यानें साताऱ्याचा किल्ला विजापुरकरांकडून जिंकून घेतला [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 37; PSS 1563; E. R. S. Vol. II L.392]—त्या आधीं त्यानें परळीचा किल्ला १ एप्रिल १६७३ रोजीं जिंकून घेतला. [Source B. of M. H. Vol I. J. S.—p. 37]—नंतर चंदन, वंदन, पांडवगड, नंदगिरी व सातारा आणि फलटण यांमधील किल्ले जिंकून घेतले—जेधे शकावलींत [Source B. of M. H. Vol. I—J. S.—p. 38]—शिवाजीनें ११ नोव्हें. १६७५ रोजीं सातारा

जिंकलें असा दुसऱ्यांदा उल्लेख आलेला आहे. या वेळीं त्यानें बहुधा सातारा गांव जिंकून घेतलें असावें—जाने. ते मार्च १६७६ मध्यें शिवाजी आजारी असून तो साताऱ्याला होता. याच वेळीं त्याच्या मृत्यूच्या अफवा उठल्या [F. R. Surat Vol 89; Swally Marine 24 Jan. 1676; F. R. Surat Vol 89; Surat 8 Feb. 1676] —आजारांतून बरा झाल्यावर तो एप्रिल १६७३-त पन्हाळ्यास गेला [Orme 114, V. P. 74]

"शिवाजीनें जुलै १६७३ त प्रथम साताऱ्याचा किल्ला आदिलशाहीकडून जिंकून घेतला" [दि. वि. काळेलिखित छत्रपति शिवाजी महाराज, प्रथमावृत्ति, पृ. १८१, आधार जेधे श.] "परंतु महाराजांचा तेथील पुनः पुनः उचल खाणाऱ्या फितुरीमुळें त्यावर नीटसा जम बसत नव्हता. तो किल्ला ११ नोव्हें. १६७५ रोजीं फिरून त्यांच्या ताब्यांत आला. वेळ काढून तेथील बंदोबस्ताकरतां म्हणून ते साताऱ्यास गेले असतां डिसेंबर–जानेवारींत आजारी पडले. आजार जिवावरचा होता. त्यांत शिवाजीला संभाजीनें विषप्रयोग केल्याच्या व विषप्रयोगानें शिवाजी मृत्यु पावल्याच्या बातम्या उठल्या. [दि. वि. काळेलिखित छत्रपति शिवाजी महाराज, प्रथमावृत्ति, पृ. २०२] ११ नोव्हें. १६७५ त दुसऱ्यांदा शिवाजीनें किल्ला घेतला या म्हणण्यास आधार जेधे शकावलीचा व त्याच्या मृत्यूबद्दलच्या अफवेस आधार जाने. १६७६ च्या इंग्लिश पत्राचा आहे. परंतु साताऱ्यावर फितुरी झाल्यामुळें तेथील किल्ला १६७३ नंतर शिवाजीच्या हातून गेला, या दि. वि. काळ्यांच्या म्हणण्यास आधार कोणता ?

सालेरी

३ डिसें. १६७० ते १ जाने. १६७१ च्या दरम्यानच्या काळांत शिवाजीनें सालेरी येथील किल्ला काबीज केला [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 36]— शिवाजीनें किल्ल्यांतील सैनिक बेसावध असतां गडाला दोरांच्या शिड्या लावून आंत प्रवेश केला. किल्लेदार फातुल्लाखान लढतांना पडला [Shivaji And His Times 4th ed. p. 178; Based on Dilkasha Pp. 98–100; 91 Q. B. Sec. 74]—२९ मे ते २६ जून १६७१ च्या दरम्यान बहादुरखान व दिलीरखान यांनीं सालेरीला वेढा घातला [Source B. of M. H. Vol I.—J. S. p. 36]—२३ सप्टें. ते २२ ऑक्टो. १६७१ च्या दरम्यान त्यांनीं वेढा उठविला व ते अहमदनगरला गेले. [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 36] कांहीं ठिकाणीं अहमदनगरऐवजीं औरंगाबाद असें म्हटलें आहे; [Dil 107; O. C. 356]—जातांना त्यांनीं वेढा इखलासखान मियाना, राव अमरसिंग चंदावत यांजवर सोंपविला [Shivaji And His Times 4th ed. p. 182; based on Dil 107; O. C. 3567]—मोरोपंत पेशव्यानें २० जाने. ते १८ फेब्रु. १६७२ च्या दरम्यानच्या काळांत सालेरीचा वेढा उठविला व वेढ्यांत सांपडलेल्यांस रसद पोहोंचविली [Source B. of M. H. Vol I—J. S.—p. 36]—या वेळीं झालेल्या लढाईत प्रतापराव गुजर व आनंदराव हे पेशव्याबरोबर होते. लढाईत मोगलांच्या बाजूनें राव अमरसिंग ठार झाला व इखलासखान, मुहक्कमसिंग हे जखमी झाले. [सभा. पृ. ७४; Dil. 107 Ishwardas, 60 b; F. R. Surat 87, kk 249; See Shivaji And His Times 4th ed. Pp. 182–3]—मराठ्यांच्या बाजूनें सूर्याजी काकडे ठार झाला [सभा. पृ. ७४] यानंतर थोड्याच काळांत मोरोपंतानें मुल्हेरचा किल्ला घेतला [Shivaji And His Times 4th ed. p. 183].

सायबॉन

"Two years later (1676) Shivaji advanced near Bassein and in spite of 'some slender hostility', fortified a place called Sibon (probably Saiwan.)" (1) [Orme's H. Frag 45; Da cunnhas Bassein, 143 (2) Orme's Historical Frag. 54.]

सिंधुदुर्ग

"Shivaji had experienced the most determined and successful opposition to his arms from the fortified islands on the pirate coast, especially at Dunda Raja-poor, held in Jageer and defended by the Hubshees, the Abyssinian slaves of the Emperors of Delhi. Anxious to possess a similar fortified island to protect his vessels, and be a stronghold in adversity, he ordered a survey of the coast to be made by his Sardars Tamrojee, Manojee, Gungajee, and Shivaji Kolee. After much research, the mass of rocks opposite to Malvan was fixed on in Shalivahan 1586 (A. D. 1664) as the site of Sindhoodoorg (the sea-girt rock). The Superintendence of the works being committed to the sirdar Wiswanath and to one of the descendants of the Koodal Desaee, Shivaji re-ascended the Ghauts. [Hutchison's Memoir p. 155; See Shivaji The Great Vol. I Part II. p. 118—cf. Kavya Itihasa Sangrah, 421, Shivaji Souvenir, II 92]

सिंधुदुर्ग केव्हां पूर्ण बांधून झाला?

"चै. शु. पौणिमा भृगुवार, तारीख १९ मार्च १६६७ रोजीं जंजिरा मुस्तेद होत आला. महाराजांस गोविंद विश्वनाथें खबर पाठविली. त्याजवरून महाराज पनाळियास येऊन तेथून बावडे घाट उतरोन कोंकणांतून जंजिरा पाहावयास गेले आणि सुमुहूर्त पाहून आंत प्रवेश केला" [चित्रगुप्त बखर पृ. १३३].

सभासद बखरींत न आलेलें असें सिंधुदुर्गासंबंधीचें पुढील वर्णन चित्रगुप्त बखरींत आलें आहे—(१) तानाजी, मानाजी, गंगाजी व सावजी कोळी यांनीं सिंधुदुर्गाची जागा शोधली. शिवाजीनें त्यांस गौरवून तांडेलकर्माची सेवा सांगितली. (२) गोवेकर फिरंगी यांस ताकीद करून शंभर कुशल फिरंगी कारागीर जंजिऱ्याच्या कामाकाजासाठीं आणले. (३) जंजिरा बांधण्याच्या कामावर कुंभारजुव्याचा (?) सुभेदार गोविंद विश्वनाथ प्रभु याची योजना केली. (४) जंजिरा पूर्ण होण्यास ३ वर्षें लागलीं व तो पूर्ण झाल्यावर जंजिऱ्याचें नांव सिंधुदुर्ग ठेवलें [चित्रगुप्त बखर पृ. १३२-३४]—जंजिऱ्याच्या वर्णनपर श्लोक चित्रगुप्त पुढीलप्रमाणें देतो :-

> सिंधूची उपमा सिंधूसि च असे
> तैसी च त्या हो नभा ।
> ऐसा अर्थ विलोकिजे च विदुषें
> आमोघ दावी प्रभा ॥
> जंजीरा महि मूल्य(वान) मणि हा
> बीराजला या क्षिती ।
> त्याची साक्ष तयाप्रतीच प्रभुजी
> सर्वत्र वाखाणिती ॥ ३ ॥

"सिंधुदुर्ग जंजिरा जगीं अस्मानीं तारा, जैसें मंदिराचें मंडण श्रीतुळसीवृंदावन तैसा महाराजांचे राज्याचे भूषणपद अलंकार अर्थ मुक्ताफळ" [चित्रगुप्त बखर पृ. १३५-३६]—शिवाजी सिंधुदुर्ग पाहण्यास गेला असतां त्याच्या अंगीं भवानीसंचार झाल्याची हकीकत चित्रगुप्त देतो —"सिंधुदुर्गांतून पृथ्वी आकाश भूमि विलोकून वामकरें स्मश्रूवरि टाकिला. आणि परम आवेशें शरीरीं महाराजांचे संचार करून परम मो रो मोदित महाराजांस जहालें. ते समयीं महाराजांसन्निध गोविंद विश्वनाथ प्रभु आरमारचे सुभेदार व अनाजीपंत व कोंडाजी फर्जंद व बाळाजी आवजी चिटणीस व परम विश्वासू निळोपंत याचे पुत्र रामचंद्रपंत गंगाजी नाईक दीपधारी व जिवा महाल्या होते. ते समयीं वाकनिसांनीं महाराज बोलिलेप्रमाणें वाकाहि लिहिला."

चैत्र शुद्ध पौर्णिमा भृगुवारीं मध्यरात्रीस महाराजांचे अंगीं श्रीअंबेनें संचार केला. [चित्रगुप्त बखर पृ. १३७].

सिंधुदुर्गाचें भौगोलिक वर्णन

"On a low island about a mile from the shore, it is very extensive,

little less than two miles round the ramparts. The walls are low, ranging from 29 to 30 ft. They are on an average twelve feet thick, and have about thirty-two towers from 40 to 130 yds. apart. The towers are generally outstanding semicircles with fine embrasures for cannon, with in most a flat seat on the parapet, and stones projecting inwards drilled with flag staff holes..The entrance is at the north-east corner. The area of the fort is 48 acres" [Gazetteer of the B. P.—Vol X–Ratnagiri and Savantvadi —p. 349–50].

"About the middle of the 17th century (1665), failing in his efforts to take Janjira from the Siddi, Shivaji chose Malvan with its rocky islands ond reef-blocked harbour as his coast head-quarters. Besides the main fortress on the larger of the outer islands, at which he is said to have worked with his own hands, he fortified the smaller island Padmagad, and on the mainland opposite the town and at the mouth of the creek about a mile and a half north, built the forts of Rajkot and Sarjekot [Ibid p. 350].

सुपें

शाहजीचा मेव्हणा संभाजी मोहिते हा विजापुरकरांतर्फे १६५२ पासून सुप्याचा कारभार पाहत होता. त्यानें शिवाजीचें स्वामित्व स्वीकारण्याचें नाकारलें. तेंव्हां शिवाजीनें इ. स. १६५७ मध्यें [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 29] शिमग्याच्या दिवशीं त्याला भेटण्याच्या निमित्तानें त्याच्याकडे जाऊन त्याला अचानक कैद केलें व सुप्याचा कबजा घेतला [९१ क. ब. पृ. ५५]—बाळकृष्णांनीं [Shivaji The Great Vol I Part II p 25] प. सा. सं. ५५६ व ६७१ यांच्या आधारें वरील घटनेचा सन १६४९ दिला आहे तो चुकीचा आहे. पुरंधरच्या तहानें सुप्याची मूळची जागीर शिवाजीला मोगलांना देणें भाग पडलें [प. सा. सं. १०९८, ११०३]—एप्रिल १६६७ मध्यें [Source B. of M. H. Vol I—J.S.—p. 35] शिवाजीच्या मोंगलांशीं झालेल्या तहानुसार सुप्याच्या जागिरीचा प्रदेश शिवाजीस परत मिळाला [Shivaji The Founder of M. Sw. p. 196] वैद्यांच्या या म्हणण्यास ऐतिहासिक बळकट आधार नाहीं—१६३६च्या आदिलशाहाशीं झालेल्या शाहजीच्या तहानें शाहजीस आपली पूर्वींची सुप्याची जागीर परत मिळाली होती ती मोकासा म्हणून [शि. भा. ९२०–३१]—संभाजी मोहित्याकडून सुपें जरी शिवाजीनें घेतलें तरी सुप्याची जागीर आपण विजापूर दरबारकडून मिळालेला मोकासा म्हणून उपभोगीत आहोंत असें त्यानें अफजलखानवधापर्यंत दर्शविलें. १६५९ नंतर मात्र ही जागीर तो स्वतंत्रपणें उपभोगूं लागला [प. सा. सं. ८३७].

सुपें–परगण्याचा कबजा

(१) सुपें परगणा शिवाजीकडे दोनदां आला. प्रथम १६४९ मध्यें आला व दुसऱ्या वेळीं १६५६ मध्यें.

(२) (अ) १६४५ सालीं परगण्यांतील लोणी गांव शिवाजीस मोकासा म्हणून मिळालें [राज. खं. २०. ले १०; याच लोणी गांवासंबंधींचीं इतर पत्रें शि. च. सा. ३, ले. ५२३–२४, ५२७, ५४१ हीं होत]—(ब) १६४९ सालीं पणदरें गांव शिवाजीस मोकासा म्हणून मिळाला [शि. च. सा. ३, ले. ५४४]—(क) १६४९ त सुपें परगणाहि शिवाजीच्या ताब्यांत आला [शि. च. सा. २, ले. १५२].

(३) १६४९ सालींच सुपें परगणा पुनः शिवाजीकडून शाहजीच्या ताब्यांत गेला [शि. च. सा. खं. ३, ले. ५४७]. शिवाजीकडे परगणा आला असें सांगणाऱ्या पत्राची तारीख २१ जुलै १६४९ आहे व शाहजीकडे परत

तो गेला हें सांगणाऱ्या पत्राचें साल तेंच म्हणजे १६४९ म्हणजे खमसैन आहे. हें खमसैन साल २४ मे १६४९ ला सुरू होऊन २४ मे १६५० ला संपतें. म्हणजे जुलै २१, १६५० ते मे २४, १६५० पर्यंतच्या दहा महिन्यांपैकीं जुलै ते डिसेंबर हे ५।६ महिनेच शिवाजीकडे सुपें परगणा राहिला.

(४) संभाजी मोहिते हा शाहजीची बायको तुकाबाई हिचा भाऊ. याची मुलगी दीपाबाई व्यंकोजीस दिल्याचें 'ऐतिहासिक वंशावळी' पुस्तकांत पृ. १२६ वर आलें आहे. पण 'तंजावरचें राजघराणें' च्या पृ. ४६ वर दीपाबाई इंगळ्यांची कन्या असून मोहित्यांकडील अण्णूबाई व्यंकोजीची दुसरी पत्नी, असें म्हटलें आहे. संभाजी साताऱ्याजवळील. परगणे सुप्यापैकीं पोगरवाडीचा राहणारा असें सरदेसाई, ऐतिहासिक घराण्यांच्या वंशावळी पृ. १२६ वर सांगतात.

संभाजीचा उल्लेख हवालदार वा सरहवालदार असाहि येतो [पे. द. खंड ३१, ले. २२]— सन १६५२ पासून तर निश्चितच संभाजी सुप्याचा सरहवालदार आहे [राज. खं. २०, ले. ५१, पृ. ७६]. (अ) त्यानें सुप्याच्या देशकुलकर्ण्याला दिलेले पैसे त्याच्याकडून व्याजासह दुबार वसूल केले. (ब) शिवाजीचा पुणें परगण्याचा हवालदार नारो सुंदर याच्याशींहि त्याचा आकस उत्पन्न झाला. (क) शाहजीनेंहि संभाजीस त्याच्या गैरकारभाराबद्दल ठपका ठेवला आहे [पे. द. खंड ३१, ले. २२]. (ड) तिमाजी जेजुरीकर-संभाजी-प्रकरण [शि. च. सा. ७, ले. १४ व ४४; शि. च. सा. खं. २ ले. १४०].

(५) संभाजी मोहिते १६५५ ऑगस्ट-सप्टेंबरपर्यंत निश्चितपणें हवालदारीवर आहे.

[हे सर्व मुद्दे श्री. शं. ना. जोशी यांच्या 'अर्वाचीन महाराष्ट्रेतिहासकालांतील राजकारभाराचा अभ्यास' भाग १, पृ. १९३ ते २०८ मधून घेतले आहेत.]

सुरगड

(1) "We proceeded on our Journey and left a town called Polly (पाली) on our right hand, and not far from it on our left hand a hill called Sierr Gurr, which Siddy Sambole long kept from Sevagee, but at last was forced to quitt it, not receiving recruit from the Sidy of Danda Raspoory" [Diary of Thomas Niccolls, ERS. Vol I, p. 251, No 358].

(2) "8 miles east of Roha Surgad can be climbed either from the north or from the south. It consists of a long and exceedingly narrow spur running south from the range of hills which separates Roha from Alibag and Nagothna—modern temple of Bhavani entrance 800 yds. from the south end of ridge Par Pir's Darga mosque. From south to north the ridge of the hill has a slight upward slope. To the north immediately beyond the Sadar Buruj—triangular—each side is 150 yds—a massive wall of masonry 12 ft. high—no embrasures for cannon. Near south-eastern bastion is an inscription in Arabic and Devnagari—the fort was built in the begining of the second year of the command of Sidi saheb, the architect being named Nuryaji and the governor of the fort Tukoji Haibat. On the south and east sides a massive wall of 12 ft. thick. The eastern side is not protected by any wall, the rocky escarp which is here nearly perpendicular and of enormous depth. From the northern end of the citadel a rocky path leads to the valley below-invincible on all sides—It seems to have been built at a time when siege artillery was unknown, for it would be early commanded from the height on the north by any

assailant possessing ordnance of any size." (Gazetteer)

सुरत

६ जाने. १६६४ रोजीं पहिली लूट [Source Book of Maratha History Vol. I—J. S. p. 33]—नऊ दिवसांपूर्वी शिवाजी वसईला असल्याचें ऐकिवांत होतें. त्याचा मार्ग नळदुर्ग, माहुली व कोहज या किल्ल्याजवळून व नंतर जव्हार, रामनगर व लकदार (ठाणें जिल्ह्याच्या उत्तरेस) येथील जमीनदारींच्या पलीकडचा होता [Shivaji And His Times 4th ed p. 94]—शिवाजीनें अँटनी स्मिथ या इंग्रज कैद्याला स्पष्ट सांगितलें कीं, आपल्या राज्यावर हल्ला केल्याबद्दल व आपले लोक मारल्याबद्दल आपल्याला औरंगजेबाचा सूड उगवावयाचा असून डच व इंग्रज यांना त्रास देण्याचें आपल्याला कारण नाहीं [PSS. 977; ERS. Vol. I, L. 79, p. 76]—शिवाजीनें बुधवार दि. ६ जाने. ते शनि. दि. ९ जाने.पर्यंत शहराची लूट केली व १० जानेवारीस तो परत गेला [PSS. 968; PSS. 974; ERS. Vol. I, L. 76, p. 64]—शिवाजीनें प्रथम सर्व सुरत शहराबद्दल तीन श्रीमंत व्यापाऱ्यांनीं खंडणी द्यावी असें बोलणें लावलें. परंतु सुभेदाराकडून त्याला उत्तर मिळालें नाहीं. शिवाजीनें १ कोट रुपयांची लूट मिळविली [ERS. Vol. I, L. 76, p. 64]—शिवाजीनें इंग्रजांकडून खंडणी मागितली, परंतु त्यांनीं नकार दिला व आपल्या वखारीचा बचाव केला. अँटनी स्मिथ शिवाजीच्या हातांत सांपडला, परंतु त्याची सुटका शिवाजीनें केली. २६ लोकांचे हात तोडलेले व कांहींचीं डोकीं शिवाजीच्या लोकांनीं मारलेलीं स्मिथनें पाहिलीं. [PSS. 974; ERS. Vol. I, L 76, p. 64]—शिवाजीनें लूट रायगडला (?) नेली [New History of the Marathas Vol I, p. 148]—४ ऑक्टो. १६७० मध्यें सुरतेची दुसरी लूट [Source B. of M. H. Vol I—J. S., p. 36]—शिवाजीचा मार्ग पुढीलप्रमाणें : जुन्नर, अहमदनगर, परिंडा, चांदवड, लोहगड, माहुली, जुन्नर, सुरत [Shivaji The Founder of M. Swaraj, Pp. 214-5]—दोन दिवस लूट करून ६ ऑक्टोबरला शिवाजी निघून गेला [Ibid p. 217]—या वेळीं तार्तार सराईची लूट [PSS. 1357; ERS. Vol I, L. 237. p. 175]—PSS.1330 व O. C. 3457, Surat cons प्रमाणें पाहतां लूट ३ ऑक्टोबरला झाली —शिवाजीनें ५ कोटींची मालमत्ता लुटल्याचें सभासद सांगतो तें अतिशयोक्तीचें वाटतें.

सुरतेची शिवाजीपूर्वींची हकीकत

इ. स. १५१४ पोर्तुगिजांचे वकील खंबायतच्या राजाकडे आले. समुद्रावरील हवेंतील बिघाडामुळें ता. १५ मार्च १५१४ पर्यंत ते सुरतेस जाऊं शकले नाहींत [डॅ. १–२९३]. इ. स. १५१४ मध्यें पोर्तुगिजांच्या वरील दोघां वकिलांचें सुरतेंत दस्तुरखानाकडून स्वागत; पोर्तुगीज वकील ३–४ दिवस सुरतेंत राहून परतले, २८ मार्च १५१४ [डॅ. १–२९४]. इ. स. १५१४—दीवमध्यें किल्ला बांधण्याबद्दलच्या पोर्तुगिजांच्या मागणीस उत्तर म्हणून खंबायतच्या राजानें जीं इतर शहरें सुचविलीं त्यांत सुरतेचें एक नांव आहे [डॅ. १–२९५]. इ. स. १५२९–३०—पोर्तुगीज सुरत जाळतात [डॅ. १–३९९]. इ. स. १५३१—पोर्तुगीज सुरत जाळतात [डॅ. १–४०२]. इ. स. १५४६—पोर्तुगीज सुरतेच्या एथिओपियन भागाचा नाश करतात [डॅ. १–४७२]. इ. स. १५५३—पोर्तुगिजांना हाकलल्यामुळें Alechelubij चीं जहाजें सुरतेंत प्रवेश करतात [डॅ. १–५०२]. इ. स. १५६०—Cedeme Khan, Lord of Surat यानें आपल्या मेहुण्याचा कपटानें वध केल्यामुळें त्याच्या मुलाची (Chinguis Khan) किल्ल्यावर स्वारी [डॅ. १–५२१]. इ. स. १५६०–६१—Chinguis Khan च्या स्वारीच्या भीतीमुळें Cedeme Khan

पोर्तुगिजांस सुरतेचा किल्ला आपल्या सुरक्षिततेच्या हमीवर द्यावयाचें कबूल करतो व Chinguis Khan चा पराभव [डॅ. १-५२२]. इ. स. १५६१--Chinguis Khan Cedeme Khan चा वध करतो, व त्याचा मेहुणा Caracen गादीवर येतो [डॅ. १-५२३]. इ. स. १५६९--सुरतेजवळून पोर्तुगिजांच्या परवान्याशिवाय कोणतीं जहाजें जातात हें पाहण्यासाठीं पोर्तुगीज आपला माणूस सुरतेजवळ ठेवतात [डॅ. १-५४०]. इ. स. १५६९—पोर्तुगीज परवान्याशिवाय सुरतेच्या Agaluchem, Lord of the town, नें दोन जहाजें भरल्यानें तीं पोर्तुगीज जप्त करतात. किंमत सुमारें 100,000 ducets [डॅ. १-५४३]. इ. स. १५५४--सुरतेजवळ तुर्कांचीं जहाजें कोंडींत पकडलीं जातात [डॅ. १-५०३]. इ. स. १५८३—Sultan Amodifar, king of Cambay हा मोगलांचे कैदेंतून निसटून पुन्हां राज्यावर येतो; त्यासुळें होणाऱ्या मोगलांच्या गोंधळाचा फायदा घेऊन पोर्तुगीज सुरतेचा ताबा घेण्याचा विचार करतात [डॅ. २-५३]. इ. स. १६३६-३७—इंग्रज सुरतेंत असतात [डॅ. २-२४१]. इ. स. १६३६ मार्च—Antonio Telles सुरतेजवळ डचांशीं लढण्यासाठीं जातो [डॅ. २-२५८]. इ. स. १६११ (२६ सप्टेंबर)—Sir Henry Middleton, anchored off the bar of Surat [डॅ. २-१५२]. इ. स. १६१२ [२९ नोव्हेंबर]--पोर्तुगीज व इंग्लिश आरमारांची सुरतेच्या बाजूस लढाई [डॅ. २-१५४]. इ. स. १६९०--पोर्तुगीज अरबांच्या आरमाराचा सुरतेच्या बाजूस पराभव करतात [डॅ. २-३७०]. इ. स. १७१४ [१९ फेब्रु].--पोर्तुगीज-अरबांची लढाई व अरबांचा पराभव [डॅ. २. ३७९]. इ. स. १८७१--पोर्तुगीज—इंग्रजांची कुरबूर; सन १७१४ च्या मोगलांल्या फर्मानान्वयें सुरतेच्या पोर्तुगिजांस दारू वगैरे फक्त २॥ टक्के कर देऊन नेतां येत असे हें कारण [डॅ.२-४७३]. इ. स. १८७१--वरील सवलतीचा फायदा घेऊन पोर्तुगीज सुरतेस २॥ टक्के कर देऊन मुंबईस दारू विनाकर पाठवीत [डॅ. २-४४०] इ. स. १६६३-६४--शिवाजीकडून सुरतेचा नाश [इंग्लिश रे. ऑन शिवाजी-भाग १-७५]. इ. स. १६७०--शिवाजीकडून शहराचा नाश [इं. रे. ऑ. शि. भाग १-८०, ८६].१६६९—मुसलमानांच्या छळामुळें वाणी शहर सोडून जातात. [इं. रे. ऑ. शिवाजी-भाग १-१७६, १७७]. इ. स. १६७०--सुरत सोडून मुंबईस राहण्यास जाण्याची व्यापाऱ्यांची इच्छा [इंग्लिश रेकॉर्ड्स ऑन शिवाजी भा. १-२३७].

सुरतेच्या लुटीच्या वेळची ज्यूसंबंधीं आख्यायिका

एका ज्यूनें पैशासाठीं प्राण देण्याची तयारी केली. त्याच्याकडे अवरंगजेबास देण्यासाठीं मोती असल्याचें शिवाजीला कळल्यावरून त्यानें त्या ज्यूस गुडघ्यावर बसवून त्याच्या मानेवर तलवार ठेवून मोती कोठें आहेत तें दाखविण्याची आज्ञा केली. पण तरीहि त्या ज्यूनें मोती दाखविले नाहींत. [Travels in The Mughal Empire by Bernier Pp. 189-190].

सुरतेच्या दुसऱ्या लुटीच्या वेळचा शिवाजीचा मार्ग

सुरतेच्या लुटीनंतर शिवाजीनें अवरंग उर्फ मुल्हेर किल्ल्यापर्यंतचा मुलूख उध्वस्त केला. नंतर कांचनमाचनच्या घाटापर्यंत गेला व तेथून गुलशनाबाद उर्फ नाशिककडे गेला व तेथून कोंकणांत गेला. [बुंदेल्याची बखर, पृ. १३].

सुरतेच्या लुटींत कुत्बशहाची शिवाजीस फूस (?)

१६६४ च्या सुरुवातीस अवरंगजेबानें आदिलशाह व कुत्बशहाची फूस असल्यानें शिवाजीनें सुरत लुटली असा त्यांवर आरोप

ठेवून सुरतेच्या नुकसानभरपाईचें बोलणें लावलें [मॉन्युमेंटा हिस्टोरिआ इंडिया, ९ ऑक्टो. १६६४ चा वृत्तांत, जर्नल ऑफ दि बॉंबे हिस्टॉरिकल सोसायटी, व्हॉ. ३. नं. २ सप्टें. १९३०, पृ. २७८-९ व २८२; पहा गोवळकोंड्याची कुत्बशाही, पृ. १००].

सुरत शहराचें थेवेनोनें केलेलें वर्णन

a) "Nevertheless Surat is the prime Mart of India, all Nations in the world trading thither, no ship sailing the Indian ocean, but what puts in there to buy, sell, or load, for in the port of Suratte, there is a trade not only for all sorts of spice, and among them for Ginger, but of very rich Gold and Silk stuffs, of very fine cottons and other commodities brought thither from remote parts, there are such rich Merchants, that they can load any great ship out of one of their warehouses. I may say without enlarging, that all the rich Silks and Gold stuffs curiously wrought with Birds and Flowers; all the Brocades, Velvets, Taffetas, and other sorts made in Amadabat are convey'd to suratte.

b) "At Surrat, are sold all sorts of stuffs and cotton-cloaths that are made in the Indies all the commodities of Europe, nay and of China also, as Purceline, cabinets and coffers adorned with Torqueises, Agats, cornelians, Ivory, and other sorts of embellishments".

सुवर्णदुर्ग

जंजिऱ्याच्या सिद्दीला तोंड देतां यावें म्हणून शिवाजीनें बांधलेल्या दुर्गांत हा एक होता. तो केव्हां बांधला गेला यासंबंधींचा कांहींच पुरावा उपलब्ध नाहीं. या दुर्गासंबंधीं प. सा. सं. १४५९ मध्यें उल्लेख आहे. त्यांत आपल्या गडांच्या व्यवस्थेसंबंधीं किती खर्च करण्यांत यावा यासंबंधींचा शिवाजीचा हुकूम आहे. सुवर्णगडाच्या वांट्यास वार्षिक ५००० होन आले आहेत. पुरंधरे दफ्तर भा. ३, पृ. १४३ व १४४ वर सुवर्णगडाचा दोनदां उल्लेख आला आहे.

सुवर्णदुर्गाचें भौगोलिक वर्णन

बहुधा सोळाव्या शतकांत विजापूरच्या राजांनीं बांधला. १६६० त शिवाजीनें त्याची दुरुस्ती करून त्याला मजबुती आणली. क्षेत्रफळ ८ एकर. किनाऱ्यापासून पाव मैल आंत असलेल्या एका लहान बेटावर वसला आहे. तटबंदीचा बराच मोठा भाग खडक फोडून बांधलेला आहे. बाकीचा भाग १० ते १२ चौ. फू. दगड बसवून बांधलेला आहे. [Gazetteer of the B. P. Vol X Ratnagiri and Savantvadi, p. 338]

सोंधें

फोंडा व कारवार काबीज केल्यावर शिवाजीनें सोंध्याकडे आपल्या सैन्याची एक तुकडी पाठविली. त्या राज्यांतील सुपें व उळावी (?) हीं ठाणीं मराठ्यांनीं काबीज केलीं. परंतु खिजरखान पन्नी व आजूबाजूचे देसाई यांनीं एक होऊन वरील ठिकाणांच्या मराठा शिबंदीवर हल्ला करून तीं दोनहि ठिकाणें परत घेतलीं [Shivaji And His Times 4th ed. p. 241; Based on F. R. Surat 88 Rajapur to Surat, 27th Aug. 1675].

सोंध्यासंबंधीं इंग्रजांच्या पत्रांत पुढील उल्लेख आढळतात:—

(1)...."We have certaine intelligens that (Shivaji) himself in person with his Army of 15,000 men is gone to *Sinda*, a castle near Goa, to take it from the Vizapore king." [E.F. Part I—414, Bombay to Surat, 31st Oct. 1673, (D.) O. C. 3881, Orme MSS. 114, Sec. 2, p. 187].

(2) "When Seevajee had conquered these countryes as far as Anchola, he sent some of his forces into the Sunda Rajahs coun-

trey. They finding noe great opposition seized upon Supa and Whurwa belonging to the Rajah Sevajee sett a watch at Burbulle to take custome of the goods that passed that way....but we have heard since that Kidderchaune Phunnys men with the Desyes joyning together hath retaken both these places againe with killing 300 of Sevajees men, soe that it hath made the watch at Burbulle to rise and be gone to give the others place [Carwar to Bombay, 18 Aug. 1675; ERS. Part II-114. F. R. Surat Vol 88, Pp. 103-4].

हुबळी

डिसेंबर १६६४ मध्यें शिवाजीनें हुबळी व तेथील मुलुखांतील इतर संपन्न शहरें लुटलीं [Shivaji And His Times 4th ed. p. 228)—त्यानें प्रख्यात अशा पुष्कळ व्यापाऱ्यांना कैद केलें. इतर क्वचितच पळून जाऊं शकले. [Taylor's letter from Goa to Surat 14th Dec. 1664; See Shivaji The Great Vol I Part II p. 107]——इ. स. १६७३ त मराठ्यांनीं प्रतापराव गुजराच्या हाताखालीं हुबळीची दुसऱ्यांदा लूट केली. इंग्रजांचें ७८९४ होन नुकसान झालें. मुझफरखानाच्या ऐन वेळीं झालेल्या आगमनानें हुबळीकरांची मराठ्यांच्या तावडींतून लवकर सुटका झाली. [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 236; based on F. R. Surat 3; consult. 24th May, 10th and 9th July, Vol 87, Surat to Persia 1st Nov. O. C. 3779 and 3800]—ग्रँट डफनें ही हुबळीची दुसरी लूट अनाजी दत्तोच्या आधिपत्याखालीं झाली असें म्हटलें आहे [A History of The Mahrattas Vol I p. 200-1]—नोव्हेंबर १६७७ मध्यें दिलीरखान व बहलोलखान यांचा गोवळकोंड्याच्या फौजांनीं पराभव केल्याची संधि साधून दत्ताजी त्र्यंबकानें हुबळीची लूट (तिसरी) केली. ....“The Nabob Bulleali Chaune killed and his army destroyed and Dilelckaune is in as bad a condition, those of the Decan having beaten them, and sevagee straightened up in the country and Dattajee Pandit one of his generals roves and plunders about Hubli....” [F.R. Surat Vol. 89 Fol 26; See Shivaji And His Times, 4th ed. p. 299].

होदीगिरें

हें गांव शिमोगा जिल्ह्यांतील चन्नगिरी तालुक्यांत चन्नगिरीच्या ईशान्येस सुमारें ६ मैलांवर आहे. येरगटनहळ्ळी व त्याच्या पूर्वेकडील होदीगिरें या गांवांमध्यें शाहजीचें वृंदावन आहे. येथून बसवापट्टण वायव्येस सुमारें बारा मैलांवर आहे. [Survey Map No. 48 N/16 and No. 57 B/4].

व्यक्तिनामानुक्रमें ऐतिहासिक घटना

अनाजी रंगनाथ मलकरे

(१) शिवाजीनें निळोजी नीळकंठराव याच्या मुलांकडून पुरंधर गड घेतल्यावर गडावर अनाजी रंगनाथ मलकरे यास सबनीस नेमलें [ए. क. ब. पृ. ५३–साने–प्रत]––(२) पंताजी गोपीनाथानें शिवाजीस "अफजलखान तुझ्या भेटीस येत आहे, त्याच्या स्वागताची तयारी करावी." असा निरोप पाठविल्यावर शिवाजीनें खानाच्या स्वागतासाठीं प्रतापगडासन्निध किल्ल्याच्या बुरुजाखालीं सदर तयार करून ती उत्तम सजविली. हें सजविण्याचें काम अनाजी रंगनाथानें केलें [ए. क. ब. पृ. ६५––राजवाडे प्रत; भारतवर्ष प्रतींत अनाजी रघुनाथ पन्हाळकर असें नांव दिलें आहे पृ. ६५, तर साने–प्रतींत अनाजी रघुनाथ सबनीस नांव आलें आहे : पृ. ६६; फॉरेस्ट–प्रतींत अफजलच्या स्वागतासाठीं तयारी करणारा अनाजी रंगनाथच म्हटलें आहे : पृ. ६६]––(३) शिवाजीची आग्र्याहून सुटका झाल्यानंतर पुढें त्याचा मोगलांशीं तह झाला—शिवाजीनें निराजी राहूजी यास वकील म्हणून अवरंगाबादेस शहाजादा शाहअलमाकडे पाठविलें व त्याबरोबर मजमूचे तर्फेनें हुजूरचे कारकून अनाजी रंगनाथ मळेकर (केळकर नव्हे) व सयाजी मल्हार वांईकर यांस पाठविलें [भारतवर्षप्रत—ए. क. ब. पृ. १०९; राजवाडे-प्रतींत अनाजी रंगनाथ मलकरे व येसाजी मल्हार वांईकर अशीं नांवें दिलीं आहेत ए. क. ब. पृ. १०९; साने–प्रतींत अनाजी रंगनाथ, येसाजी बल्लाळ व मल्हार वांईकर अशीं नांवें आलीं आहेत—ए. क. ब. पृ. ११०; फॉरेस्ट प्रतींत अण्णाजी मलगुरी, विसाजी मल्हार वांईकर अशीं नांवें आहेत—ए. क. ब. पृ. ११०]––(४) शिवाजीनें दुसऱ्यांदा पुरंधर घेतला त्या वेळीं अनाजी मलकरे यास तेथील सबनिशी सांगितली होती. ती नंतर त्याच्याकडून काढून घेऊन शिवाजीनें अनाजीस सेनापतीची (हंबीरराव मोहितेची) मजमू दिली [भारतवर्ष–प्रत ए. क. ब. पृ. १२१––हा प्रसंग १६७५ च्या सुमाराचा असावा; राजवाडे–प्रत ए. क. ब पृ. १२१]––(५) हंबीरराव मोहिते चाळीस हजार पागा व चाळीस हजार मावळे यांसह कनकगिरीस पोहोंचला. सेनापतीनें वाटेंत आरब्याचे नलस पाटलाकडून एक घोडी खरेदी केली होती. चैत्र महिन्यांत वळिवाचा पाऊस पुष्कळ पडला. तेव्हां घोडी डेऱ्याजवळ बांधली. हें वर्तमान शिवाजीस कळतांच त्यानें त्याच वेळीं हंबीरराव मजमुदार (?) यास बोलावून त्याची फजिती केली. अनाजी रंगनाथ मलकरे

मजमुदार (?) याजपासून खजिन्यांतून १२५ होन आणवून ते हंबीरराव याचे पदरीं घालून घोडीस पागेचा डाग देऊन पागेस लावली [राजवाडे-प्रत, ए. क. ब. पृ. १३५; भारतवर्षप्रत ए. क. ब. १३५-६]--(६) शिवाजी भागानगरास गेल्यावर पातशहाचे भेटीसाठीं तो दाद महालाकडे गेला. त्याच्याबरोबर जे खासे लोक होते त्यांत अनाजी रंगनाथ होता. शिवाजीनें त्या सर्वांस दाद महालाच्या शिडीवर पाय देण्याचा हुकूम केला, त्या वेळीं सेनापतीचे मुजुमदार अनाजी केळकर (म्हणजे मलकरे) यानें शिवाजीस विनंती केली कीं, आणखी भल्या दोघां चौघांस बरोबर घेतलें पाहिजे. शिवाजीनें त्याची विनंती मान्य करून मानसिंग मोरे व रूपाजी भोसले या आणखी दोघांस बरोबर घेतलें व नंतर तो सर्वांसह तानाशहाच्या भेटीस गेला [भारतवर्ष-प्रत, ए. क. ब. पृ. १३६; राजवाडे-प्रत, ए. क. ब. पृ. १३६]--फॉरेस्ट प्रतीप्रमाणें शिवाजी एकटाच तानाशहाच्या भेटीस जात असतां अनाजी रंगनाथनें त्याला दोन संरक्षक बरोबर घेण्याची विनंति केली व त्याप्रमाणें शिवाजीनें मानसिंग मोरे व रूपाजी भोसले यांस बरोबर घेतलें [ए. क. ब. पृ. १३७-१३८]--(७) कर्नाटकांत शिवाजी गेला असतां त्यानें व्यंकोजीस भेटीस बोलावलें. त्यांचें ज्या वेळीं एकांतीं संभाषण होई त्या वेळीं जवळ रघुनाथपंत, वाकनीस, चिटणीस, सेनापति, बाळाजी बाजी प्रभु जमनीस व सेनापतीचा मुजुमदार अनाजी रंगनाथ मलकरे असत. व्यंकोजीला शिवाजीची आपल्या जागिरीबद्दलची मागणी आवडली नाहीं. आपण युद्ध करून प्रश्न सोडवूं, मी फौज घेऊन येतों, तुम्हीहि तयार व्हा, असें शिवाजीस सांगून तो रुसून चंदावरास जाण्यास निघाला. शिवाजीनें अनेक प्रकारें त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला, परंतु तो व्यर्थ झाला. तेव्हां शिवाजीनें बळेंच त्याच्याबरोबर सेनापति, मानाजी मोरे, रूपाजी भोसले व अनाजी रंगनाथ यांस चंदावरास म्हणजे तंजावरास पाठविलें. चंदावरास गेल्यावर त्यांचा सत्कार करून व्यंकोजीनें त्यांस परत पाठविलें [एं. क. ब. पृ. १४२, १४३]--भारतवर्ष व राजवाडे प्रती, फॉरेस्ट-प्रत ए. क. ब. पृ. १४४]--(८) हंबीरराव मोहिते कर्नाटकांत पराक्रम गाजवून रायगडास आल्यावर शिवाजीनें त्यास बक्षिसें दिलीं. त्याच वेळीं अनाजी रंगनाथ मलकरे मजमुदार यासहि बक्षिसें दिलीं. [ए. क. ब. १४९ राजवाडे-प्रत;—अनाजीनें कोणता पराक्रम केला हें मात्र बखरींत सांगितलेलें नाहीं.] एक्याण्णव क. बखरींतील मजकूर हा दत्ताजी वाकनिसानें लिहिलेल्या मजकुराची अनाजी रंगनाथ मलकरे याचे पुत्र खंडो अना मलकरे यानें केलेली नक्कल होय, असें एक्याण्णव कलमी बखरीच्या शेवटीं म्हटलें आहे. [पृ. १५४ राजवाडे-प्रत]

शिवदिग्विजयांतील अनाजी रंगनाथ मलकऱ्यासंबंधी पुढील उल्लेख आढळतात : (१) शिवाजीची आग्र्याहून सुटका झाल्यावर त्यानें मोगलांशीं तह केला. त्यानें औरंगाबादेस अवरंगजेबपुत्राकडे जे लोक पाठविले त्यांत प्रतापराव गुजर, येसाजीपंत वांईकर, अनाजी रंगनाथ मलेकर व बाळाजी आवजी प्रभु हे होते. [शि. दि. पृ. २८५]—(२) दादमहालांत तानाशाह व शिवाजी यांची भेट झाली. त्या वेळीं शिवाजीबरोबर रघुनाथपंत, प्रल्हाद निराजी, दत्ताजी, हंबीरराव मोहिते, केसोपंत, निळो मोरेश्वर, गंगाधरपंत, बाळाजी आवजी व अनाजी रंगनाथ हे होते [शि. दि. पृ. १९८]—(३) धनाजी जाधवाबरोबर अनाजी रंगनाथ शिवाजीस भेटण्यास गेला असतां शिवाजीच्या सांगण्यावरून हुसेनखान मायण्याशीं हंबीरराव मोहित्याच्या झालेल्या युद्धाचें अनाजी रंगनाथनें केलेलें वर्णन [शि. दि. पृ. ३४५-३४६]--मलकरे हें चुकीचें मोडी वाचन असून त्याबद्दल मरकळे असें पाहिजे.

Scanned by CamScanner

अनाजी दत्तो

याला २१ ऑगस्ट १६६१ रोजीं शिवाजीनें वाकनीस केलें [Source Book of Maratha History Vol I—J. S. p. 33]—१६ ऑगस्ट १६६२ रोजीं त्याला सुरनीस करण्यांत आलें [Ibid p. 33]—६ मार्च १६७३ रोजीं अनाजीनें कोंडाजी फर्जंदाच्या मदतीनें पन्हाळा काबीज केला. [Ibid p. 37]—ऑगस्ट १६७४ मध्यें अनाजी कुडाळमार्गें ३००० सैन्य घेऊन गेला. फोंड्यावर अचानक हल्ला करून तो घेण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु किल्लेदार महंमदखान याच्या जागरूकतेनें तो फसला [F. R. Surat 88; Dutch Rec. Vol 34, No. 841]—शिवाजी १६७७ मध्यें कर्नाटकच्या स्वारीवर गेला त्या वेळीं कोंकणांतील मुलुखाचें रक्षण करण्याची जबाबदारी त्यानें अनाजीवर सोंपविली [F. R. Surat 89; Sabh. 85-87; See Shivaji And His Times 4th ed. p. 273]—इ. स. १६७५ मध्यें शिवाजीनें फोंडा किल्ल्यास वेढा घालून तो किल्ला विजापूरकरांकडून घेतला. त्या स्वारींत अनाजी दत्तो हजर होता [F. R. Surat Vol 88. Fols, 15-20. Rajapore 6th Feb. 1675]—फोंडा जिंकून शिवाजी अंकोला वगैरे इतर ठाणीं घेण्यास निघाला. जातांना त्यानें फोंडा किल्ल्याच्या दुरुस्तीचें व त्याला संरक्षणक्षम बनविण्याचें काम अनाजीवर सोंपविलें [F. R. Surat Vol 88. Fols 63-64. Rajapore 3rd June 1675]—इ. स. १६७४ त राजाभिषेक करून घेण्याच्या पूर्वी शिवाजीनें आपल्या राज्याच्या मुलकी कारभाराची काळजीपूर्वक व्यवस्था लावून दिली. राज्याचे त्यानें तीन विभाग पाडले. त्यांतील मध्य विभाग म्हणजे कोंकणचा प्रदेश (चौल, दाभोळ, राजापूर, वेंगुर्ला, बांदें, कुडाळ, फोंडा वगैरे) अनाजीकडे सोंपविण्यांत आला. [Shivaji The Founder of M. Swaraj; आधार सभासद]—इ. स. १६७५ त शिवाजीनें २००० घोडेस्वार व ७००० पायदळ अनाजीबरोबर देऊन त्याची फोंड्यास वेढा घालण्याच्या कामावर नेमणूक केली [PSS. 1724; ERS Vol II L. 60 p. 33].

अनाजी दत्तोची वंशावळ

दत्ताजी त्रिंबक कुळकर्णी
|
अनाजी दत्तो
|
रघुनाथ अनाजी
|
जावजी (आबाजी) रघुनाथ
|
रामचंद्र | लक्ष्मण | विठ्ठल
विठ्ठल
|
त्रिंबक
|
दत्तो ऊर्फ गणेश त्रिंबक
|
शंकर [हल्लीं विद्यमान] | त्र्यंबक [हल्लीं विद्यमान]

"मूळ पुरुष दत्तो त्रिंबक कुळकर्णी व सुमंत नांदेडकर गंगातीरकर मोगल इलाखा त्याचे पुत्र अनाजी दत्तो श्री. सिव छत्रपती शककर्ते सिवाजी राजे याचे कारकीर्दीत सचिवपणाचा अधिकार संपादला."

[आधार शिवाजी निबंधावली, भा. २, १९३०, पृ. १५३-४]—सन १६७३ त अनाजी दत्तोनें पन्हाळा घेतला त्याचें वर्णन जयराम कवि पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांत पुढीलप्रमाणें देतोः—

(इ. स. १६७३ त) शिवाजीनें अनाजीस पन्हाळा घेण्यासाठीं स्वारीवर पाठविलें [पृ. १९ अ. ३ श्लो. १७]—अनाजी राजापुरीं जाऊन हेरांनीं पन्हाळ्याबद्दल आणलेल्या बातमीचा विचार करूं लागले [पृ. २०, अ. ३ श्लो. २२, २३]—कोंडाजी व मोत्याजी रवळेकर व

गणाजी हे पन्हाळा घेण्यासाठीं रात्रीं चाल करून गेले असतां अनाजी पिछाडीचें रक्षण करण्यासाठीं म्हणून सैन्यासह पाठीमागें अरण्यांत लपून राहिले [पृ. २०, अ. ३, श्लो. २७]—कोंडाजीनें गड काबीज करतांच अनाजी गडावर आले [पृ. २३, अ. ३, श्लो. ५५ व ५६]—अनाजी दत्तो व दत्ताजी त्रिंबक यांचे नातें होतें. अनाजी दत्तोची मुलगी दत्ताजीच्या भावाला दिली होती. [छत्रपति सं. म. पृ. ९६ तळटीप; पाहा—प. सा. सं. २०८०, २०९४, २११३, २१५९, २१६०, २१७१, २७०४, २७४०, २७५९, २७६८].

अफजलखान

विजापूरचा सरदार अफजलखान १० हजार घोडेस्वार व पायदळ [ERS. Vol. I, L. 1, सभासदाच्या मतें १२००० घोडेस्वार व पायदळ] घेऊन विजापूरहून सप्टेंबर किंवा ऑक्टोबर १६५९मध्यें शिवाजीविरुद्ध निघाला—शिवाजीला मैत्री दाखवून कपटानें धरण्याचा किंवा मारण्याचा त्याला विजापूर दरबारचा हुकूम होता. [PSS. 774, Coll Archives No. 1123; See Shivaji The Great Vol I by Balkrishna p. 476]—एप्रिल १६५९ मध्यें मावळच्या सर्व देशमुखांना त्यांनीं खानाला शिवाजीविरुद्ध मदत करण्याविषयींचीं विजापूरहून फर्मानें सुटलीं—उत्रोळीचे देशमुख केदारजी व खंडोजी खोपडे खानाला मिळाले—परंतु कान्होजी जेधे व इतर देशमुखांनीं शिवाजीचीच बाजू घेतली [Source Book of Maratha History Vol 1 by Patwardhan and Rawlinson p. 30-31]—खान विजापुराहून पंढरपुरास गेला. तेथील देऊळ त्यानें लुटलें. नंतर पश्चिमेकडे भीमा व नीरा यांच्या दक्षिण कांठानें तो फलटण जिल्ह्यांत शिरला व मलवडी येथें कांहीं काळ राहून तेथून वांई येथें येऊन त्यानें मुक्काम केला. लोकांना व शिवाजीला दहशत बसविण्यासाठीं त्यानें जेजुरी व तुळजापूर येथील देवालयें फोडलीं [Shivaji And His Times 4th ed—by J. Sarkar p. 60-61]—खानाचा बेत प्रथम वांईहून शिवाजीच्या घरीं म्हणजे पुण्यावर स्वारी करण्याचा होता—परंतु ११ जुलै १६५९ रोजीं शिवाजी जावळीस आला [Source Book of Maratha History Vol I—J. S.—p. 31 by Patwardhan and Rawlinson]—म्हणून खानानें तहाचीं बोलणीं लावून शिवाजीला कपटानें धरण्याचा किंवा मारण्याचा बेत केला [सभा. पृ. १४]—खानानें कृष्णाजी भास्कर यास शिवाजीकडे वकील म्हणून पाठविलें [सभा. १०; शि. भा. अध्याय १८]—शिवाजीनें पंताजी गोपीनाथ [S. B. of M. H. Vol 1 by Rawlinson and Patwardhan J. S. p. 31] यास खानाकडे पाठवून प्रतापगडच्या पायथ्याशीं भेट ठरविली. शिवाजीनें बांदलाचें सैन्य जावळीच्या रानांत व सिलिमकरांचें बोचेगोळी खिंडींत ठेवलें. खानाचा वध १० नोव्हें. १६५९ रोजीं झाला [Ibid]—अफजलखानाच्या सरदारांनीं शिवाजीचा स्वराज्यांतील मुलूख जिंकण्यास सुरुवात केली. कल्याणजी यादव उर्फ जाधव सुपें परगण्यावर, नाईकजी पांढरे शिरवळावर, नाईकजी खराटे सासवडावर, सिद्दी हिलाल कर्यात मावळावर व सिद्दी सैफखान तळकोंकणावर चालून गेले. त्यांतील थोडाफार प्रदेश व शिरवळचें ठाणें त्यांच्या कबजांत गेलें [शि. भा. २३।११ व १२; राज. खंड २०।४७]—वाटेंत खानानें भवानीची मूर्ति फोडली व पंढरपूरच्या देवालयास तोशीस दिली [आधार शि. भा. १८।१८, सभासद, पोवाडा, राज. खं. २०।२१७; शि. च. १४७, ६८; पाहा राजा शिवछत्रपति, भा. ३, पृ. ७०]—खानानें पंढरपूर क्षेत्रास तसवीस दिल्याचा ८ ऑक्टो. १६६३ च्या महजरांतील उल्लेख [राज. खं. २०, ले. २१७]—हे सर्व आधार अस्सल

नसल्यानें खानानें हिंदूंच्या दैवतांस त्रास दिला असें निश्चितपणें सांगतां येत नाहीं. खान वांईचा सुभेदार असतांना त्यानें अनेक भटांभिक्षुकांचे धर्मादाय व जुनीं वतनें चालू ठेवलीं इतकेंच नाहीं, तर नवीनहि चालू केलीं [अफजलखान-वध-वि. ल. भावे पृ. ९]. यावरून खान क्रूर व कडवा नसावा असें दिसतें. सध्यांच्या पंढरपूर व तुळजापूर येथील मूर्ती फार प्राचीन वाटतात. खानानें त्या फोडल्या असत्या तर तसें दिसलें नसतें. खानास हिंदु सरदारांचीं मनें वळवायचीं होतीं [अफजलखानवध पृ. ११]. या सर्व गोष्टींवरून खानानें मूर्ती फोडल्या नसाव्यात असें वाटतें. खानानें मलवडीस आल्यावर शिवाजीचा मेव्हणा बजाजी निंबाळकर यास पकडून कैदेंत टाकलें व त्यास बाटविण्याचें ठरविलें. शिवाजीनें पत्रद्वारें लिहिलेल्या विनंतीवरून खानाकडील नाईकजी पांढऱ्यानें ६०,००० होनांस जामीन राहून खानाच्या हातून बजाजीची सुटका केली. [प. सा. सं. ले. १७९७ व ७९६; प्रा. ग. ह. खरेकृत 'महाराष्ट्राचीं चार दैवतें'; पाहा राजा शिवछत्रपति भा. ३, पृ. ७४–७६—ब. मो. पुरंदरे]

अमरसिंह

सह्याद्रीवरील एका किल्ल्यांत शिवाजीची व विजापुरकरांची लढाई झाली. त्यांत बहलोल-खानाच्या भावास शिवाजीच्या सैनिकांनीं कैद केलें. त्या वेळीं कत्तलींत मुसलमानांकडील अमरसिंह नांवाचा रजपूत सरदार मारला गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ३७, अ. ५, श्लो. १३ ते १५]. १४ व्या श्लोकांत 'सिंह' असा शब्द आला आहे तो बहुतेक मोहोकम-सिंहास उद्देशूनच असावा.

अवरंगजेब

सालेरीच्या युद्धांत शिवाजीनें मोगलांचा पराभव केल्यावर अवरंगजेबानें दिलीरखान व बहादुरखान या आपल्या सरदारांस पत्रें लिहून त्यांची चांगली कानउघाडणी केली व विजापूरचे सरदार व त्यांनीं एक होऊन शिवाजीचा सर्व प्रदेश वेढून त्यास ठेंचावा असा हुकूम केला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ९, १०, ११, अ. २, श्लो. ६ ते १९].

आनंदराव मकाजी

हा प्रतापराव गुजर याच्या हाताखालील सरदार होता. आग्र्याच्या सुटकेनंतर शिवाजीचा मोगलांशीं तह ठरला त्या वेळीं प्रतापराव गुजर अवरंगाबादेस मुअज्जमकडे गेला होता. त्याच्या-बरोबर आनंदराव होता. शिवाजीचा मोगलांशीं झालेला तह मोडल्यावर दोघेहि १४ डिसें. ते ११ जाने. १६७० च्या दरम्यान अवरंगाबादे-हून राजगडाला परत आले [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 35]—इ. स. १६७२ मध्यें प्रतापराव व आनंदराव यांनीं बहलोलखान, मोहोकमसिंग व दरकोजी भोंसले यांना युद्धांत पकडलें आणि ११ हत्ती व १७०८ घोडे पाडाव करून आणले [Ibid p. 36]—प्रतापरावानें ९ मार्च ते ७ एप्रिल १६७३ च्या दरम्यान विजापुरी सरदार बहलोलखान याच्याशीं उमराणीला लढाई दिली. त्या वेळीं आनंदराव त्याच्याबरोबर होता. [Ibid p. 37]—२२ किंवा २३ मार्च १६७४ रोजीं आनंदरावानें संपगांवची बाजारपेठ लुटली—ती लुटून परत येत असतां त्यानें खिजरखानाशीं बंकापूर येथें लढाई दिली व दोन हत्ती काबीज केले [Ibid p. 37]—आनंदराव शिवाजीबरोबर १६७७ मध्यें भागानगरला गेला होता [सभा. ८७–८८, एक्या. क. ब. कलमें ७८–७९]—२२ जुलै १६७८ रोजीं आनंदराव व रघुनाथपंत हणमंते यांनीं वेलूरचा किल्ला काबीज केला [Source B. of M. H. Vol I–J. S. p. 40]—१० मार्च १६७९ रोजीं आनंद-रावानें थोरलें बाळापूर (दोड्ड बाळापूर) जिंकलें [Source B. of M. H. Vol I– J. S. p. 41]—इ. स. १६७४ त अवरंगजेबाचा व कुतुबशहाचा मुलूख उध्वस्त करण्यास व

वांईपासून लक्ष्मेश्वरापर्यंतचा मुलूख आपल्या ताब्यांत आणण्याची शिवाजीनें आनंदरावास आज्ञा केली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. १८ अ. ३ श्लो. ११]—बहलोलखान आपणावर चाल करून येत आहे असें कळतांच शिवाजीनें आनंदराव व प्रतापराव यांच्याशीं गुप्त मसलत केली कीं, बहलोलखानास इतर सरदार येऊन मिळण्यापूर्वीच त्यावर हल्ला करावा [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४२, अ. ५ श्लो. ४७, ४८, ५०, ५१]—त्याप्रमाणें आनंदराव व प्रतापराव उमराणीस, शत्रु एका तलावाजवळ होता, तेथें ससैन्य गेले [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्, पृ. ४२ अ. ५ श्लो. ५३, ५४] व त्यांनीं तलावास वेढा दिला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४३, श्लो ५६]—प्रतापरावानें प्रथम एक हजार स्वारांनिशीं हत्ती पाण्यास नेणाऱ्या शत्रुसैनिकांवर हल्ला चढविल्यावर आनंदरावानें शत्रूच्या पिछाडीवर कांहीं स्वारांसह हल्ला चढविला. स्वतः जखमी झाला असतांहि त्यानें शत्रुसैन्याची तीन घटका त्रेधा उडविली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४४, ४५, अ. ५. श्लो. ७०, ७१].—आनंदरावाच्या संपगांवच्या लुटीचें वर्णन भा. इ. सं. मं. त्रै. वर्ष ८, अंक १–२ पृ. २८ वर आलें आहे [पाहा राजा शिवछत्रपति खं. ९ पृ. १२५].

आबाजी महादेव

(१) "...फत्तेखान विजापूरकराची नामजाद राजियावर आली ते वेळेस किले कोंढाणा व सिरवळ खेडबारे देऊन सला केला. राजेश्री राजे पुणियास गेले. तेथें आबाजी माहादेव हे कारभारी जाले. यानी कुल मुलकावरी गुरे व उटे व घोडी घातली. ते वेळेस आपले बापापासी कांहीं द्यावयास नव्हते." [शिवापूरकर देशपांडे तर्फ खेडेबारे यांचा शिवकालीन करीणा; पुरंदरे दफ्तर भा. ३ पृ. १२१].

(२) आबाजी महादेव शिवाजीनें कल्याण घेण्यापूर्वीं त्याचा हेजीब असल्याचा उल्लेख [राजवाडे खं. १७, पृ. १७, लेखांक १०].

(३) आबाजीचा उल्लेख पेशवे दफ्तराच्या ३१ व्या खंडांत लेखांक २४ व २४ अ मध्यें आहे. त्यांत त्याला कल्याण–भिवंडीपासून चौल–रायरीपर्यंतच्या मुलखाचा सरसुभेदार म्हटलें आहे.

(४) आबाजी राघो बल्लाळ अऱ्यानंतर दाभोळचा चार वर्षें सुभेदार होता असा उल्लेख. तो १६६३ च्या सुमारास दाभोळचा सुभेदार झाला असावा [भा. इ. सं. मं. वार्षिक इतिवृत्त, शके १८३५, लेखांक ८५, पृ. ३२३].

शिवाजीनें १६५७ त कल्याण व भिवंडी जिंकून घेतल्यावर तेथें आबाजी महादेव यास सुभेदार नेमलें [Jedhe Karina; See Shivaji Souvenir, p. 53].

आबाजी सोनदेव

ग्रँड डफनें आबाजी सोनदेव नांवाबद्दल केलेल्या चुका—(१) आबाजी सोनदेव हा दादाजी कोंडदेव याच्या हाताखालीं शिकलेला असून इ. स. १६४८ मध्यें त्यानें कल्याण घेतलें. त्यानंतर शिवाजीनें त्यास कल्याण प्रांताचा सुभेदार नेमलें [History of the Marathas Vol I p. 112]—(२) आबाजी सोनदेव यास सोना पंडित म्हणजे सोनोपंत डबीर असें म्हटलें आहे [Ibid p. 140]—(३) इ. स. १६६६ मध्यें शिवाजी आग्र्यास गेला त्या वेळीं त्यानें मोरोपंत, अनाजी दत्तो व निळो सोनदेव (आबाजी सोनदेवाचा भाऊ) यांच्या हातीं राज्याचा कारभार सोंपविला—डफनें निळो सोनदेवास आबाजी सोनदेव असें म्हटलें आहे [Ibid p. 166]—(४) डफनें निळो सोनदेव याच्या ऐवजीं आबाजीलाच शिवाजीचा मुजुमदार म्हटलें आहे व तो कल्याणचा सुभेदार होता असें तो म्हणतो. डफनें केलेला घोटाळा यावरून स्पष्ट दिसतो [Ibid p. 184]—डफनें केलेल्या

Scanned by CamScanner

चुकांमुळें कांहीं हिंदी इतिहासकारांनीं कल्याण आबाजी सोनदेवानें जिंकलें असें म्हटलें आहे [Shivaji The Great Vol I, P. II p. 40] व शिवाजीनें त्याला कल्याणचा सुभेदार नेमलें असेंहि कांहींनीं लिहिलें आहे [New History of The Marathas Vol 1, p. 116; Shivaji And His Times 4th ed. Pp. 55-56]—कल्याणचा सुभेदार म्हणून मराठी पत्रांतून [पे. द. खं. ३१ ले. २४ व २४अ] जे उल्लेख आहेत ते आबाजी महादेवाबद्दल आहेत—आबाजी सोनदेव व आबाजी महादेव या दोन निरनिराळ्या व्यक्ती होत्या हें निश्चित. परंतु कल्याण जिंकणारा व तेथील सुभेदार आबाजी महादेव असावा.—प्रो. सरकारांनीं केलेली आणखी एक चूक म्हणजे त्यांनीं १६५९ च्या सुमारास आबाजी सोनदेवाला शिवाजीनें सुरनीस नेमलें होतें, असें म्हटलें आहे [Shivaji And His Times 4th. ed. p. 57]· यास आधार Mahad Ms. of Sabh. [7 n] असा ते तळटीपेंत देतात.

आबाजी हा निळोपंताचा भाऊ असल्याचा उल्लेख १० नोव्हें. १६७० च्या एका खरेदीपत्रांत आहे [शिवराज्य व शिवकाल, १९५७ पृ. ९१—वा. कृ. भावे]

(ऑक्झिंडेन हेन्री)

उस्टिक व निकल्स या इंग्रज वकिलांना शिवाजीशीं तह करण्यांत अपयश आल्यावर तो तह करण्यासाठीं हेन्री ऑक्झिंडेनची इंग्रज कंपनीकडून १६७४ मध्यें रायगडास रवानगी झाली.—तहाचा मसुदा पुढीलप्रमाणें होता : (1) "Shivaji had consented to pay 10,000 pagodas for losses sustained by the English at Rajapur. (2) The English were at liberty to settle factories in any part of the Maratha kingdom. (3) They were restricted to trade in the port towns alone, but attempt was to be made to have this restriction removed, so that the company's agent might make purchases and sales in the Deccan. (4) Shivaji was to be advised to make peace with the Siddi. (5) The Raja was to be requested to permit the money of the Bombay mint to be current in his kingdom. (6) The question of the disposal of wrecks was also to be raised [Shivaji The Great Vol I Part II p. 466—cf. Bruce's Annals, ii 364]—१३ मे १६७४ रोजीं ऑक्झिंडेन रायगडला जाण्यास निघाला. शिवाजीच्या राजाभिषेक-समारंभाच्या वेळीं ऑक्झिंडेन रायगडला होता. २६ मे रोजीं शिवाजीनें त्याला मुलाखत दिली. ११ जून १६७४ रोजीं शिवाजीनें तहाच्या मसुद्यांतील पांचव्या कलमाशिवाय बाकीचीं कलमें मान्य केलीं. १२ जूनला शिवाजीच्या सर्व प्रधानांनीं तहावर सह्या केल्या. १३ जूनला ऑक्झिंडेन रायगडहून निघाला व १६ जूनला मुंबईस पोहोंचला [Oxinden's Narrative, F. R. Surat Vol 88].

ऑस्टिन (सॅम्युएल)

"Wee advised you formerly the ill successe of your factory at Dungom neare Brainpore (Burhanpur) where Mr. Samuell Austin was taken prisoner, plundered of all he had to the very clothes on his back, and your factory house burnt, all the goods therein, and all the weavers destroyed by Savajees flying Army. Touching which we thought fit to send up Mr. Austin himself to Savajee Rajah, to complain and expostulate the great violence done us when we were at peace with him, whose narrative we send you herewith. Satisfaction could not be procured, Savajee declaring that he was not liable to make good any losse we sustained in his enemyes country against whome he prosecuted a just war; he blamed the Generall

Scanned by CamScanner

of his Army much for the violence done us; and to the end we should not be subject to such injuries heareafter, he gave us his coles or passports for that place, also for many other factoryes.." [O. C. 4175. Vol 36. Forrest H. S. I. P. 81. Swally Marine to the Co. 2nd Feb. 1676].

इब्राहिमखान (शिवाजीचा मुसलमान सरदार)

"तेव्हां राजियाकडील सरदार इभ्रामखान मुसलमान मोठा धारकरी लष्करचा हजारी बरोबरि होता. त्यानें (फोंड्याच्या वेढ्यांत) कष्ट मेहनत बहुत घेतली" [सभासद पृ. ५४].

उदाराम (उद्धवरामजी)

उदारामाची वंशावळ

उदाराम (मृत्यु १६३२)

|

जगजीवन–(मृत्यु १६५८) याची बायको रायबागीण

|

बाबुराव (मृत्यु १७००)

उमाजी

शिवाजीचा पुतण्या—जन्म २५ नोव्हें. १६५४ [जे. श.]—उमाजी बराच मोठा होऊन वारल्याचें दिसतें [प. सा. सं. क्र. १०६, पृ. ३२–II, C. V. p. 305-6]—त्याला बहादुरजी नांवाचा मुलगा होता [शि. च. सा. खं. २ ले. ५६२, पृ. २५९]—असाहि एक संभव आहे कीं, उमाजीस व त्याच्या वंशजांस एकोजीनें शाहजीच्या कर्नाटकांतील जहागिरींतील कांहींच न दिल्यानें त्यांचा वांटा मागण्यासाठीं म्हणून शिवाजीनें एकोजीकडे वांटणी मागितली असावी. बखरकारांनीं विपर्यास करून शिवाजीच्या एकोजीबरोबरील भांडणास भाऊबंदकीचें रूप दिलें.—शिवाजी अफजलखानाची भेट घेण्यास निघाला असतां त्यानें आपल्या विश्वासू लोकांस सांगितलें—

"जतन भाईनु करा।
आमुच्या संभाजी राजाला।
सराईत उमाजी।
राज्य होईल तुम्हांला।
(अफजलखानवधाचा पोवाडा)

उमाजी पंडित

सभासदानें उमाजी पंडिताचा उल्लेखहि केलेला नाहीं--(१) शिवाजीनें संभाजीस शृंगारपुरास ठेवलें त्या वेळीं त्याला शिकविण्यासाठीं उमाजी पंडितास नेमलें [ए. क. व.—भारतवर्ष, राजवाडे व फॉरेस्ट प्रती क. ६०, पृ. १०७]--(२) शिवाजीनें बसरूर लुटल्यावर बिदनूरकर व त्यांच्यांत जो तह ठरला त्याप्रमाणें उमाजी पंडित हा हेजीब म्हणून शिवाजीनें बिदनुरीं ठेवला [कित्ता प. ११३] वरील दोन्ही उमाजी पंडित या व्यक्ती एकच कीं भिन्न हें कळण्यास पुरावा नाहीं—शिवदिग्विजयकारानें उमाजीपंतास श्रीगोंव्यास वकिलीस ठेवलें होतें असें म्हटलें आहे [पृ. २१०]; चिटणिसानें मात्र तो बिदनुरास वकील म्हणून ठेवला गेला असेंच म्हटलें आहे [चि. ब. पृ. १४६]—शिवदिग्विजयकारानें आणखी एका उमाजीपंताची हकीकत दिली आहे. संभाजीच्या हातून निळो मुजुमदाराचा रायगडावर असतां अपराध झाल्यावरून शिवाजीनें त्याची निर्भर्त्सना केली. तेव्हां संभाजी उदासपणें वागूं लागला. तें पाहून त्याच्या स्वाध्यायी समवयी उमाजीपंत यानें त्यास दिलीरखानाकडे त्याचें संधान आपण लावतों असें सांगितलें. त्याप्रमाणें उमाजीनें करतांच संभाजी खानाकडे गेला [पृ. २६४].

उस्टिक

राजापूर वखारीच्या १६६१ मध्यें झालेल्या नुकसानीची भरपाई मागण्याकरितां १६७२ त इंग्रजांनीं लेफ्ट. उस्टिक यास शिवाजीकडे पाठविलें. त्याला दिलेल्या सूचना अशा होत्या—"That he endeavour to end the dispute touching satisfaction,

of past damages....as also to procure his (Shivaji's) general qaul or farman for us to trade with freedom and security in all ports of his country and inland cities whatsoever, paying 2 per-cent custom [F. R. Surat 87] याच सूचनांत शिवाजीबद्दल उद्गार "....you must employ your best care and caution, for you are to treat with Sevagee, one of the most polliticke princes of these eastern parts.." [O. C. Vol. 32 No. 3585]—उस्टिक १० मार्च १६७२ ला रायगडला निघाला [F.R. Surat Vol. 106 Fol 74 13th March 1672] व १३ मे ला अपयश घेऊन परत आला [F.R. Surat Vol. 106 Fol. 105 Bom. 14th May 1672]—नुकसानभरपाईच्या रकमेबाबत शिवाजी व उस्टिक यांत दुमत. "We demanded one hundred thousand Rupees, they offered 20,000, declaring that Shivaji never made more advantage by what was robbed of the English..that what was taken in the chests, trunks and warehouse of particular men [i.e European private traders]..but what was received and entered into his books he was willing to restore and make satisfaction for" [O. C. 3722].

काजी हैदर

शिवाजीशीं लढून अपयश आल्यामुळें नरम आलेल्या बहादुरखान व दिलीरखान यांनीं १६७० ते १६७३ च्या दरम्यान शिवाजीकडे एक ब्राह्मण वकील पाठविला—शिवाजीनें काजी हैदर यास उलट आपला वकील म्हणून वरील मोगल सरदारांकडे पाठविलें—त्यास (बहुधा अवरंगजेबाच्या हुकुमावरून) वरील दोन सरदारांनीं परिंडा किल्ल्यांत कैद करून ठेवलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. १५ अ. २ श्लोक ५१, ५२].

नीळकंठभट सोमनाथभट

उल्लेख—प. सा. सं. १७६८.

कान्होजी जेधे

१६ मे १६४९ रोजीं कोंढाण्याच्या बदल्यांत शाहजीची विजापूरच्या कैदेंतून सुटका झाली. त्याच वेळीं कान्होजी नाईक जेधे व लोहोकरे यांचीहि सुटका करण्यांत आली. नंतर शाहजी महाराज जेध्यांना म्हणाले, "तुमचें वतन मावळांत आहे आणि माझा मुलगा शिवबा याचें वास्तव्य खेडेबारें व पुणें येथें आहे.. त्या मुलुखांत तुमची मोठी सत्ता आहे. तुम्ही त्या ठिकाणीं मोठ्या तयारीनिशीं राहा आणि मावळचे सर्व देशमुख त्याच्या अंकित राहून त्याची आज्ञा पालन करतात कीं नाहीं हें पाहा. जर मोगलांचें किंवा आदिलशहाचें एखादें सैन्य त्याच्याविरुद्ध चालून आलें तर तुम्ही एकनिष्ठ राहून त्याच्याशीं (सैन्याशीं) युद्ध करा." याप्रमाणें शाहजीनें दूधभाताला हात लावून व बेलभंडार उचलून घेऊन एकनिष्ठेची शपथ जेध्यांकडून घेवविली [Source Book of Maratha History Vol. I—J. S. p. 28 by Rawlinson and Patwardhan]—१५ जानेवारी १६५६ रोजीं शिवाजीनें जावळी घेतली त्या वेळीं त्यानें कान्होजीचें सैन्य बरोबर घेतलें [Ibid p. 29]—मावळांतील इतर देशमुखांप्रमाणें कारी येथील देशमुख कान्होजी जेधे यांना विजापूर दरबाराकडून अफजलखानास शिवाजीविरुद्ध मदत करण्याविषयींचें फर्मान एप्रिल किंवा मे १६५९ रोजीं आलें. [Source Book of Maratha History Vol. 1—J. S. p. 30 by Rawlinson and Patwardhan]—तरी कान्होजी शिवाजीच्याच बाजूला चिकटून राहिला [Ibid—p. 31].

शिवाजी व कान्होजी जेधे देशमुख यांतील संबंध

(१) २ सप्टें. १६६० चें शिवाजीचें कान्होजी जेध्यास एक पत्र लिहिलें असून

त्यांत आजारी असलेल्या कान्होजीस शिवाजीनें औषधोपचाराविषयीं हयगय न करण्याबद्दल लिहिलें आहे. याच सालीं बहुधा कान्होजी मृत्यु पावला असावा. (२) कान्होजीस ६ मुलें असल्याचा या पत्रांत उल्लेख असून कान्होजीचा व आपला फारच घरोब्याचा संबंध असल्याचें शिवाजीनें म्हटलें आहे.

कावजी कोंढाळकर

(१) सन १६६० त शिवाजीनें याला कान्होजी जेध्यापासून मागून घेऊन आपल्या पदरीं ठेवलें व त्याला एक हजार पायदळाचा मुख्य बनविलें [J. S.—The Source Book of Maratha H. Vol. I by Rawlinson and Patwardhan, p. 32].—(२) सन १६६१ त बुलाखी यानें देहरी गडास वेढा घातला, तेव्हां कावजीनें तेथें जाऊन, बुलाखीचे ४०० लोक मारून वेढा मोडून काढला [Ibid, p. 33]. (३) शिवभारतांत 'कावुकः' असा उल्लेख आलेली व्यक्ति कावजी कोंढाळकरच कीं काय, हें पुराव्याअभावीं निश्चित ठरवितां येत नाहीं. हा उल्लेख अध्याय १३ मध्यें ५७, ७५, ८२, ९४, ११४, ११९, १२०, १२३, १२९, १३० या श्लोकांत आला आहे. १६४८ मधील शिरवळच्या लढाईंत कावुक शिवाजीच्या सैन्याचा मुख्य असून, त्यानें हैबतराव बल्लाळाविरुद्ध विजय संपादिला. त्याचप्रमाणें त्याच सालीं पुरंधर गडावर मुसेखान व शिवाजी यांच्यांत लढाई झाली, तींत कावुकानें पराक्रम गाजविल्याचें वर्णन अध्याय १४, श्लोक ४८ व ७० यांमध्यें आलें आहे. (४) सभासदाच्या हशम मावळे सरदारांच्या यादींत कोंढाळकर हें आडनांवच फक्त आलें आहे.

कावजी मल्हार (खासनीस)

१६४८ मध्यें बाळाजी हैबतराव बल्लाळाशीं शिवसैन्यानें लढाई दिली, तींत कावजी मल्हार नांवाचा वीर असल्याचें मराठी पत्रांत आलें आहे [शि. च. सा. ५।७७३; पाहा राजा शिवछत्रपति भा. २, पृ. १२६—ब. मो. पुरंदरे]

कारतलब

हा मोगल सरदार असून त्याची व शाहजी या दोघांची चांगली ओळख होती [शि. भा. २९।३४]. बहुधा शाहजी १६२९-३० च्या सुमारास मोगलांकडे गेला त्या वेळीं दोघांची ओळख झाली असावी.

काशीबाईचा मृत्यु

शिवाजीची एक पत्नी काशीबाई हिचा १६७४ च्या सुमारास मृत्यु [मंडळ त्रै. व. ८, अंक १–२ पृ. २८; पाहा राजा शिवछत्रपति खं. ९ पृ. १२६].

केदारजी खोपडे

सिद्दी जौहरानें पन्हाळ्यास वेढा दिला त्या वेळीं हा आदिलशाहीच्या बाजूस गेला [शि. च. सा. ४।६८८; पाहा राजा शिवछत्रपति भा. ४ ब. मो. पुरंदरे पृ. ६०].

केशव चैतन्य मानभाव

केशव चइतन माहानभाव नरसिंहभट विन केशव चैतन्य—विद्यार्थी व खिजमतगार माहानुभाऊ—महानूभाव—परीवख्त झाला—मयेत झाला. [शिवचरित्र साहित्य खंड २, प्रकरण ९, ले. १७७–१८५].

केशव पंडित

केशव पंडित पुरोहिताकडे दानाध्यक्षाचें काम शिवाजीच्या राज्याभिषेकापासून होतें. [अनुपु. १५/८]—त्यांनीं संभाजीला लहानपणीं रामायण सांगितलें [सनदा, पत्रें, माहिती, पृ. १५७, ले. ४४; संभाजीचें दानपत्र ३१–१२–१६८४; केशव पंडितकृत दंडनीति प्रस्तावना व परिशिष्ट].

केशवबुवा

भागानगरचे सत्पुरुष—शिवाजी भागानगरास गेला असतां त्यांचें कीर्तन त्यानें ऐकलें व त्यांचा सत्कार केला [चिटणीस ब.–सं.

Scanned by CamScanner

सानें १९२४, पृ. २८२-३]—मादण्णापंतानें शिवाजी व केशवस्वामींची भेट करून दिली. स्वामींचा शिवाजीवरील लोभ पाहून पंतास आश्चर्य वाटलें. [शि. दि. पृ. ३००]—भागानगरीं शिवाजी असतां तो रोज केशवस्वामींची कथा ऐकत असे. भागानगरहून जाते वेळीं शिवाजीनें त्यास ५ लक्ष होन व ५० हजारांचें जवाहीर दिलें [ए. क. ब. पृ. १३९, क. ७९, भारतवर्ष, राजवाडे व फॉरेस्ट प्रती].

कृष्णाजी भास्कर

हा वांईचा कुलकर्णी होता [New History of The Marathas Vol. I by Sardesai, p. 125]—अफजलखानानें त्याच्यामार्फत शिवाजीकडे निरोप पाठविला, "तुझे वडील फार काळापासून माझे मोठे मित्र आहेत. आणि म्हणून तूं मला कोणी परका नाहींस. मला भेटावयास ये; तुझ्या ताब्यांत असलेला कोंकणांतील मुलूख व तुझ्या स्वामित्वाखालीं आतां असलेले किल्ले तुझ्या नांवानें आदिलशहानें कायम करून द्यावेत याबद्दल मी आदिलशहाकडे असलेलें माझें वजन खर्च करीन. आमच्या दरबाराकडून मी तुला पुढील बढत्या व लष्करी साधनसामग्री मिळवून देईन. तुला दरबारांत येण्याची इच्छा असेल तर तुझें स्वागतच होईल, किंवा व्यक्तिशः दरबारांत हजर राहण्याबद्दलची सूट हवी असेल तर ती तुला मिळेल" [सभा. पृ. १०]—शिवाजीनें कृष्णाजीला वस्त्रें देऊन त्याचा गौरव केला व प्रतापगडच्या पायथ्याशीं खानाची भेट ठरल्यानंतर त्याला परत पाठविलें. [Source Book of Maratha History Vol I–J. S. by Rawlinson and Patwardhan p. 31]—शिवाजीनें त्याचा बहुमान केला व रात्रीं त्याला एकांतांत घेऊन गंभीरपणें त्याच्या हिंदुत्वाला व ब्राह्मणत्वाला आवाहन करून खानाचा खरा हेतु सांगण्याची त्याला विनंति केली. खानाच्या मनांत दगा करण्याचा कांहींतरी बेत असावा एवढें सूचित करण्यापुरताच कृष्णाजी वळला [Shivaji And His Times 4th ed. by J. Sarkar p. 65]—शिवाजी व अफजलखान भेट झाली त्या वेळीं प्रत्येकाबरोबर कमींत कमी दोन माणसें मंडपांत होतीं. एक शरीररक्षक व दुसरा वकील. कृष्णाजी भास्कर हा खानाच्या बाजूनें व पंताजी गोपीनाथ शिवाजीच्या बाजूनें होता. [Shivaji The Founder of M. Sw. by Vaidya p. 97].

कृष्णाजी भास्कर (शिवाजीचा अधिकारी).

हा अफजलखानप्रकरणापूर्वी शिवाजीचा बारा मावळांचा देशाधिकारी आहे. [प. सा. सं. ७५३]—हा व अफजलखानाचा वकील कृष्णाजी भास्कर या दोन भिन्न व्यक्ती होत्या. [प. सा. सं. १५८० व २७२२]—प. सा. सं. ७८२ वरून मात्र हा कृष्णाजी भास्कर सुरुवातीस शिवाजीच्या पदरीं असून नंतर खानाकडे गेला कीं काय असा संशय येतो. परंतु अफजलखान-प्रकरणानंतरहि तो शिवाजीचा सरदार-हवालदार दोन्ही आहे [प. सा. सं. २२९०, २७२२]. फितुरी करणाऱ्यास शिवाजी परत घेईलसें वाटत नाहीं. कृष्णाजी भास्कर शिवाजीचा सुभेदार असल्याचे उल्लेख प. सा. सं. ११७२, १२०७ व १२२२ मध्येंहि सांपडतात.

आषाढ १५७९ (सन १६५७) त नगरची लूट करून शिवाजी देशीं परतला व त्यानें रघुनाथ बल्लाळ यास नौसिरखानाशीं तहाचें बोलणें लावण्यास पाठविलें. नंतर थोड्या दिवसांनीं रघुनाथपंत वकील यास कृष्णाजी भास्कर पंडित याचे पत्रासुद्धां अवरंगजेबाकडे अर्ज देऊन रवाना केलें [अफजलखानाचा वध—वि. ल. भावे पृ. ३-४]. या पत्रावर छ १ माहे जमादिलाखर सन १०६८ हिजरी (२४ फेब्रु. १६५८) अशी तारीख आहे [कित्ता पृ. ४ तळटीप]—कृष्णाजी

भास्कर देशाधिकारी यास शिवाजीनें शके १५८० चे आश्विनांत (ऑक्टो. १६५८) लिहिलेलें एक पत्र आहे. त्यांत शिवाजी कर्नाटकांत मसलतीकरतां गेल्याचा उल्लेख आढळतो. (कित्ता पृ. ५ तळटीप; भा. इ. सं. मं. चतुर्थ सं. वृ. पृ. ७९]—मराठ्यांनीं बहिलोलखानास उमराणीच्या लढाईत एका तलावाजवळ वेढलें. त्या वेळीं कृष्णाजी भास्कर हा विठ्ठल पीलदेवासह शत्रूच्या सैन्याच्या पिछाडीस हल्ल्याच्या तयारींत उभा होता [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४३, अ. ५, श्लोक ५७]—दीपाजीनें सिद्दी महमद बर्की या शत्रुपक्षाकडील सरदारास ठार मारल्यावर व बहलोलखान दुःखानें रण सोडून निघून गेल्यावर कृष्णाजी भास्करानें राहिलेले हत्ती, घोडे यांचें मिश्र सैन्य लुटलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४९, अ. ५, श्लो. १०६].

कोठारी (रामजी शेणवी)

"The Portuguese at Goa hearing that Siwasi was besieging Wingurla, (although this was not true) were very glad about it, according to the statement of a certain Bengaen (Banian) and tried to induce Siwasi by means of rich presents to expel our men from Wingurla. They promised him the sum of 15,000 Pagodas if he succeeded in this. But it was all in vain for the said Siwasi having heard about the courage of the Dutch and thinking he might take advantage from them had absolutely taken our side. The Viceroy who in the meantime also became afraid of Siwasi, had sent reinforcements to the frontier of Goa. But the ambassador of Visiapore residing at Goa and the complimentary letter written by Siwasi to the Viceroy set his mind at ease, so that he sent Ramagie Quotharie to Siwasi with a friendly letter and a present of 4300 cherefins (Zeraphins)" [Dagh Register p. 548, 14th Nov. 1663; Pissurlencar's Shivaji, Pp. 7-8].

कोंडजी फर्जंद

शिवाजीनें संभाजीस आपल्या राज्यव्यवस्थेविषयीं माहिती दिली त्यावेळच्या हशम मावळे सरदारांचे यादींत कोंडजीचें नांव आहे [सभासद ब.—संपादक साने-१८९३, दुसरी आ. पृ. ७७].

कोंडाजी

पन्हाळा घेण्यास शिवाजीनें अनाजी पंडितास पाठविल्यावर त्याच्या मागोमाग कोंडाजीस पाठविलें. गणाजी व मोत्याजी रवळेकर मामा या सेनापतींसहि कोंडाजीबरोबर देण्यांत आलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. १९, अ. ३, श्लोक १७ ते २०]—ते तिघे व अनाजी राजापुरास गेले होते, त्यांस जाऊन भेटले. ते सर्व शिड्या बाळगणारे, वाघनखवाले, घोरपडवाले, मेखावाले या सर्वांस एकत्र बोलावून त्यांसह रात्रीं गडावर चाल करून गेले [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. १९, अ. ३ श्लो. २४ ते २६]—अनाजी मागें पिछाडीस अरण्यांत राहिले व बाकीचे पन्हाळ्याच्या पायथ्याशीं पोंचले व तुटलेल्या कड्याजवळ आले. नंतर चढण्याच्या साधनांनीं व आपलीं नांवें बदलून एकमेकांस हात देऊन ते गडावर चढले [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. २१, अ. ३ श्लो. ३०]—नंतर चोहों बाजूंस त्यांनीं कर्णा फुंकतांच गडावरील शिबंदींत एकच गोंधळ उडून अर्धजागृत स्थितींत शत्रूचे लोक हत्यारें घेऊन धांवू लागले [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. २१ अ. ३ श्लो. ३३, ३५]—स्वतः किल्लेदार शस्त्रसज्ज होऊन लढण्यास आला तेव्हां त्याच्यावर चालून जाऊन कोंडाजीनें किल्लेदाराचें मस्तक तोडलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. २१, २२ अ. ३ श्लो. ३८, ४१]—नंतर दुसऱ्या अनेक

Scanned by CamScanner

अधिकाऱ्यांना धरून, गडाचा प्रत्येक दरवाजा ताब्यांत घेऊन कोंडाजीनें तेथें आपले रक्षक ठेवले व शिवाजीस गड जिंकल्याबद्दलचें पत्र लिहिलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. २३, अ. ३, श्लो. ५३–५६].

कोंडाजी वरखल

"अफजल–युद्ध–प्रसंगाच्या वेळीं जावळीच्या रानांत कोण दबा धरून बसले हें सांगतांना 'वरकड देशमुखांचा जमाव' असे शब्द आले आहेत. वरकड या शब्दाऐवजीं वरखल हा शब्द मुळांत असावा. वरखल देशमुख म्हणजे शि. भा. २२ मधील 'कुंडो वरखलस्तथा' यांतील कुंडाजी वरखल असावा."

[हा उतारा श्री. य. ग. फफे यांच्या 'शिव-भारतांतील कांहीं स्थलचर्चा' या लेखांतून (पहा ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध, खंड ५, मंडळ त्रैमासिक जुलै–ऑक्टो. १९५३) घेतला आहे].

खराडे नाईक

उमराणीच्या लढाईंत या मराठा वीरानें पांढरे नाइकासह भाईरखान तरीन् नांवाच्या शत्रूकडील पठाणांच्या सेनापतीवर चाल केली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्, पृ. ४६, अ. ५, श्लो. ८३].

गागाभट्ट

हा काशीचा विद्वान् ब्राह्मण असून चार वेद, षड्दर्शनें व धर्मशास्त्रें यांत इतका निपुण होता कीं, शिवाजीच्या काळांत तो 'आधुनिक ब्रह्मदेव किंवा व्यास' समजला जात असे [Shivaji And His Times 4th ed. p. 201].—गागाभट्टाला शिवाजीनें रायगडला येण्याचें आमंत्रण दिलें कीं तो आपण होऊन शिवाजीला भेटावयास आला हा वादाचा प्रश्न आहे— सभासदाच्या (पा. ८२-८३) म्हणण्याप्रमाणें गागाभट्ट शिवाजीस भेटावयास आला होता. गागाभट्टानें दोन महत्त्वाच्या गोष्टी केल्या. पहिली म्हणजे शिवाजी क्षत्रिय नाहीं असें महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणवर्ग म्हणत असतां, शिवाजी राजपूत वंशांतील क्षत्रिय आहे हें त्यानें उघडपणें कबूल केलें [Shivaji And His Times 4th ed. Pp. 200-01]—हिंदुस्थानांत सर्वत्र यवन राजेच राज्य करीत असतां शिवाजीनेंच त्यांना नमवून (खऱ्या क्षत्रियाप्रमाणें) हिंदु राज्य स्थापलें. तेव्हां त्याला राज्याभिषेक करण्याचा पूर्ण हक्क आहे अशी शिवाजीची बाजू गागाभट्टांनीं मांडली ही दुसरी महत्त्वाची गोष्ट त्यांनीं केली [Shivaji The Great Vol II Part I p. 4]—राज्याभिषेक होण्यापूर्वी शिवाजीचा उपनयनविधि होणें जरूर होतें. मराठ्यांमध्यें तो संस्कार लोपून बरींच वर्षें झाल्यानें महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण त्यांना शूद्र समजत. परंतु ते शूद्र नसून व्रात्य क्षत्रिय आहेत व त्यामुळें शिवाजीला तो विधि शास्त्राप्रमाणें करतां येईल असें गागाभट्टानें ठामपणें सांगितलें [PSS. 1684—Dutch account of the coronation]—(गागाभट्टानें) शिवाजीचा उपनयनविधि केला, वैदिक मंत्रांप्रमाणें त्याचे आपल्या पूर्वींच्या पत्नींशीं पुन्हां विवाह लावले व नंतर त्याला राज्याभिषेक केला [Source Book of M. H. Vol I—J. S. p. 38]—गागाभट्ट श्येनवीजातिनिर्णयाचे वेळीं म्हणजे १६६३ त महाराष्ट्रांत आले होते. त्याच वेळीं त्यांनीं 'शिवप्रशस्ति' लिहिली होती [भा. इ. सं. मं. स्वी. क्र. ७, पृ. २९५–९६, ले. ८१]—मोगली साम्राज्यांतील 'सद्गुरु' हें पद त्यांना होतें. पैठणच्या अनंतदेव भट्टांचा गुरुबंधु या नात्यानें त्यांचा घरोबा होता व अनंतदेवांना भेटावयास महाराष्ट्रांत आले असतां शिवाजीची कीर्ति ऐकून ते त्यास भेटावयास आले. निश्चलपुरी [भा. त्रै. मा. १०–१ पृ. ३१] व सभासद तसेंच म्हणतात.

गोमाजी नाईक पानसंबळ

(१) अफजलखान–प्रकरणापूर्वी, 'खानाला आपण तुझ्या हातें मारवितें,' असें देवी भवा-

Scanned by CamScanner

नीनें स्वप्नांत शिवाजीला सांगितलें. तें स्वप्न शिवाजीनें ज्यांना सांगितलें त्यांत गोमाजी नाईक पानसंबळ जामदार व कृष्णाजी नाईक व सुभानजी नाईक होते. [सभासद बखर—वाकसकर-प्रकाशित पहिली आ., सन १९५७, पृ. १२].

(२) गोमाजी नाईक यास, जिजाबाईचें लग्न झालें त्या वेळीं, जाधवरावानें तिच्या सेवेसाठीं नेमलें [चि. ब. पृ. ६८, ए. क. ब. क्र. ९, पृ. १९].

(३) विजापुराहून सातशें पठाण चाकरीस आले, त्यांस आपल्याजवळ ठेवून घेण्याचा सल्ला गोमाजीनें शिवाजीस दिला, असें चिटणीस म्हणतो. (पृ. ६८), तर शिवदिग्विजयकार वरील गोष्टच सांगतांना, ते पठाण दौलताबादे-कडील, दिल्लीकडून बेरोजगार सर्व देश फिरोन आल्याचें सांगतो [पृ. १२३ ते १२८].

(४) पुरंदरे दफ्तरांतील शिवकालीन देश-पांडे करीन्यांत, सखो भिकाजी राजगडावर शिवाजीच्या वाड्यांत गेला असतां गोमाजी नाईक व कृष्णाजी नाईक बाहेर देवडीवर सोंगट्या खेळत होते, असें आलें आहे. त्यावरून दोघे नाईक देवडीवरचे पहारेकरी व शिवाजीच्या विश्वासांतील अंगरक्षक होते, असें दिसतें [पु. द. भा. ३, पृ. १४०].

(५) शिवाजीच्या मृत्युसमयीं त्याच्याजवळ जे लोक असल्याचें सभासदानें सांगितलें आहे त्यांत महादजी नाईक पानसंबळ आहे. महादजी हा गोमाजीचा मुलगा असावा. यावरून पानसंबळावर शिवाजीचा केवढा विश्वास होता तें कळून येतें.

(६) पे. द. खंड ३१, ले. ४१ मध्यें गोमाजीचा उल्लेख आला आहे. केव्हांतरी गोमाजीनें जिजाबाईच्या सांगण्यावरून वाडी करंदीचा वेगळा गांव करण्याचें ठरविलें, तेव्हां शिवाजीनें त्यास ताकीद केली. या प्रसंगाचा काल समजत नाहीं. पत्र ५-७-१६७९ चें आहे. पत्रावरून गोमाजी हा शिवाजी किंवा जिजाबाई यांचा खाजगी सेवक ठरतो.

(७) शिवाजीनें गोमाजी नाइकास शिवा-पट्टणाखालीं कांहीं हक्क दिले होते [प. सा. सं. २०९१].

गोविंद विश्वनाथ प्रभु

"त्या कामावर (सिंधुदुर्ग बांधून पक्का करण्याच्या) नेहमीं गोविंद विश्वनाथ प्रभु सुभेदार कुंभारजुवें यांत कुडाळकर पेशजीचे वतनदार शहाणे मनुष्य होते त्यांस ही नांवाजून कामावरि ठेवून महाराज रायगडास (?) आले. तिसरे वर्षीं जंजिरा मुस्तेद होत आला. महाराजांस गोविंद विश्वनाथ प्रभु सुभेदार यांस नांवाजून प्रसादिक वस्त्रें मंदील नाबदी व चादर भरजरी व झगा मंदिलाचा व मोत्यांचा तुरा व चौकडा व सोनेचीं कडीं व खासा हुद्देंतील फिरंग जेनबी नवटाकी अति उत्तम देऊन पाठी थापटून बहुत प्रकारें नांवाजिलें" [चित्रगुप्ताची बखर पृ. १३३–३४].

वर उल्लेखिलेला गोविंद विश्वनाथ प्रभु हा राजवाडे खं. ८, पत्र क्र. ५३, तारीख ६ नोव्हें. १७०५, पृ. ७२ वर तर्फ खारेपाटणचा देशक, बंदरनिवीस व जाहाजनिवीस म्हणून आलेला गोविंद विश्वनाथ प्रभु कीं काय?

या गोविंद विश्वनाथाचा उल्लेख शि. दि. त पृ. १९१–२ वर आला आहे. त्यांत तो जामदारखान्याचे कामावर होता असें आहे.

गोंदाजी पासलकर

मुसें खोऱ्यांत राहणारा हा बाजी पासलकराचा नातलग होता.—सिद्दी जौहारानें १६६० त पन्हाळ्यास वेढा दिला त्या वेळीं हा आदिल-शाहीच्या बाजूस गेला. [ऐ. फा. सा. खं. २।३४; राजा शिवछत्रपति, भाग ४—ब. मो. पुरंदरे पृ.५९]

छत्रसाल

"इ. स. १६७०–७१ त छत्रसालानें

Scanned by CamScanner

शिवाजीस भेट दिली. अवरंगजेबाविरुद्ध शिवाजीची चाकरी करण्याबद्दलचें बोलणें छत्रसालानें शिवाजीकडे काढलें. शिवाजीनें तें मान्य न करतां बुंदेलखंडांत उठाव करून तो स्वतंत्र करण्याचा उपदेश करून त्यास रजा दिली. भीमसेनाच्या मताप्रमाणें पाहतां छत्रसाल हा शिवाजीच्या दरबारांत 'दक्षिणी-उत्तरी' असें वातावरण असल्यानें कंटाळून परत गेला. शिवाजी हा उत्तर हिंदुस्थानांतील माणसांना वरच्या दर्जाच्या नोकऱ्या देण्यास तयार नव्हता [Shivaji And His Times 4th ed. p. 178-9; based on Chhatraprakash, canto 11; tr. in Pogson's Boondelas, Pp. 52-3; Dil. 132; Irvine's Later Mughals, II ch 9.]

जयसिंग

३० सप्टें. १६६४ रोजीं याची शिवाजीविरुद्ध नेमणूक झाली. बरोबर दाऊदखान क्युरेशी, दिलीरखान वगैरे नामवंत सरदार व १४००० सैन्य होतें [आलमगीरनामा ८६८, S. D. M. II p. 120]—९ जाने. १६६५ रोजीं हंडिया येथें त्यानें नर्मदा ओलांडली. १० फेब्रुवारीस औरंगाबादला आला. १३ फेब्रुवारीस औरंगाबाद सोडलें व ३ मार्च १६६५ ला पुण्यास आला. [H. A. Paris MS 110b, 112a, 114b, 116a; See Shivaji And His Times, 4th ed. p. 102] (शिवाजी व विजापुरकर या दोघांवर लक्ष ठेवण्यासाठीं) सासवड येथें त्यानें सैन्याचा मुख्य तळ ठोकला [Shivaji And His Times 4th ed. p. 108]—आपल्यास मदत केल्यास तुमची खंडणी कमी करूं व अवरंगजेबाचा तुमच्यावरील राग घालवूं असें विजापुरकरांकडे त्यानें बोलणें लावलें. गोव्याच्या पोर्तुगिजांचें सहकार्य मिळविण्यासाठीं दोन पोर्तुगीज कप्तानांना गोव्याच्या गव्हर्नरकडे पाठविलें. सिद्दीलाहि आपणास मदत करण्यासंबंधीं त्यानें पत्रें लिहिलीं [Haft Anjuman Paris 114a; Benares 78 a]—दक्षिणेंतील लहान राजांकडे व शिवाजीच्या शत्रूंकडे त्यानें आपले ब्राह्मण दूत पाठविले. शिवप्पा नायक, जव्हारचा राजा, बाजी चंद्रराव व अंबाजी गोविंदराव मोरे, फाजलखान; कोळी प्रदेशांतील राजे हे मोगलांना मिळाले [H. A. Paris, 113, 123, 120b; storia II 132-33]—जयसिंगानें कुत्बउद्दिनखानास जुन्नरपासून लोहगडपर्यंतच्या मुलुखाचें रक्षण करण्यासाठीं पाठविलें. सैन्याची आणखी एक तुकडी नळदुर्ग किल्ल्याजवळ ठेवली. इहतिशमखानास पुणें व आसपासच्या मुलुखाचें रक्षण करण्यास ठेवलें. पुणें व लोहगड यांमध्यें खिंडींत २००० स्वार ठेवले. सय्यद अब्दुल अझीझ यास शिरवळला ठेवलें. सुपें येथें सय्यद मुनव्वरखान होताच [Shivaji And His Times 4th ed. p. 109]—जयसिंगानें शिवाजीस पुरंधरचा तह करण्यास भाग पाडलें [Ibid p. 121]—शिवाजीनें आग्र्यास भेट द्यावी म्हणून त्याचें मन वळविण्यासाठीं जयसिंगानें पुष्कळ प्रयत्न केले [Ibid p. 132]—शिवाजीला कोणत्याहि प्रकारें दगा होणार नाहीं याबद्दलची त्यानें शपथ घेतली [Ibid p. 133-4]—२८ ऑ. १६६७ रोजीं जयसिंगाचा मृत्यु [Ibid p. 158].

जिजाबाई

शिवाजी सिद्दी जौहरच्या पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत सांपडला असतां जौहरच्या सैन्यावर हल्ला करण्याचा हुकूम जिजाबाईनें नेताजी पालकरला दिला [शि. भां. अ. २६]—६ जाने. १६६५ रोजीं महाबळेश्वर येथें जिजाबाईची तुला करण्यांत आली [Source Book of Maratha History Vol I-J. S.-p. 34]. —१७ जून १६७४ रोजीं मध्यरात्रीं जिजाबाईचा पाचाडला मृत्यु [Ibid p. 38].

जिजाबाईस मोगलांकडून अटक

शाहजीनें दौलताबादच्या किल्ल्याच्या वेळीं मोगली मुलखावर हल्ले चढवून त्यांचें नुकसान केलें होतें. त्याचा सूड घेण्यासाठीं महाबत-

खानानें एका निजामशाही अधिकाऱ्यामार्फत बेझापूर किंवा बेझापूर म्हणजे वैजापूर येथें असलेल्या (बेझापूर अवरंगाबादेच्या पश्चिमेस २५ मैलांवर आहे) जिजाबाईस अटक करविली. परंतु, लखुजी जाधवरावाचा भाऊ मोगलांच्या पदरीं होता, त्यानें मोगल अधिकाऱ्यास सांगितलें कीं, "शाहजी व जिजाबाईचें पटत नसून, तिच्या कैदेमुळें त्याला कांहींच वाईट वाटणार नाहीं. त्यानें दोनतीन वर्षांपूर्वी तुकाबाई मोहिते हिच्याशीं दुसरें लग्न केलें आहे. उलट जिजाबाईच्या कैदेमुळें जाधव घराण्याचाच उपमर्द होईल." हें ऐकतांच मोगल अधिकाऱ्यानें जिजाबाईची सुटका केली. जाधवरावानें तिला शाहजीच्या ताब्यांत असलेल्या कोंढाण्यावर पाठविलें [Life of Shivaji Maharaj by Takakhav, p. 32]—अब्दुल हमीदच्या [Ellist and Dowson Vol. VII, 15,17] लिहिण्यावरून पाहतां बेझापूर हें शाहजीनें जुन्नर, संगमनेर ताब्यांत घेतल्यानंतर त्याच्याकडे आलें; किंवा मोगलांस तो मिळाल्यावर जहागीर म्हणून त्याच्या ताब्यांत आलें [Sarkar's article in Modern Review, Sept. 1917; Life of Shivaji Maharaj by Takakhav, p. 33 footnote]—सरदेसायांच्या म्हणण्याप्रमाणें, जिजाबाई बैजापुरास तिच्या माहेरच्या नातलगां-बरोबर राहत असे (मराठी रियासत)—पण हें म्हणणें चूक आहे. ती तेथें शाहजीच्या ताब्यांतील तो मुलूख म्हणून राहत असे. [Life of Shivaji by Takakhav, p. 33 foot-note]—वरील गोष्ट १६३३ च्या सुमारास घडली. [Ibid p. 54]—जिजाबाई बैजापुरास कैद झाल्याबद्दलचे उल्लेख पुढीलप्रमाणें आढळतात: (१) म्हालदारखानानें जिजाबाईस बैजापुरास पकडल्याची हकीकत केळुसकरांच्या पुस्तकांत [क्षत्रियकुलावतंस छत्रपति शिवाजीमहाराज यांचें चरित्र, पृ. २९-३० वर] आली आहे.

(२) डॉ. बाळकृष्णांच्या Shivaji The Great Vol I Part I, पृष्ठ ८७ वर तळ-टीपेंत म्हालदारखानानें जिजाबाईस पकडल्याच्या घटनेचा आधार Orme Mss Vol 331 असा दिला आहे.

(३) Dennis Kincaid च्या 'The Grand Rebel' पुस्तकाच्या पृ. ३४ ते ३९ वर जिजाबाईस मोगलांनीं पकडल्याची हकीकत आली आहे.

(४) सरदेसायांच्या 'राजा शिवाजी' या लहान मुलांसाठीं लिहिलेल्या पुस्तकांत पृ. १५ वर म्हालदारखान-प्रकरणाची हकीकत आहे.

जिजाबाई हजर असलेले महजर प्रसंग व तिनें दिलेले निवाडे, सनदा वगैरे ऐतिहासिक साधनांत आढळून येतात.

(१) राज. खं. १६, ले. २२ [१६६६ चा महजर]

(२) राज. खं. १७, ले. १३ [१६६८ चा महजर विठोजी हैबतराव, व बाळाजी नाईक यास कौल पत्र]

(३) राज. खं. १७, ले. १६ [विठोजी हैबतरावाच्या मुलीच्या लग्नाबद्दल त्याकडे सामान व पैसे दिल्याबद्दलचें पत्र.]

(४) शि. च. सा. खं. १ ले. ८२, पृ. ९४ व ९६ (१७२८ चा महजर)

जिजाबाईसंबंधीं धांवते उल्लेख :

(५) शि. च. सा. खंड, ७, ले. २३, पृ. ३७.

(६) शि. च. सा. खं. ८, ले. ५१ [२ जाने. १६५७ मध्यें जिजाबाईनें पेठ जिजापूर-मधून वेदमूर्ति विनायकभट जोशी यास दिलेली मिरासी]

(७) शि. च. सा. खं. ८, ले. ५३ पृ. ५९ [जिजाबाई व शिवाजी यांनीं विनायक भट ठकार यांस पेठ जिजापूर येथें वृत्ति करून दिल्याचा १९ ऑगस्ट १७२० च्या पत्रांत उल्लेख व ले. ५५ पृ. ६१.]

(८) शि. च. सा. खं. १८, ले. ११, पृ. ३०-३१—१६६५ ची जिजाबाईनें मुकुंद कान्होला दिलेली ताकीद.—जिजाबाईच्या कारभारासंबंधीचीं पत्रें पुढीलप्रमाणें आढळतात: प. सा. सं. क्र. ६१४, ११४९, १२०६, १२३४, १२४४, १३८०, १५२२, १५९१ [छत्रपति संभाजी म. पृ. ५५; तळटीप]—शिवाजीचें आपल्या आईवर खूप प्रेम असलें तरी तें डोळस असल्याचें पे. द. ३१, ले. ४१ वरून ठरतें. करंदी वाडीचा वेगळा गांव करण्याचें जिजाबाईनें वाडीच्या रणपिशाच्या भिडेनें ठरविलें. तें शिवाजीनें मान्य केलें नाहीं. याच पत्रांत शिवाजी जिजाबाईस 'मातुश्री आऊसाहेब' म्हणतो, तेंहि लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

जिवा महाला

उपनांव सकपाळ. जातीनें न्हावी. जावळी प्रांतांत मौजें कोंडवली येथील रहिवासी. याचे हल्लींचे वंशज न्हाव्याचा धंदा करीत नाहींत. त्यांस कोंडवली गांवीं कांहीं जमीन इनाम आहे. [अफजलखानवध—लेखक, वि. ल. भावे, पृ. ३३, तळटीप]

Gerald Aungier

"Bahadur khan, the Mughal General in the Deccan, showed particular favour to the President. Not only did he send him a sirpao to manifest his kindness and respect towards the English nation, but he also made him a nominal present of part of Sivaji's territory round Nagotna, appointing him Mansabdar or General of 1,000 horse" [9 Bom. con. 17 July and 5 Oct., I Bom. 63, 64, 100, 101; The English factories in India 1670–77 Vol. I (New Series), p. 112. 1936]—This Sirpaw was given by Aurangzeb on 23rd Dec. 1669. [The English Factories in India for 1668–1669, p. 250]

जैताबाई

ही शिवाजीचा थोरला भाऊ संभाजी याची पत्नी होय. ती १६७० पर्यंत जिवंत असावी असें तिच्या अनुक्रमें ९ जाने. १६६७ व २० मार्च १६७० च्या उतूर व अननहळ्ळी येथील शिलालेखांवरून दिसतें. [प. सा. सं. क्र. २६९९, पृ. १०३; क्र. २७१९, पृ. ११०]

तानपाठक

शिवाजीनें जालन्यावर स्वारी करण्यापूर्वी तानपाठक नांवाच्या सत्पुरुषाचें दर्शन घेतलें. "तुम्हांस यश मिळेल" असा त्या सत्पुरुषानें शिवाजीस आशीर्वाद दिला [राजा शिवछत्रपति, खं. १०—ब. मो. पुरंदरे, पृ. ११२]

तानाजी मालुसरे

शिवाजीनें दक्षिण कोंकणावर १६६१ च्या सुमारास स्वारी केली त्या वेळी संगमेश्वर जिंकून घेतलें. त्या वेळीं तानाजी मालुसरे त्याच्याबरोबर होता [शि. भा. २९/८१]—शृंगारपूरच्या राजानें अचानक रात्रीं संगमेश्वर येथील तानाजीच्या तुकडीवर हल्ला केला. परंतु त्याचाच पराभव झाला. [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj by Vaidya p. 127].—हा हल्ला तानाजीनें आपल्या पराक्रमानें परतवून लावला [Shivaji And His Times 4th ed. p. 84]—शिवाजी आग्र्यास गेला त्या वेळीं त्याच्याबरोबर तानाजी होता. [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj by Vaidya p. 187; New History of The Marathas Vol I p. 167]—४ फेब्रुवारी १६७० रोजीं त्याच्या सैन्यानें कोंढाणा काबीज केला. पण तो स्वतः युद्धांत मरण पावला [Source Book of M. H. Vol I-J. S. p. 35.]

तुकाराम

एका वाण्याचे घरीं शिवाजी तुकारामाचें कीर्तन ऐकण्यास गेल्याची दंतकथा. पांडुरंगानें शिवाजीचें रूप घेऊन शिवाजीस सोडविलें [चि.

ब.—सं. साने, १९२४, प. ८४-८५]—शिवाजीनें तुकारामास आपणाकडे येऊन दर्शन द्यावें म्हणून पत्र लिहिलें. त्यास तुकारामानें अभंगांतून उत्तर दिलें. उत्तराच्या पत्रांत तुकारामानें रामदासस्वामींस शरण जाण्याचा उपदेश केला. [कित्ता पृ. ८७-८८]—तुकारामास दर्शन देण्याविषयीं शिवाजीनें दुसऱ्यांदा पत्र पाठविलें व तुकारामानें त्यास उत्तर म्हणून अभंगांतून रामदासांसच शरण जाण्याचा पुनः एकदां उपदेश केला [कित्ता पृ. ९२-९५]—राज्याभिषेक करून घेण्यासाठीं शिवाजीनें तुकारामाची अनुज्ञा घेतली [कित्ता पृ. ३२४]—शिवाजीनें नजराणा पाठविला असतां विरक्त तुकारामानें तो परत पाठविल्याची गोष्ट [शि. दि. पृ. ३८२]—रामदासी संप्रदाय स्वीकारण्याचा शिवाजीस उपदेश त्यानें केला. तुकारामानें शिवाजीस पाठविलेलें पत्र मूळ रामदासी पत्रांतील बाड क्र. १२४४ मध्यें आहे [श्रीरामदासी संशोधन, खं. २, पृ. ३१८].

तेलंगराव

(१) सभासदानें शिलेदारांच्या यादींत तेलंगरावाचें नांव दिलें आहे.

(२) चिटणिसानें, शिवाजी आग्र्याहून परत येत असतां मध्यें एका गांवीं तो थांबला व तो गांव तेलंगराव नांवाच्या इसमानें लुटल्याचें तेथील एका म्हाताऱ्या बाईनें त्यास सांगितल्याची हकीकत दिली आहे. चि. ब. पृ. २४१].

त्र्यंबक भास्कर

हा कांहीं दिवस पन्हाळ्याचा शिवाजीचा किल्लेदार होता—१६६० मध्यें त्यानें पन्हाळा सलाबतखानाच्या म्हणजे सिद्दी जौहराच्या स्वाधीन केला [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj p. 119]—शिवाजीनें शृंगारपूर जिंकून घेतलें त्या वेळीं याला तेथील मुख्य अधिकारी नेमलें [Ibid p. 128]—सभासदानें त्र्यंबक भास्कराचा उल्लेख फक्त एकदां, अफजलप्रसंगाच्या निमित्तानें केलेला आहे तो असा—"त्याजबरोबर (नेताजी पालकराबरोबर) रघुनाथ बल्लाळ सब्नीस दिले व मोरोपंत पेशवे, व शामराव नीळकंठ व त्रिंबक भास्कर त्यांसहि समागमें घेऊन तेहि कोंकणांतून यावे असें केलें." [स. ब. पृ. १२]—शिवभारतकारानें या त्रिंबकाची कामगिरी जास्त विस्तृतपणें सांगितली आहे : (१) शिवाजी सिद्दी जौहराचा वेढा चुकवून पळाला त्या वेळीं त्यानें त्र्यंबक भास्करास गडावरील सैन्याचा अधिपति करून गड त्याच्या ताब्यांत दिला [शि. भा. अ. २६, श्लो. ६३, ६४, ६६]—त्र्यंबक भास्कर हा ब्राह्मण होता [शि. भा. अ. २६, श्लो. ५५]—(२) पन्हाळगड शिवाजीनें विजापुरकरांच्या स्वाधीन करण्याचे वेळीं त्र्यंबक भास्कर शिवाजीचे वतीनें जौहरास भेटला व गड त्यानें त्याच्या स्वाधीन केला. [अ. २८, श्लोक ५, ६, ७]—(३) शिवाजीनें प्रभावळी प्रांत जिंकला तेव्हां त्र्यंबक भास्करास तेथील अधिकारी नेमलें [अ. ३२, श्लो. २]—चिटणीस बखरींतहि अफजलप्रसंगाच्या वेळीं याचा उल्लेख आला आहे. त्या प्रसंगीं ज्या कारभाऱ्यांचा व सरदारांचा शिवाजीनें सल्ला घेतला त्यांत त्रिंबक भास्कर आहे [सानेसंपादित चि. ब. १९२४, पृ. १३१]—चिटणिसानें शिवाजीच्या सरकारकुनांच्या यादींतहि त्रिंबक भास्कराचें नांव दिलेलें आहे [पृ. ३११]—सभासदानें तें दिलेलें नाहीं. शिवदिग्विजयकारानें त्रिंबक भास्कराचें नांवहि उल्लेखिलेलें नाहीं. त्रिंबक भास्कर पुरंधरचा १६७० त अधिकारी होता [प. सा. सं. १३०३]

त्रिंबकजी

मोरोपंत पेशव्याच्या हाताखालील सरदार त्रिंबकजी यानें १६७७ च्या मार्च, एप्रिल व मे मध्यें सुरतेच्या सरहद्दीवर (गणदेवी व आसपास) धुमाकूळ माजविला होता. त्यामुळें

Scanned by CamScanner

सुरतेच्या मोगल सुभेदारास ५०० सैनिक अधिक ठेवावे लागले व इंग्रजांचा प्रेसिडेंट ऑंजियर २० इंग्रज सैनिक मुंबईस पाठविणार होता ते त्यानें सुरतेसच ठेवले. [English Factory R.]—हा त्रिंबकजी, त्रिंबक भास्कर किंवा सभासदानें शेवटीं दिलेल्या यादींतील त्रिंबक विठ्ठल किंवा त्रिंबकजी प्रभु असावा.

दत्ताजी त्र्यंबक

शिवाजीच्या राज्याभिषेकसमयीं हा वाकनीस (Privi Purse) होता [Shivaji The Founder of M. Sw. p. 248]—तो वाकनीस केव्हां झाला याचा सन निश्चित ठरवितां येत नाहीं—जानेवारी १६७५ मध्यें ३०० सैन्य घेऊन दत्ताजीनें कोल्हापूर जिल्ह्यावर धाड घातली. कोल्हापूर व शोणगांव यांनीं अनुक्रमें १५०० व ५०० होन दिल्यानें तीं गांवें लुटींतून वांचलीं. [F. R. Surat 88, Rajapur to Surat 6 Feb. Vol 107 Bombay to Surat, 27 Feb. 1675]—दत्ताजी हा शिवाजीबरोबर १६७७ मध्यें भागानगरला गेला होता. [सभा. पृ. ८७–८८, एक्या. क. ब. ७८–७९]—दिलीरखान व बहलोलखान यांचा गोवळकोंडेकरांनीं पराभव केला. त्याचा फायदा घेऊन नोव्हें. १६७७ त दत्ताजीनें हुबळी लुटली. [F. R. Surat Vol 89 Fol. 26; Shivaji And His Times 4th ed. p.. 299]—२८ डिसें. १६७८ रोजीं मृत्यु [Source B. of M. H. Vol I-J. S.-p. 40]—दत्ताजीसंबंधींचे उल्लेख प. सा. सं. १८५७, १९८३–८५, २०२२ मध्यें आढळतात. शिवाजी रायगडाहून पन्हाळ्यास पोहोंचला त्या वेळीं दत्ताजी वाकनिसानें त्याचें स्वागत केलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ३२ अ. ४ श्लो. ५५].

दर्यासारंग

शिवाजीच्या आरमाराचा (१६०. लहान गलबतांचा) मुख्य वेंटजी सारंगी होता [Ventgee Sarungee]—यालाच दर्यासारंग म्हणत [F. R. Surat Vol 105, p. 78; ERS Vol I, p. 179, L 238]:

"The General and admirall of the fleet, which consists of 160 small vessels counted by my owne servant (who I sent as a spie) is one Ventgee Sarungee, commonly called Durrea Sarungee" [ERS on Shivaji Vol I-L. 238 p. 179].

दादाजी कोंडदेव

दादाजी हा शाहजीकडे ज्या परगण्यांची वंशपरंपरागत पाटिलकी व देशमुखी होती त्या हिंगणी, बुरडी व देऊळगांव परगण्यांचा कुळकर्णी व कानुंगो होता. [Tarik-i-Shivaji; See Shivaji The Great Vol I, P. II p. 17]—रायरी बखरीप्रमाणें पाहतां तो पाटस परगण्यांतील मुलठाण गांवचा हिशेबनीस होता. इ. स. १६३७ मध्यें शाहजीनें पुणें जागिरीचा कारभार आपल्या नांवानें करण्यास त्यास सांगितलें व शिवाजीला त्याच्या देखरेखीखालीं ठेवलें [Padishahnamah (i B. 150); See Shivaji And His Times 4th ed. p. 18-19]—आपल्या कर्तबगारीनें दादाजीनें पुणें, इंदापूर व सुपें येथील परगण्यांत शांतता व सुबत्ता निर्माण केली—वरील कामाशिवाय दादाजी आणखी एक काम करीत असे. विजापूरच्या दरबारनें त्याला कोंढाणा व इतर महालांचा सुभेदार व खास अधिकारी म्हणून नेमलें होतें [Shivaji The Great Vol I P. II P. 18; PSS. 432. cf. also Nos. 436, 456-7, 507, 513]—दादाजी येण्यापूर्वी पुणें जागिरीची स्थिति फारच वाईट होती. सतत सहा वर्षांच्या युद्धांमुळें पुणें जागिरींतील मुलूख ओसाड बनला होता. जंगली श्वापदांचा नायनाट करून, शेतीस उत्तेजन देऊन व मलिक अंबराची जमीनमहसुलाची पद्धति (फेरफार करून) स्वीकारून दादाजीनें शाहजीच्या

जागिरींत सुधारणा केली [९१ क. ब. भा. २१]—शिवाजीच्या शिक्षणाची उत्तम काळजी त्यानें घेतली. त्या काळीं हवें असलेलें युद्धाचें व राजनीतिशास्त्राचें शिक्षण शिवाजीस देण्याची त्यानें व्यवस्था केली. [Ibid–Sect. 21]—शिवाजी बंगळूरहून पुण्यास परत आल्यावर दादाजीनें बारा मावळें आपल्या आधिपत्याखालीं आणलीं [सभा. पृ. ४]—७ मार्च १६४७ मध्यें दादाजीचा मृत्यु [D. V. Kale in B. I. S. M. Quarterly X p. 53; See Shivaji The Founder of Maratha Swaraj p. 56] —दादाजीचें आडनांव गोचिवडे होतें असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे [म्हसवडे जोशी यांचा महजर; अफजलखान–वध पृ. २० तळटीप]—दादाजीच्या मृत्यूसंबंधीं मराठी ऐतिहासिक साधनांत निरनिराळ्या हकीकती आढळतात : (१) दादाजी निवारीत असतांहि शिवाजीनें विजापुरकरांच्या प्रांतांत लुटालूट केली. आपण शिवाजीस सामील असल्याची तोहमत आपणावर येईल या भीतीनें दादाजीनें विषप्राशन केलें. [बुंदेल्याची बखर, पृ. २] (२) दादाजीच्या इच्छेविरुद्ध शिवाजी आपल्या जागिरीबाहेर इतरांचा मुलूख लुटूं लागला व द्रव्यसंचय करूं लागला तेव्हां दोघांत कटकटी सुरू झाल्या. दादाजीनें विष घेऊन आत्महत्या केली [ए. क. ब., साने व सरकार प्रती कलम २४, पृ. ४७, ४८] दादाजीच्या मृत्यूसमयीं शिवाजीचें वय सतरा वर्षांचें असल्याचें साने व सरकार प्रतींत वरील कलमांतच म्हटलें आहे. राजवाडे प्रतींत सोळासतरा वर्षांचें वय व फॉरेस्ट प्रतींत सोळा वर्षांचें वय दिलें आहे [क. ५४ पृ. ४७,४८]—राजवाडे व फॉरेस्ट प्रती दादाजीच्या मृत्यूचा मोघम उल्लेख करतात. (३) शिवदिग्विजय व चिटणीस बखरींत दादाजीनें शिवाजीस स्वराज्यस्थापनेच्या मागें न लागण्याचा उपदेश केल्याचें दिलें आहे. मात्र दादाजी शरिरास व्यथा होऊन मेल्याचें सांगितलें आहे. [शि. दि. पृ. ११७–१८, चि. ब. पृ. ६४].

(४) दादाजी कोंडदेव दुखण्यानें मेल्याचा स्पष्ट उल्लेख खेडेबाऱ्याच्या देशपांड्यांच्या शिवकालीन करीण्यांत आला आहे [पुरंदरे दफ्तर भा. ३ पृ. १३३].

दादाजी कोंडदेवाचा हुद्दा कोणता होता याबद्दलचे उल्लेख पुढील पत्रांत सांपडतात :

(१) 'दादाजी कोंडदेऊ सुभेदार नामजाद किल्ले कोंढाणा व माहालानिहाय' असें राज. खं. १८, ले. ७, ८, ९ मध्यें आलें आहे. त्यांपैकीं ले. ८ नकल आहे. (२) राज. खं. १६, ले. २० (३) खं. १७, ले. ७ (४) निगडे देशमुख प्र॥ सिरवळ यांच्या १७५४ च्या महजरांत, दादाजी कोंडदेव पारगांवकर यानें रिठ्यास महजर दिला त्याचा उल्लेख [शि. च. सा. खं. १, ले. १, पृ. १]. (५) शि. च. सा. खं. १, ले. २६, १६३८ चा महजर. (६) शि. च. सा. खं. २७, १६४२ चा महजर. (७) शि. च. सा. खं. ७ ले. २३ पृ. ३७. (८) "माहाराज राजश्री साहेब (शाहजी) यांचे कारकून दादाजी कोंडदेऊ" असा उल्लेख शि. च. सा. खं. १, ले. ८१, पृ. ९२ वर आहे. हा राजारामाच्या कारकीर्दीनंतर झालेल्या महजरांतील उल्लेख आहे. (९) शि. च. सा. खं. १, ले. ८२, पृ. ९३, ९४, ९५, ९६, ९७ (१७२७ चा महजर). (१०) शि. च. सा. खं. ७, ले. २३ पृ. ३७ (११) शि. च. सा. खं. ७ ले. ३१, ३२ (१२) शि. च. सा. खं ८, ले. २१ पृ. ३० [सुभेदार दादाजीच्या मृत्यूचा उल्लेख, पत्र ५ नोव्हें. १६४७ चें].

दीपाजी राऊतराव

सिद्दी महमद बर्की हा बहलोलखानाचा सोबती उमराणीच्या लढाईत मध्येंच रण सोडून निघाला असतां दीपाजी या शिवाजीच्या सरदारानें त्याचा पाठलाग करून त्याच्या खांद्यावर वार

केला. बर्कीच्या अंगांतील चिलखताचे तुकडे झाले—[पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४८, अ. ५. श्लो ९५ ते ९८]—बर्कीनें धनुष्यबाण सोडून दीपाजीच्या घोड्यास मारलें. तेव्हां दीपाजी दुसऱ्या घोड्यावर आरूढ झाला. त्या घोड्यासहि बर्कीनें जखमी केलें. तरीहि न डगमगतां दीपाजीनें त्याच्या खांद्यावर प्राणघातक प्रहार करून त्यास ठार मारलें [पर्णालप्रर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४८-४९, अ ५, श्लो. ९९ ते १०३].

देव (चिंचवडकर)

चिंचवडकर देवांना राजकीय गोष्टींत लुडबूड केल्याबद्दल शिवाजीनें चांगलीच ताकीद दिली [शि. च. सा. खं. ४।६८३ ते ६८६; शि. च. सा. खं. ७/२३; पाहा राजा शिवछत्रपति भा. ८—ब. मो. पुरंदरे पृ. ४९].

देवांचें दर्शन घेऊन हरिप्राप्तीविषयीं शिवाजीनें त्यांस उपाय विचारला—रामदासस्वामींस शरण जाण्याचा देवांनीं मार्ग सुचविला [चिटणीस ब. सं. साने १९२४, पृ. ८९].

दौलतखान

हा (मुसलमान असूनहि) शिवाजीच्या आरमारी अधिकाऱ्यांपैकीं एक होता. [F. R. Surat; See Shivaji The Great Vol II Part I p. 52]—हा शिवाजीच्या आरमाराचा प्रमुख केव्हां झाला याबद्दलचा सन उपलब्ध नाहीं—मार्च १६७४ मध्यें सिद्दी संबूळनें दौलतखानावर सातवली नदींत हल्ला केला. परंतु दौलतखानानें त्याचा पराभव केला. सिद्दी हरेश्वरला पळाला. मात्र दौलतखान या युद्धांत जखमी झाला. [F. R. Surat 88; O. C. 3760; See Shivaji And His Times, 4th ed. p. 256]—इ. स. १६७८ मध्यें शिवाजीनें दौलतखानास मोठें नाविक दल व तोफखाना देऊन जंजिऱ्यावर (पांचवा व शेवटचा) हल्ला करण्यास पाठविलें. सिद्दी कासीम मुंबईस असल्यानें जमीन व पाणी दोन्ही बाजूंनीं दौलतखानानें हल्ला चढविला. परंतु त्यास अपयश आलें. [Orme 114. VII p. 64, 18th Dec. 1678; See Shivaji The Great Vol II P. I p. 365; Shivaji And His Times 4th ed p. 258]—मराठे व इंग्रज यांत खांदेरीबाबत कलह सुरू झाल्यावर दौलतखानानें ऑक्टो. १६७९ मध्यें ६० जहाजें घेऊन, खांदेरीला वेढा दिलेल्या इंग्रजांच्या 'रिव्हेंज' वगैरे जहाजांवर हल्ला केला व त्यांचें 'डोव्ह' हें जहाज पळवून नेलें. परंतु इंग्रजांच्या बाकीच्या जहाजांनीं उत्तम लढून दौलतखानाचा पराभव केला [Orme 81-84]—सिद्दीनें उंदेरी बेट काबीज केल्यावर २६ जाने. १६८० रोजीं दौलतखानानें उंदेरीवर हल्ला केला तो फसला. "Dowlett caun came out with all vessels, assaulting Hendry in three places, and had 3,000 men to land, but the Syddy beate him off with the loss of four men and seven wounded, but the news from Chaul is that Dowlett caun hath received great damage, hath killed outright 200 men and about 100 more wounded...... [F. R. Surat Vol. 108 Pp. 39-42].

नरसाबाई

शाहजीची नाटकशाळा, संताजी भोसल्याची माता. ही १६८८ पर्यंत जिवंत असावी [भा. इ. सं. मं. स्वी. क्र. १७, पृ. १३१-३२].

नरसिंहभट बिन रामचंद्रभट

राज्याभिषेकाच्या वेळीं शिवाजी दान करीत असतां वरील भटानें द्रव्य नाकारून खेड व चाकाळें येथील वतनें मागितलीं व शिवाजीनें काळवेळ ओळखून तीं दिलीं [सनदापत्रें पृ. १५६; पाहा राजा शिवछत्रपति खं. १० पृ. ७].

नरहरी आनंदराव

११ नोव्हें. १६६१ रोजीं याला शिवाजीनें पेशवा नेमलें. [Source Book of Maratha History Vol 1—J. S.-p. 33]

नागोजी पंडित

याला जयरामानें नागजित् म्हटलें आहे. तो

पन्हाळ्यावरील चिटणिसीचें काम करणारा ब्राह्मण कारकून होता. [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ६-७; श्लो. ४७]—कोंडाजीच्या सैन्यानें पन्हाळगडावर धामधूम उडवून दिली त्या वेळीं गणाजी खळेकर आपल्या लोकांसह नागोजीच्या घरावर चालून गेला. तेव्हां नागोजी चटकन् आडमार्गानें जीव घेऊन पळून गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. २३ अ. ३ श्लो. ५०, ५१].

नागोजी फर्जंद

जयसिंगाबरोबर तह करण्यासाठीं शिवाजी त्याच्या तंबूत गेला त्या वेळीं नागोजी त्याच्याबरोबर होता. [ए. क. ब. पृ. ९३, क. ५१]

नारायण शेणवी

हेन्री ऑक्झिंडेन यास शिवाजीशीं तह करण्यासाठीं म्हणून रायगडास पाठविण्यापूर्वी त्याचें काम सोपें व्हावें म्हणून मुंबईकर इंग्रजांनीं नारायण शेणव्याला रायगडला पाठविण्याचें ठरविलें [F. R. Surat Vol. 3, Surat Cons. 16th April 1674]—२४ मार्च रोजीं नारायण शेणवी रायगडला गेला—३ एप्रिल १६७४ ला निराजी पंडितानें त्याला शिवाजीकडे नेलें "..at which setting [sitting] I entered on the Rajapur business, and Naraji Punditt according to his accustomed favour in our behalfe demonstrate the matter better than I expected to his master the Rajah; on which Savegee presently enordered his scrivans to passe orders concerning this affaire, viz. : to pay the Rajapore money at three payments to witt: 2500, Pagodas out of the Rajapore customes, 2500 to be paid the firste monsoone commencing the first of September next, and 5000 to be paid in two years space.." [F. R. Surat Vol 88 Fols 78-83] —अशा रीतीनें नारायण शेणव्यानें ऑक्झिंडेनचें काम सुकर करून ठेवलें—ऑक्झिंडेनचा दुभाषी म्हणून नारायण शेणवी त्याच्याबरोबर १६७४ मध्यें रायगडला गेला होता. त्याबद्दलचा उल्लेख ऑक्झिंडेनच्या वृत्तांत [F. R. Surat Vol 88] मध्यें येतो.

नारो शंकर

अज्ञानदासाच्या अफजलखानाच्या पोवाड्यांत (२३ वा चरण) आलेला नारो शंकर व शिवभारताच्या अध्याय २२ श्लोक ४ मध्यें आलेला शिवाजीचा पंचहजारी हशम सरदार नारायण ब्राह्मण एकच कीं काय असा संशय येतो.

निकल्स (थॉमस)

मे १६७३ मध्यें इंग्रजांच्या मुंबई येथील कौन्सिलनें राजापूर व हुबळी येथील वखारींच्या झालेल्या नुकसानीच्या भरपाईची शेवटची मागणी करण्यासाठीं थॉमस निकल्स याला शिवाजीकडे पाठविण्याचें ठरविलें : "..to send Mr. Thomas Niccolls with a Banian broker to make a final demand of the damage done us at Rajapur, and now lately by his forces in Hubli" [F. R. Surat Vol.3, Surat consult; 24 May 1673] —१९ मे १६७३ रोजीं निकल्स मुंबईहून रायगडला जाण्यास निघाला. ३ जून रोजीं शिवाजीनें त्याची भेट घेतली. हुबळी येथें झालेल्या नुकसानीची भरपाई करण्याचें शिवाजीनें नाकारलें. त्याचप्रमाणें निकल्सनें मांडलेल्या तक्रारींना आपण भीमाजी पंडिताकरवीं इंग्रजांच्या प्रेसिडेंटला उत्तर पाठवूं असें निकल्सला सांगून शिवाजीनें ६ जून १६७३ रोजीं त्याला निरोप दिला. अशा रीतीनें अयशस्वी होऊन निकल्स १७ जून १६७३ रोजीं मुंबईस परतला [Niccolls' Diary in O. C. Vol. 34 No. 3787].

निराजी राहूजी

शिवाजी आग्र्यास गेला त्या वेळीं त्याच्याबरोबर असलेल्या मंडळींत हा होता [New History of the Marathas Vol I by

Sardesai p. 167]—(शिवाजीचा मोगलांशीं तह झाल्यावर) २ ऑगस्ट १६६८ रोजीं निराजी फौज घेऊन अवरंगाबादेस बादशहापुत्र मुअज्जमकडे गेला [Source Book of Maratha H. Vol I—J. S. p. 35] —२१ मे १६७२ रोजीं गोवळकोंड्याचा पादशाह अब्दुल्ला कुतुबशाह मरण पावला व तानाशाह यास अब्दुल्ल हसन या नांवानें गादीवर बसविण्यांत आलें—त्यानंतर निराजी राहूजी हा शिवाजीचा वकील म्हणून भागानगराला गेला व त्यानें (कुतुबशहाशीं) एक लाख होन (शिवाजीस) मिळावेत असा तह केला व स्वतः येतांना ६६००० होन घेऊन आला. [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 37]—कर्नाटकच्या स्वारीवर जाण्यापूर्वीं, मोगलांनीं तटस्थ राहावें म्हणून त्यांच्याशीं तह करण्यासाठीं त्यांचा त्या वेळचा दक्षिणचा सुभेदार बहादुरखान याच्याकडे शिवाजीनें निराजी राहूजीस पाठविलें. निराजीनें खानाशीं तह घडवून आणला [Sabh. 85; See Shivaji And His Times, 4th ed., p. 273]—१६७४ मध्यें शिवराजाभिषेक झाल्यावर निराजी हा मुख्य न्यायाधीश [Chief Justice] झाला. [Shivaji The Founder of M. Swaraj p. 247]—निराजीचा मृत्यु केव्हां झाला हें निश्चित समजत नाहीं.

बखरींत निराजीच्या मुत्यूपूर्वींची खालील हकीकत आली आहे :

(१) "महाराजांनींहि मादण्णापंतांस मेजवानगी केली आणि कूच करून चालले. निराजी रावजीस वकिलीस ठेवलें. स्वारी कर्नाटकांत असतां निराजीपंत वारले. त्या कामावरी प्रल्हाद निराजी यास पाठविलें" [शि. दि. पृ. ३०२]

(२) कर्नाटकच्या स्वारीवर जाण्यापूर्वी शिवाजीनें निराजी रावजीस बहादुरखानाकडे तह करण्यासाठीं पाठविलें होतें. शिवाजी कर्नाटकांतून परत स्वराज्यांत आल्यावर निराजी त्याच्या भेटीस आल्याचा सभासद व चिटणीस उल्लेख करतात. [सभा. पृ. ७१; चिटणीस ब. पृ. २९४]

(३) शिवाजी व भागानगरकर यांच्यांत तह झाल्यावर शिवाजीनें निराजी रावजीस भागानगरास आपला वकील म्हणून ठेवलें. तेथेंच निराजी मृत्यु पावल्यावर प्रल्हाद निराजीस वकील म्हणून ठेवण्यांत आलें [ए. क. ब., राजवाडे व फॉरेस्ट प्रती, कलम ७४].

निश्चलपुरी गोसावी

'शिवराज्याभिषेककल्पतरू'त म्हटलें आहे कीं, गागाभट्टाच्या निश्चलपुरी गोसावी या प्रतिस्पर्ध्यानें गागाभट्टाच्या राज्याभिषेकसभारंभांतील अनेक तांत्रिक चुका शिवाजीच्या नजरेस आणून दिल्या. तेव्हां शिवाजीनें निश्चलपुरीकडूनच २४ सप्टें १६७४ रोजीं (ललितापंचमीचा दिवस, आश्विन शु. ५, श. १५९६) दुसऱ्यांदा तांत्रिक राज्याभिषेक करवून घेतला. [Shivaji And His Times 4th ed. Pp. 209-212]

निळो सोनदेव

३ एप्रिल १६६२ रोजीं याला शिवाजीनें मुजुमदार केलें. [Source Book of Maratha History-Vol. I—J. S. p. 33]—निळो सोनदेवानें दिलेलीं खुर्दखतें हीं प. सा. सं. क्र. १३११, १३२९, १३८४, २०९३, २७०४, २७२०, २७२५ मध्यें सांपडतात.

नूरखान बेग

(१) याचा उल्लेख सरनोबत, पाऊ लोक म्हणून सन १६५७ च्या पुणें येथील महजरांत आला आहे.

(२) याच्यासंबंधींचा दुसरा उल्लेख प. सा. सं. खं. १ पृ. १५७ वर आला आहे [शिवराज्य व शिवकाल—वा. कृ. भावे, पृ. १६२].

नेताजी पालकर

याला १६५९ मध्यें शिवाजीनें आपला सर-इ-नोबत केलें [Shivaji And His Ti-

mes 4th ed. by J. Sarkar p. 57; taken from Mahad Ms. of Sabha (7 n)] —अफजलखानाच्या भेटीच्या वेळीं त्याला घाटमाथ्यावरील प्रदेशांतून बोलावण्यांत आलें व प्रतापगडाजवळच आपलें ठाणें ठेवण्यांचा त्याला शिवाजीचा हुकूम होता. [सभा. पृ.१२] —(अफजलवधाची खूण म्हणून प्रतापगडावर तोफेचा आवाज होतांच) नेताजी पालकर, मोरोपंत पिंगळे व हजारों मावळे विजापूरच्या सैन्यासह चारहि बाजूंनीं तुटून पडले. विजापुरकरांची लांडगेतोड झाली. [सभा २०-२१] —या विजयाचा फायदा घेऊन आपला मुलुख वाढविण्यासाठीं शिवाजी वांईस गेला व अफजलनें शिरवळ, सासवड, पुणें व कोंकण येथें पाठविलेल्या सैन्याचा पाठलाग कणराऱ्या नेताजीस त्यानें वांईस ताबडतोब बोलाविलें. परंतु नेताजीला उशीर झाला व फाजलखान शिल्लक राहिलेलें सैन्य घेऊन नेताजीच्या आधीं वांईस गेला [शि. भा. २३/५८-६१]—शिवाजीनें पन्हाळा घेतला त्या वेळी नेतांजीनें कुंडल, कागल, मिरज, सांगली वगैरे गांवें घेतलीं [Shivaji The Founder of the Maratha Swaraj by Vaidya, p. 109]—शिवाजी सिद्दी जौहरच्या पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत सांपडला असत राजगडावर असलेल्या जिजाबाईनें सिद्दी जौहरच्या सैन्यावर हल्ला करण्याबद्दल नेताजीस हुकूम सोडला. नेताजीनें सिद्दी जौहर व सिद्दी हिलाल यांच्या सैन्यावर हल्ला केला. सिद्दीचा पराभव झाला व हिलालचा मुलगा ठार केला गेला. [शि. भा. २६।३६] १६६६ त शिवाजीनें मोगलांन मदत करीत असतां पन्हाळ्यावर हल्ला केला. त्यांत त्याला अपयश आलें. त्या वेळीं शिवाजी व नेताजी यांत वितुष्ट येऊन नेताजी शिवाजीस सोडून गेला. त्यानें आदिलशहाची सेवा पत्करून मोंगली मुलुखावर हल्ले केले.—जयसिंगानें पांच हजारांची मनसब देऊं करून त्यास मोगलांच्या बाजूस वळविलें [Haff Anjuman 193].

शिवाजी व नेताजी यांतील वितुष्टाचीं कारणें बखरी पुढीलप्रमाणें देतात—

(१) सभासदच्या म्हणण्याप्रमाणें सिद्दी जौहरानें ज्या वेळीं पन्हाळ्यास वेढा घातला त्या वेळीं शिवाजीनें नेताजी पालकरास पत्रें पाठवून आपल्या मदतीस येण्यास सांगितलें. नेताजीच्या हातून त्याप्रमाणें न घडल्यामुळें शिवाजीनें त्यास कामावरून काढून टाकलें [पृ. ४६]. सभासदानें सांगितलेलें कारण कदाचित् बरोबर असेल. परंतु त्यानें काल विपर्यास केला आहे. वरील गोष्ट १६६० च्या पन्हाळ्याच्या वेढ्यांत न घडतां १६६६ मध्यें शिवाजीनें पन्हाळ्यावर हल्ला केला तेव्हां घडली असावी.

(२) एक्याण्णव कलमी बखरीच्या भारतवर्ष व फॉरेस्ट प्रतींत नेताजीस काढून टाकण्यांत आल्याबद्दलचें कारण असें दिलें आहे : फाजलखानानें पन्हाळ्यास वेढा घातला (१६६०). तो मारून काढण्यासाठीं शिवाजी अचानक गडावरून येऊन त्याच्या सैन्यावर छापे घाली. एके रात्रीं शिवाजी छापा घालण्यास निघाला असतां नेताजीचा मेहुणा (बायकोचा भाऊ असें फॉरेस्ट प्रतींत आलें आहे) गैरहजर राहिला. तेव्हां रागावून शिवाजीनें एक महिना त्यानें कामावर येऊं नये असा हुकूम केला. नेताजी मेव्हण्याबद्दल रदबदली करूं लागला. तेव्हां शिवाजीची त्याच्यावरहि इतराजी होऊन नेताजीचें सेनापतिपद काढून घेण्यांत आलें. [शिवछत्रपतीची ए. क. ब. पृ. ७६, ७७; कलम ३८]

(३) चिटणीस बखरींतील हकीकत अशी : "नेताजी पालकरास सरनोबती होती. त्यास ते स्वारीस प्रांतास गेले होते. इकडे जरूरीचें कार्य पडिलें म्हणून निकडीनें लेहून आणविले असतां समयास न आले, जाणून इतराजी करून, त्यांची सरनोबती दूर करून..." [पृ. १४९].

चिटणिसानें दिलेल्या वरील हकीकतीच्या मागची व पुढची हकीकत वाचली तर तिचा व वरील हकीकतीचा कांहींच मेळ बसत नसल्याचें दिसतें. नेतोजी प्रांतास गेला होता म्हणजे कोठें गेला होता व इकडे जरूरीचें कार्य पडलें म्हणजे कोठें पडलें हें कांहींच समजत नाहीं.

(४) श्रीशिवदिग्विजयकारानेंहि नेताजीला कामावरून कां दूर करण्यांत आलें याचें स्पष्ट कारण दिलेलें नाहीं. नेताजीपासून कांहीं कारणेंकरून अंतर पडल्यावरून त्याजकडील सरनोबती काढून घेण्यांत आली इतकेंच त्यानें सांगितलें आहे [पृ. १८६].

(५) सभासदानें केलेली दुसरी चूक म्हणजे शिवाजीनें आग्र्यास जातांना राज्य ज्यांच्या स्वाधीन केलें त्यांत नेताजीचें नांव दिलें आहे [पृ. ३६].

(६) सन १६६६ मध्यें (जयसिंगाशीं तह झाल्यावर) शिवाजीनें पन्हाळ्यावर अचानक हल्ला केला. परंतु गडावरील लोकांच्या दक्षतेमुळें गड घेण्याचा शिवाजीचा प्रयत्न फसून शिवाजी खेळण्यास आला आणि तेथें त्याच्यांत व नेताजींत कांहीं कारणानें वितुष्ट येऊन नेताजी विजापूरच्या आदिलशहाकडे गेल्याचा २४ एप्रिल १६६६ च्या कारवारकर इंग्रजांच्या सुरतेस लिहिलेल्या पत्रांत उल्लेख आहे. वितुष्टाचें कारण तेथें दिलेलें नाहीं [Shivaji The Great Vol. I, Part II, p. 124; English Records on Shivaji, Part I, letter 126, p. 111].

बखरींनीं शिवाजी–नेताजी वितुष्टाची हकीकत सांगतांना कालाची गल्लत करून, सिद्दी जौहरच्या पन्हाळ्याच्या वेढ्याच्या वेळीं दोघांत वितुष्ट आलें, असें लिहिलें आहे. नेताजी–शिवाजी भांडणाचा पन्हाळ्याशीं कांहींतरी संबंध आहे एवढेंच त्यांना माहीत आहे. त्याचप्रमाणें शिवाजीची आज्ञा कोणींतरी मोडली हेंहि त्यांना माहीत आहे. इंग्लिश फॅक्टरी रेकॉर्डस्‌मध्यें नेताजी शिवाजीचा Lieutenant General असल्याचे उल्लेख १६६३ च्या पत्रांत आहेत व १६ जाने. १६६६ च्या पत्रांत दोघांत वितुष्ट आल्याचा उल्लेख आहे व नंतर नेताजीबद्दल उल्लेख येत नाहीं. तेव्हां १६६६ मध्यें शिवाजीनें पन्हाळ्यावर हल्ला केला त्या वेळीं नेताजीच्या हातून शिवाजीचा आज्ञाभंग होऊन त्यानें नेताजीला काढलें असावें—आलमगीरनाम्यांतील शिवाजी-नेताजी वितुष्टासंबंधींची हकीकत काळ व माहिती या दृष्टींनीं इंग्रज पत्राशीं जुळते—नेताजीच्या व पुढें प्रतापरावाच्या हातूनहि चूक होतांच शिवाजीनें दोघांचीहि पत्रास बाळगली नाहीं. यावरूनच शिवाजीची शिस्त किती कडक होती हें कळतें. शेडगांवकर बखरींत पुढील हकीकत आहे : शिवाजीला मोगली मुलुखांतील श्रीमंत व्यापाऱ्यांना लुटावयाचें होतें. त्यासाठीं परमुलखांत गेलेला स्वारांचा अधिकारी सरनोबत नेताजी पालकर यास जासूद पाठवून ताबडतोब त्यानें आपल्याकडे बोलावलें. नेताजीनें उद्यां येतों असें जासुदांकडे सांगून पाठविलें. तेव्हां शिवाजीनें दुसरी जासुदांची जोडी पाठवून नेताजीस आपल्याकडे आणविलें व त्याची कानउघाडणी करून त्याची सरनोबती काढून घेतली [पृ. ६०].

पेशवे दफ्तर खंड ३१ पत्र २६ मध्यें नेताजीचें सुभ्याचा सुमेदार या नात्यानें हुकूम-वजा पत्र आहे. त्यांत नेताजी स्वतःस 'महाराज राजेश्री' म्हणवून घेतो. तें पत्र नेताजीनें मोगलांचा सुभ्याचा अंमलदार म्हणून लिहिलेलें आहे, शिवाजीचा म्हणून नव्हे. पत्राची तारीख ऑगस्ट १६६६ आहे. जयसिंगाची नेताजी नोकरी करीत असतां, शिवाजी आग्र्याहून पळून आल्यावर अवरंग-जेबानें नेताजीस कैद करवून दिल्लीस आणविलें व त्यास त्याच्या बायकांसह मुसलमानधर्म स्वीकारावयास लावलें. नंतर त्याची अफगणि-स्तानांत रवानगी झाली. (Alamgirnama)

—१६७६ त तो मोगली सेनेबरोबर दक्षिणच्या स्वारीवर आला असतां मोगली अधिकाऱ्यांचा डोळा चुकवून शिवाजीकडे पळून आला. शिवाजीनें त्याला पुनः हिंदु करून घेतलें—नेताजीसंबंधीं ऐतिहासिक साधनांतील उल्लेख पुढीलप्रमाणें आढळतात :

(१) "अबदुलाखान मारलियावरी नेतोजी पालकर चिमणगांवावरी येऊन उतरला आणि खंडणीया घेऊं लागला. ते वेळेस होन पाचसे गावांत तहसील केली तो पातशाही नामजाद विज्यापुराहून अली. त्याचे तहसीलदार पलाले. लस्कर उठोन गेले." [शि. च. सा. खं. ५, ले. ९५९, पृ. २३३–फडतरे देशमुख महजर] शिवभारत २३।६१ मधील, नेताजीनें खटाव इत्यादि तेवीस चोवीस गांवांहून खंडणी घेऊन, त्यांना अभय देऊन आपल्या आधीन करून घेतली, या उल्लेखाशीं व शि. च. सा. खं. ४, ले. ६९८ शीं वरील उल्लेख जुळता आहे. (२) नेताजी पालकरास शिवाजीच्या कारकीर्दीनंतर जुन्नर परगण्यांत जागीर होती असें धनवडीच्या कुलकर्ण्यांच्या महजरांत आलें आहे. [शि. च. सा. खं. ५, ले. ८३१, पृ. ८०]—नेताजी पालकर मुसलमान झाल्याचा उल्लेख कोणत्याहि बखरींत नाहीं. तो मुसलमान झाल्याचा उल्लेख आलमगीरनाम्यांत [Alamgirnama, 1033, 1057;—See House of Shivaji, p. 177–8] आहे व सुरतेच्या फॅक्टरी रेकॉर्ड्समध्यें आहे—"Sevagee has lately returned to him a subtill fellow by name Netagee who hath been 10 years in the Mogulls Court, turned Moreman, but now remade a Hindue...." [Rajapur to Surat, 24 July 1676, F. R. Surat, Vol. 89, Pp. 60–61; English Records on Shivaji, Part II, letter no. 175, Pp. 94–95].

जेधे शकावलींत १९ जून १६७६ रोजीं नेताजीस शुद्ध करून घेतल्याची नोंद आहे—नेताजीसंबंधींचे मुलकी अंमलदार या नात्यानें आलेले उल्लेखहि फार महत्त्वाचे असून ते पुढीलप्रमाणें आहेत :

(१) पुरंधर किल्ल्याचा नेताजी हवालदार असल्याचा उल्लेख ३१ मे १६५७च्या महजरांत आहे [शि. च. सा. खं. ७, ले. ४३, पृ. ६२].

(२) ७ ऑक्टो. १६६१ तील महजरांत राजे पालकर, सरनोबत सुभेदार यानें केलेला पाटिलकीचा निवाडा [प. सा. सं. क्र. ८५९].

(३) २३ सप्टें. १६६३ रोजीं नेताजीच्या विद्यमानें महजर [प. सा. सं. ९५४].

(४) त्याच्या नांवचे १६६३ मधील हुकूम—[प. सा. सं. ९५५, ९५६].

(५) प. सा. सं. २३२२, २६९५, सनदापत्रें, पृ. ११५, ले. ९—इतालियन प्रवासी निकोलाय मनुची हाहि नेताजीची थोडी माहिती देतो ती अशी : अवरंगजेबाच्या तावडींतून पळून जाण्यासाठीं नेताजीनें धर्मांतरास संमति दिली. त्यानें एकदां पळून जाण्याचा प्रयत्नहि केला, पण तो फसला. [Storia-Do-Mogor, 21-201; राजा शिवछत्रपति खं. ८ पृ. ३६]—नेताजीच्या धर्मांतराचा उल्लेख फारसी साधनांतहि आला आहे. मासीर–इ–आलमगीरमध्यें तो स्पष्ट आहे : ["Shiva's relation Neta, who had accepted Islam, was raised after circumcision to the rank of a 3-hazari (2000 tr.) with the title of Muhammad Quli Khan" [Massir-i-Alamgiri-tran. J. Sarkar 1947, p. 40] सर्फराझखान व नामदारखान या शाइस्तेखानाच्या दोघां सरदारांनीं नेताजीचा २५ मे १६६२ त लहानसा पराभव केला [चिवचरित्रसंशोधनवृत्त पृ. १७; पाहा राजा शिवछत्रपति भाग ५ लेखक ब. मो. पुरंदरे पृ. ७१].

परमानंद (कवींद्र)

शिवाजीनें १६७३ त पन्हाळा घेतल्यावर

तो रायगडाहून पन्हाळ्यास निघाला, त्या वेळीं वाटेंत त्यानें पोलादपुरास परमानंदाची भेट घेतली असें पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांत आलें आहे. कवींद्राबद्दलचा दुसरा उल्लेख शि. च. सा. खं. ९ ले. ९७ मध्यें आला आहे. त्यानें विसाजी कुंभदेऊ सुभेदारास (बहुधा तो कवीन्द्राचा जांवई असावा) लिहिलेलें हें पत्र होय. त्या पत्रावर तारीख नाहीं. पण शि. च. सा. खं. १० ले. ११ या पत्रावरून मागच्या पत्राची तारीख १६७३ ऑगस्टपूर्वींची आहे हें ठरवितां येतें. पहिल्या पत्रांतील मजकुरास अनुसरून शिवाजीनें दुसऱ्या पत्रांत रामाजी माहाद परभु हवालदार व कारकून मामले चेऊल थांस हुकूम दिला आहे. पहिल्या पत्रांत 'श्रीगगोगविंद' असें शीर्षस्थानीं आहे. ती कारकुनाची चूक असणें शक्य नाहीं. कवींद्रानेंच तें पत्र लिहिलें असावें व अतिशय म्हातारपणामुळें हात कांपत असल्यानें वरील चूक त्याच्या हातून झाली असावी. यावरून १६७३ त कवींद्र अतिशय वृद्ध झाला असावासें दिसतें. त्यानंतर शिवराज्याभिषेकापूर्वीं तो मृत्यु पावला असावा. नाहींतर एवढ्या मोठ्या कवीच्या सत्काराचा उल्लेख कोठें ना कोठें आलाच असता.—[परमानंदासंबंधीं अधिक माहिती मिळण्यासाठीं पाहा, द. वा. पोतदारांचा लेख, ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खं. ४ था, भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, १९४८ जून–सप्टें. (स्वीय ग्रं. क्र. ७२) पृ. ५१-५६.]

बखरींत परमानंदासंबंधीं पुढीलप्रमाणें माहिती येते : शिवाजी व बावा याकूत यांची केळशीच्या रानांत भेट झाली [शि. दि. पृ. १९१]—एक्याण्णव क. बखरींत कांहीं ठिकाणीं परमनंदासंबंधीं नुसता उल्लेख आहे [पृ. १०५, १०६ क. ५७ साने व सरकार प्रती]—शिवाजीस परमानंदबावाचें दर्शन झालें. [ए. क. ब. पृ. १२६]—"आपल्या आशीर्वादानें राजपुरी जिंकल्यास माझ्या प्रत्येक किल्ल्यामागें एकेक गांव आपणास इनाम देईन" असें शिवाजीनें म्हणतांच परमानंदबावांनीं हैद्राबाद, वऱ्हाड, खानदेश, बागलाण, माळवा, गुजरात या सुभ्यांतील गांवें इनाम देण्यास सांगितलें [ए. क. ब. पृ. १३१ क. ७४ सरकार प्रत].—सानेप्रतींत मात्र वरील मागणें रामदासस्वामींनीं केल्याचें म्हटलें आहे [ए. क. ब. पृ. १२६ क. ७४]—परमानंदाचा उल्लेख श्येनवीजातिनिर्णयांतहिं आहे. [प. सा. सं. ९९३]—

श्री. द. वा. पोतदारांनीं सभासदाच्या दुबल प्रतींतील परमानंदासंबंधींचा उल्लेख दिला आहे. पण ही प्रत सध्यां उपलब्ध नाहीं : "राज्याभिषेकापूर्वींचा शिक्का बदलून नवीन शिक्का वापरावा असें शिवाजीच्या मुत्सद्दीमंडळांत घाटत होतें. त्यासाठीं खालील सुंदर श्लोक कवींद्र परमानंदानें तयार केला [आधार—ऐतिहासिक संकीर्ण सा. खं. २ रा—संपादक पोतदार, मुजुमदार, १९३४, पृ. ६६]. पण तो वापरण्यांत आल्याचें दिसत नाहीं."

हा उतारा श्री. आवळसकर यांच्या 'रायगडची जीवनकथा' (पृ. ५१) या पुस्तकावरून घेतला आहे.]

पांढरे नाईक

उमराणीच्या लढाईंत या मराठा वीरानें खराडे नाइकासह भाईरखान तरीन् नांवाच्या शत्रूकडील पठाणांच्या सेनापतीवर चाल केली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४६, अ. ५, श्लो. ८३].

पिलाजी नीळकंठराव सरनाईक

हा [शि. भा. २९।८२] पुरंधर किल्ल्याचे सरनाईक नीळकंठराव यांचा नातू [राजा शिवछत्रपति भा. ५, पृ. ४५]—हा प्रभावळी परगण्याचा सुभेदार होता [प. सा. सं. ले. ८५७, ८७१, ८८७; राजा शिवछत्रपति भाग ५ पृ. ६४].

पीतांबर शेणवी

रामनगर काबीज केल्यावर शिवाजीनें दमणच्या मुलुखांतून आपल्याला चौथाई वसूल

करण्याचा हक्क असावा, (कारण रामनगरचा पूर्वीचा कोळी राजा दमणच्या मुलुखांतून चौथाई वसूल करीत असे) अशी गोव्याच्या पोर्तुगिजांकडे मागणी करून त्यासंबंधींचें बोलणें करण्यासाठीं पीतांबर शेणवी यास नोव्हें. १६७७ मध्यें गोव्यास पाठविलें—पोर्तुगिजांनीं चौथाई प्रश्नाच्या बाबतींत काळकाढूपणा चालविला. बोलणीं चालू असतां पीतांबर शेणवी ऑगस्ट १६७७ मध्यें मरण पावला. [Shivaji And His Times 4th ed. p. 339; Shivaji The Great Vol II P.I Pp. 525-528].

पुतळाबाई

ही शिवाजीच्या बायकांपैकीं एक असून ती शिवाजीच्या मृत्यूनंतर शके १६०२, आषाढ शु ॥ ११; २७ जून १६८० रोजीं सती गेली. [शि. च. प्र. पृ. ५३; भा. इ. सं. मं. इति. १८३६, पृ. २४].

पंताजी गोपीनाथ

हा सासवडजवळील हिवरे गांवचा कुलकर्णी होय. हा बोकील कुटुंबांतील होता. [Shivaji the Founder of Maratha Swaraj p. 102.]—याला शिवाजीनें एप्रिल किंवा मे १६५९ मध्यें अफजलखानाकडे वकील म्हणून पाठविलें. त्यानें प्रतापगडच्या पायथ्याशीं दोघांची भेट ठरविली. [Source Book of Maratha History Vol 1-J.S.—p.31]—जावळीला अफजलखान आल्यास त्याचें उत्तम स्वागत होईल याबद्दलची खात्री करून देण्यासाठीं शिवाजीनें पंताजी गोपीनाथ याला आपला वकील म्हणून पाठविलें [शिवभारत १९।१८]—अफजलखानाचा अंतःस्थ हेतु शोधून काढण्यासाठीं शिवाजीनें पंताजी गोपीनाथाची आपला वकील म्हणून योजना केली. [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj by C. V. Vaidya, p. 94]—पंताजी हा शिवाजीचा कट्टर अनुयायी असून युक्तीनें गुपितें शोधून काढण्यांत निष्णात होता. [New History of the Marathas Vol I—by Sardesai—p. 127]—" But Gopinath learnt by a liberal use of bribes that Afzal's officers were convinced that he had so arranged matters that Shiva would be arrested at the interview, as he was too cunning to be cought by open fight" [Shivaji And his Times—4th ed. by J. Sarkar, p. 65; based on Sabh. Pp. 12-15]—सन १६६२ चे जुलैंत बाजी सर्जेराव जेधे याचे शिपायांनीं पंताजी गोपीनाथ बोकील याचेबरोबर तंटा केला. त्या वेळीं सर्जेरावानें शिपायांचा निषेध करून पंताची माफी मागण्यास त्यांस सांगितलें; आणि तसें न केल्यास तुम्हांस महाराज कैद करून राजगडावर कैदेंत ठेवतील व किल्ल्याचे बांधकामाचे धोंडे वाहवतील, असें स्पष्ट बजावलें [ऐति. सं. साहित्य खं. १, भा. इ. सं. मं. स्वी. ग्रं. क्र. ३५, ले. ११९, पृ. ११९; प. सा. सं. २७०९, १७६७]. पंताजीचा व बुचके आडनांवाच्या गृहस्थाचा तंटा होता तो मलीक अंबर व शाहजीच्या वेळी एकदां मिटविला गेला होता—पण पुनः तो सुरू झाल्यावर शिवाजीनें भीड खर्चून, मध्यस्थी करून मिटविला—सबा खमसैन अलफ (शके १५७८) चे एका सनदेंत पंताजीस चिटणवीस म्हटलें आहे [अफजलखानवध—वि. ल. भावे. पृ. २२-२३ तळटीप]—ऐतिहासिक कागदपत्रांवरून पंताजीसंबंधीं पुढील गोष्टी समजून येतात :—

(१) हा अफजलखानवधापूर्वी शिवाजीचा चिटणीस होता [प. सा. सं. खं. १ पृ. १५७].

(२) याचा सर्वांत जुना उल्लेख १८ ऑक्टो. १६४७ च्या पत्रांत आहे. या वेळीं तो पुणें प्रांताचा मुजुमदार होता.

(३) मुजुमदारीच्या कामामुळें त्याला देशपांडेपणाचें वतन स्वतः करण्यास सवड नसल्यानें तो तें काम आपल्या मुतालिकाकडून करवून घेई [प. सा. सं. खं. २, पृ. १०७].

(४) १३ फेब्रु. १६७२ च्या पत्रांत, पंताजीनें वांई देशांत यमाजी रंगनाथ बोकील यास येळके गांवाची वृत्ति मिळवून देण्याच्या कामीं मदत करून आपण बक्षिसादाखल त्या गांवची निम्मी वृत्ति संपादिली.

(५) याशिवाय याच्यासंबंधींचीं पत्रें प. सा. सं. खं. १, पृ. ३४०, प. सा. सं. खं. २, पृ. ५२७, ५३२ व ५८७ हीं होत. [पंताजीसंबंधींचे हे पांच मुद्दे श्री. वा. कृ. भावे यांच्या 'शिवराज्य व शिवकाल' या पुस्तकांत पृ. १७८-१८० वर आले आहेत].

(६) प. सा. सं. १२१७, १२४१ मध्यें पंताजीचें बोकील हें आडनांव आलें आहे.

(७) पंताजी गोपीनाथ जिजाबाईबरोबर सोंगट्या खेळत. त्यांना 'काका' म्हणत [अफजलखान पोवाडा, अफजलखानवध–भावे, टीप, पृ. २२]—शिवाजी पंताजीपंतास फार मानी [प. सा. सं. २६६३]—पंताजी शिवाजीचा चिटणीस होता [सनदापत्रें पृ. ११४; राजाशिवछत्रपति; भा ३, पृ. १०४ लेखक ब. मो. पुरंदरे].

प्रतापराव गुजर

हा शिवाजीचा सेनापति केव्हां झाला याचा सन निश्चित नाहीं. शिवाजीनें आग्र्याला जाण्यापूर्वी आपल्या राज्याची व्यवस्था लावली त्या वेळीं प्रतापरावास त्यानें सेनापति केला होता असा उल्लेख सांपडतो. [New History of the Marathas Vol I p. 167; Shivaji The Founder of Maratha Swaraj by Vaidya p. 187]—५ ऑगस्ट १६६७ रोजीं (म्हणजे शिवाजीचा मोगलाशीं तह ठरल्यावर) प्रतापराव अवरंगाबादेला गेला [Source Book of M. H. Vol I-J. S. p. 35]—१४ डिसेंबर १६६९ ते ११ जाने. १६७० दरम्यानच्या कालांत मोगल व शिवाजी यांमधील तह मोडला व प्रतापराव अवरंगाबादेहून राजगडला परत आला. [Ibid p. 35]—ऑक्टो. १६७० मध्यें झालेल्या वणी–दिंडोरीच्या लढाईत हा हजर होता [Shivaji And His Times 4th ed. p. 174; based on Dilkasha Pp. 84-88]—१६७२ च्या सालेरीच्या लढाईत प्रतापराव मोरोपंत पेशव्याबरोबर होता [सभा. ७४, Dil 107, F. R. Surat 87; See Shivaji And His Times 4th ed. p. 182]—९ मार्च ते ७ एप्रिल १६७३ च्या दरम्यान प्रतापराव व बहलोलखान यांत उमराणी येथें लढाई झाली [Source B. of M. H. Vol I J. S. p. 37]—खानाचा संपूर्ण नाश करण्याची संधि असतां प्रतापरावानें त्यास दया दाखवून सोडून दिलें [Shivaji And His Times, 4th ed. Pp. 191-2; based on Sabh. 78; Busatin S.440]—या लढाईनंतर मराठ्यांनीं विजापुरी कर्नाटकावर धाड घातली. त्या वेळीं प्रतापरावानें हुबळी शहर लुटलें [F. R. Surat 3; O. C. 3779, 3800; Sabh. 69; See Shivaji And His Times 4th ed p. 236]—नेसरीच्या लढाईत प्रतापराव सहा लोकांसह बहलोलखानावर तुटून पडला व त्यांत त्याला मृत्यु आला. [Shivaji And His Times 4th ed. Pp, 193-4; based on Sabh. 79; F. R. Surat 88]—ही गोष्ट २४ फेब्रु. १६७४ सालीं घडली. Source B. of M. H. Vol I-J. S. p. 37]

प्रतापरावासंबंधीं पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांत जरा विस्तारानें हकीकत आली आहे. बहलोलखान आपणावर चालून येत आहे असें शिवाजीस समजतांच त्यानें प्रतापराव व आनंदराव या आपल्या सेनापतींशीं गुप्त मसलत केली कीं, बहलोलखानावर इतर सरदार त्याला मिळण्यापूर्वींच हल्ला चढवावा [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४२, अ. ५, श्लो. ४७, ४८, ५०, ५१]—त्याप्रमाणें प्रतापराव व आनंदराव उमराणीस, शत्रु एका तलावाजवळ होता, तेथें ससैन्य गेले [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४२, अ. ५, श्लोक ५३,

५४] व त्यांनीं तलावास वेढा दिला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४३ श्लो. ५६]—जेव्हां शत्रूचे हत्ती कांहीं वीरांच्या रक्षणाखालीं पाणी पिण्यासाठीं बाहेर पडले तेव्हां प्रतापरावानें एक हजार घोडेस्वारांनिशीं त्यांच्यावर हल्ला चढवून त्यांची धांदल उडविली [पर्णाल. पृ. ४३, अ. ५ श्लो. ५५ ते ६१; पृ. ४४, अ. ५ श्लो. ६३ ते ६९]—उमराणीच्या लढाईत बहलोलखानास पळून जाण्यास प्रतापरावानें मार्ग दाखविला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४९, अ. ५, श्लो. १०५].

प्रतापराव मोरे

"प्रतापराव हा चंद्ररावाचा भाऊ असें द. वि. आपट्यांनीं म्हटलें आहे. [शि. भा. प्रस्ता. पृ. १४९] तें चूक आहे. कारण (१) चंद्रराव म्हणजे यशवंतराव मोरे हा दत्तक आहे, त्याचा प्रतापराव भाऊ कसा होईल? (२) शि. भा. १८।१२ मध्यें प्रतापरावास 'चंद्रसनाभि' म्हटलें आहे. त्यांतील सनाभि शब्दाचा अर्थ १३।५५ मधील 'अस्य सनाभिरपि भैरवः' यांतल्याप्रमाणें सख्खा भाऊ असा केला आहे. पण सनाभि म्हणजे भाऊबंद, सात पिढ्यांतला भाऊबंद, एवढाच अर्थ आहे. (सपिंडास्तु सनाभयः इत्यमरः. नाभि म्हणजे मूळपुरुष.) प्रतापराव हा चंद्ररावाचा सख्खा भाऊ नव्हे. सर यदुनाथ सरकार जयसिंगाकडे पळून गेलेला चंद्ररावाचा मुलगा बाजी मोरे होता असें म्हणतात. तेव्हां विजापूर दरबारीं पळून जाणारा प्रतापराव व मोगलांकडे पळून जाणारा बाजी या दोन्हीं व्यक्ती भिन्न असाव्यात."

[वरील उतारा श्री. य. ग. फफे यांच्या भा. इ. सं. मं. त्रै. (जुलै–ऑक्टो. १९५२); ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खं. ५ पृ. ६५–६६ मधील लेखांत आला आहे.]

प्रल्हाद निराजी

हा शिवाजीचा मुख्य न्यायाधीश निराजी राहूजी याचा मुलगा होय. शिवाजीनें कर्नाटकच्या स्वारीवर जाण्यापूर्वी याला आपली व कुतुबशहाची मुलाखत व्हावी याकरितां खटपट करण्यासाठीं म्हणून हैद्राबादला आपला वकील म्हणून पाठविलें. प्रल्हाद निराजीनें कुतुबशहास शिवाजीचा भेटीमागील प्रामाणिक हेतु पटवून दिला व मादण्णा पंडिताच्या साहाय्यानें कुतुबशहाचें मन शिवाजीबरोबरच्या भेटीस अनुकूल करून घेतलें. [Sabha. 86; See Shivaji And His Times 4th ed. p. 274.]

फिरंगोजी नरसाळा

हा चाकणचा किल्लेदार असून शाहजीचा नोकर होता. त्यानें कोणत्याहि प्रकारें विरोध न करतां किल्ला शिवाजीच्या स्वाधीन केला. [Shivaji The Founder of the Maratha Swaraj by Vaidya p. 386–87; पत्रसारसंग्रह ५५१].

"Firangji Narsala, an old officer of the days of Shahji had been left by Shiva in charge of Chakan with orders to hold out as long as he could, but to surrender when driven to extremities, because it was impossible for Shiva, then battling with the Bijapuries near Panhala, to divert any force for the relief of Chakan, 140 miles away in the north. For nearly two months Firangji had defended his post with tireless energy, incessantly showering shots, bullets and rockets at the besiegers." He had disputed every inch of the ground on the two days of assault. And now, hopeless of aid, he capitulated with honour. Shaista Khan greatly admired the gallant quiladar and pressed him to enter the imperial service on high pay. But Firangji refused to prove false to his sault, and was allowed to go back to his master with his troops" [Shivaji And His Times 4th ed. by Sarkar

Scanned by CamScanner

p. 80]. हा प्रसंग शाइस्तेखानानें १६६० त चाकणच्या किल्ल्यास वेढा घातला त्या वेळचा आहे.

बजाजी नाईक निंबाळकर

बजाजी आपल्या कुटुंबासह १६७२ च्या सुमारास मोगलांकडे गेला [Dilkasha p. 122 and 125; See Shivaji And His Times, 4th ed. p. 188]—बुंदेल्याच्या बखरींत "बजाजी नाईक या नांवाचा एक मोठा जमिनदार दक्षिणेंत होता. त्याचे मुलास आपली मुलगी दिली होती [कोणीं हें स्पष्ट होत नाहीं]. त्या बजाजीस बहादुरखानानें मोठी मनसब सांगितली" असें पृ. १६ वर आलें आहे.—सन १६४१ चे सुमारास बजाजीचे वडील मुधोजी हे आपला जांवई शिवाजी याच्या विनंतीवरून शिरवळानजीक भोळी येथें त्यास पुंडाव्याच्या कामीं मदत करण्यासाठीं वस्ती करून राहिले. तेथें वाठारचे चोर यांची विधवा कन्या नाइकाचे आश्रयास आली. तिच्या बापानें विनंति करतांच त्यानें तिला बापाकडे परत जाण्यास सांगितलें. तें मनांत न आणून बजाजीचे सावत्र भाऊ जगदेव व साबाजीराव यांस नाइकाच्या पुंडाव्याची हकीकत कळविली. त्यांनीं विजापूरच्या बादशहास साहाय्य होऊन नाइकावर ससैन्य हल्ला केला व त्यास भोळी येथें ठार मारलें व बजाजीस धरून विजापुरास नेलें. (फसली १०५३) बजाजीस बापाचे अपराधाबद्दल जिवें मारण्याची शिक्षा झाली. बादशहाचे सरदार माने, घाटगे, घोरपडे इत्यादींच्या विनंतीवरून बादशहानें वरील शिक्षा रद्द केली. आपल्या मुलीबरोबर बजाजीचें लग्न करून देऊन कांहीं दिवस त्यास आपल्याकडेच ठेवलें. पुढें बेगमेचे वतीनें बजाजी बादशाही फर्मान घेऊन फलटणच्या जागिरीचा ताबा घेण्यास सन १६५१ त निघाला. पुढें महादेवीं येऊन तो शुद्ध झाला. [इतिहाससंग्रह वर्ष ८ अंक १-२-३ ए. क. ब. पृ. २९-३०].

"...बयाजी पाटील व येस पाटील हे पाटिलकी करीत होते ते समई निंबाळकरांची धरणी आली. तेव्हां बजाजी नाईक व महादाजी नाईक याची धरणी आली. निंबाळकर बारा मावले याचे दाईत खात होते. दोन वरसे दाईत पावले नव्हते. तेव्हां येस पाटील याची बायको रजाई धरली." [ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य खं. १, भा. इ. सं. मं. स्वी. ग्रं. क्र. ३५, गाडे करीना (कृ. वा. पुरंदरे) पृ. १३३-४]—इ. स. १६४८ त विजापुरी सरदार फत्तेखानानें शिवाजीवर स्वारी केली त्या वेळीं खानाबरोबरच्या सरदारांत बजाजी होता [शि. भा. अ. १३।१०].

बहिरजी नाईक

(१) सुरतेच्या पहिल्या लुटीच्या वेळीं बहिरजीनें तेथील माहिती अगोदर शिवाजीस दिली [History of the Mahrattas by Grant Duff p. 155].

(२) शिवाजीचा मुख्य हेर—"Sivajee's head spy was a Mahratta, named By herjee Naik to whom some of the Brahmins readily admit, he owed many of the discoveries imputed to the Goddess Bhavani" [History of the Mahrattas by Grant Duff p. 178].

(३) बहिरजी रामोशी जातीचा असावा [History of the Mahrattas by Grant Duff p. 224 footnote].

बहिरजी फर्जंद

शिवाजी तहाच्या वाटाघाटीसाठीं जयसिंगाकडे गेला त्या वेळीं बहिरजी फर्जंद त्याच्याबरोबर होता [ए. क. ब. पृ. ९३, क. ५१]

बाजी घोरपडे

मुधोळचा बाजी घोरपडे हा विजापुरकरांचा मांडलिक असून शाहजीच्या विरुद्ध होता—मुस्तफाखानानें त्याला शाहजीच्या जिंजी येथील निवासस्थानावर अचानक धाड घालण्यास फूस दिली [New History of the

Marathas Vol I-by Sardesai, p. 78]—मुस्तफाखानाच्या लोकांनीं शाहजीच्या छावणीवर हल्ला केला त्या वेळीं शाहजी पळून जात असतां बाजीनें त्याचा पाठलाग केला, त्याला धरलें व नवाबासमोर (मुस्तफाखाना-समोर) आणलें [Shivaji And His Times 4th ed. p. 36]—हा प्रसंग २५ जुलै १६४८ सालीं घडला. [Source Book of Maratha History Vol I–J. S. p. 28]—ज्या वेळीं (इ. स. १६६४) खवासखान शिवाजीला हाकलून देण्यासाठीं कुडाळवर चालून जात होता त्या वेळीं बाजी घोरपडे विजापुराहून १५०० घोडेस्वारांची तुकडी घेऊन त्याला मिळाला. परंतु शिवाजीनेंच पहिला तडाखा दिला व शत्रूंची गांठ पडूं दिली नाहीं —त्यानें अचानक मुधोळवर हल्ला केला [सभा. पृ. ६८]—शिवाजीनें मुधोळ घेतलें व लुटलें. झालेल्या घनचक्कर लढाईंत बाजी मारला गेला [प. सा. सं. १०४१]—हा प्रसंग १० ऑक्टो. ते ७ नोव्हें. १६६४ च्या दरम्यान घडला [Source Book of Maratha History Vol I–J. S.–p. 34] —बाजी घोरपड्याच्या मृत्यूसंबंधीं डच कागदपत्रांत पुढील उल्लेख आढळतो :—

"The victory gained by the rebel in taking Captain Gorpora by surprise was far from what Chaveschan expected, as that person was certainly one of the most excellent commanders. He got so severely wounded that he soon died and lost 200 men besides all the cash. [Dutch R. Fols. 487-496; See Shivaji The Great Vol I, Part II, p. 533]—बाजीनें शाहजीस १६४८ त कैद केल्याच्या प्रसंगाची हकीकत ऐतिहासिक साधनांत पुढीलप्रमाणें आढळते: मुस्तफानें युक्तीनें शाहजीस पकडण्याची कामगिरी सोंपविल्यावरून बाजी घोरपड्यानें शाहजीस मेजवानीस बोलावून, त्या वेळीं आपला वाडा दाखविण्याच्या मिषानें शाहजीस आंत नेलें व त्यास कैद करविलें [The Grand Rebel by Kincaid p. 142; पाहा छत्रपति शिवाजी महाराज—केळुस्कर १९२० पृ. ४५, ४६]—ही घटना तंजावराजवळ जिरावाडी येथें घडली.

बाजी घोलप

(१) शिवाजीनें निळोजी नीळकंठरावाकडून प्रथम पुरंधर गड घेतला, (सरकारांच्या मताप्रमाणें इ. स. १६४८) त्या वेळीं त्यानें बाजी घोलप यास येथील हवालदार नेमलें [एक्या. क. ब. पृ. ५३]—(२) (बहुतेक १६६२ च्या सुमारास) इसबखान हपशी शेखी करून घाटापर्यंत आला. त्या वेळीं त्याच्याशीं तह करण्यास शिवाजीनें शामराज नीळकंठाबरोबर बाजी घोलप यास पाठविलें. दोघांनींहि जंजिरा शिवाजीस द्या असें म्हणतांच इसबखानानें त्यांस दरडावून व त्यांच्याकडून जंजिरा न घेण्याची शपथ घेववून त्यांस वाटेस लावलें [एक्या. क. ब. पृ. १२४]—(३) शिवदिग्विजयकारानें म्हटलें आहे कीं, इसुबखानानें (याकूतखानानें) दोघांस कैद केलें व मग ते संधि साधून निसटले व शिवाजीस त्यांनीं सर्व गोष्ट सांगितली [पृ. १९२–१९३].

बाजी पासलकर

आपल्या स्वराज्य स्थापण्याच्या ध्येयपूर्तीसाठीं शिवाजीनें मावळांतील जी मित्रमंडळी अगदीं सुरुवातीस जमविली त्यांत मुसे खोऱ्याचा देशमुख बाजी पासलकर हा होता. [History of the Mahrattas Vol I by Duff p. 103]—इ. स. १६५९ मध्यें अफजलखानाचा वध झाल्यानंतर व शिवाजीनें पन्हाळा काबीज केल्यावर विजापूर दरबारनें सिद्दी जौहरला शिवाजीवर पाठविलें. त्याच वेळीं जंजिऱ्याच्या सिद्दीला कोंकणांतील शिवाजीच्या मुलुखावर हल्ले करण्याचा हुकूम केला. सिद्दीनें शिवाजीच्या कोंकणांतील मुलुखावर चढाई करण्यास सुरुवात केल्यावर विजापुरकरांच्या हुकुमा-

प्रमाणें सावंतवाडीहून काय सावंत ५००० सैन्य घेऊन सिद्दीच्या मदतीस आला. शिवाजीनें बाजी पासलकरास २००० सैन्य देऊन सावंतावर पाठविलें [Shivaji the Founder of M. Sw. p. 232]—काय सावंत व पासलकर यांमध्यें युद्ध होऊन तें अनिर्णीत राहिलें. परंतु युद्धांत दोघेहि मारले गेले. ही घटना १६६० मध्यें घडली [History of the Mahrattas Vol I by Duff- p. 141]—काय सावंताशीं लढून मेलेला बाजी पासलकर रायगडाखालीं छत्रीनिजामपुराजवळ राहत असून खिंडीचें नाकें सांभाळी. त्याच्याजवळ यशवंता घोडी, गजल्री फिरंग व अजगर ढाल या तीन उत्तम वस्तू होत्या. त्यांतील घोडी बळजबरीनें आणण्यास विजापुरकरांनीं सोनू दळव्यास पाठविलें. त्याचा बाजीनें पराभव केला. [पोवाडाः श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज–केळूसकर १९२०, पृ. १८९ तळटीप]—बाजी पासलकर या नांवाच्या दोन व्यक्ती असाव्यात कीं काय असा संशय येतो. शिवचरित्रसाहित्य खंड ५ मधील पासलकर घराण्यासंबंधीं जीं पत्रें आलीं आहेत त्यांतील एक पत्र महत्त्वाचें असून थांत बाजी यशवंतराव पासलकर हा स्वामिकार्यासाठीं खळद–बेलसरच्या लढाईवर गेला असतां मृत्यु पावला, अशी हकीकत आली आहे. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा भाऊ कृष्णाजी यशवंतराय यास शिवाजीनें बाजीचा किताब देऊन त्याचें नांव ‘सवाई बाजीराव’ ठेवलें व त्यास मुसें खोऱ्याच्या देशमुखीचा कारभार सांगितला, असेंहि पुढें त्या पत्रांत म्हटलें आहे. बखरींमध्यें बाजी पासलकर हा काय सावंताशीं लढतांना मृत्यु पावला असें म्हटलें आहे—तो बाजी म्हणजे कदाचित कृष्णाजी यशवंतराव (सवाई बाजी या नांवानें ओळखला जाणारा) पासलकर असावा.

बाजीप्रभु देशपांडे

हा हिरडस मावळचे देशमुख बांदल यांचा मुख्य मंत्री होता. स्वराज्य स्थापण्यासाठीं शिवाजी मावळांतील सर्व प्रमुखांना आपल्या बाजूस वळविण्याचा प्रयत्न करीत असतां त्याला बांदल देशमुखांशीं लढा द्यावा लागला. शिवाजीनें बांदलांचा किल्ला रोहिडा यास वेढा घातला तेव्हां बाजीप्रभूनें मोठा पराक्रम करून किल्ला लढविण्याची शर्थ केली. पण बांदलांचा पराभव झाला व बांदल देशमुख मारले गेले. नवीन बांदल देशमुखाला व बाजीप्रभूला मोठ्या सन्मानानें वागवून शिवाजीनें त्यांच्या पूर्वीच्या जागिरी त्यांना परत दिल्या व आपल्या सेवेंत त्यांना रुजू केलें [Shivaji The Great Vol I–Part II p. 39]—इ. स. १६६० मध्यें सिद्दी जौहरानें पन्हाळ्यास वेढा घातल्या वेळीं शिवाजी कांहीं सैनिकांसह गडावरून रात्रीं विशाळगडाकडे पळाला—सिद्दी जौहर व फाजलखान यांच्या फौजांनी पाठलाग करून त्याला घोडखिंडींत गांठलें [Shivaji the Great, Vol I–Part II p. 73]—तेव्हां शिवाजी स्वतः विशाळगड चढूं लागला व बाजीप्रभु मात्र आपल्या हाताखालील बांदल देशमुखांच्या मावळ्यांसह घोडखिंडींत थांबला व शिवाजी गडावर पोहोंचल्याची खूण होईपर्यंत (तोफेचा आवाज) त्यानें शत्रूला खिंडीतच थोपवून धरलें. बाजीप्रभु युद्धांत मरण पावला [Shivaji The Founder of M. Sw. by C. V. Vaidya p. 117] —“बांदलांच्या फौजांनीं लढण्याची शर्थ केली. पुष्कळ माणसें मारलीं गेलीं. बाजीप्रभु देशकुलकर्णी मारले गेले.” [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 32]—“This Indian Leonidas immortalised his name by his gallant defence of the Deccan Thermopylae against the Bijapuri odds, till his master had sefely arrived in the “Formidable Fort” [Shivaji the Great Vol I, Part II, p. 73]. “His name deserves to be immortalised in the Maratha independence” [Shivaji The Founder of the Maratha Swaraj p.

117]—बाजीप्रभु तोफांचे आवाज ऐकत ऐकत ठार झाले हें ब. मो. पुरंदऱ्यांचें म्हणणें [राजा शिवछत्रपति, भा. ५, पृ. ५] विनाधार आहे.

बाबाजी नाईक पुंडे

खवासखानाशीं शिवाजीची तेढ निर्माण झाल्यावर शिवाजीनें बाबाजी नाईक पुंडे या विजापूर दरबारीं असलेल्या आपल्या वकिलास परत बोलाविलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. १९ अ. ३ श्लो. १५].

बाबुराव (उदारामाचा नातू)

हा सालेरीच्या युद्धांत मोगलांच्या बाजूनें लढला असें पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान [५/१७] व श्रीशिवराजभूषण [संपूर्ण भूषण—पृ. ३५, छंद ९७] मध्यें आलें आहे.

बाबूखान

कोंडाजीनें ज्या वेळीं १६७३ मध्यें पन्हाळगडावर जाऊन कर्णा फुंकला त्या वेळच्या गडावरील पहारेकऱ्यांचा नाईक बाबूखान यानें विचारलें, "अरे, कोण रे जोरानें वाद्य वाजवितो?" [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. २१ अ. ३ श्लो. ३४]

बाळाजी आवजी चिटणीस

बाळाजीबद्दलच्या हकीकतीस आधार—चिटणिसांचा बाका; चांद्रसेनीय कायस्थ प्र. इ. स.—[पाहाः राजा शिवछत्रपति भा. ५—ब. मो. पुरंदरे पृ. २१]—ग्रँट डफ बाळाजीसंबंधीं खालीलप्रमाणें माहिती देतो :—

(1) "His (Shivaji's) Chitnees was a Purvoe named Ballajee Aujee, whose acuteness and intelligence are recorded by the English government at Bombay, on an occasion of his being sent there on business" [History of the Mahrattas by Duff, Vol I, p. 186].

(2) "Ballajee Aujee chitnees, a man of the Purbhoo cast who had stood high in Sivajee's favour, and had been employed by Sumbhajee himself on a confidential mission to Bombay, was accused of being a principal instigator in the meditated treachery" [Ibid p. 237].

चिटणीस घराण्याची महती सांगण्यासाठीं ऐतिहासिक साधनांतून अनेक अतिशयोक्त व रचिक गोष्टी लिहिलेल्या आढळतात त्या अशा :

(१) "या सर्व राज्यांतील सरकारकून... ...तो बक्षीस असावा" [प्रभुरत्नमाला प्रथम गुच्छ–सखाराम गणेश मुजुमदार, पृ. १४८].

(२) बाळाजी आवजीचा व प्रभु ज्ञातीचा मोठेपणा सांगण्यासाठीं रचलेल्या काल्पनिक गोष्टी [कित्ता, पृ. १३०–४८, १५५–५७].

(३) "तुमचे वंशास माझे वंशाचा कोणीहि अंतर देणार नाहीं, तोच माझा पुत्र" [कित्ता पृ. १५८].

(४) केशवभट्ट पंडित, भालचंद्रभट्ट हे शिवाजीमहाराजांचें क्षत्रियत्व काशीस असलेल्या गागाभट्टास पटवूं शकले नाहींत; मग बाळाजीनें निळो येसाजीस काशीस पाठविलें. त्यानें शिवाजीचा रजपूत कुलाशीं संबंध असल्याचें गागाभट्टास दाखविल्यावर गागानें शिवाजीस राज्याभिषेक केला. बाळाजीच्या पुढारपणामुळें शिवराज्याभिषेक झाल्याची व बाळाजीवरील ग्रामण्याचा पाडाव झाल्याची भाकडकथा [कित्ता पृ. १५८–१६३].

(५) शिवाजीनें अष्टप्रधानपद स्वीकारण्याची बाळाजी आवजीस विनंति केल्याची भाकडकथा [कित्ता पृ. १६५].

(६) उमाजीपंताकरवीं सोयराबाईनें संभाजीस व्यसनाधीन बनविल्याची रचिक गोष्ट [कित्ता पृ. १६९–७२]—बाळाजी आवजीस चिटणिशीचीं वस्त्रें शिवाजीनें केव्हां दिलीं हें सांगतां येत नाहीं. शिवप्रतापकर्त्याच्या मतें तीं शके १५७० माघमासीं मिळालीं. [शिवाजीप्रताप पृ. १२५]—हा सन दुसऱ्या प्रत्यंतरपुराव्याभावीं खरा मानतां येत नाहीं—१६४९ त शिवाजी शाह-

जीच्या कैदेच्या प्रसंगाच्या गडबडींत होता. त्या वेळीं तो राजापुरास गेलाच नव्हता. शिवप्रतापकर्त्याच्या मतें मात्र १६४९ त शिवाजीनें राजापुरीहून बाळाजी आवजीस आणलें [शिवाजी-प्रताप पृ. १२५]—बाळाजी आवजी चिटणिसाकडे शिवाजीनें चाफळ संस्थानची उस्तवारी नेमल्याचा व त्या संस्थानची चिटणीस घराण्यानें वंशपरंपरा सेवा केल्याचा उल्लेख हनुमंतस्वामींनीं मल्हार चिटणिसास लिहिलेल्या श. १७३७ च्या पत्रांत आहे. पत्र नक्कल आहे [श्री रामदासी संशोधन, खंड २—शं. श्री. देव पृ. १०].

बाळाजी आवजीचा इतिहास देणारीं साधनें पुढीलप्रमाणें आहेत : (१) शिवदिग्विजय (२) चिटणीस बखर (३) ए. क. ब. (४) बाळकृष्ण आत्माराम गुप्तेलिखित 'चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचीं साधनें' (५) सखाराम गणेश मुजुमदारलिखित प्रभुरत्नमाला (६) रामराव नारायण प्रधानलिखित प्रभुकुलदीपिका (७) ऐतिहासिक जुने लेख पुस्तक १ लें 'चिटणीस घराण्याची संक्षिप्त माहिती व सनदापत्रें,' लेखक बाळकृष्ण सखाराम कुलकर्णी. —बाळाजीच्या लिहिण्याची शिवाजीनें केलेली स्तुति-चित्रगुप्त बखर पृ. ९२ वर आली आहे. —चिटणिसांना छत्रपतींकडून मिळालेल्या सनदांची माहिती पुढीलप्रमाणें आढळते :

(१) "शाहूच्या नूतन कारकीर्दीबरोबर नवीन दफ्तर सुरू झालें. या नूतन अमदानींत जुन्या कागदपत्रांची अगर राजकीय जमाखर्चाची जरूर भासणें जरी साहजिक असलें तरी मराठी राज्याची पुनःस्थापनाच झाल्यानें तेवढी निकड वाटण्याचें फारसें कारण राहिलें नव्हतें. अशा कागदपत्रांच्या अभावीं केवळ गोताच्या सांगण्यावर भरंवसा ठेवून नूतन सनदाहि देण्यांत आलेल्या आपल्या पाहण्यांत आहेत. त्यावरून व शाहूच्या दफ्तरीं शिवकालीन कर्त्या माणसांचीहि माहिती देण्याइतके, व ते कोण व कोणत्या हुद्दयावर होते हेंहि समजण्याइतकें कागदपत्र शाहू व प्रतापसिंहाच्या काळीं सातारा दफ्तरांत नव्हते. इतकेंच नव्हे तर चिटणिसांना सनद 'लोकांनीं तसेंच होतें म्हणून सांगितलें' यावरून दिलेली आहे. या सनदेंत कागदपत्रांचा उल्लेख नाहीं." [साधनचिकित्सा—वा. सी. बेंद्रे पृ. १७३–४].

(२) चिटणीस घराण्यांत चिटणिशी सन्निधची व सर्व राज्यांतील वतनी करून शिवाजीनें दिल्याची, त्याचप्रमाणें कारखानिशी व जमेनिशी त्याच घराण्याकडे दिल्याची हकीकत कांहीं ठिकाणीं आढळते [प्रभुरत्नमाला—स. ग. मुजुमदार, पृ. १६४–६५; आधार चां. का. प्र. सा.].

(३) श्री. बेंद्रे यांनीं वरीलप्रमाणें चिटणिशी सनदांबद्दल प्रतिकूल मत देऊनहि 'छत्रपति संभाजी महाराज' मध्यें चिटणिसांना वंशपरंपरा चिटणिशी मिळाल्याची माहिती देणारें कूळकट खरी सनद मानली आहे. [पृ. १०८—आधार इतिहास व ऐतिहासिक, भा. ६ खं. ३; प. सा. सं. क्र. १६५४, पृ. ४९६; चां. कायस्थ प्र. इ. सा. पृ. १३, ले. १].

(४) शिवाजीनें बाळाजी आवजीस प्रधानपद घेण्याची विनंति केल्याची व बाळाजीनें ती नाकारून चिटणिशी वंशपरंपरा करून घेतल्याची हकीकत चिटणीस बखरींत पृ. ३४२–३ वर आली आहे.

(५) इतिहास आणि ऐतिहासिक मासिक, (यांतील ऐतिहासिक विविध विषय, खं. ३ ले. ४४ यांतील वंशपरंपरेची सनद नक्कल आहे. दुसरी अस्सल सनद आहे, तीवरून राजारामानें २०,००० सेरणी लारी दिवाणांत खंडो बल्लाळाकडून घेऊन दाभोळच्या वतनाच्या बदलीं चेऊल मूर्तजाबाद येथील सनद त्यास दिली [वरील मासिक शं. श्री. देव यांनीं धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेच्या वतीनें संपादिलें आहे; लेख राजवाड्यांचा आहे.].

बाळाजी फर्जंद

"बाळाजी फर्जंद कारभारी व बाबाजी बाजी प्रभु जमिनीस होती. दसरे याचे मुहूर्तें मजमु सांगितली" [ए. क. ब. पृ. १२१ क. ७१].

भवानीबाई

शृंगारपूर येथें संभाजीला २८ जानेवारी १६७९ रोजीं भवानीबाई नांवाची मुलगी झाली [Source B. of M. H. Vol. I—J. S. —p. 40]

भीमाजी पंडित

इ. स. १६७३ मध्यें इंग्रज वकील थॉमस निकल्स हा राजापूरप्रकरणाबाबत रायगडाहून अपयश घेऊन परत आला. त्यानंतर त्याच वर्षी शिवाजीनें आपला वकील भीमाजी पंडित यास मुंबईस पाठविलें :—

"The Envoy of Sevagee Rajah, called by the name of Bhimagee Pundett having declared on behalf of the Sevagee Rajah that he is contented to pay 12,000 Pagodes, in regard of loss that the English had received by the robbery of Rajapore...." [O. C. Vol 34 No. 3807]. मुंबईकर इंग्रजांनीं भीमाजीचें म्हणणें मान्य करून त्याला नारायण शेणव्याबरोबर परत शिवाजीकडे पाठविलें. २४ सप्टेंबर १६७३ ला भीमाजी नारायण शेणव्यासह परत मुंबईला गेला. इंग्रजांनीं भीमाजीमार्फत शिवाजीनें कळविलेल्या अटी मान्य केल्या.

"..but the said Bhimagee Pundett is very prudent in negotiating on your parte to our prejudice and to the contrary I would not argue anything because there should be no difference in our friedship, and for this reason I doe onely to please your Excellency accept of the summe of 10,000 Pagodoes, though our loss was greater, to be paid as followeth 7500 P. in ready money and 2500 to bee discounted in the customes at Rajapore" [O. C. Vol 34 No. 3951; Shivaji's letter to the Governor of Bombay].

भूषणाचें शिवसमकालीनत्व

(१) अंतर्गत पुरावा—'श्रीशिवराजभूषण' या आपल्या ग्रंथाच्या शेवटीं, ३८० व्या छंदांत भूषण कवीनें ग्रंथसमाप्तिदर्शक काल दिला आहे. त्रिपाठीप्रत व मुंबई यांतील ग्रंथसमाप्तिकालदर्शक श्लोक सारखे आहेत. तो श्लोक असा :

सम सत्रहसै तीस पर, सुचि वदि तेरसि भान ।
भूषन सिवभूषन कियो पढियो सुनो सुजान ॥

त्रिपाठी प्रतींत 'सुनो'च्या ठिकाणीं 'सकल' एवढाच फरक आहे. मिश्रबंधूंच्या काशीप्रतींतील फरक असा :

सुभ सत्रह सैतीसपर बुध सुदि तेरसि भान ।
भूषन सिवभूषन कियो पढियो सुनौ सुजान ॥

दोन्ही पाठांप्रमाणें संवतांत अंतर नाहीं. मिश्रांच्या मतें, त्यांच्या पाठांत कवीनें महिना लिहिला नाहीं. फक्त शुद्ध त्रयोदशी बुधवार एवढेंच म्हटलें आहे. संवत् १७३० त त्रयोदशी बुधवारीं श्रावण व कार्तिक या महिन्यांत आलेली आहे. कार्तिकांतील त्रयोदशी १४ घटका ५५ पळें होती व श्रावणांतील त्रयोदशी ३६ घटका ४० पळें होती. यावरून श्रावणमासांतील शुद्ध त्रयोदशीला ग्रंथसमाप्ति झाली असा मिश्रबंधूंचा तर्क आहे. याउलट श्री. स. म. दिवेकर म्हणतात, "मिश्रजी महिना दिला नाहीं असें म्हणतात. पण त्यांनीं जर पाठाच्या शुद्धाशुद्धतेकडे लक्ष देऊन आपली प्रत तयार केली असती तर त्यांच्याकडून अशी चूक झाली नसती. मिश्रजींच्या प्रतींतील दोह्यांपेक्षां मुंबई प्रतींतील (पर्यायानें त्रिपाठीप्रतींतील) दोह्यांचे पाठ जास्त शुद्ध आहेत. त्यांवरून काव्यरचना शक, तिथि, वार, महिन्यासुद्धां शुद्ध आहे हें निर्विवाद ठरतें. सुचि = जेष्ठ मास; वदि = वद्य; तेरस = त्रयोदशी; भान = भानुवासर = रविवार. म्हणजे विक्रम संवत् १७३० ज्येष्ठ वद्य त्रयोदशी,

रविवार या दिवशीं भूषणानें आपलें काव्य पुरें केलें. पंचांगदृष्ट्या व खरेजंत्रीशीं ताडून पाहतां शक, तिथि, वार बरोबर जुळतात. त्यामुळें भूषणानें आपलें काव्य शके १५९६, ज्येष्ठ वद्य १३, रविवारीं, म्हणजे शिवराज्याभिषेकानंतर बरोबर पंधरा दिवसांनीं पुरें केल्याचें ठरतें." [संपूर्ण भूषण–अनुवादक रामचंद्र गोविंद काटे, पृ. १३४ पादटीप; शिवचरित्रप्रदीप ३०५–३०६—श्री. स. म. दिवेकर यांचा 'शिवछत्रपति व कवि भूषण' हा निबंध]

(२) रायगडास राजा शिवाजीनें सर्व यवनांना जिंकून राजधानी केली आणि लोकांचें इच्छित पुरवून जगतांत उत्तम यश संपादन केलें. त्याची रुचिदानामुळे सर्वत्र ख्याति झाली. त्यामुळें देशोदेशींचे लोक त्याकडे याचना करण्यासाठीं येऊं लागले; त्यांतच भूषण म्हटला जाणारा एक कवि आला, असें श्रीशिवराजभूषणाच्या दोहा २४ व २५ मध्यें आलें आहे. [काटे संपादित 'संपूर्ण भूषण' पृ. ९] —यावरून श्री. स. म. दिवेकर, भूषण हा राज्याभिषेकसमयीं शिवाजीकडे आला असावा, असा तर्क करतात. [शिवचरित्रप्रदीप पृ. ३०५].

काशी नागरी–प्रचरिणी त्रैमासिक पत्रिका नवीन संस्करण भा. ६ अंक १ मध्यें पंडित भागीरथ प्रसाद दीक्षित यांनीं 'महाकवि भूषण' या शिरोलेखाखालीं एक निबंध प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत म्हटलें आहे कीं, शाहू छत्रपति, बाजीराव पेशवे व चिमाजी अप्पा यांनीं भूषणाला आश्रय दिला होता, त्याअर्थीं भूषण शिवसमकालीन नव्हता. त्याला दिवेकरांचें उत्तर असें कीं, भूषण हा निजाम-उल्-मुल्कासारखा दीर्घायु असला पाहिजे [शि. च. प्र. पृ. ३०६–३०७]. —श्री. काट्यांच्या मतें भूषणास शिवचरित्र अलंकाराच्या उदाहरणांकरतां अभिप्रेत होतें. त्या दृष्टीनें जो प्रसंग उपयोगी वाटला तो अलंकारलक्षणाप्रमाणें त्यानें घेतला. त्यायोगें प्रसंग मागेंपुढें झाले आहेत. शिवाय, एकेका ऐतिहासिक प्रसंगाचें वर्णन निरनिराळ्या अलंकारांतून आल्यानें एक ऐतिहासिक प्रसंग तयार करणें असल्यास, त्या प्रसंगाचें विखुरलेलें वर्णन एकत्र करावें लागतें [संपूर्ण भूषण—निवेदन, पृ. ५].

(३) कवीनें अफजलखानप्रसंगाचें वर्णन देतांना याकूतखानाचा निर्देश, हत्तीवांचून जसा माहूत तसा हा याकूत अंकुश घेऊन निजधामास (विजापुरास) गेला, असा केला आहे [संपूर्ण भूषण पृ. २२, छंद ६३]. हें वर्णन कवीचें शिवसमकालीनत्व आणि सत्य व सूक्ष्म वृत्तावलोकन असल्याचें निदर्शक आहे. अफजल दांडगा, प्रतिष्ठित होता, पण याकूतखानाच्या सल्ल्याप्रमाणें वागणारा होता. म्हणजे अफजलखान हा हत्ती व याकूतखान हा त्याचा माहूत होता, हा या दोघा खानांचा संबंध कवीनें जो वर्णिला आहे, तो लक्षांत घेण्यासारखा आहे. याकूतखानाचा उल्लेख शि. भा. ४।१७, २९; ९।३४ मध्यें आणि राज. खं. २०, ले. ७ व १७१ मध्यें 'याकूतखान एदिलशाही' असा स्पष्ट आला आहे. 'याकूतखान अंकुश घेऊन पळाला' असें सांगण्यांतहि कवीनें, अंकुशखानासह याकूत पळाला हें ध्वनित केलें आहे. या अंकुशखानाचा उल्लेख शि. भा. अ. १७।५२; २०।५९; २३।२७; २४।५; ४।२९; ९।३४; २२।४३ मध्यें आला आहे. अफजलमृत्युप्रसंग ज्या स्थलीं घडला तें स्थलहि 'पार जावलीके बीच गढ परताप तलै,' [संपूर्ण भूषण पृ. १७३] असें नेमकें व पुरतें कवीनें सांगितलें आहे. अफजलखानाबरोबरच्या सैन्यसंख्येचाहि निर्देश सभासदी बखरीप्रमाणें बारा हजार हा केला आहे. [संपूर्ण भूषण–ऐतिहासिक उल्लेख–परिचय शं. ना. जोशी, पृ. १, २]

(४) श्री. शं. ना. जोशी यांनीं अफजलखान, अमरसिंह, इखलासखाँ, उदयभानु, आदिलशाह, कारतलबखान, किशोरसिंह, खवासखान,

खानेदौरान, जयसिंग, जसवंतसिंग, दाऊदखान, दिलीरखान, नवसेरीखान, निजाम, फत्तेखान, बहुलूलखान, बहादुरखान, मोहकमसिंग, रुस्तुम-जमा, शाइस्तेखान, शिवाजी-अवरंगजेब भेट इत्यादींसंबंधीं भूषणकाव्यांत आलेले उल्लेख ऐतिहासिक प्रत्यंतरपुराव्यानें कसे निर्णीत होतात तें संपूर्ण भूषणाच्या ऐतिहासिक उल्लेख-परिचय, पृ. ३-७ वर दाखविलें आहे.

(५) 'शिवाजी-अवरंगजेबाची आग्र्यास झालेली भेट घुसलखान्यांत झाल्याचें भूषण ३४ व्या छंदांत म्हणतो [संपूर्ण भूषण-काटे, पृ. ११]. पुनः छंद ७९ मध्यें तसेंच म्हणतो [कित्ता पृ. २८ व १४६] पुनश्च छंद २०४ व २६५ मध्यें तेंच आहे.

(६) सालेरीच्या युद्धाचें वर्णन देतांना भूषणानें मोगलांकडील अमरसिंह चंदावत व बाबू उमरावाचा म्हणजे उदारामाच्या नातवाचा (ज्याचा उल्लेख पर्णालपर्वतग्रहणाख्या-नांत आला आहे) उल्लेख केला आहे. त्याची चूक एवढीच आहे कीं, तो बाबू लढाईंत मेल्याचें सांगतो. पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांत बाबुरावानें जानवें व शेंडी दाखवून मराठ्यांच्या हातून आपली सुटका करून घेतली असें म्हटलें आहे [सं. भू. पृ. ३५, छंद ९७].

(७) सिंहासनाधिष्ठित शिवाजी (मसनन्द) असा उल्लेख छंद ११० [सं. भू. पृ. ३९-४०] मध्यें आला आहे.

(८) सालेरीच्या लढाईंत विजापूरच्या बहलोलखानाचा भाऊ मोगलांकडे गेलेला बहलोलखान मराठ्यांनीं कैद केला हेंहि भूषणास ठाऊक आहे [संपूर्ण भूषण-पृ. ५७ छंद १६१].

(९) पुरंधरच्या तहाआधीं शिवाजीजवळ महत्त्वाचे ३५ किल्ले असल्याचें भूषणास माहीत होतें [सं. भू. पृ. ७६, छंद २१३].

भूषणाचें जें फुटकर म्हणून ५१ छंद संपूर्ण भूषणांत श्री. काट्यांनीं दिले आहेत, त्यांत १२ व्या छंदांत कलकत्याचा उल्लेख आला आहे. इंगलांड असा उल्लेख संपूर्ण भूषण पृ. १७४ वर १८ व्या छंदांत आला आहे.—भूषणानें आपलें व आपल्या वंशाचें वर्णन पुढीलप्रमाणें दिलें आहे: आपण कनोजी ब्राह्मण, काश्यप गोत्री, यमुनाकांठीं असलेल्या त्रिविक्रमपूरगांवीं सदा वास्तव्य असलेल्या 'रत्नाकरा'चा मुलगा होय; त्या त्रिविक्रमपूर-गांवीं बिरबलासारखे शूर राजे आणि कवी उत्पन्न झाले व तेथेंच काशीविश्वेश्वरासदृश बिहारीश्वर नामक देवता आहे; सुलंकी वंशस्थ रुद्र (शहा) यांचे पुत्र हृदयराम यांनीं आपणास 'कवि-भूषण' ही पदवी दिली, असें भूषण २६, २७, २८ या छंदांत म्हणतो—भूषण हें खरें नांव नसून टोपणनांव होय.

'कुल सुलक चितकूट पीत, साहस सील समुद्र ।
कवि भूषण पदवी दई, हृदय राम सुत रुद्र ॥

(१) भूषणाचें मूळ नांव निरनिराळ्या लोकांनीं निरनिराळें दिलें आहे. कुंवर महेन्द्रपाल म्हणतात—खरें नांव पतिराम. कारण मतिराम त्याचा भाऊ होता [विशाल भारत, ऑगस्ट १९३०].

(२) श्रीनारायणप्रसादजी बेताब—कन्नौज [मिश्रबंधुप्रलाप पृ. ९८].

(३) भगीरथप्रसाद दीक्षित—मतिराम [आधार—बद्रीदत्त पांडये यांनीं आपल्या कुमायूँच्या इतिहासांत म्हटलें आहे कीं, सातारा-गड येथील शाहू राजे यांचे राजकवि उदोतचन्द्र राण्याजवळ आलमोड्याला आले होते. त्यांनीं राजाच्या स्तुतिपर कविता राण्याला गाऊन दाखवितांच राणा खूष होऊन दहा हजार रुपये व एक हत्ती इनाम म्हणून त्यानें कवीला दिला]. भूषण कान्यकुब्ज ब्राह्मण होता हें निर्विवाद आहे—'रसचंद्रिके'चे लेखक व कवि बिहारीलाल [चरखारीनरेश राजा विजयबहादूर विक्रमाजित त्याचप्रमाणें त्याचे पुत्र महाराज रत्नसिंह यांचे दरबारी कवि] आपला वंशपरिचय रसचंद्रिकेंत देतांना लिहितात—

भूषण चिंतामणि तहाँ कवि भूषण मतिराम ।
नृप हमीर सनमान तें कीन्हे निज निज धाम ॥
है पन्ती मतिराम के सुकवि बिहारीलाल ।
जगन्नाथ नाती विदित सीतल सुत सुभ चाल ॥
कस्यप-बंस कनौजिया बिदित त्रिपाठी गोत ।
कवि राजन के वृन्दमें कोविद सुमति उदोत ॥

वरील छंदांत कवीला कनौजिया म्हटलें आहे —श्री शिवसिंह सेंगर, त्याचप्रमाणें मौलाना गुलामअली 'आजाद' सुद्धां कवीला कान्यकुब्ज मानतात.—कवि भूषणाचा जन्मकाल हा विवाद्य आहे—'शिवराजभूषण' ग्रंथाच्या शेवटीं त्याचा जो समाप्तिदर्शक दोहा आहे त्याचे दोन पाठभेद आहेत. त्यावरून ठरतें कीं, तो ग्रंथ संवत् १७३० किंवा १७३७ मध्यें पूर्ण झाला. यावरून भूषण शिवाजीचा समकालीन व त्याच्या दरबारी कवि होता हें गृहीत धरून खालील हिंदी लेखक त्याचा जन्मकाल पुढील-प्रमाणें देतात :—

पंडित रामचंद्र शुक्ल [हिंदी साहित्य का इतिहास पृ. २६७]—संवत् १६७०; मिश्रबंधु—संवत् १६७१—श्री. शिवसिंह सेंगर मात्र भूषणाला छत्रसालाचा समकालीन मानूनसुद्धां, त्याचा जन्म संवत् १७३८ मानतात—पंडित भगीरथ प्रसाद म्हणतात कीं, उपर्युक्त श्री. सेंगर यांचें वास्तव्यस्थान कोंथा तिकवाँपूर (त्रिविक्रमपूर) या भूषणाच्या वास्तव्यस्थानापासून १५-२० मैलच दूर आहे. त्यामुळें भूषण व त्याचा वंशजाच्या इतिहाससंबंधीं इतिहासकारांनीं ज्या चुका करून ठेवल्या, त्या दुरुस्त करण्यासाठीं म्हणून त्यांनीं आपला 'शिवसिंह-सरोज' ग्रंथ लिहिला व त्यामुळें सेंगरांचें मत इतर विद्वानांपेक्षां जास्त बरोबर असण्याचा संभव आहे [भूषणविमर्श-पृ. ८]. —सेंगरजींच्या मताप्रमाणें पाहतां संवत् १७३८ हा जन्मकाल शिवाजीच्या मृत्यूनंतर एक वर्षानें भूषण जन्मल्याचें सांगतो व तो शाहूचा दरबारी कवि ठरतो. दीक्षित पुढें असेंहि म्हणतात कीं, भूषणाच्या जेवढ्या म्हणून आश्रयदात्यांचा उल्लेख येतो ते सर्व शिवाजीच्या मृत्यूनंतर इतिहासाच्या रंगमंचावर येतात. त्या सर्वांचा काल असा—(१) चित्रकूटपति हृदयराम सुलंकी सं. १७५०. (२) कुमायूँ नरेश उदोतचंद्र —सं. १७३१ पासून सं. १७५५ पर्यंत. (३) श्रीनगर-नरेश फतहशाह—सं. १७३३ पासून १७४१ पर्यंत. (४) रींवानरेश अवधूतसिंह —सं. १७७५ ते १८१२ पर्यंत. (५) जयपूर-नरेश सवाई जयसिंह—१७५६ सं. पासून १८०० पर्यंत. (६) शाहू छत्रपति—१७६५ सं. पासून १८०५ पर्यंत. (७) जहांदरशाह सं. १७६५. (८) बुंदीनरेश रावराजा बुधसिंह सं. १७६४ ते १७९८. (९) मेंढूनरेश अनिरुद्धसिंह पौरच—सं. १७७० च्या आसपास. (१०) असोथरनरेश भगवंतराय खीची सं. १७७० ते १७९२. (११) पहिला बाजीराव पेशवा संवत् १७७७ ते १७९७. (१२) चिमनाजी (चिंतामणि) सं. १७८० च्या जवळपास. (१३) चित्रकूटपति वसंतराय सुलंकी सं. १७८० च्या आसपास. (१४) पन्नानरेश सं. १७२८ ते १७६१—परंतु भूषणाच्या या आश्रयदात्यांच्या कालाची छाननी व्हावयास हवी. भूषणाचा उल्लेख तुकारामानेंसुद्धां केला आहे असें कांहींजण भासवितात. तो उल्लेख असा—

पेशवे सुरनिस चिटणीस डबीर,
राजाला सुमंत सेनापति ।
भूषण पंडितराय विद्या-धन,
वैद्यराजा नमन माझें आसो ॥

[नवनीत (मराठी), पृ. ८८ अभंग १९९]

वरील आधार उदय नारायण तिवारी यांच्या 'वीरकाव्य' पुस्तकांत पृ. २६२ वर तळटीपेंत दिला आहे—तुकारामाच्या नांवावर लिहिलेला हा अभंग शुद्ध बनावट असल्याचें दिसून येतें.

मदारी मेहतर

शिवाजी आग्र्याच्या कैदेंतून पेटाऱ्यांतून पळून जात असतां त्यानें हिरोजी फर्जंदास

Scanned by CamScanner

आपल्या जागीं पलंगावर निजविलें असें सभासद [पृ. ४१], एक्या. क. ब. क. ५५, [भारतवर्ष प्रत, राजवाडे प्रत, फॉरेस्ट प्रत, पृ. १०० –१०२]; व शेडगांवकर बखरींत [पृ. ५४] आलें आहे—चिटणीस बखरींत हिरोजी फर्जंदास शिवाजीनें "तूं पलंगावर रजईची वळकटी करून, मी निजलों आहेसें दाखवून बुक्क्या मारीत राहा" असें सांगितल्याचें आलें आहे [पृ. २३९]—श्रीशिवदिग्विजयांत शिवाजीनें हिरोजी फर्जंदास खोलीचे दरवाजावर पहारा करण्यास ठेवलें असें आहे [पृ. २५१]. —मदारी मेहतरचें नांव कोणत्याहि बखरींत आलेलें नाहीं. सभासद [पृ. ४१] व ए. क. ब. [पृ. १००, क. ५५, साने प्रत; पृ. १०२, सरकार प्रत] यांमध्यें एक पोरगा हिरोजी फर्जंदाचे पाय चेपीत असल्याचें वर्णन आहे. —भा. इ. सं. मं. त्रै. ४ पृ. ३७ वर शिवाजीनें मदारी मेहतर व हिरोजी फर्जंद या दोघांसच विश्वासांत घेऊन आपल्या पलायनाचा बेत सांगितल्याचें आलें आहे [मराठी रियासत, पुस्तक २ रें शककर्ता शिवाजी १९३५ पृ. १३०, तळटीप]. मदारी हा फरास असल्याचेंहि त्यांत म्हटलें आहे.—शिवाजीच्या पदरीं जे विश्वासू मुसलमान होते त्यांपैकीं मदारी मेहतर हा एक होय.

मर्तिन्स (गोन्कालो)

सखोपंतामार्फत गोव्याच्या व्हाइसरॉयनें ५ डिसें. १६६७ रोजीं शिवाजीशीं मैत्रीचा तह केला. नंतर शिवाजीचा त्यावर शिक्कामोर्तब आणण्यासाठीं त्यानें गोन्कालो मर्तिन्स याला आपला वकील म्हणून शिवाजीकडे पाठविलें. शिवाजीनें ११ डिसें. रोजीं तहावर आपला शिक्कामोर्तब केल्यावर मर्तिन्स गोव्याला परतला. [Pissurlencar's Shivaji, p. 18]

महादजी ठाकूर

हा जाधवरावाचा क्रूर सेनापति असून (उमराणीच्या लढाईत) सोमाजी मोहित्यानें जेव्हां बहलोलखानाच्या सैन्यावर हल्ला चढविला तेव्हां तो शत्रूवर चालून गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४६, अ. ५, श्लो. ८१].

महादजी नाईक निंबाळकर

हा शिवाजीचा जांवई असल्याबद्दल पत्रांत उल्लेख [मराठी रियासत भा. १, पृ. ४९२; आधार प. सा. सं. ले. ७३२].

महादजी फर्जंद

शिवाजीनें संभाजीस आपल्या राज्यव्यवस्थेची कल्पना दिली त्या वेळीं हशम मावळे सरदारांचीं जीं नांवें त्यानें यादींत सांगितलीं त्यांत महादजीचें नांव येतें. [सभासद ब.–संपा. साने—१८९३ दुसरी आ. पृ. ७७]

माहादेवभट माहाभास

'माहादेवभट महाभास' राजेश्री राजियाचे गुरु' असा उल्लेख खेडेबाऱ्याच्या देशपांडे यांच्या करीण्यांत आहे. त्याआधीं फत्तेखानाच्या शिरवळच्या स्वारीचा उल्लेख असल्यामुळें तो १६४९ च्या पूर्वीं, निदान १६४९ च्या वेळेस शिवाजीचा गुरु होता असें ठरतें. [पुरंदरे दफ्तर भा. ३ पृ. १३१]

मादण्णा

मादण्णास शिवाजीनें महादण्णा (मालोजी घोरपडे यास शिवाजीचें पत्र) म्हटलें आहे. कुतुबशाही फर्मानांत मादा किंवा मादो असें म्हटलें आहे. [कुत्बशाही फर्मान ३० डिसें. १६७३—गोपीनाथरावकृत कामकोटी पीठाचे ताम्रपट, पृ. ११९–२०; कुत्बशाही फर्मानें —पहिलें १५ ऑक्टो. १६७४ चें व दुसरें ४ नोव्हें. १६७६ चें—भा. इ. सं. मं. त्रै. व. १३, अंक ४, पृ. ७२]—वरील आधार गोवळकोंड्याची कुत्बशाही, पृ. १४५ वर आले आहेत.

माय नाईक केपरसन

"..they [Shivaji's men on the Khanderi island] told them (Englishmen) of a letter that the

Deputy Governor had wrote to the Soobedarr, one Mynaque Caperson, that he was acquainted with when at Rajapore; which they would faine have had, and offered free egress and regress to our people...." [ERS. Part II, p. 262].

मित्रसेन

(१) तुंगारण्याधिपति मित्रसेन या मोगलांच्या बाजूनें लढणाऱ्या सरदाराचा उल्लेख उंबरखिंडीच्या युद्धाचें वर्णन देतांना शिवभारतकारानें केला आहे [अ. २८।६९,८२].

(२) मित्रसेनाचा उल्लेख जयसिंगाच्या सेनेनें शिवाजीच्या पुरंधर किल्ल्याला वेढा दिला या व पुढें त्यानें विजापूरला वेढा दिला त्या वेळच्या संदर्भांत आलमगीरनाम्यांत आला आहे [शि. च. वृ. सं. खं. ३, पृ, २९ व ४५].

(३) त्याचप्रमाणें जयसिंगाच्या विजापुरकरांशीं झालेल्या युद्धांतील सरदारांचीं नांवें देतांना मित्रसेन बुंदेला असा शुभकर्णाबरोबर दोनदां उल्लेख आलमगीरनाम्यांत आहे. [कित्ता पृ. ४३, ५६]--शिवभारतकारानें दिलेला मित्रसेन व अलमगीरनाम्यांतील मित्रसेन एकच असतील तर शिवभारताच्या प्रमाणतेचा दर्जा कांकणभर वाढला असेंच म्हणावें लागेल.

मीर जुम्ला

मीर जुम्ल्याचा शाहजीशीं प्रत्यक्ष संबंध आला, पण शिवाजीशीं तसा संबंध आला नाहीं. कोणत्याहि बखरींत शिवाजी-मीर-जुम्ला संबंधाचा उल्लेख नाहीं. थोडासा उल्लेख जगदीश सरकार यांच्या Life of Mir Jumla मध्यें आला आहे तो असा : सन १६५७ त बीडचा सुभा मोगल सरदार नसिरीखानाच्या दिल्लीस जाण्यामुळें शासनरहित झाला होता. शिवाजीच्या धाडींपासून त्याचें रक्षण करण्याची व्यवस्था अवरंगजेबानें मीर जुम्ल्यावर सोंपविली [Life of Mir Jumla by Jagdish N. Sarkar p. 124]. त्याचप्रमाणें शिवाजीच्या सैन्यानें त्याच वर्षी जुन्नरचा मोगल फौजदार मुहम्मद युसुफ याचा पराभव करून त्यास घालवून दिल्यावर अवरंगजेबानें शिवाजीवर फौज पाठविण्याबाबत मीर जुम्ल्याचा सल्ला घेतला [Ibid p. 125; based on Adab-i-Alamgiri, 150 a, 157 a, 92 a-b 199 a-b].

मुरारबाजी देशपांडे

हा पुरंधर गडाचा शिवाजीनें नेमलेला किल्लेदार होता. दिलीरखानानें ५००० अफगाण व कांहीं राजपूत यांसह गडाला वेढा दिला त्या वेळीं ७०० मावळ्यांसह गडाच्या दरवाजाबाहेर पडून मुरारबाजीनें मोठ्या धैर्यानें त्याच्यावर धाड घातली. त्याचे अनुयायी मारले गेले. परंतु मुरारबाजीनें थेट दिलीरखानाकडे मोर्चा वळविला. खानानें त्याचें अतुलनीय धैर्य पाहून कौतुकानें त्याला शरण येण्यास सांगितलें व जीवदान देण्याचें आणि उच्चाधिकाराची जागा देण्याचें वचन दिलें. मुरारबाजीनें रागानें नकारार्थी उत्तर दिलें व तो खानाला मारावयास धांवणार, इतक्यांत ख़ानानें बाण मारून त्याला खालीं पाडलें. [सभासद पृ. ४१; ए. क. ब. कलम ५१]

मोरे

सोळाव्या शतकाच्या सुरुवातीस विजापूरच्या पहिल्या सुलतानाकडून मोरे नांवाच्या मराठा कुटुंबाला जावळी येथील जागिरीचे अधिकार मिळाले होते. कारण तेथील जंगली प्रदेशांत मुसलमान सैनिकांना वस्ती करून राहणें शक्य नव्हतें. जावळीच्या मोरे घराण्यानें आठ पिढ्या तलवार गाजवून जवळपासच्या लहानसहान राज्यकर्त्यांना जिंकून त्यांच्याकडून खंडणी वसूल करून अमाप संपत्ति मिळविली व त्याच्या जोरावर त्यांनीं मावळ्यांचें सैन्य उभारलें. या सैन्याच्या जोरावर त्यांनीं महाडपासून महाबळेश्वरपर्यंतचा डोंगराळ मुलूख व बहुतेक सातारा जिल्हा आपल्या ताब्यांत आणला. कोंकण व घाटमाथा यांमधील सर्व रस्ते त्यांच्या

Scanned by CamScanner

ताब्यांत होते. मोरे घराण्याच्या मूळ संस्थापकाला त्याच्या पराक्रमाबद्दल 'चंद्रराव' ही पदवी मिळाली होती व तीच पदवी वंशपरंपरागत मोरे घराण्यांतील प्रत्येक प्रमुखाला लागू झाली. जावळीचे मोरे हे जरी विजापुरकरांचे ताबेदार असले तरी आपला डोंगराळ व दुर्गम मुलूख व मावळ्यांचें उत्तम सैन्य यांच्या जोरावर ते स्वतंत्र राजाप्रमाणें वागत. जावळीवर ज्याचें प्रभुत्व त्याचें वांई जिल्ह्यावर, सबंध सह्याद्रीच्या डोंगराळ प्रदेशावर व त्याच्या जवळून जाणाऱ्या पश्चिमेकडील समुद्रकिनारपट्टीवर आपोआप प्रभुत्व येत असल्यानें शिवाजीचें लक्ष प्रथम जावळीकडे वळलें. जावळीच्या चंद्रराव मोऱ्यानें शिवाजीच्या सर्व मावळेप्रमुखांना आपल्या वर्चस्वाखालीं आणून त्यांची एकजूट करण्याच्या प्रयत्नास विरोध करण्यास सुरुवात केली. कारण त्याचें स्वातंत्र्य, त्याची जागीर व सत्ता या तिन्ही गोष्टी शिवाजीच्या प्रयत्नामुळें संपुष्टांत आल्या असत्या. अशा रीतीनें शिवाजीची उदयोन्मुख सत्ता व मोरे यांची जुनी व अभिमानी जागिरी सत्ता यांत संघर्ष उत्पन्न झाला [Shivaji And His Times 4th ed. p. 41; Shivaji The Great Vol I Part II p. 31]—जावळीच्या मोरे घराण्यांतील सातव्या पिढींतील प्रमुख पुरुष दौलतराव मोरे [A Short Bakhar of the Mores of Javali printed by Mr. Parasnis in the Itihasa-sangraha, May and June 1909] याची मैत्री शिवाजीनें संपादन केली होती. या दौलतरावाला एकानें त्याच्या जागिरीवरून दूर केलें असता शिवाजीनें त्याला जावळीची जागीर परत मिळवून दिली [शि. भा. १३, ४३]—हा दौलतराव इ. स. १६४९ मध्यें निपुत्रिक वारला. [प. सा. सं. ५५७; शि. भा. १३।४३]—तेव्हां दौलतरावाच्या नातेवाईक मंडळीपैकीं कांहींनीं मिळेल तो जावळीच्या राज्यांतील मुलूख बळकाविला [प. सा. सं. ५५७]—जावळीचें राज्य हें विजापूर दरबारच्या स्वामित्वाखालीं येत असल्यानें तेथील वारसाचा प्रश्न सोडविणें हा त्या दरबारचा अधिकार होता. त्याप्रमाणें त्या वेळचा वांईचा नुकताच सुभेदार झालेला अफजलखान याजकडे विजापूर दरबारनें जावळीच्या वारसाचा प्रश्न सोडविण्याचें काम सोंपविलें. अफजलखानानें वांई सुभ्यांतील एक देशमुख कान्होजी जेधे यास सैन्यासह आपल्या मदतीस येण्याचा हुकूम केला [प. सा. सं. ५५७]—कान्होजीनें शिवाजीशीं एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घेतलेली असल्यानें व त्याचप्रमाणें तो विजापूरकरांचाहि नोकर असल्यानें तो मोठ्या शृंगापत्तींत सांपडला. तेव्हां त्यानें शिवाजीचा सल्ला घेतला. शिवाजीनें त्याच्या जाण्यास हरकत घेतली नाहीं. परंतु खानाच्या विश्वासघातकीपणापासून सावध राहण्याची व त्याच्याकडून सुरक्षिततेची हमी घेण्याची कान्होजीस सूचना केली [प. सा. सं. ५५८].—कान्होजीनें बराच काळ विचार करण्यांत घालविल्यानें खानानें त्यास आणखी दोन पत्रें पाठविलीं [प. सा. सं. ५६०, ५६१].—हणमंतराव मोरे यानें जोर खोऱ्याचा ताबा घेतला होता. कान्होजीनें मदत देण्याबद्दल दोन अटी अफजलखानाला घातल्या होत्या. त्या खानानें मान्य केल्या.त्यानें जोर खोरें कान्होजीच्या नांवानें करून दिलें. त्याचप्रमाणें हणमंतरावास जोर खोऱ्यांतून हांकलून देण्याच्या कामगिरीबद्दल बक्षीस म्हणून खुद्द जावळींत २०० स्वारांची मनसब जेध्याला देऊं केली. [प. सा. सं. ६६४–६५,५६७]—मोरे-प्रकरणांतील येथपर्यंतची हकीकत पुराव्याधारें स्पष्ट आहे. घोटाळा आहे तो पुढील घटनांबद्दल—A short Bakhar of the Mores of Javli printed by Parasnis in the Itihasa—Sangraha May and June 1909, यावरून असें दिसतें कीं, दौलतराव मोरे याच्या विधवा पत्नीनें कृष्णराव यास दत्तक घेतलें (बहुतेक अफजल-

खानाच्या संमतीनें). हणमंतराव मोरे याच्या हातीं नवीन 'चंद्ररावा'नें जोर खोऱ्याचा कारभार दिला [Shivaji The Great Vol I Part II p. 32; Shivaji The Founder of M. Swaraj p. 66]—आपल्या हिंदवी राज्य स्थापन करण्याच्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप देण्यासाठीं सर्व मावळे-प्रमुखांना आपल्या वर्चस्वाखालीं आणण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या शिवाजीनें कृष्णराव मोऱ्यास सामोपचारानें आपल्या बाजूस वळविण्याचा प्रयत्न केला. त्यानें त्यास सांगितलें कीं, "तूं माझा मांडलिक हो व विजापूर दरबारला जी खंडणी देतोस ती मला दे. ही गोष्ट तुला मान्य नसेल तर तूं ५००० स्वारांनिशी युद्धकाळीं मला मदत कर. मग तूं मला किंवा विजापूर दरबारला खंडणी देण्याची जरुरी नाहीं." कृष्णरावानें या गोष्टींना साफ नकार दिला. तेव्हां शिवाजीला मोऱ्यांचें राज्य जिंकण्यासाठीं बलाचा उपयोग करणें भाग पडलें" [मोऱ्यांची बखर]—वर उल्लेखिलेल्या जावळीच्या मोऱ्यांच्या छोट्या बखरींत म्हटलें आहे कीं, शिवाजीनें कृष्णरावास खालीलप्रमाणें निरोप पाठविला : "तूं स्वतःला कारण नसतां 'राजे' म्हणवून घेतोस. मी खरा राजा आहें. शंभु महादेवानें मला राजा केलें आहे. म्हणून तूं स्वतःला 'राजे' म्हणवून घेतां कामा नयेस. तूं आपल्या जागिरींतच कायम राहून माझी चाकरी केली पाहिजेस. तसें न करतां, एकनिष्ठपणें न राहतां माझ्याविरुद्ध कट करशील तर मी जावळी जिंकून तुला कैदेंत ठेवीन." यावर कृष्णरावानें निरोप पाठविला, "तूं तर काल परवा राजा झाला आहेस. तुला राजा कोणीं केलें? आपण राजे आहोंत अशी जर कोणीं आपल्या घरांतच बडबड केली तर कोण त्याला राजा म्हणणार? जर तुझ्यांत सामर्थ्य असेल तर उद्यां न येतां आजच ये" [पाहा—शिवाजीनिबंधावली, खंड २, पृ. १३४]—प्रकरण इतकें हातघाई-वर येण्यापूर्वी शिवाजी व कृष्णराव मोरे यांतील शत्रुत्व हळूहळू वाढीस लागण्यासारखीं अनेक लहानसहान कारणें घडलीं होतीं—इ. स. १६५१ त बिरवाडीच्या पाटलाची पाटिलकी कृष्णरावानें काढून घेतली होती. शिवाजीनें त्या पाटलाची बाजू घेतली [प. सा. सं. ६१५]—इ. स. १६५२ त कृष्णरावानें मुसे खोऱ्याचा कुलकर्णी रंगो त्रिमळ यास आश्रय दिला. या रंगो त्रिमळास त्याच्या एका चुकीबद्दल अटक करण्याची शिवाजीनें आज्ञा दिली होती. [Shivaji The Great Vol. I Part II, p. 33]—चिखलीचा पाटील रामोजी वाडेकर याला कृष्णरावानें शिवाजीच्या मुलुखांत देहांताची शिक्षा दिली होती. [Ibid p. 33]—त्याचप्रमाणें कृष्णरावानें गुंजण मावळचा देशमुख हैबतराव यास शिवाजीकडून आपल्या बाजूस वळविण्याचा प्रयत्न केला [Ibid p. 33]—याप्रमाणें मोरे व शिवाजी यांतील वितुष्ट वाढत गेलें. कृष्णराव मोऱ्याचें जावळीवर चाल करण्याबद्दलचें आव्हान शिवाजीनें स्वीकारलें—३१ डिसेंबर १६५५ किंवा १५ जाने. १६५६ या दिवशीं शिवाजीनें कान्होजी जेधे, बांदल व सिलिमकर यांच्या फौजा आपल्याबरोबर घेतल्या व जावळीवर हल्ला करून जावळी काबीज केली [Source Book of M. H. Vol. I—J. S. p. 29]—तेव्हां कृष्णराव आपल्या लोकांसह रायरी किल्ल्यावर पळाला [जावळीचे मोरे यांची छोटी बखर; पाहा. Source B. of M. H. Vol I, p. 57]—१५ एप्रिल ते १४ मे १६५६ दरम्यानच्या काळांत शिवाजीनें कान्होजी जेधे, बांदल व सिलिमकर वगैरे देशमुखांच्या साहाय्यानें रायरीचा किल्ला जिंकला. हैबतराव व बाळाजी नाईक सिलिमकर यांनीं मध्यस्थी केल्यावर 'चंद्रराव' (कृष्णराव मोरे), किल्ल्यावरून खालीं आला [Source B. of M. H. Vol I,—J. S. p. 29]—त्यानंतर शिवाजी व कृष्णराव मोरे एकमेकांस

भेटले व त्यांचा तह झाला. शिवाजीनें कृष्णरावास भेट म्हणून घोडा, सिरपाव व रुमाल या गोष्टी दिल्या. कृष्णरावानें पहिल्या दोन वस्तु स्वीकारल्या व आपल्यासारख्या मोठ्या दर्जाच्या माणसाला रुमाल ही तुच्छ वस्तु आहे अशा समजुतीनें तो शिवाजीस परत केला तेव्हां शिवाजीनें त्याचा मोरचेल व शस्त्रास्त्रें या वस्तु त्याच्याकडून काढून घेतल्या. कृष्णरावानें विचार केला, "सध्यां तरी मी त्याचा (शिवाजीचा) कैदी आहें. शंभु महादेव जशी प्रेरणा देईल त्याप्रमाणें मी वागेन." कृष्णराव शिवाजीबरोबर असतां शिवाजीचा असा विचार होता कीं, कृष्णरावास आपला सरदार या नात्यानें आपल्या पदरीं ठेवून घेऊन त्याला त्याच्या पूर्वीच्या जावळीच्या राज्यावर कायम करावें. मात्र त्याला आपल्या पदरीं मोठें सैन्य ठेवू देऊं नये. असा विचार करून शिवाजी कृष्णरावाला घेऊन चाकणला गेला. तेथें गेल्यावर कृष्णरावानें विजापूर दरबारीं मनसबदार असलेल्या व्यंकाजी राजे घोरपडे याला गुप्तपणें पत्रें पाठवून आपली पूर्वीची जागीर परत मिळविण्यासाठीं त्याच्याशीं शिवाजीविरुद्ध संधान बांधण्याचा प्रयत्न सुरू केला. शिवाजीच्या गुप्त हेरांनीं त्याचीं पत्रें मिळवून शिवाजीच्या स्वाधीन केलीं. तेव्हां शिवाजीनें त्याचा चाकण येथें वध करविला [A Short Bakhar of the Mores of Javli; See Source B. of M.H. Vol. 1 p.57]--शिवभारत १७।१६, जेधे शकावली व जावळीच्या मोऱ्यांची बखर यांवरून एक गोष्ट सिद्ध होते कीं, शिवाजीनें युद्ध करून जावळी जिंकली. त्याचप्रमाणें शिवभारत (पा. १२८) व मोऱ्यांची बखर यांवरून जावळीचा 'चंद्रराव' हा शिवाजीच्या वेळीं कृष्णराव मोरे होता ही गोष्ट सिद्ध होते— शिवाजीनें जावळीस वेढा घातल्यावर कृष्णरावाचें रायरीला पलायन, शिवाजीचा रायरीला वेढा व नंतर त्याचा व चंद्ररावाचा तह या गोष्टी जेधे शकावलींत व मोऱ्यांच्या बखरींत सारख्याच आल्या असल्यानें त्यांच्यावरहि विश्वास ठेवण्यास हरकत नाहीं.--तह ठरल्यानंतर कृष्णरावाचें काय झालें याचा जेधे शकावलींत उल्लेख नाहीं—केवळ मोऱ्यांच्या बखरीवर या बाबतींत विसंबून राहतां येत नाहीं—मोरे घराण्यांतील इतर व्यक्ति, त्यांचीं नांवें, त्यांचें एकमेकांशीं नातें या बाबतींत बखरकारांनीं व इतरांनीं बरेच घोटाळे माजविले आहेत. त्यामुळें सत्य गोष्ट समजणें कठीण झालें आहे—शिवभारतकाराच्या मतें कृष्णाजी मोरे, त्याचा भाऊ बाजी मोरे, त्याचे वडील व दिवाण हे सगळे युद्धांत मरण पावले व त्यानंतर शिवाजीनें मोरे घराण्यांतील सर्व नातेवाइकांचा वध करविला [शि. भा. १७।१६, १८,४-७] —याच नातेवाइकांपैकीं एक प्रतापवर्मा म्हणजे प्रतापराव मोरे हा आदिलशहाकडे पळून गेला व शिवाजीविरुद्ध मोहीम उघडावी असा त्यानें विजापुर दरबारांत तगादा लावला—सभासदाच्या म्हणण्याप्रमाणें [पृ. ६-७] 'जावळी मारल्याविना राज्य साधत नाहीं' असें दिसल्यावर शिवाजीनें रघुनाथ बल्लाळ सबनीस याला तह करण्याच्या निमित्तानें जावळीस पाठविलें. चंद्ररावाशीं तहाचें खाजगी बोलणें चाललें असतां रघुनाथानें चंद्रराव व त्याचा भाऊ सूर्यराव यांना खंजिरानें भोसकून ठार केलें. तो नंतर आपल्या लोकांसह पाठलाग करणाऱ्यांना मारून शिवाजीला येऊन भेटला. ताबडतोब शिवाजी स्वतः जावळीवर चालून गेला व त्यानें जावळी घेतली. जावळीच्या मुलुखांत चतुर्बेट नांवाची एक जागा होती. चंद्ररावाचा एक भाऊ हणमंतराव यानें सैन्यानिशीं त्या बेटाचा आश्रय घेतला होता. शिवाजीनें आपला महालदार संभाजी कावजी याला त्याजकडे वाटाघाटीच्या निमित्तानें पाठविलें. संभाजीनें लग्नाच्या वाटाघाटी करण्याचें निमित्त

Scanned by CamScanner

करून हणमंतरावाशीं एकांतांत बोलणें सुरू केलें व खंजिरानें भोंसकून त्याला ठार केलें. शिवथर येथें बाबाजी राव नांवाचा एक बंडखोर होता त्याला पकडून त्याचे डोळे काढण्यांत आले. चिटणीस बखरीप्रमाणें [पान [८१-२] हकीगत अशी आहे: शिवाजीनें सामोपचारानें जावळीच्या चंद्रराव मोऱ्यास आपल्या हाताखालीं आणण्याचा प्रयत्न केला. चंद्रराव ऐकेना. तेव्हां कांहींतरी डावपेंच लढवून त्याला आपल्या काबूंत आणण्याचा शिवाजीनें निश्चय केला. त्याने चंद्ररावाशीं तहाचीं बोलणीं करण्यासाठीं राघो बल्लाळाला पाठविलें. राघोनें जावळीस जाऊन चंद्ररावाशीं तहाचीं बोलणीं सुरू केलीं. चंद्रराव उन्मादक पेयांच्या नशेंत तर्र असतो असें पाहून बल्लाळानें शिवाजीस निरोप पाठविला कीं, आपलें काम आपण उत्तम रीतीनें पार पाडूं व तुम्ही घाट उतरून जावळीस यावें. शिवाजी राजगडाहून पुरंधरास व तेथून महाबळेश्वराला गेला. दरम्यान रघुनाथ बल्लाळानें चंद्रराव व त्याचा भाऊ सूर्यराव यांना गुप्त मसलतीसाठीं बोलवून त्यांचा खून केला. पहारेकऱ्यांशीं युद्ध करून तो आपल्या मंडळींत आला. या युद्धांत संभाजी कावजीनें चंद्ररावाचा कारभारी हणमंतराव मोरे यास ठार मारलें. शिवाजीस ही बातमी कळतांच निसणी खिंडीमार्गें तो महाबळेश्वरहून जावळीस आला. सहा तासांच्या लढ्यानंतर त्यानें जावळी घेतली. चंद्ररावाचे मुलगे बाजीराव व कृष्णराव यांना कैद करण्यांत आलें व नंतर पुण्याच्या दक्षिणेस निमजगा येथें त्यांचा वध करण्यांत आला. मोरे घराण्यांतील कांहीं स्त्रियांना पुरंधर येथें कांहीं दिवस कैद करून ठेवण्यांत आलें व नंतर त्यांना सोडण्यांत आलें.

एक्याण्णव क. बखरींतील हकीगत पुढील प्रमाणें आहे: जावळीचा राजा चंद्रराव मोरे विजापूरच्या बादशहाला दरवर्षीं खंडणी देई व त्याचा दिवाण हणमंतराव हा जोर खोऱ्यांत राहात असे. चंद्ररावाच्या मुली देखण्या असून वयांत आलेल्या होत्या. लग्नाचीं बोलणीं करण्याच्या निमित्तानें शिवाजीनें राघो बल्लाळ सबनिसाला हणमंतराव मोऱ्याकडे पाठविलें. राघो बल्लाळ १०० मावळे व २५ घोडेस्वार यांच्यासह जावळीस गेला. हणमंतराव त्यांच्या स्वागतासाठीं चौकांत आला. तेव्हां खंजिरानें त्याचा खून करण्यांत आला. दरवाजावरील दहा पहारेकऱ्यांना मारून राघो बल्लाळ शिवाजीकडे परत आला. शिवाजी फारच खूष झाला. दुसऱ्या दिवशीं ४०,००० मावळ्यांसह शिवाजी स्वतः निघाला व महाबळेश्वरमार्गें निसणी खिंडींतून जावळीला आला. रघुनाथ बल्लाळ व सरनौबत माणकोजी देहातोंडे हे रडतोंडी खिंडीमार्गें आले. त्यानंतर जावळीस वेढा सुरू झाला. सहा तासांच्या युद्धानंतर जावळी काबीज झाली. शिवाजी चंद्ररावासह पुण्यास परतला. चंद्ररावाचे मुलगे बाजीराव व कृष्णराव यांना त्यांच्या स्त्रियांसह पकडण्यांत आलें. या दोघां मुलांना चमचमीत भोजन दिल्यावर त्यांचा पुण्याच्या दक्षिणेस निमजगा येथें वध करण्यांत आला. त्यांच्या स्त्रियांना सोडून देण्यांत आलें. [ए. क. ब. पा. २८-२९]—शिवदिग्विजयांतील हकीगत फारसें निराळें कांहीं सांगत नाहीं. रघुनाथ बल्लाळानें हणमंतरावाचा खून केला व पुरंधरला जाऊन शिवाजीला ती हकीकत सांगितली. शिवाजीनें त्याबद्दल त्याला मानाचीं वस्त्रें दिलीं. त्यानंतर शिवाजी व रघुनाथ बल्लाळ या दोघांनीं जावळीवर हल्ला केला. चंद्ररावानें लढतां लढतां आपला देह ठेवला. त्याच्या दोन मुलांस कैद करण्यांत आलें. परंतु पुढें विजापूरकरांशीं गुप्त पत्रव्यवहार केल्याबद्दल व कैदेंतून पळून जाण्याचा प्रयत्नाबद्दल त्यांना देहांताची शिक्षा देण्यांत आली. मोरे घराण्यांतील मुलांना व बायकांना सोडून देण्यांत आलें.—ग्रँट डफचें म्हणणें [A History of the Mahrattas Vol. I Pp. 116-119].

सर्व बखरीहून अगदींच निराळें असल्यानें तिकडे दुर्लक्ष केलें पाहिजे—सर यदुनाथांचें म्हणणें [Shivaji And His Times 4th ed. p. 43] असेंच विसंगत आहे. त्यांचा एक मुद्दा मात्र लक्षांत घेण्यासारखा आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें शिवाजीनें जावळी काबीज केल्यावर चंद्ररावाचे दोन मुलगे रायरी किल्ल्या-वर पळाले. त्यांपैकीं मोठा कृष्णाजी यास शिवाजीनें रायरी जिंकून घेऊन कैद केलें. धाकटा बाजी मात्र पळाला व 'चंद्रराव' ही पदवी त्यानें धारण केली व मार्च १६६५ त तो शिवाजीविरुद्ध जयसिंगाला मिळाला. या प्रसंगाचा आधार Haft Anjuman Paris MS. 113 a, 123 a असा सरकारांनीं दिला आहे—मोरे प्रकरणाबाबत सर यदुनाथ सर-कारांचे टीकात्मक उद्गार जहाल वाटतात: "The acquisition of Javali was the result of deliberate murder and organized treachery on the part of Shivaji. His power was then in its infancy, and he could not afford to be scrupulous in the choice of strengthening himself. In exactly similar circumstances, Sher Shah, his historic parallel, used similar treachery to gain forts in South Bihar as the first to a throne. The only redeeming feature of this dark episode in his life is that the crime was not aggravated by hypocracy. All his old Hindu biographers are agreed that it was an act of premeditated murder for presonal gain and not a pardonable homicide done in self-defence or in the heated blood of an open fight. Even Shivaji never pretended that the murder of the three Mores was prompted by a desire to found a "Hidu Swaraj", or to remove from his path a treacherous enemy who had repeatedly abused his generous leniency" [Shivaji And His Times 4th ed. Pp. 43-44]—चिं. वि. वैद्यांचे उद्गार त्या मानानें सौम्य आहेत. ते म्हणतात: "There was certainly a cause for attacking Javali; but we believe that Shivaji made this acquisition with the sole motive of founding Hindvi Svarajya. As Sabhasad puts it, "Svarajya cannot be founded," thought Shivaji, "without destroying Javali" [जावळी मारल्याविना राज्य साधत नाहीं.] Indeed we think the episode of Jarasandha in the Mahabharat in which Jarasandha was attacked by the Pandavas, may have been before Shivaji. Yudhisthira wished to perform Rajasuya or the sacrifice of declaration of empire and Shrikrishna said, "you cannot do so unless Jarasandha is conquered." Even on modern principles the attack on Javali was justifiable. The acquisition of independence by Maharashtra could not be achieved without subjecting the recalcitrant Mores of Javali; and Shivaji had either to win over Javali or extinguish it" [Shivaji The Founder of M. Swaraj pp. 69-70]—मोऱ्यांचे लोक शिवाजीच्या पदरीं असल्याचे उल्लेख कांहीं ठिकाणीं आढळतात. ते असे—अंबाजी खारकुली (?) व त्यांचे दोन भाऊ यांना शिवाजीनें पुरंधरावर तोफा ओतण्यासाठीं ठेवलें असून त्यांना ३००० ची मनसबदारी होती. [प. सा. सं. १०५३]—मोरे घराण्यां-तील मुख्य पुरुषांचीं नांवें बाळाजी, दौलतराव व येसाजी सुरराव चंद्राराव अशीं शि. च. सा. खं. ३, ले. ६३९ मध्यें आलीं आहेत [प. सा. सं. २६२०]—चंद्ररावास मारल्यावर शिवा-जीनें कृष्णाजी बाबाजी यास जावळीचा सुभेदार नेमलें—व विरो राम यास मजमू दिली. हा कृष्णाजी नामदारखानाबरोबर मिऱ्या डोंगरांत झालेल्या लढाईत मृत्यु पावला. [शि. च. सा. खं. ४ ले. ७१७—प. सा. सं. २६६७].

मोरोपंत पिंगळे

(अफजलखान स्वारीच्या वेळीं) मोरोपंताच्या हाताखालील सैन्य कोंकणांतून बोलविलें गेलें होतें व प्रतापगडाच्या आसपास तळ देण्याचा त्यास शिवाजीचा हुकूम होता. अफजलाच्या सैन्याची दाणादाण उडविण्यांत मोरोपंताच्या सैन्याचा भाग होता [सभा. पृ. १२]—मुजुमदार म्हणून २ जाने. १६६० सालीं नेमणूक [Source B. of M. H. Vol I J. S. p. 32]—३ एप्रिल १६६२ रोजीं पेशवा म्हणून नेमणूक [Ibid P. 33]—मोरोपंतानें इ. स. १६६७ च्या सुमारास शिरवळ परगण्यांतील जमिनीच्या लागवडीची व्यवस्था केली [प. सा. सं. ११९७]—१९ ऑक्टो. ते २ नोव्हें. १६७० च्या दरम्यान मोरोपंतांनीं त्र्यंबकगड काबीज केला. [Source B. of M. H. Vol I–J. S. p. 36]—१६७० च्या शेवटीं शिवाजी वऱ्हाडमधील कारंजें गांव लुटत असतां मोरोपंतांच्या हाताखालील सैन्य पश्चिम खानदेश व बागलाण लुटत होतें. नंतर दोनहि सैन्यें एकत्र होऊन त्यांनीं सालेरी घेतली. [Shivaji And His Times 4th ed. Pp.177–8]—मोरोपंतांनीं मोंगलांचा सालेरीला पडलेला वेढा २० जाने. ते १८ फेब्रु. १६७२ च्या दरम्यान उठविला [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 36]—५ जून १६७२ रोजीं मोरोपंतांनीं जव्हार काबीज केलें [Ibid p. 37]—१६ जून ते १४ जुलै १६७२ च्या दरम्यान त्यांनीं रामनगर काबीज केलें. [Ibid p. 37]—मोरोपंतांच्या वरील दोन स्वाऱ्यांचा उल्लेख F. R. Surat Vol 87 मध्येंहि आहे. त्यानंतर मोरोपंतांनीं नाशिक जिल्हा लुटून ताब्यांत आणला. लखूजी जाधवरावाचा पणतू जाधवराव (नाशिक-त्र्यंबकचा ठाणेदार) व सिद्दी हिलाल (वणी-दिंडोरीचा ठाणेदार) यांचा मोरोपंतांनीं पराभव केला [Shivaji And His Times 4th ed. p. 186; based on Dil 116; F. R. Surat, 81, 106; 91 Q. B. 74]—मे १६७६ मध्यें मोरोपंतांनीं रामनगरच्या राज्यांतील पिंडवल (Pindol) व पावना किंवा पानज (Painecah) हीं ठिकाणें काबीज केलीं [F. R. 89, Surat to Bom. 27th May and 1st June 1676]—१५ नोव्हें. ते १४ डिसें. १६७७ च्या दरम्यान मोरोपंतांनीं दुसऱ्यांदा नाशिक लुटलें [Source B. of M. H. Vol I--J. S. p. 40; F. R. Surat 89]—३ मार्च १६७९ रोजीं [Source B. of M. H. Vol I–J. S. p. 41] मोरोपंतांनीं कोप्पळचा किल्लेदार कासीमखान यास लांच देऊन तो किल्ला घेतला [९१ क. ब. क. ७४]

मोरोपंतांची मुलगी जानकीबाई व निळोपंताचा मुलगा रामचंद्रपंत यांचा विवाह लावून देऊन शिवाजीनें मुलीस साडीचोळीस राशिवडें तर्फ आडलें, परगणे तारळें हा गांव इनाम दिला [ए. क. ब. क. ७४, पृ. १८९; सनदापत्रांतील माहिती प्रकरण, ले. ३७]—मोरोपंतांचे उल्लेखासाठीं पाहा—प. सा. सं. १७२०, १७३३, १७३४, १७४९, १७९९, १८१६, १८२०, १८९७, १८९८, १८९९, १९५५, १९४७, १९८८, २१००, २१०६, २६४०, २७१३.

मौनीबुवा

शिवाजीनें कर्नाटकस्वारीवर जाण्यापूर्वीं पाटगांवच्या मौनीबुवांची भेट घेतल्याची हकीकत एक्क्याण्णव कलमी बखरींत आली आहे—कर्नाटकची स्वारी झाल्यानंतर कोंकणांत शिवाजी गेला, त्या वेळीं त्याचा मुक्काम पाटगांवीं झाला व त्यानें तेथें मौनीबुवांची भेट घेतली, असें शि. च. सा. खं. ४ ले. ७३५ मध्यें आलें आहे—शिवाजी–मौनीबुवासंबंधीं एकंदर तीन पत्रें या खंडांत असून, त्यांतील पहिलें पत्र मौनीबुवांच्या दर्शनास येणाऱ्या भाविकांच्या सोयीसाठीं अन्नधान्याची नेमणूक करून दिल्याबद्दलचें आहे. तें ३ मे १६७८ चें, [ले. ७३३] म्हणजे शिवाजी कर्नाटकस्वारीहून

आल्यावर ताबडतोब लिहिलेलें आहे. यावरून असें दिसतें कीं, कर्नाटक स्वारीस जाण्यापूर्वी बुवांचा आशीर्वाद घेण्यासाठीं शिवाजी पहिल्यांदा पाटगांवला गेला व स्वारीहून परत येत असतां दुसऱ्यांदा गेला. एक्याण्णव कलमी बखरींत शिवाजी–मौनीबुवा भेटीची हकीकत अशी आहे : कर्नाटकचे स्वारीवर जाण्यापूर्वी शिवाजीनें पारगांवीं (पाटगांवीं) मौनीबाबा राहात त्यांचें दर्शन घेऊन पूजा केली. कर्नाटकची स्वारी यशस्वी व्हावी म्हणून त्यांचा प्रसाद मागितला. शिवाजीनें आपल्या हातीं साखरेचा प्याला घेऊन बाबांच्या तोंडांत साखर टाकली. तोंडांतील उष्टी साखर बावांनीं प्रसाद म्हणून शिवाजीस दिली व मोरोपंतांनीं दिलेला फुलांचा तुरा शिवाजीच्या डोक्यावर ठेवला [ए. क. ब. क. ७६, पृ. १३४–३५ साने व सरकार प्रती].

२४ मार्च १६८० त मौनीबावास तंबाखूचे गादीचें दुकान इनाम देण्यांत आलें [प. सा. सं. २२४३]. शिवाय पाहा प. सा. सं. २२७४, २७६६, २७८४, २७९०—सन १६७९ मध्यें शिवाजीनें मौनीबुवा पाटगांवकरांचा परामर्श घेतला व तेथील श्रीस्थानाच्या खर्चाची व्यवस्था केली [शि. च. सा. ४।७३३ ते ७३५; राज. खं. २०।२८०; पाहा राजा शिवछत्रपति खं. १०, पृ. ११६].

याकूतबावा

शिवाजी व याकूतबावा यांची भेट झाल्यावर एका सत्पुरुषाच्या कृपेमुळें जंजिरा तीनशें वर्षे हबशाकडे राहणार असें बावांनीं शिवाजीस सांगितलें [शि. दि. पृ. ९१–२]—बावा याकूत व शिवाजी यांची केळशीस भेट झाली. दंडा राजपुरी घेण्यास महाप्रयत्न लागेल असें बावांनीं सांगितलें [ए. क. ब. पृ. १३६, साने प्रत क्र. ७४].

येसूबाई

"शिक्के शिवाजी महाराज जिजाबाईसाहेब यांजकडे ठेवून करवीत होते, त्याप्रमाणें संभाजी महाराज यांणीं शिक्के पेटींत घालून देवापाशीं ठेवून, पेटीची किल्ली वाड्यांत असावी, शिक्के करणें ते परवानगीची याद जाली म्हणजे नेऊन समजवावी, नंतर शिक्के तेथेंच आणोन करावे, असें येसूबाईसाहेब यांजकडून करवूं लागले. याजवर त्या कागदावर शिक्के करविणें व आपले कागदपत्र लिहविणें, चिठ्ठीचपाटी लिहविणें ते येसूबाईसाहेब, खंडो बल्लाळ यांजकडून." [चिटणीसविरचित संभाजीमहाराज व राजाराम यांचीं चरित्रें आवृत्ति तिसरी पृ. १२—सं. साने]

रघुनाथपंथ कोरडे

३ ऑगस्ट १६७४ च्या शिवाजीनें दिलेल्या एका अभयपत्रांत रघुनाथपंत कोरडे याचें नांव व तो हेजीब असल्याचें आलें आहे [शि. च. सा. खं. ८] परंतु पत्र संशयित आहे.

रघुनाथ पंडितराव

जयसिंगाशीं तहाच्या वाटाघाटी करण्यापूर्वी त्याच्या अटी कोणत्या आहेत हें समजावून घेण्यासाठीं शिवाजीनें रघुनाथ पंडितरावाला जयसिंगाकडे पाठविलें. शिवाजीनें स्वतः येऊन बिनशर्त शरणागति पत्करली पाहिजे अशी अट पंडितरावामार्फत जयसिंगानें शिवाजीला कळविली [Shivaji And His Times 4th ed. p. 120]—या ठिकाणीं सर यदुनाथ सरकार यांनीं मोठी चूक केली आहे. 'पंडितरावास जयसिंगाकडे पाठविण्यांत आलें' असें म्हणून कंसांत त्यांनीं रघुनाथ पंडित याऐवजीं रघुनाथ बल्लाळ अत्रे असें नांव दिलें आहे—शिवाजीनें रघुनाथ पंडिताला परत दुसऱ्यांदा जयसिंगाकडे पाठवून आपल्या ऐवजीं आपल्या मुलाला पाठवूं असें कळविलें. [Benares M.S. 55 d; See Shivaji And His Times 4th ed. p. 120]—रघुनाथ पंडित 'पंडितराव' केव्हां झाला याचा सन निश्चितपणें उपलब्ध नाहीं. परंतु १६७४ मध्यें शिवराज्याभिषेकाच्या वेळी तो 'पंडितराव' [Ecclesiastical

Scanned by CamScanner

Minister] होता [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj by Vaidya, p. 248].

रघुनाथपंत हणमंते

शाहजीच्या पश्चात् त्यानें केलेल्या व्यवस्थेप्रमाणें रघुनाथ हणमंते (शाहजीचा चिटणीस नारायण हणमंते याचा मुलगा) हा व्यंकोजीच्या नांवानें बंगळूरच्या जागिरीचा कारभार पाहत होता. इ. स. १६७७ च्या सुमारास रघुनाथपंत व्यंकोजीस सोडून शिवाजीस कां मिळाला याबद्दल इतिहासकारांत दुमत आहे— (१) सरकार म्हणतात कीं, रघुनाथपंतानें व्यंकोजी लहान असेपर्यंत आपल्या हातांतील सत्तेचा दुरुपयोग केला व सार्वजनिक पैशाचा अपहार केला. व्यंकोजी वयांत आल्यावर त्यानें रघुनाथपंताजवळ तपासणीसाठीं हिशेबाचे कागदपत्र मागविले. तो अपमान वाटून रघुनाथपंत व्यंकोजीस सोडून निघाला व नंतर शिवाजीनें आपल्याकडे येण्याचें आमंत्रण दिल्यानें शिवाजीस जाऊन मिळाला. रघुनाथपंतानें व्यंकोजीचा सूड उगविण्यासाठीं शिवाजीला आपल्या दक्षिणेंतील जागिरीचा वांटा व्यंकोजीजवळ मागण्यास सांगितलें [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 271]. (२) डॉ. बाळकृष्णांचें सांगणें पुढीलप्रमाणें आहे: व्यंकोजी मुसलमान सल्लागारांच्या आहारीं जाऊन राज्याकडे दुर्लक्ष करूं लागला तेव्हां रघुनाथपंतानें त्याला ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो फसल्यानें तो निराश होऊन व्यंकोजीला सोडून निघाला [Shivaji The Great Vol II, P. I, p. 223]—सरकारांचें म्हणणें एक्या. क. ब. कलम ७५ वर आधारलेलें आहे. बाळकृष्णांचें म्हणणें लंगडें पडतें. कारण व्यंकोजीच्या राज्यकारभाराबाबत प्रशंसेचे उद्गार Andre Freire यानें काढले आहेत [letter of 1676 in la Mission du Madure iii 249; See Shivaji And His Times 4th ed. p. 296]—शिवाजीनें रघुनाथपंतास भागानगरला नेलें [सभा. पृ. ८७–८; एक्या. क. ब. कलम ७८–७९]. जिंजी जिंकल्यावर तें मुख्य ठाणें बनवून शिवाजीनें संताजी भोसल्याला त्याचा सुभेदार, रघुनाथपंतास संताजीचा मुजुमदार नेमलें [सभा. पृ. ९१; Madras to Surat 20 Nov. 1677, La Mission du Madure III 269]—त्यानंतर लवकरच, म्हणजे सप्टें. किंवा ऑक्टो. १६७७ त रघुनाथपंतास शिवाजीनें जिंजीचा सुभेदार नेमलें [Source B. of M. H. Vol I, p. 40]—२२ जुलै १६७८–त रघुनाथपंत व आनंदराव यांनीं वेलूरचा किल्ला घेतला [Ibid p. 40].

रघुनाथपंत हणमंते याच्याविषयीं बखरकारांच्या हकीकती निरनिराळ्या प्रकारानें वर्णिलेल्या आढळतात. सभासदाच्या बखरींत रघुनाथपंत हणमंते शिवाजीकडे प्रथम केव्हां आला याचा काल दिलेला नाहीं. त्याच्या येण्याचें तो कारणहि मोघम देतो. "त्यांचा (रघुनाथ व जनार्दन) व व्यंकाजी राजियाचा बनाव बसेना. मग ते उभयतां बंधू त्याजजवळून निघोन राजियाकडे आले" एवढेंच तो म्हणतो [सभा. ब. दु. आ. १८८९ सं. साने]—दोघां बंधूंबरोबर त्यांचा चुलतभाऊ बाळकृष्ण व त्याचा पुत्र कमळाजीपंत व जनताजनार्दनपंताचा मुलगा गंगाधरपंत आले. सभासद दोघांहि हणमंतेबंधूंना विद्येनें निपुण व राजकारणी, बुद्धिवंत, शहाणे, चतुर असें म्हणतो [कित्ता पृ. ६२]—कर्नाटकची स्वारी शिवाजीनें हातीं घेण्यांत व भागानगरकरांशीं शिवाजीचा तह घडवून आणण्यांत रघुनाथपंताचा हात होता असें सभासद मुळींच म्हणत नाहीं. कर्नाटकच्या स्वारींत शिवाजीनें दोघांसहि बरोबर घेतलें. दोघेहि भागानगरास गेले होते [कित्ता पृ. ६७–६८]. रघुनाथपंताला चंदी प्रांताची मजमू दिल्याचेंच सभासद उल्लेखितो [कित्ता पृ. ७१]—शिवाजीनें रघुनाथपंतास आपल्या अष्टप्रधानांत स्थान

Scanned by CamScanner

दिलें असा उल्लेख सभासदानें कोठेंच केलेला नाहीं.—त्याला 'सरकारकुनां 'मध्यें श्रेष्ठत्व दिलें एवढेंच म्हटलें आहे [कित्ता पृ. ६२]--शिवदिग्विजयकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें व्यंकोजीची वागणूक राजकारणी पुरुषाची नाहीं असें दिसतांच रघुनाथ हणमंत्यानें त्यास राजकारणी उपदेश केला, त्यामुळें रागावून व्यंकोजीनें त्यास निरोपाचा विडा दिला व त्यामुळें तो शिवाजीकडे आला [शि. दि. पृ. २८७-९]; (२) शिवाजीकडे जाण्यापूर्वींच रघुनाथपंत भागानगरास गेला व मादण्णामार्फत शिवाजी-भागानगरकर तहाची पूर्वतयारी त्यानें केली [पृ. २९१-२९३]. (३) रघुनाथपंतानें मजमू देण्याची विनंति केल्यावरून शिवाजीनें ती त्याला निळो सोनदेवाच्या मृत्यूनंतर दिली [पृ. २९५]. (४) "आम्ही सेवक उगेच नाहीं. दुसरे स्थळीं गेलों तरी अर्धासनीं तुम्हांस बैसवूं, अगर आम्ही तुमचे अर्धासनीं येऊन बसूं" या रघुनाथपंतानें व्यंकोजीजवळ काढलेल्या शब्दांचा मान राखण्यासाठीं शिवाजीनें व्यंकोजीस जरब देण्याचें ठरविलें [पृ. २८९, पृ. २९६]. व्यंकोजीच्या पदरीं आपली शोभा जतन होणें शक्य नाहीं, असें रघुनाथपंतानें शिवाजीस आपल्या येण्यासंबंधीं दिलेलें कारण पृ. २९४ वर आलें आहे. एक्याण्णव क. बखरींत रघुनाथपंताचें शिवाजीकडे येण्याचें कारण शिवदिग्विजयांत जें सांगितलें आहे तेंच सांगितलें आहे. [ए. क. ब. पृ. १३२ क. ७५ साने प्रत]. राजवाडेप्रतींत हणमंते आधीं विजापुरकरांकडे गेले पण शिवाजीनें यवनांची सेवा करूं नका असें सांगून त्यांस परत आणलें, असें म्हटलें आहे [पृ. १३२, क ७५]--त्याच प्रतींत त्याच कलमांत निळो सोनदेवाच्या मृत्यूनंतर रघुनाथपंतास मजमू दिल्याचें म्हटलें आहे. कर्नाटकावर स्वारी करण्याची व व्यंकोजीजवळ अर्धा वांटा मागण्याची कल्पना रघुनाथपंतानें काढली असल्याचेंहि म्हटलें आहे [पृ. १३४ क. ७६, भारतवर्ष प्रत सोडून इतर प्रती].

रघुनाथ बल्लाळ सबनीस

इ. स. १६४२ च्या सुमारास शाहजीनें मुलकी अधिकारी पुण्यास शिवाजीकडे पाठविले त्यांत हासबनीस (Paymaster) म्हणून होता. [सभासद पा. ३ व ४;एक्याण्णव क.ब.कलम२४; Shivaji And His Times 4th ed. p. 33]—तो सबनीस केव्हां झाला याचा नक्की सन सांगतां येत नाहीं.—'चंद्रराव' मोऱ्यास आपल्या बाजूस वळविण्यासाठीं शिवाजीनें आपला हेजीब म्हणून त्यास पाठविलें [A History of the Mahratta by Duff p. 67.]. —सरकारांच्या मतें रघुनाथ बल्लाळानें दग्यानें चंद्रराव व सूर्यराव यांना मारलें [Shivaji And His Times 4th ed. p. 42]—ग्रँड डफच्या मतें कोरडयानें फक्त चंद्ररावास मारलें [History of the Mahrattas Vol I, p. 67]—सरदेसायांच्या मतें शिवाजीनें रघुनाथ बल्लाळाच्या हाताखालीं सैन्याची दुसरी तुकडी, (पहिली संभाजी कावजीच्या हाताखालीं होती) जावळीवर पाठविली तिच्याबरोबर झालेल्या युद्धांत हणमंतराव मोरे ठार झाला [New History of The Marathas Vol I, p. 112]—सरकारांनीं सभासद बखरीचें म्हणणें ग्राह्य धरलेलें आहे. —इ. स. १६४९ मध्यें शिवाजीनें त्या वेळीं दक्षिणचा सुभेदार असलेल्या राजपुत्र मुराद बक्ष याजकडे रघुनाथ बल्लाळास जुन्नर व अहमदनगर येथील परगण्यांची देशमुखी मिळविण्यासाठीं वकील म्हणून पाठविलें [Shivaji And His Times 4th ed. p. 37]—अवरंगजेब दक्षिणचा सुभेदार असतां मोगलांशीं तह करण्यासाठीं शिवाजीनें रघुनाथ बल्लाळास १६५८ मध्यें पाठविलें [Ibid p. 53]—शिवाजीच्या पलायनानंतर २० ऑगस्ट १६६६ रोजीं यास आग्र्यांत अटक झाली. ३ एप्रिल १६६७ रोजीं त्याचें दिल्लीहून पलायन झालें. [Source Book of M. H. Vol I-J. S. p. 35]

Scanned by CamScanner

राघो बल्लाळ अत्रे

डॉ. बाळकृष्णांच्या मताप्रमाणें १६४९ मध्यें शिवाजीनें राघो बल्लाळाला पहिला चिटणीस नेमलें [Shivaji The Great Vol I Part II, p. 26]. यास आधार त्यांनीं एक्याण्णव क. बखर ४७–४८ व सेनकृत शिवछत्रपति पा. ४ असा दिला आहे.—परंतु बाळकृष्णांच्या म्हणण्याला दुसरा भक्कम ऐतिहासिक पुरावा उपलब्ध नसल्यानें त्यांचें म्हणणें ग्राह्य धरतां येत नाहीं.—(१) रघुनाथ बल्लाळानें (१६५९ किंवा १६६० च्या सुमारास) विजापुरकरांकडून दाभोळ घेतल्याचा व तो शिवाजीचा तेथील सर्वप्रथम सुभेदार असल्याचा उल्लेख [अंजनवेल तालुक्याची वहिवाट—भा. इ. सं. मं. वार्षिक इतिवृत्त, शके १८३५, लेखांक ८५, पृ. ३२३]. (२) राघो बल्लाळ अत्रे असें संपूर्ण नांव पुरंदरे दफ्तर, भाग ३, पृ. १३० वर शिवकालीन देशपांडे करीन्यांत आहे. (३) राघो बल्लाळ दाभोळचा सुभेदार असल्याचा उल्लेख मे १६६२ च्या पोर्तुगीज पत्रांतहि आहे [प. सा. सं. २८०३].

रघुनाथ बल्लाळ सबनीस व राघो बल्लाळ अत्रे हे एकच काय ?

रघुनाथ बल्लाळ सबनीस व राघो बल्लाळ अत्रे या दोन वेगवेगळ्या व्यक्ती आहेत हें पुरंदरे दफ्तर भा. ३, ले. १५७ वरून सिद्ध होतें. त्यांत पृ. १५० वर स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, शिवाजीच्या अंमलांत रघुनाथ बल्लाळ सबनिसी करीत होते. त्यांना राघो बल्लाळ अत्र्याचा पूर्वज मुधाजी अत्रे यानें मौजे कोढित येथील आपलें ज्योतिष व कुलकर्ण १३० होनांस विकलें. तें परत घ्यावें या हेतूनें राघो बल्लाळ अत्र्यानें रघुनाथ बल्लाळ याची गांठ घेण्याचा प्रयत्न केला. पण तेवढ्यांत रघुनाथ बल्लाळ मृत्यु पावला. तेव्हां त्याचा मुलगा त्रिंबक रघुनाथ यास आपले पूर्वींचें कोढित गांवचें जोतिष व कुलकर्ण राघो बल्लाळानें शिवाजीकडून देवविण्यास लावलें. लेखांक शके १७३२ चा, नकल विठ्ठल बल्लाळ देशपांडे यांच्या घरीहून आणलेला आहे व 'अत्रे करीण्या' खालीं दिला आहे. या लेखांतील इतर माहिती कदाचित् खरी नसेल. पण रघुनाथ बल्लाळ व राघो बल्लाळ या दोन व्यक्ती निराळ्या असल्याचें त्यांत सांगितलें आहे तें खोटें मानण्याचें कारण नाहीं.—रघुनाथ बल्लाळ सबनीस म्हणजे रघुनाथपंत कोरडे नव्हे हें सभासदावरून स्पष्ट आहे. रघुनाथपंत कोरड्याचा उल्लेख जेथें येतो तेथें सभासद रघुनाथपंत कोरडे असा स्पष्ट उल्लेख करतो—रघुनाथपंत कोरडे व राघो बल्लाळ अत्रे या दोन वेगळ्या व्यक्ती होत्या हें कळण्यासाठीं पाहा—कृ. वा. पुरंदऱ्यांचा लेख 'राघो बल्लाळ अत्रे व त्यांचे भाऊ' [भा. इ. सं. मं. 'त्रैमासिक' वर्ष ५, १९२४, पृ. ९–१२].

राजकुंवरबाई

हिच्याविषयींचा उल्लेख पिलाजी शिर्के व शिवाजी यांच्यांत दाभोळ वतनासंबंधीं जें बोलणें झालें त्यांत आला आहे [राजा शिवछत्रपति खं. ८ पृ. ५१; आधार शि. च. सा खं. ३।४३८].

राजाराम

२४ फेब्रु १६७० रोजीं राजारामाचा रायगड येथें जन्म [Source B. of M. H. Vol I–J. S. p. 36]—७ मार्च १६८० रोजीं राजारामाची मुंज [Ibid p. 41]— १५ मार्च १६८० रोजीं राजारामाचा प्रतापराव गुजराच्या मुलीशीं रायगडला विवाह [Ibid p. 47]—राजाराम जन्मतःच पालथा निपजल्याची व शिवाजीच्या त्या वेळच्या हजरजबाबीपणाची गोष्ट सभासद बखरींत आली आहे: "त्यामध्यें मोहित्यांची कन्या सोयराबाई गरोदर होती. तीस पुत्र जाहला. तो पालथा उपजला. राजियास वर्तमान सांगितलें. राजे म्हणूं लागले

कीं. "दिल्लीची पातशाई पालथी घालील" असें बोलिले. मग ज्योतिषी म्हणों लागले कीं, "थोर राजा होईल. शिवाजी राजियाहून विशेष कीर्ति होईल" असें भविष्य केलें. मग राजियांनीं राजाराम म्हणोन नांव ठेविलें" [क्र. अ. सभासद-विरचित शिवछत्रपतीचें चरित्र-सं. का. ना. साने, सन १८८९, दुसरी आ. पृ.५६]. अशीच हकीकत श्रीशिवदिग्विजयांत पृ. २२५ वर व चिटणीस बखरींत पृ. १४६ वर आली आहे—चिटणिसांनीं बसरूरच्या स्वारीनंतर ताबडतोब ही गोष्ट घडल्याचें दिलें आहे. दोन्हीहि बखरींनीं राजारामजन्माचा शक १५८३ असा चुकीचा दिला आहे. शेडगांवकर बखरींत दिल्लीची पातशाही राजाराम पालथी घालील असें म्हणण्याऐवजीं तो चार पादशाई बुडवून पालथ्या घालील असे लोक म्हणूं लागल्याचें (शिवाजी नव्हे) आलें आहे. [पृ. ३८].

रामचंद्र नीळकंठ

सबनीस जंजीरे सिंधुदुर्ग १६६८ [शि. च. सा. खं. ३-४२६]—शिवाजीच्या मृत्यूसमयीं रायगडास असावा. संभाजीच्या कारकीर्दींत सचिव असावा. शंकराजी पंताला सचिवपद दिल्यानंतर रामचंद्रपंताला अमात्य केला असावा—१६९१ च्या एप्रिल महिन्यांत अमात्य आहे [चाफळ लेखांक ७६].

रामदासस्वामी

रामदासस्वामींनीं शिवाजीस स्वप्नांत दर्शन दिलें. [चिटणीस ब. सं. साने, १९२४, पृ. ८७]—रामदासस्वामींचें शिवाजीस पत्र [कित्ता पृ. ८९-९०]—चाफळ येथें शिवाजीस स्वामींचें दर्शन व स्वामींनीं त्यास भक्तिपर उपदेश केला [कित्ता पृ. ९१, ९२]—सातान्यास शिवाजीनें शाहजीसह स्वामींचें दर्शन घेतलें [कित्ता पृ. १९६]—कर्नाटकाहून परत आल्यावर शिवाजीनें सातान्यास जाऊन स्वामींचें दर्शन घेतलें [कित्ता पृ. २९४]—राज्याभिषेक करून घेण्यापूर्वीं शिवाजीनें स्वामींचें अनुमोदन घेतलें [कित्ता पृ.३२४]—रामदासांनीं 'जोहारा'बद्दल 'राम राम' सुरू करण्यास शिवाजीच्या लोकांस सांगितलें. चाफळास शिवाजीनें रामदासस्वामींसाठीं नेमणूक करून दिली. मारुतीला ग्रामदेवता करण्याबद्दल स्वामींची शिवाजीस आज्ञा झाली [कित्ता पृ. ३४५]—रामदासांनीं जंजिऱ्याच्या दुर्गमतेबद्दल काढलेले उद्गार शिवदिग्विजयांत आले आहेत. [शि. दि. पृ. १९१]—रामदासांनीं राजपुत्र संभाजीस केलेला नीतीचा व दासबोधांतील उपदेश [कित्ता पृ. २२६]—रायगडावर एका गोसाव्याचें ध्रुवाख्यान ऐकून सद्गुरुभेटीविषयीं शिवाजीस तळमळ लागली.—जगदंबेनें शिवाजीस देवळांत निद्रेंत दृष्टांत देऊन रामदासांस शरण जाण्याची आज्ञा केली [शि. दि. पृ. २२७]—स्वामीदर्शनासाठीं शिवाजीचें चाफळास गमन झालें. परंतु त्याच्या पदरीं निराशा पडली. नंतर प्रतापगडावर शिवाजीचें गमन झालें. तेथें स्वप्नांत स्वामींनीं दिलेलें दर्शन व केलेला महत्त्वाचा उपदेश—"बाबा, आम्ही...परम सादर असावें [शि. दि. पृ. २२८-२९]—शिवाजी माहुली येथें असतांना स्वामींचें त्यास आलेलें पत्र [पृ. २२९-३०]—शिंगणवाडीस मारुतीच्या देवळासमोरील बागेंत शिवाजी व रामदास यांची भेट. शिवाजीनें स्वामींची केलेली पूजा व स्वामींनीं त्यास केलेला त्रयोदशाक्षरमंत्राचा उपदेश [शि. दि. पृ. २३३]—स्वामींच्या शिष्यांसंबंधीं उल्लेख, विठ्ठल व भानजी गोसावी [शि. दि. पृ. २२७]; आका, कल्याण व दिवाकर गोसावी, वेणुबाई [शि. दि. पृ. २३१-३४]—शिवाजीनें आग्र्यास जाण्याविषयीं स्वामींचा घेतलेला सल्ला व स्वामींनीं दिलेला होकार [शि. दि. पृ. २४२]—शिवाजीचें स्वामींस आपणाकडे येण्यासंबंधींचें पत्र व स्वामींचें शिवाजीस धर्मोपदेशपर व त्याच्या

वर्णनपर उत्तर [शि. दि. पृ. ३८५]—स्वामींचा शिवाजीस अध्यात्मपर उपदेश [शि. दि. पृ. ३८६–३९६]—स्वामींचा राजपुत्र संभाजीस उपदेश [४०२–४]—स्वामी शिवराज्याभिषेकसमयीं गडावर असून गागाभट्टादिकांस अभिषेकासंबंधीं सूचना देत [शि. दि. पृ. ४२२–३]—सईबाईच्या आजाराच्या वेळीं स्वामींचा शिवाजीस उपदेश [शि. दि. पृ. ४४३–४४५]—जिजाबाईचे मृत्युसमयीं स्वामी हजर [शि. दि. पृ. ४५३]—स्वामींच्या उपदेशाप्रमाणें शिवाजीची योगधारणा [शि. दि. पृ. ४६१]—पुष्कळ दिवस प्रयत्न केल्यावर राजपुरी हातास लागेल असें स्वामींचें शिवाजीस सांगणें. स्वामींनीं भागानगर, वऱ्हाड, खानदेश, बागलाण, माळवा, गुजरात येथें गांव शिवाजीकडे इनाम मागितले. [ए. क. ब. पृ. १२६, साने प्रत क. ७४]—संभाजीस स्वामींजवळ परळी येथें ठेवण्यांत आलें [कित्ता पृ. १४९ साने प्र. क. ८०]—कॉस्म द ग्वार्द यानें लिहिलेल्या शिवचरित्रांत 'रामजी'चा जो उल्लेख आला आहे, तो रामदासांविषयीं असावा. रामदासी बाड क्र. ८९२ मध्यें ३१।१२।१८६१ च्या सनदेंत 'श्री रामजी संस्थान'चा उल्लेख आहे. रामदासांनीं श्रीरामजीची उपासना महाराष्ट्रांत पुढें आणल्यानें परकीयांना रामजी व रामदास एकच वाटले असावेत (रामदासी मालेंतील भा. २९ वा, श्रीरामदासीचीं ऐतिहासिक टिपणें. टिपण ३ रें पाहा; श्रीरामदासी संशोधन, खं. २, पृ. १६५–२६६]—शके १५७६ ते १५८६ व नंतर अनेक वेळां रामदासस्वामींचें वास्तव्य शिवथरघळींत होतें. ते त्या घळींत असतां व शिवाजी बीरवाडीस असतां व मध्यें काळ नदीला महापूर आला असतां समर्थांनीं शिवाजीस चमत्काररूपें दर्शन दिल्याची कथा श्रीसमर्थप्रतापांत आहे व तिला कागदपत्रांचा आधार आहे असें श्री. देव म्हणतात [श्री रामदासी संशोधन, खं. २, पृ. ४२७]—शिवाजी–रामदास भेट व अनुग्रह यांबद्दलची हकीकत बाड क्र. १२८५ मध्यें आहे [रामदासी संशोधन खं. २ पृ. ३३४]. समर्थांनीं दासबोध कां रचला याचें कारण एके ठिकाणीं असें आहे :

> शिवनृपविरक्ति पाहुनि तद्बोधास्तव चि
> विरचिलें ग्रंथा।
>
> श्री दासबोध नामक मुमुक्षुला भक्तिचा
> सुलभ पंथा॥

[बाड क्र. १२८५, श्रीरामदासी संशोधन, खं. २, पृ. ३३४]—समर्थशिष्य वासुदेव गोसाव्याचा शिवाजीनें सांभाळ केल्याची हकीकत रामदासी पत्रांत येते ती अशी : "(रामदास) स्वामीचे शिष्य वासुदेवस्वामी हे समर्थांचा निरोप घेऊन मौजे कऱ्हेरीस शिरवळ प्रांतीं राहिले, त्यांचा सांभाळ महाराज शिवाजी यांनीं करून मठ मौजे मजकुरीं बांधोन देविला..." [बाड क्र. ६१५, श्रीरामदासी संशोधन खं. २, पृ. ४९]—वासुदेवस्वामीस श. १५९३ त शिवाजीनें सनद करून दिली होती असा उल्लेख आढळतो [सांप्रदायिक विविध विषयांक ९० व कागदपत्रांतील लेखांक ५५९; कित्ता पृ. ४९]. राजारामाच्या लग्नापूर्वीं शिवाजी-रामदास भेट झाल्याचें वर्णनहि कांहीं ठिकाणीं आढळतें. राजारामाचें लग्न आपण उरकून येतों असें मोगलांकडून परत आलेल्या संभाजीस सांगून शिवाजी रायगडास गेला. तेथें जाण्यापूर्वीं त्यानें समर्थांची भेट घेतली. समर्थ व छत्रपति महिनाभर एकत्र राहिले [सांप्रदायिक वि. वि. खं १, लेख २१]—रामदासस्वामींच्या मृत्यूचा उल्लेख रामदासी पत्रांत पुढीलप्रमाणें आहे : "शके १६०३ दुर्मति नाम संवछरे माघ व ९ स रामदासस्वामी श्रीरामचंद्राचें स्मरण करून परळी किल्ल्यावर शांत जाले" [बाड क्र. ५४८, श्रीरामदासी संशोधन, खं. २, पृ. १५—शं. श्री. देव.]

शिवाजीच्या मृत्यूनंतर लवकरच छत्रपति संभाजी रायगडाहून परळीस समर्थांच्या भेटीस आला असतां आपली प्रकृति बिघडल्याचें कारण सांगून त्यांनीं त्याची भेट घेतली नाहीं व शिवाजीप्रमाणें राज्य करावें असें सांगून पाठविलें. [वाड क्र. ५४८; रामदासी संशोधन खं. २, पृ. १४]

रामाजी पांगेरा

सभासदानें कणेरागडच्या युद्धांत ज्याचें वर्णन केलें तो रामाजी पांगेरा व शिवभारतांतील रामः पांगरिकः [शि. भा. अ. २२।३] एकच असावेत. अफजलखानाच्या वधानंतर त्याच्या सैन्यावर शिवाजीच्या ज्या पायदळप्रमुखांनीं हल्ला केला त्यांत रामाजी असून त्याजजवळ एक हजार पायदळ आहे.

राहूजी सोमनाथ

(मार्च १६६१ मध्यें राजापूर काबीज केल्यावर) शिवाजीनें राजापूर येथील व्यवस्था पाहण्यासाठीं व (इंग्रज) कैद्यांच्या सुखसोयींकडे लक्ष पुरविण्यासाठीं राहूजीची नेमणूक केली [New History of the Marathas Vol I by Sardesai p. 141]—शिवाजीनें त्याला कुडाळचा सुभेदार नेमलें [प. सा. सं. ९४८]. (१) प्रतिनिधिपद राजारामानें प्रथम निर्माण केलें नसून तें पूर्वींच शिवाजीनें निर्माण केल्याचें श्री. य.ग. फफ्यांचें मत आहे. शिवाजीनें कर्नाटकच्या स्वारीस निघतांना जी व्यवस्था करून ठेविली तींत रायगडावर राहु नामक ब्राह्मणास राजप्रतिनिधि म्हणन नेमलें [परमानंदकाव्यम् पृ. ५९, श्लो. १२४; पृ. ६८ श्लो. १, २, ३, पाहा सह्याद्रि, एप्रिल १९५३, पृ. १९८-९]—फफ्यांचें म्हणणें खरें समजण्यास शि. च. सा. खं. १० ले. १६ या पत्राचा आधार आहे. हें पत्र म्हणजे छत्रपति राजारामानें बहिरजी नाईक घाटगे, दिमती रत्नशाला, सेवक राजमंडल, किल्ले रायगड यास लिहिलें आहे. त्यावरून राहूजी सोमनाथ १६८९ पर्यंत जिवंत असल्याचें ठरतें (२) आग्र्याहून परत आल्यावर मोगलांशीं तह करण्यासाठीं शिवाजीनें संभाजी, प्रतापराव व प्रल्हाद निराजी यांस अवरंगाबादेस पाठविलें. त्यांबरोबर सुभेदार राहूजी सोमनाथ कारकून होता. शाहजाद्यानें त्यांची भेट घेऊन वऱ्हाडांत पंधरा लाख होनांची जागीर दिली. त्या मुलुखांत राहूजी सोमनाथास सरसुभेदार म्हणून नेमण्यांत आलें [सभा. पृ. ४७] (३) शिवाजीनें आपल्या मृत्यूसमयीं ज्या लोकांस जवळ बोलावून स्वराज्यासंबंधीं पुढील भविष्य सांगितल्याचें सभासद सांगतो त्यांत त्यानें राहूजी सोमनाथाचें नांव दिलें आहे [सभा. पृ. ८२] राहूजीला कुडाळ प्रांताचा सुभेदार नेमल्याचा उल्लेख पोर्तुगीज व्हाइसरॉय २३ जुलै, १६६३ त राहूजीस लिहिलेल्या पत्रांत करतो [शिवराज्य व शिवकाल--वा. कृ. भावे पृ. १८१].

रूपाजी भोसले

यानें सालेरीच्या युद्धांत पराक्रम गाजविला [सभासद ब., सं. साने १८९३ दुसरी आ. पृ. ५८]--शिवाजीनें संभाजीस आपल्या राज्यव्यवस्थेची माहिती दिली, त्यांत शिले-दारांच्या यादींत रूपाजीचें नांव आलें आहे [कित्ता पृ. ७६]—हा उमराणीच्या लढाईंत तेलंगी सैन्यासह मराठ्यांच्या बाजूनें लढला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४६, अ ५, श्लो. ७८].

लखम सावंत

हा कुडाळचा देसाई होता—५ मार्च १६५९ च्या तहानें त्यानें शिवाजीचें स्वामित्व स्वीकारलें, असें बाळकृष्ण म्हणतात [Shivaji The Great Vol I part II by Bal-krishna p. 586]--फेब्रुवारी १६६० मध्यें शिवाजीच्या लोकांचा कुडाळ येथील किल्ल्यावर हल्ला झाला व तो किल्ला त्यांनीं घेतला. लखम सावंतानें १८ मार्च १६६० रोजीं तो परत

घेतला [Shivaji The Founder of Maratha Swaraj by Vaidya p. 112]—१६६४ मध्यें शिवाजीनें कुडाळवर स्वारी केली. त्या वेळीं लखम सावंत व गोव्याच्या उत्तरेकडील देसायांनीं त्याला विरोध केला. परंतु त्यांचा पराभव झाला. त्यांच्या जमिनी गेल्या व पोर्तुगिजांच्या बारदेस जिल्ह्यांत त्यांना पळावें लागलें [Shivaji And His Times 4th ed. p. 337].

विठोजी शिंदे

३० ऑक्टो. ते २८ नोव्हें. १६७३ दरम्यानच्या कालांत याची विजापूरचा सरदार शर्जाखानाशीं लढाई झाली व त्या लढाईंत विठोजी मृत्यु पावला [Source B. of M. H. Vol 1 J. S. p. 37] मराठ्यांनीं बहलोल-खानाच्या सैन्यास उमराणीस एका तलावाजवळ वेढलें. त्या वेळीं सिद्दी हिलाल आघाडीवर होता. त्याच्या मागें एका कोसावर विठोजी शिंदे राहिला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४३, अ ५, श्लोक ५७]—उमराणीच्या लढाईंत विठोजी विठ्ठल पीलदेवासह शत्रूवर एका बाजूनें चाल करून गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४६, अ. ५ श्लो. ८०].

विठ्ठल पीलदेव

मराठ्यांनीं बहलोलखानास उमराणीस एका तलावाजवळ वेढलें, त्या वेळीं विठ्ठल पीलदेव हा कृष्णाजी भास्करासह शत्रूच्या पिछाडीस सज्ज उभा होता [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४३, अ. ५, श्लोक ५७]—याच लढाईत विठ्ठल पीलदेव विठोजी शिंद्यासह शत्रूवर एका बाजूनें चालून गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४६, अ. ५, श्लो. ८०].

विठ्ठल पंडित

इ. स. १६६९ मध्यें शिवाजीनें जंजिऱ्यास वेढा घातल्यावर गोव्याच्या पोर्तुगीज व्हाइसरॉयनें आपल्या सर्व पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांस सिद्दीस मदत करण्याबद्दलचे हुकूम दिले. तेव्हां शिवाजीनें विठ्ठल पंडित यास गोव्यास पाठवून पोर्तुगिजांशीं तहाच्या वाटाघाटी चालविल्या. या वाटाघटींतून निश्चित अशी कोणतीच गोष्ट बाहेर पडली नाहीं [Shivaji The Great Vol. II P. I Pp. 311-16].

विश्वनाथ

शृंगारपुरास शिवाजीनें संभाजीस विश्वनाथ या साधुपुरुषाच्या हाताखालीं ठेवलें. [परमानंद-काव्यम् अ. ५।११-१६; छत्रपति संभाजी महाराज पृ. ६७].

विसाजी कुमदेऊ

हा चौलचा सुभेदार असल्याचा उल्लेख शि. च. सा. खं. ९, ले. ९७ या १६७३ च्या पत्रांत आहे. कवींद्र गोसावी त्यास चिरंजीव असें पत्रांत म्हणतो. यावरून बहुधा तो कवींद्राचा जांवई असावा. तो फोंड्याचा सुभेदार असल्याचा उल्लेख इंग्रजांच्या पत्रांत आहे.

विसाजी बल्लाळ

याचा उल्लेख 'सुभेदार व कारकून महाल सरदेशमुखी सरकार महाल त ॥ पुणें प्रति राजश्री शिवाजी राजे दंडवत' असा आला आहे [पुरंदरे दफ्तर भाग ३, ले. १५४]—मराठ्यांनीं बहलोलखानास उमराणीस एका तलावाजवळ वेढलें त्या वेळीं विसो ऊर्फ विसाजी बल्लाळाकडे शत्रुसैन्याभोंवतीं घिरट्या घालण्याची कामगिरी होती [पर्णालपर्वत-ग्रहणाख्यानम् पृ. ४३, अ. ५ श्लो. ५८].

व्यंकोजी

हा शाहजीची द्वितीय पत्नी तुकाबाई हिचा मुलगा व शिवाजीचा सावत्र भाऊ होता.—इ. स. १६६४ मध्यें शाहजी वारल्यावर तो बंगळूरच्या जागिरीचा मालक झाला.—स्वतःला तो विजापुरकरांचा मांडलिक म्हणवी—इ. स. १६६४ त विजापुरी सरदार खवासखान हा शिवाजीच्या ताब्यांतील कुडाळ प्रांतावर चाल करून गेला त्या वेळीं व्यंकोजी त्याच्या मदतीस

गेला होता. शिवाजीनें खवासखानाचा पराभव केला व व्यंकोजीच्या अपराधाकडे दुर्लक्ष केलें [भा. इ. सं. मं. त्रै. ११, पृ. ४७; New Hist. of the Marathas Vol I, Pp. 151, 153]—१४ एप्रिल ते १२ मे १६६७ दरम्यानच्या काळांत व्यंकोजीनें बहिलोलखाना-बरोबर शिवाजीच्या रांगणा किल्ल्यास वेढा घातला. परंतु शिवाजीनें तो वेढा मारून काढला. [Source B. of M. H. Vol I-J. S. p. 35]—इ. स. १६७३ त मदुरेच्या नायकानें तंजावरचें राज्य घेऊन तेथील राजास ठार मारलें. तेव्हां त्याला हांकून देण्यासाठीं व पूर्वीच्या तंजावरच्या राजाच्या मुलास तंजावरच्या गादीवर बसविण्यासाठीं विजापुरी सरदार इखलासखान यानें व्यंकोजीस तंजावरावर स्वारी करण्यास पाठविलें. व्यंकोजीनें मदुरेचा नायक व त्याचा भाऊ यांच्यांत फूट पाडून तंजावरचें राज्य जिंकलें [Father Freire's letter—History of the Nayaks of Madura p. 279] —व्यंकोजीनें तंजावर १२ जाने. १६७६ रोजीं जिंकलें व तें हातीं येतांच ५ मार्च १६७६ रोजीं त्यानें स्वतःस राज्याभिषेक करून घेतला व स्वतःच तंजावरचा स्वतंत्र राजा बनला. [Martin Vol I 603, II 9, 35; प. सा. सं. १८६२]—त्यानंतर व्यंकोजी नागापट्टमवर चालून गेला व त्याच्या आसपासचीं डच कंपनीचीं गांवें त्यानें जाळलीं. डचांचीं Tulpenburgh, Veluw, Odyck हीं जहाजें सीलोनहून आलीं व त्यांनीं व्यंकोजीस हाकलून दिलें [Dagh Reg. 28 th Sept. 1676 p. 235]—कर्नाटकच्या स्वारीवर असतांना शिवाजीनें व्यंकोजीस आपल्या भेटीस बोलाविलें. (तिरुमलवाडी येथें) जुलै किंवा ऑगस्ट १६७७ त दोघांची भेट [Source B. of M. H. Vol. I—J. S. p. 39] —शिवाजीनें व्यंकोजीच्या जागिरींतील आपला वांटा मागितला. व्यंकोजीनें नकार दिला व गुप्तपणें रात्रीं शिवाजीच्या तळावरून पलायन केलें. पत्रें लिहूनहि व्यंकोजी परत येईना तेव्हां शिवाजीनें त्याच्या जागिरींतील बंगळूर, कोलार, होसकोटें वगैरे मुलूख जिंकला [प. सा. सं. १९५७ ERS. II, 240 p. 130; Martin II 112; सभा. पृ. ९०; एक्या. क. ब. ८२–३] —[ऑक्टो. १६७७ त व्यंकोजी व हंबीरराव मोहिते यांत अहिरी येथें लढाई झाली. व्यंकोजीचा पराभव झाला व त्याचें त्रिवादीस पलायन झालें [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 40]. शिवाजीचा व्यंकोजीशीं तह झाला.—त्यांतील १२व्या कलमाप्रमाणें असें ठरलें कीं, व्यंकोजीनें विजापूर दरबारचे चाकर म्हणून राहूं नये. प्रसंगीं विजापूर दरबारला मदत करावयाची असल्यास मित्र म्हणून करावी. १५ व्या कलमाप्रमाणें शिवाजीनें बंगळूर, होसकोटें व सिरलकटें हे प्रांत व्यंकोजीची पत्नी दीपाबाई हिच्या नांवानें करून दिले. तिच्या पश्चात् ते तिच्या मुलीच्या अगर तिनें ठरविलेल्या वारसाच्या मालकीचे व्हावेत असेंहि त्यानें ठरवून दिलें. १६ व्या कलमाप्रमाणें तंजावर व त्याच्या आसपासचा ७ लक्ष होनांचा मुलूख शिवाजीनें व्यंकोजीस दिला. [New History of the Marathas Vol I, Pp. 242-43; Dr. Sen's Shiva Chhatrapati Pp.232-36]—शिवाजीच्या मृत्यूनंतर व्यंकोजी ५ वर्षें जगला. परंतु त्या काळांतील त्याच्या तंजावरमधील कार्याविषयीं माहिती मिळत नाहीं—शिवाजीचे कर्नाटकांतील अधिकारी आपणास न विचारतांच कारभार करतात या विचारानें तो राजकारणाबाबत उदासीनच बनला. [New History of The Marathas Vol. I, p. 243] —फादर फ्रायरचे व्यंकोजीबद्दल उद्गारः "Vyankoji sought to make himself beloved by the people. The justice and wisdom of his government began to close the

Scanned by CamScanner

wounds of the preceding reign and to develop the natural resources of the country. By repairing canals and tanks he gave fertility to the vast fields which had been left untilled for many years, and the last harvest (of 1676) has surpassed all that was seen before" [Sarkar's House of Shivaji p. 33]—शिवाजीचें व्यंकोजीशीं वागणें किती समजूतदारपणाचें होतें हें त्यानें व्यंकोजीस लिहिलेल्या पत्रावरून दिसतें. [Shivaji The Great Vol II, Part I, Pp. 284-86]—शिवाजीचें वागणें न्याय्यहि होतें. कारण व्यंकोजी हा शिवाजीचे शत्रु विजापुरकर यांचा ताबेदार म्हणून असल्यानें त्याच्या मुलुखावर स्वारी म्हणजे शत्रूच्या मुलुखावर स्वारी होती. खवासखानाबरोबर शिवाजीच्या झालेल्या युद्धांत व्यंकोजीनें विजापुरकरांच्या बाजूनें पराक्रम गाजवला म्हणून त्यास आदिलशाहानें दोन गांव इनाम दिले [भा. इ. सं. मं. त्रै. व. ११-१०; पाहा राजा शिवछत्रपति खं. ६ पृ. ३२ लेखक ब. मो. पुरंदरे] विल्क्सच्या म्हणण्याप्रमाणें १६६२ ते ७० पर्यंतच्या काळांत व्यंकोजी शाहजीच्या जागिरीचा पूर्ण अधिकार उपभोगतांना दिसतो. [History of Mysore Vol I 1869 ed. p. 48]—या काळांत तो बंगळूरला होता.—शिवाजीनें व्यंकोजीस जीं पत्रें धाडलीं तीं एकंदर पांच असून त्यांपैकीं दोन पत्रें 'तंजावरच्या राजघराण्यां'त आलीं आहेत. पृ. ३६ ते ३८ वरील पत्रांत शिवाजी कर्नाटकच्या जागिरीचा अर्धा वांटा मागत आहे व त्याबद्दल व्यंकोजीस पन्हाळ्याजवळील तीन लक्षांची जागीर देण्यास तयार असल्याचें लिहीत आहे. पृ; ४२-४३ वरील पत्रांत शिवाजी व्यंकोजीस पुरुषार्थ गाजविण्याबद्दल लिहीत आहे. तिसरें पत्र बाळशास्त्री हरदास यांच्या 'पुण्यश्लोक शिवाजी' भा. ३ पृ, ३७०-३७९ वर आलें आहे. पत्रांचे पत्रसारसंग्रहांतील क्रमांक २०९५, २२३६, २३३२ हे आहेत. 'तंजावरचें राजघराणें' या पुस्तकांत व्यंकोजी व रघुनाथपंत हणमंते यांसंबंधीं बरीच हकीकत आली आहे ती अशी : तंजावरची गादी प्राप्त झाल्यावर व्यंकोजीस गर्व उत्पन्न होऊन त्यानें जुन्या स्वामिनिष्ठ व राजकारणचतुर मुत्सद्द्यांची सल्लामसलत ऐकण्याचें सोडून दिलें. रघुनाथपंतासारख्या नांवाजलेल्या मुत्सद्द्याचा त्यानें अनेक वेळां अपमान केल्यानें तो कंटाळून शिवाजीकडे गेला व आपल्या मुत्सद्दीपणाचा प्रभाव व्यंकोजीस दाखविण्याचा त्यानें निश्चय केला [इतिहाससंग्रह—सं. पारसनीस पृ. ३३]—व्यंकोजीच्या तंजावरच्या स्वारीसंबंधानें 'तंजावरच्या राजघराण्यां'तील हकीकत व सरकार आणि बाळकृष्ण यांनीं दिलेली हकीकत यांतील फरक असा आढळतोः (१) व्यंकोजी तंजावरच्या गादीचा अभिषिक्त राजा झाल्याचा सन सरकारांनीं १२ जाने. १६७६ दिला आहे [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 268] तर 'तंजावरच्या राजघराण्यां'त चैत्र शुद्ध १, शके १५९७ अशी तारीख दिली आहे [इतिहाससंग्रह, सं. पारसनीस पृ. ३१]—सरकारांनीं मार्तिनच्या डायरीचा आधार घेतला आहे, तर 'तंजावरच्या राजघराण्यां'त 'भोसलवंशम्' या तामिळ ग्रंथाचा आधार दिलेला आहे. (२) सरकारांनीं व्यंकोजीनें तंजावरच्या राज्यकर्त्यांत फूट पाडून तें राज्य घेतलें असें म्हटलें आहे, [Shivaji And His Times, 4th ed, p. 268] तर 'तंजावरच्या राजघराण्यां'त त्यानें तें लढून घेतलें असें म्हटलें आहे. [इतिहाससंग्रह, सं. पारसनीस पृ. ३०] (३) 'तंजावरच्या राजघराण्यां'त विजापूर दरबारनें कादिल अलासखान व अबदुलअल्ली हे दोन वजीर तंजावरास व्यंकोजीबरोबर पाठविले व त्यांच्या साहाय्यानें व्यंकोजीनें तंजावर घेतलें, असें आलें आहे [इतिहाससंग्रह, सं. पारसनीस पृ. २९].—पुढें याच वजिरांनीं विजारपूरच्या

बादशहाची संमति मिळवून व्यंकोजीस गादीवर बसविलें, असेंहि त्यांत म्हटलें आहे. [इतिहाससंग्रह, सं. पारसनीस. पृ. ३१]—सरकार व बाळकृष्ण दोघेहि वरील वजिरांच्या नांवांचा उल्लेख करीत नाहींत. त्याचप्रमाणें दोघेहि, व्यंकोजीनें विजापूर दरबारास न विचारतां तंजावरची गादी बळकाविली, असें म्हणतात [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 268; Shivaji The Great Vol II Part I p. 224]—शिवाजी व व्यंकोजी यांच्या तिरुमलवाडी येथील भेटीच्या वेळीं व्यंकोजी शिवाजी आपल्यास कैद करील या शंकेनें भिऊन पळाला, असें 'तंजावरच्या राजघराण्यां'त म्हटलेलें नाहीं—शिवाजीनें शाहजीच्या कर्नाटकांतील राज्याचा अर्धा वांटा व्यंकोजीनें आपणास द्यावा याबद्दल त्याची खूप समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला; व्यंकोजी ऐकेना, तेव्हां त्यास कैद करावें असेंहि शिवाजीस वाटलें; परंतु आपल्या कीर्तीस काळिमा लागेल या विचारानें त्यानें तो विचार मनांतून काढून टाकिला व व्यंकोजीस निरोप दिला. नंतर व्यंकोजी तंजावरास गेला. अशी हकीकत वरील ग्रंथांत आली आहे. [इतिहाससंग्रह, सं. पारसनीस पृ. ३४–३५] सरकार [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 287-88] व डॉ. बाळकृष्ण [Shivaji The Great. Vol II, Part I] व्यंकोजी तिरुमलवाडी येथून गुपचूप पळाल्याची हकीकत देतात.

तंजावर येथील जागीर कोणीं स्थापन केली, शाहजीनें कीं व्यंकोजीनें या वादाचा वृत्तांत 'तंजावरच्या राजघराण्यां'त १५ ते २५ पानांवर आला आहे—तंजावरची जागीर शाहजीनें प्रथम मिळविली, या म्हणण्याला आधार 'शिवदिग्विजय पृ. २०८, ग्रँट डफ [History of the Mahrattas p. 90 old edition], व 'प्रतापवंशावळी'चा आहे. व्यंकोजीनें तंजावरची जागीर प्रथम मिळविली, या म्हणण्याला आधार 'भोसलवंशम्' व 'नरपतिविजयम्' या तामिळ ग्रंथांचा आहे [पाहा—तंजावरचें राजघराणें पृ. २८–३२].

शाइस्तेखान

इ. स. १६६० च्या सुरुवातीस खानानें शिवाजीवर उत्तरेकडून मोहीम सुरू केली. २५ फेब्रु. १६६० रोजीं त्यानें अहमदनगर सोडलें व दक्षिणेकडे पुणें जिल्ह्याच्या पूर्व बाजूनें तो निघाला [Shivaji And His Times, 4th ed. p 77]. त्याचा मार्ग पुढीलप्रमाणें होताः सोनवडी, सुपें, बारामती, होळ, शिरवळ, शिवापूर, सासवड, चाकण, पुणें, [Ibid p. 77-8]—चाकणचा किल्ला २५ सप्टें. ते २३ ऑक्टो. १६६० च्या दरम्यान खानानें घेतला व नंतर तो पुण्यास गेला [Source Book of Maratha History, Vol I—J. S. p. 32]—कारतलबखानाची कोंकणांतील शिवाजीचा मुलूख जिंकण्यासाठीं नेमणूक होऊन त्याची व शिवाजीची उंबरखिंडींत २ किंवा ३ फेब्रुवारी १६६१ त लढाई झाली—शिवाजीचा जय झाला [Source Book of Maratha History, Vol. I—J. S. p. 32]—मे १६६१ मध्यें मोगलांनीं कल्याण काबीज केलें. [Shivaji And His Times 4th ed. p. 85]—५ एप्रिल १६६३ रोजीं शिवाजीनें स्वतः पुण्यावर धाड घालून शाइस्तेखानास चकित केलें. शाइस्तेखानाचा हात कापला गेला व तो पळाला. त्याचा मुलगा अब्दुल फतेह मारला गेला. शिवाजीनें लाल महालांत प्रवेश केला. कान्होजी नाइकाचा मुलगा चांदजी नाईक हा या चकमकींत त्याच्याबरोबर होता सर्जेरावाला नदीपलीकडे कांहीं घोडेस्वारांसह ठेवलें होतें. लाल महालाच्या दिंडी दरवाजानें बाहेर पडतांच शिवाजी घोड्यावर बसला व घोडेस्वारांसह कर्यात मावळाकडे निघाला. [Source Book of Maratha History, Vol I—J. S. p. 33]—शाइस्तेखान–प्रकरणाचे आधार पुढीलप्रमाणें आहेत : बखरी; शि. च. वृ. सं. २। पृ. ६४, ३। पृ. ६८ व ६९; प. सा. सं. ले.

९३०, ९३५, ९३७, ९३९; जेधे शका. व करीणा; शि. च. सा. खं. ५।७७४; Foreign B. of Shivaji 197-8; खाफीखान. अवरंगजेबानें शाइस्तेखानास शिवाजीवर कां पाठविलें याचीं कारणें : (१) शिवाजीनें १६५७ त जुन्नर व अहमदनगर हीं शहरें लुटलीं त्याचा वचपा काढण्यासाठीं [जे. श., सभा. व प. सा. सं. ले. ७३९]. (२) आदिलशहानें अवरंगजेबास मदत पाठविण्याबद्दल अर्ज केला [शि. भा. २४।२४ व २५।३२-३४; पाहा राजा शिवछत्रपति भा. ४, ब. मो. पुरंदरे, पृ. ६२]. —जून १६५९ मध्यें शाइस्तेखानाची दक्षिणचा सुभेदार म्हणून शाहजादा मुअज्जमच्या जागीं नेमणूक झाली [मासिर–इ–आलमगिरी पृ. १५]—याचा अर्थ अफजलखान–प्रकरणाच्या वेळीं मुअज्जम हा दक्षिणचा सुभेदार होता. सर यदुनाथांनीं, शाइस्तेखानानें पुणें मेमध्यें व चाकण १५ ऑगस्ट १६६० त घेतल्याचें ठरविलें आहे. परंतु राज. खं. ८, पत्र क्र. ११ मध्यें १८ डिसेंबर, १६६० चा शिवाजीचा पुणें, सुपें, इंदापूर, चाकण, बारामती येथील हिंदु–मुसलमानांना त्यांचीं इनामें पूर्वीप्रमाणें चालविण्याचा सरंजामी तह आहे. हा अस्सल असल्याचें राजवाड्यांनीं ८ व्या खंडाच्या शेवटीं उपप्रस्तावनेंत म्हटलें आहे. यावरून यदुनाथांच्या वरील तारखांबद्दल संशय येतो. परंतु अशी शक्यता आहे कीं, वरील मुख्य गांवेंच तेवढीं त्या वेळीं शाइस्तेखानाच्या ताब्यांत असून, त्यांच्या आसपासचा प्रदेश मात्र शिवाजीच्या ताब्यांत असावा. उदा., पुणें शाइस्ताखानाच्या ताब्यांत असलें तरी सिंहगड शिवाजीच्या ताब्यांत होता, असें राज. खं. ८, पत्र क्र. १२ वरून ठरतें.—शाइस्तेखानाचा चाकण येथील विजयाचा एक शिलालेख असून हा शिलालेख प्रा. ग. ह. खरे व ब. मो. पुरंदरे यांनीं एकदां चाकणला पाहिला होता व खऱ्यांनीं तो वाचलाहि होता. १९५५ मध्यें पुनः एकदां पुरंदरे, खरे व श्री. का. रा. खापरे चाकणला गेले असतां तो लेख गहाळ झालेला त्यांना दिसला. [राजा शिवछत्रपति, भा. ५, पृ. १७ वरील आधार क्र. १२ व पृ. १२]—जेधे शकावली व इंग्रजी पत्रांवरून शिवाजीचा शाइस्ताखानावरील छापा १६६३ च्या एप्रिलमध्यें झाल्याचें दिसतें.

—शिवाजीच्या शाइस्तेखानावरील हल्ल्याची हकीकत सांगणारें एक पत्र शिवचरित्रसाहित्य खंड ५ मध्यें आलें आहे. हें पत्र १७४१ डिसेंबरचें म्हणजे शाहूकालीन असून तें आळंदचे (संस्थान भोर) बांदल देशमुख यांच्या संग्रहांतील आहे. या पत्रांत शिवाजीच्या शाइस्तेखानावरील हल्ल्याचा उल्लेख आला आहे. पत्र नक्कल असल्यामुळें त्याचें महत्त्व कमीच ठरतें. परंतु शाहूकालीन लोकांना शिवाजीच्या शाइस्तेखानावरील हल्ल्याबाबत काय वाटत होतें तें त्यावरून चांगलें कळून येतें. या पत्राप्रमाणें राजगडाहून शिवाजी स्वार होऊन निघाला. परंतु खानावर हल्ला करतांना मात्र पायउतारा होऊन कांहीं धारकरी बरोबर घेऊन तो रात्रीं रंगमहालांत शिरला त्या वेळीं कोयाजी बांदल शिवाजीबरोबर असून त्यानें खानाच्या लोकांवर वार केले व तो स्वतः जखमी झाला. [शि. च. सा. खं. ५, ले. ७७४ पृ. १८–१९]—शिवाजीनें शाइस्तेखानावर हल्ला केला त्या वेळीं त्यानें खानाच्या मुलीस पळवून नेलें असे उल्लेख पुढीलप्रमाणें आढळतात :

(१) अवरंगजेबाचा वजीर जाफरखान याच्या बायकोनें शिवाजी आग्र्यास अवरंगजेबाच्या कैदेंत असतां बादशहानें त्याला शिक्षा करावी म्हणून शिवाजीविरुद्ध अवरंगजेबास जें कांहीं सांगितलें त्यांत शिवाजीनें शाइस्तेखानाच्या मुलीस पळविल्याचा उल्लेख तिनें केला [House of Shivaji 2nd ed. 1948, p. 163].

(२) थेवेनोचा उल्लेख [Indian Travels of Thevenot and Careri (Indian

Records Series) ed. by S. Sen 1949, p. 40].

(3) An English letter from Surat to Madras dated 25th May 1663 [English Factories in India, 1661—64, p. 238.

(४) Dorleans चा इतिहास [English Records on Shivaji Part ii].

सर यदुनाथांनीं चाकणस्वारीपूर्वींची शाइस्तेखानाच्या हालचालींची हकीकत आलमगीरनाम्यांतून घेतली आहे, पण ती फार संक्षेपानें दिली आहे. नाम्यांत तपशीलवार हकीकत पुढीलप्रमाणें आहे :—

अमीरुल–उमरा बादशाही फर्मानाप्रमाणें ता. २५ जमादिलावल जुलूस २ (सन २८ जाने. १६६०) रोजीं अवरंगाबादेचें रक्षण करण्याचें काम फौजदार मुख्तारखान याजवर सोंपवून तेथून बाहेर पडला व ९ जमादिलाखरला (११ फेब्रु.) नगरला पोहोंचला. २३ जमादिलाखरला (२५ फेब्रु.) तेथून कूच करून रजबच्या एक तारखेस (३ मार्च १६६०) सीवाच्या विलायतेंतील महालांपैकीं सोन्बरी (सोनोरी ?) येथें मुक्काम केला. नंतर मराठ्यांनीं मोकळें सोडून दिलेल्या सुपें गांवास येऊन तेथें त्यानें जादूरायास ठेवलें. जादूरायावर त्याजवर शत्रूच्या हल्ल्यापासून मोगल सैन्याचें रक्षण करण्याची व त्यास अन्नसामग्री पुरविण्याची कामगिरी सोंपविण्यांत आली. त्याचप्रमाणें रोज बादशाही सैन्यांतील एकेका सरदारानें तीनचार हजार स्वारांसह पाळीपाळीनें रसद आणण्यासाठीं तळावरून जाणाऱ्या कहीचें शत्रूच्या गनिमी हल्ल्यांपासून रक्षण करावें, असेंहि शाइस्त्यानें ठरवून दिलें. ४ शाबान रोजीं (५ एप्रिल १६६०) मातीची गढी असलेल्या बारामतीस खानाचा मुक्काम झाला. तेथून पुढें नीरेच्या किनाऱ्यावर मुक्काम होता. येथें सीवाची फौज आपल्या लष्करापासून दहा कोसांवर आल्याचें खानास कळलें. ३००० स्वारांसह शर्जाखानास पाठविल्यावर शत्रुसैन्य पळून गेलें. १५ शाबानला (१६ एप्रिल) मोगल सैन्य नीरेच्या कांठच्या धाल (होळ) या गांवीं गेलें. नंतर दोन मुक्कामांनीं आदिलशहाच्या मुलुखांतील परंतु सीवाच्या ताब्यांतील शिरवळ गांवीं आलें. तेथून त्यानें राजगड व त्याजजवळील चारपांच किल्ल्यांच्या आश्रयानें मोगलांवर चढाई करण्याच्या तयारींत कांहीं मराठे सरदार होते, त्यांचें पारिपत्य करण्यास आघाडीच्या फौजेसह शम्सुद्दीनखानास, राव भावसिंग यास, शर्जाखानास व १००० बंदुक्यांसह तोफखान्याचा दारोगा मीर अब्दुल–मन्बूद यांस पाठविलें; तेव्हां शत्रु पळून गेला. बादशाही सैन्यानें राजगडभोंवतालचीं गांवें उध्वस्त करून त्या दिवशीं त्याच बाजूला मुक्काम केला. दुसरे दिवशीं सायंकाळीं तें सैन्य मुख्य सैन्यास येऊन मिळालें. तिसरे दिवशीं मुख्य सैन्यानें कूच केल्यावर मराठ्यांपैकीं कांहींनीं धाडसानें मोगलांच्या तळावर हल्ला केला. पिछाडीस असलेल्या भावसिंगानें शत्रूवर हल्ला करून त्यांस पळवून लावलें. या दिवशीं शिरवळपासून आठ कोसांवर असलेल्या शिवापूर गांवीं बादशाही सैन्याचा मुक्काम झाला. पुणें व शिवापूर यांमधील गराडें या ठिकाणीं पुण्यास जाण्याचे दोन रस्ते फुटतात. या ठिकाणीं बातमी लागली कीं, शत्रुसैन्य घाटाच्या तळाशीं एकत्र होऊन लढाईच्या तयारीनें उभें आहे. तेव्हां रस्ता करण्यासाठीं व घाट उतरून जाण्याची सोय करण्यासाठीं खानानें शिवापुरास मुक्काम केला. तेथून शम्सुद्दीनखानाला कांहीं बेलदार व कुऱ्हाड्ये यांसह एका रस्त्याकडे तो चांगला तयार करण्यासाठीं पाठविलें. स्वतः खान दुसरा रस्ता पाहण्यास गेला आणि डोंगराच्या आसपास त्यानें चौक्या बसविल्या. या चौक्यांच्या आश्रयानें त्याला दुसरा रस्ता शोधून काढावयाचा होता. डोंगराच्या मध्यावरील एक रस्ता दुरुस्त केल्यास गाडे सहज पलीकडे जाऊं शकतील अशी बातमी आल्यावर खानानें ताबडतोब आपल्या हाताखालील

पथराशें स्वारांसह कांहीं बेलदार व कुऱ्हाडये यांस तो रस्ता तयार करण्यास पाठविलें. त्यांनीं सायंकाळपर्यंत रस्ता तयार करून सैन्यास जाण्याची सोय केली. या दिवशीं राजा रायसिंग कांहीं व्यवस्थेकरितां गेला असतां त्याजवर चार हजारे मराठे स्वार धांवले. खानास ही बातमी आधींच कळल्यामुळें त्यानें सर्फराजखानास राजाच्या मदतीस पाठविलें. तेव्हां मराठ्यांनीं माघार घेतली. दुसरे दिवशीं रस्ता तयार झाल्यावर अमीरूलउमरा शिवापुराहून कूच करून मध्याह्नीं घाटाच्या पायथ्यास आला व गराडे येथें त्यानें मुक्काम केला. राजा भावसिंग यास पिछाडीच्या कांहीं लोकांसह, बाकीचे लष्करानें घाट उतरून जावें अशी व्यवस्था करण्यासाठीं, घाटाच्या पायथ्याशीं ठेवलें होतें. त्याप्रमाणें मोगल सैन्य घाट उतरून गेल्यावर, शत्रूचे तीन हजार स्वार घाटाच्या पायथ्याशीं दिसूं लागले. भावसिंगानें त्यांजवर तुटून पडून, त्यांची फळी फोडून त्यांस पांगविलें. शत्रूनें एकत्र होऊन पुनः हल्ला चढविला, परंतु खानास ही बातमी कळून त्यानें शम्सुद्दीनखानास मदतीसाठीं पाठविलें. त्यानें शत्रूवर हल्ला चढवितांच शत्रु पळून गेला. दुसरे दिवशीं सासवड येथें बादशाही सैन्याचा मुक्काम झाला. तेथें पोहोंचल्यावर शाइस्तानें पुरंधर किल्ल्याखालील गांवें उध्वस्त करण्यासाठीं आपल्या हाताखालील कांहीं बर्कंदाजांना पाठविलें. तेव्हां तीन हजार मराठे स्वार या मोगल तुकडीवर तुटून पडले. त्यांनीं बंदुकीची दारू संपेपर्यंत मराठ्यांशीं लढत दिली. त्यांच्यांतील २४ लोक (यांत ३।४ जमातदार होते) मेले व २५ जखमी झाले. शत्रूकडीलहि पुष्कळ लोक पडले व जखमी झाले. तेव्हां शाइस्तेखानानें राजा रायसिंग व भावसिंग यांस तळाच्या रक्षणास ठेवून स्वतः मराठ्यांशीं लढण्यास गेला. मराठे पळून गेले व खानानें पुरंधरच्या पायथ्याशीं असलेल्या पठारापर्यंत त्यांचा पाठलाग केला. किल्ल्यांतील लोकांनीं बाण व गोळ्या टाकण्यास सुरुवात केली. म्हणून शम्सुद्दीनखानाचे कांहीं लोक पठाराच्या खालीं गेले होते ते थोडे आहेतसे पाहून मराठ्यांनीं त्याच्या सैन्यावर हल्ला केला. शम्सुद्दीनानें, किल्ल्याच्या बुरुजांवरून व बाऱ्यांतून गोळ्यांचा वर्षाव होत असतांहि, शत्रुसैन्यावर घसरून त्यास पळवून लावलें. या वेळीं दिवस मावळण्याची वेळ झाल्यानें व सैन्याचा तळ दोन कोस लांब असल्यामुळें शाइस्तानें पाठलाग करण्याचें सोडून दिलें व तो बुनग्याकडे परतला. दुसरे दिवशीं त्यानें कूच करून राजवाह (राजेवाडी) येथें मुक्काम केला. या वेळीं शत्रूनें पुणें व चाकण या बाजूस असलेल्या वैरणीस व धान्यास आग लावून देऊन तेथील आपल्याला मिळणाऱ्या रसद व कहीची नासधूस केल्याची बातमी खानाकडे आली. रस्ता तयार होण्यास अवकाश होता. तेव्हां कांहीं सैन्यानें बाहेर जाऊन कांहीं रोजांची रसद मिळवावी म्हणून खानानें चार मुक्काम केले. तारीख ७ रमजानला (७ मे १६६०) कूच करून तो पठाराच्या माथ्यावर आला. व पुष्कळ सैन्य व थोडा तळ हीं पुढें गेल्यावर स्वतः पुढें चालूं लागला. नंतर त्यानें सर्फराजखान व जादूराय यांबरोबर एक टोळी व स्वतःच्या हाताखालची फौज देऊन त्यास रस्त्यामध्यें जागजागीं उभें राहून मोगल तळ डोंगर उतरून जात असतां त्याचें शत्रूच्या हात मारण्यापासून रक्षण करण्यास सांगितलें. शत्रु संधि मिळतांच तळावर हात टाकण्याचा प्रयत्न करीत होता व बादशाही सैन्य त्यास दफे करीत होते. शेवटीं सर्व डोंगर सुरक्षितपणें उतरून, दोन मुक्कामांनीं खान पुण्यास आला.

श्री. ब. मो. पुरंदरे खानाच्या हालचालींची माहिती पुढीलप्रमाणें देतात :

खान अवरंगाबादेहून नगरास चौदा दिवसांनीं पोहोंचला. (११ फेब्रु. १६६०).

शिवाजी त्या वेळीं मिरजेच्या किल्ल्यास वेढा देऊन होता. तेरा दिवस नगरास राहून २५ फेब्रुवारीस खानानें कूच केलें. स्वराज्यांत सोनवाडीला ३ मार्च १६६० त त्याचें आगमन झालें.—भीमा ओलांडून कन्हेपठारांत आगमन झाल्यावर सुपें घेऊन मोगल फौजेस दाणावैरण पुरविण्यासाठीं जाधवरावांस खानानें तेथें ठेवलें. [शि. च. बृ. सं. ३, पृ. २० व ६६]—सुप्याहून ५ एप्रिल १६६० त बारामतीस आगमन झालें [कित्ता]—इंदापूर घेतलें [शि. भा. २६।२]—बारामतीहून नीरा नदीवरील होळ गांवीं १६ एप्रिल १६६० त आगमन झालें—तेथून दोन दिवसांनीं शिरवळास कूच केलें—किल्ले सुभानमंगळ जिंकला [शि. च. बृ. सं. ३ पृ. २१–२४]—शिरवळाहून शिवापुरास व तेथून खान गराड्याच्या खिंडींतून सासवडला आला. [कित्ता]—सासवडहून राजेवाडी, पाटस, थवत, हडपसर मार्गानें पुण्यास आला व ९ मेस पुणें घेतलें. [शि. भा. २६।२ आणि शि. च. बृ. सं. खंड ३, पृ. ६७] [वरील हकीकत व आधार श्री. ब. मो. पुरंदरे यांनीं लिहिलेल्या शिवछत्रपति भा. ४, पृ. ७१–७६ वर आले आहेत]. पुणें, सुपें, चाकण, इंदापूर, बारामती हे परगणे शाइस्तेखानाच्या ताब्यांत असतांहि शिवाजीनें तेथील हिंदु व मुसलमानांचीं वतनें चालू ठेवण्यासंबंधीं काढलेला एक वटहुकूम आहे. [प. सा. सं. ८३७]

शामराज नीळकंठ

याचा उल्लेख प. सा. सं. २३२३मध्यें येतो.

शाहजी

२५ जुलै १६४८ रोजीं मुस्तफाखानानें शाहजीस चंदीजवळ अटक केली. त्याच्याबरोबर कान्होजी नाईक जेधे व दादाजी कृष्ण हे होते. त्यांना कैद करून कनकगिरीस पाठविण्यांत आलें. [Source B. of M. H. Vol. I, J. S. p. 28]—१६ मे १६४९ रोजीं शाहजीची (शिवाजीनें) कोंढाणा दिल्यानें सुटका झाली. [Ibid p. 28]—२३ जाने. १६६४ रोजीं शाहजीचा मृत्यु [Ibid p. 33].

श्रीनिवासराव

याचा उल्लेख बखरींत आलेला नाहीं, त्याचप्रमाणें शिवभारतांतहि आलेला नाहीं. हा जुन्नरचा सरनायक व कारभारी (Governor) होता—१६३१–३२ च्या सुमारास शाहजीनें मोगलांची नोकरी सोडून, आदिलशाही व निजामशाही मुलखांत धामधूम माजविण्यास सुरुवात केली, तेव्हां विजापुरकरांतर्फे मुरार जगदेव चालून आला. त्या वेळीं शाहजीनें श्रीनिवासरावाकडे जुन्नरास आश्रय घेतला [B. S. p. 287; See House of Shivaji II ed. p. 32]—१६३२-३३ च्या सुमारास निजामशाही दुर्बळ झाल्यामुळें तिचे मुख्य सरदार स्वतंत्रपणें वागूं लागले, त्यांत श्रीनिवासरावानें जुन्नरचा प्रदेश बळकाविला [बु. स. ३०३;–See House of Shivaji II ed. p. 36]—१६३३ च्या सुमारास शाहजी व सिद्दी सैफखान यांतील खेडच्या लढाईनंतर शाहजीनें श्रीनिवासरावाकडे त्याच्या मुलीची आपला वडील मुलगा संभाजी यासाठीं मागणी केली, विश्वासघातानें त्यास कैद केलें व जुन्नरचा किल्ला ताब्यांत घेतला. [House of Shivaji II ed. p. 38–9] शिवभारतांत मात्र विश्वासराजाच्या कुळांतील सिद्धपालाचा मुलगा विजयराज हा शिवनेरीचा किल्लेदार असून त्याच्या जयंति नांवाच्या मुलीशीं शाहजीनें आपला मुलगा संभाजी याचा विवाह लावला असें म्हटलें आहे [अ. ८, श्लो. १२–१८. शाहजीच्या कैफियतींत शाहजीनें श्रीनिवासराव यास मेजवानीस बोलावून कैद करून त्याच्याकडील किल्ले व प्रांत हस्तगत केले, असें म्हटलें आहे [ऐतिहासिक पत्रें यादी वगैरे लेख, द्वितीयावृत्ति—संपादक सरदेसाई, काळे व वाकसकर, पृ. १३]—

राधामाधवविलासचंपूच्या राजवाड्यांच्या प्रस्तावनेंत श्रीनिवासरावाबद्दल पुंढील माहिती आहे : तो जातीचा मराठा असून स्वतंत्र संस्थानिक व्हावें अशी त्याची इच्छा होती. आपण मोगली सरदार आहों अशी वेळ पडल्यास तो बतावणीहि करी. त्याच्याकडे आपला मुलगा संभाजी याजकरितां शाहजीनें त्याच्या मुलीची मागणी केली व बोलणें करतां करतां त्याला कैद केलें [रा. मा. वि. चं. प्रस्तावना पृ. ६८ आधार, बुसातीनुस्सलातीन, सयाजीराव गायकवाडांनीं छापवून घेतलेलें, उर्दू भाषांतर, १८९५, पृ. ४७८].

सईबाई

फलटणच्या निंबाळकर घराण्यांतील या स्त्रीशीं शिवाजीचें इ. स. १६४० च्या सुमारास पहिलें लग्न झालें. संभाजी हा हिचा मुलगा [सरदेसाई—New History of the Marathas Vol. I, p. 92]. हिचा मृत्यु दि. ५ सप्टें. १६५९ त झाला [Source Book of Maratha History, Vol I—J. S. p. 31-by Rawlinson and Patwardhan].

सकवारबाई

५ जाने. ते १९ जाने. १६५७ दरम्यानच्या काळांत शिवाजीनें गायकवाड कुटुंबांतील सकवारबाई या स्त्रीशीं लग्न केलें [Source B. of M. H. Vol. I—J. S. p. 29].

शिवाजीकन्या सकवारबाई

हिचा जन्म ७ सप्टें. १६६१ रोजीं झाला. [शिवापूर दफ्तरांतील यादी—शि. च. प्र. पृ. ५१]

सखूबाई निंबाळकर

ही शिवाजीची मुलगी असून तिच्यासंबंधींचा इतिहाससंग्रहांतील उल्लेख असा आहे : "नंतर महादाजी नाईक यांचें लग्न शिवाजीराजे भोसले यांचे कन्येबरोबर पुण्यांत झालें. यावर फलटणास येऊन पुढें थोडक्याच मुदतींत महादाजी नाईक यांना आपले कुलस्वामी श्रीखंडेराव जेजुरीचे देवास नेलें. वाटेंत वाल्हेगांव लागला. तो पाहून महादाजी नाईक बोलले कीं, हा गांव चांगला आहे, आपल्यास मिळेल तर बरें होईल. यावर पुढें दिपवाळीचे ओवाळणीबद्दल सकुबाईनीं शिवाजी राजे भोसले यांजकडून तो मागून घेतला. त्याजबद्दल गांवास ताकीद दिल्ही. हा प्रकार १६५७ त जाहला" [इतिहाससंग्रह वर्ष ८, अंक १–२–३ एकत्र पृ. ३०].

सखोपंत

इ. स. १६६७ मध्यें शिवाजीनें गोव्याच्या पोर्तुगीज गव्हर्नराशीं तह करण्यासाठीं सखोपंताला आपला वकील म्हणून गोव्यास पाठविलें. गोव्याच्या व्हाइसरॉयनें त्याच्यामार्फत ५ डिसेंबर १६६७ रोजीं तह केला [Shivaji The Great, Vol. II, Part I, p. 511]. १६६७ चा तह [See, Ibid p. 512].

सर्जेराव जेधे

शिवाजीनें अफजलखानाचा वध केला त्या वेळीं जिवा महाला व कान्होजी जेध्याचा मुलगा सर्जेराव जेधे छान लढले. [Source B. of M. H. Vol. I—J. S. p. 37] —ज्या वेळीं शाइस्तेखानावर हल्ला करण्यासाठीं शिवाजी पुण्यांतील लाल महालांत शिरला त्या वेळीं सर्जेराव जेधे हा घोडेस्वारांची तुकडी घेऊन नदीपलीकडे उभा होता [Ibid p. 33]—१० ऑक्टो. ते ७ नोव्हें. १६६४ दरम्यानच्या काळांत विजापुरी सरदार खवासखान यानें कुडाळवर हल्ला केला. शिवाजीनें त्याच्याशीं लढाई दिली. त्या लढाईत सर्जेराव जेधे उत्तम रीतीनें लढला. [Ibid p. 34]—५ मार्च १६६६ रोजीं शिवाजी व संभाजी अवरंगजेबास भेटण्यास आग्र्याला गेले—त्यांनीं सर्जेराव जेध्याला बरोबर घेतलें. [Ibid p. 34]—मार्च १६७५ मध्यें शिवाजीनें स्वतः फोंड्याला वेढा घालून तो किल्ला काबीज केला. त्या वेळीं

सर्जेराव त्याच्याबरोबर असून त्यानें तलवार गाजविली. [Ibid p. 38]—सर्जेराव १६७७ मध्यें शिवाजीबरोबर भागानगरास गेला होता [Source B. of M. H. Vol I-J. S. p.39] —जून किंवा जुलै १६७७ मध्यें (कर्नाटकांत) शेरखान बैरागी याला त्रिवादी (?) जवळ पकडण्यांत आलें. त्या वेळीं सर्जेराव जेध्यानें पराक्रम गाजविला. [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 39]

सोमाजी मोहिते

हा उमराणीच्या लढाईंत तेलंगी सैन्यासह मराठ्यांच्या बाजूनें लढला. [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्, पृ. ४६ अ. ५, श्लो. ७८].

सिदोजी निंबाळकर

उमराणीच्या लढाईंत तेलंगी सैन्यासह मराठ्यांच्या बाजूनें लढला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४६, अ ५, श्लो. ७९]. —शत्रूकडील जो हत्ती पूर्वी पिसाळला होता व जो त्याचे माहूत परत नेण्याचा प्रयत्न करीत होते तो सिदोजीनें पकडला. [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्, पृ. ४७, अ. ५, श्लोक ९०, ९१].

सिद्दी इब्राहिम

अफजलभेटीच्या वेळीं शिवाजीनें जे दहा लोक बरोबर नेले त्यांत सिद्दी इब्राहिम होता [शि. भा. २१।७०–७३].

सोनोपंत दबीर

३० ऑगस्ट १६५८ रोजीं याला शिवाजीनें वकील म्हणून दिल्लीला पाठविलें. [Source Book of Maratha History, Vol. I—p. 30—J. S., by Rawlinson and Patwardhan.]—शिवाजीनें सोनोपंतास शाइस्तेखानाशीं तह करण्यासाठीं १६६० त पाठविलें [सरदेसायांच्या मतें ऑगस्ट १६६० मध्यें—New History of the M. Vol I, p. 110]—तो शाइस्तेखानाकडून २२ नोव्हें. १६६० रोजीं राजगडाला शिवाजीकडे परत आला. [Source Book of Maratha H. Vol I—by Raw. and Pat.—J. S. p. 32]—२५ जानेवारी १६६५ रोजीं मृत्यु [Source Book of Maratha History, Vol. I—J. S. p. 34].

सोयराबाई

सोयराबाई ही मोहित्यांच्या कुळांतील होती असें म्हणण्यास आधार––(१) सभासद (२) परमानंदकाव्य (पृ. ८, श्लो. ५४; पृ. २९, श्लो १०७; पृ. ४५, श्लो ४५; पृ. ५२, श्लो. १६; पाहा सह्याद्रि, एप्रिल १९५३ पृ. १९८—९; य. ग. फफे यांचा लेख 'कवीन्द्र परमानंदा-(?) चें परमानंदकाव्यम्'].

संताजी भोसले

हा शाहजीच्या नाटकशाळेचा पुत्र असल्याचा उल्लेख आढळतो [चिटणीसविरचित शककर्ते श्री. शिवछत्रपतिमहाराज यांचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र–संपादक साने, १९२४; शेडगांवकर बखर पृ. ८७ व सभासद बखर पृ. ७०–७१].

संभाजी (शिवाजीचा मुलगा)

शिवाजीचा पुत्र संभाजी याचा १४ मे १६५७ रोजीं पुरंधरला जन्म. [Source Book of M. H. Vol I–J. .S. p. 30] पुरंधरच्या तहानंतर अवरंगजेबाकडून ६००० स्वारांची मनसब त्याला मिळाली. (प. सा. सं. १०६८)—५ मार्च १६६६ रोजीं शिवाजी संभाजीसह आग्र्याला अवरंगजेबास भेटावयास गेला [Source Book of M. H. Vol. I p. 34].—१७ ऑगस्ट १६६६ रोजीं शिवाजीचें संभाजीसह पेटाऱ्यांतून पलायन [Ibid p. 35]—मथुरा येथें कृष्णाजी, काशी व विसाजी या मोरोपंताच्या मेव्हण्यांकडे संभाजीस ठेवण्यांत आलें. [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 150]––(शिवाजी आग्र्याहून पळून आल्यावर) संभाजी बादशहापुत्र मुअज्जमची भेट घेण्यास गेला व (शिवाजीचा) मोगलांशीं तह झाला. २८ ऑक्टो. १६६७ रोजीं संभाजीची जसवंतासिंगाबरोबर मुलाखत झाली

Scanned by CamScanner

व ४ नोव्हें. रोजीं बादशहापुत्राबरोबर झाली. ५ नोव्हें १६६७ रोजीं तो अवरंगाबादेहून राजगडाला जाण्यास निघाला. [Source B. of M. H. Vol. I—J. S. p. 35]. जेधे शकावलींत बादशहापुत्राचें नांव चुकून शाह-अलम पडलें आहे. सरकारांच्या मताप्रमाणें [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 160] तें मुअज्जम पाहिजे.—४ फेब्रु. १६७५ रोजीं संभाजीचा उपनयनविधि झाला. [Source B. of M. H. Vol. I-J. S. p. 38]—नोव्हेंबर १६७६ मध्यें संभाजीनें गोव्यावर हल्ला केला, परंतु पोर्तुगिजांनीं तो परत-वून लावला. [Batavia Rec. Vengurla Reports B/271. Dutch Rec. Vol. 34, No. 844. 28 Nov. 1676; See Shivaji The Great, Vol. II, Part I, Pp.173-4]—१६७७ मध्यें संभाजीची शृंगारपुरास भेट [Source B. of M. H. Vol. I—J. S.—p. 39]— संभाजी १३ डिसें. १६७८ रोजीं परळी किल्ल्यावरून मोगली मुलुखांत दिलीरखानाकडे गेला. खानानें त्याचा सत्कार करून त्यास ‘सप्तहजारी’ बनविलें [Source B. of M. H. Vol. I p. 40; B. S. 471]—संभाजीचें पन्हाळ्यास २४ नोव्हें. ते २२ डिसें. दरम्यानच्या काळांत आगमन. [Source B. of M. H. Vol I—J. S. p. 41] अली आदिलशहाच्या मृत्यूनंतर शिवाजीनें रुस्तुमरावाच्या मुलीशीं संभाजीची सोयरीक करण्याचा बेत केला. [बुंदेल्याची बखर पृ. १७]—संभाजीच्या मोगली गोटांतील पलायनाची हकीकत परमानंदकाव्यांत पुढील-प्रमाणें आली आहे : परळीहून संभाजी माहुलीस गेला. तेथें संगमाजवळ त्यास मोगलांचे लोक नेण्यास आले होते. त्यांबरोबर तो गेला. [प. का. ७१५८–५९]. बुसातीनुस्सलातीनप्रमाणें शिवाजीनें १०० स्वार संभाजीच्या पाठलागा-साठीं पाठविले. तें ऐकून दिलीरखानानें संभाजीस आणण्यासाठीं ४००० स्वार इखलास-खानाबरोबर पाठविले. संभाजी व इखलास-खानाची सुरप्यापासून चार कोस अलीकडे भेट झाली. शिवाजीच्या स्वारांनीं पळ काढला [पाहा छत्रपति संभाजीमहाराज पृ. ७७–७८]. संभाजी मोगली गोटांत गेल्यावर झालेले प्रसंग पुढीलप्रमाणें आहेत : (१) संभाजीस खानदेश व वऱ्हाडचा सुभा पुनः मिळाला [छत्रपति संभाजी महाराज–ले. वा. सी. बेंद्रे पृ. ७८; आधार प. का. ८१२७, ४०, ४१].

(२) संभाजी शाहअलमास भेटण्यास अवरं-गाबादेस गेला. तेथेंच [ERS, No. 355, 10-3-1679]. त्यास फर्मान, बिरुदें वगैरे मिळालीं असावीं [छत्रपति संभाजीमहाराज, ले. बेंद्रे पृ. ७८.

(३) संभाजीस सैन्यांत आघाडीवर ठेवण्यांत आलें [छत्रपति सं. म. ले. बेंद्रे, पृष्ठ ७८; आधार FBS—The Karnatak Expedition by F. Martin]

(४) संभाजी–दिलीरखानांनीं भूपाळगड घेतला [छ. सं. म. ले. बेंद्रे पृ. ७९–८०; आधार प. का. ९१८७; १०११–६०; जेधे श.]

(५) मे–जूनच्या सुमारास चंपेशीं सुरतेंत संभाजीचें लग्न [छत्रपति सं. म. ले. बेंद्रे पृ. ८१–८६] ही लग्नाची हकीकत विश्वसनीय नाहीं.

(६) पावसाळा सुरू होतांच दिलीरखान धोलखेडास येऊन राहिला. आदिलशाही–मोगल सख्य मोडून शिवाजी–आदिलशाही सख्य झालें. संभाजीस अवरंगाबादेहून निघावें लागलें. [छत्रपति सं. म., ले. बेंद्रे. पृ. ८६].

(७) मुअज्जम व संभाजी कटककडे जाणार असल्याच्या बातम्या खोट्या ठरल्या [छत्रपति सं. म. ले. बेंद्रे, पृ. ८६; आधार ERS, No 392. 13-10-1679, 7-10-1679; FR. Hugley p. 112 (1679) Vol 7; Hugli to Richard, 14-10-1679; Vol. V; O. C. No. 4664, Vol 40 FR].

(८) ऑगस्ट १६७९ चे अखेरीस दिलीरानें मंगळवेढें घेतलें. [छत्रपति संभाजीमहाराज, ले. बेंद्रे, पृ. ९६; आधार बु. स. (उर्दू) पृ. ७०६].

(९) नंतर दिलीर व संभाजी विजापुरावर चालून जात असतां साबाजी घाटगे व संभाजीचा मुकाबला झाला [छत्रपति सं. म., ले. बेंद्रे पृ. ८६; बु. स. (उर्दू) पृ. ७०८].

(१०) बजाजी निंबाळकर व बहादुरखान अकलुजास लढाई झाली बजाजीचा पुत्र ठार झाला व त्याचा पराभव [छत्रपति, सं. म. ले. बेंद्रे पृ. ८६—बु. स. पृ. ७०८ (उर्दू) भा. ६]

(११) १५ सप्टें. १६७९ ला दिलीर धोलखेडहून हलसंगीस आला. ऑक्टोबरांत बहमनहळ्ळीस गेला. या वेळीं मसूद व दिलीर यांत चालू असलेलीं तहाचीं बोलणीं फिसकटलीं. या वेळीं शिवाजी धरणगांव–जालना लुटीत होता. शाहअलमच्या लिहिण्यावरून अवरंगजेबानें नाराजीचें फर्मान पाठवून, दिलीरास शिवाजीचा बंदोबस्त करण्यास लिहिलें [छत्रपति सं. म., ले. बेंद्रे, पृ. ८७; आधार बु. स. (उर्दू) पृ. ७०८].

(१२) नंतर दिलीर मखनापुरास आला (१५ नोव्हें. १६७९). १७ ला ज्यालगिरीस गेला. तिकोटें गांव त्यानें लुटला व लोकांवर अमानुष अत्याचार केले. १९ नोव्हें. १६७९ ला इखलासखान तेलंग, वगैरे गांवें लुटीत अथणीस गेला व २२ नोव्हेंबरला ऐनापुरास आला [छत्रपति संभाजी महाराज–ले. बेंद्रे, पृ. ८७–८८; बु. स. (उर्दू) पृ. ७१५]—तिकोट्याच्या लढाईची व शिवाजी पळून पट्टागडास गेल्याची बातमी इंग्रजी पत्रांत आहे. [छत्रपति सं. म. ले. बेंद्रे, पृ. ८८; आधार ERS No. 447, 29-11-1679].

(१३) अथणीच्या लुटालुटीनंतर संभाजी व दिलीर यांत बेबनाव येऊन संभाजी विजापुरास व तेथून पन्हाळ्यास पळून आला. [छत्रपति संभाजी म. ले. बेंद्रे. पृ. ८८–९०; आधार ERS. No. 467, 16-12-1679, बु. स. (उर्दू), पृ. ७१६].—४ मे १६७५ ला संभाजीनें राघो बल्लाळ सुभेदार व राघो भास्कर सरहवालदार यांस लिहिलेलें ताकीदपूर्ण पत्र उपलब्ध आहे [शि. च. सा. खं. ३, ले. ४०१].—ऑस्टिन १६७३ त रायगडला गेला असतां संभाजी शिवाजीचे बाजूस बसला होता व इतर अधिकारी उभे होते [ERS. No. 122]—७ जुलै १६७५ रोजीं बहादुरखान व शिवाजी यांचीं तहाचीं बोलणीं झालीं. खानाच्या अर्जावरून संभाजी यास पांच हजारी ५० लाख दामाची मनसब, त्याशिवाय झेंडा दिल्याचें बादशाही फर्मान पाठविण्यांत आलें [औरंगजेबनामा विभाग २, खं. ७, पृ. ५५; मासीर–इ–आलमगिरी पृ. ८८]. तहाची वाटाघाट २३ जानेवारीपूर्वींच सुरू झाली होती. अवरंगजेबाचें फर्मान घेण्याची वेळ येतांच शिवाजीनें तह मोडला. शिवाजीची तह ही एक बतावणी होती [ERS II No. 57, 63, 72, 86, 97 101, 104, 78, 107].

[वरील सर्व आधार 'छत्रपति संभाजी महाराज' ग्रंथांत पृ. ५५–६० वर आले आहेत.]

'Sambhaji is already crowned' असा इंग्रजी पत्रांतील उल्लेख [प. सा. सं. १९०७]—२६ जाने. १६७१ त शिवाजीनें संभाजीस 'कारभार' सांगितला [शि. द. या]. —यापूर्वींहि संभाजी दरबारांत बसून शिष्टाचार घेत असे [प. सा. सं. क्र. ११८०]—१६७१ मध्यें 'कारभार' दिल्यावेळीं संभाजीकडे स्वतंत्र लेखकहि दिले गेले [राज. खं. १८, ले. ६०]—१९ सप्टें. १६७१ रोजीं शिवाजीनें महादाजी यमाजी नांवाच्या कारकुनास संभाजीचा लेखक म्हणून दिला [राज. खं. ८, ले. २५]—टॉमस निकल्सची संभाजीशीं भेट [ERS II L. 358]—संभाजीचें इंग्रजांस राजापूरच्या व्यापाऱ्याचें जहाज परत करण्याबद्दल लिहिलेलें पत्र [ERS II No. 382]—दिवाणी कामांत निर्णय घेण्याचा हक्क संभाजीस होता [प. सा. सं. क्र. १६८८]—शिवराज्याभिषेकावेळीं संभाजी हा युवराज होता. [ERS I No. 474,

486; Dutch Records Vol XXXIV, Letters from India, 1674–79—from Abraham Le Feber etc. to the Govr. Gen. etc; 13-10-1674]—१३ मार्च १६७५ त पुरंधर येथील सेव्यापणाच्या वादांत संभाजीनें दिलेला निकाल [राज. खं. १८, ले. ५७; प. सा. सं. क्र. १७३४]—

मनुचीचे संभाजीसंबंधीं उद्गार पुढीलप्रमाणें आहेत :

(1) "But in the course of these victories (i.e in the Karnatak) he (Shivaji) met with one cause of vexation, for his son, Sambhaji, was a man of unruly habits, who seized other men's wives. This gave rise to complaints from the officers and others; and their dissatisfaction was likely to be the cause of great injury to Shivaji, if thereby any revolt were occassioned. Finding that Sambaji would not listen to his words, his father decided to have him seized and sent as a prisoner to some fortress. He intended then to leave the crown to his youngr son, called Ram Raja, in these days known under the designation of Shivaji. But Sambaji became aware of his father's intentions and knowing that the King would be delighted to have him within his territories he made an appeal to him and was received most amicably. (Storia Do Mogor Vol. II, p. 204)

(२) (संभाजी गादीवर बसल्यानंतर)—"It happened just then that some of Sambaji's officers quarrelled with him because he continued to interfere with other men's wives [Storia Do Mogor Vol. II p. 257].

(३) "When he (Shivaji) was dying the rajah forbad his officers to recognise as their lord any one else than Ram Raja, who was his second son, seeing that from an early age he had declined to acknowledge Sambaji, as his son" [Storia Do Mogor Vol. II, p. 232]—जॉन फ्रायर १६७६ त कारवार-गोकर्ण–सोंधें प्रदेशांत प्रवासास गेला होता. त्या वेळीं त्याला मिळालेली माहिती १६७८ च्या ऑक्टोबरच्या पत्रांत त्यानें दिली आहे. त्याप्रमाणें पाहतां संभाजीच्या हाताखालील सैन्यानें भागानगर, हुबळी व रायबाग येथील व्यापारी पेठा लुटल्या [Fryer, letter no. 4, p. 396; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज, पृ. ६०]. डच टिपणामध्यें शिवाजीचें सैन्य गोवळकोंड्यापासून ९ मैलांवर असल्याचें व मादण्णानें त्यास २,००० होनांचा नजराणा दिल्याचें व शिवाजीचें सैन्य ऑगस्ट १६७६ त परत गेल्याचें वर्णन आहे [प. सा. सं. क्र. १९०५, Orme Mss p. 1-11] यास आणखी आधार म्हणून ओढून ताणून बेंद्रे भा. स्वी. क्र. २१ Jesuit letters व ERS II No. 198, p. 104, 10-1-1677 चा देतात [छत्रपति संभाजी महाराज, पृ. ६२]—त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें शिवाजी रायरीहून फोंड्यास निघाला तो २२ मार्च १६७५ त राजापुरास आला. तेथून २६ मार्चला निघून फोंड्यास येऊन तो कोट ८ मे पूर्वी त्यानें घेतला व तेथून परत १० जूनला राजापुरास आला. [आधार ERS II 81, 85, 96, 103]. संभाजी २० ऑगस्टपर्यंत रायगडास नव्हता. ६ सप्टेंबरला तो शिवाजीच्या दरबारीं होता. [आधार ERS No.-115, 122; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज पृ. ६२] श्री. बेंद्रे यांनीं ओढूनताणून १६७५–७६ मधील शिवाजीच्या अंकोला–सोंध्यावरील स्वाऱ्यांचें श्रेय संभाजीस दिलें आहे [छत्रपति संभाजी महाराज, पृ. ६०–६१ व ६२]. संभाजीचें दानपत्र आबा चांदोरकरांच्या 'शिवशाहीचा लेखनालंकार' या पुस्तकांत पृ. ३३ वर दिलें आहे. शिवापूर–दफ्तर यादींत सन १६७० त शिवाजीनें संभाजीस कारभार सांगितल्याचा

(बहुधा शिवाजीच्या मूळ जागिरींतील एकदोन गांवांचा) उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणें सन १६७४ तील शिवराज्याभिषेकाच्या वेळीं संभाजी युवराज असल्याचा हेन्री ऑक्झिंडेननें आपल्या पत्रांत स्पष्ट उल्लेख केला आहे. यावरून एक गोष्ट निश्चित होते कीं, १६७४ च्या राज्याभिषेकापर्यंत तरी शिवाजीच्या मनांत आपल्या पश्चात् संभाजीनें राज्य करावें असें होतें. त्यांच्यांतील धुसफुशीस राज्याभिषेकानंतर लवकरच सुरुवात झाली असावी. जानेवारी १६७६ च्या इंग्रजांच्या पत्रांत शिवाजी सातार्‍यास खूप आजारी असल्याचा, संभाजीनें शिवाजीच्या एका ब्राह्मण मंत्र्याच्या मुलीशीं व्यभिचार केल्याचा, शिवाजीस विषप्रयोग करून मारल्याचा, असे तीन उल्लेख आहेत. यांतील शेवटचा उल्लेख जरी खोटा ठरला तरी त्यावरून सिद्ध होणारी गोष्ट म्हणजे शिवाजी-संभाजींत या सुमारास किंवा पांचसहा महिने आधीं असें कांहींतरी वितुष्ट निर्माण झालें असलें पाहिजे कीं, इंग्रजांसारख्या दूरस्थांनींहि संभाजीनें वडिलांस विषप्रयोग केल्याची अफवा उठवावी! शिवाजी याच सुमारास सातार्‍यास जिवावरच्या दुखण्यानें आजारी असल्यानें सर्व मंडळींचें लक्ष सातार्‍यास वेधलें असणें साहजिक आहे. त्या गडबडींत संभाजीनें तरुणपणचा वाह्यातपणा केला असणें शक्य आहे. संभाजीची मुंज शिवराज्याभिषेकावेळीं झाली असें सांगणारा आधार शि. च. सा. खं. १०, ले. ४१ हा होय, तर ती शिवराज्याभिषेकानंतर आठ महिन्यांनीं झाल्याचें जेधे शकावलि सांगते. रायगडावर सिंहासन करण्यांत गुंतलेल्या रामाजी दत्तो या जामदारखान्यावरच्या गृहस्थाच्या घराण्यांतील नोंद शि. च. सा. खं. १०, ले. ४१ मध्यें आली आहे. [रायगडची जीवनकथा—पृ. ७१] संभाजीसंबंधीं चांगले उद्गार परकीयांनीं काढलेले पुढीलप्रमाणें आहेत :

(१) संभाजी समजूतदार असल्याचे इंग्रजांचे उद्गार [ERS No. 198, p. 104, 10-1-1677; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज पृ. ६२].

(२) ॲबे कॅरेचे संभाजीच्या शूरत्वाबद्दल व सौंदर्याबद्दल उद्गार [FBS. Sequel p. 232-3; पाहा छत्रपति सं. म. पृ. ५०, ५१].

(३) 'दीन जनतेस गांजणारा, परंतु वीर पुरुष' असे कृष्णदासाचे उद्गार [चैतन्यलीला, अ २०; पाहा छत्रपति सं. म. पृ. ४६–४७].

(४) संभाजी राजारामास ममतेनें वागवीत असल्याचा उल्लेख [१८ जून १६८० चें इंग्रजांचें पत्र—छत्रपति सं. म. पृ. १४३]

(५) संभाजी धूर्त व शहाणा असल्याचे इंग्रजांचे उद्गार [ERS ii L. 511, 12-4-1680; पाहा छत्रपति सं. म. पृ. १४४]

(६) संभाजीचा स्वभाव शिवाजीपेक्षां अधिक सुसंस्कृत व नेमस्त असल्याचा उल्लेख [ERS II No. 518, 11-10-1680 छत्रपति सं. म. पृ. १४४].

(७) संभाजी आपल्या बापाच्या तत्त्वाप्रमाणेंच वागणारा, परंतु त्यापेक्षां जास्त नरम स्वभावाचा असल्याचा उल्लेख [दाग रजिस्टर १६८०, पृ. ५७९, सप्टें ३ (न्यू) २४–८–१६८०; पाहा छत्रपति सं. म. पृ. १४५].

(८) संभाजीकडे खानदेश व वर्‍हाडचा सुभा असतांना त्याच्या शूरत्वाचें कॅरेनें केलेलें वर्णन १६७२ तील आहे. त्या वेळीं कॅरे गुजरातेंत होता. शिवाजीनें संभाजीमार्फत मुअज्जम व अवरंगजेब यांत फूट पाडण्याचा प्रयत्न केला. पण तो अवरंगजेब-आदिलशाह करारामुळें फसला. [F. B. S. p. 232, Sequel PSS. 232, 233, 245, 246–8; ERS. II No. 152, p. 126; Car. to Sur. 12-11-1668; पाहा छत्रपति सं. म. पृ. ५०–५२].

१६७५–७६ त संभाजी–पोर्तुगिजांत वाद उत्पन्न होऊन दोघांत लढाई झाली—संभाजीस

मार्गे परतावें लागलें [प. सा. सं. क्र. १८७९ दाग र. १६७६; क्र. १८८२ Batavia to Dutch Co. 18-11-1676; पाहा छत्रपति सं. म. पृ. ६२]—ग्रँट डफच्या पुस्तकांतील संभाजीसंबंधींचे उल्लेख पुढीलप्रमाणें आहेत : संभाजीचीं क्रूर कृत्यें [पृ. २३५]—अनाजी दत्तो व शिर्के यांचा संभाजीविरुद्ध कट. बाळाजी आवजी, अनाजी दत्तो, शामजी आवजी, हिराजी फर्जंद यांस हत्तीच्या पायीं दिलें. अनाजी दत्तोच्या शिक्षे-संबंधीं डफचे उद्गार [पृ. २३७-३८]—मोरोपंत पिंगळ्यांनीं संभाजीच्या क्रौर्याबद्दल व धोरणाबद्दल नापसंती व्यक्त केली. त्याला कैद करण्याचा कवि कलशानें संभाजीस उपदेश केला. त्याप्रमाणें मोरोपंतास संभाजीनें कैद केलें व कलशाच्या मदतीनें तो कारभार करूं लागला. [पृ. २३८]—रामदासस्वामींचा संभाजीस उपदेश [पृ. २३८]—रघुनाथ हणमंत्यानें उघडपणें संभाजीवर टीका केली. परंतु संभाजीनें त्याला शिक्षा न करतां जिंजीस परत पाठविलें. तो वाटेंतच मेला. संभाजीनें मोरोपंत व जनार्दनपंत हणमंते यांची कैदेंतून सुटका करून प्रधानांच्या नेमणुकी केल्या. परंतु कलशाचा त्यावर परत प्रभाव पडला. [पृ. २३९]—संभाजीचा शूरपणा [पृ. २४०]—संभाजीच्या शूरत्वाबद्दल उद्गार [पृ. २४३]—संभाजीच्या शूरपणाचें आणखी एक उदाहरण [पृ. २४४]—संभाजीचें अविचारी धाडस [पृ. २४४]—रणांत नसेल त्या वेळीं संभाजी व्यसनांत व चैनींत वेळ घालवी. कलुशाच्या हातीं सर्व राज्यकारभार. कलुशा वाईट असला तरी संभाजीच्या दुर्गुणांना जबाबदार नव्हता. तो विद्वान् व धार्मिक होता. त्याला संभाजीनें 'पंडितराव' व 'छंदोगामात्य' केलें. राज्यकारभार चालविण्याची त्याची कुवत नव्हती हाच त्याचा दोष. [पृ. २४४-४५]—संभाजीच्या सैन्यांतील अव्यवस्था [पृ. २४५]—संभाजीचा उधळ्या स्वभाव—[पृ. २४५-४६]—आर्थिक अव्यवस्था [पृ. २४६]—अवरंगजेब संभाजीवर चालून येत असतां संभाजी इंद्रियभोगांतच गढून गेला असल्यानें निष्क्रिय होता. त्याच्याजवळ वडिलांच्या वेळचे कर्तव्यदक्ष मंत्री होते. परंतु संभाजीच्या क्रौर्यामुळें व कलशाच्या मत्सरबुद्धीमुळें ते कांहींहि करूं शकले नाहींत [पृ. २६७]—संभाजी कलशाच्या हातांत असून कलश संभाजीला खूष ठेवण्यांत दंग होता. त्यामुळें कंटाळून अवरंगजेबपुत्र अकबर निघून गेला [पृ. २६९-७०]—तकरीबखान संभाजीस पकडण्यास संगमेश्वरला गेला तेव्हां संभाजी दारू पिऊन तर्र झाला होता. [पृ. २७६]—संभाजीची सुटका करण्याचा प्रयत्न झाला नाहीं. कारण कलशाचा कारभार व संभाजीचें दुर्वर्तन यांमुळें दोघेहि लोकांच्या मनांतून उतरले होते [पृ. २७६]—संभाजीचा बाणेदारपणा [पृ. २७७]—कलश वाईट असला तरी संभाजीची फसवणूक त्यानें केली हा आरोप चुकीचा. [पृ. २७७].—संभाजी शूर असून सामान्य कुवत त्याच्यांत होती. पण दुर्गुणी, अविचारी, क्रूर यांमुळें गुण झांकले गेले [पृ. २७७].—संभाजीनें एका ब्राह्मणाच्या बाईशीं अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न केल्याचा उल्लेख. त्याबद्दल शिवाजीनें त्यास पन्हाळ्यावर ठेविलें. तेथून पळून जाऊन तो दिलीरखानास मिळाला. [पृ. २२४; आधार Maratha Mss]—संभाजी मोंगलांकडून पळून आल्यावर शिवाजीनें त्यास पुनः पन्हाळ्यावर कैदेंत ठेविलें, असें डफ म्हणतो [पृ. २२६].—शिवाजीच्या मृत्यूनंतर राजारामाला गादीवर बसवून मंत्री कारभार करूं लागले; परंतु पेशवा व सचिव यांत मत्सर उत्पन्न झाल्याचा उल्लेख [पृ. २३३].

डफचे संभाजीसंबंधीं आणखी कांहीं उल्लेख पुढीलप्रमाणें आहेत : i) "Sambhaji's conduct from the time of his father's death, until he entered

his capital, discovered a vigour and method, the more satisfactory from being unexpected and had he taken advantage of the general submission and published a declaration of amnesty, the address and energy he had shown would have suppressed all recollection of his early faults; but the barbarity of his disposition was displayed from the moment he passed the gate of Raigurh" [p. 235] (2) "Sambhajee's severity, even if just towards Ballajee Aujee, which is doubtful, wes extremely impolitic in regard to Annajee Dutto [p. 237]. (3) "Sumbhajee, who possessed all the ardent bravery of his father, though without his prudence or his talents" (4) Sambhajee, when not actually employed in the field, gave himself up to illness or to vice; none could have access but Kuloosha and if any one ventured to approach without the favourite's permission, Sumbhajee flew into a passion and punished the intruder" [p. 245]. (5) He inherited some military virtue and was far from deficient in ordinary ability; but dissipation, vice, rashness and cruelty completely obscured his few good qualities, and a longer life would in all probability have greatly increased the catalogue of his crimes." [p. 277].

संभाजी कावजी

(१) शिवाजीनें संभाजी कावजी महालदार यास हणमंतराव मोऱ्याकडे १६५६ त राजकारणासाठीं पाठविलें. कावजीनें हणमंतरावाच्या मुलीबद्दल सोयरिकीचें नातें लावून, एकांतीं बोलाचालीस जाऊन हणमंतरावास कट्यारीच्या वारांनीं ठार केलें [सभा. पृ. ८]—(२) अफजलखानाच्या भेटीस जातांना संभाजी कावजी महालदारास शिवाजीनें आपल्याबरोबर घेतलें होतें. प्रत्यक्ष भेटीच्या वेळींहि जिवु महाला व संभाजी कावजी शिवाजीच्या बरोबर थोड्या अंतरावर होते. जखमी खानास त्याचे भोई मेण्यांतून परत नेत असतां संभाजी कावजीनें भोयांचे पाय तोडले [सभा. पृ. १५-१७]. अफजलखानावरील पोवाड्यांत संभाजी कावजीचें आडनांव भोसले दिलें असून त्यानें भोयांच्या पायांस जखमा केल्या असें म्हटलें आहे. शिवभारतकारानेंहि अफजलवधाच्या वेळच्या शिवाजीच्या दहा रक्षकांत संभाजी कावजीचें नांव दिलें आहे. [शि. भा. २१।७०, ७९] —ए. क. ब. कलमें ३३ व ३४ यांत संभाजी कावजीच्या कर्तृत्वाचा उल्लेख आहे. संभाजी कावजीचें आडनांव कोंढाळकर असावेंसें दिसतें [शि. भा. २१।७० ते ७३].

हिरोजी फर्जंद

आग्ऱ्यास जातांना बरोबर जे लोक शिवाजीनें घेतले त्यांत हिरोजी होता [सभासद ब. १८९३ दु. आवृत्ति, सं. साने पृ. ३७]—शिवाजी आग्र्याहून पेटाऱ्यांतून पळून जात असतां हिरोजीस त्यानें आपल्या पलंगावर निजविलें [कित्ता पृ. ४१]—हिरोजीचें आग्र्याहून पलायन [कित्ता पृ. ४२]--शिवाजीनें मृत्युसमयीं ज्यांस विश्वासांत घेऊन राज्याचें पुढील भविष्य सांगितलें त्यांत हिरोजी होता [Ibid. पृ. ८२].

हंबीरराव मोहिते

याचें मूळ नांव हंसाजी मोहिते. नेसरीच्या लढाईत प्रतापरावाच्या मृत्यूमुळें मराठी सैन्य घाबरून गेलें. त्याचा बहलोलखानाकडून पराभव होण्याच्या बेतांत असतां ऐन वेळीं हंसाजी मोहित्यानें आपल्या ताज्या दमाच्या सैन्यासह बहलोलचा पाठलाग करणाऱ्या सैन्यावर धाड घालून पराभवाचें विजयांत रूपांतर केलें. [A History of the Mahrattas Vol I by Duff p. 203]—१८ एप्रिल १६७४ रोजीं शिवाजीनें ज्या वेळीं चिपळूणला आपल्या सर्व सैन्याची पाहणी केली त्या वेळीं 'हंबीर-

रावास' (शिवाजीनें जेसरीच्या लढाईतील पराक्रमाबद्दल हंसाजीस हा किताब दिला होता.) सरनौबत (मुख्य सेनापति) केलें [Source B. of M. H, Vol I-J. S. p. 38] —जानेवारी १६७७ मध्यें हंबीररावानें गदग प्रांतावर स्वारी करून कोप्पळ जिल्ह्याचा मुख्य अधिकारी विजापुरी सरदार हुसेनखान मियाना याचा येलबुर्ग्याजवळ (येलगंदल) पराभव केला. [Source B. of M. H. Vol. I-J. S. p. 39]—शिवाजीनें भागानगराला भेट दिली त्या वेळीं हंबीरराव त्याच्याबरोबर होता [सभा. पृ. ८७-८८, ९१ क. ब. ७८-७९]—ऑक्टो. १६७७ मध्यें हंबीररावानें व्यंकोजीचा अहिरी येथें पराभव केला [Source B. of M. H. Vol I-J. S. p. 40]—१६ नोव्हें. १६७९ मध्यें जालना येथें मोगलांशीं झालेल्या लढाईंत हंबीरराव जखमी झाला [KK ii 271; Dil. 165; 91 Q. B. 88; See Shivaji And His Times 4th ed. p. 314]. हंबीरराव मोहिते सोयराबाईचा भाऊ असल्याचें श्री. वा. सी. बेंद्रे म्हणतात [छत्रपति संभाजी-महाराज पृ. १२८, १४७, १५०]. बेंद्र्यांनीं आधार अनुपु. अ. १३ श्लो. १९ असा दिला आहे [कित्ता पृ. १५०]—त्याचप्रमाणें परमानंद सोयराबाईस 'वीरबन्धुः' म्हणतो, त्यावरूनहि त्यांनीं सोयराबाई हंबीररावाची बहीण असावी असा तर्क केला असावा [कित्त पृ. १४८; आधार अनुपुराण अ. ११।१०७]

Scanned by CamScanner

मुसलमान सरदार

अब्दुल अजीज

कर्नूळच्या अब्दुल अजीज या सरदाराला विजापूर दरबारनें अब्दुल करीम बहलोलखानाच्या मदतीस जाण्यास सांगितलें व मोगल सरदार दिलीरखान याचें मदत करण्याबद्दल लांच-लुचपतीनें मन वळविण्याची कामगिरीहि त्यावर सोंपविण्यांत आली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४१, अ. ५ श्लो. ४२ व ४४].

अब्दुल मुहम्मद

हा विजापूरचा मुख्य वजीर इब्राहिमखान (१६२७–१६६०) याचा मुलगा. बापाच्या मागें जाने. १६६१ मध्यें विजापूरचा मुख्य वजीर झाला. तो २४ नोव्हें. १६७२ पर्यंत आपल्या जागेचा राजीनामा देईपर्यंत त्या अधिकारावर होता [House of Shivaji II ed. p. 91]

इखलासखान (पहिला) विजापुरी

हा सन १६४८ ते १६५७ पर्यंत विजापूरचा मुख्य वजीर होता. याचें नांव सिद्दी रैहान असें असून महमद आदिलशहाकडे आलेले खाजगी अर्ज त्याच्याकडे पोहोंचविण्याचें काम हा करी. म्हैसूर व पूर्व कर्नाटकावरील स्वाऱ्यांत त्यानें आपलें नांव गाजविलें. तेव्हां त्याला प्रथम इखलासखान व नंतर खान–इ–खानान खान मुहम्मद ही पदवी मिळाली. ११ नोव्हें. १६५७ त त्याचा खून झाला. खुनाची हकीकत History of Aurangzeb, Vol. I. Ch. XI मध्यें आहे. सोलापूर किल्ला आदिलशहाला देणाऱ्या व मुस्तफाखानाबरोबर त्याच्या १६४७–४८च्या पूर्व कर्नाटकावरील स्वाऱ्यांत भांडणारा सिद्दी रैहान उर्फ मलीक रैहान ही निराळी व्यक्ति होय. [House of Shivaji II ed. p 92; M. 137, 174; B. S. 312, 340].

इखलासखान (दुसरा)—विजापुरी

हा सिद्दी रैहान (इखलासखानाचा) सर्वांत वडील मुलगा. तो खासखेलचा मुख्य होता. [House of Shivaji II ed. p. 93; H. A. 86 b; Nurullah 165; B. S. 410; F. R., Gyfford to Surat, 20th July 1663; Carwar to Surat, 29th Aug. 1665]

इखलासखान (मोगलांकडील)

१६६५ त अब्दुल करीम हा 'बहलोलखान' झाल्यानें अब्दुल कादिर उर्फ दुसऱ्या बहलोलाचा मुलगा अब्दुल मुहम्मद रागावून मोगलांकडे गेला. जयसिंग व इतर मोगल सरदारांच्या हाताखालीं तो लढला. वणी दिंडोरीच्या लढा-

ईत १७ ऑक्टो. १६७० त जखमी झाला. त्याच्या कौटुंबिक भांडणाचें वर्णन २९ ऑगस्ट १६६५ च्या इं. फॅ. रे. च्या पत्रांत आहे. फेब्रु. १६६९ त त्याला 'इखलासखान' ही पदवी मिळाली [Maasir-i-Alamgiri, tr. by Sir. J. Sarkar, p. 51]—सालेरीच्या लढाईंत मोगलांकडून हाच लढला. कारण मआसीर-इ-आलमगिरीप्रमाणें मोगलांचे इखलासखान एकंदर तीन असून वरील इखलासखान सोडून बाकीच्या दोघांना ती पदवी शिवाजीच्या मृत्यूनंतर मिळाली (सूचि पाहा). पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांत सुद्धां सालेरीच्या लढाईत बहलोलखानाचा भाऊ कैद झाला असें आलें आहे [५।१४].

इब्राहिमखान

हा इब्राहिम बख्तरखान याचा मुलगा होय. ११ नोव्हें. १६५७ ते २४ डिसें. १६६० पर्यंत हा विजापूरचा मुख्य वजीर होता. १६६० त तो बड्या साहेबिणीबरोबर मक्केच्या यात्रेस गेला [House of Shivaji, II ed. p. 91].

खवासखान (पहिला)

याचें मूळ नांव दौलत-यार. हा मूळचा मराठा होता. त्याच्या हुशारीवर खूष होऊन मुस्तफाखान खान बाबानें इब्राहिम आदिलशहाच्या संमतीनें त्याला अधिकारावर चढविलें. त्याच्या मदतीनें मुस्तफानें इब्राहिम आदिलशहाच्या मृत्यूनंतर मुहम्मद आदिलशहास गादीवर बसविलें. तेव्हां मुहम्मदानें त्यास 'खवासखान' ही पदवी दिली. सन १६३३ त खवासानें विश्वासघातानें मुस्तफास बेळगांवच्या किल्ल्यांत कैदेंत टाकलें व आपण त्याचा अधिकार बळकावला. तेव्हां मुहम्मद आदिलशहानें रुस्तुम-इ-जम्याला त्यावर पाठविलें. खवास विजापूर दरबारास भेट देण्यासाठीं येत असतां त्याला भोसकण्यांत आलें व पुढें मुहम्मद आदिलशहाच्या हुकमावरून त्याचा शिरच्छेद १६३५ त झाला [House of Shivaji. II ed.. Pp. 90-92; M. 63, 126, 132-139, 145, 201, 207; B. S. 307-314; Padishahnama I. A. 360, 404].

खवासखान (दुसरा) (२४ नोव्हें. १६७२ ते ११ नोव्हें. १६७५)

हा खान मुहम्मद खान-इ-खानान, इखलासखान (१६४८ ते १६५७) याचा दुसरा मुलगा. १६६४ मधील आदिलशाही-शिवाजी युद्धांत व १६६५-६६ मधील जयसिंग-आदिलशाही युद्धांत तो प्रसिद्धीस आला. विजापूर दरबारांतील दक्षिणी पक्षाचा मुख्य होता. २४ नोव्हें. १६७२ ते १२ नोव्हें. १६७५ पर्यंत विजापूरचा मुख्य वजीर होता. १६७५ त बहलोलखानानें त्यास पदच्युत केलें. २० जाने. १६७६ त याचा खून झाला [House of Shivaji II ed. p. 91-93; B. S 436-447].

खिजरखान

(१) हा बहलोलखानाचा नातेवाईक होता. [Cousen of Bullooll Ckaun; ERS. Vol. I p. 329, No. 451, 4 April 1674] (२) सन १६७५ त शिवाजीच्या सैन्यानें सोंध्याच्या राज्यांतील सुपें व Whurwa हीं ठिकाणें घेतलीं व तेथें जाणाऱ्या मालावरील जकात वसूल करण्यासाठीं Burbulle येथें एक जकातनाकें स्थापन केलें. परंतु खिजरखान पनीनें (Kidderchaune Phunny) स्थानिक देसायांच्या मदतीनें वरील ठिकाणें परत जिंकून घेतलीं व शिवाजीनें स्थापन केलेलें जकातनाकें बंद करण्यास त्यास भाग पाडलें. [ERS. Vol. Il, Pp. 65-66, L. no. 114, :18 Aug. 1675]—हा नळदुर्गाच्या पायथ्याच्या अलीकडे वास्तव्य करणारा विजापुरी सरदार होता. त्याला विजापूर दरबारनें अब्दुल करीम बहलोलखानास शिवाजीविरुद्ध मदत करण्यास सांगितलें व मोगल सरदार दिलीरखान याची मदत मिळविण्यासाठीं लांचलुचपतीच्या साहाय्यानें

त्याचें मन वळविण्याची कामगिरीहि त्यावर सोंपविण्यांत आली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४१, अ. ५, श्लो. ४२ व ४४].

दाऊदखान (क्युरेशी)

हा विखनखान शेखजादा (हिस्सार फिरूझा येथील) याचा मुलगा होता. [सूचि–मआसिर –इ–आलमगिरी, पृ. ३२५]—जयसिंगाचा कांहीं दिवस मदतनीस असून १६६५ त खानदेशचा सुभेदार होता. [कित्ता पृ. ३१]

दिलीरखान

मआसीर–इ–आलमगिरीमध्यें याचें मूळ नांव दिलेलें नाहीं. हा बहादुरखान रोहिल्याचा धाकटा भाऊ, असें मासिरीच्या सूचीमध्यें सरकारांनीं दिलें आहे [मासीर–इ–आलमगिरी, पृ. ३३६]. सालेरीच्या युद्धांत शिवाजीनें मोगलांचा पराभव केल्यावर अवरंगजेबानें दिलीरखानास व बहादुरखानास पत्रें लिहून त्यांची कानउघाडणी केली. [पर्णालपर्वत-ग्रहणाख्यानम् पृ. ९, १०, ११ अ. २ श्लो. ६ ते १९]. त्यावर दिलीरखानानें व बहादुरानें बादशहास उत्तर पाठविलें. त्यांत त्यांनीं शिवाजीचे पराक्रम वर्णून शेवटीं त्याच्याशीं तह करणें शहाणपणाचें ठरवून आपण त्याच्याकडे ब्राह्मण वकील पाठविला. ही सर्व हकीकत लिहिली. [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ११ ते १५, अ. २ श्लो. २० ते ५३]. (अवरंगजेबाच्या हुकुमाप्रमाणें) दिलीरखान व बहादुरखान यांनीं शिवाजीचा वकील काजी हैदर यास परिंडा नांवाच्या किल्ल्यांत कैदेंत ठेवलें. [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. १५, अ. २, श्लो. ५३, ५४]. दिलीरखानास भेटून लांचलुचपत किंवा इतर अन्य मार्गांनीं त्याला आपल्या बाजूस सिद्दी मसौद, अब्दुल अजीज व खिजरखान पणि यांनीं वळवावा असें बहलोलखानाला विजापूर दरबाराकडून आलेल्या पत्रांत लिहिलेलें होतें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्, पृ. ४१ अ ५, श्लोक ४१–४४].

नामदारखान

शिवाजीच्या नामदारखानावरील स्वारीचा उल्लेख जेधे शकावलीमध्यें आलेला आहे. या स्वारीचा आणखी एक उल्लेख शि. च. सा. खं. ४, पत्र ले. ७१७ मध्यें आहे. त्यांत शिवाजीनें चंद्रराव मोऱ्यास मारून जावळी सुभा घेतला व त्यावर कृष्णाजी बाबाजीची सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. विरो राम यास तेथील मजमू दिली; पुढें कोकणांत मोगलांकडून नामदारखान आला, त्यावर शिवाजीनें कृष्णाजी बाबाजीस हशमांसह पाठविलें; मिऱ्या डोंगर येथें युद्ध झालें, त्यांत कृष्णाजी सुभेदार ठार झाला, वगैरे हकीकत आली आहे. पत्र अपूर्ण असून त्यावर तारीख नाहीं.

बहलोलखान (पहिला)

पहिला बहलोलखान १६४७ नंतर विजापूर दरबारीं चाकरी करूं लागला. त्याचें नांव बहलोल असें होतें. जहांगिरानें १६१६ त त्यास खान पदवी दिली [House of Shivaji II ed. Pp. 94–95].

बहलोलखान (दुसरा)

याचें नांव अब्दुल क्वादिर. पहिल्या बहलोलखानानंतर त्याचा हा थोरला मुलगा 'बहलोलखान' झाला [House of Shivaji, II ed. p. 95].

बहलोलखान (तिसरा)

नांव अब्दुर रहीम. दुसऱ्या बहलोलच्या मागें हा 'बहलोलखान' झाला. मृत्यु जुलै १६६५ [House of Shivaji II ed. p. 95]. याजकडे कोप्पळची जागीर होती [Ibid. p. 96].

बहलोलखान (चवथा)

हा तिसऱ्या बहलोलखानाचा मुलगा. नांव अब्दुल करीम. बापाच्या मृत्यूनंतर १६६५ त हा 'बहलोलखान' झाला. १६७५ ते १६७७ पर्यंत विजापूरचा मुख्य वजीर होता [House of Shivaji, II ed. p. 95]—शिवाजीनें पन्हाळा १६७३ त जिंकल्यावर खवासखानानें

बहलोलखानाची शिवाजीवर नेमणूक केली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४० अ. ५ श्लो. ३२ व ३३].—बहलोल प्रथम तिकोट्यास गेला व तेथून दोन दिवसांनीं उमराणीस गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४०, ४१, अ. ५ श्लोक ३४, ३९]—उमराणीच्या लढाईच्या वेळीं सिद्दी महमद बर्की याला दीपाजीनें ठार केल्याची बातमी ऐकतांच बहलोलखान विह्वल होऊन प्रतापराव गुजरानें दाखविल्या मार्गानें रणांतून निघून गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४९, अ. ५, श्लो. १०५].

बहादुरखान (पहिला)

(अ) याचें मूळ नांव बहादुरखान. इ. स. १६७३ त ६० कोसांची दौड करून त्यानें एका चकमकींत शिवाजीचा पराभव केला व मिळालेली लूट दलपतकुमाराबरोबर अवरंगजेबाकडे पाठविली. (ब) बादशहानें ७ जुलै, बुधवार १६७५ रोजीं त्याला 'खान जहान बहादुर जाफरजंग कोकलताश' ही पदवी देऊन सप्तहजारी सरदार केलें. (क) १५ ऑगस्ट १६७७ च्या सुमारास त्याची दक्षिणची सुभेदारी बादशहानें काढून घेतली. (ड) मे १६७८ च्या सुमारास बादशहानें त्याची सरदारकी व पदवी काढून घेतली व त्याची मालमत्ता जप्त केली. कारण पेशकश घेण्यांत त्यानें जुलूम केला. २३ मे १६७८ त बादशहानें त्याची सरदारकी व पदवी परत दिली. [Maasir—i—Alamgiri of Saqi Musta'd khan, translated by Sir J. Sarkar, 1647, Pp. 79, 88, 99, 104]. यासच सभासदानें बहादूर कोका, बादशहाचा खुद्द भाऊ, असें म्हटलें आहे [स. ब. पृ. ५९]—दहाशीरखान व दाबशीरखान असे इतर पाठ आहेत. मआसीर–इ–आलमगिरीमध्यें (पृ. १०४) बंगालचा सुभेदार आझमखान कोका २४ मे १६७८ त मेला व त्याचा धाकटा भाऊ खानजहान बहादूर कोका याचें बादशहानें सांत्वन केलें, असें आलें आहे. बुंदेल्याच्या बखरीप्रमाणें (पृ. १७) बादशहानें बहादुरखानास 'खानजहान बहादूर कोकलताश जाफरजंग' हा किताब व त्याचा वडील भाऊ मुजफरहुसेन यास 'अझमखान' किताब दिला. वरील दोन्ही हकीकती एकमेकींशीं ताडून पाहतां आझमखान कोका व बहादुरखान कोका हे भाऊ ठरतात. दोघांनाहि 'कोकलताश' ही पदवी मिळाली असावी किंवा कोकलताश हें त्यांचें आडनांव असावें. आडनांव म्हणण्याचें कारण वर उल्लेखिलेली पदवी बहादूरखानास मिळण्यापूर्वींच 'कोकलताश बहादूरखान' असा त्याच्यासंबंधीं बुंदेल्याच्या बखरींत पृ. १२ वर उल्लेख आहे. सालेरीच्या युद्धांत शिवाजीनें मोगलांचा पराभव केल्यावर अवरंगजेबानें बहादुरखानास (व दिलीरखानास) पत्रें लिहून त्यांची चांगली कानउघडणी केली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ९, १०, ११ अ. २, श्लो. ६–११]. त्यावर बहादुरखानानें (व दिलीरखानानें) उत्तर पाठविलें. त्यांत शिवाजीचे पराक्रम वर्णून शेवटीं त्याच्याशीं तह करणें हें शहाणपणाचें ठरवून आपण त्याच्याकडे ब्राह्मण वकील कसा पाठविला व त्यानें उलट काज़ी हैदर हा वकील पाठविला, ही सर्व हकिकत लिहिली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ११ ते १५, अ. २ श्लो. २० ते ५३].—अवरंगजेबाच्या हुकुमाप्रमाणें बहादुरखानानें (व दिलीरानें) काजी हैदरास परिंडा किल्ल्यांत कैदेंत ठेवलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. १५, अ. २, श्लो. ५३, ५४].

बहादुरखान (दुसरा)

याचें मूळ नांव रणमस्तखान. हा खिजरखान पणि याचा भाऊ. १८ सप्टेंबर १६८२ रोजीं अवरंगजेबानें बहुमानाचीं वस्त्रें देऊन याचा सत्कार केला व ऑगस्ट १६८३ मध्यें त्याला 'बहादुरखान' ही पदवी दिली.

बुलाखी

(१) सन १६६१ मध्यें बुलाखीनें देइरीगडाला वेढा घातला व तो कावजी कोंढाळ-

करानें उठविला [J. S., See The Source B. of Maratha History Vol. I, p. 33] (२) निळो सोनदेव मुजुमदारानें सन १६७० त पुरंधर मोगलांकडून घेतला, त्या वेळीं बुलाखी हा त्या गडाचा किल्लेदार असून तो लढाईंत मारला गेल्याचें ए. क. बखर सांगते [राजवाडे प्रत, कलम ६२, पृ. ११०].

भाईरखान तरीन्

उमराणीच्या युद्धाच्या वेळीं भाईरखान हा पठाणांचा सेनापति होता [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४६ अ. ५, श्लोक ८२].

महमदखान

हा खानखानान ऊर्फ इखलासखानाचा वडील भाऊ होय. राजापूर व खारेपाटण हीं दोन्ही शहरें आदिलशहानें त्याला दिलीं व शिवाजीच्या ताब्यांतून घेण्यास त्याची रवानगी केली [प. सा. सं. ९४६].

महाबतखान (लोहरास्प)

याचें मूळ नांव मआसीर–इ–आलमगिरीमध्यें दिलेलें नाहीं. हा महाबतखान खान–इ–खानानचा मुलगा होय. [सूचि–मआसीर–इ–आलमगिरी, सर यदुनाथ भाषांतरित पृ. ३४२]—सोमवार, २८ नोव्हें. १६७० रोजीं त्याची दक्षिणच्या स्वारीवर नेमणूक [कित्ता पृ. ६६]. प्रसिद्ध महाबतखान जहांगिरी याचा हा महाबत मुलगा होय [बुंदेल्याची बखर पृ. १४].

मुजाफर मलीक

अब्दुल करीम बहलोलखान उमराणीस आला त्या वेळीं हा सरदार शर्जाखानासमवेत रांगण्याजवळ होता. त्यास साहाय्यार्थ वश करून घ्यावा असें पत्र बहलोलखानास तो उमराणी गांवाजवळ येतांच विजापूर दरबारकडून आलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४१, अ. ५, श्लो. ४०–४१].

मुल्ला अहमद नायता व मुल्ला यहिया

विजापूरच्या आदिलशाहांनी अवरंगजेब पातशहाचे कांहीं गुन्हे केले होते. त्यांपैकीं एक म्हणजे पेशकश पाठविण्यांत अळंटळं करणें हा होता. आपलीं कामें सरळ व्हावींत म्हणून अली आदिलशहानें मुल्ला अहमद नायता याला (हा त्याच्या राज्यांतील उमरावांपैकीं एक होता) राजा जयसिंगाजवळ धाडलें. तो ता. २६ रबिलावलला (२६ सप्टें. १६६५) मोगल लष्करापासून सहा कोसांवर आला असतां राजानें आपला मुनशी उदयराज यास त्याचे स्वागतासाठीं पाठविलें. तसेंच त्याचा भाऊ मुल्ला यहिया (हा यापूर्वीं पुष्कळ दिवस बादशाही नोकरींत आला होता व या वेळीं बादशाही लष्करांत होता) यास त्याची भेट घेण्याची परवानगी दिली. तीन दिवसांनंतर मुल्ला अहमदची भेट व्हावयाची होती. त्या वेळीं राजानें ठरविलें कीं, राजा रायसिंग व कीरतसिंग यांनीं त्यास जाऊन आणावें. त्याप्रमाणें ते कांहीं अंतर जाऊन रस्त्यामध्यें मुल्ला अहमदास भेटले (९०७) व त्यास आणून राजास भेटविलें. राजानें त्याचा चांगला सन्मान केला. त्यास दोन इराकी घोडे (सोन्याच्या साजासह), एक हत्ती (रुप्याच्या साजासह), आणि दोन तक्ष्म देऊन स्वतःच्या घरीं जाण्यास निरोप दिला. आदिलशहानें त्याजबरोबर राजासाठीं दोन हत्ती, थोडें जवाहीर व जडावाचें सामान पाठविलें होतें. जयसिंगानें विजापूरला वेढा दिला त्या वेळीं मुल्ला यहिया हा मोगलांचे बाजूनें लढला. [शि. च. वृ. सं. खं. ३, आलमगीरनामा, पृ. ४२, ५६]—वर दिलेली मुल्ला अहमद व जयसिंगाच्या भेटीची हकीकत खाफीखानाच्या मुंन्तखबुल–लुबाबमध्येंहि आली आहे [शि. च. वृ. सं. खं. ३, पृ. ७३]—खाफीखान म्हणतो कीं, जयसिंगाचा दक्षिणेंतून बादशहास अर्ज गेला कीं, मुल्ला अहमद नवायतिह हा उघडपणें हेजीब म्हणून आदिलशहाकडून आला असून बादशाही चाकरींत येऊं इच्छितो. तेव्हां बादशहानें सहा हजारी मनसब देऊन,

पोषाख, समशेर वगैरे पाठवून मुल्ला अहमदास हुजूर बोलावलें. तो मात्र हुजूरकडे पोहोंचण्यापूर्वी वाटेंत मेला [कित्ता पृ. ७४]. खाफीखानानें दिलेलीच हकीकत मआसिर-इ-आलमगिरीमध्यें आली आहे. तेथें जास्त दिलेली गोष्ट एवढीच आहे कीं, मुल्ला अहमद नायतह मेल्यामुळें, त्याचा मुलगा असद वगैरेंना अवरंगजेबानें आपणाकडे येण्याचा हुकूम केला. ही नोंद ३ जाने. १६६६ च्या नोंदीपुढें आली आहे, असें शि. च. वृ. सं. खं. ३, पृ. ९३ च्या तळटीप ४ मध्यें म्हटलें आहे.

मुल्लाहयखान

याचा उल्लेख शिवभारत व पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् या दोहोंतहि आला आहे. शिवभारतांत, शिवाजीचें ४ फेब्रु. १६६० रोजीं रुस्तुमजमा व फाजलखान यांशीं जें रायबागेजवळ युद्ध झालें, त्यांत मुल्लाहय हा सरदार विजापुरकरांच्या बाजूस असल्याचें आलें आहे [अध्याय २४।४४, ४८]. सालेरीच्या लढाईनंतर झालेल्या जुन्नरच्या लढाईत शिवाजीनें मुल्लाहयखानाचा हत्ती काबीज केला, असें पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांतील अध्याय २ मधील १९ व्या श्लोकांत आलें आहे. हा मुल्लाहयखान बहुधा १६५७ पर्यंत विजापुरकरांचा कल्याणचा सुभेदार असलेला मुल्ला अहमद याचा धाकटा भाऊ मुल्ला यहिआ (Yahia) असावा. हा मुल्ला यहिआ डिसेंबर १६६३ त अवरंगजेबास मिळाला व ५ जून १६६४ रोजीं त्याला दोन हजारांची मनसब बादशहाकडून मिळाली [House of Shivaji II ed. 1948, p. 100]. वरील दोन काव्यांत आलेली, मुल्लाहय प्रथम विजापुरकरांकडून व नंतर मोगलांकडून लढला, ही गोष्ट सरकारांनीं दिलेली माहिती जमेस धरतां तिच्याशीं जुळते. याहियाखान दक्षिणी याला १६७० त बढती, वस्त्रें, घोडे, खंजीर मिळाल्याचा मासीरमध्यें (पृ. ६५) उल्लेख आहे.

मुस्तफाखान, खान बाबा

याचें नांव मिर्झा मुहम्मद अमीन लारी. हा १२ सप्टें. १६२७ ते ९ नोव्हें. १६४८ पर्यंत विजापूरचा मुख्य वजीर होता. (१६३३ ते १६३५ हा मधला काळ सोडून). या काळांत खवासखान (दौलतयार) या त्याच्या सेवकानेंच त्याला बेळगांवच्या किल्ल्यांत विश्वासघातानें कैदेंत टाकलें. १६४५ मध्येंहि महमद आदिलशहानें त्यास थोडा काळ कैदेंत टाकलें होतें. [House of Shivaji, II ed. Pp. 90–92; M. 63, 126, 132-139, 145, 201, 207; B. S. 307–314; Padishahnama I, A. 360, 404.]

रुस्तम-इ-जमा (पहिला)

हा विजापूरचा ॲबिसिनियन अर्थात् हबशी सरदार होता. नांव रणदौलाखान. हा फरहादखानाचा मुलगा व खैरियतखानाचा पुतण्या होय. पहिल्या खवासखानाचा बीमोड करण्यांत (१६३५) याचा मोठा वांटा होता. १६३८ त प्रथम खवासखान ही पदवी त्याला मिळाली. हा शाहजीचा मित्र असून इक्केरी व बेदनूरवरील स्वाऱ्यांत हजर होता [House of Shivaji II ed. p. 98]—याच्या घराण्याकडे दक्षिण कोंकण व कारवार जिल्ह्यांची जागीर होती [Ibid. p. 99]—१६४३ च्या सुमारास कर्नाटकच्या विजापुरकरांच्या स्वारीनंतर हा मेला अशी इतिहासकारांची बरेच दिवस समजूत होती. परंतु रहिमतपूर येथें एका फकिराच्या (बहुधा रणदौलाखानाचा गुरु असावा) थडग्याशेजारीं याचें थडगें नुकतेंच सांपडलें आहे. त्यावर त्याच्या मृत्यूची पर्शियनमध्यें तारीख दिलेली आहे. तीवरून तो १६४९–५० च्या सुमारास मरण पावला असें दिसतें. १६४३ नंतर मुसलमानी इतिहासांत त्याचा उल्लेख येत नाहीं. याचें कारण १६४३ ते १६५० या कालांत तो राजकारणापासून अलिप्त राहून आपल्या गुरूच्या सान्निध्यांत एकांतवासांत आपला काळ घालवीत होता.

Scanned by CamScanner

रुस्तुमझमान (रहमतखान)

अली आदिलशहाची सुंता १६४३-४ च्या सुमारास झाली. या वेळीं रहमतखान या सरदाराला रुस्तुमझमान हा किताब देण्यांत आला [शि. च. वृ. सं. खं. २ पृ. १८—(आधार मुहम्मदनामा)].

रुस्तम-इ-जमा (दुसरा)

हा पहिल्या रुस्तुम-इ-जम्याचा मुलगा होय. २१ डिसें. १६५९ मध्यें शिवाजीनें कोल्हापूरजवळ याचा पराभव केला. [House of Shivaji, II ed. p. 99.]—पहिला रुस्तम-इ-जमा हा फरादखानाचा मुलगा असल्याचें House of Shivaji मध्यें सर यदुनाथ सरकारांनीं दिलें आहे. हा दुसरा रुस्तम-इ-जमा फरादखानाचा नातू होता असें शिवभारतकार म्हणतो. १६६० मध्यें पन्हाळयास विजापुरकरांनीं वेढा घातला त्या वेळीं तो विजापुरकरांच्या सैन्याचा मुख्य होता हें सांगतांना परमानंदानें त्याचा वरीलप्रमाणें उल्लेख केला आहे. [कवीन्द्र परमानंदकृत श्रीशिवभारत, संपादक स. म. दिवेकर, अ. २४ श्लो. १८] याचें मूळ नांव कळत नाहीं, परंतु रुस्तम-इ-जमा पदवी मिळण्यापूर्वी त्याला खान रणदुल्लाखान ही पदवी असावी. शिवाजीशीं आंतून मैत्री असल्याबद्दलचे उल्लेख १६५९ ते १६७२ पर्यंतच्या इंग्रजी पत्रांतून ज्याच्याबद्दल येतात तो हा दुसरा रुस्तम-इ-जमा होय.

रुस्तम-इ-जमा (तिसरा)

नांव अबूखान. दुसऱ्या रुस्तम-इ-जम्याचा मुलगा. १६७४ मध्यें तो रुस्तम-इ-जमा झाला. [House of Shivaji, p. 99] याचें अबूखान हें नांव इंग्लिश फॅक्टरी रेकॉर्डस्‌मध्यें आलें आहे. [F. R. Surat. Vol. 88, Pp. 129-131; Carwar to Surat, 22 April 1674; See Shivaji The Great Vol. II, Part I, p. 150]—सप्टेंबर १६७१ त शिवाजीच्या गुप्त साहाय्यानें दुसऱ्या रुस्तम-इ-जम्यानें आदिलशहाविरुद्ध बंड उभारल्याचें इंग्रजांचे पत्रांत आलें आहे. [F. R. Surat 106, Karwar to Surat, 20th Sept., 31 st. Oct. 1671, 26th June 1672; Shivaji And His Times, 4th ed. p. 235]--याच पत्रांत रुस्तम-इ-जम्याचें बंड आदिलशाही सैन्यानें मोडल्याचा उल्लेख आहे. परंतु त्याला कामावरून बडतर्फ करण्यांत आलें कीं त्याची जागीर त्याला परत देण्यांत आली याबद्दल कांहींच उल्लेख नाहीं. वर सुरुवातीस उल्लेखिलेल्या इंग्रजांच्या पत्रावरून तर्कानें सर यदुनाथांनीं अबूखान हा तिसरा रुस्तम-इ-जमा असावा असा तर्क केला आहे व त्याचप्रमाणें तो दुसऱ्या रुस्तम-इ-जम्याचा मुलगा असें म्हटलें आहे. या म्हणण्यास फारसी साधनांचा आधार असेल असें वाटत नाहीं [Shivaji And His Times, 4th ed p. 238].

शर्जाखान (पहिला)

नांव सय्यद इलियास. १६६३ च्या विजापूरच्या सोंदें व बिदनूरवरील स्वाऱ्यांत हा प्रमुख सरदार होता.—जयसिंगाबरोबरच्या युद्धांत २ एप्रिल १६६६ त याचा मृत्यु झाला. [House of Shivaji II ed. p. 97; B. S. 422, Alamgirnama 1013-4.]

शर्जाखान (दुसरा)

पहिल्या शर्जाखानानंतर त्याचा थोरला मुलगा सय्यद मखदुम हा शर्जाखान झाला. विजापूर दरबारांतील दक्षिणी पक्षाच्या प्रमुख बहलोलखानाशीं हा मार्च १६७६ त भांडला. १६७८-९ त सिद्दी मसौदशीं भांडला व शेवटीं मोगलांस मिळाला. अवरंगजेबानें त्यास रुस्तमखान ही पदवी दिली. [House of Shivaji p. 98].—शिवाजीशीं मोगलांच्या झालेल्या लढाईत उदारामाच्या नातवानें शेंडी व जानवें दाखवून आपली सुटका करून घेतली. त्याच वेळीं शिवाजीच्या सैनिकांनीं शर्जाखानाला धमकी दिली. [पर्णालपर्वतग्रहणा-

ख्यानम् पृ. ३८, अ. ५ श्लोक १७, १८]—बहलोलखान उमराणीस पोहोंचला त्या वेळीं शर्जाखान सैन्यासह रांगणा किल्ल्याच्या आसपास होता [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४१ अ. ५ श्लो. ४०]

शेरखान

खान-इ-खानानचा तिसरा मुलगा. १६६५ त मृत्यु [House of Shivaji, p. 94; F. R. Carwor to Surat 29th Aug. 1665].

सलाबतखान

नांव सिद्दी जौहर. दुसऱ्या अली आदिलशहानें त्यास 'सलाबतखान' पदवी देऊन शिवाजीवर पाठविलें. १६६२ त मृत्यु [House of Shivaji II ed. p. 100].

सिद्दी कासीम

इ. स. १६७० त सिद्दी कासीम, सिद्दी संबूळ व सिद्दी खैरियत यांनीं जंजिरा किल्ल्याचा प्रमुख असलेल्या सिद्दी फत्तेखानाविरुद्ध, तो जंजिरा शिवाजीच्या ताब्यांत देणार होता म्हणून, कट करून त्यास कैद केलें व विजापुरकरांचें स्वामित्व झुगारून देऊन मोगलांचें स्वामित्व स्वीकारलें. त्या वेळीं सिद्दी कासिमास जंजिऱ्याचा मुख्य किल्लेदार नेमण्यांत आलें [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 250; Orme's Frag 57; K. K. ii 224]—सिद्दी कासीम हा शूरपणा, कर्तबगारी व धूर्तपणा यांबद्दल प्रसिद्ध होता. फेब्रुवारी १६७१ त दंडा राजपुरी किल्ल्यांतील सर्व मराठा शिबंदी होळीच्या उत्सवांत मग्न असतां कासिमानें खैरियतच्या साहाय्यानें अचानक किल्ल्यावर हल्ला करून तो काबीज केला. त्यानंतर त्यानें त्याच्या आसपासचे सात किल्लेहि (?) जिंकले [Ibid p. 252-253, based on K. K. II 225-228] —इ. स. १६७६ त मोरोपंत पेशव्यानें जंजिऱ्यास वेढा घातला. परंतु कासिमानें आपल्या आरमारानिशीं त्याच्यावर हल्ला चढवून मराठ्यांना वेढा उठविण्यास भाग पाडलें [Ibid. p. 257]—इ. स. १६७६ त सिद्दी संबूळ कासीम व खैरियत यांशीं भांडल्यामुळें त्याची आरमारप्रमुखाची जागा त्यापासून काढून घेण्यांत येऊन ती कासिमला देण्यांत आली व त्याचबरोबर दंडा राजपुरीचा कारभारहि कासीमकडे सोंपविण्यांत आला.

सिद्दी फत्तेखान

हा इ. स. १६५५ च्या सुमारास जंजिऱ्याचा प्रमुख बनला [Shivaji And His Times 4th ed. p. 245]—१६५९ त अफजलखान शिवाजीवर स्वारी करीत असतां फत्तेखानानें शिवाजीनें त्याच्या राज्यांतील जिंकलेला मुलूख परत घेण्याचा प्रयत्न केला. (हा मुलूख म्हणजे कुलाबा जिल्ह्याचा पूर्वेकडील दंडाराजपुरीला लागून असलेला भाग). परंतु अफजलखानाच्या सैन्याचा नाश झालेला ऐकून तो घाईनें परत गेला. पुढील वर्षी दुसऱ्या अलीआदिलशहानें शिवाजीविरुद्ध युद्ध सुरू केल्यावर व शिवाजी पन्हाळगडीं वेढला गेला असतां फत्तेखानानें कोंकणची स्वारी परत चालू केली. त्या वेळीं त्याला काय सावंतानें मदत केली. शिवाजीनें बाजीराव पासलकरास सावंतावर पाठविलें. दोन्ही बाजूंची लढाई होऊन पासलकर व काय सावंत रणांत पडले व दोन्ही बाजूंचे लोक आपापल्या तळावर परत गेले. [Ibid p. 245; आधार स. ब. साने यांची चवथी आवृत्ति, १९२३, पृ. ६६] —इ. स. १६६९ त शिवाजीनें जंजिऱ्याचा वेढा जोरांत सुरू केला. शिवाजीनें किल्ल्यांत जाणारी रसद तोडल्यामुळें उपासमार होऊन किल्ला शिवाजीच्या स्वाधीन करण्याची पाळी सिद्दी फत्तेखानावर आली. पण त्यानें इंग्रजांना पत्र लिहून, "आपण शेवटपर्यंत किल्ला लढवूं व नंतर तो मोगलांच्या स्वाधीन करूं," असें कळविलें. [Ibid p. 250; F. R. Surat 105, Hubli to Surat, 17th July, Bom. to Surat, 16

Oct.]—इ. स. १६७० मध्यें मात्र फत्तेखान शिवाजीच्या वेढ्यानें जिकीरीस आला व विजापुराहून मदत येण्याच्या बाबतींत निराशा झाल्यानें त्यानें बरीचशी रक्कम व मोठी जागीर यांच्या बदल्यांत किल्ला शिवाजीस देण्याचें ठरविलें. परंतु तीन सिद्दी गुलाम कासीम, संबूळ व खैरियत यांनीं सर्व सिद्द्यांना फत्तेखानाविरुद्ध उठवून त्याला कैद केलें व विजापुरकरांचें स्वामित्व झुगारून त्यांनीं मोंगलांचें स्वामित्व पत्करलें. [Ibid p. 250; Orme's Frag 57; K. K. II 224]—व्यंकाजी दत्तो या शिवाजीच्या सरदारानें जंजिऱ्यास वेढा घातला व सिद्दीचे प्रांतास मनसोक्त त्रास दिला. त्या वेळीं रयतेच्या वारंवार तक्रारी येऊं लागल्यानें सिद्दी फत्तेखान व याकूतखान हे आपल्या सर्व बांधवांना मिळवून घेऊन मराठ्यांशीं लढा देण्याचा विचार करून आज्ञा सोडूं लागले [शिवदिग्विजय पृ. १९३].

सिद्दी मसौद

हा २१ फेब्रु. १६७८ ते २१ नोव्हें. १६८३ पर्यंत विजापूरचा मुख्य वजीर होता. १६८३ त यानें अधिकारत्याग केला [House of Shivaji, p. 91].

अदवनीमध्यें स्थापिलेल्या सिद्दी मसुदास १६७३ त अब्दुल करीम बहलोलखानाच्या मदतीस जाण्याबद्दल व त्याचप्रमाणें मोगल सरदार दिलीरखान यास लांचलुचपतीनें मदत करण्याबद्दल त्याचें मन वळविण्याबद्दल विजापूर दरबाराकडून सांगण्यांत आलें [पर्णालपर्वत-ग्रहणाख्यानम् पृ. ४१, अ. ५ श्लो. ४१, ४४].

सिद्दी महमद बर्की

हा ऐश्वर्यानें विख्यात असून अब्दुल करीम बहलोलखानाचा सोबती होता. उमराणीची लढाई ऐन रंगांत आली असतां तो मध्येंच घोड्यावर आरूढ होऊन गजव्यूहांतून रण सोडून बाहेर गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४७, अ. ५ श्लो. ९३; पृ. ४८ अ. ५ श्लो. ९४]. त्याचा दीपाजी राऊतराव या मराठा सरदारानें पाठलाग करून त्याच्या खांद्यावर तरवारीचा वार केला. बर्कीच्या अंगांतील चिलखताचे तुकडे झाले [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४८, अ. ५, श्लो. ९५-९८]. बर्कीनें बाण सोडून दीपाजीच्या घोड्यास मारलें. तेव्हां दीपाजी दुसऱ्या घोड्यावर आरूढ झाला. त्या घोड्यासहि बर्कीनें जखमी केलें. तेव्हां खवळून दीपाजीनें बर्कीच्या उघड्या खांद्यावर वार करून त्यास ठार मारलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४८–४९, अ. ५, श्लो. ९९ ते १०३].

सिद्दी मिस्री

याचा उल्लेख ब. मो. पुरंदऱ्यांच्या 'राजा शिवछत्रपति' भा. ३ मध्यें पृ. ४४ वर आला आहे.

सिद्दी रैहान (दुसरा)

विजापुरी सरदार पहिला सिद्दी रैहान याचा मुलगा मलीक अब्दुल वहाब याचा मुलगा दुसरा सिद्दी रैहान हा होय. सिद्दी जौहरनें वहाबच्या मृत्यूनंतर दुसऱ्या सिद्दी रैहानला कैदेंत टाकून कर्नूळची जागीर स्वतः बळकावली. [House of Shivaji, II ed p. 100].

सिद्दी हिलाल

१६६७ च्या तहाप्रमाणें शाहजीस पुणें व सुपें हे परगणे जागीर म्हणून विजापूर दरबारकडून मिळाले. त्यांच्या बंदोबस्तासाठीं शाहजीनें सिद्दी हिलालाच्या हाताखालीं १,००० स्वार ठेवले [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, p. 40]. शाहजीस इंदापूर, बारामती, मावळ हेहि परगणे जागीर म्हणून व कऱ्हाड जिल्ह्यांतील २२ गांवांची देशमुखी मिळाली [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav p. 43]. सिद्दी हिलाल व जाधवराव हे अफजलखानाचे सरदार, खानाला शिवाजीनें मारल्यावर शिवाजीच्या आश्रयास गेले [शि. भा. २३।५५–५६]—हे दोघेहि

शिवाजीच्या बाजूनें, रुस्तमजमा व फाजलखान यांविरुद्ध कोल्हापुराजवळ झालेल्या युद्धांत लढले [शि. भा. २४।५२, ७०, ७१]—ही लढाई २८ डिसें. १६५९ ला झाली.—शिवाजी पन्हाळगडच्या वेढ्यांत अडकून पडला असतां नेताजीनें बाहेरून सिद्दी जौहरच्या सैन्यावर हल्ला करून वेढा उठविण्याचा प्रयत्न केला; त्या वेळीं त्याबरोबर हिलाल होता [शि. भा. २६।२९-३८]. त्यानंतर तो मोगलांस जाऊन मिळाला. परंतु पुनः १६७२-७३ त शिवाजीचा मामेभाऊ नाधवराव (नांव ?) यासह नाशिक प्रांतांतून निघून शिवाजीस जाऊन मिळाला. [पर्णालपर्वतग्रहणख्यानम् पृ. १४, श्लो. ४४, ४८]—मराठ्यांनीं उमराणीस बहलोलखानाला एका तलावाजवळ वेढलें. त्या वेळीं सिद्दी हिलाल सैन्याच्या आघाडीस होता [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४३, अ. ५ श्लो. ५६]—उमराणीच्या लढाईत बहलोलखानाच्या बाजूचा एक हत्ती बेफाम झाला. त्याचे माहूत त्याला युक्तीनें परत पाठीमागें नेतात इतक्यांत सिद्दी हिलाल आपले पांच पुत्र व सैनिक यांसह शत्रूवर चढाई करून गेला [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४५, अ ५, श्लो. ७७; शिवाय पाहा, प. सा. सं. १३०० (हिलाल शिवाजीचा हेर)].

शाहजी व त्याचा काल

शाहजीच्या दुसऱ्या लग्नासंबंधीं डफचे उद्गार

शाहजीनें इ. स. १६३० त मोहिते घराण्यांतील मुलीशीं दुसरें लग्न केलें, त्या वेळीं जिजाबाईनें त्या लग्नाला विरोध केला व ती आपल्या नातेवाईकांपैकीं एकाकडे जाऊन राहिली. त्याकडे ती १६३३ पर्यंत राहिली असल्याचें दिसतें, असें डफ म्हणतो [A History of the Mahrattas, Vol. I p. 96]. या आपल्या म्हणण्यास डफनें आधार दिलेला नाहीं. म्हणून हें त्याचें वरील विधान संशयास्पद आहे.

इखलासखानाचें (पहिल्या) नांव

मूळचें नांव सीदी रेहान, रोका रसान [शिवचरित्रवृत्तसंग्रह खं. २ पृ. ९ (मुहम्मदनामा)].

खवासखानाचें (पहिल्या) नांव

गुलाम गौल [शिवचरित्रवृत्तसंग्रह खं. २ पृ. २ (मुहम्मदनामा)].

मुस्तफाखानाचें नांव

मिर्झा मुहम्मद अमीन लारी हें मूळ नांव [शिवचरित्रवृत्तसंग्रह खं. २, पृ. २ (मुहम्मदनामा)].

लखूजी जाधवराव मोगलांस केव्हां मिळाला

(१) १५४३ च्या कार्तिकांत मिळाला [English Factories, 318, 332; पाहा शि. भा. प्रस्तावना, पृ. ६५].

(२) लखूजी १६२० मध्यें मोगलांस मिळाला व त्याला त्याच्या नातेवाइकांसह मिळून एकंदर २४००० स्वारांची मनसब मिळाली. [Padshahnama 308-310; See House of Shivaji II ed. p 30].

लखूजी जाधवरावाचा भाऊ

लखूजीच्या खुनानंतर त्याचा भाऊ भोताजीराव याजकडे मोगलांनीं लखूजीची जागीर सोंपविली [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav p. 24].—या भोताजीचें नांव कांहीं ठिकाणीं विठोजी किंवा नथूजी असें दिलें आहे [Ibid p. 24, Footnote].

जाधवराव मोगलांकडे कां गेला ?

शाहजहाननें लांच दिल्यामुळें १६२१ त तो मोगलांकडे गेला. [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, 1921, p. 18].

शाहजी—जिजाबाई लग्न

मालोजी कर्तबगारीनें मोठ्या योग्यतेस चढल्यावर त्यानें जाधवरावाजवळ शाहजीकरितां मुलीची मागणी घातली व त्याबद्दलचें वचनहि

मिळविलें. परंतु पुढें कांहीं कारणानें जाधवरावाचें मन विटल्यानें त्यानें मुलगी देण्याचें नाकारलें. तेव्हां निजामशहाची कास धरून मालोजीनें त्याच्याकडून शाहजी–जिजाबाईचें लग्न लावविलें [बुंदेल्याची बखर, १९२०, भाषांतरकार–पां. न. पटवर्धन, पृ. १]

शाहजीचें दुसरें लग्न केव्हां झालें ?

शाहजीचें दुसरें लग्न शके १५६०, फसली सन १०४८ मध्यें झाल्याचें शेडगांवकर बखर सांगते व श्री. वासुदेवशास्त्री खरे तो सन खरा समजतात [भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक व. १ (१९२०) पृ. ३८].

शाहजीनें जिजाबाई–शिवाजीस पुण्यास ठेवण्याचें कारण

बायकोशीं न पटल्यामुळें शाहजीनें शिवाजीस पुण्यास ठेवलें [बुंदेल्याची बखर पृ. २].

मियाँ राजूचें खवासपद

राजू हा निजामशहाच्या मागें एक रुमाल घेऊन खवास म्हणून उभा राहत असे [शिवचरित्रवृत्तसंग्रह खं. ३ रा, पृ. ५].

भातवडीची लढाई व तींतील सरदार

भातवडीच्या लढाईचें वर्णन मराठी व फारसी दोन्ही प्रकारच्या साधनग्रंथांत आलें आहे. पैकीं चिटणिशी व एक्याण्णव क. या बखरींत आलेली माहिती, ही लढाई भातवडें येथें झाली; तेथील तलावाचें पाणी मलीक अंबरनें फोडलें आणि या लढाईंत मलीक अंबर व विजापूरचा बादशाह हे एकमेकांविरुद्ध होते, एवढा तपशील सोडून अविश्वसनीय आहे. बुसातीनुस्सलातीनमध्यें, ही लढाई हि. १०३४ मध्यें भातवडी येथें इब्राहिम आदिलशाह व मलीक अंबर यांमध्यें होऊन तींत आदिलशहाचा पराभव झाला, एवढी वास्तविक, आणि या लढाईनंतर हि. १०३४ मध्यें अंबरनें नौरसपूर लुटून विजापुरास घातलेल्या वेढ्याचे प्रसंगांत मुल्ला महमद लारी ठार झाला इत्यादि विपर्यस्त माहिती आली आहे. जहांगीरचें आत्मचरित्रच अशा तुझुकमध्यें या लढाईची माहिती आहे. पण ती इक्बालनाम्याचा अक्षरशः अनुवाद आहे हें स्पष्ट व सर्वसंमत आहे. मोडकांच्या विजापूरच्या आदिलशाही घराण्याच्या इतिहासांत या लढाईच्या तयारीस हि. १०३३ मध्यें सुरुवात होऊन, ती भातवडी येथें झाली असतां तींत मलीक अंबरनें आदिलशाही व मुघली अशा दोन्ही लष्करांचा पराभव केला आणि आदिलशहाकडील रणदुल्लाखान, अंकुशखान, रुस्तुमराव, खैरतखान, फरहादखान, अंबारखान हे सरदार पाडाव केले; पैकीं अंकुश व रुस्तुम हे कैदेंतच मरण पावले; खैरत व अंबर विजापुरास पळून आले आणि फरहाद व रणदुल्ला यांस बुऱ्हाण निजामशहानें आपल्या पदरीं ठेविलें; अशी माहिती आहे. इक्बालनाम्यांत, ही लढाई अहमदनगरपासून दोन कोसांवर झाली; तीमध्यें मुघलांचे बाजूनें अकीदतखान, अझीझुल्लाह, असदखान, उदाराम, खंजरखान, जादूराय, जांसिपारखान (बीडचा अधिकारी), तुर्कमानखान, मिर्झा मिनूचिहर, रिझ्वीखान हे दहा सरदार लष्करखानाच्या हाताखालीं होते; परंतु उदाराम व जादूराय हे न लढतां पळून गेले; खंजर व जांसिपार हे आपल्या गांवीं परतले; अकीदत, मिनूचिहर व लष्कर कैद झाले आणि मृत्यूच्या भोंवऱ्यांतून जे वांचले त्यांपैकीं कांहीं अहमदनगरास तर कांहीं बऱ्हानपुरास निघून गेले; आदिलशाही २५ सरदार कैद होऊन, त्यांपैकीं फर्हादास ठार करण्यांत आलें, इत्यादि माहिती आहे. फतूहात–इ–आदिलशाहीमध्यें, मुल्ला मुहम्मद लारी याच्या हाताखालीं मूळचे मोगलांकडील अकीदतखान, अलीखान नियाझी, खानखानाच्या मुलीचा मुलगा, जांसिपारखान, मघरूरखान, मिनूचिहर, मीरक हुसैन खाफी, महमद हुसैन खल्फ, लष्करखान अथवा अबुल हसन, शेख नसरूल्लाह, सिपहदारखान

हे व निजामशहाकडून पळून आलेले जादूराय, शाहजी भोसले, बाबाजी काटे, महालदारखान, आदमखान, आतीशखान हे सरदार होते; आदिलशहातर्फे इख्लासखानाच्या हाताखालीं अमीनराव, अंबरखान, आंकसखान, खुदावंदखान, खैरातखान, दिलावरखान, पेशजंगखान, फर्हादखान, याकूतखान शर्झा, रणदौलहखान, रुस्तुमराव, हमीदखान हे सरदार होते, अशी माहिती आली आहे. ही लढाई भातवडीस झाल्याचें हींत नमूद आहे. शिवभारताप्रमाणें, निजामाकडे शाहजी, शरीफजी, खेलोजी, मालोजी, मंबाजी, नागोजी, परसोजी, त्रिंबकजी, ककाजी, हंबीरराव चव्हाण, मुधोजी फलटणकर, नरसराज निषाद, बल्लाळ त्रिपदे, विठोजी काटे, दत्ताजी नागनाथ, नरसिंह पिंगळे, सुंदर जगदेव, याकूतखान, मनसूरखान, जौहरखान, हमीदखान, आतीशखान, मलीक अंबर, फतहखान, आमदखानाचा पुत्र; मोगलांकडे जलालखान, जहानखान, खंजीरखान, सिकंदर, करीमुल्लाह, खलील, सुजान, सामद, बहादुर, राजा दूदा, उदाराम, दादाजी विश्वनाथ, राघव, अचल, जसवंत, बहादुर, लष्करखान, मिनूचिहर हे; आणि आदिलशाहीचे अंकुश, खैरियत, घाटगे, ढुंढी ब्राह्मण, दिलावर, फर्हाद, मसूद, मुल्ला मुहम्मद, मुस्तफा, याकूत सरजा, रुस्तुम ब्राह्मण, असे सरदार होते. पण ही लढाई कोठें व केव्हां झाली हें मात्र शिवभारतांत नमूद केलेलें नाहीं.

वरील ग्रंथांतील हकीकतींवरून तीनचार गोष्टी कळून येतात—(१) शिवभारतांत इतरत्र न मिळणारी निजामशाही सरदारांची यादी तर आहेच; शिवाय तींत अनेक हिंदु सरदारांचीं नांवें सांपडतात. इतर याद्यांतून प्रायः तीं गाळलेलीं आहेत. (२) शिवभारतांतील बरींच नांवें इतर ग्रंथांतील याद्यांशीं जुळणारीं आहेत. (३) फुतूहतमधील यादींत बराच घोटाळा आहे. शिवभारताप्रमाणें शाहजी, आतिशखान, बाबाजी (विठ्ठलराज) काटे, आदम हे निजामशहाच्या बाजूनें लढले तर फुतूहतमध्यें ते निजामशहास सोडून गेल्याचें व विरुद्ध बाजूनें लढल्याचें आहे. त्याचप्रमाणें त्याचप्रमाणें त्यांत आरंभीं एक तर शेवटीं निराळीच यादी दिली आहे. आयत्या वेळेस निजामशहास सोडून मोगलांकडे सरदार गेल्याचें इक्बालनामाहि म्हणत नाहीं. अर्थात् फुतूहतमधील विधान चूक आहे. (४) ही लढाई कोणत्या सालीं झाली हें बहुतेकांना ठाऊक आहे, पण तारीख व महिना कोणालाच माहीत नाहींत. जेधे शकावली ऑक्टोबर महिना, असा अधिक तपशील देते [शिवचरित्रवृत्तसंग्रह खं ३, पृ. १४–१६].

नेवासकर देशपांडे घराण्याचें पत्र

(१) इ. स. १६२८ चे सुमारास नगरच्या तर्फेनें मोगल येऊन त्यानें नेवासें परगण्याची नासधूस केली. या वेळीं भोसल्यास जागीर मिळाल्याचा उल्लेख आहे. हा बहुधा शाहजी भोसले असावा—(२) खर्चपट्टी व नख्तयाती हीं मोकासदाराचीं उत्पन्नाचीं साधनें होतीं [शि. च. सा. खं. ४ ले. ६९१, पृ. ३६].

शाहजी–आदिलशाही वितुष्ट [शि. च. सा. खंड ५, ले. ७७७]

हें पत्र नक्कल असलें तरी महत्त्वाचें आहे. त्यावरून पुढील गोष्टी कळतात : (१) शाहजी हा १६३०मध्यें आदिलशहाकडून पुनः निजामशहाकडे आलेला होता. (२) त्याच्या ताब्यांत मुरूमदेव (राजगड) होता—या गडावर शाहजीचा हस्तक सोनजी हा आश्रय घेऊन असतां आदिलशहाकडील एका सरदारानें त्याच्यावर चाल करून त्यास ठार केलें व त्याच्या पुत्रास जखमी केलें. त्या वेळीं बाळाजी नाईक सिलिमकर देशमुख गनिमावर चालून गेला व त्यानें युद्धाची शिकस्त केली. (३) वरील हकीकतीवरून आपण असें म्हणूं शकतों कीं, शिवाजीनें राजगड अगदींच नवा बांधलेला नसून निजामशाही

राज्यकर्त्यांनीं तेथें किल्ल्यासारखी कांहीं व्यवस्था आधींच करून ठेवलेली असावी.

शाहजी व मोगली मनसब

बादशहानाम्याप्रमाणें १६२९-३० त शाहजीस शाहजहानाकडून ५००० स्वारांची मनसब व त्याच्या नातेवाइकांस त्यांच्या अधिकाराप्रमाणें वेगळी मनसब मिळाली. खाफीखानाच्या म्हणण्याप्रमाणें ६,००० खाजगी व ५,००० स्वारांची मनसब मिळाली (Elliot And Dowson Vol. VII p. 15)—बादशाहनाम्याप्रमाणें खेळोजी भोसल्यास पुढें अवरंगजेबानें ठार मारविलें [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, p. 27 Footnote].

रणदुल्लाखानानें शाहजीची कर्नाटकांत बंगळूर येथें केलेली नेमणूक

बंगळूरचा किल्ला १६३८त घेतल्यावर रणदुल्लाखानानें त्याच्या व त्याभोंवतालच्या मुलखाच्या संरक्षणासाठीं शाहजीस बंगळुरीं ठेवलें [शि. च. वृ. सं. खं. २ पृ. १३(मुहम्मदनामा)].

शाहजीचीं कुत्बशहास पत्रें

कुत्बशहाचा वकील हाजी बसीरा यानें १६४८-४९त आदिलशहास कळविलें कीं, 'तुम्ही मला आपल्या आश्रयाखालीं घ्या' असें शाहजीचें कुत्बशहास आलेलें पत्र (२३ डिसें १६४७ च्या थोडसें पूर्वी) व त्या पूर्वींच्या विनंत्या आपण अमान्य केल्या [प. सा. सं. ५३९; पाहा गोवळकोंड्याची कुत्बशाही, पृ. ८८].

शाहजीचा वतनस्वार्थ

इतर देशमुखांप्रमाणेंच शाहजी वतनप्रेमी असून, वतनासाठीं तो खून करण्यासहि मागेंपुढें पाहत नसे, असें मसूर-जगदाळे कागदपत्रांवरून ठरतें. [राजवाडे खं. १५; महाराष्ट्र धर्म–भा. वा. भट, पृ. ७६].

हाऊस ऑफ शिवाजीमधील शाहजीविषयक पत्रें कोठून घेतलीं ?

सर यदुनाथांनीं 'Bijapuri State-papers about Shivaji' असें एक प्रकरण House of Shivji च्या दुसऱ्या आवृत्तींत दिलें आहे. पण त्यांतील पत्रें कोठून घेतलीं हें ते देत नाहींत. श्री. ग. ह. खरे यांनीं त्यांतील चौदा पत्रांचे सारांश (यांतील फक्त एकच पत्र House of Shivaji त नाहीं.) मे १९४५ च्या सह्याद्रीच्या पृ. २९५–२९८ वर प्रसिद्ध केले आहेत. ते म्हणतात कीं, १९३८ मध्यें पुणें येथें झालेल्या इंडियन हिस्टॉरिकल रेकॉर्डस् कमिशनचे बैठकीच्या निमित्तानें भा. इ. सं. मं. त जें लहानसें प्रदर्शन भरलें त्यांत कांहीं आदिलशाही फारसी फर्मानें मांडण्यांत आलीं होतीं. त्यांचीं टिपणें करून मग सारांशरूपानें आपण सह्याद्रींत प्रसिद्ध करीत आहोंत. या फर्मानांचे मालक हैद्राबाद येथील मुहम्मद घौस साहेब हे होत. सरकारांनीं यांच्याकडूनच पत्रें घेतलीं. श्री. खरे यांनीं घौससाहेबांना मूळ फर्मानें प्रसिद्ध करण्याची विनंति केली आहे. कारण टिपणांवरून पत्रांचा सारांश दिल्यानें त्यांत तारखा, व्यक्तिनामें यांत चुका होण्याचा संभव असतो. House of Shivaji मध्यें न आलेलें पत्र हि. १०५७ रबिलाखर ९ चें (५ मे १६७४ चें) असून तें पुढील हकीकत सांगतें : "महाराज फर्जंद शाहजी भासले यानें जाणावें कीं, यापूर्वीं जासुदांच्या सतरा जोड्या बंगळूर किल्ल्यापासून, डाक बसविण्यासाठीं लष्कराबरोबर पाठविल्या होत्या. आतां त्यांपैकीं बारा जोड्या, जासूद व कासिदहि तुजकडे पाठविले आहेत. तरी जागोजाग डाक बसवून प्रत्येक जासूद जोडीस दरमहा सव्वादोन होन, तीन दुवल व बेल एवढा तनखा जासूद खाल्याच्या जाबत्याप्रमाणें देत जावा." [सह्याद्रि–मे १९४५ हिंदवी स्वराज्य विशेषांक पृ. २९५–२९८]

शाहजीच्या जागिरीचा प्रदेश

"शाहजीच्या कैफियतींत पुणें व सुपें हे दोन महाल, महाराजांस १६३६ च्या तहानें जागिरींत दिल्याचें सांगितलें आहे. सभासदी बखरींत पुणें परगणा व सुपें महाल असा

त्याच्याशीं मिळताच उल्लेख आहे. जेधे करीन्यांत 'भीमेअलीकडील मुलूख आपल्याकडे जहागीर आला आहे' असे शब्द शाहजीच्या तोंडीं घातले आहेत; याचा अर्थ भीमा व नीरा यांमधील मुलूख असा सामान्यतः प्रत्येक इतिहासकार करतो. कारण नीरा नदी हीच साधारणपणें जुनी निजामशाही व आदिलशाही यांमधील सरहद्द होती. सन १६३६ त आदिलशाहीकडून भीमा व नीरा या दोन नद्यांमधील मुलूख शाहजीस जागीर म्हणून मिळाला. त्यांमध्यें इंदापूर, भीमथडी, हवेली, मावळ, खेड (कांहीं भाग), पुरंधर असे पुणें जिल्ह्यांतील आणि विचित्रगड (हिरडस मावळ), राजगड, प्रचंडगड, पवनमावळ असे भोर संस्थानांतील देशभागचे तालुके वहुधा येत असावेत. त्या काळीं जागीर ही उत्पन्नाची बाब व किल्ले ही अधिसत्तेची बाब असल्यामुळें जागिरदारांकडून किल्ल्यांची व्यवस्था न होतां ती बहुधा मुख्य सत्तेकडून होई. या न्यायानें शाहजीच्या जागिरींतील सिंहगड, पुरंधर, चाकण (तोरणा, राजगड) इत्यादि किल्ल्यांवर विजापूरचे खास म्हणून समजले जाणारे अधिकारी असत.

आदिलशाहीचा थेट मोकासा खुद्द शिवाजीच्या नांवानें केव्हांहि नव्हता, शाहजीच्या नांवाचा होता. पण या मोकाशांत शाहजीच्या वा जिजाबाईच्या इच्छेवरून शिवाजीला कारभाराच्या अनुभवासाठीं कांहीं भाग तोडून दिलेला होता. पुणें परगण्यांत त्या वेळीं जे २८८ गांव होते, त्यांच्या सात तर्फा किंवा विभाग असत. या सातांपैकीं कर्यात—मावळ या तर्फेचे ३६ गांव बालशिवाजीच्या नांवानें करून दिलेले दिसतात. या कर्यात मावळचे पायगुडे व करंजवणे हे देशमुख व होनप हे देशपांडे होते व त्यांत वडघर, धायरी, डोणजें, खडकवासलें, कातरज, कोंढवें अशा नांवांचीं गांवें होतीं [खं. १८ ले. २२]. याशिवाय प्रत्यक्ष शिवाजीचें खुर्दखत तर्फ खेडेबारें या भागावरचें इ. स. १६४६ चें उपलब्धच आहे. खेडेबाऱ्याचे देशमुख कोंडे होत. तर्फ खेडेबारें या भागांत रांझें, भोर संस्थानच्या राजगड तालुक्याच्या पूर्वेकडील शिंदेवाडी, कांजळें, नसरापूर, दिवळें, कापूरवहाळ वगैरे २४ गांवें—जीं हल्लीं भोर संस्थानच्या यादींत याच तर्फेचीं म्हणून नोंदलेलीं आहेत तींच त्या वेळींहि थोड्याफार फरकानें असावींत. दुसऱ्या एका लेखांकांत, राजश्री शिवाजीराजे भोसले ता। मावळ वगैरे देहे ५६ असें देऊन तर्फ हवेली पुणें २०, तर्फ मावळ ३६ असा हिशेब दाखविलेला आहे, तो या दोन तर्फांपुरता खरा वाटतो. कर्यातमावळावरचें प्रत्यक्ष पत्र उपलब्ध नाहीं. वर दिलेल्या गांवांच्या यादीवरून पुणें ते सिंहगड टापू म्हणजे कर्यांत मावळ हें ध्यानांत येईल. खेडेबारें म्हणजे त्यालाच लागून असणारा दक्षिणेचा चिंचोळा पट्टा. त्याचप्रमाणें सोळाव्या वर्षी इंदापूर परगण्यावरील शिवाजीचे हुकूम दिसतात. हे शिवाजीचे पोटमोकासे वा तसाच कांहीं पितुःख्यात म्हणजे बापाच्या नांवावर प्राप्त होणाऱ्या मोठेपणामुळें रूढ झालेला अधिकार होय. त्यांतील शिवाजीचा अधिकार म्हणजे स्वराज्याचा अंमल नव्हे; तथापि शिवाजीचें तें बालस्वराज्य होतें. त्यांतील अनुभव, त्या अनुभवाच्या पोटीं आलेला आत्मविश्वास व प्राप्त झालेल्या जनतेशीं संघटनेच्या संधि, त्या संधींतून उत्पन्न झालेला स्वराज्याचा विचार व कल्पनासृष्टींतील आराखडा आणि त्या आराखड्यांत प्रत्यक्ष कृतीनें भरलेले वास्तवतेचे रंग, अशी ही स्वराज्यसंपादनाची सोपानपरंपरा या छोट्या जागिरीच्या अंमलाखालील दुय्यम अधिकाराच्या पायावरच उभी राहिली. खांबगांव हें सिंहगडाच्या पश्चिमेकडील ४-५ मैलांवरचें गांव-त्याची पाटिलकी शाहजीनें विकत घेतली होती व मसूरची उपटली होती. मुधोळकर घोरपडे घराण्याच्या इतिहासांत आलेल्या जागिरीच्या

गांवांचीं नांवें कितपत खरीं याबद्दल शंका आहे. [वरील माहिती दि. वि. काळे यांच्या मे १९४५ च्या सह्याद्रि अंकांतील पृ. २८१ ते २८४ वरील 'स्वराज्याचे बीजांकुर' या लेखांत आली आहे.]

शाहजीचा स्वराज्यस्थापनेंतील वांटा

"शाहजीनें जिजाबाई व शिवाजी यांना पुण्याच्या जागिरीकडेच ठेवलें. यांत त्यांचा हेतु शिवाजीनें परस्पर स्वातंत्र्याची चळवळ करावी असा होता असें कित्येकांस वाटतें; पण तें तितकेंसें खरें नाहीं. स्वतः शाहजीच्या मनांत, स्वराज्य स्थापावें व बादशाही सत्ता झुगारून आपलें स्वातंत्र्य जाहीर करावें या कल्पनेनें कांहीं आकार म्हणजे स्पष्ट रूप धरलें होतें, याला बळकट पुरावा नाहीं. त्यानें आपला उत्कर्ष केला तो बादशाही हुकमतीला, वरिष्ठ अधिकाराला यत्किंचितहि धक्का न लावतां. नोकरी, पगार व प्रभुकृपा सुरक्षित ठेवून आपल्या कामांत जेवढा बाणेदारपणा दाखवितां येईल तेवढा दाखविणारे सनदी, बिनसनदी गोरे व काळे राजसेवक आपण आज या ब्रिटिश राज्यांतहि पाहतों. पण तो बाणेदारपणा म्हणजे कागद तोंडाआड धरून वरिष्ठाला नांवें ठेवण्याइतकाच असतो. शाहजी व शिवाजी यांची तुलना केली तर केवळ जागिरदार या नात्यानें दोघांची एकच प्रत होती. पण शाहजीनें बादशाही मुलखांतलें कोणतेंहि एखादें ठाणें हस्तगत करून स्वतःकडे घेतलें व तेथील बादशाही अधिकारी हुसकून लावले, असें इतिहास सांगत नाहीं. शिवाजीनें मात्र स्वातंत्र्याचा उपक्रम केला तो बादशाही ठाणीं हस्तगत करून व पर्यायानें आपल्या जागिरीला स्वराज्याचें रूप देऊन. शाहजी आपल्या मृत्यूपर्यंत नवे मुलूख जिंकीत होता, पण ते बादशाही राज्याला जोडीत होता, व स्वतःला बादशाही सेनापति तरी ताबेदार समजून. पण शिवाजीनें पहिलें ठाणें मारून हस्तगत केल्यानंतर अमुक एक प्रकारें बादशहाचा हुकूम मानला, त्याचा अंमल केला व ताबेदार या नात्यानें जागिरीचा कारभार केला, असें इतिहास सांगत नाहीं. शाहजीचें एकंदर चरित्र पाहतां, विशेषतः त्याची शिपाईगिरी व मुत्सद्देगिरी पाहतां, त्याच्या मनांत स्वतंत्र स्वराज्य स्थापण्याची कल्पना अगदींच आली नसेल असें निखालस म्हणवत नाहीं. पण इतकें मात्र खास म्हणतां येईल कीं, स्वराज्यस्थापनेची जी कल्पना शाहजीच्या मनांत असेल व स्वप्नांत येत असेल, ती शिवाजीनें मात्र प्रत्यक्ष अनुभवांत उतरविली. शाहजीनें मोगल बादशाही, निजामशाही व आदिलशाही यांशीं आलटून पालटून स्नेह व वैर केलें. तथापि या त्रिकोणभेदांत शाहजीच्या प्रत्यक्ष स्वराज्यस्थापनेची आकांक्षा कोठेंच चौरस बसली नाहीं. त्यानें सहा वर्षेपर्यंत पेमगिरी येथें जवळजवळ राजासारखें राज्य केलें, पण तें निजामशाही जगविण्याकरतां. मुसलमान बालबादशहाला मांडीवर घेऊन, आणि जास्तींत जास्त म्हणजे त्याचा दिवाण किंवा मुख्य प्रधान म्हणून. शेवटीं विजापुरी बादशाहीचा सरदार म्हणून शाहजी कर्नाटकांत वावरत होता त्या वेळीं, तो इतका मातबर व प्रबळ बनला होता कीं, त्याच्या पूर्वीच्या कारकीर्दींत तो केव्हांहि तितका प्रबळ नव्हता. आणि त्याला बादशाही हुकमानें दुसऱ्या खेपेला कैद प्राप्त झाली ती या संशयामुळें म्हणतात कीं, शाहजी कर्नाटकांत स्वतंत्र हिंदु स्वराज्यस्थापनेच्या विचारांत आहे. पण या महत्त्वाकांक्षेचा इन्कार करूनच शाहजीला आपली सुटका या कैदेंतून करून घेतां आली. शाहजी हा फार तर Kingmaker होता. त्यानें इतरांना राजपदें मिळवून दिलीं किंवा इतर राजांच्या मागें राहून त्यानें त्यांचा पाठपुरावा केला. पण स्वतः राजा होण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यानें धरली नाहीं किंवा धरली असली तरी ती त्याला साध्य करतां आली नाहीं, असें त्याचें वर्णन कांहीं इतिहासकारांनीं केलें आहे, तेंच बरोबर आहे.

शिवभारतकारानें आपल्या ग्रंथांत अशी भलेपणाची मखलाशी केली आहे कीं, शाहजीला देवीनें असा दृष्टांत दिला होता कीं, 'तुला स्वतःला राजपद न मिळालें तरी तुझ्या मुलाला तें मिळणार आहे.' डाग रजिस्टर व इंग्रज कंपनीचा पत्रव्यवहार यांवरून असें दिसतें कीं, शिवाजीनें अफजलखानाचा वध केलेला ऐकून शाहजीच्या मनांत कल्पना आली कीं, आपण सैन्यासह उत्तरेस जाऊन शिवाजीला मिळावें व दोघांनीं मिळून विजापुरावर स्वारी करून आदिलशाही बुडवावी. परंतु हा बेत मनांत असला तरी तो फसून शाहजीला कैद भोगावी लागली आणि बादशहाचें स्वामित्व मान्य करून व कृपा संपादूनच शाहजीला सुटका करून घ्यावी लागली.

इतिहासाचार्य राजवाडे यांनीं राधामाधव-विलासचंपूच्या प्रस्तावनेंत शाहजीनें स्वराज्य-विषयक जे उपक्रम केले, त्यांची बरीच छाननी केली आहे. त्यांच्या मतें शाहजीच्या सर्व चरित्रांत स्वराज्यस्थापनेच्या कल्पनेचा धागा अनुस्यूत होता. शके १५५१, १५५५, १५६२ व १५७० या चार सालीं शाहजीनें स्वराज्य-स्थापनेचे प्रयत्न केले. पैकीं पहिला चार–सहा महिन्यांत आटोपला. दुसरा शहाजहानानें हाणून पाडला. तिसरा, कर्नाटकांतील 'मांडलिकी राज्यस्थापने'चा बराच सफल झाला. पण चवथा अंदाजाबाहेर सफल झाला तो पुण्यांतील जागिरीवर शिवाजीची कायमची नेमणूक करून. पण या सर्व प्रयत्नांना प्रच्छन्न, गुप्त, संकलिपत अशीं अपूर्णतादर्शक नांवें राजवाड्यांनाहि द्यावीं लागलीं. म्हणजे एक प्रत्यक्षाशिवाय इतर सर्व प्रकारचीं स्वतंत्र राज्यें शाहजीनें स्थापून पाहिलीं ! शाहजीचा चरित्रकार म्हणतो त्या-प्रमाणें स्वधर्म, स्वदेश, स्वभाषा, स्वजन यांचें लालनपालन, संरक्षण हें शाहजी आपलें जीवितसाफल्य मानी. शाहजीनें स्वाऱ्या करून अनेक मुलख जिंकलेहि. पण ते आपण त्यावर राजा म्हणून अधिष्ठित होऊन राज्य करण्याकरतां नव्हे, तर बादशाहीच्या राज्याला जोडण्याकरतां. मात्र त्यावरील कारभार इतका स्वतंत्र कीं, कोणींहि तें स्वराज्यच म्हणावें. असलें राज्य शाहजीनें कर्नाटकांत व तामिल मुलखांत स्थापलें असलें तरी, राजवाडे यांनींच दाख-विल्याप्रमाणें, तें परकीय कानडी-तामिल लोक यांच्यावर एका मराठ्यानें स्थापलेलें राज्य होय. पण मराठ्यानें मराठ्यांचा राजा होऊन, आपणासकट राष्ट्राला दिलेलें तें स्वातंत्र्य किंवा स्वराज्य नव्हे. या शेवटच्या प्रकारचें राज्य शिवाजीनें केलें तें मात्र खरें.

कै. राजवाडे यांनीं शाहजीची थोरवी राधामाधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेंत गातांना, शाहजीकालीन जे इतर सरदार, संस्थानिक, त्यांच्या नाकर्तेपणासंबंधानें प्रश्न निर्माण केला आणि त्या सरदारांचीं सहा वैगुण्यें दाखवून उत्तरहि देऊन टाकलें. तसेंच शाहजीच्या ठिकाणच्या गुणांचें कथन तेथेंच करून, हें तें उभयतांमधील जमीन–अस्मानाचें अंतर असें लिहिलें [परि. ६२]. पण राजवाडे यांच्याच मागील [परि. ५६] म्हणण्यानें त्यांचें अंतर वा विवेचन बाधित होत आहे, असें आम्हांस वाटतें. विशेष हें कीं, ज्यांचीं नांवें त्यांनीं नाकर्ते म्हणून उद्धृत केलीं, त्यांच्या व शाहजीच्या कर्तृत्वांत साम्य दाखवितां येतेंच; इतकेंच नव्हे तर ते संस्थानिक एका दृष्टीनें शाहजीपेक्षांहि उच्च व शुद्ध तत्त्वावलंबी होते असें म्हणतां येईल. कोणाचीहि सत्ता आपणा-वर असूं नये आणि आपली मात्र दुसऱ्यावर असावी, हा जो स्वतंत्र शब्दाचा अर्थ, त्या अर्थानें कृष्णाजी नाईक बांदल, वणगोजी नाईक निंबाळकर, चंद्रराव मोरे, कृष्णशहा व विक्रम-शहा इत्यादिकांची कामगिरी स्पष्टतया दिसून येते. कृष्णाजी नाईक बांदल हा मावळांतील एक देशमुख, पण आदिलशाही व निजामशाही सुलतानांना मुळींच जुमानीत नव्हता, दायिते

Scanned by CamScanner

देत नव्हता. त्यास पुढें दादाजी कोंडदेवानें वठणीवर आणलें. वणगोजी निंबाळकर हा तर कित्येक वर्षेंपर्यंत स्वतंत्र असून त्यानें दोन्ही शाह्यांतील वजिरांना इतक्या वेळां खडे चारले होते कीं, 'राजा वणंगपाळ बारा वजिरांचा काळ' अशी म्हण तेव्हां निर्माण होऊन रूढहि झालेली ऐतिहासिक लिखाणांत आढळते. चंद्रराव मोरे याविषयीं तर या दोघांच्याहिपेक्षां स्वतंत्र भावनेचीं चिन्हें व उपभोग अधिक दिसतात. चंद्ररावाचें घराणें आदिलशाहींतील. पण तो 'मला शंभूनें राज्य दिलें' असें उघड सांगून मोर्चेलें वापरी. शिवाजीलाहि प्रथम आपण कीं चंद्रराव हाच प्रश्न सोडवावा लागला. या तिघांहिपेक्षां एका दृष्टीनें जव्हारकर कोळी राजांची गोष्ट विशेष वाटणारी आहे. कारण, त्यांची स्वतंत्र मुद्रा आहे आणि स्वतंत्र शक आहे. तात्पर्य कीं, शिवाजीप्रमाणें स्वतंत्र होऊं पाहणाऱ्या त्या वेळच्या कांहीं पराक्रमी व कर्तृत्ववान् व्यक्ती एकाच वर्गांतील. पण शिवाजीच्या गुणविशेषामुळें शिवाजीस साहाय्यक लाभले, संधि साधली व तो 'ईश्वरी देणें' ठरला. मुधोळकर घोरपडे, शिर्के, सुर्वे, सावंत यांचींहि घराणीं कर्तबगार; पण त्यांचा वास्तव, देश व परिस्थिति भिन्न असल्यामुळें त्याविषयीं येथें अधिक विचार करणें आवश्यक नाहीं.

आतां हेंहि खरें कीं, "आकाशांतून पडला व धांवायला लागला" असा कांहीं प्रकार शिवाजीचा नव्हता. बापाच्या खांद्यावर राहूनच शिवाजी उच्चपदस्थ झाला. त्याच्या यशःसिद्धीची मांडणी आधींच शाहजीकडून पुष्कळशी झाली होती. म्हणजे जागीर, मोठें नांव, सरदारमंडळांत जागा, क्षत्रियवृत्तीची पूर्वपरंपरा आणि शाहजीनें दोन–तीन बादशहांशीं एकदम किंवा आलटून पालटून लढण्यासाठीं तयार केलेली सेना व सरंजाम.

परंतु कांहीं म्हटलें तरी शिवाजीनें केलेला प्रत्यक्ष उद्योग व शाहजीनें केलेला प्रत्यक्ष उद्योग यांचें वर्णन केव्हांहि एका त्याच शब्दानें करतां येणार नाहीं. शिवाजीच्या बंडखोरीचें पारिपत्य करण्याच्या नांवानेंच बादशाही सरदार वरचेवर शिवाजीवर चालून आले; आणि शिवाजीनें बादशाही मुलुखांतील जे किल्ले किंवा ठाणीं घेतलीं तीं लढून जिंकून घेतलीं व बादशाही अंमलापासून तोडून विलग केलीं. तात्पर्य, वयाच्या पासष्टीपर्यंत सतत शिपाईगिरी करूनहि स्वराज्यस्थापनेच्या दृष्टीनें शाहजीला जें करतां आलें नाहीं, तें शिवाजीनें विशीच्या आंत केलें. आणि केलें तें गुप्त, प्रच्छन्न, आभासात्मक असें कांहीं केलें नाहीं. हडसून खडसून, ठसठशीत व शत्रूच्या पाठीवर उघड पाय देऊन केलें." [सह्याद्रि मे १९४५—हिंदवी स्वराज्य विशेषांक पृ. २५९–२६५—'शिवाजीमहाराजांची थोरवी' —न. चिं. केळकर].

शाहजीनें जागिरी दोन ठिकाणीं कां ठेवल्या ?

"एक कारण, म्हणजे शाहजीनें दोन लग्नें करून दोन संसार थाटले होते. तेव्हां दोन्ही बायकांपासून झालेल्या संततीची स्वतंत्र व्यवस्था करणें भाग होतें. ['शिवाजीमहाराजांची थोरवी' न. चिं. केळकर].

[टीका—शाहजीचें दुसरें लग्न केव्हां झालें ? शाहजीची बंगळुरास रवानगी होऊन त्याला तेथील जागीर मिळाली, तेव्हां त्यानें दुसऱ्या लग्नाचा विचार करून मग लग्न केलें असावें. या लग्नाचा काल बहुधा १६३७ ते १६३९ या दरम्यान असावा. जिजाबाईची पुण्यास व्यवस्था केली असल्यानें कर्नाटकांत कौटुंबिक गोष्टींकडे लक्ष ठेवण्यासाठीं म्हणून त्यानें तुकाबाईशीं लग्न केलें असावें. बखरकार त्याचा विपर्यास करून जाधवराव व जिजाबाईच्या रागानें त्यानें दुसरें लग्न केलें असें म्हणतात व यदुनाथ त्यांत भर टाकून तारुण्य कमी झाल्यानें बहुधा जिजाबाई शाहजीस आवडेनाशी झाली असावी अशी मल्लीनाथी करतात, पण आधार देत नाहींत! जिजाबाई शाहजीची आवडती

Scanned by CamScanner

असल्याचें शिवभारतकार स्पष्ट सांगतो. "ती जर नावडती असती तर तिला व शिवाजीला बोलावून बंगळुरास त्यांना कांहीं महिने ठेवून घेण्याचें व नंतर निवडक अधिकारी व सरंजामासह परत पाठवून देण्याचें शाहजीस कारण नव्हतें!" [सह्याद्रि मासिक—मे १९४५, पृ. २५१.]

शाहजीच्या कैदेचे टप्पे

(१) कैद–जिंजी १६४८, जुलै २६; शके १५७० श्रा. व. १

(२) जिंजीस मुक्काम १६५८ डिसें.पर्यंत शके १५७० पौष.

(३) जिंजी ते विजापूर प्रवास १६४९ जाने. ते मार्च शके १५७० फाल्गुन.

(४) विजापूर येथें कैद १६४९ मार्च १० शके १५७१ चैत्र शु. ७.

(५) मुक्तता १६४९ मे १६ शके १५७१ ज्येष्ठ शु. १५.

आधार—जे. श. शि. च. सा. खं. १, पृ. ५४, ले. ३२; शि. भा. [अ १०-१५]; जे. क. [शि. च. प्र. पृ, ४०]; बुसातिनुस्सलातीन व महम्मूदनामा [शिवाजी निबंधावलि, खंड २, पृ, १२४-१२८].

शाहजीची मुसलमानी राज्यांत किती वेळां मानहानि झाली ?

(१) सन १६२४ च्या भातवडीच्या लढाईत शाहजीनें पराक्रम गाजवूनहि मलीक अंबर व त्याच्या बगलबच्च्यांच्या सांगण्यावरून दुसऱ्या मूर्तिजा निजामशहानें शाहजीचा चुलतभाऊ खेळोजी याचाच सन्मान केला. तो सहन न होऊन सन १६२५ च्या सुमारास शाहजी आदिलशाहींत गेला. (२) इब्राहिम आदिलशहाच्या मृत्यूनंतर महमद आदिलशहा विजापूरच्या गादीवर आला. शिवभारताप्रमाणें पाहतां त्यानें शाहजीचा कोणता तरी अपमान केल्यानें शाहजी १६२७ च्या शेवटीं किंवा १६२८ च्या सुरुवातीस आदिलशाही सोडून परत निजामशाहींत आला. [कवीन्द्र परमानंदकृत श्रीशिवभारत–संपादक–स. म. दिवेकर,, द. वि. आपटे यांची प्रस्तावना पृ. ७६; आधार अध्याय ९ श्लो. २६, २७] (३) लखूजी जाधवरावाच्या मृत्यूनंतर शाहजी निजामशाही सोडून मोगलांस मिळाला. त्या वेळीं फत्तेखानानें बुऱ्हाण निजामशहास कैदेंत टाकून व बहुधा ठार करून मोगलांशीं संधान सुरू केलें. मोगलांनीं शाहजीस तुच्छ लेखून त्याच्याच जागिरीचा कांहीं भाग फत्तेखानास दिला. तेव्हां सन १६३२ त शाहजी मोगलांची बाजू सोडून निघाला व स्वतंत्रपणें वागून त्यानें त्याच सालीं पेमगिरीस स्वतंत्र निजामशाहीची स्थापना केली. [कित्ता पृ. ८०, ८५, ९०]—(४) शाहजीनें पेमगिरीस स्वतंत्र निजामशाही उभारली. त्या कामीं विजापुरकरांशीं दोस्तीचा तह केला. परंतु मोगलांच्या स्वाऱ्या विजापुरी मुलखावर होऊं लागतांच मुस्तफाखानानें शाहजीस न विचारतां परस्पर मोगलांशीं तह केला व शाहजीस तोंडघशीं पाडलें [कित्ता पृ. ९४, ९९]—"...यामुळें मुसलमान तितका बेइमान" अशी भाषा जेधे प्रभृतींच्या पत्रव्यवहारांतून आढळून येते. या बेइमानीमुळें तीन वेळां शाहजीच्या जिवावर व अब्रूवर संकट आलें होतें" [कित्ता पृ. १९८] "यामुळें शाहजीसारख्या मराठे सरदारास आपल्या कर्तृत्वाची जाणीव उत्पन्न झाली; आणि त्याबरोबरच मुसलमानी सत्ताधीशांच्या विश्वासघातकीपणाची चीड येऊं लागली. आपण आपल्या वचनासाठीं जीव गहाण ठेवला तरी या सत्ताधाऱ्यांचा आपल्यावर विश्वास बसत नाहीं, एवढेंच नव्हे तर स्वतःचा स्वार्थ साधण्याकरितां ते आपल्या अब्रूवर किंवा जीवितावर केव्हां निखारे ठेवतील याचा नेम नाहीं असें त्यास वाटूं लागलें व दोनतीन वेळां त्यास तसा कटु अनुभवहि आला. [कित्ता पृ. १९७].

शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेंत शाहजीचा हात होता किंवा नाहीं ?

शाहजीचा हात होता असें म्हणण्यास पुढील सबळ कारणें आहेत—(१) शिवाजी व जिजाबाई यांना बंगळूरहून शाहजीनें पुण्यास पाठविलें त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर राज्यकारभारास लागणारे पेशवे, मुजुमदार, डबीर, सबनीस इत्यादि अधिकारी दिले. (२) सन १६४० मध्यें प्रथम आढळणारा शिवाजीचा 'प्रतिपच्चंद्ररेखेव' हा शिक्का शिवाजीसारखा दहा वर्षांचा मुलगा करणें शक्य नाहीं. शाहजीच्या संमतीनेंच इतर कारभाऱ्यांनीं तो चालू केला असला पाहिजे. (३) सभासदाच्या म्हणण्याप्रमाणें शिवाजी बंगळुराहून येतांच बारा मावळें काबीज करण्यांत आलीं. शिवाजी त्या वेळीं दहाअकरा वर्षांचा असल्यानें तीं त्यानें काबीज केलेलीं नसून दादाजी कोंडदेव किंवा इतर कारभाऱ्यांनीं केलीं. शाहजीची परवानगी घेतल्याशिवाय केवळ स्वतःच्या जबाबदारीवर असली मसलत करणें शक्य नाहीं. (४) १६४९ मध्यें शाहजी विजापुरकरांच्या कैदेंतून सुटल्यानंतर त्यानें शिवाजीस पुनः पुंडावा न करण्याविषयीं ताकीद द्यावयास हवी होती. परंतु शाहजी उलट कान्होजीकडून शपथ घेववून शिवाजीचा पाठीराखा म्हणून त्यास पाठवितो. [भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, १६ जुलै १९२०, वर्ष १ अंक १ पृ. ३३–३५, 'मालोजी व शाहजी'—वासुदेवशास्त्री खरे]

तंजावर शाहजीनें घेतलें ?

मुद्गलचा पाळेगार जंजापा नाईक याचें व तंजावरचा जमीनदार पंचीरागु यांचें वैमनस्य होतें. जंजापानें शाहजीच्या मदतीनें पंचीरागूचा पराभव करून त्याची राजधानी व प्रांत काबीज केलीं. पुढें मिळविलेल्या प्रदेशाच्या वांटणीबाबत शाहजी व जंजाप्पा यांत भांडण झालें. शाहजीनें जंजापावर स्वारी करून, त्यास ठार मारून तंजाबर व मुद्गल येथील जमीनदाऱ्या कबजांत घेतल्या. विजापुरकरांची मंजुरीची सनद मिळवून तो प्रांत त्यानें व्यंकोजीच्या स्वाधीन केला. [बुंदेल्याची बखर १९२०, भाषांतरकार—पां. न. पटवर्धन पृ. २]

शाहजीची स्वतंत्र वृत्ति

शाहजीची (आंतून) स्वतंत्रपणें वागण्याची वृत्ति त्याच्या सनदांवरून दिसते असें विल्क्स म्हणतो. [History of Mysore, Vol I, p. 47 and Footnote] विल्क्सच्या मतें शाहजी कोणाचाहि ताबेदार नसल्यासारखा वागे.

शाहजीचें कर्नाटकांतील वास्तव्यस्थान

बाळापूर [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, p. 44]

शाहजीस स्वतंत्र राज्य कर्नाटकांत स्थापावयाचें होतें काय ?

विल्क्सच्या म्हणण्याप्रमाणें होतें. [History of Mysore, p. 75] विल्क्सनें दिलेले पुरावे —(१) शाहजीनें ज्या सनदा वगैरे कर्नाटकच्या राज्यांत दिलेल्या आढळतात त्या सुलतानी अधिकारापासून दिलेल्या वाटत नसून, शाहजीच्या दरबारनें दिल्यासारख्या वाटतात. (२) शिवाजीसंबंधीं विजापूर दरबारनें तक्रार करतांच शाहजीनें मासलेवाईक उत्तर दिलें. त्या उत्तराखालीं त्याच्या स्वतंत्रतेच्या खऱ्या भावना दडल्या होत्या. [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, p. 47]—शाहजीच्या स्वातंत्र्याविषयींच्या भावनेचें महत्त्व नुकतेंच महाराष्ट्रीय लेखकांच्या डोळ्यांत भरूं लागलें आहे [पाहा Sardesai's History of Modern India Part II, Vol. I p. 157 2nd ed. (मराठी); Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav p. 47 Footnote].

शिवाजीची कौटुंबिक माहिति

शिवाजीच्या कुलाचा पूर्वेतिहास

उदेपूरच्या राणा भीमसिंगाचा बागसिंग नांवाचा दासीपुत्र होता. राण्याच्या मृत्यूनंतर त्याचे भाऊबंद सिसोदे रजपूत त्यास कह्न समजूं लागले—म्हणून तो प्रथम खानदेशांत आला व नंतर पुण्याजवळ जमीन विकत घेऊन तेथील जमीनदार झाला. त्याच्या चार मुलांपैकीं मालोजी व बंबोजी हे दोघे होते [बुंदेल्याची बखर, भाषांतरकार—पां. न. पटवर्धन स. १९२०, पृ. १].

घृष्णेश्वर मंदिराच्या प्राकारावरील मालोजीसंबंधींचा लेख

"येकोजी भोसला, दास मालोजि बाबाजि व विठोजी बाबाजी भोसले, सेवक आवजि गोविंद हणवत्या" [विविधज्ञानविस्तार, वर्ष ६४, पृ. १२४; पाहा छत्रपति श्रीशिवाजीराजे यांची बखर—संपादक शं. ना. जोशी, पृ.११४].

मालोजी व विठोजी

दोघेहि आपत्काळीं वणंगपाळराव निंबाळकर याजकडे चाकरीस असल्याचा व सन ९७३ (फसली ?) चे सुमारास वणगोजीनें आपली बहीण दीपाबाई मालोजीस दिल्याचा उल्लेख [इतिहाससंग्रह वर्ष ८, अंक १-२-३ एकत्र पृ. २८].

मालोजीस मिळालेली मनसब व जागीर

१२००० स्वारांची मनसब, राजा ही पदवी, शिवनेरी, चाकण हे किल्ले त्यांच्या भोंवतालच्या मुलखासह. शिवाय पुणें व सुपें परगणे—सन १६०४ [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, 1921. p. 13].

निजामशहानें मालोजी व विठोजीस शिक्षा कां केली नाहीं ?

मालोजी व विठोजी यांनीं मशिदींत डुकरें टाकलीं, त्या वेळीं अकबर निजामशाही गिळंकृत करूं पाहत होता. अशा वेळीं मालोजीसारख्यास दुखविल्यास निजामशाहींतील मराठे सरदारांतच दुफळी निर्माण झाली असती. शिवाय मालोजी व त्याच्या बाजूचे लोक मोगलांस मिळून आधींची दुर्बल निजामशाही आणखीच दुर्बल झाली असती [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav. 1921]—यावर शंका अशी कीं, जाधवरावास दुखविल्यानें तो व त्याच्या बाजूचे लोक मोगलांस मिळण्याची शक्यता नव्हती का ? अर्थातच जास्त होती. तेव्हां ताकाखावांचें कारण लटकें पडतें.

मालोजीचा मृत्यु

मालोजीचा मृत्यु शिवभारताप्रमाणें पाहतां [अ २/२,५] इंदापुरास झाला. त्याला पुष्टि

Scanned by CamScanner

देणारा पुरावा म्हणून श्री. कृ. वा पुरंदऱ्यांनीं पेशवे जमाव-दफ्तरांतील इंदापूरच्या मालजी राजे नांवाच्या व्यक्तीच्या समाधीकरितां १७॥ रुके जमीन व्यवस्थेकरितां चालत होती, हें सांगणारा कागद शि. च. सा. खं. ५, पृ. १२६ वर उद्धृत केला आहे. परंतु या कागदावर सन नसल्यामुळें व नुसतेंच मालजी राजे एवढाच उल्लेख असल्यानें कागद पुरंदऱ्यांच्या म्हणण्याची खात्री पटविणारा नाहीं.

मालोजी व शेख महमद

मालोजीनें श्रीगोंद्याच्या शेख महमदाचा गुरूपदेश घेतला होता [वा. सी. बेंद्रे संशोधित सनद—तुकारामाचे संतसांगाती; पाहा राजा शिवछत्रपति भा. १, ब. मो. पुरंदरे, पृ. ९१, तळटीप क्र. १०].

विठोजी भोसल्याचे पुत्र

(१) संभाजी (२) खेळाजी (३) मल्लाजी (४) मंबाजी (५) नागोजी (६) परसोजी (७) त्र्यंबकजी (८) वक्काजी [शि. भा. ३।३-४] —(१) ज्येष्ठ पुत्र संभाजी राजे (२) दुसरे खेळोजी राजे (३) तिसरे परसोजी राजे (४) चवथे नागोजी राजे (५) पांचवे मयाजी राजे (६) सहावे त्रिंबकजी राजे (७) मकाजी राजे (८) आठवे मालोजी राजे [शिवदिग्विजय पृ. ३६]--तंजावरच्या शिलालेखांत (राजवाडे खं. ९) वरीलपैकीं मयाजी व मकाजी हीं नांवें तेवढीं नसून, मनोजी व कंकाजी हीं नांवें आलीं आहेत [तंजावरचा शिलालेख; राज. खं. ९, पृ. ५].

ए. कलमी बखर विठोजीस आठ पुत्र असल्याचें सांगून नांवें मात्र दोनतीनच देते. राजवाडे प्रत व भारतवर्ष प्रत खेलोजी व मंबाजी यांचीं नांवें देतात; साने प्रत त्रिंबकजी, खेळोजी व उमाजी यांचीं नांवें देते; सरकार प्रत खेळोजी व मानाजी यांचीं नांवें देते. [वि. स. वाकसकरसंपादित शिवछत्रपतीची ९१ क. ब. कलम १ लें पृ. १-४]—एक्याणव कलमी बखरीच्याच दुसऱ्या कलमांत भारतवर्ष प्रतीमध्यें विठोजी भोसल्यास दहा मुलगे असल्याचें आलें आहे. बाकी प्रती आठ मुलगे असल्याचें त्या कलमांत सांगतात. रायरी बखर खेळोजी व मुळाजी अशीं नांवें देते [ए. क. ब. पृ. ४-५] —चिटणीस बखर विठोजीस आठ मुलगे असल्याचें सांगते, परंतु नांवें देत नाहीं [शककर्ते श्रीशिवछत्रपतिमहाराज यांचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र, संपादक साने, पृ. १५].

--पत्रसारसंग्रहांत विठोजीच्या मुलांचीं कांहीं नांवें आलीं आहेत तीं अशीं—[Shivaji The Great, Vol I, Part I p. 45, Footnote] (१) संभाजी [पत्र क्र. ५६, १२७, १७६, १६९] (२) दासोजी [क्र. ७२?] (३) मालोजी [क्र. १२७, १७८] (४) एकोजी [क्र. १३०?] (५) खेळोजी [क्र. ३१७, ३८०, ३८२, ४१८] (६) परसोजी [क्र. ४१२] (७) त्रिंबकजी [क्र. ४८४, ४८५].

राजवाडे खं. १५ पत्र ३९५ मध्यें सात नांवें असून वक्काजीबद्दल कक्काजी हें नांव आलें आहे [Shivaji The Great, Vol I, Part I, p. 54, Footnote]

शिवभारतांत शिवदिग्विजयांतील पांच नांवें आलीं आहेत. फक्त मयाजीबद्दल मंबाजी, मकाजीबद्दल वक्काजी, आणि मालोजीबद्दल मल्लजी अशीं नांवें आलीं आहेत [परमानंदकृत शि. भा. अ. ३ श्लो. ३-४; See Shivaji the Great Vol. I, Part I, p. 54 Footnote].

शिवाजीच्या राजपुतत्वाचे उल्लेख

(१) "He is a good genuine Rajput..and says appropriate things marked by the spirit of a Rajput" [Jaipur Records, description by an officer of Ramsing from Agra; House of Shivaji, 2nd. ed. 1948, p. 167].

(२) सभासद ब. पृ. २७, ३२, ३४, ६४.

(३) Shivaji said at Agra—"The king now honours Ragia Jessousingh before me; although at the time of his stay in the Deccan, lying against me with the king's army, he was not ashamed to send me a word that we should not give each other too much trouble, as we were both Respoeten" [Dutch Records—Letter dated 21st. Feb. 1667; See Shivaji the Great, Vol I, Part II, p. 565]. (४) जयराम कवीनें केलेला उल्लेख. (५) शाहजीनें विजापूर दरबारास लिहिलेलें पत्र "आम्ही तो रजपूत". (६) A letter in English Factory Records (1655-60) edited by W. Foster dated Oct. 1659 mentions that Shivaji is a Rajput; See Balkrishna's Shivaji Vol I, Part I, p. 189.

जिजाबाई व लखूजी जाधवराव

शाहजीशीं वैर केल्याबद्दल जिजाबाईनें त्याच्यावर राग धरला व तिनें त्याच्या जागिरींत शिवजन्मानंतर मरेपर्यंत पाऊल टाकलें नाहीं. [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav p. 22] व त्याच्या राज्यांत आश्रयालाहि राहिली नाहीं. [किता पृ. ५५] किंवा तिचा आपल्या नवऱ्याच्या पराक्रमावरील विश्वासहि ढळला नाहीं. [किता पृ. ५५]

लखूजी जाधवरावाचे मुलगे व नातलग

बुसातीनुस्सलातीनमध्यें लखूजी जाधवराव त्याचा मुलगा इचलूजी (अचलोजी) यासह मारला गेल्याचें आलें आहे. त्याचप्रमाणें जाधवरावाजाचा भाऊ भतुजीराव हा लखूजी मारला गेल्याचें ऐकून मोगलांच्या आश्रयास पळून गेला, असेंहि त्यांत म्हटलें आहे [बु. स. १८९५ सयाजीराव गायकवाडांनीं छापविलेली प्रत, पृ. ४४०].

बादशाहनाम्यांत लखूजी आपले मुलगे उजला व रघू आणि नातू बसवंत यांसह मारला गेल्याचें दिलें आहे. त्याचा भाऊ जगदेवराय हा आपला मुलगा बहादुरजी यासह दौलताबादेहून जालनापुराजवळील सिंदखेडास पळाला. [अब्दुल हमीद लाहोरीकृत बादशाहनामा; See The History of India, as told by its own Historians—Elliot and Dowson, Vol VII. p. 11]—जाधवरावाची पत्नी गिरिजाबाई हीदेखील घाबरून न जातां कुटुंबांतील राहिलेल्या माणसांसह सुरक्षितपणें पळून गेली [Padshahanama, 1, A. 308-310; See House of Shivaji, 2nd ed. 1948 Pp. 30-31].

लखूजीचा खून कां झाला ?

मोडकांच्या 'आदिलशाहीच्या इतिहासांत' पुढील हकीकत आहे : जाधवराव व इतर मराठे सरदार मलीक अंबराचा पुत्र फत्तेखानाच्या कारभारास विटून त्यांनीं मोगलांस मिळण्याची खटपट केली. तेव्हां संशय येऊन निजामशहानें त्यास दरबारांत कैद करण्याचा बेत केला. परंतु त्यांतच लखूजीचा खून झाला [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, p. 23 Footnote]

शिवाजीच्या स्त्रिया व शिवाजीचें शील

पहिली स्त्री सईबाई, दुसरी पुतळाबाई शिर्के यांच्या घरचें नांव शाहजीनें सोयराबाई ठेवलें [शिवाजीप्रताप पृ. १०१].

"महाराज केवळ धर्मअवतार, स्वपत्नीच्या ठायीं रती, इतर स्त्रिया मातृवत्; आणि नाटकशाळा व रक्षा ठेवणें, व भोगपत्न्या बाळगणें, इत्यादि नाहीं." [किता पृ. १०१]

शिवाजी व सईबाई यांचें लग्न

यांचें लग्न सन १०४० चे (फसली) सुमारास झाल्याचा व सईबाई मुधोजी निंबाळकराची मुलगी असल्याचा उल्लेख [इतिहाससंग्रह वर्ष ८ अंक १-२-३ एकत्र, पृ. २९].

सईबाई

मोहित्यांची कन्या सईबाई (सोयराबाई ?)—तिला राजाराम हा पुत्र झाला [चित्रगुप्त बखर पृ. ८९].

शिवाजी स्वारीवर असतां सोयराबाईस ऋतुप्राप्ति

"त्याउपर दक्षिणेस सिवापा नाईक बिदनूरकर पालेगार त्यास पत्र लिहिलें जे आम्हांस नालबंदी वर्षास देत जाणें. वकील आम्हांकडे पाठवणें. तें राज्य पुरातन जबरदस्त. त्यांणीं उत्तर पाठविलें जे, बल होईल तर नालबंदी घेणें. हें उत्तर येतांच राजे स्वामींनीं मुहूर्त पाहून रायेगडीहून मोहिमेस चालिले. जातेसमई पालखी सिध करून स्वार जाले. ते समई राजाराम त्यांची मातुःश्रीस ऋतु प्राप्त जाला हे खबर महालांतून आली. परतून जातां नये. समागमें पालखी सांगाते स्त्रीची घेतली. किले मालवण सिंधेदुर्ग पावेतों पालखी स्त्रीची होती. रूत देऊन माघारी स्त्रीस रवाना रायेगडास केलें. तोच गर्भ राहिला. राजाराम त्याचा जन्म जाला." [ए. क. ब. पृ. ११२ राजवाडे प्रत; भारतवर्ष, साने, फॉरेस्ट व सरकार प्रती कलम ६४]

बखरींत दिलेल्या वरील गोष्टीवर विश्वास ठेवणें कठीण आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे सन १६७० फेब्रुवारींत राजगडीं राजारामाचा जन्म झाल्याची स्पष्ट नोंद जेधे शकावलींत आहे. तेव्हां रायगडीं राजारामाचा जन्म झाल्याची बखरीची हकीकत अर्थातच चुकीची आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे बखरींत सोयराबाईच्या ऋतुप्राप्तीची हकीकत बसरूरच्या स्वारीच्या वेळीं म्हणून दिली आहे. बसरूरची स्वारी सन १६६५ मध्यें झाली व राजारामाचा जन्म त्यानंतर पांच वर्षांनीं झाला. १६७० सालीं शिवाजी मोगलांपासून आपले किल्ले घेण्यांत गुंतला असून त्या वेळीं बिदनूरशीं त्याचा कांहीं एक संबंध आला नाहीं. त्याचप्रमाणें १६६९, १६७० या सालांत शिवाजीनें पोर्तुगीज कुडाळकर यांवरहि एखादी स्वारी केल्याचें दिसत नाहीं.

शिवराजांच्या उपस्त्रिया होत्या काय ?

(१) शिवाजीस उपस्त्रिया असल्याचा पहिला उल्लेख कै. राजवाड्यांनीं आपल्या चवथ्या खंडांत केला आहे. (प्रस्तावना, पृ. ५३, नवी आवृत्ति पृ. ४९)

(२) राजवाड्यांच्या आधारावर प्रो. सरकारांनीं शिवाजीच्या दोन रक्षा होत्या असें Shivaji And His Times च्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या पृ. ३८१ वरील तळटीपेंत म्हटलें आहे.

(३) सरकारांच्या आधारावर कै. एस. एम्. एडवर्डस् यांनीं आपल्या Crime in India या ग्रंथांत (पृ. ७८) शिवाजी वेश्या ठेवीत असे, असें विधान केलें आहे. (४) सन १९२५ त मुंबईच्या टाइम्समध्यें वाद झाला. त्यांत शिवाजीच्या आठहि राण्या रखेल्या ठरविण्यापर्यंत कांहीं लेखकांची मजल गेली. (५) ४ ऑगस्ट १९२५ च्या ज्ञानप्रकाशांत धारचे महाराज उदाजीराव पवार यांच्या अनुज्ञेनें एक खंडनात्मक लेख लिहिण्यांत आला. (६) राजवाड्यांनीं 'संकीर्ण लेखसंग्रहां'त तंजावरच्या एका घरांत सांपडलेल्या कागदावरून शिवाजीस आठ बायका असल्याचें म्हटलें आहे. त्यांत सहा बायकांचीं व त्यांच्या घराण्यांचीं नांवें दिलेलीं आहेत व दोघींचीं दिलेलीं नाहींत. यावरून सरकारांनीं राजवाड्यांच्या यादींतील शेवटच्या दोन स्त्रिया उपस्त्रियाच ठरविल्या आहेत. (७) शिवचरित्रप्रदीपांत परामर्श घेतल्या गेलेल्या एकाहि बखरींत शिवाजीच्या उपस्त्रियांचा उल्लेख नाहीं. डफहि त्यांबद्दल उल्लेख करीत नाहीं. शिवाजीस उपस्त्रिया होत्या किंवा नाहीं या वादाचें मूळ एकाकी आहे. हनुमानस्वामींच्या रामदासचरित्राला इतर बखरींपेक्षां मान नाहीं. अविश्वसनीय चमत्कारांवर ती उभारली गेली आहे. त्यांतील मनोहर व मनसंतोष हीं शिवाजीच्या स्त्रियांचीं नांवें असंभवनीय व असिद्ध वाटतात.

[वरील मुद्दे श्री. ओक यांच्या शिवाजी-निबंधावलीमधील लेखांतून घेतले आहेत.]

शाहजीचा जाधवरावाकडून पाठलाग व शिवाजीचा भाऊ संभाजी

जाधवरावानें शाहजीचा पाठलाग केला त्या वेळीं जिजाबाईबरोबर शिवाजीचा भाऊ संभाजी (तीनचार वर्षांचा) असल्याचा उल्लेख येतो. [Life of Shivaji by N. S. Takakhav, p. 21]

शिवाजीचा भाऊ संभाजी याचा मृत्यु

(१) ग्रँट डफच्या म्हणण्याप्रमाणें शिवाजीचा भाऊ संभाजी १६५३ मध्यें कनकगिरीच्या लढाईंत मेला. परंतु कर्नाटकांत सांपडलेल्या कांहीं शिलालेखांवरून असा संशय व्यक्त केला जातो कीं, संभाजी १६६३ पर्यंत जिवंत तर नव्हता ना ? [तंजावरचें राजघराणें पृ. २३ तळटीप, १९१२; See Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, p. 51 footnote]

(२) संभाजीस बड्या साहेबिणीनें विष घालून मारल्याचा प्रवाद [Ibid, p. 51, footnote]

(३) संभाजीला बड्या साहेबिणीनें विष देऊन मारलें, ही हकीकत केळुसकरांच्या 'छत्रपति शिवाजीमहाराज.' या ग्रंथांत पृ. ४९ वर आली आहे.

(४) संभाजीविषयीं उल्लेख पाहा—प. सा. सं. २५२१, २५८२, २५९४.

(५) अफजलखानानें द्वेषानें कनगिरी किल्ल्यावरून तोफेचा गोळा सोडून संभाजीस मारलें [शिवाजीप्रताप पृ. १०९].

संताजी राजे भोसले

हा शाहजीच्या नाटकशाळेचा पुत्र होता. तो तिरूमलवाडीस १६७७ त शिवाजीस भेटण्यास आला. शिवाजीनें त्यास हजार घोड्यांची दौलत कर्नाटकांत दिली [सभासद बखर–साने संपादित १८९३ तील दु. आवृत्ति पृ. ७०–१]—संताजी भोसले हा शाहजीच्या तिसऱ्या बायकोचा म्हणजे नरसाबाईचा पुत्र, असें श्री. ब. मो. पुरंदरे म्हणतात [राजा शिवछत्रपति खं. ६, पृ. १५]. पण ते आधार देत नाहींत. इंग्लिश पत्रांत संताजीला नुसता शिवाजीचा भाऊ व सेनापति म्हटलें आहे. [ERS. Vol II, L. 264]—जेझुईट पत्रांत संताजीस शिवाजीचा सावत्र भाऊच म्हटलें आहे. [प. सा. सं. १९२०]

मकाजी आनंदराव

"मकाजी आनंदराव म्हणजे महाराज शाहजी यांचा फरजंद पाळलेला...हा महाराजाकडून (शाहजीकडून) सेवा सोडून राजियाकडे आला होता. त्यास राजियांनीं नांवेजून पागेची पंचहजारी सांगितली" [सभासद ब. १८९३, आ. दुसरी—सं. साने पृ. ४९]—सुरतेच्या स्वारींत शिवाजीनें त्यास बरोबर घेतलें [कित्ता पृ. ५०]—वणीदिंडोरीच्या लढाईंत याचा पराक्रम दिसून आला [कित्ता पृ. ५०]—सालेरीच्या युद्धांत आनंदरावाची पुनः एकदां चमक दिसली. [कित्ता पृ. ५८]—या पराक्रमाबद्दल शिवाजीनें आनंदरावास अपार द्रव्य दिलें. [कित्ता पृ. ५९]—शिवाजी कर्नाटकांतून मध्येंच परत फिरला त्या वेळीं आनंदराव त्याच्याबरोबर होता. [कित्ता पृ. ७१]—संभाजी मोगलांकडून रुसून परत आल्यावर शिवाजीनें त्याची समजूत घालून त्यास आपल्या राज्याच्या व्यवस्थेची कल्पना दिली. त्या वेळीं त्यानें संभाजीस सांगितलेल्या शिलेदारांच्या यादींत आनंदराव 'हजारी' दिसतो. [कित्ता पृ. ७६] शिवाजी तह करण्यासाठीं जयसिंगाकडे गेला त्या वेळीं आनंदराव त्याच्याबरोबर होता. भेटीच्या वेळीं तो शिवाजीचा जोडा घेऊन उभा राहिला [ए. क. ब. पृ. ९३ व ९५, कलम ५१].

भिवजी व प्रतापजी राजे भोसले

हे दोघेहि शाहजी महाराजांच्या नाटकशाळेचे पुत्र होत. व्यंकोजी शिवाजीस भेटण्यासाठीं तिरूमलवाडीस आला त्या वेळीं हे दोघेहि त्याबरोबर होते. [सभासद ब. सं. साने–

शाहजीचा जाधवरावाकडून पाठलाग व शिवाजीचा भाऊ संभाजी

जाधवरावानें शाहजीचा पाठलाग केला त्या वेळीं जिजाबाईबरोबर शिवाजीचा भाऊ संभाजी (तीनचार वर्षांचा) असल्याचा उल्लेख येतो. [Life of Shivaji by N. S. Takakhav, p. 21]

शिवाजीचा भाऊ संभाजी याचा मृत्यु

(१) ग्रँट डफच्या म्हणण्याप्रमाणें शिवाजीचा भाऊ संभाजी १६५३ मध्यें कनकगिरीच्या लढाईंत मेला. परंतु कर्नाटकांत सांपडलेल्या कांहीं शिलालेखांवरून असा संशय व्यक्त केला जातो कीं, संभाजी १६६३ पर्यंत जिवंत तर नव्हता ना ? [तंजावरचें राजघराणें पृ. २३ तळटीप, १९१२; See Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, p. 51 footnote]

(२) संभाजीस बड्या साहेबिणीनें विष घालून मारल्याचा प्रवाद [Ibid, p. 51, footnote]

(३) संभाजीला बड्या साहेबिणीनें विष देऊन मारलें, ही हकीकत केळुसकरांच्या 'छत्रपति शिवाजीमहाराज.' या ग्रंथांत पृ. ४९ वर आली आहे.

(४) संभाजीविषयीं उल्लेख पाहा—प. सा. सं. २५२१, २५८२, २५९४.

(५) अफजलखानानें द्वेषानें कनगिरी किल्ल्यावरून तोफेचा गोळा सोडून संभाजीस मारलें [शिवाजीप्रताप पृ. १०९].

संताजी राजे भोसले

हा शाहजीच्या नाटकशाळेचा पुत्र होता. तो तिरूमलवाडीस १६७७ त शिवाजीस भेटण्यास आला. शिवाजीनें त्यास हजार घोड्यांची दौलत कर्नाटकांत दिली [सभासद बखर–साने संपादित १८९३ तील दु. आवृत्ति पृ. ७०–१]—संताजी भोसले हा शाहजीच्या तिसऱ्या बायकोचा म्हणजे नरसाबाईचा पुत्र, असें श्री. ब. मो. पुरंदरे म्हणतात [राजा शिवछत्रपति खं. ६, पृ. १५]. पण ते आधार देत नाहींत. इंग्लिश पत्रांत संताजीला नुसता शिवाजीचा भाऊ व सेनापति म्हटलें आहे. [ERS. Vol II, L. 264]—जेझुईट पत्रांत संताजीस शिवाजीचा सावत्र भाऊच म्हटलें आहे. [प. सा. सं. १९२०]

मकाजी आनंदराव

"मकाजी आनंदराव म्हणजे महाराज शाहजी यांचा फरजंद पाळलेला...हा महाराजाकडून (शाहजीकडून) सेवा सोडून राजियाकडे आला होता. त्यास राजियांनीं नांवेजून पागेची पंचहजारी सांगितली" [सभासद ब. १८९३, आ. दुसरी—सं. साने पृ. ४९]—सुरतेच्या स्वारींत शिवाजीनें त्यास बरोबर घेतलें [कित्ता पृ. ५०]—वणीदिंडोरीच्या लढाईंत याचा पराक्रम दिसून आला [कित्ता पृ. ५०]—सालेरीच्या युद्धांत आनंदरावाची पुनः एकदां चमक दिसली. [कित्ता पृ. ५८]—या पराक्रमाबद्दल शिवाजीनें आनंदरावास अपार द्रव्य दिलें. [कित्ता पृ. ५९]—शिवाजी कर्नाटकांतून मध्येंच परत फिरला त्या वेळीं आनंदराव त्याच्याबरोबर होता. [कित्ता पृ. ७१]—संभाजी मोगलांकडून रुसून परत आल्यावर शिवाजीनें त्याची समजूत घालून त्यास आपल्या राज्याच्या व्यवस्थेची कल्पना दिली. त्या वेळीं त्यानें संभाजीस सांगितलेल्या शिलेदारांच्या यादींत आनंदराव 'हजारी' दिसतो. [कित्ता पृ. ७६] शिवाजी तह करण्यासाठीं जयसिंगाकडे गेला त्या वेळीं आनंदराव त्याच्याबरोबर होता. भेटीच्या वेळीं तो शिवाजीचा जोडा घेऊन उभा राहिला [ए. क. ब. पृ. ९३ व ९५, कलम ५१].

भिवजी व प्रतापजी राजे भोसले

हे दोघेहि शाहजी महाराजांच्या नाटकशाळेचे पुत्र होत. व्यंकोजी शिवाजीस भेटण्यासाठीं तिरूमलवाडीस आला त्या वेळीं हे दोघेहि त्याबरोबर होते. [सभासद ब. सं. साने–

१८९३ द्वु. आवृत्ति, पृ. ७०]—हंबीररावानें व्यंकोजीचा पाडाव केला त्या वेळीं दोघांस कैद केलें [कित्ता पृ. ७२].

धाराई आवा

संभाजीचा जन्म झाल्यावर, सईबाईला अंगावर दूध नसल्यानें धाराई आवा (गाडे) या दाईचें दूध त्याला पाजण्यांत येत असे. त्यावद्दल शिवाजीनें तिला वर्षाची २६ होन तैनात करून दिली होती. [गाडे करीना, ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य खं. १, भा. इ. सं. मं. स्वी. ग्रं. क्र. ३५, ले. १३७, पृ. १३२–४; पाहा छत्रपति संभाजीमहाराज ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. ३६ तळटीप]—ती नसरापूरजवळील कापूरवहाळ या गांवीं रहात असून तिचीं दोन मुलें शिवाजीच्या सैन्यांत सामील झालीं होतीं [राजा शिवछत्रपति भा. ३, ले. ब. मो. पुरंदरे, पृ. ४८].

शिवाजीचा जांवई अचलोजी (?)

३१ जाने. १६८६ त शिवाजीचा जामात अचलोजी अवरंगजेबास मिळाल्याची नोंद मासिरींत आहे [मासिरी आलमगिरी, पृ. ११६].

शिवाजीचा कुटुंबपरिवार

(१) शिवाजीचा थोरला भाऊ संभाजी याचा मुलगा उमाजी हा लहान असल्यानें कर्नाटकचा कारभार व्यंकोजीस मिळाला. पण यावरून बखरकारांनीं संभाजीचा वंशच वाढला नाहीं म्हणून जो ग्रह करून घेतला होता तो मात्र चुकीचा होता. कारण संभाजीची बायको जैताबाई हिनें केलेल्या दानांचे उल्लेख ९ जाने. १६६७ व २० मार्च १६७० च्या उतूर व अननहळ्ळी येथील शिलालेखांत आलेले आहेत [आधार–प. सा. सं. क्र. २६९९, पृ. १०३ व क्र. २७१९, पृ. ११०]—शाहजी १६६४ त वारला त्या वेळीं उमाजी फार तर दहा वर्षांचा झाला होता. तो बराच मोठा होऊन वारला हें इ. स. १६८३ च्या एका महजरावरून दिसतें. "देशमुखी देवकर याची ...असतां उमाजी वलद संभाजी थोरले, शिवाजी महाराजांचा पुतण्या, यास विजापूरतर्फेनें जागिर होती...त्यांनीं धामधूम करून जोरावारीनें देशमुखी घेतली." उमाजीला बहादुरजी नांवाचा पुत्रहि झाला होता. त्याचाहि १२ डिसें. १६८९ चा एक हुकूम उपलब्ध आहे [शि. च. सा. खं. २, ले. ५६२, पृ. २५९]. —यावरून संभाजीच्या मुलाला एकोजीनें फारसें कांहीं दिलेलें नसावेंसें दिसतें आणि त्यामुळें शिवाजीला आपल्या भावाच्या मुलाची वांटणी एकोजीजवळ मागणें भाग पडलें असलें पाहिजे. शिवाजीस स्वतःकरितां ही वांटणी नको होती.

(२) शिवाजीपुत्र संभाजीचें दुसरें लग्न चंपा या नांवाच्या उपवर वधूशीं इ. स. १६७९ त झालें. तिला मदनसिंग व उधोसिंग असे दोन मुलगे व एकदोन मुली झाल्या [आधार—अवरंगजेबनामा खं. १२, पृ. ७१–७२; Masir-l-Alamgiri trans. by Sarkar, Bibliothec India's Work, No. 279, issue no. 1556].

(३) शिवाजीला गायकवाडांच्या सकवारबाईपासून कमलाबाई नांवाची मुलगी झाली. कमलाबाईस नेताजी पालकराच्या मुलास दिली होती.

(४) शिवाजीची बायको काशीबाई ६ फेब्रु. १६७४त पाचाडांत वारली. [आधार शिवराज्याभिषेककल्पतरु—संपा. द. वि. आपटे व का. ना. दीक्षित, भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष १०, अंक १ ला. मार्च–जून १९२९, पृ. २९–४०].

(५) शिवाजीची स्त्री सोयराबाई ही मोहित्यांची मुलगी होती. [अनुपुराण अ. २; सनदापत्रांतील माहिती, संपा. मावजी व पारसनीस].

(६) सोयराबाईचा मृत्यु २७ ऑक्टो.

१६८१ रोजीं रायगडीं झाला, त्या वेळीं संभाजी पन्हाळ्यास होता. [आधार—इंग्रजांचें पत्र; बृहदीश्वर शिलालेख; Maasir—I—Alamgiri trans. by Sarkar].

(७) शिवाजीस दोन नाटकशाळा होत्या.

(८) केशव पंडित पुरोहिताकडे दानाध्यक्षाचें काम शिवाजीच्या राज्याभिषेकापासून होतें. [अनुपु. अ. १५ श्लो. ८].

(९) हंबीररावाच्या मृत्यूसमयीं धनाजी जाधव भडोच-बुंदेलखंडाकडे गेला होता.

(१०) दत्ताजी सोनदेव (?) १६७८त मृत्यु पावला.

[वरील सर्व मुद्दे श्री. वा. सी. बेंद्रेलिखित 'छत्रपति संभाजी महाराज,' ग्रंथाच्या प्रकरण ७ मधून घेतले आहेत.]

मदनसिंग व उधोसिंग

चंपेपासून शिवाजीपुत्र संभाजीस दोन मुली झाल्या [औरंगजेबनामा, खं. १२ पृ. ७१-७२; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज, ले. बेंद्रे, पृ. १२५].

Scanned by CamScanner

शिवाजीचें व्यक्तिमत्त्व

शिवाजीच्या शरीरयष्टीबद्दल व प्रकृतीबद्दल उद्‌गार

"This Raja is short and tawny, with quick eyes, that shew a great deal of wit. He eats but once a day commonly, and is in good health; and when he plundered Surrat in the year one thousand six hundred and sixty-four, he was but thirty-five years of age".

[Travels of Thevenot and Careri by S. Sen p. 43]

शिवाजीवर्णनपर श्लोक

गेला भोक्ता गडांचा हयगजपतिचा
आणि त्या भूपतींचा ।
शूरांचा सज्जनांचा ऋषिजनमुनिचा
आणि त्या देवतांचा ॥
भक्तांचा पंडितांचा चतुर सुमतिचा
साबड्या भाविकांचा ।
नाना विद्याकवींचा कुशल जगतिचा
बोलक्या नेमकांचा ॥

[श्रीरामदासी संशोधन, खं. २, पृ. ४३० संपा. शं. श्री. देव]

शिवाजीच्या गुणग्राहकतेसंबंधीं राजवाड्यांचा अतिरिक्त तर्क

राधामाधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेंत पृ. १५ व १६ वर डफ व त्याला अनुसरून शिवाजी अक्षरशत्रु होता असें प्रतिपादन करणाऱ्यांचें म्हणणें खोडून काढून, शिवाजी अक्षरपरिचित व सुविद्य होता हें सिद्ध करण्याच्या भरांत राजवाडे वाहवत गेले आहेत. शिवाजी साक्षर व सुविद्य होता म्हणणें ठीक. परंतु राजवाडे त्याहिपुढें जाऊन जयरामकवीचें एक शिवाजी-संबंधींचें वचन उद्धृत करून म्हणतात कीं, शिवाजी आपले वडील व वडील भाऊ संभाजी यांजप्रमाणें आपल्या दरबारांत संस्कृत विद्वान् व प्राकृत कविवर बाळगीत असे व त्यांनीं रचलेले संस्कृत–प्राकृत पोवाडे सहृदयतेनें ऐकत असे. पुढें राजवाडेच सांगतात कीं, शके १५७५ पासून शके १५८० पर्यंतच्या कालांत चंपू रचला जात होता. (१) स. १५७५ ते १५८० या कालांत मोरे–प्रकरण होऊन अफजलखान–प्रकरणास सुरुवात झाली होती. म्हणजे शिवाजीच्या स्वतंत्र राज्यस्थापनेची बाल्यावस्थाच होती. अशा वेळीं दरबारांत कवि व भाट ठेवण्याइतकी शिवाजीची ऐपतहि नव्हती व त्यास वेळहि नव्हता. (२) राजवाड्यांच्या म्हणण्यास अस्सल पुराव्याचा आधार नाहीं व बखरींचाहि नाहीं. (३) शिवाजीसारखा मनुष्य निव्वळ भाट व स्तुतिपाठक लोकांना जवळ ठेवणें शक्य वाटत नाहीं. विद्वानांचा त्यानें आदर केला असता.

शिवाजीचें स्वयंभू व्यक्तिमत्त्व

"एक गोष्ट वादातीत आहे ती ही कीं, शिवाजीमहाराज हे स्वतःसिद्ध स्वयंभू कर्तृत्ववान् होते. स्वराज्याची मूळ कल्पना शिवाजीशिवाय इतर कोणाच्या डोक्यांतून उत्पन्न झाली किंवा कसें हें आपल्याला माहीत नाहीं. तशी प्रभावी व्यक्ति प्रत्यक्ष कामांत आपणाला दिसत नाहीं...पण अशा एक किंवा अनेक अन्य व्यक्ति कल्पून, शिवाजीच्या कर्तृत्वाच्या दिव्यत्वांत त्यांना सहभागी करण्यानें, शिवाजीवर, पुरावा कोणत्याच प्रकारचा नसतांना, आपण अन्याय करतों. यदाकदाचित् अशा कांहीं व्यक्ती असल्याच, तथापि त्यांनीं आपलें व्यक्तिमत्त्व इतक्या बेमालूमपणें शिवाजीच्या व्यक्तिमत्त्वांत जिरवून ठेविलें आहे कीं, तें आतां पृथक् करून अभ्यासिण्याची सोय राहिलेली नाहीं. शिवाजीचें तरी सामर्थ्य असेंच कीं, त्यानें या सर्व अलौकिक विचारवंतांचें—तसे अन्य कोणी असेलच तर—तेज सहन करून आत्मसात् केलें व लीलेनें तें स्वतःच्या हातानें, बुद्धीनें महाराष्ट्राला उपयोगी करून दिलें. एखाद्या व्यक्तीच्या साहचर्याचा प्रभाव आणि तिच्या अभावानें झालेली हानि असा अन्वयव्यतिरेक शिवाजीच्या अखंड जीवनचरित्रांतून निश्चितपणें सिद्ध होईल असें म्हणतां येत नाहीं.

"वीरपुरुष हा प्रभावी व्हावयाचा असेल, शिवाजीसारखा शून्यांतून परब्रह्म निर्माण करणारा यशस्वी कार्यकर्ता असेल, तर तो सर्वांशानें वीरपुरुष असलाच पाहिजे. कल्पना, विचार, योजना, आचार, अंमलबजावणी, योजकता, नेतृत्व हे तर त्याच्या हातचे मळ. त्याच्या सभोंवतीं माणसें चुटकीसरशीं जमा होतील. विशाल बुद्धिमत्ता आणि अमर्याद कार्यक्षमता हीं त्याच्या ठिकाणीं नसतील तरच नवल. असामान्य माणसेंच असामान्य कार्य करूं शकतात. तसा शिवाजी होता. तसें आपण व्हावें असें राष्ट्रांतल्या समंजसांना वाटावें म्हणून तर राष्ट्रापुढें असले आदर्श ठेवायचे, अशांचे महोत्सव करायचे! ['स्वराज्यवृक्षाचे बीजांकुर', ले. दि. वि. काळे, सह्याद्रि मे १९४५, पृ. २७६-७७].

शिवाजीचें वैशिष्ट्य

"शिवाजीच्या समकालीन वृद्ध-तरुण मराठ्यांत स्वातंत्र्याची भूक लागलेला असा एकटा शिवाजीच कां निर्माण झाला, याचें उत्तर देणें कठिण आहे. परंतु शिवाजीच्या अंगीं व्यक्तिगुण विशेष श्रेष्ठ होते हें उत्तर दिल्यास, त्याला जगाच्या इतिहासांत अनेक आधार मिळतील...शिवाजीच्या काळीं शिवाजीइतके बुद्धिमान् किंवा स्वाभिमानी शूर मराठे कोणीच नव्हते असें कसें म्हणतां येईल? पण या त्यांच्या गुणांना राजकारणांत कामाला लावणाऱ्या महत्त्वाकांक्षेची आंच त्यांच्यामध्यें नव्हती. समाजांत एकाच वेळच्या तरुण पिढींत द्वाड, पुंड अशीं मुलें शेंकडों असतात. पण तो द्वाडपणा, ती पुंडाई तीं कोणत्या उद्योगांत खर्चतात, आणि शिवाजीनें तेच गुण कोणत्या उद्योगांत खर्चले हें पाहिलें म्हणजे शिवाजीचें मोठेपण कळतें...घरीं मिळणाऱ्या स्वतंत्रतेचा उपयोग शिवाजीनें इतर चार तरुणांप्रमाणें दुर्गुणांच्या उपासनेकडे किंवा नजीकच्या, दूरच्या मुसलमान बादशाहींत एखादी नोकरी, मनसबदारी मिळविण्याच्या राजनिष्ठ उद्योगाकडे केला असता, तर तें स्वाभाविकच झालें असतें. पण स्वातंत्र्यप्रेम व महत्त्वाकांक्षा हीं त्याच्या मनांत प्रबळ ठरल्यामुळें त्याला मामुली सांसारिक व्यक्तिसुख, किंवा राजनिष्ठा प्रकट करून मिळणारी बढती, या गोष्टी त्याज्य वाटल्या आणि विशेष हें कीं, स्वतःच्या बापाचें नरम उदाहरण प्रत्यक्ष डोळ्यांसमोर ढळढळीत असतां, त्याचा पगडा त्याच्या मनावर बसला नाहीं" ['शिवाजीमहाराजांची थोरवी' ले. न. चिं. केळकर, सह्याद्रि, मे १९४५, पृ. २५८].

शिवाजीबद्दल बर्नियरचे उद्गार

"He is vigilant, enterprising, and wholly regardless of personal safety. Chan—hestkhan, when in the Deccan, found in him an enemy more formidable than the King of Visapour at the head of his whole army and joined by those Rajas who usually unite with that prince for their common defeat." [Travels In The Mogul Empire, 1891, p. 187]

शिवाजीची योग्यता

"शिवाजी हा अजिंक्य असा लढवय्या पुरुष होता. राज्यकारभाराची कला त्यास पूर्ण अवगत होती. तो सुष्टांचा मित्र व धर्माचा पुरस्कर्ता होता. त्यानें आपले बेत उत्तम रीतीनें आंखून, ते शहाणपणानें व धीमेपणानें पार पाडले. कोणत्याहि कार्यास हात घालण्यापूर्वी तो अनेकांचा सल्ला घेई, व नंतर आपल्या योजनेस पटेल तेंच स्वीकारी. त्यानें मोठमोठ्या इमारती उठविल्या. आपल्या राज्यांत हरएक ठिकाणीं शिवाजीनें स्वाऱ्या कराव्या व द्रव्य आणावें. या दृष्टीनें तो पायाळू होता, असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं." [बुंदेल्याची बखर पृ. २४]

शिवाजीची पितृभक्ति

"शाहजीनें शिवाजीस त्याचे जन्मापासून मोठ्या चांगल्या रीतीनें वागविलें नसतांहि शिवाजीनें (शाहजी त्यास भेटावयास आला तेव्हां) अलोट पितृभक्ति दाखविली याबद्दल सर्व लोक त्याचे धन्यवाद गाऊं लागले" [बुंदेल्याची बखर पृ. ११].

भूषणाच्या काव्यांतील कांहीं इतिहासदृष्ट्या उपयुक्त छंद

(१) तुरकान मलिन कुमुदिनी करी है हिंदुवान नलिनी खिलायो विविध विधान सों। चारु सिवनाम को प्रतापी सिव साहिसुव तापी सब भूमि यों कृपान भासमान सों ॥ ६९ ॥ [संपूर्ण भूषण, पृ. २४]

(२) भूषण शिवाजीला शंकराचा अवतार म्हणतो [संपूर्ण भूषण, लेखक काटे, छंद ७५, पृ. २७].

(३) शिवाजी नुसताच अवतार असल्याचा उल्लेख [संपूर्ण भूषण, ले. काटे छं. ८४ पृ. ३०].

(४) शिवाजी नुसताच अवतार असल्याचा उल्लेख [सं. भू. ले. काटे छं. ८९, पृ. ३२]

(५) भूषण शिवाजीला विष्णूचा अवतार म्हणतो. [संपूर्ण भूषण पृ. ११०, छंद ३१३]

शिवाबावनीमधील इतिहासदृष्ट्या उपयुक्त छंद

(६) १५, १६ [संपूर्ण भूषण पृ. १४६]

(७) देवल गिरावते फिरावते निसान अली ऐसे डूबे राव रावे सबी गये लबकी। गौरा गनपति आप औरनकों देत ताप आपनी ही बार सब मारि गये दबकी ॥ पीरा पयगंबरा दिगंबरा दिखाई देत सिद्धकी सिद्धाई गई रही बात रबकी ॥ कासी हूकी कलाजाती मथुरा मसीत होती, सिवाजी न होतो तो सुनाति होत सबकी ॥१९॥ [संपूर्ण भूषण पृ. १४८]

(८) राखी हिन्दुवानी हिन्दुवान को तिलक राख्यो, अस्मृति पुरान राखे वेद विधि सुनी मै। राखी रजपूत राजधानी, राखी राजन की धरा में धरम राख्यो राख्यो गुन गुनीमें ॥ भूषन सुकवि जीति हद्द मरहट्टन की देस देस कीराते बखानी तब सुनी मैं। साहि के सपूत सिवराज, समसेर तेरी दिल्ली दल दाबि कै। दवाल राखी दुनी मै ॥ ४९ ॥ [संपूर्ण भूषण पृ. १६३]

(९) वेद राखे विदित पुरान राखे सारयुत रामनाम राख्यो अति रसना सुधर में। हिन्दुनकी चोटी रोटी राखी है सिपाहिन कीं, काँधे मे जनेऊ राख्यो माला राखी गर में ॥ मीड़ि राखे मुगल मरोरि राखे पातसाह, बैरी पीसि राखे बरदान राख्यो करमें। राजन की हद्द राखी तेग बल सिवराज, देव राखे देवल स्वधर्म राख्यो घरमें ॥५१॥ [संपूर्ण भूषण पृ. १६४]

Scanned by CamScanner

शिवाजीच्या श्रेष्ठत्वाविषयीं मार्तिन व ऑर्मं यांचे उद्‌गार

पाहा-(१) प. सा. सं. २७६७; मॉडर्न रिव्ह्यू १९२४, व्हॉ. ३४, पृ. १५३-५५

(२) ऑर्म, पृ. ११९-१२० [पाहा रायगडची जीवनकथा पृ. ७४]

शिवाजीच्या भूगोलज्ञानाविषयीं कॅरेचे उद्‌गार

सन १६७३ त अॅबे कॅरेनें जुन्या चौलाला भेट दिली त्या वेळीं तेथील शिवाजीच्या सुभेदारानें त्यास शिवाजीबद्दल पुढील माहिती पुरविली—

"Ever destined to conquer a part of the world, he had studied with extreme care everything about the duty of a General and that of a soldier, above all fortification, which he understood better than the ablest engineers, and Geography of which he had made a special study, and which he had mastered and to such an extent as to know not merely all the cities including the smallest township of the country, but even the lands and the bushes, of which he had prepared very exact charts." [Foreign Biographies of Shivaji, p. 245]

शिवाजीच्या साम्राज्याकांक्षेविषयीं कॅरेचे उद्‌गार

"I then asked him (१६७३ मध्यें चौलच्या सुभेदारास) about Sevagy, his master, and he told me that hero intended to push his conquests from the river Indus, which forms the boundary of the kingdom of Cambaye, to the Gange, far beyond the rich provinces of Bengal." [Foreign Biographies of Shivaji, p. 245]

बार्थेलेमी कॅरेविषयीं थोडी माहिती

हा फ्रेंच गृहस्थ सन १६६८ त सुरतेस आला होता. त्यास सुरतेस फ्रेंच ई. इं. कं. चा जनरल डायरेक्टर नेमण्यांत आलें होतें. तो सुरतेहून फ्रान्समध्यें सन १६७१ त गेला व सन १६७२ त परत सुरतेस आला. त्यानें चौल बंदरास सन १६७३ त भेट दिली. [शिवाजी व शिवकाल-वा. कृ. भावे पृ. १२७-१२९]

शिवाजीचें उदार धार्मिक धोरण

(१) तपे खेडेबाऱ्याच्या कारकून व देशमुखांना त्या तप्यांतील हिंदु व मुसलमानांच्या जमिनी पूर्वीप्रमाणें चालविण्याचा शिवाजीचा १३ ऑगस्ट १६५७ चा हुकूम [प. सा. सं. खं. १, पृ. १६०]. (२) पुणें, चाकण, सुपें, इंदापूर, बारामती येथील हिंदु व मुसलमानांचे इनाम चालविण्याचा शिवाजीचा १८ डिसें. १६६० चा हुकूम [प. सा. सं. खंड १, पृ. १९६].

शिवाजीचें सौहार्द

(१) राजकारणांत कठोर असणाऱ्या शिवाजीचें ममताळू अंतःकरण त्यानें २ सप्टें. १६६० मध्यें, आजारी असलेल्या कान्होजी जेध्यास लिहिलेल्या पत्रांत दिसतें [शि. च. सा. खं. ५ पृ. १४].

ग्रँट डफचें शिवाजीबद्दलचें मत

"The territory and treasures, however, which Shivaji acquired, were not so formidable to the Mahomedans as the example he had set, the system and habits he introduced, and the spirit he had infused into a large proportion of the Mahratta people" [History of The Maharattas, Part I, p. 231]

शिवाजी हा अवतार होता किंवा तो परमेश्वरासारखा होता यासंबंधींचे पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांतील उल्लेख

श्लोक १८—पृ. ३; श्लोक १९ पृ. ३; पृ. ४७; श्लोक ६ पृ. ३६; अ. ५ श्लोक ६ व ७.

शिवाजीची साक्षरता

पाहा—प. सा. सं. ९१७, १३५१, १६४०, १६४३ [पृ. ४९०]

शिवाजीचा शक्तीपेक्षां युक्तीवर भर

(१) "शिवाजी हा बाणेदार व धूर्त असून त्याचा भर उघड दांडगाईपेक्षां युक्तिप्रयुक्तीवरच अधिक असे." [मार्तिनची रोजनिशी—ऑगस्ट १६७८ चें टिपण; पाहा शिवकालीन पत्रसार-संग्रह, खंड ३, ले. २७६७, पृ. १३६]

(२) "शिवाजीनें जरी उघड उघड तोंड न देतां बऱ्याच वेळां युक्तिप्रयुक्तीनें व धूर्तपणानें मुलूख काबीज केला असला तरी हिंदुस्थानांतील नांव घेण्यासारख्या अशा थोर विभूतींमध्यें त्याला अत्यंत महत्त्वाचें स्थान आहे, हें निःसंशय!" [प. सा. सं पृ. १३८, क्र. २७६७]

कालानुक्रमें घटनांचें वर्णन

१६२७–१६३०

वासुदेवशास्त्री खऱ्यांच्या शाहजीवरच्या लेखांतील महत्त्वाचे मुद्दे

वासुदेवशास्त्री खऱ्यांचा शाहजीसंबंधींचा लेख भा. इ. सं. मं. 'त्रैमासिक' वर्ष १ (१९२०) मध्यें आला आहे. वासुदेवशास्त्री खऱ्यांच्या लिखाणांतील शाहजीसंबंधींच्या महत्त्वाच्या गोष्टी :–(१) १६३० त स्वतःच्या जन्माच्या वेळीं शिवाजी शिवनेरीवर होता. त्यानंतर थोड्याच दिवसांत शाहजी जुन्नर व संगमनेर घेऊन वैजापुरास गेला. त्या वेळीं त्याच्याबरोबर जिजाबाई व शिवाजी होतीं (१६३३). नंतर शाहजी परत शिवनेरीस आला. (२) १६३६ पर्यंत शाहजीनें मोगलांस जुन्नरजवळ फिरकूं दिलें नव्हतें. १६३६ त मोगलांनीं जुन्नर घेतलें, त्या वेळीं शाहजी माहुलीस गेला. त्याच्याबरोबर जिजाबाई व शिवाजी होतीं. (३) १६३६ चा तह झाल्यावर शाहजी विजापुरकरांच्या नोकरींत शिरला, तेव्हां त्यानें पुण्याकडे जिजाबाई व शिवाजी यांना पाठविलें.

शिवजन्मपूर्वकालीन दक्षिणेंतील परमेश्वरी अवतारासंबंधीं भविष्यवाणी

शिवाजीच्या जन्मापूर्वीं परमेश्वरी अवतार होणार असल्याची कल्पना दक्षिणेंतील लोकांत रूढ असल्याचें विल्क्स सांगतो [History of Mysore Vol I, 1869 ed. p. 42; based on Gutpurtie mss in the Mackenzie collection].

शिवजन्मासंबंधीं राजवाड्यांचें मत

"शाहजीवरची जाधवरावाची स्वारी १५४८ च्या पावसाळ्यानंतर सुरू होऊन, जाधवरावाच्या रेट्यापुढें शाहजी माहुली, जुन्नर, पारनेर, करकंब, मंगळवेढें या रस्त्यानें आदिलशाहींत शके १५४९ च्या चैत्राच्या सुमारास रेटला गेला. या बापआजांच्या रेटारेटीनंतर शिवाजीराजे भोसले यांचा जन्म शिवनेरीस १५४९ च्या वैशाखांत झाला, असें बहुतेक नव्याजुन्या इतिहासलेखकांचें म्हणणें आहे. जेधे शकावली व बृहदीश्वर शिलालेख शिवाजीचा जन्मकाल शक १५५१ फाल्गुन वद्य ३ देतात. दोहोंतून खरें साल कोणतें तें ठरविण्यास निश्चित प्रमाण उपलब्ध आहे. त्यावरून शके १५४९ हें साल शिवजन्माचें धरणें योग्य दिसतें. कां कीं, शके १५५१ च्या चैत्रापासून आश्विनापर्यंत शाहजीवर जुन्नर, माहुली प्रांतांत कोणींहि स्वारी केली नाहीं व स्वारी करणारा म्हणून म्हटलेला जो लखूजी जाधवराव त्याचा खून मूर्तिजानें शक १५५१ च्या अश्विनी

पूर्णिमेस केला होता." [राधामाधवविलास-चंपू :, पृ. ५६].

शिवजन्माची आणखी एक वेगळी तारीख

विल्क्सच्या म्हणण्याप्रमाणें १६२६ ही शिवजन्मतारीख होय. [History of Mysore, Vol I, 1869 ed. p. 44 and Footnote].

बखरींतील शिवजन्मतारखा

(१) प्रभवाब्दि वैशाख शुक्ल २, गुरुवासर, शके १५४९ [शि. दि., पृ. ५३–४].

(२) वैशाख शु. ५ चंद्रवार, शके १५४९ क्षयनाम संवत्सरीं (१०–४–१६२७) [ए. क. ब., भारतवर्ष राजवाडे, साने व सरकारप्रती, क. १५, पृ. २६–२९; फॉरेस्ट प्रतींत फक्त १५४८ शक दिलेला आहे].

(३) चिटणिसानें शिवदिग्वजयकाराचीच तारीख दिली आहे [पृ. २७].

(४) श. १५४९, प्रभवसंवत्सर, फसली स. १०३७, वैशाख शु. ३ शनिवार, रोहिणी नक्षत्र, कर्क लग्न [शेडगांवकर बखर, पृ. १४].

(५) शके १५४९ रक्ताक्षी नाम संवत्सर [शिवाजीप्रताप, पृ. ४८].

१६४०–४२

शिवाजीनें कसायाचा केलेला वध

यासंबंधींची भारूड कथा शिवाजीप्रताप पृ. ६९ वर आली आहे. विजापूर दरबारांत मुजरा न केल्याची कथा पृ. ७० वर आहे. कसायाची कथा शिवदिग्विजयांत पृ. ६८, ६९ वर दिली आहे. बादशहास मुजरा केल्याची हकीकत चिटणीस बखर पृ. ५८ वर देते.

बारा मावळें केव्हां काबीज केलीं ?

"शिवाजी बंगळुराहून पुण्यास येतांच बारा मावळें काबीज केलीं" असें सभासद म्हणतो. इतर बखरकार "सातव्या वर्षापासून त्याच्या पराक्रमास प्रारंभ झाला" असें सांगतात. परंतु शिवभारताप्रमाणें शिवाजीनें या वेळीं कांहीं अद्भुत कामगिरी केल्याचें दिसत नाहीं. उलट तो पुण्यास आला तेव्हां लोकांनीं त्याचें शहाणपण जाणलें नाहीं असें तो स्पष्ट सांगतो [शि. भा. अ. १०, श्लो. ३०].

१६४५

द. वि. आपटयांनीं खोटीं ठरविलेलीं पत्रें

राजवाडे खं. १५ मधील ले. २६७ ते २६९ हीं दादाजी नरस प्रभूसंबंधींचीं पत्रें श्री. द. वि. आपट्यांच्या मतें भाषेच्या दृष्टीनें अविश्वसनीय आहेत [शि. भा. प्रस्तावना, पृ. १३०].

१६४८

विजापुरी फत्तेखानाच्या शिवाजीवरील स्वारीचा काल

हा काल निश्चित ठरवितां येत नाहीं. परंतु ८ ऑगस्ट १६४८ च्या मुहम्मद आदिलशहाच्या केदारजी खोपड्याला लिहिलेल्या फर्मानांत, फत्तेखान खुदावंदखान थास कोंढाणा किल्ल्याच्या तर्फेस मसलत फर्मावल्याचें आलें आहे [ऐतिहासिक फारशी साहित्य–खंड २ पृ. २४–२५].

१६५१

मीरजुम्ल्याचा १६५१ मधील पराभव

महमदनामा, शिवाजी निबंधावली खंड २, पृ. १३२; मनुची भा १, पृ, ३३४ प्रमाणें १६५१ त खानमहमद व बाजी घोरपडे यांनीं मीरजुम्ल्याचा पराभव केला, शाहजीनें नव्हे [पाहा गोवळकोंड्याची कुत्बशाही, ले. वा. सी. बेंद्रे पृ. ९०].

१६५३

चाकणच्या ब्रह्म्यास शिवाजीचें वर्षासन

श्री. मावजी व पारसनीससंपादित 'सनदापत्रांत,' ११३ पृष्ठावर सिद्धेश्वरभट्ट बिन मेघनाथभट्ट ब्रह्मे उपाध्ये यांस शिवाजीमहाराजांनीं बादशाही १०० होनांचें वर्षासन दिल्याबद्दलचें १७ ऑगस्ट १६५३ चें पत्र आहे. तें अनेक नकलांची नकल असून त्याची भाषा शिवोत्तरकालीन वाटते व त्यामुळेंच तें

Scanned by CamScanner

संशयास्पद ठरतें. परंतु वरील पत्राच्या तारखेसच लिहिलेला शिवाजीचा जुन्नर प्रांताच्या सुभेदाराला, प्रांताच्या पोत्यांतून १०० पादशाही होन ब्रह्मयास देण्याचा हुकूम सांपडला आहे [ऐतिहासिक लेख, चर्चा, भा. ३ रा (राजवाडे संशोधन मंडळ ग्रंथमाला, ग्रंथ १७ वा), पृ. २२-२३]. तो अस्सल असल्यानें मावजी-पारसनिसांच्या पत्राला विश्वसनीय आधार मिळतो. या पत्रांतहि, 'अनुष्ठान बळें आपण राज्यास अधिकारी झालों. व सकळ मनोरथ चिंतिले पावलों ऐसा अनुभव आला' असें महत्त्वाचें वाक्य आहे.

१६५५

शाहजीचें महाराष्ट्रांतील जागिरींतून शेवटचें हुकूमपत्र

हें पत्र पे. द. खंड ३१, ले. २२ हें होय.

१६५६

गोळे-प्रकरण

"मोऱ्यावरील स्वारी सुरू करण्यापूर्वी शिवाजीनें गोळे नांवाच्या मातबर घराण्यांतील कर्तबगार माणसास कौल दिला व त्यांस मोऱ्यांपासून वेगळें केलें. गोळ्याचें मुख्य ठिकाण गोळगणी हें असून, त्यास अनुकूल करून घेतल्यावर शिवाजी रायगडच्या रोखानें निघाला [शि. च. सा. खं. १०, ले ४१]. हा आधार पोलादपूरच्या चित्रे घराण्याच्या दफ्तरांतील एका टिपणाचा दिला आहे. तो वर तारीख दिलेली नसल्यानें संशयास्पद वाटतो." [पाहा रायगडची जीवनकथा, ले. आवळसकर पृ. १७]

'The Incident of Javali'
या लेखांतील मुद्दे

(१) बखरींना 'Materials rejected' या सदराखालीं घालूनहि यदुनाथांनीं त्यांतील हकीकत ग्राह्य धरली आहे. (२) चंद्रराव व हनुमंतराव हे दोघेहि लग्नाच्या बोलण्यास फशीं पडून मारले जाणें शक्य नाहीं. (३) सभासद बखरींत रघुनाथ बल्लाळाबरोबर १२५ स्वार असल्याचें लिहिलें आहे. रघुनाथाची चंद्ररावानें भेट घेतली त्या वेळीं ते हजर होते. त्यांकडे दुर्लक्ष करून चंद्रराव गाफील राहणें शक्य नव्हतें. (४) सर्व बखरींतील माहिती एकत्र केली तरी ती अशास्त्रीय आहे. चंद्रराव मोऱ्याचें नांव काय, त्याचे नातेवाईक कोण हेंहि आपणास कळत नाहीं. (५) दिवंगत झालेल्या चंद्ररावाच्या मुलीसंबंधीं लग्नाचें बोलणें झालें हें कोणत्याहि आधारग्रंथांत वा पुराव्यांत नाहीं. बरें, जिवंत कृष्णाजी चंद्ररावाची ती मुलगी म्हणावी तर तो स्वतःच सोळा-सतरा वर्षांचा मुलगा! पण यदुनाथ मात्र पहिली गोष्ट गृहीत धरतात! (६) शस्त्रें व सैन्य यांसह चंद्ररावाकडे लोक शिवाजीनें पाठविले याचा अर्थच शांततेचा किंवा लग्नाचा तह करण्यासारखी परिस्थिति नव्हती. (७) शिवाजीला लग्नच करावयाचें असतें तर मुली त्याच्या हातीं सांपडल्या (ए. क. ब.) तेव्हांच त्यानें केलें असतें. (८) यदुनाथांनीं शिवभारतांतील 'निगृह्य' शब्दाचा 'Slaying' असा चुकीचा अर्थ केला आहे. (९) जेधे शकावली ही मराठी इतिहाससाधन म्हणून उपयुक्त असें मत व्यक्त करूनहि सरकार तिचा उपयोग करीत नाहींत. (१०) शिवभारताप्रमाणें (१३।४३) १६४८ च्या सुमारास शिवाजीनें जावळी चंद्रराव मोऱ्याच्या वतीनें जिंकून तिची अभिलाषा धरणाऱ्या चंद्ररावाला तीवर स्थापिलें. (११) शिवभारत व मोऱ्यांची बखर यांतील माहिती एकमेकांस जुळणारी आहे. कारण मोऱ्यांच्या बखरींतहि 'शिवाजीनें चंद्ररावाच्या राजे पदवीला हरकत घेतली', असें आहे. (१२) मोऱ्याच्या प्रकरणाचे तीन टप्पे (अ) १६४९-५२-शिवाजी व मोरे यांतील शांततेचे संबंध-अफजलखानाची जेध्याच्या मदतीबाबत द्विधा मनःस्थिति. (ब) शिवाजीनें मोरे-अफजल युति जुळूं नये म्हणून युद्धाची तयारी चालविली.

Scanned by CamScanner

(क) प्रत्यक्ष सामर्थ्य दोन्ही बाजूंनीं अजमावलें. (१३) मोरे-प्रकरणावेळीं शिवाजीला अनुकूल परिस्थिति—(अ) मुहम्मद आदिलशाह आजारी. (ब) १६५४ मध्यें विजापूर–पोर्तुगीज युद्ध चालू होतें. (क) अफजलखानास कनकगिरीस पाठविण्यांत आलें. (ड) विजापूर व अवरंगजेब हे युद्धाच्या कड्यावर उभे होते. (१४) रायरी किल्ला चंद्ररावानें तीन महिने लढविला हें जेधे शकावलीवरून खरें ठरतें. (१५) हैबतराव सिलिमकराचा कृष्णाजीशीं चांगला संबंध असल्यानें (प. सा. सं. ७०८) त्यानें त्याची मध्यस्थी मान्य केली.

[हे सर्व मुद्दे Journal of Indian History, Vol. 15, April 1936 Pp. 54 to 70 मधून घेतले आहेत.]

१६५६ मेपर्यंत शिवाजीच्या ताब्यांतला कोंकणांतील मुलूख

कल्याण-भिवंडीपासून चौल ते रायरीपर्यंतचा मुलूख या वेळीं शिवाजीच्या ताब्यांत आला [पे. द. खं. ३१, ले. २४, २४ अ; प. सा. सं. २६१०, २६११].

कृष्णाजी बाबाजी

शिवाजीनें चंद्ररावास मारून जावळी घेतल्यावर कृष्णाजी बाबाजी यांस तेथील सुभेदार नेमलें व विसो राम यांस तेथील मजमू दिली. [प. सा. सं २६६७]

जावळीच्या मोरे घराण्यांतील लोक

बाळाजी, दौलतराव व येसाजी सुरराव चंद्रराव यांच्या तीन कारकीर्दींमध्यें आलोजी बिन जसोजीराव मुसलमान कांदाटकर, तानाजी बिन चंद्रोजी कांदाटकर व धारोजीराव कांदाटकर यांत सलेसीचे पाटिलकीबाबत गरगसा झाला. त्यानंतर शिवाजीनें जावळी घेतली. त्याच्या कारकीर्दींत दिव्यानें भांडण सोडविण्यांत आलें [प. सा. सं. खं. ३ क्र. २६२०, पृ. १५७९]. —ही तिन्ही नांवें मोऱ्यांच्या बखरींत आलीं आहेत, पण तीं पत्रांतील अनुक्रमानें नव्हत [Source Book of Maratha History, Vol II, p. 56].

१६५७

कल्याणच्या सुभेदाराची सून-प्रकरण

सभासदी बखरींत हें प्रकरण आलेलें नाहीं. चिटणीस बखर, शि. दि. व एक्या. क. ब. (साने व सरकार प्रतींत) हें प्रकरण दिलें आहे. [शि. दि. पृ. १८९–९०; ए. क. ब. पृ. ६०–६१; चिटणीस ब. साने संपादित १९२४, पृ. ८०]—आबाजी सोनदेवानें कल्याणच्या सुभ्यांत एक मुसलमानीण पकडली असें तिन्ही बखरी म्हणतात. ती काजी (कल्याणचा सुभेदार) मुलाणाची कन्या असें शि. दि. त आहे. "आपली आई हिच्यासारखी सुंदर असती तर आपणहि सुंदर झालों असतों" असे शिवाजीच्या तोंडचे उद्गार तिन्ही बखरींत आहेत. तिला सन्मानानें विजापुरास पाठविण्यांत आलें असें चिटणीस व ए. क. ब. म्हणतात. शिवदिग्विजयकार मात्र शिवाजीनें तिचा सत्कार करून तिचें लग्न करून दिलें एवढेंच सांगतो. चिटणिशी बखर ती कल्याणचा सुभेदार मुलाणा हयाती याची सून होती असें सांगते. [पृ. ६९]—शेडगांवकर बखरींत १६५३ सालीं वांईजवळील गोळेवाडीच्या गोळ्यांनीं केलेलें बंड शिवाजीनें मोडलें त्या वेळीं गोळे याची सून त्याच्या हातीं सांपडली असें म्हटलें आहे [पृ. २२–२३].

१६५८

शिवाजीची १६५८ ची कर्नाटकावरील दुसरी (?) स्वारी

(१) गदगच्या देसायास आदिलशाही फर्मानपत्राची तारीख १२ फेब्रु. १६५८—एका प्रांताची सुभेदारी देऊन पाठविलेल्या अफजलखानाच्या ताबेदारींत राहून चाकरी करण्याचा देसायास हुकूम [ऐति. फारसी साहित्य खं. ३, ले. ७९]. (२) मंचर–जुन्नर येथील कृष्ण गोपाल घाटपांडे यांच्याकडील कागदपत्रांतील

१६ मे १६५८ या एकाच तारखेचीं तीन आदिलशाही फर्मानें आहेत. पहिलें फारसी व कानडी भाषांत असून, कोनेटी नायकास धाडलें आहे. यांत अफजलखानास कोनेटी नायकाच्या बाजूस नेमलें असून, शाहजीहि त्याच बाजूस आहे, त्या दोघांच्या आज्ञेंत राहून राज्याची चाकरी करावी, असा नायकास हुकूम दिला आहे. दुसरें फर्मानहि फारसी व कानडींत असून कंठीरव नरस ओडेयर यास धाडलें आहे. अफजलखान सलष्कर कर्नाटकास गेल्याचाहि निर्देश आहे. तिसरें फर्मान केवळ फारसींत मिर्झा मुराद अली बेग यास लिहिलें आहे. त्यांत शाहजी व मिर्झा या दोघांनींहि आपसांत न भांडतां निष्ठेनें राज्यसेवा करावी असें म्हटलें आहे. (३) २७ मे १६५८ चें शाहजीस लिहिलेलें आदिलशाही फर्मान (मे १९४५ चा सह्याद्रि, पृ. २९५-९८, क्र. १२) यांत शिवाजीच्या राजद्रोहाचें खापर आपल्या माथीं मारलें जाईल या विचारानें घाबरलेल्या शाहजीस, तुला जबाबदार धरलें जाणार नाहीं, असें आश्वासन देण्यांत आलें आहे. (४) १ ऑक्टो. १६५८ चें मराठी पत्र त्यांत 'साहेब (शिवाजी) करणाटक प्रांतीं मसलतीस गेले. त्या प्रांतीहून आल्यावर जो निवाडा करणें तो करतील असा उल्लेख आहे.

[वरील मुद्दे श्री. ग. ह. खऱ्यांच्या 'शिवाजी-महाराजांची कर्नाटकांतील एक स्वारी' या लेखांत, श्री स्वामी केवलानंद—अभिनंदन ग्रंथ, पृ. २६१-३ वर आले आहेत.

१६५९

अफजलखानाचा पोवाडा शिवकालीन होता काय ?

(१) शेवटच्या चौकांतील अज्ञानदासाचा स्वतःबद्दलचा उल्लेख. (२) जेधे शकावलि व करीना यांत पोवाड्यासंबंधीं आलेले उल्लेख. (३) नवगजी या फक्त शिवकालांत प्रचलित असलेल्या शब्दाचा पोवाड्यांत उल्लेख आहे. (४) शिवभारत व पोवाडा यांच्या हकीकतींतील आढळणारें साम्य.

हे मुद्दे पोवाडा शिवकालीन असल्याचे दर्शक आहेत असें श्री. य. न. केळकरांचें म्हणणें आहे. [रत्नाकर मासिक, १९२७ मे, पृ. ३४२-३]

पोवाडा शिवकालीन नव्हे म्हणण्यास मुद्दे

(१) शिवाजीनें घेतलेल्या किल्ल्यांच्या यादींत शिवाजीच्या उत्तरकालांत त्यानें घेतलेल्या किल्ल्यांचीं नांवें आलीं आहेत. (२) रघुनाथ पेशवे, नारो शंकर हे पेशवेकालीन उल्लेख. (३) खानाच्या वधाच्या वेळीं जिजाबाई प्रतापगडावर असल्याचा चुकीचा उल्लेख. (४) 'आपल्या मतें' असे उत्तर पेशवाईतील किंवा इंग्रजशाहींतील वाक्प्रयोग (शेवटचा चौक). (५) तक्त शब्दाचा उल्लेख (चौक ३).

पोवाडा हा शिवाजीच्या समकालीन नसावा, परंतु शिवकालानंतर थोड्याच दिवसांत लिहिला गेला असावा. 'चढती दवलत' यांसारखे शिवकालीन शब्द त्यांत (चौक २७) आहेत. त्याचप्रमाणें शिवजीचा पुतण्या उमाजी याचा तो उल्लेख करतो (चौक २५).

कै. रा. वि. ल. भाव्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें शालिग्राम यांनीं १८७९ च्या पहिल्या आवृत्तींत छापलेल्या मूळ पोवाड्यांत व दुसऱ्या आवृत्तींत छापलेल्या पोवाड्यांत फरक आहे. दोघांची सुरुवात व शेवट हीं सारखीं नाहींत. पहिल्यांत ११ तर दुसऱ्यांत ३७ चौक आहेत. शालिग्रामांच्या म्हणण्याप्रमाणें दोन्ही पोवाडे एकाच्याच प्रती होत, हें म्हणणें भाव्यांस अमान्य. [वि. ल. भाव्यांचा लेख—"शिवाजी महाराजांचा पोवाडा", विश्ववृत्तांत आलेला; पाहा रत्नाकर १९२७, पृ. ३४२-३].

शिवाजी-अफजलखान तह

आपण घेतलेले किल्ले तुला परत देतों, असें बहुधा शिवाजीनें कागदावर लिहून दिल्यामुळें धूर्त अफजलखान विश्वासानें शिवाजीस

भेटण्यास आला असावा. या म्हणण्यास फक्त पोवाड्याचा (चौक १५, १६) आधार आहे.

अफजलखान–वधाच्या वेळीं शिवाजीनें सैन्य कोठें ठेवलें ?

ढवळे घाटांत चंद्रगडावर ठेवलें [अफजलखानवध, वि. ल. भावे पृ. २६].

दत्ताजीपंत म्हसवडे

"म्हसवडे जोशी यांचे येथील महजरांतील उल्लेख—"कृष्णाजीपंत नाइकास दादोजी कोंडदेव गोचिवडे यांनीं मारलें...मग दिपाबाई ही शिवाजीमहाराजांकडे जावळीस अफजुलखान आला होता, त्याचे मोहिमेस चाकरीस लोक नेले तेव्हां दत्तोजीपंत म्हसवडा हेजिबीस ठेवला." [अफजलखानवध ले. वि. ल. भावे पृ. २०, तळटीप].

विठ्ठलपंत मर्देकर

अफजलखान व शिवाजी या दोघांची भेट होण्यापूर्वी परस्परांकडील चारपांच लोकांच्या ओळखी करून देण्यांत आल्या. शिवाजीतर्फें ओळख करून देणारांत पंताजी गोपीनाथ व विठ्ठलपंत मर्देकर होते [अफजलखानवध, पृ. ३३].

अफजलखानानें युद्ध केव्हां सुरू केलें ?

शिवाजीनें कान्होजी जेध्यास लिहिलेल्या पत्रावरून खानानें शके १५८१ च्या चैत्रांत जमाव जमवून जावळीस लढाई सुरू केल्याचें दिसतें [अफजलखानवध, पृ. १५]—त्या वेळीं शिवाजी रायगडास होता.

अफजलखानाचा विजापूर ते जावळी मार्ग

विजापूर, तारवें, (डोण नदीच्या डाव्या अंगानें) पंढरपूर, माणकेश्वर, करकंबभोस, शंभुमहादेव, मलवडी, रहिमतपूर, वांई.

वांई, कुसगांव, चिखली, तायघाट, गुव्हेघर, गुताड, लिंगमळा [अफजलखानाचा वध अथवा श्रीशिवाजीमहाराजांचा पहिला पराक्रम, वि. ल. भावे १९२१, पृ. ९, १४].

अफजलखान जावळीस कां व केव्हां आला ?

शिवाजी जावळीस आला तेव्हां अफजलहि आपला मार्ग बदलून वांईस आला. कारण (१) तो वांई प्रांताचा बरींच वर्षें सुभेदार असल्यानें तेथील माहीतगार होता. (२) शिवाजीवर रागावलेल्या मोऱ्यांची व इतर देशमुखांची मदत त्याला मिळण्याचा संभव होता. शिवाजीनें बोलावलें म्हणून खान प्रतापगडाकडे गेला असें नसून, जावळीलाच युद्ध करण्याच्या बेतानें खान तेथें गेला होता [अफजलखानवध, पृ. १७]—१५८१ च्या चैत्रांतच खान जावळीस जाण्याची तयारी करीत होता.

शके १५८१ च्या श्रावण शु. २ ला शिवाजी जावळी प्रातांत आला. [जे. श.]—ते दिवस मुसळधार पावसाचे असल्यानें शिवाजी प्रतागडास न जातां जावळीस राहिला असावा. शिवाय मार्गशीर्षांत शिवाजीची स्त्री सईबाई फार आजारी होती. [अफजलखानवध –वि. ल. भावे, पृ. १९]

आलमगीरनाम्यांतील अफजल–प्रकरण

"अली आदिलशाह थोडा मोठा होतांच त्यानें शिवाजीला दफे करण्यासाठीं अफजलखानास पाठविलें. त्यास सीवा भीत असल्यानें त्यानें अली आदिलशहास लिहिलें कीं, "जर तो या बाजूस येईल, मजपाशीं करार करील व माझी खात्री पटवील, तर त्याच्या मध्यस्थीनें विजापुरास येऊन आपली भेट घेईन." याविषयीं अफजलासहि त्यानें एक पत्र पाठविलें. तेव्हां अली आदिलखानानें अज्ञानानें अफजलास—याजजवळ दोन हजार स्वार होते—त्याला आणण्यासाठीं नेमलें. तो कोंकणांत आला तेव्हां असें ठरलें कीं, त्यानें व सीवानें मेजक्या निःशस्त्र माणसांसह सीवानें ठरविल्या जागीं एकमेकांस भेटावें आणि जरूर ते करार व कौल तयार करावे. सीवानें गुप्त रीतीनें आपल्या लोकांस सशस्त्र करून कांहींना भेटीच्या जागेजवळ व बाकीच्यांना अफजलाचे सैन्याभोंवतीं

ठेवलें. त्यानें आपल्या अस्तनींतहि कट्यार लपविली. कराराप्रमाणें अफजल त्यास भेटला तेव्हां हस्तांदोलन करतांना व आलिंगन देतांना त्यानें खानावर हत्यार चालविलें व त्याच्या सैन्यानें गुप्त ठिकाणांहून बाहेर पडून, खानाच्या सैन्यावर हल्ला करून त्याचे दोन मुलगे कैद केले व अफाट लूट मिळविली." [आलमगीरनामा; पाहा शि. च. वृ. सं. खंड ३, पृ. १९].

अफजलखान–प्रकरणाचे मुद्दे

(१) साधनग्रंथांविषयीं चर्चा—(अ) मराठ्यांकडील मराठी व संस्कृतमध्यें असणारे कागद व ग्रंथ—शिवभारत, जेधे शकावली, अज्ञानदासाचा पोवाडा, त्रैमासिक वर्ष ७ यांतील अफजलखानाचें कान्होजी जेध्याला पत्र [प. सा. सं. ले. ७८२]; राजवाडे खं. १७, ले. ७९८; राज. खं. १५, ले. ३३६ व ३३८ हीं सर्व समकालीन पुराव्यांत येतात. (ब) सभासद बखर, ९१ क. ब., जेधे करीणा, चिटणीस बखर.

(२) शिवभारत हें काव्य असलें तरी त्यांतील इतिहास काळजीपूर्वक माहिती मिळवून लिहिला आहे. उदाहरणार्थ, २१ व्या अध्यायांत शिवाजी–खान यांच्या भेटीचें वर्णन करतांना दोन्ही बाजूंकडे दहा दहा लोक होते, त्यांचीं नांवें शिवभारतकार देतो. शिवाजीच्या दहाहि रक्षकांचीं नांवें परमानंद देतो, परंतु खानाकडील सहाच जणांचीं नांवें देतो व बाकीच्यांचीं नांवें न देतां 'दुसरे चार यवन' असें म्हणतो. जर कवीस काल्पनिक नांवें घालावयाचीं असतीं तर आणखी चार नांवें त्याला सहज गुंफतां आलीं असतीं. या व्यक्तींपैकीं बडा सय्यद, कृष्णाजी भास्कर, संभाजी कावजी, जिवा महाला, येसाजी कंक हीं भारतांतील नांवें इतरत्र आढळतात, परंतु भारतकारानें दिलेल्या इतर व्यक्ती या प्रसंगीं हजर नाहींत किंवा त्या हजर असणें अशक्य आहे, असें सिद्ध झालेलें नाहीं. या अन्वयव्यतिरेकावरून या काव्याच्या पाठीमागें परिश्रमपूर्वक मिळविलेली माहिती असावीसें दिसतें.

(३) या प्रसंगीं जिजाबाई प्रतापगडावर नसून राजगडावर होती हें सभासद व शिवभारत यांवरून ठरतें. शिवभारतांतील अनुल्लेख हा येथें जिजाबाईच्या प्रतापगडावरील नास्तित्वाचें गमक धरलें पाहिजे. कारण भेटीचें वर्णन देतांना जिजाबाईचा उल्लेख अपरिहार्य होता. जिजाबाई प्रतापगडीं असल्याचें ए. क. ब. व पोवाडा सांगतात. पोवाडेकाराचा मातेच्या भेटीचें वर्णन देऊन श्रोत्यांचीं मनें उचलंबविणें हा हेतु होता.

(४) वाघनखांचा उल्लेख पोवाडा, सभासदी व इतर बखरी आणि जेधे करीणा यांत आढळतो. परकीय ग्रंथांतून महाराजांनीं अंगरख्याखालीं लपविलेल्या हत्यारानें खानास मारलें असें आहे. शिवभारत, जे. श. व ९१ क. बखरींत वाघनखांचा उल्लेख नाहीं. शिवभारतांत कृपाणिका म्हटलें आहे; एक्याण्णव कलमींत बिचवा व पट्टा यांचा उल्लेख आहे; शकावलींत कोणत्याहि हत्याराचा निर्देश नाहीं. रा. वि. ल. भावे यांनीं वाघनखांची कल्पना पोवाडेकारानें रंग भरण्यासाठीं काढली व वाघनख हातांत घातलें असतां सहज दिसूं शकतें, असें म्हणून वाघनखांची गोष्ट अनैतिहासिक ठरविली आहे.

(५) परकीय साधनें–आदिलशहाचें कान्होजी जेध्याला फर्मान, १० डिसें. १६५९ चें इंग्रजी पत्र, वेंगुर्ल्याच्या डच व्यापाऱ्यांचें १६६० एप्रिलमधील पत्र (प. सा. सं. ले. ८१२), मनुचीचें वर्णन, डॉ. फ्रायरचें Travels मधील वर्णन, खाफीखान, बुसातीनुस्सलातीन, महमदनामा, या सर्व साधनांवरून अफजलप्रसंगाविषयीं विश्वसनीय हकीकत न कळतां त्या प्रसंगाच्या वेळची सर्वसाधारण राजकीय परिस्थिति समजते.

अफजलखान कोणत्याहि उपायानें महाराजांचा निःपात करण्यास आला होता हें प. सा.

सं. ले. ७७४ वरून समजतें. प्रत्यक्ष भेटीच्या वेळीं काय घडलें हें मुसलमानी इतिहासकारांना कळणें शक्य नव्हतें. कारण प्रत्यक्ष भेटीच्या प्रसंगीं हजर असणाऱ्या मुसलमानांपैकीं एकहि जिवंत राहिला नाहीं. आपला सेनापति भेटीस जातो न जातो तोंच तो मृत्यु पावतो व एकदम शत्रूचें सैन्य आपणावर तुटून पडतें हें पाहून मुसलमानांना खान विश्वासघातानें मारला गेला असें वाटणें साहजिक होतें व त्यांनींच पसरविलेली हकीकत मुसलमानी ग्रंथांतून व युरोपियनांच्या पत्रांतून व प्रवास-वृत्तांतून प्रसृत झाली. डच व इंग्रजी पत्रांत अनुक्रमें जिजाबाईस खानाकडे ओलीस ठेवण्यांत आलें व जिजाबाईला खानाकडे रदबदली करण्यास पाठविण्यांत आलें अशी कर्णोपकर्णीं ऐकलेली विकृत हकीकत आली आहे.

(६) बुसातीनुस्सलातीनमध्यें महाराजांनीं खानाला गडावर बोलाविलें व तेथें त्याचा खून केला असें आहे. डचांच्या पत्रांतहि खाना-बरोबरचे लोक शिवाजीनें पाठविलेले खाण्याचे पदार्थ खात होते तों इतक्यांत खानाचा खून झाला, अशी हकीकत आहे. खाफीखानहि भेटीनंतर शिवाजीनें खानाला मेजवानी द्यावयाचें ठरलें होतें असें म्हणतो. चिटणिशी वगैरे बखरींतून खान जावळीला आला तेव्हां महाराजांनीं 'मुक्कामाची जागा नेमिली होती तेथें मंडप व सामानसाहित्य सर्व फौजेचें बेजमीचें असें करून ठेविलें होतें,' असें सांगतो. शिवभारतकारहि 'आलेल्या अतिथींचा यथाविधि सत्कार करावा' असें ठरलें असल्याचें सांगतो. यावरून गडावर आलेल्या पाहुण्यांची भोजनाची व्यवस्था शिवाजीनें केली असावीसें दिसतें.

(७) अफजलप्रसंगीं मोगलांबरोबरील युद्ध, आपसांतील लाथाळी, बाळनायकी, स्त्रीनायकी व चालू असलेलें पोर्तुगिजांशीं युद्ध [प. सा. सं. ले. ७७१] यांमुळें आदिलशाही शिवाजीस सहज वठणीवर आणूं शकत नव्हती. खानाचें सैन्य १२००० स्वार व १०,००० पायदळ व तोफा असें बहुधा सर्वत्र आहे. सभासद शिवाजीचें सैन्य १०,००० स्वार व १०,००० पायदळ देतो. ७०० पठाणांची एक तुकडी विजापूरच्या पादशाहींतून आली असें चिटणीस व शिवदिग्विजयकार म्हणतात. तें याच सुमारास असावें असें डफ व सरकार धरतात. सैन्यसंख्या कांहींहि असो, शिवाजीशीं उघड्यावर लढाई देणें विजापुरकरांना अवघड वाटत होतें व म्हणून त्यांनीं सामोपचाराचें बोलणें लावून शिवाजीचा नाश करण्याचें ठरविलें.

(८) प. सा. सं. ले. ७७४, ७८२ पाहा.

(९) प्रतापगडचा टापू राजधानीपासून लांब होता, व तो डोंगराळ व गनिमी काव्याच्या पद्धतीस अनुकूल होता म्हणून शिवाजी पुण्याहून जावळीस गेला व त्यामुळें पुण्याच्या रोखानें माणकेश्वरपर्यंत आलेला खान मार्ग बदलून वांईस आला हें कॅप्टन मोडकांचें म्हणणें शिव-भारतकारानें दिलेल्या कारणामुळें खोटें ठरतें. शिवभारतकार म्हणतो (१८।१-११, ४१-४३) कीं, प्रतापराव मोऱ्यानें खानास वांई प्रांत व कोंकण यांमधील दरवाजाच असलेला जावळी प्रांत हस्तगत करण्यास सांगितलें व खानानें तें मानलें. खान वांईकडे जातो असें दिसल्यावर शिवाजी जावळीस गेला.

(१०) खानाच्या सरदारांनीं शिवाजीचीं पुणें, सुपें, शिरवळ, हीं ठाणीं हस्तगत केलीं [शि. भा. २३।११-१२; राज. खंड २०, ले. ४७].

(११) मुसलमानी इतिहासकारांनीं शिवाजीस खुनी व खानास हुतात्मा ठरविलें हें चूक आहे. खान शिवाजीस फसवावयास गेला व आपणच फसला. शिवाजी सदासर्वदा सावधपणेंच वागला. नवल हेंच कीं, खान बेसावधपणें गडावर आला असतांहि शिवाजीनें त्याची भेट घेतली व त्याच्यावर हल्ला चढविला नाहीं. त्याचा हेतु खानाला मारण्याचाच असता तर खानाची भेट घेण्याचें त्याला

भेटींतून कांहीं निष्पन्न कांहींच कारण नव्हतें. झालें व आपल्या मनाप्रमाणें तह घडून आला तर पाहावें असें शिवाजीच्या मनांत होतें. खानानेंच त्याला मारण्याचा प्रयत्न केल्यानें स्वसंरक्षणार्थ त्याला मारणें शिवाजीला भाग पडलें.

[वरील मुद्दे श्री. रा. पु. पटवर्धनांच्या 'अफजलखानाची स्वारी' (शिवचरित्र-निबंधावली, पृ. १६१–१७९) या लेखांतून घेतले आहेत.]

अफजलखानाचा मावळच्या देशमुखांस आपल्या बाजूस ओढण्याचा प्रयत्न

एका पत्रांत अफजलखानानें रोहिड खोऱ्यांतील एक देशमुख केदारजी खोपडा यास मौजे भेटी जागिर म्हणून दिलें आहे. [शि. च. सा. खं. ५, लेखांक ७६१, पृ. ४–५]

१६६०

विठोजी सिलिमकरानें शिवाजीचा केलेला द्रोह

[शि. च. सा. खंड ४ ले. ६८८]

हें पत्र महत्त्वाचें असून जाने. ५, १६६०चें आहे. रोहिडा किल्ल्याचा देसाई सय्यद अब्दुल्ल बिन सय्यद मुहम्मद याच्या विनंतीवरून दुसऱ्या अली आदिलशहानें विठोजी हैबत सिलिमकरास हें पत्र लिहिलें आहे. सय्यद अब्दुलच्या विनंतीस अनुसरून, बादशहानें विठोजीस त्याचें जुनें इनाम व इतर जागिरी कायम ठेवण्याचें आश्वासन देऊन शिवाजीचा पुंडावा मोडण्याची आज्ञा त्यास केली आहे. या आश्वासनपत्राप्रमाणें विठोजीनें कोणत्या हालचाली केल्या, तें आपणास माहीत नाहीं. परंतु पत्रसारसंग्रहांत श. १५९० च्या वैशाखांतील ४ पत्रें (क्र. १२०६, १२०७, १२०८, १२१०) उपलब्ध आहेत, त्यांवरून विठोजी शके १५९० च्या पूर्वीं जिवाचे दहशतीनें बाहेर होता व शिवाजीनें कौल दिल्यामुळें त्या वर्षीं दोघांचें सख्य झालें, हें स्पष्ट होतें.

वरील पत्रांवरून तीन महत्वाच्या गोष्टी ठरतात—(१) शिवाजीचें अगदीं आरंभींचे जे मदतनीस म्हणून आपण समजतों त्यांना शिवाजीबद्दल स्वराज्य–स्वधर्माबद्दल प्रेम कमीच होतें. शिवाजी जोरावर आहे तोंपर्यंत ते दबून असत. त्याची परिस्थिति अडचणीची झाली असें दिसतांच त्याच्या शत्रूला मिळण्यास ते मुळींच मागेंपुढें पाहत नसत. वरील पत्र लिहिलें गेल्या वेळीं शिवाजी, नेताजी व त्यांचें मुख्य सैन्य विजापुरकरांच्या मुलखांत युद्धांत गुंतलें होतें व कांहीं थोडें कोंकणांत होतें. ही संधि साधून शिवाजीचें वर्चस्व झुगारून देऊन आपलीं इनाम गांवें परत मिळविण्याचा विठोजीनें विचार केला. (२) एका देशमुखाविरुद्ध दुसऱ्यास उठवून त्याचें पारिपत्य करण्याची मुसलमानांची राजनीति कळते. (३) १६६० पर्यंत शिवाजीचें राज्य आपण समजतों त्यापेक्षां अगदीं लहान होतें व जें होतें तेंहि आज आहे तर उद्यां नाहीं अशा प्रकारचें होतें.

बाजीप्रभु देशपांडे व शिवाजीचें पन्हाळ्याहून पलायन

(१) बाजीप्रभूचा पराक्रम शिवभारतकार व सभासद यांनीं वर्णिलेला नाहीं. त्याचें नांवहि त्यांनीं उल्लेखिलेलें नाहीं. चित्रगुप्त व शेडगांवकर बखरींतहि बाजीप्रभूचा उल्लेख नाहीं. जेधे शकावली, ए. क. ब., शिवदिग्विजय व चिटणीस यांत उल्लेख आहे. इंग्लिश, डच रेकॉर्ड्स्मध्यें नाहीं.

(२) शिवाजी पन्हाळ्याहून रांगण्यास गेला असें चिटणिसानें म्हटलें आहे [चि. ब. पृ. १३८] व त्यावरून शिवाजी रांगण्यास गेल्याचें डफ म्हणतो. या चुकीचा उगम शिवदिग्विजयांत आहे. शिवदिग्विजयकार एकदां रांगण्याचा उल्लेख करतो व बाकी सर्व वेळीं विशाळगडचा उल्लेख करतो [पृ. १८२–८३]. जेधे श. ए. क. ब., शि. भा. यांत आणि इंग्लिश व डच रेकॉर्ड्स्मध्यें विशाळगडचा उल्लेख आहे.

(३) आपण विशाळगडावर पोहोंचतांच तोफेची इशारत करण्यास शिवाजीनें सांगितल्याचें चिटणीस, ए. क. ब. व शिवदिग्विजयांत आहे.

Scanned by CamScanner

परंतु मरणसमयीं बाजीप्रभूनें जे उद्गार काढल्याचें सगळीकडे प्रसृत केलें गेलें आहे ते उद्गार कोणत्याच बखरींत नाहींत. मात्र त्यानें मृत्यु-समयीं तोफांचे पांच आवाज ऐकल्याचें शिव-दिग्विजयांत आहे [पृ. १८३].

(४) शिवाजी पन्हाळ्याहून कसा व कोणत्या मार्गानें पळाला व विशाळगडची लढाई यांबद्दलचें वर्णन ऐतिहासिक साधनांत पुढीलप्रमाणें येतें : शि. दि. (पृ. १८२-१८६)—फाजलखान, शर्जाखान व सिद्दी जौहरानें पन्हाळ्यास वेढा दिला (पृ. १७५)—पन्हाळ्यावर २०,००० माणूस ठेवून शिवाजी मलकापूरचे मार्गानें निघाला. रांगण्या-जवळील खिंडींतील पांढऱ्या पाण्यानजीक बाजी-प्रभूनें १०,००० मावळ्यांसमवेत विजापुरी सेनेशीं तलवार व पट्ट्यानें लढा दिला. यवनसेनेनें गडाखालीं गजापुरीं मुक्काम केला. या वेळीं उष्णकाळ होता. यवनांनीं तोफा गर्नाळाचे मोर्चे बांधून व सुरुंग लावून शिवाजीस विशाळगडावर दस्त करण्याचा यत्न केला. परंतु शिवाजीनें मोर्चे मारून काढून सुरुंग मोकळा केला. तेव्हां यवन पन्हाळ्यास जाऊन तेथें मोर्चे लावून बसले. परंतु शिवाजीनें विशाळगडाहून रसद पाठवून त्यांस विजापुरास पळावयास लावलें. या वेळीं राघो बल्लाळ अत्रे यानें विशेष पराक्रम केल्यावरून पन्हाळा किल्ला व प्रांताचा सरसुभा त्यास शिवाजीनें सांगितला.

चिटणीस बखरींतील माहिती अशी आहे : शिवाजी पन्हाळ्यास असतां विजापुरकरांनीं पावनगडाचे डोंगरास धमधमे रचून तोफांची मारगिरी केली. शिवाजी रांगण्यास निघाला. फाजलखान पाठीशीं लागला (पन्हाळगडास वेढा फाजलखान, शर्जाखान व सिद्दी जौहर यांनी घातला होता). बाजीप्रभूनें ५,००० हशमांनिशीं रांगण्याच्या खिंडींत विजापुरकरांशीं गोळ्या व जेजालांच्या साहाय्यानें लढा दिला. फाजलानें कर्नाटकी प्यादे पुढें करून चाल केली. बाजीप्रभूनें दोन प्रहरपर्यंत लढाई दिली. तिसऱ्या प्रहरीं तोफेचा गोळा लागून त्याचा मृत्यु झाला. खानाचे ५००० लोक ठार झाले. पावसाळ्याचे दिवस होते म्हणून खान वेढा उठवून पन्हाळ्यास परत गेला व नंतर शिवाजी दगा करील या भीतीनें विजापुरीं गेला.

एक्याण्णव क. ब. (पृ ७८-८०) पुढील-प्रमाणें माहिती देते : फाजलखानानें ८०,००० फौजेसह पन्हाळ्यास वेढा घातला [क. ३७ भारतवर्ष, राजवाडे, फॉरेस्ट प्रती—साने व सरकार प्रतींत सिद्दी हिलाल याचें नांव अधिक आलें आहे]. ६०,००० मावळे पन्हाळ्यावर होते. शत्रूनें पावनगडावरून पन्हाळ्यावर तोफांची मारगिरी केली. तेव्हां त्रिंबकजी इंगळे, गडाचा हवालदार, यांच्या विनंतीवरून शिवाजी २०,००० मावळे गडावर ठेवून व ४०,००० मावळे बरोबर घेऊन विशाळगडाकडे निघाला [क. ३८]—शिवाजी चालत निघाला. चार कोसांवर विशाळगड राहिला तों प्रातःकाल झाला. यावनी फौज फाजलखानासुद्धां रात्रीं चंद्रज्योती लावून माग काढीत चालले, त्या वेळीं बाजीप्रभूनें शिवाजीस स्वतः पुढें जाण्याची विनंति केली व आपण खिंडींत २०,००० (भारतवर्ष प्रत; सरकार-प्रतीप्रमाणें ८०००) मावळे घेऊन उभा राहिला व फाजलखान व सिद्दी हिलाल यांस प्रहर दीड प्रहरपावेतों खिंड चढूं दिली नाहीं (७½ तास सरकार प्रतीप्रमाणें). महाराज गडावर पोहोंचल्यावर त्यांनीं तोफांचे दोन आवाज (साने प्रत, सरकार प्रत तीन आवाज) केले. तेव्हां बाजीप्रभूनें जास्त जोरानें फाजल-खान, सिद्दी हिलाल व शर्जाखान यांवर हल्ला केला. त्या वेळीं इतकें तुंबळ युद्ध झालें कीं, खंजिरानें लोक लढले. दोन्ही बाजूंची मृत्युसंख्या ७०० होती. बाजीप्रभूस जखमी स्थितींत मावळ्यांनीं किल्ल्यावर उचलून नेलें

(सरकार प्रत)—मोगली कानडे लोकांनीं बाजीप्रभूचा मोड केला (साने व राजवाडे प्रती)—विजापुरी फौजा विशाळगडाखालीं आल्या (सर्व प्रती—भोजगड, राजवाडे प्रत) —मग पन्हाळ्यास व तेथून विजापुरास गेल्या. (सर्व प्रती)—राघो बल्लाळ अत्रे यास शिवाजीनें पन्हाळ्याचा सुभा सांगितला (साने व सरकार प्रती)—बाजीप्रभूचा मुलगा बाबाजी बाजीप्रभु यास शिवाजीनें जमेनीस सेनापतीचा धंदा सांगितला. गडावर कुल कारभार कारखान्याविशीचें वतन करून दिलें [क. ४०; चि. ब. पृ. १४०]—शिवभारतकाराची हकीकत थोडीशी निराळी आहे. ती अशी: पन्हाळ्यास सिद्दी जौहर, रुस्तुमजमा, फाजलखान, बाजी घोरपडे, कर्नाटकी बीड-नाईक, वल्लीखानाचा पुत्र भाईखान, सिद्दी मसूद, सादात यांनीं वेढा दिला. फाजल, रुस्तुम या घोडदळाच्या सरदारांनीं बडेखानादि पायदळाच्या सेनापतींसह पूर्वेकडून पन्हाळ्यास वेढा दिला. व बाकीच्यांनीं कर्नाटकी बंदुके पदातीसह पश्चिमेकडून वेढा घातला [अ २५। १२–२५]—राजगडावर जिजाबाईनें सांगितल्यावरून नेताजीनें सिद्दी हिलालासह फाजल-खान व सिद्दी जौहर यांच्या सैन्यावर मागून हल्ला केला, पण त्याचा पराभव झाला [२६। ११–४०]—मोगलांनीं चाकण किल्ला घेतल्यावर शिवाजीस पन्हाळगडावर भवानीनें स्वप्नांत येऊन राजगडास पळून जाण्यास सांगितलें [२६।४२–५०]—त्र्यंबक भास्कराच्या स्वाधीन गड करून शिवाजी श्रावणमासांत एके दिवशीं रात्रीच्या पहिल्या प्रहरीं निघाला. पालखींतून ६०० लोकांसह तो गेला. त्या वेळीं पाऊस पडत होता. विजेच्या प्रकाशांत हेरांनीं शिवाजीस वाट दाखविली. मार्ग हेरांनीं आधींच पाहून ठेवला होता. शिवाजी विशाळ-गडावर जाऊन तेथें सैन्यास विश्रांति देण्यासाठीं त्यानें वस्ती केली. सात प्रहरांत पांच योजनें (४० मैल) आक्रमून शिवाजीनें विशाळगड गांठला. त्यानंतर सिद्दी मसुदानें जौहराच्या सांगण्यावरून जाऊन विशाळगडास वेढा घातला. वाटेंत त्याचे घोडे चिखलांत गुडघ्यापर्यंत रुतले व पदातीहि शेवाळ्यांत पडले. पालीचा राजा जसवंतराव, शृंगारपूरचा राजा सूर्यराव हेहि मसुदाबरोबर होते. तलवारींच्या साहाय्यानें शिवाजीच्या पायदळानें पुष्कळसें विजापुरी सैन्य कापून काढलें. मसूद पराभव पावून परत पन्हाळ्यास गेला व शिवाजी मध्यें पांचसहा ठिकाणीं मुक्काम करीत राजगडास गेला [अ. २६।५६–७८; २७।१३, २३–५२].

विशाळगडच्या वेढ्यानंतर शिवाजी राजगडास गेल्याचें शिवभारतांतील २६ व्या अध्यायाच्या शेवटीं आहे. त्यानंतर ३ फेब्रु. १६६१ तील कारतलबखानावरील स्वारीपर्यंत शिवाजी राज-गडासच असावा. २४ ऑक्टो. १६६० ते २२ नोव्हें. १६६० च्या दरम्यान सोनाजीपंडित शाइस्तेखानाकडून राजगडावर असलेल्या शिवाजीकडे परत आला, अशी जेधे शकावलींत नोंद आहे.

१६६४

शिवाजी–विजापुरकर तह ?

वड्या साहेबिणीचा सेवक हकीम समशा यास पाटगांवपासून वेंगुर्ल्यापर्यंत पोंहोंचविण्यास ५० स्वार व १५० पायदळ यांसह राहूजी सोमनाथ आला असल्याचा उल्लेख डचांच्या १६६४ सालच्या (?) पत्रांत आला आहे. [Shivaji The Great Vol. I, Part II, Pp. 503-4]—त्यावरून शिवाजी व आदिलशाह यांत १६६३–४ चे सुमारास बहुधा शांततेचा तह किंवा करार झाला असावासें वाटतें. इंग्रजी पत्रांतील [प. सा. सं. क्र. ९१७, ६ फेब्रु. १६६३ चें पत्र] "राजापूर आदिकरून जो मुलूख शिवाजीनें घेतला आहे त्याचा उपभोग शिवाजीनें घ्यावा असा आदिलशहानें शिवाजीस फर्मान दिला आहे...हा सर्व

मुलूख अजूनहि विजापूरच्या राज्यांत असून शिवाजी त्याच्या प्रजाजनांत मोडतो." या उल्लेखानें वरील म्हणण्यास बळकटी येते. —डचांच्या पत्रांत या तहासंबंधींचा उल्लेख आढळतो तो असा : "He (Raoji Pandit) told the said clerk that there was a good and sincere peace between the king (of Vijapur) and Sivaji and that the king had granted to his master in Jagir all the low-lands as far as Ponda, except Wingurla and Ditcholy." [Dutch Records; See Shivaji The Great, Vol. I, Part II, p. 538].

अनंत शेणव्यानें शिवाजीचा केलेला विश्वासघात

शिवाजीनें कुडाळच्या लखम सावंतावर स्वारी करून कुडाळ देश व पंचमहाल, मर्दनगड, सिवेश्वर, कडवाड व बारदेश काबीज करून, फिरंग्यांनासुद्धां जेर केलें. कुडाळकर देसायांचा कारभारी सबनीस अनंत शेणवई याच्या मार्फत फिरंगी शिवाजीशीं तहाची बाटाघाट करीत असतां शेणव्यानें फिरंग्यांच्या बाजूस मिळून शिवाजीस विश्वासाचीं बोलणीं करून गाफील ठेवण्याचा प्रयत्न केला. वजनदार गणोजी तांडेल यानें शिवाजीस वेळींच शेणव्याविरुद्ध सावधगिरीची सूचना दिली. तहाच्या वाटाघाटी चालू असतां वैशाख बहुल सप्तमी रविवार (म्हणजे ८ मे १६६४) मध्याह्नरात्रीं शेणवी दहा हजार फिरंगी तळावर ठेवून एकाएकीं महाराजांचा डेरा रोखून आला. गणोजी तांडेलानें याबद्दलची इशारत आधींच दिली असल्यानें शिवाजी गोट सोडून फौजेसह अर्धकोसपर्यंत मजबुतीनें उभा राहिला. फिरंग्यांनीं डेरा रोखून सरबत्ती केली. इतक्यांत प्रातःकाल झाला. मग मोरोपंत व हंबीरराव यांनीं चाल करून पुष्कळ फिरंगी कापून काढले. तेव्हां अनंत शेणव्यामुळें आपण भ्रष्ट झालों असें सांगून फिरंग्यांनीं शिवाजीची क्षमा मागितली व तह केला. [चित्रगुप्त बखर पृ. १२४–२५]

शेणवी लोकांविरुद्ध चित्रगुप्ताची टीका

(प्रभु व देशस्थांशिवाय) "इतर यातींस व कुडाळकर मत्स्याहारी ब्राह्मणास विश्वास देऊं नये. तोहि बरें करणार नाहीं. कुडाळियांसि म्हणाल आप्त त्याचा कुत्रा बाप, हें प्रमाण महाराज प्रांदें मुक्कामीं बोलले. जो कुडाळकरांचा विश्वास धरील तो समुळीं बुडेल म्हणोन महाराजांनीं हुजुरातींत व देशांत व लष्करांत एकंदर सेवा सांगितली. शेणवी लोकांचा वीट महाराजांनीं घेऊन त्यांवर कृपा करील त्यास श्रीअंबेची शपथ असे." [चित्रगुप्त बखर, पृ. १२३–४] —बखरकाराच्या जातीय द्वेषाचा हा एक उत्कृष्ट नमुना आहे.

देशस्थ ब्राह्मणांची व प्रभूंची चित्रगुप्तानें केलेली स्तुति

(१) "देशस्थ ब्राह्मण निखालस, महाराजांचे राज्याभीष्टवृद्धीस जिवाची तमा न धरतां झटले व तैसेच प्रभु लोक—या दोहीं यातिविना लेखनवृत्तीस व महत्कर्मकृत्यास तिसरे यातीचा पराक्रम महाराजांनीं राज्यांत होऊं दिला नाहीं" [चित्रगुप्त बखर, पृ. १२३].

(२) "जे जे धंदे प्रभूंस महाराजांनीं नेमिले हे दुसरेस प्रयोजन नाहीं. विश्वास सर्व प्रभु लोकांवर व देशस्थ ब्राह्मणांस व वरकडांस महाराजांची आज्ञा भंग करून धंदा द्यावयास कोणास मम वंशीं प्रयोजन नाहीं. हे शपथ प्रतापदुर्गनिवासिनी श्रीतुळजा भवानीचे चरणांवर हस्त ठेवून बाळाजी आवजीस महाराजांनीं अंतर्यामापासून दिधली." [चित्रगुप्त बखर; पृ. १२३]

बर्नियरचे शिवाजीच्या सुरत लुटीच्या (१६६४) वेळच्या वागणुकीविषयीं चांगले उद्गार

"During the pillage of Sourate, Sevagi, the Holy Seva—Gi! respected the habitation of the Reverend Father Ambrose, the capuchin missionary 'The Fran-

kish Padrys are good men,' he said, 'and shall not be molested.' He spared also the house of a deceased Delale or Gentile broker, of the Dutch, becasue assured that he had been very charitable while alive. The dwellings of the English and Dutch likewise escaped his visits, not in consequence of any reverential feeling on his part, but because those people had displayed a great deal of resolution, and defended Themselves well." [Travels in the Mogul Empire, 1891, Pp. 188-89]

शिवाजीनें सुरतेची लूट जहाजांतून नेल्याचे उल्लेख

शिवाजीनें १६६४ च्या सुरतेच्या पहिल्या धाडींतील सर्व लूट जहाजांतून स्वदेशास नेल्याचा उल्लेख [Sloane Mss No. 1861-Rev. John Escaliot's account; See ERS Vol. I, p. 80, L. 79]—याशिवाय पाहा : प. सा. सं. ९७२; ९७७ (पृ. २५४).

सुरतेच्या पहिल्या स्वारींतील शिवाजीची लूट

शिवाजीनें सुरतेंतील ५३ लक्षांचा व जवळच्या एका खेड्यांतून १३ लक्षांचा मिळून ६६ लक्षांचा ऐवज लुटला. [लं. रा. ए. फारसी रिया. पृ. ३३५, २७ जाने. १६७०; पाहा प. सा. सं. ले. १८२३]

१६६५

जयसिंगाच्या हाताखालील सरदार

दिलेरखान, दाऊदखान, राजा रायसिंग सिसोदियह, इहतशामखान शेखजादा, कुबादखान, सुजानसिंग बुंदेला, कीरतसिंग, मुल्ला यह्या नायतह, राजा नरसिंग गौर, पूरणमल बुंदेला, झबरदस्तखान, बादिल बख्तियार, बर्केदाझखान. सर्व फौज मिळून १४,०००. [आलमगीरनामा; पाहा शि. च. वृ. सं. खं. ३, पृ. २७].

पुरंधरच्या तहांत शिवाजीनें मोगलांस दिलेले किल्ले

(१) (१) पुरंधर (२) रुद्रमाळ (३) कोंढाणा (४) खंडागळा (५) लोहगड (६) ईसागड (७) पतकी [तुंग] (८) तिकोना (९) रोहिडा (१०) नरदुर्ग (११) माहोली (१२) भंडारदुर्ग (१३) पकसखोल (पळसखोल) (१४) रूपगड (१५) बख्तगड (१६) मोरबखन (१७) माणिकगड (१८) सरूपगड (१९) साकरगड (२०) मरकगड (२१) अंकोला (२२) सोनगड (२३) मानगड. [आलमगीरनामा; पाहा शि. च. वृ. सं. खं. ३, पृ. ३७]

(२) शिवाजीनें २५ किल्ले जयसिंगाच्या स्वाधीन केले [बुंदेल्याची बखर पृ. ५].

(३) "That is for certaine, he and Nettage went and met Rajah Jessun and delivered his sonne for a pledge; upon what condition wee know not, but Sevagy is to deliver up 23 castles. Four are already delivered" [Karwar to Surat, 25th Aug. 1665; E. F. 1665, 67, Pp. 82-3; See Shivaji The Great Vol. I, Part II, p. 240].

(४) "Now that he hath worsted that grand Rebell Sevagy who finding himself overpowered, by his sending of numerous Armies upon him hath submitted himself delivering up to this Kings Generall upwards of 30 castles and strongholds together" with all the countries belonging to them. [Suratte, 1st Jan. 1666; O. C. 3144 Vol. II, p. 33]

(५) "Before this, in accordance with the contract made, His Majesty caused to be prepared a present of 100 horses, 2 elephants, 100 state robes, a Poooq and some plumage both decked with jewels, a sword and 100,000 ropias in ready money. In exchange for this, His Majesty was to receive 27 fortresses that had been taken by

the robber from the Visiapore king" [Kol. Arch. 1146, fols. 987-988, 21st Feb. 1667; See Shivaji The Great, Vol I. Part II, p. 563]

(६) शिवाजीनें पुरंधर तहाप्रमाणें २३ किल्ले मोगलांस दिले ते पुढीलप्रमाणें होते—(१) रुद्रमाळ किंवा वज्रगड (२) पुरंधर (३) कोंढाणा (४) रोहिडा (५) लोहगड (६) इसागड (७) टंकी (८) खडकाळ (कोंढाण्या-जवळ) (९) तिकोना (१०) माहुली (११) मुरंजन (१२) खेडदुर्ग (१३) भंडारदुर्ग (१४) तुळसीखोल (१५) नळदुर्ग (१६) खैगड (अंकोला) (१७) मार्गगड (अत्रा) (१८) कोहज (१९) वसंतगड (२०) नंगगड (२१) करमाळा (२२) सोनगड (२३) मानगड [Maasir p. 33; Alamgirnama 905; See Sarkar's Shivaji And His Times, 4th ed. p. 124; also House of Shivaji II ed. p. 144]—शिवाजीकडे ठेवलेले किल्ले पुढीलप्रमाणें होते—(१) राजगड (२) भोरप (३) घोसाळा (४) उधेदुर्ग (५) तोरणा (६) तळेगड (७) अलवारी (८) रायरी (९) लिंगणगड (१०) महाडगड (११) पाल (१२) कुंवारी [राज. खं. ८, पत्र १४] सर्व बखरींच्या मताप्रमाणें शिवाजीनें २७ किल्ले दिले व डफच्या मताप्रमाणें २० किल्ले दिले. अवरंगजेबाच्या शिवाजीला लिहिलेल्या पत्रांतहि २० गड दिल्याचा उल्लेख आहे. [पाहा House of Shivaji, II ed. p. 150]—सरकारांनीं House of Shivaji II ed. पृ. १५२ वर शिवाजीकडे ठेवलेल्या गडांच्या यादींत तळेगड, अलवारी, हे गड दिलेले नाहींत. त्यांऐवजीं अशेरी व पालीगड दिले आहेत.

ब. मो. पुरंदऱ्यांनीं शिवाजीनें पुरंधरच्या तहानें दिलेल्या किल्ल्यांपैकीं कांहींचीं उल्लेखिलेलीं नवीं नांवें

पुरंदऱ्यांनीं House of Shivaji च्या आधारें हीं नावें दिलीं आहेत. Shivaji And His Times Ed. 5, p. 47 मध्यें दिलेल्या नांवांशीं तुलना करतां कांहीं किल्ल्यांचीं नांवें नवीन आहेत. खंडागळा, पळसखोल, रूपगड, बख्तगड, मोरबखन, माणिकगड, सरूपगड, साकरगड, मरकगड [राजा शिवछत्रपति खं. ७, पृ. ४७].

जयसिंगानें शिवाजीकडून त्याचे किल्ले घेतल्यावर त्यांवर नेमलेले अधिकारी

नळदुर्गच्या किल्ल्यावर कुतुबुद्दिनखानाचा मुलगा मुहम्मद [House of Shivaji, II ed. p. 142]—खैगडावर सयीद हमीद [Ibid p. 142]—मार्गगड किंवा अत्रागडावर हाजी अल्लावर्दी [Ibid p. 142]--माहुलीवर अब्दुल्ला शिराझी यास २१ जुलै १६६५ रोजीं नेमलें [Ibid p. 142]·

मिर्झाराजा जयसिंगाचें शिवाजीवरील मोहिमेच्या वेळचें वय

मिर्झाराजाचा जन्म १६०९ मध्यें झाला. म्हणजे शिवाजीवरील मोहिमेच्या वेळीं त्याचें वय ५५-५६ वर्षांचें होतें [राजा शिवछत्रपति खं. ६—ब. मो. पुरंदरे, पृ. ४९].

पुरंधरचा तह शिवाजीनें कां केला याचीं बाळकृष्णांनीं दिलेलीं कारणें

"It was to save the family-honour of the brave defenders of Purandhar and Sinhgad, to put an end to the war in which vast numbers of Hindus were being slain on both sides, to win over Jai Singh for inaugurating a war of Hindu independence against the domineering Muslims, to take revenge upon Bijapur for its treacherous violation of the treaty, to conquer the two Muslim Kingdoms with the help of Mogul arms or at least to secure the right of collecting Chouth and Sardeshmukhi from them. In one word, it was to realise one of the fondest dreams of his noble ambition to

Scanned by CamScanner

restore Hindu independence that Shivaji made peace with Jai Singh." [Shivaji The Great Vol. I, Part II, p. 248]

पुरंधरच्या तहानें रायगडच्या परिसरांतील शिवाजीकडे राहिलेला भाग

रायगड, लिंगाणा व बाणकोट खाडीच्या टोंकावरील महाड वगैरे प्रदेश शिवाजीकडे राहिले [रायगडची जीवनकथा पृ. २४; आधार रा. खं. ८, ले. १४; प. सा. सं. १०७७, १०८३; प्रभात ले. ८; मॉडर्न रिव्ह्यू भा. २०, पृ. १०].

शिवाजीच्या पदरीं फिरंगी चाकर असल्याचे उल्लेख

शिवाजीची व मनुचीची जयसिंगाच्या गोटांत भेट झाली त्या वेळीं आपणाकडे फिरंगी चाकर असल्याचे उद्गार शिवाजीनें काढल्याचें मनुची म्हणतो [From Irvine's Translation, in Storia do Mogor, II, 136; See House of Shivaji 2nd. ed. p. 196].

जयसिंगाचा विजापूर–स्वारीचा मार्ग

"मिरजा राजा व जयेसिंग भिवरथडीनें विज्यापुरास गेले ते वेलेस येथें (फडतरे देशमुखांच्या कुरोली गांवास) मोगलांचा सुभा आला." [शि. च. सा. खं. ५, ले. ९५९, पृ. २३४—फडतरे देशमुख महजर].

कुत्बशहाची शिवाजीस जयसिंगाविरुद्ध मदत (?)

जयसिंग–शिवाजीची लढाई चालू असतां अब्दुल्ला कुत्बशहानें मोगलांस स्वामिनिष्ठेचीं पत्रें पाठवीत राहून शिवाजीस सैन्याची वगैरे मदत केली [गोवळकोंड्याची कुत्बशाही, बेंद्रे, पृ. १००].

१६६६

शिवाजी–कुत्बशाह १६६६ त तह (?)

आग्र्याहून परत आल्यानंतर थोड्याच दिवसांत शिवाजी-अब्दुल्ला कुत्बशाह यांत आपल्या राज्यांचा विस्तार करण्याबद्दल तह झाला. मुलूख शिवाजीनें जिंकावा व कुत्बशहानें मदत करावी असें ठरलें. शिवाजीनें बरेच आदिलशाही व मोगली किल्ले बळकावले व कुत्बशाहास एकदोनच दिले [गोवळकोंड्याची कुत्बशाही ले. बेंद्रे पृ. १०२].

शिवाजी आग्र्यास कां गेला ? : बुंदेल्याच्या बखरींत दिलेलें कारण

अवरंगजेबाचा दरबारीं येण्याबद्दल हुकूम आल्यावरून शिवाजी दरबारांत गेला [बुंदेल्याची बखर पृ. ६].—बुंदेल्याची बखर जयसिंगाच्या मसलतीचा कांहींहि उल्लेख करीत नाहीं.

शिवाजीबरोबर आग्र्यास कोणते अधिकारी व किती सैन्य गेलें ?

(१) **सभासद** (पृ.३७) (अ) "रघुनाथपंत कोरडे प्रथम हेजिबास पाठविलें.

(ब) भावळे १००० व लष्कर ३,०००

(क) निराजी रावजी, हिरोजी फर्जंद, राघोजी मित्रा, माणको हरि सबनीस, त्रिंबकपंत डबीर, दावलजी गाडगे, दत्ताजी त्रिंबक.

(२) **बुंदेल्याची बखर** (पृ. ६)

शिवाजी औरंगाबादेस आला त्या वेळीं त्याजबरोबर पांचशें स्वार व पांचशें पायदळ होतें.

(३) **जेधे शकावली**

सर्जेराव जेधे शिवाजीबरोबर होता [Source B. of M. H. Vol. I Pp. 34—5].—शिवाजी पळाल्यावर त्रिंबकपंत डबीर व रघुनाथपंत कोरडे यांस अटक झाली.

(४) Jaipur Records

कवीन्द्र परमानंद शिवाजीबरोबर होता [House of Shivaji, 2nd ed. p. 175 to 177]—शिवाजीचे एकंदर लोक २०० ते २५० (१०० शिलेदार व बाकीचे बारगीर) [Ibid, p. 165].

(५) Dutch Records

शिवाजी ७०० स्वारांसह १२ मे [२२ मे न्यू] १६६६ ला आग्र्यास आला. त्याच्या-

बरोबर जयसिंगाचा एक मुलगा होता [Shivaji The Great, Vol. I].

(६) मदारी मेहतर (भा. इ. सं. मं. त्रै.)

(७) चित्रगुप्त बखर

यांत सभासदानें दिलेलीं सर्व नांवें असून शिवाय जिवु महाल्याचें नांव आहे.

आग्र्याच्या दरबारांत संभाजीनें अवरंगजेबाचा आज्ञाभंग केला ?

आग्र्याच्या दरबारांत एकदां अवरंगजेबानें संभाजीस मल्लयुद्ध करण्याबद्दल (बहुधा त्याच्या वयाच्या मुलाबरोबर) आवाहन केलें, परंतु संभाजीनें जोरदारपणें नकार दिला [प्रादुर्भूत बालभावेन्द्रप्रस्थाधिनाथानुज्ञात मल्लयुद्ध दत्ताज्ञाभंगः संभाजी दानपत्र; पाहा New History of The Marathas, Part I, p. 174, Footnote].

शिवाजी आग्र्यास असतां दक्षिणेंत त्याच्या लोकांनीं सुरू केलेली गडबड [Bhandarkar Commemoration Volume, p. 305, Sarkar's article].

शिवाजीचा आग्र्याच्या दरबारांत आत्महत्येचा प्रयत्न

(1) "Upon this he (Shivaji) took the poocq or sieridda (Scimetar?) from Ragia Ramsingh's side and said with a scowl: "I fear no death, therefore I will try and court it myself, for an example to others, although apparently none of you are inclined to do so." This he would have done to but for one of the Dukes, who grasped the hand in which he held the poocq and prevented him from doing it" [Dutch R. Kol. Arch. 1146, fols 987-988, 21st Feb. 1667; Shivaji The Great Vol. I, Part II, p. 564].

(2) "Therefore before the robe, jewels and elephant, which had been kept ready for him could be bestowed, he (Shivaji) displayed his folly and meanness, instantly took refuge in cunning, deceitfully shammed heart-sickness, retired to a nook, flung himself down upon the ground, like a prey pierced with the arrow or just entrapped, then after a time cunningly and deceitfully recovered consciousness and complained to Kumar Ramsingh that he was very much disappointed and wished for his weapon with a view to commit suicide" [Elliot and Dawson, Vol. VII; पाहा छत्रपति शिवाजी भा. ३, वाळशास्त्री हरदास, पृ. ११४].

आग्रा दरबारांतील शिवाजीची वागणूक

बुसातीनुस्सलातीनमधील हकीकतीप्रमाणें पाहतां, जयसिंगानें शिवाजीला जी पंचहजारी तो दिल्लीस गेल्यावर अवरंगजेबाकडून देववितों म्हणून वचन दिलें होतें ती पंचहजारी अवरंगजेबानें शिवाजी व संभाजी या दोघांसहि दिली. परंतु दरबारांतील दोघांच्या पहिल्या भेटीच्या वेळीं मात्र शिवाजीस बसण्यास न सांगतां इतर उमरावांबरोबर त्यास उभें राहण्यास बादशहानें सांगितलें. तेव्हां शिवाजीनें आपण आजारी असल्याचें निमित्त सांगून दुसऱ्या वेळीं दरबारांत जाण्याचें टाळलें. म्हणून बादशहानें त्यास व संभाजीस नजरकैदेंत ठेवलें [बु. स., १८९५ सयाजीराव गायकवाडांनीं छापवून घेतलेली प्रत, पृ. ६१८–१९].

आग्र्याच्या दरबारांत शिवाजीस मूर्च्छा

दरबारांत आपल्याला बसविलेल्या जागीं कोणत्या दर्जाच्या माणसांत बसवितात याची चौकशी शिवाजीनें केली. रामसिंगाच्या दर्जाच्या माणसास, असें कळल्यावर त्यास मूर्च्छना आली. दरबारांतून निवासस्थानीं येतांच शिवाजीनें वेडेपणाचें सोंग घेतलें [बुंदेल्याची बखर, १९२० भाषांतरकार पां. न. पटवर्धन, पृ. ७]. —बादशाही दरबारच्या थाटामाटामुळें आपणांस मूर्च्छा आली असें वरकरणी त्यानें दाखविलें.

Scanned by CamScanner

"जयसिंग वचन दिल्याप्रमाणें शिवाजीशीं चांगल्या प्रकारें वागला. त्यानें सीवाला त्याच्या इच्छेप्रमाणें दरबाराकडे पाठविलें (९६८) व विनंति केली कीं, तो हुजूरकडे पोहोंचल्यावर त्यावर बादशाही कृपा करून त्यास योग्य तो दर्जा द्यावा म्हणून तो तिकडे गेला तेव्हां त्याच्या जुन्या अपराधांकडे न पाहतां बादशहानें त्याचा सन्मानच केला व त्यावर कृपा करण्याची इच्छा केली. या हेतूनें एका सणाच्या दिवशीं—या दिवशीं त्याशीं भेट व्हावयाची होती—कुंवर रामसिंग व मुखलिसखान यांस हुकूम झाला कीं, त्यास घेऊन दर्शनास यावें. त्याप्रमाणें दरबारांत नेलें असतां त्यानें नम्रता दाखवून आदाब केला. तेव्हां बादशहाच्या सूचनेवरून त्यास जवळच बिशातीवर योग्य ठिकाणीं उभें केलें. या वेळीं ठरलें होतें कीं, या दिवशीं तऱ्हतऱ्हेच्या कृपाप्रसादानें त्याचें ऊर्जित करावें. तसेंच कांहीं दिवस दर्शनास आणून व इच्छेप्रमाणें कृपाप्रसाद होऊन लवकरच त्यास निरोप द्यावा. पण त्याच्या गर्यी मूर्खपणा भरला असल्यानें तो सहसा दर्शनास येईना. त्यास पादशाही मजलिसींतील आदाबाचे नियम (९६९) माहीत नव्हते व तो भलतेच हेतु मनांत धरून होता. म्हणूनच त्यावर कृपा केली असतांहि, त्या मजलिसींत उभा राहिल्यावर, तो एका कोपऱ्यांत जाऊन कुंवर रामसिंगापाशीं त्यानें मनाचें दुःख प्रदर्शित केलें व भलत्याच इच्छा दाखवून मूर्खपणाचें आवरण घेतलें. ही गोष्ट बादशहाच्या ध्यानांत येतांच त्यास हुजूरजवळच्या बिशातीस नालायक समजून त्यानें आपल्या घरीं जावें या हेतूनें निरोप दिला. तो बादशाही नजरेंतून उतरून त्यास हुकूम झाला कीं, त्यानें हुजूर येऊन कुर्निसात करूं नये. आणि त्याच्या दिमतीस व शहराबाहेर घर असलेल्या कुंवर रामसिंगास हुकूम झाला कीं, सीवास आपल्या घराजवळ ठेवून त्याजविषयीं खबरदार असावें. तसेंच त्याचा मुलगा संभाजी यास कांहीं दिवस स्वतः-बरोबर दर्शनास आणावें. त्याचप्रमाणें शहरचा कोतवाल फौलादखान यास स्वतःचे व तोफखान्यावरील कांहीं लोक त्याच्या घराच्या सर्व बाजूंस पहाऱ्यावर ठेवण्याची आज्ञा केली (९७०) नंतर सीवाविषयींची हकीकत विजापूरच्या वेढ्यांत गुंतलेल्या राजा जयसिंगास कळविली व हुकूम केला कीं, सीवाविषयीं राज्याच्या दृष्टीनें योग्य तें कळवावें, म्हणजे तसें करतां येईल. दोनतीन दिवसांनंतर सीवा शुद्धीवर आला आणि तो उमरावाजवळ जाऊन काकुळत व लाज दाखवूं लागला. तरीहि बादशहाचें लक्ष त्याजकडे जाऊन त्यास कुर्निसाताची परवानगी मिळेना. संभाजी रामसिंगाबरोबर बादशहास कुर्निसात करण्यास जाई. त्यावर मात्र बादशाही कृपा होई. या वेळीं जयसिंगाचा अर्ज आला कीं, मी त्याशीं (शिवाजीशीं) करार केले आहेत. बादशाह त्याच्या दुष्कृत्यांकडे लक्ष न देतां कृपा करतील तर मीच कृपायुक्त झालों असें समजेन. आमचा करार झाला आहे कीं, त्यानें आज्ञेबाहेर जाऊं नये व बंडखोरी करूं नये. बादशहानें राजाचें म्हणणें मान्य करून फौलादखानाचा पहारा उठविला. हेतु हा कीं, सीवावर जास्त कृपा करून त्यास कुर्निस करण्याची परवानगी द्यावी. पण फौलादखानाचा आपल्यावरील पहारा उठलासें पाहून व रामसिंगानें दुर्लक्ष केल्याची संधि साधून सीवाजी संभाजीसह २७ सफरला (१७ ऑगस्ट १६६६) पळून गेला." [आलमगीरनामा; पाहा शि. च. प्र. सं. खं. ३, पृ. ९७१]

शिवाजीचें आग्र्याहून परवान्यांच्या साहाय्यानें पलायन

(1) "..The Residents inform us from Agra that this cunning fox had permitted all his soldiers to leave for his country, as he felt

inclined to lead a life far from the world. Then he procured for the same a passport under the King's seal, but, as it appears, let them depart without it in order to use it for his own plans." [Dutch R. Kol. Arch. 1146, fols. 987-988, 21st Feb. 1667; See Shivaji The Great Vol. I, Part II, p. 569].

(2) "Only this much has become known that with the aforementioned passport, destined for his despatched servants he passed the watches, and passes on his way to his country under the show of Siwasi's servants" [I bid, p. 570]. थेवेनोहि शिवाजी पासपोर्टच्या साहाय्यानें पळाल्याची हकीकत देतो—आपल्या नोकरांस दक्षिणेंत पुढें पाठविण्यासाठीं शिवाजीनें अर्ज करून दस्तक मिळविल्याचें ए. क. ब. कलम ५४ मध्यें (भारतवर्ष व राजवाडे प्रत) आलें आहे.

संभाजी आग्र्याहून दक्षिणेंत परत कसा आला?

ज्या मथुरेच्या ब्राह्मणाच्या स्वाधीन शिवाजीनें संभाजीस केलें होतें, त्यानें मुलीचा वेष संभाजीस देऊन दक्षिणेंत आणलें [बुंदेल्याची बखर, १९२० भाषांतर पां. न. पटवर्धन, पृ. ८].

जयसिंगाची शिवाजीस आग्र्याहून पळून जाण्यास मदत (?)

श्री. बेंद्रे श्रीकृष्णभट्टविरचित 'ईश्वरविलास-महाकाव्यम्', श्लो. ३३, पृ. २० च्या आधारें (राजस्थान पुरातन ग्रंथमाला, जयपूर, १९५८) वरील संशय व्यक्त करतात [छत्रपति संभाजी महाराज ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. ४३].

शिवाजी एकटाच पेटाऱ्यांतून पळाला?

"ॲबे कॅरेच्या म्हणण्याप्रमाणें शिवाजी एकटाच पेटाऱ्यांतून पळाला व संभाजीला त्यानें ठरवून दिलेल्या ठिकाणीं येऊन भेटण्यास सांगितलें. [छत्रपति संभाजी महाराज—वा. सी. बेंद्रे, पृ. ४३].

काशी त्रिमलानें केलेला शिवाजीचा विश्वासघात (?)

केशव चैतन्याचा नातू केशव याचा मुलगा कासी मोगलांचा चाकर होता. संभाजीस परत आणतांना मोगलांच्या स्वाधीन त्याला करण्यास तो निघाला होता. परंतु केशव चैतन्यानें स्वप्नांत बोध केल्यानें त्याचा विचार बदलला [चैतन्यलीला-कृष्णदास बैरागीकृत, (रचनाकाल १७२०-४०), अ. २० (काशीचा काल १५९०-१६८३); पाहा छत्रपति सं. म. पृ. ४७]—हा काशी ओतुरकर राजर्षि घराण्यांतील घोरपड प्रांताचा देशकुलकर्णी होता [छत्रपति संभाजीमहाराज पृ. ४७] —कृष्णाजी गोरोपंताचा मेव्हणा होता [कित्ता, पृ. ४६.]

खाफीखानाची शिवाजीच्या आग्र्याहूनच्या सुटकेची हकीकत

(१) ब्राह्मण व फकिरांना देण्याच्या सबबीवर पाठविलेल्या मिठाईच्या दोन टोपल्यांतून शिवाजी-संभाजी पळाले. (२) सफर महिन्याच्या शेवटच्या तारखेस (२१ ऑगस्ट १६६६) दिवस मावळतांना ते आग्र्याबाहेर पडले व आधींच त्यांनीं घोडे पाठविलेल्या ठिकाणीं गेले. (३) दोन प्रहरांत मथुरेस जाऊन तेथें दाढीमिशा काढून, अंगास राख फासून, अप्रसिद्ध घाटानें यमुना ओलांडली व बनारसकडे गेले. (४) अलाहाबादेंत कब कलस या ब्राह्मणाकडे संभाजीस ठेवलें [Elliot and Dowson VII, Pp. 80-83] व शिवाजी स्वतः बनारसेला गेला. कब कलशच्या दक्षिणेंतील नातेवाइकांचा शिवाजीच्या बापाशीं घरोब्याचा संबंध होता (Ibid)—Mackenzi Collection मधील खाफीखानाच्या ग्रंथाप्रमाणें पाहतां शिवाजीनें संभाजीस बनारसला कलशच्या हवालीं केलें व कलश शिवाजीचा आनुवंशिक कुलोपाध्याय होता—Elliot D. VII, p. 89 व Ma-

ckenzie C. p. 292 प्रमाणें शिवाजी परत आल्यावर तो कब कलशाकडून संभाजीच्या मृत्यूचें पत्र आल्याचें जाहीर करून शोक करूं लागला. संभाजीच्या पत्नीस सती जाण्यापासून परावृत्त करण्यांत आलें. यास चारपांच महिने झाले नाहींत तोंच संभाजी कबकलशासह अलाहाबादेहून परत आल्याचें शिवाजीनें जाहीर केलें. बादशहास गाफील ठेवण्यासाठीं शिवाजीनें ही उठविलेली अफवा होती [ही खाफीखानाची हकीकत वा. सी. बेंद्र्यांच्या छत्रपति संभाजीमहाराज ग्रंथांत पृ. ४४–४५ वर आली आहे].

संभाजीच्या मृत्यूच्या अफवेसंबंधीं शिवाजीचे उद्गार

"त्या उठावणीनें बादशहास गाफील व मुलाचे शोधाविषयीं निष्काळजी न बनवितों तरी धरपकडीच्या रस्त्यानें दोन महिन्यांच्या अवधींत मुलगा पोहोंचणें कठीण झालें असतें" [शि. च. वृ. सं. खं. ३ पृ. ८९; पाहा राजा शिवछत्रपति खं. ८ पृ. २०].

शिवाजीनें स्वतःचें नाणें केव्हां पाडलें ?

आग्र्याहून येतांक्षणींच शिवाजीनें राजा हा किताब धारण केला व आपलें नाणें पाडलें असें बुंदेल्याची बखर म्हणते [बुंदेल्याची बखर, पृ.९].

१६६७

शिवाजीस अवरंगजेबानें सरदेशमुखी दिली (?)

पुरंदरे दफ्तर भा. ३, लें. १५४ व शिवचरित्रसाहित्य खं. ५, ले. ८३१ (धनकवडीच्या कुलकर्ण्यांचा महजर), यांवरून मोगलांनीं, पुरंदरच्या किंवा शिवाजी आग्र्याहून आल्यावर त्यानें मोगलांशीं केलेल्या तहानें त्यांच्या स्वाधीन केलेल्या मुलखावरील त्याचा सरदेशमुखी अधिकार कायम ठेवला असावा. शिवाय पाहा प. सा. सं. ११५४, ११६३, २३२७—शिवाजीनें मोगलांकडून सरदेशमुखी किंवा देशमुखी १६६७ त मिळविल्याचे आणखी कांहीं उल्लेख आढळतात :

(1) "Peace was then made with the Mughals, from whom Shivaji got the claim of *Sardeshmukhi* and a territory on the southern side of Bhima" [Jedhe Karina; See Shivaji Souvenir, p. 60]. (2) "At Upper Chaul Gerther was civilly treated by Sevagees Servant, who (sitting there to receive 1/10 part of customes of what that Governor takes for the king) gave him encouragement for the procury of saltpeter and pepper at reasonable rates" [The English Factories in India, 1668—1669 by Sir William Footer, 1927, p. 73].

पुणें, सुपें, चाकण वगैरे जागिरीचा प्रदेश शिवाजीला मोगलांकडून केव्हां परत मिळाला ?

ग्रँट डफचें मत :

(१) "In 1667, after his famous escape from Delhi, Shivaji obtained from Aurangzeb the title of Raja, and Poona, Chakan and Supa were restored to him." [Grant Duff's Marathas, See Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. 18, Part III Pp. 98, 99].

(२) शिवाजी आग्र्याहून सुटून आल्यावर त्याचा व मोगलांचा तह झाला. त्या वेळीं भीमेच्या अलीकडचा मुलूख सरदेशमुखी म्हणून बादशहानें शिवाजीस दिला [जेधे करीना; पाहा शि. च. प्र., पृ. ४७].

(३) १३ सप्टें. १६७० पूर्वीं पुणें परगणा शिवाजीस अर्जानी झाल्याचा पे. द. खंड ३१ ले. ३० मधील उल्लेख; शिवाय पाहा प. सा. सं. २७२२.

शिवाजी-मोगल कराराचे वेळीं अवरंगाबादेस मुअज्जम होता कीं शाहअलम ?

जेधे शकावलींत शाहअलम हा उल्लेख आहे. पण मुअज्जमास "शाह अलम बाहदूर" हा किताब १५ ऑक्टो. १६७६ त काबूलचे

स्वारीवर जातांना मिळाला. [छत्रपति संभाजी महाराज, पृ. ५२ तळटीप]—१६७० मध्यें शिवाजीनें मोगलांना दिलेले किल्ले परत घेण्याचा सपाटा चालविला. त्या वेळीं त्याशीं मैत्री असल्यामुळें मुअज्जम प्रतिकार न करतां स्वस्थ बसला [ERS No. 184, 201; 185; पाहा छत्रपति सं. म. पृ. ५३].

१६६८

शिवाजीचा बाणकोटला मुक्काम (?)

शिवाजीला समुद्रस्नानाची फार आवड होती. त्यानें महाडास एक वाडा बांधला होता व तो बाणकोटच्या खाडीवर मुद्दाम चार वर्षें येऊन राहिला होता [शककर्ता शिवाजी, पृ. २७२; Book of Bombay by James Douglas, p. 130]. आवळसकरांच्या मतें हा काळ १६६८–६९ असावा.

[ही माहिती आवळसकरांच्या 'रायगडची जीवनकथा' ग्रंथांत पृ. २४ वर आहे].

शिवाजीस अवरंगजेबाकडून राजा हा किताब

९ मार्च १६६८ त शिवाजीस 'राजा' किताब अवरंगजेबाकडून मिळाला [राज. खं. ८, ले. १७; प. सा. सं. क्र. १२००; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज, पृ. ४९].

१६६९

"शिवाजीचे लोक लूट करीत सुरतेच्या तटाशीं आले. मुरादबेग मेच्या आरंभीं येऊन त्यानें शिवाजीच्या लुटारूंस झोडपून लावलें व सुरतेंत त्यांच्या लोकांच्या गाड्या आणून त्यांना पुरलें [ऑर्म भा. १७४ पृ. ३५; पाहा प. सा. सं. ले. १२९०].

१६७०

सिद्दी पोर्तुगिजांचे मांडलिक (?)

शिवाजी व पोर्तुगीज यांमध्यें १० फेब्रु. १६७० रोजीं जो तह झाला त्यांतील पांचव्या कलमांत राजपुरीचा सिद्दी हा पोर्तुगिजांचा मांडलिक असल्याचा उल्लेख आला आहे. [Article by Prof. J. Sarkar : Shivaji And The Portuguese; पाहा शिवचरित्रप्रदीप].

पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांतील १६७० त शिवाजीनें जिंकलेलीं ठाणीं.

शिवजीनें दुसऱ्यांदा सुरत लुटली [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ४ श्लोक २९]—त्रिंबकगड [पृ. ५ श्लो. ३०]—कारंजा शहर [पृ. ५, श्लो. ३१]—सालेरचा किल्ला [पृ. ५ श्लो. ३३, ३४]—अहिवंतगड, अचलगड, मार्कंडगड रवळा जवळा हे किल्ले [पृ. ५, श्लो. ३५, ३६]—चामुंडगड, हरिश्चंद्रगड, महिषगड, अडसरगड, [पृ. ५ श्लो. ३७]—जीवधन किल्ला [पृ. ६ श्लो. ३८] वगैरे गड, किल्ले व ठाणीं शिवाजीनें मोगलांपासून घेतलीं त्याचप्रमाणें शिवाजीच्या सैन्याचें व मोगलांचें अलंग, कुरंग, त्रिंगलवाडी येथें कडाक्याचें युद्ध झालें [सालेरचा किल्ला घेतल्यावर—पृ. ५ श्लोक ३५]—त्यानंतर जव्हार व रामनगरचीं राज्यें शिवाजीनें घेतलीं [पृ. ६, श्लो. ३९, ४०]—वरील ठिकाणें शिवाजीनें घेतल्याचा जो अनुक्रम जयराम कवीनें दिला आहे तो बरोबर असेलच असें नाहीं. शिवाजीने प्रत्येक गडास नवीन नांव दिलें [पृ. ६ श्लो. ४१]—मुसलमानी राज्यकर्त्यांप्रमाणें आपल्या स्वामित्वाची खूण दाखविण्यासाठीं म्हणून शिवाजीनें तसें केलें असावें.

१६७०

वऱ्हाड प्रांताची लूट

शिवाजीच्या फौजेनें वऱ्हाड प्रांत लुटला—त्याची २०,००० फौज वऱ्हाड प्रांतांत आल्याचें औसा येथील किल्लेदार बरखुरदारखान यानें अवरंगजेबास लिहिलें [लं. रा. ए. फारसी रिया. पृ. ३३५; पाहा प. सा. सं. ले. १२८२].

सुरतेची १६७० तील स्थिति

शिवाजी (मोगलांवर) अनेक विजय मिळवीत असतां सुरतेपासून ६० मैलांपर्यंतच्या टापूंत तो (?) आल्याची बातमी—सुरतेंत पळापळ

Scanned by CamScanner

[F. R. Sur. Vol. 3, p. 53; Also see ERS Vol. I, p. 141 L—180].

शिवाजी व अवरंगाबाद

शिवाजी अवरंगाबादेकडे गेल्याची वदंता [F. R. Bom. Vol. 19, Pp. 4-5, 6; E.R.S. Vol. I. p. 145. L—187].

१६७१

खजानाबाबतचा शिवाजीचा जाबिता तह

हा तह (१६७१–७२) राज. खं. ८, ले. २१ मध्यें आहे.

१६७२

आब्राहाम लेपेकर याची रायगडास भेट

आब्राहाम लेपेकर या डच गृहस्थानें शिवाजीशीं सलोख्याचे संबंध असावेत यासाठीं २१ जुलै १६७२ रोजीं रायगडला भेट दिली [रायगडची जीवनकथा पृ. ३१; आधार प. सा. सं. १४८५].

१६७३

शिवाजीचा रायगड ते पन्हाळा मार्ग

सचिव व सेनापति यांसह शिवाजी रायगडाहून निघाला. तेथून पांचाडास येऊन त्यानें अंबाबाईचें दर्शन घेतलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. २५, अ. ४, श्लो. ५, ६]. तेथून तो महाडास आला [पर्णाल. पृ. २६, अ. ४ श्लो. १३] —तेथून तो पोलादपुरास जाऊन तेथील एका उत्तम मंदिरांत प्रवेश करून त्यानें गोस्वामींच्या पायांवर डोकें ठेवलें व त्यांचा आशीर्वाद घेतला [पर्णाल. पृ. २७ श्लो. १६ ते १९].—येथें गोस्वामी म्हणजे रामदासस्वामी असें संपादकांनीं चुकीनें म्हटलें आहे—नंतर शिवाजी विश्वासांतील थोड्या लोकांसह प्रतापगडास गेला [पर्णाल. पृ. २७, अ. ४ श्लो. २१, २२]—मग जगदंबेचें दर्शन करून एके दिवशीं पहांटे शिवाजी प्रतापगडावरून निघाला व तीन दिवसांनीं पन्हाळ्यास पोहोंचला [पर्णाल. पृ. ३१, अ. ४ श्लो. ५३; पृ. ३२ अ. ४, श्लो. ५५]—शिवाजी गडावर एक महिना होता [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ३४, अ. ४ श्लो. ७८].

१६७४

राज्याभिषेकाच्या वेळीं शिवाजीनें प्रत्येक मंत्र्यास अभिषेक करून वंशपरंपरा नेमणूक दिल्याचा उल्लेख

हा उल्लेख शिवचरित्र सा. खं. १ (संपादक कृ. वा. पुरंदरे इ. सं. १९२६) मधील लेखांक ९० त आलेला आहे. गागाभट्टाच्या विनंतीवरून शिवाजीनें श्रीशंभुमहादेवावरील बेलभंडार व दवणा व श्रीअंबेचें हळदकुंकू व निर्माल्य हातीं घेऊन सर्व आठ मंत्र्यांचीं पदें वंशपरंपरा कायम केल्याचें जाहीर केलें, असें या लेखांकांत आलें आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे अष्टस्तंभीं आठ प्रधान उभे राहिल्याचें व प्रतिस्तंभीं मंत्र उच्चारून याज्ञिक पूर्ण केल्याचें वर्णन आहे. तिसरी गोष्ट अशी कीं, राज्याभिषेकाच्या वेळीं हंबीररावासारखा अडेल माणूस शिवाजीस मुजरा करण्यास येणार नाहीं म्हणून त्याच्या जागीं राघो मित्र या ब्राह्मणास उभें केल्याचेंहि सांगितलें आहे.

वरील हकीकतीवर विश्वास ठेवणें कठिण आहे. राघो मित्राचें महत्त्व फुगवून सांगण्याची इच्छा असलेल्या व शिवाजीनें देखील वंशपरंपरा वतनें दिलीं होतीं असें सांगून जागीर किंवा इनाम उपटण्याची आकांक्षा बाळगणाऱ्या एखाद्या राघो मित्राच्या वंशांतील माणसानें शिवकालानंतर हें बनावट पत्र तयार केलें असावें. ज्या शिवाजीनें नेताजी पालकरासारख्या प्रतिशिवाजीचा हट्ट चालू दिला नाहीं तेथें हंबीररावासारख्याचा हटवादीपणा तो चालवून घेईल हें असंभनीय वाटतें.

शिवाजीच्या राज्याभिषेकाचीं बखरींनीं दिलेलीं कारणें

सभासद बखर : गागाभट्ट शिवाजीची कीर्ति ऐकून काशीहून महाराष्ट्रांत आला. त्यानेंच

Scanned by CamScanner

शिवाजीस असें सुचविलें कीं, मुसलमान पादशहा तक्तीं बसून छत्र धरून राज्य करतात व शिवाजी मात्र चार पातशाह्या आपल्या मांडीखालीं दबावून देखील त्यास तख्त नाहीं. म्हणून 'मऱ्हाठा राजा' छत्रपति व्हावा. शिवाजीस व इतर भट, गोसावी, सरदार यांस गागाभट्टाचें म्हणणें मानवलें व शिवाजीनें राज्याभिषेक करवून घेतला [स. ब. पृ. ६४].

चिटणीस बखर : राज्याचीं सप्तांगें (राजा, प्रधान, राष्ट्र, दुर्ग, कोश, सुहृद् व सेना) सिद्ध झाल्यामुळें शिवाजीला सिंहासनाधीश्वर व्हावेंसें वाटलें. श्रीची प्रार्थना करतांच स्वप्नांत येऊन त्यांनीं अनुमोदन दिलें. त्याचप्रमाणें इतर सरदार, मंत्री यांनींहि अनुमोदन दिलें [चि. ब. पृ. ३२४]. गागाभट्ट शिवाजीची कीर्ति ऐकून पैठणास आले होते त्यांस आणण्याचें बाळाजी आवजीनें सुचविलें [चि. ब. पृ. ३२४].

एक्याण्णव क. बखरींत शिवराज्याभिषेकाचें कारणच दिलेलें नाहीं.

शेडगांवकर बखर सभासदाचीच री ओढते.

श्रीशिवदिग्विजयकारानें शिवराज्याभिषेकाचें कारण देतांना आपल्या कल्पनाचातुर्याची कमाल केली आहे. शिवाजीनें एकदां कचेरींत ब्राह्मण-मराठे सरदार, कारकून वगैरे सर्वांस बोलाविलें. त्या वेळीं मोहिते, महाडिक, शिर्के, निंबाळकर वगैरे सरदार शिवाजी उच्चस्थानीं बसला व तोहि आपल्यासारख्या त्यांच्याहून श्रेष्ठ बादशाही सरदारांसमोर, हें सहन न होऊन उघडपणें आपला अपमान झाल्याचें बोलून कचेरींतून बाहेर पडले. मग बाळाजी आवजीनें असल्या उद्धट सरदारांचा नक्षा उतरावा म्हणून राज्यभिषेकाची कल्पना शिवाजीस सुचविली. शिवदिग्विजयकारानें ही सर्व भाकडकथा बाळाजी आवजीचा मोठेपणा सांगण्यासाठीं लिहिली आहे. मात्र कथेंत दिसून येत असलेली मराठे सरदारांची मनोवृत्ति खरी आहे. शिवाजीच्या मनांत राज्याभिषेक करण्यापूर्वीं खानदानी मराठे सरदारांच्या खानदानी वृत्तीचा विचारहि मनांत आला असावा; परंतु अर्थातच वरील प्रसंग घडल्यामुळें तसें झालें हें मात्र साफ खोटें.

अष्टप्रधानांचीं मानचिन्हें

शिवाजीच्या काळांत अष्टप्रधानांची मानचिन्हें कोणतीं होतीं हें कळण्यास अस्सल पुरावा कोणताच उपलब्ध नाहीं. परंतु शाहूच्या कारकीर्दींतील प्रधानांच्या मानचिन्हांबद्दल पत्र उपलब्ध आहे [काव्येतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध झालेले लेख–संपादक–सरदेसाई, या. मा. काळे व वि. स. वाकसकर, ले. १०].

संभाजीस युवराज म्हटल्याचे उल्लेख

(१) चिटणीस बखर, पृ. २७०–७२. युवराज अनीतिमान् असल्यास काय होतें हें सांगतांना संभाजी व राजाराम यांचा राजपुत्र व युवराज म्हणून उल्लेख.

(२) "पट्टराणी यांसी पटबंधन करून सोयराबाईसाहेब बैसलीं. संभाजी महाराज समीप बसले." [चिटणीस ब. पृ. ३३०]

(३) चि. ब. पृ. ३४६–"हें राजपुत्र..."

(४) चित्रगुप्त बखरींत संभाजीस युवराज म्हटल्याचा उल्लेख नाही, पण 'राजपुत्र' म्हटल्याचा उल्लेख पृ. १६० वर आहे. "तुम्ही राज्याधिकारास योग्य" "तुम्ही वडील पुत्र राज्याधिकारी शहाणे" असे उल्लेख अनुक्रमें पृ. १३२ व १३९ वर आहेत.

शिवाजीचा तांत्रिक राजाभिषेक

निश्चलपुरीनें केलेल्या तांत्रिक राजाभिषेकाचें वर्णन पोतदार–गौरव ग्रंथ, पृ. ३५३ ते ३६८ वर प्रो. व्ही. डी. राव यांच्या लेखांत आलें आहे.

शिवाजीचें (मराठ्यांचें) स्वतंत्र राजकारण होतें काय ?

(१) शिवाजीच्या राजाभिषेकापूर्वीं नारायण शेणवी आपल्या पत्रांत, शिवाजी निजामशाही वंशांतीलच एका मुलाला राजाभिषेक करवणार

Scanned by CamScanner

आहे किंवा काय असा संशय व्यक्त करतो. त्यावरून शिवाजी निजामशाहीच्या एखाद्या राजपुत्राला गुप्तपणें आपल्याजवळ ठेवून किंवा न ठेवतांहि आपण त्यालाच राजाभिषेक करणार आहोंत असें जाहीर करून राजकारणाचा नवा डाव खेळत असावा, असें वाटतें.

(२) सिद्दी हिलाल व जाधवरावासारखे नेहमीं बाजू बदलणारे लोक शिवाजी आपल्या-जवळ ठेवतो, यावरूनहि वरील म्हणण्यास पुष्टि मिळते किंवा शिवाजीवळ पायदळ व घोडदळच इतकें कमी असावें कीं, त्याला वरील दोन सरदारांना आपल्या बाजूस ठेवणें भाग पडलें असावें.

(३) शिवाजीची राजनीति ही स्वतंत्र व त्यानें नव्यानेंच निर्माण केलेली होती कीं तो पूर्वीं आपले वाडवडील ज्या मार्गानें राजकारण चालवीत होते त्या मार्गानेंच गेला, हें अमात्यांच्या 'राजनीती' वरून ठरविणें.

शिवाजीचीं अष्टप्रधानपदें वंशपरंपरागत होतीं काय ?

शिवाजीनें राजाभिषेकाच्या वेळीं अष्टप्रधानांचीं पदें त्यांना वंशपरंपरा दिल्याचें जाहीर केल्याची हकीकत, सासवड येथील हरसे यांनीं शके १७०० मार्गशीर्ष शु. १ या दिवशीं नकललेल्या सभासद बखरींत व शि. च. सा. खं १, पृ. १०८।१०९ वर आली आहे असें वा. कृ. भावे म्हणतात. [शिवराज्य व शिवकाल—वा. कृ. भावे, पृ. २२० यांतील उतारा]

शिवराजाभिषेकाचे वेळचे मंत्री

[पाहा ERS No. 486, 13th, June 1674; व सभासद; छत्रपति संभाजी महाराज, बेंद्रे पृ. ११४].

शिवराजाभिषेकसमयीं डबीर कोण होता ?

शिवराजाभिषेकसमयीं त्रिंबक डबिराचा मुलगा रामचंद्रपंत हजर होता [स. ब.]. यावरून त्रिंबकपंत मृत्यूपूर्वीं आजारानें बरेच अशक्त झाले असावेतसें दिसतें.

रामचंद्रपंत अमात्याचें शिवराजाभिषेकसमयीं वय

स. १६७७ त रामचंद्रपंतास भगवंतराव झाल्याचें दिसतें. त्याचा जन्म बुधवार ७ फेब्रु. १६७७ येतो [शाहू दफ्तर रु. नं. १, पु. नं. १५, क्र. १७२, पेशवे दफ्तर; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज पृ. ९५ तळटीप]. यावरून राजाभिषेकसमयीं रामचंद्रपंत १९–२० वर्षांचा असावा.

१६७४–१६७५

शिवाजीचा मुलूख

(१)......(अ) गोकर्णमहाबळेश्वरापासून बागलाण सालेरीपावेतों पन्नास लाख होनांचा मुलूख. (ब) बऱ्हाणपूर म्हणजे खानदेश वीस लाख होनांचा मुलूख. (क) खंडणीचा मुलूख—सुरत म्हणजे गुजरातेची शेवट व बागलाण म्हणजे वऱ्हाड, चाळीस लाख होनांचा मुलूख. (ड) दौलताबाद म्हणजे निजामशाही चाळीस लाख होनांचा मुलूख [शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र; पाहा छत्रपति शिवाजी भा. ३—बाळशास्त्री हरदास, पृ. ३७४–७५].

(२) सालेरीच्या लढाईनंतर व पन्हाळा शिवाजीनें १६७३ त मोगलांकडून घेतल्यानंतर शिवाजीनें केलेल्या आपल्या मुलखाच्या व्यवस्थेची माहिती सभासद देतो [स. ब. पृ. ६०]. —(अ) मोरोपंत पेशव्याचा हवाला कल्याण–भिवंडीपासून देखील कोळवण–सालेरीपर्यंत वरघाट व कोंकण त्यांचे स्वाधीन देश केला. लोहगड व जुन्नर देखील बारा मावळें हाराल्याचे घाटापासून पेशव्याचा हवाला केला. (ब) अनाजी दत्तोचे स्वाधीन चेऊलपासून दाभोळ, राजापूर, कुडाळ, बांदें, फोंडा, कादऱ्यापर्यंत कोंकण. (क) वरघाट वांईपासून कोपल तुंगभद्रापावेतों देश नेमून दत्ताजीपंत वाकनीस याचे स्वाधीन केला.

"शिवकालीन सर्वच पत्रांवर तो दिसून येत नाहीं व अष्टप्रधानांतील 'पंडितराव' यांच्या पत्रांतून तो येतो. यावरून केवळ राजकारणापेक्षां धर्मप्रधान जें राजकाज किंवा राज्यकर्तव्य-तत्पर शिवाजी होता" [महाराष्ट्रेतिहासांतील राज्यकारभाराचा अभ्यास, भा. १, शं. ना. जोशी, पृ. ५८].

राज्याभिषेकानंतर शिवाजीनें स्वतःस लावून घेतलेलें बिरुद

राज्याभिषेक शक असलेल्या शिवाजीच्या २३ पत्रांतून शिवाजी स्वतःस 'क्षत्रिय-कुलावतंस श्रीराजा शिवछत्रपति' असें स्वतःस म्हणवून घेतो [महाराष्ट्रेतिहासकालांतील राज्य-कारभाराचा इतिहास, भा. १, पृ. ४९]—तो स्वतःस 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' म्हणवून घेत नाहीं.

गागाभट्टकृत : श्रीशिवराजाभिषेकप्रयोगः (संपादक बेंद्रे) ग्रंथांतील महत्त्वाचे मुद्दे

(१) शिवाजी राजपूत कुळांतील होता यासंबंधानें दिलेले आधार : पत्रसारसंग्रह क्र. ७१० पृ. १५३; मुधोळकर घराण्याचा इतिहास, ले. १२३; भूषणग्रंथावलि पृ. ३, ५, १०२, संपादक श्यामविहारी मिश्र व शुकदेवविहारी मिस्र. (२) शिवाजीनें आपल्या राजाभिषेकाची गोष्ट मुसलमान सुलतानांना कळूं नये म्हणून किती गुप्तता राखली होती हें नारायण शेणव्यानें रायगडाहून ४ एप्रिल १६७४ रोजीं लिहिलेल्या बातमीपत्रावरून समजतें—"Sevagee is making a throne....intending to be crowned in June next, being the begining of the new year. To this coronation he hath invited many learned Brahmins....but it is not known whether he will be crowned in person or some other Prince, for it is reported he hath a Prince of the Nishamshay race in his country." [English Factory Records, No. 451, p. 328]. (३) गागाभट्टाविषयीं माहिती : शेंडे-गोळक यांच्या-वरील ग्रामण्यनिर्णयांत त्यांचा प्रथम संबंध आला होता. त्यानंतर इ. स. १६६३ त गागाभट्ट कोंकणांत आले. इ. स. १६६४ च्या सुरुवातीस श्येनवी जातीच्या भांडणाचा निर्णय त्यांनीं अनेक काशीस्थ व महाराष्ट्रांतील पंडित, उपाध्याय इत्यादिकांची शिवाजीमहाराजांच्या विनंती-वरून राजापुरांत सभा करून दिला. तो देतांना इंदूरहून आधारग्रंथ येईपर्यंत तरी त्यांचें वास्तव्य इकडे झालें होतें. (४) गागाभट्ट व शिवाजी यांची इ. स. १६६३ त चांगली ओळख झाली होती. यास आधार गागाभट्टांनीं आपल्या 'श्येनवी जातिनिर्णया'स जोडलेल्या शिवप्रशस्तीचा आहे. (५) शिवाजीमहाराज आग्र्याहून निसटून वाराणसीस गेले तेव्हां दोन वर्षांपूर्वीं घनिष्ठ संबंध जडलेल्या गागाभट्टांची भेट शिवाजीनें घेतली असणें पूर्णपणें संभवतें. त्यानंतर पत्रव्यवहारहि झालेला आहे. (६) गागाभट्ट सहज दक्षिणेंत आले होते (आधार—शिवराज्याभिषेककल्पतरु—संपादक द. वि. आपटे व के. एन्. दीक्षित, पृ. २९ ते ४०; भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, पुस्तक क्र. १०, अंक १, पुणें, १९२९, पृ. ३१]—ते प्रथम नाशिकला आले व तेथून पैठणास गेले. तेथें त्यांस महाराजांकडील निमंत्रण मिळालें. या गुरुबंधूंच्या (गागाभट्ट व अनंतदेवभट्ट यांच्या) मनांत तेथेंच ही राजाभिषेकाची कल्पना आली. परंतु हें गागाभट्टाचें आगमन इ. स. १६७३ च्या अखेरीस झालें असावें. त्या-नंतर गागाभट्टांनींच "मराठा राजा छत्रपति व्हावा" असें चित्तांत आणिलें व त्यानुसार बोलणें झालें. गागाभट्टांनीं आपला विचार सांगितला व तो राजियास मानवला. (७) शिवाजीचे जे सरकारकून स्वराज्यनिष्ठ होते त्यांना शिवराजाभिषेकाच्या विचारानें आनंद झाला; परंतु जे वर्णाश्रमधर्माचे नांवाखालीं

आपण शासनातीत असल्याचें मानून स्वैराचार करीत होते त्यांना आपल्या जन्मजात स्वातंत्र्याला धोका उत्पन्न होत असल्याची जाणीव झाली. गागाभट्ट व अनंतदेवभट्ट यांशीं शास्त्रार्थानें वाद घालण्याइतकी त्यांच्याजवळ विद्याहि नव्हती व बुद्धीहि नव्हती. त्याचप्रमाणें आर्थिक व्यवहारांत आणखी एक मराठ्यांची जमात शह देणार याचीहि त्यांना खात्री वाटूं लागली. या भीतीनें कांहीं जातिनिष्ठ सरकारकुनांनीं शिवाजीमहाराजांच्या प्रचलित आचारधर्मांतील वैगुण्यावरून तांत्रिक अडचणी उभ्या करण्याचा प्रयत्न केला असणें संभवनीय आहे. परंतु राजाच्या मनांत भरलेल्या गोष्टीस प्रत्यक्ष विरोध करणें व त्याचबरोबर गागाभट्ट व अनंतदेवभट्ट यांना तोंड देणें हेंहि तितकेंच दुर्घट व अनर्थावह होतें. हें जाणून त्यांनीं जुळतें घेण्याचा प्रयत्न केला असावा. सारांश, जो कांहीं विरोध झाला असेल तो अप्रत्यक्ष किंवा वादविवादात्मक असावा. (८) शिवराजाभिषेकाला विरोध करणाऱ्या ब्राह्मण सरकारकुनांनीं (भटाभिक्षुकांनीं विरोध केला नाहीं.) पृथ्वीवर क्षत्रियवर्णच उरलेला नाहीं अशी सबब पुढें करून शिवाजीच्या क्षत्रियत्वाबद्दल आक्षेप घेतला नाहीं. उलट 'दिनकरोद्योत' वगैरे शिवकालीन शास्त्रग्रंथांत चार वर्णांचें अस्तित्व मानलें आहे. —(९.) सरकारकून मंडळींनीं पुढें केलेल्या अडचणी—(अ) शिवाजीचा व्रतबंध झाला नसल्यानें तो क्षत्रिय असूनहि आचारानें शूद्र होता. राज्याभिषेकापूर्वीं त्याचें मौंजीबंधन केल्यास तो दोष नाहींसा होईल हा गागाभट्टाचा अभिप्राय सर्वांस मान्य झाला. (ब) क्षत्रियांच्या उपनयनसंस्काराची कमाल मर्यादा २२ वर्षें असून शिवाजीचें वय अधिक झालें होतें. गागाभट्टानें प्रायश्चित्ताची तोड काढली. (क) छापे वगैरे घालतांना शिवाजीकडून ब्रह्महत्याहि झाली असावी, त्यास शुद्धि नाहीं. गागाभट्टानें मात्स्याच्या आधारानें 'तूलादानाव्यतिरिक्त' तूलापुरुषदानानें हा दोष नाहींसा होतो हें सिद्ध केलें. (१०)—अहिंदु माणसाला वरील भांडणांतील भूमिका समजणें शक्य नसतांनाहि वेंगुर्ल्यांचा डच वखारवाला आपल्या १३ ऑक्टो. १६७४ च्या पत्रांत या भांडणासंबंधीं उद्गार काढतो. [Letter from Abraham le Feber, Dutch Factory, Vengurla to Governor General for the East—Dutch Records, Dagh Register, Vol XXXIV, No. 841] (११) शिवाजीच्या पदरीं कांहीं कऱ्हाडे व शृंगारपुरचे पंडित होते, ते शिवाजीच्या बाजूचे होते. (१२) राज्याभिषेकापूर्वीं शिवाजीची एक मोठी अडचण होती. ती म्हणजे ब्राह्मण गुन्हेगाराच्या शासनाबाबतचें परावलंबित्व. ब्राह्मणांनीं वाद उपस्थित केल्यास, ब्रह्मवृंदास जमवून किंवा काशीस्थ ब्राह्मणांकडून ते सोडवावे लागत—तत्संबंधींची आज्ञा पंडितरावाच्या नांवानें काढावी लागे—सारांश, शिवाजीला सामाजिक व धार्मिक बाबतींत सत्ता नव्हती. राज्याभिषेकानंतर राजप्रतिष्ठा प्राप्त झाल्यावर मात्र शिवाजी गुन्हेगार ब्राह्मणांना कडक शासन देऊं शकला असता. राज्याभिषेकापूर्वीं तो त्यांना नोकरीवरून काढण्याव्यतिरिक्त जास्त कांहीं करूं शकत नव्हता. ही अडचण दूर करण्यासाठींहि शिवाजीनें राज्याभिषेकाचा निर्णय घेतला. राज्याभिषेक होतांच अगदीं पंधरा दिवसांतच शिवाजीनें यातिधर्मांच्या व्यवस्थेबद्दल आपल्या नांवानें आज्ञापत्रें काढलीं. (१३) शिवाजीची स्त्री काशीबाई १६ मार्च १६७४ त वारली. [आधार English F. Records, No. 451, p. 327-8, Letter from Narayan Shenvi to Dy. Governor, Bombay].

१६७५

संभाजीस १६७५ त बादशाही मनसब

"At Zafar Jang's (Khan Jahan Bahadur) request Sambha, the son of Shiva was granted the rank of 6-hazari, eighty lakhs

Scanned by CamScanner

of dam as present, kettledrums, and banner; a robe and a farman were sent with the macebearer" (7th July 1675) [Maasir-i-Alamgiri, trans. by J. Sarkar, p. 88].

राजापूरच्या इंग्रजांची शिवाजीशीं मुलाखत

२३ व २५ मार्च १६७५ रोजीं राजापूरच्या कांहीं इंग्रज अधिकाऱ्यांनीं शिवाजी फोंड्याच्या वेढ्यास निघाला असतां वाटेंत त्याची भेट घेतली. त्या वेळीं शिवाजी पालखींत बसून आला होता [Shivaji And His Times 4th ed. Pp. 332-333; based on F. R. Surat, 88 Rajapur letter of 20th April 1675; Shivaji The Great Vol. II P. I Pp. 59-60; F. R. Surat Vol. 66, Fols. 45-48, Rajapore 20th April 1675].

१६७५ च्या अखेरीपासून जुलै १६७६ च्या काळांतील शिवाजीचें वास्तव्य

"From the end of 1675 to July 1676 Shivaji was at Satara or Raygad, and this is stated to have been the longest rest of his life." [Gazetteer of the B. P. Vol. I, Part II, p. 71; based on Grant Duff, p. 120].

शिवाजी व सुरतकर

ऑक्टो. १६७५ पासून पुढें दोनतीन महिने सुरतकर इंग्रजांना शिवाजीच्या स्वारीची भीति वाटत होती. परंतु रामनगरच्या कोळ्यांनीं शिवाजीच्या सैन्याला वाट न दिल्यानें त्याचें सैन्य औरंगाबादेकडे वळलें व त्या शहराजवळ त्या सैन्यानें मोगल सरदार कुतुबखान याचा धुव्वा उडविला [O. Corr. Vol. 35 No. 4062—Sur. to Co. ERS. Vol. II, p. 26, L. 55].

शिवाजीचा जंजिऱ्यास वेढा

शिवाजीचें (?) दंडाराजपुरीच्या किल्ल्याच्या वेढ्याचें काम झटून चालू होतें [F. R Sur. Vol. 107, F. fol. 68—9; Orme MSS; Vol. 114, Sect. 4, Pp. 91-92; ERS. Vol. II, p. 38, L-72].

शिवाजीचे लोक व कोल्हापूर

कोल्हापुरांतील शिवाजीच्या सैन्याच्या तुकडीनें तेथील विजापुरी सुभेदारास कैद करून पन्हाळ्यास पाठविलें व २००० लोक कोल्हापूरच्या रक्षणास ठेवले [F. R. Sur. Vol. 88, Pp. 95-97—Raybag to Bom.; ERS. Vol. II, Pp. 62-3, L-110].

१६७६

पालीचा महजर

पालीच्या महजराच्या खालीं ज्या लोकांचे शिक्के आहेत त्यांत प्रधानांच्या शिक्क्यांबरोबरच रघुनाथ नारायण हणमंत्याचाहि शिक्का आहे. त्यावरून सिद्ध होणाऱ्या गोष्टी अशा : (१) रघुनाथ हणमंते १६७६ च्या सुरवातीसच किंवा १६७५ च्या उत्तरार्धांत व्यंकोजीची नोकरी सोडून महाराष्ट्रांत आला. (२) कर्नाटकच्या शिवाजीच्या स्वारीचें राजकारण एक वर्ष आधीं शिजलें. (३) रघुनाथास जरी त्या वेळीं अमात्यपद मिळालें नसलें तरी त्याची प्रतिष्ठा शिवाजीच्या इतर प्रधानांच्या बरोबरीची होती. कर्नाटकचें राजकारण एक वर्ष आधीं शिजलें म्हणण्यास पुरावा म्हणजे बाळशास्त्री हरदासांच्या शिवाजीचरित्राच्या तिसऱ्या भागांत आलेलें शिवाजीचें व्यंकोजीस पत्र. या पत्रांत शिवाजी व्यंकोजीस कर्नाटकची स्वारी होण्यापूर्वीच त्यास तूं शेरखान वगैरे दक्षिणेंतील मुसलमानी सरदारांचा पाडाव कर असें सांगत आहे. व्यंकोजीच्या हातून हें काम होणार नाहीं अशी शिवाजीची खात्री झाली तेव्हां त्यानें कर्नाटकवर स्वतः स्वारी केली.

या महजरांतील खराडे-काळभोर वादाचा निकाल शिवाजीनें स्वतः पालीस येऊन खंडोबाचे देवालयांत बसून केला. तो निवाडा सांप्रदायिक विविध विषयांक ले. ९९ मध्यें आला आहे. त्यावर शिवाजीनें स्वहस्तें 'मोर्तबसुद' हीं अक्षरें लिहिलीं आहेत. [श्री रामदासी संशोधन खं. २, पृ. ११, ले. शंकर श्रीकृष्ण देव]

शिवाजी–बहादुरखान तह (?)

"The peace made between the Mogul and Shivaji was not a Bazar news, but was mentioned by the Subedar of Chaul himself. Shivaji was to pay an annual tribute of 400,000 pagodas and to keep 5000 horse in the Mogul service. It was reported that arrangements were being made to pay the first year's tribute and that 5000 horse had already left with Niraji Pundit. However, the negotiations about peace were soon broken off. Some affirmed that Shivaji refused to send Sambhaji as a hostage to the Mogul camp. Others thought that 'Bhadur Khan alone was responsible for the peace talks. The negotiations were not approved by the Emperor". [Orme MSS. 114. V. P. 74, 5th Dec. 1676, Cf. p. 78; 20th Dec. 1676; See Shivaji The Great, Vol. II, Part I, p. 179].

कर्नाटकच्या स्वारीवर जाण्यापूर्वी शिवाजी–बहादुरखान यांच्यांतील तहाबद्दल उलटसुलट बातम्या इंग्रजांच्या पत्रांत आहेत. तहाची वाटाघाट १६७५ पासूनच सुरू झालेली दिसते [ERS II, No. 63, p. 34, 13-2-1675; No. 72, 27-2-1675; No. 86, 13-5-1675; No. 97; 15-6-1675; No. 101, 1-7-1675; No. 104, 17-7-1675; No. 78, 25-3-1675; No. 107, 22-7-1675; No. 110, 7-8-1675; No. 194, 5-12-1676; No. 195, 5-12-1676].—ह्या तह निश्चित झाल्याचें ERS. II, L. 198 व L. २१२ वरून कळतें. मासीर-इ-आलमगिरीमध्यें पृ. ८८ वर अवरंगजेबानें ७ जुलै १६७५ त संभाजीस पांच हजारी पन्नास लाख दामाची मनसब व झेंडा दिल्याचें फर्मान आहे—हें फर्मान पुढें संभाजी मोंगलांस मिळाला त्या वेळीं दिलीरखानानें त्यास दिलें. [बुसातीनुस्सलातीन, पृ. ६७५; पाहा छत्रपति संभाजीमहाराज ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. ७८].

शिवाजी–आदिलशहा तह (जुलै १६७६)

कुतुबशाह तानाशहानें १६७६ जुलैंत वरील तह घडवून आणला [ERS. II, p. 94; Rajapur 24th July 1676];—पण तो लवकरच मोडला [ERS. II p. 114 मुंबई पत्र १९ मार्च १६७७]—वरील दोन्ही आधार बेंद्र्यांच्या 'गोवळकोंड्याच्या कुत्बशाही' मध्यें पृ. १२० वर आहेत.

१६७७

शिवाजी–रामदास भेटीचा उल्लेख

शिवाजी शिवथरला रामदासस्वामीस भेटावयास गेल्याचा उल्लेख [प. सा. सं. १९७१, १९७२].

शिवाजीनें व्यंकोजीचा मुलूख घेतला

शिवाजीनें जिंजीचा किल्ला घेतला. मदुरा नायकाच्या मुलखांतून तंजावरापासून ९ मैलांवर कावेरीतीरीं आला. नंतर व्यंकोजीचा जिंजीकडील मुलूख काबीज करून तो उत्तरेस आपल्या राज्याकडे निघाला. [Historical Miscellany—Jesuit Letters Pp. 10-11; प. सा. सं. क्र. १९२०].

शिवाजी–कुत्बशहा तह

या तहाची थोडीशी माहिती शिवाजीचें मालोजी घोरपड्यास पत्र; दाग र. पृ. ३१९–२३, २२ सप्टें १६७७ चा अहवाल; ऑर्म, भा. २६८, पृ. १–११ यांत आहे. हे आधार 'गोवळकोंड्याची कुत्बशाही' या ग्रंथांत पृ. १२१ वर आहेत.

मोगलांविरुद्ध दाक्षिणात्यांची जूट

या जुटीची त्याचप्रमाणें मोगल विरुद्ध इतर दक्षिणियांच्या युद्धाची व दक्षिणियांच्या आपापसांतील झगड्याची हकीकत बेंद्र्यांच्या 'गोवळकोंड्याची कुत्बशाही'मध्यें पृ. १२२–२७ वर आली आहे.

भागानगरास जातांना शिवाजीबरोबरचें सैन्य

१२,००० पायदळ व २४००० घोडदळ

[मालोजी घोरपड्यास शिवाजीचें पत्र, सरस्वती मंदिर मासिक, इतिहासमंजरी, पृ. ९७; पाहा गोवळकोंड्याची कुत्बशाही पृ. १२१].

कर्नाटक स्वारी

शिवाजी रायगडाहून जानेवारी १६७७ त निघाला व फेब्रुवारींत हैद्राबादला पोहोंचला. कुतुबशहाशीं तह करून तो मार्च १६७७ त कृष्णेच्या दक्षिणेस निघाला [Shivaji And His Times, 4th ed. Pp. 274-75, 280]. —त्यानंतर कर्नूल, निवृत्तिसंगममार्गें तो श्रीशैल येथें गेला. तेथें २४ मार्च ते १ एप्रिल १६७७ पर्यंत राहून नंतर अनंतपूर, नंदीयाळ, कडप्पा, तिरुपतिमार्गें तो मद्रासजवळील पेद्दोपोलम् येथें मेच्या पहिल्या आठवड्यांत पोहोंचला. तेथून त्यानें ५०० घोडेस्वाराची एक तुकडी कांजीवरम्मार्गें ९ मे रोजीं जिंजीला पाठविली. त्या तुकडीच्या सेनापतीनें जिंजीच्या किल्ल्याचा मुख्य नसीर महंमद खान याचें मन वळवून कांहीं रकमेच्या व अर्धा लाख जागिरीच्या मोबदल्यांत १३ मे रोजीं जिंजीचा किल्ला आपल्या स्वाधीन करून घेतला. हें ऐकतांच शिवाजी जिंजीस आला व पूर्वी दिलेल्या वचनाप्रमाणें किल्ला गोवळकोंडेकरांस न देतां त्यानें स्वतःच घेतला. [Martin II, 93; S. B. p. 91]—राथाजी नलगे यास जिंजीच्या किल्ल्याचा कारभार सांगितला व आजूबाजूच्या मुलुखाचा कारभार शिवाजीनें विठ्ठल पिलदेव अत्रे गरुडकर यास सांगितला [ए. क. ब. ८१]. —जिंजीहून शिवाजी २३ मे रोजीं वेलूरला गेला व तेथील किल्ल्यास त्यानें वेढा घातला. किल्लेदार अबदुल्लाखानाच्या पराक्रमामुळें वेढा बरेच दिवस चालला. तेव्हां नरहरी रुद्र (सबनीस) याच्याजवळ २००० घोडेस्वार व ५००० पायदळ ठेवून व त्याजवर वेढ्याचें काम सोंपवून शिवाजी स्वतः २० जूनच्या सुमारास शेरखान लोदीशीं लढण्यास दक्षिणेकडे निघाला. [९१ क. ब. ८१; स. ब. पृ. ९१]—विजापुरी कर्नाटकाचा मुख्य सरदार शेरखान लोदी याची व शिवाजीची तिरुवाडी येथें २६ जूनला लढाई झाली. लोदीचा पराभव होऊन तो अकाल यकाच्या जंगलांत पळाला. मराठ्यांनीं तेथून हांकून देतांच २७ जूनला त्यानें भुवनगिरीच्या किल्ल्याचा आश्रय घेतला. शिवाजीनें भुवनगिरीस वेढा घातला. ३० जूनला त्यानें व्हालदौर, तेवेनापट्टणम् हे शेरखानाचे किल्ले घेतले. तेव्हां ५ जुलै रोजीं लोदीनें शरणागति पत्करली व शिवाजीशीं तह केला. [Martin 103-133] —१२ जुलै रोजीं शिवाजीचें तिरुमलवाडी येथें आगमन झालें. पावसाळ्यासाठीं तेथेंच त्याच्या सैन्याचा तळ पडला. त्यानंतर व्यंकोजी प्रकरण झालें. व्यंकोजीप्रकरणानंतर शिवाजीनें २७ जुलै रोजीं तिरुमलवाडीचा तळ हालविला व वलिगंडपुरम् व तुंदुमगुरटी येथें कांहीं काळ थांबून तो वृद्धाचलम् येथील शिवालयांत १ ऑगस्टच्या सुमारास आला. [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 289]— २२ सप्टेंबरला शिवाजी वनिक्रमवाडी येथें होता. याच सुमारास त्यानें पोर्टो नोव्हो काबीज करून दक्षिण अर्काट जिल्हा आपल्या ताब्यांत आणला. ऑक्टोबरमध्यें आरणी व उत्तर अर्काट जिल्ह्यांतील इतर कांहीं किल्ले त्यानें घेतले [F. R. Fort St. George, Vol. 27; Love's Vestiges I 371, 357] —नोव्हेंबरमध्यें व्यंकोजीचा कोलार, बंगळूर, होसकोट, बाळापूर, शिरें वगैरे मुलूख घेतल्यावर [F. R. Surat 107; S. B. p. 91] शिवाजीनें संताजीस (शाहजीचा अनौरस पुत्र) जिंकलेल्या कर्नाटकांतील मुलुखाचा मुख्य सुभेदार नेमलें व रघुनाथ नारायण हणमंते यास त्याचा सल्लागार व मुजुमदार केलें. जिंजी हें त्यानें कर्नाटकांतील मुख्य ठाणें केलें. [स. ब. पृ. ९१. व जे. श.]—नोव्हेंबर १६७७ त शिवाजी कर्नाटकांतून परत फिरला व म्हैसूरला आला. जानेवारी १६७८ त त्यानें म्हैसूर सोडलें व तो धारवाड जिल्ह्यांतील लक्ष्मेश्वरला

आला. वाटेंत त्यानें कोप्पळ, गदग हीं ठिकाणें लुटलीं व काबीज केलीं. तेथील देसाई खानगौडा हा पळून गेला. त्यानंतर जानेवारीच्या मध्यास शिवाजीनें बंकापूर काबीज केलें. तेथून शिवाजी बेळगांव जिल्ह्यांतील संपगांव येथें आला. [स.ब.पृ. ९२; चिटणीस ब. पृ. १४२]. बेलवाडी येथें तेथील विधवा देसाइणीनें शिवाजीचे वाहतुकीचे बैल लुटून नेले. तेव्हां शिवाजीनें तिच्या किल्ल्यास वेढा घातला. २७ दिवस तिनें तो शूरपणानें लढविला. परंतु अखेरीस सावित्रीबाईस किल्ला शिवाजीच्या स्वाधीन करावा लागला व ती स्वतः शत्रूकडून कैद केली गेली. [O. C. 4314; 91 Q. B. 83]—शिवाजीस कमीपणा आल्याचे इंग्रजांचे उद्गार. [F. R. Surat 107, 28 Feb, 1678]. —या प्रसंगानंतर तोरगळमार्गें शिवाजी एप्रिल १६७८ त पन्हाळ्यास आला व मे–जूनमध्यें रायगडास पोहोंचला.–शिवाजीचें युद्धकौशल्य—(अ) "With a Success as happy as Caesar's in Spain, he came, saw and overcame, and reported so vast a treasure in Gold, Diamonds, Emeralds, Rubies and wrought coral that have strengthened his arms with very able sinews to prosecute his further victorious designs" [H. Gary to Co. dated Bombay, 16 Jan. 1678; O. C. 4314]. (ब) "He is at present before Bancapore, two other very strong Ghurrs or Rocks, which soe soon as he hath taken in being no less dexterous threat, than Alexander the Great was, for the agility of his winged men (himself terming birds) he took in lesse than 8 months time from the Mogull.." [B. P, Unav. Vol. VII, p. 70, O. C. 4304; Bombay to London by H. Gary 16th Jan. 1678] —शिवाजीच्या कर्नाटकांतील राज्यव्यवस्थेसंबंधीं जेझुइटांचे उद्गार—"With this pre-vision, he applied all the energy of his mind, and all the resources of his dominion to the fortification of the principal towns. He constructed new ramparts around Jinji, dug ditches, erected towers, created basins, and executed all these works with a perfection, which European art would not have denied" [Andre Freire S. J. in Mission du Madure iii. 271]—शिवाजीच्या सैन्यव्यवस्थेबद्दल फ्रेंच वकील जर्मेनचे उद्गार—"His camp is without any pomp and unembarassed by baggage or women. There are only two tents in it, but of a thick, simple stuff and very small,—one for himself and the other for his minister. The horsemen of Sivaji ordinarily receive two pagodas per month as pay. All the horses belong to him and he entertains grooms for them..ordinarily there are three horses for every two men, which contributes to the speed which he usually makes. This chief pays his spies liberally, which has helped his conquests by the correct information which they give" [Description by M. Germain, who visited Shivaji's camp on the. Kolerun, Martin, II, 113, 119]—शिवाजीच्या कर्नाटकांतील सैन्यानें केलेल्या लुटीबद्दल परकीयांची तक्रार—"Such works necessarily exhausted his treasure. He compensated himself by universal pillage in the country, whose riches were hoarded in the citadels. His orders were carried out (with) such rigour and barbarity that most of the inhabitants sought safety in exile. Those who could not leave their homes are still groaning under this iron yoke, which makes them forget all past evils, and sighing for the arrival of Mughals, whom they are disposed to join to crush the new despot. Such is the state of desolation that prevails in the

kingdoms of Gingi and Vellore" [La Mission Madure III, Pp. 272-73].

तंजावर स्वारीचें ग्रँट डफनें केलेलें वर्णन

इ. स. १६७६ च्या शेवटीं शिवाजी ३०,००० घोडेस्वार व ४०,००० पायदळ घेऊन गोवळकोंड्यास निघाला. त्यापूर्वीं कुतुबशहाशीं मोगल व विजापुरकर यांविरुद्ध त्यानें तह केला. कुतुबशहा शिवाजीस मदत करण्यास कबूल झाला. एक महिना हैद्राबाद येथें राहून शिवाजीनें दक्षिणेकडे कूच केलें. मार्चमध्यें कर्नूळच्या खालीं २५ मैलांवर निवृत्ति-संगम येथें त्यानें कृष्णा ओलांडली. त्याचें मुख्य सैन्य कडापाकडे गेलें व तो स्वतः कांहीं घोडेस्वार घेऊन कर्नूळच्या पूर्वेस श्रीशैलमल्लिकार्जुनाच्या दर्शनास गेला. तेथें १२ दिवस राहून तो दामलचेरी खिंडींतून, कर्नाटक पाईन-घाटांत उतरलेल्या आपल्या सैन्याला जाऊन मिळाला. अवजड सामान तेथेंच ठेवून तो पुढें निघाला. मेच्या पहिल्या आठवड्यांत तो मद्रास मागें टाकून विजापुरकरांच्या ताब्यांतील जिंजीस पोहोंचला. रघुनाथपंत हणमंते याच्या-करवीं झालेल्या कराराप्रमाणें जिंजीचा किल्लेदार अंबरखान याचे पुत्र रूपखान व नझीर महमद यांनीं जिंजी त्याच्या स्वाधीन केली. रामाजी नलगे याला शिवाजीनें तेथील हवालदार नेमलें. विठ्ठल पीलदेव गरूडकर याच्याकडे आजूबाजूच्या जिल्ह्यांचा कारभार सोंपविला. महाराष्ट्रांतील राज्यपद्धतीचे व वसुलाचे नियम तेथें लागू करण्यांत आले. नंतर त्रिनामल्लीचा सरदार शेरखान याच्याशीं लढाई होऊन खानाचा पराभव झाला. शिवाजीच्या राहिलेल्या सैन्यानें नरहरी बल्लाळ याच्या हाताखालीं वेलूरच्या किल्ल्यास वेढा दिला. जवळच्या साजरा व गोजरा टेकड्यांवरून तोफांचा मारा करून तो काबीज करण्यांत आला. त्यानंतर कर्नाटकगड, जगदेवगड, महाराजगड काबीज झाले. १६७७ च्या शेवटीं कोलार, बंगलोर, होसकोट, शिरा हीं ठिकाणें शिवाजीनें काबीज केलीं. नंतर परत फिरतांना बेल्लारीजवळ सावित्रीबाई देसाइणीशीं शिवाजीचा झगडा झाला. कोप्पळ घेऊन तोर-गळला मुक्कामास आला. १८ महिन्यांनीं शिवाजी रायगडास (पावसाळ्यापूर्वीं) परतला.

शिवाजीबरोबर कर्नाटकस्वारीवर निघालेली मंडळी [सभासद बखर]

शिवाजीनें कर्नाटकच्या स्वारीवर निघतांना रघुनाथ नारायण व जनार्दन नारायण हणमंते यांस बरोबर घेतलें [पृ. ६७]—तानाशाह-शिवाजी यांच्या दादमहालांतील भेटीच्या समयीं शिवाजीबरोबर जनार्दन नारायण, प्रल्हाद निराजी, सोनाजी नाईक दौलतबंकी, बाबाजी ढंढेरे हजर होते. महालाखालीं रघुनाथ हणमंते व हंबीरराव मोहिते उभे होते [पृ. ६८].

शिवदिग्विजय : शिवाजीनें स्वारीवर निघतांना केसोपंत, निळोपंत, गंगाधरपंत, बाळाजी आवजी चिटणीस व हंबीरराव सेनापति यांस बरोबर घेतलें [पृ. २९७]—शिवाजी-तानाशाह भेटी-समयीं वरील मंडळीशिवाय रघुनाथ हणमंते, प्रल्हाद निराजी, दत्ताजी त्र्यंबक, निळो मोरेश्वर व आनाजी रंगनाथ ही मंडळी होती. [पृ. २९८] —स्वारीची पूर्वतयारी करण्यासाठीं रघुनाथ हणमंत्यास शिवाजीनें भागानगरास पाठविलें व शिवाजीच्या आधीं तो भागानगरास पोहोंचला [पृ. २९६].

चिटणीस बखरींतील हकीकत शिवदिग्विजया-प्रमाणें आहे [पृ. २८०-२८२].

एक्या. क. बखरींतहि वरील व्यक्तींचींच नांवें आलीं आहेत [पृ. १३४-३६, क. ७६, ७७, ७८].

कर्नाटकच्या स्वारींत निळो मोरेश्वर व रामचंद्रपंत अमात्य शिवाजीबरोबर होते काय ?

शिवाजीनें कर्नाटकच्या स्वारींत तेथील कांहीं मुलूख जिंकून आपले सुभेदार-हवालदार

वगैरे नेमले. त्यांना शिवाजीकडून आलेल्या हुकमांचीं जुलै १६७७ चीं पत्रें राजवाड्यांच्या आठव्या खंडांतील पत्र क्र. ३३, ३४, ३५, ३६ हीं आहेत. हींच पत्रें बावडा दफ्तरांत आलीं आहेत. वास्तविक तीं त्यांत येण्याचें कारण नव्हतें. तीं आलीं यावरून असा तर्क होतो कीं, निळो मोरेश्वर व रामचंद्रपंत अमात्य यांना शिवाजीनें पेशवे व मुजुमदार यांचे अनुक्रमें मुतालिक म्हणून स्वारींत बरोबर घेतलें असावें. अर्थात् हा तर्कच आहे. पत्रांवर मोरोपंताचा शिक्का आहे. रामचंद्रपंतास नेल्याचें कोणत्याच बखरींत आलेलें नाहीं. निळो मोरेश्वरास नेल्याचें मात्र श्रीशिवदिग्वजयकारानें दिलें आहे [पृ. २९८].

जनार्दनपंडित कर्नाटकच्या स्वारींत होता काय ?

शिवाजीचा जनार्दनपंताला एकोजी राजाच्या ताब्यांतील मुलूख घेण्यास पाठविण्याचा बेत असल्याचा उल्लेख English Records on Shivaji, Part II, पत्र २४१, पृ. १३२ वर आहे. यावरून जनार्दनपंत कर्नाटक-स्वारीच्या वेळीं शिवाजीबरोबर असल्याचें ठरतें.

मोरोपंत पेशवे कर्नाटकच्या स्वारींत होते किंवा नाहीं ?

मोरोपंत पेशवे कर्नाटकच्या स्वारींत नव्हते याला आधार ERS, Part II, L. 235, 237 Pp. 128, 129 हा होय. २७ जून १६७७ च्या पहिल्या पत्रांत मोरोपंत थोड्याच दिवसांपूर्वी सालेरला गेल्याचें व तेथून रायरीस परतल्याचें आलें आहे. ६ जुलै १६७७ च्या दुसऱ्या पत्रांत मोरोपंत कल्याण–भिवंडी किंवा मुंबईच्या आसपास असल्याचा उल्लेख आहे.

रघुनाथ हणमंते शिवाजीबरोबर कर्नाटकास गेला होता काय ?

रघुनाथपंत शिवाजीबरोबर कर्नाटकच्या स्वारीवर न जातां मागून गेला, असें इंग्रजी पत्रांतील उल्लेखावरून ठरतें. [Nellor Ramana's letter to Governor of Madras, 27th July, 1677; See Shivaji And His Times, 4th ed. Pp. 286-87; Shivaji The Great, Vol II, Part I, Pp. 247-48].

शिवाजीच्या कर्नाटक स्वारीचा बेत केव्हां ठरला ?

"Baron stopped for some time at Rajapur, where he had friendly interviews with his principal minister, understood therefore his ambition on the Karnatak, and arrived at Surat on 26th Aug., 1675 after a voyage of three months" [A French letter from Surat dated20-12-1675;Kaeppelin, op. cit, 155; See Tamilham in the 17th century by R. Sathianathaier, 1956, Pp. 107-109].

शिवाजीच्या कर्नाटकस्वारीची कल्पना प्रथम कोणीं काढली ?

रघुनाथपंत हणमंते हा १६७६ च्या सुरुवातीस शिवाजीला तो साताऱ्यास आजारी असतांना भेटला असावा असें म्हणतात. १ फेब्रु. १६७६ च्या पालीच्या महजरास रघुनाथपंत हणमंते हजर असल्यानें १६७६ च्या सुरुवातीस तो शिवाजीकडे होता हें निश्चित. परंतु तर्क असा आहे कीं, १६७५ त व्यंकोजीनें तंजावरावर स्वारी करण्यापूर्वींच तो शिवाजीकडे आला असावा. तंजावरच्या स्वारींत रघुनाथपंताचा हात असल्याचा किंवा तंजावरच्या राज्याचें एखादें प्रधानपद त्याला मिळाल्याचा उल्लेख कोठेंहि आढळत नाहीं. २० डिसेंबर १६७५ च्या सुरतेच्या एका पत्राप्रमाणें पाहतां (Kaeppelin, Op. Cit, 155) बॅरॉनला ऑगस्ट १६७५ त शिवाजीच्या कर्नाटक स्वारीचा बेत कळला. सत्यनाथ अय्यरांच्या मतें रघुनाथपंत येण्याच्या बऱ्याच आधीं कर्नाटकस्वारीचा बेत शिजल्याचें वरील पत्रावरून दिसतें. यावरून रघुनाथानें त्या स्वारीची कल्पना मांडली नसावी असें ठरतें.

मार्तिनच्या मतें (Sen's, foreign B. of Shivaji, p. 291) मादण्णानें ही कल्पना काढली, तर मद्रासचा इंग्रज गव्हर्नर लँगहॉर्नच्या मतें गोवळकोंड्याच्या राजानें (म्हणजेच मादण्णानें) जिंजी, वेलूर वगैरे घेण्यासाठीं शिवाजीला मदतीस बोलावलें [English Records on Shivaji, II, p. 125].—मार्तिन किंवा लँगहॉर्न यांना शिवाजीकडील खाजगी माहिती बरोबर असणें कठीण. रघुनाथपंत १६७५ मध्येंच शिवाजीकडे आल्याचें धरल्यास त्यानें कर्नाटकस्वारीची कल्पना शिवाजीपुढें मांडण्याची एक शक्यता आहे.

[वरील सर्व मुद्दे श्रीसत्यनाथ अय्यर यांच्या Tamilham In The 17th Century ग्रंथांतील पृ. १०७–१०९ वरून घेतलें आहे.]

शिवाजी कर्नाटकच्या स्वारीवर केव्हां निघाला?

जेधे शकावलीवरून शिवाजी जाने. १६७७ मध्यें कर्नाटकस्वारीसाठीं रायगडाहून निघाला असें इतिहासकार समजत होते. परंतु २ व ६ ऑक्टो. १६७६ च्या इंग्रजी पत्रांतून आलेल्या माहितीप्रमाणें शिवाजी ऑक्टो. १६७६ मध्यें निघाला असें धरावें लागतें. २ ऑक्टोबरच्या पत्रांत शिवाजी दक्षिणेकडे किनाऱ्याच्या बाजूस गेला असून होनावर वगैरे बंदरें जिंकण्याचा त्याचा बेत आहे असें आलें आहे. ६ ऑक्टो. च्या पत्रांत पहिल्या पत्रांतील बातमी खोटी असून, शिवाजी वर घाटाकडे गेला आहे व त्यानें बेळगांव व Wayem Rayim या किल्ल्यांना वेढा घातला आहे, असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें विजापुरकरांच्या छातींत धडकी भरेल अशा धाडी तो त्यांच्या राज्यांत घालीत आहे व दोन किल्ल्यांना त्यानें वेढा घातला आहे इत्यादि बातम्या Orme च्या टिपणांत आल्या आहेत [English Records On Shivaji, Part II, Letter Nos. 185; 186]—इंग्रजांना रायगडाहून बातमी पोहोंचण्यास १५ दिवस लागतात असें धरलें तर शिवाजी सप्टेंबरमध्यें रायगडाहून निघाला असावा असें वाटतें. त्या वर्षीचा दसरा सप्टेंबरमध्यें येत असल्यानें शिवाजी दसऱ्याच्या सुमुहूर्तावर रायगडाहून निघणें बरेंच संभवनीय आहे. मात्र त्याचा अर्थ असा होतो कीं, शिवाजी वरघाटीं जाऊन परत साताऱ्यास [शिवाजी निमसोड मायणीवरून गेल्याचें मराठी पत्र] आला व तेथून मग भागानगरास गेला.

अशा रीतीनें ऑक्टोबरमध्यें शिवाजी स्वारीवर निघाल्याचें धरलें तर प्रश्न असा कीं, फेब्रुवारीमध्यें भागानगरास पोहोंचेपर्यंत मध्यंतरींच्या चार महिन्यांत शिवाजी काय करीत होता? या स्वारीच्या आधीं शिवाजी पाटगांवला जाऊन त्यानें मौनीबुवांचें दर्शन घेतल्याचें एक्या. क. बखरींत आलें आहे. तसें घडणेंहि शक्य आहे. शिवाजी बेळगांवला गेल्याचें खरें धरलें तर पाटगांवला जाणें साहजिक आहे. दुसरा तर्क असा कीं, पेडगांवीं स्वतः जाऊन शिवाजीनें बहादुरखानाशीं तहाच्या वाटाघाटी केल्या असणें शक्य आहे. परंतु जी सभासद बखर शिवाजीनें बहादुरखानाशीं सख्य केल्याचें सांगते, त्याच बखरींत शिवाजीनें निराजी राहूजीस पेडगांवीं पाठविल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. यावरून शिवाजी तेथें गेला नव्हता हें सिद्ध होतें. वर उल्लेखिलेल्या इंग्रजांच्या पत्रांत शिवाजीनें बेळगांवशिवाय आणखी दोन किल्ल्यांना वेढा घातल्याचा उल्लेख आहे. त्या वेढ्यांत व त्याचप्रमाणें विजापुरकरांच्या मुलखांत धुमाकूळ घालण्यांत शिवाजीचे दोनतीन महिने सहज खर्च होणें शक्य आहे.

कर्नाटकावरील स्वारींत शिवाजीनें केलेला कुतुबशहाचा विश्वासघात

कुतुबशहाशीं केलेल्या तहांतील अटी मोडून शिवाजीनें त्याचा विश्वासघात केल्याचें विल्क्स सांगतो. [History of Mysore, Vol. I, p 51].

Scanned by CamScanner

शिवाजी कर्नाटकांतून रायगडास केव्हां आला?

मे १६७८ त शिवाजी गदगहून रायगडास आल्याचें जेधे शकावली सांगते. इंग्रजी पत्राप्रमाणें एप्रिल १६७८ त शिवाजी पन्हाळ्यास आला [ERS. II No. 292, 8-4-1678; No. 296, 5-5-1678]—पन्हाळ्याहून रायगडास जातांना १० मेला इंग्रजांस शिवाजी राजापुरीं भेटला व पंधरावीस दिवसांनीं पुनः पन्हाळ्यास भेटण्याचें त्यानें त्यांना आश्वासन दिलें [ERS. II No. 328, 12-9—1678]—त्यानंतर वर्षभर शिवाजी पन्हाळ्यास होता [ERS. No. 303, 20-6-1678; No. 341, 6-11-1678; No. 343, 12-11-1678 and 2-12-1678; F. R. Vol. 39 Carwar; ERS. No. 322, 12-8-1678].

१६७८

शिवाजीच्या मेव्हण्याचें त्याच्याविरुद्ध कारस्थान (?)

मार्तिनच्या रोजनिशींतील ऑगस्ट १६७८ च्या अहवालांत, शिवाजीच्या मेव्हण्यानें त्याच्याविरुद्ध दगाबाजीचें एक कारस्थान मोगलांच्या संमतीनें करण्याचा घाट घातला होता, परंतु शिवाजीनें तो वेळींच ओळखून त्यास कैद केलें व त्याचे डोळे काढले, असें आलें आहे [प. सा. सं. खंड ३ क्र. २७६७, पृ. १३६; FBS. p. 324; छत्रपति सं. म. ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. १२७].

शाहअलम दक्षिणचा सुभेदार म्हणून केव्हां आला?

अवरंगजेबनाम्याप्रमाणें १८-९-१६७८ ला शाहअलम दक्षिणेस रवाना झाला. [औनामा खं. ८ पृ. ७७] तो डिसेंबरच्या सुरुवातीस अवरंगाबादेस होता [F. C. Sur. Vol. 107 (1678), p. 165, Cho. to Sur. 7-11-1678; ERS. II, No 355, p. 198, 10-3-1679].

१६७९

जिझिया कराबाबत अवरंगजेबास लिहिण्यांत आलेल्या पत्रांचे जनक कोण?

हा महत्त्वाचा लेख श्री. भास्कर वामन भट यांनीं राजवाडे संशोधन मंडळ ग्रंथमाला, ग्रंथ १७, ऐतिहासिक लेख, चर्चा, भाग ३ च्या पृ. ११७ ते १३४ वर लिहिला आहे.

वाकसकरांनीं आपल्या सभासद बखरींत जालन्याच्या लुटीसंबंधीं दिलेली जास्त माहिती

ही अधिक आलेली म्हणून श्री. वाकसरांनीं उल्लेखिलेली माहिती शिवाजीच्या जालन्याच्या लुटीसंबंधानें असून, ती सानेसंपादित प्रतापगड प्रतींत आली आहे असें त्यांनीं म्हटलें आहे [कृष्णाजी अनंत सभासदाची बखरकथित छत्रपति श्रीशिवप्रभूचें चरित्र—सं. वि. स. वाकसकर, आ. १ ली. १९५७, पृ. ८८-८९, तळटीप]—सान्यांच्या सभासदबखरीच्या दुसऱ्या आवृत्तींत ही माहिती नाहीं. बहिरजी नायकानें शिवाजीस जालन्याहून पट्टागडास जाण्यांत मदत केल्याची हकीकत या अधिक आलेल्या भागांत आहे. कदाचित् ही माहिती मागाहून कोणीतरी सभासदबखरींत घुसडली असावी.

संभाजीवर तो पन्हाळ्यास असतां नजर ठेवण्यासाठीं शिवाजीनें नेमलेले सरदार

सभासदानें जनार्दन नारायण, सोनाजी नाईक बंकी व बाबाजी नाईक ढंढेरे अशीं नांवें दिलीं आहेत [पृ. ८१]—चित्रगुप्तानें सोमाजी नाईक व बाबाजी नाईक खडा अशीं नांवें दिलीं आहेत [पृ. १६१].

शिवाजीसंबंधीं एक अफवा

"अवरंगजेब सर्व बाजूंनीं युद्धांत गुंतलेला पाहून शिवाजी सुरतेवर व दुसरा एक राजा बऱ्हाणपूरवर चालून येत आहे.

शिवाजी (सुरतेच्या) आसपासच्या मुलखांत जाळपोळ व लुटालूट करीत खालीं किनाऱ्याकडे उतरला आहे" [फ्रायर भाग ३, पृ. १६१-२; पाहा प. सा. सं. ले. २२०४].

१६८०

शिवाजीचें मृत्युपत्र (?)

"The officers to whom Shivaji had given the paper gave the

Government to Raja Ram. The other chiefs were averse to this measure, and joined Sambhaji." [ए. क. ब. फॉरेस्ट प्रत कलम ९०]

शिवाजीचा शापानें मृत्यु (?)

"शिवाजीनें जालना प्रांतावर स्वारी केली त्या वेळीं त्याच्या नियमाविरुद्ध त्याच्या शिपायांनीं जान महमद नांवाच्या एका साधूच्या अनुयायांस फार छळलें. असें म्हणतात कीं, त्याच्या शापानें शिवाजी आजारी पडून मृत्यु पावला". [बुंदेल्याची बखर, १९२० भाषांतरकार—पां. न. पटवर्धन पृ. २४].

शिवाजीचा सोयराबाईकडून विषप्रयोगानें मृत्यु झाल्याचा उल्लेख

(१) प. सा. सं. २२८६ (२) शिवदिग्विजय (३) कुलाबा गॅ. पृ. ३७३ (४) सोयराबाईवर संभाजीनें शिवाजीला विष दिल्याबद्दलचा आरोप केल्याचा उल्लेख [रायगडची जीवनकथा पृ. ७४]. हा उल्लेख दाग र. १६८०, पृ. ७२४–२९, नवंबर २ (न्यू) २३–१०–१६८० मध्येंहि आला आहे [पाहा छत्रपति सं. म. पृ. १४५]

शिवाजीला विषप्रयोग झाल्याच्या अफवा

(१) संभाजीनें शिवाजीस विषप्रयोग केल्याची अफवा इंग्रजांच्या जाने. १६७६ च्या पत्रांत आहे [ERS. II, L. 139, p. 78 Bom. to Sur.].

(२) शिवाजीला त्याच्या दुसऱ्या बायकोकडून (सोयराबाईकडून) विषप्रयोग झाल्याची अफवा [दाग रजि., १६८०., पृ. ७२४–२९, नोव्हें. २ (न्यू) २३–१०–१६८०; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज—वा. सी. बेंद्रे पृ. १४५].

(३) संभाजीनें शिवाजीस विष घातल्याची बातमी सुरतकर इंग्रजांच्या पत्रांतहि आहे [F. R., O. C. Vol. 36, No. 4175, Surat to Co. 2-2-1676; छत्रपति सं. म. ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. ११७].

(४) शिवाजीच्या न्हाव्यानेंच शिवाजीस विष घातल्याची अफवा [ERS. II, No. 152 p. 84, Sur. to Co. 7-4-1676].

महाबतखानाबरोबर दक्षिणच्या स्वारीवर कोण होते ?

रावकरणाचा मुलगा राव रूपसिंग, किशनसिंगाचा मुलगा राजा अमरसिंग, महाबतखानाचा भाऊ दिलीर हिम्मत व त्याचा पुतण्या सुहराव हे महाबतखानाबरोबर होते [मासिर-इ-अलमगिरी संपा. सरकार, पृ. ६६].

संकीर्ण

शिवाजीच्या आयुष्याचे प्रमुख विभाग

शिवाजीमहाराजांची हयात शुक्रवार तारीख १९ फेब्रु. १६३० पासून शनिवार तारीख ३ एप्रिल १६८० पर्यंत १८३०६ दिवस होते. त्याचे प्रमुख विभाग असे—(१) १६३०—३६ (२) १६३६—४१ (३) १६४१—४९ (४) १६४९—५६ (५) १६५६—६५ (६) १६६५—७० (७) १६७०—७४ (८) १६७४—७६ (९) १६७७—७८ (१०) १६७९—८० या विभागांतील महत्त्वाच्या गोष्टी : (१) जन्म व बालपण (२) पुण्याच्या जागिरींत गेलेले दिवस (३) लहानपणचे स्वराज्यासंबंधींचे प्रयत्न (४) आरंभींच्या मोहिमा (५) पुढील मोहिमा आणि आदिलशाह व मोगल यांचे केलेले पराभव (६) मोगलांशीं तह (७) स्वराज्यांतील गमावलेला मुलूख परत घेण्याचे प्रयत्न (८) राज्याभिषेक (९) दक्षिणची स्वारी (१०) जीवनांतील शेवटचा काल.

पुरंधरावर तोफा ओतण्याची शिवाजीची योजना

पुरंधरावर तोफा ओतण्याचें काम शिवाजीनें चालू केलें होतें. [प. सा. सं. ले. १०५३].

शिवाजीच्या तोफखान्यासंबंधीं उल्लेख

हा महत्त्वाचा उल्लेख प. सा. सं. २०६८ मध्यें म्हणजे इंग्रजी पत्रांत आहे.

शिवाजीनें पुष्कळ फिरंगी पदरीं ठेवल्याचा उल्लेख

हा उल्लेख Storia-Do-Mogor ii मध्यें पृ. १३५-३६ वर आहे.

शिवाजीच्या पदरीं पोर्तुगीज असल्याचा उल्लेख

प. सा. सं. १०४७

शिवकालीन आदिलशाही

हिंदूंना बुद्धिपुरस्पर खालीं दाबून टाकून, मुसलमानी धर्माचें वर्चस्व वाढविण्याचे विजापूरच्या सुलतानांचे प्रयत्न नेहमीं चालू असत. द. वि. आपटे म्हणतात कीं, सुलतान महमद आदिलशहाच्या कारकीर्दींत विजापूर दरबारांत दोन पक्ष होते. एक हिंदूंना समतेनें वागवावें असें म्हणणारा व दुसरा हिंदूंची सर्व दृष्टींनीं खची करावी असें म्हणणारा. महमदशहाच्या कारकीर्दींत दुसऱ्या म्हणजे कडव्या पक्षाचें वर्चस्व विजापूर दरबारांत निर्माण झालें. त्या पक्षाची राजनीति मुसलमानांना जेते या नात्यानें सर्व सवलती मिळाव्या व हिंदूंना हिंदु म्हणून कमी मानण्यांत यावें, अशी होती. या

म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ आपट्यांनीं महंमद आदिलशहाच्या नियमांपैकीं ७, २१, २२, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ५१, ५२, ५३ या क्रमांकांचे नियम उद्धृत केले आहेत [ऐतिहासिक स्फुट लेख भाग २, प्रकरण ७]. विजापूरच्या राज्यांत हिंदूंना दडपण्याचें सत्र कायदेशीरपणें अमलांत आणलें जाई, याला फारसी पुराव्याचाच आधार आहे. सर यदुनाथ म्हणतात,

"Busatin-us-Salatin, 350-55, frankly describes in detail how the Hindus were depressed as a deliberate policy of the state of Bijapur in the palmy days of Muhammad Adil Shah" [Shivaji And His Times 4th ed. p. 32, Footnote]. विजापुरकरांच्या जुलमाचें एक उदाहरण देण्यासारखें आहे. मिरजेच्या पलीकडील कृष्णाकांठच्या ऐनापूर गांवच्या मधपा या पाटलाचें व शेजारच्या कुडची गांवच्या मुसलमानांचें वैर आलें. त्या वेळीं एका ब्रिग्रीनें नदींत जीव दिला. ही गोष्ट विजापुरास कळतांच मधपाला हत्तीच्या पायीं देण्यांत आलें, त्याच्या दोन मुलांना ठार मारण्यांत आलें व त्याचें इनाम जप्त करण्यांत आलें. सारांश, मुसलमानांना जेते या नात्यानें विशिष्ट हक्क कांहीं प्रसंगीं महमदशहाच्या कारकीर्दींत मिळत होते.

[वरील माहिती भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, जून १९२२, मधील द. वि. आपट्यांच्या लेखांत आहे.]

गीसुदिराज

गुलबर्गा येथें दिल्लीहून येऊन राहिलेला हा अवलिया होता. त्याचा गुलबर्गा येथें दर्गा आहे [मुधोळ संस्थानच्या घोरपडे घराण्याचा इतिहास, ले. द. वि. आपटे—प्रस्तावना, पृ. ८०]

Gold Key

"....Gold Key" with a letter announcing that Garhi Shogar had been wrested from the infidels and that the baffled enemy had fled ruined to nooks and corners. [Maasir—i—Alamgiri, p. 205].

महाराष्ट्रराज्यासंबंधीं उल्लेख

"हें मऱ्हाष्ट राज्य आहे. अवघियांनीं हिंमत धरून जमाव घेऊन राजश्री स्वामी संनिध राहोन येकनिष्ठेनें शेवा करावी यैशा हिमतीच्या गोष्टी सांगितल्या" [जेधे करीना; पाहा शि. च. प्र. पृ. ४३].

पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांतील कांहीं दोष

अध्याय दुसऱ्यांतील श्लो. ९, १० (पृ. १०) अतिशयोक्तिपूर्ण व ऐतिहासिकदृष्ट्या निराधार आहेत. अवरंगजेबाच्या सर्व राजपुत्रांस त्याच्या बायकांमुलांसह शिवाजीनें मारलें हें विधान हास्यास्पद आहे. त्याचप्रमाणें आदिलशहा, फिरंगी, हबशी, इंग्रज हे शिवाजीस स्वसंरक्षणार्थ खंडणी देत होते हेंहि विधान चूक आहे [पृ. १०, अध्याय २ श्लो. १३]. इ. स. १६७३ पूर्वी कुतुबशहानें शिवाजीस दोन तीन लाख होन नजराणा म्हणून दिले हें विधान [पृ. १०; अध्याय २ श्लो. १५] संशयास्पद आहे.

पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानाचा साधारण काल ठरविण्यास उपयुक्त श्लोक

(१) पृ. ४, अ. १ श्लो. २५, २६ (२) पृ. ४, अ. १ श्लो. २९–३३.

शिवाजीचें व्यंकोजीस एक नवीन पत्र

या पत्रांत १८ वेळां शिवाजीनें 'एकोजीबावा' व ३ वेळां 'एकोजी महाराजा' असें म्हटलें आहे [छत्रपति शिवाजी, बाळशास्त्री हरदास, पृ. ३७०–३७९].

शिवाजीचें टोपणनांव (आबासाहेब)

शिवाजीला संभाजीनें 'आबासाहेब' म्हटल्याचें चिटणिशी बखरींत आलें आहे. "याजवरून जासूद आले त्यांस बोलावून आणून त्यांस दबावून विचारलें कीं, आबासाहेब कसे आहेत तें खरें सांगा, नाहीं तर पारिपत्य करीन." [चिटणीसविरचित छत्रपति संभाजी-

म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ आपट्यांनीं महंमद आदिलशहाच्या नियमांपैकीं ७, २१, २२, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ५१, ५२, ५३ या क्रमांकांचे नियम उद्धृत केले आहेत [ऐतिहासिक स्फुट लेख भाग २, प्रकरण ७]. विजापूरच्या राज्यांत हिंदूंना दडपण्याचें सत्र कायदेशीरपणें अमलांत आणलें जाई, याला फारसी पुराव्याचाच आधार आहे. सर यदुनाथ म्हणतात,

"Busatin-us-Salatin, 350-55, frankly describes in detail how the Hindus were depressed as a deliberate policy of the state of Bijapur in the palmy days of Muhammad Adil Shah" [Shivaji And His Times 4th ed. p. 32, Footnote]. विजापुरकरांच्या जुलमाचें एक उदाहरण देण्यासारखें आहे. मिरजेच्या पलीकडील कृष्णाकांठच्या ऐनापूर गांवच्या मधपा या पाटलाचें व शेजारच्या कुडची गांवच्या मुसलमानांचें वैर आलें. त्या वेळीं एका विप्रीनें नदींत जीव दिला. ही गोष्ट विजापुरास कळतांच मधपाला हत्तीच्या पायीं देण्यांत आलें, त्याच्या दोन मुलांना ठार मारण्यांत आलें व त्याचें इनाम जप्त करण्यांत आलें. सारांश, मुसलमानांना जेते या नात्यानें विशिष्ट हक्क कांहीं प्रसंगीं महमदशहाच्या कारकीर्दींत मिळत होते.

[वरील माहिती भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, जून १९२२, मधील द. वि. आपट्यांच्या लेखांत आहे.]

गीसुदिराज

गुलबर्गा येथें दिल्लीहून येऊन राहिलेला हा अवलिया होता. त्याचा गुलबर्गा येथें दर्गा आहे [मुधोळ संस्थानच्या घोरपडे घराण्याचा इतिहास, ले. द. वि. आपटे—प्रस्तावना, पृ. ८०]

Gold Key

"....Gold Key" with a letter announcing that Garhi Shogar had been wrested from the infidels and that the baffled enemy had fled ruined to nooks and corners. [Maasir—i—Alamgiri, p. 205].

महाराष्ट्रराज्यासंबंधीं उल्लेख

"हें मऱ्हाष्ट राज्य आहे. अवघियांनीं हिंमत धरून जमाव घेऊन राजश्री स्वामी संनिध राहोन येकनिष्ठेनें शेवा करावी यैशा हिमतीच्या गोष्टी सांगितल्या" [जेधे करीना; पाहा शि. च. प्र. पृ. ४३].

पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानांतील कांहीं दोष

अध्याय दुसऱ्यांतील श्लो. ९, १० (पृ. १०) अतिशयोक्तिपूर्ण व ऐतिहासिकदृष्ट्या निराधार आहेत. अवरंगजेबाच्या सर्व राजपुत्रांस त्याच्या बायकांमुलांसह शिवाजीनें मारलें हें विधान हास्यास्पद आहे. त्याचप्रमाणें आदिलशहा, फिरंगी, हबशी, इंग्रज हे शिवाजीस स्वसंरक्षणार्थ खंडणी देत होते हेंहि विधान चूक आहे [पृ. १०, अध्याय २ श्लो. १३]. इ. स. १६७३ पूर्वी कुतुबशहानें शिवाजीस दोन तीन लाख होन नजराणा म्हणून दिले हें विधान [पृ. १०; अध्याय २ श्लो. १५] संशयास्पद आहे.

पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानाचा साधारण काल ठरविण्यास उपयुक्त श्लोक

(१) पृ. ४, अ. १ श्लो. २५, २६ (२) पृ. ४, अ. १ श्लो. २९–३३.

शिवाजीचें व्यंकोजीस एक नवीन पत्र

या पत्रांत १८ वेळां शिवाजीनें 'एकोजीबावा' व ३ वेळां 'एकोजी महाराजा' असें म्हटलें आहे [छत्रपति शिवाजी, बाळशास्त्री हरदास, पृ. ३७०–३७९].

शिवाजीचें टोपणनांव (आबासाहेब)

शिवाजीला संभाजीनें 'आबासाहेब' म्हटल्याचें चिटणिशी बखरींत आलें आहे. "याजवरून जासूद आले त्यांस बोलावून आणून त्यांस दबावून विचारलें कीं, आबासाहेब कसे आहेत तें खरें सांगा, नाहीं तर पारिपत्य करीन." [चिटणीसविरचित छत्रपति संभाजी-

महाराज व राजाराममहाराज यांचीं चरित्रें. आवृत्ति ३, पृ. ३]

दाजीस्वामि

व्यंकोजीनें (एकोजीनें) शिवाजीला दाजीस्वामि असें म्हटलें आहे [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् पृ. ७ श्लो. ५१].

बर्नियरचा हिंदुस्थानांतील प्रवास

(१) सन १६५८ मध्यें बर्नियर मोक्याहून सुरतेस जाण्यास निघाला. (त्यापूर्वी एक वर्ष तो इजिप्तमध्यें होता) व २२ दिवसांनंतर १६५८ च्या शेवटीं अगर १६५९ च्या सुरवातीस सुरतेस पोहोंचला.

(२) १२–१३ मार्च १६५९ त अवरंगजेब व दारा यांची अजमीरजवळ देवऱ्याला लढाई चालू असतां बर्नियर सुरतेहून आग्र्यास चालला होता. लढाईनंतर बर्नियर व दाराची भेट अहमदाबादेस होऊन, दारानें आपला वैद्य म्हणून त्यास बरोबर घेतलें. परंतु दारास सिंधकडे पळावें लागून बर्नियर चोरांच्या तावडींत सांपडला. तसाच निसटून तो अहमदाबादेस येऊन दिल्लीस जाणाऱ्या एका मोगल सरदाराच्या संरक्षणाखालीं राहिला.

(३) जुलै १,१६६३ — दिल्लीस मुक्काम. तेथून M. de la Mothe le Vayer यास पत्र लिहिलें.

(४) डिसेंबर १६६४—दिल्लींत वास्तव्य. अवरंगजेब काश्मीरला जाण्याच्या तयारींत.

(५) फेब्रुवारी १६६५—लाहोरांत निवास. अवरंगजेब तेथें परत आला होता.

(६) डिसेंबर १६६५—काश्मीरचा प्रवास संपल्यावर बर्नियर हा टॅव्हर्नियरबरोबर बंगालमध्यें गेला. ६ डिसेंबर रोजीं ते दोघे अलाहाबादेच्या पश्चिमेस १८ मैलांवर असलेल्या आलमचंदला आले.

(७) जानेवारी १६६६—राजमहालाजवळ बर्नियर व टॅव्हर्नियर यांनीं एकमेकांचा निरोप घेतला. बर्नियर कासीमबझारला गेला (Tavernier's Travels) व नंतर बंगालहून मच्छलीपट्टण व गोवळकोंड्यास गेला. तेथें २२ जाने. १६६६ तील शाहजहानची मृत्युवार्ता त्याला कळली.

(८) १६६७—गोवळकोंड्यास मुक्काम. १६६७ सनाच्या सुरवातीस सुरतेस गेला व प्रवासी चार्दिनला भेटला. तेथून इराणला गेला. १६८८ त मृत्यु. [Travels In The Mogul Empire 1891. Chronicle of the Principal Events, Pp. XX, XXI]

बर्नियरचे बडया साहेबिणीसंबंधाचे उद्गार

"The death of the king (of vijapur) without male issue must also operate unfavourably on the future concerns of this country. The throne is filled by a young man, educated, and adopted as her son, by the Queen, sister of the king of Golkonda, who, by the by, has been ill requited for her kindness. She returned recently from Mecca, and experienced a cold and insulting reception; the young monarch pretending that her conduct on board Dutch vessel which conveyed her to Moka was unbecoming both her sex and rank. It is even said that she was criminally connected with two or three of the crew, who abandoned the vessel at Moka for the purpose of accompanying the Queen to Mecca." [Travels in the Mogul Empire, 1891, p. 197].

राजाच्या लुटीचें हिन्दु शास्त्रांतील समर्थन

विना परस्वहरणान्न कश्चित्स्यान्महाधनः ।
मायया तु विना तद्धि न साध्यं स्याद्यथेप्सितम् ।
स्वधर्मं परमं मत्वा परस्परहरणं नृपा ॥

[शुक्रनीति, अध्याय ५।३३–३४]

शिवकालीन लोकांच्या अन्नाचा उल्लेख

रायगडावरील लोकांचें मुख्य अन्न डाळ व तांदूळ यांची खिचडी हें होतें, असें फ्रायर

आपल्या पुस्तकांत म्हणतो. [रायगडची जीवन–कथा पृ. ५५]

संभुराजचरिताचा खरा नायक कोण?

ह्यां लेख 'संशोधक' (खं. १६ व १७ एकत्र) मासिकांत आला आहे.

फुतूहात–इ–आदिलशाही

याची हस्तलिखित स्वरूपांतील केवळ एकमेव प्रत ब्रिटिश म्यूझियममध्यें आहे. या हस्तलिखिताच्या पहिल्या पानावर अजीमुद्दौलह वालाजाह याचा शिक्का असून मलपृष्ठावर 'कर्नाटकच्या नबाबाकडून जॉन मॅक्डोनाल्ड किन्नेर यास' असा शेरा आहे. ग्रंथकर्त्याचें नांव फुझूनी अस्तराबादी. ग्रंथारंभीं सांगितल्याप्रमाणें हें पुस्तक प्रथम हि. १०५० मध्यें लिहिलें असलें, तरी पूर्ण न होतां एकदम संपलेल्या त्याच्या शेवटच्या भागांत मुहम्मद आदिलशाह हि. १०५४ मध्यें कलबर्ग्यांच्या गीसू दराझच्या यात्रेस गेल्याचें वृत्त सांगितलें असल्यानें त्या कालापर्यंतची हकीकत यामध्यें नंतर सामील केली गेली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. या ग्रंथाचे सहा भाग पाडले असून त्यांत अनुक्रमें यूसुफ, इस्माईल, १ ला इब्राहीम, १ ला अली, २ रा इब्राहीम व मुहम्मद अशा सहा आदिलशहांचा वृत्तांत संकलित केला आहे. पैकीं शेवटच्या दोन भागांनीं ग्रंथाचीं ⅔ पृष्ठें व्यापलीं आहेत. [शि. च. वृ. सं. खं. ३, पृ. १–२].

आलमगीरनामा

या ग्रंथाचा कर्ता मिर्झा मुहम्मद काझिम हा, पातशाहनामा या ग्रंथाचा कर्ता मुहम्मद अमीन मुनशी, याचा मुलगा. अवरंगजेबानें आपल्या राज्याभिषेकाच्या वेळीं त्याला आपला मुनशी केलें व आपल्या पराक्रमांचा ग्रंथ लिहिण्याचा त्यास हुकूम केला. त्यानें अवरंगजेबाच्या कारकीर्दीच्या पहिल्या अकरा–दहा नव्हे–वर्षांची हकीकत लिहून ती ३२ व्या राज्याभिषेकवर्षी (सन १६८८) बादशहास दाखविली. परंतु आलमगिरानें पुढील हकीकत लिहिणें बंद करण्यास सांगितल्यानें ११ व्या वर्षापुढील अवरंगजेबाच्या कारकीर्दीची हकीकत सांगणारा दरबारी इतिहास आज उपलब्ध नाहीं. शि. च. वृ. सं. खंड ३ मध्यें सारांशासाठीं बिब्लिओथेका इंडिका सीरीजमधील प्रत वापरली आहे. [शि. च. वृ. सं. खं. ३ रा, पृ. १७–१८]

बुसातीनुस्सलातीनचा लेखक

या विजापूरच्या इतिहासाचा लेखक महमद इब्राहिम अली झुबैरी हा होय [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 378].

सुरुवातीस शिवाजीची बंडखोरी यशस्वी कां झाली?

"हजरतांच्या (शाहजहानच्या) कारकीर्दीअखेरीस मुहम्मद आदिलशाह प्राणांतिक रोगानें आजारी पडल्यामुळें आणि बंडखोरांनीं विजापूरच्या राज्यांत गडबड माजविल्यामुळें आदिलशहानें मुल्ला अहमद नातियह यास विजापुरास बोलाविलें. त्यामुळे कोंकणांतील किल्ल्यांच्या बंदोबस्तांत शिथिलपणा आला. अली आदिलखान मुहम्मदाच्या मृत्यूनंतर विजापूरगादीवर आला. तो लहान व अज्ञान असल्यानें विजापुरांत फितुरी व गोंधळ माजला. त्याचा फायदा शिवाजीनें घेऊन शहाचे अनेक किल्ले काबीज केले. नवीन गढ्या बांधून चाळीस किल्ले किल्लेदारीच्या सामानानें सज्ज केले" [आलमगीरनामा; पाहा शि. च. वृ. सं. खं. ३, पृ. १८–१९].

छत्रपतींनीं दिल्लीवर स्वारी केल्याचा 'राजनीतीं'तील उल्लेख खरा कीं खोटा?

श्री. शां. वि. आवळसकर 'प्रतापगडची भवानी' या लेखांत लिहितात : "आज्ञापत्र संशोधकांच्या चर्चेचा विषय आहे. 'स्वामी सुमुहूर्तें नर्मदापार जाहले...स्वामी श्रीविश्वेश्वरस्थापना करितात," या वाक्याची चर्चा करणारांत सरदार किबे, प्रा. कोलते वगैरेंचे मतें सदर भाग अनैतिहासिक स्वरूपाचा असून, तो नंतर कोणीं तरी अंतर्भूत केला असल्यानें

संकीर्ण

प्रक्षिप्त आहे. प्रा. राव यांचें मत मात्र थोडेंसें निराळें आहे. ते म्हणतात, "I think that the statement under reference is not an empty boast on the part of the Amatya. It reflects a happy combination of wishful thinking and the currents of thought prevailing at that time". प्रो. राव यांच्या म्हणण्यास पोषक असें एक अस्सल पत्र, येसाजी पानसरे, हवालदार व कारकून, प्रतापगड, यांनीं २० ऑक्टो. १७०० त छत्रपति (दुसरा शिवाजी) च्या नांवें लिहिलेलें उपलब्ध आहे. त्यांत म्हटलें आहे, "स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें नवरात्रामध्यें शतचंडी आनुष्ठान होम व श्रीदेवीस अभिषेक व ब्राह्मण-भोजन व दंपत्यपूजन व मराठियांकडील सोवासिणीं व गोंधल व इत्यादिक पूजा मोहछाये विजयादशमीपरियेत येथासांग येथाविध साग अनुष्ठान भले ब्राह्मण योग्य श्री क्षेत्रींचे आणोन वेदमुहूर्ती राजेश्री विश्वनाथभट श्रीक्षेत्र व नीळकंठभट पूजक श्री याच्या विद्यमानें श्रीस प्रार्थना करूनी दुष्ट पराभव होऊन दिलीपरियेत राज्य हस्तगत होऊन सर्व राज्यासहित स्वामीचें कल्याण उत्तरोत्तर म्हणौन शतचंडि अनुस्टान करविलें." आवळसकर पुढें म्हणतात, "राजारामाच्या कारकीर्दीच्या उत्तरकालीं मराठ्यांनीं मोगलांविरुद्ध जें चढाईचें धोरण स्वीकारलें, तें यशस्वी व्हावें म्हणून त्यांनीं भवानीची जी आळवणी केली, तिचें स्पष्ट दिग्दर्शक म्हणून या पत्राचें आम्हांस मोल वाटतें. यांत मराठ्यांनीं दिल्लीवर चालून जाण्याची भाषा उच्चारल्याचें स्पष्टच असल्यानें मराठमंडळाच्या बेतांचा स्पष्ट उलगडा होतो व राजनीतींतील सदर भाग पूर्ण ऐतिहासिक, अप्रक्षिप्त पण प्रो. राव म्हणतात त्याप्रमाणें "wishful thinking" असल्याबद्दल संशय उरत नाहीं. [D. V. Potdar Comm. Vol Marathi Section, Pp. 34-36].

कांहीं मोगल व विजापुरी सरदारांचीं नांवें

मोगल सरदार

दिलीरखान, दाऊदखान, राजा रायसिंग, कुत्बुद्दीनखान, मुल्ला यह्या नायता, पुरदिलखान, जगत्सिंग हाडा, माणकोजी, नारोजी, सय्यिद अली बीजापूरी, भोजराज कछवाह, उदेभान राठोर, सय्यिद मुनव्वरखान बार्हा, झबरदस्त-खान, रामसिंग, बर्कंदाझखान, बादिल बख्तियार, जानीखान बक्षी, लष्करचा दिवाण मुहम्मद लतीफ, धालीबखानाचा मुलगा अबीदुल्लाह-खान, सराफराझखान, धालीबखान, दत्ताजी, रुस्तुमराव, सय्यिद निजामत बार्हा, पूरणमल बुन्देला, नरसिंग कुंवर, लोदीखान, चतुर्भुज चौहान, तोफखान्याचा दारोगा, बहलूलखानाचा नातू अब्दुल मुहम्मद, सुजानसिंग, शर्झाखान दखनी, जौहरखान हबशी, राव अमरसिंग चंदावत, मुहम्मद सालिहतखान, मस्झूदखान, त्रिंबकजी भोसले, अफ्जल बीजापूरीचा मुलगा राजी, इंद्रमन बुंदेला, सय्यिद झैनुल—आबिदीन बुखारी, सय्यिद मक्बूल आलम, जादूराय दख्खनी, बाबाजी, शर्जाराव, त्रिंबकजी, विठोजी, दौलतमंदखान, शुभकर्ण, मित्रसेन बुंदेला, हरजस कुंवर, इब्राहीम पती, इस्माईल नियाझी, हलालखान, दिलावरखान, उदाजीराम, चतरोजी, सय्यिद अली अकबर बार्हा, खुदावंद हबशी, शेख अब्दुल-हमीद, अब्दुल्लाह शीराझी, मुमरीझ मुहंमद, कीरतसिंह, फतहजंगखान, हसनखान अब्दुर्रसूल, जाननिसारखान, शहसवारखान, तुर्कताझखान, मक्सूदबेग अली दानिश्मंदी, अचलसिंग.

विजापुरकरांचे सरदार

शर्झा महदवी, खवास, जादूकल्याणी, अंकू भोसले, याकूत हबशी, बचतरचा नातू अबुल मुहम्मद, सिद्दी मक्सूद, अझीझ, बाबाजी भोसले [आलमगीरनामा; पाहा, शि. च. वृ. सं. खं. ३, पृ. ४२-६०].

बल्लाळ त्रिपदे (?)

मुकुंद बल्लाळ, विसाजी बल्लाळ अशीं नांवें सभासद बखरींत आलीं आहेत. 'बल्लाळ-त्रिपदादिभिः' असा उल्लेख शिवभारतांत, भातवडीच्या लढाईचें वर्णन देतांना आला आहे. (४/१४)बल्लाळाचें आडनांव त्रिपदे असें होतें कीं काय व मुकुंद बल्लाळ, विसाजी बल्लाळ हे त्याचे पुत्र असावेत कीं काय अशी शंका येते.

शिवाजीचे मुसलमान चाकर

(१) दर्यासारंग [सभासद पृ. ५३] आरमाराचा सरदार

(२) दौलतखान [English Records on Shivaji].

(३) इभ्रामखान–धारकरी लष्करचा हजारी. फोंडा किल्ला शिवाजीनें घेतला त्या वेळीं यानें खूप मेहनत घेतली [स. ब. पृ. ५४].

(४) इभ्रामखान—आरमाराचा सरदार [स. ब. पृ. ७७] सभासदानें दौलतखानाऐवजीं चुकून इभ्रामखान हें नांव दिलें असावें किंवा इभ्रामखान दुसरा एखादा आरमारी अधिकारी असावा. ए. क. ब. त व इंग्लिश व डच फॅक्टरी रेकॉर्ड्समध्यें [ए. क. ब. पृ. १२४ व १५१] दौलतखान हेंच नांव आलें असल्यानें सभासद चुकला हें निश्चित. कदाचित् इभ्रामखान हें मूळ नांव असून दौलतखान हा त्याला दिलेला किताब असावा.

(५) मदारी मेहतर [भा. इ. सं. मं. त्रै. पृ. ३७; मराठी रिया. पुस्तक २ रें, शककर्ता शिवाजी, १९३५, पृ. १३० तळटीप].

(६) काजी हैदर—सालेरीच्या लढाईनंतर अवरंगजेबाच्या दक्षिणेंतील अधिकाऱ्यांनीं शिवाजीशीं सख्य जोडावें म्हणून एक हिंदु ब्राह्मण वकील म्हणून त्याकडे पाठविला. तेव्हां शिवाजीनें उलट काजी हैदर यास मोगलांकडे पाठविलें [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्, २/५२].

(७) शामाखान—शिलेदार [स. ब. पृ. ७६]

(८) नूरखान बेग सरनोबत, पाऊ लोक [आधार राज. खं. १७, पृ. १७ ले. १०]

(९) सिद्दी हिलाल [बुंदेल्याची बखर, पृ. १५; पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्, अ ५/५६, ७७; ए. क. ब. क. ७४ पृ. १२६, १३० साने व सरकार प्रती] सिद्दी हिलाल उमराणीच्या लढाईनंतर परत मोगलांकडे गेला [बुन्देल्याची बखर, पृ. १७].—हा खेलकर्णाचा क्रीतपुत्र होता [शि. भा. अ. २३|५५, १७|५३]. —१६६०त रुस्तुमजमा व फाजलखान यांचा शिवाजीनें रायबागेजवळ पराभव केला, त्या वेळीं सिद्दी हिलाल शिवाजीच्या बाजूनें लढला [शि. भा. अ. २४|३६, ५२, ७१]—त्याचप्रमाणें नेताजी पालकरानें सिदी जौहरानें पन्हाळ्यास १६६० त वेढा घातला असतां त्याच्या सैन्यावर छापा घालून वेढा उठविण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळींहि नेताजीबरोबर हिलाल व त्याचा पुत्र होते. या चकमकींत हिलालचा पुत्र वाहवाह जखमी व कैद झाला [शि. भा. २६।७, १०, २८, ३२, ३८].

शिवाजीच्या मनांत स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापण्याची कल्पना प्रथमपासून नव्हती

यास आधार राज. खं. १७, ले. १० हा होय. हा महजर १६५७ चा (शिवाजीनें कल्याण घेण्यापूर्वींचा) असून अत्यंत महत्त्वाचा आहे. यांत शिवाजीच्या राज्यकारभारांतील सुरुवातीच्या अधिकाऱ्यांचे हुद्दे व त्यांचीं नांवें आलीं आहेत. पुण्यास हा तंटा चालला असून शिवाजी त्यांत हजर आहे. न्यायाधीश मुसलमान काजी आहेत. यावरून शिवाजीनें मुसलमानांचें वर्चस्व एकदम झुगारून देऊन हिंदूंचें स्वातंत्र्य पुकारलें, हें म्हणणें लटकें पडतें.

रायगडची गुप्त वाट एका घेडानें शोधून काढल्याची आख्यायिका

शिवाजीनें ठरवून दिलेल्या एका वाटेखेरीज दुसऱ्या वाटेनें कोणींहि रायगडावर चढून जावें असें शिवाजीनें जाहीर केलें व एका घेडानें त्याप्रमाणें करून दाखविलें. शिवाजीनें त्यास

संकीर्ण

Scanned by CamScanner

बक्षीस दिलें, परंतु त्याचे हातपाय तोडले, अशी आख्यायिका केळुसकरांच्या 'श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज' मध्यें पृ. ३९१ वर आली आहे. अशाच तऱ्हेची आख्यायिका खाफीखानानें दिली आहे.

मॉडर्न रिव्ह्यूमधील शिवाजीचीं पत्रें

(१) शिवाजीचें अवरंगजेबास जिझिया-संबंधींचें पत्र (२) प्रतापरावाचें सुरतच्या मोगल अधिकाऱ्यास पत्र (३) मोगल अधिकाऱ्यांचें प्रतापरावास उलट उत्तर. हीं पत्रें मॉडर्न रिव्ह्यूच्या १९०८ च्या जानेवारीच्या अंकांत प्रो. सरकारांनीं पृ. २१ वर छापलीं आहेत.

सभासद व चित्रगुप्त बखरींतील फरक

(१) चित्रगुप्तानें दिलेल्या शिवाजीच्या सरदारांच्या, किल्ल्यांच्या व इतर चीजवस्तूंच्या याद्या मुळांतच भिन्न आहेत.

(२) चित्रगुप्तानें प्रभुलोक इतबारी सेवक व ब्राह्मण सुभेदार यांच्या स्वतंत्र याद्या दिलेल्या आहेत, तशा सभासदानें दिलेल्या नाहींत.

(३) या याद्यांत चित्रगुप्तानें अष्टप्रधानांची यादी मध्येंच घुसडली आहे. शिवराज्याभिषेकाच्या वेळींहि त्यानें ती दिलेली आहे. सभासदानें अष्टप्रधानांची यादी फक्त शिवराज्याभिषेकाच्या वेळींच दिलेली आहे.

(४) चित्रगुप्तानें जहाजांच्या निरनिराळ्या प्रकारांची संख्या दिलेली आहे, सभासदानें तशी दिलेली नाहीं.

(५) याद्या देतांना चित्रगुप्तानें आगापिच्छा नसलेलें अनंद शेणव्याचें प्रकरण मध्येंच घुसडलें आहे. त्यावरून बहुधा त्यानें तें लिहिलें नसून दुसऱ्याच कोणा प्रभु माणसानें लिहिलें असावें असें वाटतें.

(६) सभासद पीतांबर शेणव्याचा उल्लेख मत्स्याहारी ब्राह्मण म्हणून करतो [पृ. ५४]. चित्रगुप्त त्याचा उल्लेख नुसताच ब्राह्मण म्हणून करतो.

इतिहासकारांनीं केलेल्या चुका

(१) आबाजी महादेवाबद्दल आबाजी सोनदेव—डफ, सरकार, सरदेसाई, बाळकृष्ण.

(२) रायबागीण ही उदारामाची सून न म्हणतां बायको असें म्हटलें आहे—सरकार, सरदेसाई (मराठी रियासत), बाळकृष्ण. (३) डॉ. बाळकृष्णांनीं उंबराखिंडीची लढाई सुरतेच्या दुसऱ्या लुटीनंतर झालेल्या सालेरीच्या लढाईबरोबर घेतली आहे [Shivaji The Great Vol. I, Part II, p. 333]. बाळकृष्णांच्या हातून ही चूक होण्याचें कारण म्हणजे स्कॉटचा दक्षिणचा इतिहास, शेडगांवकर बखर व डफचा इतिहास हे ग्रंथ त्यांनीं आधारास घेतले आहेत. डफ वगैरेंनीं उंबरखिंडीच्या लढाईची माहिती पर्शियन साधनें व चिटणीस बखरीकरून घेतली आहे. या शेवटच्या दोन साधनांत झालेली चूक डफनें उचलली. सालेरीच्या लढाईंत रायबागिणीचा मुलगा हजर होता. (पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्) त्या गोष्टीचा व उंबरखिंडीच्या लढाईचा घोटाळा पर्शियन ग्रंथांत झाला असावा.

शिवाजी आजारी असल्याचे उल्लेख व त्याच्या मृत्यूच्या अफवा

एक्याण्णव कलमी बखर :

(१) "(गोवेलेकर) सावंत जमाव करून तळें घोसाळें येथील मुलूख मारून गेले. ते समयीं महाराजांचें शरीर स्वस्थ नव्हतें. याजकरितां श्रीहरिहरेश्वरीं जाऊन तेथें व्यथेचा परिहार केला" [शिवछत्रपतींची ए. क. ब. संपा. वाकसकर १९३०, साने–प्रत, पृ. ६१, कलम ३० वें].

हीच हकीकत पृ. ६२ वर सरकार प्रतींत आली आहे.

(२) चिटणीस बखर :

शिवाजी भूपाळगड व बहादूरबिंडा हे किल्ले घेऊन परत आला. तेथें त्यास कांहीं व्यथा झाली व ती बरी झाली. नंतर शके १६०१ त त्यानें राजारामाचा विवाह केला [पृ.३५८].

Scanned by CamScanner

(३) शिवाजी आग्र्याहून राजगडास येतांच तो पुष्कळ दिवस आजारी पडला. नंतर बरा झाला; परंतु पुनः आजारी पडला. [Akhbarat—A news-letter from Aurangabad, received at Delhi on 14th Nov. 1666; See Shivaji And His Times, 4th ed. Appendix, p. 155; House of Shivaji II ed. p. 175].

(4) "Here is a flying report that Sewagee is dead" [F. R. Surat Vol. 89 Swally Marine 24 Jan. 1676].

(5) "We take notice of Sevajee's death which is also confirmed here" [F. R. Surat Vol. 89, Surat 8 Feb. 1676].

(6) "The news of Savajee's death is also discoursed from Bombay and other parts, but yet there is noe certainty thereof; however wee would have you be cautious and circumspect in your proceedings and use your best endeavours to secure the Honourable Companys Estate from any Accident (that) may accrue by any alternations...." [S. F. Out L. Bk. No. 2, p. 27, 12th Feb. 1676].

(7) "The report still continues of Sevajee's death, but yet it is much doubted. He was poysoned by his barber, and for a long time hath not appeared abroad [Swally Marine to the Co. 7th April 1676].

(8) "The Generall Vogue speakes Sevajee Dead, but they keepe it soe close that as yet wee cannot be at any certainty, but there is the greater probability to believe seeing wee heare not of any great designe this Monozoone" [S. F. Out L. Bk. No. 2 p. 94. Surat to Fort St. George 25th Mar. 1675].

(9) "It is rumoured that well-known robber Siwajie is dead and that he has been succeeded by his son.."

(10) "The news of these partes are all together uncertain, but this is too true that Sevagee Rajah is very well at Purnollah, hath robbed Hattanee, the merchants losse is valued at 300,000 Pagodas.." [F. R. Surat Vol. 89, Fol. 23 Rajapur 13th Mar. 1675-76].

शिवाजी १६७६ त आजारी असल्याचा पहिला उल्लेख सुरतेच्या इंग्रजांच्या २४ जानेवारीच्या पत्रांत आहे [Shivaji The Great Vol II, Part I, p. 167] त्याचप्रमाणें तो बरा झाल्याचा उल्लेख प्रथम राजापूरच्या इंग्रजांच्या १३ मार्च १६७६ च्या पत्रांत आला आहे [Ibid p. 168]. त्यावरून सर यदुनाथांनीं जानेवारी ते मार्च १६७६ असे तीन महिने शिवाजी सातार्‍यास आजारी असल्याचें धरलें आहे. परंतु १ फेब्रु. १६७६ च्या पालीच्या खराडे विरुद्ध काळभोर येथील महजरास शिवाजी हजर होता. [प. सा. सं. १८१६; राम. अंक ६३–६४, ले. १] त्यावरून १ फेब्रु. १६७६ पूर्वीं कमींत कमी पंधरा दिवस आधीं तो बरा झाला असला पाहिजे. सुरत किंवा राजापूर येथील इंग्रजांना शिवाजी सातार्‍यास आजारी असल्याची बातमी कळण्यास १५–२० दिवस लागले असले पाहिजेत. त्यावरून असें दिसतें कीं, शिवाजी डिसेंबर–जानेवारी मिळून दीड महिना आजारी असावा.

(११) रामदासी संप्रदायाच्या पत्रांत एक पत्र असें आहे कीं, त्यांत कल्याणस्वामी पत्र लिहिण्यापूर्वींची घडलेली हकीकत सांगत आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, शिवाजी सातार्‍यास आजारी असून रामदासांनीं प्रसाद देऊन कल्याणस्वामीस सातार्‍याच्या किल्ल्यावर पाठविलें. पहारेकरी किल्ल्याचा दरवाजा उघडीना. त्याच वेळीं रामदासांनीं आपणाकडे आपल्या एका शिष्यास पाठविल्याचें शिवाजीस स्वप्न पडलें व तो आजारी असतांहि त्यानें स्वतः दरवाजा उघडून कल्याणस्वामीस आंत घेतलें. वरील हकीकत बखरींतील नसून

असल पत्रांतील असल्यानें तिला भाकडकथा म्हणतां येणार नाहीं. पत्रावरून रामदास शिवथरला त्या वेळीं असल्याचें समजतें. पत्रावर जरी तारीख नसली तरी ती हकीकत १६७६ मधील शिवाजीच्या आजारावेळचीच असावी. कारण तसाच मोठा आजार असल्या-खेरीज रामदास आपल्या पट्टशिष्यास प्रसाद देऊन पाठविणार नाहींत.

शिवाजीच्या कर्तृत्वाचा आरंभ केव्हां झाला?

(१) शिवाजीच्या कर्तृत्वाचें जास्तींत जास्त अलीकडे आणतां येणारें साल १६४४ हें होय असें, शाहजी अपमानित झाल्याबद्दलचें व दादाजी कोंडदेवाचें पारिपत्य करण्यासंबंधींचें जें आदिलशाही फर्मान आहे त्यावरून म्हणतां येतें. एक तर्क असा करतां येईल कीं, शिवाजीनेंच कोंढाण्याजवळ कांहीं गडबड केली व तो लहान व अज्ञ असल्यानें शाहजी व त्याचा मुतालिक दादाजी यांना जबाबदार धरण्यांत आलें.

(२) कर्तृत्वाच्या आरंभाचें दुसरें साल १६४५ सांगतां येईल [राज. खं. २०, ले. २६७–६९].

(३) १६४६ हें साल सांगतां येईल [प. सा. सं. ५१०].

१६४६ ही शिवाजीच्या कर्तृत्वारंभाची अंतिम मर्यादा होय.

[वरील मुद्दे मे १९४५ च्या सह्याद्रींतील स्वराज्यवृक्षाचे बीजांकुर या दि. वि. काळ्यांच्या पृ. २७८–२७९ वरील लेखांतून घेतले आहेत.]

शिवाजी स्वतः लढत असल्याचा उल्लेख

"Shivaji and Kumar Kirat Sinta, seated on the same elephant, led his van and dashed into the Deccani ranks. After a hard fight, the enemy were put to flight, leaving more than a hundred dead and many more wounded." [Bhandarkar Commemoration Volume, p. 299].

शिवाजीच्या स्वाऱ्यांचें लक्ष्य : परकीयांचें मत

"That hee will lay seige to Goa wee hardly believe, in regard it is none of his businesse to lay siege to any place that is fortified against him, for it will not turne him to account; hee is, and ever was, for a running banquett and to plunder and burn those townes that have neither difence or guard." [E. F. 1661-64, 346; See Shivaji The Great Vol I, Part II, p. 102].

चौथाई व सरदेशमुखी शब्दांचे उल्लेख

(1) "On hearing of it Shivaji began to overrun and plunder the country and to exact one-fourth of the revenue." [ए. क. ब. क. २६, सरकारप्रत; ए. क. ब. क. ८८, सानेप्रत].

(२) चिटणीस ब., पृ. २१९, २२६, २२९.

(३) शि. दि. पृ. २३८, २४१.

चौथाई व पोर्तुगीज

"In 1674, Sivaji sent Moro Punt to Kahan for the purpose of exacting from the portuguese at Bassein the "chouth", to which he had always pretended a right, of various parts of Bijapur territory and of the Konkan" [The Portuguese in India, Vol. II, 1894, p. 368].

राजमंडळ शब्दाचा उल्लेख

"ही तजवीज चित्ताचा शोध करून महाराजांनीं केली. आणि आपले राजमंडळांत योजना मांडली" [चित्रगुप्त ब. पृ ४९].

शिवाजीचे पराभव

(१) मिरजेचा वेढा उठवून त्यास ३ मार्च १६६० त पन्हाळ्यास पळावें लागलें.

(२) १६६६ मध्यें पन्हाळ्यावरील स्वारींत अपयश.

(३) शिवनेरी किल्ला घेण्यांत शेवटपर्यंत अपयश.

Scanned by CamScanner

(४) जंजिरा किल्ला घेण्यांत शेवटपर्यंत अपयश.

(५) जालन्याच्या स्वारीहून परत येत असतां झालेली धांवपळ.

(६) जयसिंगाच्या स्वारीच्या वेळीं अपयश.

ग्रँट डफचे प्रभु जातीविषयीं उद्गार

(१) "The Deshmookh was a Mahratta, but the Deshpandya was a Purbhoo, a tribe of the Shunkerjatee, to whom Sivajee was always partial" [A History of The Mahrattas—Vol. I, p. 108].

शिवदिग्विजयांत आलेला 'कलकत्ता' शब्द

सन १६७४ त शिवराज्याभिषेकाच्या वेळीं सिंहासन करण्यासाठीं हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या ठिकाणांहून अनेक कलावंत आले, त्यांतील कांहीं कलकत्त्याहून आले, असें शिवदिग्विजयकार म्हणतो [पृ. ४१७] त्याचप्रमाणें शिवराज्याभिषेकास मुंबई येथील इंग्रज जनरल हजर होता, असेंहि तो सांगतो. [पृ. ४३५].

चित्रगुप्त बखरींतील 'पारशी' स्त्रियांचा उल्लेख

हा उल्लेख पृ. १२४ वर आला आहे.

शिवाजी पालखींतून गेल्याचे उल्लेख

(१) पन्हाळ्याहून विशाळगडास पलायन करतांना [शि. भा. अ. २६।६७].

(२) शृंगारपुरावरील स्वारीच्या वेळीं शिवाजी पालखींत बसून गेला [शि. भा. ३२।४०, ७०].

(३) राजा जयसिंगाच्या गोटांत जातांना [स. ब. पृ. ३४, जयसिंगाचें जून १६६५ चें अवरंगजेबास पत्र. पाहा House of Shivaji, II ed. p. 135].

(४) १६७३ त दुसऱ्यांदा पन्हाळा घेतल्यावर तो पाहण्यासाठीं रायगडाहून निघतांना [पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् ४।१७].

(५) राजापूरच्या इंग्लिश व्यापाऱ्यांनीं १६७५ त शिवाजीची भेट घेतली त्या वेळीं शिवाजी पालखींतून आला होता. [F. R. Surat 88, Rajapur letter of 20 April 1675; See Shivaji And His Times, 4th ed. p. 333-34].

(६) आग्र्यास असतांना शिवाजी पालखींतून हिंडत असल्याचा उल्लेख [House of Shivaji II, ed. pp. 165-66].

(७) अफजलखानाच्या भेटीस शिवाजी पालखींतून गेला [चि. ब. पृ. १३३].

(८) बिदनूरकरांवर स्वारीवर जातांना शिवाजी पालखींतून गेला व त्याच्याबरोबर सोयराबाईची पालखी होती [ए. क. ब., भारतवर्ष व राजवाडे प्रती, कलम ६४].

(९) शिवाजी प्रधानगड ताब्यांत घेऊन त्या गडावर जात असतां पालखींतून गेला [ए. क. ब., साने व सरकार प्रती, कलम ३०; चि. ब. पृ. १५१].

शिवाजीच्या ध्वजासंबंधींचे उल्लेख

(१) (अ) "His flag is orange and vermillion coloured, with golden decorations stamped on it." [House of Shivaji, 2nd ed. 1948, p. 166; tr. Jaipur Records—description by Ramsingh's officer from Agra]

(ब) इंग्रजांच्या पत्रांतील व (क) बखरींतील उल्लेख.

(२) शाहजीनें बंगळूरहून पुण्यास शिवाजीची रवानगी केली त्या वेळीं शिवाजीबरोबर ध्वजहि पाठविल्याचा उल्लेख [शि. भा. १०।२६].

(३) आपल्या १८० किल्ल्यांवर भगवे ध्वज लावल्याचें शिवाजी १६७६ त व्यंकोजीस लिहिलेल्या पत्रांत म्हणतो [छत्रपति शिवाजी, भा. ३, ले. बाळशास्त्री हरदास, पृ. ३७४].

शिवाजीच्या तलवारीसंबंधींचे उल्लेख

(१) शिवाजी श्रीहरिहरेश्वराचें दर्शन घेऊन गोवेल्याचे मार्गे जात असतां सावंताचे घरीं दोनशें होनांच्या किंमतीची धोप-तलवार असल्याचें त्यास समजलें. शिवाजीला ती

तलवार आपणाकडे असावी असें वाटलें. अनेकांनीं त्यास सांगितलें कीं, अशी इच्छा धरूं नकोस. शिवाजीनें उत्तर दिलें कीं, आपण ही इच्छा धरीत नाहीं. त्याच्या घरीं आहे ती आमचीच आहे. जगदंबस्वरूप त्या तलवारीनें शिवाजीस स्वप्नीं येऊन सांगितलें कीं, तूं मला आपल्या हातीं धरून कोणत्याहि युद्धास गेल्यास, तुझें अल्प सैन्य असलें व शत्रूचें सैन्य तुझ्या सैन्यापेक्षां मोठें असलें तरी, तुला यश येईल. ही तलवार माघारीं देऊं नकोस. तिची पूजा करून सदोदित जवळ ठेवणें. त्याच रात्रीं सावंतास दृष्टांत झाला कीं, तलवार शिवाजीस देऊन त्याशीं सख्य कर, नाहीं तर राज्यभ्रष्ट होशील. मी अतःपर तुजपाशीं राहत नाहीं. सावंतानें कारभाऱ्यांचा सल्ला घेऊन शिवाजीस तलवार नजर केली. तिचें नांव शिवाजीनें तुळजा भवानी ठेवलें. नवरात्रांत घटाजवळ ठेवून तिची पूजाअर्चा करावी, दसऱ्यास पुनः हातांत घ्यावी, अशी चाल त्यानें घातली [शि. दि. पृ. १५५–५६].

(२) (सन १६६२ च्या सुमारास) शाहजी शिवाजीस भेटण्यासाठीं आला त्या वेळीं त्यानें तीनशें होन किंमतीची एक तलवार शिवाजीस भेट दिली. शिवाजीनें तिचें नांव 'तुळजा' ठेवलें. श्रीचे पूजेबरोबर तो 'भवानी' व 'तुळजा' यांची पूजा करी [शि. दि. पृ. २०३].

(३) चिटणीस बखरींत वरील हकीकतच थोडक्यांत आहे [चिटणीस ब. १९२४, संपा. साने, पृ. ६८–६९; १९६].

(४) ए. क. ब. च्या साने प्रतींत–शिवाजी हरिहरेश्वरीं जाऊन त्याला झालेल्या व्यथेचा परिहार करून गोवेल्यास आला तेव्हां सावंत त्यास भेटावयास आला असतां शिवाजीनें त्यास पकडून त्याची फिरंग त्याजकडून घेतली, असें म्हटलें आहे [ए. क. ब. पृ. ६१, क. ३०]. त्याच बखरीच्या सरकार प्रतीप्रमाणें, शिवाजी हरिहरेश्वराहून परतत असतां कोंविणकर सावंत त्यास भेटला व त्यानें आपल्या अपराधांची क्षमा त्याजजवळ मागितली व त्या काळांत एक आश्चर्यच असलेली युरोपियन रत्नजडित तलवार शिवाजीस दिली [ए. क. ब. पृ. ६२, क. ३०]. दोन्ही प्रती तलवारीचें नांव देत नाहींत.

शिवाजीचा घोडा

शिवाजीच्या घोड्याचें नांव 'विजय' [अनु- पु. ५।६–९; पाहा छत्रपति संभाजीमहाराज —वा. सी. बेंद्रे पृ. ६६]

शिवाजीमहाराजांचीं वसतिस्थानें

(१) शिवाजीच्या जन्मापासून तो शाहजीनें शिवनेरी मोगलांच्या ताब्यांत देईपर्यंत, म्हणजे १६३०–३६ पर्यंत शिवाजी–शाहजींचें वास्तव्य शिवनेरीस असल्याचा पादशाहनाम्यांत उल्लेख.

(२) १६३६ त शाहजी विजापुरकरांचा नोकर बनल्यावर त्याला पुणें प्रांताचा मोकासा मिळाला व त्यापैकीं कार्यात मावळचा पोटमोकासा शिवाजीच्या नांवानें करण्यांत आला [राज. खं. १८, पृ. ४४]. शिवाय मावळाचा कांहीं भाग जागिरीदाखल शाहजीस मिळाला. त्यांत खेडेबारें शाहजीच्या ताब्यांत आलें. दादाजी कोंडदेव कोंढाण्यावर राहत असे. त्यामुळें जिजाबाई व शिवाजी यांना कसबें खेड येथें ठेवण्यांत आलें. तेव्हां ते बापूजी मुद्गल नऱ्हेकर यांच्या वाड्यांत राहत होते [पुरंदरे दफ्तर भा. ३, पृ. १३०]. पुढें यांच्याकरितां तेथें स्वतंत्र वाडा बांधण्याचें ठरलें. तेव्हां कसब्यांतील कांहीं वाण्यांचीं व कुळांचीं घरें उठवावीं लागलीं व या कुळांना वसाहतीला जागा द्यावयाची होती म्हणून कसब्याच्या शिवारांत कांहीं अंतरावर 'शिवा- पूर' नांवाची नवी पेठ वसविण्यांत आली. अशा प्रकारें सन १६३७ पासून जिजाबाई व शिवाजी कसबें खेड येथें असतां शाहजी कर्नाटकच्या स्वारींत होता. त्याला तेथें बंगळूरचा किल्ला जागीर मिळाला व नंतर १६३९ सालीं तो

Scanned by CamScanner

महाराष्ट्रांत आला [प. सा. सं. ले. ४५३]. नंतर तो परत बंगळुरास गेला. जिजाबाई व शिवाजी त्याच्याबरोबर गेलीं होतीं [शि. भा. ९।६०]. यानंतर शिवाजीच्या बाराव्या वर्षी, म्हणजे इ. स. १६४१ मध्यें, पुण्याकडील भागाची जागीर शिवाजीच्या नांवें करण्यांत आली व तो आईसह बंगळुराहून देशीं आला व यानंतर शिवाजीचा एक व त्याचा भाऊ संभाजी याचा एक असे दोन वाडे पुण्यांत बांधण्यास सुरुवात झाली असावी [पे. द. खंड २२ ले. २९२]. नंतर इ. स. १६४४ मध्यें शाहजी देशीं आला होता तेव्हां त्याच्यावर व दादाजी कोंडदेवावर विजापूर दरबाराची गैरमर्जी झाली [प. सा. सं. ले. २४९८]. परंतु त्यांच्यावरील आरोप खोटा ठरून शाहजीची रवानगी पुनः कर्नाटकांत झाली. पुढें शिवापूर वसविल्यापासून दहाव्या वर्षी, म्हणजे १६४६त, दादाजी कोंडदेव शाहजीच्या भेटीसाठीं खेडेबाऱ्यांतून निघून तिकोट्यावरून बंगळुरास गेला. त्या वेळेपासून खेडेबारें तर्फेवर शिवाजीच्या नांवानें दिलेले हुकूम सांपडतात [प. सां. सं. ले. ५१०] बंगळुराहून परत आल्यानंतर दादाजी आजारी पडला व सन १६४७ च्या जुलैंत मरण पावला. त्या वेळीं शाहजी कर्नाटकांत स्वारीवर गुंतला असल्यामुळें पुणें व खेडेबारें येथील व्यवस्था लावण्याचें काम शिवाजीकडे आलें.

(३) या सुमारास कोंढाण्याचा किल्ला शिवाजीनें घेतला. परंतु शाहजीची कैदेंतून सुटका करण्यासाठीं त्याला कोंढाण्याबरोबर खेडेबारें व शिरवळ येथील ठाणीं विजापुरकरांच्या ताब्यांत द्यावीं लागलीं [पु. द. भा. ३, पृ. १३१]. तेव्हांपासून शिवाजीची वस्ती खेड कसब्यांतून हालून पुण्यास गेली.

सन १६४९ ते १६५३ पर्यंत शाहजी व संभाजी पुणें ते विजापूर भागांत होते. अर्थात् तेव्हां शाहजी व शिवाजी यांचें अधून मधून पुण्याकडे एकत्र राहणें असावें. त्या वेळीं शाहजीच्या ताब्यांत हिरडस मावळचा भाग होता व तेथील व्यवस्था शिवाजी पाहत असे [प. सा. सं. ले. २५७१]. शिवाजी हा शाहजीचा व्यवस्थापक हें नातें इ. स. १६५५ पर्यंत टिकलें. त्यानंतर शिवाजीच्या स्वतंत्र हालचाली सुरू झाल्या व त्यानें १६५४ च्या ऑगस्टनंतर आपलें मुख्य ठाणें पुरंधर किल्ल्यावर नेलें [प. सा. सं. ले. ६७३]. पुढें इ. स. १६५७ मध्यें त्यानें खेडेबारें व कोंढाणा येथें पुनः अंमल बसविला व राजगड, तोरणा येथें किल्ले बांधण्यास सुरुवात केली व तेथें तो राहूं लागला. शिवाजीचा मुलगा संभाजी याचा जन्म इ. स. १६५७ च्या मे महिन्यांत पुरंधर येथें झाला. यावरून तोंपर्यंत तरी त्या किल्ल्यावर महाराजांचें राहणें असावें असें तर्कितां येतें. राजगडावरील शिवाजीचें ठाणें १६७१–७२ मध्यें रायगडावर घरें व तळीं बांधण्यास सुरुवात झाली तोंपर्यंत, होतें [प. सा. सं. ले. १४५९] व १६७२–८० हीं वर्षे शिवाजीचें ठाणें रायगडावर होतें. ठोकळमानानें शिवाजीचा वसतिक्रम असा—

(१) १६३०–३६ शिवनेरी (२) १६३७–३९ कसबें खेड (३) १६४०–४१ बंगळूर (४) १६४२–४९ कसबें खेड (५) १६४९–५५ पुणें (६) १६५६–५७ पुरंधर (७) १६५८–७१ राजगड (८) १६७२–८० रायगड.

[वरील मुद्दे विविधज्ञानविस्तार, वर्ष ६८, अंक ९, सप्टेंबर १९३७ मधील द. वि. आपट्यांच्या ‘शिवाजीमहाराजांचीं वसतिस्थानें’ या लेखांतून घेतले आहेत.]

शिवाजीनें केलेलें श्री सप्तकोटीश्वराच्या मंदिराचें बांधकाम

या बांधकामाची सुरुवात १३ नोव्हें. १६६८ त झाली [श्रीसप्त. पृ. २३; पोतदार गौ. ग्रं. पृ. ३५४; राजा शिवछत्रपति खं. ८ ले. ब. मो पुरंदरे, पृ. ७३].

बड्या साहेबिणीचें नांव

ताज उल्‌ मुखद्दिरात [शि. चं. वृ. सं. खंड २, पृ. ६; राजा शिवछत्रपति, ले. ब. मो. पुरंदरे भा. ३, पृ. ५१–५२].

बाळाजी हरि 'मजालसी' व नरहर बल्लाळ 'बक्षी'

शाहजीनें बंगळूरहून शिवाजीस पुण्यास पाठवितांना त्याच्याबरोबर बाळाजी हरि 'मजालसी' व नरहर बल्लाळ 'बक्षी' यांस बरोबर दिलें [मंडळ त्रैमासिक, वर्ष ८ अं. १ पृ. १००; राजा शिवछत्रपति, ले. ब. मो. पुरंदरे भा. २, पृ. ४२].

निजामशाही सुलतानांचीं नांवें

"बहुतेक बखरी मलीक अंबरानें चांदबिबीच्या मृत्यूनंतर निजामशाही गादीवर बसविलेल्या सुलतानास दुसरा मूर्तजा म्हणतात. ग्रँट डफहि तसेंच म्हणतो. यदुनाथ सरकारांनीं सप्टें. १९१७ च्या मॉडर्न रिव्ह्यूमध्यें त्याला बुऱ्हाणनिजामशहा म्हटलें आहे. फेरिश्ता मात्र मूर्तजा दुसरा असेंच त्याचें नांव देतो. मेडोज टेलर हा त्याला दुसरा मूर्तजा म्हणतो व खानजहान लोदीच्या बंडाच्या वेळच्या निजामशहास तिसरा मूर्तजा म्हणतो. मलीक अंबरानें गादीवर बसविलेला निजामशाह जर दुसरा मूर्तजा धरला, तर शाहजीनें बसविलेला तिसरा मूर्तजा धरावा लागेल. कांहींहि असलें तरी दुसरा मूर्तजा हा पहिल्या बुऱ्हाण निजामशहाचा नातू होय. फत्तेखानानें गादीवर बसविलेला तिसरा हुसेन निजाम होय. सरकार त्याला बहादूर निजामशाह (वरील नांवाबरोबरच) म्हणतात. जेधे शकावली म्हणते कीं, फत्तेखानानें बुऱ्हाण निजामशाहास ठार मारलें." [Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav, p. 16, Footnote].

महादजी नीळकंठरावाचा (पुरंधर गडाच्या सुभेदाराचा) मृत्यु

शि. च. सा. खं. १, ले. ८७ प्रमाणें हा मृत्यु २३ मे १६५४ पूर्वीं केव्हांतरी झाला. पत्र नक्कल असल्यानें संशय उत्पन्न होतो. त्याचप्रमाणें शि. च. सा. खं. ३, ले. ३९९ मध्यें नीळकंठरावाच्या तीन मुलांपैकीं निळोजी व शंकराजी यांचीं नांवें असून पिलाजीचें नांव नाहीं. विसाजी व त्रिंबक हीं जास्तीचीं नांवें आहेत. पत्र खरें धरल्यास शि. च. सा. ३/३९९ मधील हकीकत खोटी ठरते.

परंतु शि. च. सा. ११८८ या अस्सल पत्रावरून महादजीचा मृत्यु १६५४ च्या आसपास झाल्याचें निश्चित ठरतें. महादजीच्या मुलांच्या भांडणाचा फायदा घेऊन शिवाजीनें पुरंधर गड घेतला असें सभासद व शि. च. सा. ३।३९९ म्हणतात, त्या अर्थीं ती गोष्ट १६५४ मधील ठरते व १६५४ पर्यंत पुरंधर शिवाजीच्या ताब्यांत आला नव्हता असें दिसतें.

शिवाजी 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' म्हणवून घेई काय ?

शिवाजी स्वतःला 'गोब्राह्मणप्रतिपालक' म्हणवी असें श्री. ब. मो. पुरंदरे म्हणतात व त्यासाठीं आधार शि. च. सा. ५।५३४, ५३७ असा देतात [राजा शिवछत्रपति भा. ३ पृ. ८].

५३४ व्या लेखांकांत शिवाजी स्वतःस गोब्राह्मणप्रतिपालक म्हणवीत नसून, पत्रांतील उल्लेखिलेला ब्राह्मण त्यास ती पदवी देतो. ५३७ या लेखांकांत तो शब्दच आलेला नाहीं.

शिवाजीचा देवीसमोरील पशुहत्येवर विश्वास

"दर पौर्णिमेस (प्रतापगडावरील तुळजाभवानीस) छबिना व बकऱ्याचा बळी आणि दर खांडेनवमीस व दसऱ्यास (शिवाजीनें) अजबळीची मोईन केली." [म. म. पोतदार-गौरव ग्रंथ पृ. ३० ते ३७; मंडळांतील सभासद ब. अपूर्ण व अप्रसिद्ध प्रत; राजा शिवछत्रपति भा. ५, ले. ब. मो. पुरंदरे, पृ, ६८]—शिवाजी वैष्णव असल्याचें हें चिन्ह होय.

पुरंदऱ्यांचें चित्पावनांसंबंधीं उद्‌गार

पाहा, राजा शिवछत्रपति भा ५, पृ. ४४.

ब. मो. पुरंदऱ्यांचे मोगलांच्या अक्कलेसंबंधीं उद्‌गार

पाहा पृ. ३० (राजा शिवछत्रपति भा. ५)

ब. मो. पुरंदऱ्यांचीं अफजलखानासंबंधींचीं विधानें

यांतील कांहीं विधानें खोडण्यासारखीं आहेत. मूर्ती फोडल्याचें वर्णन अतिरंजित. खानानें ब्राह्मणांना सनदा दिल्याबद्दलच्या पत्रांचा त्यांनीं अनुल्लेख केला आहे.

ब. मो. पुरंदऱ्यांच्या पुस्तकांतील लक्ष देण्यासारखा भाग

(१) दादोजी कोंडदेवाच्या अंमलापूर्वीचें व अंमलाखालील पुणें [राजा शिवछत्रपति भा. २, प्रकरणें १, २]

(२) दादाजीनें मावळांत केलेली सुव्यवस्था [शि. छ. २, प्रकरण ४].

(३) शिरवळ [किल्ले सुभानमंगळ] व खळद बेलसर येथील लढाया [कित्ता प्रकरणें ११,१२].

ब. मो. पुरंदऱ्यांचे राष्ट्रीय स्वयंसेवकी विचार

(१) "हाताशीं असलेल्या...चार वीत भूमीशीं युद्ध!" [राजा शिवछत्रपति खं. ६, पृ. ७५-७६].

(२) "गेल्या पांचशें वर्षांत उत्तर हिंदुस्थानांत...आयुष्याचा यज्ञ करीत होते." [कित्ता पृ. ८३].

(३) "महाराज धर्मरक्षक होते कीं क्रांतिकारक होते...सांभाळ त्यांत होत होता." [राजा शिवछत्रपति खं. ८ पृ. ४९].

(४) "हें सर्व घडवितांना...जळजळीत क्रांतिकारक होतें." [कित्ता पृ. ५३].

(५) "हाताशीं मूठभर लोक असूनहि वयाच्या सोळाव्या वर्षीं त्यांनीं उघड उघड बंड पुकारलें" [कित्ता पृ. ५३].

(६) "शिवाजीमहाराज म्हणजे क्रांतीचें उग्र दैवत." [कित्ता पृ. ५३].

(७) महाराष्ट्राचें हें केवढें भूषण!... पराक्रमाचें युग उगवलें." [राजा शि. छ. खं. ९, पृ. १५].

(८) "स्वराज्यसाधनेच्या कार्यात... समजण्यासारखे होते कीं नाहीं?" [राजा शिवछत्रपति भा. ५, पृ. ६६].

ब. मो. पुरंदऱ्यांचे शिवाजीच्या धैर्यासंबंधीं अतिशयोक्त उद्गार

"आणि महाराजांची छातीहि...अशी बेडर वृत्ति झाली होती." [राजा शिवछत्रपति खं. ६, पृ. ६१]

शिवपूर्वकालीन, शिवकालीन व शिवपश्चात्कालीन संतमंडळींची यादी

(१) चिंचवडचे देव, गणपति-उपासक (२) निगडी येथील रंगनाथस्वामी (३) रंगनाथस्वामींचे बंधु विठ्ठलराव—दोघेहि दत्तसंप्रदायी (४) औरंगाबदेस वामन (५) पैठणीं निंबाजीबाबा (६) बोधलेबाबा (७) वडगांवचे कृष्णउपासक दत्तात्रय शांत संप्रदायी जयरामस्वामी (८) भागानगरचे केशवस्वामी (९) परमानंदबावा पोलादपूरकर (१०) त्रिंबक नारायणाश्रमबाबा (११) पाटसचे (पाटगांवचे) मौनीबावा (१२) संगमेश्वरचे अचलपुरी (निश्चलपुरी) गोसावी (१३) लोहगांव, देहू येथील तुकारामबावा, शूद्रवर्णांतील, मोरे कुळांतील [चिटणीस बखर, संपा. साने १९२४, पृ. ८३-८४].

शिवदिग्विजयांत आलेलीं वरील संतांखेरीज इतरांचीं नांवें : (१४) अल्यास्वामी [पृ. १९१] (१५) मिरजचे आनंद मूर्तिस्वामी, पृ. १९१, ३७४] (१६) बाबा याकूत [पृ. १९१] केळशीचे (१७) वाराणसीहून दक्षिण देशीं आलेले त्र्यंबक नारायण व निश्चळपुरी गोसावी [पृ. ३७३] (१९) पैठण येथील एकनाथस्वामींच्या

वंशांतील भाऊदासबाबा (२०) जयराम-स्वामींचे गुरु कृष्णाप्पा अय्या [पृ. ३७४].

शिवाजीचा गुरु नारायणदेव

> यः सिद्धिमावहति चिंचवडाधिवासी
> हेरंबपादभजनेन महानुभावः ॥
> नारायणाभिधसुधीतिलकादवाप
> तस्मादनुग्रहमसौ शिवसार्वभौमः ॥

[शि. च. प्र. पृ. १४१–४२, राजव्यवहार कोश, श्लो. ६६]—वरील श्लोकांत आलेला शिवाजीचा एक गुरु नारायणदेव हा मोरया गोसाव्याचा नातू होय.

चिंचवडचा मोरया गोसावी [मृ. १६५६ वा १६५७]	→	मुलगा चिंतामणि [मृ.१६७२]	→	मुलगा नारायण [मृ.१६९२]

याच नारायणदेवाच्या कारकीर्दींत शिवाजीनें जून २२, १६७६ रोजीं ताकीदपत्र लिहून देवांस फुकट मीठ नेण्यास मनाई केली [शि॰ च. सा. खं. ४, ले. ६८५].

महापुरुष देव भारती

शिवाजी मोगलाईत औंढ्या नागनाथापाशीं छावणी करून असतां मुदलगांव येथें महापुरुष देव भारती होते. सालेरच्या मोहिमेवर जात असतां शिवाजीनें त्यांचें दर्शन घेतलें. किल्ला फत्ते झाला तर गांव तुम्हांस मोकासा देऊं असें शिवाजीनें त्यांस सांगितलें. नवव्या दिवशीं सालेर व मुल्हेर फत्ते होतील असा देवांनीं आशीर्वाद दिला व त्याप्रमाणें झालें. तेव्हां शिवाजीनें गांव त्यांस मोकासा दिला. [सनदा-पत्रांतील माहिती, पृ. १६०; पाहा युगप्रवर्तक श्रीशिवाजीमहाराज—वा. कृ. भावे, पृ. ४०३]

पत्रांतील भाषा शिवकालानंतरची असून पत्र अविश्वसनीय (forged) वाटतें.

कुत्बशहाची १६७३ त शिवाजीस मदत

मोगलांशीं युद्ध चालू ठेवण्यासाठीं कुत्बशहानें शिवाजीस पैशाची मदत केली, असे पाश्चात्यांचे उद्गार [ERS. Vol. I, p. 287, 298]

विजापूरचा बादशहा सुलतान महमद आदिल-शाह यानें हिंदूंविरुद्ध केलेले नियम

या नियमांवरून एक गोष्ट सिद्ध होते कीं, मुसलमान राज्यकर्ते हिंदूंपेक्षां जास्त राजकारण-पटु असून त्यांच्यांत राज्यकारभाराचे नियम लिहून ठेवण्याचा फार जुना प्रघात होता. हिंदु धर्माला व लोकांना पद्धतशीरपणें खालीं दाबून टाकून, मुसलमानी धर्माचें व समाजाचें सामर्थ्य वृद्धिंगत करण्याचा मुसलमानी राज्यकर्ते कसा प्रयत्न करीत हें कांहीं नियमांवरून दिसतें. [नियम क्रमांक ७, २१, २२, २३, ३४, ४४, ४५, ४६, ४७, ४९, ५०, ५२]—शिवाजी हिंदुधर्माभिमानी होता व त्याचें राज्यहि मुख्यत्वेंकरून हिंदूंसाठींच होतें. पण इस्लामचा द्वेष करून त्याचा अपमान करण्याचें धोरण त्यानें अवलंबिलें नव्हतें. प्रजाजन या नात्यानें हिंदूंचे हक्क मुसलमानांनाहि त्याच्या राज्यांत मिळत. त्याचे कांहीं अंमलदार मुसलमान होते व मशिदींना त्यानें वर्षासनें नेमून दिलीं होतीं. मुसलमान राज्यकर्ते हिंदूंबाबत असल्या गोष्टी करणें कधींच शक्य नव्हतें [पाहा नियम ७,२३]—नियम १, २, ३, ५, ८, ९, १४ महमद आदिलशहाच्या राजकारणांतील, दूरदृष्टीची साक्ष पटवितात. हे नियम अमात्यांच्या ‘राजनीतीं’तहि निराळ्या शब्दांत सांगितलेले आढळतात व ते शिवाजीनें अंमलांत आणल्यानें तो स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापूं शकला.

[महमद आदिलशहानें हिंदूंना खच्ची करण्यासाठीं केलेले नियम ऐतिहासिक स्फुट लेख, भा. १–४ मध्यें पृ. २५ ते ३८ वर आले आंहेत.]

शिवाजीस कळलेलें सरंजामशाहीचें महत्त्व

अफजलखान वधानंतर दोन वर्षांनीं शिवाजीनें रोहिडखोऱ्याच्या (तर्फ उतरवली) केदारजी नाईक

खोपडे या देशमुखास लिहिलेलें एक महत्त्वाचें पत्र आहे. [प. सा. सं. २६५६; शि. च. सा. खं. ५, ले ७६२] खंडोजी आधीं अफजलखानास जाऊन मिळाला होता. अफजलखानवधानंतर शिवाजीनें त्याची तर्फ आपल्या ताब्यांत घेतली. खोपडा हा पळून गेला होता व बाहेरूनच तो आपल्या तर्फेवरील हक्कांबद्दल लोकांस त्रास देऊं लागला. "लोकांस त्रास न देतां तूं आपल्या वतनावर ये म्हणजे तुझें वतन तुला वंशपरंपरागत देतों" असें शिवाजीनें त्यास अभयपत्रांत लिहिलें आहे. यावरून शिवाजी देशमुखांस आपल्या बाजूस आणण्यास किती उत्सुकतेनें प्रयत्न करीत होता हें दिसतें. या पत्रामध्यें शिवाजीची हुकमी वृत्तीहि स्पष्ट होते. मात्र नेहमींची एकेरी भाषा त्यांत त्यानें वापरलेली नाहीं. शिवाजी सरंजामशाहीविरुद्ध असला तरी त्याचा राज्यास होणारा उपयोगहि तो जाणून होता.

शिवाजीच्या सैन्याचें निरनिराळ्या वेळचें सामर्थ्य

पाहा—

(१) **सरकार**—Shivaji And His Times 4th ed. पृ. ५७; ३४३; पृ. २९३ (कर्नाटकांतील सैन्य).

(२) **बाळकृष्ण**—Shivaji the Great, Vol. II Part II, पृ. ६६–६९.

(३) **सभासद बखर**—पृ. ७, ९, १८, २१, ३३, ४५, ४९, ५२, ५७, ६७, ७६, ७७.

(४) **एक्याण्णव क. ब.**—क. २४, २९, ३० (फॉरेस्ट प्रत), ३१, ३२, ७७.

(५) House of Shivaji II ed.—p. 145.

(६) प. सा. सं. पृ. १८७; क्र. ८२२, पृ. १९१; क्र. ८३१ पृ. १९४, पृ. २०३; पृ. २२३; क्र. ९४३, ९५९, ९६८; पृ. २४२; ९७२, ९७८; पृ. २६८ (आरमार); १०२२, १०२३, पृ. २७३ (सैन्य व आरमार) १०४४ (आरमार व सैन्य); १०८७, ११०१, ११२६; पृ. ३१२, १२०५, १२२८ १२८२, १२९५, १३१८ (गडावरील सैन्य); १३४६ (आरमार); पृ. ३७८, १३५३, १३५७, १३५८ (आरमार व सैन्य); १४६९, १४७९, १४२६, १५०५ (आरमार); १५८८ (आरमार), १६०४, १६०६, १६४५ (तोफा); १६७१ (तारवें); १७४० (सैन्य व आरमार); १७४१, १७४३, १८३९, १९०५, १९३२, १९४५, १९५४, १९७७, २००७, २०८४, २११६, २१२१ (आरमार व तोफा); २१२२ (तोफा); २१२६ (आरमार); २१४३ (आरमार); २१८१, २१८२, २१८३ (किल्ल्यांवरील तोफा); २१९४, २१९७ (तोफा–परकीयांकडून घेतलेल्या); २६०७ (मराठी पत्रांतील उल्लेख) १६५५–५९ दरम्यानचा; २७६७.

(८) Shivaji The Great, Vol I, Part II, p. 527 (Dutch Records); Shivaji The Great Vol. I–Part II, (Dutch Records) p. 478.

(९) शिवाजीचें व्यंकोजीस १६७६ तील महत्त्वाचें पत्र [पुण्यश्लोक छत्रपति शिवाजी भा. ३ ले. बाळशास्त्री हरदास पृ. ३७४–७५].

शिवाजीच्या सैन्याचे कांहीं महत्त्वाच्या प्रसंगींचे आंकडे

(१) प्रभावळी व शृंगारपूर घेण्यास १६६१ त शिवाजी निघाला तेव्हां त्याजबरोबर १५,००० पदाति सैन्य होतें. [शि. भा. ३१।३९].

(२) पन्हाळगडाहून विशाळगडास पळतांना शिवाजी ६०० पदातींसह पळाला [२६।६७].

(३) अफजलवधानंतर नेताजी पालकरानें विजापुरकरांच्या मुलखांत धाडी घालण्यास सुरुवात केली त्या वेळीं त्याच्याजवळ ७,००० घोडेस्वार होते [शि. भा. २३।१४].

शिवाजीच्या शत्रूच्या सैन्याचें निरनिराळ्या वेळचें सामर्थ्य. पाहा—

(१) शाइस्तेखानाचें ७३००० घोडेस्वार [शि. भा. २८।५१].

संकीर्ण

(२) शाइस्तेखानाचे ७७००० घोडेस्वार [शि. भा. २५।५७].

(३) प. सा. सं.—८१२; पृ. १८६, १८७, १८८; क्र. ८१५; क्र. ८१२, पृ. १८६; क्र. ८३१, पृ. १९४; पृ. २२३; पृ. २२६; क्र. ९९२, ९९९; पृ. २६२; क्र. १०३२; १०४८; १०८५; ११०६; १३७८; १५३० (सिद्दीचें आरमार), २०१९, २०४४, २०६९, २०८४, २१३७ (इंग्रजांचें आरमार); २२१९ [सिद्दीचें आरमार]; २२३५; २७६७.

(४) Shivaji The Great, Vol. I part II, p. 477 [Dutch Records].

शिवभारतांत आलेले शिवाजीचे पायदळप्रमुख

कमळोजी सोळंखे, येसाजी कंक, तानाजी मालुसरे, कोंडाजी वरखल आणि रामाजी पांगेरा हे एक हजार पायदळावरील अधिकारी असून नारायण ब्राह्मण हा पांच हजार पायदळावरील अधिकारी होता. [शि. भा- २२।२–३]

शिवाजीच्या सैनिकांकडे बंदुका व तोफा असल्याचे उल्लेख

(१) पुरंधर किल्ल्यावरील फत्तेखानाशीं लढाई (१६४८) [शि. भा. अ. १४–१९, १४–२५, २८, २९, ३३].

(२) अफजलवधानंतर झालेली लढाई [शि. भा. २२–३७].

(३) फ्रायरचे हिंदी राज्यकर्त्यांविषयीं उद्गार : "बहुधा घोडदळांत मुसलमान व पायदळांत हिंदु असून त्यांचेजवळ बंदुका (Matchlock —Muskets) असतात [Fryer, p.357–58; पाहा छत्रपति संभाजीमहाराज, ले. वा. सी. बेंद्रे पृ. १०१].

शिवाजीचे गुप्तहेर :
बुंदेल्याच्या बखरींतील उल्लेख

शिवाजीच्या सैन्याबरोबर 'नजरबाज लोक पुष्कळच असत. हेतु हा कीं, एखाद्या सैनिकानें शत्रुमुलुखांतून आणलेल्या लुटींचा अपहार केला तर वर्दी लागावी [बुंदेल्याची बखर, पृ. २४].

शिवाजीचें व्यापारविषयक धोरण

"But we may hope that he will not fail the Noble Company here for fear of injury that might be done by us to his navigation and commerce, which he is taking up pretty busily by stimulating the merchants to traffic." [Dutch Records, Kol. Arch. 1037; Fols. 1601–1602, 8th May 1664; See Shivaji The Great Vol. I Part II; p. 501].

शिवाजीविषयीं सामान्य लोकांचा भाव

४ जुलै १६७७ च्या पत्रांत पंढरपूरच्या बडवे घराण्यांतील एक शिवकालीन पुरुष 'सिवाजी भोसळ्याचे भेटीस गेलों' असें म्हणतो. शिवाजीच्या या एकेरी उल्लेखावरून शिवकालांतील त्याच्या वेळचे सर्वच लोक त्यास मान देत नव्हते, असें दिसतें [शि. च. सा. खं. ११, पृ. २९, क्र. ५२].

गालीब हें दालीब कीं काय

"प्रबलं गालिबं जित्वा संप्रति स्वबलाश्रयात्' असें शिवभारत २८।५४ मध्यें आलें आहे. गालीब या नांवाचें स्थलवाचक किंवा व्यक्तिवाचक नांव महाराष्ट्रांत नाहीं. गालीब हें कान्होजी जेध्याला मोकासा म्हणून दिल्या गेलेल्या (शि. च. प्र. पृ. ४१ ओळ २०) दालीब या गांवाबद्दल चुकून आलें असावें." [ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खं. ५ मंडळ त्रैमासिक जुलै–ऑक्टो. १९५२, पृ. ६८–६९; 'शिवभारतांतील कांहीं स्थल–चर्चा' लेखक, य. ग. फफे]

शिवभारत काशींत लिहिलें गेल्याचा पुरावा

"जेधे शकावलीप्रमाणें शिवाजी पन्हाळ्याहून निसटला तो आषाढ वद्य प्रतिपदेला. पण शिवभारतकार म्हणतो (२६।१४) कीं, श्रावण

महिना प्राप्त होत असतां शिवाजी पळाला. वर वर दिसणारी ही विसंगति खरी नाहीं. परमानंद काशींत बसून आपलें भारत लिहीत आहे. तेथील गणनेप्रमाणें महाराज श्रावण वद्य १ लाच निसटले" ['शिवभारतांतील कांहीं स्थल-चर्चा' ले. य. ग. फफे; ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध खं. ५, त्रैमासिक जुलै-ऑक्टो. १९५२, पृ. ६६].

शिवाजीला उर्दू व पर्शियन येत होतें काय?

"शिवाजीनें या दोन्ही भाषांत पुष्कळ प्रगति केली होती व संस्कृतचा श्रीगणेशा सुरू केला होता" [पाहा—राज. खं. ४, पृ. ७४; सरस्वती मंदिर मासिक खं. ५, क्र. ५ Life of Shivaji Maharaj by N. S. Takakhav p. 76 and Footnote].

ग्रँट डफच्या पुस्तकांतील शिवाजीसंबंधींचे महत्त्वाचे मुद्दे

(1) "The religious and natural feelings of a Hindoo were strongly implanted in Sivajee, and he early imbibed a rooted hatred to the Mahomedans. These feelings in part supplied the want of a more exalted patriotism; but although they may have tended to stimulate his own love of enterprise, he did not employ them to animate others, until success had taught him to plan new schemes, and to apply such powerful and natural auxiliaries in theire execution" (पृ. १०१). (२) "From about his sixteenth year he began to associate with persons of law less habits and to talk of becoming an independent polygar" (पृ. १०१). (३) दादाजी कोंडदेवाचा शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेच्या कल्पनेस विरोध (पृ. १०१-१०२). (४) "....but even at this time it was whispered that Shahji's son was a sharer in the profits of some extensive gang robberies committed in the Conkan." [पृ. १०२]. (५) शिवाजीच्या हालचालींकडे विजापूर दरबारनें सुरवातीस दुर्लक्ष कां केलें? कारणें : [पृ. १०४ आधार Khafee khan, Bijapur MSS]. (६) दादाजीनें मृत्युसमयीं शिवाजीच्या विचारास दिलेली संमति [पृ. १०५]. (७) शिवाजीनें कोंढाणा घेतांच त्याचें नांव सिंहगड ठेविलें [पृ. १०६]. (८) "....and the manner in which he established....concealment was impossible" [पृ. १०७]. (९) आबाजी सोनदेवानें कल्याण घेतलें व शिवाजीनें त्याला कल्याणचा सुभेदार नेमलें [पृ. ११२]. (१०) १६४९ त शाहजीस विजापूर दरबारनें कैद केल्यावर शिवाजी त्या दरबारला शरण जाण्याचा विचार करूं लागला. परंतु विश्वासघातकी विजापुरकरांवर विश्वास न ठेवण्याचा व आहे त्या स्वतंत्र बाण्यानें वागण्याचा सईबाईनें त्यास सल्ला दिला [पृ. ११३; आधार Mahratta MSS]? (११) मावळे लोकांचें डफनें केलेलें यथायोग्य वर्णन [पृ. १०२]. (12) "....Shivaji appointed as his (Mankoji Dutonday), successor Netajee Palkar, an enterprising officer, who had considerable influence with the Sillidars in the various parts of the country, but a man naturally cruel and unprincipled." [पृ. १२८] (13) "Shivaji from this time (1658) employed a portion of Mahomedans into his service, and the advice of Gomaji (Naik) afterwards proved of infinite importance to the success of the Mahrattas" [पृ. १२९]. (१४) पेशवा शामराजपंतास काढून मोरोपंतास पेशवा नेमण्याचें कारण [पृ. १३०]. (१५) अफजलखानाच्या सैन्यांत उंटावरील जंबुरे होते [पृ. १३१]—(१६) "Afzool

khan had all the vanity of a Mahomedan noble; he had also a thorough contempt for his enemy" [पृ. १३१]—(१७) अफजलखानावरोबर झालेल्या लढाईत शिवाजीनें शरणागतांना दिलेली दयाळूपणाची वागणूक [पृ. १३६]. (१८) "This Success among a people who cared little for the means by which it was attained, greatly raised the reputation of Shivaji" [पृ. १३७]. (१९) "The mawulees proved their regard for him (Baji Prabhu Deshpande), as well as their own steadiness, by bearing off his body in the face of their numerous pursuers" [पृ. १४२]. (२०) "Neither this conquest (against Dalvis of Shringarpoor) nor that of Jowlee was viewed throughout the country with the same favour as his successes against the Mahomedans." [पृ. १४३-४४] (२१) "Sivajee to obliterate this odium and to make amends for his past conduct assumed a greater regard for the forms enjoined by the Hindu faith, to which he was probably induced, as much from superstition as from policy [पृ. १४४]. (२२) इ. स. १६६१ त प्रतापगडास भवानीचें देऊळ शिवाजीनें बांधलें व रामदासस्वामीस आध्यात्मिक गुरु केलें [पृ. १४४]. (२३) १६६२ त शिवाजीनें रायगड व सिंधुदुर्ग बांधले, कुलाबा किल्ला पुनः बांधला व सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग यांची दुरुस्ती केली [पृ. १४७]. (२४) इ. स. १६६२ अखेर शिवाजीचा मुलूख व त्याचें सैन्यसामर्थ्य [पृ. १४९]. (२५) शाहजीच्या मृत्यूसमयीं तंजावरचा मुलूख त्याच्या ताब्यांत होता [पृ. १५६] (२६). इ. स. १६६४ त शिवाजीनें (शाहजीच्या मृत्यूनंतर) आपणांस 'राजा' म्हणवून घेण्यास व आपल्या नांवाचीं नाणीं पाडण्यास सुरुवात केली [पृ. १५६]. (२७) "....It is probable that superstition was one of the principal causes which influenced his (Shivaji's) conduct at this crisis (Jai Sing's invasion)" [पृ. १६१] (२८). जयसिंग व शिवाजी यांनीं विजापुरावर स्वारी केली त्या वेळीं विजापुरकरांच्या बाजूनें व्यंकोजी लढला व त्यानें पराक्रम गाजविला [पृ. १६५; आधार Bijapur MSS]. (२९) "....and nothing is more remarkable, in regard to Sivajee, than the foresight with which some of his schemes were laid, and the fitness of his arrangements for the genius of his countrymen" [पृ. १७५]. (३०) "The Mahrattas, and probably all natives of India, are in a peculiar manner roused from indolence and apathy when charged in any degree with responsibility" [पृ. १७८]. (३१) गाई, रयत व स्त्रिया यांना लुटण्याची शिवाजीनें आपल्या शिपायांस केलेली बंदी [पृ. १८०].(३२) "The foundation of his power (Shivaji's) was his infantry" [पृ. १७५]. (३३) "Their common arms consisted of a sword, shield and matchlock. Some of the Hetkuries, especially the infantry of Sawunt-waree, used a species of firelock, the invention of the lock for the flint having been early received from the portuguese" [पृ. १७६]. (३४) The Hetkurees excelled as marksmen; but they could seldom be brought to desperate attacks, sword in hand for which the Mawlees of Sivajee became celebrated. Both of them possessed an extraordinary facility of climbing, and could mount a precipice or scale a rock with

ease, where men of other countries must have run great risk of being dashed to pieces" [पृ. १७६]. (३५) "Sivajee never permitted the Deshmukhs and Deshpandyas to interfere in the management of the country....with the same view he destroyed all village walls, and allowed no fortifications in his territory which was not occupied by his troops" [पृ. १४२-४३]. (३६) "The revenue regulations of Sivajee....great benefit by the change" [पृ. १८३]. पृष्ठें १७५-८६ हीं शिवाजीच्या राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें महत्त्वाचीं आहेत. (३७) "....if the former (the Maratha soldiers) fled, they generally brought off their booty; an object which the horsemen were taught to regard as the most substantial honour" [पृ. १९१].—(३८) इ. स. १६७३ तील मराठ्यांच्या हुबळीच्या स्वारीचा मुख्य अनाजी दत्तो होता [पृ. २००-२०१].—(३९) "No troops are so soon rallied as Maharattas on the slightest turn of fortune in their favour. The fugitives became pursuers" [पृ. २०३]. (४०) राज्याभिषेकाची कल्पना शिवाजीची स्वतःची होती [पृ. २०४]. (४१) गागाभट्ट आपल्याकडे येणार, याबद्दल भवानीकडून संदेश मिळाल्याचें शिवाजीनें भासविलें [पृ. २०४]. (४२) सन १६७५ त हंबीरराव मोहित्याच्या एका तुकडीनें भडोच जिल्ह्यावर स्वारी करून त्यावर खंडणी लादली [पृ. २०८]. (४३) स. १६७६ त शिवाजी सातार्‍यास आजारी असतां धार्मिक व्रतेंवैकल्यें पाळण्याच्या बाबतींत तो फारच कर्मठ बनला होता [पृ. २०९; आधार [Mahratta MSS]. (४४) "....Who, (Akanna Pant and Madanna Pant) had all that disposition to refinement in intrigue which constitutes a principal defect in Brahmin statesmen" [पृ. २१२]. (४५) रघुनाथ हणमंत्यानें कर्नाटकची स्वारी शिवाजीस सुचविली. त्याच्या असहनीय वागणुकीमुळें तो व्यंकोजीस नकोसा झाला [पृ. २१३]. (४६) श्रीशैलाच्या देवळांत शिवाजी देवासमोर देहबलिदान करण्याच्या तयारींत असतां भवानीनें त्या कृत्यापासून त्याला परावृत्त केल्याचें भासविलें जातें [पृ. २१६; आधार Mahratta MSS]. (४७) तिरुमलवाडी येथून जाण्यास शिवाजीनें व्यंकोजीस परवानगी दिली. (व्यंकोजी पळून गेला नाहीं). [पृ. २१७] (४८) "Sivajee was patient and deliberate in his plans; ardent, resolute, and persevering in their execution; but even in viewing the favourable side, duplicity and meanness are so much intermixed with his schemes, and so conspicuous in his actions, that the offensive parts of a worse character might be passed over with less disgust" [पृ. २२९]. (४९) "Superstition, cruelty and treachery are not only justly alleged against him, but he always preferred deceit to open force when both were in his power" [पृ. २२९]. (५०) "Sivajee's admirers among his own nation speak of him as an incarnation of the Deity, setting an example of wisdom, fortitude and piety" [पृ. २२९]. (५१) "Mahrattas, in general, consider that necessity justifies a murder, and that political assassination is often wise and proper. They admit that Sivajee authorised the death of Chunder Rao, the Raja of Jawlee, but few of them acknowledge that Afzal Khan was murdered" [पृ. २२९]. (५२) "....his manners were remarkably pleasing and his address winning; he was apparently frank,

Scanned by CamScanner

but seldom familiar; passionate in his dispositions but kind to his dependents and relations" [पृ. २२९—आधार Mahratta MSS]. (५३) "He was a man of small stature and of an active rather than strong make; his countenance was handsome and intelligent; he had very long arms in proportion to his size, which is reckoned a beauty among the Mahrattas" पृ. २२९; आधार Mahratta MSS.] (५४) शिवाजी आपल्या तलवारीस 'भवानी तलवार' म्हणे [पृ.२३१]. (५५) शिवाजीच्या मृत्यूसमयीं असलेला त्याच्या राज्याचा विस्तार [पृ. २३१]. (५६) शिवाजीनें आपल्या कारकीर्दीच्या शेवटीं शेवटीं, संभाजीच्या दुर्वर्तनावरून, तो आपल्या पश्चात् दुष्कृत्यें करणार हें भविष्यांत दिसतें, असें मोरोपंत, अनाजी दत्तो व इतरांना सांगितलें. त्याचें बोलणें हें राजारामाच्या बाजूचें मृत्युपत्र आहे, असा (गैर)समज सोयराबाई व तिच्या बाजूच्या मंडळींनीं करून घेतला [पृ. २३२]. (५७) मोरोपंत व अनाजी दत्तो हे एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी होते [पृ. २३२].

[वरील मुद्दे History of the Mahrattas, Vol I, edited by S. M. Edwards, 1921 या पुस्तकांतून घेतले आहेत].

शेडगांवकर बखरींतील शिवचरित्रासंबंधीं महत्त्वाचे मुद्दे

(१) इ. स. १६४४ पासून शिवाजी बंडावा करूं लागल्याचा उल्लेख [पृ. १६]. (२) शिवाजीचे सुरुवातीचे साहाय्यक मोरो पिंगळे, येसाजी कंक, तानाजी मालुसरे, बाजी पासलकर होते [पृ. १६]. (३) शिवाजीनें बंडावा करून आपले किल्ले घेतले हें पाहून विजापूर दरबारनें रणदुल्लाखान रहिमतपुरकर व बाजी घोरपडे दतवाडकर यांना त्यावर रवाना केलें. शिवाजी व नेताजी पालकरानें वांईजवळ १६५२ त त्यांचा पराभव केला [पृ. १९]. (४) शिवाजी व रामदास यांच्या भेटीचा उल्लेख : मोऱ्यांचा निःपात केल्यानंतर शिवाजीनें महाबळेश्वरच्या पश्चिमेकडील ढोरप्या डोंगरावर एक नवीन किल्ला बांधून तेथें भवानीची मोरोपंताच्या हातीं स्थापना केली. त्या वेळीं त्यानें रामदासस्वामींस बोलावून त्यांचा सल्ला घेतला [पृ. २२]. (५) या घटनेनंतर लगेच वांईजवळील गोळेवाडी येथील गोळ्यांच्या बंडाचा शिवाजीनें मोड केला [पृ. २२]. (६) कोंढाणा किल्ला विजापुरकरांकडून प्रथम घेतांच शिवाजीनें त्याचें नांव 'सिंहगड' ठेवलें [पृ. ३५]. (७) बहिरजी नाईक जासुदाचा उल्लेख [पृ. ३४]. (८) शिवाजीनें आग्र्यास जातांना घेतलेले कांहीं लोक : जीवनराव शहाणे सुबुद्धि, माणको हरि सबनीस, मुद्गलभट आर्वीकर, राघो मित्र मराठा, बहिरजी नाईक [पृ. ५०]. (९) शिवाजी व संभाजी आग्र्यास गेल्यावर रामसिंगानें बांधलेल्या शिवपुरा नांवाच्या नवीन पेठेंतील हवेलींत त्यांनीं वास्तव्य केलें [पृ. ५१]. (१०) शिवाजी आग्र्याहून पळून जात असतां त्याजबरोबर निराजीपंत, दत्ताजी त्र्यंबक, मुद्गलभट व राघो मित्र मराठा हे होते [पृ. ५५]. (११) रामसिंगास शिवाजीच्या पलायनाची माहिती असल्याचें बखरीचें म्हणणें [पृ. ५५]. (१२) हिरोजी फर्जंद कैद झाला [पृ. ५५]. (१३) आग्र्याहून शिवाजी महाराष्ट्रांत परतला तो रायगडावर गेला [पृ. ५७]. (१४) तानाजीनें कोंढाणा घेण्याचे वेळी कांहीं मावळे प्रथम रात्रीचा फायदा घेऊन वानराप्रमाणें कड्यावरून चढून गेले व मग त्यांनीं वरून माळ लावल्यावर तानाजी व इतर मावळे वर चढले. घोरपडीचा उल्लेख नाहीं [पृ. ५७]. शिवाजी आपल्या मुलुखास त्रास देईल या भीतीनें अवरंगजेबानें हिरोजी फर्जंदास सोडलें

[पृ. ५९]. शिवाजी व नेताजी पालकर यांमधील वितुष्टाचें कारण आग्र्याहून परत आल्यावर मोगली मुलुखांतील मोठ्या शहरांतील श्रीमंत सावकारांकडून लष्कराच्या बळावर पैसा मिळवावा असा विचार करून शिवाजीनें, नेताजी पालकर परमुलुखांत होता, त्यास ताबडतोब आपल्याकडे येण्याचा निरोप पाठविला. नेताजीनें येण्यांत ढिलाई केल्यामुळें शिवाजीनें रागावून त्याचें सरनोबतपद काढून घेतलें [पृ. ६०]. (१७) शिवाजीच्या हेरांच्या कार्याचा उल्लेख [१६६७ मधील विजापुरकरांचा रांगण्याचा वेढा मारून काढल्यानंतरचा प्रसंग]. "मग मोगलांईतील शहरें होतीं तितक्या शहरांत राजियांनीं जागजागा पाळतीस माणसें दोघे दोघे ऐसी मिळोन चौघे जणें वेषधारी करोन ठेविलीं होतीं. त्यांत दोघा जणांनीं हुजूर खबर सांगावयासी यावें व दोघा जणांनीं शहरांत पाळत राखीत असावें. ती पाळत आल्यानंतर आम्ही इकडून लष्कर पाठवून देऊं. मग शेट सावकाराच्या हवेल्या माराव्या तों इतकियांत सुरतेहून बहिरजी नाईक जासूद यानें पाळत घेऊन आला कीं, सुरत आठाविसी मारिली म्हणजे राजियास अगणित द्रव्य सांपडेल" [पृ. ६३]. (१८) १६६७ मध्यें शाहजी शिवाजीस भेटल्याचा उल्लेख [पृ. ६६]. (१९) संभाजी व पिलाजी राजे शिर्के मळेकर यांची कन्या जिऊबाई (येसूबाई) यांचें १६६९ त लग्न [पृ. ६९]. (२०) इ. स. १६४९ त शिवाजीनें रामदासस्वामींस आपला गुरु केलें व रामदासस्वामींनीं शिवाजीला गुरुमंत्र दिला [पृ. ७०]. (२१) स्वामींच्या आज्ञेवरून जोहार म्हणण्याची प्रथा मोडून शिवाजीनें रामराम करण्याची प्रथा पाडली [पृ. ७०]. (२२) बाजी घोरपड्यावर शिवाजीच्या स्वारांनीं (शिवाजीनें नव्हे) हल्ला करून त्यास भाऊबंदांसहित बुडविलें [पृ. ७२]. (२३) लखम सावंताशीं शिवाजीचा तह झाल्यावर, शिवाजीचा एक सरदार इब्राहिमखान पठाण यानें शिवाप्पा नायकाचें बेदनूर शहर लुटलें [पृ. ७३]. (२४ कारंजें हें मोंगलांचें शहर शिवाजीनें लुटलें, त्या वेळीं तेथील बातमी अगोदर आणण्यांत बहिरजी नायकाचें हेरगिरींतील कौशल्य [पृ. ७३]. (२५) इ. स. १६७४ त गागाभट्ट शिवाजीची कीर्ति ऐकून काशीहून रायगडास शिवाजीच्या भेटीस गेला. त्या वेळीं रामदासस्वामीहि शिवाजीसमवेत गडावर होते [पृ. ८०]. (२६) गागाभट्टानें शिवाजीस स्वतःस राज्याभिषेक करून घेण्यास सुचविलें व त्याचें म्हणणें शिवाजी व रामदासस्वामी यांस पसंत पडलें [पृ. ८१]. (२७) रायरी किल्ल्यास 'रायगड' हें नांव रामदासस्वामी, गागाभट्ट, बालंभट कुलगुरु यांचें व इतर सरदारांचें मत घेऊन शिवाजीनें ठेविलें व त्या गडावर राज्याभिषेक करून घेण्याचें ठरविलें [पृ. ८१]. (२८) शिवाजी व व्यंकोजी यांच्या तिरुमलवाडी येथील भेटींत व्यंकोजीच्या कारकून कारभारी मंडळींनीं त्याच्या मनांत शिवाजीबद्दल धास्ती उत्पन्न केली व त्यास पळविलें [पृ. ८७]. (२९) याच समयीं शाहजीच्या नाटकशाळेचा पुत्र संताजी भोसले शिवाजीच्या भेटीस आला. त्यास शिवाजीनें कर्नाटकांत हजार घोड्यांनिशीं दौलत मनसब दिली [पृ. ८७]. (३०) कर्नाटकांतील स्वारी आटोपून शिवाजी परत येत असतां आनंदराव फर्जंद कुवर (आनंदराव मकाजी?) मानाजी माने म्हसवडकर हे दोघे सरदार त्याजबरोबर होते. (३१) कोलार प्रांत जिंकून त्यावर मानाजी मोरे यास शिवाजीनें नेमलें [पृ. ८८]. (३२) शिवाजी कर्नाटकांतून परत महाराष्ट्रांत आला. तो पन्हाळा किल्ल्यावर येऊन तेथें त्यानें मुक्काम केला [पृ. ८८]. (३३) जालन्याच्या लढाईनंतर मोगल सरदारांनीं शिवाजीच्या सैन्याचा पाठलाग केला असतां बहिरजी नाइकानें मोठ्या कौशल्यानें रात्रीचा दिवस करून शिवाजीच्या सैन्यास सुखरूप पन्हाळा येथें

आणलें. या कामगिरीबद्दल शिवाजीनें त्यास बक्षीस दिलें [पृ. ९०]. (३४) जालन्याच्या लडाईंत हंबीरराव मोहिते पडल्यावर मानसिंगराव मोरे सायेखेडकर यास शिवाजीनें सेनापतिपद दिलें; पण तो थोडयाच दिवसांत आजारी पडून मृत्यु पावला [पृ. ९०]. (३५) तेव्हां शिवाजीनें धनाजी जाधवराव यास सेनापतिपद दिलें [पृ. ९१]. (३६) इ. स. १६७८ त राजारामाचें लग्न उरकल्यावर शिवाजीनें अवरंगजेबास त्यानें हिंदूंवर जिझिया कर लादल्यावर खरमरीत पत्र लिहिलें. (३७) त्यानंतर त्यानें परसोजी भोसले यास 'सेनासाहेब सुभा' हें पद देऊन बावन वराड व गोंडवान झाडी व नागपूर व उमरावती या मुलुखांत चाळीस हजार फौज देऊन रवाना केलें. (३८) परसोजी फौजेसमवेत नागपूर येथें राहिला. पूर्वी तो मलेघाटालगत बहिरव गडाखालीं सहकुटुंब राहत होता. मग तो तेथून निघाला व त्यास पांडवगडाखालीं जमीन इनाम मिळाली. त्याचे कारभारी ब्राह्मण कोल्हटकर होते. (३९) परसोजीचा पुत्र साबाजी, त्याचा पुत्र मुधोजी. त्यास तिघे पुत्र : (१) वडील बापूजी (२) परसाजी (३) सावजी [पृ. १०२]. (४०) शिवाजीचें व्यंकोजीस राज्यकारभारांत लक्ष घालून पुरुषार्थ साधण्याबद्दलचें पत्र [पृ. १०३]. (४१) संभाजीसंबंधानें बखरकाराचे उद्गार (शिवाजीच्या तोंडीं). "आपणा माघारे संभाजी राजे राज्य राखतील व लष्कर त्याजकडे जोर तिकडेच मिळतील. राजाराम धाकटा पुत्र याजकडे लष्कर येणार नाहीं. याचा पक्षपात कोणी करणार नाहीं. उभयतां बंधूंस दोन राज्यें वांटून देत होतों, परंतु त्यांणीं ऐकिलें नाहीं ही गोष्ट सर्वांचे लक्षांत असावी. संभाजी राजे, लष्करचे मराठे व सरकारकुनाचा विश्वास त्यास येणार नाहीं. शेवट अवघे कारकुनांस विश्वास देऊन धरतील व आपले वेळचे थोर थोर ब्राह्मण व अष्टप्रधान व प्रभु यांस मारवितील व ब्रह्महत्या करतील. पुढें मराठे लष्करचे सरदार व सरनोबत पागेंतील सरदार मारील, धरून इजत घेईल. लहान माणशे याचा व गुलाम माणसें याचा पगड पडेल आणि थोर थोर लोकांची चाल मोडेल व संभाजी राजा कैफ खाईल व इसकबाजी करील व गड कोट देशांत अनाईकी होईल. गड कोटाचा बंदोबस्त ठेवणार नाहीं व चांगले मनुष्याची बरदास्त करणार नाहीं व द्रव्य खजीनास सपुरण खर्च करील व सर्व राज्य गमावील" [पृ. १०४—शिवाजीच्या अंतकाळीं त्यानें काढलेले हे उद्गार बखरकारानें सभासद बखरीवरून निश्चितपणें घेतलेले आहेत. पृ. ९१—१०५. वरील मजकूर बखरकारानें सभासदावरून जसाच्या तसा उतरविला आहे]. (४२) संभाजी सज्जनगडीं रामदासस्वामींच्या भेटीस गेला असतां स्वामींनीं प्रकृति बिघडल्याचें निमित्त सांगून त्यास दर्शन देण्याचें टाळलें. [या ठिकाणीं संभाजीच्या दुष्टपणामुळें स्वामींनीं दर्शन देण्याचें टाळलें असें बखरकारास सुचवायचें आहे]. (४३) शिवबाप्रमाणें सावधगिरीनें राज्य करावें असें स्वामींनीं त्यास सांगून पाठविलें [पृ. १०६]. (४४) इ. स. १६८१ त रामदासस्वामींनीं परळी किल्ल्यावर समाधि घेतली [पृ. १०७]. (४५) "मग तेथील किलेदार व कामगार व कारकून व जासूद यांचें पारिपत्य करोन पनाळ्या किल्ल्यावरोन आपण लोक समवेत घेऊन निघोन सातारियास दाखल जाहाले. नंतर बाळाजी आवजी प्रभु चिटणीस यास धरोन पागरखाडीचे रानांत अंबराईंत नेऊन हात्तीचे पायास बांधोन ठार मारिला व आणखी ब्राह्मण तीन कारकून जिवंत धरून चुन्याचे भटींत घालोन ठार मारिले. हे संभाजी राजे मोठे कोपिष्ट होते." [पृ. १०६]. (४६) "ते मोठे क्रूर होते. ते परस्त्रियांवर फार आषक्त होते [पृ. १०६]. (४७) "सिवाजी महाराज छत्रपति यांचे पुण्यसामर्थ्येंकरोन संभाजीमहाराज

छत्रपति हे राज्यभार करीत असतां क्रूर कर्मे व कांहीं ब्राह्महत्या व सापत्न मातोश्रीची हत्या व शूद्रादिकांच्या हत्या व परस्त्रियांसी गमन घडल्या. त्यांतच एक ब्राह्मण सोंवळ्यानें जात असतां राजा सिकारीस सिध होऊन बाहेर निघाला. तो अकस्मात् ब्राह्मण बोडका आला. तो आपशकुन जाहाला म्हणोन हातीं तिरकमान सिध होती. त्या वेळेस तात्काल त्या ब्राह्मणास तीर मारोन तो ब्राह्मण मृत्यु पावला आणि राजे माघारे फिरोन आपले वाड्यांत गेले. मग राजास पछाताप जाहाला कीं, मी निरआपराधी ब्राह्मण माझे हातून मेला हें वाईट जाहालें. असें मनांत आणिलें." (४८) "संभाजीमहाराज छत्रपति याजपासी हिंदुस्तानी कनोज्या ब्राह्मण कबजी बाबा म्हणोन होता. तो माहाराजांचे फार कृपेंत वागत होता. त्याजवर मोठा विश्वास होता. त्याचे समतानें राजेहि वागूं लागले व बाबा याकूत याजवर आती प्रीति होती. या उभयेतांच्या नादानें वागूं लागले [पृ. १०७]. (४९) याच वेळीं रघुनाथ हणमंते रायगडीं येऊन त्यानें संभाजीस विनंती केली कीं, आपण जुन्या विश्वासू सरदारांचा आदर करावा. आपण जुनीं मनुष्यें मारल्यामुळें आपलें कल्याण होणार नाहीं. तेव्हां कोपायमान होऊन संभाजीनें त्याची अप्रतिष्ठा करून त्यास रायगडावरून लोटून देऊन ठार केलें [पृ. १०७]. (५०) नंतर संभाजी संगमेश्वर किल्ल्यावर जाऊन राहिला. कबजीबाबानें त्यास पाणी शिंपून मी भस्म करीन, असें माझें मंत्राचें सामर्थ्य आहे असें सांगितलें. तेव्हां संभाजीस मोठा विश्वास वाटला. (५१) त्यानंतर अवरंगजेब दिल्लीहून चालून आला व त्यानें तुळापुरास मुक्काम केला. संभाजी संगमेश्वरास होता. त्याजवर त्यानें फौज पाठविली. किल्ल्यांत कबजी बाबा रेडे मारून त्यांचे रक्तांत धोतरें भिजवून अनुष्ठान करीत होता. बादशहाचे लोक किल्ला चढूं लागल्याची खबर संभाजीस कळली. तेव्हां तो म्हणूं लागला कीं, कबजीबाबा दरवाजांत आहेत, ते निवारण करतील. त्याच्या भरंवशावर आपण स्वस्थ आहों. मोगल शिपाई किल्ल्याचा दरवाजा चढून आले. त्यांच्यापैकीं एकानें कबजीबाबास अनुष्ठान करतांना पाहून त्याच्या डोक्यांत लोखंडाचा सोटा घालून त्यास ठार मारलें व संभाजी, त्याची स्त्री व मुलगा यांस कैद करून तुळापुरास नेलें" [पृ. १०८]. (५२) संभाजीची स्वाभिमानी वृत्ति : तुळापुरास बादशहानें संभाजीस बोलावून नेलें. तेव्हां संभाजी त्यास कुर्निसात न करतां तसाच धिटाईनें कचेरींत उजवे बाजूस जाऊन बसला. दुसरे दिवशीं बादशहानें पुनः त्यास बोलावून नेलें. त्यानें मुद्दाम डेऱ्याचें दार लहान केलें. हेतु हा कीं, संभाजीला दारांतून वांकून यावें लागेल व त्यामुळें त्यानें कुर्निसात केल्यासारखें होईल. परंतु संभाजी डेऱ्याचे दारांत पाय आधीं घाली व मग कुर्निसात न करतां उजव्या बाजूस जाऊन बसे. असा क्रम त्यानें चालविल्यानें बादशहास राग आला व त्यानें संभाजीस आपल्या पंक्तींत जेवण्यास सांगितलें. "तुमची झुलपुकार बेगम आम्हांस यावी, म्हणजे जेवतों," असें उत्तर संभाजीनें दिलें. तेव्हां क्रोधायमान होऊन बादशहानें त्याचे डोळे काढविले [पृ. १०८].

[वरील मुद्दे श्रीमंत महाराज भोसले यांची बखर, मराठी दफ्तर रुमाल १ ला, मधून घेतले आहेत].

थेवेनो व कॅरेरी यांच्या प्रवासवृत्तांतील शिवचरित्रविषयक महत्त्वाचे मुद्दे

(1) "He (Shivaji) brings into the Field 50,000 Horse, and as many, or more Foot, much better soldiers than Moguls; for they Live a Day upon a piece of dry Bread, and the Mugul's will March at their Ease, carrying their women, abundance of Provisions and Tents, so that their army looks like a moving city"[पृ. १८४].

(२) "This Sivagy is the son of a captain of the king of Visiapours, and born at Bassaim being of a restless and turbulent spirit, he rebelled in his Fathers life-time, and putting himself at the Head of Several Banditi, and a great many debauched Young-Men, he made his part good in the Mountains of Visiapour against those that came to attack him, and could not be reduced." [पृ. ३८].

(३) शाइस्तेखान-प्रकरण : "Chasta-Can having far more Forces than Sivagy had, vigorously pursued him, but the Raja having his retreat always in the Mountains, and being extremely cunning the Mogul could make nothing of him" [पृ. ३९].

(४) "This Patience of Chasta can being very troublesome to Sivagy, he had his recourse to a Stratagem"

(५) शिवाजीनें आपल्या एका सरदाराला, शाइस्तेखानास, आपण (सरदार) तुझी चाकरी करण्यास आपल्या हाताखालील पांचशें लोकांसह येतों, असें कळविण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यानें खानास कळविलें. शिवाजीबरोबर झालेल्या बेबनावाची योग्य कारणें सांगतांच खानाचा त्यावर विश्वास बसला व खानानें त्याला आपल्याजवळ ठेवून घेतलें. शिवाजीच्या पूर्वादेशाप्रमाणेंच त्या सरदारानें शिवाजीचाच मुलूख लुटून खानाचा आपल्यावरील विश्वास दृढ केला. खानानें त्याला आपल्या पहारेकऱ्यांवरील मुख्य नेमलें. नंतर त्यानें आपण अमक्या रात्रीं खानाच्या तंबूवर पहारा करणार आहों, असें शिवाजीस कळविलें. शिवाजी कांहीं लोकांसह त्या रात्रीं तंबूंत गेला. त्याच्या सरदारानें खान कोणता हें सांगितल्यावर तो शाइस्तेखानाकडे गेला. खान जागा होऊन हत्यारें घेण्यासाठीं जात असतां त्याच्या हाताला जखम करण्यांत आली. परंतु तशांतहि तो पळाला. त्याचा मुलगा मात्र मारला गेला. खांसा खान मारला असें समजून शिवाजी परत निघाला. जातांना त्याचे घोडेस्वार शिस्तींत जात होते. त्यानें खानाचा खजिना लुटला व त्याच्या मुलीला बरोबर घेतलें. तिला त्यानें सन्मानानें वागविलें व आपल्या सर्व सरदारांस तिला आदरानें वागविण्याची ताकीद दिली. खान जिवंत आहे असें कळतांच त्याजकडून खंडणी घेऊन त्यानें मुलीला सुखरूप त्याच्याकडे पाठविलें [पृ. ४०].

(६) आग्रा-प्रकरण : (अ) "In the year one thousand six hundred sixty six, Auran-Zeb resolved to dispatch him, and that he might accomplish his design, made as if he approved what he had done, and praised it as the action of a brave Man, rejecting the blame upon the Governour of Surat, who had not the courage to oppose him. He expressed himself thus to the other Rajas of court, amongst whom he knew Sivagy had a great many Friends; and told them that he esteemed that Raja for his valour, and wished he might come to court; saying openly that he would take it as a pleasure if any would let him know so much. Nay he bid one of them write to him, and gave his Royal word that he should receive no hurt; that he might come with all security, that he forgot what was past, and that his Troops should be so well treated, that he should have no cause to complain. Several Rajas wrote what the king had said, and made themselves in a manner sureties for the performance of his word; so that he made no difficulty to come to Court, and to bring his son with him, having first

ordered his Forces, to be always upon their Guard, under the command of an able officer whom he left to head them". (ब) "At first he met with all imaginable caresses but some Months after, perceiving a dryness in the King, he openly complained of it, and boldly told him, that he believed he had a mind to put him to death, though he was come on his Royal word to wait upon him, without any constraint or necessity that obliged him to it; but that His Majesty might know what man he was, from Chasta-Can and the Governour of Surat. That after all if he Perished, there were those who would revenge his death; and that hopeing they would do so, he was resolved to die with his own hands, and drawing his Dagger, made an attempt to kill himself, but was hindered and had Guards set upon him" [पृ. ४२]. (क) "The King would have willingly put him to death, but he feared the insurrection of the Rajas. They already murmured at this usage notwithstanding the promise made to him; and all of them were so much the more concerned for him, that most part came only to court upon the king's word. That consideration obliged Auran-Zeb to treat him well, and to make much of his son. He told him that it was never in his thoughts to have him put to death and flattered him the hopes of a good Government which he promised him, if he would go with him to Candhar, which then he designed to Besiege. Sivagy pretended to consent, provided he might command his own Forces. The king having granted him that he desired a Pass-port for theire coming, and having got it, resolved to make use of it for withdrawing from court. He therefore gave orders to those whom he entrusted with that Pass-port, and whom he sent before under pretence of calling his Forces to provide him Horses in certain places which he named to them, and they failed not to do it. When he thought it time to go meet them, he got himself and his son both to be carried privately in Panniers to the River-side. So soon as they were over, they mounted Horses that were ready for them, and then he told the water-man, that he might go and acquaint the king that he had carried over Raja Sivagy. They posted it day and night, finding always fresh Horses in the places he had appointed them to be brought to; and they passed every where by vertue of the king's Pass-port" [पृ. ४२-४३].

(७) सुरत-प्रकरण : (अ) "But that no body might suspect his Design, he divided the Forces he had into two camps; and seeing his Territories lie chiefly in the Mountains, upon the Road betwixt Bassaim and Chaoul, he pitched one camp towards Chaoul, where he planted one of his pavillions, and posted another at the same time towards Bassaim; and having ordered his commanders not to plunder, but on the contrary, to pay for all they had, he secretly disguised himself in the habit of a Faquir. Thus he went to discover the most commodious ways that might lead him speedily to Surrat; He entered the Town to examine the places of it, and by that means had as much time as he pleased to view it all over.

Being come back to his chief camp, he orderd four thousand of his men to follow him without noise, and the rest to

remain encamped and, to make during his absence as much noise as if all were there, to the end none might suspect the enterprise he was about, but think he was still in one of his camps. Everything was put in execution according to his orders. His march was secret enough, though he hastened it to suprise Surrat; and he came and encamped near Brampour-gate." (पृ. ४०). (ब) "And it is believed at Surrat that this Raja carried away in Jewels, Gold and Silver, to the value of above thirty French Millions; for in the House of one Banian he found twenty two Pound weight of strung Pearls, besides a great quantity of others that were not as yet pierced." [पृ. ४१]. (क) "One may indeed wonder that so populous a Town should so patiently suffer itself to be plundered by a handful of men; but the Indians for the most part are cowards. No sooner did Sivagy appear with his small body of Men, but all fled, some to the country to save themselves at Baroche, and others to the castle, whither the Governour retreated with the first. And none but the Christians of Europe made good theire post and preserved themselves" [पृ. ४१]. (ड) "....Father Ambrose, who was superior of it, (Convent of Surat) being moved with conmpassion for the poor christians living in Surrat, went to the Raja, and speak in their favour, praying him at least not to suffer any violence to be done to their persons. Sivagy had a respect for him, took him into his protection, and granted what he had desired in favour of the christians" [पृ. ४१].

(८) संभाजीबद्दलचे उल्लेख : (अ) "....and they passed every where by vertue of the kings Pass-port; But the son (Sambhaji) unable to bear the fatigue of so hard Riding, died upon the Road. The Raja left Money to have his body honourably Burnt, and arrived afterwards in good health in his own territories" [पृ. ४३]. (ब) "This Prince's (Sambhaji's) Dominion is but of a late Date, for it began in Savagi's Father, to whom succeeded Sambhagi, his Eldest Son, who was afterwards kill'd in Battle by the Great Mogul's General, and so Ramrao now Reigning, ascended the Throne". [पृ. १८४]—(क) "Aurangezeb made war so furiously on the said Samba, that he at last took him prisoner, and caused his Head to be cut off, for having utter'd some indecent expressions in his presence. This Man's ruin was caused by Drunkenness; for as he was drinking in his Tent with his women-dancers, being told by the advanc'd Guards that the Mogul's Army was advancing, instead of going to Arms, he caus'd their heads to be cut off; saying, they would not dare to come where he was; the same he did by a second centinel. His son, whose Head was not so full of wine, sav'd himself with a 1000 Horse, leaving his Father behind, who was carry'd away Prisoner, and not long after to his Grave" [पृ. २३१].

(९) मोगलांची भौतिक शास्त्रांतील प्रगति

"As for Sciences they can make no progress in them for want of Books; for they have none but some small manuscript works of Aristotle and avicenne in Arabick. They hold Astrology in great account, in so much that the king undertakes nothing without the advice of his Astrologers. In

Physick they have but small skill, and cure several diseases by Fasting" [पृ. २४७].

(१०) मोगलांचीं शास्त्रास्त्रें : (अ) "The Arms offensive of the Moguls are broad heavy swords, bow'd like scimitars, and those made in the country, being apt to break, the English furnish them with such as are made in Europe, ill shap'd Daggers; which they always wear hanging to theire Girdle; Bows and Arrows, Javelins, Pistols, Muskets, and pikes 12 Foot long, for the Foot; but most of the Souldiers have Bows and Arrows" [पृ. २४२]. (ब) "The Artillery is divided into two sorts, the heavy cannon, and the light, as they call it. The heavy consists of between 60 and 70 Guns, without reckoning 300 Field-pieces, fixed on camels, as pedreroes are on our Backs. The other, 50 or 60 small Brass Guns which are the second sort, are on carriages with little red Banners, each drawn by two Horses; a third being led by, to rest sometimes the one and sometimes the other" [पृ. २४४].

(११) हिंदु स्त्रियांचें धर्मांतर : "Those wretched women that refuse to be Burnt, are to shave their Heads, and remain Widows all their Lives; are despised by their Family and Tribe, because they have fear'd Death, and can never recover their Reputation.. yet there are some that transgress the Laws of Widowhood; and because their kindred expel them, they have recourse to the Mahometans or Christians [पृ. २४९-५०].

[वरील सर्व मुद्दे श्री. सुरेंद्रनाथ सेन यांनीं संपादिलेल्या Indian Travels of Thevenot and Caveri या पुस्तकांतील आहेत].

शिवाजीच्या मृत्यूचा मासीरमधील उल्लेख

"News arrived from the Deccan that on Friday the 14th May, 1680, 24th Rabi, S. Shivaji after returning from a journey dismounted from his horse, twice vomitted blood in the excess of heat, and sank down into the pit of hell" [Masir-i-Alamgiri trans. by J. Sarkar, 1947 p. 120]

संभाजीची कैद

(1) "Suddenly they (spies) brought to him (Muquarrab Khan) the true news that, Sambha, on account of his feud with the family of the Shirkes, who were conected with him by Kinship had gone from Rairi to fort Khelna, and after making a settlement with that family, and gaining composure of mind about provisioning this fort, he had gone to Sangameswar where his minister Kavi Kalas had constructed gardens and lofty buildings, and was there engaged in merriment and pleasure"-(2) "Although the spies of Sambha informed him that the Mugal army was coming, that man intoxicated with the wine of folly and pride had them beheaded by giving the signal of a frown and saying, "You heedless men, you are mad, can a Mughal force arrive here?" [Maasir-I-Alamgiri, 1947, Trans. by J. Sarkar, p. 193-194].

ग्रँट डफच्या चरित्रांतील महत्त्वाच्या गोष्टी

(१) पूर्ण नांव—James Cuningham Grant Duff

(२) Banffshire मधील Banff गांवीं जुलै ८, १७८९ त जन्म.

(३) हिंदुस्थानांत १८०६ त आला.

(४) ११ एप्रिल १८१८ त साताऱ्याचा रेसिडेंट.

(५) १८२२ मध्यें प्रकृति बिघडल्यामुळें डफ स्कॉटलंडला गेला व पूर्वीं संकलित केलेल्या

माहितीच्या आधारें त्यानें 'History of the Mahrattas' पुस्तक लिहिलें व १८२६ त प्रसिद्ध केलें.

(६) मे १२, १८२७ त तो कंपनीच्या नोकरींतून निवृत्त झाला.

(७) १८२४ मध्यें आई वारल्यावर डफ ईडनच्या इस्टेटीचा मालक झाला. त्याच वेळीं त्याला डफ हें नांव मिळालें, व त्यानें पुढचा काळ शेती करण्यांत आणि गुरें राखण्यांत घालवला.

(८) १८२७ मध्यें Whitelaw Ainslie याची मुलगी Jane Catherine हिच्याशीं लग्न केलें. १८५० मध्यें तिला Fifeshire मधील आपल्या आईची इस्टेट मिळाली व डफनें Cunningham हें पद आपल्या नांवाला जोडलें.

(९) सप्टेंबर २३, १८५८ त, वयाच्या ६९ व्या वर्षी मृत्यु. डफला दोन मुलगे व एक मुलगी होती.

(१०) ईडनहून ३० जाने. १८४६ रोजीं मुंबई सिव्हिल सर्व्हिसमधील H. E. Goldsmid ला लिहिलेल्या पत्रांत डफनें आपणास आपल्या पुस्तकासाठीं १७०० पौंडांवर तोटा आल्याचें लिहिलें आहे [History of the Mahrattas Vol I, Introduction].

डॉ. पी. के. गोडे यांचीं पुस्तकें

(1) Studies in Indian Literary History—

(a) Vol. I — published by the Bharatiya Vidya Bhavan.

(b) Vol. II — published by the Bharatiya Vidya Bhavan.

(c) Vol. III—published by P. K. Gode.

(2) Studies in Indian Cultural History—

(a) Vol. I, published by the Vishveshvaranand Vedic Research Institute, Hoshiarpur.

(b) Vol. II—published by P. K. Gode.

ऐतिहासिक लेख, चर्चा, भाग ३ यांतील शिवचरित्रास उपयुक्त लेख

लेख

(१) शिवछत्रपतींचा जुन्नरच्या कारकुनास हुकूम [य. रा. गुप्ते].

(२) मालोजी व विठोजी भोसले यांचें दानपत्र [भास्कर वामन भट].

(३) सरदार बाजी प्रभूंचे पूर्वज व वंशज [य. रा. गुप्ते].

(४) शाहजी राजे यांचा हुकूम [भा. वा. भट].

(५) जेझिया कराबाबत अवरंगजेबास लिहिण्यांत आलेल्या पत्रांचे जनक कोण? [भा. वा. भट].

(६) शिवाजीच्या पूर्वजांचीं कागदपत्रें [द. बा. डिसकळकर].

ऐतिहासिक चर्चा

(१) कोल्हापूरचे राजोपाध्ये व कवीन्द्र परमानंद [कृ. ना. देशपांडे].

(२) श्रीसमर्थांचे आचारविचार [भा. वा. भट].

(३) शिवाजीमहाराज व वतनदारी [भा. वा. भट].

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. I, part II

Five parts : The Contributors are as follows—

(1) History of The Konkan by Reverend Alexander Kyd Nairne, Late of the Bombay Civil Service.
(2) Early History of The Dakhan Down To The Mahomedan Conquest, by Prot. R. G. Bhandarkar.
(3) The Dynasties of the Kanarese Districts of the Bombay Presidency from the earliest historical times to the Musalman conquest, by John Faithfull Fleet, Ph. D. CIE; of H. M.' s Indian Civil Service.

(4) Dakhan History, Musalman and Maratha, A. D. 1300—1818, by W. W. Loch, Late of the Bombay Civil Service.

(5) History of the Bombay Karnatak, Musalman and Maratha 1300-1818, by the late Colonel E. W. West, I. S. C. [Konkan Dakhan and Southern Maratha Country, Vol. I, Part II. edited by James M. Campbell].

Gazetteer of Bombay Presidency—Vol. II

Edited by Mr. Beyts, the Supernitendent of the Gujarat Revenue Survey. [Vol. II Gujarat, Surat, and Brooch, 1877]

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. X.

(1) Chief contributor to the Ratnagiri Account—G. W. Vidal, C. S.

(2) Land Adiministration and places of Interest—A. T. Crawford, C. S.

(3) Savantwadi Account—by Col. J. F. Lester, the last Political Agent [Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. X, Ratnagiri and Savantvadi dist. 1880].

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XI.

(1) Accounts of hill forts by Mr. E. H. Moscardi, C. S.

(2) Places of Interest by Mr. H. Kennedy, District Superintendent of Police.

(3) Other contributors are W. G. Betham; W. F. Sinclair, C. S, T. Hart-Davies, C. S., T. S. Hamilton, C.S.; C.B. Winchester C.S.; R.Courtenay, C. S.; Rao Saheb Sabajirao Chintaman. The Janjira statistical Account has been prepared from information supplied by the Assistant Political Agents, the late Mr. G. Larcom and Major W. A. Salmon. [Gazetteer of the B. P. Vol. XI, 1883, Dist. Kolaba and Janjira].

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XII.

Contributors :

Mr. W. Ramsay, C. S.

Mr. John Pollen, C. S. the District Compiler [Details for History and places of Interest]

Mr. A. Crawley—Boevey, C. S. [History chapter]

Mr. Whitcombe [Land Administration chapter]

Mr. Storemont [Agriculture]

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XIII and XIV

Contributors :

W. B. Mulock, C. S.; The Collector of Thana; Rev. A. K. Nairne, formerly of the Civil Service; Mr. E. J. Ebden, C. S.; Mr. W. W. Loch, C. S.; Mr. A. Cumine, C. S.; Mr. F. B. Maclaran, C. E. and Mr. G. L. Gibson, Deputy Conservator of Forests are the contributors. [Gazetteer of The Bombay Presidency, Vol. XIII, Part I, II; Vol. XIV (Thana), 1882].

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XV

Contributors :

Mr. R. E. Candy, C. S.; Collector.

Mr. J. Monteath, C. S.

Col. W. Peyton

Mr. P. F. De Souza, Assistant Master in the Karwar High School.

Mr. A. R. Macdonald, C. S., formerly Collector of Kanara.

Mr. P. F. Fernandez.

Dr. Da Cunha.

[Gazetteer of B. P., Vol. XV, Parts I, II, 1838, Kanara District].

Gazetteer of the Bombay Precidency, Vol. XVI

Contributors :

J. A. Baines, C. S.

H. R. Cooke, C. S.

F. L. Charles, C. S.

Colonel W. H. Wilson.

Captain W. C. Block.

Scanned by CamScanner

Rao Bahadur Kashinath Mahadev Thatte.
Mr. Raghoji Trimbak Sanap.
Pandit Bhagvanlal Indraji.
[Gazetteer of the B. P., Vol. 16, Nasik District, 1883]

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XVIII

Contributors :
J . G. Moore, C. S.
A. Keyser, C. S.
John Mcleod Campbell, C. S.
W. M. Fletcher, Superintendent, Revenue Survey,
Rao Bahadur Narso Ramchandra, Secretary, Poona City Municipality.
Late Mr. G. H. Johns, C. S. (Papers on places of Interest)
H. E. Winter, C. S.
Col. C. D. LaTouche, Cantonment Magistrate.
W. H. A. Wallinger, District Forest Officer.
A. H. Plunkett, City Magistrate.
S. Kyte, Police Inspector.
[Gazetteer of the B. P., Vol. XVIII Part, I, II, III, 1885, Poona Dist.]

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XIX

Contributors :
J. W. P. Muir—Mackenzie, C. S.
J. King., C. S., Collector
H. R. Cooke, C. S.
Surgeon—Major W. Mc Conaghy
Deputy Collector, Rao Bahadur Balaji Gangadhar Sathe
Deputy Collector, E T. Richardson
[Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. 19. Satara Dist. 1885]

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XXI

Contributors :
J. L. L. MacGregor, District Forest Officer
G. McCorkell, C. S.
W. H Horsley, C. S.
J. F. Fleet, C. S.
R. B. Joyner, C. E.
Surgeon—Major C. T. Peters
Rao Bahadur Kalyan Sitaram Chitre
A. A. C. Jervoise, C. S.
T. D. Mackenzie, C. S., Present and Former Collector of Belgaum.
[Gazetteer of The Bombay Presidency Vol. XXI, Belgaum District, 1884]

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XXII

Contributors :
Rao Bahadur Tirumalrao Venkatesh, Pensioned Small Cause Court Judge.
F. L. Charles, C. S.
J. F. Muir, C. S.
E. P. Robertson, C. S.
J. B. Richey C. S. I.
J. R. Middleton, C. S. Collector
[Gazetteer of The Bombay Presidency Vol. XXII, 1884, Dharwar Dist.]

Gazetteer of the Bombay Presidency, Vol. XXIV

Contributors :
Rav Bahadur Yashwant Moreshvar Kelkar
Lt. Colonel W. F. F. Waller
" " N. H. Reeves, Political Agent
Rav Bahadur Mahadeo Vasudev Barve, C. I. E., Diwan of Kolhapur
Dr., G. Sinclair and Mersrs. B. N. Joshi
B. B. Vakharkar
K. G. Kelkar
Annaji Venkatrav
L. R. Golvalkar
[Gazetteer of The B. P. Vol. XXIV Kolhapur District, 1886]

Scanned by CamScanner

राज्यकारभार

शिवपूर्वकालांतील जमिनीची विभागणी

(१) ही विभागणी गजसरायणीच्या मापानें होत असे. (२) मिरासीचा हक्क हा जागिरीच्या हक्काप्रमाणें नसून तो मिरासदाराला दुसऱ्याला केव्हांहि विक्त देतां येत असे. [शि. च. सा. खं. ४, ले. ६९०, पृ. ३४ ते ३६]

शिवाजीचे पहिले विवाह व त्याच्या कारभाराचे टप्पे

"शके १५६६ त (१६४४ सन) शाहजी देशीं आला होता, त्या वेळीं शिवाजीचीं एक किंवा दोन लग्नें झालीं आणि नंतर 'प्रतिपच्चंद्ररेखेव' या शिक्क्याचा व्यवहार शिवाजीच्या नांवें सुरू झाला. लग्नानंतर शिवाजीच्या नांवाचा व्यवहार सुरू झाला, असें परमानंदाचें म्हणणें आहे. राजव्यवहारकोशकारानें देखील "कृतोद्वाहः सोऽयं...यवनगणसंक्रांतमखिलं दिक्चक्रं विजेतुं प्रतस्थे" [शि. च. प्र. पृ. १४१] इत्यादि श्लोकांत हेंच सुचविलें आहे. असा व्यवहार नक्की कोणत्या काळीं सुरू झाला हें सांगणें कठीण आहे; परंतु शिवाजीच्या अधिकारप्राप्तीचे टप्पे पुढीलप्रमाणें सांगतां येतील : (१) सातव्या वर्षी (१६३७) दादाजीपंताकडे शिवाजीस पाठविते वेळीं कर्यात मावळासारखा छोटासा पोटमोकासा त्यास मिळाला. (२) बाराव्या वर्षी (१६४०-४१) पुण्याहून बेंगळुरास रवानगी. पुणें परगण्याचा पोटमोकासा शिवाजीच्या नांवें करून पूर्वी कांहीं अधिकार दिला असल्यास त्यांत वाढ. 'पुण्यदेशाधिपत्येन महनीयेन योजय' हा श्रीशंकरानें आदेश दिला असा शि. भा. १०।१८ तील उल्लेख आहे, त्याचा अर्थ हाच असला पाहिजे. [या आधीं १६३९ मध्यें शिवाजीला चाकण परगण्याचा मोकासा मिळाला होता [राज. खं. १५ ले. ४३७] व १६४५ मध्यें इंदापूरचा परगणाहि कांहीं सोयीनें त्याला दिला गेला.] (३) सोळाव्या वर्षी (१६४५-४६) 'प्रतिपच्चंद्ररेखेव' या शिक्क्यानिशीं स्वतः व्यवहार सुरू केला (४) १६४७ च्या मार्चांत दादाजी मेल्यावर सर्व जागिरीचा कारभार शिवाजीनें मुखत्यारीनें हातीं घेतला."

[वरील उतारा श्री. दि. वि. काळे यांच्या 'शिवाजीराजांचें बालचरित्र' या लेखांतून घेतला आहे; पाहा सह्याद्रि, मे १९४५, पृ. २७०].

शिवाजीचे पेशवे

(१) शामराज नीळकंठ—(१६४०-४१ च्या सुमारास) शिवाजी बंगळूरहून पुण्यास परत आल्यानंतर, शाहजीनें नेमलेला हा पेशवा होता [स. ब. पृ. ६, चिटणीस ब. पृ. ६५]. आडनांव रांझेकर.

(२) नरहरि आनंदराव—(२१ ऑगस्ट १६६१) मध्यें नेमणूक [Source Book of M. H. Vol. I, J. S. p. 33; एक्याण्णव क. ब., सरकार व साने प्रती, क. २९, पृ. ५७ व ६०].

(३) मोरोपंत पिंगळे—३ एप्रिल १६६२ मध्यें नेमणूक [Source B. of M. H. Vol. I—J. S. p. 33].

नरहरि आनंदरावास पेशवाई दिल्याचें खरें मानलें तर शामराज नीळकंठाकडून पेशवाई काढून शिवाजीनें मोरोपंतास दिली हें सभासदाचें, [जावळीचें व शृंगारपूरचें राज्य घेतांना मोरोपंतानें फार मेहनत घेतली असें सभासद सांगतो]. शिवदिग्विजयकाराचें [शामराजपंतानें जंजिऱ्यावर जाण्याची आज्ञा अमान्य केली असें शिवदिग्विजय बखर सांगते पृ. १९७] व चिटणिसाचें [शामराजपंतानें जंजिऱ्याचें राजकारण बरोबर केलें नाहीं असें चिटणीस म्हणतो, पृ. ७०] म्हणणें खोटें ठरतें. शामराजानें सत्तेच्या जोरावर कांहीं गांवांचें कुलकर्णपण बळकावलें व म्हणून त्याचें पेशवेपद दूर करण्यांत आलें, असें श्री. शंकरराव जोशांनीं महाराष्ट्रेतिहासकालांतील राज्यकारभाराचा अभ्यास, भाग १ मध्यें अस्सल पत्रांच्या आधारें सिद्ध केलें आहे. शामराजपंताची जशी मुद्रा सांपडते तशी नरहरि आनंदरावाची सांपडत नसल्यानें शामराजाचें पद त्याच्यानंतर नरहरि आनंदरावालाच देण्यांत आलें असें निश्चितपणें म्हणतां येत नाहीं. फार तर त्याला Acting Peshwa म्हणतां येईल.

शिवाजीचे पेशवे किती होते ?

"जेधे शकावलींत मोरोपंत व नरहरि आनंदराव या दोघांचीं नांवें येतात. सभासद मोरोपंत व शामराज नीळकंठ हीं दोनच नांवें सांगतो. यांतील मोरोपंत व सामराज यांच्या नांवाच्या मुद्रा सांपडतात. याशिवाय 'महादेव मतिमंत प्रधान' अशी आणखी एक मुद्रा आढळते. सामराजाची मुद्रा मे १६६२ पर्यंतची आढळते" [महाराष्ट्रेतिहाकालांतील राज्यकारभाराचा अभ्यास, भा. १, लेखक शं. ना. जोशी, पृ. ७१-७४].

मोरोपंतास मुख्य पेशवेपद राज्याभिषेकसमयीं मिळालें ?

"३० ऑक्टो. १६४६ ते २१ एप्रिल १६६२ पर्यंत सामराज नीळकंठाचा पेशवेपदाचा शिक्का आढळतो. [भा. इ. सं. मं. क्र. १२, पृ. १६७; प. सा. सं. क्र. ८८७, पृ. २१२]. त्यानंतर त्याचा मुलगा महादेव याचा शिक्का २७ जून १६६२ ते २० फेब्रु. १६७३ पर्यंतचा मिळतो. [भा. इ. सं. मं. स्वी. क्र. ३३, पृ. ३४६; प. सा. सं. खं. १ क्र. ८०१, पृ. २१४]. राज्याभिषेकसमयीं हा शिक्का रद्द झाला असावा, कारण त्यानंतर महादेव सामराज सुभेदारीवर असून त्याचा 'श्रीशिवचरणीं महादाजी सामराज' हा शिक्का १२ ऑक्टो. १६७४ व ७ ऑक्टो. १६७५ च्या पत्रांवर आहे. [भा. इ. सं. मं. स्वी. क्र. ३३, पृ. २१९, पृ. २५४-५५]. यावरून असें दिसतें कीं, प्रथम प्रधानपद निर्माण केलें गेलें तें शामराज नीळकंठाकडे त्याच्या मृत्यूपर्यंत होतें. नंतर राज्याभिषेकापर्यंत त्याचा मुलगा महादेव सामराज याजकडे तें चाललें. शिवराज्याभिषेकानंतर मोरोपंताकडे चाललें. जेधे शकावलींत १६६१ त नरहरि आनंदराऊ यास पेशवाई दिल्याचें, व १६६२ त मोरोपंतास पेशवेपद दिल्याचें आलें आहे. प्रधानपद वा पेशवे हें वस्तुतः सारखेंच. पण प्रधानपद चालू राहावयाचें असल्यानें पेशवेपद नवीन निर्माण केलें गेलें व तें प्रथम नरहरि आनंदराऊ व नंतर मोरोपंतास दिलें गेलें. सभासदाला या माहितींतील बारकावा कळला नाहीं." [छत्रपति संभाजीमहाराज, ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. ९३-९४]

शिवाजीचे सुरनीस

(१) आबाजी महादेव १६६१-६२ चा सुमार [सभासद बखरीची महाड प्रत; पाहा स. ब. पृ. ९, तळटीप]. या प्रतींत आबाजीपंतास सुरनिशी दिली एवढेंच आहे. त्यावरून यदुनाथांनीं चुकीचा तर्क करून आबाजी सोनदेवास सुरनिशी मिळाली असें म्हटलें आहे [Shivaji And His Times, 4th ed. p. 57]. सभासदी बखरीप्रमाणें सुरनीस हें पद शिवाजी बंगळुराहून परत आला त्या वेळीं नव्हतें.

(२) अनाजी दत्तो—१६ ऑगस्ट १६६२ मध्यें सुरनीस म्हणून नेमणूक [Source B. of M. H. Vol. I, J. S., p. 33].

शिवाजीचे वाकनीस

(१) गंगाजी मंगाजी—१६६०-६१ पर्यंत हा वाकनीस होता [सभासद. पृ. ९] वाकनीस म्हणून नेमणूक केव्हां झाली हें निश्चित समजत नाहीं. सभासद बखरीवरून पाहतां शिवाजी बंगळुराहून आला त्या वेळीं हें पद निर्माण झालेलें नव्हतें.

(२) अनाजी दत्तो, २१ ऑगस्ट १६६१ रोजीं वाकनीस म्हणून नेमणूक [Source B. of M. H. Vol. I, J. S., p. 33].—गंगाजी मंगाजीच्या मृत्यूनंतर त्याची वाकेनिशी अनाजीकडे आली. सभासदानें अनाजीऐवजीं दत्ताजी त्रिंबकाचें नांव दिलें आहे [स. ब., पृ. ४५].

(३) दत्ताजी त्रिंबक हा अनाजी दत्तोस १६ ऑगस्ट १६६२ रोजीं सुरनिशी मिळाल्यावर वाकनीस झाला [Source Book of M. H. Vol. I—J. S., p. 33].

(४) दत्ताजी त्रिंबकाच्या मृत्यूनंतर जनार्दनपंत हणमंत्यास वाकेनिशी देऊन शिवाजीनें त्यास कुडाळकडे सरसुभेदारीवर रवाना केलें. नंतर ही वाकेनिशी काढून घेऊन त्यास डबीरी दिली [छत्रपति सं. म. ले. वा. सी. बेंद्रे पृ. ९६-९७; आधार, प. सा. सं. क्र. २०९५, २२३६].

शिवाजीचे मुजुमदार

(१) नारोपंत दीक्षिताचे चुलतभाऊ बाळकृष्णपंत—१६४०-४१ च्या सुमारास शिवाजी बंगळुराहून परत आल्यावर बाळकृष्णपंत मुजुमदार होता [स. ब. पृ. ६].

(२) मोरोपंत पिंगळे २ जाने. १६६० रोजीं मुजुमदार झाला [Soursce B. of M. H. Vol. I—J. S.—p. 32].

(३) निळो सोनदेवास ३ एप्रिल १६६२ त मुजुमदारी मिळाली. [Ibid p. 33].

(४) नारो नीळकंठ—१६७२-७४ चे सुमारास मुजुमदार झाला [स. ब. पृ. ६१]. नारो नीळकंठ शिवाजीचे मृत्यूच्या वेळीं हयात नसावा. कारण शिवाजीनें अंत्यसमयीं ज्या लोकांस विश्वासांत घेतल्याचें सभासद सांगतो [स. ब. पृ. ८२] त्यांत नारोपंताचें नांव नसून रामचंद्रपंताचें आहे. तेव्हां शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या अखेरीअखेरीस रामचंद्रपंत मुजुमदार असावा. श्री. बेंद्र्यांचें शिवाजीच्या मुजुमदारांसंबंधीं पुढीलप्रमाणें म्हणणें आहे : "बाळकृष्णपंत हणमंते प्रथम शिवाजीबरोबर मुजुमदार म्हणून आले. ते १६५६ त मेले असावेत. २१ मार्च १६५६ च्या महजरांत बाळकृष्ण हे मुजुमदार म्हणून सही करतात [राज. खं. १७, ले. १०]. जेधे शकावलीप्रमाणें १६६१ त ही मजमू मोरोपंतास व १६६२ त निळो सोनदेवास शिवाजीनें दिली. राज्याभिषेकाचे वेळीं सभासदी बखरीप्रमाणें निळोपंताचे दोन्ही मुलगे मुजुमदार म्हणून उभे होते. पत्रव्यवहारांत निळो सोनदेवाचीं पत्रें २७ ऑक्टो. १६७१ पर्यंत मिळतात [राज खं. ८, ले. १३]. कदाचित् निळोपंताच्या मृत्यूनंतर त्यांचे बंधु आबाजी सोनदेव हे मजमूचा कारभार पाहत असावेत. "२६ मेला आबाजी पंडितास सरकारकून म्हणून ४ पामऱ्या ऑक्झिंडेननें दिल्याचा" (प. सा. सं. क्र. १६४३, पृ. ४८९) उल्लेख आहे. पण मजमू नारो नीळकंठाच्या

नांवानेंच चालत होती यांत शंका नाहीं. १३ मार्च १६७५ व २३ जुलै १६७७ च्या पत्रांत नारो नीळकंठाचें नांव आहे. (प. सा. सं १७३३–३४, १९५५). मात्र कारभार निळो सोनदेवाच्या शिक्क्यानें होत असावा. रामचंद्र नीळकंठ लहान होता. त्यामुळें त्याचे नांवें मजमू झाली नाहीं [प. सा. सं. क्र. १८००; पत्रें यादी. ले. ४९९, पृ. ५६२–६३; काव्येतिहाससंग्रह क्र. ३१; सभासद बखर]. सप्टें. १६७७ त शिवाजीनें मजमू रघुनाथ नारायण हणमंत्यास दिली (जे. श.). त्याचे भाऊ जनार्दनपंत यांस मजमूचा कारभार पाहावयास कर्नाटकांतून आपल्याबरोबर घेऊन आले व रघुनाथपंतास जिंजीस ठेवलें. शिवाजी-च्या मृत्यूपर्यंत मजमू रघुनाथपंताकडे होती" [पाहा छत्रपति सं. महाराज, ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. ९४–९५].

शिवाजीचे सरनोबत

(१) तुकोजी चोर मराठा — शिवाजी बंगलोरहून पुण्यास आल्यावर १६४०–४१ चे सुमारास हा सरनोबत झाला असावा. त्याचें पद १६५६ पर्यंत टिकलें असावें. [सभासद बखर पृ. ६]

(२) माणकोजी दहातोंडे—१६५७ चे सुमारास जुन्नर व अहमदनगर शिवाजीनें मारल्यावर बहुधा तुकोजी चोर मेला असावा व माणकोजी दहातोंडे सरनोबत झाला [राज. खं. १७ ले. १०].

(३) नेताजी पालकर—१६६१–६२ चे सुमारास सरनोबत्त झाला [सभा. पृ. ९].

(४) कडतोजी उर्फ 'प्रतापराव' गुजर—१६६६ त नेताजी पालकरास सरनोबतपदा-वरून काढून टाकल्यावर शिवाजीनें कडतोजीस 'प्रतापराव' पदवी देऊन सरनोबत केलें [स. ब. पृ. ४६] इतर बखरींतहि याबाबत एकवाक्यता आहे. इंग्लिश रेकॉर्ड्सवरून नेताजीस काढल्याचें वर्ष १६६६ ठरतें.

(५) हंसाजी उर्फ 'हंबीरराव' मोहिते—१८ एप्रिल १६७४ रोजीं [Source Book of M. H. Vol. I, J. S., p. 38] प्रतापराव नेसरीच्या लढाईत मेल्यानंतर थोड्याच दिवसांत शिवाजी कोंकणांत गेला व चिपळूण येथें लष्कराची पाहणी करून पागेमध्यें जुमला असलेल्या हंसाजी मोहित्यास त्यानें सरनोबत केलें [स. ब. पृ. ६२].

शिवाजीचे दबीर (सुमंत)

(१) सोनाजीपंत—१६४१–४२ चे सुमारास यास शाहजीनें दबीर म्हणून बंगळूरहून पुण्यास पाठविलें होतें [स. ब. पृ. ६; चिटणीस बखर].

(२) त्रिंबक सोनदेव दबीर—सोनोपंत २५ जाने. १६६५ त मृत्यु पावला. [Source B. of M. H. Vol I, J. S. p. 34] त्या वेळीं त्रिंबक सोनदेवास दबिरी मिळाली असावी.

(३) रामचंद्र त्रिंबक—शिवाजीच्या राज्या-भिषेकाच्या वेळीं रामचंद्र त्रिंबक दबीर होता, हें सभासदाचें म्हणणें चूक वाटतें. कारण जेधे शकावलीप्रमाणें पाहतां त्रिंबक सोनदेव १८ एप्रिल १६७७ त मृत्यु पावला व तेथें त्यास 'दबीर' असें स्पष्ट म्हटलें आहे [Source B. of M. H. Vol. I, J. S. p. 39]. तेव्हां त्याच्या मृत्यूनंतर थोडा काळ रामचंद्र त्रिंबक दबीर झाला असावा.

(४) त्रिंबक सोनदेव वारल्यानंतर दबिरी शिवाजीनें जनार्दनपंत हणमंत्याकडे दिली. कुडाळ–कारवारचा सरसुभाहि त्याजकडे दिला [प. सा. सं. क्र. २२३६, पृ. ६८४; क्र. २०७४ पृ. ६२१; शाहू रोजनिशी, पृ. ७१, ले. १५०; पाहा छत्रपति सं. महाराज. ले. वा. सी. बेंद्रे पृ. १३२].

शिवाजीचे 'पंडितराव'

सभासदाप्रमाणें १६६५ त रघुनाथ पंडितास 'पंडितराव' किताब मिळाला. कवि गोविंदाच्या वर्णनावरून (अनुपु. ७।६–८) दिसतें कीं, १६६० पासूनच रघुनाथ पंडित शिवाजीजवळ

Scanned by CamScanner

असावा, व इतरांस सरकारकुनांचीं पदें दिलीं गेलीं तेव्हांच, म्हणजे इ. स. १६६२-६३ त रघुनाथभटास पंडितराई दिली गेली असावी. [प. सा. सं. क्र. ९९३; केशवपंडितकृत दंडनीति प्रकरणम्, संपादक वा. सी. बेंद्रे, भा. इ. सं. मं. मंडळ स्वीय ग्रं. क्र. ५९, १९४३, प्रस्तावना व परिशिष्ट वगैरे]. रघुनाथपंडित राज्याभिषेकापूर्वीं वारले असावे [स. ब., पृ. ६५]. त्यांचें शेवटचें उपलब्ध पत्र २३ जून १६७३ चें आहे [भा. इ. सं. मं. स्वी. क्र. ८५, पृ. ३; ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य, खं. ८] व त्याचा पुत्र मोरेश्वर 'पंडितरावाचें' प्रथमचें पत्र ३० ऑगस्ट १६७३ चें आहे [वरीलच दोन्ही आधार]—मोरेश्वर शिवाजीनंतरहि 'पंडितराव' होता—मोरेश्वर पंडितरावाचीं महत्त्वाचीं पत्रें [प. सा. सं. खं. २, पृ. ५१४, ५५९, ६३०]—रघुनाथ पंडितरावाचें आडनांव श्री. वा. कृ. भावे हे चाऊरकर उर्फ चावरे असें देतात [शिवराज्य व शिवकाल पृ. १६४] परंतु त्याबद्दल आधार देत नाहींत.

जनार्दन हणमंत्यास दाभोळचा (१६७९) सरसुभा ?

"दत्ताजी त्र्यंबकाच्या मृत्यूनंतर संभाजीस जनार्दनपंत कारकून देऊन त्यास दाभोळचा सरसुभा व अनाजीस दत्ताजीचा कारवारचा सरसुभा दिला. अनाजीनंतर पन्हाळ्याचा सुभा जनार्दन नारायणाकडे होता." [मावळंकर सरदेसाई घराण्याचा इतिहास, ले. ४५७, पृ. ४२२, उत्तरार्ध, खं. २ रा; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज, ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. १०३]

शिवचरित्रसाहित्य खंड ४, ले. ६८५ मधील महत्त्वाचे मुद्दे

(१) १६७६ मधील कल्याण सुभ्याचा शिवाजीचा सुभेदार कोनेरी रंगनाथ होता.

(२) कल्याण सुभा पूर्वी निराळा असून त्यांत पेण, पनवेल, नागोठाणें हीं ठिकाणें मोडत.

(३) चिंचवडकर देवांशीं चाललेला व्यवहार 'रयत निसबतीनें' होत असला तरी राजकीय अधिकाऱ्यांची संमति किंवा सनद घेण्याची आवश्यकता भासे.

शिवचरित्रसाहित्य खंड ४, ले. ६८६ मधील महत्त्वाचे मुद्दे

(१) स. १६७३ त पुणें प्रांताचा हवालदार येसाजी गणेश हा होता.

(२) गैरसमजानें २९ होन चिंचवडकर देवांकडे पावत होते ते न देण्याबद्दल महाराजांचा हुकूम पाहिला कीं देवधर्माच्या बाबतींतहि अव्यवस्थित कारभार त्यांना खपत नसे, असें दिसतें.

(३) अमुक एक हुकूम दिल्यानंतर तो पाळला जातो कीं नाहीं याबाबत शिवाजी किती दक्ष असे हें कळतें.

शिवचरित्रसाहित्य खंड ४ : शिवाजीराजांचीं नमुनेदार पत्रें यांमधील पहिल्या पत्रांत आलेले महत्त्वाचे मुद्दे

या पत्रावरून खालील गोष्टी कळतात—

(१) धार्मिक देवस्थानांचा (या ठिकाणीं चिंचवडचें देवस्थान) अन्नधान्याचा व इतर वरकड खर्च भागविण्यासाठीं नेमून दिलेल्या तर्फांचे अधिकारी ठराविक, म्हणजे सरकारनें ठरवून दिलेल्या भावानें देवस्थानाच्या अधिकाऱ्यांस धान्य विकीत.

(२) देवस्थानांस स्वस्त भावांत धान्य विकल्यानें झालेलें सरकारी नुकसान रयतेकडून सादिलवारपट्टी अगर खरेदीची नुकसानपट्टी घेऊन भरून काढलें जाई.

(३) या पत्रावरून असें दिसतें कीं, धारणच फार महाग झाली तेव्हां शिवाजीनें रयतेकडून धान्य खरेदी न करण्याची सुभेदारांस ताकीद दिली व सरकारतर्फें देवांना धान्य पुरविण्यास

Scanned by CamScanner

सुरवात केली व खरेदी-किंमत सरकारनें द्यावी असें ठरविलें.

(४) शिवाजीचा रयतेबद्दलचा कळवळा व त्याची धार्मिक प्रवृत्ति दिसून येते.

सर्जेराव जेधे देशमुख यास मोरोपंताचा वतनाच्या निवाड्यासंबंधानें कडक हुकूम

या हुकुमावरून मोरोपंताची कारभारांतील कडक शिस्त दिसून येते. सर्जेरावाचे भाऊ वतनाच्या निवाड्याबद्दल महिनाभर राजगडास येऊन बसले असतां व सरकारनें सर्जेरावास दोन तीन वेळां कागद लिहून बोलावणें पाठविलें असतांहि तो आला नाहीं. म्हणून मोरोपंतानें कारी एक वर्षासाठीं अमानत केली आहे [शि. च. सा. खं. ५, ले. ७८७, पृ. ३०–३१].

जेधे घराण्यांतील देशमुखीसंबंधींच्या तंट्याचा निकाल

या संबंधींच्या पत्रावरून कळतें कीं, कान्होजी जेध्याचे दोन मुलगे सर्जेराव व सिवाजी हे देशमुखीसाठीं भांडत असतां शिवाजीनें असा निवाडा केला कीं, कान्होजीनें मृत्यूपूर्वीं जी वांटणी दोघांमध्यें केली होती तीच त्या दोघांनीं प्रत्यक्षांत आणून भांडण मिटवावें. शिवाजी देशमुखांच्या अंतर्गत बाबतींत फारशी ढवळाढवळ करीत नसे, याचें हें एक उदाहरण होय. येसाजी जेधे, बापूजी घोलप, सिवाजी गोपाल, निंबाजी बांदल, सोनजी आवाला, रंगा रामजी व मलजी रोशन नाईक यांस दिलेल्या ताकिदीवरून, आपण एकदां दिलेला निकाल प्रत्यक्षांत यावा यासाठीं शिवाजी किती कसोशीनें वागे ते कळून येतें. [शि. च. सा. खं. ५, ले. ७८८ पृ. ३१].

नागोजी नाईक जेधे व सिवजी नाईक जेधे यांमधील तंट्याचा निवाडा

यासंबंधींचें पत्र २२ मार्च १६६० चें असून तें मोरोपंतानें नागोजी नाईक देशमुख यास लिहिलेलें आहे. त्यावरून असें कळतें कीं, वरील तारखेच्या पूर्वीं थोडे दिवस शिवाजीनें स्वतः नागोजी व सिवजीच्या भांडणांत जातीनें लक्ष घालून त्यांच्यांत करार ठरवून दिला होता. या पत्रांतील करड्या भाषेवरून मोरोपंतहि शिवाजीसारखाच कारभाराच्या बाबतींत करडा होता असें दिसतें. त्यामुळेंच बहुधा शिवाजीनें त्यास लवकरच (१६६२ सालीं) पेशवा केलें असावें [शि. च. सा. खं. ५ ले. ७८६, पृ. ३०].

कानुजाबत्याचा काल

"शिवाजीच्या राज्यकारभारविषयक नियमांची माहिती देणारा कानुजाबता शिवकालीन नव्हे" [महाराष्ट्रेतिहासकालांतील राज्यकारभाराचा अभ्यास, भाग १, पृष्ठें ५२ व ५३].

शिवाजीकालांतील कचेरी–पत्रें

"अजरख्तखान पत्रें ६९, मशुरुल हजरत पत्रें २६ व मशरुल अनाम पत्रें २२ आहेत [महाराष्ट्रेतिहासकालांतील राज्यकारभाराचा अभ्यास, भा. १ ला, ले. शं. ना. जोशी, पृ. ४६]—६ जून १६७४ पासूनचीं पुढचीं एकंदर ४८ पत्रें आहेत. पैकीं राज्याभिषेकशकाचीं २३, मुसलमानी मायना असलेलीं १९ व इतर (व्यंकोजी ४, समर्थांचें १, बुरडी १) ६ आहेत [कित्ता, पृ. ४८].

शिवाजीच्या सुभेदारांच्या नेमणुका

"शिवाजीच्या प्रसिद्ध पत्रांत १६५७ पर्यंतची 'अजरख्तखाने' चीं पत्रें अधिक; त्यापुढील काळांतील 'मशुरुल' प्रारंभाचीं आणि १६७४ नंतर राज्याभिषेकाचीं पत्रें आहेत. याचा अर्थ शिवाजीच्या राज्यकारभारांत सुभेदारांच्या नेमणुका १६५७ नंतर झाल्या" [अर्वाचीन महाराष्ट्रेतिहासकालांतील राज्यकारभाराचा अभ्यास, भा. १ ला, ले. शं. ना. जोशी, पृ. ४५].

शिवाजीचा दारूखाना

शिवाजीच्या कारखान्यांपैकीं दारूखाना हा मोगलांच्या अठरा कारखान्यांपैकीं नसून,

Scanned by CamScanner

पोर्तुगीज Casa de Polbora याच्या धर्तीवर तो शिवाजीनें काढला होता. थावरून दुसऱ्याकडील चांगली गोष्ट तत्काळ उचलण्याची शिवाजीची दूरदृष्टि दिसते [Historical Records at Goa by S. Sen; पाहा शि. च. प्र. पृ. ८–९].

इ. स. १६७८ ते १६८४ सालांतील खानदेशाची आर्थिक स्थिति

वरील शीर्षकाच्या लेखांत श्री. शिवलालदास देसायांनीं त्यांच्या घराण्यांतल्या दफ्तरांतील कागदपत्रांत असलेल्या जमाखर्चाच्या नोंदीद्वारें १६७८ ते १६८४ या सालांतील नंदुरबार या मोगली परगण्याच्या आर्थिक परिस्थितीचें चित्र रेखाटलें आहे. त्यावरून इतर परगण्यांचीहि साधारण तीच स्थिति होती असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. रुपया व टक्का यांचें प्रमाण दाखविणाऱ्या दोन नोंदी महत्त्वाच्या आहेत.

(१) [तारीख २५ रोज मंगळवार, शके १६०४, तारीख १७।१०।१६८२]

२ सुतार आणि गवंडी मिळून असामी ८ रोज ४ आणेप्रमाणें

१।॥८॥ मजूर ११ आसामी [मजुरांची सरासरी मजुरी २॥ आणे पडते]

३।॥८॥

(२) [तारीख २ रोज शुक्रवार माहे रजब शके १६०६, ता. ६।६।१६८४]

•।॥•६। आनंद सहाजी व ठाकरिया
।५ टके ।५ टके ।६ टके

•।॥•६।

•।॥• बाबद इमारत—जसा मंगळ उखा
•।• •।• •।•

रु. १॥६। टके

दुसऱ्या नोंदींत एकंदर मजुरी कौलें शाकारणेची पाऊण रुपया ६। टके, म्हणजे बारा आणे अधिक ६। टके यावरून अडीच टके म्हणजे १ आणा (रुपयाचे ४० टके) असें कोष्टक बनतें. दुसरी गोष्ट म्हणजे नंदुरबार परगण्यांत रुपयाचें नाणें व टक्याचें नाणें अशीं दोन नाणीं प्रचलित असल्याचें दिसतें. त्या वेळच्या मजुरांची मजुरी किती अल्प होती हें त्यावरून कळतें.

धान्याच्या किंमती—

(१) तारीख ११ रोज रविवार, शके १६०५, ता. ५।८।१६८३. तूप शेर ११ याची किंमत रु. ३ टके ३॥ म्हणजे रुपयास ३॥ शेर तूप पडलें.

(२) **तांदूळ** (इ. स. १६८१)

१ साळ खरीदी माप १८ पिंपळनेर दर १–१३–० प्रमाणें रुपये ३२–१०–० (म्हणजे सुमारें ३॥ आण्यांना १२ पायली साळ मिळत होती. यांत ९६ पायली चंपा धरला आहे.) १ कमोद, तांदूळ, मण २ पके किंमत रु. ६ [म्हणजे १२ आण्यांना दहा दहा शेर तांदूळ मिळत होते. यांत ४० शेरांचा मण धरला आहे.]

(३) **गहूं** (इ. स. १६८३)

गहूं माप १४॥ ची किंमत २५–६–० होती म्हणजे १ आण्याला जवळजवळ ३॥ पायली गहूं पडले. यांत ९६ चंप्यांचा एक माप धरला आहे.

(४) तेल (इ. स. १६८२)

मण १ ची किंमत रु. ४॥ ७॥ टके होती. म्हणजे चार रु. अकरा आणे होती. तेल १ रु. ३ आण्याला दहा शेर मिळत होतें.

(५) **साखर** (सन १६८३)

१ मणाची किंमत २० रुपये होती म्हणजे १ रुपयास ८ शेर साखर मिळत होती.

(६) **डाळ** (५।८।१६८३)

डाळ शेर सहाची किंमत आठ आणे सवा सहा टके म्हणजे ६। आणे होती—म्हणजे १॥ आण्याला १ शेर मिळत होती.

(७) **कापडाच्या किंमती** [तारीख ३ रोज शनवार, शके १६०६, ७।६।१६८४]

१२९-८-०	मसरू	थान	२०
१६।=	मसरू	रेजा गज	२१॥
६॥	साडी	थान	१
२॥।	,,	,,	२
१॥=	,,	,,	२
१॥=	पलंगपोस	थान	२
२६।	छीट	,,	७
४८=	घाट	,,	५
१।	मुकटा	,,	१
१॥=	कुसुंबा	पाट	१

[तारीख ८ रोज गुरुवार, माहे रजब, ता. १२।६।१६८४]

धोतरजोडी ५	रिसाळचे धोतरजोडे ४	आंघोळीकरितां धोतर १
७	२-१२-०	०-६-०

बऱ्हाणपुरी साड्या ३	शेले २	पटका जरीचा १	धोतरें ५
५	४	४०	२-९-०

(८) **जडजवाहीर**

अशरफी मोहोर एकाची किंमत १२ रु. १२ आ.
जडावाचे बाजूबंद ,, ,, ३४ रु.
सोनें तोळे २९। दर तोळीं १३ रु. १ २आ.
मोती दाणे ६२५ एका रु.चे.
दाणे २४ चे हिशेबानें २६ रु.

(९) **तोफ-दारू-गोळ्या**

२२-२-०	दारू मण ३ दर पांचप्रमाणें	दारू शेर २१।	गोळ्या २ शेर
	१५ रु.	६-१०-०	०-८-०

(१०) म्हैस १ बैल १ घोडा १
रु. २२ रु. ३७ रु. ३०

(११) **गाडीभाडें**

नंदुरबार ते बऱ्हाणपूर रु. ७ व शिंदखेडें ते नंदुरबार रु. १.

वरील किंमतींवरून नंदुरबार परगण्यांत कमालीची स्वताई व सुबत्ता होती हें कळून येतें. [वरील नोंदी ऐतिहासिक लेख, चर्चा, भा. ४ था, ले. शिवलालदास देसाई, 'संशोधक त्रैमासिक, वरून घेतल्या आहेत.]

संभाजीकालीन कांहीं अधिकारी

(१) अंताजी लक्ष्मण—

इ. स. १६८४ त अंताजी मराठ्यांच्या अथणी सुभ्याचा सुभेदार व मुजुमदार होता. [Sur. Vol. 109, p. 63-66, Orme Vol. 118-23, p. 192-204; F. R.; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. ४४३].

(२) **उदाजी पडवळ**

इ. स. १६८५ त संभाजीनें उदाजीची नेमणूक सागरगड येथें अंमलदार म्हणून ४ वर्षांसाठीं केली. [चेऊलची बखर, काव्येतिहास-संग्रह पृ. ५०७-१२; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज पृ. ३६७].

(३) **गोपाळ दादाजी**

इ. स. १६८४ त हा पामलकोटचा सुभेदार होता [Sur. Vol. 109, p. 63-66; Orme Vol. 118-3, p. 192-204 F. R.; पाहा छत्रपति संभाजीमहाराज, वा. सी. बेंद्रे, पृ. ४४४].

(४) **गोंदजी जाधव**

इ. स. १६४८ त हा संभाजीच्या आरमाराचा मुख्य दर्यासारंग होता [Sur. Vol. 109, p. 63-66; Orme Vol. 118-3 Pp. 192-204; F. R.;. पाहा छ. सं. म. पृ.४४३]

(५) **गोपाळ परशराम**

इ. स. १६८४ त हा कोल्हापूर प्रांताचा सुभेदार व मुजुमदार होता. [Sur. Vol. 109, Pp. 63-66; Orme Vol. 118-3, Pp. 192-204; F. R.; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज— वा. सी. बेंद्रे, पृ. ४४४].

Scanned by CamScanner

(६) गोविंद कान्हो

इ. स. १६८० त संभाजीच्या कारकीर्दीत, गोविंदराव मराठ्यांच्या आरमाराचा सरसुभेदार होता [Sur. Vol 109, p. 63-66; Orme Vol. 118-3, p. 192-204: पाहा छ. सं. म. पृ. ४४३].

(७) दिनाजी विठ्ठल

इ. स. १६८४ त हा राजापूरचा सुभेदार व मुजुमदार होता [Sur. Vol. 109, Pp. 63-66; Orme Vol. 118-3, Pp. 192-204; F.R.; पाहा छत्रपति सं. महाराज, ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. ४४४].

(८) धर्माजी नागनाथ

इ. स. १६८५ च्या सुमारास यास संभाजीनें कर्नाटक-कुडाळ सुभ्याचा जोड सरसुभेदार नेमलें. पोर्तुगीज-संभाजी युद्ध चालू असतां इ. स. १६८३ त तो दर्बात प्रांतांत पोर्तुगीज व्हाइसरॉय यास मिळाला होता. इ. स. १६८४ त रामचंद्रपंत व धर्माजी हे कुडाळ-कर्नाटक भागाचे मुख्य अधिकारी होते [Car to Surat, 8-4-1685, Surat Vol. 109, Pp. 184-85; Orme Vol. 118-2, Pp. 156-57 F. R.; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज ले. वा. सी. बेंद्रे, पृ. ५५६]

(९) भिवजी गुजर

इ. स. १६८५ त संभाजीनें भिवजीची कुलाब्याचा अंमलदार म्हणून सहा वर्षांसाठीं नेमणूक केली [चेऊलची बखर; काव्येतिहास-संग्रह, पृ. ५०७-१२; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज, पृ. ३६७].

(१०) माणकोजी सूर्यवंशी

याची संभाजीनें इ. स. १६८५ मध्यें खांदेरी येथें तीन वर्षांसाठीं अंमलदार म्हणून नेमणूक केली [चेऊलची बखर; काव्येतिहास-संग्रह, पृ. ५०७-१२; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज, पृ. ३६७].

(११) सुभानजी खराडे

इ. स. १६८५ त संभाजीनें सुभानजीची मालवणच्या राजकोटचा अंमलदार म्हणून सहा वर्षांसाठीं नेमणूक केली [चेऊलची बखर; काव्येतिहाससंग्रह पृ. ५०७-१२; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज, पृ. ३६७].

(१२) सुलतानखान

संभाजीच्या कारकीर्दीत इ. स. १६८१ त सुलतानखानाकडे आरमाराचा सुभा होता. [Sur. Vol. 109, p. 63-66; Orme Vol. 118-3, Pp. 192-204; F. R.; पाहा छत्रपति संभाजी महाराज पृ. ४४३].

पाली (अमीनाबाद).

सुभा प्रांत चेऊल यांतील तर्फा-नागोठणें, अष्टमी, हवेली, आश्रआधारने, आंतोणें, यांत पाली, नागोठणें व अष्टमी हे तीन कसबे आहेत. या मामल्याचा इ. स. १६६७-६८ सालचा शिवाजीच्या कारकीर्दीतील मोरोपंत पेशव्यांनीं ठरविलेला आकार असा : मामल्यांत २२९ गांवें, तीन कसबे, एक मिरी, १९५ मवाजे (?) खाऱ्या ३० [नागोठण्यांतील दिल्या असून करांच्या पुढील बाबी दिल्या आहेत—

नख्त	७५९६। रु.	जकात	१६९४ रु.
घरपटी	२०५२ रु.	वणदेणें	७१७। रु.
मोहतर्फा	११०३। रु.	मध	२१३॥ रु.
राईथल	३४७। रु.	नाणें	१११। रु.
गुन्हेगारी	११५ रु.	कारकुनी	७०। रु.
चिठीमसाला	१०५ रु.	साजिलवार	५० रु.
		कारसाई	० रु.

राजव्यवहारकोश व लेखनप्रशस्ति

"यावनीभाषामय प्रशस्ति हळूहळू मोडून शुद्ध मराठी पद्धति चालू करण्याला राजव्यवहारकोश व लेखनप्रशस्ति हीं दोन साधनें शिवाजीनें निर्माण केलीं" [भा. इ. सं. मं. अहवालवृत्तांत. श. १८३२, पृ. ६०, ६१; पाहा रायगडची जीवनकथा, पृ. ५२].

शिवाजीच्या जमाखर्चाच्या खात्यांचा आधार (?)

पे. द. ३१, ले. ३३ हा जाबता राज्याभिषेकाच्या वेळीं आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवून शिवाजीनें आपली जमाखर्चाची ठळक खातीं ठरविल्याचें आवळसकर सांगतात [रायगढची जीवनकथा, पृ. ५०]. परंतु हा जाबता शिवकालीन नसल्यानें संशयास्पद वाटतो. तारीख जी दिली आहे तींत वार चुकला आहे.

शिवाजी व वतनदारी पद्धति

सर्व वतनें काढून घेण्याचा शिवाजीचा इरादा नव्हता, उलट तो नवीं वतनें देतहि होता. उदा. (१) १६५० त शिवाजीनें गुंजणमावळच्या सिलीमकर देशमुखांना लिहिलेलें इनामपत्र. (२) त्याच वर्षी झुंजारराव मरळ देशमुख यांना कोंढावळें बुद्रुक हें गांव इनाम देण्यांत आलें. (३) शाइस्ताखानावरील छाप्यांत कोयाजी बांदलास दिलेलें इनाम [शि. च. सा. खं. ५, ले. ७७४]. (४) १६७० त बाबाजी सावंताबरोबर केलेला तह [शि. च. सा. खं. ८, पृ. १५ ले. १९]. (५) शि. च. सा. खं. १, पृ. ८४–८५]. (६) राज्याभिषेकाच्या वेळीं अष्टप्रधानांस वंशपरंपरा त्यांचीं पदें दिल्याचें शिवाजीनें जाहीर केलें [सासवड येथील हरसे यांनीं नकललेली सभासदबखर; शि. च. सा. खं. १, पृ. १०८।१०९].

शिवाजीनें सर्व वतनें काढून घेतलीं असतीं तर एक मोठी सामाजिक क्रांति होऊन समाजरचनेची उलथापालथ झाली असती. त्यामुळें तसें करणें त्याला शक्य नव्हतें. आपल्या राज्यकारभाराला वतनदारीपासून व्यत्यय येऊं नये एवढ्यापुरते बदल त्यानें वतनदारी पद्धतींत केले. कारण समग्र वतनदारी त्यास बुडवावयाची असती तर खालपासून वरपर्यंत सर्वत्र पगारी नोकर त्यास नेमावे लागले असते. सैन्य व मुख्य अधिकारी यांचा पगारच मुळीं शिवाजी लूट जमवून देत होता, तर इतक्या असंख्य नोकरांकरितां आवश्यक असा निधि तो आणणार कसा व कोठून ?

शिवाजीनें इनाम दिल्याचीं आणखी उदाहरणें :

प. सा. सं. खं. १, पृ. २१२–१३; शक १५९०, आश्विन व १ स शिवाजीनें कृष्णाजी भास्करास लिहिलेलें पत्र; शि. च. सा. खं. १०, पृ. १८; प. सा. सं. खं. २, पृ. ४९६; प. सा. सं. खं. १, पृ. २३२; खं. २, पृ. १७५; शिवाजी वतनदारीच्या विरुद्ध असल्याबद्दलचें एक महत्त्वाचें पत्र : राजवाडे मंडळाच्या संग्रहीं असलेल्या कोंकणांतील पंचनदीकर मोडक घराण्याच्या देशमुखी वतनाच्या वादाबद्दलच्या ऐतिहासिक लेखांतील उल्लेख [ऐतिहासिक चर्चा भाग १, राजवाडे संशोधन ग्रंथमाला, ग्रंथ १६ पृ. १४४].

[वरील मुद्दे श्री. वा. कृ. भावे यांच्या 'शिवराज्य व शिवकाल' ग्रंथाच्या पृ. २१८–२२० वरून घेतले आहेत].

शिवाजीच्या काळांतील मोगलांचे सुभेदार

(१) १४ जुलै १६३६ ते २८ मे १६४४, राजपुत्र अवरंगजेब.

(२) २८ मे १६४४ ते २२ जून १६४५, खान–इ–दौरान.

(३) २३ जून ते १६ जुलै १६४५ जयसिंग हा हंगामी सुभेदार.

(४) १७ जुलै १६४५ ते २ नोव्हें. १६४७, इसलाम खान बशहादी.

(५) नोव्हें. १६४७ ते जुलै १६४८, शाह नवाझ खान.

(६) १५ जुलै १६४८ ते ३ सप्टें. १६४९ राजपुत्र मुरादबक्ष.

(७) ४ सप्टें. १६४९ ते १६ जुलै १६५२, शाइस्तेखान.

(८) १७ जुलै १६५२ ते ५ फेब्रु. १६५८ अवरंगजेब [आधार—History of Aurangzeb Vols.I and II by J.Sarakar].

Scanned by CamScanner

मोगलांचे दक्षिणेंतील दिवाण

वसुलाच्या कारभारासाठीं मोगलांनीं दक्षिणचे दोन भाग केले : (१) पाइनघाट (सबंध खानदेश व वऱ्हाडचा निम्मा भाग) (२) राहिलेले २½ सुभे हे बालेघाटांत (उंच प्रदेश) मोडत. या प्रत्येक भागावर एक दिवाण म्हणजे वसुली अधिकारी होता [History of Aurangzeb Vols. I and II by J. Sarkar 1925, p. 168]—(अ) इ. स. १६४१ ते १६४८ व १६४९ ते १६५४ पर्यंत दियानतखान हा दक्षिणेंतील दिवाण होता [Ibid p. 168, Footnote]. (ब) मुल्तफतखान १६५२ पासून १६५६ पर्यंत पाइनघाटाचा दिवाण होता. (क) मुर्शीदकुलीखान याची १६५३ त बालेघाटाचा दिवाण म्हणून व पाइनघाटाचा (बालाघाटसुद्धां) दिवाण म्हणून २८ जाने. १६५६ त नेमणूक झाली [History of Aurangzeb Vols. I and II by J. Sarkar 1925 p. 168 Footnote].

शिवाजीच्या राज्यमर्यादेसंबंधींचे उल्लेख

(१) शिवाजीनें स्वराज्यविषयक हालचाली सुरू केल्यापासून ते १६४८ अखेरपर्यंतची त्याच्या राज्याची सरहद्द [Shivaji And His Times, IV ed, by J. Sarkar, p. 56]—(२) इ. स. १६४८ ते १६५९ पर्यंत म्हणजे अफजलखान-प्रकरणाच्या शेवटीं असलेली त्याच्या राज्याची मर्यादा [Shivaji And His Times, IV ed. by, J. Sarkar, p. 57]—(३) राज्याभिषेक होण्यापूर्वी असलेली शिवाजीच्या स्वराज्याची सीमा [Shivaji And His Times IV ed. by J. Sarkar, p. 197].

कुलाबा व जंजिरा जिल्ह्यांतील शिवाजीचे गड

(१) सागरगड (२) मिऱ्या डोंगर (३) अवचितगड (४) बीरवाडीगड (५) सुरगड (६) तळगड (७) घोसाळगड (८) मानगड (९) रायगड (१०) कांगोरीगड (११) सोनगड (१२) चांभारगड (१३) चंद्रगड (१४) खांदेरी (१५) अलीबाग (१६) लिंगणगड.

ठाणें जिल्ह्यांतील शिवाजीचे गड

(१७) Bopatgad (Jawhar State) (१८) अशेरी (१९) कोहोज (२०) कर्नाळा (२१) प्रबळगड (२२) माच्छिंद्रगड (२३) Goregad (२४) शीतगड (२५) मलंगगड (२६) माहुली (२७) नळदुर्ग (२८) शिपीगड (२९) बहिरूगड (३०) कोटलीगड (३१) माणिकगड (३२) हालगड (३३) शिवगड (३४) कमानदुर्ग (३५) दुगड (३६) तुंगी.

रत्नागिरी जिल्ह्यांतील शिवाजीचे गड

(३७) मंडणगड (३८) हर्णै किंवा सुवर्णदुर्ग (३९) महीपतगड (४०) सुमारगड (Sumargad) (४१) पालगड (४२) रसाळगड (४३) जयगड (४४) पुरण (पूर्ण) गड (४५) यशवंतगड (४६) विजयदुर्ग (४७) देवगड (४८) सिंधुदुर्ग (४९) भगवंतगड (५०) सिद्धगड (५१) रामगड (५२) फोंडा (५३) गोवळकोट (?) (५४) उचितगड किंवा प्रचितगड (५५) Ambolgad (५६) बहिरवगड (५७) अंजनवेल किल्ला किंवा गोपाळगड (५८) कुडाळचा किल्ला (५९) Maimatgad (६०) मनोहर व मनसंतोष (?) (६१) पद्मदुर्ग (६२) रांगणा उर्फ प्रसिद्धगड (६३) वेताळगड ? विजयगड (जयगडजवळील).

[वरील गडांचीं नांवें त्या त्या जिल्ह्यांच्या गॅझेटियरमध्यें दिलेल्या नकाशांतून घेतलीं आहेत].

परिशिष्टें

• पूर्वी प्रसिद्ध झालेले लेख :

१. शिवाजी महाराजांच्या राज्यपद्धतीचा उगम, भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक
वर्ष ४, अंक १, २, ३, ४.

२. शिवाजीच्या राज्यघटनेचें आद्यसूत्र.
रामदास आणि रामदासी, चौथा सुमनहार, वर्ष १९, अंक २१७.

३. विजयनगर साम्राज्याचे मराठेशाहीवरील परिणाम
सह्याद्रि, डिसें. १९३६.

४. शिवाजीचा मार्ग
रसना, दिवाळी अंक १९४७.

५. शिवशाहीचें अधिष्ठान काय होतें ?
नवभारत, फेब्रु. १९४८

६. Geographic Factor in the History of Mahārāṣṭrā.
Reprinted from
Bulletin of the Deccan College Research Institute.
Vol. I, No. 1, Dec. 1939.

७. Is the Ajna-patra of Ramchandrapant Amatya Spurious ?
A Volume of Studies in Indology

८. Shivaji and Bombay.
Maratha Mandir, Souvenir Bulletin, year 1960.

• संदर्भ-पुस्तकांची यादी

• सूची

Scanned by CamScanner

शिवाजी महाराजांच्या राज्यपद्धतीचा उगम

महाराज हे व्यवहारी मुत्सद्दी होते, तर्कटी नव्हते. त्यांनीं राज्याभिषेकाच्या निमित्तानें हिंदुपदपातशाहीच्या पुनरुज्जीवनाचा जो उपक्रम केला तो निवळ शास्त्रीपंडितांच्या सांगण्यावरूनच केला असेल असें कोणींहि समजूं नये. जसजसें राज्य वाढत गेलें तसतसें त्याला एक स्वरूपहि येत होतेंच. शहाजीनें जहागिरीच्या व्यवस्थेसाठीं जीं माणसें नेमलीं तींच अष्टप्रधानमंडळाचें मूळ होत. "बराबर शामराव निळकंठ म्हणून पेशवे करून दिले व बाळकृष्णपंत नारोपंत दीक्षितांचे चुलतभाऊ मुजुमदार दिले व सोनोपंत डबीर व रघुनाथ बल्लाळ सबनीस ऐसे देऊन दादाजीपंतास व राजेयांसि पुण्यास रवाना केलें." हाच सभासदाच्या शब्दांत प्रधानमंडळाचा उगम होय. राज्याभिषेकापर्यंत ही संख्या सात झाली होती. तींत पंडितराव दानाध्यक्ष एवढेच नवीन सामील करून अष्टप्रधानमंडळ बनविलें.

शिवाजीच्या सल्लागार पंडितांचा राजनीतिशास्त्रावरील ग्रंथांपैकीं फक्त शुक्रनीतिसाराशींच परिचय होता असें दिसतें. कारण दहा प्रधानांची यादी दुसऱ्या कोठेंहि एकजागीं सांपडत नाहीं. दहांच्या जागीं आठांचा पर्यायहि तेथेंच सुचविला आहे. कौटिल्य किंवा तन्मतानुयायी कामंदक या दोहोंच्याहि ग्रंथांत अशी यादी नाहीं. संख्येसंबंधींहि एकवाक्यता त्या ग्रंथाशीं होऊं शकत नाहीं. मंत्रीसंख्येबद्दल कौटिल्याचें मत कामंदकाच्या पुढील श्लोकांत ग्रथित झालेलें आहे. तो–

द्वादशेति मनुः प्राह **षोडशेति** बृहस्पतिः ।
उशना **विंशतिरिति** मन्त्रिणां मन्त्रिमंडलम् ॥

म्हणजे मानवांचें—मनु शिष्यांचें—मत १२, बार्हस्पत्यांचें १६ व उशनाचें—शुक्राचार्यांचें २० मंत्री असावे असें होतें व यावर कौटिल्याचें त्याच्या नेहमींच्या रीतीचें मत 'यथासामर्थ्यम्,' स्वसामर्थ्यानुरूप असें दिलेलें आहे. अर्थात् कौटिल्य-कामंदककाळीं शुक्रमत वीस मंत्री असावे असें होतें, तें नीतिसारकाळीं दहा वा आठ असें होतें व तेंच शिवाजीनें उचललें. मनूचेंहि एक मत 'सप्त चाष्टौ' ७/८ असावे असें होतें व राजधर्मपर्वाचाहि त्यास पाठिंबा होता. शुक्रनीतींतील श्लोक येणेंप्रमाणें:—

‘पुरोधा च प्रतिनिधिः प्रधानः सचिवस्तथा ।
मन्त्री च प्राड्विवाकश्च पण्डितश्च सुमन्त्रकः ॥
अमात्यो दूत इत्येता राज्ञः प्रकृतयो दश ।
दशमांशाधिकाः पूर्वं दूतान्ताः क्रमशः स्मृताः ॥
अष्टप्रकृतिभिर्युक्तो नृपः कैश्चित् स्मृतः सदा ।
सुमन्त्रः पण्डितो मन्त्री प्रधानः सचिवस्तथा ।
अमात्यः प्राड्विवाकश्च तथा प्रतिनिधिः स्मृतः ॥
एता भृतिसमास्त्वष्टौ राज्ञः प्रकृतयो सदा ।
शुक्र–२–श्लोक ६९ ते ७४

प्रो. सेनांनीं (पृ. ४२७) आपल्या ग्रंथांत शुक्रनीतींत नऊ प्रधान असावे असें लिहिलें असल्याचें म्हटलें आहे. ती मूळ न वाचल्यामुळें झालेली नजरचूक असावी. तसेंच पुढें (पृ. ४२८) या नवांच्या (खऱ्या दहांच्या) यादींतून प्रतिनिधि व पंडित गाळून सेनापति नवीन घातला म्हणजे अष्टप्रधानमंडळ झालें असें म्हटलें आहे तें चूक होय. पंडित गाळला नसून पुरोधा गाळला आहे व शिवाजीनें शुक्राच्या दुसऱ्या यादींतील प्रतिनिधि न निर्मितां सेनापति आंत घातला आहे. व दूत तर या दुसऱ्या यादींत नाहींच. शिवाजीनें पहिल्या शुक्रमतापेक्षां दुसरें कोणीं कोणीं मानलेलें अर्थात् गौण मत पसंत केलें यांतच त्याच्या शहाणपणाचा व दूरदृष्टीचा अनुभव येतो व कालाप्रमाणें बदल करण्याची प्रागतिक प्रवृत्ति दिसून येते. आर्यावर्तात यवनप्रवेश होण्यापूर्वी राजाचा पुरोधा हा मुख्य मंत्री मानला जात असे. राजाचें व त्याचें नातें कौटिल्याच्या शब्दांत ‘तमाचार्यं शिष्यः पितरं पुत्रो भृत्यः स्वामिनमिव चानुवर्तेत ।’ असें होतें. अर्थात् राजाच्या गुरुस्थानीं शोभणारा असा वरच्या दर्जाचा ब्राह्मण शिवकालीं दुर्मिळच होता. पुन्हां राजाला सल्ला देण्याइतका तो व्यवहारांतहि हुषार पाहिजे. तेव्हां असला राजाधिकाराला मर्यादा घालणारा मंत्री शिवाजीला आवडण्यासारखा नव्हता. शिवकालीं तर एकसूत्रीपणाची अत्यंत आवश्यकता होती. परधर्मपरचक्रभय नसतांना शांततेच्या काळांत राजसहजव्यसनांना आळा घालण्यास जरा वरच्या पायरीनें बोलणारा माणूस पाहिजे असतो. तो पुरोधा होता. दुष्यंत जो पुरोहिताचा सल्ला मानून शकुंतलेला प्रसूतीपर्यंत ठेवण्यास कबूल झाला त्यांतहि हीच गोष्ट दिसून येते. पण जेथें राज्यच धोक्यांत होतें तेथें ही गोष्ट अनिष्ट होती. दुसरा मंत्री प्रतिनिधि याचा अधिकार राजसदृश होता. राजाच्या गैरहजिरींत तो राजाचा कारभार पाहण्यास समर्थ होता. व राजा अल्पवयी किंवा इतर कारणांनीं असमर्थ असल्यास असल्या अधिकाऱ्याची अत्यंत आवश्यकता भासते. नीतिसारकालीं असा अधिकारी नेहमींच ठेवलेला असे. न जाणों राजा अकस्मात् वारल्यास मागाहून कोणीं हा अधिकार चालवावा याची भानगड राहूं नये. शिवाजीला अभिषेककालीं तरी त्याची आवश्यकता भासली नाहीं. किंवा असें म्हणण्यापेक्षां नवीन मंत्री निर्माण न करतां असलेल्या अधिकाऱ्यांना त्या हिंदुधर्मपुनरुज्जीवनाकांक्षी नृपतीनें नवीन संस्कृत नांवें दिलीं इतकेंच. कारण त्यानें अधिकारविभागणीहि नीतिसाराप्रमाणें केलेली नाहीं. जीं कामें जो करीत होता तीं त्याच्याकडेच राहिलीं. नीतिसारकालीं क्षत्रिय सेनापतीला मंत्रिमंडळांत स्थान नव्हतें. म्हणजे ज्याप्रमाणें इंग्लंडांत कमांडर-इन-चीफ हा कॅबिनेट मिनिस्टर

Scanned by CamScanner

नसून वॉरसेक्रेटरी त्याच्या स्थानीं असतो त्याप्रमाणें सेनापति फक्त अंमलबजावणी कामगार असे. लढाईचा बेत किंवा त्याची तयारी हीं त्याचीं कामें नसत. त्यामुळें नीतिसारकारानें

'दश प्रोक्ता पुरोधाद्या ब्राह्मणा सर्व एव ते।'

दहाहि मंत्री ब्राह्मण असावे असें ठरविलें होतें. फक्त गौण पक्षीं ब्राह्मणाभावीं

अभावे क्षत्रिया योज्यास्तदभावे तयोरुजाः॥
नैवं शूद्रास्तु संयोज्या गुणवन्तोऽपि पार्थिवैः॥

शुक्र. २-४२६-२७

क्षत्रियवैश्यांना सवड ठेवली होती. गुणवान् शूद्रांना मात्र कधींहि आशा नव्हती. शिवाजीनें सेनापतीला मंत्रिमंडळांत स्थान दिलें हें अशास्त्रीय होतें व म्हणून महाराजांना सुधारक म्हणावयास हरकत नाहीं.

संस्कृत राजनीतिशास्त्रावरील ग्रंथांत दूत हा शेवटच्या दर्जाचा पण ब्राह्मण मंत्री असे. कौटिल्यानें दूतप्रणिधीवर एक प्रकरण लिहिलें आहे. व दूत हा 'अमात्यसम्पदोपेतो निसृष्टार्थः' अमात्यगुणयुक्त असेल तरच तो निसृष्टार्थ, पूर्ण विश्वासाचें व महत्त्वाचें कार्य संपादण्यास पूर्ण लायक असें ठरविलें होतें. त्या काळीं दूत हा परदरबारीं ठेवण्याचा वकील, गुप्तपोलिस-खात्याचा मुख्य असा असे. शिवाजीच्या कालीं दूत म्हणजे फक्त चारकर्मी जासूद असे. बहिर्जी नाईक हा मंत्री होण्याच्या लायकीचा कसा असणार? याप्रमाणें दूतहि गळाला. बाकीच्यापैकीं संस्कृत सुमन्त्रकाचें सुमंत रूप कसें झालें हें समजत नाहीं. असें रूप कोणत्याहि कोशांत मला सांपडलें नाहीं. या बाकीच्या मंत्र्यांचें काम शिवाजीच्या अष्टप्रधानांपेक्षां अगदीं वेगळें. महाराजांचे सहा प्रधान लढवय्ये असत. नीतिसारांतील सचिव हा लढाऊ खात्याचा प्रधान होता. शिवाजीचा सचिव हा मुख्यतः चिटणीस होता. मंत्री परराष्ट्रीय प्रधान होता तो खानगी कारभारी, व बातमी पुरवणारा झाला. सुमंत्रक फडणीस—जमाबंदी खात्याचा प्रधान होता तो परराष्ट्रीय प्रधान झाला. अमात्य हा नीतिसारांत शेती-जमीन बाबींचा प्रधान होता तो जमाबंदीप्रधान झाला. शिवाजीच्या मुख्य प्रधानाकडे मोठेपणा असून खेरीज नीतिसारांतील प्रतिनिधीचा कांहींसा अधिकार होता. प्रत्येकानें पडेल तें काम करावें अशीच शिवाजीची शिस्त होती. प्रधान हे सरसुभेदारीचींहि कामें पाहत.

नीतिसारकारानें दहा प्रकृतींचें वेतन वरच्याचें खालच्यापेक्षां दहाच्या अंशानें जास्त असें ठरविलें होतें. उदाहरणार्थ, दूताचें १००० एक हजार धरल्यास अमात्याचें ११०० अकराशें, सुमंत्रकाचें १२१० असें $\frac{११}{१०}$ नें गुणून वाढत जाणारें होतें व अष्टप्रधानांच्या गौणमतानें ते सारख्याच वेतनाचे अधिकारी ठरविले होते. शिवाजीनें मुख्य प्रधानाला १५००० तर अमात्याला १२०००, व इतरांना सरसकट १०००० असें वेतन ठरविलें होतें. शिवाजीनें जातवार विभागणी मात्र मंत्रिमंडळांत केलेली आढळत नाहीं. क्षत्रिय सेनापति अष्टप्रधानांत घेतला तसा बाळाजी आवजीसारख्या प्रभूलाहि घेतां आलें असतें. चिटणिशी बखरींत शिवाजीनें अभिषेकापूर्वीं बाळाजीस 'तुमची सेवा बहुत निष्ठेनें जाहली व राज्याचे वृद्धीस उपयोग बहुत जाले यास्तव अष्टप्रधानांतील पदयोजना करणार; म्हणून अभिषेकापूर्वीं सांगितलें' असें आहे. पण तें बाळाजीनेंच लीनतेनें 'चरणांचा वियोग घडेल' म्हणून

Scanned by CamScanner

नाकारिलें असें आहे तें खरें वाटत नाहीं. बाळप्रभु इतर प्रधानांपेक्षां स्वामिनिष्ठेंत किंवा योग्यतेंत मुळींच कमी नव्हते. त्यांच्या आड त्यांची जात आली असावी असा माझा तर्क आहे. शिवाजीनें मराठा सेनापति प्रधानमंडळांत 'ब्राह्मणा सर्व एव ते' हा नियम मोडून घेतला तरी त्याला कायस्थ घेतां आला नाहीं हें खरें. त्याचें बाळप्रभूच्या वंशजानें दिलेलें कारण सयुक्तिक वाटत नाहीं.

नीतिसारकारानें मंत्रिमंडळाखेरीज इतर ठिकाणीं जातवार अधिकारविभागणीची योजना केलेली दिसते व शिवाजीनें तिचा बराच उपयोग केलेला दिसतो. ते श्लोक असे—

भागग्राही क्षत्रियस्तु साहसाधिपतिश्च सः।
ग्रामपो ब्राह्मणो योज्यः कायस्थो लेखकस्तथा ॥ ४२८ ॥
शुल्कग्राही तु वैश्यो हि प्रतिहारश्च पादजः।
सेनाधिपः क्षत्रियस्तु ब्राह्मणस्तदभावतः ॥ ४२९ ॥
न वैश्यो न च वै शूद्रः कातरश्च कदाचन।
सेनापतिः शूर एव योज्यः सर्वासु जातिषु ॥ ४३० ॥
ससंकरचतुर्वर्णधर्मोयं नैव पावनः।

शुक्र. २

शिवाजीचे देशमुख (साहसाधिपति) व पाटील (भागग्राही) हे मराठेच असत. पण ग्रामपाचें काम ब्राह्मणाकडे असल्याचें दिसत नाहीं. पाटील हा ग्रामप व भागग्राही दोनहि कामें करणारा होता व कायस्थलेखकाचीं कुळकरणदेशपांडेगिरीचीं कामें कायस्थ व ब्राह्मण दोघेहि करतांना आढळतात. क्वचित् ब्राह्मणकायस्थ देसाईदेशमुखांचीं कामें करतांना विशेषतः कोंकणांत आढळतात. पण त्यांच्या सनदा मुसलमानी अमदानींतील होत्या. प्रतिहारादिकांचीं कामें शूद्रअतिशूद्रांकडेच होतीं. सेनापति नेहमीं क्षत्रिय असावा हा नियम शिवाजीनें फक्त प्रधानमंडळापुरताच ठेवला होता. इतर ठिकाणीं 'सेनापतिः शूर एव योज्यः सर्वासु जातिषु।' या शुक्रवचनाचा उपयोग केलेला दिसतो. देशावर परचक्र असतां लढणें हा ससंकरचतुर्वर्ण–अठरापगड जातींचा धर्म होतो हें त्यानें पूर्ण ओळखून शक्य तितक्यांना लढाऊ बनविलें होतें.

अठरा कारखाने व बारा महाल यांचीं नांवें शिवाजीनें बदललीं. अठरा कारखान्यांतील अठरा ही संख्या 'अष्टादश तीर्थानि निरूपयेत्' या बार्हस्पत्यसूत्रांत आलेली आहे, पण येथें त्यांची यादी नाहीं. नीतिसारांत

येचान्ये कर्मसचिवास्तान्सर्वान् विनियोजयेत्।
गजाश्वरथपादातपशूष्ट्रमृगपक्षिणाम् ॥ ११७ ॥
सुवर्णरत्नरजतवस्त्राणामधिपान् पृथक्।
वित्तानामधिपं धान्याधिपं पाकाधिपं तथा ॥ ११८ ॥
आरामाधिपतिं चैव सौधगेहाधिपं पृथक्।
सम्भारपं देवतुष्टिपतिं दानपतिं सदा ॥ ११९ ॥

अशी कर्मसचिवांची लांबलचक यादी दिलेली आहे. कौटिल्याच्या द्वितीयाधिकरणांत सुवर्णाध्यक्ष, कोष्ठागाराध्यक्ष, पण्याध्यक्ष, कुप्याध्यक्ष, आयुधागाराध्यक्ष, शुल्काध्यक्ष,

Scanned by CamScanner

सूत्राध्यक्ष, सीताऽध्यक्ष, सुराऽध्यक्ष, सूनाध्यक्ष, गणिकाध्यक्ष, नावध्यक्ष, गोऽध्यक्ष, अश्वाध्यक्ष, हस्त्यध्यक्ष, रथाध्यक्ष, मुद्राऽध्यक्ष, विनिताध्यक्ष, समाहर्त्रृ, नागरक अशी यादी आहे. या दोन मालिकांत बहुतेक कारखाने व महाल येतात. शहाजी राजे निजामशाहीचे आधारस्तंभ असतां बहुधा कारखाने व महाल मुसुलमानी नांवानें त्यांच्या जहागिरींत प्रचलित असतील. यांचीं संस्कृत नांवें प्रचलित करण्याचा शिवाजीनें प्रयत्न केला. पण तीं प्रचारांत न येतां पेशवा या शब्दाप्रमाणें मुसुलमानीच राहिलीं.

'परिवर्त्य नृपोह्येतान्युञ्ज्यादन्योन्यकर्मणि ।' या शुक्रवचनाचा प्रत्यक्ष उपयोग केलेला आढळत नाहीं. प्रत्येक प्रधानाला दुसऱ्याचें काम करतां आलें पाहिजे म्हणजे प्रसंगविशेषीं अडचण पडत नाहीं. शिवाजीचे सहा प्रधान लब्धवय्ये व लेखणीबहाद्दर होतेच. तेवढ्यापुरते ते दुसऱ्याचें काम उचलण्यास तत्पर असतच. शिवाजीनें दुसरा नियम मात्र

न कुर्यात्स्वाधिकबलान्कदापिह्यधिकारिणः ।
परस्परं समबलाः कार्य्याः प्रकृतयो दश ॥ १०८ ॥

हा नेहमीं डोळ्यांसमोर ठेवला होता. कोणीहि प्रधान दुसऱ्यापेक्षां विशेष बलाढ्य असा नव्हता व शिवाजीनें इनामें व जहागिरीऐवजीं भरपूर पगार देण्याचाच प्रघात ठेवल्यानें राजाला डोईजड असे ते होण्याचा संभव नव्हता. तसेंच 'हायनैस्तान्निवर्तयेत् । त्रिभिर्वा पंचभिर्वापि सप्तभिर्दशभिश्च वा ॥' हा नियमहि त्यानें प्रसंगोपात्त उपयोगांत आणण्यास मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. शामराव निळकंठ हा पेशवा काढून मोरोपंत पिंगळे नेमणें, तुकाजी चोर, माणकोजी दहातोंडे, नेताजी पालकर, कडतोजी गुजर व हंबीरराव मोहिते असे पाठोपाठ वेगवेगळे सरनोबत नेमणें यांत कोणीहि अधिकारी कायम वा वंशपरंपरा न नेमण्याचा त्याचा हेतु दिसतो. जसे सारे इंग्रजी राज्यांतील अधिकारी During good behaviour पसंत वर्तणूक असेपर्यंत ठराविक मुदतीचे, तसेच शिवछत्रपतीचे प्रधान असत.

'दृष्ट्वातत्कार्यकौशल्ये तथा तौ परिवर्तयेत् ।
नाधिकारं चिरं दद्याद्यस्मै कस्मै सदा नृपः ॥ १११ ॥
नियोजयेद्वर्तने तु तदभावे तथापरम् ।
तद्गुणो यदि तत् पुत्रस्तत्कार्ये त नियोजयेत् ॥ ११४ ॥
यथा यथा श्रेष्ठपदे ह्याधिकारी यदा भवेत् ।
अनुक्रमेण संयोज्यो ह्यंते तं प्रकृतिं नयेत् ॥ ११५ ॥

कार्यकौशल्य पाहून बदलणें, कायम न नेमणें, मुलगा बापाप्रमाणें असेल तरच त्याला बापाचा अधिकार देणें, खालच्या जागेवरून श्रेष्ठपदावर अनुक्रमानें शेवटीं प्रधानपदापर्यंत बढती करणें हींच शुक्रमतें छत्रपतींनीं अंमलांत आणिलीं होतीं. परंतु त्यांनीं प्रत्येक खात्यावर तीन अधिकारी नेमून त्यांत एकाला मुख्य नेमण्याची पद्धति योजलेली दिसत नाहीं—

'एकस्मिन्नधिकारेतु पुरुषाणां त्रयं सदा ।
नियुजीत प्राज्ञतमं मुख्यमेकन्तु तेषु वै ॥ १०९ ॥

या श्लोकांत सांगितलेली बोर्ड, कौन्सिल किंवा कमिटीची पद्धत राज्यव्यवस्था सातत्यानें सुरळीत चालण्यास फार आवश्यक असते. इंग्रजी राज्याची हीच पद्धत. पण या बाबतींत शिवाजीनें मुसुलमानी एकतंत्रीपणा जास्त पसंत केलेला दिसतो.

राजशासनपत्रांवर करावयाच्या खुणा, सह्या व मुद्रा या बाबतींत शुक्रनीतिसार व छत्रपतीची पद्धति यांत फारच साम्य आढळतें, तेव्हां ती नीतिसारावरूनच सुचली असावी असें अनुमान करणें चूक होणार नाहीं.

'राजा स्वलेख्यचिन्हं तु यथाभिलषितं तथा ।
लेखानुपूर्वं कुर्याद्धि दृष्ट्वा लेख्यं विचार्य च ॥ ३६२ ॥
मंत्री च प्राड्विवाकश्च पण्डितो दूतसंज्ञकः ।
स्वाविरुद्धं लेख्यमिदं लिखेयुः प्रथमं त्विमे ॥ ३६३ ॥
अमात्यः साधु लिखनमस्त्येतत् प्राग्लिखेदयम् ।
सम्यग् विचारितमिति सुमन्त्रो विलिखेत् ततः ॥ ३६४ ॥
सत्यं यथार्थमिति च प्रधानश्च लिखेत् स्वयम् ।
अंगीकर्तुं योग्यमिति ततः प्रतिनिधिर्लिखेत् ॥ ३६५ ॥
अंगीकर्तव्यमिति च युवराजो लिखेत्स्वयम् ।
लेख्यं स्वाभिमंत चैतद् विलिखेच्च पुरोहितः ॥ ३६६ ॥
स्वस्वमुद्राचिन्हितं च लेख्यान्ते कुर्युरेव हि ।
अंगीकृतमिति लिखेतमुद्रेयच्च ततो नृपः ॥ ३६७ ॥
कार्यान्तरस्याकुलत्वात्सम्यग्द्रष्टुं न शक्यते ।
युवराजादिभिर्लेख्यं वदनेन च दर्शितम् ॥ ३६८ ॥
समुद्रं विलिखेयुर्वै सर्वं मन्त्रिगणास्ततः ।
राजा दृष्टमिति लिखेद् द्राक् सम्यग्दर्शनाक्षमः ॥ ३६९ ॥

वरील श्लोकांत सांगितलेली पद्धति अशी :—मंत्रीं, न्यायाधीश पंडित व दूत यांनीं 'हा लेख माझ्या मताविरुद्ध नाहीं,' म्हणजे आमची याला संमति आहे असें पहिल्यानें लिहावयाचें. नंतर अमात्यानें तो 'चांगला (शुद्ध, अर्थपूर्ण) लिहिलेला आहे' असें शिफारसवजा लिहावयाचें. त्याच्यानंतर सुमंत्रानें 'विचारपूर्वक' लिहिला असें लिहावयाचें. नंतर प्रधानानें स्वतः लिखाण 'सत्य व यथार्थ' आहे असें लिहावयाचें. प्रतिनिधीनें 'आतां हा (महाराजांनीं) अंगीकार करण्यास योग्य आहे' असें, युवराजानें 'अंगीकार व्हावा' असें व पुरोहितानें 'लेखाला माझी पूर्ण संमति आहे' असें, अशा मालिकेंतून शेवटीं राजाकडे जाण्यापूर्वीं सर्वांनीं आपआपल्या मुद्रा करावयाच्या व तो राजाकडे पाठवावयाचा. राजानें 'अंगीकार केला' असा शेरा मारून मुद्रा करावयाची. राजाला कामामुळें सर्व वाचून विचार करावयास फुरसद नसेल तेव्हां राजानें युवराजावर विश्वास ठेवून सर्व मंत्र्यांनीं मुद्रा केल्यावर राजानें फक्त 'पाहिला' एवढेंच लिहावयाचें.

शिवाजीची पद्धति अशाच स्वरूपाची होती. तींत युवराजाचा समावेश नव्हता व सर्व जातींच्या कागदांवर प्रत्येक प्रधानानें मुद्रा करावयाची असेंहि नव्हतें. प्रो० यदुनाथ सरकार या विषयावरील टीपेंत इंग्रजांचा तह करावयास रायगडास गेलेल्या ऑक्सिंडनच्या पत्रांवरून

शिवाजीच्या सर्व प्रधानांनीं तहावर संमत चिन्हें केलीं होतीं असें म्हणतात. पण सर्व प्रधानांनीं संमानिलेलें लिखाण आज उपलब्ध नाहीं एवढें खरें. राजाच्या खालीं प्रधानाची मुद्रा असावयाची ही सार्वत्रिक पद्धति. अमात्यानें चिटणिशी फडणिशी कागदावर निशाण संमत चिन्ह करावें. सचिवाचें तपासून संमत बार चिन्ह करावें. सुमंत व मंत्री यांनीं संमतचिन्ह करावें. पंडितरावानें आचारव्यवहारप्रायश्चित्तादि पत्रें यांवर संमतचिन्ह करावें. न्यायाधिशानें निवाडपत्रांवर करावें. सेनापतीचें मात्र कोठें काम दिसत नाहीं. सेनापति, न्यायाधीश व पंडितराव यांखेरीज बाकीचे प्रधान संमतचिन्हें करीत व शिक्का फक्त मुख्य प्रधानांचा तेवढाच असे असें दिसतें.

वरील सर्व वर्णनावरून प्रो. यदुनाथांचें "His system was his own creation".; "He received no help or counsel from any experienced minister or general. But *his native genius,* alone and unaided, enabled him to found a grand and benficent system of administration."

(P. 442)

हें मत बरेंच बदलावें लागेल असें वाटतें. सर्वच गोष्टी स्वप्रज्ञेनेंच होणाऱ्या नसतात. शिवाजीला स्फूर्ति जशी महाभारतादिश्रवणानें झाली, तशी राज्याची रचना करतांना संस्कृतज्ञ शास्त्रीपंडितांच्या द्वारें राजनीतिशास्त्राची बरीच मदत झाली असावी असें अनुमान काढतां येतें. तसेंच 'मुलूखगिरी' या फारशी शब्दावरून शिवछत्रपतींचें राज्याचें ध्येय मुसुल्मानी होतें असें म्हटलें आहे त्याला कौटिल्याइतक्या जुन्या नीतिशास्त्रकारानें विजिगीषु राजानें काय काय करावें यावर जीं प्रकरणें लिहिलीं आहेत तेंच उत्तर पुरेसें आहे. छत्रपति हे कौटिल्याचा

'सहायसाध्यं राजत्वं चक्रमेकं न वर्तते ।
कुर्वीत सचिवांस्तमात्तेषां च शृणुयान्मतम् ॥

हा उपदेश डोळ्यांपुढें ठेवून वागणारे होते. 'Alone Unaided' कोणताहि कितीहि शहाणा माणूस कोणतेंहि महत्कार्य संपादूं शकणार नाहीं व राज्यनिर्मिति ही काव्यनिर्मिती-प्रमाणें प्रतिभेनें होणारी गोष्ट नव्हे हें इतिहासाचें सारभूत तत्त्व जेव्हां इतिहासांतील गड्डेच नाकबूल करतात तेव्हां त्यांचें खंडण करणें अशक्य आहे. महाराष्ट्रराज्याकारणें फकिरी स्वीकारणारे छत्रपति स्वतःला प्रतिब्रह्मदेव, दुसऱ्याच्या उपदेशाविना व मदतीविना राज्य संपादणी करूं म्हणणारे नव्हते.

शिवनृपतीच्या धोरणावर राजनीतिशास्त्राचा किती परिणाम झाला असावा हा प्रश्न स्वतंत्र व बोधप्रद आहे.

'स्वभागभृत्या दास्यत्वे प्रजानां च नृपः कृतः ।
ब्रह्मणास्वामिरूपरस्तु पालनार्थं ही सर्वदा ॥ १८८ ॥'
'हिताहितं न शृणोति राजा मंत्रिमुखाच्च यः ।
स दस्यू राजरूपेण प्रजानां धनहारकः ॥ २५७ ॥'
'सर्वं पापं धर्मरूपं स्थितमाश्रयभेदतः ।'

Scanned by CamScanner

व 'सर्वदा लौकायतिकमेव शास्त्रमर्थसाधनकाले,' यांसारखीं राजांपुढें त्यांचें कर्तव्य, त्यांची खरी स्थिति व अधिकार व त्यांनीं वागतांना योजण्याचे मार्ग ठेवणारीं सूत्रें शिवनृपति नेहमीं मनांत वागवीत असले पाहिजेत असें दाखविणारीं स्थलें व शब्दहिं कागदपत्रांत सांपडतील ते एकत्र करून त्यांवर स्वतंत्र निबंध लिहावा लागेल.

शिवाजीच्या राज्यघटनेचें आद्यसूत्र

प्रत्येक स्वतंत्र राज्याचीं कायम अशीं कांहीं धोरणें असतात. तीं सोडून त्यास आपलें स्वतंत्र अस्तित्वच टिकवतां येणार नाहीं. तसेंच प्रत्येक चिरकाल टिकणाऱ्या राज्यास कांहींतरी नैतिक पाया कीं, जो राज्याच्या अस्तित्वाचेंच नैतिक आदिकारण जें प्रजारंजन त्याला कायम पोषक होईल—असा असावा लागतो. मोंगल बादशाही एका दृष्टीनें परकी ना, पण तिच्येंहि एक नैतिक कारण—व तेंच तिचें धोरण—होतें. अखिल भारतवर्षांत सतराशें छपन्न लहानमोठे संस्थानिक जिवंत राहून त्यांनीं सतत आपसांत झगडत राहावें, प्रजेची सारखी पायमल्ली करावी, अनेक करांनीं प्रजेस नाडावें, सर्वच व्यवहार अडचणीचा करावा, सार्वत्रिक हिताचीं कामें हातांत घेण्यास दौर्बल्यामुळें नेहमींच असमर्थ राहावें, सांस्कृतिक वाढीस अवसरच न ठेवावा, अशा स्थितीपेक्षां एकच राज्य आसेतु-हिमाचल असावें; त्यांतील राज्यपद्धति एकसारखी असावी; राज्याची भाषा, कालमापन, नाणीं, वजनें, एक असावींत; बऱ्याच प्रजाविभागानें सतत परचक्राच्या भयांत रहाण्यापेक्षां कायम शांतता अंतस्ततः तरी नांदावी, हें इष्ट नव्हतें काय? हा हेतु बऱ्याच अंशांनीं मोंगल बादशाहीनें साधला आणि म्हणूनच ती चिरस्मरणीय ठरली. आर्यावर्तांत एक चक्रवर्ती असावा अशी कल्पना रूढ होती तरी हिंदु राजवटींत ती मूर्तावस्थेंत क्वचितच उतरलेली दिसते. अशोकानंतर अकबर-औरंगजेबच काय ते बऱ्याच भागाचे चक्रवर्ती झालेले दिसतात. या बादशाहींत हिंदूंचा उत्कर्ष साधता तर कदाचित् हिंदु छत्रपतीची गरजच वाटली नसती. पण अकबर व दारा यांचें धोरण सुटून शहाजहान-औरंगजेबाचेंच पुढें आलें म्हणून शिवाजीची आवश्यकता उत्पन्न झाली. बहुसंख्य हिंदूंची संस्कृति नेहमींच राज्यकर्त्यांच्या लहरीप्रमाणें वरखालीं होत राहावी, तिचें अस्तित्व सुद्धां सदा संशयांत असावें, राजकर्त्यांच्या वागणुकीचा कायम परिणाम अंतीं मुसलमानांची संख्या वाढत जाऊन हिंदूंचा संकोच सारखा होत राहावा, ही स्थिति पालटण्यासाठीं हिंदु गोब्राह्मणप्रतिपालक छत्रपतीची चक्रवर्ती संस्था जन्मास आली.

ही संस्था आरंभीं तरी एक कल्पनाच होती. पुरा महाराष्ट्रहि ज्याच्या हातीं नाहीं त्यानें छत्रपति हें पद धारण करावें हें चमत्कारिक नव्हे काय? पण राज्याभिषेकाच्या मागची कल्पनाच अशी प्रभावी होती कीं, तिनें मरून पडलेल्यांना चेतना आणावी, चेतना

असणारांना स्फूर्ति द्यावी, स्फूर्ति असणाऱ्यांच्या अंगांत शक्ति भरावी, शक्तिमानांच्या हातून पराक्रम घडावा आणि अशा रीतीनें कल्पनेला मूर्त स्वरूप आपोआप प्राप्त व्हावें. कल्पनांचा जोर जगाच्या इतिहासांत अनेकवार मुद्रित झालेला आहे. विख्यात इतिहासविवेचक ब्राइस याचा "पवित्र रोमचें साम्राज्य" हा ग्रंथ ज्यांनीं अभ्यासिला असेल, त्यांना अशीच एका छत्रपतीची कल्पना यूरोपांत दोन हजार वर्षें कशी प्रभावी ठरली याचें वर्णन सांपडेल. मुसलमानांचे खलिफा, चीनचे चक्रवर्ती, जपानचे सम्राट, हे सर्व विशिष्ट कल्पनांचीं दृश्य स्वरूपें आहेत. सर्व पृथ्वीवर मुसलमानांचा असा एकच खलिफा असावा, निरनिराळ्या देशांतील सत्ताधीश त्याचे हस्तक असावे, इतरांशीं वागतांना सर्व मुसलमानांची एकच राजनीति असावी, अशी कल्पना खलिफांच्या संस्थेंत होती. त्यास अनुसरूनच एका काळीं सिंधुनदीपासून अटलांटिक महासागरापर्यंतच्या प्रदेशांत एका खलिफाचे राजशासन चालत होतें, म्हणूनच मुसलमानी संस्कृतीचा प्रसार या भागांत झाला. या कल्पनेचा धागा गेल्या महायुद्धापर्यंत तुर्कस्तानच्या राज्याशीं निगडित होता. मध्ययुगांत ही कल्पना हिंदुस्थानांतहि रूढ होती. म्हणूनच एका मराठी बखरकारानें सदाशिवरावभाऊची महत्त्वाकांक्षा रूमशाम जिंकण्याची होती, असें म्हटलें आहे. चिनी सम्राट स्वतःला जगांतील एकमेव अग्र सत्ताधीश मानीत. जे देश चीनच्या प्रत्यक्ष राज्यांत नव्हते ते सुद्धां तत्त्वतः त्यांत सामील आहेतच अशा रीतीनें ते व्यवहारांत वागत असत. स्वतंत्र यूरोपियन व्यापारी कांहीं बंदरें मागण्यासाठीं चिनी बादशहाकडे गेले. तेव्हां त्यांच्या अर्जास उत्तर देतांना जें बादशाही फर्मान निघालें, त्यांत हे आपले दूरचे प्रजाजन आहेत अशी घोषणा केली होती. हा प्रकार या गोऱ्यांस विस्मयकारक झाला! फार काय, या गोऱ्यांनीं बंदरें आरमारी बळावर जिंकून ताब्यांत घेतलीं, तरी त्यांवरील हक्क त्यांस सुपूर्द करतांनाहि भाषा तशीच! मोगल बादशहांनीं अखिल हिंदुस्थानांत अशीच कल्पना स्वतःबद्दल रूढ केली होती. केवढाहि लहानमोठा संस्थानिक वा स्वतंत्र राजा असो, त्याचें राज्य कोठल्या ना कोठल्या मोगली सुभ्याच्या हिशेबांत सामील असावयाचें! ओरंगजेबानें विजापूर आणि गोवळकोंडा काबीज केलीं नव्हतीं, तेव्हां सुद्धां तीं राज्यें मोगलांच्या बेवीस सुभ्यांत सामील! पेशवाईच्या अखेरपर्यंत ही कल्पना रूढ होती. ह्या कल्पनेचा आरंभ ऐने अकबरीपासून आढळतो. मराठ्यांचें राज्यहि या मोगली सुभ्यांच्या गणतींत बसवलेलें आढळतें. सन १८०३ सालचा हिंदुस्थानचा अशा तऱ्हेचा जमाबंदी हिशेब काव्येतिहाससंग्रह पत्रें, यादी, लेख ४७५ (नवा)मध्यें छापलेला आढळेल.

मोगलांची ही सार्वभौमत्वाची कल्पना गाडून टाकण्यासाठीं शिवाजीनें छत्रपति-पदाची स्थापना केली होती. माझें स्वराज्य टीचभर असलें तरी तो कोणत्याहि मोगली सुभ्याचा भाग नव्हे, हें स्वयंशासित स्वतंत्र राज्य—Sovereign State—आहे, त्याचें अस्तित्व बादशाही कृपेच्या सनदेवर अवलंबून नाहीं, अशी व्यापक घोषणा शिवाजीनें राज्याभिषेक-समारंभ साजरा करून केली. छत्रपतींच्या या नूतन हिंदु राज्याचें नैतिक अधिष्ठान कोणतें? तर यवनाक्रांत हिंदुस्थान पुनः हिंदूंचें करून सोडावयाचें. हिंदूंचा हिंदुस्थानांतील हक्क हा अर्थातच स्वयंभू, तो कोणा मोगल बादशहानें मंजूर करण्याची आवश्यकताच काय? ज्या दिवशीं हिंदु आपला जन्मसिद्ध हक्क बजावूं लागतील त्या दिवसापासून तो त्यांचाच. मध्यंतरीं नादानपणानें तो हक्क बजाविला जाणें बंद राहिलें, म्हणून असला यावच्चंद्रदिवाकरौ

हक्क मुदतीच्या कायद्यानुसार रद्द थोडाच होतो? अशी शिवकालीन विचारसरणी होती. शिवाजीचा हा नवा बूट आपल्या साम्राज्याच्या मूलभूत कल्पनेवरच आघात करणारा आहे, हें औरंगजेबानें पुरेपूर ओळखलें म्हणूनच तो बाकी सर्व धंदे सोडून मराठ्यांचें राज्य बुडविण्यासाठीं सर्वस्व खर्ची घालून सतत पंचवीस वर्षें लढला.

सान्या हिंदुस्थानचें अधिराज्य मुसलमानांचें नाहीं तर तें हिंदूंचें, या कल्पनेवर मराठ्यांच्या राज्याची उभारणी होती. ही कल्पना एका अर्थी स्वयंभू, सहज सुचण्यासारखी; पण मध्यंतरीं पांचशें वर्षें गाडली गेल्यामुळें हिंदूंचा पायाच ढासळला होता. म्हणूनच त्यांस मुसलमानांना यशस्वी रीतीनें तोंड देतां आलें नाहीं. पण या प्रभावी कल्पनेमुळेंच शिवाजीला, शून्यांतून ब्रह्माप्रमाणें, मुसलमानी राज्याच्या पोटांत स्वतंत्र राज्य स्थापतां आलें. या संजीवनी मंत्रामुळेंच कचाप्रमाणें पुनः पुनः मारलें गेलेलें मराठ्यांचें राज्य राजाराम-कालीं जिवंत होत राहिलें. ही कल्पना रूढ कल्पनेहून वेगळी असल्यामुळें व तिचा फैलाव महाराष्ट्रांतून इतर प्रांतांत क्रमाक्रमानें व्हावयाचा असल्यानें, महाराष्ट्रांत ही कल्पना कडवे-पणानें टिकविणें हें आद्य कर्तव्य होतें. नवीन (येथें खरें पाहिलें तर पुनरुज्जीवित) तत्त्वज्ञान खोल रुजावयास आरंभींच्या कार्यकर्त्यांत एकमेवाद्वितीय निष्ठा, कणखरपणा, हट्टीपणा, फार काय तीव्र कडवेपणाहि असावा लागतो. तो नसेल तर जुनें तत्त्वज्ञान, जुन्या कल्पना पुनः वर डोकें काढतात व नव्याची मुंडी मुरगळतात. आरंभींचे ख्रिस्ती, बौद्ध, मुसलमान, कॅथॉलिक, आर्य हिंदु, सर्व कमीजास्त प्रमाणांत असेच हट्टी व कडवे होते. म्हणूनच त्यांचा प्रसार झाला. आजहि याच जुन्या मार्गाचा अवलंब नव्या शतपट मारक शस्त्रांनिशीं करून कम्यूनिस्ट जगांत फैलावत आहेत. या देशांत मुसलमानांपूर्वी जे जेते आले ते कडवे नसल्यानें व त्यांचें स्वतंत्र ध्येयवादी तत्त्वज्ञान नसल्यानें येथील प्रजेंत मिसळून गेले. मुसलमान वेगळे होते, म्हणून खड्याप्रमाणें दुसऱ्यांचे दंत भग्न करून स्वतः पचनीं न पडतां टिकून राहिले आहेत. कम्यूनिस्ट त्याच जातीचे आहेत. मुसलमानांचें राज्य झाल्यामुळें हिंदुस्थानांत कलियुगाची कल्पना सर्वत्र बोकाळली होती. अयशस्वी पुरुष ज्याप्रमाणें अंतीं दैववादी होतात त्याप्रमाणें मार खाल्लेल्या हिंदूंत कलीचें रोपटें फारच माजलें. हें असें व्हावयाचेंच, हिंदूंना जय यावयाचाच नाहीं, धर्माचा उच्छेद व्हावयाचा हें भविष्यपुराणच सांगतें—अर्थात् या भविष्यपुराणांतील एतद्विषयक भाग मुसलमान स्थिरावल्यानंतरच लिहिला गेला—असली विचारसरणी सर्वत्र हाडींमाशीं खिळली होती. दक्षिणेपेक्षां उत्तरेंत ती जास्त बद्धमूल होती. महाराष्ट्रांतल्या बऱ्याच भागांतून ही कल्पना खणून टाकण्याचें काम रामदासांसारख्यांनीं केलें, म्हणूनच शिवाजीचें कार्य शक्य झालें. वीर पुरुष हा कोणत्याहि कार्यांत बाणाचे टोंकासारखा असतो. त्या टोकानें शत्रु प्रत्यक्ष मारला जातो हें सत्य असलें, तरी केवळ त्या अणकुचीदार टोंकाचा दोनतीन इंच लांबीचा पोलादी तुकडा कांहीं धनुष्यावरून मारतां येत नाहीं. त्याचे पाठीमागें लांब मजबूत काठी लागते. तसेंच धनुष्याची कांब व त्याची दोरीहि बळकट, न मोडणारी व न तुटणारी, असावीं लागतात. याखेरीज मारण्याचा जोर व कौशल्य, मारणा-राचा अचूक वेध व धीटपणा, यांचीहि जरुरी असते. एवंगुणविशिष्ट शिवकालीन समाज होता म्हणूनच शिवाजीचें अग्र यशस्वी झालें. शाहूच्या आगमनानें व नंतर बाळाजी विश्वनाथाच्या दिल्लीहून आणलेल्या "स्वराज्याच्या" सनदेनें एका हिंदु छत्रपतीची अविभाज्य कल्पना सहजच नष्ट झाली. त्यामुळेंच पेशव्यांची स्थिति दोन यजमानांच्या एकाच

नोकरासारखी कुतरओढीची झाली. बादशाही सनदेला अदूरदर्शीपणें महत्त्व दिल्यामुळें सनदा देणारा नामधारी बादशहा हिंदुस्थानच्या राजकारणांत चिरंजीव झाला. ह्याचाच दृश्य परिणाम म्हणजे बादशहाचा दक्षिणेंतील प्रतिनिधि जो निजाम तो शतवार्षिक युद्धांत अनेकदां पराभव पावूनहि कायम राहिला व पेशवे अनेक जय मिळवूनहि नामशेष झाले. सुप्रतिष्ठित राजनैतिक तत्त्वज्ञान व ढिलें चालढकलीचें संधिसाधु राजकारण यांमधील झगड्याचा हा असा शोचनीय निकाल लागणें शास्त्रीय भाषेंत क्रमप्राप्तच होतें. त्याच्यासाठीं अनेक स्वाऱ्या करून व पानिपतासारख्या आपत्ति स्वतःवर ओढवून घेऊन पेशव्यांनीं स्वतःच्या पराक्रमानें चिरंजीव केलेल्या मोगल पातशाहीचा उपयोग शहाण्या निजामासच झाला असें नसून त्याचा सर्वांत मोठा उपयोग परकी इंग्रजांनीं करून घेतला. १७५७ पासून १८५७ पर्यंत इंग्रजांनीं आपलें राज्य या पातशाही बुरख्याखालींच सुरक्षितपणें वाढवून घेतलें, आणि असल्या संरक्षणाची गरज सरतांच तें लीलेनें फेंकून दिलें. मोगलांच्या एकछत्री साम्राज्याची जागा अखेर इंग्रजांच्या "शांततेनें" घेतली.

विजयनगर साम्राज्याचे मराठशाहीवरील परिणाम*

मद्रास विश्वविद्यालयांतील विख्यात इतिहासाध्यापक डॉ. एस्. कृष्णस्वामी ऐयंगार यांनीं सहा वर्षांपूर्वी त्रिशतसांवत्सरिक उत्सवाच्या निमित्तानें 'शिवाजी[१] निबंधावलीं'त मराठ्यांच्या दक्षिणेकडील राज्यस्थापनेवर एक निबंध लिहिला होता. त्यांत त्यांनीं मराठ्यांच्या राज्यघटनेस कारणीभूत अशा दोन गोष्टींचा उल्लेख केला होता. अकबर बादशाहाची दक्षिणेंतहि राज्य वाढविण्याची इच्छा हें त्यांच्या मतें मराठ्यांच्या राष्ट्रीकरणाचें आद्य कारण असून, तीन शतकें मुसलमानांस थोपवून धरणाऱ्या विजयनगरच्या साम्राज्याचें पतन ही मराठ्यांच्या राज्यस्थापनेस कारणीभूत झालेली दुसरी ऐतिहासिक घटना होय, असें त्यांनीं म्हटलें आहे. त्याहिपूर्वी तीन वर्षें श्री. ए. शंकरराव या तैलंग सद्‌गृहस्थांनीं आंध्र इतिहाससंशोधनसमितीच्या त्रैमासिकांत[२] तालिकोटच्या लढाईपासून शिवाजीच्या उदया-पर्यंतच्या काळांतील परिस्थितीवर एक लेख लिहिला होता. तालिकोटच्या पराभवामुळेंच हिंदूंच्या पुनरुज्जीवनाची लाट पुनः उसळली व शिवाजीची राज्यस्थापना या लाटेचाच अंतिम परिणाम असल्यामुळे शिवशाहीला विजयनगरच्या साम्राज्याचा खरा वारस म्हटलें पाहिजे असा त्यांच्या लिहिण्याचा निष्कर्ष आहे. त्यांच्याहिपूर्वी तीन वर्षें 'मदुरेचे नायक' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत व पूरक पादटीपांत डॉ. कृष्णस्वामींनीं लिहिलें होतें कीं, राज्याभिषेक करून घेण्यांत व दक्षिण-दिग्विजय करण्यांत शिवाजीचा हेतु, विजयनगरच्या साम्राज्याचें पुनरुज्जीवन करून औरंगजेब बादशाहासमोर त्या साम्राज्याचा सर्वमान्य वारस सम्राट म्हणून उभें राहणें हाच असला पाहिजे.[३]

या दोन दाक्षिणात्य विद्वानांची ही कल्पना महाराष्ट्राला नवीन नाहीं. न्यायमूर्ति रानड्यांच्या 'मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष' या ग्रंथांत ही कल्पना सूचित आहे व 'महाराष्ट्र-महोदयाचा पूर्वरंग[४]' या ग्रंथाचे लेखक कै. नाना गद्रे यांनीं आपल्या प्रबंधांत विजयनगरचाच इतिहास प्रामुख्यानें लिहिला असून त्याचा धागा शिवाजीपर्यंत आणून पोंचविला आहे. आणि

* वरील लेख विजयनगर 'संस्मरण ग्रंथा'साठीं इंग्रजींत लिहिलेल्या लेखाचें रूपांतर आहे. आधार त्या ठिकाणीं दिले आहेत. सूक्ष्म अभ्यासूंनीं तेथें पाहावे.

Scanned by CamScanner

इतिहासशास्त्रदृष्ट्या ही गोष्ट सुयुक्तच आहे. सत्यान्वेषणबुद्धि धरून बारकाईनें पाहणाऱ्यास मानवी घडामोडींच्या इतिहासांत क्रांति अशी कोठें आढळणारच नाहीं. प्रत्येक ऐतिहासिक घटना मागील कारणांचा परिपाक असल्याचेंच अनुभवास येईल. या मागील कारणांच्या मागें जाल तर तीहि त्यांच्यामागील ऐतिहासिक घटनांचा परिपाक असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येईल. शिवाजीसारख्या महापुरुषांना आपण युगप्रवर्तक म्हणतों. पण वस्तुतः ते आपल्या काळाचें फल असतात. आणि तो काळ त्यांनीं निर्मिलेला नसून मागील घटनांनीं निर्मिलेला असतो. ज्या पूर्वील ऐतिहासिक घटनांचा व गोष्टींचा उपयोग एखादा महापुरुष आपलें भवितव्य बनविण्यासाठीं व युगनिर्मिति साधण्यासाठीं करीत असतो त्या गोष्टी, त्या घटना, तशा त्या त्या स्वरूपांत त्या त्या अनुक्रमानें व विशिष्ट पद्धतीनें घडल्या नसत्या, तर त्या युगप्रवर्तकालाहि नवें युग इतिहासकालांत प्रवर्तित करणें शक्य झालें नसतें, असें इतिहासाभ्यासकास स्पष्ट म्हणतां येतें.

विजयनगर व मराठेशाही यांच्या संबंधाचें संशोधन करूं लागलें म्हणजे पहिली गोष्ट लक्षांत येते ती ही की, त्यांच्यांत सुमारें एक शतकाचें अंतर दिसतें. विजयनगर ही राजधानी, तालिकोट उर्फ राक्षसतागडीच्या लढाईनंतर दोन वर्षांनीं सन १५६७ त सोडून देण्यांत आली व मराठेशाहीचा आरंभ शिवाजी आग्र्याहून परत आल्यानंतर सन १६६७ पासूनच समजावा लागतो. मग त्यांच्यांत संबंध कोठून उत्पन्न होणार ? पण बाह्यात्कारी भासणारा हा विरोध खरा नाहीं. विजयनगर राजधानी सुटली तरी तिचें साम्राज्य सर्वस्वी नष्ट झालें नव्हतें. तें कमी कमी होतां होतां पूर्ण नष्ट होण्यास सुमारें एक शतक जावें लागलें. तसेंच मराठेशाहीची स्थापनाहि सर्वस्वी शिवाजीकडून झाली असें न मानतां शहाजीकडूनच तिची प्राणप्रतिष्ठा झाली असें समजण्यास इतिहासाचा भरपूर आधार उपलब्ध झालेला आहे. चौदा वर्षांपूर्वी राजवाड्यांनीं राधामाधवविलासचंपूची प्रस्तावना लिहून शहाजीची योग्यता जगासमोर मांडली तेव्हां पुष्कळांस अतिशयोक्ति वाटली. पण आतां तीच गोष्ट बहुधा सर्वमान्य झालेली आहे. शहाजीनें बंगलुरास राहून विजापूरच्या नांवाखालींच जें स्वराज्य स्थापलें तेंच खरोखरी मराठेशाहीचें बीजारोपण होतें, तेथूनच शिवाजीचा पाठपुरावा झाला व त्याच स्वराज्यांत आश्रय घेता आला म्हणून राजारामकालीन आपातांतून मराठेशाही वांचली हें आतां उघड झालें आहे. ऐतिहासिक घडामोडी वरवर पाहणाराला विजयनगरचा अखेरचा नाश विजापूरचा सरदार या नात्यानें शहाजीच्या हातानें झाला असें म्हणणें भाग पडतें.[५] पण याच गोष्टींत इतिहासाचा ऊर्फ काळाचा छद्मीपणा प्रत्ययास येतो. एका बाजूनें पाहिलें तर शहाजी एक हिंदु साम्राज्य धुळीस मिळवीत होता. पण दुसऱ्या बाजूनें पाहतां तो एका हिंदु साम्राज्याचा पाया घालीत होता. या ऐतिहासिक कोड्यांतून सत्य बाहेर काढावयाचें तर असें म्हटलें पाहिजे कीं, सतराव्या शतकांतील दुर्बल विजयनगर साम्राज्याचे वारस होण्यास मराठेच पराक्रमानें, राजकारणनैपुण्यानें व ध्येयनिष्ठेनें लायक होते आणि म्हणूनच त्यांनीं त्या साम्राज्याच्या अवशिष्टाचा ताबा घेतला. ही घटना कशी घडून आली हेंच या निबंधांत पाहावयाचें आहे.

पण तत्पूर्वी या कल्पनेच्या एका विरोधकाचा उल्लेख करणें जरूर आहे. हे विरोधक दुसरे तिसरे कोणी नसून मराठ्यांच्या इतिहासाभ्यासकांस सुपरिचित असणारे सर यदुनाथ सरकार हे होत. सोळा वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या आपल्या शिवचरित्रांत दक्षिणदिग्विजयावर

Scanned by CamScanner

लिहितांना त्यांनीं असे उद्गार काढले होते कीं, मद्रास किनाऱ्यावरील मुलूख कायमचा आपल्या राज्यास जोडण्याची शिवाजीसारख्या जन्मजात युद्धशास्त्रविशारदाची इच्छा असेल ही कल्पनाहि विश्वसनीय वाटत नाहीं;[६] तर राज्याभिषेकाच्या उमाप खर्चामुळे रिता झालेला खजिना पुनः भरून काढण्यासाठीं तो इतक्या दूरच्या व धोक्याच्या स्वारीवर गेला[६]! त्याचा हेतु तिकडील सांठलेलें द्रव्य लुटून परत फिरण्याचाच असला पाहिजे. अर्थात् विजयनगरचें साम्राज्य जिंकून त्याचें पुनरुज्जीवन करण्याची कल्पना असल्या भुरट्या लुटारूला सुचणें शक्य कसें मानावें? यदुनाथांपूर्वी वीस वर्षें केवळ बखरींच्या व डफच्या आधारावर आपला ग्रंथ सजविणाऱ्या न्या. रानड्यांस शिवाजीच्या दूरदर्शित्वाची कल्पना आली होती. "वेळप्रसंगीं राज्यरक्षण करणें शक्य व्हावें म्हणून कावेरी नदीच्या खोऱ्यांत आपल्या राज्याच्या रक्षणाची दुसरी तटबंदी त्यानें करून ठेवली" असें रानड्यांनीं म्हटलें आहे.[७] पण यदुनाथांना त्याचें काय होय! त्यांच्या मतें ते "दक्षिणी ब्राह्मणांचे" पोकळ राष्ट्राभिमानानें काढलेले बढाईखोर उद्गार! वरील उद्गारानंतर सर यदुनाथांनीं शिवचरित्राची तिसरी आवृत्ति काढली, तींत त्यांनीं मार्तिनप्रभृति फ्रेंच लेखकांचें लिखाणहि उपयोगांत आणल्याची बढाई मारली आहे. पण या समकालीन निःसंदिग्ध पुराव्यानेंहि त्यांचें मत बदलूं शकत नाहीं! पूर्वग्रहदूषित मनाचें याहून चांगलें उदाहरण कोठे सांपडणार? अस्तु. या मताचा समाचार पुढें लेखांत घेण्यांत येणार असल्यानें हा अप्रिय विषय येथेंच सोडणें बरें.

हिंदुस्थानचा इतिहास वाचीत असतां एक गोष्ट सहज वाचकाच्या लक्षांत येते ती ही कीं, हिंदूंचें मन राजकारणी नाहीं. अगदीं प्रत्यक्ष जिवावर येऊन ठेपल्याशिवाय आम्ही राजकारणाचा विचार करावयास तयार नसतों. या बाबतींत ग्रीक व रोमन संस्कृतीचे वारस जे यूरोपीय लोक हे आमच्याहून वेगळे भासतात. ही स्थिति आजचीच आहे असें नसून इतिहासांतरींहि तेंच दृश्य दिसतें. आठव्या शतकांत सिंध प्रांतावर अरबांची धाड येऊन त्याला इस्लामी बनविण्यांत आलें तरी बाकीचें हिंदुस्थान स्वस्थ झोंपून राहिलें. नंतर तीन शतकांनीं गझनीच्या महंमुदानें पंजाब झपाटला तरी आम्ही आपली सुखनिद्रा सोडली नाही. नंतर दोन शतकांनीं सर्व उत्तर हिंदुस्थान मुसलमानांनीं जिंकलें तरी आम्ही दक्षिणेंत हुंचूं केलें नाहीं. अखेरीस मलिक काफूरची धाड येऊन तिनें देवागिरीपासून मदुरेपर्यंतचा मुलूख पादाक्रांत केला तेव्हां कोठें आम्ही दाक्षिणात्य जागे झालों! मग राजकारणाचा विचार करावाच लागला. या विचाराचें दृश्य फल विजयनगरची स्थापना हें होय. याच नव्या राज्यानें दोन शतकें मुसलमानांस तोंड देऊन रोखून धरलें. तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडे तर त्यानें मुसलमानांची सत्ता पार उडवून दिली व बाकीच्या दक्षिणेंतील राजकारणावरहि बराच दाब ठेविला. महाराष्ट्रांतील बहामनी, आदिलशाही, निजामशाही, कुतुबशाही वगैरे राज्यांच्या कलागतींत भाग घेऊन दक्षिणेंतील मुसलमानांना मांडलिक बनविण्याचा डाव सुप्रसिद्ध रामराजानें रचला होता. पण दुर्दैवाने तो हुकून त्याचा अंत झाला. रामराजाचें तेंच राजकारण एक शतकानंतर शिवाजीनें पुनः उचलिलें तेव्हां त्यालाहि तसाच डाव खेळावा लागला. शिवाजी मागील अनुभवानें शहाणा झाला असल्यानें त्यानें एका लढाईवर राज्याचें भवितव्य ठेवण्याची चूक कधींहि केली नाहीं व त्याच्या दूरदर्शित्वाच्या तयारीमुळेंच संभाजी-राजारामकालीं हिंदवी स्वराज्य टिकून राहिलें. तें कसें घडलें हें पुढें पाहूं.

पण शिवाजी हें शहाणपण कोठें कसें शिकला ? या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयाचें तर आपणास प्रथम शिवकालीन महाराष्ट्राच्या मनाची माहिती करून घेतली पाहिजे व नंतर प्रत्यक्ष शिवाजीच्या मनावर जे संस्कार झाले त्यांचें संशोधन केलें पाहिजे. शिवाजी हा कोणत्या तऱ्हेचा पुरुष होता, त्याची मनोरचना कशी होती, त्याची ध्येयवत्ता कशानें निर्माण झाली होती, या बाबींचा निश्चय केलेला नसल्यामुळें यदुनाथांसारख्या विद्वान् शिवचरित्र-लेखकाचें लेखन टांचणवजा भासतें व त्यांत खऱ्या शिवाजीचा कोठें मागमूस लागत नाहीं तो नाहींच. याच दोषामुळें शिवाजीच्या चरित्रांतील अनेक गोष्टी त्यांस भाकडकथा संबोधून या इतिहासकारांस सोडाव्या लागतात व त्या गोष्टींची सयुक्तिक संगति त्यांस लावून दाखवितां येत नाहीं. असो. शिवपूर्वकालीन महाराष्ट्राला विजयनगरप्रमाणें मुसलमानांचें पूर्ण उच्चाटन करण्यांत यश मिळालें नव्हतें तरी परक्यांची सत्ता त्यांनीं सुखासुखी कबूल केली अशीहि गोष्ट घडली नाहीं. बहामनी राज्य सर्व महाराष्ट्रावर जारी होण्यास दीड शतक अवधि लोटावा लागला.[८]

आरंभीं मुसलमानांची सत्ता मधल्या माळप्रदेशांतच प्रस्थापित झाली. सह्याद्रीलगतच्या डोंगराळ प्रदेशांत त्यांची सत्ता चालू नव्हती. बागलाण, जव्हार, रायरी, खेळणा, कुडाळ, गोवें, या प्रदेशांत स्वतंत्र सत्ताधीश राज्य चालवीत. यांतील दक्षिण कोकणांतील राजे तर प्रत्यक्ष विजयनगरचे अंकित म्हणवीत असें स्पष्ट दिसतें.[९] संगमेश्वराच्या सरदेसायांनीं विजयनगरास जाऊन तेथून अधिकारी नेमून आणले, ते खारेपाटणास राहून कारभार करीत, या सरदेसायांच्या बखरींतील एका उल्लेखावरून[१०] विजयनगरचें अंकितत्व नर्मदेपर्यंतचे कोकणांतील सर्व सत्ताधीश कबूल करीत असें दिसतें. कुलाबा जिल्ह्याच्या गॅझेटिअरमध्येंहि या गोष्टीचा उल्लेख आहे. जो सत्ताधीश असंतुष्ट किंवा दुबळा असे तो मदतीसाठीं विजयनगरची प्रार्थना करी. उपरिनिर्दिष्ट सरदेसायांनीं पांच वेळ विजयनगरास जाऊन तेथून मदत आणली आणि आपल्या शत्रूंस बुडवून आपलें वतन राखलें.[११] हे सरदेसाई अजूनहि आपल्या नांवापुढें जो नायक किताब जोडतात तो विजयनगरचा असावा. विजयनगरचें सांस्कृतिक महत्त्व दुसऱ्या एका उल्लेखावरून चमत्कारिक रीतीनें सूचित होतें. दुर्गादेवीच्या दुष्काळानंतर महाराष्ट्राचा कांहीं भाग वैराण झाला होता तेव्हां दादो नरसिंह नांवाचा अथर्ववेदी व भालंजनगोत्री ब्राह्मण विजयनगराहून कऱ्हाडास आला.[१२] त्यानें बेदरच्या सुलतानाच्या परवानगीनें मुलखाची पुनः लावणीसंचणी करण्याचा उद्योग केला. त्याच्या मदतीस सुलतानानें एक गोरा तुर्की खोजा दिला होता. त्याच्या तुलनेनें दादो ब्राह्मणास लोक काळा खोजा म्हणूं लागले. या काळ्या खोजाच्या व गोऱ्या खोजाच्या नांवांचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं सांपडतो. त्यावरून ते मोठे लोकोपयोगी अधिकारी होऊन गेले असें दिसतें. वरील ब्राह्मण विजयनगराहून आला त्यावरून तिकडील अधिकाऱ्यांची शेतकीकार्यांतील प्रवीणता सूचित होते. लोकांस शेतीस लावून मुलूख आबाद करणें हीच गोष्ट मुख्यत्वें हिंदुस्थानसारख्या कृषिप्रधान देशांत महत्त्वाची आहे. या गोष्टींत जेथील अधिकारी प्रवीण तेथील राज्यव्यवस्था चांगली असली पाहिजे. करांचें व जमाबंदीचें ओझें सुसह्य असल्या-वांचून रयत लावणीचा उद्योग करण्यास नाखूष असते. वरील गोष्टीवरून विजयनगराचें राज्य शेतकऱ्यांना चांगलें असावें असें अनुमान निघतें व तें इतिहासानेंहि सिद्ध होतें.

जेव्हां शिवाजीस त्याच्या बाराव्या वर्षी शहाजीनें बंगळुराहून महाराष्ट्रांत रवाना केलें[१३] तेव्हा त्याबरोबर आपले विश्वासू अधिकारीहि त्यानें मदतीस नेमून पाठविले. हे सर्व

अधिकारी बंगळूरसभोवतालच्या प्रदेशांत वाकबगार झालेले होते. म्हणजेच ते विजयनगराच्या जुन्या राज्यपद्धतीशीं सुपरिचित होते. त्या राज्याचा इतिहास त्यांना चांगलाच माहीत असला पाहिजे.[१४] शहाजीच्या बंगळूर येथील दरबाराचें जें वर्णन संस्कृत कवींनीं केलें आहे[१५] त्यावरून त्यानें विजयनगरसारख्या जुन्या हिंदु राजसभेचें उघड अनुकरण केलेलें दिसतें. असें अनुकरण करूं म्हटल्यास त्या काळीं महाराष्ट्रांत प्रतीक शिल्लक नव्हतें. सर्व मुसलमानी झालेल्या महाराष्ट्रांत त्या काळीं अस्सल आनुवंशिक हिंदु राज्यपद्धति कोठली दृष्टीस पडावयाची? शिवाजीनें निजामशाही, आदिलशाही व कदाचित् मोगलशाही दरबारांत मुसलमानी संस्कृतीचें स्वरूप अनुभविलें होतें. पण जिवंत अबाधित चालत आलेलें असें हिंदुसंस्कृतीचें स्वरूप त्यास प्रथम बंगळूर व त्यासभोंवारच्या राज्यांतच पाहावयास मिळालें असलें पाहिजे. रामायणमहाभारतांचें शिक्षण मिळून शिवाजीच्या बालमनांत स्वभावतःच जणुं हिंदुसंस्कृतीचें बीज रुजलें होतें. सभोवारच्या मुसलमानी अमलाची जाचणी त्याच्या रक्तांत गर्भापासून स्वानुभवानेंच भिनली होती. अशा पूर्वतयारीचा बालशिवाजी दोन वर्षें—दहावें व अकरावें—बंगळूरच्या नूतन वातावरणांत आला. तेथें त्याच्या तीव्र कल्पनाशक्तीस काय दिसलें? तर हिंदु व इस्लामी संस्कृतींतील मूलभूत भिन्नता, त्यांचा तत्त्वतःच असणारा विरोध. संस्कारक्षम बालमनावर, तीव्र कल्पनेच्या व तीव्रतर भावनेच्या शिवाजीच्या मनावर या विरोधाचा कायम ठसा उमटला. या विरोधानेच त्याच्या आयुष्याचें ध्येय निश्चित झालें आणि हें ध्येय बंगळूरच्या आसमंतांत, विजयनगरच्या पडछायेंत कायम ठरलें.

जर वरील विचारप्रणाली आपण अमान्य केली तर आपणांस शिवाजीच्या आयुष्याची संगति लावतां येणार नाहीं आणि ही गोष्ट कोणाहि चरित्रलेखकास मोठीशी भूषणावह नाहीं. त्याचें तीव्र धर्मप्रेम, त्याची धार्मिक गूढात्मता दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीनें उकलितां येणार नाहीं. त्या गूढात्मतेनेंच शिवाजी जसा बनला तसा बनला होता. काळ आपल्यास जरूर व लायक तीं नररत्नें त्या काळीं प्रसवितो हें खरें, पण त्याबरोबर हेंहि खरें कीं, महापुरुष, निदान शिवाजीसारखे महापुरुष, हे आपल्या अंतरात्म्यांतील निश्चित ध्येयाचे पुतळे बनलेले असतात. त्यांचे निश्चय हे त्यांच्या गूढात्मतेच्या किमयेनें त्यांचे स्वभावगुण बनून जातात. इतके की त्यांचें पृथक्करण पुनः त्याच देहीं, महापुरुषांच्या त्याच अवतारांत शक्य होत नाहीं. शिवदिग्विजयांत वर्णन केलेली शिवाजीची विजापुरांतील बालपणची मनोवृत्ति[१६] किंवा मोठेपणचें आग्र्याच्या दिवाण-इ-आम-दरबारांतील त्याचें वर्तन,[१७] यांची मीमांसा शिवाजीची उपरिनिर्दिष्ट मनोरचना कबूल केल्याखेरीज करतां येणार नाहीं. बंगळूरच्या पूर्ण हिंदु वातावरणांतील हिंदु राजसभेचें, हिंदु संस्कृतीचें, सोज्ज्वल सात्त्विक दृश्य व विजापूर-आग्र्याच्या वातावरणांतील मुसलमानी संस्कृतीचें भीषण राक्षसी दृश्य—कीं, जेथें औरंगजेबानें राज्य मिळविण्यासाठीं भाऊ, पुतणे, बहिणी, बाप कोणासहि ओळखलें नाहीं—यांतील नैतिक (म्हणजेच शिवाजीच्या दृष्टीनें धार्मिक) विरोधानेंच शिवाजीचें हृदय बनलें होतें; त्या विरोधानेंच त्याचें भवितव्य निश्चित ठरविलें; त्या विरोधाच्या न पुसल्या जाणाऱ्या आठवणीनेंच तो हिंदु जातीचा पुनरुत्थापक व हिंदु धर्माचा तारक म्हणून इतिहासांत प्रसिद्ध झाला.

हिंदु धर्माचे आचार न चुकतां पाळण्यांत दिसून येणारी त्याची धार्मिकता; कथापुराणादि श्रवणांत दिसून येणारी त्याची उत्कटता; कोणत्याहि पंथाच्या गुरूपुढें नम्रपणें मान वांकविण्याची त्याची तत्परता; देवळें, ब्राह्मण, वेदशाळा यांच्या ठायीं दिसून येणारें त्याचें

दातृत्व; अतिशय त्रास सोसून व प्रसंगीं जीव धोक्यांत घालूनहि तीर्थयात्रा करण्यांत दिसणारा त्याचा श्रद्धाळूपणा; आणि सर्वांहून जास्त ढळढळीतपणें अंगांत भवानी संचरण्याच्या गूढ रोमहर्षण समाधिप्रसंगांत दिसणारी त्याची मौलिक आत्मिकता; या सर्व गोष्टी शिवाजी कसा होता हें ठरविण्यास पुरेसा आधार आहेत. त्यावरून त्याच्या मनाचा आरसा स्पष्ट दिसूं शकतो. जर कोणी या गोष्टींवर विश्वास ठेवून, त्यांचा अर्थ समजून, त्यांवरून शिवाजीचें मन आकलन करूं पाहत नसेल, तर त्याला शिवाजी कसा होता हें समजणार नाहीं, त्याच्या आचरणाची संगति लावतां येणार नाहीं, त्याच्या आयुष्याचें मर्म ध्यानांत येणार नाहीं.

शिवाजीच्या जाज्वल्य हिंदुधर्माच्या अभिमानाचें उगमस्थान पूर्ण हिंदुत्वाचें वारें खेळत असलेलें बंगलूरच असलें पाहिजे. कारण तेथेंच त्यास त्या धर्माचें विश्वरूपदर्शन घडणें शक्य होतें. महाराष्ट्रांत त्या काळीं अशी गोष्ट शक्य नव्हती ही गोष्ट रामदासांच्या महाराष्ट्रवर्णनांत पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालेली आहे. इतिहासशास्त्राच्या तत्त्वज्ञान्यांस विरोधाचा उपयोग व्यक्तीच्या वाढीस किती उपकारक होतो हें सांगावयास नकोच. हल्लीं जगाच्या इतिहासाचें सार काढून त्यावरून ऐतिहासिक सिद्धांत बनविण्याचें कार्य करीत असलेले प्रो. टॉइन्बी यांच्या (रा. दत्तोपंत आपटे यांनीं सह्याद्रीच्या वाचकांस परिचय करून दिलेल्या) "इतिहास-तरंगिणीं"त या विषयाचा विस्तृत उहापोह जिज्ञासूंस आढळेल. आपल्या नित्याच्या वातावरणांतून कांहीं काळ दूर जाऊन बसल्याशिवाय कोणासहि परिस्थितीचें पूर्ण आकलन करतां येत नाहीं. रामदासांना घर सोडून तीर्थयात्रा कराव्या लागल्या, तुकारामाला डोंगरावर जाऊन बसावें लागलें, महंमद गुहेंत जाऊन राहत असे, लेनिन परदेशांत एकांतांत राहिला, तेव्हांच त्या त्या पुरुषांचें जीवनकार्य त्यांना स्फुरलें आणि बाह्यतः फुकट गेलेल्या त्या काळाचा वचपा त्यांनी राक्षसी शक्तीनें काम करून पुढें भरून काढला. शिवाजी कदाचित् बंगलुराहून तिरुपतीच्या यात्रेस जाऊन येतांना वेलुरास विजयनगरचें शेवटचें सिंहासन पाहून आला असेल. अशी गोष्ट घडली असेल तर त्याच्या मनावर या गोष्टीचा केवढा परिणाम झाला असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे. शिवाजीनंतर एक शतकानें नानासाहेब पेशवा दक्षिणेकडे गेला तेव्हां त्याचेहि डोळे तेथील हिंदु राजांच्या संस्कृतीनें दिपले. त्यापूर्वीं नानासाहेब उत्तरेस गेला होता व त्यानें तिकडील मुसलमान व रजपूत सत्ताधिशांचें वैभव पाहिलें होतें. त्यांच्याशीं तुलतां त्यास दक्षिणच जास्त सुसंस्कृत वाटली.[१८] यावरून शिवकालीन दाक्षिणात्य हिंदु संस्कृतीच्या अतीव उच्चत्वाची कल्पना येऊं शकेल. ही संस्कृति विजयनगरच्या साम्राज्याने मुसलमानांचा विटाळ न होऊं देतां टिकविली व वाढविली होती. शिवाजीनें ती पाहिली तेव्हां तिचाच अभिमान त्याच्या अंगांत संचरला यांत नवल तें काय ? मानसशास्त्र-दृष्ट्या विचार करतां शिवाजीचें ध्येय विजयनगरदर्शनानें ठरलें असें म्हणणें सयुक्तिक आहे.

पण वरील विचारप्रणालीवर एक आक्षेप येण्यासारखा आहे व तो अधिभौतिकवादी इतिहासकारांकडून. ते म्हणतील हें सर्व मनोविश्लेषण व्यक्तिगत कल्पनातरंगरूप आहे. तसें कदाचित असूं शकेल, पण तसें तें होतेंच असें म्हणतां येणार नाहीं. त्यासाठी प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टींचा ऐतिहासिक पुरावा पाहिजे.

तर्कशास्त्रास पटणारा असा पुरावा गोळा करावयाचा तर शिवाजीच्या काळाच्याहि थोडें मागें गेलें पाहिजे. महाराष्ट्रांत जशी स्वातंत्र्याच्या ध्येयाची ज्योत, अंतर्मनांत कां होईना, तेवत राहिली तशी ती उत्तरेंतील हिंदु राज्यांत कां राहिली नाहीं, या प्रश्नाच्या उत्तरांत वरील

आधिभौतिकवाद्यांच्या प्रश्नाचें उत्तर सांठविलेलें आहे. या गोष्टीचें कारण एकच. महाराष्ट्राला जिवंत हिंदु विजयनगरचा शेजार होता, राजपूत राजांना तो नव्हता. अनेक शतकें मार खाल्ल्यामुळें राजपूत राजांत न्यूनगंडाचा संचार झाला होता. बाहेरून कोठून मदत येईल अशी आशा करावयास आधारभूत असें हिंदु राज्य त्यांच्या शेजारास राहिलें नव्हतें. पुष्कळ दिवस मुसलमानांत राहिल्यामुळें हिंदुत्वाची त्यांची ओळख पुसट होत चालली होती. हें असेंच चालावयाचें, मुसलमानांपुढें आपण अगतिक, अशीच त्यांची मति झाली होती. त्यामुळें मोगल दरबारांतील मनसबदारीचें ध्येयच त्यांनीं मुक्रर केलें किंवा त्यांना अगतिकत्वानें करावें लागलें. मराठ्यांची स्थिति तशी नव्हती. असंतुष्ट मराठा तुंगभद्रा ओलांडून विजयनगरास जाऊं शके. तो तसा जाईल या धाकानेंच बहामनी, आदिलशाही व निजामशाही राज्यांना मराठ्यांवर जुलूम करतांना हात आंखडावा लागे. या यात्रेच्या निमित्तानें दक्षिणेस जाऊन मराठा विजयनगर पाहून येत असल्यामुळें हिंदुत्वाची त्याची ओळख पुसट झाली नाहीं किंवा त्याच्या मनांतील स्वातंत्र्येच्छा मरूं शकली नाहीं. निदान कांहींच्या मनांत तरी ती तेवत राहिली. यामुळें विजापूर किंवा अहमदनगर दरबारांतील मराठे राजपुतांइतके कधीं दबून गेले नाहींत. आपला पगडा हळूहळू त्यांनीं राज्यकारभारांत बसविला. मुसलमानांच्या दरबारीं पक्षोपपक्षांतील भांडणांचा उपयोग स्वतःच्या फायद्यासाठीं कसा करून घ्यावा हें त्यांना समजूं लागलें. असें करतां करतां ते वजीर होण्याच्या दर्जास चढले. मुरार जगदेव किंवा शहाजी हे या गोष्टीचीं उदाहरणें आहेत. पण हाहि मार्ग अनुभवानें त्यांस अपुरा व धोक्याचा वाटूं लागला. शहाजीचें चरित्र हें या विवेचनांत उदाहरणादाखल घेण्यासारखें आहे. आरंभीं त्याची अशी कल्पना (व इच्छाहि) होती कीं आपण सेवक म्हणून राहूनहि आपणास दरबारचीं सूत्रें फायदेशीरपणें हांकतां येतील. पण दीर्घ काळच्या कटु अनुभवानें त्यास ही कल्पना सोडून द्यावी लागली. विश्वासघातावरच ज्या राज्याची उभारणी, विश्वासघातावरच जी चालू ठेवावयाचा संकेत, तेथें इमानी सेवकांचा पाड काय? वैभव व अधिकार तर राहोच, पण अब्रू व प्राणहि तेथें सुरक्षित राहणें अशक्य, अशी स्थिति शहाजीच्या अनुभवास आली. त्यास निजामशाही सोडून विजापूर पाहावें लागलें तेव्हां त्यानें नवा मार्ग आंखला. राजधानींत न राहतां बाहेरच काळ काढण्याचा त्यानें पायंडा घातला. नंतर राजधानीपासून शक्य तितकें दूर राहून छोटेंसें बाह्यतः मांडलीकस्वरूपी, पण व्यवहारांत स्वतंत्र, राज्य स्थापण्याचा उद्योग त्यानें आरंभिला व या प्रयत्नांत त्यास यशहि आलें. असें करतांना त्यास अराजनिष्ठ, विश्वासघातकी, स्वार्थसाधु वगैरे म्हणवून घेण्याचा प्रसंग आला, हातांत कडीतोडेहि पडले, कारागृहवासहि नशिबीं आला, पण त्यानें आपलें ध्येय सोडलें नाहीं. परिणामीं तो यशस्वी झाला आणि स्वतः यशस्वी झाला, इतकेंच नव्हे, तर त्यानें शिवाजीला पूर्ण स्वातंत्र्याच्या यशाची वाट सुलभतेनें आक्रमितां येईल अशी तरतूद करून दिली. राजवाडे, खरे, दिवेकर व दत्तोपंत आपटे यांनीं ही शहाजी चरित्राची चिरफाड उत्तम रीतीनें करून दाखविली असल्यानें[१९] या बाबतींत मराठी वाचकांना जास्त सांगण्याची जरूरी राहिलेली नाहीं. हीच गोष्ट स्वतंत्र पुराव्यानें डॉ. कृष्णस्वामी ऐयंगार यांसहि पटली असल्याचें त्यांच्या लेखावरून दिसून येतें.[२०] फक्त त्यांस शहाजीच्या विश्वासघातकीपणाचें खरें स्वरूप, त्याच्या अराजनिष्ठेचा खरा अर्थ लावतां आला नाही. ही गोष्ट न पटलेले असे एकच अद्वितीय शिष्ट आहेत व ते म्हणजे आपले सुपरिचित सर यदुबाबू.

Scanned by CamScanner

शहाजीच्या राजद्रोहाची व विश्वासघाताची छाननी आतां थोडी करूं. निजामशाही, मोगलशाही व आदिलशाही दरबारांची चांगलीच माहिती त्याला नोकरी करतांना व स्वतंत्र राज्यसूत्रें चालवितांना झाली होती. मुसलमान नाममात्र राजे राहून सर्व कारभार बहुसंख्य हिंदूंच्या ताब्यांत घेतां येईल तर ती गोष्ट त्यास पाहिजे होती. पण मुसलमानी सत्तेचें व राजनीतीचें खरें स्वरूप त्यास प्रत्यक्ष अनुभवानें कळून चुकलें तें असें कीं कांहींहि करा, कितीहि भलेपणानें वागा, मुसलमानी अमलांत हिंदूंना आपल्या पूर्ण वाढीस अवकाश मिळणें शक्य नाहीं. हिंदु आणि इस्लामी या दोन संस्कृतींचा मिलाफ होईल, त्यांच्या समन्वयानें एक नवी संस्कृति निर्माण होऊन परस्पर अविरोधी असें वातावरण निर्माण होईल ही त्याची प्रयत्नपूर्वक इच्छा विफल झाली. मुसलमानी संस्कृति म्हणजे वेळूच्या बेटासारखी, कीं जी एकापुढें एक उगवत वाढतच जावयाची व इतर वनस्पतींचा नायनाट करावयाची. वेळूच्या बेटाखालीं जसें मूठभर गवतहि पुढें उगवूं शकत नाहीं तसें या संस्कृतीच्या आंचेनें जवळपास दुसरी संस्कृति टिकणें शक्य नाहीं. भारतवर्षीय हिंदूंना हें न उमगल्यामुळेंच आज सतत अनेक शतकें मुसलमानांची बढाई या देशांत सुरू आहे व सारखी वाढती आहे. हिंदूंच्या स्वतंत्र राज्याशिवाय त्यांच्या संस्कृतीची धडगत नाहीं, त्यांचा कधीं उत्कर्ष होणें शक्य नाहीं, ही गोष्ट शहाजी समजून चुकला होता आणि म्हणूनच त्यानें आपल्या अंतिम साध्यासाठीं वाटेल तीं साधनें उपयोगांत आणण्याचें ठरविलें. उच्च ध्येयाच्या पूर्ततेसाठीं सामान्य कर्तव्यांचा त्यानें होम करण्याचें ठरविलें. हिंदु संस्कृति रक्षिणें हें ध्येय साधण्यासाठीं स्वामिभक्तीचा वैयक्तिक गुण सोडणेंहि आवश्यक असें त्यानें ठरविलें, शिवाजीलाहि तेंच शिकविलें. रामदासानेंहि याच नवनीतीचा उपदेश सुरू केला.

शहाजीवर स्वामिद्रोहाचा आरोप कां आला? तर विजयनगर साम्राज्याचा शेवटचा अधिपति जो श्रीरंग रायुलु त्याला शक्य ती मदत करून वांचविण्याचा प्रयत्न त्यानें केला म्हणून. शहाजी विजापूरची नोकरी पत्करून रणदुल्लाखानाच्या हाताखालीं कर्नाटकांत काम करावयास गेला. हें काम मुख्यतः विजयनगरच्या स्वतंत्र झालेल्या सरदार-पाळेगारांना जिंकण्याचें होतें. पण हें करीत असतांनाहि हिंदु संस्थानिकांना केवळ देशोधडीस न लावण्याचें धोरण त्यानें ठेवलें.[२१] मुख्य राज्य घेतलें तरी थोडासा अवशेष मूळ मालकाकडे ठेवावयाचा उपक्रम त्यानें सुरू केला.[२२] येणेंकरून ते पाळेगार केवळ अन्नासाठीं म्हणून पुनः बंड करतील ही भीति राहत नसे. उलट शहाजीच्याच ते उपकारांत राहत. हीच गोष्ट शहाजी श्रीरंगाच्या बाबतींत करूं पाहत होता असें दिसतें. कदाचित् स्वतः विजापूरची नोकरी सोडून आपणच विजयनगरच्या संरक्षणाचें कंकण हातीं बांधण्याचा विचार असेल. श्रीरंगाचें राज्य जिंकण्याचें काम मूळ आरंभिलें मीरजुमल्यानें. हा त्या वेळीं गोवळकोंड्याच्या कुतुबशाहाचा मुख्य हस्तक होता. त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं विजापुरकरांची मदत श्रीरंगानें मागितली. त्यांनीं मदत दिली; पण स्वतःच श्रीरंगाच्या राज्याचा अभिलाष धरला. ही गोष्ट कुतुबशाह व आदिलशाह यांच्या कराराविरुद्ध होती. यांचा करार असा होता कीं, घाटाखालचें राज्य गोवळकोंडेकरांचें क्षेत्र व वरील बंगलूर वगैरे भाग विजापुरकरांचें क्षेत्र समजावें. वरचा भाग शहाजीनें व्यापलाच होता, खालचा जिंकण्याचें काम सुरू होतें. सरदार मुस्तफाखान श्रीरंगास सफै बुडविणार असें पाहून शहाजीनें एक डाव टाकला. त्यानें कुतुबशाहास पत्र लिहून आपण त्याचे सरदार होण्यास कबूल असल्याचें कळविलें. पण असें दिसतें कीं,

मीरजुमल्याच्या कारवाईमुळें कुतुबशाहानें हें पत्र आदिलशाहाकडे पाठविलें.[२३] मीरजुमल्यास श्रीरंगाचें राज्य स्वतःच बळकावण्याची इच्छा असल्यानें त्यास शहाजीसारखा बलाढ्य पराक्रमी सरदार आपणास प्रतिस्पर्धी होण्यास गोवळकोंड्याच्या दरबारीं यावयास नको होता. अशा रीतीनें शहाजी फशीं पडला व त्यावर राजद्रोहाचा आरोप येऊन त्यास बंदिवास घडला.

वस्तुतः मीरजुमला गोवळकोंडेकराशीं इमानाने वागूं पाहत नव्हताच. जिंकलेला सर्व नवा मुलूख स्वतःच जहागीर म्हणून वहिवाटावयास त्यास पाहिजे होता. पण कुतुबशाह आपल्या सरदारास एवढा डोईजड कां होऊं देईल? त्यानें ही गोष्ट साफ नाकबूल केली. तेव्हां मीरजुमल्यानें दिल्लीस शहाजहानाकडे अर्ज करून त्याचें अंकितत्व पत्करिलें व औरंगजेबाचा शह आपल्या धन्यावर आणला. श्रीरंगाचे सरदार त्यास मदत करते तर यांपैकीं कोठलीच कारवाई तडीस गेली नसती. पण त्यांना स्वतंत्र व्हावयाचें होतें म्हणून तर त्यांनीं मुसलमानांस बोलावून नेलें होतें. अशी सर्व बेबंदशाही असतांना, सगळेच धन्यांचे नोकर आपल्या धन्यांशीं प्रतारणा करीत असतांना, शहाजी हिंदूंच्या रक्षणाचा मार्ग पाहत होता व त्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें आचरण केलें. त्यांत मुसलमानांच्या आपसांतील एकीमुळें त्याच्या पदरीं स्वामिद्रोह तेवढा पडला. पण ज्याच्या रक्षणार्थ एवढें सर्व केलें तो श्रीरंग तर तरला नाहींच. खुद्द श्रीरंगसुद्धा या प्रकरणांत शहाजीशीं नीट वागलेला दिसत नाहीं. त्यानेंहि शहाजीशीं प्रस्तारणा केलेली दिसते. ज्याचें करायास जावें बरें, तो म्हणतो आपलेंच खरें! अशी गत या प्रकरणीं शहाजीची झाली.

या गंडांतरांत शहाजीची इतिश्रीच व्हावयाची, पण मुसलमानांच्या घातकीपणाचा त्यास अनुभव असल्यानें त्यानें एक काळजी आधींच घेतली होती. त्या दूरदर्शित्वानें व आपल्या दोन मुलांच्या पराक्रमानें आणि हुषारीनें तो सुटला. आपला वडील मुलगा संभाजी त्यानें बरोबर बंगलुरास ठेवला होता, पण शिवाजीस कोणाच्या प्रत्यक्ष नोकरींत न गुंतवितां जहागिरीच्या व्यवस्थेस पुण्यास ठेवलें होतें. तो स्वतंत्र असल्यामुळें त्यानें मोगलांकडे अर्ज करून त्यांचें अंकितत्व पत्करण्याचें सोंग केलें व तिकडून महंमद आदिलशाहावर दडपण आणलें. दक्षिणेंत संभाजीनें बंड करून विजापूरचा अंमल झुगारून दिल्याचें नाटक केलें. अशा पकडींत सांपडल्यामुळें शहाजीला मोकळें करणें आदिलशहास भाग पडलें. दोन मुलगे दोन ठिकाणीं ठेवण्याचें हें संरक्षक धोरण शिवाजीनेंहि पुढे चालविण्याचा विचार कायम केला होता. आडदांड संभाजीला दक्षिणेंतील जिंजीचें राज्य द्यावयाचें व राजारामाला महाराष्ट्रांत ठेवावयाचें त्यानें योजलें होतें.[२४] पण त्याच्या आकस्मिक मृत्यूमुळें व संभाजीच्या दांडगाईमुळें तो विचार अंमलांत येऊं शकला नाहीं. तरीहि अखेरीस मराठ्यांचें राज्य याच दूरदर्शी धोरणामुळें टिकलें. संभाजीला आठ वर्षें पोर्तुगीज, शिद्दी व मोगल यांस तोंड देतां आलें याचें कारण दक्षिणेकडील राज्याचा वसूल सुभेदार हरजी राजे महाडीक महाराष्ट्रांत पाठवीत होता. संभाजी मेल्यावर राजारामास जिंजीस आसरा मिळाला म्हणून मराठेशाही औरंगजेबापुढें वांचली. शहाजीच्या हिंदु राजे शिल्लक ठेवण्याच्या धोरणाचाहि उपयोग या प्रसंगीं झाला. रणदुल्लाखानानें बेदनूरचें सर्व राज्य जिंकलें होतें. पण शहाजीनें तें वीरभद्रनायकास परत दिलें होतें. त्याच्याच वंशांतील सोमशेखरनायकाची पत्नी चेन्नम्मा ही राजारामकालीं आपल्या अल्पवयी मुलांच्या नांवें राज्य हाकीत होती. रायगड मोगलांनीं घेतल्यावर राजाराम पळून

दक्षिणेंत गेला तेव्हां प्रथम त्यास वेदनूरच्या राज्यांत शिरावें लागलें. कारण त्याच्या पाठीवर औरंगजेबाचा सरदार होताच. राणीनें आपत्तींत सांपडून भटकत आलेल्या राजारामछत्रपतीस त्याच्या अनुयायांसह आश्रय दिला, त्याला दडवून ठेवलें व मागून मोगल सेनापति आला त्याचा पराभव करून त्यास मारून काढलें.[२५] नंतर राजाराम संधि पाहून बाहेर पडून जिंजीस पोंचला. राणीनें औरंगजेबासारख्या प्रबलाचा राग ओढवून घेऊन या प्रसंगीं जें शूराला शोभण्यासारखें उदारपणाचें वर्तन केलें त्यामुळेंच मराठेशाही या भयंकर आपातांतून वांचली असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति बिलकूल नाहीं. शहाजीनें केलेला उपकार राणीनें पन्नास वर्षांनंतर सव्याज परत फेडला असेंच या ठिकाणीं कोणीहि म्हणेल.

हिंदूंना राखणें, त्यांचा उच्छेद न होऊं देणें, त्यांच्या संस्कृतीचें पुनरुज्जीवन करणें, हेंच मराठ्यांचें ऐतिहासिक कार्य होतें. हें कार्य करावयाचें तर शत्रु जे मुसलमान त्यांची पूर्ण ओळख पटणें जरूर होतें. शहाजीला ती अनुभवानें पटली होती. ती पटली होती म्हणूनच त्यानें अतःपर मुसलमानांशीं भलेपणानें वागायचें नाहीं असा निश्चय केला होता. मुसलमानांच्या नीतीची ओळख ज्यांना पटली नव्हती[२६] ते किती खुळेपणानें वागूं शकत[२७] हें विजयनगरच्या श्रीरंगरायुलूच्या उदाहरणावरून लक्षांत येतें. शहाजी जन्मभर बाह्यतः तरी मुसलमानांचा नोकर होता, पण साठाव्या वर्षीं सुद्धा त्याची तयारी ती नोकरी वाटेल तेव्हां सोडण्याची होती. तसें उघडउघड त्यानें आदिलशहास लिहिलें सुद्धा. याच पत्रांत त्यानें आपल्या राजपूतपणाची धन्याच्या तोंडावर घोषणा केली होती.[२८] अशी वृत्ति शहाजींत कां बाणली होती? तर मुसलमानांची ओळख पटल्यामुळें. याउलट श्रीरंगरायुलूचें सर्व राज्य जाऊन तो दीन झाला तेव्हां त्यानें राज्य राहण्यासाठीं काय उपाय योजिला? तर शहाजहानकडे अर्ज करून व जरूर तर सहकुटुंब सहपरिवार मुसलमान होण्याची तयारी दर्शवून[२९] आपलेंच राज्य मोगलाची मनसब म्हणून उपभोगण्याची तयारी दर्शविण्याचा. त्या खुळ्याला कळलें नव्हतें कीं, या उपायानें राज्य लाभत नसतें. विजयनगरच्या पूर्वपुण्याईचा जोर सुदैवानें बळकट ठरून या वेळीं शहाजहानला मीरजुमल्याच्या लोभामुळें श्रीरंगाची मागणी मंजूर करण्याची बुद्धि झाली नाहीं आणि विजयनगरच्या राजघराण्याला व त्याबरोबरच हिंदुधर्माला लागणारें लांछन यामुळें टळलें. तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील सत्ताधीश इतके खुळे कां राहिले होते? तर मुसलमानांची ओळख न पटल्यामुळें. मराठ्यांना तीनशें वर्षांच्या कटु अनुभवानें ती पटली होती म्हणून त्यांच्यांत शहाजी व शिवाजी निर्माण झाले. त्यांनीं मुसलमानांच्या पदरांत पडणारें विजयनगरचें राज्य प्रथम नोकर म्हणून व नंतर धनी म्हणून स्वतःच्या ताब्यांत घेतलें व अशा रीतीनें त्या प्रदेशाचें हिंदुत्व राखलें. या दक्षिणेंतील राज्यामुळेंच मराठी राज्य गंडांतरांतहि कसें टिकून राहिलें हें आपण वर पाहिलेंच आहे.

पेशवाईंत शहाजी व शिवाजी या दोन मुख्य राज्यसंस्थापकांचें वर सांगितलेलें धोरण सुटलें. मराठेशाहीच्या रक्षणाचा एक तट तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस ठेवावयाचा हा युद्धशास्त्रांतील अनुभवसिद्ध शोध पेशव्यांनीं सोडला. शाहूनें तंजावरकरांच्या मदतीसाठीं रघूजी व फत्तेसिंग भोसले पाठवून मध्यें तुटलेला दुवा पुनः सांधण्याचा प्रयत्न केला होता. पण प्रतिनिधि, भोसले, बाबूजी नाईक प्रभृतींच्या चुरशीनें नानासाहेब पेशव्यानें दक्षिणेकडे आरंभीं अगदीं दुर्लक्ष केलें. तेणेंकरून निजाम, इंग्रज, फ्रेंच व नंतर हैदर या भागांत बळावून त्यांचीं राज्यें स्थिर झालीं आणि अखेर त्यांनींच पेशवाई खिळखिळी करून मोडली. जर श्रीपतराव

प्रतिनिधीच्या धोरणानुसार बाजीराव उत्तरेकडे न वळतां दक्षिणेकडे वळता तर कदाचित् मराठेशाही अटकेपर्यंत गाजली नसती; पण नर्मदेपर्यंतचें मराठी राज्य तरी चिरंजीव झालें असतें. पण भवितव्यानुसार बुद्धि तेथें हें व्हावें कसें? वस्तुतः पेशवाईतसुद्धा दक्षिणेकडील स्वाऱ्या अर्थोत्पादक, उत्तरेंतील दिवाळखोरीच्या, ही गोष्ट अनुभवास येत होती. याचें कारण एकच. उत्तरेंत मुसलमानी अमलानें मुलूख धुऊन निघाला होता तसा दक्षिणेकडील निघालेला नव्हता. शिवाजी, औरंगजेब, इंग्रज, फ्रेंच यांनीं धुऊनहि दक्षिण श्रीमंत राहूं शकली याचें कारण तिकडील समाजव्यवस्था मुसलमानी धडक्यानें मोडली नव्हती. हे विजयनगरच्या साम्राज्याचे उपकार होते. नानासाहेब, माधवराव, सवाई माधवराव यांचे खर्च कर्नाटकाच्या पैशावर मुख्यतः चालले. उत्तरेंतील उत्पन्नें पानिपतें खाऊन टाकीत. तशी स्थिति दक्षिणेंत होत नसे. तंजावरच्या छोट्या मराठी राज्यांत जें संस्कृतिसंवर्धन होऊं शकलें तें सबंध पेशवाईत झालेलें दिसत नाहीं. हा परिणामहि विजयनगरच्या पितृधनाचा. पेशव्यांना हें न उमगल्यामुळें ते भंपक दिल्लीच्या पातशाहीच्या मागें धावले आणि त्यामुळें त्यांचा आणि मराठ्यांच्या स्वातंत्र्याचा होम झाला. शहाजी आणि शिवाजी यांनीं बंगलूर आणि जिंजी घेतली त्याप्रमाणे पेशव्यांनीं म्हैसूर, मदुरा, अर्काट व्यापून तंजावरचे राजाचा व मुरारराव घोरपड्याचा पाठपुरावा केला असता तर ही सर्व आपत्ति टळली असती.

विजयनगरचे शिवाजीवर व मराठेशाहीवर कोणते परिणाम झाले हें येथवर आपण पाहिलें. आता सर यदुनाथांच्या आक्षेपांचा समाचार घेऊन हें प्रकरण संपवूं. यदुनाथांना युद्धशास्त्रदृष्ट्या विचार करतांच शिवाजी जिंजीचें राज्य कायम आपणाकडे ठेवणार नव्हता असें वाटलें. शिवाजीच्या धोरणाचा जो अर्थ न्यायमूर्ति रानड्यांना सुचला तोहि यदुनाथांना सुचला नाहीं. शिवाजीनें जिंजीचें राज्य जिंकलें एवढेंच नव्हे, तर तेथपर्यंत मराठ्यांचा घोडा स्वतःच्या प्रदेशांतून पोंचूं शकेल अशी तजवीजहि केली होती. तंजावर, जिंजी, वेलूर, बंगलूर, शिरें, कोप्पळ, लक्ष्मेश्वर, संपगांव, सुपें या मार्गानें पन्हाळ्यावर येऊन पोंचण्याची त्यानें सलग मुलूख जिंकून तयारी ठेवली होती. गोवळकोंड्याचें राज्य मादण्णास हस्तक बनवून व विजापुराच्या राज्याच्या कारभारावर त्याचा भाऊ आकण्णा याला नेमून घेण्याची योजना ठरवून सारी दक्षिण आपल्या अंकित ठेवण्याची शिवाजीची आकांक्षा होती[३०]. कदाचित विजापूर मोगलांकडे झुकलें तर त्याचें राज्य जिंकून आपण व कुतुबशाही यांत विभागावयाचें असाहि निश्चय त्यानें ठरविला होता हें मालोजी घोरपड्याला पाठविलेल्या त्याच्या पत्रावरून दिसून येतें.[३१] राज्याभिषेक करवून घेऊन त्यानें सम्राटाची भूमिका स्वीकारली होतीच. विजयनगरच्या धर्तीवर सोन्याचे होन पाडून[३२] त्या राज्याचे आपण वारस आहों असें त्यानें जगास जाहीर केलें. विजयनगरच्या सिंहासनाची शेवटची जागा वेलूर किल्ला त्यानें जिंकलाच होता. याहून डॉ. कृष्णस्वामींचें आरंभीं सांगितलेलें मत सिद्ध करण्यास दुसरा पुरावा कशास पाहिजे ?

पण यदुनाथ म्हणतील, हा कांही प्रत्यक्ष पुरावा नव्हे. यावरून शिवाजीच्या हेतूचें अनुमान करतां येतें, पण प्रत्यक्ष त्याचा हेतु जिंजीचें राज्य आपणाकडे ठेवण्याचा होता असें सिद्ध होत नाहीं. सुदैवानें पांदिचरीचा फ्रेंच गव्हर्नर मार्तिन याच्या लिखाणांत शिवाजीच्या हेतूचाहि पुरावा सांपडतो. त्यानें लिहिलें आहे कीं, शिवाजीबरोबर वीस हजार ब्राह्मण मुलकी नोकरी करण्यासाठीं बरोबर आले होते.[३३] राज्य जिंकून तेथें कायम राज्यव्यवस्था सुरू

Scanned by CamScanner

करण्याची शिवाजीची इच्छा नसती तर त्यानें बरोबर हें ब्राह्मणांचें लचांड कशाला बाळगिलें असतें ? यदुनाथांच्या मतें कदाचित् ब्राह्मणभोजनें घालण्यासाठीं असें असल्यास न कळे ! हे ब्राह्मण लुच्चे होते असें आरंभीं मार्तिन म्हणतो. लुच्चे याचा अर्थ फ्रेंचांकडून पैसा मागणारे असा असावा. पण अखेर तोच लिहितो कीं, या लुच्च्या ब्राह्मणांनीं कुळांस शेतीस जुंपून पांदिचरीच्या भोंवतालचा ओसाड वैराण मुलूखहि लागवडीखालीं आणला.[३४] मुसलमानी अंमलाखालीं ज्या जमिनीस कोणी विचारीत नसे तीच ओसाड जमीन या ब्राह्मणांच्या अमलाखालील लावणी-संचणीमुळें फायदेशीर वाटूं लागली. मराठ्यांचें राज्य शिवाजीच्या अंमलाखालीं तरी शेतकऱ्यांच्या हितासाठीं चाले याचा याहून चांगला पुरावा कोणता ? आणि ही सर्व व्यवस्था ज्याच्या नजरेखालीं झाली त्या शिवाजीला यदुनाथ सोन्याच्या लुटीसाठीं मद्रासकडे स्वारी करणारा म्हणतात ![३५] सरसाहेबांच्या सत्यवादित्वाचें हें मोठेंच प्रदर्शन आहे खरें !

महाराष्ट्र-राज्याची कल्पना विजयनगरच्या छायेंत शिवाजीच्या मनांत स्फुरली; त्याच राज्याचा मुलूख जिंकतां जिंकतां वृद्धिंगत पावली; त्याच राज्याच्या आश्रयामुळें मराठेशाही रुजली, वाढली, गंडांतरांतून टिकली, चालू राहिली. आणि अखेरीस तो आश्रय सुटला तेव्हां कोसळून कोलमडून पडली. विजयनगर ही संज्ञा अर्थात् तुंगभद्रेच्या दक्षिणेकडील सर्व मुलूख याच अर्थानें येथें योजिली आहे. हा मागील इतिहास वाचून तरी मराठ्यांचें दाक्षिणात्यांबद्दलचें मत बदलेल काय ? त्यांना या यंडुगुडू लोकांबद्दल प्रेम वाटूं लागेल काय ?

१. शिवाजी निबंधावली, खंड २, पृ. २७.
२. Quarterly Journal—Andhra Historical Research Society, Vol. II. No. 11, p. 57
३. Nayaks of Madura—Editor's Notes—pages 27, 134, 177.
४. सरस्वती मंदिर नियतकालिक, १९०५.
५. Journal of Indian History, Vol. XI, p. 404.
६. Shivaji And His Times, 2nd ed., p. 325, note;
Shivaji And His Times, 3rd ed., p. 309.
७. Rise of The Maratha Power—M. G. Ranade (1900), p. 174.
८. Bombay Gazetteer, Vol. I, part II, p. 30.
९. Bombay Gazetteer, Vol. XI, p. 142.
१०. मावळंकर सरदेसाई घराण्याचा इतिहास, खंड १, पृ. ४३.
११. ,, ,, ,, ,, ,, पृ. ४३–४४.
१२. शिवचरित्रसाहित्य खंड १, प्रस्तावना, पृ. ५.
१३. शं. ना. जोशी संपादित सभासदी बखर पृ. ३ व शिवभारत.
१४. भा. इ. सं. मं. द्वितीय संमेलनवृत्त, पृ. १६८ ते १८१.
१५. राधामाधवविलासचंपू : प्रकरण ७; शिवभारत अ. ९.
१६. शिवदिग्विजय बखर.
१७. Shivaji And His Times, Pp. 158 to 160.

१८. राजवाडे खंड ६, पृ. २६७, ले. १६०.
१९. Shivaji The Great, Vol. I, Part I—Shahji.
२०. Journal of Indian History, Vol. XI, p. 404.
२१. शिवभारत, अध्याय ११, श्लोक ६.
२२. Mysore and Coorg Gazetteer, Vol. I (1877), p. 327.
२३. Modern Review, Vol. XLVI, p. 12.
२४. शं. ना. जोशी-संपादित सभासदी बखर, पृ. ९३, १०७.
२५. Sivatatvaratnakara—Kallola VIII—Taranga VIII in Sources of Vijaynagar History, p. 363.
२६. Journal of Indian History, Vol. IX, p. 204.
२७. History of Nayaks of Madura, p. 128.
२८. प. सा. सं. लेखांक ७१०.
२९. Sarkar's Aurangzeb, I ed., Vol. I, p. 249.
३०. Sarkar's Aurangzeb, Vol. IV, p. 150.
३१. द. वि. आपटे—इतिहास-मंजिरी, पृ. ९७.
३२. Progress Report of the Archaeological Survey of India,—Western Circle, for the year, ending 31st March 1919—p. 48.
३३. Foreign Biographies of Shivaji, by S. Sen, p. 297.
३४. Ibid, p. 341.
३५. Shivaji And His Times, 3rd ed., p. 309.

Scanned by CamScanner

शिवाजीचा मार्ग

हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील गेलीं बाराशें वर्षें आचत राहिलेला हिंदु-मुसलमान प्रश्न आजच्या पुढाऱ्यांना सोडवितां आला नाहीं, हें आतां तरी कोणी नाकबूल करूं शकणार नाहीं. हा प्रश्न सोडविण्याचे अनेक प्रयत्न इतिहासांत होऊन गेले तरी तो आजहि शिल्लक राहिला आहे. पहिल्या चारशें वर्षांत मुसलमानांना घालवून देऊन हा प्रश्न सुटेल असें तत्कालीन राजांना वाटत होतें. कारण त्याची व्याप्ति आजच्या वायव्येकडील भागापुरतीच त्या वेळीं होती, व आपण मुसल्मानांपेक्षां मागासलेले आहोंत असें हिंदु लोकांना वाटत नव्हतें. तदनंतरच्या चारशें वर्षांत अखिल हिंदुस्थान मुसलमानांनीं तुडविलें व त्यांतील नऊदशांश भागावर त्यांनीं राज्येंहि स्थापलीं. यामुळें कलियुगांत यवनच राजे होणार अशी समजूत या देशांत दृढ झाली, व हिंदु-मुलमानांचा प्रश्न, ते हिंदुस्थानांत राजे म्हणून राहणार असें गृहीत धरूनच सोडविला पाहिजे, असें विचारी लोकांचें मत बनलें. हिंदूंना परधर्माबद्दल तुच्छता अशी बहुधा कधीं वाटलेली दिसत नाहीं. फक्त आपल्या धर्मांत व तन्मूलक समाज-व्यवस्थेंत इतरांनीं हात घातला नाहीं म्हणजे त्यांचें समाधान असे. यवन, म्लेंच्छ हे शब्द ते आपल्या बोलण्यांत योजीत. तरी ते केवळ परकीपणाचे द्योतक असत. त्यावरून कोठलाहि कमीपणा प्रतीत होत नाहीं. चारशें वर्षांचा झगडा चालल्यानंतर हिंदूंच्या मनावर सहजच मुसलमानांच्या वरचढपणाची छाप बसली, आणि राज्याच्या बाबत आवश्यक असलेल्या गुणांत मुसलमान वरचढ होतेहि.

पहिली गोष्ट म्हणजे त्यांचा धर्म व समाजरचना एकसंधि व निश्चित स्वरूपाची होती. त्यांचें परक्यांबद्दलचें तत्त्वज्ञान धर्माच्या आज्ञांतच समाविष्ट होतें. इतरांना मुसलमान करणें हेंच मुख्य व श्रेष्ठ धार्मिक कर्तव्य, व तेंच व्यक्तींना मोक्षाप्रत नेतें, अशी दृढ भावना मुसलमानी धर्मांत आहे. म्हणजे मुसल्मानांचें तत्त्वज्ञान नेहमींच गतिमान असतें. हिंदूंप्रमाणें कूपमंडूकवृत्तिदर्शक नसतें. तत्कालीन मुसलमान राज्यकर्त्यांचा अव्याहत संबंध बाह्य जगाशीं चालू होता. त्यामुळें चीन, जावा, रशिया, इताली, मोरोक्को, अशा दूरच्या देशांतील प्रवासीहि हिंदुस्थानांत येत-जात असत. इराण, तुर्कस्तान, अरबस्तान, ईजिप्त व हबसाण यांबाबत तर बोलावयासच नको, कारण ते मुसलमानी वर्चस्वाखालील देश होते. यामुळें

विचार, शास्त्रें, कला व वस्तुजात या सर्वांबाबत मुसलमानी राज्यकर्ते आजतागायत राहूं शकत. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, मुसलमानांची मनोरचना व आचारसरणी इतिहासावर अधिष्ठित होती. हिंदूंप्रमाणें काल्पनिक आत्मानात्मविवेकाच्या शब्दावडंबरावर व वावदूकपणाच्या मृगजळावर पोसलेली नव्हती. याचा अर्थ, आज ज्या अर्थानें पाश्चात्य इतर जगापुढें आहेत, त्याच अर्थानें मुसलमान त्या वेळच्या जगाच्या आघाडीस होते. लिहिण्याला कागद घेतल्यामुळें त्यांच्यांत ज्ञान लवकर फैलावत असे. बंदुकीच्या दारूचा शोध निघो, नौकानयनाचा व त्याला पोषक अशा भूगोलज्ञानाचा वा ज्योतिषशास्त्राचा शोध असो, किंवा तोफखाना व त्याच्यापुढें टिकाव धरणारी किल्ल्यांची तटबंदी यांचा प्रश्न असो, मुसलमान या सर्व गोष्टी झटपट परक्यापासून उचलीत व त्यांत तरबेज होत. यामुळेंच ते हिंदूंना भारी झाले. मध्य आशियांतील बाबर हा तत्कालीन विद्वानांच्या जगांतील कोणत्याहि समूहांत बहुश्रुत ठरण्यासारखा होता, व युद्धशास्त्र आणि राज्यशास्त्र यांतहि तो सर्वांपुढें होता. यामुळेंच चिरंतन मोगल बादशाहीची स्थापना या देशांत झाली.

यानंतरच्या एका शतकांत मोगल बादशाहांनीं सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत एक अत्यंत नियमबद्ध अशी राज्यव्यवस्था सुरू केली. वेगवेगळे दूरदूरचे प्रांत एका मध्यवर्ती नियंत्रणाखालीं कसे राखावयाचे हें या पद्धतींत निश्चित केलेलें होतें. राजे मुसलमान असले तरी राज्यकर्ते म्हणून त्यांनीं कसें वागावयाचें तें ठरलेलें होतें. शांततेची राज्यव्यवस्था निर्मून, एक (फारसी) भाषा, एक राज्य, एक कायदा, एक नाणें, एक संमिश्र संस्कृति यांच्या जोरावर हिंदूंना आपल्या हितसंबंधांशीं संपूर्ण निगडित करण्याची आकांक्षा या बादशहांनीं धरली. त्यांतील एकानें तर संमिश्र नूतन धर्म निर्मून सर्वांना एकरूप करण्याची योजना आंखली होती. अकबराचा हा अभूतपूर्व प्रयत्न बहुधा कडव्या मुसलमान मौलवींच्या व आपल्या भविष्याविषयीं संशयित स्वार्थी सरदारांच्या विरोधामुळें फसला. तरीहि संस्कृतिदृष्ट्या इतका एकीभाव मोगल दरबाराभोंवतीं निर्माण झाला होता कीं, जगन्नाथ पंडितासारखे तेलंगे कविवर्य शहाजहानच्या आश्रयाखालीं संस्कृत काव्यें लिहीत व 'यवनी नवनीतकोमलांगी' म्हणून जातीय लगटहि करण्यास मागेंपुढें पाहत नसत. शहाजहानचा मुलगा दारा हा उपनिषदांच्या तत्त्वज्ञानांत इतका रममाण झाला होता कीं, त्याची बैठक काशीप्रयागास संन्यासीबैरागीयोग्यांच्या समूहांत असे व अल्लोपनिषदासारखें लिखाण त्या वेळीं बाहेर पडलें. सूफी तत्त्वज्ञान या सर्व मागील इतिहासाचा आध्यात्मिक परिपाक होता व त्याचा प्रसार दरबारी व बाहेरीलहि सुशिक्षितांत दूरवर फैलावला होता. मोतीलाल नेहरू व तेजबहादूर सप्रू हे या मिश्र संस्कृतीचे अखेरचे वारस होत.

वडील मुलगा दारा हा बापाचा संकल्पित युवराज असतांनाहि औरंगजेबाच्या ढोंगी कुटिलतेपुढें टिकाव धरूं शकला नाहीं. ही ऐतिहासिक घटना या देशास फारच मारक ठरली. त्यामुळें या अफाट देशाचें एकीकरण एकाच राजवटीखालीं होऊन हा देश बळकट होण्याचा संभव निर्माण झाला होता, तो नष्ट झाला. हिंदु-मुसलमान प्रश्न योग्य रीतीनें सुटण्याच्या मार्गावर असतां तो मोका जाऊन एका धर्मयुद्धाची आपत्ति येथील लोकांवर कोसळली. पांचशें वर्षांच्या अनुभवानें येथील मुसलमान राज्यकर्त्यांकडून हा प्रश्न सुटत नाहीं असें झालें, तेव्हां एका हिंदु राजाला तो स्वतःच्या मतीनें सोडविण्याची बुद्धि झाली. हा पुरुष शककर्ता शिवाजी होय.

शिवाजी म्हणजे पांचशें वर्षांच्या हिंदु-मुसलमान लढ्याचा अन्वयार्थ समजलेला एकमेव कर्ता पुरुष; मुसलमानी संस्कृतींतील सर्व उत्तम अंगें आत्मसात् केलेला एक पराक्रमी वीर, हिंदुत्वाचा नितान्त अभिमान असलेला एक धर्मनिष्ठ माणूस; बापाच्या पंधरावीस वर्षांच्या धडपडी पाहून चार राज्यांच्या बंदींत राहून शहाणपणा शिकलेला मुत्सद्दी होता. माणसांची पारख त्यास उपजत होती. 'व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।' हें भारवीचें वचन डोळ्यांसमोर ठेवून त्यानें कधींहि फसवून न घेण्याचा निश्चय केला. हिंदूंचा सर्व इतिहास म्हणजे, काल्पनिक वैयक्तिक ध्येयें आचरणांत आणण्याचा अट्टाहास धरून स्वतःच्या घरांत गुलाम होऊन बसलेल्या, दुबळ्या, फसलेल्या लोकांचा इतिहास हें त्यास कळून चुकलें होतें. चोरावर मोर होऊन हा वज्रलेप इतिहास आपल्या हयातींत त्यानें खरवडून टाकला. परक्या व्यापारी इंग्रजांनीं त्यास त्याच्या हयातींतच अलेक्झांडर, सीझर, सार्तोरिअस बनविलें होतें. मुसलमान त्यास अदृश्य होणें, पक्ष्याप्रमाणें उडून झांप घालणें असल्या सैतानी सिद्धी साध्य असाव्यात असें मानीत. एवंगुणविशिष्ट पुरुषानें जो मार्ग आंखला होता, तोच हिंदु-मुसलमान प्रश्न सोडविण्याचा उत्तम मार्ग असें विचारी पुरुष मानतील. अंतरात्म्याचा निर्णय नाकपुड्यांवर बोटें ठेवून पाहणाऱ्यांना त्याचें काय होय !

शिवाजीनें निश्चित केलेली पहिली गोष्ट म्हणजे, या देशांत हिंदूंचें स्वतःचेंच राज्य पाहिजे. मुसलमान राजवट कितीहि चांगली कल्पिली तरी तींत हा प्रश्न सुटणार नाहीं. राजकीय अंतिम निर्णय घेणारी सत्ताधारी संस्था हिंदूंच्या हातींच राखल्याशिवाय या कठीण प्रश्नाचा कायम निकाल कधींच लागणार नाहीं. शहाजीनें, मुसलमान वजिरांनीं सोडलेलें निजामशाही राज्य, पोरक्या राजपुत्राला स्वतःच्या मांडीवर घेऊन दोन मुसलमान बादशाह्यांचा विरोध सहन करून राखण्याचा प्रयत्न शेंडी तुटो कीं पारंबी तुटो या निश्चयानें केला. पण त्यांत त्याचेच हात पोळले. मुसलमानांच्या कपटी स्वार्थापुढें कोणताहि हिंदु टिकणें शक्य नाहीं हें त्यानें जाणलें व उत्तर वयांत वेगळा मार्ग आंखला व मुलांना त्याचा कानमंत्रहि दिला. त्याच मार्गानें गेल्यामुळें मराठी राजसत्ता स्थापन होऊं शकली. मात्र हें राज्य जवाहरलाल आज नाक मुरडतात त्या अर्थानें धार्मिक नव्हतें. मुसलमानांच्या वैयक्तिक उदयास त्यांत पूर्ण वाव होता. शिवाजी पारलौकिक कल्याणार्थ मुसलमानी साधूंच्या दर्ग्यांना भजे व देणग्याहि देई. त्याचा मुख्य दर्यासारंग मुसलमान होता. त्याचा फारसनवीस मुसलमान पुढें औरंगजेबाचा दिल्ली येथील मुख्य न्यायाधीश झाला. शिवाजीच्या सैन्यांत पुष्कळ मुसलमान शिपाई होते. त्याच्या खास नोकरांतहि मदारी मेहतर होता. फक्त मुसलमानी धर्माचीं तत्त्वें राजकारणांत घुसडूं देण्यास तो राजी नव्हता. देवळाची मशीद पाडून तेथें पुनः देव स्थापण्यास तो कचरत नव्हता. मुसलमान राज्यपद्धतीचा अंतिम हेतु अखेरीस सर्वांना मुसलमान करण्याचा होता. शिवाजीच्या राज्यपद्धतीनें इस्लामी धर्म सुकत जाऊन आपोआप निरुपद्रवी होणार होता. मात्र तत्कालीन इंग्लंडांत कॅथोलिकांना सर्वत्र मज्जाव होता, तो येथें मुसलमानांना नव्हता.

शिवाजीची दुसरी गोष्ट हिंदुसंघटण. अर्थात् तें व्यक्तिदृष्ट्या मुसलमानांना अन्याय करणारें व त्यांचें जीवित असह्य करणारें नव्हतें हें वर सांगितलेंच. शिवाजीची शब्दयोजना याबाबत संयमाची, नव्हे विनयाची होती. त्यानें 'मराठियांचें गोमटें' करण्याचा उच्चार

केला. महाराष्ट्रधर्म वाढविण्याची उमेद धरली. कारण अखिल हिंदूंचे, आणि हिंदूंचेंच काय, पण हिंदु, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारसी, यहुदी या सर्वांचे आपण स्वयंभू पुढारी, असें गांधींप्रमाणें तो मानीत नव्हता. छत्रसालानें बुंदेल्यांची संघटना करावी, शिखांनीं पंजाब्यांची करावी, राजसिंहानें राजपुतांचा पुढाकार घ्यावा, आणि अशा रीतीनें दृढ स्थानिक पायावर हिंदूंची संघटना व्हावी, असें त्यास वाटत होतें. आपलें अखिल भारतीय पुढारीपण सिद्ध करण्याचा त्यास हव्यास नसून, अखिल हिंदूंचें जेथल्या तेथें संघटण होऊन त्यांनीं तेथेंच कमरा बांधाव्या असें त्यास वाटत होतें. अर्थात् त्याच्या सावधगिरीच्या राजकारणाचा इष्ट तोच परिणाम होऊन सर्व हिंदुस्थानांत औरंगजेबाविरुद्ध बंड उठलें व त्याचें राज्य खिळखिळें झालें. शिवाजीची राष्ट्रीय दृष्टीहि तत्कालीन युरोपाच्या पुढें होती. मॅझिनीनें जें एकोणिसाव्या शतकांत लिहिलें तें रामदासानें शिवकालांतच उच्चारलें होतें.

हिंदु-मुसलमानांचा प्रश्न सोडविण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे दोघांचीहि संकुचित दृष्टि, परदेशांशीं दळणवळण वाढवून, जगाच्या उदाहरणानें विशाल करण्याचा.

शिवाजीनें पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्रज यांपासून बऱ्याच कल्पना उचलिल्या. आरमार सजविणें, पोर्तुगीज इंजिनेरांच्या मदतीनें जंजिरे किल्ले बांधणें, तोफांची व दारू करण्याची युक्ति समजावून घेणें, नकाशांवरून हालचाली करण्यास शिकणें, परदेशच्या व्यापारांत स्वतः भाग घेणें, या सर्व गोष्टी त्यानें आपल्या वीस वर्षांच्या छोट्या अमदानींत केल्या. या सर्व कार्यांत मुसलमानांचें सहकार्य आपोआपच मिळणार होतें. कारण त्यांना मक्केच्या यात्रेस जाण्याची व परक्या इस्लामी राष्ट्रांशीं संबंध ठेवण्याची इच्छा होती. बाटल्यामुळें बहुतेक दर्यावर्दी हिंदु जाती मुसलमान बनलेल्या होत्या व त्यांना परदेशगमनाचें भय वाटत नव्हतें. अर्थात् स्वतःला उद्योग म्हणून ते या कामांत पडले तरी त्यामुळें त्यांचा पाश्चात्य संकटाविरुद्ध फळी उभी करण्यास उपयोग होणार होता. समान हिताचें कार्य काढल्याखेरीज दोन घटकांची एकी होत नाहीं, हें तत्त्व ओळखून शिवाजीनें हा मार्ग आरंभिला होता. शिवाजी या एकट्याच राजानें तारवांतून स्वारी, दीडशें वर्षांच्या मराठी राजवटींत केली, ही गोष्ट याबाबत विसरण्यासारखी नाहीं.

पतितपरावर्तन हा मार्गहि शिवाजीनें अवलंबिला होता. बजाजी निंबाळकर व नेताजी पालकर हे सुंता झालेले व मुसलमानांत दहापांच वर्षें राहिलेले मराठे त्यानें आईच्या संमतीनें परत हिंदु करविले. हा मार्ग पेशवाईत मागें पडला. समशेरबहाद्दराला कृष्णसिंग करूं म्हणणारा बाजीराव स्वतःच घराबाहेर पडला! शिवाजीच्या पद्धतीनें अनेक नाममात्र मुसलमान झालेल्या जातींचें पुनः हिंदूकरण होतें. हिंदुधर्मांत परत येणाऱ्या मुसलमानांना कोणताहि ऐहिक स्वार्थत्याग करावा लागणार नाहीं, हें अशा तऱ्हेनें प्रत्यक्ष उदाहरणानें पटविण्याचा मार्ग अवलंबिल्यामुळें, प्रत्यक्ष प्रचार न करतांहि अनेक मुसलमान आपोआप परत हिंदु होणारच होते.

इतकें सर्व करूनहि शिवाजीनें मुसलमानी धर्म वाढेल किंवा फुशारेल असें कांहींहि न करण्याची काळजी घेतलेली दिसते. स्वतः धार्मिक वृत्तीचा असल्यामुळें—म्हणजे केवळ राजकीय प्रचारार्थ हिंदु म्हणून मिरवीत नसल्यामुळें—शिवाजी पारलौकिक कल्याणार्थ मुसलमान गुरु करण्यास डरत नव्हता. आजच्या थिऑसफिस्टाला शोभण्यासारखी उदार वृत्ति धर्मविषयक बाबतींत तो बाळगीत असे. अर्थात् परक्यांच्या धर्मांचा छळ त्याच्या हातून

होणें शक्य नव्हतें. पण यापलीकडे जाऊन गांधीप्रमाणें एखाद्या खिलाफत प्रश्नाचा पुढाकार घेण्याचें कार्य अंगावर ओढवून घेऊन मुसलमानांच्या वेडाला फुंकर घालून वाढविण्याचा अदूरदर्शीपणा त्याच्यांत नव्हता.

सारांश, शिवाजीच्या पद्धतीप्रमाणें व योजनेप्रमाणें मागें सर्व चालतें तर अखिल हिंदुस्थान आपोआपच संघटित होणार होतें. मुसलमानांची संख्या घटणार होती, त्यांची राजकीय दंडेली संपुष्टांत येणार होती, याबद्दल संशय उरत नाहीं. अर्थात् कालांतरानें तो प्रश्न उरतच नव्हता.

शिवाजीच्या मागें संभाजीनें धार्मिक बाबतींत त्याचा बाणा चालविला. राजकीय बाबतींत राजारामकालच्या मराठ्यांनीं त्याचें कार्य मागें पडूं दिलें नाहीं. आणि ताराबाई व्यक्तिशः अधिकारकांक्षी व जहांबाज असली तरी, राजकीय दृष्ट्या तिचा मार्ग शिवाजीची योजना टिकवून धरण्याच्या दृष्टीनें शाहूपेक्षां जास्त उपयुक्त होता. शाहूनें स्वतःला राज्य मिळण्यासाठीं या योजनेच्या मुळावरच घाव घातला व मोगलांचें स्वामित्व पत्करिलें. या एका घोडचुकीनें मराठ्यांचा एवढा नैतिक अधःपात झाला कीं, त्यांच्यांत कायमची राजकीय फूट पडली. शिवाजीनें मारून काढिलेला व्यक्तिस्वार्थ बोकाळला, त्याला असंमत असणारी वंशपरंपरा अधिकाराची चटक मराठ्यांत वाढली, त्यानें आंखून दिलेलें अष्टप्रधानमंडळाचें राज्य मोडून पुनश्च मुसलमानी पद्धतीचें एकतंत्री राज्य निर्माण झालें. शिवाजीची राज्य-पद्धति, लोक सुशिक्षित नसल्यामुळें लोकशाही नव्हती, तरी ती एकतंत्रीहि खासच नव्हती. किंबहुना त्याचा हेतु ती अनेकांच्या हातांत राहावी असाच होता. शिवाजीचें प्रधानमंडळ म्हणजे एका पक्षाचें, एका म्होरक्याच्या नेतृत्वाखालीं चालणारें मंडळ नसून तें अनेक आपापल्या कामापुरत्या स्वतंत्र अशा लढाऊ माणसांचें प्रधानमंडळ होतें. म्हणजे राज्यरक्षण ही मुख्य बाब आहे, ही गोष्ट त्याच्या नजरेसमोर होती. या सर्व गोष्टी मीं इतरत्र चर्चिलेल्या आहेत. आमचें दुर्दैव एवढेंच कीं, आमच्यांतील अनेकांना आजहि पेशवाईची चूक कबूल करवत नाहीं व ते पेशव्यांनीं शिवाजीचाच मार्ग पुढें चालविला असें घोकीत असतात. आमचे इतिहासकारहि इतके अनैतिहासिक होतात कीं, ते आजच्या कालावर नजर ठेवून शाहूला महात्मा गांधींचा पूर्वावतार समजतात व त्यानें हिंदु-मुसलमानांच्या एकीचा सौम्य सामोपचारी मार्ग अवलंबिला म्हणून त्यास शाबासकी देतात.

पेशव्यांनीं शिवाजीचा मार्ग सोडून व मागें जाऊन, शहाजीचाच अनुभवानें निरुपयोगी ठरलेला, मुसलमानी बादशाही स्वतः चालवून दाखविण्याचा अशक्य हव्यास धरिला. त्यामुळें मुसलमानी बादशाही तर बुडालीच, पण मराठ्यांचें राज्यहि टिकलें नाहीं. उलट जिवंत व स्वतंत्र ठेवलेल्या मुसलमानांना हाताशीं धरून आपलें राज्य स्थापणें इंग्रजांना शक्य झालें. शाहूच्या मार्गानें हिंदुस्थान दुबळा होऊन त्यांत दुफळी झाली. आज तोच मार्ग गांधींनीं अवलंबिल्यामुळें हिंदुस्थानचीं छकलें झालीं, व यादवीहि आतां कायमचीच पाठीस लागणार आहे. या सर्व अनर्थाचें कारण एकच व तें म्हणजे अनैतिहासिक, आत्मानात्म अविवेकावर उभारलेली राजकीय विचारसरणी. शिवाजीचा ऐतिहासिक मार्ग स्वीकारण्याची बुद्धि हिंदुस्थानला होणार नसेल तर हिंदूंचें रक्षण काळच करणार असेल तर करो !

शिवशाहीचें अधिष्ठान काय होतें ?

महाराष्ट्राच्या राष्ट्रत्वाचें विवेचन इतरांच्या मतांवर आधारलेलें आहे. महाराष्ट्रांत इतिहाससंशोधनाचें प्रवर्तक कारण, इंग्रजी शिक्षणामुळें आलेला एकोणिसाव्या शतकांतील आक्रमक राष्ट्राभिमान हें असल्यामुळें संशोधनांत सांपडलेल्या ओळींचा अर्थ आपल्याला सोयीस्कर असा लावण्याचा प्रघात रूढ झाला.

बहुतेक इतिहाससंशोधक देशभक्त असून त्यांना राज्यघटनेच्या तंत्राचें ज्ञान बहुधा नव्हतें. रानड्यांना ज्ञान होतें, पण त्या वेळीं माहिती उपलब्ध झालेली नव्हती. दुसरी आपत्ति अशी कीं, हे सर्व विवेचक ब्राह्मण होते. स्वतःच्या देशभक्तीवरून ते आपल्या अठराव्या शतकांतील पूर्वजांचा देशाभिमान गृहीत धरीत होते. वस्तुतः शाहूच्या आगमनानंतर कोंकणांतील ब्राह्मण उदयास आले, त्यांवर महाराष्ट्रसंस्कृतीचा ठसा मुळांतच दुर्बल होता. देशस्थ ब्राह्मण हे देशावरील शेंकडों वर्षांचे वतनदार असून महाराष्ट्रीय संस्कृति त्यांचीच निर्मिति होती. त्यांना महाराष्ट्राचा किंबहुना दक्षिणापथाचा अभिमान वसाहतकाळापासून चालत आलेला होता. म्हणूनच श्रीपतराव प्रतिनिधि, नर्मदा ओलांडण्यापूर्वी शाहजीच्या वेळेपासून व विजापूरकरांच्या राज्यापासून मराठीच्या कक्षेंत आलेली तंजावरापर्यंतची दक्षिण प्रथम एकसंधी करा, असें शाहूच्या दरबारांत प्रतिपादन करीत होता. महाराष्ट्रीय देशस्थ ब्राह्मणांचे शरीरसंबंध तेलंगे किंवा कानडी ब्राह्मणांशींहि सुलभतेनें होतात. त्यामुळें त्यांना हा सर्व प्रदेश पुलिकेशीच्या त्रिमहाराष्ट्रांचा वारसाच वाटत होता. याउलट उपरी कोंकणांतील ब्राह्मण कोठेंहि जाण्यास तयार होते. स्थानिक देशस्थांच्या वतनदारीच्या अभिमानाशीं भांडणें पुरवत नसल्यामुळें स्वतंत्र प्रदेशच आपल्या ताब्यांत आणून आपली नवी वतनदारी स्थापण्याच्या ते विचारांत होते. छत्रपति शाहू मोगलांच्या दरबारांत वाढल्यामुळें मनानें दिल्लीशीं जोडलेला होता. याचाच परिणाम, महाराष्ट्राचें एकीकरण करण्याचा शिवाजीचा प्रयत्न मागें पडून गुजरात, माळवा, बुंदेलखंड व्यापण्याचा बाजीरावी मुत्सद्दीपणा पुढें सरसावला व याचेंच अखेर पर्यवसान महाराष्ट्राचा भेद करणारा मोगल निजाम कायम राहाण्यांत झालें. कोंकण्या ब्राह्मणांशीं स्थानिक देशस्थांचें जें वैमनस्य, त्यामुळेंच महाविदर्भांतील देशस्थ ब्राह्मण नेहमीं पेशव्यांच्या विरुद्ध व म्हणूनच निजामाच्या बाजूस

राहिले. हा सर्व प्रश्न विस्तारानें सांगितला पाहिजे व येथें तो करतां येणार नाहीं. पण जेव्हां आजचे देशभक्त ब्राह्मण सांगतात कीं, पेशवे हे शिवाजीच्याच पावलावर पाऊल ठेवून चालत होते, तेव्हां ते नकळत सत्याचा अपलाप घडवून आणीत असतात—हें इतिहासाभ्यासकांनीं लक्षांत ठेवलें पाहिजे. जाधव, घोरपडे, निंबाळकर, खंडागळे, चव्हाण, पांढरे प्रभृति मराठे सरदार निजामाच्या बाजूला गेले व दाभाडे, गायकवाड प्रभृति उरलेले सरदार निष्प्रभ होऊन, नांवानें नसलें तरी वस्तुतः सेनापतित्व ब्राह्मण पेशव्यांच्या स्वाधीन झालें तेव्हांच शिवाजीच्या शहाणपणानें रचलेल्या घटनात्मक अष्टप्रधान मंडळाचे बारा वाजले. शिवाजी स्वतः राज्यनिर्माता असल्यामुळें स्वयंभूच सर्वकार्यस्वतंत्र होता, तरी राष्ट्रसंवर्धनाच्या दृष्टीनें त्यानें अष्टप्रधानमंडळाची योजना आंखली. पेशवे निर्माते नसतांनाहि त्यांनीं ही शिवाजीची निर्मिति संपुष्टांत आणून, स्वतः सर्वकार्यस्वतंत्र होण्याचा घाट घातला! हीच मराठ्यांच्या इतिहासांतील खरी शोककथा होय. यामुळेंच रामदासांचा उपदेश व शिवाजीची करणी फुकट जाऊन महाराष्ट्र सदा विभागलेलाच राहिला. दिल्लीचा मोगल पातशहा ताब्यांत घेऊनहि दक्षिणेंतील मोगलाई नष्ट होऊं शकली नाहीं. निजाम—पेशव्यांचीं युद्धें हीं प्रामुख्यानें मराठ्यांमराठ्यांतील युद्धेंच होतीं.

उत्तरेंतील मराठ्यांच्या स्वाऱ्यांतूनहि असाच प्रकार पुष्कळदां दिसतो. रघूजी भोसल्यानें दक्षिणदिग्विजय करून अर्काट, त्रिचनापल्ली हीं जिंकिलीं व तेथें मुरारराव घोरपडे किल्लेदार नेमला. निजामानें चंद्रसेन जाधव व जानोजी निंबाळकर बरोबर घेऊन ही दोन वर्षांची स्वारी एका वर्षांत उखडून टाकून आपला सुभेदार तेथें नेमला! नंतर रघूजी बंगाल्यांत जाऊन त्यानें तो प्रदेश आहारीं आणला, तर तेथें नानासाहेब पेशवा पाऊण लाख फौजेसहित जातो व अलीवर्दीखानाचा पाठपुरावा करून रघूजीला पिटून लावतो! होळकर आणि शिंदे यांच्या आपसांतील चुरशीमुळें मराठ्यांचें उत्तरेंतील राजकारण सतत बिघडत राहिलें व त्याचा फायदा मुसलमान, राजपूत व बुंदेले यांनीं घेतला. येथें हें रामायण सांगण्याचा हेतु एवढाच कीं, आज मुंबई इलाख्यांतील महाराष्ट्र व मध्यप्रांतांतील महाराष्ट्र यांची जी दुही दिसते तिचा उगम कळावा. स्वतः शिवाजी पितृवंशाकडून व मातृवंशाकडून महाविदर्भीयच होता. जाधवांचें शिंदखेड आजच्या वऱ्हाडांत आहे व मालोजींचें वेरूळ औरंगाबाद जिल्ह्यांत आहे. त्याचा हेतु तो प्रदेश महाराष्ट्रांत सामील करण्याचा नसेल असें कोण म्हणेल? याउलट श्रीवर्धनच्या देशमुखीचा वारसा सांगणाऱ्या व तरीहि जंजिरा कधींहि न उखडून टाकणाऱ्या पेशव्यांना महाराष्ट्राचा अभिमान कितीसा असणार? प्रतिनिधीला किंवा आंग्र्यांना तो उखडून टाकण्याचें श्रेय मिळूं नये व सामर्थ्य राहूं नये एवढीच बाजीरावाची तरतूद! अशा रीतीनें हा प्रश्न उकलावयास लागलें तर आजचे देशभक्त इतिहासकार चिडतात व हें सत्य उजेडांत आणणारांसच होतें कीं नव्हतें करून टाकतात. शिवाजीला इच्छा असून तसें करण्यास त्याच्या आरंभींच्या काळीं शक्ति नव्हती व सवडहि नव्हती. पेशव्यांना इराण-तुराणच्या लोकमताचीच जास्त काळजी लागलेली दिसते, महाराष्ट्रांतील लोकमत त्यांना ऐकूं येत नव्हतें. तरीहि पेशवाईचे वारसदार आजचे इतिहासकार, शिवाजीनेंहि महाराष्ट्र-एकीकरण केलें नाहीं, मग पेशव्यांनाच दोष कां, असा टोमणा मारतांना आढळतात. त्यांच्या चलाखीमुळें मराठ्यांच्या शिवाजीस्थापित राज्याचें अधिष्ठान काय, त्याच्या राज्यपद्धतीचें लक्ष्य काय, यांबद्दल महाराष्ट्रांत भयंकर गैरसमज पसरलेला आहे व तो तसा

पसरवीत राहूनच आजच्या महाराष्ट्राचा प्रश्न सोडविण्याचा या देशभक्त पुढाऱ्यांचा बेत आहे, तो कसा सिद्धीस जाणार ?

शिवाजीचा हेतु मराठ्यांचें गोमटें करण्याचाच होता. त्यासाठीं सर्व मराठे एकत्र येऊन त्यांचें राष्ट्रीय दृढीकरण व्हावें असाच मार्ग त्यानें आंखला होता. आपल्या कार्याच्या विरुद्ध जाणारे मोरे, घोरपडे यांसारखे मराठेहि त्यानें कापून काढले. सावंत, जवारकर यांसारखे स्वतंत्र संस्थानें स्थापूं म्हणणारे आपल्या राज्यांत सामील केले. वतनदार, सरदेशमुख, सरदेसाई यांचा बळमोड करण्यासाठीं त्यांचीं वतनेंच अमानत करून सर्वांना एका राज्याखालील "विलीनीकरणास" मोकळें केलें. त्याचा मराठा शब्द आजच्या उच्च मराठ्यांपुरताच संकुचित नव्हता, हें त्यानें ब्राह्मण, मावळे, हेटकर, भंडारी, कोळी हेच काय, पण मुसलमान व बाटे खिस्तीहि आपल्या राज्यरचनेस सहाय्य घेतले, यावरून उघड होतें. त्याचा हेतु अखिल भारतव्यापी मोगलसाम्राज्यांतर्गत स्वराज्य मिळविण्याचा नव्हता; हें त्याच्या राज्याभिषेकावरून व नवीन शिवराई, होन नाणें पाडण्यावरून स्पष्ट होतें. पेशवाईंत महाराष्ट्रांतील नाणीं सर्व बादशाही शिक्क्यांचीं होतीं. राज्यांतील प्रजेवर राजसत्ते-व्यतिरिक्त इतरांचें तिळमात्रहि स्वामित्व शिवाजीस मंजूर नव्हतें, असें अमात्यांची राजनीति स्पष्ट सांगते. तेथें तो जहागिरी कसा देईल ? शिवाजी इंग्लंडांतील ट्यूडर राजांची पद्धति अमलांत आणून त्या द्वारें सतराव्या शतकांतच राष्ट्रीकरण घडवूं पाहत होता. ट्यूडरांप्रमाणेंच त्यांचे अष्टप्रधान व अंमलदार पगारी कामावर असेपर्यंतचे नोकर होते. वंशपरंपरा पदें व त्यांना स्वतंत्र जहागिरी तो देत नव्हता. एका प्रदेशांतहि तो एकच अधिकारी फार काळ ठेवीत नसे. शिवाजी बहुजनसमाजाच्या हितासाठींच राज्य हाकीत असे हें त्याच्या रयतेवर जलाल न करण्याच्या व तिच्या मालकीच्या भाजीच्या देठावरहि मन न ठेवण्याच्या त्याच्या हुकुमांवरून सिद्ध आहे. आयतखाऊ, वतनदार, इनामदार, मध्यस्थ, दांडगोबा, यांवर त्याची करडी नजर होती; प्रजेवर नव्हे. बहुजनसमाजाच्या मतांचा चौरस प्रातिनिधिक असा राजा शिवाजीहून अन्य क्वचितच आढळेल.

शिवाजी हिंदुधर्मरक्षक होता, पण साम्राज्यवादी नव्हता. मुसलमानी राज्यांच्या संघटित शक्तींना तोंड देऊन स्वतःचें राज्य स्थापणें त्यास इष्ट असल्यामुळें त्यानें जेथें साधेल तेथें हात मारून आपण आपल्या कार्यास बळकट होण्याची खबरदारी घेतली. त्यानें सुरतेवर हल्ले केले ते महाराष्ट्राचें साम्राज्य गुजरात्यांवर व्हावें म्हणून नव्हे, तर मोगल बादशहाचें सामर्थ्य पोखरलें जावें म्हणून केले. बाजीरावाप्रमाणें मुळांवर घाव घालून मुसलमानी राज्यें एकाएकीं मोडतील अशी त्याची समजूत नसल्यामुळें त्यानें राजधान्यांपासून दूर असणाऱ्या प्रदेशांवर हात मारण्याचा क्रम ठेविला. आपलें महाराष्ट्रांतील छोटें राज्य किती धोक्यांत आहे हें अनुभवानें ओळखून प्रसंगीं जिवंत राहण्यास उपयोगी पडावें म्हणून त्यानें जिंजीचें राज्य जिंकून तेथें आपल्या राज्याच्या रक्षणाची पिछाडी निर्माण करून ठेविली. यांतहि त्याचा हेतु इतर प्रांतांतील संपत्ति लुटून केवळ महाराष्ट्राची भर करावी असा नसून हिंदूंचें असें एक स्वतंत्र राष्ट्र मुसलमानांच्या नाकावर टिचून निर्माण करण्याचा होता. ही गोष्ट ज्यांना कळत नाहीं ते साम्यवादी शिवाजीच्या संस्कृत व हिंदी कवींच्या आश्रयदात्याचें हिंदुत्वप्रसारक कार्य समजूं शकणार नाहींत हें उघड आहे. शिवाजीचा मराठीला आश्रय नव्हता म्हणजे त्याची तुकाराम, रामदास, रघुनाथ पंडित प्रभृति कवींना

मदत नव्हती असें कोणी समजत असेल तर तें भ्रममूलक आहे. शिवाजीची भाषाशुद्धि सफळ झाली नाहीं हें म्हणणेंहि अज्ञानमूलक आहे. पेशवाईत राज्यकर्त्यांनीं दिल्लीवर नजर ठेवल्यामुळें फारसी भाषा राजकारणांत जिवंत राहिली एवढेंच. पण खुद्द महाराष्ट्रांत पेशव्यांना पंतप्रधानच म्हणत असत. हें मोडी पत्रव्यवहार वाचल्यावर कळेल. शिवाजीचा हेतु तडीस जाता तर मराठी अखिल हिंदुस्थानची राजभाषा झाली असती. दक्षिणेंत तर ती झालीच होती. पेशवा हा शब्द डफच्या इतिहासामुळें जास्त प्रचलित झाला. तत्पूर्वी मराठी राज्य, शिवशाही हेंच नांव जास्त रूढ होतें. शिवाजीचा प्रयत्न मुसलमानी राज्यें नाहींशीं करून हिंदु राज्यें वाढविण्याचा होता. पेशव्यांचा हेतु अखिल भारतवर्षमान्य अशी मोगलबादशाही कायम ठेवून ती स्वतः चालवून दाखविण्याचा होता. या मूलभूत भेदांमुळें अठराव्या शतकांत महाराष्ट्राचा प्रश्न संपूर्ण सोडविला जावयाचा राहून नंतरची अनवस्था निर्माण झाली.

THE GEOGRAPHIC FACTOR IN THE HISTORY OF MAHĀRĀṢṬRA

"The soil, that terrestrial substratum—always the same and always situated at the same point in space—serves as a fixed foundation for the moods and changing aspirations of men, and governs the destinies of peoples with a blind brutality. The whole life of the State has its roots in the soil" so wrote Friedrich Ratzel. This determinist view of history has been criticized as only partially true. Geography does not deny free will to man but at the same time it will not allow man to have all things his own way. It spreads difficulties in his path in one direction while it makes things easier for him in other directions. National life is moulded to a much greater extent by the geographical factor than the life of an individual. It is true that there are times in history when masses of men under the leadership of some great man whose (free) will they obey, ride victoriously over geographic facts. The advance of science has all along tended to reduce the importance of the factor. But there remain many facts of history which can be explained mainly by the geographical factor. I propose to illustrate this with reference to the history of Mahārāṣṭra.

Mahārāṣṭra is the continuous stretch of country in which Marathi with its many dialects is spoken. The present boundaries of Mahārāṣṭra are—to the west from Ankola to Daman the Arabian sea; to the north-west a line connecting Daman to Kukarmunda. The northern boundary goes from west to east in a line along the Sātpudā between the valleys of the Narmada and Tapti. The eastern boundary is made up by the Vainganga river upto its junction with the Painganga river. At this point the boundary line goes westward to a point near Pusad in Berar. From Pusad the line goes due south to Bidar in the Nizam's state. From Bidar westwards to Akalkot, then again due south to

Jamakhindi and thence with a slight bend to Ankola where it meets the Arabian Sea.

This country is stretched between the latitudes 15 to the south upto 22 to the north, its narrowest part lying at the south and reaching its greatest breadth in latitude 22. The area of the land enclosed within these boundaries is nearly one hundred thousand square miles i. e. one-fifteenth part of India.

The land of Mahārāṣṭra is geologically of one type called the upper cretaceous, otherwise known as the Deccan trap. Only a small portion at the southern extremity round about Goa and in the northeast corner east of Nagpur, the rock is of the hard Archaean type. The soil of Mahārāṣṭra is of the water-holding type. The next geographic feature to be noted is that four-fifths of Mahārāṣṭra is a plateau fifteen hundred feet above the sea-level on an average. The whole of Mahārāṣṭra lies within the tropics, but this feature considerably mitigates the effects of torrid heat associated with the tropics. Konkan is the only portion of Mahārāṣṭra which can be called a lowland. It does not get the advantage of high level but there the heat is counteracted by sea breezes so that it has a more equable climate compared to the rest of Mahārāṣṭra.

Another feature to be noted is the distribution of rainfall. Mahārāṣṭra gets the advantage of both the Indian monsoons, the south-west and the north-east, but not in the same measure in all its parts. While the western part is more drenched by the south-west monsoon, the eastern portion gets the benefit of the north-east monsoon. Konkan and the hilly area of the Western Ghats adjoining it fall within the heavy rainfall zone in India receiving more than seventy-five inches of rain a year. This forms one-fifth of the area of Mahārāṣṭra. The central portion constituting three-fifths of Mahārāṣṭra receives less than thirty inches while the eastern-most part viz., Nagpur and Bhandara, receives more than forty inches. The heavy rainfall makes the regions of the east and the west rice-cultivating areas while the middle table-land remains in the main a millet-producing tract. The rice-producing tracts being rainy and low-lying possess a humid and enervating climate while the middle plateau is a region of dry, salubrious climate. The same factors are responsible for different kinds of vegetation in these two areas. While the Konkan and the Central Provinces are more wooded the central region is a region of grass lands and low woods.

The fourth notable feature of Mahārāṣṭra is its hills. There is no portion of Mahārāṣṭra which is without the view of some notable hill. This feature marks out Mahārāṣṭra from Gujarāt, Bengal and the Gangetic plains. Besides the continuous mountain region of the

Scanned by CamScanner

Western Ghats, which forms a sort of back-bone from north to south, there are ribs in the form of many spurs lying west to east. These spurs give rise to so many river valleys secluded from each other. While the rivers are comparatively small and insignificant, the seclusion of the various parts is very real. The Konkan has got at least three different regions—the sandy and comparatively flat and fertile northern part comprising the Thana and the Kolaba districts; the middle portion comprising the rocky part of Ratnagiri district; the third region being the southern portion of Ratnagiri, Goa and Karwar. Up the Ghats, the Tapti valley, the Girna and the Purna valleys, the Godavari valley, the Pravara valley, the Bheema valley, the Nira and the Kistna and the Vārṇā valleys are to some extent well defined regions each having an individuality of its own. The north-eastern parts comprising Berar, Nagpur and the Nizam's Dominions present yet another aspect different from that of the Konkan and the Desh tracts. These great and small regions have acted as so many different minds of Mahārāṣṭra throughout its history and have always shown centrifugal, fissiparous and separatist tendencies.

These geographic regions began their historical lives independently in many cases. They had different names also. The northern Konkan was known as *Aparānta,* the Berar and C. P. region known as *Vidarbha,* the Paithana region was known as *Aśmaka,* the Nasik district was known as *Seuṇa deśa,* the Tapti Valley was known as *Khān deśa,* the northern Satara district was known as *Vāya deśa,* the southern Satara as *Karahāṭaka* and the eastern Satara as *Māṇa deśa,* Goa was known as *Gomantaka* and so on. Many of these regions were at some point in their history politically independent and known as so many different kingdoms. The various people of their country took pride in their different names and thought that these names were connected with some exclusive virtues of their own. Among the factors that differentiated one region from another were race, climate and food. The Konkan region possessed a humid and enervating but mild climate, produced and lived on less substantial foodstuffs like rice and was mainly peopled (except for the higher castes) by less cultured and low statured people, So naturally it was sharply differentiated from the other parts and was treated as a separate entity. The Khān deśa, Berar and C. P. areas being a fertile region, the people produced and ate more substantial foodstuffs like wheat, gram and millets, were the vanguard of Aryan colonization and became the Vidarbha of ancient fame. The mediæval Maratha culture began, was fostered and flourished in the region surrounding Seuṇa deśa which is a high plateau well protected by high hills all round, equally fertile as Berar and in addition possessing a dry, salubrious

Scanned by CamScanner

climate. It was here that Maratha intellect reached its high-water mark with Bhāskarācārya as the great authority in Hindu astronomy and Jñyāneśvara as the finest flower of Marathi literature. The first purely Maratha empire under Singhaṇa Yādava also spread from this centre and so it is naturally looked upon as the cradle of the modern Maratha nation. The southern region of Mahārāṣṭra comprising the valleys of the Kistna and its tributaries was known as Karahāṭaka and possesses a distinct personality of its own, allied to the Kanarese type in some respects. The southern Konkan and Goa region is akin to the same type with well marked southern traits and for some time it formed part of the Vijayanagara Empire. Both these regions had principalities of their own under the Śilāhāras and Kadambas during mediæval times.

The Konkan sea-board of four hundred miles being a low-land of the Gujarāt type with no high mountain to separate it from that region was naturally first colonized from the northern direction. The colonization must have been facilitated by maritime communication also. The Somavaṃśi Pāṭhāre Prabbu Kṣatriyas and the Sāmavedi Brahmins round about Sopārā and Bassein afterwards converted by the Portuguese to Christianity seem to have descended into the northem Konkan from Gujarāt. The Chitpāvana and Sārasvata Brahmins of southern Konkan also most probably came down the same way. The northern Konkan seems to have been a separate kingdom from ancient times as its people were referred to as Aparāntas in the inscriptions of Aśoka while the Deccan people were called Peténikas ond Rāsṭikas. Their capital was Śurpāraka, the modern Sopāra, which was a commercial mart of great repute. Kalyan, Thana and Cheul were also marts of international commerce. During the mediæval times the northern Śilāhāras ruled over this region which was later on under the rule of the Muslim sultans of Gujarāt. At present with the rise of Bombay and the advent of the Parsis and the Gujaratis into it, the original northern influence is again on the increase in this region. The southern Konkan colonized by the Chitpāvans and the Sárasvatas from the seaward side and the Karhādas and Maharattas from the eastern side has grown into a distinctive unit. In the whole of the Konkan rice forms the staple food with fish as a supplement amongst all but a few vegetarian castes. The effects of this diet are seen in the distinctive character of the Konkan people. They are thinly built but more intelligent and agile people with a wider outlook coming into contact as they do with foreign nationalities from the seaward side. In ancient and mediæval times India was in the forefront of the civilised world and so its attention was centred in itself. The sea-facing portion of India was consequently treated as the back-yard of the house and attention was

more given to land problems. Under these conditions, it was not possible for the sea-coast peole to impress their personality on the Deccan plateau people. On the other hand, with the rise of bigger land-powers, the plateau people with the advantages of better food and health-giving climate descended down the Ghats and added those parts to their kingdoms. Only during the last two centuries with the rise of the sea power in world politics and the migration to the ghats of the Peshwas and the Konkan people, the sea-coast people have exercised tremendous iufluence in shaping the ideals and directing the policies of the Marāthās.

But Konkan forms less than a sixth part of Greater Mahārāṣtra and received the impress of Maratha nationality at a comparatively later time. The original centres from which the Maratha nationality received its impress lie mostly near its eastern borders. The colonization of Mahārāṣṭra was accomplished by people who came from its north-eastern and eastern sides. It means they came through the Trikalingas up the Mahānadi, Godavari and probably also the Kistna valleys. The Āndhra-Bhṛtya kings of Puranik dynasties were the first to rule over the Deccan plateau as suzerains. Coming from the rice-producing and rice-eating deltaic tracts on the eastern shores, they seem to have introduced rice-culture into the Vaingangā valley forming the north-eastern border of Greater Mahārāṣṭra. They themselves were probably rice-eating people akin to the Konkan type. When Mahārāṣṭra was Daṇḍakāraṇya and hence thinly populated, the Śātavāhana kings could rule it from their east-coast capitals. But with the growth in population and prosperity they created a new capital at Paiṭhaṇa in the upper Godavari area. During the early mediæval period the capital of the three Mahāraṣṭrakas was Vātāpi or the modern Badāmi situated at present in the Kanarese speaking area. The next successive capitals were situated in the central plain of the Deccan. Kalyani under the Cālukyās, Mānyakheṭā under the Ráṣṭrakūṭas and later on Gulbarga and Biḍar were all situated within a radius of fifty miles. Their sites were selected so as to be central in the then populated tracts of the Deccan almost equi-disatnt from the east and the west coasts. Their situation in those areas explains many geographic facts. Colonization first takes place in open plains as opposed to wooded and mountainous regions. As these capitals flourished there the land containing them must have been fertile with good provision of water. It means the region had ample subterranean water and received good rains. That seems to have changed with the times. The rains have become more uneven and capricious and the underground water seems to have dried up on account of disafforestation. The centre of the populated areas has also shifted westwards. The change occurred gradually and became

Scanned by CamScanner

more marked since the time of the recorded Durgā-devi famine at the beginning of the fifteenth century. Many a Deshastha Brahmin family then shifted westwards and colonized the more wooded, more mountainous, less fertile but more rainy lands adjoining the Sahyādri range, a fact known from their family papers. The name Māvals (i. e. sun-down) given to these tracts shows that the name was bestowed by eastern people and thus decides the direction of colonization. With this shifting of populations, the Satara and the Poona districts received more cultured and progressive inhabitants within their limits and brought them to the forefront. The modern history of Mahārāṣtra has received the impress of the people of these very regions.

But the burden of welding the whole land into one nationality fell upon the shoulders of the more northern tract situated in the upper reaches of the Godavari valley with its tributaries. The work was accomplished under the aegis of the Yādava dynasty of Devagiri, the modern Doulatābād, during the 13th century. Singhaṇa Yādava whose conquests were not confined to Mahārāṣtra but extended far and wide in Gujarāt, Malva, Central Provinces, Karnāṭaka and Telingaṇa, was the towering figure in this achievement. All the small, independent, inter-warring principalities of the Greater Mahārāṣṭra were laid low and the fissiparous tendencies due to geographic factors narrated above were successfully scotched for the time being. To what an extent Singhaṇa had succeeded in centralizing the Government and creating a nerve centre for the Marāthā nation in his capital, Devagiri, can be judged by the fact that even after the edifice of his empire had toppled down with the advent of the Muslims, the conqueror Muhammad Tughlaq still kept the capital at the same place, nay, he thought of shifting his capital in northern India, from Delhi to Doulatābād so as to be nearer the centre of his extended dominions from the Himalayas to the Cape Camorin. Three centuries later, when the Mughals became dominant in India, they also established their capital in the adjoining city of Aurangābād, which became the city par excellence of the Deccan during the seventeenth and the eighteenth centuries. Such was the awe inspired by and the halo surrounding, the name Daulatābād that when Sadāsivrao Bhau, after the battle of Udgir in 1760, got possession of Doulatabad, the impregnable fort overhanging the city, thus obliging the Nizam, the Mughal Subhedar of the Deccan, to shift his capital to the more southern and then less significant capital of Bhāgānagar or Hyderabad, the news was taken by the whole of India as signifying the death-knell of the Mughal empire in these regions and proclaiming the Marathas as the coming suzerain power.

That was very late in the day. But why the tide of Muslim conquest could not be stemmed in the early days must be explained by the

geographic factor. Though the Muslims were in possession of Northern India for a century and were knocking at the doors of the Deccan, the south remained unprepared. When Singhaṇa was conquering Malwa and Gujarat, Sultans of Delhi were also preparing to pounce upon the same prize. Singhaṇa's successors went on conquering the south still further, but they could not render themselves secure against the Muslim invasion. The reason seems to be that the northern part of Mahārāṣṭra which was advanced at the beginning of history seems to have deteriorated and lost its original vigour. The cause for this can be found in its geographical situation. When the Aryans came from the north and originally colonized those parts they had the physical vigour and intellectual culture of their forefathers in their blood. But when they settled down, their contact with the north was cut off by the intervening mountainous regions. After the first exuberance of intellectual achievement based on previous culture, the standard of their knowledge was not kept up to its previous level. The torrid heat of the Khandesh, Berar and the C. P. plain undermined their physical stamina also and made the people more sluggish and less ambitious. The low-lying Tāpti and the Waingangā valleys and the hot plateau in between have got a temperature higher by ten degrees during the summer months. This means that for a quarter of a year, the people must suspend their usual activities and work indoors. Physical stamina gradually deteriorates in this interval of enforced inactivity and some time is afterwards lost in regaining the former vigour. Working through centuries, slowly but surely this handicap has told upon the people of these regions and it seems this very fact was responsible for their not being able to stem the tide of the Muslim invasion when it came. Even in the eighteenth century the court of the Nagpur Bhonslas showed less vigour and lesser intelligence in shaping the destinies of the Maratha people and did not give a good account of themselves as a vital part of the Maratha confederacy.

The modern history of Mahārāṣṭra is connected with the House of Shivaji. If we trace the rise of that family in geographic context we will be better able to illustrate our theme. Maloji Bhonsla, the grand-father of Shivaji, began his career in the plains of Ahmednagar and succeeded in becoming a grandee of the Nizamshahi kingdom. His son Shahaji rose higher still and ultimately became the chief defender of that kingdom against the Mughals. In his struggles against that power, he found defence impossible in the open plains befor the onslaught of the Mughal Cavalry. So he transferred the capital to fort Pemagiri, north of Junnar, an extremely inaccessible place. When he could not defend it either, he descended down the ghats and retired to fort Mahuli near Kalyan. But when the Sultan of Bijapur made

common cause with the Mughals in partitioning the Ahmednagar kingdom, he accepted service under Bijapur to find a new career of semi-independent type in distant Mysore. There he utilized his previous experience in the Maratha Country in its geographic context. While he made the fort of Bangalore his court he built up his defence by opening up a line of communication below the eastern ghats behind. There a chain of forts was connected with a fortified port, so as to keep an opening for escape by sea if overwhelmed on land. By this line of defence he could secure the then latest arms of war from the European naval powers, English, Dutch, French and Portuguese in peace time and a secure resort in times of trouble.

The cause of Shahaji's comparative success then is to be found in his understanding of the geographic factor in military tactics. The experienene he gained and the lesson he learnt in Mahārāṭsra he used with consummate skill in the Karnatak. There also his power was based on a line of forts and his communications with the eastern seas where the French and the English and the Dutch had already established their factories. When Shahaji descended down the eastern ghats to the Madras and Tanjore plains from Bangalore, he untilized his experience in the Konkan. This valuable experience and strategy he left to his son as an inheritance. When his time came, Shivaji copied the same policy and thus created a marvellous second line of defence for his nascent kingdom for use in an emergency and difficult times. Nay, he went a step further in shaking off his complete dependence on alien navies and created a navy of his own for self-defence and aggressive movements. He had thoroughly understood that a power that would try to dominate the Deccan could not do without a strong navy of its own. In order to train his followers and create enthusiasm amongst them in this new plan of campaign, he once led a naval expedition in person to Basrur near Kundapur in the South Kanara district of the Madras Presidency, though he was not a sea-coast man himself. Shivaji's foresight in laying the permanent foundations of military strategy of the Maratha empire ultimately saved his kingdom for posterity notwithstanding the well-nigh irresistible onslaught of the whole might of the Grand Mughal for quarter of a century.

Because Shivaji had conquered and annexed to his kingdom a portion of the Carnatic and Mysore plateau as well as the plains below around Jinji and Tanjore, Rajaram could retire to those regions and defend the Maratha kingdom from there for seven years. When communications by land were cut off he could keep in touch with his accredited lieutenants in Mahārāṣṭra by sea. When Rāmchandrapant Amātya sent Rajaram's wives to Jinji he first sent them down the

Western coast from Rajapur to the port of Honavar in Kanara. Thence they went up the Ghats to Mysore plateau out of the reach of Aurangzib's troops and then descended down to Jinji. Shivaji had created an independent line of communication between the two parts of his kingdom. From his capital, fort Raigad in Konkan, he could start and lead his army to Phonda, west of Goa, traversing all along through the Konkan. Thence he would shift eastwards, get up the ghats via Supa, go straight to Koppal on the Tungabhadrā, which was in his possession. Taking thence a south-easterly route he would reach Bangalore and then descend down to Jinji and so to Tanjore. This permanent foundation of Maratha defence was not kept up under the Peshwas and the result proved disastrous in the end. Shāhu in trying to help his Tanjore cousins had once reopened this strategic line of communication when he sent an expedition under Raghuji Bhonsle in 1739. He took the famous fort of Trichinopoly, made Chandā Sahib a prisoner, and appointed Murār Rao Ghorpaḍe to manage the new conquests. Later on however, in their rivalry with Raghuji Bhonsle, the Peshwas refused to support Murār Rao Ghorpaḍe as being not their protegé and thus neglected and lost this indispensable line of communication. Had it not been for this, Haider Ali would not have found a chance in Mysore.

Under the Peshwas this far-sighted strategic principle of Maratha defence laid down by Shivaji was neglected. When Shivaji, for example, found his position impossible at Poona he would retreat to Rājgad. Ousted even from those parts he could repair to Rāygad in the Konkan. When that capital was also lost, Rajaram could transfer his capital to the far off Jinji and there safely begin his work anew, returning to Satara with the advent of better times. The Peshwas had no such plan of defence. They could not retire to Konkan because they had destroyed the Maratha navy under the Angrias. Bajirao II when he fled before Yeshwantrao Holkar to Mahād in the Konkan, had no alternative but to throw himself into the arms of the English. The Nizam devastated Poona and the Peshwas had merely to look on with open eyes ! With the growth of the empire it did not occur to them that they must shift their capital to a more central and strategic place whence they could better supervise and put a check on the fissiparous proclivities of their Sardars in the North and bring pressure on the Muslim powers. Aurangabad or Ujjain would have better served such a purpose than Poona.

The Peshwas prided themselves as the Deshmukhs of Shriwardhan, a sea coast town in possession of the Sidee of Janjira. But they could never free this native place of theirs from Sidee's clutches nor would they show any sea-mindedness. When Nānā Saheb Peshwa with the help of the English, destroyed the power of the Angrias he indirectly

laid the foundation of the British empire in India. Once for all freed from the fear of defending Bombay against the Angrias, Clive and Watson could take their navy to the Madras coast to attack Pondicherry. When Siraj-ud-daulah had driven the English from Calcutta, Clive could proceed to their help from Madras and thus find his way to Plassey. The western seaboard of Mahārāṣṭra which should have been a bulwark of security, proved ultimately to be an exposed flank. For the defence of the Maratha empire a strong navy supported with funds from the central treasury ought to have been built up but the Peshwa would not devote even the meagre revenues of barren Konkan for the upkeep of the Maratha navy. The expenditure on a navy was not as unproductive as the Peshwa seems to have thought. In one sense it is purely an item of defence but with proper management it could also be made a source of income if diverted into mercantile channels as the British have done. The Peshwa had not the imagination or foresight to realize this.

Thus the Marathas of the eighteenth century had ceased to be either a naval or a land power with the mountains or seaforts as their base. They had become a steppe nomad type of conquerers, wandering incessantly in search of wealth wherever it could be found. Their only arm of war was the fleet-footed, light cavalry which cost very little and could be here, there and everywhere. With its help, the eighteenth century Marathas were also here, there and everywhere in India. But ultimately they found themselves to be nowhere, not even in their own country!

Shivaji had begun to form the Marathas into cavalrymen in order to meet the Mughals on equal terms in the plains and to carry out distant swift movements for aggression and conquest. His new cavalry won its spurs in a pitched battle with the Mughals under Ikhalaskhan near Salher fort in Bāglāṇ. He successfully carried out his Karnatak campaign with its help. After the conquest of Mahārāṣṭra, Bijapur and Golkonda in Sambhaji's reign had been accomplished by Aurangzib, vast hordes of horsemen dismissed from their former services in the three Kingdoms were awaiting employment, but only a small part was employed by Aurangzib himself, because he did not need many horsemen, his conquest being over. So they flocked under the Maratha banner and took service under the Rajaram's lieutenants like Santaji Ghorpadé and Dhanaji Jādhav, who acting on their own initiative without orders from above, depending for their very livelihood on whatever they could gather, equipping themselves with arms they could lay their hands upon, soon made themselves past masters in movements of cavalry over long distances. There being no check from any central authority as in the days of Shivaji they had

every incentive to conquer new lands which they knew would form their own Jahgirs. They did yeoman's service to the Maratha cause and repulsed Aurangzib's inroads for a quarter of a century with unrivalled valour. And with the death of Aurangzib, Mughal power in these parts collapsed, never to rise again.

This superb record of Maratha valour in the seventeenth century was maintained, nay, even improved upon year after year in the eighteenth century until it received a setback at the battle of Panipat in 1761. Under Bājirao the second Peshwa, this light Maratha cavalry freed from struggle at home set forth for new conquests in the north. Rānoji Scindia and his sons, Malhār Rao Holkar, Raghoji and Jānoji Bhonsle, Pilaji and Damāji Gaikwad, Pilaji and Satwoji Jadhav, and the Pawars of Dhar and Dewas have made their names memorable in the annals of Maratha History. But there was little of the discipline and moral fibre of Shivaji's times to be found amongst them. Though they were not mercenaries, they were more or less self-seekers. Cavalry being the main arm of Maratha military power in the eighteenth century, its limits were naturally fixed by the area suitable for its movement. The part of India permanently conquered by the maratha confederates was mainly confined to the peninsular plateau-region. Comparatively it is a barren type of land. The thickly populated deltaic and alluvial lands of India were mostly left untouched by the Maratha cavalry. The Malbar coast, districts to the south and east of Mysore with the exception of the small principality of Tanjore, the Northern Sarkars districts of heavy rainfall and the Kistna and Godāvari deltas never came into their possession. The same was the case with the major part of Bengal east of the Hoogly, Bihar beyond the Ganges and Oudh. The Punjab was overrun by them for two years. Only the Doab between the Jumna and the Ganges and the adjoining tracts were in the possession of the Marathas for some time. So also were the rich lands of Gujarat. But as the above-mentioned richer parts of India left unconquered by them, where revenue collection was easier and rebellions rare, were left in the the possession of enemies of the Marathas, these became points of vantage from which armies cuold be equipped and fed. The British took full advantage of this important fact and laid the foundations of their empire in these very parts out of the reach of the far-famed Maratha cavalry.

The permanent Maratha conquests well illustrate the geographic characteristics of their own land. They would avoid rainy lands and marshy areas. They would not dare the passage of rivers. They had but casually, if at all, crossed the Ganges. Their enemies were safe behind that mighty barrier of hoary and holy antiquity. They never crossed high mountains. In the north, the Himalayas they only touched,

Scanned by CamScanner

in the south the Nilgiris they never approached. They occupied the central table-land in the main. This area is fifteen hundred feet above sea level on an average receiving less than forty inches of rain annually. It seems they did not like the humid climate of sea sides. And if they settled in those parts they soon deteriorated, as the history of Tanjore under Maratha rule illustrates. That is also the reason why the Peshwas were not very successful in the Konkan campaigns against the Sidee and the Portuguese. They had also it seems a dread of forests. Open grass-lands bordering on deserts they preferred. Otherwise we cannot explain why they wasted precious energy in Mārwār and Bundelkhand and never tried the conquest of Malabar and southern India. They liked the dry salubrious climate of the tableland with scrubland and hilly regions in their midst similar to the terrain of Mahārāṣṭra. Their character also did not undergo a change. They remained the same free-minded, exclusive, sceptical and clannish people in their new homes. The average Maratha dislikes a crowd. He has not the psychology of a man of the thickly populated plains and riverland.

The Peshwas and the Konkan people who flocked to Satāra and Poona and took upon themselves the burden of leadership in Mahārāṣṭra had no traditions, no ideals and no principles to guide them or obstruct them. Hence sprang their dynamic power. They exploited the situation they found. In modern parlance they were opportunnists. They found that any number of horsemen and campfollowers could be engaged for adequate return. They started the system of engaging and employing such men. It was copied in due course by others also. The original idea of making a good horseman out of a good but rustic yeoman was Shivaji's. That grew with the exigencies of the times under Rajaram and Tārābāi. When the Peshwas came to power, they rode over the flood-tide which had already set in and were carried over to a certain limit. But there being no pre-conceived plan, no knowledge of what is necessary for establishing in permanent rule in a new region, no wider outlook, the edifice of their destiny tumbled down with the change of circumstances. They had not provided against the new circumstances. Otherwise how can one explain their neglect of a naval organization or military training on the European model ? They were not a land-locked power like the central Asian kingdoms of Afghanistan or Tibet. There was sea-board at their command but they neglected it. They did not secure any information as to the lands of the Europeans, their geographic situation and their weak points, a negligence almost criminal for the administrators of an empire. Empire-running or guarding the independence of a nation is not a pure swadeshi, home-made business to be carried on by non-co-operation with outside nations or in ignorance of

Scanned by CamScanner

their geographic as well as political problems. The Peshwas probably thought that a very rough knowledge of India gathered by the wayside as they proceeded in their conquests was sufficient for the purpose. History has belied their optimism.

List of Books and Articles Consulted.

1. *The Geographic Factor*, by Whitbeck & Thomas.
2. *A Geographical Introduction to History*, L. Febvre.
3. *The Oxford Survey of the British Empire*, Vol. II.
4. *India*, by T. H. Holdich.
5. *The Cambridge History of India*, Vols. I & III.
6. *The Bombay Gazetteers*.
7. *History of the Dekkan*, by R. G. Bhandarkar.
8. *History of the Mahrattas*, by Grant Duff.
9. *History of the Mahrattas*, by G. S. Sardesai (Marathi).
10. *The Vijayanagara Commemoration Volume*, 1936.
11. *The Oxford History of India*, by Vincent Smith.
12. *Prācîna Mahārāṣṭra*, by Dr. S. V. Ketkar (Marathi).
13. *Rādhā Mādhava Vilāsa Campu*, Introduction (Marathi).
14. *Mahikāvatīcī Bakhara*, Introduction (Marathi).
15. *Mahārāṣṭrācā Vasāhatakāla*, by V. K. Rājwāde (Marathi).
16. *Indian Antiquary*, Vol. VIII "The Aihole Inscription".
17. *Geography of Rama's Exile*, by Pargiter, *J. R. A. S.* 1894.
18. Bhārata-Itihāsa-Samśodhaka-Mandala-Annuals, Journals and other publications.
19. Unpublished family historical papers at the B. I. S. M. Poona.
20. Atlas Sheets, Maps.

IS THE ĀJNĀ-PATRA OF RAMCHANDRAPANT AMĀTYA SPURIOUS?

All argument in history depends upon the authenticity of the documents brought forth in writing it. Where an autograph is not forth-coming, a document can be tested by the subject-matter, the language, the mode of expression, the tone and even the ring of words and sentences occurring in the extant text of the document, in addition to the references (if any) to the document found elsewhere. For such a testing, the tester must be fully conversant with the language of the document and other details connected with it. Sir Jadunath SARKAR[1], the wellknown author of *Shivaji and His Times* is supposed, from the nature of the role he has assumed, to be a competent man to do such testing. He has pronounced a first-class Marathi document, viz. the Ājñāpatra of Ramchandra Amātya, as "not a genuine document by a contemporary of Shivaji," throwing "no real light". We intend to re-examine the document and see whether that learned historian's verdict is substantiated by its internal evidence in the light of further research on the same topic.

To judge from the few words of this weighty pronouncement, Sir Jadunath does not seem to doubt the authorship of the document as some literary critics have done. If this, our interpretation, is correct, Sir Jadunath's criticism of the document reduces itself to two things only. First that its author is not a contemporary of Shivaji and as such[2] the ideals, principles and rules for guidance propounded in this 'book of good counsels' together with the historical interpretation of the careers of the first three Maratha sovereigns prefixed to it, cannot be taken as the work of a man knowing these things first-hand and therefore, the book can throw no real light on the politics of the nascent Maratha State.

Scanned by CamScanner

Was not Ramchandra Amātya a contemporary of Shivaji ? Nilo Sondeva, the father of Ramchandra was serving Shivaji from 1657 and was next in importance to the prime minister Moro Trimbak. It means that he had joined Shivaji just after Afzalkhan's death when Shivaji had begun his career of expansion in right earnest. His younger son Ramchandra was appointed the Sabnis to fort Sindhudurga (then newly built) near Mālwan on the western seaboard in 1668,[3] because Nilo Sondeva had served Shivaji to his great satisfaction in his maritime invasion of Basrur (Bareclore) in South Canara in 1665.[4] In that, personally his only naval expedition, Shivaji had started from Mālvan,[5] which henceforth became his chief naval station. So Ramchandrapant must be taken to be in his late teens in 1668. Already as a boy he must have made himself conversant with all office routine working as a candidate in his father's department which included finance, audit-accounts and revenue administration of Shivaji's tiny principality of early years. At Mālvan he picked up all information that was then available as to the navy and mercantile marine, including the political propensities of the western nations visiting that coast, viz : the English, French, Dutch, Portuguese. All this firsthand information and observation is found succinctly culled in the fifth and ninth sections of the Ājnā-patra. Ramchandrapant's father Nilo died[6] some time in 1672. Naropant[7] the elder brother succeeded to the father's office but as he was not fit to wield the high office Ramchandra[8] conducted the departmental work in his name. At the coronation in 1674 he was honoured as a minister[9] with his brother. So his experience at the court of Shivaji was firsthand and he had opportunities to make himself fully acquainted with the ideals, the principles and laws for the conduct of the State and its machinery.

Later on in 1677 Raghunath Narayan Hanmante helped Shivaji so much in his Madras coast campaign that Shivaji had to promote him to a minister, in conformity to his status. Instead of creating a new post, Shivaji removed the incompetent Naro Nilkanth from the post he nominally occupied, and conferred the office of Amātya on Raghunath Narayan.[10] Still Ramchandrapant continued to work at Rāygad and was present there at Shivaji's death. He seems to have taken part in the plot of setting aside Sambhaji and raising Rajaram to the throne.[11] But after Anaji Dutto Sachiv had been murdered, Sambhaji made Ramachandrapant the Sachiv[12] or Secretary of State in his place and so seems to have regained Sambhaji's favour. In this office he continued[13] till he was made the Amātya by Rajaram in 1693. During the long drawn out struggle against Aurangzib, Ramachandrapant practically wielded the whole burden of the Maratha State in Maharastra proper, till he was eclipsed aftetr Shahu's return.

Scanned by CamScanner

It will be seen from this brief sketch that Ramachandra was a contemporary of Shivaji till he was thirty, with all the facilities of knowing Shivaji's State system in theory and practice, its genesis and growth, even if we ignore his later life-work. He is said to have been a favourite[15] with Shivaji, if we are to believe Sabhāsad, the earliest writer on Shivaji. When such a person writes on Shivaji and the Maratha State (including the Administrative system) his opinion ought to be taken as the most authoritative. Yet to Sir Jadunath 'it throws no real light!'

But the genuineness of the Ājnā-patra can be proved by the internal evidence of the document itself. Here some professors[16] of literature who do not seem to possess even cursory acquaintance with the forms of Marathi historical documents audaciously enter the field and try to till. They cannot say that Shambhu Chhatrapati whose name appears as the promulgator of this royal edict has composed this 'book of good counsels'. If the boy king was not the writer, the obvious surmise should have been that the man to whom it is addressed would be the writer. But here stark ignorance of historical matters blocks the intellect of these litterateurs. They take the things literally. As Sambhaji issues the edict and addresses it to Ramachandra, Ramachandra cannot be the writer, such is the reasoning of these savants. Because he is addressed with honorific titles like Samasta Rājakarya Dhurandhar and respectful mention of his achievements is found interspersed throughout the book, Ramachandra cannot be the composer. Because no copy of this rare book is now to be found in the Bāvda Duftar, the author cannot belong to the Amātya family: As Sanskṛt verses are found quoted in the Ājnā-patra and in an order of Rajaram Chhatrapati bearing the seal of the Peshwa Nilkanth Moreshwar, the surmise is that the said Peshwa is more likely to be the composer! Because an order of Shambhu Chhatrapati contains the seal impressions of ministers who call themselves servants of Shiva Chhatrapati, Shiva must have been styled Shambhu for the purposes of this order! Can historical research run more mad than is to be found in these arguments, surmises and hypotheses?

Even an ordinary acquaintance with research in Maratha history would point out that the only person who could write with the knowledge, observation, experience, feeling and forceful inimitable style of the Ājnā-patra would be Ramachandrapant Amātya and no one else, because there was none who had seen the Maratha kingdom grow from the very beginning under Shivaji, had passed through the stress and strain under Sambhaji and Rajaram, had experienced the travails of a new order in the Maratha State, had first-hand information of the working of the various departments of the *krieg*-State during

exceptionally turbulent times, had both the heavy burden of the State with all the responsibilities it entailed. Only such a person could have framed the Ājnā-patra, a unique document every line of which bears the impress of a master-hand, where nothing seems to be written which had not been tested by personal experience, nothing expressed which had not been sometime felt and had not moved the writer to inmost recesses of the heart. There is no other piece of such concentrated merit in the whole range of Marathi historical documents, from whatever point you look at it.

This is not an encomium. Everything in this statement can be proved by references to the original document. It has convinced scholars of such different types of mind as Rao Bahadur G. S. SARDESAI, Prof. D. V. POTDAR and the late Rao Bahadur K. N. SANE, who have contributed forewords to the new edition of the Ājnā-patra. The history of the various editions of this Ājnā-patra is also an independent proof of the gradual conviction of scholars as to its authenticity. It was first published in the now defunct scholarly magazine *Vividha-Jnana-Vistar* in 1875–6. It does not seem to have been pointedly noticed by the students of Maratha History, because at that time no other Marathi original material had seem the light of publication. But after the *Kāvyetihāsa* magazine had published many Marathi Chronicles, lives and original letters during the period of 1878–88, people remembered the old document and so it was again published serially in the issues of the same *Vividha-Jnana-Vistar* during 1890–91. Though the importance of the document was thus acknowledged, scholars had still no inkling as to its authorship, because the place of Ramachandra Amātya and his life-work had not been understood. So in 1898 RAJWADE mentions it as the work of king Sambhaji in the critical introduction to his first volume. But when in 1903 original letters of both Shivaji and the Amātyas were published in the eighth volume of RAJWADE, scholars began to understand the importance of the work of the Amātya family in the early life of the Maratha State. Deeper scholars also began to notice the striking resemblance between the tone of the language, close attention to the smallest details of administration and the general principles enunciated in both the Ājnā-patra and the few almost orally dictated letters of Shivaji. As these copies of the personal orders[17] of Shivaji are found only in the papers of the Amātya family, it is a proof positive of the fact of either these documents being originally written by the Amātya himself or else of his being a particular student of Shivaji's orders. Later on when other documents of Shivaji's time were published, people found original material to compare and judge. Then only the conviction dawned upon the scholars that the Ājnā-patra

Scanned by CamScanner

depicted the ideals, the principles, the rules for guidance conceived, enunciated and issued by Shivaji, tested under Sambhaji and Rajaram, brought to perfection and put down on paper by the old veteran statesman Ramachandrapant Amātya, for the edification of Shivaji's direct descendants and the education of future Maratha politicians. A general demanad for its publication in the book-form led to its being brought out with critical forewords and a vocabulary of Persian, Arabic and Turkish words found in it. Since then it has been prescribed as a text-book in the various universities for its beautiful forceful stylish Marathi, not to say of its weighty subject-matter. This is what has led the professors of the language to write upon it and to discuss its genuineness, with woeful results narrated above.

For the information of these professors it can be pointed out that all the references to Ramachandrapant in the Ājnā-patra are correctly descriptive of that statesman; the honorific titles like Samasta-Rājakārya-Dhurandhar Viśwāsanidhi are appended not only to exceptionally high politicians like Ramachandrapant Amātya but are found prefixed to the names of ordinary, even incompetent, ministers like Bahiropant[18] Pingle or the Commandant of a fort like Vithoji Ghātge,[19] a man otherwise unknown to history; mention of one's merits and achievements is common in certain types of documents; no copy of the Ājnā-patra is found in the Bāvada Daftar because probably the copy in the said Daftar was placed in the hands of *Vividha-Jnana-Vistar* by some one interested in historical matters; Sanskṛt verses (but not Subhāṣitas) of the type quoted at the end of No. 24 of the Bāvdā Daftar are found inscribed at the end of copper-plate[20] land grants and title-deeds in many cases (e. g. in No. 100 of the same Daftar) and therefore no argument as to the composer of the Ājnā-patra or any analogy can be deduced from such a fact; deviation in practice from a principle enunciated by oneself can prove that the person was morally weak, but it cannot disprove the authorship of the person enunciating the said principle; and lastly that no correct statement as to the reigning monarch or the date of a document can validly or invariably be made from the descriptive legends on the seals affixed to a document, at least not in Marathi documents.

Though this unique document was put down on a paper by the veteran statesman in his ripe old age, it does not seem—from the dearth of copies of the same—to have left the house of Amátya or the Kolhapur Darbar at the most. It lay smouldering in some bundle, nobody caring for it in particular, except Bhagvantrao Amātya, son and successor to the writer. It seems that the old statesman had tutored his son well in this princely lore. But the son, though well-versed in the theory of politics, was incapable of following it in practice.

In his letters he repeats the word *rājanīti*[21] so often that he seems to be obsessed with it. He wails over the fact of none caring for the science of politics or trying to follow the old[22] paths and principles formulated by Shivaji and handed down in his family. He is well-nigh mad to see Rāmarāja not utilizing his store-house of political lore, though the said king had been saved from infantile death, and afterwards secretly brought up by his family.[23] He definitely mentions that original notes on various political matters, containing the ancient wisdom followed from Shivaji onwards, to be still in his possession. All this is ample proof for the fact of the Ājnā-patra, together with other rough notes on various topics, to bring an heirloom in the Amātya family.

Leaving aside this outer circumstantial evidence, if we look in for internal proof, there is more than enough to convince any fair-minded critic of historical matters. The full pen-portrait of Shivaji drawn on pages 3–4 of the Ajnā-patra is unique in Marāṭhi literature. Every sentence in that portraiture describes some event in Shivaji's life in the manner of a man who could not but have been a contemporary and intimate observer of Shivaji at close quarters. Following it the succinct opinion on Sambhaji is equally remarkable. Further on when we come to the period of the War of Independence in the reign of Rajaram,[24] we get a still graphic picture of the ideals, methods, principles and hopes of the Marathas during that glorious epoch of Maratha History, though outwardly it was a dark period. Certain unintelligible passages in this vivid description have now been made intelligible by the publication of a most important original letter issued by Rajaram from Jinji on 4th June 1691. This letter,[25] sent to Vazāratmāba Haṇamantrao Ghorpade, contains a systematic plan of the conquest of the whole Indian continent. It reiterates the ideal of the Maratha State viz. the Defence of Mahārāṣṭra-Dharma. The steps leading to the consummation of this desired goal have been enumerated. They are the conquest of the Rajgad province (i. e. Shivaji's Swaraj), Bijapur, Golconda, Aurangabad, one after the other. This is half the piece of intended work. The full work is supposed to be complete only after the conquest of Delhi, i. e. the whole north. Now Rajaram, a fugitive king away from his native kingdom, barely defending himself against overwhelming imperial forces, coolly writing such a letter, would be taken as simply imbecile by most historians. But this work of the conquest of the peninsular India south of the Narmadā is taken as well nigh accomplished in the description of the same in the Ājnā-patra, It had been thought as a gross exaggeration by most critics of the Ajnā-patra, merely a figment of the brain. But wait. Sir Jadunath SARKAR can be produced as a witness in this case. The

fifth volume of his *History of Aurangzib* describes the State of the Deccan during the period of King Rājārām and after. He cannot be using 'forged royal letters' or 'worthless laudatory poems' or 'utterly modern concoction' as the sources of his history. In the particular passages which we are citing from his work, he is translating verbatim from two men on the spot, eye-witnesses of many of the events they narrate. Say they, 'The Marathas have made *a distribution of the whole empire among their generals*. The local zamindars, the peasants, have joined the Marathas. Many of the Mughal mansabdars went into shares with the Maratha raiders. Thoughtful people of Northern India serving in the Deccan began to send away their wives and children for safety to their homes in Hindustan'. (Page 240). 'They even attacked walled cities like Hayderabad, Bijapur, Aurangabad and Burhanpur. (P. 239).' 'After 1703, the Marathas were masters of the situation all over the Deccan and even in parts of Northern India. Maratha leaders and their troops move with much confidence because they have cowed the Mughal commanders......They possess artillery, musketry, bow and arrows, with elephants and camels for all their baggage and tents,—just like the armies of the Mughal. Only a few years ago they did not march in this fashion.—At present they move like conquerors, showing no fear of any Mughal troops.' (Pp. 242-43). 'Wherever they arrived they engaged in a regular revenue collection of the place and passed months and years there with wife and children in peace of mind. They divided the parganās among themselves, and in imitation of the imperial Government they appointed their own subahdars,[26] kamavishdars and rahdars.—In each subah the Marathas built one or two forts. (P. 241). So on and on.

What do these passages show? They tell the same tale as the graphically described pages of the Ājnā-patra (5-8). The order of conquest thought out in the Royal Order of 1691 from Jinji seems to have been meticulously followed later on under and by Rāmachandra Amātya. This cannot be taken now as a flamboyant description of the events of his times, after independent corroboration of the same through different channels. The statement in the Ājnā-patra that the king's dominion stretching from the Narmada to Rameśwar become free from thorns (enemies) becomes intelligible in the light of the Persion sources quoted above. The policy of going to the north after and for securing the south was then formulated and it is clearly argued out in the Ājnā-patra. That the ideal of establishing Mahārāṣṭra-Dharma is to be reached and can only be reached by the complete subjugation of the whole of India, was well understood by the ministers of Rajaram. With that aim Rajaram had crossed the Narmada, so says the Ājnā-patra. The crown of the whole edifice

of Mahārāṣṭra-Dharma was the re-establishment of the temple of Viśweśwara at Benares destroyed by Aurangzib. It is not mentioned in the Ājnā-patra whether this establishment was to take place on the original site, in which case the grand Masjid built by Aurangzib on the site would have had to be pulled down. But looking to the temper of the Marathas during those times, even after the sudden demise of Rajaram, they would certainly not have desisted from such a step. At least the poets had begun to talk of the break-up of Mosques and suppression of the Koran.[27] Even Muslim astrologers had begun to predict the overthrow of the Delhi Empire and the establishment of Hindu Emperors at Delhi[28] as early as 1697. All this clearly proves that the contents of the Ājnā-patra are genuine reproductions of the times with first hand information of the working of the Maratha State with its ideals, principles and methods.

We have seen above the Ramchandrapant was a contemporay of four successive sovereigns, Shivaji, Sambhaji, Rajaram and his son Shivaji II. He was the only person who could have the ripe experience expressed in the Ājnā-patra. His language seems to have been copied after the manner of Shivaji. Some phrases in the Ājnā-patra are indentical with those in the royal orders. The contents thereof are also historically true. The two chapters in the Ājanā-patra, viz. those on the navy and the capitalist merchants including those of the European nations, could not have been written by any other Maratha Statesman, as none else had direct touch with the coastal affairs. None else had also the close contact with the administration of the forts to write a chapter on the same in the manner of the Ajnā-patra. The constant remembrance of Shivaji's mode is also possible in no one else's case. The lines on the hereditary Vatandars seems beyond the power of others to write with such deep insight. The prince for whose benefit the Ajnā-patra is written can be none else but Shambhu Chhatrapati of Kolhapur who was in fact the only prince free to be taught by the Ramchandrapant Amātya. With all this evidence before us, can we say that the work is not the work of a contemporary, that it is not genuine, that it sheds no light on the affairs of the Maratha State, its ideals, its basic principles, its working, its system, its guiding rules based on direct experience ? Let the students of history decide for themselves.

1. SARKAR—*Shivaji*—Third edition—page 414.
2. *Bavda Daftar,* Vol. No. 3.
3. *Ibid,* No. 6.
4. *Ibid,* No. 95.
5. *English Records on Shivaji*—Vol. I, No. 107.
6. SEN—*Śiva Chhatrapati*—page 108.

Scanned by CamScanner

7. SEN—*Śiva Chhatrapati*—p. 108.
8. SEN—*Śiva Chhatrapati*—p. 108.
9. *Ibid*—page 116.
10. *Source Book of Maratha History*—Vol. I, page 40.
11. SARDESAI—*Sambhaji*—page 22.
12. *Ibid*—page 33.
13. *Shiva-Charitra-Pradeep*—Jedhe Shakavali—page 36.
14. *Ibid*—Jedhe Shakavali, page 37.
15. SEN—*Śiva Chhatrapati*—page 108.
16. *Sardesai Smāraka Grantha* (Marathi)—pages 65–79.
17. RAJWADE—*Marathyanchya Itihāsāchin Sadhanen,* Vol. VIII, Letters 28, 31.
18. *Bavda Daftar*, Nos. 66–67.
19. *Ibid*, No. 95.
20. *History of the Athalye' Family*, Vol. I—Pages 9-10-13-17.
21. E. g. *Peshwa Daftar,* Vol. XXVI—Nos. 83, 124, 127, 129, 131, 132, 135, 136, 138, 147.
22. *Ibid,* 124, 129, 131, 135.
23. *Ibid*, 132, 140, 145, 148. Also Rajwade, VIII, 184.
24. *Ājnā-patra*, (1926 edition), pages 5–8.
25. *Shiva-Charitra-Sahitya*, Vol. V, No. 6.
26. Balaji Viśwānath the first Peshwa Sar-Subahdar of Daulatabad from 1704-7 (Itihasa-Sangraha-Peshwe Daftaratil Mahiti, p. 124), similarly Avadhut Tubaji was Sar Subahdar (in 1691) of Bhaganagar or Haidarabad (Rajwade, VIII, No. 42).
27. *Sardesai Smārak Grantha* (Marathi), page 184.
28. RAJWADE, VIII, No. 49. page 66

SHIVAJI AND BOMBAY

The dream of Saint Ramadas is coming true today after three hundred years. Shivaji's declared aim for starting on a political and military career was to do good to the Maratha people. Ramadas advised Sambhaji to bring together all the Marathas in order to propagate the Maharastra-Dharma. But neither Shivaji nor Sambhaji could succeed in this aim. After the vicissitudes and frustrations of three centuries, the Marathas have now been brought together by historical evolution. Not only that but Bombay, whose growth and historic career were parrallel to that of the Maratha State established by Shivaji, has at least been finally merged in the Maharastra State whose geographical part it naturally is. It is interesting to delineate their parallel growth and final merger at this auspicious juncture.

With a view to taking possession of Western Sea-board and making Konkan the base of his newly founded state backed by a strong navy, (a new fifth arm of the Neo-Hindu State), Shivaji started to build his first naval fort in 1600 near Harnai and named it Suvarnadurg— the golden fort. In the very same year Charles II returned to England and the way made clear for the transfer of Bombay from the Portuguese to the English. For Charles, whatever outward show he had to make in order to regain the crown of England, had in his heart of hearts remained a devout Catholic. Though the English nation as represented by its Parliament had gone Protestant and her inclination was naturally to make common cause with the Protestant Dutch, the new king's personal inclination was to support the Catholic Portugal against the onslaughts of the Dutch. The weakened Portugal was naturally in need of a strong naval backing to hold its own against the rising anti-catholic Holland. This led to a treaty between England and Portugal in 1662, followed by the marriage of Charles with a Princess of Portugal.

Scanned by CamScanner

The dowry brought by this princess included, among others, the marshy, malarious island of Bombay, together with its surrounding islets. Charles sent Sir Abraham Shipman to take possession of Bombay on his behalf, but the Portuguese Viceroy in India shortly refused to hand it over, with the result that the English navy had to move south and sojourn on the thickly wooded and malarious island of Anjidiv to the south of Karwar. Here their plight was so harrowing that most of the men, including Sir Abraham, died as a result. Finally, Bombay came into the hands of the English on 18th February 1665, after controversies spread over two years. The Portuguese Viceroy when handing over Bombay, wrote to the King of Portugal "that India will be lost (to Portugal) the same day in which the English nation is settled in Bombay". In the meanwhile Shivaji had taken possession of Rajpur and entered into talks with the English there, for taking possession of the Sidi's fort of Janjira, with their naval aid. The English at that time, though they had an eye on Bombay and wished to purchase it from the Portuguese for a long time, had no foreboding of this coming development and wished to take possession of Janjira with the help of Shivaji's land forces and make it their chief place on the Konkan coast. Had Shivaji's scheme succeeded at this time, Sidi's historical career would have ended with it. As it was, he remained a permanent thorn in the body of the Maratha State throughout its career. Half the resources as well as war efforts of Shivaji and Sambhaji were wasted against Sidi's impregnable rock. All this was due to the English occupation of Bombay and their constant support to the Sidi, at the very inception of the Maratha State in 1674. For this, Gerald Aungier, the governor of Bombay was made Mughal Mansabdar of 1000 horse and granted a jagir round Nagotna in Shivaji's territory.

On the other hand, Shivaji's efforts to seek resources for fighting his enemies on all sides by the method of raiding their rich cities led, ironically enough, to the sudden rise of Bombay. Shivaji's two raids on Surat had the effect of transferring its artisans and merchants to Bombay for safety. Religious persecution of the surrounding Portuguese priests and the Muslim state under Aurangazeb drove the weak unwarlike Hindu population to the harbour of tolerant Bombay under its new English masters. For Fifteen years the population of Bombay increased from ten to sixty thousands, and a phenomenal rise for a new colony. This in turn strengthened the English in every way and made them defy all their enemies including Shivaji. Notwithstanding this, Shivaji could build a respectable navy of his own, backed by naval forts built after the Portuguese model. He fortified the island of Khanderi at the very door of Bombay harbour, in the very teeth of opposi-

tion from both the Sidi and the English, and beat back their combined invasion of it in 1679. As the English harboured the Sidi's fleet in the Bombay port, he could raid and loot and carry away prisoners from Shivaji's territory, to be sold as slaves in Bombay and elsewhere.

After Shivaji, the House of Angre rose as a naval power on the Konkan coast and for sixty years held their own against the combined power of the four Europen nations, the English, the Dutch, the Portuguese and the French as well as their protege, the Sidi. Their invasion were beaten off and their ships often captured. But the disunion amongst the Marathas, their one besetting sin, never could completely wipe out the trace of these foreigners on the Indian coasts. The quarrel amongst the two descendants of Shivaji, the internecine quarrels amongst the Angre brothers for twentyfive years; the powerful Peshwa's permanent opposition to their semi-independent existence, and finally Tulaji Angre's complete and criminal destruction with English help; all these helped the growth of Bombay under the English as almost an independent political unit under the very nose of the Marathas and ultimately extinguished their independence. Indirectly it was the result of the concourse of all selfish, secular and unpatriotic elements in the Indian population (including the Marathas) on the well-protected haven of the island of Bombay, under the aegis of the foreign English, a concourse which helped the foreigner without any qualms of conscience, with the sinews of war against their own people. That condition is ending today, leading to the fulfilment of the aim of Shivaji and the dream of Ramadas.

Lest it be forgotten, it is necessary to note that Ramadas wished the coming together of all Marathas under one banner for the establishment of Maharastra-Dharma. This term is variously explained by scholars since Ranade wrote on it sixty years back. For our present purpose it would suffice if we remember the advice of Ramadas and the actions of Shivaji and call these together as Maharashtra-Dharma illustrated in practice. Shivaji was the most tolerant, a chivalrous and just king in the 17th century, not only in India but in the whole world, as we know from History. Europe was forward in Science and Industry, technique and trade, but certainly not in tolerance, feeling for the weak and the poor in their transactions with the outside people. The Marathas wanted Bombay not for gathering pelf as other people have done, but for freeing themselves from the unjust machinations of those pelf-gatherers once for all. The basic immorality of these machinations has been vividly illustrated in the history of the Bombay City during the past decade. Under the cloak of cosmopolitanism every sort of chicanery was tried, to suppress, oppress and depress the children of the soil. If cosmopolitanism means the weeding out of the natives,

Maharastra-Dharma forbids it. If tolerance means the liquidation of the lowly and humble Marathas, Maharastra-Dharma orders a crusade against it. Such a crusade the Marathas have led, and led successfully, against the Grand Mughal, Aurangzeb. History tells us how Shivaji behaved with the Muslims, women and the foriegners, and the followers of Shivaji have nothing to learn from others in this respect. Let the Maratha grid their loins and vow to follow in the footsteps of Shivaji and Ramadas.

Scanned by CamScanner

आधारभूत ग्रंथांची यादी

मराठी

पहिल्या दर्जाचे साधनग्रंथ

आज्ञापत्र—संपा. ढेरे रा. चिं., जोशी प्र. पं., १९६०
आज्ञापत्र—संपा. डॉ. राव व. दी., १९५५
आज्ञापत्र अर्थात् शिवाजी महाराजांची राजनीति—संपा. बनहट्टी श्री. ना., १९६१
आज्ञापत्र आणि राजनीती—जोशी, भिंगारे.
ऐतिहासिक फारसी साहित्य, खंड १ ते ४—संपा. खरे ग. ह.
ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य, सर्व खंड
पंत अमात्य बावडा-दफ्तर, भाग १, २—संपा. सबनीस के. गो., १९३७, १९३८
पुरंदरे दफ्तर, भाग ३, संपा. पुरंदरे कृ. वा., १९३४
मराठेशाहींतील राजनीति अथवा रामचंद्रपंत अमात्य बावडेकरलिखित आज्ञापत्र (विविधज्ञान-विस्तार पुस्तकमाला, पुस्तक १)—मुद्रक व प्रकाशक मोरमकर अ. आ., १९२३
मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड १ ते २६—संपा. राजवाडे वि. का.
राजव्यवहारकोश (मराठवाडा साहित्य परिषद् पुरस्कृत प्रकाशन)—संपा. काटे रा. गो., १९५६
शिवकालीन पत्रसारसंग्रह, खंड १ ते ३
शिवचरित्रसाहित्य, खंड १ ते ११

दुय्यम दर्जाचे साधनग्रंथ

अहमदनगरची निजामशाही [बुरहाने मासीरचा मराठी अनुवाद]—डॉ. कुंटे भगवान्, १९६२
ऐतिहासिक पत्रव्यवहार—संपा. सरदेसाई, कुलकर्णी व काळे, १९३३
ऐतिहासिक पत्रें, यादी वगैरे—संपा. साने का. ना., १८८९
कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचीं साधनें (चांद्रसेनीय कायस्थप्रभु ग्रामण्य प्रकरणांतील पांच अस्सल आज्ञापत्रें)—संपा. गुप्ते त्र्यं. वा., १९१४
काव्येतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध झालेले ऐतिहासिक लेख, पत्रें, यादी वगैरे—संपा. सरदेसाई, काळे या. मा., वाकसकर वि. स., १९३०

कृष्णाजी अनंत सभासदविरचित छत्रपति शिवाजीराजे यांची बखर—संपा. जोशी शं. ना., १९६०
कृष्णाजी अनंत सभासदविरचित शिवछत्रपतींचें चरित्र, दुसरी आवृत्ति—संपा. साने का. ना., १८८९
कृष्णाजी अनंत सभासदाची बखर—संपा. वाकसकर, १९५७
चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचीं साधनें, अंक १ ते १२. संपा. गुप्ते बा. आ. १८८१ ते १८८२
चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या ग्रामण्यांची संक्षिप्त माहिती व आज्ञापत्रें (ऐतिहासिक जुने लेख, पुस्तक ३ रें)—संपा. कुलकर्णी बा. स., १९२०
चिटणिशी मेस्तक किंवा बारनिशी (चिटणिसांचा मोडींतील डेक्कन कॉलेजांतील अप्रकाशित पत्रसंग्रह)
चिटणीस घराण्याची संक्षिप्त माहिती व सनदापत्रें (ऐतिहासिक जुने लेख, पुस्तक १ व २)—संपा. कुळकर्णी बा. स., १९१७
चित्रगुप्तविरचित शिवाजीमहाराजांची बखर—संपा. साने का. ना.
पुरंदरे दफ्तर, भाग १ ला—संपा. पुरंदरे कृ. वा.
पेशवे दफ्तरांतून निवडलेले कागद, खंड १७, ३१, ४५—संपा. सरदेसाई गो. स.
पेशव्यांची बखर (कृष्णाजी विनायक सोहोनीलिखित)—संपा. साने का. ना.
प्रतिनिधीची बखर (भारतवर्ष, वर्ष १)
बुंदेल्याची बखर—भाषांतरकार पटवर्धन पां. न., १९२०
भोसले कुलाचा वंशवृक्ष—संपा. डोंगरे म. ग.
मराठी ऐतिहासिक शिलालिपि (बृहदीश्वराचे देवळांतील)—संपा. राव सांबमूर्ति, १९०७
मराठी दफ्तर : रुमाल १ व ३—संपा. भावे वि. ल., १९१७, १९२८
मराठी साम्राज्याची छोटी बखर—संपा. मोडक ज. बा., १८८९
मल्हार रामराव चिटणीसविरचित शककर्ते श्रीशिवछत्रपतिमहाराज यांचें सप्तप्रकरणात्मक चरित्र—संपा. साने का. ना., १९२४
मल्हार रामराव चिटणीसविरचित श्रीमंत छत्रपति संभाजीमहाराज आणि थोरले राजाराम यांचीं चरित्रें—संपा. साने. का. ना., १९१५
महिकावतीची ऊर्फ माहीमची बखर—संपा. राजवाडे वि. का., १९२४
राजवाडयांची गागाभट्टी—परिशिष्टें—कायस्थधर्मदीप
कायस्थधर्मप्रदीप—संपा. कारखानीस म. का., १९१९
वतनपत्रें, निवाडापत्रें—संपा. मावजी पु. वि., पारसनीस द. ब., १९०९
वैद्य–दफ्तर, खंड १ ला (१६४१–१७४०)—संपा. वैद्य शं. ल.
शाहू महाराज यांची रोजनिशी—संपा. वाड गणेश चिमणाजी
शिवचरित्रवृत्तसंग्रह, खंड १, २, ३
शिवछत्रपतींची ९१ कलमी बखर—संपा. वाकसकर वि. स., १९३०
श्रीशिवदिग्विजय—संपा. नंदुरबारकर पां. रा., दांडेकर ल. का. १८९५
श्रीशिवाजीप्रताप—पुरातनेतिहास प्रकाशक मंडळी, बडोदें, १८९५
श्रीसंप्रदायाचीं पत्रें—सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळें

Scanned by CamScanner

सनदापत्रांतील माहिती—संपा. मावजी व पारसनीस, १९१३
सनपुरीची बखर—प्रकाशक दफ्तरें दिवानी, १९५०
साष्टीकर गुप्ते यांची बखर—संपा. गुप्ते य. बा. १९१२
हनुमानस्वामींनीं रचलेली रामदासांची बखर

इतिहाससाधन व संशोधनविषयक ग्रंथ

ऐतिहासिक घराण्यांच्या वंशावळी—सरदेसाई गो. स. १९५७
ऐतिहासिक लेखसंग्रह, सर्व खंड—संपा. खरे वा. वा.
ऐतिहासिक विषयांची सूचि—(भा. इ. सं. मं. चे ग्रंथ, त्रैमासिकें, इतिहास आणि ऐतिहासिक यांत प्रसिद्ध झालेले विषय)—सरदेसाई गो. स., १९२५
ऐतिहासिक वृत्त, चर्चा वगैरे, सर्व खंड—भट भा. वा., धुळें
ऐतिहासिक शोध करण्याची पद्धति—पंडित के. मो.
ऐतिहासिक स्फुट लेख, सर्व अंक—संपा. पारसनीस द. ब.
कोंकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमि—शेजवलकर त्र्यं. शं., १९६१
गोमंतकाच्या इतिहासाचीं साधनें—संपा. सरज्योतिषी, १९१४
दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं साधनें—खरे ग. ह.
दक्षिणेंतील सरदारांच्या कैफियती, यादी वगैरे—संपा. मावजी व पारसनीस, १९०८, १९१३
नागदेवाचा ताम्रपट आणि पेडण्यांतील "वरंडें" गांव.—देशप्रभु वा. आ.
मठगांवचा शिलालेख आणि कुडाळ प्रांताचा प्राचीन इतिहास—वालावलकर अ. ब. १९३२
मठगांवचा शिलालेख आणि ब्राह्मण सामंत राजवंश—बांबर्डेकर वा. अ. १९२५
मराठी इतिहास आणि इतिहाससंशोधन—पोतदार द. वा., १९३५
मराठे आणि मोगल—पगडी सेतुमाधवराव. १९६३
मराठे व अवरंगजेब— " "
मराठ्यांचा पत्रबद्ध इतिहास—धनुर्धारी
मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड १ ते ८, १० ते १२, १५ ते १९ यांतील स्थळांची सूचि—मेहेंदळे खं. चि., पोतदार द. वा.
मराठ्यांच्या इतिहासाचें साहित्य (सहविचार त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झालेली सूचि)—शेजवलकर, सरदेसाई, आपटे व वाकसकर, १९२४
महाराष्ट्र आणि मराठे—पगडी सेतुमाधवराव, १९६३,
महाराष्ट्र इतिहासमंजरी अथवा निवडक ऐतिहासिक उतारे —आपटे द. वि.
महाराष्ट्रांतील कांहीं प्राचीन ताम्रपट व शिलालेख—दीक्षित मो. गं.
मंडळांतील नाणीं—खरे ग. ह.
राजवाडे संशोधन मंडळ ग्रंथमालेचे सर्व खंड
शिवचरित्रप्रदीप—(भा. इ. सं. मं. प्रकाशन), १९२५
शिवचरित्रसंशोधनवृत्त—खरे ग. ह.
शिवाजी निबंधावली—खंड १, २—श्रीशिवचरित्र कार्यालय, पुणें, प्रकाशक आपटे द. वि. केळकर न. चिं.

Scanned by CamScanner

श्रीशिवशाहीचा लेखनालंकार—जोशी आ. बा., चांदोरकर आबा १९३४
सज्जनगड व समर्थ रामदास—भाटे गो. चि.
संशोधकाचा मित्र—खरे ग. ह., १९५१
साधनचिकित्सा—बेंद्रे वा. सी., १९२८
साधनपरिचय अर्थात् महाराष्ट्राचा पत्ररूप इतिहास—आपटे द. वि., ओतूरकर रा. वि.
सूचि : पारसनीसकृत इतिहाससंग्रह व भारतवर्ष यांत आलेली—सरदेसाई गो. स., १९२४

शिवचरित्रग्रंथ

छत्रपति शिवाजीमहाराज, आवृत्ति १ व २—काळे दि. वि.
पुण्यश्लोक छत्रपति, भाग १ ते ४—हरदास बाळशास्त्री
महाराष्ट्राचा राजा—आठल्ये (गुरुजी) चंद्रशेखर
युगप्रवर्तक शिवाजीमहाराज—भावे वा. कृ., १९५५
राजा शिवछत्रपति, खंड १ ते १०—पुरंदरे ब. मो.
राजा शिवाजी (लहान मुलांसाठीं)—सरदेसाई गो. स., १९५८
शिवचरित्रनिबंधावली—श्रीशिवचरित्र कार्यालय, पुणें, प्रकाशक आपटे द. वि., केळकर न. चिं.
श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज यांचें चरित्र—कवडे मास्तर
श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज—केळुस्कर कृ. अ., १९२०
श्रीभवानीभक्त युगकर्ता शिवाजी—डॉ. भूशरथ
सचित्र शिवचरित्र—बाळासाहेब पंतप्रतिनिधि

गौरवग्रंथ

दत्तोपंत आपटे स्मारकग्रंथ
विजयनगर गौरवग्रंथ—संपा. ओतूरकर रा. वि., करमरकर
सरदेसाई स्मारकग्रंथ—टिकेकर श्री. रा., १९३८

संकीर्ण ग्रंथ

अप्रसिद्ध ऐतिहासिक चरित्रें—वाकसकर वि. स., १९२५
अफजलखानाचा वध अथवा शिवाजी महाराजांचा पहिला पराक्रम—भावे वि. ल., १९२१
अर्वाचीन महाराष्ट्रेतिहासांतील राज्यकारभाराचा इतिहास—जोशी शं. ना., १९५९
अष्टप्रधानांचा इतिहास—भिडे वि. गो.
आदिलशाही घराण्याचा इतिहास—मोडक बा. प्र.
आंग्रेकालीन अष्टागर—आवळसकर शां. वि.
इतिहासकर्ते मराठे—खरे ग. ह.
इतिहासादर्श अथवा श्रीमंत राजा रायरायाबहादुर (निजाम हैद्राबाद) यांच्या घराण्याचा इतिहास—वाळुंजकर बापू राजाराम, १९०४
इस्लामी जगद्गुरु महमद पैगंबर यांचें चरित्र—शेख सुलेमान मोहियुद्दीन, १९३२
उत्तर कोंकणचा प्राचीन इतिहास—जोशी पु. बा., १९२६

एक नष्टस्मृति साम्राज्य किंवा विजयनगरच्या साम्राज्याचा इतिहास—लेले मा. व्यं., १९१९
एकनाथ : वाङ्मय आणि कार्य—फाटक न. र.
एकोणिसाव्या शतकांतील महाराष्ट्राची पुनर्घटना—वाळिंबे रा. शं., १९६२
एल्फिन्स्टनचें चरित्र—गोडबोले कृ. ब.
ऐतिहासिक आख्यायिका—खरे ग. ह., १९४४
ऐतिहासिक गोष्टी व उपयुक्त माहिती—लोकहितवादी
ऐतिहासिक दंतकथा व गोष्टी, भाग १,२—संग्राहक आपटे द. वि.
कलचुरि नृपति आणि त्यांचा काळ—मिराशी वा. वि., १९५६
कुडाळदेशकर—आजगांवकर गुं. फ., १९५५
कुतुबशाहीचा इतिहास—मोडक बा. प्र.
कुलाबकर आंग्रे सरखेल—ढबू दा. गो.
कोदंडाचा टणत्कार—ठाकरे के. सी., १९१८
कोल्हापूर प्रांताचा अर्वाचीन इतिहास—मोडक बा. प्र., १८८६
कौटिलीय अर्थशास्त्र—संपा. करंदीकर ज. स., हिंवरगांवकर व. रा.
खलजीकालीन भारत—रिझवी सै. अतहर अब्बास, १९५५
गांवगाडा—आत्रे त्रिं. ना., १९५९
गोमंतकाचा प्राचीन व आर्वाचीन इतिहास—दळाईत यशवंत कोंडबा नाईक
गोवर्धन ब्राह्मणांचा इतिहास—दिवेकर महादेवशास्त्री, १९३७.
गोवळकोंड्याची कुतुबशाही—बेंद्रे वा. सी.
ग्रामण्याचा साद्यंत इतिहास—ठाकरे के. सी.
ग्रँट डफकृत मराठ्यांचे बखरीवर टीका—कीर्तने नी. ज., १८८४
चार्वाक : इतिहास व तत्त्वज्ञान—आठवले सदाशिव
चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचें दिग्दर्शन—प्रधान रा. ना., १९१८
चित्पावन—चापेकर ना. गो., १९३८
छत्रपति संभाजी महाराज यांचें चरित्र—बेंद्रे वा. सी., १९६०
जंजिरा संस्थानचा इतिहास—भोसले बा. के.
तुकाराम : गाथा व चरित्र—लाड पु. मं.
तुकाराममहाराजांची गुरुपरंपरा—बेंद्रे वा. सी., १९६०
तुकारामाचे संतसांगाती—बेंद्रे वा. सी.
तुघलककालीन भारत—रिजवी सै. अतहर अब्बास, १९५६
तुलादानविधि—खरे ग. ह., १९४८
तंजावरचे मराठे राजे (सयाजी साहित्यमाला)—वाकसकर वि. स., १९३३
तंजावरचें राजघराणें—पारसनीस द. ब., १९१२
दगलबाज शिवाजी—ठाकरे के. सी.
दत्तोपंत आपटे लेखसंग्रह—जोशी शं. ना., ओतूरकर रा. वि.
दक्षिण भारत, जैन आणि जैनधर्म यांचा संक्षिप्त इतिहास, सांगली, १९३८
देशस्थ यजुर्वेदी माध्यंदिन ब्राह्मण यांची माहिती—जोशी केशव आनंदराव, १९१८.

Scanned by CamScanner

धर्मपर व्याख्यानें—रानडे म. गो.
निजाम–पेशवे संबंध—शेजवलकर त्र्यं. शं., १९५९
पन्हाळगड—पुरंदरे ब. मो.
पाठारे क्षत्रिय ज्ञातीचा इतिहास—नाईक गजानन गोविंद
पानिपत १७६१—शेजवलकर त्र्यं. शं., १९६१
पेशवाईच्या सांवलींत—चापेकर ना. गो.
प्याद्याचा फर्जी अथवा भोसले घराण्याचा अभ्युदय—गद्रे ना. कृ., १८९९
प्रतापगड—पुरंदरे ब. मो., १९६३
प्रतापगडचें युद्ध—कॅ. मोडक ग. वा.
प्रभुकुलदीपिका—प्रधान रा. ना., १९१२
प्रभुरत्नमाला—मुजुमदार स. ग.
प्राचीन द्राविड—घाणेकर ल. गो., १९३३
प्राचीन महाराष्ट्र, सर्व खंड—केतकर श्री. व्यं.
फलटण संस्थानचा इतिहास—पतके
बहामनी राज्याचा इतिहास—मोडक बा. प्र.
ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर अर्थात् शिवरायभक्त मराठे व आचार्यभक्त ब्राह्मण—आवटे त्र्यंबक हरी, शके १८४६
ब्रिटिश रियासत (पूर्वार्ध)—सरदेसाई गो. स.
भंडारी ज्ञातीचा इतिहास—गोलतकर स. ह.
भिक्षुकशाहीचें बंड—ठाकरे के. सी., १९२१
मध्ययुगीन भारत, खंड १ ते ३—वैद्य चिं. वि.
मराठा कुळांचा इतिहास, भाग १ ते ३—प्रकाशक दळवी गो. दा., १९१२
मराठी आरमार—पारसनीस द. ब.
मराठी बखर—हेरवाडकर र. वि., १९५७
मराठी रियासत (पूर्वार्ध); भाग १, २, ३ (सर्व आवृत्ति)—सरदेसाई गो. स., १९३५
मराठी लोकांची संस्कृति—डॉ. कर्वे इरावती, १९५१
मराठी वाङ्मयाचा इतिहास—पांगारकर ल. रा.
मराठे व इंग्रज—केळकर न. चिं., १९१८
मराठे व इंग्रज : पुस्तकपरीक्षण—पोतदार द. वा., १९२२
मराठेशाहीचा आदिअंत अथवा सांस्कृतिक इतिहासशास्त्राची रूपरेषा—अप्रबुद्ध
मराठ्यांचा आरमारी इतिहास—थत्ते
मराठ्यांच्या आपसांतील लढाया—भागवत गो. ग., १९४०
मराठ्यांसंबंधानें चार उद्‌गार—भागवत राजारामशास्त्री
मऱ्हाठी संस्कृति : कांहीं समस्या—जोशी शं. बा., १९५२
महानुभावीय मराठी वाङ्मय—देशपांडे य. खु., १९२५
महाराष्ट्र जीवन—सरदार गं. बा., १९६०
महाराष्ट्र देशाचा इतिहास—चिपळूणकर ल. कृ. १८९८

महाराष्ट्रधर्म अर्थात् मराठ्यांच्या इतिहासाचें आत्मिक स्वरूप—भट भा. वा., १९२५
महाराष्ट्रधर्माचे प्रणेते—दिल्ली
महाराष्ट्र-परिचय—कर्वे चिं. ग., जोगळेकर, जोशी, १९५४
महाराष्ट्रमहोदयाचा पूर्वरंग—गद्रे ना. कृ., १९०५
महाराष्ट्रसंस्कृति—पेंडसे शं. दा.
महाराष्ट्र-सारस्वत—भावे वि. ल.
महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास—पेंडशे शं. दा.
महाराष्ट्राचीं चार दैवतें—खरे ग. ह.
महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा चिकित्सक अभ्यास—दत्तोपंत आपटे स्मारक मंडळ
महाराष्ट्रांतील राष्ट्रवादाचा विकास—पंडित नलिनी, १९५५
मावळंकर सरदेसाई घराण्याचा इतिहास—सरदेसाई गो. स.
मावळा सरदार—(विश्वासराव नानाजी दिघे देशपांडे यांचें चरित्र)—कुळकर्णी बा. स., १९२४
मुधोळ संस्थानच्या घोरपडे घराण्याचा इतिहास—आपटे द. वि., १९३४
मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र—भावे वा. कृ., १९४६
मुसलमानी अंमलांतील मराठे सरदार—पारसनीस द. ब., १९००
मुसलमानी रियासत—सरदेसाई गो. स.
यादवकालीन महाराष्ट्र—पानसे मु. ग., १९६३
राजनीति—मल्हार रामराव चिटणीसविरचित
राजमाता जिजाबाई—कन्नमवार मा. सां. १९६३
राजवाडे लेखसंग्रह—संग्राहक जोशी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री, १९५८
राजवाडे लेखसंग्रह : संकीर्ण निबंध—संग्राहक जोशी शं. ना., १९३२
रामदासी बोवा—पांगारकर ल. रा.
रायगडची जीवनकथा—आवळसकर शां. वि., १९६२
रायगडावरील शिवाजी महाराजांच्या सिंहासनाची आणि इतर व्यवस्था—जोशी शं. ना., १९४०
वऱ्हाड प्रांताचा इतिहास—काळे या. मा., १९३४
वाकाटक नृपति आणि त्यांचा काळ—मिराशी वा. वि., १९४७
वीररत्न बाजीप्रभु देशपांडे—कुळकर्णी बा. स., १९२४
वैदिक आर्यांचें ज्योतिर्विज्ञान आणि वैदिक देवतांचें पुनर्दर्शन—करंदीकर अ. ज.
V. S. चे मार्मिक ऐतिहासिक लेख—जोशी धुं. स.
शायिस्ताखानाची मोहीम—भावे वि. ल.
शिलाहारांचा इतिहास—डॉ. अळतेकर अ. स.
शिवकालीन व शिवोत्तरकालीन वतनें व जहागिऱ्या—जोशी शं. ना. (छापील व्याख्यान)
शिवराज्य व शिवकाल—भावे वा. कृ., १९५७
शिवाजीचीं अद्भुत कारस्थानें—हर्डीकर अं. रा., १९०८
शिवाजीची राजनीति—भट भा. वा.
शिवाजी महाराजाचें पुरंधरचें राजकारण—भावे वि. ल.
शुक्लयजुर्वेदीय ब्राह्मण—वैद्य ना. कृ., १८८४

Scanned by CamScanner

शेजवलकरांचे लेख, भाग २—प्रकाशक मोटे ह. वि.
श्रीचक्रधर सिद्धांतसूत्रें—भवाळकर, नेने ह. ना., १९३१
श्रीचक्रधरोक्त सूत्रपाठ—नेने ह. ना., १९४२
श्रीनरसिंह सरस्वती : चरित्र आणि परंपरा—ढेरे रा. चिं., १९५८.
श्रीपरशुरामाचें अवतारकार्य—पारखे म. स.
श्रीब्रह्मेंद्रस्वामी धावडशीकर : चरित्र व पत्रव्यवहार—पारसनीस द. ब.
श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य—टिळक बा. गं.
श्रीमंत पंत अमात्य संस्थान बावडा यांचें वंशवृत्त—गोरे रा. म., १९१५
श्रीरामदासकथासारामृत—पारळकर भी. स., १९१७
श्रीरामदास : वाङ्मय आणि कार्य—फाटक न. र.
श्रीरामदासांचे समग्र ग्रंथ—जोशी शंकर नरहर, १९१७
श्रीशिवराज्याभिषेक : 'रायगडदर्शन'—रामदास र. वा.
श्रीशिवाजी–उत्सव, पडघवली या संस्थेचा सप्तवार्षिक वृत्तांत, १९३१
श्रीसमर्थचरित्र—अळतेकर स. खं., १९३३
श्रीसमर्थचरित्र—फाटक न. र.
श्रीसमर्थचरित्राची ऐतिहासिक चर्चा आणि श्रीसद्गुरु समर्थांचें राजकीय चरित्र—रामदासी अनंतदास
श्रीसमर्थ रामदास आणि रामदासी संप्रदाय यांचें अभिनव दर्शन—भट भा. वा.
श्रीसमर्थ रामदासस्वामी आणि श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज यांचे अन्योन्य संबंध—भट भा. वा., १९२८
श्रीज्ञानदेव चरित्रात्मक निबंध—अळतेकर मा. दा., १९६२
समर्थहृदय—देव शं. श्री., १९४२.
'समर्थहृदय' ग्रंथाचें परीक्षण—माटे श्री. म.
समर्थांचीं दोन जुनीं चरित्रें—देव शं. श्री.
सरदार त्र्यंबक सूर्याजी प्रभु (चौबळ) यांचें ऐतिहासिक अल्प चरित्र—कुळकर्णी बा. स., १९४५
संकीर्ण लेखसंग्रह—राजवाडे वि. का.
संतवाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुति—सरदार गं. बा., १९५०.
संभाजीचरित्र—बापट ना. जि.
संयुक्त महाराष्ट्र—बेडेकर दि. के., १९४७
सारस्वत ऊर्फ शेणवी ऊर्फ कोंकणे ब्राह्मण—कानविंदे व. भि.
सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास—पिंगुळकर वि. पु., १९११.
सूफी व त्यांचा संप्रदाय—पगडी सेतुमाधवराव
हिंदुधर्मप्रदीप—दिवेकर महादेवशास्त्री
हिंदुपदपातशाही—सावरकर वि. दा.
हिंदुस्थानचा लष्करी इतिहास—जनरल शिंदे नानासाहेब
हिंदुस्थानचा सागरविक्रम—डॉ. टेंबे भा. म., १९४३

Scanned by CamScanner

हिंदुस्थानाचा इतिहास—लोकहितवादी, १८७८
हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध लढाया—जनरल शिंदे नानासाहेब
हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश साम्राज्याचा उदय—लट्ठे अण्णा बाबाजी, १९१४
हेमाद्रि ऊर्फ हेमाडपंत—पाध्ये के. आ., १९३१
ज्ञानेश्वरदर्शन, भाग १, २—देशमुख न. घा., १९३४
ज्ञानेश्वर : वाङ्मय आणि कार्य—फाटक न. र.
ज्ञानेश्वरांची प्रभावळ—पांगारकर ल. रा., १९२८
ज्ञानेश्वरी अंतरंग—रानडे रा. द. १९४८
ज्ञानेश्वरींतील विदग्ध रसवृत्ति—वाळिंबे रा. शं., १९५३

इतिहासविषयक तत्त्वज्ञान

इतिहास आणि इतिहासशास्त्र यांबद्दल राजवाड्यांचे विचार—पुणतांबेकर श्री. व्यं., १९४४
इतिहासाचार्य राजवाडे यांचा श्रीसमर्थ रामदास यांचेवरील निबंध—प्रकाशक वैद्य वि. शं., १९२६
न. चिं. केळकर समग्र वाङ्मय—इतिहासखंड

शकावल्या, जंत्र्या

खरे जंत्री अथवा शिवकालीन संपूर्ण शकावली—कै. खरे ग. स., १९२३
मोडक जंत्री

पोवाडे, काव्यें, नाटकें वगैरे

इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांचे व स्त्रियांचे पोवाडे—संपा. ॲक्वर्थ व शाळिग्राम, १८९१
एकनाथांची गाथा
एकनाथी भागवत
ऐतिहासिक पोवाडे—केळकर य. न. (भा. इ. सं. मं. प्रकाशन)
ऐतिहासिक पोवाडे अथवा मराठ्यांचा काव्यमय इतिहास (सयाजी साहित्यमाला, पुष्प २८८)
दासबोध—संपा. देव शं. श्री.
दासायन, खंड १ ते ३—रामदासी अनंतदास
नवनीत
राजसंन्यास नाटक
रायगडाला जेव्हां जाग येते—कानेटकर वसंत
शिवसंभव नाटक—खरे वा. वा.
शिवाजी व तानाजी यांवरील कवनें—देशपांडे रावसाहेब बाबासाहेब
श्रीनामदेवाची गाथा
श्रीरामदासांची कविता—सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळें
श्रीशिवकाव्य—भावे वा. भा.
ज्ञानेश्वरी

Scanned by CamScanner

स्थलवृत्तांत, भौगोलिक व प्रवासवर्णनें

आडिवऱ्याची श्रीमहाकाली—दीक्षित चिं. कृ., १९३६
ऐतिहासिक भूगोल—कानिटकर वि. गो., १९४१
किल्ले पुरंदर—पुरंदरे कृ. वा., १९४० (भा. इ. सं. मं. प्रकाशन)
किल्ले विशाळगड—शिरवळकर पं. बा., १९४१ (भा. इ. सं. मं. प्रकाशन)
खेड (पुणें)—गुप्ते य. रा.
जयपूरदर्शन—पोतदार द. वा., १९४८
तीर्थरूप महाराष्ट्र—जोशी महादेवशास्त्री, १९५२
पुणें–नगर संशोधन वृत्त, खंड १ ते ४
पुणें शहराचें वर्णन—जोशी ना. वि.
भार्गवराम श्रीक्षेत्र परशुराम—ढेरे रा. चिं.
महाबळेश्वर, पन्हाळा, पुणें यांचीं वर्णनें—पारसनीस द. ब.
महाराष्ट्राचीं धारातीर्थें—जोशी महादेवशास्त्री, १९५२
महाराष्ट्राचे जलदुर्ग—रामदास र. वा., १९६२
महाराष्ट्राचे जिल्हे—महाराष्ट्र सरकारच्या प्रसिद्धिखात्यानें सुरू केलेली माला
महराष्ट्रांतील किल्ले—गोगटे चिं. गं.
रत्नागिरी जिल्हा मार्गदर्शिका : सूचि विभाग—जिज्ञासु, १९४२
रायगड किल्ल्याचें वर्णन—जोशी गो. बा., १८८५
रायगड यात्रा—ठाकरे के. सी., १९५१
श्रीविठ्ठल आणि पंढरपूर—खरे ग. ह.
श्रीक्षेत्र जेजुरी—खाडे बापूराव
श्रीक्षेत्र परशुराम—जोशी ग. वा., १९४७
सिंहगड—खरे ग. ह.
सौराष्ट्र अथवा काठेवाड प्रांताचें संक्षिप्त वर्णन व इतिहास

कोश

फारसी–मराठी कोश—पटवर्धन मा. त्र्यं.
मध्ययुगीन चरित्रकोश—चित्राव सिद्धेश्वरशास्त्री
महाराष्ट्र शब्दकोश—केळकर य. न.
ज्ञानकोश—केतकर श्री. व्यं.

नियतकालिकें

आद्यगौड ब्राह्मण (द्वैमासिक)—संपा. मतकरी रा. वि.
इतिहास व ऐतिहासिक—सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळें, १९१६–२०
इतिहाससंग्रह—पारसनीस द. ब., १९०८–१६
काव्येतिहाससंग्रह—संपा. साने का. ना., मोडक ज. बा., १८७८–८९
केसरी, सकाळ, स्वराज्य, विविधवृत्त वगैरेंतील लेख

Scanned by CamScanner

ग्रंथमाला
चित्रमयजगत्
नवभारत
पराग
पुरुषार्थ
प्रगति
प्रभात—संपा. चांदोरकर गो. का., १८२८–१९०८
बालमंडळाच्या त्रिशतसांवत्सरिक श्रीशिवजन्मोत्सवाची संस्मरणी—सुर्वे आ. ना.
भा. इ. सं. मं. त्रैमासिकें, स्वीयमाला, इतिवृत्तें, संमेलनवृत्तें, वार्षिक अहवाल वगैरे
भारतवर्ष—संपा. आपटे ह. ना., पारसनीस द. ब., १८९८––१९००
महाराष्ट्र
महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका
रत्नाकर
रसना
रामदास व रामदासी
लेखरत्नमाला—हर्डीकर
लोकशिक्षण
वसंत
विविधज्ञानविस्तार
शिवसंदेश—सोहोनी ना. कृ., एप्रिल १९६३
शिवसंस्मृति त्रिशतसांवत्सरिक शिवजन्मोत्सव मंडळ, ३ मे १९२७
सरस्वतीमंदिर मासिक—राजवाडे वि. का.
श्रीशिवाजी साप्ताहिकाचा श्रीशिवाजीजयंति अंक, वैशाख शु. २, शके १८४७
सहविचार
सह्याद्रि
संशोधक
सुवर्णमाला मासिकाची शिवाजी–चरित्र लेखमाला—संपा. मावजी व सरदेसाई, १९१४ जून ते सप्टेंबर.
ज्ञानखंड (पुणें विद्यापीठ बुलेटिन)
ज्ञानप्रकाश पुरवणी (शिवजयंतीचा त्रिशतसांवत्सरिक उत्सव, शनिवार १५ मार्च १९३०)

संस्कृत ग्रंथ

ऐतरेय ब्राह्मण : राज्याभिषेक—लेले का. ल. ऊर्फ भाऊशास्त्री
कवींद्र परमानंदकृत श्रीशिवभारत—संपा. दिवेकर स. म., १९२७
कामंदकीय नीतिसार
कुमारपालचरितम्—पंडित शं. पां., १९००
केशवपंडितकृतं धर्मकल्पलतान्तर्गतनीतिमंजर्यां दंडनीतिप्रकरणम्—संपा. बेंद्रे वा. सी.

Scanned by CamScanner

केशवपंडितकृतं राजारामचरितम्—बेंद्रे वा. सी.
चतुर्भाणी—मुद्रक शर्मा डी. जी. आणि कृष्ण
जयरामकविविरचित पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम्—दिवेकर स. म., १९२३
पुरुषोत्तमकविविरचित श्रीशिवकाव्य—प्रकाशक साने का. ना., १८८४
प्रपंचसारामृत किंवा राजरंजन पुराण (तंजावर महालांतील अप्रकाशित हस्तलिखित)—रचयिता एकाजी उर्फ भावसाहेब
मनुस्मृति
याज्ञवल्क्यस्मृति
रघुवंश
राघवचरितम् (तंजावरचें अप्रकाशित हस्तलिखित)—रचयिता शरभोजी राजे
राज्याभिषेकपद्धति by Mawji Alka Vyas, translated by Shastri J. K.
राधामाधवविलासचम्पूः—संपा. राजवाडे वि. का., १९२२
राष्ट्रौढवंशमहाकाव्यम्—कृष्णमाचार्य, १९१७
वेंकटाध्वरिविरचित विश्वगुणादर्शचंपूः
शाहेंद्रविलास (तंजावरचें अप्रकाशित हस्तलिखित)
शुक्रनीति
श्रीमदमरसिंहविरचितं नामलिंगानुशासनम्—संपा. शर्मा हरदत्त, १९४१
श्रीमच्छंभुनृपविरचितं बुधभूषणम्—वेलणकर, १९२६
श्रीमद्भगवद्गीता
श्रीमन्महाभारत
श्रीशिवभारतम् (आनंदाश्रम संस्कृत ग्रंथावलि), १९३०
श्रीशिवराजाभिषेक—संपा. बेंद्रे वा. सी.
श्रीशिवराजाभिषेककल्पतरु—संपा. आपटे द. वि., दीक्षित का. ना.
संगीतसारामृत (तंजावरचें अप्रकाशित हस्तलिखित)—रचयिता तुळाजी राजे
साहित्यमञ्जूषा—(तंजावरचें अप्रकाशित हस्तलिखित)—रचयिता सदाजी
सोमेश्वरदेवविरचित अभिलाषितार्थचिंतामणिः—संपा. शामशास्त्री, १९२९
स्मृतिसंदर्भ प्रथमो भागः—Gurumandal series
Paramananda kavya of Kavindra Paramanand—ed. Sardesai G. S., 1952.

हिंदी व उर्दू ग्रंथ

इतिहासप्रवेश—विद्यालंकार जयचंद्र
औरंगजेबनामा (हिंदी) भाग १, २, ३—मुन्सिफ देवीप्रसादजी
नागरी प्रचारिणी पत्रिका—काशी
बुसातीनुस्सलातीन (उर्दू)—सयाजीराव गायकवाडांनीं प्रकाशित करविलेला ग्रंथ, १८९५
भारतवर्ष के जैन तीर्थ—जैन जगदीशचंद्र, बनारस
भूषणग्रंथावली—संपा. पंडित मिश्र श्यामबिहारी व शुकदेवबिहारी, नागरी प्रचारिणी सभा, १९२३

भूषण ग्रंथावली (सटीक)—पंडित शर्मा राजनारायण, १९३८
महाराज शिवाजी का एक नया पत्र—अयोध्या बाबू जगन्नाथदास, नागरी प्रचारिणी पत्रिका, १९२२
राजपूत-मराठा एक हैं : कुछ प्रमाण, भाग १, २
राजपूत-मराठा संघ, ग्वालियर, १९३१-३२
राजपुताने का इतिहास—ओझा गौरीशंकर
शिवाजी (महाराष्ट्र जातीय जीवनसूर्य)—सरकार यदुनाथ, मार्च १९४०
श्रीछत्रपति शिवाजी महाराज का राजा जयसिंहको पत्र—प्रकाशक सातवळेकर व. श्री.
संपूर्ण भूषण—अनुवादक काटे रा. गो., १९३०
Maasir-i-Alamgiri—ed. Sarkar Jadunath
Maasir-vi-Umara—ed. Beveridge Henry
Tuzuk-i-Jahangiri—ed. Rogers A.

इंग्रजी ग्रंथ

First Grade Historical Sources

A Preliminary Report On The Historical Records At Goa—Sen S. N., 1925.
A Royal Edict On The Principles Of State Policy And Organization—Puntambekar S. V., 1929.
English Records On Shivaji—Shivacharitra Karyalaya, 1931.
House of Shivaji, I and II ed., by Sarkar Jadunath, 1940, 1948.
Shivaji's Visit To Aurangzeb At Agra (Rajastani Records) by Sarkar and Raghubir Singh—Indian History Congress Publication, 1963.
The English Factories In India (New Series ed. by Fawcett Sir Charles as well as old series).

Second Grade Historical Sources

Ballads Of The Marathas—Acworth H. A., 1894.
Historical Geneologies—Sardesai G. S.
Shivaji Souvenir—Ed. Sardesai G. S., 1927.
Siva Chhatrapati—Sen S. N., 1920.
Source Book Of Maratha History, Vol. I—edited by Patwardhan R. P. and Rawlinson H. G., 1929.
The History Of India As Told By Its Own Historians, Vols. VII, VIII—Edited by Elliot and Dowson, 1877.

Scanned by CamScanner

Biographies Of Shivaji

A History Of The Mahrattas, Vol. I—Duff Grant, 1921.
Foreign Biographies Of Shivaji—Sen S. N.
Life And Exploits Of Shivaji—Mankar J. L.
New History Of The Marathas, Vol. I—Sardesai G. S.
Shivaji And His Times (5 editions)—Sarkar J. N.
Shivaji The Founder Of Maratha Swaraj—Vaidya C. V., 1931.
Shivaji The Great (Four volumes)—Dr. Balkrishna.
Shivaji The Maratha: His Life And Times—Rawlinson H. G.
Shivaji The Portrait Of A Patriot—Kulkarni V. B., 1963.
Short Studies In Indian History: Shivaji—Sharma S. R., 1947.
The Grand Rebel—Kincaid Denis, 1937.
The Life Of Shivaji Maharaj—Takakhav N. S., 1921.

Commemoration Volumes

C. S. Srinivasachari Sixty-first Birthday Celebration Volume, 1950.
Kane Festschrift, 1941.
K. N. Dixit Memorial Volume, 1947.
Kewalananda Saraswati Commemoration Volume.
M. M. Potdar Sixty-first Birthday Commemoration Volume, 1950.
Prof. Ghurye Felicitation Volume.
R. G. Bhandarkar Commemorative Essays, 1917.
Sardesai Commemoration Volume.
Sarkar Commemoration Volume.
Vijaynagar Six-centenary Commemoration Volume, 1936.

Miscellaneous Books

A Brief Account Of The Sikh People—Dr. Ganda Singh.
A Brief Survey Of Human History—Sharma S. R.
Administrative System Of The Marathas—Sen S. N.
A Forgotten Empire—Sewell R., 1900.
After A Century And Quarter—Ghurye G. S.
A Handbook Of Vira Saivism—Nandi Math S. C., 1941.
A History Of Gingee And Its Rulers—Srinivaschari C. S., 1943.
A History Of The Deccan—Gribble J. D. B., 1896.
A History Of The Maratha People—Kincaid and Parasnis, 1918.
A History Of The Mahrattas (all editions).
A History Of Village Communities In Western India—Altekar A. S., 1927.

Akbar—Deshpande R. H., 1893.
Akbar And The Jesuits—Jarric P.
Anecdotes Of Aurangzeb And Historical Essays—Sarkar J., 1912.
Anglo-Portuguese Negotiations—Khan S. A.
Angres Of Kolaba In British Records—Srivastavya B. K.
An Historical And Archaeological Sketch Of The City of Goa, Vols. I and II—Jose Nicolas da Fonseca.
An Historical Sketch Of Goa—Saldhana Rev. G.
An Introduction To The Study Of Indian History—Kosambi D. D.
Anthropo-Sociological Papers—Ghurye G. S.
A Religious Policy Of The Mughal Emperors—Sharma Sri Ram, 1940.
Army Of The Mughals—Irvine W.
A Short History Of Aurangzeb—Sarkar J. N., 1930.
A Short History Of The Deccan—Sherwani H. K., 1950.
A Short Sketch Of The Early History Of The Town And Island Of Bombay—Joshi P. B., 1902.
A Students' Manual Of The History Of India—Taylor Meadows, 1894.
A Study In Maratha Diplomacy—Varma S. P., 1956.
A Survey Of Indian History—Panikkar K. M.
Aurangzeb—Lanepoole S.
Aurangzeb And His Times—Faruki Z., 1935.
Aurangzeb's Reign—Sarkar J. N., 1933.
Beginnings Of The Vijaynagar History—Rev. Heras H.
Bibliography Of Mughal India—Sharma Sri Ram.
Bijapur And Its Architectural Remains—Cousens H.
Biographies And Memoirs—Jervis.
Bombay And The Siddis—Banaji D. R., 1932.
Bombay And Western India—Douglas James.
Bombay : Story Of The Island City—Pusalkar A. D. and Dighe V. G., 1949.
Book Of Bombay—Douglas James.
Britain And India—Kabir Humayun.
British Social Life In India—Kincaid D.
Bygone Days Of India—Dewar D.
Cambridge History Of India.
Caste And Class In India—Ghurye G. S.
Caste, Class And Occupation—Ghurye G. S.
Caste And Tribes Of C.P.—Russell R. N.
Catalogue Of Mss. In B.I.S.M.—Khare G. H., 1956.

Chalukyas Of Gujrath—Majumdar A. K., 1956.
Cities And Civilization—Ghurye G. S.
Clash Of Three Empires—Joshi V. V.
Commercial Policy Of The Moguls—Pant D., 1930.
Conquerors, Warriors And Statesmen Of India—Sir Sullivan Edward.
Conversion And Reconversion To Hinduism—Sharma Sri Ram.
Crescent In India—Sharma S. R.
Dara Shukoh—Qanungo K., 1934.
Discovery Of India—Nehru, Jawaharlal.
Early Career Of Kanhoji Angre And Other Papers—Sen S. N., 1941.
Early History Of The Deccan Down To The Mohomedan Conquest—Bhandarkar R. G., 1928.
Early Muslim Expansion In South India—Venkataramanayya.
East India House : Its History And Associations—Foster W., 1924.
Emerson's Essays.
Eminent Victorians—Lytton Stratchey, 1946.
England Under Queen Anne Blenheim—Trevelyan G. M., 1930.
English Social History—Trevelyan G. M.
Essays On Indian Economics—Ranade M. G.
Everyday Life In Ancient India—Sengupta.
Fall Of The Mughal Empire (all volumes)—Sarkar J. N.
Family And Kin—Ghurye G. S.
Ferishta's History Of The Deccan—Scott J.
Foundations Of Sovereignty—Laski H. J.
From Akbar To Aurangzeb—Moreland W. H., 1923.
Glimpses Of The Deccan History—Rama Rao.
Glimpses Of Old Bombay And Western India—Douglas James.
Glimpses Of World History—Nehru, J.
Gods And Men—Ghurye G. S.
Gorakhnath And Mediaeval Hindu Mysticism—Dr. Mohansingh, 1937.
Hampi Ruins—Longhurst, 1933.
Hegel—Caird E.
Hindu Administrative Institutions—Dikshitar V. R., 1929.
Hindu Social Organization—Prabhu P. H.
Hindu Society : An Interpretation—Karve I.
Historical Account Of The Settlement And Possession of Bombay.
Historical Role Of Islam—Roy, M. N.
Historical Sketch Of The Native States of India—Maleson G. B.

History And Statistics About Konkan Containing A History Of Some Hundred Maratha Ruling Families—Jervis.
History Of A Section Of The Pathare Prabhu Community (Kanchole Prabhus)—Mankar V. G., 1931.
History Of Aurangzeb—Sarkar J. (all volumes).
History Of Deccan—Scott J.
History Of Dharmashastra—Kane P. V.
History Of European Morals—Lecky W.
History Of Freedom Movement In India—Dr. Tara Chand.
History Of Hindustan—Dow A.
History Of Indian Political Ideas—Ghoshal V. N.
History Of Indostan—Orme Robert.
History Of Jahangir—Beni Prasad.
History Of Jain Monachism—Deo S. B., 1956.
History Of Mediaeval India—Ishwari Prasad.
History Of Mysore—Wilks M., 1869.
History Of Political Theories—Sabine.
History Of Shah Jahan Of Delhi—Saxena B.
History Of The British Empire In India And The East—Nolan E. H.
History Of The Family Of Ghorpades—Published by the Private Secretary of Mudhol State.
History Of The Marathas—Waring E. S.
History Of The Nayakas Of Madura—Aiyar R. Satyanatha, 1924.
History Of The Rise Of The Mahomedan Power In India—Briggs J.
History Of Vijayanagar—Shastri Nilkanthanath.
Hubli Factory And Shivaji—Tamaskar B. G.
Human Nature And Politics—Wallace G.
Ideals And Realities—Sharma D. C.
India—Holdich.
Indian Mysticism : Mysticism In Maharashtra—Ranade R. D.
Indian Realism—Sinha J.
India On The Eve Of The British Conquest—Owen S. J.
Indian Sadhus—Ghurye G. S., 1953.
Jagannath Pandita—ed. by Ramaswami Shastri V. A., 1942.
Jainism And Karnatak Culture—Sharma S. R., 1940.
Jesuits And The Great Mogul—Maclagan.
Kadamba Kula—Mories G. M., 1931.
Kautilya's Arthashastra—Shamshastri.
Kautilya :A Study—Konow Sten.
Landmarks Of The Deccan—Syed Ali Asgar.

Scanned by CamScanner

Bilgrami Asafjahi, 1927.
Life Of Buddha—Thomas E. J.
Life Of Muhammad—Moor.
Local Self-Government In Ancient India—Mukerjee Radhakamal.
Madras In Olden Times—Wheeler J. T.
Mahmud Gawan : The Great Bahamani Wazir—Sherwani H. K., 1941.
Main Currents Of Maratha History—Sardesai G. S.
Malabar And The Portuguese—Panikkar K. M.
Maratha Architecture—Mate S. M., 1959.
Maratha History Re-examined—Sharma S. R.
Maratha Polity—Puntambekar S. V., 1942.
Mediaeval Jainism—Salatore B. A., 1938.
Memoir On The Sawantwadi State—Courney W.
Memoirs Of Emperor Jahangir—Major David.
Mewar And The Mughal Emperors—Dr. Sharma G. N., 1954.
Military History Of India—Sarkar J., 1960.
Military System Of The Marathas—Sen S. N.
Mughal Administration—Sarkar J., 1952.
Mughal Empire—Despande R. H., 1895.
Mughal Empire In India—Sharma S. R.
Mysore—Rice B. L.
Mysticism—Evelyn Underhill
Naiques Of Madura—Naique Vishvanauth.
Notes On The Subject Of Shivaji's Sword—Bomonjee D. Pudumjee, 1929.
Old Persian Inscriptions—Sen S.
Organization Of Public Services During Mughal Period—Sharma Sri Ram.
Oriental Experience—Temple R.
Oriental Memories—Forbes J.
Origin Of Bombay—Gerson de Kunha.
Orme Mss. 116—Unpublished notes by Sarkar, Sardesai Collection, Deccan College.
Panhala—Parasnis D. B.
Pictorial Shivaji—Kelkar Y. N., Shivacharitra Karyalaya, 1935.
Pirates Of Malabar—Biddulph J., 1907.
Political History Of India, Vols. I and II—Malcolm.
Portuguese Discoveries Dependencies—Dorsey A. J. D.
Portuguese In India, Vols. I and II—Danvers C. F., 1894.
Portuguese Rule In Goa (1510-1961)—Rao R. P., 1963.
Power : A New Social Analysis—Russell B.

Progress And The Unfit—Huxley L.
Quest Of Enlightenment—Thomas E. J.
Ramdas And The Ramdasis—Deming W., 1928.
Ranade And The Study Of Maratha History—Patwardhan R. P.
Reason And Revolution—Marcuse H.
Records Of Fort St. George Diary And Consultation Book—Sardesai Collection, Deccan College.
Relations Between The French And The Marathas—Hatalkar V. G., 1958.
Religious Policy Of The Mughal Emperors—Sharma Sri Ram.
Report On The Old Records Of The India Office—Birdwood Sir George.
Ṛgvedi Deśastha Brahmins Of Maharashtra—Wagh M. C., 1948.
Rise Of The Muhammedan Power—Briggs.
Rise Of The Maratha Power (Ranade M. G.) and *Gleanings From Maratha Chronicles* (Telang K. T.)—University of Bombay Publication.
Rise Of The Peshwas—Sinha H. N., 1931.
Road To Nirvan—Thomas E. J.
Round About Bombay—Douglas James.
Sahibs—Brown H.
Saint Joan—Shaw J. B.
Selections From The Bombay Diaries—Forrest G. W., 1885, Sardesai Collection, Deccan College.
Selections From The Letters, Despatches And Other State Papers Preserved In The Bombay Secretariat; Home Series Vol. I—Forrest G .W., 1887, Sardesai Collection, Deccan College.
Selections From The Letters, Despatches And Other State Papers Preserved In The Bombay Secretariat: Maratha Series Vol. I—Forrest G. W., 1885, Sardesai Collection, Deccan College.
Shivaji Album—Dr. Balkrishna, 1930.
Shivaji: A Study In Leadership—Sarkar J., 1950.
Shridhar Ganesh Paranjpe Memorial Lectures [The Shivaji Period In Maratha History], University Of Nagpur—Sardesai G. S., 1936.
Shilaharas Of Western India—Altekar A. S.
Sivaji, A Sisodia Rajput—Sarda Har Bilas, 1935.
Social Background Of Indian Nationalism—Desai A. R., 1948.
Sources Of Vijaynagar History—Aiyangar S. K., 1919.
Stories Of Ramayana And Mahabharata—Oman J. C.

Scanned by CamScanner

Studies In Indian History—Sen S. N.
Studies In Indo-Muslim History—Hodiwala.
Studies In Kautilya—Krishna Rao.
Studies In Mediaeval Indian History—Sharma Sri Ram, 1956.
Studies In Moghal India—Sarkar J.
Tamilham In The 17th Century—Sathianathaier R., 1956.
Tarabai And Her Times—Brij Kishore, 1963.
The Annals And Antiquities Of Rajasthan, Vols. I and II—Tod James, 1898, 1899.
The Bahamanies Of The Deccan—Sherwani H. K., 1953.
The Contemporary Englishmen's Estimate Of Shivaji—Tamaskar B. G., 1940.
Cult Of Vithoba—Deleury, 1960.
The Decline And Fall Of The Roman Empire —Gibbon.
The Deliverance Or The Escape Of Shivaji From Agra—Deshpande G. K., 1929.
The Desperate Dragon—Guillain R.
The Early Heroes of Islam—Salik S. A., 1926.
The English In Western India—Anderson, 1854.
The First Englishmen In India—Locke J. C.
The Foreign Vocabulary Of The Quran—Jeffery A.
The History Of Bahamani Dynasty—King J. S.
A History Of The British Empire In India—Rev. Cleig G. R.
The History Of British India—Mill J., 1820.
The History Of Caste In India—Ketkar S. V.
The History Of Jahangir—Gladwin F., 1930.
The Holy Roman Empire—Bryce James.
The Indian Empire, Vols. I to III—Montgomery M. R.
The Konkan—Nairne A. K., 1875.
The Life Of Mir Jumla—Sarkar Jagdish Narayan, 1951.
The Making Of The Indian Princes—Thompson E., 1943.
The Maratha Renaissance—Behere N. K., 1946.
The Memoirs Of Aga Khan—Simon And Schuster, 1954.
The Miscellaneous Writings Of The Late Honourable Mr. Justice M. G. Ranade—Mrs. Ranade Ramabai, 1905.
The Mystics, Ascetics And Saints Of India—Oman John Campbell, 1905.
The Nabobs—Spear T. G. D.
The Nayakas Of Ikkeri—Swaminathan K. D., 1957.
The Oxford Students' History Of India—Smith Vincent.
The Oxford Survey Of British Empire, Vols. I, II.
The Rashtrakutas And Their Times—Altekar A. S., 1934.

The Real Shivaji—Saiyid Tafazzul Daud Sayeed Khan, 1935.
The Rise Of The Portuguese Power In India—Whiteway R. S., 1899.
The Scheduled Tribes—Ghurye G. S.
The Splendour That Was 'Ind—Shah K. T.
The Wonder That Was India—Basham A.
Thoughts On Pakistan—Ambedkar B. R.
Vestiges Of Old Madras, Vols. I and II (Indian Record Series)—Low H. D. 1913.
Vidyas : A Homage To Comte—Ghurye G. S.
Village Communities In East And West, 1913—Maine Henry, 1913.
War In Ancient India—Dixitar R.
Who Are The Marathas—Birje Vasudeo Lingoji, 1896.

Historiography And Historical Philosophy

Action's Political Philosophy—Fasnacht.
A Geographical Introduction To History—Febvre L.
A Study Of History, all volumes—Toynbee A. J.
Civilization On Trial—Toynbee A. J.
Critical And Historical Essays—Macaulay B., 1877.
Dalberg—Acton, J. E. E. First Baron—Ten Lectures On Modern History, 1907.
Everything Has A History—Haldane J. B. S.
Guide For Research Students Working On Historical Subjects—Clark Kitson, 1959.
Historical Method In Relation To Problem etc.—Shastri Nilkanth.
History : Its Purpose And Method—Renier G. J.
Philosophy Of Hegel—Stace W. T.
Sartor Resartus and *On Heroes, Hero-worship and The Heroic In History*—Carlyle Thomas, 1901.

Chronologies And Chronological Tables

Chrology Of India—Duff C.
Chronology Of Modern India—Burgess.
Pillai L. D. Swamikannu Indian Ephemeris (A.D. 700 to 1799)—Vols. I, V, VI.
Tarikh-i-Ilahi—Bendre V. S., 1933.

Geographical Books, Travels etc.

A Handbook Of Traveller In India—Loveden, 1905.
A True And Exact Description Of The East India Coasts Of Malabar, Coromandel, Ceylon—Baldaeus Philip.

A Voyage To The East Indies—Grose J. H.
Crusader Castles—Fedden R. and Thomson J., 1957.
European Travellers In India During The 15th, 16th And 17th Centuries—Kegan Paul etc., London, 1909.
Fryer John: *New Account Of East India And Persia*—Hakluyt Society, 1909.
Guide To Mahabaleshwar—Khare G. G.
Here Came Swaraj—Kale D. V., 1946.
Indian Travels Of Thevenot And Careri—Sen S. N., 1949.
John Fryer's New Account Of East India, (two volumes) ed. Crooke W.
Journey From Madras Through The Countries Of Mysore, Canara And Malabar By Buchanan F. (two volumes)—Higginbotham And Co., 1870.
Mahabaleshwar—Parasnis D. B.
Mandeslo's Travels In Western India (1638-39)—Commissariat M.A., 1931.
Roe Thomas And Fryer John: *Travels In India In 17th Century*—Trubner And Co., 1873, London.
Sinhagad—Khare G. H.
Storia—Do—Mogore, Vols. I to IV—ed. Irvine W.
Strongholds Of India—Toy Sidney.
The Deccan Forts—Kamalapur J. N., 1960.
The Geographic Factor—Whitebeck And Thomas.
The Voyage And Traudile Of Caesar Frederick—translated by Hickock Thomas, 1588.
Travels In India by Tavernier, Vols. I and II—ed. Ball V.
Travels In Moghul Empire by Francis Bernier—translated and edited by Constable A., 1891.
Travels Of Ibn Battuta, Vols. I and II—ed. by Gibb H .A. R., Hakluyt Society.
Travels Of F. S. Manrique (1629-43).
Travels Of Pietro della Valle Into East India And Arabia Deferta—F. Macock, London.
Voyage To Surat—Ovington.

Thesis

The Influence Of Muslim Culture On Hindu Civilization—Shejwalkar T. S., (Unpublished)
Maratha Navy—Apte B. K., (Unpublished)

The Marathas On Goa Border—D'Souza Sabina, 1953 (Unpublished)

Articles

Analysis Of Sources Bearing On The Birth-date Of Shivaji Disproving The Correctness Of The New Date 19-2-1630—
—Tamaskar G. D., (Sardesai Collection, Deccan College)
An Examination Of The Tanjore Inscription From The Point Of View Of Shivaji's Birthdate—article published in Educational Review, Madras, June 1936.
Birthdate Of Shivaji—Apte D. V. and Paranjpe M. R., 1927.
Foundation Of Mahratta Power In South And Shahji's Contribution To Establishment Of Mahratta Empire—Aiyangar S. Krishnaswami.
Malik Abmer And The Portuguese—Tamaskar B. G. (From Journal of Bihar Research Society, 1947)
Mirza Raja Jaysingh And Shivaji—Kunhan Raja.
Ramdas And Hegel (Unpublished)—Shejwalkar T. S.
Shivaji In Busatin-us-Salatin—Saswadkar P. L. (Unpublished)
Studies In Indian Cultural History, Vols. I and II—Gode P. K.
Studies In Indian Literary History—Gode P. K.
Studies In Islamic History : (a) *Hinduism And Islam* (b) *New Light On Islam*—Divekar Mahadeoshastri.
The Role Of Ramdas In The Maratha Revolution Of The 17th Century—Puntambekar S. V.

Dictionaries, Encyclopaedias etc.

Dictionary : Marathi into English—Molesworth J. T., 1857.
Encyclopaedia Britanica.
Encyclopaedia Of Islam.
Encyclopaedia Of Social Sciences.
Pear's Cyclopaedia.
Portuguese And English Pronouncing Dictionary—Valdez Joao F.
Wilson's Glossary—ed. by Ganguly A. C. and Basu B. L.

Periodicals, Newspapers, Journals etc.

Annals Of The Bhandarkar Oriental Research Institute.
Annual Report Of Archaeological Survey Of India : Asiatic Researches.
Bharatiya Vidya Journal Of Bharatiya Vidya Bhavan.
Diogenes.
Epigraphia Carnatica.

Scanned by CamScanner

Epigraphia Indica.
Indian Antiquary.
Indian Culture
Indian Historical Quarterly.
Indian Journal Of Economics.
Journal Of Bihar Research Society.
Journal Of Indian History.
Journal Of Numismatic Society Of India.
Jorunal Of Royal Asiatic Society—London and Bombay branches.
Journal Of Bombay Historical Society.
Journal Of Tanjore Saraswati Mahal Library.
Journals Of Universities (Bombay, Poona, Calcutta etc.)
Modern Review.
New Indian Antiquary.
Proceedings Of Indian Historical Records Commission.
Proceedings Of The Indian History Congress.
'Rajaramian' College Magazine Golden Jubilee Memorial Volume, 1931.
Socialist—Magazine ed. by Dange S. A.
The Bombay Chronicle : Shivaji Tercentenary Number, Sunday, 1st May 1927; June 17, 1928.
Bulletins Of Deccan College Post-Graduate And Research Institute.
The Bulletin Of The School Of Oriental And African Studies.
The Indian Daily Mail, June 17 and 18 1928; Saturday October 1929.
The Times Of India, June 18, 1928.

Maps, Gazetteers etc.

Atlas Of India—Johnston W. and A. K., 1894.
Bharat Rashtriya Atlas.
Gazetteers Of Bombay Presidency.
Census Report Of Maharashtra In 1951 (District-wise)
Constable's Hand Atlas Of India.
Constabl'e Hand Gazetteer Of India.
Handy Royal Atlas Of Modern Geography—Smith.
Imperial Atlas Of India.
India And The Adjacent Countries (wall map), 1928.
Map Of Mysore—John Bartholomew and Co. and *Edinburgh Geographical Institute.*
Military Gazetteer Of India, 2 vols.
Philip's Visual Contour Atlas Of India, 1923.

Scanned by CamScanner

Statistical Atlas Of The Bombay Presidency II—ed., 1906.
Survey Maps Of All Districts In Maharashtra And Karnatak.
Times Atlas.

पोर्तुगीज साधनग्रंथ

A Extincao do Reino de Nizam Shah—Pissurlencar P., 1935.
Agentes Da Diplomacia Portuguesa Na India—Pissurlencar P., 1952.
A Incursao de Shivaji em Bardez—Pissurlencar P., 1938.
Antigualhas Vol. I—Pissurlencar P.
Archivoda Relacaodegoa
Arquivo Portuguese Oriental, Vols. I and II—De Braganca Pereira A. B.
Boletim Do Instituts Vasco Da Gama No. 68, 1952.
Elucidado a Luz Duma Inscricao Sanscrita—Pissurlencar P., 1937.
Historia De Goa Vol. I—ed. Coelho Livraria, 1925.
Inscricoes Pre—Portuguesa de Goa Um Passo do.
Cronista Barros—Pissurlencar P., 1938.
Oriente Conquistado de Vasco da Gama .
O Oriente Portugues, 1939.
Os Primeiros Goeses em Portugal—Pissurlencar P., 1936.
Portugueses E Maratas Vols. I and II (Shivaji and Sambhaji) —Pissurlencar P., 1926, 1928.
Um Frade Capucho na Corte de Punem de Punem—Pissurlencar P.

डच साधनग्रंथ

Dagh Register Vols. up to 1680, English translation.

फ्रेंच साधनग्रंथ

खालील फ्रेंच ग्रंथांचीं इंग्रजी भाषांतरें :—

La Compagnie Indes Orientales et. F. Martin by P. Kaeppelin.
La Mission du Madure by J. Bertrand.
Memoires Of F. Martin—translation by Mr. Riswadkar (unpublished).
The Journal Of B Deslandes.
Histore de Sevagi et de son successeur by D'Orleans.
Thevenot—Monsieur de Works.
Voyages des Indes Orientales by M. Carre.

सूचि

[ग्रंथाच्या पहिल्या २०१ पृष्ठांचीच सूचि दिली आहे.]

अ

अकबर बादशाह १, २४, ४९, ६८, ६९, १०१, १०२, १०४
अकाल नायकाची राई १८५
अजिंठा ६
अर्जुन १
अटक ५२
अथणी ६५, २००
अर्थशास्त्र (कौटिलीय) २१
अदोनी १९६
अनस्कुरा घाट ६५
अनंतपूर १७६
अनाजी दत्तो ९१, ९६, १२४, १३९, १४३, १४४, १४९, १५३, १५४, १५५, १६९
अनाजी दत्तोचा धारा १२४
अपरांत ३
अफगाण १९५
अफगाणिस्तान २७, ५७, ६७
अफजलखान १७, ६६, ७२, ८०, ८१, ८३, ८४, ९७, १०५, १०७, १११, ११२, १२६, १६२, १७०, १७२
अफजलखानाचा पोवाडा ७४
अबदुल्लाखान १८१, १८४
अबुल फजल २४
अबुल हसन तानाशाह १६३, १६७, १६८, १७२, १७३, १७४, १७५, १८९, १९२
अब्दुल्ला कुतुबशाह ७२
अमात्य (घराणें) ४४
अमात्यपद ९३, १९५
अमीन (शिरवळचा) ७९
अमेरिका १
अयोध्या ४
अरब, अरबी १, २, ६, ७, ११, १२, १९, २०, २१, २२, २३, २७, ४८, ६१, ६४, ७४, १०१, १०३, ११८, १२९.
अरबस्तान ५, २१, १०३
अरियालूर १८५
अलमोडा २०
अलाहाबाद १५६
अलिबाग १२०
अली आदिलशाह ७२, ७४, ७५, ८०, १०५, ११५
अलेक्झांडर १८१

अवरंगजेब ३, १५, १९, २३, २६, ४७, ५२, ५६, ५८, ६६, ६९, ७१, ७८, ८१, ८२, ८४, ८५, ८६, ८७, ९०, ९४, १२३, १२६–१३०, १३७, १३८, १४६, १५०–१५२, १५६, १५७, १६५, १६८, १७२, १७७, १८१, १८७, १८८, १८९, १९३, १९७–१९९
अवरंगाबाद १९, ६५, १२३, १२५, १२६, १४२, १५७, १६२, १६५, १९८
अवंती ३, ८
अशोक ५, ५९, ८८;—शिलालेख ३
अश्वत्थामा १९०
अष्टप्रधान ४४, ९५, ९६, १४३, १५२, १५४, १८०, १९५
अष्टमी ६४, ६५
असदखान १९
अस्सक (अश्मक) ५
अहमदनगर १, १५, ६५, ६९, ७१, ७३, ८१, ८२, १०२, १०३, १०४, २००.
अहमदशाह वली बहामनी २०
अहमदाबाद १२८, १२९
अहोम ५६
अंकोलें ११७, १९८
अंजुमन (हैंयमन) ६, २२
अंतोनिऊ द मेलु द कास्त्रु ११४

आ

आकण्णा १७२, १७३, १७५, १९२
आगरकर ४३
आग्रा ३९, ६६, ८३, ८५, ९०, १२३, १२५, १४२, १५६, १५७, १६५, १६८, १७३
आटपाडी १७१
आत्मकूर १७६
आदिलशाह २३, ७१, ८१, ८२, १०२, १०६, ११२, ११३, १२६, १६२, १७२
आदिलशाही (विजापुरकर) ७०–७३, ७५, ७९–८१, ८३, ८६, ८७, १०६, ११२, ११३, ११९, १२३, १२४, १४६, १६१, १६२, १६४, १६७, १६९, १७१, १७४, १७७, १७९, १८१, १८३, १८५, १८६, १९१, १९३, १९७, १९९, २००
आद्य तीर्थावली ४
आनंदराव (मक्काजी) १३८, १४९, १६५, १८४, १९५
आपटे द. वि. ४३
आपाजी ताऊजी ८२
आफ्रिका १०२, १०४, १९७
आबाजी महादेव ८१, ८२
आभीर (अहिर) ६
आरणी १७७, १९०
आल्बुकर्क ११
आवळसकर शां. वि. १६०, १६४
आशिया ८५, १०३, १०४
आळंदी (देवाची) ११२
आंग्रे ६४
आंध्र ५, ८
आंबेघाट १४३, १७०
आंबोरिया (अहिरी) १९०, १९९

इ

इखलासखान (विजापुरी मुख्य वजीर खान-मुहम्मदाचा मुलगा) ७२
इग्नेशियस लोयोला ४२
इजिप्त (मिसर) ५, २३
इतालियन ८९, १५७
इन्क्विझिशन १०३
इब्राहीमखान (शेरखान लोदीचा मुलगा) १८५
इमाम (मस्कतचा) ११८
इमॅन्युएल दोन्नावादू ११८
इराक २१
इराकी १९
इराण ५, २१, १०३, १०८, १३४.

इराणी ६, ११, १८, १९, २३, ४९, १०१, १७४
इंग्रज २, २५, २६, ३५, ४६, ४८, ४९, ५१, ५८, ५९, ६२, ६४, ६५, ६७, ८६, ८९, १०४–११०, ११२–१२०, १२५–१२९, १३५, १३८, १४२–१४४, १५२, १५६, १५७, १६०, १६५, १७०, १७३–१७९, १८१, १८३–१९०, १९२–१९४, १९७
इंदुरी ६५
इंद्रदत्त ३; ताम्रपट ३
इंद्रायणी १९, ६५

उ

उटळूर १८०
उदेपूर १२०
उप्पिनकुद्रु ११६
उमाजी ७२
उंबरखिंड १९, ११२
उंबरज १६

ए

एकनाथ ९, १०
एरण (एरिकिण) यष्टिलेख ४; शिलालेख ५९
एलवनसूर १८६

ऐ

ऐने-अकबरी ४९
ऐहोळें शिलालेख ७, ५९

ओ

ओडिसा २८
ओर्त (आगर) ११
ओतूर १०

ॲ

ॲबिसिनिया (हबसाण) १०२
ॲंग्लिकन ८५
ऑर्मझ १०३

क

कडलूर १८५
कडापा १७६
कद्रूस ६५
'कथारसी' लेखक ३८
कदंब ६, २२
कनकगिरी ७२, ८०, १०५, १६५
कनकगीरपट्टी ७२
कर्नाटक ७, ८, ४८, ५३, ५५, ६५, ६६, ७१, ८७, १३६, १३९, १४०, १४३, १४६, १४७, १५५, १६२–१६५, १६७–१७०, १७२, १७९, १८७, १८९, १९०, १९४, १९५, १९९
कर्नूळ १७६
कनोज ५६
कन्याकुमारी ४, १९४
करलीची खाडी ११४
करंजें १०३
कऱ्हाड ५, ६५
कऱ्हाडे ब्राह्मण १४५, १४८
कलचुरि ६
कलशाभिषेक—१३३, १४५
कलंकि (कलि) १२६, १३४, १३७, १३९, १४६, १४७
कलियुग ५६
कल्याण ६४, ६५, ७१, ७४, ८१, १११, ११२, १५२
कल्याणी ८, ७१
कवि कलश १३३, १३४, १३९, १४१, १४५, १४८, १५०, १५५, १५६, १९९.
कवींद्र (पद) १३१, १३२, १४८
कंदर्पी ७२
काठेवाड ५, ७, २६
काणकोण ११९

कानडा (जिल्हा) २१, ६७, ११७
कानदखोरें १६, ७६
कान्होजी जेधे ७७, १७०
काय सावंत ९५
कायस्थ ८, ४४
कारतलबखान ११२, १६२
कारवार (कडवाड, कडवाडी) ६५, ११६, ११८, ११९, १२७
कारंजें (वऱ्हाडमधील) १६५
कारोमँडेल १८२, १९४, १९९
कालहस्ती १७६
कार्लाईल ५४
कालावलीची खाडी—११४, ११५, ११९
कावेरी ७, ७४, ८१, १६८, १७७, १८४, १८५, १८६, १९०
काशी (बनारस) १४, १२९, १४६, १५६, १९८
कास्तान्येद १८
काळभोर देशमुख १५२
काळी नदी ११७, ११९
कांगोरी ७६
कांची १४
किष्किंधा ४
कुडाळ ११२, ११४, ११७, १२४
कुणबी ३१
कुतुबशाह ७१, १४६, १७२, १७८, १८८, १८९
कुतुबशाही (गोवळकोंडेकर, भागानगरकर) ७३, ८७, १६७, १६८, १७१, १७३, १७४, १७७, १७८, १७९, १८२, १८३, १८७, १९१, १९३, १९७, १९९
कुमठें ११६
कुमाऊ २०
कुमारपाल २७
कुरटें बेट ११४
कुराण ५७
कुलाबा ८, ८१, ११२
कुंडिनपूर ८
कुंदापूर ११६
कुंवारीगड ६५, १२४
कृष्णदेवराय २२
कृष्णा ५, ६५, ७६, १७१, १७६
कृष्णाजी बांदल ७५
केदारजी जाधव १८०
केरळ १४, १७, १८, ११५
केशव चैतन्य ९, १०
केशवभट उपाध्याय १४१
केळशी ६४
केळुस्कर ४५
केंजळगड ७६
कोडीबाग ११८
कोनेरपंत १८६
कोपर्निकस ५१
कोप्पळ ६५, ७९, १६५, १६८, १८०, १९०, १९६
कोलार ८१, १६२, १८९, १९०, १९५
कोलेरून नदी १८०, १८५, १८६
कोल्हापूर ६२, ६५, १७०
कोसल ४
कोळवण ८८
कोंकण ३–६;–सप्तकुंकुण ४,८,११–१६, २०–२२, ५३, ६२–६५, ६७, ७१, ७६, ८०, ८१, ८२, ८९, १०६, १०७, १११, ११२, ११४, ११५, १२४, १४१, १४३, १४८, १५०, १६२, १९८, १९९, २००
कोंगो ११८
कौटिल्य २१
कॅथोलिक १०, ४२, ४३, ८५, १०६
कॅंट ५१
कॉन्स्टँटिनोपल (इस्तंबूल) १९, २३
कॉंग्रेस ३५
क्रमवंत ब्राह्मण ८

ख

खराडे देशमुख १५२
खल्प हसन २०
खवासखान (दुसरा, विजापुरी मुख्य वजीर खानमुहम्मदाचा दुसरा मुलगा) ११२, १२६, १६०, १६१, १६२, १६९, १७१, १७८
खळद बेलसर १६, ९५
खंबायत १२, ८९
खानगौडा देसाई १९५
खानदेश ६, ८, ६५, ८८, १६८
खान महमद वजीर ७१, ७२, १०५
खाफीखान १५६, १५७
खारेपाटण (वलीपट्टण, पाटणदेश) ६, १२, १४, १५, ६४, ६५, १०६, १०९
खांदेरी ६४, ८६, १२०
खिजरखान १६२
खुरासानी १८
खेड १२
खोपडे देशमुख १५, ७७, ८०

ग

गडकरी राम गणेश १५१
गढवाल २०
गणदेवी १२
गदग ६५, १७०, १७१, १९५
गनिमी युद्ध १०२
गया ६६
गरूड पाटील १६
गंगा ४, ७, ६६, १२९
गंगाधरपंत १५०
गागाभट्ट ३९, ४७, ५७, १३०, १९८
गाडदी २५
गारगोटी ६५
गांगुळी ११४, ११६
गांधार ६८
गीतारहस्य ५०
गुजरात ३, ४, ६, ७, ८, १४, २१, २२, २७, २९, १०३, १२७
गुणाढ्य ७
गुत्ती ७१
गुलबर्गे (कलबुर्गे) १२, १८७, १८८, १९२
गुंजण मावळ १६
गोकर्ण महाबळेश्वर ४, ११३, ११४, ११६, ११७
गोजरा १८३
गोदावरी ४, ५, ७
गोमाजी नाईक पानसंबळ ७८
गोवर्धन ब्राह्मण ८
गोवळकोंडें (भागानगर, हैद्राबाद) २०, ६६, ७१, ७३, ८५, ८७, १०२, १०५, १३९, १४६, १६३, १६७, १६८, १७०, १७१, १७३—१७९, १८१, १८३, १८४, १८६—८९, १९१, १९३, १९४, १९८
गोविंद (परमानंदाचा नातू) १४, १३१, १३२, १४०, १४१, १४८
गोवें ६, ८, ११, १२, १५, १७, २०, २४, ४२, ५३, ६९, ८५, ८९, १०३, १०६, १११—११६, ११९, १२६, १२७, १५५, १७८
गोसावी पंथ २८
गौरीविलास (सभागृह) ५३, ७२
गॅझेटियर ४९
गॅरी १२९
गॅलीलिओ ५१
ग्रँट डफ ९५
ग्रानादा (अरब साम्राज्याचा अवशेष) १
ग्रीक ६०
ग्रीस २३, १२३

घ

घाटमाथा ३, १२, १०६, १२४
घांसदाणा ७९, १२४
घोडें ६५

Scanned by CamScanner

च

चक्रधर ८
चक्र नदी ११३
चतुर्भाणी २१
चंगीझखान (निजामशाही सरदार) १०२
चंद्रगड ७६
चंद्रराव मोरे १३, १७, १११
चाकण ११२
चाफळ ४१
चालुक्य ७
चाळके १६
चांदोरकर ४५
चिटणीस घराणें ४४, १४८, १४९
चिटणिशी बखर ४४
चित्पावन (कोंकणस्थ) ४६, १४८
चिदंबरम् १८१, १८७
चिनी ११, ८९, ९३
चिपळूण १२, २०, ६४, ६५
चिंचणी ताम्रपट ६
चीन ५०
चोक्कनाथ १८६
चोरघे पाटील १६
चौथाई ७९, १२४
चौल (चेऊल) ६, ८, ११, १२, १९, ६५, ६९, ८१, १०३, १११, १५२

छ

छत्तीसगड (दक्षिण कोसल) ४
छत्रसाल ५६
छंदोगामात्य १३३, १४५

ज

जगथाप पाटील १६
जगदाळे देशमुख १६
जगदेवगड १८९
जगन्नाथ २८
जगन्नाथपंत १८६
जझीरा ६४
जत १७१
जनार्दनपंत हणमंते १७२, १७३
जपान २, ४२, ५०, ६७, १०३
जमखिंडी १९६
जमशेद १९२
जयपूर २०
जयराम पिंड्ये १३, १४, ३४, ७१, ७२, १२६, १६४, १७२
जयसिंग ६६, ८३, ११९, १२३, १२६, १४२
जव्हार १३, १५, ५३, १२४, १८८
जसवंतसिंग १२३
जहांगीर ६९
जंजिरा २४, ६४, ८६, ९१, १०६, ११२, १२४
जाखण मंडलिक—ताम्रपट, १२
जाधव देशमुख १६
जालना १५४, १९९
जावळी ५३, ७७, ८०, ८१, १२४
जावा (यवद्वीप) ११, २१
जिजाबाई ४७, ७१, ७२, ७४, ७८, ८०, १४४
जिझिया १९८
जिनिव्हा २३
जिब्राल्टर ६१
जिंजी ५५, ६२, ६६, ७१, ८१, ८२, १०५, ११३, १३७, १३८, १४१, १४६, १४९–१५१, १५३–१५५, १६०, १६१, १६३, १६५, १६७, १७१, १७३, १७४, १७८, १७९, १८१–१८४, १८८–१९१, १९४–१९६, १९८, २००
जुनें बसरूर ११६
जुन्नर ५, १९, ६५, ७१, ८१, ८२, ८८, ८९
जेझुईट २४, ६९, ७३, १७८
जेधे देशमुख १५, १६, ८०

जेधे शकावली १२९, १३५, १३७, १४२, १४७, १७१, १९०, १९५
जेराल्ड ऑंजियर १२८, १२९
जैतापूर १०७, १०९
जैताबाई (जयंतिबाई) ७४
जैन (धर्म, संस्कृति, लोक वगैरे) २, ७, ९, २७, २८, ३०, ५९–६१, ६८
जोधपूर २०
जोरखोरें ७५, ८०

झ

झांजीबार (जंगबहार) २१
झेवियर (सेंट फ्रॅन्सिस) २२, ४२

ट

टाकळी ३८

ठ

ठाणें ३, ८, ११, १२, ६४, १११, ११२

ड

डच २, ४७, ९८, १०६, १०८, ११०, ११२–११४, ११७, १६५, १७४, १७७, १७९, १८५, १८८
'डायमंड' जहाज १०७–१०९
डार्विन २७
डिचोली १०६
डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी ४३
डॅनिश २५
डॉ. बाळकृष्ण ११९

त

तळेगांव ६५
तंजावर ४७, ४८, ७४, ७५, ७९, ८१, १०६, ११३, १४६, १५२, १६१, १६५, १६७, १७९, १८०, १८४–१८६, १९०, १९१
तानाजी मालुसरे ९५
ताम्हणें १२
ताराबाई १५५
तालिकोट (राक्षसतागडी) १, १४, २२, २३
तांत्रिक पंथ २८
तिबेट ८९
तिमोजी १०७
तिरपातुर १८६
तिरुपति १७६
तिरुमलवाडा १८५, १८६
तिरुवाडी १८५
तिंमेरी १७९
तीन महाराष्ट्रें ७, ८, ५९
तुर्क, तुर्की १८, १९, २२, २३, ४८, ६१, १०१, १२९, १९१
तुर्कस्तान (रूम) १९
तुकाबाई ७४
तुकाराम १०, २८, ३०, ३३, ३५, ३८ ४३, ४४, ४६
तुलादान ४९
तुळशीदास पारख १२८
तुंगभद्रा ४६, १६८, १८०, १८६, १८९, १९१, १९६
तुंदुमगुर्ती १८६
तेलंगाण ७, ८, ५५, ६६
तोरगळ १७०, १९३
तोरणा ७६
त्रिचनापल्ली ७४, ८१, १८४
त्रिपदी (त्रिवादी) १९०
त्रिरत्नपूजा २८
त्रिंबक सोनदेव दबीर ९१, १२३, १९५
त्रैकूटक वंश १०३

थ

थॉमस निकोल्स १४२

द

दत्ताजी त्र्यंबक ९१, १४३, १६९, १९०, १९५, १९६, १९९

दमण ११, १०३, १११
दसनामी गोसावी १४८
दळवी १३, १४
दक्षिण अमेरिका १०४
दक्षिणची स्वारी १३८, १५७, १६६, २००
दक्षिण दिग्विदय ८७, १०२, १५४, १६०
दक्षिणी पक्ष २०, ७४, १६०, १६९, १७८,
१८०, १८४, १८८, १९१–१९३, १९८
दंडकारण्य ३, ४
दंडा राजपुरी १२, १०६, १५०
दाद महाल ७३
दादाजी कोंडदेव ३४, ४८, ७५, ७७, ८०
दादाजी नरस प्रभु ७९, ८०, ८२
दाभोळ १२, १८, १९, ८२, १०३, १०६,
१०७, ११२, १२४, १५२
दारा शुकोह ६९
दासबोध ३३, ३४, ३७, ४१, ४२, ४४,
५१, ५२
दासोपंत ८९
दांडा १०६
दिलीरखान ११९, १४०, १४६, १४७,
१५३, १८७, १८९, १९१–१९३,
१९६, १९७, १९९, २००
दिल्ली ७१, ९०, ९७, ११९, १५७, १९३
दीव १०३
दूलशाह १८७
देवगड ११२
देवदत्त (परमानंदपुत्र) ९६, १३१, १३२,
१३४, १३६, १३७, १४०, १४३, १४६,
१४७, १४८, १५०, १५३, १६६, १६९
देवनापट्टण १६५, १८५, १८८
देवरुखे ब्राह्मण १४८
देवलस्मृति २८
देशकुलकर्णी २६, ३३, ८१
देशपांडे ३३, ८२
देशमुख १५–१७, २६, ३३, ५३, ५५,
७०, ७५, ७६, ७७, ७९, ८१
देशमुखी ८२, ८८
देसाई ५३, ५५, १०८, ११०, १९३
दौलताबाद (देवगिरी) १, ८, १९, ५५, ८९,
१६८
द्यानतराव (काशीपंत) १६२
द्रविड ७, ५९

ध

धनाजी जाधव १६
धारवाड ६५, १७०
धारानगरी ८
धुंडीराज लक्ष्मण व्यास १९४

न

नर्डब्याचा घाट ६५, ११५
नर्मदा ७, १५, ५९
नरस प्रभु ७९
नरहरि आनंदराव ९१
नरहरि रुद्र १८४
नवलाख उंबरें १९, ६५
नवसारी ७
नळदुर्ग १९२
नंद ५६
नंदीवर्धन ८
नंद्याळ १७६
नाग (वंश, संस्कृति) ४, ७, ५९
नागनाक १२
नागपूर ८
नागरब्राम्हण – कुंकुण ब्राह्मण ४
नागार्जुनकोंडा ५
नागोठणें १२, ६४, ६५
नागोजी जेधे १७०
नागोजी भोसले १८०
नाथपंथ ९, २८
नाना फडणीस ९७
नामदारखान ११२, १६२
नामदेव ३२

नायते (नवाईत) ६
नायर १७, ११५
नारायण मंडलिक १२
नारायण शेणवी १७०
नारायणेश्वर ७६
नारो नीळकंठ ९३, १९५
नाशिक ३, ५, ८, ६२, ६५, ८८, १७२, १९९, २००
निकितिन १८, १९, २०, ६५
निकोलाय कॉंती ८९
निकोलाय मनुची ६६, १५७
निजाम-उल्-मुल्क १६६
निजामपूर ११२
निजामशाही १५, १६, २३, ४९, ७३, ८२, १०२, १७४
निपाणी ६५
निमसोड मायणी १७१
निराजी राहूजी ९१, ९६, १२५, १६३, १६५, १६६, १७१, १७२
निळोजी नाईक १८६
निळो मोरेश्वर १५०
निळो सोनदेव ९१, १९५
निवृत्ति ९
नीरा नदी ६५, ७५
नीलगंगा १७६
नीलेश्वर ११३
नेताजी पालकर ५७, १६६
नेपाळ २१
नेपोलियन ५२
नेहरू ३५, ९३
न्यायमूर्ति रानडे ११, २८, २९, ३१, ३२, ३३, ३५, ४४, १६८, १८०

प

पट्टागड २००
पठाण १६०, १६२, १६९, १७४, १८०, १८५, १९१, १९५, १९६
पठाणी पक्ष १७४, १७८, १९२, १९८
पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानम् १४, ७२, १२६, १७२.
पद्मदुर्ग (कांसा) ६४, ११९
पनवेल ८१, १११
पन्हाळा ७९, १०५, १०७, १३९, १४३, १५३, १५४, १५५, १६२, १६८, १६९, १९१, १९६, १९७, २००
परदेशी पक्ष २०, ७४
परमानंद १४, १२०, १३१-१३४, १३६, १४१, १४६, १४८, १४९, १६६, १६७
परमानंदकाव्यम् ९६, १३१-१४१, १४३, १४९, १५६
परमार ८
परशुराम (भार्गव) ४
परशुराम त्र्यंबक प्रतिनिधि १५१
पवना (खोरें) १९, ६५
पशुपतिनाथ २१
पंचवटी (जुनी) ४
पंचहजारी ९७, १२३
पंजाब २७, ६७, ६८
पंडितराई १४१
पंढरपूर २८, ३२, ४१, ६५
पंत—आडनांव २१, गोविंद वल्लभ, २१
पाईनघाट १७७, १८५
पाकिस्तान ९३, १९७
पाटगांव ६५, १७०
पाटील २६, ३३, ५९
पाठारे (प्रभु) ८
पाताणे ८
पाताळगंगा १७६
पादताडितक ऊर्फ लत्ताप्रहार (भाण) ३
पानिपत ९२
पारघाट ६५
पारशी १२८
पालवण १३

पालार नदी १७७, १८१
पाली १३, १९, ६५, १५२, १६१.
पाश्चात्य (यूरोपीय) ६, ११, २२, २५, २७, ४८–५१, ५७, ५८, ६२, ६४, ६९, ८६, ९४, १०६, ११९, १२५, १२६, १६५, १७३–१७५, १७८, १८१, १८४, १८८, १९७
पांडवगड ७६
पुणें ३, ४, १६, ३४, ३८, ६२, ६५, ७०, ७५, ७६, ८०, ८८, ११२, ११९, १२४, १५५
पुण्येश्वर ७६
पुत्रकामेष्टि १३१
पुरंदर ११९, २००
पुरुषोत्तम कवि १४
पुलकेशी (दुसरा)–शिलालेख, ७
पुलिकत १७९
पेठ ५३
पेडगांव १६५, १७१, १७२
पेण ११२
पेद्दापोलम् १७६, १८२
पेनुकोंडा ७१, ७२, १६५
पेशवाई ७, १४, ४४, ४६, ६५, १०४, १८०, १९४, १९५
पेशवे १४, ४४, ४६, ४७, ४८
पेशवे (पद) ९१
पेशावर ६७
पैगंबर २८, ६८, १२८
पैठण ५, ७, ८, २०
पैशाची (भाषा) ७
पोतदार म. म. १३१
पोर्तुगाल ६१, १०३, १०६, ११४
पोर्तुगीज २, १०, ११, १७, १८, १९, २२–२४, ४३, ६१, ६४, ६९, ८६, ८९, १०३, १०४, १०६, ११०—११६, ११८, १२४, १२६, १२७, १२९, १६५, १६९, १७४
पोर्तोनोव्हो (कडलूर) ८१, १९६
पोप २, ४२, ४८, ५१
पॅलेस्टाईन १९
पाँदिचेरी ८२, १७९, १८१, १८८, १९६
प्यूरिटन ८५
प्रचीतगड १३
प्रतापगड १०५, १०७
प्रतापजी राजे भोसले १९०
प्रतापराव गुजर १२५
प्रतापसिंह छत्रपति ४६
प्रबळगड (प्रधानगड) १३, ८१, ८२
प्रभावळी १३६, १४३, १६९
प्रभासपट्टण ६, ८
प्रल्हाद निराजी १३९, १४९, १५०, १५५, १६३, १६५, १६६, १७२, १७३, १७५, १९८
प्रवरपुर ८
प्रार्थना समाज २९, ३५, ४४
प्रोएंझा ७३
प्रॉटेस्टंट २९, ४२, १०६

फ

फत्तेखान (मलीक अंबरपुत्र) ४९
फत्तेखान (विजापुरी सरदार) ७१, ७२, १०५
फत्तेपूर शिक्री २४
फफे य. ग. १३१–१३३, १३५, १४५
फलटण ८, १५
फाजलखान १०५, १०७
फारसी (भाषा, लोक, संस्कृति वगैरे) २, १९, ३४, ४८, ४९, ६१, ६६, १०१, ११९, १६५, १९४
फिलिप गायफर्ड १०९
फैझी २४
फोंडा घाट ६५
फोंडें १०६, ११७, ११९, १५५, १६५
फ्रेडरिक सीझर २३

फ्रेंच २, ८२, ११०, १६३, १६५, १७४, १७७, १७९, १८१, १८५, १८८

ब

बगदाद (हबसाणांतील) १०२
बजाजी निंबाळकर ५७
बडी साहेबा ७१, ७२, ७४, १०१
बडोदें ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट १३१
बरो ३
बलुचिस्तान ६७
बसरा १२९
बसरूर ६७, ९७, ९८, ११३–११७, ११९, १२०, १६५
बस्तर संस्थान ४
बहलोलखान (दुसरा, अब्दुल कादिर) ७१, ७२, १०५
बहलोलखान (तिसरा, अब्दुर् रहीम) ७४, १०५, ११३, ११८
बहलोलखान (चवथा, अब्दुल करीम) १२६, १६०, १६१, १६२, १६९, १७१, १७४, १७८, १७९, १८०, १८४, १८७, १८८, १९१, १९२, १९६, १९९
बहादुरखान १६२, १६५, १६९, १८७, १८९, १९३
बहामनी ६, १२, १४, २०–२२, ८९
बहिरजी घोरपडे १५०, १५५
बहिरजी नाईक ९७,
बळराम २८
बंकापूर ११८, १६५, १९५,
बंगळूर २१, ३४, ३८, ४८, ५३, ७०, ७२, ७३, ७४, ८१, १६१, १६२
बंगाल २७, २८, ६८, १४६
बागलाण १४, १५, ५३, ७९, ८८, १७२
बाजी घोरपडे १७, ११२
बाजी पासलकर ९५
बाजीराव (पहिला) २६
बाजीराव (दुसरा) १४
बाणकोटची खाडी १२४
बादामी (वातापि) ७, ८
बाबाजी चैतन्य ९, १०
बायबल २४
बारदेश ६५, ७०, १०६, ११४, १२६, १२७
बाली बेट २१
बालेघाट ८, १७७, १८९, १९०, १९५
बार्सिलोर ११३, ११४, ११६
बाळाजी आवजी १३, १५३, १५४
बाळाजी ढंढेरे १७३
बाळापूर (दोड्ड) १८९
बांदल देशमुख १५, १६, ७७, ८०
बांदिवडें ११५
बिलादुरी २१
बिळगी १९६
बिंदुपूर १३९
बुकॅनन ११६
बुद्ध ५९, ६०, ६८, ८४
बुऱ्हाणपूर १५७
बुसातीनुस्सलातीन १५७, १८४, १९२, १९६
बेदनूर ७४, ११२–११६, १६७, १९८
बेदर १५, ६५, ७१
बेलवाडी १९३
बेळगांव ६२, ६५, १६५, १७०, १७१, १९३
बेंद्रे वा. सी. १३५, १३७, १४९, १५०, १५७
बौद्ध (धर्म, संस्कृति) २, ४, ५, ७, ९, २७, २८, ३०, ५९, ६०, ६१, ६८
बॅरन १६३
ब्रह्मदेश १९७
ब्रह्मपुत्रा १०१
ब्राह्मणवर्ग २४, २५, २९–३५, ४१, ४३–४७, ५७, ५८, १०३, १३२, १८१
ब्राह्मो समाज १३५

Scanned by CamScanner

भ

भगवद्गीता ३०
भगवा झेंडा १६९
भट भास्कर वामन ४५
भटकळ ११३, ११६
भडोच (भृगुकच्छ) ४, १२, ६४, १२८, १२९
भद्रप्पा नायक ११३, ११५
भद्राचलम् ४
भरहूत ५९
भवानी देवी ४७, ५३, १३२, १३४, १३९, १४७
भंडारी ४,
भार्गव (भृगुवंशीय) ४
भागवत (एकनाथी) ९, ३२, ३३
भागवतधर्म (वारकरी पंथ, भक्तिपंथ) २८–३१, ३३, ४४
भास कवि २१
भिडे ह. बा. ५
भिवजीराजे भोसले १९०
भिवंडी ७१,८१,१०७,१११
भीमगड (कारवारजवळील) १३,११९
भीमजी पारख २५,१२८
भीमा ६५,१६२,१७१
भुवनगिरिपट्टण १८५
भूपाळगड १५३,१९९
भूषण कवि ५६
भोर ७६
भोसले १३,१४,३३,४६,७५, १२३, १३३, १६७,१७३,१९४

म

मकाव १०३
मक्का १२, २२,२४,७४,११८
मगध देश ४
मथुरा १२३
मदिना २०
मदुरा ७४, ८१, ११३, १४६, १६७, १८०, १८४–१८६,१९०,१९१
मद्रास ६२,७१, ११३, १५७, १६९, १७६–१७९,१८१, १८२, १८४, १८७, १८८, १८९
मध्यप्रदेश ४,७,१४,५९
मनाचे श्लोक १०,४१
मरळ देशमुख १६
मराठवाडा ८,२०
मराठे (रेड्डी, रट्ट, महरट्टे) ७,८,१३,२०,३०–३२,३५,४५–४९,५७,५८,५९,६१,६४, ६५–६७,६९,७५,७८,७९,८२,८५,८६, ८८,८९,९२,१०४, १०७–११०, ११५, १२०,१२३–१२७, १३०, १३२, १४८, १५१,१५६, १६०, १६४–१६६, १६८, १७१,१७२, १७७, १७८, १८०–१८२, १८४,१८५, १८८, १९३–१९५, १९९; —जातवाचक, १४,१६, १८, २०, २२, २८, ३१–३३, ३६, ४३–४५, ४७, ४८, ५७,५९, ७९, ८८, १४४, १४८, १४९, १५३–१५६,१६४, १६५, १८०, १८१, १८३, २०१
मराठेशाही (मराठी राज्य) १८,३६,४४,४८, ४९,५२, ५६, ७७, १०४, १२४, १२५, १२६,१४०, १४४, १४७, १५०, १५१, १५६, १६८, १७५, १८८, १९५, २००
मलबार १८, २१, १०३
मलयाचल १३९
मलवाई देसाईण (सावित्रीबाई) १९३
मलाक्का २१,१०३
मलाया १९७
मलीक अंबर ४९,७३,१०२,१०४
मलीक काफूर १२
मलीक तुझार (पदवी) २०
मलीक बरखुर्दारखान १९२,१९६
मल्लिकार्जुन ३७
मसाउदी २१
मसुरें ११५
मसूर १६

Scanned by CamScanner

मस्कत १०३, ११८
महमद आदिलशाह ७०-७३,१०५,११३
महमद तघलक १२
महमद नासीरखान १६१,१६२,१७८,१८२, १८३
महमद बिन कासीम २१
महमूद गावान १५,१९,२०
महाड १२,६४,६५
महात्मा गांधी २६,३५, ३९, ४०, ५०, ६०, ६१,८३,९३,९५
महादेव यादव १२
महाधर्मरक्षित ५
महानुभाव ८-१०,२८,३०
'महापुरुष' २,५४-५६,८४,९४,९५,१३०
महाबळेश्वर ७५
महाभारत ३,४,५,१७,३२,३३,१९०
महार ४,३१
महाराष्ट्र २,३, ५-१२, १४, १५, १८-२०, २८-३३, ३७, ३९, ४१, ४३, ४५-४७, ५१-५३,५५, ५६, ५९, ६०, ६२, ६३, ६५-६७, ६९, ७०, ७४-७६, ७८, ८७-९०, ९३, १२४, १३१, १३३, १३५-१४०, १४६, १५०-१५६, १६३-१६७,१८०, १८२, १८४,१८६, १९१, १९४, १९५, १९७, १९९, २००
'महाराष्ट्र-जन' ४
महाराष्ट्रधर्म ३३, ३५
महाराष्ट्र संत ३५, ३६
महाराष्ट्री ५९
महाराष्ट्रीय ७८
महावीर ६०, ६८
महिकावतीची बखर ६, ९०
महीपतगड १३
मंगळूर १०६, ११५
मार्क्स १०२
माणदेश (कुंतलदेश) ७, ८८
मार्तिन ८२, १७९, १८१, १८२, १८८, १९५
मादण्णा ५६, १६३, १६७, १७२-१७५, १७७, १७९, १८२, १८३, १८४, १८५, १८९, १९२, १९८
मादण्णा पंतुलु १८८
माधवराव पेशवे १९७
माध्व संप्रदाय ३६
मानाजी मोरे १३८, १४९, १५०, १९५
मालखेड ८, १९२, १९९
मालवण १५, ६४, ११५, ११९
मालोजी १०
मालोंड १२, ६४, ६५, ११२, ११४, ११५, ११९
मावळ प्रदेश ३, १२, ४८, ५३, ७०, ७७, ९०
मावळंकर सरदेसाई १६
मावळें (बारा) ७६
माहीम ६
माहुली (ठाणें जिल्हा) १३, ११२
माहुली (सातारा जिल्हा) १४७, १९९
माळवा ३, १४
मिर्झा महमद अमीन १७६, १७९, १८३, १८८, १८९
मिरज ६५, ८८
मिराशी म. म. ४
मिराशी (हक्क) ३१
मिऱ्या डोंगर ११२
मिशनरी ३५
मीर जुम्ला २०, ७१, ७२, १६७, १७४, १७७
मुक्ताबाई ९
मुक्तेश्वर १४
मुधोजी निंबाळकर १५
मुस्तफाखान १७७
मुरंजन १३
मुरार जगदेव ७३
मुलतान ७
मुलुखगिरी १४०
मुल्ला अहमद ७४

मुसलमान समाज २६, २७
मुंडले ४५
मुंबई ६४, ६५, १०३, १०६, १११, ११४, ११५, १२०, १२८, १२९, १५२
मूर ६१, १०३
मेरी २४
मैसूर ७, ११३, १४६, १६१, १६४, १६७, १७७, १८०, १८६, १९१
मोका ११८
मोगल १४, २३–२५, ३९, ४५, ४९, ५२, ५४, ५६, ६५, ७१, ७३, ७८, ८०–८२, ८४–८७, ९२, ९७, १०१, १०२, १०८, ११२, ११९, १२०, १२३–१२५, १२८–१३०, १३३, १३४ १३८–१४०, १४७–१५१, १५३, १५६, १६१–१६३, १६५, १६७–१६९, १७१, १७२, १७४, १७५, १७७, १७८, १८०, १८१, १८४, १८७–१८९, १९२, १९३, १९६–२००
मोरे (जावळीकर) ५३, ७०, ७५, ७७, ८०
मोरोपंत पिंगळे ९१, १३५, १३९, १४२, १४३, १४९, १५३, १५४, १५५, १६९, १७२, १८०, १८८, १९६, १९९
मौनीबावा ४१, १७०
मॅगेलन १

य

यदुनाथ सरकार ५२, ५९, ६२, ११९, १२९, १३५, १६७, १६८, १८०, १८४
यमुना नदी ६६
यशवंतराऊ शाहजी कदम १८०
याकूतबावा ४१
यादव (देवगिरीचे) १, १२, ५५
यादवाड १९६
यालगेदला (येलगंदल) १७०
युवराजपद १३५, १४२
यू–आन–च्वांग ७
यूरोप १, १३, १९, २१, २३, २९, ३१, ४२, ४३, ४८, ४९, ५७, ५८, ६०, ८५, ८९, १०३, १०४, १९७
येशू ख्रिस्त २, २४, ४२, ८५, १०३
येसाजी कंक ९५, १६९
येसूबाई १५०

र

रघुनाथ पंडितराव ९१, ९६, १४०, १४१, १४८
रघुनाथपंत कोरडे १२३
रघुनाथपंत हणमंते १५२, १६१, १६३, १६६, १६८, १६९, १७६, १८४, १८६, १९४, १९५
रणदुल्लाखान (रुस्तुमजमा पहिला) ७१, ७२, १०६
रत्नागिरी १२, ६४, ६५, ११२, १२०
रशियन ६५
रशिया ५१
रंगो नारायण १९५
राघव चैतन्य ९
'राजकारण' ३९–४२, ४७
राजकोट (मालवणचा) ११९
राजगड ७६, १२६, १६५
राजनीति (आज्ञापत्र) १२, ६२, ९३, ९६
राजपूत २०, ५६, ९२, १६१, १९७, १९९
राजप्रतिनिधि १३७, १४३, १६९
राजवाडे वि. का. ४, १०, ३५, ४१, ४४, ४५, ४६, ५०, ७६, ९०, १४९, १८०
राजसंन्यास (नाटक) १५१
राजापूर १२, ६४, ६५, १०५–१०९, ११२–११४, १२४, १२७, १९३
'राजापूर मर्चंट' १०८
राजाभिषेक शक १७९
राजा रविवर्मा ६७, ९५
राजाराम १६, ५७, १३६, १३८, १३९, १४१, १४३, १४६, १४९–१५१, १५३–१५६, १६६, १६९, १८४, १९५
राजारामचरितम् १४१
राज्यव्यवहारकोश १९४
राधामाधवविलासचंपूः १३, १४, ३४, ४६, ७२

राम ४, ५, २८, ४०, ४२, ४४, १३१
रामगड १३
रामचंद्रपंत अमात्य १२, २६, ६२, ९३, ९६, १५०, १५१
रामचंद्र यादव १२, १४, ५५
रामदास १०, १४, २८, ३३–४७, ४९–५४, ५७, ८४, १२५, १२६, १३२, १४७
रामदासस्वामींची बखर ३७, ४४
रामदासी पंथ १०, ४०, ४१–४४, ४७
रामनगर १३, १५, ५३, १८८
रामराज (सूत्रकार) २१
रामराजा १५, २३
रामराजाची बखर १५
रामसिंग ६६
रामायण ३२, ३३
रामेश्वर १४
रायगड (रायरी) १३, १४, ४७, ७४, ७८, ८०, ८१, ९५, १२३, १३६–१४०, १४२–४४, १५०, १५२–१५५, १६२, १६५, १६९, १७०, १८१, १९७, १९९, २००
रायचूर १७१
रायबाग ६५, १०७
रायरीची बखर १५५
रायरेश्वर ७५, ७६, ७९, ८०
रायाजी नलगे १८३
'राष्ट्र' ८८
राष्ट्रकूट ७, २२
राष्ट्रिक ८८
राष्ट्रौढवंश (काव्य) १४
राहूजी सोमनाथ (रावजी पंडित) ११७, १२५, १३७, १३९, १४३, १५०, १६९
रांगणा १३
रियासतकार सरदेसाई ८१, ११९, १३१, १३५
रुद्र कवि १४
रुमीखान १९
रुस्तुमजमा (दुसरा, रणदुल्लाखानाचा पुत्र) ७२, १०५, १०६, १०७, ११८
रेहकले ९२
रोमन १९, ६०, १०१
रोहिडा ७५, ७६, १२४
रोहिरेश्वर ७६
रोहिला—रोहिड्याचें इंग्रजी नामकरण, ७६
रँडोल्फ टायलर १०५, १०९, ११०

ल

लखम सावंत ११२
लक्ष्माजी मादरस १८०
लक्ष्मेश्वर १९५
लाट देश ८
लासूर १६२
लूथर (मार्टिन) ४२
लेवा पाटील ८
लोकमान्य टिळक ४३, ५०, ६०, ९५
लॉर्ड बेकन ५१

व

वणगोजी निंबाळकर १५
वणी दिंडोरी १६३
वत्सगुल्म ८
वरंधा घाट ६५, ७५, ७६
वऱ्हाड ६, ८, २०, ७८, १२५, १६८, १७१
वसई ४, ११, १०३, १११
वाकनीस ९७
वाकाटक ६
वाघजी १०८
वामन पंडित ३३
वायव्य (सरहद्द) प्रांत ६८
वालदौर १८५
वालीगंडापुरम् (वालगोंडापूर, वालगुडानूर) १६२, १८०, १८४, १८६
वासुदेवपंत १५०
वासोटा १३
वांई ७६, ८८, १६२
विजयदुर्ग ९३, ११२, १२०
विजयनगर १, १०, १४, १५, १६, २१–

२३, ५६, ६९, ७१, ७३, ८९, १०२, ११३, १४६, १६१, १६७, १७७, १७८, १८१
विजयराघव १६१
विजापूर ७, १६, २०, २३, ४८, ६५, ६९–७५, ७९–८२, ८५, ८७, १०२–१०४, १०६, १०७, ११२–११५, ११८, ११९, १२६, १२७, १३९, १४६, १५०, १५३, १५४, १६०–१६२, १६४, १६५, १६९, १७१, १७२, १७४, १७७–१८०, १८३, १८४, १८७, १८९, १९१–१९३, १९५, १९६, १९८, १९९
विठोबा २८
विदर्भ ७
विलायत (इंग्लंड) २५, ६७, ८५, १२७, १२८, १४३, १७५
विल्सन पॉइंट ७५
विविधज्ञानविस्तार ५
विशाळगड (खेळणा) १३, २०
विश्वेश्वर मंदिर ४७, १२९, १३०, १९८
विष्णु १२६
वृद्धाचलम् १८६, १८७
वेदाजी भास्कर ७४, १७७
वेदोक्त प्रकरण १४, ३४, ४६
वेरूळ ५, १०
वेलजी १०८
वेलूर ११३, १४६, १६१, १६५, १६७, १७१, १७४, १७८, १७९, १८१–१८४, १९०, १९१, १९९
वेल्हें ७६
वेळवंडखोरें ७६
वेंकटप्पा नायक ११३
वेंगुर्लें ६५, १०६, १०८, ११४, ११६, १७८
वैजुनायक—ताम्रपट १२
वैदिक २, ४, ५, ७, ९, १४, २०, २१, २७, २८, २९, ३२, ३५, ४७, ५९, ६०, ६८, १०१, १३०, १६७
वैष्णवपंथ २८
व्यंकोजी दत्तो १६५
व्यंकोजी (एकोजी) ४८, ७०, ७२, ७३, ७४, ८१, ८७, १४६, १५२, १६०–१६४, १६७–१६९, १७१, १७९, १८०, १८३, १८५, १८६, १८७, १८९–१९१, १९४, १९५, १९९
व्यास १
व्हेनिस २३

श

शक (लोक) ३, ५–७, ६०, ६८
शकनंद ३
शबर (जमात) ४
शबरी नदी ४
शरीफजी १०
शंकर १३४
शंकरराय (खेळण्याचा अधिपति) २०
शंकराचार्य ७, ३१, ४८
शंकराजी नारायण १५०
शंभु महादेव १०
शाइस्तेखान १७, ८३, ८५, ९७, ११२, १२६, १६२, १७२
शाक्तपंथ २८, १३२, १३३, १४१, १४५, १४६, १४८, १९९
शामजी नाईक पुंडे १८६
शामराज नीलकंठ ९१
शाहअलम १९८, १९९
शाहजहान २६, ६९, ७१, १२७
शाहजादा अकबर १३४
शाहजादा मुअज्जम १२३, १२५, १४२
शाहजादा मुरादबक्ष ८२
शाहजी १०, ११, १३, १५, १६, ३३, ३४, ३८, ४६, ५३, ६९–७५, ८०–८२, ९०, ९१, १०२, १०४–१०६, ११२, ११३, १३३, १३४, १४६, १६१–१६५, १६७, १६९, १७३, १७७, १७९, १८०, १८३, १८५, १८६, १८९–१९१, १९४, १९५, १९९

शाहपूर ६५
शाहशरीफ १०
शाहू छत्रपति १६, २६, ४६, १३१, १३२, १४१, १४९, १५०, १७३
शाहूराजकीर्तिप्रभामंजरी १४
शिर्के १४, २०, ५३, १५०
शिरवळ ७६, ७९, ८०, ११२, १२४
शिरें १८९
शिलाहार ६, ८, १२, २२
शिवकाल २, १३, १४, २८, ३३, ३४, ४३, ४४, ४६–४८, ५७, ६०, ६१, ६२, ८९, ९३, ९४, १२५, १३१, १३२, १६५, १९४, १९५
शिवकाव्य १४
शिवथर घळ ५१
शिवपश्चात्काल ४९
शिवपूर्वकाल २, ९, ११, १५, १६, ३४, ४९
शिवप्पा नायक ११३, ११४, ११६
शिवभारत १४, ४८, १३१, १३४
शिवयोगी १४८
शिवराजाभिषेक १३, ३९, ४०, ४७, ५७, ७९, १३०, १३२, १३५, १३६, १३८, १४८, १६३, १६६, १६७, १७४, १८९, १९५, १९८
शिवशाही ४८, १५६
शिवाजी १–३, ६, ११–१४, १६–१८, २०–२६, २८, ३१–४५, ४७–४९, ५१–५८, ६०–७५, ७७–८१, ८३–९०, ९२–९८, १०४–१२०, १२३–१३०, १३२–१४०, १४२–१४५, १४७–१५७, १६०–१६४, १६६, १६७, १६९, १७०, १७१–२००
शिवाजीपंत दबीर १८६, १९०
शिवापूर–दफ्तर–यादी १५२
शीख ५६
शृंगारपूर १३, ५३, ७०, ११२, १३६, १४०, १४३, १४५, १४७, १४८, १५२, १५३, १५६, १६९, १९९, २००
शेख मख्दुम १८७
शेख मिनाज १६२, १८७, १९२
शेरखान (खान मुहम्मद खानखानानाचा मुलगा) ११८, ११९
शेरखान (कर्नाटकांतील विजापुरी ठाणेदार) १६१, १६२, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८४, १८५, १८८, १९१.
शेरेनवीस १५७
शेलार (संस्थानिक) १४
शैव पंथ २८
श्यामिलक कवि ३
श्रीकृष्ण १, २८
श्रीधरवर्मा ३; —शिलालेख ४, ५९
श्रीरंगपट्टण १३९, १६१
श्रीरंग रायुलु ७३, ११३, १६७, १७७
श्रीवर्धन ४६
श्रीशैल ५, ३७, १७६

ष

षष्ठ राजा—शिलालेख ६

स

सचिव घराणें ४४
सर्जेकोट (मालवणचा) ११९
सर्जेराव जेधे १७०
सज्जनगड (परळी) ३९, ५४, १४०, १४७, १५२, १५३, १९९, २००
सर्टोरियस १८१
सतनामी ५६
सत्यनाग ४
सत्याश्रय पुलकेशी ५९
सप्तपाताळें ४
सप्तांगें (राज्याचीं) ८७–९८
सबनीस ६२, ९३
सभासद ३७, ४४, ४७, ४९, ५३, ९४, ९५, ९७, ११६, ११७, १२४, १२६, १५४, १५५, १८१, २००
सभासद बखर ४४, ४९, ५३, १५५, १७०, १७१

Scanned by CamScanner

सयामी ११
सय्यद (मदिनेचे) २०
सय्यद इलियास शर्जाखान ११३, १८४, १८७
१९२, १९६
सरखेल १८७
सरदेशमुखी १४, ७९, १२४
सरदेसाई बखर ६, १४, १५
सरनोबत ९७
सह्याद्रि ८, १२, ५३, ६२–६४, ६६, ७५,
७६, ९०, ११९, २००
संगमेश्वर—६, १२, ६४, १४८
संजान ६
संताजी घोरपडे १६
संताजी भोसले १९०, १९४, १९५, १९९
संपगांव ६५, १९३
संभाजी (शाहजीपुत्र) ७०, ७२, ७३, ७४,
८०, १०५
संभाजी (शिवाजीपुत्र) १४, ३९, ४१, ४५,
४९, ५४, ७४, ७८, ८५, ८६, ८७, ९६,
१०४, १२३, १२५, १२६, १३१–१४४,
१४६–१५७, १६६, १६७, १६९, १८१,
१९५–१९७, १९९–२०१
संभाजी मोहिते ८०
साजरा १८३
साटवली १२, ६४, १०७
सातपुडा ६६
सातवाहन ५, ६, ७
सातारा १४, १६, ६२, ७५, ७६, १४४,
१५२, १६०, १६२, १६३, १७१
सामुरी १८
साम्यवाद ९४, ९५
सारस्वत ब्राह्मण १७, १४८
सालेरी ५५, १६३, १८१
सावंत (कुडाळकर) १३, १४, १७, ५३
सावंत (गोवेलेकर) १३
सावंतवाडी ११४
साष्टी १०३, १०६, ११८
सांगोलें १७१
सिकंदर आदिलशाह १६२, १९६
सिद्दी जोहर ८३
सिद्दी मसौद १८४, १८७, १९२, १९३,
१९६, १९९
सिद्दी संबूळ १५२
सिलिमकर देशमुख १६, ७७
सिवा जंगम ७९
सिसोदे १३
सिंगापूर २१
सिंदबाद २१, १०३
सिंध प्रांत २, ७, २१, २७, ६७, ६८
सिंधु नदी ३, ६७, १०१
सिंधुदुर्ग ६२, ६४, ९३, ११५, ११९, १२०
सिंहगड (कोंडाणा) १२, ७७
सीरिया (शाम) १९
सीलोन (लंका, सिंहलद्वीप) ४, ५, १८, २१,
१०३, १०६, १३९, १९७
सुपारें (सोपारें, शूर्पारक) ४, ५, ६, १२
सुपें ८०, ११२, ११९, १२४
सुभद्रा २८
सुमंत (पद) १५४
सुमात्रा (सुवर्णद्वीप) ११, २१
सुरत ३, १२, ६४, ६५, ९७, १०८, १०९,
११२, ११७, १२७, १२८, १५२, १६३,
१६५, १७८, १८८
सुरेंद्रनाथ सेन १६८
सुलतान महमद बहामनी १५
सुवर्णदुर्ग ६४, ११२, १२०
सुर्वे १३ १४, १६, ५३
सूफी १०
सूर्यवंश (इक्ष्वाकु) ४, ५
सूर्याजी मालुसरे १६९
सेतुबंध १३९
सेंट पॉल ३७
सोनाजी नाईक बंकी १७३
सोनोपंत दबीर ८२, ९१, १९५

सोपान ९
सोमेश्वर शिलाहार १२
सोयराबाई १३४, १३६, १३८, १४२, १४३, १४६, १६६
सोलापूर ६५
सोंदें ११२, ११३, ११५, १९८
सौराष्ट्र ३
स्पार्टा १३३
स्पेन ६१, १०३
स्पॅनिश १, २, ६१
स्वराज्य १७, ३३, ५१, ५६, ५७, ८२, ८५, १२४, १२५, १५३, १५६, १६३, १७५, २००
स्वातंत्र्ययुद्ध (मराठ्यांचें) ४७

ह

हजारी ९७
हणमंते ३३
हर्णै ६४, ११२
हत्तीकुद्रु ११६
हनुमान्‌स्वामी ३७, ३८, ४४
हबशी (ॲबिसिनियन, सिद्दी) ६, ११, २०, २४, ६४, ८६, ११२, ११८, १२०, १२४, १५०, १५२, १६५, १६९, १८४, १९६
हरजी महाडिक १५०
हरिपालदेव शिलाहार १२
हसनगंगू बहामनी १२
हंबीरराव मोहिते १३८, १३९, १४९, १५५, १६२, १६९–१७१, १७३, १९०, १९४, १९५
हाफ्त अंजुमन ११९
हिमालय २०
हिरडस मावळ ७६, ८२
हिंदवी स्वराज्य ८०
हिंदुपदपातशाही १८६, १९४
हिंदुमहासभा १५१
हिंदुराव घोरपडे १६
हिंदु समाज २, ६, २२–२८, ३४–३६, ३९, ४३, ५६, ५७, ५८, ६१, ७६, ७७, ७८, ८६, ८८, ८९, १०१, १४३, १४४, १५५
हिंदुस्थान (भरतखंड, भारतवर्ष, आर्यावर्त) १–३, ५, ६, १०, १२, १४, १५, १८, १९, २१–२५, २७–३१, ३७, ४२, ४३, ४८–५२, ५६–६१, ६५, ६७, ६८, ६९, ७८, ८३, ८५, ८६, ८८, ९०, ९२, ९४, १०१, १०२, १०९, ११४, १५६, १६८, १७४, १७५, १८८, १८९, १९६, १९७
हिंदूंची जुनी युद्धपद्धति १७
हुबळी ६५
हुसेनखान मियाना १६२, १७०, १७१, १९६
हूण ६०, ६८
हेगेल ५०, ५१
हेन्री ऑक्झिंडेन १४२
हेन्री रेव्हिंग्टन १०५, १०६, १०८, १०९, १९३
हेमाद्रि ३०
हेरीकुद्रु ११६
होनावर ११६, १७०
होसकोटें १८९
हॅनिबाल १८१

क्ष

क्षत्रप (महाक्षत्रप) ३, ६८

ज्ञ

ज्ञानेश्वर ९, ३०, ३२, ५५
ज्ञानेश्वरी ३२, ३३, ५५

संक्षिप्त चिन्हांचा खुलासा

इ. ऐ. मा—इतिहास आणि ऐतिहासिक
ए. क. ब.—एक्याण्णव कलमी बखर, संपा. वाकसकर वि. स.
ऐ. फा. सा.—ऐतिहासिक फारसी साहित्य, खरे ग. ह.
चां. का. प्र. सा.—चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचीं साधनें, संपा. गुप्ते बा. आ.
चि. ब.—चिटणीस बखर, संपा. साने, १९२४
जे. श.—जेधे शकावली (शिवचरित्रप्रदीपांतील)
प. का.—परमानंदकाव्यम्, संपा. सरदेसाई गो. स.
प. सा. सं.—शिवकालीन पत्रसारसंग्रह
पु. छ. शि.—पुण्यश्लोक छत्रपति शिवाजी, बाळशास्त्री हरदास
पे. द.—पेशवे दफ्तर ग्रंथमाला
बु. स.—बुसातीनुस्सलातीनचें उर्दू भाषांतर, गायकवाड पुस्तकमाला, १८८५
भा. इ. सं. मं. त्रै.— भारत इतिहास संशोधन मंडळ त्रैमासिक
भा. इ. सं. मं. वा. इति.—,, ,, ,, ,, वार्षिक इतिवृत्त
भा. इ. सं. मं. सं. वृ.— ,, ,, ,, ,, संमेलनवृत्त
भा. इ. सं. मं. स्वी.— ,, ,, ,, ,, स्वीय ग्रंथमाला
म. सा. ब.—मराठी साम्राज्याची छोटी बखर, संपा. मोडक ज. बा., काव्येतिहाससंग्रह क्र. २९, १८८९
राज. खं.—मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, राजवाडे
राम—रामदास–रामदासी ग्रंथावली
शि. च. प्र.—शिवचरित्रप्रदीप
शि. च. वृ. सं.—शिवचरित्रवृत्तसंग्रह
शि. च. सा.—शिवचरित्रसाहित्य खंड
शि. द. या.—शिवापूर दफ्तरांतील यादी (शिवचरित्रप्रदीपांतील)
शि. दि.—श्रीशिवदिग्विजय
शि. भा.—श्रीशिवभारत, संपा. आपटे, दिवेकर

Scanned by CamScanner

शे. ब.—शेडगांवकर बखर, मराठी दफ्तर रुमाल १.
स. ब.—सभासदी बखर, संपा. साने, आवृत्ति २ री, १८८९
Adab—Adab-I-Alamgiri by Qubil khan
B. C. V.—Bhandarkar Commemoration Volume
B. S.—Busatin—Us—Salatin (Urdu Translation Gaekwad Series)
E. F.—English Factories In India (Old Series) ed. W. Foster.
ERS.—English Records On Shivaji
FBS.—Foreign Biographies of Shivaji
F. R.—Factory Records of East India Co.
O. C.—Original Correspondence
Orme Mss—Orme's Notes And Selections
Cons.—Consultation
Bom.—Bombay Factory
Ft. St. G.—Fort St. George or Madras Factory
Car or Kar—Karwar Factory
Lon.—London Head Office of East India Co.
Raja—Rajapur Factory.
Sur.—Sur. Factory
B. Sect—Bombay Old Secretariat Records.
H. N. M.—History of The Nayaks of Madura by Sathyanatha Aiyar.
I. T. T. C.—Indian Travels Of Thevenot and Careri, Sen S. N.
K. K. D.—Extracts from Khafi Khan in Elliot and Dowson's Vol. VII.
K. K. M.—Muntkhabullubab of khafi khan in Mackenzie Collection, London.
M. A.—Maasir-i-Alamgiri translated by Sarkar J.
N. of I.—Nayakas of Ikkeri
PSS—Patrasarasangrha
Sabh and S. B.—Sabhasad Bakhar, 2nd ed; ed. Sane K. N; 1889.
S. D. M.—Storia da Mogor
S. H. T.—Shivaji And His Times IV edition.
Source B. of M. H.—J. S.—Jedhe Sakavali published in the Source Book of Maratha History edited by Rawlinson and Patwardhan.